

ISSN 2010-9075

БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИНИҢ

ХАБАРШЫСЫ

БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА



3

НӨКИС 2024 НУКУС

**БЕРДАҚ атындағы ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИНИҢ**

ХАБАРШЫСЫ

**БЕРДАҚ номидаги ҚОРАҚАЛПОҚ
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИНИНГ**

АХБОРОТНОМАСИ

ВЕСТНИК

**КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. БЕРДАХА**

№ 3 (66)

2024

Каракалпакский госуниверситет им. Бердаха

Учредитель и издатель: Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

Главный редактор: доктор технических наук РЕЙМОВ А. М.

Заместитель главного редактора: доктор географических наук ТУРДЫМАМБЕТОВ И.Р.

Ответственный редактор журнала: ТУРСЫНМУРАТОВ М.

Редакционная коллегия:

АБДИНАЗИМОВ Ш. – проф., доктор филологических наук, АБДУЛЛАЕВА М.Н. – доктор философских наук, АМЕТОВ Я. – доц., доктор биологических наук, БАЙМАНОВ К. – проф., доктор технических наук, БАЛЛИЕВА Р. – доктор исторических наук, БАБАДЖАНОВ Ф. – доц., кандидат филологических наук, БЕРДИМУРАТОВА А. – проф., доктор философских наук, ЖАРИМБЕТОВ К. – проф., доктор филологических наук, ЖОЛЛЫБЕКОВ Б. – проф., доктор географических наук, ЖУМАНОВ М.А. – проф., доктор биологических наук, ИСМАЙЛОВ К. А. – проф., доктор физико-математических наук, КОЩАНОВ Б. – проф., доктор исторических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К. – проф., доктор физико-математических наук, КУДАЙБЕРГЕНОВ М.С. – проф., доктор филологических наук, КУТЫБАЕВА Е. – проф., доктор юридических наук, КАЙЫПБЕРГЕНОВ Б.Т. – доктор технических наук, МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М. – проф., доктор биологических наук, МАМБЕТНАЗАРОВ Б.С. – проф., доктор сельскохозяйственных наук, МАТКУРБАНОВ Р. – доктор юридических наук, МАТЧАНОВ А.Т. – проф., доктор биологических наук, МАШАРИПОВА Т. Ж., – доц. доктор филологических наук, МУМИНОВ Ф.А. – проф., доктор филологических наук, МУСАГАЛИЕВ А. Ж. – доктор экономических наук, РЕЙМОВА З.А. – проф., доктор юридических наук, СЕЙФУЛЛАЕВ Ж. – доктор физико-математических наук, ТАГАЕВ М.Б. – проф., доктор технических наук, ТИЛЕУМУРАТОВ Г. – доц., кандидат филологических наук, ТУРДЫБАЕВ К. К. – доктор филологических наук, УБАЙДУЛЛАЕВ Х. – проф., доктор экономических наук, УТЕБАЕВ Д., – доц. доктор физико-математических наук, УТЕУЛИЕВ Н.У. – проф., доктор физико-математических наук, УРАЗЫМБЕТОВ К.К. – проф., доктор филологических наук, УМАРОВА К. – доктор юридических наук, ХИКМАТОВ Ф. – проф., доктор географических наук.

Журнал издается с 2008 года

Выходит 4 раза в год на каракалпакском, узбекском, русском и английском языках

Адрес редакции: 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, 1.

Телефон: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Редактор: Машарипова Т. Ж.

Корректор: Кайыпова Ф.Ж.

Компьютерная верстка: Сейдабуллаева Ф.

«Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха» Постановлениями Президиума ВАК при Кабинете Министров Республики Узбекистан (20.03.2015 г., №214/2; 18. 11.2015 г., №218/5; 22.12.2015 г., №219/5; 23.12.2016 г., №232/5; 29.12.2016 г., №233/4; 29.03.2017 г., №239/5; 29.08.2017 г., №241/8; 28.12.2017 г., №247/6) включен в перечень научных изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, для публикации основных научных результатов докторских диссертаций по научным направлениям История, Философия, Филология, Юридика, Педагогика, Психология, Экономика, Политология, Исламоведение.

Сдано в набор 10. 09. 2024. Подписано к печати 25. 09. 2024. Формат бумаги 60x84 1/8. Печать офсетная. Бум. л. 30,1. Уч.-изд. л. 20. Тираж 300. Цена договорная.

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха. г.Нукус, ул. Ч. Абдирова,1 Журнал зарегистрирован Каракалпакским агентством печати и информации. Регистрационный номер №01-051 от 31 октября 2008 г.

Отпечатано в ООО «Шабнам Омад Нур». г. Самарканд, ул. Зиёкорлар 1.

© Вестник Каракалпакского государственного университета им.Бердаха

Founder and publisher: Karakalpak State University named after Berdakh
Editor in Chief: Doctor of Technical Sciences REYMOV A. M.
Deputy Editor-in-Chief: Doctor of Geographical Sciences TURDYMAMBETOV I.R.
Responsible editor of the periodical: TURSUNMURATOV M.
Editorial team:

ABDINAZIMOV Sh. – prof., Doctor of Philology, ABDULLAEVA M.N. – Doctor of Philosophy, AMETOV I. - Associate Professor, Doctor of Biological Sciences, BAYMANOV K. - Prof., Doctor of Technical Sciences, BALLIEVA R. – Doctor of Historical Sciences, BABAJANOV F. – docent, PhD of Philological Sciences, BERDIMURATOV A. – Prof., Doctor of Philosophy, ZHARIMBETOV K. – Prof., Doctor of Philology, ZHOLLYBEKOV B. – Prof., Doctor of Geography, ZHUMANOV M.A. – Prof., Doctor of Biological Sciences, ISMAYLOV K.A. – prof., Doctor of physical and mathematical Sciences, KOSCHANOV B. – prof., Doctor of historical Sciences, KUDAYBERGENOV K. K. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, KUDAYBERGENOV M.S. – prof. Doctor of Philology, KUTYBAEVA E. – Prof., Doctor of Law, KAYPBERGENOV B.T. – Doctor of Technical Sciences, MAMBETULAEVA S.M. – Prof., Doctor of Biological Sciences, MAMBETNAZAROV B.S. – prof., Doctor of Agricultural Sciences, MATKURBANOV R. – Doctor of Law, MATCHANOV A.T. – prof., Doctor of Biological Sciences, MASHARIPOVA T. Zh. - docent. Doctor of Philology, MUMINOV F.A. – prof., Doctor of Philological Sciences, Musagaliyev A. Zh. - Doctor of Economics, REIMOVA.Z.A. - prof., Doctor of Law, SEIFULLAEV J. - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, TAGAYEV M.B. – prof., Doctor of Technical Sciences, TILEUMURATOV G. - docent, Candidate of Philological Sciences, TURDIBAEV K.K. – Doctor of Philology, UBAYDULLAYEV H. – prof., Doctor of economics, UTEBAEV D. - docent. Doctor of Physical and Mathematical Sciences, UTEULIEV N.U. – prof., Doctor of Physical and Mathematical Sciences, URAZYMBETOV K.K. – prof., Doctor of Philology, UMAROVA K. – Doctor of Law, KHIKMATOV F. – prof., Doctor of Geographical Sciences.

Periodical has been published since 2008

Issued 4 times a year in Karakalpak, Uzbek, Russian and English

Editorial address: 230100, Nukus, st. Ch. Abdirov, 1.

Phone: 223-60-19

E-mail: vestnik@karsu.uz

Editor: Masharipova T. Zh.

Proofreader: Kayipova F. Zh.

Computer layout: F. Seydabullaeva

"The Herald of Karakalpak State University named after Berdakh" is included in a list of scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of the Minister of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main scientific results of doctoral dissertations in scientific areas History, Philosophy, Philology, Law, Pedagogy, Psychology, Economy, Political Science, Islamic Studies, by decrees of the Presidium of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan (20.03.2015 r., №214/2; 18. 11.2015 r., №218/5; 22.12.2015 r., №219/5; 23.12.2016 r., №232/5; 29.12.2016 r., №233/4; 29.03.2017 r., №239/5; 29.08.2017 r., №241/8; 28.12.2017 r., №247/6).

Delivered to the set 10. 09. 2024. Signed for printing 25. 09. 2024. Paper size 60x84 1/8. Offset printing. Paper sheet 30,1. Edu.pub. sheet 20. Circulation 300. Price is negotiable.

Karakalpak State University. Berdakh Nukus, st. Ch. Abdirova, 1

The periodical is registered by the Karakalpak Press and Information Agency.

Registration number №01-051 from October 31, 2008

Printed by «Shabnam Omad Nur» Ltd. Samarkand, Intellectuals 1.

UDK 519.45

BAZIBIR LOGIKALIQ NIZAMLARDIN KELITIRIP SHIGARILIWI HAQQINDA

Juzbaev N. O.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Matematikalıq logikada aytımlar esabınıń tiykarǵı túsiniqleriniń biri – keltirip shıǵarılıwshı yamasa dálilleniwshı formula túsiniǵın kiritemiz:

1-Anıqlama. 1°. *Hár bir aksioma – aksiomalar sistemasınan keltirilip shıǵarılıwshı formula esaplanadı;*

2°. *A formula aksiomalarına ornına qoyıw qádesin shekli mártebe qollanıw nátiyjesinde payda etilgen bolsa, onda A aksiomalar sistemasınan keltirilip shıǵarılıwshı formula esaplanadı;*

3°. *A formula aksiomalarına (yamasa olardan payda etilgen formulalarǵa) juwmaq shıǵarıw qádesin shekli mártebe qollanıw nátiyjesinde payda etilgen bolsa, onda A aksiomalar sistemasınan keltirilip shıǵarılıwshı formula esaplanadı;*

4°. *Basqa keltirilip shıǵarılıwshı formulalar joq.*

Ádette, formal dálillew túsiniǵı aytımlar esabınıń (basqa aksiomatikalıq teoriyalardıń da) fundamental túsiniqleriniń biri bolıp esaplanadı. Aytımlar esabınıń dálilleniwine iye bolǵan hár qanday formulası aytımlar esabında dálilleniwshı (keltirip shıǵarılıwshı) formula boladı. Bunnan aytımlar esabında dáslepki dálilleniwshı formulalar aksiomalar bolıp, basqa dálilleniwshı formulalar olardan keltirip shıǵarıw qádesi járdeminde payda etiledi.

Aytımlar esabınıń aksiomalardan basqa hár qanday dálilleniwshı formulası teorema delinedi. Aksiomalar, uzınlıǵı birge teń bolǵan teorema sıpatında qarawımız múmkin

2-Anıqlama. *Formulalardıń shekli izbe-izligi $A_1, A_2, \dots, A_n$ de hár bir A_i ($i = \overline{1, n}$) formula:*

a). *ya aksioma;*

b). *ya ózinen aldın keliwshı formulalardan ornına qoyıw járdeminde payda etilgen;*

v). *ya ózinen aldın keliwshı formulalardan juwmaq shıǵarıw qádesi járdeminde payda etilgen bolsa, onda $A_1, A_2, \dots, A_n$ izbe-izlik óziniń aqırǵı formulasınıń dálilleniwi, al n sanı bolsa usı formula dálilleniwiń uzınlıǵı delinedi.*

Bunnan kórinip turǵanday-aq, eger $A_1, A_2, \dots, A_n$ izbe-izlik A_n niń dálilleniwi bolsa, onda A_1 aksioma boladı (izbe-izlikte onnan aldın keliwshı formula joqlıǵı sebepli), A_2 bolsa ya aksioma, yamasa A_1 den ornına qoyıw qádesi járdeminde payda etilgen formula boladı.

3-Anıqlama. *Aytımlar esabınıń dálilleniwine iye bolǵan hár qanday formulası aytımlar esabında dálilleniwshı ya keltirip shıǵarılıwshı formula delinedi.*

Solay etip, aytımlar esabında dáslepki dálilleniwshı formulalar aksiomalar bolıp, basqa dálilleniwshı formulalar olardan keltirip shıǵarıw qádesi járdeminde payda etiledi.

Meyli, bizge $H = \{A_1, A_2, \dots, A_n\}$ shekli formulalar jıynaǵı, yaǵnıy kópligi berilgen bolsın. Bul formulalar jıynaǵınan formulanı keltirip shıǵarıw túsiniǵı tómendegishe anıqlanadı:

4-Anıqlama. 1). *Hár qanday $A_i \notin H$ formulalar jıynaǵı H tan keltirilip shıǵarılıwshı formula boladı.*

2). *Hár qanday dálilleniwshı formula H tan keltirilip shıǵarıladi.*

3). *A hám $A \rightarrow B$ lar H formulalar jıynaǵınan keltirilip shıǵarılıǵan formulalar bolsa, onda B formula da H tan keltirilip shıǵarıladi.*

Hár qanday B formula H formulalar jıynaǵınan keltirilip shıǵarılatuǵın bolsa, onda onı simvol túrinde $H \vdash B$ kórinisinde beriledi.

Bul jumısta ayırım logikalıq nızamlardıń keltirip shıǵarılıwı hám olarǵa arnalǵan bazibir máselelerdi qarastıramız. [1–4].

Eger H bos kóplik yamasa elementleri tek dálilleniwshı formulalardan ibarat bolsa, onda H tan keltirilip shıǵarılatuǵın formulalar klassı dálilleniwshı formulalar klassı menen sáykes keledi. Eger formulalar jıynaǵı H tıń hesh bolmaǵanda jalǵız elementi dálillenbeytuǵın formuladan ibarat bolsa, onda H tan keltirilip shıǵarılatuǵın formulalar klassı dálilleniwshı formulalar klassına qarata keńirek boladı.

Formulanı keltirip shıǵarıw hám formulalar jıynaǵınan keltirip shıǵarıw anıqlamalarına tiykarlanıp, keltirip shıǵarıwdıń tómendegi qásiyetleri kelip shıǵadı:

- H formulalar jıynaǵınan keltirip shıǵarılıǵan shekli izbe-izliktiń dáslepki úlesi de H tan keltirip shıǵarılatuǵın boladı;

- eger H tan keltirip shıǵarılıǵan izbe-izliktiń eki qońsı aǵzaları (elementleri) arasına H tan keltirip shıǵarılıǵan qanday da bir basqa izbe-izlik qoyılsa, onda payda etilgen taza formulalar izbe-izligi de H tan keltirip shıǵarılıwı

múmkín.

Haqıyqatında da, eger $B_1, B_2, \dots, B_i, B_{i+1}, \dots, B_k$ hám $C_1, C_2, \dots, C_m$ ler H tan keltirip shıǵarılsa, onda keltirip shıǵarıw anıqlamasına tiykarlanıp, $B_1, B_2, \dots, B_i, C_1, C_2, \dots, C_m, B_{i+1}, \dots, B_k$ da H tan keltirip shıǵarılatuǵın boladı.

- H formulalar jıynaǵınan keltirip shıǵarılgan formulalar izbe-izliginiń hár qanday aǵzası H tan keltirip shıǵarılatuǵın formula boladı.

- eger $H \subset B$ bolsa, onda H tan keltirip shıǵarılgan hár qanday formula W diń de formulası boladı.

- B formula H tan keltirip shıǵarılatuǵın formula bolıwı ushın H tan keltirip shıǵarılgan qálegen formulalar izbe-izliginde bul formulaniń bar bolıwı zárúrli hám jeterli boladı.

Dedukciya teoreması:
$$\frac{\{C_1, C_2, \dots, C_k\} \vdash A}{\vdash C_1 \rightarrow (C_2 \rightarrow (C_3 \rightarrow \dots \rightarrow (C_k \rightarrow A)))}.$$

Meydi $H_k = \{C_1, C_2, \dots, C_k\}$ bolsın. Teorema shártine tiykarlanıp, $H_k \vdash A$ yamasa $H_{k-1}, C_k \vdash A$ durıs ekenliginen, $H_{k-1} = H_{k-2}, C_{k-1}$ bolǵanlıǵı ushın $H_{k-2}, C_{k-1} \vdash C_k \rightarrow A$ tastıyqlawınıń durıslıǵı kelip shıǵadı. Bul anlatpaǵa qarata jáne de dedukciya teoremasın qollanıp, $H_{k-2} \vdash C_{k-1} \rightarrow (C_k \rightarrow A)$ nı payda etemiz.

Bul processti k márte takirarlap, tómendegi tastıyqlawǵa iye bolamız:

$$H_0 = \emptyset \vdash C_1 \rightarrow (C_2 \rightarrow (C_3 \rightarrow \dots \rightarrow (C_k \rightarrow A)))$$

Biraqta bos kópikten tek ǵana dálilleniwshi formulalardı keltirip shıǵarıw múmkín, yaǵnıy

$$\vdash C_1 \rightarrow (C_2 \rightarrow (C_3 \rightarrow \dots \rightarrow (C_k \rightarrow A))).$$

Dara jaǵdayda, $k = 1$ bolǵanda

$$\frac{C \vdash A}{\vdash C \rightarrow A}$$

ǵa iye bolamız. $\square$ [2–4].

Dedukciya teoreması bir qatar logika nızamlarınıń dálilleniwine járdem beredi.

I. Posılkalardı (shártlerdi) orın almasıw nızamı:

$$\vdash (x \rightarrow (y \rightarrow z)) \rightarrow (y \rightarrow (x \rightarrow z)) \quad (1)$$

Dálilleniwi. $H = \{x \rightarrow (y \rightarrow z), y, x\}$ formulalar jıynaǵınan $x \rightarrow (y \rightarrow z)$, y , x , $y \rightarrow z$, z keltirip shıǵarıwı payda etiledi. Demek, H tan z formula kelip shıǵadı. Onda ulıwmalasqan dedukciya teoremasına tiykarlanıp, onnan (1) formulaniń dálilleniwshi ekenligi kelip shıǵadı.

Posılkalardı orın almasıw nızamınan dálilleniwshi formulalar ushın posılkalardı orın almasıw qádesi:

$$\frac{\vdash (x \rightarrow (y \rightarrow z))}{\vdash (y \rightarrow (x \rightarrow z))}$$

kelip shıǵadı.

Haqıyqatında da, eger

$$\vdash x \rightarrow (y \rightarrow z) \quad (2)$$

bolsa, onda (1) hám (2) formulalardan juwmaq shıǵarıw qádesine tiykarlanıp

$$\vdash y \rightarrow (x \rightarrow z)$$

formulası payda etiwimiz múmkín. $\square$

II. Posılkalardı biriktiriw nızamı:

$$\vdash (x \rightarrow (y \rightarrow z)) \rightarrow (x \wedge y \rightarrow z) \quad (3)$$

Dálilleniwi. $H = \{x \rightarrow (y \rightarrow z), x \wedge y\}$ formulalar jıynaǵınan $x \rightarrow (y \rightarrow z)$, $x \wedge y$, $x \wedge y \rightarrow x$, $x \wedge y \rightarrow y$, x , y , $y \rightarrow z$, z keltirip shıǵarıwı alınadı. Bul bolsa H tan z formula kelip shıǵatuǵının bildiredi. Bul óz gezeginde ulıwmalasqan dedukciya teoremasına tiykarlanıp, ol (3) formulasınıń dálilleniwshi ekenligin kórsetedi.

Posılkalardı biriktiriw nızamınan dálilleniwshi formulalar ushın posılkalardı qosıw qádesi: $\frac{\vdash x \rightarrow (y \rightarrow z)}{\vdash x \wedge y \rightarrow z}$ kelip

shıǵadı.

Haqıyqatında da, eger

$$\vdash x \rightarrow (y \rightarrow z) \quad (4)$$

bolsa, onda (3) hám (4) formulalarınan juwmaq shıǵarıw qádelerine tiykarlanıp $\vdash x \wedge y \rightarrow z$ ekenligin payda etiwimiz múmkín. $\square$

III. Posılkalardı ajratıw nızamı:

$$\vdash (x \wedge y \rightarrow z) \rightarrow (x \rightarrow (y \rightarrow z)). \quad (5)$$

Dálilleniwi. $H = \{x, y, x \wedge y \rightarrow z\}$ formulalar jıynaǵınan kelip shıǵatuǵın x , y , $x \wedge y \rightarrow z$, $x \wedge y$, z keltirilip shıǵarıwın qaraymız. Bunda H formulalar jıynaǵınan z formulasınıń kelip shıǵatuǵınlıǵı kórinip turıptı. Onda ulıwmalasqan dedukciya teoremasına tiykarlanıp, (5) formula dálilleniwshi ekenligine isenim payda etemiz.

Posılkalardı ajıratıw nızamınan dálilleniwshi formulalar ushın posılkalardı ajıratıw qádesi:

$$\frac{|-x \wedge y \rightarrow z}{|-x \rightarrow (y \rightarrow z)}$$

payda etiledi.

Haqıyqatında da, eger

$$|-x \wedge y \rightarrow z \quad (6)$$

bolsa, onda (5) hám (6) formulalarınan juwmaq shıǵarıw qádesine tiykarlanıp $|-x \rightarrow (y \rightarrow z)$ ekenligi kelip shıǵadı. □

IV. $|-x \rightarrow (\bar{x} \rightarrow y)$.

Dálilleniwi. I_1 hám IV_1 aksiomalarda tómendegi ornına qoyıwları

$$\int_y^{\bar{y}} (I_1) \quad \text{hám} \quad \int_{x,y}^{\bar{y},x} (IV_1)$$

orınlawımız nátiyjesinde

$$|-x \rightarrow (\bar{y} \rightarrow x) \quad (7)$$

$$|-(\bar{y} \rightarrow x) \rightarrow (\bar{x} \rightarrow \bar{y}) \quad (8)$$

dálilleniwshi formulalardı payda etemiz.

(7) hám (8) formulalarınan sillogizm qádesine tiykarlanıp,

$$|-x \rightarrow (\bar{x} \rightarrow \bar{y})$$

formula kelip shıǵadı.

Posılkalardı biriktiriw nızamınan paydalanıp,

$$|-x \wedge \bar{x} \rightarrow \bar{y}$$

formulasın payda etemiz.

Eki eseli biykarlawdı joǵaltıw qádesin qollana otırıp,

$$|-x \wedge \bar{x} \rightarrow y$$

formulaǵa iye bolamız.

Bul jerden posılkalardı ajıratıw nızamın qollanıp, dálilleniwi kerek bolǵan (5) formulanı keltirip shıǵaramız. □

V. $|\bar{x} \wedge \bar{y} \rightarrow \overline{x \vee y}$.

Dálilleniwi. III_3 aksiomada z tiń ornına $\overline{x \wedge y}$ di qoyamız:

$$|-(x \rightarrow \overline{x \wedge y}) \rightarrow ((y \rightarrow \overline{x \wedge y}) \rightarrow (x \vee y \rightarrow \overline{x \wedge y})) . \quad (9)$$

II_1 hám II_2 aksiomalarınan

$$|\bar{x} \wedge \bar{y} \rightarrow \bar{x}, \quad (10)$$

$$|\bar{x} \wedge \bar{y} \rightarrow \bar{y} \quad (11)$$

formulaları kelip shıǵadı.

(10) hám (11) formulalarǵa kontrpoziciya qádesin qollanıp, tómendegi formulalarǵa iye bolamız:

$$|\bar{x} \rightarrow \overline{x \wedge y}, \quad (12)$$

$$|\bar{y} \rightarrow \overline{x \wedge y}. \quad (13)$$

Bul formulalarǵa eki eseli biykarlawdı joǵaltıw qádesin qollanıp, tómendegi formulalardı keltirip shıǵaramız:

$$|-x \rightarrow \overline{x \wedge y}, \quad (14)$$

$$|-y \rightarrow \overline{x \wedge y}. \quad (15)$$

Endi (9), (14) hám (15) formulalarǵa quramalı juwmaq shıǵarıw qádesin qollanıp, biz tómendegi

$$|-x \vee y \rightarrow \overline{x \wedge y} \quad (16)$$

formulaǵa iye bolamız.

Endi, (16) formulaǵa dáslep kontrpoziciya qádesin hám sońınan eki mártebe biykarlawdı joǵaltıw qádesin qollanıp,

$$|\bar{x} \wedge \bar{y} \rightarrow \overline{x \vee y}$$

dálilleniwi kerek bolǵan formulanı payda etemiz.

Dálilleniwshi formula ekenin esapqa alǵan halda tómendegi logika nızamınıń orınlı ekenin kórseteyik.

$$|-x \vee \bar{x}$$

Logika nızamınıń orınlı ekenin kórsetiw ushın tómendegi dálilleniwshi formuladan paydalanamız:

$$\vdash \overline{\overline{x \vee y}} \rightarrow \overline{x} \wedge \overline{y}. \quad (17)$$

(17) ańlatpasına $\int_{y, \overline{x}}$ (1) ornına qoyıwın ámelge asırıp,

$$\vdash \overline{\overline{x \vee \overline{x}}} \rightarrow \overline{x} \wedge \overline{\overline{x}} \quad (18)$$

ge iye bolamız.
Usı sıyaqlı,

$$\vdash x \rightarrow (\overline{x} \rightarrow y) \quad (19)$$

dálilleniwshi formulasına $\int_{x, y, \overline{x}, \overline{y}}$ (3) orın almasıwın ámelge asırıp,

$$\vdash \overline{\overline{x}} \rightarrow (\overline{\overline{x}} \rightarrow \overline{y}) \quad (20)$$

ge iye bolamız.

Posılkamı biriktiriw nızamı $\frac{\vdash A \rightarrow (B \rightarrow C)}{\vdash A \wedge B \rightarrow C}$ boyınsha

$$\vdash \overline{\overline{x}} \wedge \overline{\overline{x}} \rightarrow \overline{y} \quad (21)$$

payda etemiz.

(18) hám (21) formulalarına $\frac{\vdash A \rightarrow B, \vdash B \rightarrow C}{\vdash A \rightarrow C}$ kórinisindegi sillogizm qádesi boyınsha

$$\frac{\vdash \overline{\overline{x \vee \overline{x}}} \rightarrow \overline{\overline{x}} \wedge \overline{\overline{x}}, \vdash \overline{\overline{x}} \wedge \overline{\overline{x}} \rightarrow \overline{y}}{\vdash \overline{\overline{x \vee \overline{x}}} \rightarrow \overline{y}} \text{ ekenliginen, tómendegi}$$

ğa iye bolamız.

$$\vdash \overline{\overline{x \vee \overline{x}}} \rightarrow \overline{y} \quad (22)$$

(22) formulasına $\frac{\vdash A \rightarrow B}{\vdash \overline{\overline{B}} \rightarrow A}$ túrindegi kontropoziciya qádesi boyınsha

$$\frac{\vdash \overline{\overline{x \vee \overline{x}}} \rightarrow \overline{y}}{\vdash \overline{\overline{y}} \rightarrow \overline{\overline{x \vee \overline{x}}}} \Rightarrow \vdash \overline{\overline{y}} \rightarrow \overline{\overline{x \vee \overline{x}}}$$

ni payda etemiz.

Bunnan eki ret biykarlawdı joǵaltıw qádesi boyınsha

$$\vdash y \rightarrow x \vee \overline{x}$$

ğa iye bolamız.

Demek, $\forall y \in R$ dálilleniwshi formula bolsa, onda $\vdash R, \vdash R \rightarrow x \vee \overline{x}$ formulalarına juwmaq shıǵarıw qádesi boyınsha $\frac{\vdash R, \vdash R \rightarrow x \vee \overline{x}}{\vdash x \vee \overline{x}}$ ekenliginen, biz dálilleniwi kerek bolǵan $\vdash x \vee \overline{x}$ formulasına iye bolamız. □

Aytımlar esabınıń keltirilip shıǵarılıwshı formulası anıqlamasınan hám de aytımlar esabında dáslepki dálilleniwshi formulalar aksiomalar bolıp, basqa dálilleniwshi formulalar olardan keltirilip shıǵarıw qádesi járdeminde payda etiledi. $H = \{A_1, A_2, \dots, A_n\}$ shekli formulalar jıynaǵı, yaǵnıy kópligi berilgen bolsın. Bul formulalar jıynaǵınan formulanı keltirilip shıǵarıw túsinigin anıqlaw máselesin qaraştıramız.

Biz, endi $A \vee B$ formula $H = \{A, B\}$ formulalar jıynaǵınan keltirilip shıǵarılıwın kórseteyik:

$A \in H$ hám $B \in H$ bolǵanlıǵı ushın formulanı keltirilip shıǵarıw qádesine tiykarlanıp,

$$H \vdash A \quad (23)$$

$$H \vdash B \quad (24)$$

II₃ hám I₁ aksiomalarına qarata $\int_{x, y, z}^{A, B, C}$ (II₃) hám $\int_{x, y}^{B, A}$ (I₁) ornına qoyıwları orınlaymız. Nátiyjede dálilleniwshi

formulalar payda boladı. Olar formulanı keltirilip shıǵarıw qádesine tiykarlanıp, H tan keltirilip shıǵarıladı, yaǵnıy

$$H \vdash (A \rightarrow A) \rightarrow ((A \rightarrow B) \rightarrow (A \rightarrow A \wedge B)) \quad (25)$$

$$H \vdash B \rightarrow (A \rightarrow B) \quad (26)$$

сыяқлы болады.

$A \rightarrow A$ дәлелленіуші формула болғанлығы үшін

$$H \vdash A \rightarrow A \quad (27)$$

(27) һәм (25) формулалардан жууmaq шығарыу қáдесине тйкарланп

$$H \vdash (A \rightarrow B) \rightarrow (A \rightarrow A \wedge B) \quad (28)$$

нп payда etemiz. Usılayınsha (24) һәм (26) формулалардан

$$H \vdash (A \rightarrow B) \quad (29)$$

qatnasına iye bolamız.

(29) һәм (28) формулалардан жууmaq шығарыу қáдесине тйкарланп,

$$H \vdash A \rightarrow A \wedge B \quad (30)$$

kelip шығadı. Oнда (23) һәм (30) формулалардан

$$H \vdash A \wedge B \quad (31)$$

нп payда etemiz, yaғны $A \wedge B$ формула H формулалар жынағынан kelip шығıwın kórsettik.

H формулалар жынағынан қálegen формуланı keltirip шығарıwда quramalı жууmaq қáдесinen de paydalansa болadı.

Bul jaғdayda (27), (29), (23) һәм (25) формулалары арқалы (31) qatnasına alıp keliwimiz múmkin.

Joqarıda keltirilgen mısalda kórsetilgen $H = \{A, B\}$ tan tómenдегі формулаларdıń shekli izbe-izligi keltirilip шығарıladı:

$$A, B, (A \rightarrow A) \rightarrow ((A \rightarrow B) \rightarrow (A \rightarrow A \wedge B)), B \rightarrow (A \rightarrow B)$$

$$A, B, A \rightarrow A, (A \rightarrow B) \rightarrow (A \rightarrow A \wedge B), A \rightarrow B, A \rightarrow A \wedge B, A \wedge B.$$

Eger quramalı жууmaq шығарıw қáдесinen paydalansaq, onda дәлелленіуші, yaғны keltirip шығарıw формулалары tóмендегіshe болadı:

$$A, B, (A \rightarrow A) \rightarrow ((A \rightarrow B) \rightarrow (A \rightarrow A \wedge B)), B \rightarrow (A \rightarrow B), A \rightarrow A,$$

$$A \rightarrow B, A \wedge B.$$

АДЕБИЯТЛАР

1.	Ю.Л. Ершов., Е.А. Пальютин Математическая логика. М.: Наука, 1987 – 336 с.
2.	Джеймс А. Дискретная математика и комбинаторика. Пер. с англ.— М.: Изд. "Вильямс" 2004 – 960 с.
3.	George Tourlakis Mathematisal Logic Wiley 2014. – 576 p.
4.	H.T. Turaev., I. Azizov Matematik mantiq va diskret matematika – 1 jild. "Tafakkur-Bustoni" T., 2011–288 b.

Bazıbir logikalıq nızamlardıń keltirip шығарılıwı haqqında.

Annотация: Aytımlar esabı aksiomatikalıq logikalıq sistema bolıp, aytımlar algebrası onıń interpretatsiyası sıpatında qarastırıladı. Aytımlar esabınıń дәлелленіwіne iye bolған hár qanday formulası aytımlar esabında дәлелленіwshı, yaғ'ny keltirip шығарılıwshı formula boladı. Bunnan, aytımlar esabında dáslepki дәлелленіwshı формулалары aksiomalar bolıp, basqa дәлелленіwshı формулалар olardan keltirip шығарıw қáдесi járdeminde payda etiledi.

Bul jerde aytımlar esabınıń keltirip шығарıw túsınigin paydalanıw arqalı, формулалар жынағынан keltirip шығарıw máselesi úyrenildi. Dedukciya teoreması bir qatar logika nızamlarınıń дәлелленіwіne járdem beredi. Deduktsiya teoreması, ulıwmalasqan dedukciya teoreması, keltirip шығарıwdıń tıykarǵı qádeleri, konyukciya һәм dizyukciyanı kiritiw qáдесi keltirildi.

Bul jumista ayrım logikalıq nızamlardıń keltirip шығарılıwı һәм olarǵa arnalған bazıbir máseleler qarastırırıldı.

Tayanış sózler: Aytımlar esabı, aksioma, formula, posılka, keltirip шығарıw қáдесi, logikalıq nızam.

УДК 517.947.5

БЕССЕЛЬ ФУНКЦИЯЛАРЫНЫҢ АЙЫРЫМ ҚОЛЛАНЫҒЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Танирбергенев М.Б., Юсупджанова Р.

Қарақалпақ мәмлекетлик университеті

Толқын теңлемесі үшін қойылған аралас мәселенің шешимін табыу алгоритми Штурм–Лиувиль спектраллық мәселесіне келтірилиуі улыуа теориялық мағлұматлар бойынша бизге белгили. Бунда, егер қарастылып атырған аралас мәселе кесиндиде (жиңишке тардың тербелісі), тууры төртмүйешликте (туурымүйешли мембрананың тербелісі) берілген болса, онда сәйкес Штурм–Лиувиль мәселесі турақлы коэффициентли сызықлы дифференциаллық теңleme үшін қойылады, ал егер аралас мәселе дөңгелекте, цилиндрда, шарда берілген болса, онда сәйкес Штурм–Лиувиль мәселесі өзгеріуші коэффициентли сызықлы дифференциаллық теңleme үшін қойылады. Бундай теңлемелердің әхмийетли айрықшалығы олардың бериліу обласы шегарасының кемінде бир нокатында жоқары тәртіпли тууындыдағы коэффициентиниң нольге айланыуы болып табылады.

Бессель теңлемесі (цилиндрлик функциялар теңлемесі) усундай теңлемелер класына

$$y''(\xi) + \frac{1}{\xi} y'(\xi) + \left(1 - \frac{n^2}{\xi^2}\right) y(\xi) = 0, \quad n = \text{const} \geq 0, \quad (1)$$

киреді, ал мына n индексли $J_n(\xi)$ Бессель функциясы (1) дифференциаллық теңлеменің нольдеги биринши тәртіпли тууындысы менен шегараланған шешими болады, яғный

$$|J_n(0)| < \infty, \quad |J'_n(0)| < \infty.$$

Енди $J_n(\xi)$ функциясының тийкарғы қасиеттерін [1–4] келтиріп өтеміз:

I. Хәр бир тайынланған $n=0, 1, 2, \dots$ де $J_n(\xi)$ Бессель функциялары $[0; R]$ кесиндиде $\rho(\xi) = \xi$ салмак пенен $\left\{ J_n \left(\mu_k^{(n)} \frac{\xi}{R} \right) \right\} k=1, 2, \dots$ толық ортогоналлық системасын дүзеди:

$$\int_0^R \xi J_n \left(\mu_k^{(n)} \frac{\xi}{R} \right) J_n \left(\mu_l^{(n)} \frac{\xi}{R} \right) d\xi = \begin{cases} 0, & k \neq l, \\ \frac{R^2}{2} J_{n+1}^2(\mu_k^{(n)}), & k = l, \end{cases} \quad (2)$$

бул жерде $\mu_1^{(n)}, \mu_2^{(n)}, \dots$ лар $J_n(\xi)$ Бессель функциясының ноллери.

II. $[0; R]$ кесиндиде бөлекли–сыйпақ хәм шегаралық шәртлерди қанаатландырыўшы қалеген $f(\xi)$ функциясы хәр бир тайынланған $n=0, 1, 2, \dots$ ушын Бессель функциялар системасы бойынша жыйнақлы Фурье қатары жайылмасына ийе болады, яғный

$$f(\xi) = \sum_{k=1}^{+\infty} a_k J_n \left(\mu_k^{(n)} \frac{\xi}{R} \right), \quad (3)$$

бул жерде

$$a_k = \frac{\int_0^R \xi f(\xi) J_n \left(\mu_k^{(n)} \frac{\xi}{R} \right) d\xi}{\int_0^R \xi J_n^2 \left(\mu_k^{(n)} \frac{\xi}{R} \right) d\xi} = \frac{2}{R^2 J_{n+1}^2(\mu_k^{(n)})} \cdot \int_0^R \xi f(\xi) J_n \left(\mu_k^{(n)} \frac{\xi}{R} \right) d\xi. \quad (4)$$

1–мәселе. Төмендеги аралас мәселениң шешимин табың:

$$u_{tt} = u_{xx} + \frac{1}{x} u_x + f(t) J_0(\mu_k x), \quad (1.1)$$

$$u|_{x=1} = u|_{t=0} = u_t|_{t=0} = 0, \quad |u|_{x=0}| < \infty,$$

бул жерде $f(t) = t^2 + 1$, ал μ_k – лар $J_0(\mu) = 0$, $0 < x < 1$ теңлемесиниң оң шешимлери.

Шешими. Бизиң жағдайымызда, шегаралық хәм басланғыш шәртлер ноллик болғанлықтан, берилген мәселениң шешимин сәйкес биртеккли мәселениң меншикли функцияларының жайылмасы бойынша алынған қатар көринисинде излеймиз:

$$u(x, t) = \sum_{l=1}^{+\infty} T_l(t) J_0(\mu_l x) \quad (1.2)$$

бул жерде $T_l(t)$ – белгисиз функциялар, ал $J_0(\mu_l x)$ – биртеккли дөңгелек мембрананың тербелиси мәселесиниң меншикли функциялары, яғный

$$y'' + \frac{1}{x} y' + \lambda^2 y = 0, \quad y|_{x=1} = 0. \quad (1.3)$$

Енди (1.2) ни (1.1) теңлемеге алып барып қойып, хәм бул қатар ушын ағзама–ағза дифференциаллаў әмели орынлы деп есаплап, соң келип шыққан барлық ағзаларды теңликтин шеп тәрепине өткізсек, онда

$$\sum_{l=1}^{+\infty} [T_l''(t) + \mu_l^2 T_l(t)] J_0(\mu_l x) = (t^2 + 1) J_0(\mu_k x).$$

Буннан $l \neq k$ болғанда

$$T_l''(t) + \mu_l^2 T_l(t) = 0, \quad (1.4)$$

ал $l = k$ болғанда

$$T_k''(t) + \mu_k^2 T_k(t) = t^2 + 1. \quad (1.5)$$

Басланғыш шәртлерден

$$T_l(0) = 0, \quad T_l'(0) = 0, \quad l = 1, 2, \dots \quad (1.6)$$

болады. Сонда (1.4) биртеккли теңлеме ушын (1.6) ноллик басланғыш шәртлердеги Коши мәселесиниң шешими тек тривиаллық $T_l(t) \equiv 0$, $l \neq k$ функция болып табылады.

Енди $l = k$ болғанда биз мына гезектеги Коши мәселесине ийе боламыз:

$$T_k''(t) + \mu_k^2 T_k(t) = t^2 + 1; \quad T_k(0) = 0, \quad T_k'(0) = 0. \quad (1.7)$$

(1.7) теңлемениң улыўма шешими бизге белгили төмендеги аңлатпа көринисинде

$$T_k(t) = A_k \cos \mu_k t + B_k \sin \mu_k t + T_k^*(t),$$

изленеди, бул жерде $T_k^*(t) = at^2 + bt + c$ – теңлемениң дара шешими. Сонда

$$2a + \mu_k^2(at^2 + bt + c) = t^2 + 1$$

теңдиктен

$$a = \frac{1}{\mu_k^2}, \quad b = 0, \quad 2a + c\mu_k^2 = 1 \Rightarrow c = \frac{1}{\mu_k^2} \left(1 - \frac{2}{\mu_k^2} \right) = \frac{\mu_k^2 - 2}{\mu_k^4}.$$

Усындай кылып,

$$T_k(t) = A_k \cos \mu_k t + B_k \sin \mu_k t + \frac{1}{\mu_k^2} \left(t^2 + \frac{\mu_k^2 - 2}{\mu_k^4} \right).$$

(1.7) баслангыш шартлерге көре

$$T_k(0) = A_k + \frac{\mu_k^2 - 2}{\mu_k^4} = 0 \Rightarrow A_k = -\mu_k^{-4}(\mu_k^2 - 2),$$

$$T_k'(0) = \mu_k B_k = 0 \Rightarrow B_k = 0.$$

Демек, берилген мәселениң шешимин төмендеги көринисте жазыуымыз мүмкин:

$$u(x, t) = \left[\mu_k^{-4}(\mu_k^2 - 2)(1 - \cos \mu_k t) + \mu_k^{-2} t^2 \right] J_0(\mu_k x).$$

2-мәселе. Төмендеги аралас мәселени шешің:

$$u_{tt} = u_{xx} + \frac{1}{x} u_x, \quad 0 < x < 1,$$

$$\left| u \right|_{x=0} < \infty, \quad u|_{x=1} = g(t), \quad u|_{t=0} = u_0(x), \quad u_t|_{t=0} = u_1(x),$$

егер

$$g(t) = \sin^2 t, \quad u_0(x) = \frac{1}{2} \left[1 - \frac{J_0(2x)}{J_0(2)} \right], \quad u_1(x) = 0.$$

Шешими. Бул мәселеде тек шегаралық шартлердин биреуі биртеккли емес болғанлыктан оны биртеккли шегаралық шартлерге қайта түрлендириу үшін мына жаңа функцияны киритемиз:

$$u(x, t) = v(x, t) + \omega(x, t), \quad (2.1)$$

бул жерде $\omega(x, t)$ функцияны биртеккли болмаған шегаралық қанаатландырыушы етип тақлап аламыз, яғный

$$\omega|_{x=1} = \sin^2 t = \frac{1}{2}(1 - \cos 2t). \quad (2.2)$$

Сонда $v(x, t)$ функциясы биртеккли шегаралық шартти қанаатландырыуы анық болады.

Енди $\omega(x, t)$ функцияны төмендеги Бессель функциялары бойынша алынған

$$\omega(x, t) = \sum_{k=0}^{+\infty} (A_k \cos kt + B_k \sin kt) J_0(kx) \quad (2.3)$$

қатар көринисинде қурамыз. Егер $\omega(x, t)$ ны шегаралық шартке алып барып қойсақ, онда

$$\omega|_{x=1} = \sum_{k=0}^{+\infty} (A_k \cos kt + B_k \sin kt) J_0(k) = \frac{1}{2}(1 - \cos 2t),$$

$$B_k = 0, \quad k = 0, 1, \dots, \quad A_0 = \frac{1}{2}, \quad A_2 = -\frac{1}{2J_0(2)}, \quad A_k = 0, \quad \forall k \neq 0; 2.$$

Буннан

$$\omega = \omega(x, t) = \frac{1}{2} - \frac{J_0(2x)}{2J_0(2)} \cos 2t. \quad (2.4)$$

Усындай кылып, (2.4) ни есап алып, берилген мәселени жаңа $v(x, t)$ функцияға қайта түрлендириуимиз мүмкин болады:

$$\begin{aligned} v_{tt} + 2 \frac{J_0(2x)}{J_0(2)} \cos 2t &= v_{xx} + \frac{1}{x} v_x - \frac{\cos 2t}{2J_0(2)} \left[J_0''(2x) + \frac{1}{x} J_0'(2x) \right] = \\ &= v_{xx} + \frac{1}{x} v_x + 2 \frac{J_0(2x)}{J_0(2)} \cos 2t, \end{aligned}$$

яғный

$$\begin{aligned} v_{tt} &= v_{xx} + \frac{1}{x} v_x, \quad 0 < x < 1, \\ v|_{x=1} &= 0, \quad v|_{t=0} = u|_{t=0} - \frac{1}{2} + \frac{J_0(2x)}{2J_0(2)} \cos 2t|_{t=0} = \\ &= \frac{1}{2} \left[1 - \frac{J_0(2x)}{2J_0(2)} \right] - \frac{1}{2} \left[1 - \frac{J_0(2x)}{2J_0(2)} \right] = 0, \\ v_t|_{t=0} &= u_t|_{t=0} - \frac{J_0(2x)}{J_0(2)} \sin 2t|_{t=0} = 0. \end{aligned} \quad (2.5)$$

Бул (2.5) биртеккли дөңгелек мембрананың еркин тербеліс теңлемесінің ноллик шегаралық хәм басланғыш шәртлердегі шешими тек $v(x, t) \equiv 0$ ноллик функция болады.

Жуўмағында, берілген аралас мәселенің шешимін мына көринисте жазып келтиреміз:

$$u(x, t) = \omega(x, t) = \frac{1}{2} \left[1 - \frac{J_0(2x)}{J_0(2)} \cos 2t \right].$$

3-мәселе. Аралас мәселени шешің:

$$\begin{aligned} u_{xx} + \frac{1}{x} u_x &= u_{tt} + u, \quad 0 < x < 1, \\ |u|_{x=0} < \infty, \quad u|_{x=1} &= \cos 2t + \sin 3t, \quad u|_{t=0} = \frac{J_0(x\sqrt{3})}{J_0(\sqrt{3})}, \quad u_t|_{t=0} = \frac{3J_0(2x\sqrt{2})}{J_0(2\sqrt{2})}. \end{aligned} \quad (3.1)$$

Шешими. Егер теңleme хәм шегаралық шәрт хәм биртеккли емес болғанда бундай мәселенің шешимін, алдыңғы мысалдағы сыяқлы, мәселе шешимін мына

$$u(x, t) = v(x, t) + \omega(x, t), \quad (3.2)$$

қосынды көринисінде излейміз, бул жерде $\omega(x, t)$ функцияны биртеккли болмаған

$$\omega|_{x=1} = \cos 2t + \sin 3t \quad (3.3)$$

шегаралық шәртти қанаатландыратуғын қылып таңлаймыз.

Әдетте, Фурье методында мәселе шешимін

$$u(x, t) = X(x)T(t) \quad (3.4)$$

биртеккли ноллик шегаралық шәртти қанаатландырыўшы формал қатар көринисінде излейміз.

Енди (3.4) функцияны керекли тәртіпке шекем дифференциаллаймыз, соң берілген (3.1) теңлемеге алып барып қойып, өзгеріўшилери ажыратып төмендегі теңликке ийе боламыз:

$$\frac{T''(t)}{T(t)} = \frac{X''(x) + \frac{1}{x} X'(x) - X(x)}{X(x)} = -\lambda^2. \quad (3.5)$$

(3.5) қатнастан тең күшли еки теңлемеге ийе боламыз:

$$T''(t) + \lambda^2 T(t) = 0, \quad (3.6)$$

$$X''(x) + \frac{1}{x} X'(x) + (\lambda^2 - 1)X(x) = 0. \quad (3.7)$$

Егер $\mu^2 = \lambda^2 - 1$ деп алсақ, онда (3.7) теңлемениң дара шешимлериниң бириси

$$J_0(\mu x) = J_0(x\sqrt{\lambda^2 - 1}) \quad (3.8)$$

функция болады.

Усындай қылып, $\omega(x, t)$ функцияны төмендегі қатар көринисінде излеў керек екенлиги анық болады:

$$\omega(x, t) = \sum_{k=1}^{+\infty} (A_k \cos kt + B_k \sin kt) J_0(x\sqrt{k^2 - 1}). \quad (3.9)$$

(3.3) шегаралық шәрттен

$$\sum_{k=1}^{+\infty} (A_k \cos kt + B_k \sin kt) J_0(\sqrt{k^2 - 1}) = \cos 2t + \sin 3t.$$

Буннан

$$A_2 J_0(\sqrt{3}) = 1, \quad B_3 \sqrt{8} = 1, \quad A_k = 0, \quad \forall k \neq 2; \quad B_k = 0, \quad \forall k \neq 3.$$

Сонда

$$\omega(x, t) = \frac{J_0(x\sqrt{3})}{J_0(\sqrt{3})} \cos 2t + \frac{J_0(2x\sqrt{2})}{J_0(2\sqrt{2})} \sin 3t. \quad (3.10)$$

Бизің жағдайымызда, мына түрлендірілгендегі

$$u(x, t) = v(x, t) + \omega(x, t)$$

$\omega(x, t)$ функцияны шегаралық шарт пенен бірге басланғыш шарттерді хәм қанаатландырыушы қылып табыуға миясар болдық. Сонлықтан берілген мәселенің шешими төмендегі функция болып табылады

$$u(x, t) = \omega(x, t) = \frac{J_0(x\sqrt{3})}{J_0(\sqrt{3})} \cos 2t + \frac{J_0(2x\sqrt{2})}{J_0(2\sqrt{2})} \sin 3t.$$

4-мәселе. Аралас мәселени шешін:

$$u_{tt} = u_{xx} + \frac{1}{x} u_x - \frac{u}{x^2}, \quad 0 < x < 1, \quad (4.1)$$

$$\left| u \right|_{x=0} < \infty, \quad u|_{x=1} = \sin 2t \cos t, \quad u|_{t=0} = 0, \quad u_t|_{t=0} = \frac{J_1(x)}{2J_1(1)} + \frac{3}{2} \frac{J_1(3x)}{J_1(3)}.$$

Шешими. Бул жағдайда, біртекли болмаған шегаралық шартти жаңа $\omega = \omega(x, t)$ функцияны киритиу арқалы біртекли көриниске қайта түрлендіремиз, яғни

$$\omega|_{x=1} = \sin 2t \cos t = \frac{1}{2} \sin t + \frac{1}{2} \sin 3t. \quad (4.2)$$

Сонда $J_1(\mu x)$ функциясы төмендегі теңлемени

$$J_1''(\mu x) + \frac{1}{x} J_1'(\mu x) - \frac{1}{x^2} J_1(\mu x) = -\mu^2 J_1(\mu x) \quad (4.3)$$

қанаатландырады, соның ушын $\omega(x, t)$ ны мына Бессель функциялар бойынша жайылған

$$\omega(x, t) = \sum_{k=0}^{+\infty} (A_k \cos kt + B_k \sin kt) J_1(kx) \quad (4.4)$$

катар көринисінде қурыу мүмкін. Нәтижеде, (4.2) шегаралық шарттен

$$\sum_{k=0}^{+\infty} (A_k \cos kt + B_k \sin kt) J_1(k) = \frac{1}{2} \sin t + \frac{1}{2} \sin 3t,$$

$$A_k = 0, \quad k = 0, 1, \dots, \quad B_1 J_1(1) = \frac{1}{2}, \quad B_3 J_1(3) = \frac{1}{2}, \quad B_k = 0, \quad \forall k \neq 1; 3.$$

Усындай қылып,

$$\omega(x, t) = \frac{J_1(x)}{2J_1(1)} \sin t + \frac{3}{2} \cdot \frac{J_1(3x)}{J_1(3)} \sin 3t. \quad (4.5)$$

Енди, (4.5) шартти инабатқа алып, берілген мәселени жаңа белгисіз $v(x, t)$ функцияға қарата қайта түрлендіремиз. Буның ушын дәслеп

$$u(x, t) = v(x, t) + \omega(x, t) \quad (4.6)$$

алмастыруды әмелге асырамыз. Сонда

$$\begin{aligned} & v_{tt} - \frac{J_1(x)}{2J_1(1)} \sin t - \frac{9}{2} \cdot \frac{J_1(3x)}{J_1(3)} \sin 3t = \\ & = v_{xx} + \frac{1}{x} v_x - \frac{v}{x^2} + \left[J_1''(x) + \frac{1}{x} J_1'(x) - \frac{1}{x^2} J_1(x) \right] \cdot \frac{\sin t}{2J_1(1)} + \\ & + \left[J_1''(3x) + \frac{1}{x} J_1'(3x) - \frac{1}{x^2} J_1(3x) \right] \cdot \frac{\sin 3t}{2J_1(3)} = \\ & = v_{xx} + \frac{1}{x} v_x - \frac{v}{x^2} - \frac{J_1(x)}{2J_1(1)} \sin t - \frac{9}{2} \cdot \frac{J_1(3x)}{J_1(3)} \sin 3t. \end{aligned}$$

Буннан

$$v_{tt} = v_{xx} + \frac{1}{x} v_x - \frac{v}{x^2}, \quad 0 < x < 1, \quad (4.7)$$

$$v|_{x=1} = 0, \quad v|_{t=0} = 0, \quad v_t|_{t=0} = 0. \quad (4.8)$$

Биз біртекли (4.7) теңлемениң (4.8) ноллик басланғыш хәм шегаралық шарттердегі шешими тек ғана $v(x, t) \equiv 0$ тривиаллық функция болуын билемиз.

Демек, берілген мәселенің шешими төмендегі көринисте

$$u(x, t) = \frac{J_1(x)}{2J_1(1)} \sin t + \frac{J_1(3x)}{2J_1(3)} \sin 3t$$

болады екен.

Енди шегарасы бойлап бекитілген R радиуслы дөңгелек мембрананың мәжбүрий тербеліс теңлемесі үшін улыўма көринистегі аралас мәселені көріп шығамыз.

Бунда бизге мына шегаралық мәселенің

$$-\Delta_{r,\varphi} u = \lambda u \Rightarrow -\left(u_{rr} + \frac{1}{r} u_r + \frac{1}{r^2} u_{\varphi\varphi}\right) = \lambda u; \quad u|_{r=R} = 0,$$

яғный R радиуслы дөңгелектегі $-\Delta_{r,\varphi}$ Лаплас операторының меншикли мәніслері хәм меншикли функциялары төмендегіше қылып анықланыўы арнаўлы әдебиетлерден белгили:

$$n=0 \text{ де } \lambda = \left(\frac{\mu_k^{(0)}}{R}\right)^2, \quad k=1, 2, \dots \quad \text{хәм} \quad Y_0^k(r, \varphi) = J_0\left(\mu_k^{(0)} \frac{r}{R}\right) \cdot 1,$$

$$n \neq 0 \text{ де } \lambda = \left(\frac{\mu_k^{(n)}}{R}\right)^2, \quad k=1, 2, \dots \quad \text{хәм} \quad Y_n^k(r, \varphi) = \begin{cases} J_n\left(\mu_k^{(n)} \frac{r}{R}\right) \cdot \cos n\varphi, \\ J_n\left(\mu_k^{(n)} \frac{r}{R}\right) \cdot \sin n\varphi. \end{cases}$$

5-мәселе. Аралас мәселені шешің:

$$u_t = \Delta u + J_2(\mu_4^{(2)} r) \cos 2\varphi \cos(\mu_4^{(2)} t), \quad r < R, \quad (5.1)$$

$$u|_{r=1} = 0, \quad u|_{t=0} = f(r) \sin \varphi, \quad u_t|_{t=0} = J_2(\mu_4^{(2)} r) \cos 2\varphi, \quad (5.2)$$

бул жерде $u = u(r, \varphi, t)$, $\Delta u = u_{rr} + \frac{1}{r} u_r + \frac{1}{r^2} u_{\varphi\varphi}$.

Шешими. Дәслеп мәселенің меншикли функциялары толық ортогоналлық система дүзгенлиген $u(r, \varphi, t)$ функцияны $\Omega = \{r < R, 0 < \varphi < 2\pi, t > 0\}$ областта

$$u(r, \varphi, t) = \sum_{k=1}^{+\infty} J_0\left(\mu_k^{(0)} \frac{r}{R}\right) \cdot 1 \cdot T_{0,k}(t) + \sum_{n=1}^{+\infty} \left[\sum_{k=1}^{+\infty} J_n\left(\mu_k^{(n)} \frac{r}{R}\right) \cdot \cos n\varphi \cdot T_{n,k}(t) + \sum_{k=1}^{+\infty} J_n\left(\mu_k^{(n)} \frac{r}{R}\right) \cdot \sin n\varphi \cdot \tilde{T}_{n,k}(t) \right] \quad (5.3)$$

Бессель функциялары бойынша қатар жайылмасы көринисінде аңлатып жазамыз.

Енди биртеккли емес теңleme хәм басланғыш шәртлерди функцияларды $\Omega (R=1)$ областтағы Δ операторының меншикли функциялары бойынша қатарға жайып шығамыз.

Дәслеп $J_2(\mu_4^{(2)} r) \cos 2\varphi$ функциясы $J_n(\mu_k^{(n)} r) \cos n\varphi$ меншикли функциялардың биреўи екенлигин дыққатқа алып, соң төмендегі жайылманы жазып шығамыз:

$$f(r) = \sum_{k=1}^{+\infty} a_k J_1(\mu_k^{(1)} r), \quad (5.4)$$

себеби $\sin \varphi$ аргументі есели болмаған эпийайы функция. Буннан

$$a_k = \frac{\int_0^1 f(r) J_1(\mu_k^{(1)} r) r dr}{\int_0^1 J_1^2(\mu_k^{(1)} r) r dr} = \frac{1}{\|J_1(\mu_k^{(1)} r)\|^2} \cdot \int_0^1 f(r) J_1(\mu_k^{(1)} r) r dr, \quad (5.5)$$

$$\text{бул жерде } \|J_1(\mu_k^{(1)} r)\|^2 = \int_0^1 J_1^2(\mu_k^{(1)} r) r dr = \frac{1}{2} [J_1'(\mu_k^{(1)})]^2.$$

Усындай қылып, шегарасы бойлап бекитілген радиусы $R=1$ ге тең болған дөңгелек мембрананың мәжбүрий тербеліс теңлемесі үшін аралас мәселенің шешимін мына

$$u(r, \varphi, t) = J_2(\mu_4^{(2)} r) \cos 2\varphi \cdot T_{2,4}(t) + \sum_{k=1}^{+\infty} J_1(\mu_k^{(1)} r) \sin \varphi \cdot \tilde{T}_{1,k}(t) \quad (5.6)$$

қатар көринисінде ізлеў жеткиликли. Соңғы аңлатпаны берілген теңlemeге хәм басланғыш шәртлерге алып барып қойсақ, онда

$$J_2(\mu_4^{(2)}r) \cos 2\varphi \cdot T_{2,4}''(t) + \sum_{k=1}^{+\infty} J_1(\mu_k^{(1)}r) \sin \varphi \cdot \tilde{T}_{1,k}''(t) = -(\mu_4^{(2)})^2 J_2(\mu_4^{(2)}r) \cos 2\varphi \cdot T_{2,4}(t) - \sum_{k=1}^{+\infty} (\mu_k^{(1)})^2 J_1(\mu_k^{(1)}r) \sin \varphi \cdot \tilde{T}_{1,k}(t) + J_2(\mu_4^{(2)}r) \cos 2\varphi \cos(\mu_4^{(2)}t), \quad (5.7)$$

ал баслангыш шәртлер

$$J_2(\mu_4^{(2)}r) \cos 2\varphi \cdot T_{2,4}(0) + \sum_{k=1}^{+\infty} J_1(\mu_k^{(1)}r) \sin \varphi \cdot \tilde{T}_{1,k}(0) = \sum_{k=1}^{+\infty} a_k J_1(\mu_k^{(1)}r) \sin \varphi, \\ J_2(\mu_4^{(2)}r) \cos 2\varphi \cdot T_{2,4}'(0) + \sum_{k=1}^{+\infty} J_1(\mu_k^{(1)}r) \sin \varphi \cdot \tilde{T}_{1,k}'(0) = J_2(\mu_4^{(2)}r) \cos 2\varphi.$$

Соң уқсас ағзаларда өз-ара теңлестиремиз, яғный

$$J_2(\mu_4^{(2)}r) \cos 2\varphi: \quad \begin{cases} T_{2,4}''(t) = -(\mu_4^{(2)})^2 T_{2,4}(t) + \cos(\mu_4^{(2)}t), \\ T_{2,4}(0) = 0, \quad T_{2,4}'(0) = 1, \end{cases} \quad (5.8)$$

$$J_1(\mu_k^{(1)}r) \sin \varphi: \quad \begin{cases} \tilde{T}_{1,k}''(t) = -(\mu_k^{(1)})^2 \tilde{T}_{1,k}(t), \\ \tilde{T}_{1,k}(0) = a_k, \quad \tilde{T}_{1,k}'(0) = 0. \end{cases} \quad (5.9)$$

Демек, биртекли теңлемениң улыўма шешими $\tilde{T}_{1,k}(t)$ мына көринисте болады:

$$\tilde{T}_{1,k}(t) = C_1 \cos \mu_k^{(1)}t + C_2 \sin \mu_k^{(1)}t, \\ a_k = \tilde{T}_{1,k}(0) = C_1, \quad 0 = \tilde{T}_{1,k}'(0) = C_2 \mu_k^{(1)}, \quad \mu_k^{(1)} > 0 \Rightarrow C_2 = 0.$$

Усындай қылып, $\tilde{T}_{1,k}(t) = a_k \cos(\mu_k^{(1)}t)$.

Биртекли емес $T_{2,4}'' = -(\mu_4^{(2)})^2 T_{2,4} + \cos(\mu_4^{(2)}t)$ теңлемениң улыўма шешими

$$T_{2,4}(t) = A \cos(\mu_4^{(2)}t) + B \sin(\mu_4^{(2)}t) + T^*(t), \quad (5.10)$$

көринисте болады, ал бул теңлемениң қандай да бир дара шешимин

$$T^*(t) = at \cos(\mu_4^{(2)}t) + bt \sin(\mu_4^{(2)}t) \quad (5.11)$$

көринисте излеймиз. Демек,

$$\frac{d}{dt}: \quad a \cos(\mu_4^{(2)}t) - at \mu_4^{(2)} \sin(\mu_4^{(2)}t) + b \sin(\mu_4^{(2)}t) + bt \mu_4^{(2)} \cos(\mu_4^{(2)}t), \\ \frac{d^2}{dt^2}: \quad -2a \mu_4^{(2)} \sin(\mu_4^{(2)}t) - at (\mu_4^{(2)})^2 \cos(\mu_4^{(2)}t) + \\ + 2b \mu_4^{(2)} \cos(\mu_4^{(2)}t) - bt (\mu_4^{(2)})^2 \sin(\mu_4^{(2)}t) = \\ = -at (\mu_4^{(2)})^2 \cos(\mu_4^{(2)}t) - bt (\mu_4^{(2)})^2 \sin(\mu_4^{(2)}t) + \cos(\mu_4^{(2)}t) \Rightarrow \\ \Rightarrow -2a \mu_4^{(2)} = 0 \Rightarrow a = 0; \quad 2b \mu_4^{(2)} = 1 \Rightarrow b = \frac{1}{2\mu_4^{(2)}}.$$

Табылған a хәм b ның мәнислерин $T^*(t)$ ушын аңлатпаға алып барып қойғанымызда

$$T_{2,4}(t) = A \cos(\mu_4^{(2)}t) + B \sin(\mu_4^{(2)}t) + \frac{t}{2\mu_4^{(2)}} \sin(\mu_4^{(2)}t). \quad (5.12)$$

Енди баслангыш шәртлерден белгисиз A хәм B коэффициентлерди анықлаймыз:

$$T_{2,4}(0) = 0 \Rightarrow A = 0; \quad T_{2,4}'(0) = 1 \Rightarrow B \mu_4^{(2)} = 1.$$

Сонда

$$T_{2,4}(t) = \frac{1}{\mu_4^{(2)}} \left(1 + \frac{t}{2} \right) \sin(\mu_4^{(2)}t) \quad (5.13)$$

хәм ақырғы жуўабымыз төмендеги көринисте болады:

$$u(r, \varphi, t) = \frac{1}{\mu_4^{(2)}} \left(1 + \frac{t}{2} \right) J_2(\mu_4^{(2)}r) \cdot \cos 2\varphi \cdot \sin(\mu_4^{(2)}t) + \\ + \sum_{k=1}^{+\infty} a_k J_1(\mu_k^{(1)}r) \cdot \sin \varphi \cdot \cos(\mu_k^{(1)}t),$$

бул жерде a_k коэффициент (5.5) формуласы менен анықланады, яғный

$$a_k = \frac{1}{\|J_1(\mu_k^{(1)} r)\|^2} \cdot \int_0^1 r f(r) J_1(\mu_k^{(1)} r) dr.$$

Жуўмақ. Алынған нәтижелерди сызыклы дифференциаллық хэм интеграллық операторлар теориясында, математикалық физикада сызыклы емес теңлемелерди интеграллауда қолланыу мүмкін.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Араманович И.Г., Левин В.И. Уравнения математической физики. Москва, «Наука», 1969 г., 288 стр.
2. Владимиров В.С. Уравнения математической физики. Москва, «Наука», 1971.
3. Тихонов А.Н., Самарский А.А. Уравнения математической физики. Москва, «Наука», 1972.
4. Салохиддинов М. Математик физика тенгламалари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2002 й.
5. Шубин М.А. Лекции об уравнениях математической физики. Москва, МЦНМО, 2003.
6. Будак Б.М., Самарский А.А., Тихонов А.Н. Сборник задач по математической физике. – Москва, «Наука», 1972.
7. Сборник задач по уравнениям математической физики // Под ред. В.С. Владимирова, –Москва, Физматлит, 2001.
8. Ю.Д. Панов, Р.Ф. Егоров. Математическая физика. Методы решения задач. Екатеринбург, 2005.

Бессель функциялариниң бази бир қўлланилишлари ҳақида

Rezyume: Uchbu maqolada doiraviy membraning tebranish tenglamalari uchun bir nechta aralash tipdagi masalalarning yechimlari Bessel funktsiyalari yordamida o'zgaruvchilarni ajratish usuli bilan topilgan.

Kalit so'zlar: Bessel tenglamasi va funktsiyasi, doiraviy membraning tebranish tenglamasi, aralash tipdagi masala.

О некоторых применениях функций Бесселя

Резюме: В этой работе показаны решения нескольких конкретных примеров на колебания круглых мембран методом разделения переменных с использованием функций Бесселя.

Ключевые слова: уравнение и функция Бесселя, уравнение колебания круглой мембраны, смешанная задача.

About some applications of the Bessel functions

Summary: This paper shows solutions of several specific examples for vibrations of circular membranes by the method of separation of variables using Bessel functions.

Keywords: Bessel equation and function, circular membrane oscillation equation, mixed problem.

TEXNIKALIQ MÅSELELERDI SHESHIWDE MATEMATIKALIQ USILLARDAN PAYDALANIW

Azizova G. S., Seytjanova B. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Injenerlik táliminiń tiykargı wazıypası studentlerde tek ǵana belgili bir bilim, kónlikpe hám ilimiy tájriybelerdı emes, bálkim bul bilim, kónlikpe hám ilimiy tájriybelerdı keleshektegi kásiplik iskerliginde qóllaw qábitine baǵıtlangan arawlı kompetensiyalardı da qalıplestiriwden ibarat. Qanıygeniń kásiplik sheberligi túsiniǵı joqargı tálim teoriyası hám ámeliyatında baslı orındı iyeleydi. Studentlerdiń kásiplik bilimlerin asırıw ushın tálim mazmunın modernizaciyalaw arqalı studentlerge úyrenilgen hár bir pán boyınsha oqıw materialları, ózleriniń keleshektegi kásiplik iskerligi yamasa jámiyettiń rawajlanıw basqıshları menen qanday baylanıslılıǵın tálimniń dáslepki jıllarında-aq kórsetiw múmkin boladı. Injenerlik baǵdarın jaqsı meńgeriw ushın fizika nızamlıqların, ekonomika, ximiya hám taǵı basqada pánlerdi biliw kerek boladı. Bul pánlerdiń barlıǵı ol yamasa bul dárejede obektiv dúnyanı úyreniw hám bolajaq injenerlerdiń oylawın qalıplestiriw ushın universal til bolǵan matematikadan paydalanadı.

Matematikaniń ayırıqshalıǵı sonǵa, bolajaq injenerlerdiń kásiplik mamanlıǵın qalıplestiriwdiń eń kerekli quralı bul-tuwrı baǵıtlangan matematikalıq máselelerdi sheshiw bolıp tabıladı. Bunday máseleler jıynaǵı tiyisli tálim baǵdarındaǵı studentler ushın professional áhmiyetke iye bolǵan máselelerdi óz ishine alıwı kerek bolǵanlıqtan, olar keleshektegi kásiplik iskerlik objektleri menen baylanıslı bolıwı kerek. Túrli dárejedeǵı ámeliy máselelerdi belgili bir izbe-izlikde sheshiw arqalı studentler keleshektegi kásiplik iskerligine tán bolǵan jaǵdaylardı talqılaw qábitine iye boladı. Joqarı oqıw orınları ámeliyatında oqıw materialları kóbinese studentlerge belgili muǵdarda kásip tarawı menen baylanıspaǵan halda beriledi. Usınıń menen birge, az muǵdardaǵı auditoriyalıq sabaqlar matematika múmkinshiliklerin tolıq kórsetiw imkaniyatın bermeydi. Texnika joqarı oqıw orınlarındaǵı oqıtıw tájiriyesi sonı kórsetedi, ámeliy máselelerdi oqıw ámeliyatına maqsetli engiziw, matematikalıq bilimler sapasın, úyreniw dárejesin, matematikanı úyreniwge degen motivatsiyanı asırıwǵa alıp keledi, yaǵnıy kásiplik kompetensiyanı qalıplestiredi.

Matricalar hám sızıqlı teńlemeler sistemaları teoriyası elektrotexnika, transport, mexanika, esaplaw sistemaları hám taǵı basqalar menen baylanıslı kóplegen ámeliy máselelerde qollanıladı. Kóplegen texnikalıq objektler hám islep shıǵarıw processleri kesteler formasında ańlatılıwı múmkin, olardıń elementleri nomerler yamasa háripplı ańlatpalar bolıp tabıladı. Bunday objektlerdi úyreniw sızıqlı algebra usılları járdeminde nátiyjeli ámelge asırıladı.

Sızıqlı algebradan paydalanıw tómendegilerge múmkinshilik beredi:

- 1) kesteler (matricalar) hám olar ústinde ámeller járdeminde úyrenilip atırǵan objekt yamasa processti ıqsham jazıwǵa;
- 2) teńlemeler sistemaların matematikalıq ózgertiwler hám matricalı usıllar járdeminde olardıń sheshimin tabıwǵa;
- 3) kompyuterde programmalıq támiynattı ámelge asırıw ushın matricalıq formulaları járdeminde juwıq esaplawǵa;

1-másele: Eki kárxana oraydan qashıwshı, porshenli hám iyrimli nasoslardı islep shıǵaradı. Hár bir kárxana tárepinen islep shıǵarılǵan nasoslardıń túrler boyınsha sanı tómendegi keste menen berilgen:

Ónimdarlıq	Tayyar ónim, dana					
	1-kárxana			2-kárxana		
	Oraydan qashıwshı nasoslar	Porshenli nasoslar	Iyrimli nasoslar	Oraydan qashıwshı nasoslar	Porshenli nasoslar	Iyrimli nasoslar
Joqarı	150	240	320	280	300	450
Orta	100	130	175	120	150	170
Tómen	25	15	20	30	20	18

Berilgen maǵlıwmatlar boyınsha eki kárxanada islep shıǵarılǵan ónimlerdiń túrler boyınsha ulıwma sanın anıqlań.

Sheshimi: 1-kárxana tárepinen islep shıǵarılǵan ónimler sanın A , 2-kárxana tárepinen islep shıǵarılǵan ónimler sanın B matricasınıń elementleri retinde qaraymız:

$$A = \begin{pmatrix} 150 & 240 & 320 \\ 100 & 130 & 175 \\ 25 & 15 & 20 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 280 & 300 & 450 \\ 120 & 150 & 170 \\ 30 & 20 & 18 \end{pmatrix}.$$

Olardı qosıp, eki kárxanadan islep shıǵarılǵan ónimlerdiń túrler boyınsha ulıwma sanın anıqlawshı C matricasını payda etemiz:

$$C = \begin{pmatrix} 430 & 540 & 770 \\ 220 & 280 & 345 \\ 55 & 35 & 38 \end{pmatrix}.$$

2-másele: Tómendegi maǵlıwmatlar boyınsha porshenli dvigatellerdiń hár biriniń cilindr bóleklerin tayarlap, ońlaw ushın jumshalǵan is haqı muǵdarın esaplań.

a) hár bir jumıs ornında hám hár bir ónim ushın saatlarda jumıs waqtınıń sarıplanıwı:

Ónim	Jumıs ornındaǵı ketken waqt (saat)				
	1	2	3	4	5
shatun	2	1	4	5	0
porshen	1	4	2	5	2
cilindirli sterjen	0	1	0	3	4

b) hár bir remontlawda ónim sanı:

Remont	Ónim sanı (dana)		
	Shatun	Porshen	cilindirli sterjen
Dvigatel 1	0	4	2
Dvigatel 2	0	2	4
Dvigatel 3	4	1	0

c) hár bir jumıs ornı ushın saatlıq is haqı:

Jumıs ornı	Saatlıq is haqı (mın swm)
1	12
2	15
3	14
4	14
5	12

Sheshimi: Berilgenlerdi tómendegishe matricalıq formada jazıw qolaylı:

$$P = \begin{pmatrix} 2 & 1 & 4 & 5 & 0 \\ 1 & 4 & 2 & 5 & 2 \\ 0 & 1 & 0 & 3 & 4 \end{pmatrix}, \quad Q = \begin{pmatrix} 0 & 4 & 2 \\ 0 & 2 & 4 \\ 4 & 1 & 0 \end{pmatrix}, \quad Y = \begin{pmatrix} 12 \\ 15 \\ 14 \\ 14 \\ 12 \end{pmatrix}$$

Y matricası hár bir jumıs ornındaǵı is haqı muǵdarı hám jumıs waqtınıń sarıplanıwı ortasındaǵı, al P matricası bolsa hár bir jumıs ornındaǵı sarıplangán jumıs waqtı hám ónim islep shıǵarıw arasındaǵı sıızqlı baylanıslıqtı anıqlaydı, onda $P \cdot Y$ kóbeyme ónim islep shıǵarıw ham is haqı arasındaǵı sıızqlı baylanıslıqtı kórsetedi

Q matricası menen hár bir remontlawdaǵı ónim sanın anıqlasaq, onda $Q \cdot (P \cdot Y)$ kóbeyme remontlawǵa ketken is haqı muǵdarın anıqlaydı.

$$Q \cdot (P \cdot Y) = \begin{pmatrix} 0 & 4 & 2 \\ 0 & 2 & 4 \\ 4 & 1 & 0 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 165 \\ 194 \\ 105 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 986 \\ 808 \\ 854 \end{pmatrix}.$$

$$P \cdot Y = \begin{pmatrix} 2 & 1 & 4 & 5 & 0 \\ 1 & 4 & 2 & 5 & 2 \\ 0 & 1 & 0 & 3 & 4 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 12 \\ 15 \\ 14 \\ 14 \\ 12 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 165 \\ 194 \\ 105 \end{pmatrix}.$$

Demek, 1-dvigateldi ońlaw ushın 986 mın swm, 2-dvigateldi ońlaw ushın 808 mın swm, al 3-dvigateldi ońlaw ushın 854 mın swm is haqı esaplanadı.

3-másele: Jol qurılısı dástúrine muwapıq, Nókis qalasınıń aymaqlarında jollardı qurıw hám remontlaw ushın tómendegiler zárúrlıgı anıqlandı:

- a) 23 kishi rayonı ushın I tipdegi 4 dana hám II tipdegi 2 dana texnikalar;
- b) 21 kishi rayonı ushın I-tipdegi 12 dana hám III-tipdegi 3 dana texnikalar;
- c) 27 kishi rayonı ushın III tipdegi 8 dana texnikalar;

Eger bir birlik ushın p hám q materiallarınń shıǵım kórsetkishleri (tiyisli ólshew birliklerinde) tómendegi kestede keltirilgen bolsa, hár bir rayonda janar may materialları shıǵımın anıqlań:

Tip	Materiallardı tutınıw standartları	
	P	Q
I	2	5
II	10	20
III	10	50

Sheshimi: Berilgen maǵlıwmatlardı matrica formasında jazıp alamız, bunda A matricası arqalı úskeneler tipi boyınsha dáslepki maǵlıwmatlardı B matricası arqalı janar may materiallarınń sarıplanıw kórsetkishlerin anlatamız:

$$A = \begin{pmatrix} 4 & 2 & 0 \\ 12 & 0 & 3 \\ 0 & 0 & 8 \end{pmatrix}, \quad B = \begin{pmatrix} 2 & 5 \\ 10 & 20 \\ 10 & 50 \end{pmatrix}.$$

Qálegen rayon ushın hár bir janar may materiallarınń shıǵımın, rayonǵa sáykes keletuǵın A matrica qatarı hám bul material ushın tutınıw standartlarına sáykes keletuǵın B matricasınıń baǵanası, yaǵnıy $A \cdot B$ ǵa teń. Onda p hám q materiallarınń shıǵım kórsetkishleri tómendegishe boladı:

$$A \cdot B = \begin{pmatrix} 4 & 2 & 0 \\ 12 & 0 & 3 \\ 0 & 0 & 8 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 2 & 5 \\ 10 & 20 \\ 10 & 50 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 28 & 60 \\ 54 & 210 \\ 80 & 400 \end{pmatrix}.$$

Texnikalıq máselelerdi sheshiwde matematikalıq usıllardan paydalanıw

Texnika joqarı oqıw orınlarındaǵı oqıtıw tájiriyesi sonı kórsetedi, ámeliy máselelerdi oqıw ámeliyatına maqsetli engiziw, matematikalıq bilimler sapasın, úyreniw dárejesin, matematikani úyreniwge degen motivatsiyani asırıwǵa alıp keledi, yaǵnıy kásiplik kompetensiyani qalıplestiredi.

Texnik masalarnı yechishda matematik usullardan foydalanish

Texnika o'quv yurtlarining o'quv jarayonlari shuni ko'rsatadiki, amaliy masalalarni o'qish amaliyotiga maqsadli kiritish, matematik bilimlarning sifatini, o'rganish darajasini, matematikani o'rganish uchun motivatsiyani oshiradi, ya'ni kasbiy kompetensiyani shakllantiradi.

Использование математических методов при решении технических задач

Опыт преподавания в техническом вузе показывает, что целенаправленное внедрение в практику обучения прикладных задач ведет к повышению качества математических знаний, повышению уровня обучаемости, мотивации к изучению математики, то есть формирует профессиональную компетентность.

Using mathematical methods to solve technical problems

Experience of teaching at a technical university shows that the targeted introduction of applied problems into teaching practice leads to an improvement in the quality of mathematical knowledge, an increase in the level of learning ability, and motivation to study mathematics, that is, it forms professional competence.

INTEGRAL GEOMETRIYANÍŇ VERTIKAL KESIM BOYINSHA ALINǴAN SINGÁN SIZIQLAR SEMEYSTVASINDAǴI BIR MÁSELENÍŇ INVERSIYA FORMULASI

^{1,2}Seidullaev A.K., ¹Yusupov M.A., Narbaeva L.R., Maksatov S.M.

¹Qaraqalpaq mámleketlik universiteti,

²V. I. Romanovskiy atındaǵı Matematika institutınıń Qaraqalpaqstan bólimi.

Integral geometriya matematikanıń bir bólimi bolıp, ol ólshemler teoriyası hám geometriyani birlestiredi. Bul taraw geometriyalıq formalardıń uzınlıq, maydan, kólem hám iyiliw sıyaqlı mánislerin integral invariantlar arqalı anıqlaw menen baylanıslı mashqalalardı sheshiw ushın geometriya hám integral esaplaw usıllarınan paydalanadı.

Integral geometriya máselesi dep belgisiz funkciyanı belgili bir integral boyınsha, yaǵnıy berilgen funkciya boyınsha qayta tiklew máslesine aytıladı. Integral geometriya másleleleri kóp sanlı izertlewlerge yaǵnıy seysmikalıq gúzetiwler, maǵlıwmatlardı interpretaciyalaw másleleleri, akustika hám kompyuter tomografiya máslelerine baylanıslı.

Integral geometriya teoriyasındaǵı izleniwlerdiń tiykarǵı apparatı zamanagóy pánniń aktual hám intensiv baǵdarı bolǵan kompyuter tomografiyasınıń matematikalıq bazası bolıp esaplanadı. Buǵan Radon túrlendiriwiniń kerı máslelesin misal etip keltirse boladı[1].

$\Gamma(x, y) = \{(\xi, \eta) : |y - \eta| = x - \xi, 0 \leq \xi \leq x \leq H, y \in \mathbb{R}\}$ formasında usınıs etilgen singán sızıqlar semeystvasındaǵı integral geometriya másele, tıs tomografiyasında suwretti qayta tiklew kontekstinde ushırasadı[2]. Bul jerde $\Gamma(x, y)$ obyektinń proekciyaların xarakteristikalaytuǵın tuwrı segmentler (singán) ótetuǵın eki ólsheimli tegisliktegi noqatlar kópligin anıqlaydı. Proekcion maǵlıwmatlardı rásmiylestiriwge bunday jantasıw diagnostika hám emlewdi joybarlaw ushın zárúr bolǵan suwretlerdi analiz qılıw hám qayta tiklewdiń nátiyjeli usılların támiyinleydi.

Sol kózqarastan, bul máseleni sheshiw, yaǵnıy $\Gamma(x, y)$ formulası menen berilgen sınǵan sıızqlar semeystvasında alıǵan proekciyaları boyınsha obyektin úsh ólsheimli dúzilisin tabıw zárúrli bolıp tabıladı[3]. Bul wazıypanı anıq hám nátiyjeli orınlaw tıs tomografiyasında anıq kesellikti anıqlaw hám emlew ushın júdá zárúrli bolıp tabıladı.

Máseleniń qoyılıwı: Meyli $f(x, y)$ funkciya $L_H = \{(x, y) : y \in R, x \in [0; H], H < \infty\}$ kesiminde anıqlanǵan bolsın. Onda tómendegi integral teńleme menen anıqlanǵan $u(x, y)$ funkciyanı tabıw talap etiledi:

$$\int_{\Gamma(x, y)} g(x, \xi) u(\xi, \eta) ds = f(x, y) \quad (1)$$

bul jerde integrallanıw iymekligi

$$\Gamma(x, y) = \{(\xi, \eta) : |y - \eta| = x - \xi, 0 \leq \xi \leq x \leq H, y \in R\}$$

Teorema 1. Meyli $f(x, y)$ funkciya barlıq $(x, y) \in L_H$ ushın anıqlanǵan, salmaq funkciyası $g(x, \xi) = \text{sgn}(x - \xi)$ kórinisinde berilgen bolsın. Olay bolsa, másele sheshimin tómendegi kórinisinde anıqlanadı:

$$u(x, y) = \int_{-\infty}^y \left(\frac{\partial^2}{\partial \eta^2} f(x, \eta) - \frac{\partial^2}{\partial x^2} f(x, \eta) \right) d\eta \quad (2)$$

hám tómendegi teńsizlikti qanaatlandıradı

$$\|u(x, y)\|_{W_2^{0,1}} \leq C_1 \|f(x, y)\|_{W_2^{2,2}} \quad \text{bunda } C_1 - \text{turaqlı óń san.}$$

Dálillew. (1) teńlikti tómendegishe qayta jazıwımız múmkin

$$\sqrt{2} \int_0^x [u(\xi, y - h) - u(\xi, y + h)] d\xi = f(x, y) \quad (3)$$

bul jerde $h = x - \xi$. Endi (3) teńlemege ekinshi ózgeriwshi boyınsha Furiye túrlendiriwin qollap tómendegi teńlikke iye bolamız:

$$\int_0^x u(\xi, \lambda) \sin \lambda h d\xi = \varphi(x, \lambda) \quad (4)$$

bunda $\varphi(x, \lambda) = \frac{i}{2\sqrt{2}} \int_{-\infty}^{+\infty} f(x, y) e^{-i\lambda y} dy - f(x, y)$ funkciyanın y ózgeriwshisi boyınsha Furiye túrlendiriwi.

Endi (4) teńlemege x ózgeriwshi Laplas túrlendiriwin qollaymız:

$$\int_0^\infty e^{-px} \int_0^x u(\xi, \lambda) \sin \lambda(x - \xi) d\xi dx = \int_0^\infty e^{-px} \varphi(x, \lambda) dx$$

Bunda $t = x - \xi$ ózgeriwshi almasıwıp tómendegini tabamız:

$$\int_0^\infty e^{-px} \int_0^x u(\xi, \lambda) e^{-pt} \sin \lambda t d\xi dx = \int_0^\infty e^{-px} \varphi(x, \lambda) dx.$$

Solay etip (3) teńlemeden biz tómendegini alamız:

$$u(p, \lambda) \cdot J(p, \lambda) = \varphi(p, \lambda) \quad (5)$$

bunda
$$\varphi(p, \lambda) = \frac{i}{2\sqrt{2}} \int_0^\infty e^{-px} \varphi(x, \lambda) dx$$

$$J(p, \lambda) = \int_0^\infty e^{-pt} \sin \lambda t dt \quad (6)$$

(6) integralımız ápiwayı esaplawlar arqalı tómendegi kóriniske keledi:

$$J(p, \lambda) = \frac{\lambda}{p^2 + \lambda^2} \quad (7)$$

(7) ni esapqa alıp biz (5) teńlikti tómendegishe qayta jazamız:

$$\lambda u(p, \lambda) = (p^2 + \lambda^2) \varphi(p, \lambda) \quad (8)$$

Endi (8) teńlikke p boyınsha keri Laplas túrlendiriwin hám λ boyınsha keri Furiye túrlendiriwin qollaymız. Solay etip, Laplas hám Furiye túrlendiriwleriniń qásiyetlerin esapqa alıp, tómendegi inversiya formulasın tabamız:

$$u(x, y) = \int_{-\infty}^y \left(\frac{\partial^2}{\partial \eta^2} f(x, \eta) - \frac{\partial^2}{\partial x^2} f(x, \eta) \right) d\eta$$

Nátiyjede tómendegige kelemiz

$$\|u(x, y)\|_{L_2(L_H)} = \left\| \int_{-\infty}^y \left(\frac{\partial^2}{\partial \eta^2} f(x, \eta) - \frac{\partial^2}{\partial x^2} f(x, \eta) \right) d\eta \right\|_{L_2(L_H)} \quad (9)$$

Laplas hám Furye túrlendiriwleriniń qásiyetlerin hám (9) ni esapqa alatuǵın bolsaq:

$$\|u(x, y)\|_{W_2^{0,1}} \leq C_1 \|f(x, y)\|_{W_2^{2,2}}$$

bunda C_1 – turaqlı oń san. ■

Teorema 2. $f(x, y)$ funkciya barlıq $(x, y) \in L_H$ anıqlanǵan bolıp tómendegi shártlerdi qanaatlansın:

- 1) $f(x, y)$ funkciya y argumenti boyınsha finitni;
- 2) $f(x, y)$ ekinshi tártipli úzliksiz dara tuwındılarınǵa iye;
- 3) $\frac{\partial}{\partial x} f(x, y)|_{x=0} = \frac{\partial}{\partial x} f(x, y)|_{x=H} = 0$.

Onda (2) formula járdeminde anıqlanǵan y argumenti boyınsha finitni, eki márte úzliksiz differenciyanıwshı funkciyalar klasında (1) másele sheshimge iye.

Dáلیلenıwi. Ekinshi teoremadagı $f(x, y)$ funkciyaǵa qoyılǵan shártlerge bola (2) ge y ózgeriwshisi boyınsha Furye túrlendiriwin hám x ózgeriwshisine Laplas túrlendiriwin qollaw múmkin. Demek, Furye hám Laplas túrlendiriwleriniń qásiyetlerinen paydalana otırıp, tómendegige iye bolamız:

$$\lambda u(p, \lambda) = (p^2 + \lambda^2) \varphi(p, \lambda)$$

yamasa

$$\varphi(p, \lambda) = \frac{\lambda u(p, \lambda)}{(p^2 + \lambda^2)}.$$

(7) formulanı esapqa alsaq

$$\varphi(p, \lambda) = u(p, \lambda) \cdot J(p, \lambda) \quad (10)$$

bunda $J(p, \lambda) = \int_0^\infty e^{-pt} \sin \lambda t dt$.

(10) ǵa p ózgeriwshisine qarata keri Laplas túrlendiriwin qollaw nátiyjesinde biz tómendegige iye bolamız:

$$\varphi(x, \lambda) = \int_0^x u(\xi, \lambda) \sin \lambda h d\xi \quad (11)$$

Bunda $\varphi(x, \lambda) = \frac{i}{2\sqrt{2}} \int_{-\infty}^{+\infty} f(x, y) e^{-i\lambda x} dx$ ekenligin bilgen halda (11) teńlikti tómendegishe qayta jazamız:

$$\frac{i}{2\sqrt{2}} \int_{-\infty}^{+\infty} f(x, y) e^{-i\lambda x} dx = \int_0^x u(\xi, \lambda) \sin \lambda h d\xi \quad (12)$$

Endi aqırǵı (12) teńliktiń eki tárepine de λ ózgeriwshisi boyınsha keri Furye túrlendiriwin qollawımız nátiyjesinde joqarıdagı (2) teńlikti tómendegi kórinishe alıp kelemiz:

$$f(x, y) = \sqrt{2} \int_0^x [u(\xi, y-h) - u(\xi, y+h)] d\xi. \blacksquare$$

АДЕБИЯТЛАР

1. Deans S. R. The Radon transform and some of its applications. – Courier Corporation, 2007.
2. Farman A. G., Scarfe W. C. The basics of maxillofacial cone beam computed tomography // Seminars in Orthodontics. – WB Saunders, 2009. – T. 15. – №. 1. – C. 2-13.
3. Begmatov A. H., Seidullaev A. K., Pirimbetov A. O. Reconstruction stability in some problems of X-ray and seismic tomography // 2012 7th International Forum on Strategic Technology (IFOST). – IEEE, 2012. – C. 1-6.
4. Akb. H. Begmatov, A.O. Pirimbetov, A.K. Seidullaev, “Reconstruction stability in some problems of X-ray and seismic tomography”, Proceedings of IFOST-2012. IEEE, Tomsk, Vol. \II, P. 261-266.
5. Begmatov A. H., Pirimbetov A. O., Seidullaev A. K. Zadachi integral’noi geometrii v polose na semeistvakh parabolicheskikh krivyykh [Problems of integral geometry in a strip on families of parabolic curves]. Doklady AN VSh RF [Reports of Russian Higher Education Academy of Sciences], 2012, vol. 2 (19), pp. 6–15 (in Russian).

Integral geometriyaning vertikal kesim bo'yicha olingan singan chiziqlar oilasidagi bir masalaning inversiya formulasi

Rezyume. Bu maqolada integral geometriyaning vertikal kesim bo'yicha olingan singan chiziqlar oilasidagi bir masalaning inversiya formulasini topish masalasi qo'yilgan bo'lib, ushbu masala yechimining mavjudligi va yagonaligi haqidagi teoremlar isbotlangan.

Kalit so'zlar: singan chiziqlar oilasi, tomografiya, integral geometriya, integral tenglama, vazn funksiyasi.

Формула инверсии задачи интегральной геометрии на семействе ломаных, полученной по вертикальному сечению

Резюме. В этой статье рассматривается задача интегральной геометрии на семействе ломаных, образованных вертикальными сечениями. Выведены формулы обращения этой задачи, а также доказаны теоремы, подтверждающие существование и единственность решения.

Ключевые слова: семейство ломаных линий, томография, интегральная геометрия, интегральное уравнение, весовая функция.

Inversion formula of the problem of integral geometry of the family of broken lines obtained by vertical section

Summary. In this article, the question of finding the inversion formula of a problem in the family of broken lines obtained by the vertical section of integral geometry is posed, proving theorems about the existence and uniqueness of the solution to this problem.

Key words: broken line family, tomography, integral geometry, integral equation, weight function.

UDC 517.9

IMPULSLIQ TÁSIRGE IYE DIFFERENCIALLIQ TEŇLEMELER SISTEMASI USHIN SHEGARALIQ MÁSELELER

Qurbanbaev Ó.O., Djakaeva K.D., Askarova D.B.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Házirgi waqıtları shegaralıq máseleler teoriyası differenciallıq teńlemeler teoriyasınıń rawajlanǵan tarawlarınń biri bolıp, bul teoriyanı rawajlandırıwda hám jańa teoriyalardı qayta islep shıǵıwda A.M.Samoylenkonıń [2,3] hám taǵı basqa kóplegen matematiklerdiń miynetleri ullı.

Teoriyalıq fizikanıń, kvantlıq elektronikanıń, mexikanıń, hám ilimniń basqada tarawlarınń kóplegen máselelerinde impulslıq tásirge iye ádettegi differenciallıq teńlemeler ushın baslanǵısh hám shegaralıq máselelerdi úyreniw zárurlıǵı payda bolıp, bul teoriyanıń tiykarǵı sorawların izertlewde kóplegen jumıslar islenbekte. Ásirese keyingi dáwirleri tez pát penen rawajlanǵan impulslıq tásirge iye differenciallıq teńlemeler teoriyasınıń tiykarǵı mashqalaların izertlewge A.M.Samoylenko, sonda-aq taǵı basqa ullı matematiklerdiń ilimiy jumısları baǵıshlanǵan [2].

Bul maqalada izbe-iz juwıqlasıwlarıń sanlı-analitikalıq usılı tiykarında impulslıq tásirge iye sıızqlı bolmaǵan differenciallıq teńlemeler sistemasın juwıq sheshiw máselesi qarastırıladı. Usı maqsette sıızqlı bolmaǵan impulslıq tásirge iye

$$\begin{cases} x' = f_1(t, x, y), \\ y' = f_2(t, x, y), \end{cases} \quad t \neq \tau_i, \quad i = 1, 2, \dots, n; \quad (1)$$

$$\begin{cases} \Delta x|_{t=\tau_i} = x(\tau_i + 0) - x(\tau_i - 0) = \varphi(\tau_i), \\ \Delta y|_{t=\tau_i} = y(\tau_i + 0) - y(\tau_i - 0) = \psi(\tau_i) \end{cases} \quad (2)$$

differenciallıq teńlemeler sistemasınıń

$$\begin{cases} g_1(x(0), x(T), y(0), y(T)) = 0, \\ g_2(x(0), x(T), y(0), y(T)) = 0 \end{cases} \quad (3)$$

shegaralıq shártlerdi qanaatlandıratuǵın sheshimin juwıq tabıw máselesi qarastırıladı, bul jerde f_1 , f_2 hám g_1 , g_2 ler skalyar argumentlerdiń skalyar funkciyaları hám $\varphi(t)$, $\psi(t)$ lar $t = \tau_i$, $i = 1, 2, \dots, n$ tochkalarda anıqlanǵan berilgen funkciyalar, $\tau_i \in (0, T)$, $\tau_{i+1} - \tau_i = h = \text{const}$.

(1), (2) impulslıq tásirge iye teńlemeler sistemasınıń juwıq sheshimi

$$\begin{aligned} x_{m+1}(t, z_0) &= \left(1 - \frac{t}{T}\right)x_0 + \frac{t}{T}x_T + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t f_1(s, x_m(t, z_0), y_m(t, z_0))ds - \\ &\quad - \frac{t}{T} \int_t^T f_1(s, x_m(t, z_0), y_m(t, z_0))ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} \varphi(\tau_i) - \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} \varphi(\tau_i), \\ y_{m+1}(t, z_0) &= \left(1 - \frac{t}{T}\right)y_0 + \frac{t}{T}y_T + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t f_2(s, x_m(t, z_0), y_m(t, z_0))ds - \\ &\quad - \frac{t}{T} \int_t^T f_2(s, x_m(t, z_0), y_m(t, z_0))ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} \psi(\tau_i) - \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} \psi(\tau_i) \end{aligned} \quad (4)$$

kóriniste izlenedi, bul jerde z_0 degenimiz x_0, y_0, x_T, y_T tochkaların bazı bir kópligi, yaǵnıy $z(t, z_0) = z(t, x_0, y_0, x_T, y_T)$.

Meyli, $f_1(t, x, y)$ hám $f_2(t, x, y)$ funkciyaları $(t, x, y) \in [0, T] \times D_1 \times D_2$ oblastta anıqlanǵan hám úzliksiz funkciyalar bolıp, olar sáykes M_1 hám M_2 óń sanları menen, al $\varphi(t)$ hám $\psi(t)$ funkciyaları bolsa sáykes N_1 hám N_2 óń sanları menen shegaralanǵan bolsın:

$$|f_1(t, x, y)| \leq M_1, \quad |f_2(t, x, y)| \leq M_2, \quad (5)$$

$$|\varphi(t)| \leq N_1, \quad |\psi(t)| \leq N_2;$$

$f_1(t, x, y)$ hám $f_2(t, x, y)$ funkciyaları x hám y ózgeriwshileri boyınsha

$$|f_1(t, x'', y'') - f_1(t, x', y')| \leq K_1 [|x'' - x'| + |y'' - y'|],$$

$$|f_2(t, x'', y'') - f_2(t, x', y')| \leq K_2 [|x'' - x'| + |y'' - y'|]$$

Lipshic shártin qanaatlansın;

Óziniń $\frac{T}{2} \left(M_1 + \frac{N_1}{h} \right)$ hám $\frac{T}{2} \left(M_2 + \frac{N_2}{h} \right)$ dógeregi menen sáykes D_1 hám D_2 kópliklerinde jatatuǵın $D_1^0 \subset D_1$

hám $D_2^0 \subset D_2$ nollik emes kóplikler bar bolsın;

K_1, K_2 hám T óń sanları ushın, $Q = \frac{(K_1 + K_2)T}{\pi}$ sanı birden kishi bolsın.

Onda (4) formula menen anıqlanatuǵın juwıq sheshimler izbe izligi erikli z_0 ushın (1),(2) impulslıq tásirge iye teńlemeler sistemasın qanaatlandıratuǵın sáykes $x(t, z_0)$ hám $y(t, z_0)$ sheshimlerge umtıladı hám qátelik

$$|x(t, z_0) - x_m(t, z_0)| \leq \frac{K_1 Q^{m-1}}{1-Q} \alpha(t),$$

$$|y(t, z_0) - y_m(t, z_0)| \leq \frac{K_2 Q^{m-1}}{1-Q} \alpha(t)$$

teńsizligi menen bahalanadı, bul jerde

$$\alpha(t) = \frac{2\pi t(T-t)}{3T} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right).$$

Eger $z_0 = z_0(x_0, y_0, x_T, y_T)$ tochkalar kópligin

$$\begin{cases} g_1(x_0, y_0, x_T, y_T) = 0, \\ g_2(x_0, y_0, x_T, y_T) = 0, \\ g_3(x_0, y_0, x_T, y_T) = 0, \\ g_4(x_0, y_0, x_T, y_T) = 0 \end{cases}$$

algebraıq teńlemeler sistemasın qanaatlandıratuǵında etip saylap alsaq, onda $x(t, z_0)$ hám $y(t, z_0)$ sheshimler berilgen impulslıq tásirge iye (1)-(3) shegaralıq máseleńi qanaatlandıratuǵın sheshim bolıp tabıladı, bul jerde

$$g_3(x_0, y_0, x_T, y_T) = x_T - x_0 - \int_0^T f_1(s, x(t, z_0), y(t, z_0)) ds - \sum_{i=1}^n \varphi(\tau_i),$$

$$g_4(x_0, y_0, x_T, y_T) = y_T - y_0 - \int_0^T f_2(s, x(t, z_0), y(t, z_0)) ds - \sum_{i=1}^n \psi(\tau_i).$$

Haqıyqatında da (4) den

$$\begin{aligned} |x_{m+1}(t, z_0) - x_0(t, z_0)| &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t |f_1(x_m(s, z_0), y_m(s, z_0))| ds + \\ &+ \frac{t}{T} \int_t^T |f_1(x_m(s, z_0), y_m(s, z_0))| ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} |\varphi(\tau_i)| + \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} |\varphi(\tau_i)|; \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} |y_{m+1}(t, z_0) - y_0(t, z_0)| &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t |f_2(x_m(s, z_0), y_m(s, z_0))| ds + \\ &+ \frac{t}{T} \int_t^T |f_2(x_m(s, z_0), y_m(s, z_0))| ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} |\psi(\tau_i)| + \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} |\psi(\tau_i)| \end{aligned}$$

bolıp, bunnan

$$\begin{aligned} |x_{m+1}(t, z_0) - x_0(t, z_0)| &\leq M_1 \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t ds + \frac{t}{T} \int_t^T ds \right] + \\ &+ N_1 \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} 1 + \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} 1 \right] = M_1 \alpha_1(t) + \frac{N_1}{h} \alpha_1(t) = \frac{T}{2} \left(M_1 + \frac{N_1}{h} \right); \\ |y_{m+1}(t, z_0) - y_0(t, z_0)| &\leq M_2 \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t ds + \frac{t}{T} \int_t^T ds \right] + \end{aligned}$$

$$+N_2 \left[\left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} 1 + \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} 1 \right] = M_2 \alpha_1(t) + \frac{N_2}{h} \alpha_1(t) = \frac{T}{2} \left(M_2 + \frac{N_2}{h} \right)$$

boladı, bul jerde $x_0(t, z_0) = \left(1 - \frac{t}{T}\right) x_0 + \frac{t}{T} x_T$ hám $y_0(t, z_0) = \left(1 - \frac{t}{T}\right) y_0 + \frac{t}{T} y_T$. Bunnan $\frac{T}{2} \left(M_1 + \frac{N_1}{h} \right)$ hám $\frac{T}{2} \left(M_2 + \frac{N_2}{h} \right)$ dógeregi menen sáykes D_1 hám D_2 kópliklerinde jatatuğın $x_0(t, z_0) \in D_1^0$ hám $y_0(t, z_0) \in D_2^0$ nollik emes kópliklerdiń bar ekenligi kelip shıǵadı.

Endi $m = 0$ ushın (4) den

$$\begin{aligned} x_1(t, z_0) &= \left(1 - \frac{t}{T}\right) x_0 + \frac{t}{T} x_T + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t f_1(s, x_0(t, z_0), y_0(t, z_0)) ds - \\ &\quad - \frac{t}{T} \int_t^T f_1(s, x_0(t, z_0), y_0(t, z_0)) ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} \varphi(\tau_i) - \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} \varphi(\tau_i), \\ y_1(t, z_0) &= \left(1 - \frac{t}{T}\right) y_0 + \frac{t}{T} y_T + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t f_2(s, x_0(t, z_0), y_0(t, z_0)) ds - \\ &\quad - \frac{t}{T} \int_t^T f_2(s, x_0(t, z_0), y_0(t, z_0)) ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} \psi(\tau_i) - \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} \psi(\tau_i) \end{aligned}$$

bolıp, bunnan

$$\begin{aligned} |x_1(t, z_0) - x_0(t, z_0)| &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t |f_1(x_0(t, z_0), y_0(t, z_0))| ds + \\ &\quad + \frac{t}{T} \int_t^T |f_1(x_0(t, z_0), y_0(t, z_0))| ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} |\varphi(\tau_i)| + \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} |\varphi(\tau_i)|, \\ |y_1(t, z_0) - y_0(t, z_0)| &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t |f_2(x_0(t, z_0), y_0(t, z_0))| ds + \\ &\quad + \frac{t}{T} \int_t^T |f_2(x_0(t, z_0), y_0(t, z_0))| ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} |\psi(\tau_i)| + \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} |\psi(\tau_i)| \end{aligned}$$

boladı. (5) shártti paydalansaq

$$\begin{aligned} |x_1(t, z_0) - x_0(t, z_0)| &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) M_1 \int_0^t ds + \frac{t}{T} M_1 \int_t^T ds + \\ &\quad + \left(1 - \frac{t}{T}\right) N_1 \sum_{\tau_i < t} 1 + \frac{t}{T} N_1 \sum_{\tau_i > t} 1 = M_1 \alpha_1(t) + \frac{N_1}{h} \alpha_1(t) = \frac{T}{2} \left(M_1 + \frac{N_1}{h} \right); \\ |y_1(t, z_0) - y_0(t, z_0)| &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) M_2 \int_0^t ds + \frac{t}{T} M_2 \int_t^T ds + \\ &\quad + \left(1 - \frac{t}{T}\right) N_2 \sum_{\tau_i < t} 1 + \frac{t}{T} N_2 \sum_{\tau_i > t} 1 = M_2 \alpha_1(t) + \frac{N_2}{h} \alpha_1(t) = \frac{T}{2} \left(M_2 + \frac{N_2}{h} \right) \end{aligned}$$

bolıp, $x_2(t, z_0) - x_1(t, z_0)$ hám $y_2(t, z_0) - y_1(t, z_0)$ ayırmaları ushın

$$\begin{aligned} x_2(t, z_0) &= \left(1 - \frac{t}{T}\right) x_0 + \frac{t}{T} x_T + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t f_1(s, x_1(t, z_0), y_1(t, z_0)) ds - \\ &\quad - \frac{t}{T} \int_t^T f_1(s, x_1(t, z_0), y_1(t, z_0)) ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} \varphi(\tau_i) - \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} \varphi(\tau_i), \\ y_2(t, z_0) &= \left(1 - \frac{t}{T}\right) y_0 + \frac{t}{T} y_T + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t f_2(s, x_1(t, z_0), y_1(t, z_0)) ds - \\ &\quad - \frac{t}{T} \int_t^T f_2(s, x_1(t, z_0), y_1(t, z_0)) ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} \psi(\tau_i) - \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} \psi(\tau_i) \end{aligned}$$

teńliginen

$$\begin{aligned} |x_2(t, z_0) - x_1(t, z_0)| &\leq \\ &\leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_1 [|x_1(t, z_0) - x_0(t, z_0)| + |y_1(t, z_0) - y_0(t, z_0)|] ds + \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 & + \frac{t}{T} \int_t^T K_1 [|x_1(t, z_0) - x_0(t, z_0)| + |y_1(t, z_0) - y_0(t, z_0)|] ds \leq \\
 & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_1 \left[\left(M_1 + \frac{N_1}{h}\right) + \left(M_2 + \frac{N_2}{h}\right) \right] \alpha_1(s) ds + \\
 & + \frac{t}{T} \int_t^T K_1 \left[\left(M_1 + \frac{N_1}{h}\right) + \left(M_2 + \frac{N_2}{h}\right) \right] \alpha_1(s) ds = K_1 \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_2(t); \\
 & |y_2(t, z_0) - y_1(t, z_0)| \leq \\
 & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_2 [|x_1(t, z_0) - x_0(t, z_0)| + |y_1(t, z_0) - y_0(t, z_0)|] ds + \\
 & + \frac{t}{T} \int_t^T K_2 [|x_1(t, z_0) - x_0(t, z_0)| + |y_1(t, z_0) - y_0(t, z_0)|] ds \leq \\
 & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_2 \left[\left(M_1 + \frac{N_1}{h}\right) + \left(M_2 + \frac{N_2}{h}\right) \right] \alpha_1(s) ds + \\
 & + \frac{t}{T} \int_t^T K_2 \left[\left(M_1 + \frac{N_1}{h}\right) + \left(M_2 + \frac{N_2}{h}\right) \right] \alpha_1(s) ds = K_2 \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_2(t)
 \end{aligned}$$

teńsizlikleri kelip shıǵadı.

Sunday-aq $x_3(t, z_0) - x_2(t, z_0)$ hám $y_3(t, z_0) - y_2(t, z_0)$ ayırmaları ushın

$$\begin{aligned}
 x_3(t, z_0) &= \left(1 - \frac{t}{T}\right) x_0 + \frac{t}{T} x_T + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t f_1(s, x_2(t, z_0), y_2(t, z_0)) ds - \\
 &- \frac{t}{T} \int_t^T f_1(s, x_2(t, z_0), y_2(t, z_0)) ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} \varphi(\tau_i) - \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} \varphi(\tau_i), \\
 y_3(t, z_0) &= \left(1 - \frac{t}{T}\right) y_0 + \frac{t}{T} y_T + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t f_2(s, x_2(t, z_0), y_2(t, z_0)) ds - \\
 &- \frac{t}{T} \int_t^T f_2(s, x_2(t, z_0), y_2(t, z_0)) ds + \left(1 - \frac{t}{T}\right) \sum_{\tau_i < t} \psi(\tau_i) - \frac{t}{T} \sum_{\tau_i > t} \psi(\tau_i)
 \end{aligned}$$

teńliginen

$$\begin{aligned}
 & |x_3(t, z_0) - x_2(t, z_0)| \leq \\
 & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_1 [|x_2(t, z_0) - x_1(t, z_0)| + |y_2(t, z_0) - y_1(t, z_0)|] ds + \\
 & + \frac{t}{T} \int_t^T K_1 [|x_2(t, z_0) - x_1(t, z_0)| + |y_2(t, z_0) - y_1(t, z_0)|] ds \leq \\
 & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_1 (K_1 + K_2) \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_2(s) ds + \\
 & + \frac{t}{T} \int_t^T K_1 (K_1 + K_2) \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_2(s) ds = \\
 & = K_1 (K_1 + K_2) \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_3(t); \\
 & |y_3(t, z_0) - y_2(t, z_0)| \leq \\
 & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_2 [|x_2(t, z_0) - x_1(t, z_0)| + |y_2(t, z_0) - y_1(t, z_0)|] ds + \\
 & + \frac{t}{T} \int_t^T K_2 [|x_2(t, z_0) - x_1(t, z_0)| + |y_2(t, z_0) - y_1(t, z_0)|] ds \leq \\
 & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_2 (K_1 + K_2) \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_2(s) ds + \\
 & + \frac{t}{T} \int_t^T K_2 (K_1 + K_2) \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_2(s) ds =
 \end{aligned}$$

$$= K_2(K_1 + K_2) \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_3(t)$$

teńsizlikleri kelip shıǵadı.

Processtı dawam etsek, onda

$$\begin{aligned} & |x_{m+1}(t, z_0) - x_m(t, z_0)| \leq \\ & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_1 [|x_m(t, z_0) - x_{m-1}(t, z_0)| + |y_m(t, z_0) - y_{m-1}(t, z_0)|] ds + \\ & + \frac{t}{T} \int_t^T K_1 [|x_m(t, z_0) - x_{m-1}(t, z_0)| + |y_m(t, z_0) - y_{m-1}(t, z_0)|] ds \leq \\ & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_1 (K_1 + K_2)^{m-1} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_m(s) ds + \\ & + \frac{t}{T} \int_t^T K_1 (K_1 + K_2)^{m-1} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_m(s) ds = \\ & = K_1 (K_1 + K_2)^{m-1} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_{m+1}(t); \\ & |y_{m+1}(t, z_0) - y_m(t, z_0)| \leq \\ & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_2 [|x_m(t, z_0) - x_{m-1}(t, z_0)| + |y_m(t, z_0) - y_{m-1}(t, z_0)|] ds + \\ & + \frac{t}{T} \int_t^T K_2 [|x_m(t, z_0) - x_{m-1}(t, z_0)| + |y_m(t, z_0) - y_{m-1}(t, z_0)|] ds \leq \\ & \leq \left(1 - \frac{t}{T}\right) \int_0^t K_2 (K_1 + K_2)^{m-1} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_m(s) ds + \\ & + \frac{t}{T} \int_t^T K_2 (K_1 + K_2)^{m-1} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_m(s) ds = \\ & = K_2 (K_1 + K_2)^{m-1} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \alpha_{m+1}(t) \end{aligned}$$

bolıp, jıyınalıqtıń Koshi belgisi boyınsha

$$\begin{aligned} & |x_{m+j}(t, z_0) - x_m(t, z_0)| = \sum_{i=1}^j |x_{m+i}(t, z_0) - x_{m+i-1}(t, z_0)| \leq \\ & \leq \sum_{i=0}^{j-1} Q^{m+i-1} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \tilde{\alpha}_1(t) = Q^{m-1} \sum_{i=0}^{j-1} Q^i \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right) \tilde{\alpha}_1(t) \end{aligned} \quad (6)$$

bolıp, $\lim_{m \rightarrow \infty} Q^m = 0$ ekenligin esapqa alsaq, onda (6) dan $m \rightarrow \infty$ shek ala otırıp $x_m(t, z_0)$ funkciyalar izbe-izliginiń teń ólshemli jıyınalı izbe-izlik ekenligin kóriwge boladı, yaǵnırı

$$\lim_{m \rightarrow \infty} x_m(t, z_0) = x^*(t, z_0).$$

(6) dan $j \rightarrow \infty$ daǵı shek alsaq

$$|x^*(t, z_0) - x_m(t, z_0)| \leq \frac{K_1 Q^{m-1}}{1 - Q} \alpha(t)$$

$m = 1, 2, \dots$ boladı, bul jerde

$$\alpha(t) = \frac{2\pi t(T-t)}{3T} \left(M_1 + M_2 + \frac{N_1 + N_2}{h} \right).$$

Bul processtı $|y_{m+j}(t, z_0) - y_m(t, z_0)|$ ushın islese, onda

$$|y_{m+j}(t, z_0) - y_m(t, z_0)| \leq \frac{K_2 Q^{m-1}}{1 - Q} \alpha(t).$$

Endi $x^*(t, z_0)$ hám $y^*(t, z_0)$ funkciyaları (1)-(3) impulslıq tásirge iye shegaralıq mäseleniń sheshimi bolıw ushın $z_0 = z_0(x_0, y_0, x_T, y_T)$ tochkası saylap alamız, onıń ushın x_0, x_T hám y_0, y_T lardı

$$\begin{cases} g_1(x_0, y_0, x_T, y_T) = 0, \\ g_2(x_0, y_0, x_T, y_T) = 0, \\ g_3(x_0, y_0, x_T, y_T) = 0, \\ g_4(x_0, y_0, x_T, y_T) = 0 \end{cases}$$

algebraлиq t h lemeler sistemas n qanaatlandiratu n nday etip saylap alsaq, onda $x(t, z_0)$ h m $y(t, z_0)$ sheshimler berilgen impulsliq t sirge iye (1)-(3) shegaraliq m seleni qanaatlandiratu n n sheshim bolip tabiladi, bul jerde

$$g_3(x_0, y_0, x_T, y_T) = x_T - x_0 - \int_0^T f_1(s, x(t, z_0), y(t, z_0)) ds - \sum_{i=1}^n \varphi(\tau_i),$$

$$g_4(x_0, y_0, x_T, y_T) = y_T - y_0 - \int_0^T f_2(s, x(t, z_0), y(t, z_0)) ds - \sum_{i=1}^n \psi(\tau_i).$$

 DEBIYATLAR

1. Наймарк М.И. Линейные дифференциальные операторы. –М.: Наука, 1969. стр. 526.
2. Самойленко А.М., Перестюк Н.А. Дифференциальные уравнения с импульсным воздействием. –Киев. “Вища школа”, 1987.
3. Самойленко А.М., Ронто Н.И. Численно-аналитические методы в теории краевых задач обыкновенных дифференциальных уравнений. –Киев. “Наукова думка”, 1992. стр.280.

Rezyume: Maqolada impuls tasirida birinchi tartibli chiziqli birjinsli differentsial tenglamalar uchun uch nuqtali chegaraviy masalalar ko’rib chiqiladi.

Tayanch so’zlar : Chiziqli birjinsli diferentsial tenglama, uch nuqtali chegraiy masala, impuls tasiri

Резюме: В статье рассматриваются трехточечные краевые задачи для линейных однородных дифференциальных уравнений того же порядка, что и поле импульсов.

Ключевые слова: Линейное однородное дифференциальное уравнение, трехточечная краевая задача, импульсный эффект

Summary: In the article, three-point boundary value problems for linear homogeneous differential equations of linear order are considered.

Key words: Linear homogeneous differential equation, three-point boundary value problem, impulse effect

AN OVERVIEW OF CLUSTERIZATION TECHNIQUES IN DATA ANALYSIS

Shixiyev R.M.¹, Allanazarov A.B.², Jalgasbaeva Q.X.², Davlatboyeva O.O.²

¹Karakalpak State University

²Nukus branch of the Tashkent University of Information Technologies

1. Introduction. Clustering is a fundamental technique in data analysis and machine learning that involves grouping a set of objects in such a way that objects in the same group (or cluster) are more similar to each other than to those in other groups. This paper aims to provide an overview of clustering methods, covering mathematical formulations, key algorithms, and their applications.

Clustering, or cluster analysis, is a fundamental technique in data analysis and machine learning used to group sets of objects such that objects in the same group (or cluster) are more similar to each other than to those in other groups [1]. This unsupervised learning method plays a critical role in uncovering the underlying structure of data without prior knowledge of group definitions [2]. The process of clustering has widespread applications across various domains, including market segmentation, image processing, anomaly detection, and biological data analysis [2,3].

In this paper, we aim to provide a comprehensive overview of clustering techniques. We will start with the mathematical formulation of clustering and then delve into some key clustering algorithms, including K-means, hierarchical clustering, and Density-Based Spatial Clustering of Applications with Noise [4]. Furthermore, we will discuss various evaluation metrics used to assess the quality of clustering results. Finally, we will highlight the practical applications of clustering in different fields and conclude with insights into the significance and future prospects of clustering in data analysis [3].

2. Mathematical Formulation

Clustering can be mathematically defined as the process of partitioning a set of (n) data points $(X = \{x_1, x_2, \dots, x_n\})$, where each $(x_i \in \mathbb{R}^d)$ is a d -dimensional vector, into (k) clusters $(\mathcal{C} = \{\mathcal{C}_1, \mathcal{C}_2, \dots, \mathcal{C}_k\})$ such that each cluster contains points that are more similar to each other than to points in other clusters [5]. The goal is to optimize a clustering criterion, often by minimizing the sum of squared distances within clusters. This can be expressed as finding clusters that minimize the within-cluster sum of squares (WCSS), defined as $(\arg \min_{\mathcal{C}} \sum_{i=1}^k \sum_{x \in \mathcal{C}_i} |x - \mu_i|^2)$, where (μ_i) is the mean of the points in cluster $(\mathcal{C}_i)$. The mean (μ_i) is calculated as $(\mu_i = \frac{1}{|\mathcal{C}_i|} \sum_{x \in \mathcal{C}_i} x)$. This formulation provides a foundation for many clustering algorithms, which seek to partition data in a way that minimizes intra-cluster distances while maximizing inter-cluster separation [6]. Clustering can be defined mathematically as follows:

Given a set of (n) data points $X = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$, where each $(x_i \in R^d)$ is a d-dimensional vector, the goal is to partition (X) into (k) clusters $(C = \{C_1, C_2, \dots, C_k\})$ such that:

$$C_i \subseteq X, \quad \bigcup_{i=1}^k C_i = X, \quad C_i \cap C_j = \emptyset \text{ for } i \neq j$$

The objective is to optimize a clustering criterion, such as minimizing the sum of squared distances within clusters:

$$\arg \min_C \sum_{i=1}^k \sum_{x \in C_i} |x - \mu_i|^2$$

where (μ_i) is the mean of the points in cluster (C_i) :

$$\mu_i = \frac{1}{|C_i|} \sum_{x \in C_i} x$$

3. Key Clustering Algorithms

3.1. K-means Clustering

K-means clustering aims to partition (n) observations into (k) clusters in which each observation belongs to the cluster with the nearest mean [4]. The algorithm follows these steps:

1. Initialize (k) cluster centroids randomly.
2. Assign each data point to the nearest centroid.
3. Update centroids by calculating the mean of all points in each cluster.
4. Repeat steps 2 and 3 until convergence.

Mathematically, this involves minimizing the within-cluster sum of squares (WCSS):

$$\text{WCSS} = \sum_{i=1}^k \sum_{x \in C_i} |x - \mu_i|^2$$

3.2. Hierarchical Clustering

Hierarchical clustering creates a tree of clusters, called a dendrogram, which can be divided into clusters by cutting at the desired level [6].

- Agglomerative Approach: This is a bottom-up approach where each data point starts in its own cluster, and pairs of clusters are merged as one moves up the hierarchy.

- Divisive Approach: This is a top-down approach where all points start in one cluster, and splits are performed recursively as one moves down the hierarchy.

The distance between clusters can be defined in several ways, such as single-linkage (minimum distance), complete-linkage (maximum distance), or average-linkage.

3.3. Density-Based Spatial Clustering of Applications with Noise (DBSCAN)

DBSCAN identifies clusters based on the density of points in a region. It relies on two parameters: (ϵ) (the radius of a neighborhood) and MinPts (the minimum number of points required to form a dense region).

1. A point is a core point if it has at least MinPts within (ϵ) .
2. A point is directly reachable from another point if it is within (ϵ) distance.
3. A point is density-reachable if there is a path of core points from one to the other.

Clusters are formed by connected dense regions, and points not in any cluster are considered noise.

4. Evaluation Metrics. Evaluating the quality of clustering results is crucial for determining the effectiveness of a clustering algorithm. Common metrics include the Silhouette Score, which assesses how similar a point is to its own cluster compared to other clusters by calculating the average distance between points within the same cluster and the average distance to the nearest cluster [3, 4]. The Davies-Bouldin Index measures the average similarity ratio of each cluster with its most similar cluster, where a lower value indicates better clustering. Another important metric is the Adjusted Rand Index (ARI), which compares the similarity between the clustering result and a ground truth classification, adjusted for chance grouping. These metrics provide different perspectives on clustering performance, considering factors such as cohesion, separation, and overall clustering accuracy. Proper evaluation is essential for selecting the best algorithm and parameters for a given dataset. Evaluating the quality of clustering results can be challenging. Common metrics include:

- Silhouette Score: Measures how similar a point is to its own cluster compared to other clusters.

$$s(i) = \frac{b(i) - a(i)}{\max\{a(i), b(i)\}}$$

where $(a(i))$ is the average distance from the point to other points in the same cluster, and $(b(i))$ is the average distance to points in the nearest cluster.

- Davies-Bouldin Index: Computes the average ratio of within-cluster distances to between-cluster distances.

$$DB = \frac{1}{k} \sum_{i=1}^k \max_{j \neq i} \left(\frac{s_i + s_j}{d_{ij}} \right)$$

where (s_i) is the average distance within cluster (i) , and (d_{ij}) is the distance between cluster centroids (i) and (j) .

- Adjusted Rand Index (ARI): Measures the similarity between the clustering result and a ground truth classification.

$$ARI = \frac{RI - \text{Expected RI}}{\max(RI) - \text{Expected RI}}$$

where RI is the Rand Index.

Conclusion. Clustering is a powerful tool in data analysis and machine learning, offering insights into the structure and relationships within data. Despite its challenges, such as selecting the appropriate algorithm and parameters, clustering continues to be an essential technique with wide-ranging applications. It plays a pivotal role in fields like market segmentation, where businesses can tailor strategies based on customer groups, and in image processing, where it aids in object detection and image segmentation. Clustering is also instrumental in anomaly detection, identifying unusual patterns that could signify fraudulent activities, and in biological data analysis, where it helps uncover genetic or protein similarities. As data continues to grow in volume and complexity, the importance of robust and efficient clustering methods will only increase, driving further advancements and applications in various scientific and industrial domains.

REFERENCES

1. Na S., Xumin L., Yong G. Research on k-means clustering algorithm: An improved k-means clustering algorithm //2010 Third International Symposium on intelligent information technology and security informatics. – Ieee, 2010. – С. 63-67.
2. Sinaga K. P., Yang M. S. Unsupervised K-means clustering algorithm //IEEE access. – 2020. – Т. 8. – С. 80716-80727.
3. Kanungo T. et al. An efficient k-means clustering algorithm: Analysis and implementation //IEEE transactions on pattern analysis and machine intelligence. – 2002. – Т. 24. – №. 7. – С. 881-892.
4. Likas A., Vlassis N., Verbeek J. J. The global k-means clustering algorithm //Pattern recognition. – 2003. – Т. 36. – №. 2. – С. 451-461.
5. Guha S., Rastogi R., Shim K. CURE: An efficient clustering algorithm for large databases //ACM Sigmod record. – 1998. – Т. 27. – №. 2. – С. 73-84.
6. Alsabti K., Ranka S., Singh V. An efficient k-means clustering algorithm. – 1997.

Rezyume: Ushbu maqolada o'xshash ma'lumotlarni guruhlash uchun ishlatiladigan klasterlash haqida tahliliy ma'lumot keltirilgan. Bunda klasterlashning matematik ifodalanishi, klaster ichidagi farqlarni minimallashtirish uchun ma'lumotlarni alohida klasterlarga bo'lish kabi masalalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: klasterlash, k-o'rtacha, ierarxik klasterlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, mashinani o'qitish, baholash ko'rsatkichlari.

Резюме: В этой статье представлен всесторонний обзор кластеризации, важнейшего метода анализа данных и машинного обучения, используемого для группировки схожих точек данных. Он начинается с описания математической формулировки кластеризации, определяя ее как разделение точек данных на отдельные кластеры для минимизации дисперсии внутри кластера.

Ключевые слова: кластеризация, k-средние, иерархическая кластеризация, анализ данных, машинное обучение, метрики оценки.

Summary: This paper provides a comprehensive overview of clustering, a crucial technique in data analysis and machine learning used to group similar data points together. It begins by outlining the mathematical formulation of clustering, defining it as the partitioning of data points into distinct clusters to minimize within-cluster variance.

Keywords: clustering, k-means, hierarchical clustering, data analysis, machine learning, evaluation metrics.

РАЗРЕШИМОСТЬ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ С НЕЛОКАЛЬНЫМИ УСЛОВИЯМИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА

Бекиев А.Б., Тажимуратова А.К.

Каракалтакский государственный университет

1. Введение. Изучение задачи динамики сжимаемой экспоненциально стратифицированной жидкости, задачи распространения волн в диспергирующих средах, вибрации кораблей, колебания стержня, балок и пластины и другие, сводятся к решению краевых задач для уравнения четвертого порядка. Краевым задачам для уравнений четвертого порядка посвящены работы [1-3], [5-7], [10]. В монографии [4] дается классификация уравнений четвертого порядка с двумя независимыми переменными и исследуются некоторые краевые задачи, для этих уравнений. Там же можно найти наиболее полную библиографию по уравнениям четвертого порядка. В работах [8-9] рассмотрены начально-граничные задачи для уравнения колебания балки и пластины.

2. Подстановка задачи. Пусть в области $\Omega = \{(x, t) : 0 < x < 1, -\alpha < t < \beta\}$ рассмотрим уравнение

$$Lu \equiv u_{xxxx} - \operatorname{sgn} t \cdot u_t = 0 \quad (1)$$

Задача 1. Найти функцию $u(x, t)$ удовлетворяющее следующим условиям:

$$u(x, t) \in C_{x,t}^{3,1}(\bar{\Omega}) \cap C_{x,t}^{4,2}(\Omega_+ \cup \Omega_-), \quad (2)$$

$$Lu(x, t) \equiv 0, (x, t) \in \Omega_+ \cup \Omega_-, \quad (3)$$

$$u(0,t)=u(1,t), u_x(0,t)=0, u_{xx}(0,t)=u_{xx}(1,t), u_{xxx}(0,t)=0, 0 \leq t \leq \beta, \quad (4)$$

$$u(x,\beta)=\varphi(x), u(x,-\alpha)=\psi(x), 0 \leq x \leq 1, \quad (5)$$

где $\Omega_+ = \Omega \cap \{t > 0\}$, $\Omega_- = \Omega \cap \{t < 0\}$ и $\varphi(x), \psi(x)$ - заданные достаточно гладкие функции, причем $\varphi(0)=\varphi(1)$, $\psi(0)=\psi(1)$, $\varphi'(0)=0$, $\psi'(0)=0$, $\varphi''(0)=\varphi''(1)$, $\psi''(0)=\psi''(1)$, $\varphi'''(0)=\psi'''(0)=0$.

Система функций

$$X_0(x)=1, X_{2k-1}(x)=\cos \lambda_k x, X_{2k}(x)=x \sin \lambda_k x, \lambda_k=2k\pi, k=1,2,\dots \quad (6)$$

и

$$Y_0(x)=2(1-x), Y_{2k-1}(x)=4(1-x)\cos \lambda_k x, Y_{2k}(x)=4x \sin \lambda_k x, \lambda_k=2k\pi, k=1,2,\dots \quad (6')$$

биортогонально и образуют базис Рисса в $L_2[0,1]$ [6].

3. Построение решения задачи. Решение задачи (2)–(5) будем искать в виде сумм биортогональных рядов:

$$u(x,t)=u_0(t)X_0(x)+\sum_{k=1}^{\infty}[u_{2k-1}(t)X_{2k-1}(x)+u_{2k}(t)X_{2k}(x)], \quad (7)$$

где

$$\begin{aligned} u_0(t) &= \int_0^1 u(x,t)Y_0(x)dx, \\ u_{2k-1}(t) &= \int_0^1 u(x,t)Y_{2k-1}(x)dx, \\ u_{2k}(t) &= \int_0^1 u(x,t)Y_{2k}(x)dx. \end{aligned} \quad (8)$$

На основании (8) введем функции

$$\begin{aligned} u_{0,\varepsilon}(t) &= \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u(x,t)Y_0(x)dx, \\ u_{2k-1,\varepsilon}(t) &= \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u(x,t)Y_{2k-1}(x)dx, \\ u_{2k,\varepsilon}(t) &= \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u(x,t)Y_{2k}(x)dx \end{aligned} \quad (9)$$

где ε - достаточное малое число. Дифференцируя равенство (9) два раза по t и учитывая уравнение (1), имеем

$$u_{0,\varepsilon}''(t) = \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u_{xxxx}(x,t)Y_0(x)dx, \quad t > 0, \quad (10)$$

$$u_{0,\varepsilon}''(t) = - \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u_{xxxx}(x,t)Y_0(x)dx, \quad t < 0,$$

$$u_{2k-1,\varepsilon}''(t) = \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u_{xxxx}(x,t)Y_{2k-1}(x)dx, \quad t > 0, \quad (11)$$

$$u_{2k-1,\varepsilon}''(t) = - \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u_{xxxx}(x,t)Y_{2k-1}(x)dx, \quad t < 0,$$

$$u_{2k,\varepsilon}''(t) = \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u_{xxxx}(x,t)Y_{2k}(x)dx, \quad t > 0, \quad (12)$$

$$u_{2k,\varepsilon}''(t) = - \int_{\varepsilon}^{1-\varepsilon} u_{xxxx}(x,t)Y_{2k}(x)dx, \quad t < 0.$$

В равенствах (10)–(12) вычисляя интегралы правой части, учитывая условие (4), и переходя к пределу при $\varepsilon \rightarrow 0$, имеем

$$\begin{aligned} u_0''(t) &= 0, \quad t > 0, \\ u_0''(t) &= 0, \quad t < 0, \end{aligned} \quad (13)$$

$$\begin{aligned} u_{2k}''(t) - \lambda_k^4 u_{2k}(t) &= 0, \quad t > 0, \\ u_{2k}''(t) + \lambda_k^4 u_{2k}(t) &= 0, \quad t < 0, \end{aligned} \quad (14)$$

$$\begin{aligned} u''_{2k-1}(t) - \lambda_k^4 u_{2k-1}(t) &= -4\lambda_k^3 u_{2k}(t), \quad t > 0, \\ u''_{2k-1}(t) + \lambda_k^4 u_{2k-1}(t) &= 4\lambda_k^3 u_{2k}(t), \quad t < 0. \end{aligned} \quad (15)$$

Решение уравнений (13)-(15) удовлетворяющие условиям

$$\begin{aligned} u_0(\beta) &= \varphi_0, \quad u_0(-\alpha) = \psi_0, \\ u_{2k}(\beta) &= \varphi_{2k}, \quad u_{2k}(-\alpha) = \psi_{2k}, \\ u_{2k-1}(\beta) &= \varphi_{2k-1}, \quad u_{2k-1}(-\alpha) = \psi_{2k-1}, \\ u_0(0-0) &= u_0(0+0), \quad u'_0(0-0) = u'_0(0+0), \\ u_{2k}(0-0) &= u_{2k}(0+0), \quad u'_{2k}(0-0) = u'_{2k}(0+0), \\ u_{2k-1}(0-0) &= u_{2k-1}(0+0), \quad u'_{2k-1}(0-0) = u'_{2k-1}(0+0), \end{aligned}$$

где

$$\begin{aligned} \varphi_0 &= \int_0^1 \varphi(x) Y_0(x) dx, \quad \psi_0 = \int_0^1 \psi(x) Y_0(x) dx, \\ \varphi_{2k} &= \int_0^1 \varphi(x) Y_{2k}(x) dx, \quad \psi_{2k} = \int_0^1 \psi(x) Y_{2k}(x) dx, \\ \varphi_{2k-1} &= \int_0^1 \varphi(x) Y_{2k-1}(x) dx, \quad \psi_{2k-1} = \int_0^1 \psi(x) Y_{2k-1}(x) dx, \end{aligned}$$

соответственно примут вид

$$u_0(t) = \frac{t}{\alpha + \beta} [\varphi_0(\alpha + t) + \psi_0(\beta - t)], \quad t \in (-\alpha, \beta), \quad (16)$$

$$u_{2k}^+(t) = \Delta_k^{-1}(\alpha, \beta) [\varphi_{2k}(\cos \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 t + \sin \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 t) + \psi_{2k} \operatorname{sh} \lambda_k^2(\beta - t)], \quad t > 0, \quad (17)$$

$$u_{2k}^-(t) = \Delta_k^{-1}(\alpha, \beta) [\varphi_{2k} \sin \lambda_k^2(t + \alpha) + \psi_{2k}(\cos \lambda_k^2 t \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta - \sin \lambda_k^2 t \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta)], \quad t < 0,$$

$$u_{2k-1}^+(t) = 2\lambda_k \Delta_k^{-2}(\alpha, \beta) \{ \varphi_{2k-1} A_{2k-1}^+(t) + \varphi_{2k} A_{2k}^+(t) + \psi_{2k-1} B_{2k-1}^+(t) + \psi_{2k} B_{2k}^+(t) \}, \quad t > 0, \quad (18)$$

$$u_{2k-1}^-(t) = 2\lambda_k \Delta_k^{-2}(\alpha, \beta) \{ \varphi_{2k-1} A_{2k-1}^-(t) + \varphi_{2k} A_{2k}^-(t) + \psi_{2k-1} B_{2k-1}^-(t) + \psi_{2k} B_{2k}^-(t) \}, \quad t < 0,$$

где

$$\Delta_k(\alpha, \beta) = \sin \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta + \cos \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta \neq 0. \quad (19)$$

$$A_{2k-1}^+(t) = (2\lambda_k)^{-1} \Delta_k(\alpha, \beta) (\cos \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 t + \sin \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 t),$$

$$\begin{aligned} A_{2k}^+(t) &= -\alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2(\beta - t) + \beta (\cos^2 \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 t + \sin^2 \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 t + \\ &+ \sin \lambda_k^2 \alpha \cdot \cos \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2(\beta + t)) - t \Delta_k(\alpha, \beta) (\cos \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 t + \sin \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 t), \end{aligned}$$

$$B_{2k-1}^+(t) = (2\lambda_k)^{-1} \Delta_k(\alpha, \beta) \operatorname{sh} \lambda_k^2(\beta - t),$$

$$\begin{aligned} B_{2k}^+(t) &= \alpha (\cos \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta - \sin \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta) \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2(\beta - t) - \\ &- \beta (\cos \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 t + \sin \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 t) + t \Delta_k(\alpha, \beta) \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2(\beta - t), \end{aligned}$$

$$A_{2k-1}^-(t) = (2\lambda_k)^{-1} \Delta_k(\alpha, \beta) \sin \lambda_k^2(t + \alpha),$$

$$\begin{aligned} A_{2k}^-(t) &= \alpha (\sin \lambda_k^2 t \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta - \cos \lambda_k^2 t \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta) + \\ &+ \beta (\cos \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta + \sin \lambda_k^2 \alpha \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta) \cdot \sin \lambda_k^2(t + \alpha) - t \Delta_k(\alpha, \beta) \cdot \cos \lambda_k^2(t + \alpha), \end{aligned}$$

$$B_{2k-1}^-(t) = (2\lambda_k)^{-1} \Delta_k(\alpha, \beta) (\cos \lambda_k^2 t \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta - \sin \lambda_k^2 t \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta)$$

$$\begin{aligned} B_{2k}^-(t) &= \alpha (-\operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta \cdot \cos \lambda_k^2 \alpha + \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta \cdot \sin \lambda_k^2 \alpha + \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta \cdot \cos \lambda_k^2(t - \alpha)) - \\ &- \beta \cdot \sin \lambda_k^2(t + \alpha) + t \Delta_k(\alpha, \beta) \cdot (\sin \lambda_k^2 t \cdot \operatorname{sh} \lambda_k^2 \beta + \cos \lambda_k^2 t \cdot \operatorname{ch} \lambda_k^2 \beta). \end{aligned}$$

Решение задачи (2)-(5) найдем в виде (7), где $u_0(t)$, $u_{2k}(t)$, $u_{2k-1}(t)$ определяются из (16)-(18).

4. Единственность решения. Нам достаточно доказать, что однородное уравнение имеет только тривиальное решение при однородных краевых условиях.

Пусть существуют два решения $u_1(x, t)$ и $u_2(x, t)$ задачи (2)-(5). Тогда функция $u(x, t) = u_1(x, t) - u_2(x, t)$ удовлетворяет уравнению (1), условию (4) и

$$u(x, \beta) = u(x, -\alpha) = 0.$$

Пусть выполнены условия (19). Тогда из условий $\varphi(x) = \psi(x) = 0$ следуют что $\varphi_0 = \psi_0 = 0$, $\varphi_{2k} = \psi_{2k} = 0$, $\varphi_{2k-1} = \psi_{2k-1} = 0$ при всех $k \in N$. Отсюда на основании (8), (16)-(18) при всех $t \in [-\alpha, \beta]$ получаем

$$\int_0^1 u(x, t) Y_0(x) dx = 0, \int_0^1 u(x, t) Y_{2k}(x) dx = 0, \int_0^1 u(x, t) Y_{2k-1}(x) dx = 0, \quad k = 1, 2, \dots$$

Из полноты системы функции (6') в $L_2[0, 1]$ следует, что $u(x, t) = 0$ почти всюду на $[0, 1]$ при $t \in [-\alpha, \beta]$. Поскольку функция $u(x, t)$ непрерывна в $\bar{\Omega}$ следует, что $u(x, t) \equiv 0$ в $\bar{\Omega}$.

Теперь $\Delta_k(\alpha, \beta)$ представим в виде

$$\Delta_k(\alpha, \beta) = \sqrt{ch2\lambda_k^2\beta} \sin(\lambda_k^2\alpha + \gamma_k), \quad (20)$$

$$\text{где } \gamma_k = \arcsin \frac{sh\lambda_k^2\beta}{\sqrt{ch2\lambda_k^2\beta}}.$$

Из (20) видно, что выражение $\Delta_k(\alpha, \beta) = 0$ только в том случае, когда

$$\alpha = \frac{m\pi}{\lambda_k^2} - \frac{\gamma_k}{\lambda_k^2}, \quad m = 0, 1, 2, \dots$$

При таких значениях α нарушается единственности решения задачи (2)-(5).

Теорема 1. Если существует решение задачи (2)-(5), то оно единственно только тогда, когда выполнены условия (19) при всех $k \in N$.

5. Существование решение задачи.

Лемма 1. Если α иррациональное число, которая представляется в виде $\alpha = \frac{l}{\pi q}$, где $q, l \in N$, $(l, q) = 1$ и $(q, 4) = 1$, то при больших k существует положительная постоянная C_0 такая, что справедлива следующая оценка

$$|\Delta_k(\alpha, \beta)| \geq C_0 e^{\lambda_k^2\beta}. \quad (21)$$

Лемма 2. Пусть выполнены условия (21), то при всех $k \in N$ справедливы оценки

$$\begin{aligned} |u_{2k}(t)| &\leq \begin{cases} C_1(|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k}|), & t > 0, \\ C_2\left(|\varphi_{2k}|e^{-\lambda_k^2\beta} + |\psi_{2k}|\right), & t < 0, \end{cases} \\ |u'_{2k}(t)| &\leq \begin{cases} C_3k^2(|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k}|), & t > 0, \\ C_4k^2\left(|\varphi_{2k}|e^{-\lambda_k^2\beta} + |\psi_{2k}|\right), & t < 0, \end{cases} \\ |u''_{2k}(t)| &\leq \begin{cases} C_5k^4(|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k}|), & t > 0, \\ C_6k^4\left(|\varphi_{2k}|e^{-\lambda_k^2\beta} + |\psi_{2k}|\right), & t < 0, \end{cases} \\ |u_{2k-1}(t)| &\leq \begin{cases} C_7(|\varphi_{2k-1}| + k|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k-1}| + k|\psi_{2k}|), & t > 0, \\ C_8\left(|\varphi_{2k-1}|e^{-\lambda_k^2\beta} + k|\varphi_{2k}|e^{-\lambda_k^2\beta} + |\psi_{2k-1}| + k|\psi_{2k}|\right), & t < 0, \end{cases} \\ |u'_{2k-1}(t)| &\leq \begin{cases} C_9k^2(|\varphi_{2k-1}| + k|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k-1}| + k|\psi_{2k}|), & t > 0, \\ C_{10}k^2\left(|\varphi_{2k-1}|e^{-\lambda_k^2\beta} + k|\varphi_{2k}|e^{-\lambda_k^2\beta} + |\psi_{2k-1}| + k|\psi_{2k}|\right), & t < 0, \end{cases} \\ |u''_{2k-1}(t)| &\leq \begin{cases} C_{11}k^4(|\varphi_{2k-1}| + k|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k-1}| + k|\psi_{2k}|), & t > 0, \\ C_{12}k^4\left(|\varphi_{2k-1}|e^{-\lambda_k^2\beta} + k|\varphi_{2k}|e^{-\lambda_k^2\beta} + |\psi_{2k-1}| + k|\psi_{2k}|\right), & t < 0, \end{cases} \end{aligned} \quad (22)$$

здесь и далее C_i - положительные константы.

Доказательство леммы непосредственно вытекает из (17)-(18).

Теорема 2. Пусть $\varphi(x), \psi(x) \in C^{(6)}[0, 1]$, $\varphi^{(2i)}(0) = \varphi^{(2i)}(1)$, $\psi^{(2i)}(0) = \psi^{(2i)}(1)$, $i = 0, 1, 2$, $\varphi^{(2i+1)}(0) = 0$, $\psi^{(2i+1)}(0) = 0$, $i = 0, 1$ и выполняются условия (21), то существует единственное решение задачи

(2)-(5) и оно представляется в виде ряда (7), где функции $X_k(x)$ и $u_k(t)$ определены соответственно формулами (6), (16)-(18).

Доказательство теоремы вытекает из (23).

6. Устойчивость решения. Введем следующие нормы:

$$\|u(x, t)\|_{L_2[0,1]} = \left(\int_0^1 |u(x, t)|^2 dx \right)^{\frac{1}{2}}, \quad \|u(x, t)\|_{C(\bar{\Omega}_\pm)} = \max_{\bar{\Omega}_\pm} |u(x, t)|.$$

Теорема 3. Пусть выполнены условия теоремы 2. Тогда для решения задачи (2)–(5) имеют место оценки

$$\|u(x, t)\|_{L_2[0,1]}^2 \leq C_{13}^2 (\|\varphi\|_{W_2^1}^2 + \|\psi\|_{W_2^1}^2), \quad \|u(x, t)\|_{C(\bar{\Omega})} \leq C_{14} (\|\varphi\|_{W_2^1} + \|\psi\|_{W_2^1}).$$

Доказательство. Из (7) и из неравенств леммы 2 имеем

$$\begin{aligned} \|u(x, t)\|_{L_2[0,1]}^2 &\leq u_0^2(t) + \sum_{k=1}^{\infty} (u_{2k-1}^2(t) + u_{2k}^2(t)) \leq \bar{C}_0^2 (|\varphi_0| + |\psi_0|)^2 + \\ &+ C_{1,7}^2 \sum_{k=1}^{\infty} \left[(|\varphi_{2k-1}| + |\psi_{2k-1}| + k|\varphi_{2k}| + k|\psi_{2k}|)^2 + (|\varphi_{2k}| + |\psi_{2k}|)^2 \right] \leq \\ &\leq 2C_0^2 (\varphi_0^2 + \psi_0^2) + 4C_{1,7}^2 \sum_{k=1}^{\infty} [\varphi_{2k-1}^2 + \psi_{2k-1}^2 + (k^2 + 1)\varphi_{2k}^2 + (k^2 + 1)\psi_{2k}^2], \end{aligned}$$

где $C_{1,7} = \max(C_1, C_7)$. Коэффициенты φ_{2k} и ψ_{2k} можно представить в виде

$$\varphi_{2k} = \frac{1}{\lambda_k} \varphi_{2k}^{(1)}, \quad \psi_{2k} = \frac{1}{\lambda_k} \psi_{2k}^{(1)}$$

где

$$\varphi_{2k}^{(1)} = \int_0^1 \varphi'(x) \cos \lambda_k x dx, \quad \psi_{2k}^{(1)} = \int_0^1 \psi'(x) \cos \lambda_k x dx.$$

Тогда

$$\begin{aligned} \|u(x, t)\|_{L_2[0,1]}^2 &\leq 2\bar{C}_0^2 (\varphi_0^2 + \psi_0^2) + \\ &+ 4C_{1,7}^2 \sum_{k=1}^{\infty} \left\{ \varphi_{2k-1}^2 + \psi_{2k-1}^2 + \left(1 + \frac{1}{k^2}\right) \left[(\varphi_{2k}^{(1)})^2 + (\psi_{2k}^{(1)})^2 \right] \right\} \leq C_{13}^2 (\|\varphi\|_{W_2^1}^2 + \|\psi\|_{W_2^1}^2). \end{aligned}$$

Пусть (x, t) - произвольная точка области $\bar{\Omega}_+$. Тогда используя формулы (7) к неравенству леммы 2, имеем

$$\begin{aligned} |u(x, t)| &\leq |u_0(t)| + \sum_{k=1}^{\infty} (|u_{2k-1}(t)| + |u_{2k}(t)|) \leq \\ &\leq C_{1,7} \left[|\varphi_0| + |\psi_0| + \sum_{k=1}^{\infty} (|\varphi_{2k-1}| + |\psi_{2k-1}| + (k+1)|\varphi_{2k}| + (k+1)|\psi_{2k}|) \right]. \end{aligned} \quad (24)$$

Используя представления

$$\varphi_{2k} = \frac{1}{\lambda_k^2} \bar{\varphi}_{2k}^{(2)}, \quad \psi_{2k} = \frac{1}{\lambda_k^2} \bar{\psi}_{2k}^{(2)}, \quad \varphi_{2k-1} = \frac{1}{\lambda_k} \bar{\varphi}_{2k-1}^{(1)}, \quad \psi_{2k-1} = \frac{1}{\lambda_k} \bar{\psi}_{2k-1}^{(1)},$$

где

$$\begin{aligned} \bar{\varphi}_{2k}^{(2)} &= -4 \int_0^1 \varphi''(x) \sin \lambda_k x dx, \quad \bar{\psi}_{2k}^{(2)} = -4 \int_0^1 \psi''(x) \sin \lambda_k x dx, \\ \bar{\varphi}_{2k-1}^{(1)} &= -4 \int_0^1 \left[(1-x) \sin \lambda_k x - \frac{1}{\lambda_k} \cos \lambda_k x \right] \varphi'(x) dx, \\ \bar{\psi}_{2k-1}^{(1)} &= -4 \int_0^1 \left[(1-x) \sin \lambda_k x - \frac{1}{\lambda_k} \cos \lambda_k x \right] \psi'(x) dx. \end{aligned}$$

Из (24) получим

$$\begin{aligned} |u(x, t)| &\leq C_{1,7} \left[|\varphi_0| + |\psi_0| + \sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k} (|\bar{\varphi}_{2k-1}^{(1)}| + |\bar{\psi}_{2k-1}^{(1)}| + |\bar{\varphi}_{2k}^{(2)}| + |\bar{\psi}_{2k}^{(2)}|) \right] \leq C_{1,7} (|\varphi_0| + |\psi_0|) + \\ &+ C_{1,7} \left(\sum_{k=1}^{\infty} \frac{1}{k^2} \right)^{\frac{1}{2}} \left[\left(\sum_{k=1}^{\infty} |\bar{\varphi}_{2k-1}^{(1)}|^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \left(\sum_{k=1}^{\infty} |\bar{\psi}_{2k-1}^{(1)}|^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \left(\sum_{k=1}^{\infty} |\bar{\varphi}_{2k}^{(2)}|^2 \right)^{\frac{1}{2}} + \left(\sum_{k=1}^{\infty} |\bar{\psi}_{2k}^{(2)}|^2 \right)^{\frac{1}{2}} \right] \leq \\ &\leq \bar{C}_{1,7} (\|\varphi\|_{L_2} + \|\psi\|_{L_2} + \|\varphi''\|_{L_2} + \|\psi''\|_{L_2}) \leq C_{14} (\|\varphi\|_{W_2^2} + \|\psi\|_{W_2^2}). \end{aligned}$$

Теорема доказана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Berdyshev A.S., Cabada A., Kadirkulov B.J. The Samarskii–Ionkin type problem for the fourth order parabolic equation with fractional differential operator // Computers and Mathematics with Applications 62 (2011) 3884–3893.
2. Бекиев А.Б. Разрешимость нелокальной обратной задачи для уравнения четвертого порядка // Вестник КРАУНЦ. Физ.-мат. науки. 2023. Т. 42. №1. С. 9-26. ISSN 2079-6641
3. Бекиев А.Б., Шихиев Р.М. Разрешимость краевой задачи для смешанного уравнения четвертого порядка // Adyghe International Scientific Journal. 2022. Vol. 22. No. 2. Стр. 11-20.
4. Джураев Т.Д., Сопуев А. К теории дифференциальных уравнений в частных производных четвертого порядка. Ташкент: Фан, 2000. 144 с.
5. Киличов О.Ш. Об одной нелокальной краевой задаче для уравнения четвертого порядка в частных производных // Вестник КРАУНЦ. Физ.-мат. науки. 2021. Т. 37. №4. С. 16-23.
6. Мегралиев Я. Т., Велиева Б. К. Обратная краевая задача для линеаризованного уравнения Бенни-Люка с нелокальными условиями // Вестн. Удмуртск. ун-та. Матем. Мех. Компьют. науки, 2019, том 29, выпуск 2, с. 166–182.
7. Otarova J.A. A boundary value problem for the fourth-order degenerate equation of the mixed type // Bulletin of the Karaganda University. Mathematics series, No. 1(113), 2024, pp. 140–148
8. Сабитов К.Б. Начально-граничные задачи для уравнения колебаний балки с учётом её вращательного движения при изгибе // Дифференциальные уравнения, 2021, том 57, № 3, с.364–374
9. Сабитов К. Б. Колебания пластины с граничными условиями «шарнир–заделка» // Вестн. Сам. гос. техн. ун-та. Сер. Физ.-мат. науки. 2022. Т. 26, № 4. С. 650–671
10. Юлдашев Т.К. Об одном смешанном дифференциальном уравнении четвертого порядка // Известия Института математики и информатики УдГУ. 2016. Вып. 1(47). С. 119-128.

Төртинчи тәртіптегі теңдеме үшін локал емес шартты шекаралық мәселенің шешілуі

Резюме. Мақалада төртинчи тәртіптегі теңдеме үшін бір локал емес мәселе қаралған. Мәселенің шешімінің бар болуы, бірден бірлігі хәм орнықтылығы көрсетілген.

Таяныш сөзлер: локал емес мәселе, биортогональ система, Рисс базиси, шешімнің бар болуы.

Тўртинчи тартибли тенглама учун локал эмас шартли чегаравий масаланинг ечилиши

Резюме. Мақолада тўртинчи тартибли тенглама учун бир нолокал масала қаралган. Масала ечимининг мавжудлиги, ягоналиги ва турғунлиги кўрсатилган.

Таянч сўзлар: нелокал масала, биортогональ система, Рисс базиси, ечимнинг мавжудлиги.

Разрешимость краевой задачи с нелокальными условиями для уравнения четвертого порядка

Резюме. В статье рассмотрена нелокальная задача для уравнения четвертого порядка. Доказано существование, единственность и устойчивость решения задачи.

Ключевые слова: нелокальная задача, биортогональная система, базис Рисса, существование.

Solvability of a boundary value problem with nonlocal conditions for a fourth-order equation

Summary. In the paper considers a non-local boundary value problem for a fourth order equation. The existence, uniqueness and stability of the solution of the problem is proved.

Keywords: non-local problem, Riesz basis, bi-orthogonal system, existence.

ҚУЁШ ЭНЕРГЕТИКАСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ КЕЛАЖАК ИСТИҚБОЛЛАРИ

¹Исмайлов Қ.А., ²Якубов К., ¹Реймбаева Д.М., ²Хайитбаев А.З.

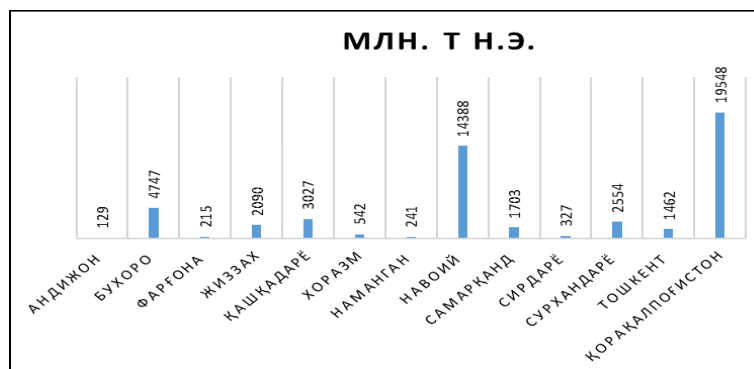
¹Қорақалпоқ давлат университети

²Ургенч давлат университети

Инсоният жамиятининг ривожланишида асосий факторлардан бу энергия ишлаб чиқариш ва уни истемоль қилиш булиб топилади. Энергия – бу иссиқлик. Кейинги 60-70 йил ишида ишлатиладиган иссиқлик – энергетикаси ресурслари: нефть, газ, кумир ва атом энергиясига бориб тақалади. Минг афсуслар булсинки йилдан йилга энергиядан фойдаланиш усиб дастурий энергиямиз захиралари камайиб бормоқда. Шунинг учун кейинги 15-20 йиллар ишида муқобил энергиялардан (қуёш, шамол энергиясидан) фойдаланиш энг мухим масалалардан хисобланади [1-4]. Бугунги кунда Қуёш энергиясидан фойдаланишда мамлакатимизда кўплаб ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

Маълумотларга кўра, юртимизда иссиқлик энергия ресурсларининг 97% - нефт ва газ, 2,3% - кумир, 0,7% – гидроэнергияга тўғри келади. Қайта тикланувчи энергия ресурсларининг улуши эса 1% га хам етмайди. Қуёш нурларини суткасига 7-10 соат, шимолда 4800 МЖ /м.кв, жанубда - 6500 МЖ /м.кв. Ўзбекистонда ҳаво бир йилда 320 кундан зиёд очик бўлиб, қайта тикланувчи энергия манбаларининг потенциали 51 млрд т.н.э. га яқин, техник потенциали- 182,32 млн т.н.э. га тенг. Бу эса фотоэлектрик станциялар учун жуда яхши шароит хисобланади. Шундан, Қуёш энергиясининг потенциали 97% га яқин (176,8 млн т.н.э) [5].

Вилоятлар бўйича қуёш энергиясининг ялпи салоҳияти.



Қуёш энергиясининг потенциали 50973 млн т.н.э га тенг ва вилоятлар бўйича тақсимланишидан кўринадики энг катта потенциал Қорақалпоғистон Республикасига (19548 млн т.н.э.) тўғри келади.

Қорақалпоғистон қуёш энергиясидан фойдаланиш учун катта имкониятларга эга. Бу ерда қуёшли кунлар сони 300 кундан ортиқ, куннинг фойдали қисми ўртача 7-10 соат ва қуёш нурланиш қуввати 750-800 Вт/метр.кв. га тенгдир. Бу борада Қорақалпоғистон шароити, иклими ва ҳудуди анчагина мураккаблигини эътиборга олиш зарур: Республиканинг кўпгина қисми чўл зонасидан иборат ва аҳолининг анчагина қисми қишлоқ жойларида истиқомат қилади. Табиийки, марказий электр тармоқларидан узоқда жойлашган кам қувватли энергия талаб қилувчи истеъмолчиларни анъанавий усулда доимий электр энергияси, табиғ газ билан таъминлаш бир мунча қийинчиликлар туғдиради. Олис қишлоқлардаги электр энергия ва газ узатилишидаги узилишлар вақтида аҳоли ягона ёқилғи сифатида ёғочсимон маҳсулотлардан фойдаланишмоқда. Бунинг оқибатида катта миқдорда ёғочсимон ўсимликлар дунёси йўқ бўлиб кетмоқда. Асосий муаммо, бу ҳудуддаги экологик вазиятнинг танглиги ҳисобланади. Қорақалпоғистонда ҳар йили атмосферага қарийб 100 миллион тонна чанг ва заҳарли тузлар кўтарилиб, кум бўронлари ва кучли шамоллар билан атроф муҳитга тарқалмоқда. Бу эса ўз навбатида аҳолининг саломатлигига салбий таъсири билан бирга фотоэлектрик қурилмаларнинг эффектив ишлашига ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Эффективликка таъсир этувчи сиртки факторлар: об-ҳаво ва климат шароитлари, нурланиш интенсивлиги, кун ва тун алмашуви, намлик, температура ва модулни кизиб кетиши, юзадаги чангланиш ва бошқа омилларни эътиборга олиш зарур.

- Экспериментлар натижаларига кўра фотоэлектрик модул юзасининг чангланиши, асосан, йил мавсумларига (ёгинлар миқдорига) ва мамлакат ҳудудларида фотоэлектрик батареялар (ФЭБ) жойлашишига боғлиқ экан [6].

Қорақалпоғистон Республикаси об-ҳаво шароитида ФЭБ иш режимига иқлимий факторларнинг таъсири ўрганилган ва қиш мавсумида булутли ҳавода (узлуксиз булут, ~280 Вт/м²) кунлик тўпланаётган заряд миқдори 11,6 А·соат, очиқ ҳавода (790 Вт/м²) эса 42,7 А·соатни ташкил этиши аниқланган.

Бугинги кунда Қорақалпоғистонда қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланиб, марказий энергия таъминотидан узоқ жойлашган қишлоқ врачлик пунктлари, фермер хўжаликлари, маиший хизмат субъектлари ва хонадонларда қуёш энергиясидан фойдаланиш йўлга қўйилган.

Шуларни назарда тутган ҳолда, Қорақалпоғистонда электр энергиясига, иссиқлик энергиясига, тоза ичимлик сувига бўлган эҳтиёжни старлича қондириш учун шу эрнинг ўзида қуёш энергетикасини ривожлантириш ва илмий изланишлар олиб бориш зарур. Ҳозирда Қорақалпоғистон ҳудудида қуёш энергетикаси, қуёш элементлари физикаси ва технологиясини ривожлантириш борасида жиддий назарий ва амалий илмий изланишларга киришилган.

Юқоридаги айтилганларга асосланиб қуйидаги таклиф ва мулоҳазаларимизни билдирамиз: Бу ҳудуд қуёш энергиясидан фойдаланиш борасида табиий қулай шарт-шароит ва имкониятларга эга. Аҳоли сийрак жойларда катта қувватли эмас кичик қувватли кўчма қуёш батареялари ва фотоэлектрик станциялардан фойдаланиш мақул ва қулай. Қуёш энергетикасини бу ҳудудда ривожлантириш учун, биринчи навбатда ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ва илмий саъвияни ошириш керак ҳамда биргаликда самарали лойиҳалар яратиш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Зайнутдинова Х.К. Маркетинг солнечной энергии в Узбекистане. Монография. —«Фан». -2011. 186 с.
2. Кличев Ш.И., Мухаммадиев М.М., Авезов Р.Р., Потаенко К.Д. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии. — Т.: Изд-во "Фан ва технология", 2010, -192 с.
3. Бахадырханов М.К., Илиев Х.М., Султанова М.Р., Курбанова У.Х. Современные проблемы энергетики, экологии и фотоэнергетики.-2016.-296 с.
4. Кличев Ш.И., Мухаммадиев М.М., Авезов Р.Р., Потаенко К.Д. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии. — Т.: Изд-во "Фан ва технология", 2010, -192 с.
5. Аналитический доклад 2011/03. "Альтернативные источники энергии: возможности использования в Узбекистане". - ПРООН. Ташкент. -2011.
6. Юлдошев И.А. Комбинированные энергоустановки на основе фотоэлектрических батарей из кристаллического кремния.//Автореферат докторской диссертации. —Ташкент. -2016.

Резюме. Мақолада қуёш энергиясидан фойдаланишнинг бугини ва келажаги ҳақидаги илмий мақолаларга анализ қилинган. Бу энергиядан фойдаланиш мамалакатимизда кейинги йиллари экологик тоза энергия сифатида эффектив фойдаланилмоқда.

Таянч сўзлар. Куёш энергияси, электр энергияси, куёш элементлари, куёш энергетикаси.

Резюме. В статье анализируются научные статьи по использованию солнечных энергий как сегодняшний так и будущее состояние.

Ключевые слова: Солнечная энергия, электрические энергии, солнечные элементы, солнечные энергетика.

Summary. The article analyzes scientific articles on the use of solar energy, both the current and future state.

Key words: solar energy, electric energy, solar element, solar energetics.

POLIKRUGTÍN SHEGARALANBAĞAN REALIZACIYASÍ USHÍN MORERANÍN SHEGARALÍQ TEOREMASÍ

Kurbanov B. T., Aytmuratov N. Q.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Meyli, Π^n , $\mathbb{C}^n$ kórinisindegi sheksiz oblast bolsın.

$$\Pi^n = \{u = (u_1, \dots, u_n) \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_k > 0, k = 1, \dots, n\},$$

ol n joqarı yarım tegisliklerdiń dekart kóbeymesinen ibarat

$$\Pi^n = \{u_k \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_k > 0\}.$$

Bul oblasttıń ostovı

$$X^n = \{u \in \mathbb{C}^n : \operatorname{Im} u_k = 0, k = 1, \dots, n\}$$

kórinistegi kóplik boladı.

Bizge belgili, dx Lebeg ólshewi, X^n de tómendegi kóriniste jazıladı

$$dx = dx_1 \wedge dx_2 \wedge \dots \wedge dx_n,$$

bunda $x_k = \operatorname{Re} u_k$.

Endi U^n tómendegishe kóriniste berilgen, $\mathbb{C}^n$ degi birlik polikrug

$$U^n = \{z = (z_1, \dots, z_n) \in \mathbb{C}^n : |z_k| < 1, k = 1, \dots, n\}$$

bolıp, onıń ostovı

$$T^n = \{z \in \mathbb{C}^n : |z_k| = 1, k = 1, \dots, n\}$$

bolsın.

$\varphi = (\varphi_1, \dots, \varphi_n) : \mathbb{C}_z^n \rightarrow \mathbb{C}_u^n$ kórinistegi sáwlelendiriwdi qaraymız, bunda

$$u_k = \varphi_k(z) = i \cdot \frac{1 + z_k}{1 - z_k}, \quad k = 1, \dots, n. \quad (1)$$

Tómendegi lemma tikkeley tekseriw arqalı ánsat dálillenedi.

1-lemma: φ sáwlelendiriw, U^n niń Π^n ge bigolomorf sáwlelendiriwi bolıp, bunda T^n ostov, X^n ge ótedi.

Bizge belgili, $\varphi_a(z) = (\varphi_a^1(z), \dots, \varphi_a^n(z))$ sáwlelendiriw, bunda

$$\varphi_a^k(z) = \frac{a_k - z_k}{1 - \overline{a_k} z_k}, \quad k = 1, \dots, n$$

bolıp, $a \in U^n$ hám $0 = (0, \dots, 0)$ tochkalardı almasırwshı U^n polikrugtıń avtomorfizmi esaplanadı.

φ hám φ_a sáwlelendiriwlerden paydalanıp, tómendegi sáwlelendiriwdi payda etemiz:

$$\psi_b = \varphi \circ \varphi_a \circ \varphi^{-1}, \quad b = \varphi(a).$$

Bunda ψ_b sáwlelendiriw, Π^n oblasttıń $b \in \Pi^n$ tochkasın $I = (i, \dots, i)$ tochkasına ótkeriwshı avtomorfizm ekenligi belgili.

φ sáwlelendiriw U^n polikrugtıń $0 = (0, \dots, 0)$ tochkasın ózine ótkeriwshı unitar almasırwları, $I = (i, \dots, i)$ tochkanı qozğalmas qaldırıwshı Π^n oblast almasırwlarına ótedi. Bul almasırwları Π^n oblasttıń unitar almasırwları dep ataymız hám ψ_U kórinisinde belgileymiz. Olar tómendegishe kóriniske iye

$$\begin{aligned} \nu &= \psi_U(u) = (\psi_U^1(u), \dots, \psi_U^n(u)), \\ \psi_U^k(u) &= i \cdot \frac{(1+a_k)u_k + (1-a_k)i}{(1-a_k)u_k + (1+a_k)i}, \end{aligned} \quad (2)$$

bunda $|a_k| < 1, \quad k=1, \dots, n$.

1-tastıyqlaw: Meyli ψ sáwlelendiriw, Π^n hám $\psi(I)=b$ oblastlardıń qálegen avtomorfizmi bolsın. Onda (2) túrdegi ψ_U unitar almasırwı júzege keledi, onıń ushın

$$\psi_b = \psi_U \circ \psi^{-1} \quad (3)$$

teńligi orınlı.

Dálilleniwi. U^n polikrug avtomorfizmleri ushın hám usıǵan uqsas analogı tómendegishe boladı ([9] ge qarań)

$$\varphi_a = \varphi_U \circ \phi^{-1}. \quad (4)$$

Bunda φ_U — polikrugtıń 0 tochkasın qozǵalmas halda qaldırıwshı unitar almasırwı, ϕ — polikrugtıń qálegen almasırwı hám $a = \phi(0)$. Onda $\psi_b = \varphi \circ \varphi_a \circ \varphi^{-1}$ bolǵnı ushın, $\varphi_a = \varphi^{-1} \circ \psi_b \circ \varphi$ boladı. Bunı (4) ge qoyıp, tómendegini payda etemiz:

$$\begin{aligned} \psi_b &= \varphi \circ \varphi_U \circ \phi^{-1} \circ \varphi^{-1} = \varphi \circ \varphi_U \circ \varphi^{-1} \circ \varphi \circ \phi^{-1} \circ \varphi^{-1} = \\ &= \psi_U \circ \varphi \circ \phi^{-1} \circ \varphi^{-1} = \psi_U \circ \psi^{-1} \end{aligned}$$

teorema dálillendi.

Meyli $b = \varphi(a)$, $u = \varphi(w)$ bolsın. P_{U^n} hám P arqalı Puasson yadroların belgileymiz. Sáykes túrde U^n hám Π^n oblastların ańlatadı. Bizge belgili

$$P_{U^n} = \prod_{k=1}^n \frac{1-|a_k|^2}{|w_k - a_k|^2}, \quad (w \in T^n, a \in U^n)$$

$$P(x, b) = \prod_{k=1}^n P(x_k, b_k) = \prod_{k=1}^n \frac{1}{\pi^n} \frac{\text{Im } b_k}{|x_k - b_k|^2},$$

$$(x_k = \text{Re } u_k, u \in X^n, b \in \Pi^n) \quad (\text{más. [7, 10] ge qarań}).$$

2-lemma: Puasson yadrosı ushın tómendegi qatnas orınlı

$$P_{U^n}(\varphi^{-1}(u), \varphi^{-1}(b)) dm_n(\varphi^{-1}(u)) = P(x, b) dx,$$

bunda dm_n , T^n degi normallanǵan Lebeg ólshemi bolıp, ol tómendegi kóriniske iye

$$dm_n(w) = \frac{1}{(2\pi i)^n} \frac{dw_1}{w_1} \wedge \dots \wedge \frac{dw_n}{w_n}.$$

Dálilleniwi: φ sáwlelendiriwden paydalanıp, tómendegilerdi tabamız:

$$w_k = \frac{u_k - i}{u_k + i} = \frac{x_k - i}{x_k + i}, \quad a_k = \frac{b_k - i}{b_k + i}, \quad k=1, \dots, n$$

Esaplawlar bizge sonı beredi:

$$\frac{1-|a_k|^2}{|w_k - a_k|^2} = \frac{\text{Im } b_k \cdot |x_k + i|^2}{|x_k - b_k|^2}, \quad \frac{dw_k}{w_k} = \frac{2i}{|x_k - i|^2} dx_k.$$

Onda

$$P_{U^n}(\varphi^{-1}(u), \varphi^{-1}(b)) = \prod_{k=1}^n \frac{\text{Im } b_k \cdot |x_k + i|^2}{|x_k - b_k|^2} = P(x, b) \cdot \prod_{k=1}^n \pi^n |x_k + i|^2,$$

hám, usıǵan uqsas

$$\begin{aligned} dm_n(\varphi^{-1}(u)) &= \frac{1}{(2\pi i)^n} \frac{2i}{|x_1 - i|^2} dx_1 \wedge \dots \wedge \frac{2i}{|x_n - i|^2} dx_n = \\ &= dx \cdot \prod_{k=1}^n \frac{2i}{\pi^n |x_n - i|^2} \end{aligned}$$

bulardan, $|x_n + i|^2 = |x_n - i|^2$ di esapqa alsaq lemmanıń tastıyıqlanıwın payda etemiz.

Π^n oblastına $\Delta = \{|t| < 1\}$ dóńgelekti tómendegishe jaylastırıwın kóreyik

$$\{\xi_t \in \mathbb{C}^n: \xi_t = \varphi(t\varphi^{-1}(\lambda^0)), t \in \Delta\}, \quad (5)$$

bunda $\lambda^0 \in X^n$ degi fiksirlengen tochkı. Eger $\psi \in \Pi^n$ oblasttıń qálegen avtomorfizmi bolsa, onda (5) kóplik usı avtomorfizm tásirinde shegarası X^n ge teń bolǵan qandayda bir analitikalıq diskke ótedi.

1-teorema: Meyli f, X^n degi úzliksiz shegaralanǵan funkciya bolsın. Eger f funkciya ushın tómendegi shárt orınlanadı

$$\int_T f(\psi(\xi_t)) dt = 0, \quad (6)$$

Π^n oblasttıń barlıq ψ avtomorfizmleri hám fiksirlengen $\lambda^0 \in X^n$ ushın f funkciya Π^n de golomorf túrde X^n ge shekem úzliksiz bolǵan klass funkciyasına shekem dawam etedi.

Dálilleniwi: X^n ostov (2) unitar alamstırıwlarǵa qarata invariant bolǵanı ushın (6) shárt qálegen $\lambda \in X^n$ ushın orınlanadı. $b \in \Pi^n$ tochkanı basqa tochkıǵa ótkeriwshi ψ_b avtomorfizmdi qaraymız

$$I = (i, \dots, i):$$

$$\psi_b = \varphi \circ \varphi_a \circ \varphi^{-1}.$$

(6) shártke ψ tıń ornına, ψ_b avtomorfizmdi qoyıp, tómendegini payda etemiz

$$\int_T f(\varphi \circ \varphi_a \circ \varphi^{-1}(\xi_t)) dt = 0 \quad (7)$$

$\xi_t = \varphi(t\varphi^{-1}(\lambda))$ bolǵanı ushın, $v = \varphi^{-1}(\lambda)$ nı belgilep tómendegini iye bolamız

$$\int_T f(\varphi \circ \varphi_a(vt)) dt = 0 \quad (8)$$

$\zeta_k = v_k t$, $k=1, \dots, n$ dep alamız. Meyli $dm_n(\zeta)$, T^n degi normallanǵan Lebeg ólshewi bolsın, yaǵnıy

$$dm_n(\zeta) = \frac{1}{(2\pi i)^n} \cdot \frac{d\zeta_1}{\zeta_1} \wedge \dots \wedge \frac{d\zeta_n}{\zeta_n}.$$

Onda $v_k = 1$ ekenliginen, dm_n nı tómendegi kóriniste ańlatamız

$$dm_n(\zeta) = \frac{(-1)^{k-1}}{(2\pi i)^n} \cdot \frac{dt}{t} \wedge \prod_{j \neq k} \frac{dv_j}{v_j}.$$

(8) teńligin $\prod_{j \neq k} \frac{dv_j}{v_j}$ ǵa kóbeytip, (8) den tómndegige iye bolamız

$$\int_{T^n} f(\varphi \circ \varphi_a(\zeta)) \zeta_k dm_n(\zeta) = 0 \quad (9)$$

barlıq $a \in U^n$ hám $k=1, \dots, n$ lar ushın.

(9) da $w = \varphi_a(\zeta)$ ózgeriwshilerdi almastıramız, yaǵnıy $\zeta = \varphi_a(w)$. Bizge belgili

$$\frac{d\zeta_j}{\zeta_j} = \frac{1 - |a_j|^2}{|w_j - a_j|^2} \cdot \frac{dw_j}{w_j}$$

teńligi orınlı.

Demek

$$dm_n(\zeta) = dm_n(\varphi(w)) = \prod_{k=1}^n \frac{1 - |a_k|^2}{|w_k - a_k|^2} \cdot dm_n(w) = P_{U^n}(w, a) dm_n(w),$$

hám (9) shárt tómendegi kóriniske ótedi

$$\int_{T^n} f(\varphi(w)) \varphi_a^k(w) P_{U^n}(w, a) dm_n(w) = 0. \quad (10)$$

Endi $u = x = \varphi(w)$ ózgeriwshilerdi almastıramız. Onda 2-lemmanı esapqa alǵan halda tómendegige iye bolamız

$$\begin{aligned} \int_{T^n} f(\varphi(w)) \varphi_a^k(w) P_{U^n}(w, a) dm_n(w) = \\ = \int_{X^n} f(x) \frac{b_k - x_k}{\bar{b}_k - x_k} \frac{\bar{b}_k - i}{b_k + i} P(x, b) dx = 0. \end{aligned}$$

Usıdan

$$\int_{X^n} f(x) \frac{b_k - x_k}{\bar{b}_k - x_k} P(x, b) dx = 0 \quad (11)$$

ańlatpanı $F(b) = \int_{X^n} f(x) P(x, b) dx$ menen belgileymiz. Sebebi

$$\begin{aligned} \frac{\partial}{\partial \bar{b}_k} \frac{\operatorname{Im} b_k}{|x_k - b_k|^2} &= \frac{1}{2i} \frac{\partial}{\partial \bar{b}_k} \frac{b_k - \bar{b}_k}{(x_k - \bar{b}_k)(x_k - b_k)} = \\ &= \frac{1}{2i(x_k - b_k)} \cdot \frac{-(x_k - b_k)}{(x_k - \bar{b}_k)^2} = -\frac{\pi}{2i \operatorname{Im} b_k} \cdot \frac{x_k - b_k}{x_k - \bar{b}_k} \cdot \frac{1}{\pi} \cdot \frac{\operatorname{Im} b_k}{|x_k - b_k|^2} = \\ &= -\frac{\pi}{2i \operatorname{Im} b_k} \cdot \frac{x_k - b_k}{x_k - \bar{b}_k} P(x_k, b_k), \end{aligned}$$

onda

$$\frac{\partial P(x, b)}{\partial \bar{b}_k} = -\frac{\pi}{2i \operatorname{Im} b_k} \cdot \frac{x_k - b_k}{x_k - \bar{b}_k} P(x, b).$$

Sebebi

$$\frac{\partial F}{\partial \bar{b}_k} = \int_{X^n} f(x) \frac{\partial P(x, b)}{\partial \bar{b}_k} dx,$$

(11) teńlikten tómendegige iye bolamız

$$\frac{\partial F}{\partial \bar{b}_k} = 0, \quad k = 1, \dots, n.$$

Demek, $F(b)$ funkciya Π^n de golomorf boladı. Π^n oblastı ushın Puasson yadrosınıń qásiyetlerinen $F \in H^\infty(\Pi^n)$ kelip shıǵadı ([10]).

1-teoremanıń dálilleniwi sonı kórsetedi, teorema shártinde (6) teńlikte, tek $I = (i, \dots, i)$ tochkanıń qandayda bir $V \in \Pi^n$ ashıq dógeregindegi tochkalarǵa ótkeretuǵın avtomorfizmler ushın talap etiw múmkin.

2-teorema: Meyli f, X^n de úzliksiz, shegaralangán funkciya bolsın. Eger f funkciya ushın (6) teńlik orınlansa, onda $I = (i, \dots, i)$ tochkanı qandayda bir ashıq kópliktegi noqatlarǵa ótkeriwshi barlıq avtomorfizmler ushın f funkciya X^n ge shekem úzliksiz bolǵansha Π^n de golomorf dawam etedi.

Dálilleniwi. Haqıyqatında da, bul jaǵdayda (6) teńlik V ashıq kópliktegi b noqatlar ushın orınlanađı. Puasson integralı haqıyqıy analitik funkciya bolǵanı ushın bunday funkciyalar ushın birden-birlik teoreması boyınsha (6) teńlik barlıq $b \in \Pi^n$ noqatlar ushın da orınlanađı.

ÁDEBIYATLAR

1. АГРАНОВСКИЙ М.Л., СЕМЕНОВ А.М. Граничные аналоги теоремы Гартогса/ф Сиб. матем. журн. 1991. Т. 32, N 1. С. 168-170.
2. АЙЗЕНБЕРГ Л.А., ЮЖАКОВ А.П. Интегральные представления и вычеты в многомерном комплексном анализе. Новосибирск: Наука, 1979.

3. АЙРАПЕТАН Р.А., ХЕНКИН Р.М. Интегральные представления: дифференциальных форм на многообразиях Коши-Римана и теория CR-функций // Успехи мат. наук. 1984. Т. 39, N 3. С. 39-106.
4. ВЛАДИМИРОВ В.С. Голomorphicные функции с положительной мнимой частью в трубе будущего. IV // Мат. сб. 1977. Т. 104, N 3. С. 341-370.
5. ЗИГЕЛЬ К. Автоморфные функции нескольких комплексных переменных. М.: ИТ 1954
6. КОСБЕРГЕНОВ С. О граничной теореме Мореры для матричного шара // Известия вузов. Математика. 2001. N 4(467). С. 28-32.
7. КЫТМАНОВ А.М., МЫСЛИВЕЦ С.Г. Об одном граничном аналоге теоремы Мореры // Сиб. матем. журн. 1995. Т. 36, N 6. С. 1350-1353.
8. РУДИН У. Теория функций в поликруге. М: Мир, 1974.
9. РУДИН У. Теория функций в единичном, шаре из $C \setminus M$: Мир, 1984.
10. СТЕЙН И., ВЕЙС Г. Введение в гармонический анализ на евклидовых пространствах. М.: Мир, 1974.
11. КУРБАНОВ Б.Т. О граничной теореме Мореры // ДАН РУз. 2001. N 8-9. С. 9-11.
12. КУРБАНОВ Б.Т. Теорема Морера для -некоторых неограниченных областей. // Труды межд. конф. "Математические модели и методы их исследования", Красноярск. 2001. Т. 2. С. 49-51.
13. КУРБАНОВ Б.Т. Граничная теорема Морера для некоторых видов неограниченных областей // Вопросы математического анализа: Сб. науч. трудов. Красноярск, ИПЦ КГТУ, 2002. Вып. 5. С. 35-47.
14. ХУДАЙБЕРГАНОВ Г., КУРБАНОВ Б.Т. Граничная теорема Морера для обобщенной верхней полуплоскости // Узбекский матем. журнал. 2002, N 1. С. 78-83.

Polikrugtın shegaralanbağan realizaciyası ushın Moreraniń shegaralıq teoreması

Rezyume: Maqalada polikrugtın shegaralanbağan realizaciyası ushın Moreraniń shegaralıq teoreması keltirilgen. X^n de úzliksiz, shegaralanbağan f funkciya ushın $\int_T f(\psi(\xi_t))dt = 0$ teńlik orınlansa, $I = (i, ..., i)$ tochkani qandayda bir ashıq

kópliktegi noqatlarğa ótkeriwshi barlıq avtomorfizmler ushın f funkciya X^n ge shekem úzliksiz bolgansha Π^n de golomorf dawam etiwı kórsetilgen.

Gilt sózler: bigolomorf sáwlelendiriw, golomorf dawam ettiriw, Puasson yadrosı, avtomorfizm, unitar sáwlelendiriwler. Puasson integralı, haqıyqıy-analitikalıq funkciya

Граничная теорема Морера для неограниченной реализации поликруга

Резюме: В статье приведена краевая теорема Мореры для неограниченной реализации поликруга. Показано, что если для непрерывной, ограниченной функции f в X^n выполняется равенство $\int_T f(\psi(\xi_t))dt = 0$, то для всех

автоморфизмов, переводящих точку $I = (i, ..., i)$ в точки некоторого открытого множества, функция f продолжается голоморфно в Π^n до тех пор, пока она не будет непрерывной до X^n .

Ключевые слова: биголоморфно преобразования, голоморфное продолжение, ядро Пуассона, автоморфизм, унитарные преобразования, интеграл Пуассона, вещественно-аналитическая функция.

The Morer boundary theorem for the unbounded realization of a polycircle

Resume: The article presents Morera's boundary theorem for the unbounded realization of the polycircle. It is shown that for all automorphisms transferring point $I = (i, ..., i)$ to points in some open manifold, if the equality $\int_T f(\psi(\xi_t))dt = 0$ holds for a continuous, bounded function f in X^n , then the function f will continue holomorphically in Π^n until it is continuous to X^n .

The keywords: biholomorphic transformations, holomorphic continuation, kernel of the Poisson, the automorphism, unitary transformations, integral of the Poisson, real-analytical function.

UDK 665.7335

ETANOLNI MAHALLIY AVTOMOBIL BENZINLARINING DETONATSION VA FAZAVIY BARQARORLIGIGA TA'SIRINI O'RGANISH

Svaykosov S. O.

Qoraqalpog' davlat universiteti

KIRISH. Dunyoda zamonaviy, intensiv rivojlanayotgan texnikalar, ularda qo'llaniluvchi neft mahsulotlari, xususan avtomobil benzinlarining fizik-kimyoviy, ekspluatatsion va ekologik xossalriga jiddiy talablarni qo'yimoqda. Bugungi kunda zamonaviy ekologik talablarga javob beruvchi avtomobil benzinlarining assortimentlari kengayib, ularni ishlab chiqarish quvvatlari oshgan bo'lsada, yuqori sifatli benzinlarga bo'lgan talab kundan-kunga ortib bormoqda. Yuqori sifatli avtobenzinlar ishlab chiqarishda, kislorodli birikmalar asosida olinuvchi qo'ndirmalarni ishlab chiqish va ularni avtomobil benzinlariga qo'llash yo'nalishidagi ilmiy tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Jahonda avtomobil benzinlarini detonatsion va fazaviy barqarorligini oshiruvchi qo'ndirmalarni ishlab chiqish, ularni benzinlarni kompaundlash texnologik tizimlariga kiritish va jarayonlarni optimallashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari jadal sur'atlarda olib borilmoqda. Bu borada kislorodli birikmalarning benzinlarning ekspluatatsion, ekologik va fizik-kimyoviy barqarorligini ta'minlovchi qo'ndirmalar paketini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratilmoqda [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI. Avtomobil dvigatellarining ekologik va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilanib borish darajasi benzinlarning ekspluatatsion va sifat ko'rsatkichlarini o'sishiga bevosita bog'liqdir.

Avtomobil benzinlarini ushbu ko'rsatkichlarini yaxshilash uchun benzin maqsadli komponentlarni ishlab chiqarish imkonini beruvchi zamonaviy yangi jarayonlarni sanoat miqiyosida joriy etish, ular tarkibiga kislorod saqlagan birikmalar (oksigenatlar), xususan qayta tiklanuvchi xomashyo resurslari hamda turli funktsional xossalarini yaxshilovchi qo'ndirmalarni kiritish orqali amalga oshiriladi [2].

Tovar avtomobil benzinlarini asosiy komponentlari bo'lib, katalitik kreking, katalitik riforming, alkillash, izomerizatsiya va turli gidro qayta ishlash jarayonlarining mahsulotlari va kislorod saqlagan qo'shimchalar hisoblanadi.

Etanolni avtomobil benzinlari tarkibida qo'llash. Bugungi kunda etanol ishlab chiqarishning ortishi bilan E-5, E-10, E-15, E-30, E-85 kabi benzin va etanol aralashmali avtoyoqilg'ilarning ishlab chiqarish hajmi oshib bormoqda. Ushbu benzin va etanol aralashmali yoqilg'i ishlashi natijasida atrof-muhitga bo'lgan ta'sir benzinga nisbatan bir necha baravar kamroq salbiy ta'sirga ega [3,4].

Etanolning yoqilg'i sifatida bir qancha afzalliklari bilan birga kamchiliklari ham mavjud. Uning asosiy afzalliklari past zaharlik darajasi va uning yonishi natijasida hosil bo'luvchi gazlar tarkibida CO gazining deyarli mavjud emasligi, bioparchalanish xossasining mavjudligi va asosiysi qayta tiklanuvchi resurslar asosida olinishi hisoblanadi. Uning kamchiliklariga esa iste'mol qilinuvchi etanolning qo'llanilishi va tannarxini qimmatligi hisoblanadi.

Dunyoda 1980 yildan boshlab Braziliya, AQSh, Shvetsiya, Niderlandiya, Frantsiya, Kanada va Kolumbiya davlatlarida tarkibida 5 % dan 22 % gacha etanol qo'shilgan turli markali avtomobil yoqilg'ilari ishlab chiqarilmoqda [5]. Ushbu davlatlarning avtomobillarga yoqilg'ilar quyish shaxobchalarida E5 (tarkibida 5 % etanol saqlagan), E10 (tarkibida 10 % etanol saqlagan), E22 (tarkibida 22 % etanol saqlagan), E85 (tarkibida 85 % etanol saqlagan) va E100 toza etanol sotiladi [6].

Kanada davlatida E85 markali motor yoqilg'isi bilan o'tkazilgan tadqiqotlar, ushbu yoqilg'ini qo'llash issiqlik effektiga olib keluvchi zaharli gazlarning miqdorining chiqishini 37-38 % (E10 yoqilg'isi qo'llanilganda esa 4-5 %) kamayishi ko'rsatdi. Zaharli chiqindilarni foizdagi ulushi quyidagicha: uglerod oksidi 25-40 %, azot oksidi 20-22 %, uchuvchan organik birikmalar 30-35 %, kantserogen aromatik birikmalar 50-52 % gacha kamayadi [7].

Etanolli benzin ishlab chiqarishda asosan absolyutlangan etanoldan foydalanish orqali olinuvchi yoqilg'ining barqarorligini oshirish mumkin bo'lib, etanolni qo'llanishida ikkinchi bir muammosi bu uni absolyutlashdir. Bunda turli xil usullar mavjud bo'lib, faqatgina ushbu usullarda suvdan tozalash bari-bir etanolning tannarxini ortishiga sabab bo'ladi.

Spirtlarni suvsizlantirishning quyidagi usullari sanoatda nisbatan ko'proq qo'llanilmoqda: qattiq g'ovakli adsorbentlar yordamida suvsizlantirish, namlik yutib oluvchi suyuq yutuvchilar, masalan gliksirin yordamida suvsizlantirish, tuzli rektifikatsiyalash va azeotrop haydash orqali suvsizlantirish [8].

Yuqoridagilar keltirilgan ilmiy-tadqiqot tahlil natijalari va nazariy va amaliy ma'lumotlarga tayangan holda, etanolni benzin bilan aralashtirilib, uning detonatsion barqarorligini va ekologik xossalarini yaxshilash uchun qo'llash mumkinligini xulosa qilish mumkin.

METODOLOGIYA. Shatox SX-300 neft mahsulotlarini sifatini aniqlash qurilmasi yordamida tovar va yangi olingan benzin namunalarini oktan sonini aniqlash. *Qurilma ko'rsatkichlari va uni ishlatish*

Shatox SX-300 neft mahsulotlarini sifatini aniqlash qurilmasi quyidagi texnik ko'rsatkichlarga ega:

- Avtomobil benzinlarini oktan sonini aniqlash;
- Dizel yoqilg'ilarini tsetan sonini aniqlash;
- Dizel yoqilg'isini qotish haroratini aniqlash;
- Avtobenzinlarni oktan sonini oshiruvchi metalloorganik antidetonatsion qo'ndirmalar miqdorini aniqlash;
- Benzin tarkibidagi motor moyi miqdorini aniqlash;
- Yozgi dizel yoqilg'ilari tarkibida kerosin miqdorini aniqlash;
- Neft tarkibidagi mexanik qo'shimchalar miqdorini aniqlash;
- Motor moylarini ishqor sonini aniqlash.

Shatox SX-300 qurilmasi ixcham ko'rinishda bo'lib (1–rasm), u laboratoriya sharoitida neft mahsulotlarini fizik-kimyoviy xossalarini aniqlashga mo'ljallangan. Ushbu qurilmani ishchi sharoiti: -10 dan +45°C oralig'ida.

Qurilmani ishlatish. Ushbu qurilmaning ishlash printsipi benzinlarni detonatsion barqarorligini aniqlashga, dizel yoqilg'ilarini o'z-o'zidan alanganishini o'rganishda va moylarning xossalarini nisbiy hajmiy qarshilik va dielektrik o'tkazuvchanlikka asoslangan holda aniqlash mumkin.

1–rasm. Shatox SX-300 neft mahsulotlarini sifatini aniqlash qurilmasining umumiy ko'rinishi

Ushbu qurilma datchiki 75 ml sig'imli stakandan iborat bo'lib, u generatordagi signal xarakteristikasini aniqlashda yordam beradi, generator stakan esa pastki qismida joylashgan. Shu bilan birga datchikda yoqilg'i namunasining haroratini o'lchovchi elementi ham mavjud. Datchikning yuqori qismida imitator bo'lib, uni tajribaga tayyorlashda datchikka namuna solinmasdan ishga tushurishga yordam beradi.

Shatox SX-300 qurilmasining elektron hisoblash bloki datchik signallarini qayta ishlaydi va barcha hisoblashlarni amalga oshirgan holda, olingan natijalarni aks ettiradi. Elektron hisoblash blokining yana bir vazifasi bu qurilmani doimiy tarzda barcha uzellarini testdan o'tkazib turishdan iborat.

Shatox SX-300 qurilmasining texnik xarakteristikasi 2.1–jadvalda keltirilgan [9].

Neft mahsulotlarini TPZ-LAB-12 qurilmasi yordamida xiralanish va qotish harorati aniqlash. TPZ-LAB-12 tahlil qurilmasi ASTM D6749, ASTM D7683 standartlariga muvofiq neft mahsulotlarini xiralanish va qotish haroratini aniqlashga mo'ljallangan bo'lib, ushbu qurilma yordamida olingan natijalarning aniqlik darajasi ASTM D2500, ASTM D 97, GOST 20287, GOST 5066, EN 23015, ISO 3015, ISO 3016, IP 15 standartlariga to'liq mos keladi.

TPZ-LAB-12 tahlil qurilmasi zamonaviy laboratoriya jihozlarining so'nggi avlodiga tegishli. TPZ-LAB-12 ning o'ziga xos xususiyatlaridan biri – tashqi sovutish tizimlaridan foydalanmasdan sinov haroratini minus 85°C gacha tushirish imkoniyatiga ega ekanligida, shuningdek sovutish moslamasi bilan ham ta'minlanganligi hisoblanadi. Qurilma avtomatik ravishda sovutish vannasining haroratini o'rnatadi va shu haroratni saqlay oladi. Qurilma neft mahsulotlarining xiralanish va qotish haroratini aniqlash uchun sinovlar o'tkazishga mo'ljallangan. Shu bilan birga qurilma sinovdan o'tgan mahsulotlarning ma'lumotlarini yaratadi va xotirasida saqlaydi.



2–rasm. TPZ-LAB-12 qurilmasining umumiy ko'rinishi

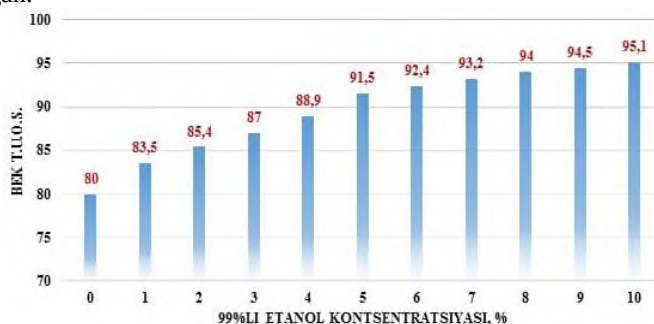
Ushbu tahlil qurilmasining asosiy afzalliklari bo'lib, namunaning kam miqdorda qo'llanishili (4-5 ml atrofida) va shunga muvofiq ravishda kam vaqt mobaynida kerakli natijalarni olinishi hisoblanadi. TPZ-LAB-12 qurilmasining umumiy ko'rinishi 2.6–rasmida keltirilgan.

Neft mahsulotlari, xususan benzinning xiralanish haroratini aniqlash uchun yorug'likni optik tarqatish tizimidan foydalaniladi. TPZ-LAB-12 qurilmasining xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Sinovni to'liq avtomatik nazoratda o'tkazish;
2. Qurilmada sovutish tizimi orqali namunani –85°C haroratgacha tashqi omillarsiz sovutish imkonining mavjudligi;
3. Yuqori aniqlikdagi Pt-100 harorat o'lchagichi;
4. Sensorli boshqaruv;
5. Sovutish tizimini tezligini boshqarish;
6. Aniqlash oralig'i –85...+51°C;
7. Avtomatik qizib ketishdan o'zini–o'zi himoya qilish tizimi mavjudligi;
8. Masofaviy dasturiy ta'minotni yangilash [10].

NATIJALAR. Etanolning AI-80 va AI-92 avtomobil benzinlarining detonatsion barqarorligiga ta'sirini tadqiq qilish

Avtomobil benzinlarini detonatsion barqarorligiga spirtlarni, xususan etanolning ta'sirini tadqiq qilishda 99 % li etil spirtidan foydalanildi. Etanolning AI-80 benzinining detonatsion barqarorligiga ta'siri 1-10 konsentratsiyalarda aniqlandi va olingan natijalar 3–rasmida keltirilgan.



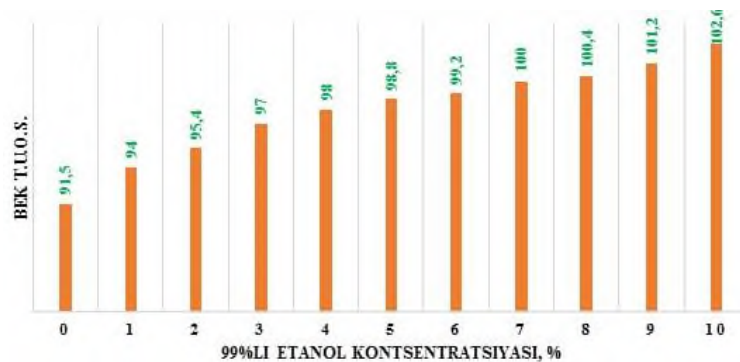
3–rasm. Etil spirtini AI-80 avtomobil benzinining detonatsion barqarorligiga ta'siri

Tadqiqotimizning keyingi bosqichida esa mahalliy AI-92 avtobenzinining oktan soniga etanolning ta'siri tadqiq etildi va olingan natijalar 4–rasmida berilgan [11].

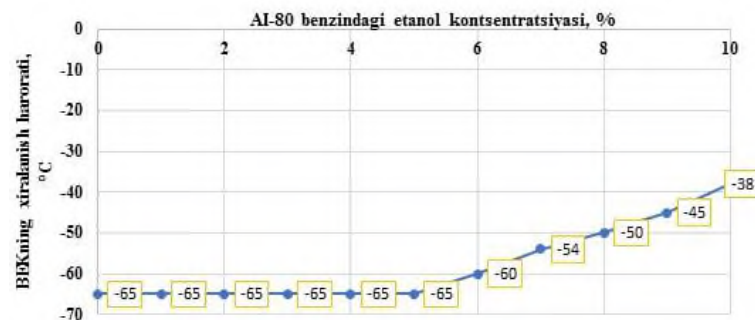
Etanol va mahalliy avtomobil benzinlarini arashatirilib olingan BEKlarini detonatsion barqarorligi sezilarli darajada oshgan bo'lsada, ularning fazaviy barqarorligi benzinlar tarkibiga etanol qo'shilishi bilan past haroratli xossalarni o'zgartirishini inobatga olgan holda, tadqiqotlarimizning keyingi bosqichlarida

mahalliy AI-80 va AI-92 avtomobil benziniga 99% li etanolni turli konsentratsiyadagi aralashmasining xiralanish harorati tadqiq etildi [12].

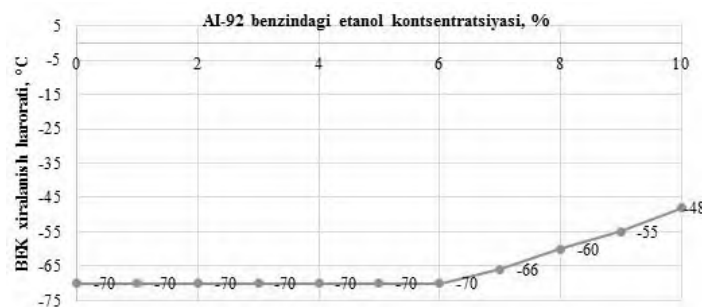




4-rasm. Etil spirtini AI-92 avtomobil benzinining detonatsion barqarorligiga ta'siri



5-rasm. AI-80 benzinning 99 % li etanol bilan turli kontsentratsiyalardagi olingan BEKlarining xiralanish haroratlari



6-rasm. AI-92 benzinning 99 % li etanol bilan turli kontsentratsiyalardagi olingan BEKlarining xiralanish haroratlari

MUHOKAMA. Yuqoridagi tadqiqot ishlaridan ko'rinib turibdiki, dastlab mahalliy AI-80 avtomobil benzini va 99 % li etanol qo'shib olingan benzin etanol kompozitsiyalari (BEK) namunalari, ular tarkibida etanolning miqdori 1 dan 10 % gacha bo'lganda BEKlarining oktan soni o'rtacha 1,5-3 punktga ko'tarilishini ko'rsatdi. Etanolning ushbu avtomobil benzinining oktan sonini oshirish uchun ya'ni AI-95 avtobenzini ishlab chiqarish uchun, uning tarkibiga 10 % etanol qo'shishni talab etadi. Etanolning AI-92 avtomobil benzinining oktan soniga ta'sirini aniqlash natijalari, 2-3 % etanol qo'shgan holda AI-95 benzinlarini olish imkonini berishini ko'rsatdi.

BEKlarning AI-80 avtomobil benzini va etil spirti bilan xiralanish haroratlarini bilish uchun o'tkazilgan tadqiqot natijalari 99 % li etanolni avtomobil benziniga 5 % gacha to'g'ridan-to'g'ri qo'shish mumkinligini ko'rsatdi.

AI-92 benzin bilan o'tkazilgan tadqiqotlar ham AI-80 avtomobil benzinlari bilan o'tkazilgan tadqiqotlarning natijalarini tasdiqladi.

XULOSA. Hozirgi kunda ko'plab mamlakatlar etanolli yoqilg'ilardan foydalanishni yo'lga qo'ygan bo'lib, shu bilan bir qatorda etanolli yoqilg'ilarga moslashtirilgan avtomobil dvigatellari ham ishlab chiqarilmoqda. Etanolli yoqilg'ilarning afzalliklari eng avvalo atrof – muhitga kam zararliligi hisoblanadi. Mamlakatimizda ham Yevro standartlariga javob beruvchi yoqilg'ilariga o'tish bosqichma – bosqich amalga oshirilmoqda. Shuni hisobga olgan holda, mahalliy benzinlar asosida etanolli yoqilg'i olish imkoniyatlari o'rganib chiqildi.

Tadqiqot ishimiz davomida mahalliy AI-80 va AI-92 avtomobil benzinlarining 99 % li texnik etil spirti bilan etanolning kontsentratsiyasi 1-10 % oraliqlardagi BEKlari olindi va ularning xiralanish haroratlari aniqladi. Natijada AI-80 benziniga 5 %, AI-92 benziniga 6 % to'g'ridan-to'g'ri qo'shish mumkinligi isbotlandi. Shuningdek, 99 % li etanolning mahalliy AI-80 va AI-92 avtomobil benzinlarining detonatsion barqarorligiga ta'siri tadqiq etildi. AI-80 benziniga 10 % gacha etanolni kiritilishi bilan uning oktan soni 95,1 punktga tashkil etgan bo'lsa, AI-92 benziniga 2 % etanol qo'shilgan oktan soni 95,4 punktga, 10 % qo'shilganda esa 102,6 punktga ortishi aniqlandi.

ADABIYOTLAR

1. Махмудов М.Ж., Свайкосов С.О., Наубеев Т.Х. Автомобильные бензины и пути повышения их детонационной стойкости. Монография. Нукус «ILIMPAZ». 2022. С. 172.

2. Maxmudov M.J., Svaykosov S.O. Avtomobil benzininiń oktan sanın asırıwda antidetonaciyaq qosımshalardıń ónimdarlıgın salıstırıw. Ilim hám jámiyet ilimiy-metodikaliq jurnal № 5. Nókis 2021. 25-27 b.
3. Махмудов М.Ж., Свайкосов С.О. Модификация низкооктанового бензина для улучшения его эколого-эксплуатационных характеристик –Вестник КОАНПУ. Нукус 2022. №. 1 (266). С. 51-57.
4. Makhmudov M.J., Svaykosov S.O., Abilov E.A. Method for reducing aromatic hydrocarbons in composition of gasoline - Science and Education in Karakalpakstan № 4/1. Nukus 2021. 111-119 p.
5. Махмудов М.Ж., Свайкосов С.О. Получение антидетонационной присадки на основе этилового спирта и исследование её влияния на детонационную стойкость низкооктановых бензинов. Universum: технические науки. №. 6 (99). Москва 2022. С. 24-28.
6. Махмудов М.Ж., Свайкосов С.О. Сравнение эффективности присадок в повышении октанового числа бензина. Universum: технические науки. №. 6 (99). Москва 2022. С. 29-32.
7. Svaykosov S.O. Avtobenzininiń detonacion turaqlılıgın asırıw ushın prisadkalar alıw hám olardıń avtobenzinge tásirini úyreniw. Xabarshı Berdaq atındaǵı QMU № 1 (59). Nókis 2023 j. 10-12 b.
8. Svaykosov S.O. Avtomobil benzininiń oktan sanın asırıw ushın etanol tiykarında prisadkalar alıw hám olardıń benzinge tásirini salıstırıw. Xabarshı QMU. № 2 (60). Nókis 2023 j. 34-37 b.
9. Maxmudov M.J., Svaykosov S.O. Avtomobil benzinleriniń quramındaǵı aromatikaliq uglevodorodlar hám benzol muǵdarların kemeytiriw usılları – Xabarshı QMU. Nókis 2021. №. 4. 14-19 b.
10. Maxmudov M.J., Adizov B.Z., Svaykosov S.O., Abdikamalov D.X., Olimov D.N. Bioetanol ishlab chiqarish usullari. International scientific journal «Interpretation and researches» volume 1 issue 7. Fergana 2023 y. P. 100-109.
11. Maxmudov M.J., Adizov B.Z., Svaykosov S.O., Olimov D.N. Etanol va mahalliy AI-80 benzini asosida olingan E-10 avtomobil benzinini fazaviy barqororligini yaxshilash uchun prisadka olish. International scientific journal «Interpretation and researches» volume 1 issue 7. Fergana 2023 y. P. 36-44.
12. Maxmudov M.J., Adizov B.Z., Svaykosov S.O., Abdikamalov D.X. Etanol hám jergilikli AI-80 benzini tiykarında alınǵan E-10 avtomobil benzininiń fazaliq turaqlılıgın jaqsılaw ushın prisadka alıw. Talqin va tadqiqotlar ilmiy - uslubiy jurnali. № 23. Farg'ona 2023 y. 19-26 b.

Etanoldi jergilikli avtomobil benzinleriniń detonacion hám fazaliq turaqlılıǵına tásirini úyreniw

Annotaciya: Sońǵı waqıtlarda avtomobil benzinleriniń ekspluatatsion hám ekologiyalıq qásiyetlerine qoyılıp atırǵan talaplar kúnnen – kúnge artıp barmaqta. Usıllardı esapqa alıp etanoldi benzin quramına qosıp, jańalangan qásiyetke iye oksigenatlı benzin alıw házirgi kúnde úlken áhmiyetke iye. Ilimiy izertlew jumısıwız dawamında klassikalıq hám zamanagóy izertlew usılları kompleksinen paydalanıp benzinniń oktan sanın kóteriń ushın etil spirti tásir ettirilip kóridi hám usınıń menen birge aralaspanıń laqalanıw temperaturasında úyrenip kóridi.

Tayansh sózler: benzin, oktan sanı, etanol, janılıǵı, prisadka, qosımsha.

Etanolni mahalliy avtomobil benzinlarining detonatsion va fazaviy barqororiga ta'sirini o'rganish

Annotasiya: So'nggi paytlarda avtomobil benzinlarining ekspluatatsion va ekologik xususiyatlariga qo'yilayotgan talablar kundan – kunga ortib bormaqda. Shularni hisobga olgan holda etanolni benzin tarkibiga qo'shib, yangilangan xossaga ega oksigenatli benzin olish hozirgi kunda kata ahamiyatga ega. Ilmiy tadqiqot ishimiz davomida klassik va zamonaviy tadqiqot usullari majmuasidan foydalanib benzinni oktan sonini ko'tarish uchun etil spirti ta'sir ettirilib ko'rildi va shu bilan birga aralashmaning xiralaniş harorati ham o'rganib ko'rildi.

Tayanch so'zlar: benzin, oktan soni, etanol, yoqilg'i, qo'ndirma, qo'shimcha.

Исследование влияния этанола на детонационную и фазовую стабильность отечественных автомобильных бензинов

Аннотация: В последнее время требования к эксплуатационным и экологическим характеристикам автомобильных бензинов растут день ото дня. Учитывая это, добавление этанола в бензин для получения оксигенированного бензина с обновленными свойствами в настоящее время имеет большое значение. В ходе нашей научно-исследовательской работы этиловый спирт подвергался воздействию для повышения октанового числа бензина с использованием комплекса классических и современных методов исследования, а также изучалась температура непрозрачности смеси.

Ключевые слова: бензин, октановое число, этанол, топливо, присадка, добавка.

Investigation of the effect of ethanol on the detonation and phase stability of domestic gasoline

Abstract: Recently, the requirements for the operational and environmental characteristics of gasoline have been growing day by day. Given this, adding ethanol to gasoline to produce oxygenated gasoline with updated properties is currently of great importance. In the course of our research work, ethyl alcohol was exposed to increase the octane number of gasoline using a complex of classical and modern research methods, and the temperature of the opacity of the mixture was studied.

Key words: gasoline, octane number, ethanol, fuel, additive.

USTYURT GIPS MINERALLARINING KIMYOVIY, FIZIK-KIMYOVIY XOSSALARI

Mnajov A.N., Abilova A.J.

O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi, Qoraqalpog'iston tabiiy fanlar ilmiy-tadqiqot instituti

KIRISH. So'nggi yillarda Qoraqalpog'istonda mahalliy mineral xomashyo resurslarini o'rganish va ularni turli sanoat tarmoqlarida qo'llanish bo'yicha keng ko'lamli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Hozirgi kunga kelib, Qoraqalpog'istonda 9 ta gips minerallari chiqish joyi aniqlangan. Ustyurt tekisligidagi gips va angidrit zaxiralari 4 metr qalinlikdagi qatlam ko'rinishida joylashgan va keng miqyosda foydalanilmoqda[1].

Gips ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$)- kaltsiy sulfat digidrat bo'lib, tabiatda keng tarqalgan mineral hisoblanadi. Nazariy tarkibi (massasi bo'yicha foizda) quyidagicha: CaO - 32,56%, SO_3 - 46,51%, H_2O - 20,93%. Gips taxminan 80 MPa siqilish kuchiga, haqiqiy zichligi 2,2-2,4 g/sm³, va gips shag'alining o'rtacha zichligi 1300-1600 kg/m³ ga ega. Moos shkalasida qattiqligi 2 ga teng. Gipsning suvdagi eruvchanligi 20°C da kaltsiy sulfati sifatida 0,2% ni, 100°C da esa 0,17% ni tashkil etadi. Eng yuqori eruvchanlik 32°C dan 41°C gacha bo'lgan harorat oralig'ida kuzatiladi. Gips 100-105°C gacha qizdirilganda kristall suvini qisman yoki to'liq yo'qotish bilan oson degidratatsiyalanish xususiyatiga ega, bu kristall panjaralardagi suv molekularining yacheykatlar orasida joylashuvi bilan bog'liq bo'lib, ular Ca^{+2} ionlari va sulfat tetraedrlari SO_4^{2-} qatlamlarini o'z ichiga oladi [2]. Normativ hujjatlarga ko'ra, gips toshi bog'lovchi moddalar ishlab

chiqarish uchun quyidagi talablarga javob berishi kerak: birinchi nav xomashyosi tarkibida kamida 95% ikki suvli gips bo'lishi kerak, ikkinchi nav xomashyosi tarkibida kamida 90%, uchinchi nav xomashyosi tarkibida kamida 80%, va to'rtinchi nav xomashyosi tarkibida kamida 70% ikki suvli gips bo'lishi talab etiladi [3]. Toza gips oq rangda bo'ladi, aralashmalar esa unga turli xil tuslar beradi. Temir oksidlari gipsga sarg'ish-jigarrang rang beradi, organik aralashmalar esa kulrang rang beradi va hokazo. Tashqi ko'rinishi va tuzilishiga ko'ra gips quyidagi turlarga bo'linadi: yirik kristallari shaffof bo'lgan "gips shpati", ipakdek yaltirab turadigan mayda tolali gips - selenit va donador gips; eng toza turi esa alabastr deb ataladi [2]. Qoraqalpog'istonning mahalliy xom ashyolari asosida turli maqsadlarga mo'ljallangan va import o'rnini bosa oladigan bog'lovchi moddalarni olish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu maqsadlar uchun Ustyurt konlaridan olingan gips minerallari namunalari tanlab olinib, o'rganildi.

Metodlar va Materiallar. Ustyurt tegisligi gips minerallarining kimyoviy, fizik-kimyoviy xossalarini tahlil qilish maqsadida Ustyurt gips konlaridan namunalar olib kelindi. Namunalarning kimyoviy tarkibi NEX DE (Yaponiya) energiya dispersi rentgen-fluoressensiya (EDRF) spektrometri yordamida aniqlandi. Ushbu ilg'or analitik usul moddalarning kimyoviy tarkibini tahlil qilish uchun juda mos keladi. O'lchov rentgen nurlarini fokuslash uchun DE-10 mm diafragmadan foydalangan holda, namuna aylanishsiz havo atmosferasida amalga oshirildi. Infraqizil spektroskopiya (IQ) tahlili namunaning molekulyar tarkibi va strukturaviy xususiyatlarini aniqlash maqsadida o'tkazildi. IQ spektrlari Fourier Transform Infrared spektrometri yordamida namunalar KBr bilan aralashtirilib, bosim ostida zichlangan tabletkalar ko'rinishda 400-4000 sm⁻¹ to'lqin soni oralig'ida o'lchash orqali amalga oshirildi. Namunalarning termik xossalarini aniqlash uchun differensial termik tahlil (DTA) va termogravimetrik tahlil (TGA) o'tkazildi. Ushbu usullar o'zgaruvchan haroratda moddaning termik harakati, fazali o'tishlari va barqarorligini tushunish uchun zarurdir. DTA va TG o'lchovlari Germaniyaning Linksys kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan STA PT 1600 sinxron termik analizatoridan foydalanildi. Tahlil natijalari jadvallar va grafik tasvirlar bilan taqdim etildi.

Natijalar va muhokama. Ustyurt tekisligidagi Ustyurt 1 va Ustyurt 2 gips konlaridan olingan gips namunalarning kimyoviy tahlil natijalari muhim ilmiy ma'lumotlarni ochib berdi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, namunalar tarkibidagi asosiy komponentlar sifatida SO_3 va CaO aniqlandi, bu ularning sifatli gips minerali ekanligini anglatadi [4]. Namunalardagi SO_3 (Ustyurt 1 44,92%, Ustyurt 2 44,85 %) va CaO (Ustyurt 1 32,06 %, Ustyurt 2 31,37%) massa foizlari gipsning yuqori tozaligini tasdiqladi. Namunalarda shuningdek, SiO_2 va Al_2O_3 kabi oksidlar mavjud bo'lib, bu materialning mexanik va kimyoviy xossalariga ta'sir qiladi (1 jadval).

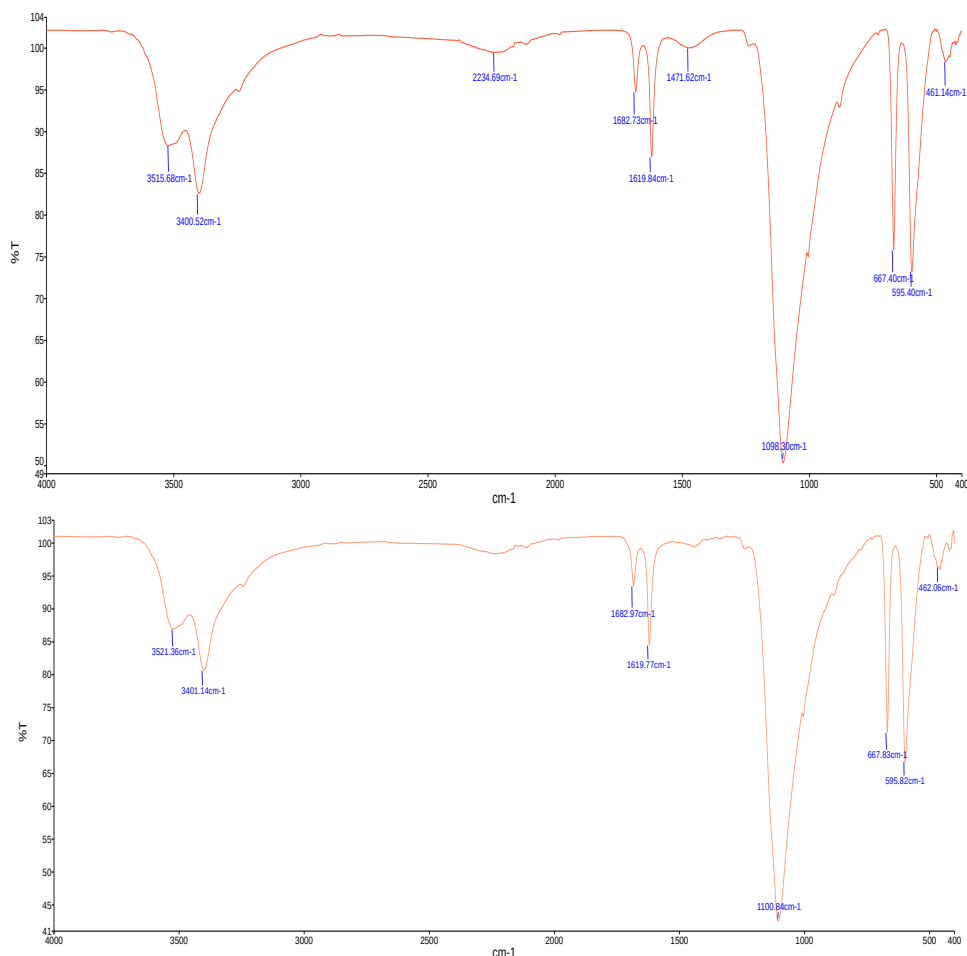
1 jadval. Gips minerallarining kimyoviy tarkibi

Chiqish joyi	SO_3	CaO	Al_2O_3	SiO_2	Cl_2	Fe_2O_3	SrO	II.II.II	CO_2
Ustyurt 1	44,92	32,06	2.85	4.32	0.103	0.147	0.026	21.86	1.76
Ustyurt 2	44.85	31,37	2.64	2.44	0.1	0.09	0.03	16.89	3.14

Ustyurt 1 koni namunasidagi SiO_2 miqdori Ustyurt 2 koni namunasiga nisbatan sezilarli darajada yuqori, bu esa gipsning qattiqligiga ta'sir qilishi mumkin. Xuddi shunday, Al_2O_3 miqdori Ustyurt 1 namunasida Ustyurt 2 namunasiga nisbatan yuqori bo'lib, bu termik xossasi va kimyoviy faktorlarga chidamliligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Fe_2O_3 , Cl_2 , SrO kabi kichik komponentlar ikkala namunalarda ham kam miqdorda mavjud. Fe_2O_3 garchi kam miqdorda bo'lsa ham, rang o'zgarishlariga va gipsning mustahkamlik xossalariga ta'sir qiladi [6].

Namunalarning IQ spektri gips sistemasidagi ma'lum molekulyar tebranishlarni ko'rsatadigan bir nechta xarakterli yutilish chiziqlarini ko'rsatdi. Ikala namunadagi 1100 sm⁻¹ yutilish chiziqlari gips ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) mavjudligini tasdiqlovchi sulfat (SO_4^{2-}) tebranishlari bilan bog'liq. 595 sm⁻¹ va 667 sm⁻¹ atrofidagi chiziqlar sulfat guruhining egilish tebranishlari bilan bog'liq. 3400 sm⁻¹ va 3520 sm⁻¹ atrofida kuzatilgan kuchli yutilish chiziqlari gidroksid (OH^{-1})

guruhining cho'zilgan tebranishlariga to'g'ri keladi, bu gips kristall panjarasida suv molekularining mavjudligini ko'rsatadi (1 rasm).

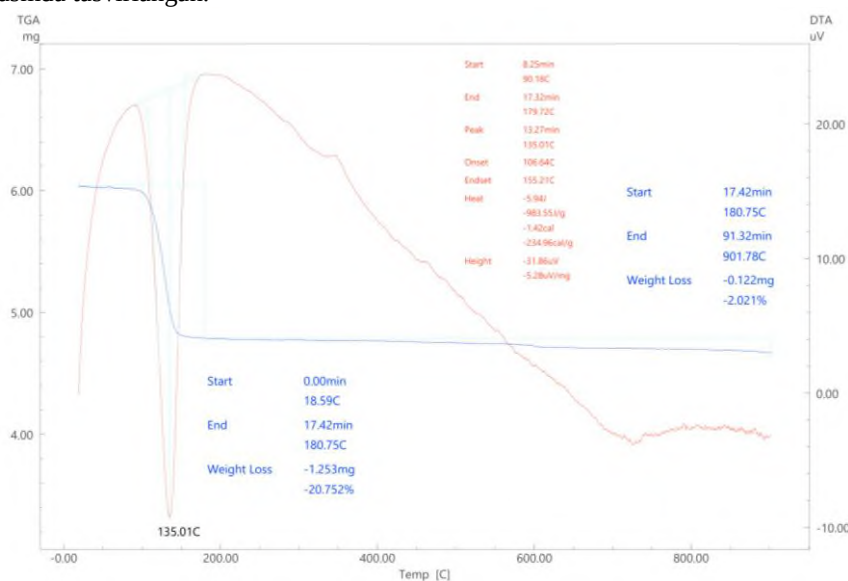


1-rasm. Ustyurt gips minerallarining IQ spektri

a) Ustyurt 1 b) Ustyurt 2

Spektral tahlil ikkita kon o'rtasida ozgina farq borligini aniqladi. Ustyurt 1 gipsi $1100,84 \text{ cm}^{-1}$ da Ustyurt 2 gipsiga nisbatan $1098,30 \text{ cm}^{-1}$ bilan solishtirganda bir oz yuqoriroq singdirish intensivligini ko'rsatdi, bu sulfat guruhining yo'nalishi yoki bog'lanish muhitida kichik farqlarni ko'rsatadi. Aniqlangan yutilish chiziqlari gips va uning aralashmalarining ma'lum tebranish modlariga mos keladi [5].

Gips namunalarining differentsial termik tahlillari (TGA va DTA) o'tkazildi. Ustyurt 1 gips namunasi uchun TGA va DTA natijalari 2-rasmda tasvirlangan.

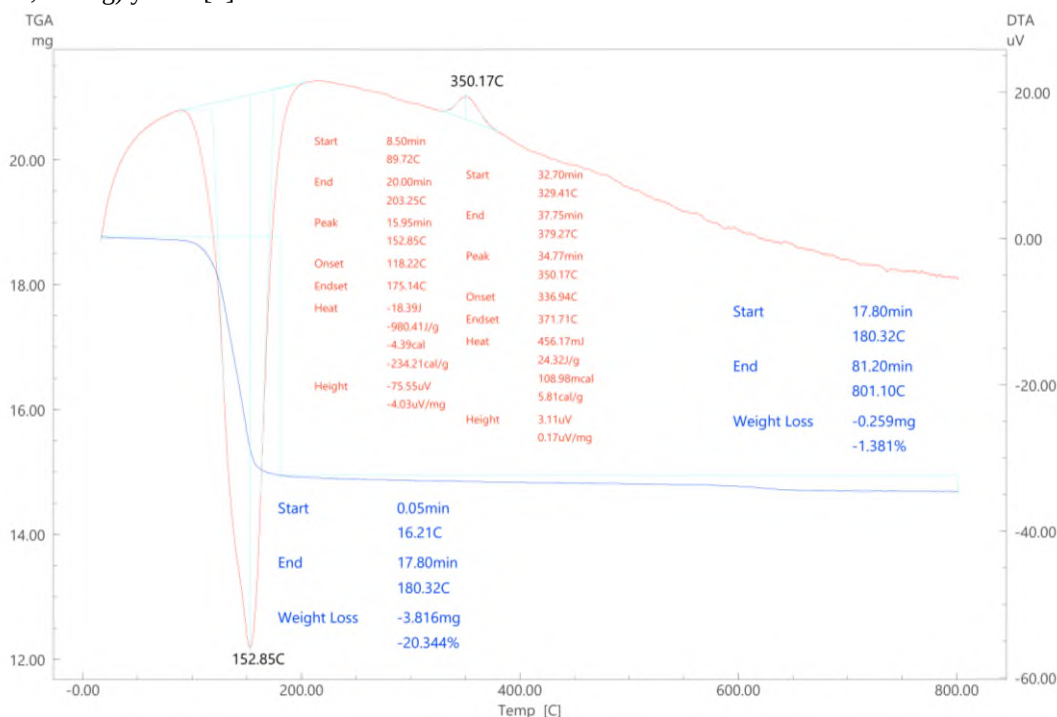


2 rasm. Ustyurt 1 gips konining termik tahlil grafigi

Termik parchalanish ikki asosiy massa yo'qotish bosqichini ko'rsatdi. Birinchi bosqichda, $18,59 \text{ }^{\circ}\text{C}$ dan $180,75 \text{ }^{\circ}\text{C}$ gacha bo'lgan oraliqda, massa yo'qotilishi $20,752\%$ ni tashkil qildi, bu gipsning suvsizlanish jarayonini anglatadi. DTA

egri chizig'ida suv molekularining yo'qolishi bilan bog'liq bo'lgan 135,01 °C da endotermik pik kuzatildi. Ushbu endotermik jarayon 5,94 J issiqlik energiyasini yutadi, bu esa 983,55 J/g energiya talab qiladi. Ikkinchi massa yo'qotish bosqichi 180,75 °C dan 901,78 °C gacha bo'lgan oraliqda sodir bo'lib, massa yo'qotilishi 2,021% ni tashkil qildi. Bu bosqich kaltsiy sulfat digidratining suvsiz kaltsiy sulfatga parchalanishi bilan bog'liq. 152,85 °C da mos keladigan endotermik pik keyingi suvsizlanish jarayonlarini ifodalaydi.

Ustyurt 2 gips namunasi uchun TGA va DTA natijalari ikki bosqichli massa yo'qotishni ko'rsatdi. 16,21 °C va 180,32 °C oralig'ida kuzatilgan dastlabki massa yo'qotishi umumiy massaning 20,344% ga kamayishiga olib keldi (3 rasm). Ushbu suvsizlanish jarayoni DTA egri chizig'ida 152,85 °C da endotermik pik bilan ifodalanadi va 18,39 J issiqlikni (980,41 J / g) yutadi [7].



3 rasm. Ustyurt 2 gips konining termik tahlil grafigi

Ikkinchi massa yo'qotish bosqichi 180,32 °C va 801,10°C oralig'ida sodir bo'ldi va 1,381% massa yo'qotish yuz berdi. DTA natijalari 350,17 °C da katta endotermik pikni ko'rsatadi, bu sezilarli faza o'zgarishi bilan bog'liq. Ushbu pikda kaltsiy sulfat suvsizlanadi (parchalanishi) va issiqlik ajralib chiqadi (24,32 J/g).

Ustyurt 1 va Ustyurt 2 konlaridan olingan gips namunalarning suvsizlanishi va termik parchalanishi bir-biriga o'xshashligini ko'rsatdi. Har ikki namuna suv molekularining yo'qotilishi va gipsning ангидритга aylanishiga mos keladigan haroratlarda sezilarli massa yo'qotishlarini ko'rsatdi. DTA natijalari ushbu o'zgarishlar bilan bog'liq endotermik piklarini ko'rsatdi, Ustyurt 1 namunasi 135,01°C da va Ustyurt 2 namunasi 152,85°C da asosiy pikni namoyish etadi [8]. Pik haroratlari va issiqlik yutilish qiymatlaridagi kichik farqlar ikkala konning gips namunalarning tozaligi va kristall tuzilishidagi ozgina farqlarni ko'rsatdi.

XULOSA. Ustyurt tekisligi gips konlaridan olingan gips namunalari kimyoviy va fizik-kimyoviy xossalari bo'yicha tahlil qilindi. EDRF spektrometri natijalari gips namunalari tarkibida yuqori miqdorda SO₃ va CaO mavjudligini tasdiqladi, bu ularning yuqori sifatli gips minerali ekanligini ko'rsatadi. IQ spektroskopiya natijalari namunalardagi gipsning molekulyar tebranishlarini aniqladi. Termik tahlil (DTA va TGA) natijalari esa namunalarning suvsizlanish va termik parchalanish xususiyatlarini ochib berdi. Bu natijalar gipsning qurilish materiallari texnologiyasida samarali qo'llanilishi uchun muhim ilmiy asos yaratdi. Shu bilan birga, Ustyurt gipsining yuqori tozaligi va kimyoviy barqarorligi uning turli sanoat sohalarida keng qo'llanishi mumkinligini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Абылова А.Ж., Туремуратов Ш.Н. Исследование гипсовых минералов Каракалпакстана для внедрение наиболее важных отраслях современного строительства. -Монография.- Ташкент: Fan ziyosi ; 2024. 6-7 с.
2. Будников П.П., Косырева З.С. Физико-химические свойства и модификация сульфата кальция. - Вопросы петрографии и минералогии. Издво АН СССР, 1958, т. II, с.343-344.
3. ГОСТ 4013-2019. Камень гипсовый и гипсоангидритовый. Технические условия.
4. Enkins, R., Gould, R. W., & Gedcke, D. (1995). Quantitative X-ray Spectrometry. CRC Press.
5. Smith, B. C. (2011). Infrared Spectral Interpretation: A Systematic Approach. CRC Press.
6. Watson, D. (2008). Building Materials and Technology in Construction Industry. Elsevier.
7. Thermal Analysis: Fundamentals and Applications to Material Characterization - Matthias Wagner.
8. Handbook of Thermal Analysis and Calorimetry - Edited by Michael E. Brown

Annotatsiya. Ushbu maqola Qoraqalpog'iston Respublikasi Ustyurt tekisligi gips konlaridan olingan namunalar asosida gips minerallarining kimyoviy va fizik-kimyoviy xossalarni tadqiq qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotlar gips minerallarining sifatli xomashyo sifatida sanoat va qurilish sohalarida qo'llanish imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotlar davomida energiya

dispersi rentgen-fluorensensiya (EDRF) spektrometri, infraqizil spektroskopiya (IQ) va termik tahlil usullari qo'llanilib, namunalarning tarkibi va xossalari chuqur o'rganildi. Natijalar gipsning tozaligi va kimyoviy barqarorligini ko'rsatib, ularning suvsizlanish va parchalanishi haqida ilmiy ma'lumotlarni ochib berdi.

Kalit so'zlar: Ustyurt gips minerallari, dehidratatsiya, termik xossalari, kimyoviy tarkib, fazali o'tishlar.

Химические и физико-химические свойства гипсовых минералов Устюрта

Аннотация. Настоящая статья посвящена исследованию химических и физико-химических свойств гипсовых минералов, полученных из образцов, взятых в месторождениях гипса на плато Устюрт в Республике Каракалпакстан. Исследования направлены на изучение возможностей применения гипсовых минералов в качестве качественного сырья в промышленности и строительстве. В ходе исследований были использованы методы энергодисперсионной рентгено-флуоресцентной (ЭДРФ) спектрометрии, инфракрасной (ИК) спектроскопии и термического анализа, что позволило глубоко изучить состав и свойства образцов. Результаты показали чистоту гипса и его химическую стабильность, раскрывая научные данные о процессах его обезвоживания и разложения.

Ключевые слова: гипсовые минералы Устюрта, дегидратация, термические свойства, химический состав, фазовые переходы.

Chemical and physico-chemical properties of ustyurt gypsum minerals

Abstract. This article is dedicated to the investigation of the chemical and physico-chemical properties of gypsum minerals based on samples obtained from gypsum deposits in the Ustyurt Plateau of the Republic of Karakalpakstan. The research focuses on exploring the potential applications of gypsum minerals as a high-quality raw material in industrial and construction sectors. Energy dispersive X-ray fluorescence (EDRF) spectrometry, infrared (IR) spectroscopy, and thermal analysis methods were employed to thoroughly study the composition and properties of the samples. The results demonstrated the purity and chemical stability of the gypsum, providing scientific insights into its dehydration and decomposition processes.

Keywords: Ustyurt gypsum minerals, dehydration, thermal properties, chemical composition, phase transitions.

AYOLLARNING REPRODUKTIV SALOMATLIGIGA ATROF-MUHITNING TA'SIRINI O'RGANISHNING DOLZARB MUAMMOLARI

Najimova D.B.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Ma'lumki, atrof-muhitning asosiy hal qiluvchi bahosi inson salomatligidir. Inson va atrof-muhitning o'zaro ta'siri muammosi aholi va ayniqsa, turli yoshdagi ayollar salomatligini muhofaza qilish masalalarida etakchi o'rinlardan birini egallaydi. Atrof-muhit tabiiy, sanoat, ekologik va ijtimoiy omillarning yig'indisidir. Atrof-muhitni yaxshilash muammosi milliy muammodan xalqaro miqyosga ko'tarilib, Birlashgan Millatlar Tashkilotining doimiy e'tiborida bo'ldi. JSST ma'lumotlariga ko'ra, aholi salomatligi 20-30% ekologik muammolarni hal qilishga bog'liq.

Noqulay atrof-muhit omillarini aniqlash tashxisga, organizmda patologik o'zgarishlarga olib kelishi mumkin bo'lgan fizik-kimyoviy, yuqumli, biogen yoki boshqa xarakterdagi xavf omillarini aniqlashga asoslanadi. Bu o'zgarishlar endo-ekologik patogen omillar bo'lib, tananing jismoniy holatiga, ish qobiliyatiga salbiy ta'sir qiladi va surunkali kasbiy kasalliklarga aylanishi mumkin [1, 4]. Hayot davomida inson tanasi doimo har bir mintaqada o'ziga xos farqlarga ega bo'lgan ko'p omilli ekologik ta'sirlarga duchor bo'ladi. Bu farqlar tabiiy-geografik, iqlim-meteorologik, ijtimoiy, shu jumladan turmush tarzi (chekirish, spirtli ichimliklar, ovqatlanish) va ko'proq darajada atrof-muhitning ifloslanishi bilan bog'liq bo'lgan aniq texnogen omillarning ta'siri bilan bog'liq. Bu barcha tabiiy va texnogen omillarning umumiy ta'siri tufayli organizmning funktsional xususiyatlari shakllanadi, moslashish zaxiralari tugaydi. Organizmlarning atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri sabab-oqibat munosabatlariga asoslanadi. Tana atrof-muhitdan ma'lumotni moddiy tabiatning ma'lum signallari shaklida oladi va bu signallarga reaksiyaga kirishadi. Ekologiyada organizm tomonidan qabul qilingan signallar omillar deb ataladi. Reproktiv salomatlik aholi salomatligi holatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, aholi salomatligi va unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning muhim mezonini hisoblanadi. Tananing reproduktiv tizimi har qanday, hatto past intensivlikdagi zararli ekologik omillarning tashqi ta'siriga, shu jumladan chegara ostidagi omillarga ayniqsa sezgir va gipotalamo-gipofiz regulatsiyasi radiatsiya ta'siriga ayniqsa sezgir. Hozirgi vaqtda atrof-muhitning holati va yashash sharoitlari boshqa barcha omillarga nisbatan shubhasiz etakchilik bilan tibbiy patologiyaning shakllanishida asosiy omil ekanligi isbotlangan. Kasalliklarning geografik tarqalish xususiyatlarini o'rganish patologiya va ekologiya o'rtasidagi bog'liqlikni izlashning birinchi bosqichidir [2., 12]. Atrof muhitga inson salomatligi uchun zararli ifloslantiruvchi moddalar yetkazib beruvchi yirik manbalar qatoriga qora va rangli metallurgiya korxonalari, kimyo, neft va slanetsni qayta ishlash korxonalari majmualari, qurilish materiallari ishlab chiqaruvchi korxonalar va avtotransport vositalari kiradi.

So'nggi yillarda butun dunyo olimlarining e'tiborini ob-havo sharoitlarining o'zgarishi va ko'pincha odamlar salomatligi uchun jiddiy xavf tug'diradigan havoning ifloslanishi tobora ortib bormoqda. Shunday qilib, yuqori havo haroratida yirik shaharlarda havo ifloslanishiga xos bo'lgan kimyoviy moddalar kontsentratsiyasining sezilarli darajada oshishi kuzatiladi [3, 185]. Inson salomatligi atrof-muhit omillarining salbiy ta'siri bilan bog'liq muammolarni hal qilishda asosiy tizim shakllantiruvchi omil hisoblanadi. Klassik fiziologiya va tibbiyotning vazifasi yo'q qilinishi mumkin bo'lgan xavf omillarini bartaraf etish uchun eng samarali choralarni aniqlash, baholash va ishlab chiqish va jamiyat boshqarishga qodir bo'lgan xavf omillarini xavfsiz, maqbul darajaga kamaytirishdir. Qozog'istonda inson organizmiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi noqulay iqlimiy-ekologik va antropogen omillardan biri Orol dengizi mintaqasidir. Iqlim-ekologik va antropogen omillarning inson organizmiga ta'siri, sog'liqni saqlash zaxiralari etarli bo'lmagan holda, moslashuv va tartibga solish mexanizmlarining barqarorligi buzilishiga olib kelishi mumkin.

Inson tanasiga atrof-muhit omillarining intensiv va uzoq muddatli ta'siri odatdagi va patologik holatlardan farq qiladigan prenozologik va premorbid holatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Ushbu shartlar tananing atrof-muhit sharoitlariga moslashishi jarayonida tartibga solish mexanizmlarining kuchlanishi va tananing zaxira imkoniyatlarining kamayishi natijasida yuzaga keladi. Tananing etarli darajada moslashish qobiliyatini saqlab qolish, ya'ni. salomatlikni ta'minlash bevosita tananing funktsional zaxiralariga, o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitida gomeostazni saqlash va saqlash uchun ushbu zaxiralarni safarbar qilish qobiliyatiga bog'liq. Sog'likdan kasallikka o'tish moslashish mexanizmlarining kuchlanishi va buzilishi orqali sodir bo'ladi va bunday natija qanchalik tez kutilsa, salomatlikni saqlash imkoniyati shunchalik katta bo'ladi. Muammo tananing tartibga solish tizimlarini ta'kidlash va shu tariqa salomatlikni boshqarish mezonlarini aniqlashni o'rganishga to'g'ri keladi.

Shahar atrof-muhitining zaharli moddalar bilan ifloslanishi ko'plab surunkali kasalliklarning kuchayishiga olib keladi, birinchi navbatda yurak-qon tomir va o'pka (ateroskleroz, sil, surunkali bronxit, pnevmoniya, o'pka saratoni, bronxial astma va boshqalar), asab va immunitet tizimi kasalliklari, va oshqozon-ichak trakti va boshqa [4., 202]. P.F.Chicu va boshqalar (2011), to'xtatilgan havo zarralarining turli fraktsiyalarining nafas olish kasalliklari darajasiga ta'sirini o'rganib, surunkali bronxit bilan kasallanish darajasi 0,1 dan 5 mikrongacha bo'lgan zarrachalar tomonidan eng ko'p ta'sir qilishini aniqladilar [5., 118]. S.V.Kurkatov va boshqalar (2011) shuni ko'rsatadiki, 2006-2010 yillar davomida. Turli mintaqalar aholisining atrof-muhit omillari ta'sirida yangi aniqlangan kasalliklar bilan kasallanish darajasi asab tizimi, qon va gematopoetik organlar, nafas olish a'zolari kasalliklari, homiladorlik va tug'ish asoratlari sinfining ortib borishi bilan tavsiflanadi. qon aylanish tizimining kasalliklari va malign neoplazmalar sinfidagi [6., 134].

Ayollar salomatligi aholi salomatligining ob'ektiv ko'rsatkichi va ekologik muammolarni baholash ko'rsatkichidir. Ta'kidlanishicha, formaldegid, radon, benzo(a)piren va metall birikmalari kabi atrof-muhitni ifloslantiruvchi moddalar ta'sirida so'nggi 10 yilda tug'ilish darajasi 35,9 foizga, umumiy kasallanish tarkibida genitouriya kasalliklari ulushi kamaydi. kasalliklar 2,56 martaga ko'paydi, asosan ginekologik kasalliklar. Atmosfera havosining ifloslanishi chang, uglerod oksidi, oltingugurt dioksidi, azot oksidi kabi moddalar bo'yicha sanitariya me'yorlaridan o'nlab marta yuqori bo'lgan sharoitlarda yashovchi ayollarning reproduktiv salomatligini o'rganishda ayollarda o'z-o'zidan abort qilish chastotasi 27,7 ni tashkil etishi ko'rsatilgan. % (nazoratda 10,4%). Birinchi marta tug'ilgan onalar orasida tug'ma patologiyasi bo'lgan bolalarning ulushi ancha yuqori - 15%. Tug'ma nuqsonlar (TKM) atrof-muhitning yomonlashuvining eng ob'ektiv belgilaridan biridir. So'nggi yillarda perinatal o'lim darajasi nazorat ko'rsatkichidan qariyb 2 barobar oshib ketdi.

Ko'pgina mualliflar, shuningdek, ekologik noqulay omillarning ayollarning reproduktiv salomatligiga va reproduktiv nasllarning sog'lig'iga salbiy ta'sirini ta'kidlaydilar [7, 49]. Mualliflar malign o'smalarning ayrim shakllari benzo (a) piren konsentratsiyasi bilan bog'liqligini, ammo turli vaqt oralig'ida siljish bilan bog'liqligini aniqladilar. Rossiya Federatsiyasida atmosfera havosidagi benzo(a)pirenning yillik o'rtacha kunlik konsentratsiyasi bilan erkaklar va ayollarda o'pka va oshqozon saratoni bilan kasallanish darajasi o'rtasida statistik jihatdan muhim to'g'ridan-to'g'ri kuchli korrelyatsiya ($r = 0,81-0,97$) aniqlandi. ayollarda teri va qalqonsimon bezlar va tuxumdonlar saratoni kabi.

Mualliflar atmosfera havosidagi benzo(a)pirenning o'rtacha sutkalik konsentratsiyasi va kasallanish ko'rsatkichlari tahlili yordamida sanoat shaharchasidagi onkologik vaziyatni uzoq muddatli bashorat qilish mumkin deb hisoblaydilar. Ta'kidlanganidek, deyarli barcha ifloslantiruvchi moddalar to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita goitrogen ta'sirga ega va qalqonsimon bezga yodning etarli darajada ta'minlanmasligiga olib keladi. A.Yu.Gaskov va boshqalar (2005) qalqonsimon bezning patologiyasi hududning ifloslanish intensivligi bilan bog'liqligini ko'rsatdi.

Qalqonsimon bez funktsiyasi etishmovchiligi bilan "yod tanqisligi kasalliklari" deb nomlanuvchi patologik sharoitlarning butun spektri shakllanadi, ularning eng ko'p uchraydigan ko'rinishlari bo'qoq, hipotiroidizm, jismoniy rivojlanishning buzilishi va intellektual kasalliklardir. Ichimlik suvining antropogen ifloslanishi atrof-muhitning boshqa omillari qatori inson salomatligiga ta'sir qiluvchi kuchli omil hisoblanadi. Ichimlik suvining mutagen va kanserogen faollikka ega uchuvchi xlororganik birikmalar bilan ifloslanish darajasi yuqori. Suvda xlororganik birikmalarning mavjudligi ortiqcha xlorlash jarayonlari, shuningdek, xlor o'z ichiga olgan oqava suvlarning kimyoviy korxonalar, qog'oz va pulpa ishlab chiqarish oqimi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda atrof-muhit omillarining aholi salomatligiga ta'sirini baholash uchun xavf deb ataladigan yondashuv qo'llaniladi, unga ko'ra individual ekologik omillarni va ularning kombinatsiyasini baholashning asosiy mezonlari ularning sog'lig'iga ta'sir qilish xavfi ko'rsatkichlari bo'lishi kerak. Atrof-muhitning antropogen omillari aholida patologiyaning shakllanishi uchun xavf omillari hisoblanadi.

Xatarlarni baholash tartibi eng muhim amaliy muammolarni hal qilishga va mas'uliyatli boshqaruv qarorlarini qabul qilishga qaratilgan. So'nggi yillarda atrof-muhitning noqulay omillaridan aholi salomatligi uchun xavfni baholashga bag'ishlangan ko'plab ishlar paydo bo'ldi.

Dunyoning yirik shaharlari havosidagi zararli moddalar konsentratsiyasining sezilarli darajada pasayishiga ham erishildi. Ularning yanada qisqarishi iqtisodiy jihatdan foydasiz bo'lib chiqadi: har bir keyingi foizga pasayish avvalgi birlik xarajatlaridan bir necha baravar yuqori narxga erishildi. Amaldagi tartibga solish yondashuvi doirasida atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlarining iqtisodiy samaradorligi chegarasi belgilandi. Normativ yondashuvga alternativa xavf tushunchasi bo'lib, u atrof-muhitda inson salomatligiga potentsial zarar etkazuvchi moddalarning doimiy mavjudligi har doim ma'lum darajada real xavfni keltirib chiqaradi, bu hech qachon nolga teng bo'lmaydi.

Ifloslangan muhitdan inson salomatligiga tahdid solishining oldini olishga qaratilgan har qanday chora xavfni bartaraf eta olmaydi, faqat uni kamaytirishi mumkin. Risk tushunchasi ikkita elementni o'z ichiga oladi: xavfni baholash va risklarni boshqarish. Xavfni baholash inson salomatligi uchun asosiy muammolar qayerda ekanligini aniqlash uchun amalga oshiriladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish bo'yicha qarorlarni ishlab chiqish jarayoni risklarni boshqarishdir. Atrof-muhitning kimyoviy ifloslanishiga duchor bo'lgan aholi salomatligi uchun xavfni

aniqlashdan maqsad uning miqdoriy bahosi bo'lib, u aholi salomatligini muhofaza qilishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish to'g'risida qaror qabul qiluvchi manfaatdor tomonlarga taqdim etilishi kerak.

S.M.Sokolov va hammualliflar (2011) aholi salomatligi bo'yicha Borisov va Bobruisk shaharlarining atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalar ta'sir qilish xavfini ekologik va epidemiologik baholashni amalga oshirdilar.

Mualliflar o'rganilayotgan aholi guruhlarida ham umumiy birlamchi kasallanish darajasi bo'yicha, ham kasalliklarning alohida toifalari bo'yicha birlamchi kasallanishning o'sishining barqaror tendentsiyasini aniqladilar. atmosfera havosini ifloslantiruvchi moddalarning zararli ta'siri (gematopoetik organlarning kasalliklari, asab va endokrin tizimlar, konjenital anomaliyalar). Emissiyaning barcha tarkibiy qismlarini hisobga olgan holda muhim organlar va tizimlar (qon hosil qiluvchi organlar, asab va yurak-qon tomir tizimlari, nafas olish organlari) uchun xavf indeksleri qabul qilinadigan qiymat 1,0 bilan 3,73-5,01 ni tashkil etdi. Qayd etilishicha, atmosfera havosining kimyoviy ifloslanishi muammosi bilan bir qatorda ichki muhit ham aholi salomatligi uchun muhim xavf omili hisoblanadi.

Mualliflarning ta'kidlashicha, 2001-2005 yillarda butun shahar aholisining umumiy kasallanishining shakllanishiga ekologik sabab bo'lgan kasalliklarning hisssasi. 38,3%, bolalar 48,2% ni tashkil etdi. 2000-2004 yillar uchun xavfli o'smalar bilan kasallanishning ekologik jihatdan aniqlangan nisbati. kuzatilganining 24% ni tashkil etdi. Sog'liqni saqlash muammolari paydo bo'lishining boshlanishi nuqtai nazaridan eng yuqori ustuvorlik quyidagi moddalardir: formaldegid, to'xtatilgan qattiq moddalar va azot dioksidi. Salomatlik xavfini baholashning muhim vazifalaridan biri yashash muhiti va aholi salomatligini optimallashtirishga qaratilgan mas'uliyatli boshqaruv qarorlarini qabul qilishdir. Atrof-muhit xavfining yuqori darajasi atrof-muhitni muhofaza qilish va reabilitatsiya va moslashuv bo'yicha shoshilinch choralar ko'rish zarurligini ko'rsatadi. Bolalar salomatligini yaxshilash dasturlarini ishlab chiqish alohida ahamiyatga ega. Mualliflarning ta'kidlashicha, aholini tibbiy va ekologik reabilitatsiya qilish bo'yicha, organizmdan zararli moddalarni olib tashlashni rag'batlantirishni nazarda tutuvchi chora-tadbirlar majmui xavfni boshqarish usullaridan biridir. Yu.A.Raxmanin (2004) ta'kidlaganidek, inson ekologiyasi va atrof-muhit gigienasi sohasidagi ilmiy va amaliy tadqiqotlar ustuvorligi quyidagi yo'nalishlardir: aholi salomatligi va sog'lig'iga zarar etkazish xavfi xususiyatlarini hisobga olishga imkon beradigan bilim tizimini ishlab chiqish. atrof-muhit omillari ta'siridan muayyan shaxs; atrof-muhit omillarining organizmga ta'sir qilish mexanizmlari va umumiy qonuniyatlarini chuqur o'rganish va atrof-muhit bilan bog'liq buzilishlari bo'lgan aholi salomatligini tiklash usullarini ishlab chiqish.

Kimyoviy moddalarning chiqishi barcha tabiiy resurslarga, jumladan havo, suv, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosiga doimiy ta'sir ko'rsatadi. Zaharli kimyoviy moddalarga ta'sir qilish sog'liq uchun bir qator salbiy ta'sirlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bularga quyidagilar kiradi: terining, nafas olish yo'llarining, ko'zning shilliq qavatinin tirnash xususiyati; miya, o'pka, jigar va buyraklar kabi organlarning shikastlanishi; immunitet, nafas olish, yurak-qon tomir, asab, reproduktiv va endokrin tizimlarning buzilishi; shuningdek, tug'ma nuqsonlar va saraton, astma yoki diabet kabi surunkali kasalliklar. Kimyoviy moddalarga ta'sir qilish, ayniqsa, bolalar, homilador ayollar va boshqa zaif aholi orasida og'irdir. A.V.Gorlov (2007) tadqiqotlarida shahardagi qoniqarsiz sanitariya-gigiyena holatini va qon aylanish tizimi kasalliklarini rivojlanish xavfini shakllantiruvchi asosiy ekologik omillar atmosfera ifloslantiruvchi moddalarning umumiy ta'siri va ularning turar-joy tuproqlarida to'planishi edi. hududlar.

Sanoat shaharlari aholisida qon aylanish tizimi kasalliklari tarqalishining epidemiologik tahlili shuni ko'rsatdiki, ular gipertenziya (+62,8%), yurak ishemik kasalliklari (+31,8%) va serebrovaskulyar patologiya (+37%) tufayli 34,3% ga o'sish tendentsiyasini ko'rsatdi. 7%). Borshchuk E.L.Sidorova I.G., Begun D.N.ning so'zlariga ko'ra, Orenburg viloyatidagi antropogen omillar majmuasining ortiqcha bo'lgan noqulay ekologik vaziyat bolalar va kattalar orasida endokrin patologiyaga salbiy ta'sir qiladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, 21-asr boshiga kelib, sanoat va qishloq xo'jaligida 500 mingga yaqin kimyoviy birikma va moddalar ishlatilgan bo'lib, ulardan 40 mingdan ortig'i inson salomatligi uchun zararli va 12 mingga yaqini zaharli hisoblanadi. Ushbu moddalarning muhim qismi havoga, tuproqqa, er usti yoki er osti suvlariga kiradi. Ifloslantiruvchi moddalar inson tanasiga nafas olayotgan havo va ichimlik suvi orqali kiradi. Atmosfera, gidrosfera va tuproqning ifloslanishi zararli moddalarning oziq-ovqat zanjirlariga, shu jumladan oxirgi iste'molchi odamlar bo'lgan moddalarga kirishiga olib keladi. Ayni paytda, ma'lumki, faqat keng ko'lamli foydalanish hududida 150 mingga yaqin kimyoviy moddalar ro'yxatga olingan va ularning atigi 15 foizi toksikologik jihatdan ma'lum darajada o'rganilgan.

S.L.ning ishlari sog'liq uchun xavflarni baholash va atmosfera ifloslanishi standartlarini xalqaro talablarga muvofiqlashtirishning zamonaviy uslubiy muammolariga bag'ishlangan. Avaliani va hammualliflar, S.M. Novikov va hammualliflar, M.V.Fokina. Yirik metallurgiya markazida aholining qo'shimcha o'lim xavfi va havoga ifloslantiruvchi moddalarning chiqarilishi bilan bog'liq kanserogen xavfning gigienik bahosi o'tkazildi, metallurgiya va ko'mir sanoati korxonalari chiqindilari bo'lgan hududlarni klasterlash amalga oshirildi. Biroq, Yu.N.Katul'skiy (2012) ta'kidlashicha, xavfni baholash usullarini amaliy qo'llash quyidagi holatlar tufayli murakkablashadi: metodologiya tomonidan taklif qilingan ko'rsatkichlar bilan o'lchanadigan kanserogen bo'lmagan ta'sir xavfi, ehtimollik sifatidagi xavfning an'anaviy kontseptsiyasiga mos kelmaydi. yuzaga keladigan zararli ta'sir; Koeffitsient va xavf indeksi kabi xavf o'lchovlarini umuman mumkin bo'lgan kasalliklar soni nuqtai nazaridan talqin qilib bo'lmaydi, bu esa kasallikning kattaligi yoki ularning turli qiymatlarida uning o'zgarishi haqida tasavvurga ega bo'lishga imkon bermaydi. ko'rsatkichlari.

Hozirgi vaqtda sanoat jamiyatining noqulay omillari chiqindilarining ko'payishi bilan gaz chiqindilarining ko'payishi nafaqat atmosferani, balki tuproqni, suvni va oziq-ovqat mahsulotlarini zaharlash bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq. Faqat Shimoliy Amerikada atmosferaga bunday chiqindilar yiliga 200 ming tonna qo'rg'oshinni tashkil qiladi. Havo bilan zaharlanish hamma joyda uchraydi va o'rtacha kattalar taxminan 150 dan 400 mg gacha qo'rg'oshin oladi va uning qon va to'qimalarda kontsentratsiyasi 25 mg / 100 ml gacha. Kasallikning klinik belgilari paydo bo'lishi uchun taxminan 80 mg/100 ml kerak bo'ladi. Shu munosabat bilan surunkali nafas yo'llari kasalliklari,

irsiy va tug'ma nuqsonlar, surunkali zaharlanish va dori asoratlari, xavfli o'smalar va qon kasalliklari, surunkali diffuz jigar kasalliklari, ovqat hazm qilish tizimi kasalliklari ko'payib bormoqda. Aytilganlarning barchasidan xulosa qilishimiz mumkinki, adabiy materiallar aerogen va suv aralashmalarining bolalar va kattalar salomatligiga salbiy ta'sirini ko'rsatadi.

Biroq, adabiyotda ko'p qirrali atrof-muhit ifloslanishidan aholi uchun xavfning usullari va darajasi to'g'risidagi ma'lum bir nomuvofiqlik ushbu masalani qo'shimcha o'rganishni talab qiladi. Hududida metallurgiya, issiqlik energetikasi va ko'mir sanoati korxonalari ko'p joylashgan yirik sanoat markazida atrof-muhitning ifloslanishining inson salomatligiga ta'siri xavfning miqdoriy tavsifi bugungi kunning dolzarb masalasidir.

ADABIYOTLAR

1. Боев В.М. Методология комплексной оценки антропогенных и социально-экономических факторов в формировании риска для здоровья населения // Гигиена и санитария. – 2009. – № 4. – С. 4–8.
2. Захаренков В.В., Кислицына В.В. Определение приоритетности природоохранных мероприятий на основе оценки риска для здоровья населения промышленного города // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 2. – С. 12–15.
3. Авалиани С.Л., Буштуева К.А., Голуб А.А. Медико-демографическая оценка выгод от снижения выбросов парниковых газов // Изменение климата и здоровье населения России в XXI веке: сб. материалов междунар. семинара, 5–6 апреля 2004 г. – М.: Издательское товарищество «Адамант Ъ», 2004. – С. 185–194.
4. Болошинов А.Б., Макарова Л.В., Чудинова О.Н. Оценка влияния загрязнения атмосферного воздуха на здоровье населения г. Улан-Уде // Современные проблемы профилактической медицины, среды обитания и здоровья населения промышленных регионов России: сб. науч. тр., посвящ. 75-летию организации Екатеринбургского мед. науч. центра профилактики и охраны здоровья рабочих промпредприятий. – Екатеринбург, 2004. – С. 202–205.
5. Кикун П.Ф., Голохвай К.С., Горбуркова Т.В. Влияние фракций взвешенных частиц воздушной среды на уровень болезней органов дыхания // Современные проблемы медицины труда, гигиены и экологии человека: материалы XLVI науч.- практ. конф. с междунар. участием, 28–29 сентября 2011 г., Новокузнецк. – Кемерово: Примула, 2011. – С. 118–119.
6. Куркатов С.В., Тихонова И.В., Торотенкова Н.Н. Состояние здоровья населения Красноярского края, обусловленное химическим воздействием факторов окружающей среды // Современные проблемы медицины труда, гигиены и экологии человека: материалы XLVI науч.- практ. конф. с междунар. участием, 28–29 сентября 2011 г., Новокузнецк. – Кемерово: Примула, 2011. – С. 134–137.
7. Линге И.И., Новиков С.М., Шашина Т.А и др. Анализ рисков для здоровья населения от воздействия экологических факторов различной природы в районе расположения Сибирского химического комбината // Гигиена и санитария. – 2007. – № 5. – С. 49–51.

Ayollarning reproduktiv salomatligiga atrof-muhitning ta'sirini o'rganishning dolzarb muammolari

Rezyume: Ushbu maqolada yashash muhiti va aholi salomatligini optimallashtirish masalalarining ilmiy-nazariy jihatlarini, ayollarning reproduktiv salomatligiga atrof muhitning ta'sirini o'rganishning dolzarb muammolari hamda ushbu jarayonlarga ta'sir o'tkazayotgan barcha omillar atroflicha tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: reproduktiv yoshdagi ayollar, ekologiya, atmosfera havosi, salomatlik xavfini baholash.

Актуальные проблемы изучения влияния окружающей среды на репродуктивное здоровье женщины

Резюме: В данной статье подробно изучены научно-теоретические аспекты вопросов оптимизации среды обитания и здоровья населения, актуальные проблемы изучения влияния окружающей среды на репродуктивное здоровье женщин, а также все факторы, влияющие на эти процессы.

Ключевые слова: женщины репродуктивного возраста, экология, атмосферный воздух, оценка риска здоровью.

Challenging problems of studying the influence of the environment on women's reproductive health

Summary: In this article, the scientific-theoretical aspects of the issues of optimizing the living environment and population health, the current problems of studying the impact of the environment on the reproductive health of women, and all the factors affecting these processes are thoroughly studied.

Key words: women of reproductive age, ecology, atmospheric air, health risk assessment.

ПРОЦЕССЫ РАЗДЕЛЕНИЯ НЕФТЕШЛАМА ИЗ НЕФТЕСОДЕРЖАЩИХ ОТХОДОВ ПРОИЗВОДСТВА.

Юлдашев Н.Х.

Бухарский инженерно-технологический институт

Одним из наиболее опасных загрязнителей природной среды (поверхностных и подземных вод, почвенно-растительного покрова, атмосферного воздуха) являются нефтесодержащие отходы (НСО) – нефтяные шламы. Данная проблема охватывает все предприятия НХК «Узбекнефтегаз». Об этом свидетельствует большое количество существующих и вновь образующихся накопителей нефтесодержащих отходов в виде нефтешлама на территории нефтедобывающих регионов Узбекистана (Таблица 1).

К отходам нефтепродуктов относятся вещества, получившиеся в процессе производства, хранения, транспортировки или использования нефтепродуктов. Это буровой шлам после бурения скважин, нефтешламы, осадки внутри ёмкостей для хранения мазута, дизеля или бензина. Сюда же входят нефтепродукты, которые потеряли товарное качество: отработанное моторное масло, смазочно-охлаждающая жидкость, собранная после разлива нефти. По-другому такие отходы можно назвать нефтесодержащими или нефтяными.

Есть шесть основных источников нефтесодержащих отходов (НСО): бурение скважин, добыча нефти, газа, их хранение и перевозка, металлообработка, ликвидация разливов нефти.

Широкий диапазон составов нефтесодержащих отходов требует разработки экономически целесообразных и экологически эффективных технологий для решения проблемы комплексного использования углеводородных ресурсов нефтешламов.

Таблица 1. Основные источники нефтесодержащих отходов (НСО)

БУРЕНИЕ СКВАЖИН	ДОБЫЧА НЕФТИ, ГАЗА	ТРАНСПОРТ И ХРАНЕНИЕ	ПЕРЕРАБОТКА НЕФТИ, ГАЗА	МЕТАЛЛУРГИЯ	ЛИКВИДАЦИЯ РАЗЛИВОВ НЕФТИ
Буровые растворы	Нефтьшламы	Нефтьшламы	Нефтьшламы	Отработанная смазочно-охлаждающая жидкость с металлообрабатывающих и металлургических предприятий	Нефтезагрязнённый грунт
Буровые сточные воды	Жидкие отходы с высоким содержанием нефтепродуктов	Нефтесодержащие воды	Кубовые остатки процессов нефтепереработки		Отработанные сорбирующие материалы
Буровой шлам	Сточные воды	НСО от зачистки оборудования	Сточные воды		Отработанные боновые заграждения
Отходы от обслуживания оборудования	Отходы от обслуживания оборудования				
↓					
НСО					

Конструкция тонкослойного отстойника нефтеловушки с противоточным движением выделенной нефти и потока жидкости представлена на рисунке 1. Это прямоугольная емкость, разделенная перегородкой 9 на две секции. Над перегородкой расположены блоки из параллельных пластин 3.

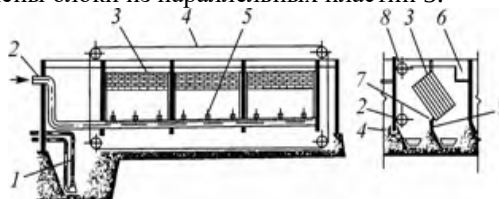


Рисунок 1. Схема тонкослойного отстойника нефтеловушки с противоточным движением воды и выделенной нефти: 1 - гидрозлеватор для удаления осадка; 2 - заглубленный трубопровод для подачи загрязненной жидкости; 3 - параллельные пластины; 4 - скребковый транспортер; 5 - насадки; 6 - лоток для приема очищенной жидкости; 7 - шарнирное соединение; 8 - нефтесборная труба; 9 - перегородка

Шарнирное соединение 7 блока с перегородкой позволяет изменять угол наклона блока для подбора оптимального значения, при котором не происходит зашламливание ярусов. Сточная вода поступает в первую секцию отстойника нефтеловушки через заглубленный трубопровод 2 с насадками 5. При этом из потока выделяется крупнодисперсная нефть. Мелкодисперсная нефть, на задержание которой рассчитана нефтеловушка, выделяется при прохождении рабочего потока через блок с параллельными пластинами 3. Задержанная в ярусах нефть движется против основного потока, выходит из блока и всплывает в первой секции. Рабочий поток, выйдя из блока, поднимается вверх и, переливаясь через водослив в лоток 6 для приема очищенной воды, отводится из очистного сооружения.

Представленная выше конструкция отстойника работает как противоточная для задержания нефтепродуктов и как прямоточная для задержания взвешенных веществ. Осадок, выделенный в первой и второй секциях нефтеловушки, скребковым транспортером 4 сгребается в соответствующие приемки, откуда гидрозлеваторами 1 откачивается на очистные сооружения для последующей обработки. Нефтепродукты, накопившиеся на поверхности, извлекаются из нефтеловушки через трубу 8.

Многоярусный тонкослойный отстойник для очистки сточных вод представлен на рисунке 2. В поперечном сечении отстойник разделен на две последовательно работающие камеры перегородкой. В первой камере при движении воды сверху вниз выделяется основное количество нефтепродуктов и твердых частиц. Во второй камере происходит доочистка воды. В качестве полок применяются листы пластика, установленные под углом 45° к горизонту. Удаление уловленных нефтепродуктов автоматизировано. Осадок из отстойника удаляется периодически путем открытия ручной задвижки.

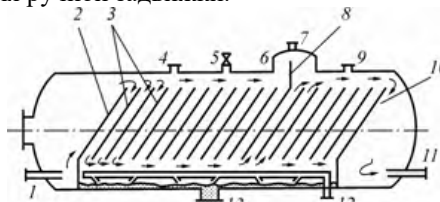


Рисунок 2. Схема многоярусного тонкослойного отстойника для очистки сточных вод: 1 - патрубок ввода сточной воды; 2, 8 и 10 - перегородки; 3 - пластина; 4 - штуцер для выпуска воздуха; 5 - предохранительный клапан; 6 - нефтесборник; 7 - штуцер для выпуска уловленных нефтепродуктов; 9 - штуцер вакуум-клапана; 11 - штуцер для вывода осветленной воды; 12 - труба для смыва осадка; 13 - штуцер для вывода шлама.

Конструктивная схема многоярусного отстойника нефтеловушки с перекрестным движением рабочего потока жидкости и выделенного осадка, разработанная и рекомендуемая НИИ «ВОДГЕО», изображена на рисунке 3.8

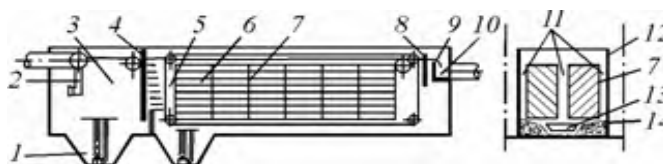


Рисунок 3. Многоярусный отстойник нефтеловушки с перекрестным движением рабочего потока жидкости и выделенного осадка из нефти: 1 - приямок для осадка; 2 - впускное устройство; 3 - зона грубой очистки; 4 - распределительное устройство; 5 - зона тонкой очистки; 6 - ярусы; 7 – блок пластин; 8 - полупогруженная перегородка; 9 - водослив; 10 - водоприемный лоток; 11 - зазоры, перегораживаемые щитками; 12 - корпус; 13 - скребок; 14 - лоток

Нефтеловушка изготовлена из железобетонного резервуара 12 прямоугольной формы. Отличительной особенностью является наличие двух зон отстаивания 3 и 5, имеющих самостоятельные приямки 1 для осадка. Сточная вода подается в первую зону грубой очистки 3 точно так же, как и в обычной емкостной нефтеловушке. В этой зоне из воды выделяются крупные капли нефти и песок. Наличие этой зоны позволяет отказаться от применения песколовков на очистных сооружениях [1, 2]. После извлечения крупнодисперсных загрязнений, поток воды поступает в вертикальный канал пропорционального водораспределительного устройства, служащего для распределения воды по сечению второй зоны. Водораспределительное устройство 4 расположено между первым и вторым приямками. Распределенный по сечению второй зоны поток жидкости поступает в пространство, разделенное параллельными пластинами на ярусы 6. Пластины объединены в блоки 7. Расстояние между блоками и распределительным устройством должно обеспечивать проход скребка.

При движении рабочего потока в ярусах выделяются мелкодисперсная нефть и взвешенные вещества. Капли нефти всплывают к верхним пластинам яруса, укрупняются и движутся вверх по образующимся ярусам к периферии, а затем поднимаются на поверхность воды.

Осадок, выделяющийся в ярусе, по наклонным пластинам сползает к осевой части нефтеловушки. В пространстве между блоками осадок, свалившийся с пластин, оседает в лотке 14, из которого скребковым транспортером 13 перемещается в приямок. Так как выделенный осадок концентрируется практически по оси нефтеловушки, для сбора осадка предусматривают лоток трапецидальной формы, что значительно упрощает конструкцию скребка и облегчает работу приводного механизма. Осадок, накопившийся в приямках, удаляется гидроэлеватором [3, 4]. Задержанную в нефтеловушке нефть, как в первой, так и во второй зонах, удаляют через поворотные нефтеприемные трубы. Поток очищенной воды после полочных блоков проходит под полупогруженной перегородкой 8 и переливается через водослив 9 в водоотводящий лоток 10, из которого отводится за пределы очистных сооружений. При монтаже блоков в объеме нефтеловушки, работающей по перекрестной схеме, пластины соответствующих ярусов в соседних по длине блоках должны строго стыковаться между собой. Рекомендуется даже предусматривать выпуск пластин из каркаса блока. В этом случае пластины в соседних по длине блоках укладываются внахлест. Во всех конструкциях тонкослойных отстойников нефтеловушек пространства между рядом стоящими блоками в центральной части, а также между блоками и боковыми стенками перегораживают легкими съемными щитками, чтобы предотвратить попадание туда рабочего потока и гарантировать его движение только в ярусах.

Перекрестная схема отличается от противоточной более простой конструкцией распределительных устройств и лучшим гидравлическим режимом в межполочном пространстве. Однако при использовании перекрестной схемы для создания жесткости параллельных пластин, объединенных в блоки, требуется увеличивать толщину пластин, что приводит к возрастанию капитальных затрат, а устройство на пластинах гофр или ребер жесткости означает потери полезной высоты отстаивания. При противоточной схеме пространство между параллельными пластинами можно секционировать перегородками, которые увеличивают жесткость блока, и это позволяет изготавливать пластины из тонких листов (толщиной 0,2-0,45 мм). В таких блоках исходный поток делится на отдельные потоки, движущиеся в самостоятельных каналах. Такие отстойники за рубежом получили название трубчатых. Их преимущество заключается в том, что при одинаковых гидравлических нагрузках движение потока в них является более ламинарным, чем при перекрестноточной схеме, поэтому обеспечивается большая эффективность разделения [5, 6].

При содержании в воде тяжелых нефтепродуктов ярусы тонкослойного отстойника любой конструкции могут постепенно забиваться шламом. Проектированию многоярусных нефтеловушек должны предшествовать экспериментальный выбор материала пластин и определение угла их наклона.

Осадки, содержащие большое количество воды, гравитационными методами обезвоживаются плохо и требуют иных способов разделения. Для улучшения фильтрации нефтесодержащих осадков этой группы в них добавляют коагулянты, например, известь (10 г/л) и хлорид железа (1 г/л). После коагуляции производится фильтрация на вакуум-филт্রে. Осадки моечной воды при мойке автотранспорта легко разделяются в центробежном поле, для чего используют гидроциклоны, соединенные с бункерами-уплотнителями.

Нефтеотходы, которые нельзя регенерировать, подвергаются сжиганию. При горении таких отходов, содержащих значительное количество воды, происходят сложные химические процессы, связанные с испарением воды и наличием ее паров в зоне пламени. Процесс сжигания нефтесодержащих отходов может реализовываться в топках различной конструкции: камерных, циклонных, надслоевых. Особый интерес представляет турбобарботажный способ горения. Процесс проводится в печах с «кипящим» слоем, в

многоподовых и барабанных печах. Температура отходящих газов достигает 800 °С, что позволяет устанавливать котел-утилизатор с получением перегретого пара и горячей воды [7].

Зачастую для обеспечения более эффективного процесса разделения нефтешлама требуется использование деэмульгаторов (иначе еще называемых флокулянтами или полимерами). Деэмульгаторов выпускается огромное множество и большинство из них можно приобрести практически в любой точке СНГ. Процесс подбора деэмульгатора определяется в каждом конкретном случае, но, как правило, не является сложной задачей. Так как большинство деэмульгаторов выпускается в форме сухой смеси, следующей задачей является грамотно приготовить раствор деэмульгатора с водой для дальнейшей подачи в декантер. С этой задачей справляются системы прямоточной подготовки деэмульгаторов. Характеристики деэмульгаторов представлены в таблице 2.

Таблица 2. Характеристики деэмульгаторов.

Характеристика	Значение
Производительность по воде, л/час	200-2300
Производительность по воде, л/час	5-50
Концентрация, %	0,2-2,0
Входное давление воды, мин бар	3,5

После этого подготовленный деэмульгатор подается напрямую в декантатор, где смешивается с нефтешламом с помощью специального Т-колена, стоящего на входе в декантер и входящего в стандартную поставку большинства декантеров. В качестве альтернативы системы прямоточной подготовки флокулянта можно использовать обыкновенные пластиковые емкости, где смешивать сухой деэмульгатор с водой любым удобным способом, обеспечивающим правильную дозировку и тщательное перемешивание.

Для нагрева нефтешлама с помощью теплообменного оборудования необходим пар или горячая вода. Если пар на объекте отсутствует, то можно использовать мобильные парогенераторы. Наиболее удачной моделью из представленных на рынке является установка STEAM-800 (Таблица 3). Выдаваемого ею пара хватает для разогрева 8-11 м³ нефтешлама в час, а контейнерное исполнение позволяет легко транспортировать с места на место [8, 9].

Таблица 3. Технические характеристики установки STEAM-800

Характеристика	Значение
Производительность установки по пару, кг/час	800
Максимальное потребление дизельного топлива, л/час	55
Максимальная тепловая мощность, кВт	530
Габариты, Д x Ш x В, см	360 x 224 x 221
Вес, кг	3800

При отсутствии на объекте электроэнергии рекомендуется использовать бензиновые или дизельные генераторы. Для большинства комплексов по переработке нефтешламов достаточно будет генератора, выдающего пиковую мощность в 100-120 кВт/час. Разумеется, такой генератор рекомендуется приобретать в мобильном/контейнерном исполнении. Ну и для полноты картины потребуется еще комплект кабелей и шлангов для того, чтобы связать между собой все вышеперечисленное оборудование и обеспечить подачу шлама, а также отвод углеводородов и воды.

Система предварительной обработки шлама. Система позволяет безопасно и эффективно нагревать, перемешивать, циркулировать, а в некоторых случаях возвращать продукцию на вторичную обработку и осветлять шлам, если необходимо, в управляемом режиме. Благодаря использованию паровых змеевиков, нефтяной шлам можно безопасно нагревать до необходимой температуры для получения оптимальной сепарации в декантаторе. Миксеры с двойной крышей позволяют перемешивать нефтяной шлам для фильтрации любых твердых веществ, предотвратить образование осадка и гарантировать, что нефть будет обработана. Для дальнейшего улучшения эффективности, для шлама, которому необходим дополнительный нагрев для получения хорошего качества сепарации, может быть задействован теплообменник. Это даёт возможность увеличить нагрев, когда необходимо, без задержек в производстве [10, 11].

Когда шлам нагрет и гомогенизирован, он закачивается при контролируемой скорости в трёхфазный горизонтальный декантатор через смесительный трубопровод и химическую дозирующую систему.

Смесительный трубопровод. Смесительный трубопровод расположен в центрифугированном шламовом сырьевом трубопроводе для позволения чистой воде или газойлу промывать центрифугу до отображения остановки.

Химическая дозирующая система. Химические флокулирующие средства также подаются в центрифугированный сырьевой трубопровод через тот же смесительный трубопровод. Это позволяет хорошо перемешивать шлам с химическими агентами. Химическая дозирующая система позволяет перемешивать порошкообразные химикаты и добавлять их в различных контролируемых количествах. Дозировочные резервуары установлены со смесительными мешалками для перемешивания сухих порошкообразных флокулирующих агентов с водой. Дозировочная система состоит из двух резервуаров, так как для должного перемешивания порошка и воды требуется время. Для корректной работы флокулирующие средства необходимо перемешивать не менее часа. Пока один резервуар перемешивает, другой питает пульпопровод

декантатора. Размер резервуаров сконструирован таким образом, чтобы опустошаться как раз за час, за это время, закрывая один клапан, открывается другой, питание может быть переключено на полный резервуар, где флокулирующие агенты основательно перемешаны [12, 13, 14].

Трёхфазный горизонтальный декантатор. Контрольная панель выполненная с особыми требованиями, необходимыми для сепарации широкого и различного входящего шлама. Статичная декантация это процесс, в котором взвешенные твёрдые вещества в жидкости в контейнере отделяются. Сила центрифугирования усиливает данный феномен. Удельная масса продукта определяет выход из центрифуги. Центрифуга состоит из двух принципиальных элементов: вращающейся чаши – отстойника и винтового конвейера, который подводит твёрдые вещества, которые были отделены в центрифуге, к выходным отверстиям. Декантатор позволяет нефтяному шламу быть разделённым на три фазы: воду, нефть и твёрдые вещества, которые более дружелюбны окружающей среде, нежели традиционные двухфазные системы, которые отделяют только твёрдые вещества и жидкость, когда нефть добыта и повторно использована. Объём отходов значительно сокращается и, затем, может быть безопасно выброшен.

Установка добытой нефти. Добытая нефть выбрасывается напрямую в нефтяной резервуар с регулируемым уровнем нагрева, который соединен с нагнетательным объёмным насосом. После проверки качества нефти, насос закачивает в перерабатывающий нефтепровод [15, 16].

Водяной сливной резервуар. Вода сливается через сливной резервуар. Резервуар позволяет нефти переходить, что может произойти, когда шлам быстро меняет консистенцию, снимается тонкий слой с поверхности воды и закачивается в комбинированный резервуар для переработки. Чистая вода может быть, затем закачена в подходящий сливной пункт [17].

ЛИТЕРАТУРА

1. Патент № 2174965. 7С 02 F 11/14, В 09 В 3/00. Способ обезвреживания углеводородных отходов.
2. Патент № 2154617. С 02 F 11/14. Способ обезвреживания нефтемаслосодержащего отхода.
3. Патент № 2145580. 7С 02 F 11/14, В 01 F 7/08. Установка для обезвреживания и утилизации бурового шлама.
4. Ручкина О.И. и др. Утилизация асфальто-смолопарафиновых отложений при производстве гидроизоляционного покрытия // Нефтяное хозяйство. 2003. Вып. 3 С. 103-105.
5. Ручкина О.И. и др. Экологически безопасная утилизация твердых нефтеотходов // Защита окружающей среды в нефтегазовом комплексе. 2003. Вып. 4. - С. 29-32.
6. Мазлова Е.А. Разработка технологии отверждения шламовых отходов // Защита окружающей среды в нефтегазовом комплексе. 2003. Вып. 1. - С. 15
7. Волков А.Н., Абрамов А.К. Водомазутные эмульсии эффективное топливо для отопительных котельных. «Водоснабжение и сантехника», № 10, 1983, - С.20-21.
8. Технологический регламент на утилизацию отходов, содержащих нефть и нефтепродукты, с использованием химического реагента R. Краснодар, 2003.
9. ГОСТ 3900-85. Нефть и нефтепродукты. Методы определения плотности.
10. ГОСТ 2477-65. Нефть и нефтепродукты. Метод определения содержания воды.
11. ГОСТ 6370-83. Нефть и нефтепродукты и присадки. Метод определения механических примесей.
12. ГОСТ 1461-75. Нефть и нефтепродукты. Метод определения зольности.
13. ГОСТ 31391-2009. Нефтепродукты. Прозрачные и непрозрачные жидкости. Метод определения кинематической вязкости и расчет динамической вязкости.
14. ГОСТ 20287-91. Нефтепродукты. Метод определения температур текучести и застывания.
15. ISO 8754:2003 Нефтепродукты. Определение содержания серы. Энергодисперсионная рентгено-флуоресцентная спектроскопия.
16. ГОСТ 6321-92 (ИСО 2160-85). Топливо для двигателей. Метод испытания на медной пластинке.
17. ГОСТ 2177-99. Нефтепродукты. Метод определения фракционного состава.

Процессы разделения нефтешлама из нефтесодержащих отходов производства.

Аннотация. В статье рассмотрены методы по разработке мероприятий по обезвреживанию ликвидации твердых отходов нефтеперерабатывающих заводов, утилизации отходов по сокращению их образования в процессах переработки нефти и разработки экономичных промышленных методов утилизации. Рассмотрены различные конструкции отстойников, фильтры нефтепродуктов, нефтеловушек.

Ключевые слова: нефтешламы, отстойник, нефтеловушки, сточные воды, загрязнения, углеводородные ресурсы, коагулянт, деэмульгатор, декантатор, флокулянт.

O'zida neft saqlovchi chiqindiqlardan neft shlamlarini ajratish jarayonlari.

Аннотация. Maqolada neftni qayta ishlash zavodlarining qattiq chiqindilarini zararsizlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish, neftni qayta ishlash jarayonlarida ularning hosil bo'lishini kamaytirish uchun chiqindilarni ajratish va ularni iqtisodiy sanoat utilitatsiya usullarini ishlab chiqish masalalari muhokama qilinadi. Cho'ktirish tanklari, neft mahsulotlari filtrlari va neft tuzoqlarining turli xil konstruksiyalari ko'rib chiqiladi.

Tayanch iboralar: neft shlami, cho'ktiruvchi, neft tutqichlari, chiqindi suvlar, ifloslanish, uglevodorod resurslari, koagulant, deemulgator, dekanter, flokulyant.

Processes of separation of oil sludge from oil-containing production waste.

Annotation. The article discusses methods for developing measures for the neutralization of solid waste from oil refineries, waste disposal to reduce their formation in oil refining processes and the development of economical industrial disposal methods. Various designs of settling tanks, oil product filters, and oil traps are considered.

Key words: oil sludge, settling tank, oil traps, wastewater, pollution, hydrocarbon resources, coagulant, demulsifier, decanter, flocculant.

УДК.546.41

СМЕШАННОФОРМАМИДНЫЕ КООРДИНАЦИОННЫЕ СОЕДИНЕНИЯ НИТРАТА МАГНИЯ С ТИОКАРБИДОМ И НИКОТИНАМИДОМ

Джуманазарова З.К., Кадилова Ш.А., Каттаев Н.Т.

Каракалпакский государственный университет

Молекулы тиокарбамида, никотинамида и анион нитратовой кислоты являются представителями биоорганических соединений. Они участвуют во многих биологических процессах. С переходом в координированное состояние указанные вещества значительно повышают биологическую активность [1,2]. Следовательно, проведение поисков по синтезу новых координационных соединений с биологически активными молекулами является весьма актуальным. В литературе отсутствуют данные о смешанноформамидных координационных соединениях нитрата магния с тиокарбамидом и никотинамидом.

Для осуществления синтеза координационных соединений нами выбран наиболее эффективный механохимический способ, так как он не требует дефицитных органических растворителей. Методика синтеза проведена согласно [3,4]. При синтезе комплексного соединения состава $Mg(NO_3)_2 \cdot HCONH_2 \cdot CS(NH_2)_2 \cdot H_2O$ перетирали 1,28 г (0,005 моль) гексагидрата нитрата магния с 0,2252 г (0,005 моль) формамида и 0,3806 г (0,005 моль) тиокарбамида в шаровой мельнице при комнатной температуре в течение 20 мин. Выход продукта составляет 84%. Комплексное соединение состава $Mg(NO_3)_2 \cdot HCONH_2 \cdot NC_4H_5CONH_2 \cdot 0,5H_2O$ синтезировано путем перемешивания 1,28 г (0,005 моль) гексагидрата нитрата магния с 0,2252 г (0,005 моль) формамида и 0,6103 г (0,005 моль) никотинамида в шаровой мельнице при комнатной температуре в течение 20 мин. Выход продукта составляет 88%.

Анализ синтезированных соединений на содержание магния проводили согласно [5]. Азот определяли по методу Дюма [6], углерод и водород сжиганием в токе кислорода (таблица). Для установления индивидуальности синтезированных соединений снимали рентгенограммы на установке ДРОН-2,0 с Cu-антикатодом [7]. ИК-спектры поглощения записывали в области 400 - 4000 см⁻¹ на спектрометре AVATAR-360 фирмы "Nicolet" (рисунки). Термический анализ проводили на дериватографе системы F.Paulik- J.Paulik- L.Erdey [8] со скоростью 9 град/мин, и навеской 0,102-0,143 гр. при чувствительности гальвометров Т-900, ТГ-200, ДТА, ДТГ-1/10. Запись осуществляли в атмосферных условиях. Держателем служил платиновый тигель диаметром 10 мм без крышки. В качестве эталона использовали Al₂O₃

Результаты и их обсуждение. Сравнение межплоскостных расстояний и относительных интенсивностей гексагидрата нитрата магния, формамида, тиокарбамида, никотинамида и координационных соединений на их основе показало, что новые координационные соединения отличаются между собой, а также от исходных компонентов, следовательно, соединения имеют индивидуальную кристаллическую решетку. (Таб.2)

Таблица 1. Результаты элементного анализа разнолигандных комплексных соединений нитрата магния

№	Соединение	Химический состав элементов соединений, %							
		Mg		N		C		H	
		Найд.	Вычис.	Найд.	Вычис.	Найд.	Вычис.	Найд.	Вычис.
1	$Mg(NO_3)_2 \cdot HCONH_2 \cdot CS(NH_2)_2 \cdot H_2O$	7,23	8,36	22,86	24,39	7,13	8,39	2,14	3,13
2	$Mg(NO_3)_2 \cdot HCONH_2 \cdot NC_4H_5CONH_2 \cdot 0,5H_2O$	6,54	7,66	21,12	22,36	21,43	23,11	2,32	3,51

Таблица 2. Межплоскостные расстояния и относительные интенсивности линий свободных молекул формамида, тиокарбамида, никотинамида и разноамидных комплексов нитратов магния

Соединение	d, Å	I, %	d, Å	I, %	d, Å	I, %	d, Å	I, %	d, Å	I, %
HCONH ₂	17,21	2	4,37	2	3,02	12	2,2	4	1,77	
	16,08	3	3,98	100	2,8	27	2,15	2	1,736	
	15	3	3	10	2	42	2,		1,	
	13	2	3	2	2	5	1,		1,	
	12	1	3	3	2	1	1,			
CS(NH ₂) ₂	4,	1	3	37	2	5	1,		1,	
	4,	6	2	13	2	2	1,		1,	
	4,	1	2	14	2	8	1,		1,	
	4,	1	2	9	2	3	1,		1,	
	3,	5	2	8	2	2	1,		1,	
	3,	5	2	33	1	2	1,		1,	
	3,	5	2	15	1	4	1,			
NC ₄ H ₅ CONH ₂	11	2	4	2,	3	26	2,		1,	
	9,	1	4	2,	2	1	2,		1,	
	8,	1	4	1,	2	11	2,		1,	
	7,	1	4	2,	2	1	2,		1,	
	6,	1	4	10	2	1	2,		1,	
	6,	1	3	17	2	1	2		1,	

	5,	1	3	1,	2	2	1,		1,	
	5,	1	3	1,	2	23	1,		1,	
	5,	1	3	1,	2	9	1,		1,	
	5,	1	3	1,	2	2	1,			
	4,	1	3	3,	2	1	1,			
	4,	3	3	4,	2	1	1,			
Mg(NO ₃) ₂ ·H CONH ₂ ·CS(NH ₂) ₂ · H ₂ O	15	1	4	73	2	40	2,		1,	
	14	9	4	45	2	33	2,		1,	
	13	1	4	98	2	12	1,		1,	
	12	1	4	9	2	12	1,		1,	
	12	1	3	10	2	34	1,		1,	
	11	9	3	26	2	8	1,		1,	
	9,	9	3	45	2	11	1,		1,	
	8,	5	3	11	2	31	1,		1,	
	7,	1	3	13	2	33	1,		1,	
	7,	1	3	12	2	15	1,		1,	
	7,	1	3	12	2	12	1,		1,	
	6,	1	3	86	2	19	1,		1,	
	6,	2	3	14	2	19	1,		1,	
	5,	1	3	9	2	10	1,		1,	
	5,	1	3	32	2	9	1,		1,	
	5,	1	3	31	2	8	1,		1,	
	5,	1	3	27	2	29	1,		1,	
	5,	1	3	68	2	9	1,		1,	
	5,	1	3	68	2	11	1,		1,	
	4,	1	3	13	2	8	1,		1,	
	4,	1	2	95	2	7	1,			
	4,	2	2	8	2	8	1,			
Mg(NO ₃) ₂ ·H CONH ₂ · NC ₄ H ₅ CONH ₂ ·0,5H ₂ O	16	3	4	1	2	7	2,		1,	
	15	4	4	2	2	7	2,		1,	
	14	3	4	3	2	10	2,		1,	
	14	4	4	9	2	6	2,		1,	
	12	4	4	15	2	2	1,		1,	
	11	3	4	15	2	2	1,		1,	
	11	4	3	10	2	2	1,		1,	
	10	2	3	38	2	36	1,		1,	
	9,	2	3	4	2	14	1,		1,	
	8,	2	3	28	2	15	1,		1,	
	8,	2	3	8	2	16	1,		1,	
	7,	7	3	8	2	7	1,		1,	
	7,	2	3	2	2	6	1,		1,	
	6,	2	3	2	2	5	1,		1,	
	6,	2	3	2	2	8	1,		1,	
	5,	2	3	2	2	2	1,		1,	
	5,	3	3	12	2	2	1,		1,	
	5,	3	3	26	2	6	1,		1,	
	5,	2	3	8	2	3	1,		1,	
	5,	2	2	2	2	2	1,		1,	
	5,	2	2	9	2	2	1,		1,	

ИК-спектр поглощения свободной молекулы формамида (ФА) характеризуется полосами при 3390, 3317 – ν (NH₂), 3194- 2δ (NH₂), 2888- ν (CH), 1709- ν (CO), 1615 – δ (NH₂), 1391- δ (CH), 1316- ν (CN), 1052- γ (NH₂), 604- δ (OCN). В ИК-спектре поглощения тиокарбамида (ТК) найдены частоты при 3382 - ν_{as} (NH₂), 3277 - ν_s (NH₂), 3176 - 2δ (NH₂), 1673 - δ (NH₂), δ (HNC), 1473 - ν (CN), 1413 - ν (CS), 1083 - ν (CN), 783 - ρ (NH₂), 731 - ν (CS), 630 - δ (CS), δ (NCS), 487 - δ (NCN) и 420 - δ (NCS).

ИК-спектр некоординированной молекулы никотинамида (АНК) имеет частоты при 3366 - ν (NH₂), 3161 - 2δ (NH₂), 3060 - ν (CH), 1680 - ν (C=O), 1619 - δ (NH₂), 1594 - ν_K , 1574 - ν_K , 1483, 1423 - ν_K , δ (CCN), 1398, 1342 - ν (CH), δ (CCN), 1200 - δ (CCN), 1143, 1127 - ν (NH₂), δ (CCN), 1086 - δ (CCN), ν (CO), ν_K , 1029 - ν_K , δ (CCN), 986 - ν (CC), 831 - ν (CC), δ (CCC), 777, 703 - δ (CCN), δ (CO), 624, 604 - δ (CO), δ (CNC), 514 - δ (CO), δ (CCC).

Анализ ИК-спектров поглощения некоординированных молекул формамида, тиокарбамида, нитрокарбамида, никотинамида, и их координационных соединений с нитратами магния показал, что с переходом в координированное состояние значения некоторых частот молекул амидов значительно изменяются. Из-за сложности ИК- спектров поглощения комплексных соединений нитратами магния с амидами нам не удалось отнести все наблюдаемые частоты к соответствующим колебаниям групп связей. В ИК-спекре

поглощения свободной молекулы формамида две частоты при 1709 и 1316 см^{-1} соответствуют преимущественно валентному колебанию связей $\text{C}=\text{O}$ и $\text{C}-\text{N}$. С переходом в координированное состояние т.е. в смешанноформамидных координационных соединениях значение частоты $\text{C}=\text{O}$ понижается на 25-27 см^{-1} . В то время как значение частоты $\text{C}-\text{N}$ повышается на 9-10 см^{-1} . Такое изменение частот свидетельствует о координации молекул формамида с ионами магния через атом кислорода карбонильной группы. В низкочастотной области спектра частоты молекулы тиокарбамида при 730 и 631 см^{-1} понижаются на 28 и 16 см^{-1} в случае комплекса. Найденные изменения в спектре можно объяснить координацией молекулы тиокарбамида с ионом магния через атом серы. В спектре никотинамидного комплекса частота колебания кольца при 703 см^{-1} расщепляется, при этом наблюдается одновременное повышение и понижение частот колебаний кольца. Это указывает на координацию никотинамида через гетероатом азота пиридинового кольца. (Рис.1)

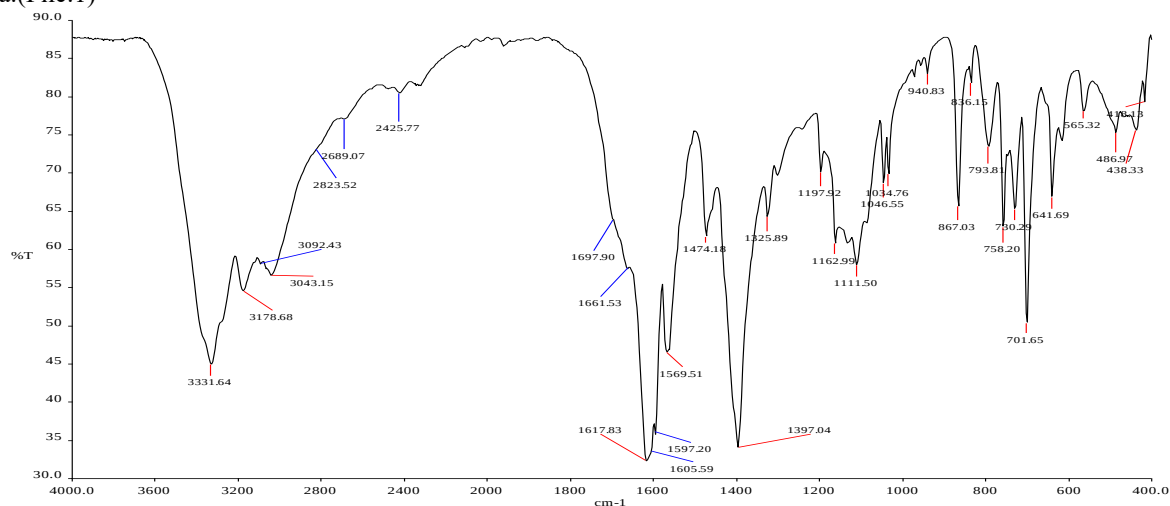


Рис.1. ИК-спектр поглощения смешанноамидного координационного соединения нитрата магния с карбамидом и тиокарбамидом состава $\text{Mg}(\text{NO}_3)_2 \cdot \text{HCONH}_2 \cdot \text{CS}(\text{NH}_2)_2 \cdot \text{H}_2\text{O}$

Выводы. Разработаны условия синтеза, выделены в твердом состоянии два смешанноамидных координационных соединения нитрата магния с формамидом, карбамидом и никотинамидом. Индивидуальность синтезированного соединения доказана физико-химическими методами анализа. С помощью рентгенофазового, колебательной спектроскопии, дериватографического анализов доказаны индивидуальность, способы координации молекул ацетамида, карбамида, нитрокарбамида, никотинамида, никотинатных фрагментов и центры координации и дентатность кислотного остатка доказаны данными ИК-спектроскопии..

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сулайманкулов К.С. Соединения карбамида с неорганическими солями. – Фрунзе: Илим, 1976. -223 с.
2. Azizov O, Kadirova Z, Azizov T, Tolipov S, Ibragimov B. Catena-poly [[aqua(benzoato-k2O,O') (benzoic acidkO) calcium]-μ3-benzoato-k4O:O,O':O']. Acta Cryst. 2011, E67,-P. 597
3. Ibragimova M.R. Coordination compounds of nickel-nicotinate with some acid amides - American Chemical Science Journal, 2016, 14(2): -P. 1-7.
4. Иманакунов Б.И. Взаимодействие ацетамида с неорганическими солями. – Фрунзе: Илим, 1976. - 204 с.
5. Ибодуллоева М.И., Азизов Т.А. О комплексном соединении никотината цинка с карбамидом // Актуальные проблемы современной науки. -М.: 2011.- №2(58)-С.172-173.
6. Ibragimova M.R., Abdullaeva F.A., Khasanov Sh.B., Azizov T.A. Acid amide coordination compounds of magnesium nicotinate // Journal of Chemical Technology and Metallurgy.-Sofia, 2016, vol. 51, №1.-P. 47-52.
7. Скопенко В.В., Гарновский А.Д., Кокозей В.Н. и др. Прямой синтез координационных соединений. - К.: Вентури. 1997.- 176с.
8. Мукумова Г.Ж. Синтез и исследование координационных соединений сукцинатов некоторых 3d-металлов с амидами: Автореф. дис...канд.хим.наук. Ташкент:НУУз, 1999, -22 с.

Annotatsiya. Magniy nitratning tiokarbamid va nikotinamid bilan aralash formamidli koordinatsion birikmalari sintez qilindi. Nitrat fragmenti va amid molekularining tarkibi, o'ziga xosligi va muvofiqshatirish usullari aniqlandi va hosil bo'lgan koordinatsion birikmalarning issiqlik harakati o'rganildi.

Kalit so'zlar: koordinatsion birikmalar, sintez, tarkibi, IQ yutilish spektrlari, rentgen fazali analiz.

Аннотация. Синтезированы смешанноформамидные координационные соединения нитрата магния с тиокарбамидом и никотинамидом. Установлены состав, индивидуальность, способы координации нитратного фрагмента, молекул амидов и изучено термическое поведение полученных координационных соединений.

Ключевые слова: координационные соединения, синтез, состав, ИК-спектры поглощения, рентгенофазовый анализ.

Abstract. Mixed-formamide coordination compounds of magnesium nitrate with thiocarbamide and nicotinamide were synthesized. The composition, individuality, methods of coordination of the nitrate fragment, amide molecules were established and the thermal behavior of the obtained coordination compounds was studied.

Key words: coordination compounds, synthesis, composition, IR absorption spectra, X-ray phase analysis.

COORDINATION COMPOUNDS OF BARIUM NITRATE WITH ACETAMIDE

Bektursinova A.P., Djumanazarova Z.K.

Karakalpak State University, Nukus

I. Introduction. Amide compounds are characterized by the ability to form numerous hydrogen bonds that unite their molecules into supramolecular assemblies, tunnel-type or clathrate-type structures. In some cases, such features are also characteristic of complexes of various metals with amides. Therefore, the coordination of amides by various complexing agents and the structure of the corresponding complexes attracts the attention of many researchers. In particular, complex derivatives of one of the simplest amides, acetamide CH_3CONH_2 (AA), which in most cases is coordinated by atoms of s-, p- or d-elements through an oxygen atom, are being actively studied, although there are examples of coordination through the nitrogen atom of the amide group.

II. Experimental part. For the synthesis of diamide coordination compounds, barium (II) nitrate $\text{Ba}(\text{NO}_3)_2$ was used as a complexing agent, and acetamide (AA) was used as ligands. The synthesis was carried out mechanochemically by grinding a mixture of barium nitrate: amide 1, barium nitrate: amide in a molar ratio of 1:2 for 30 minutes at room temperature in a ball mill with 2-5 working fluids (mill volume 1.0 l). All amide complexes of barium with amides were obtained using the above method. Synthesize the compound $\text{Ba}(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{AA}$, it was prepared by mixing 0.261 g of $\text{Ba}(\text{NO}_3)_2$ with 0.1772 g of acetamide in a ball mill at room temperature for 30 minutes.

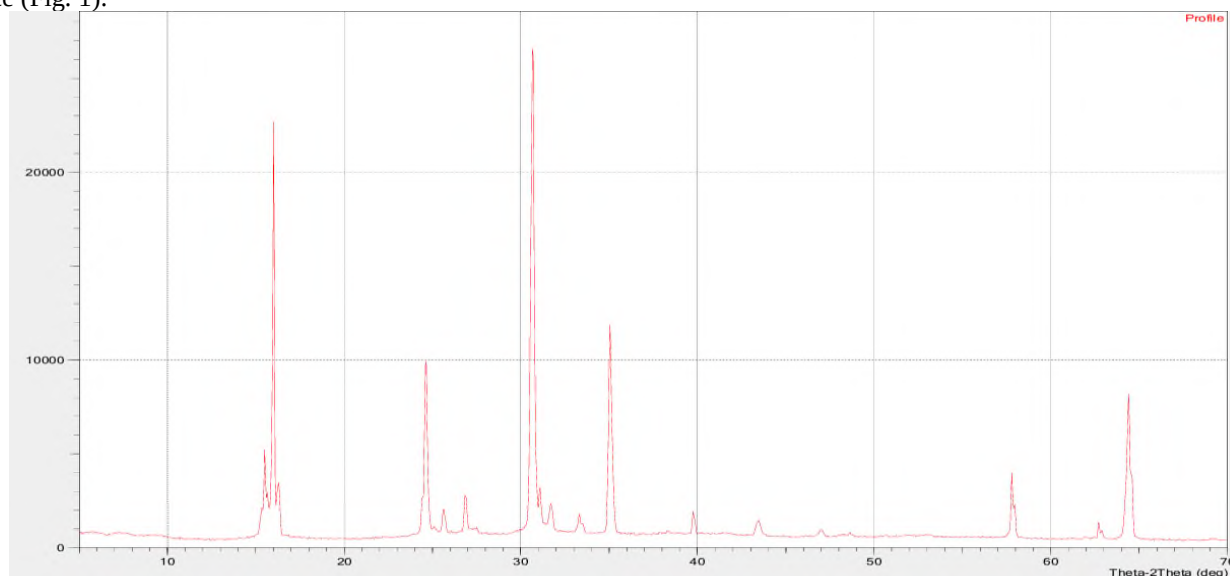
A mixture of barium nitrate and acetamides in a molar ratio of 1:2 was ground for 30 minutes in a ball mill at room temperature.

III. Results and discussion. Analysis of elements C, H and N in the complexes “EuroVector EA3000 Series of CHNS-O Elemental Analysers” (Yevrovector, YS) is determined in the equipment. The operation of the oxygen device is based on the principle of dynamic combustion in the atmosphere, and then, forming a gaseous chromatographic separation of products (CO_2 , H_2O , N_2) (see Table 1). To establish the individuality of the synthesized compounds, X-ray diffraction patterns were taken on the STA 409 PC LUX installation. For calculate the interplanar distances, the tables were used, and the relative intensity of the I/I1 line was determined as a percentage of the most pronounced reflex at the maximum. IR absorption spectra were recorded in the range of 400-4000 cm^{-1} on a Bruker Invenio (S-2021) spectrometer using the method of pressing samples with KBr. Thermal analysis was carried out on a derivatograph of the F. Paulik- J. Paulik- L. Erdey system at a rate of 9 deg. min , and a sample weight of 0.2 g. with a sensitivity of galvanometers T-900, TG-200, DTA, DTG-1/10. Recording was carried out under atmospheric conditions. A platinum crucible with a diameter of 10 mm without a lid served as a holder. Al_2O_3 was used as a standard.

Table 1. Results of elemental analysis of amide coordination compounds of barium nitrate

compound	N, %	C, %	H, %	Formula of Brutto	Found.	Calc.	
	Found.	Calc.	Found.	Calc.			
$\text{Ba}(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{AA}$	13,41	14,77	11,82	12,67	1,81	2,65	$\text{Ba N}_4\text{C}_2\text{O}_8\text{H}_{10}$

Comparison of interplanar distances and relative intensities of barium nitrate, acetamide and coordination compound of the composition $\text{Ba}(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{AA}$ showed that the new coordination compound differs significantly from similar initial compounds. Consequently, the synthesized complex compound of barium nitrate has an individual crystal lattice (Fig. 1).



a

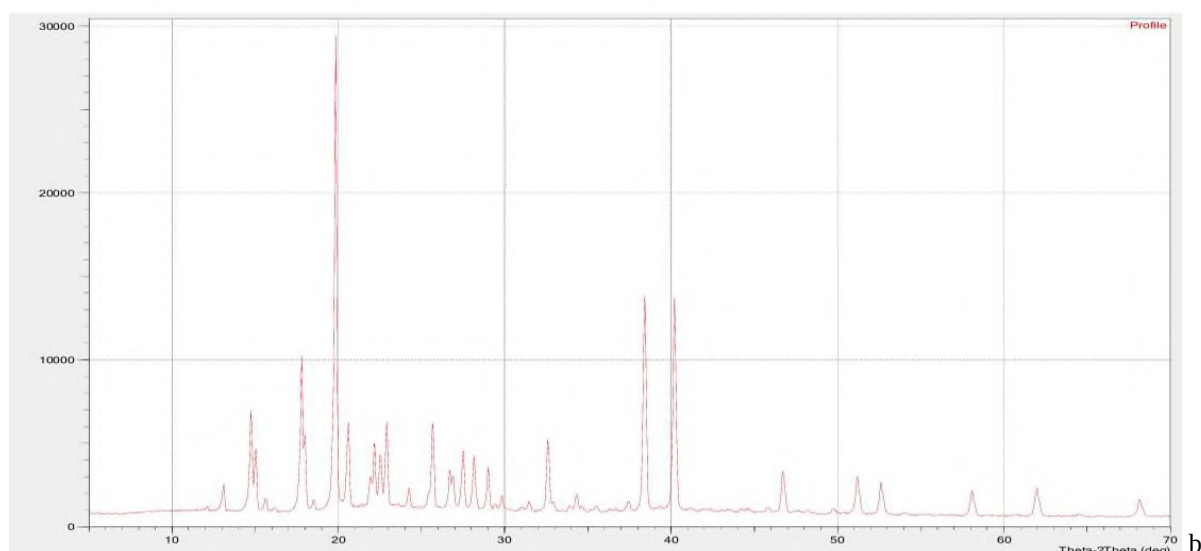


Fig. 1. Röntgenographs: a- CH_3CONH_2 , b- $\text{Ba}(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{CH}_3\text{CONH}_2$

The IR absorption spectrum of the free ligand molecule is characterized by the following bands (cm^{-1}): acetamide: 3377- $\nu(\text{NH}_2)$, 3191- $2\delta(\text{NH}_2)$, 1669- $\nu(\text{C}=\text{O})$, 1612- $\delta(\text{NH}_2)$, $\nu(\text{CO})$, 1396- $\nu(\text{CN})$, 1354- $\delta(\text{CH}_3)$, 1150- $\rho(\text{NH}_2)$, 1047- $\rho(\text{CH}_3)$, 1005- $\nu(\text{C}-\text{C})$, 872- $\nu(\text{C}-\text{C})$, 582- $\delta(\text{NCO})$ and 465- $\delta(\text{CCN})$. Analysis of the IR absorption spectra of uncoordinated acetamide molecules and their complex compounds with barium nitrates showed that with the transition to a coordinated position, the values of some frequencies of amide molecules change significantly.

This is evidenced by a decrease in the frequency of the $\text{C}=\text{O}$ bond by 4-18 cm^{-1} and an increase in the frequency of the stretching vibration of the $\text{C}-\text{N}$ bond by 3-24 cm^{-1} , respectively, in cases of the coordinated state of acetamide molecules. (Fig. 2)

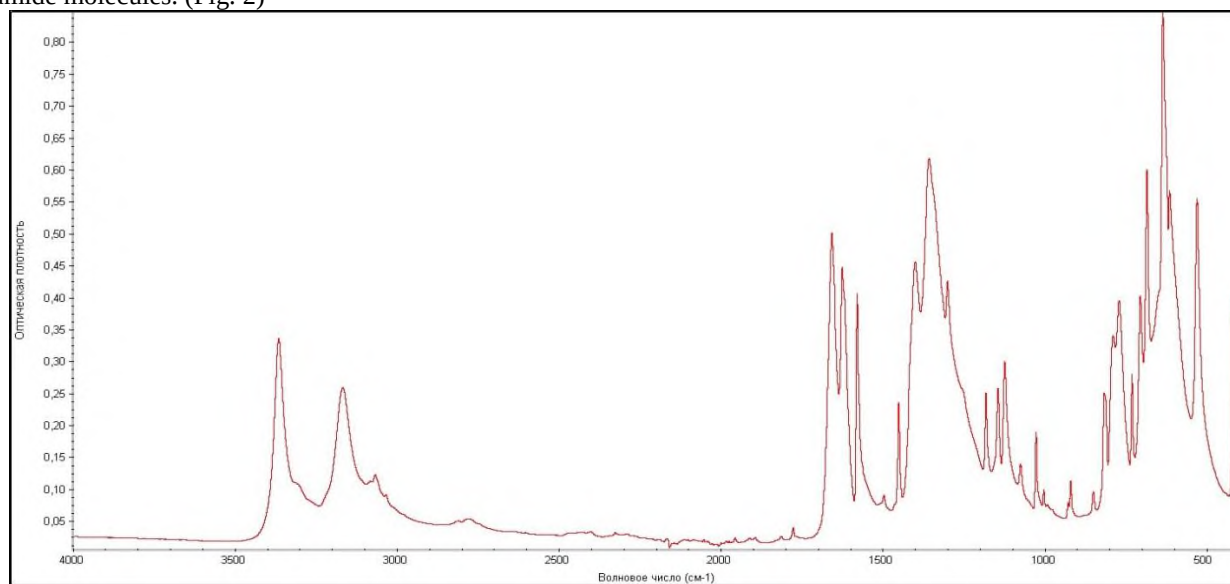


Fig. 2. IR absorption spectrum of the complex compound of barium nitrate with acetamide – $\text{Ba}(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{AA}$.

Table 2. Derivatographic data of thermolysis of amide coordination compounds of barium nitrate

Compound	Temperature range of effect $^{\circ}\text{C}$	Peak of effect $^{\circ}\text{C}$	Weight loss, %	Total loss of mass, %	Nature of effects	The resulting compounds
$\text{Ba}(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{AA}$	60-125	116	3,42(3,31)	3,42	Endothermic	$\text{Ba}(\text{NO}_3)_2 \cdot 2\text{AA}$
	125-180	174	8,89	12,31	Endothermic	Thermolysis product
	180-305	246	35,00	47,31	Endothermic	Thermolysis product
	305-387	348	8,00	55,31	Endothermic	Thermolysis product
	387-480	451	6,33	61,64	Endothermic	Thermolysis product
	480-552	520	5,11	66,75	Exothermic	Thermolysis product
	552-610	574	1,89	68,64	Exothermic	Thermolysis product
	610-680	660	0,22	68,86	Exothermic	Thermolysis product
	680-728	720	0,89	69,75	Exothermic	Thermolysis product
	728-820	806	11,92	81,67	Endothermic	Thermolysis product

Thermal analysis of the obtained amide coordination compounds shows that when heated to 80-140 $^{\circ}\text{C}$, the outer-sphere water molecules are removed. In acetamide coordination compounds, when heated to 150-250 $^{\circ}\text{C}$, the coordination compounds decompose and the acetamide molecules are removed stepwise. With further heating, nitrates decompose, thermolysis products burn, and barium oxide is formed, as evidenced by exothermic effects above 600 $^{\circ}\text{C}$.

IV. Conclusion. Thus, based on the conducted studies, it was established that it is possible to synthesize heteroligand coordination compounds of barium nitrate by the mechanochemical method. The individuality of the synthesized compounds was proven by physicochemical methods of analysis. X-ray phase analysis of the initial ligands, barium nitrate, and synthesized amide coordination compounds showed a difference in diffraction patterns, which indicates the individuality of the compounds obtained. The thermal behavior of the synthesized coordination compounds was determined by differential thermal analysis and the thermolysis products were identified. Based on IR spectroscopy data, it was established that acetamide is coordinated with the central atom through the oxygen atom of the carbonyl group.

REFERENCES

1. Gabbott P. (ed.) Principles and Application of Thermal Analysis. Singapore: Wiley-Blackwell, 2008. - 480 p.
2. Скопенко В.В., Гарновский А.Д., Кокосей В.Н. и др. Прямой синтез координационных соединений. - К.: Вентури. 1997. - 176 с.
3. Прибил П. Комплексоны в химическом анализе. - М.: ИЛ, 1960. - 489 с.
4. Климова П.М. Основы микрометода анализа органических соединений. - М.: Химия. - 1967. - 19 с.
5. Ковба П.М., Трунов В.К. Рентгенофазовый анализ. М.: МГУ, 1976. - 232 с.
6. Paulik F., Paulik J., Erdey L. Derivatograph. I Mitteilung Einautomatisch registrierender Apparat zur gleichzeitigen Auswertung der Differentialthermo- und Gravimetrischen Untersuchungen. // Z. Anal. Chem. - 1958. - V. 160. - № 4. - P. 241-250.
7. Джуманазарова З.К., Азизов Т.А., Азизов О.Т., Туракулов Ж.У. Смешанноамидные координационные соединения нитрата кальция // Фармацевтический журнал. - Ташкент, 2012, № 1. - С 58-61.
8. Джуманазарова З.К., Азизов Т.А. Синтез и исследование однородных комплексных соединений нитрата магния с нитрокарбамидом и никотиномидом. // UNIVERSUM: Химия и биология: электрон научный журнал. - Россия, 2018. - № 6(48). (02.00.00. № 6)
9. Jumanazarova Z.K., Azizov T. A. Mixed amide complexes of magnesium nitrate // International Journal of Recent Advancement In Engineering & Research, Ijraer, 4, 5, 2018.

Annotatsiya. Bariy nitratning ayrim kislota amidlari bilan murakkab birikmalari sintez qilingan. Nitrat guruhlari va asetamid molekularining tarkibi, o'ziga xosligi va muvofiqlashtirish usullari o'rnatildi. Organik ligandlarni muvofiqlashtirish usullari, markaziy ion muhiti va sintez qilingan birikmalarning issiqlik harakati tebranish spektroskopiyasi va termik tahlil yordamida isbotlangan. Bariy nitrat, ligand molekulari va sintez qilingan komplekslarning tekisliklararo masofalari va nisbiy intensivligini taqqoslash shuni ko'rsatdiki, yangi koordinatsion birikmalar bir-biridan va dastlabki komponentlardan farq qiladi. Binobarin, birikmalar individual kristall panjaraga ega.

Kalit so'zlar: IQ yutilish spektrlari, rentgen fazalari tahlili, individuallik, issiqlik harakati.

Аннотация. Синтезированы комплексные соединения нитрата бария с некоторыми амидами кислот. Установлены состав, индивидуальность и способы координации нитратных групп и молекул ацетамида. Методами колебательной спектроскопии и термического анализа доказаны способы координации органических лигандов, окружение центрального иона и термическое поведение синтезированных соединений. Сравнение межплоскостных расстояний и относительных интенсивностей нитрата бария, молекул лигандов и синтезированных комплексов показало, что новые координационные соединения отличаются друг от друга и от исходных компонентов. Следовательно, соединения имеют индивидуальную кристаллическую решетку.

Ключевые слова: ИК-спектры поглощения, рентгенофазовый анализ, индивидуальность, термическое поведение.

Abstract. Complex compounds of barium nitrate with some acid amides were synthesized. The composition, individuality, and modes of coordination of nitrate groups and acetamide molecules were established. The methods of vibrational spectroscopy and thermal analysis were used to prove the modes of coordination of organic ligands, the environment of the central ion, and the thermal behavior of the synthesized compounds. Comparison of interplanar distances and relative intensities of barium nitrate, ligand molecules, and synthesized complexes showed that the new coordination compounds differ from each other and from the original components. Consequently, the compounds have an individual crystal lattice.

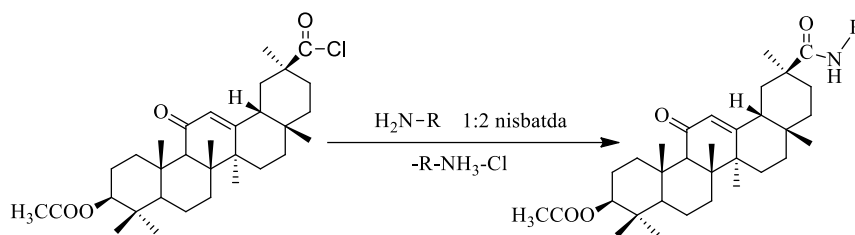
Keywords: IR absorption spectra, X-ray phase analysis, individuality, thermal behavior.

3-O-GLITSERIT KISLOTA HAMDA AYRIM AUKSINLARNING AMIDLARI SINTEZI

Xudoynazarov M.SH., Qo'shiyev H.H., Djurayev T.A., Djurayev A.J., Ismoiljonova O.B.

Agrobotexnologiyalar va biokimyo ilmiy tadqiqot instituti

Kirish. Shirinmiya (*Glycyrrhiza glabra*) o'simligi qadimdan eng ko'p qo'llaniladigan dorivor o'simliklardan biri hisoblanadi. Shirinmiya ildizi tarkibiga dorivorlik xususiyatini beradigan asosiy moddalardan biri bu triterpen glikozid-glisirrizin kislotasi va uning aglikoni besh halqali β -amirin qatoriga taalluqli bo'lgan glisirret kislotasidir [1,2]. GIKning izonikotin kislotasi gidrazidi, piperidin, N-metilglyukamin, xolinetanolamin, dietanolamin kabi azot tutgan asoslar bilan qator tuzlari olingan va ularning biologik faolligi o'rganilgan hamda patent olingan. GIKning karboksil guruhi bo'yicha bir qator reaksiyalarini V.M. Adanin va M.A. Xaleskiylar amalga oshirganlar. Mualliflar karboksil guruhi bo'yicha hosilalarni sintez qilishda xlorangidrid usulidan foydalanishgan. Buning uchun ular 3-O-AglK ning absolyut piridinda tionil xlorid - SOCl_2 bilan reaksiyasidan uning xlorangidridi ni sintez qilishgan va uning diaminlar, aminospirtlar va merkaptaminlar bilan kondensasiya reaksiyasini o'rganganlar. Kondensasiya reaksiyalari natijasida umumiy formulasi bo'lgan amidlarni olishgan



GIK asosida olingan sianenon hosilallar keng spektrdagi biologik faolliklarni namoyon etganliklari sababli, metilsoloksolan asosida uning bir qator amidlari sintez qilingan[3].

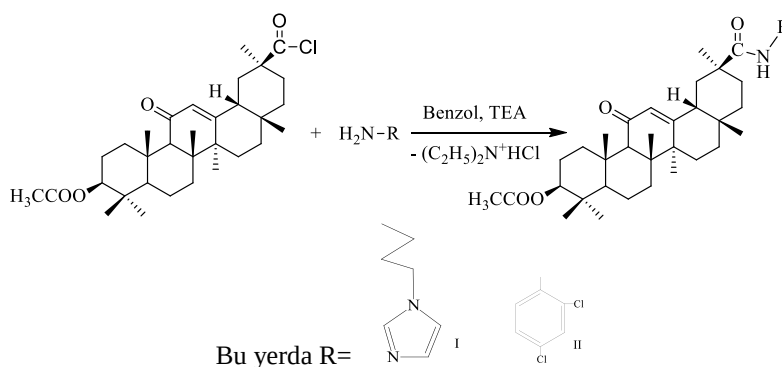
Naftil sirka kislota(NSK) - auksinlar oilasiga mansub sintetik o'simlik gormoni. NSK, tabiiy ravishda paydo bo'lgan indol 3-sirka kislota(ISK)ga o'xshab, hujayra uzayishini, hujayra bo'linishini, fotosintezni, RNK sintezi membranalarining o'tkazuvchanligini, kurtaklar cho'zilishi va suvni o'zlashtirishni rag'batlantiradi va shuningdek, gullarni qo'zg'atishni taqiqlash, meva o'sishi, hosil bo'lishining oldini olish kabi bir qator fiziologik jarayonlarda ishtirok etadi. Ko'pgina oldingi hisobotlar NSK o'simliklarni atrof-muhitning keng doiradagi stresslaridan himoya qilishini ko'rsatdi[4] Shu bilan birga, naftalin sirka kislotasi (NSK) auksinlar oilasiga mansub o'simlik gormoni bo'lib, savdosiqtidan keyingi ko'plab tijorat mahsulotlarining tarkibiy qismidir. Shuningdek, u ildiz hosil qiluvchi vosita bo'lib, o'simliklarni poya va barg so'qmoqlaridan vegetativ ko'paytirish uchun ishlatiladi. Sintetik auksin sifatida NSK odatda hujayra o'sishi, hujayra bo'linishi, meva o'sishi, ildiz otishi va hokazolarda auksin tipidagi reaksiyalarni keltirib chiqarish uchun nisbatan past dozada qo'llaniladi[5]. Noto'g'ri ildiz ishlab chiqarish NSK kontsentratsiyasining pastligida tez o'sdi, yuqori konsentratsiyada esa ildizlar soni kamaydi[6]. NSK ning o'simlik poyasi so'qmoqlarining ildiz otishiga ogohlantiruvchi ta'siri ko'plab tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan va tasodifiy ildiz shakllanishini rag'batlantirish auksinning xususiyatlaridan biri sifatida ko'rib chiqilgan[7]. G'o'za o'simliklariga 10 va 30 ppm NAA bilan purkalgandan so'ng, g'o'zaning to'kilishi 50% ga kamaygan va hosildorlik 20-35% ga oshgan[8]. Gullashning boshida va eng yuqori gullash davrida yana 30 ppm purkash g'o'zalarning to'kilishini kamaytiradi va hosildorlikni oshiradi, degan xulosaga kelishdi.

Bu ishimizda biz GIK, NSK va NOK larning yangi xosilalarini sintez qilishdan va ularni biologik faolligini tekshirishdan iborat.

Materiallar va metodlar. 3-O-atsetil-18 β -H-glitsirret(3-O-AGIK) kislotasi amidlari sintezi. 3-O-AGIK XAni sintez qilib olingandan so'ng, 3-O-AGIKning qator aromatik, geterohalqali birlamchi tuzilishga ega bo'lgan aminlar bilan amidlari sintez qilindi va ularning ayrim fizik-kimyoviy kattaliklari hamda spektral xususiyatlarini aniqlagan holda identifikatsiya qilindi.

Buning uchun dastlab 3-O-AGIK XAni absolyut benzolda eritib, so'ngra unga stexiometrik nisbatda amin hamda reaksiya natijasida ajralib chiqqan vodorod xloridni bog'lash maqsadida trietilamin qo'shiladi va 3-4 soat 80°C haroratida qaynatildi. Reaksiya jarayoni YuQX usuli bilan nazorat qilib boriladi. Reaksiya o'tib bo'lgandan so'ng cho'kmaga tushgan trietilamin gidroxlorid filtrlab olinadi, erituvchi haydab olinib, modda xloroform-metanol sistemasida qayta kristallandi. Shu usulda olingan amidlarning ayrim fizik-kimyoviy kattaliklari 1-jadvalda keltirilgan.

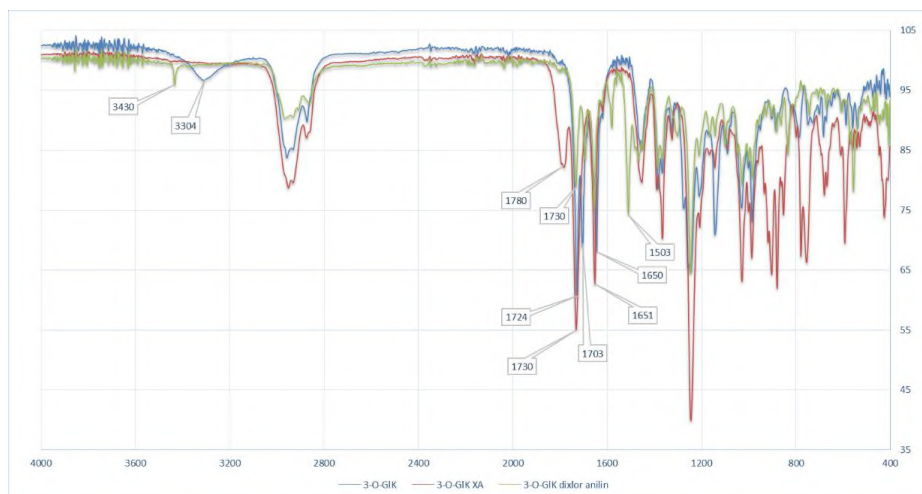
3-O-AGIKning qator aminlar (3-amino propil imidazole va 2,4-dixloranilin) bilan amidlari sintez reaksiyasi quyidagi sxema asosida olib boriladi.



1-jadval Amidlarning ayrim fizik-kimyoviy kattaliklari

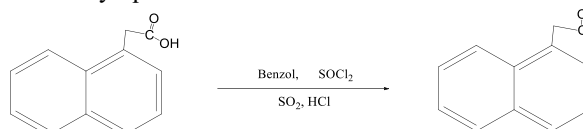
Moddalar	Mr,g/mol	T.s. °C	Brutto formulasi	Rf	Eruvchanligi
I	619	183±1	C ₃₈ H ₅₇ N ₃ O ₄	0.68	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat
II	656	278±1	C ₃₈ H ₅₁ O ₄ NCl ₂	0.77	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat

Sistema- geksan: etilatsetat 3:2

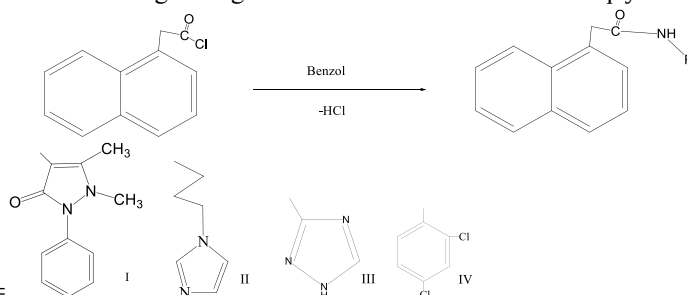


1-rasm. 3—atsetoksiglitsirret kislotasining 2,4-dixloranlin bilan olingan amidining IQ spektrlari

Naftil sirka(NUK XA) kislota xlorangidridi sintezi. Naftil sirka kislotasining 30 ml absolyut benzoldagi eritmasiga 4 ml yangi haydalgan tionil xlorid qo'shilib, reaksiyon aralashma suvli xammomda HCl va SO₂ gazlarining chiqishi to'xtaguncha 60-65°Cda qizdiriladi. Reaksiya tugagach erituvchi va ortiqcha tionil xlorid vakuum yordamida haydab olindi. Sarg'ish rangli moysimon suyuqlik. Modda unumi 92%.



Naftil sirka kislota amidlarini olish. 3-amino 1,2,4-triazolning absolyut benzoldagi eritmasiga Naftil sirka kislotasi eritmasini tomchilatib solindi. Reaksiyon aralashma teskari sovutgichga ulangan holda 1,5-2 soat davomida suv xammomida qaynatildi. Reaksiya tugagandan so'ng cho'kmaga tushgan trietilamin gidroxiloridi filtrlanib olib tashlandi. Qolgan tiniq eritma sovutiladi va cho'kmaga tushgan amid filtrlab olindi. Benzolda qayta kristalanib tozalandi.

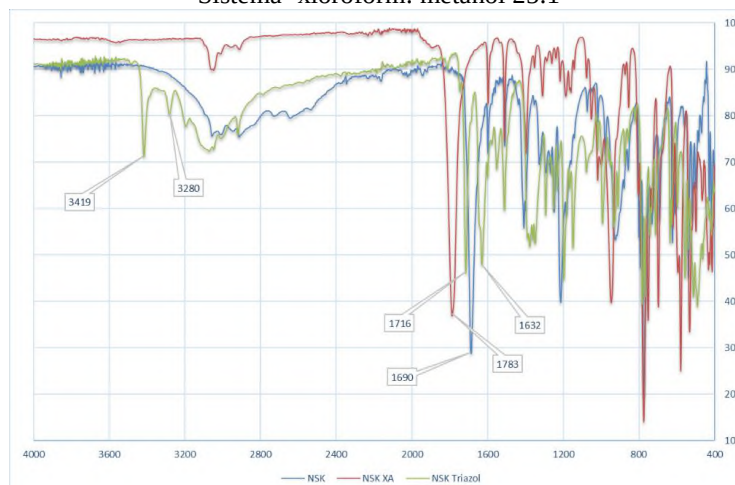


Bu yerda R=

2- jadval Amidlarning ayrim fizik-kimyoviy kattaliklari

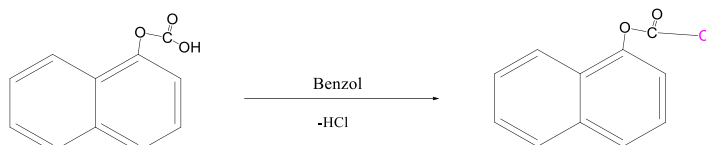
Moddalar	Mr,g/mol	T.s. °C	Brutto formulasi	R _f	Eruvchanligi
I	371	185±1	C ₂₃ H ₂₁ N ₃ O ₂	0.33	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat
II	252	139±1	C ₁₄ H ₁₂ N ₄ O	0.38	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat
III	293	182±1	C ₁₈ H ₁₉ N ₃ O	0.42	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat
IV	330	174±1	C ₁₈ H ₁₃ Cl ₂ NO	0.36	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat

Sistema- xloroform: metanol 25:1

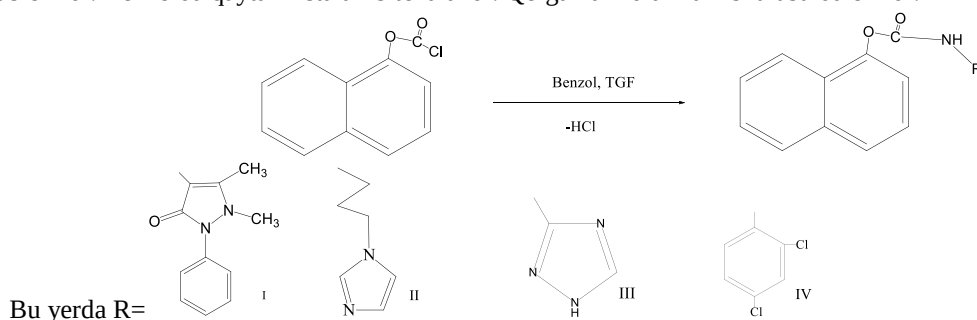


1-rasm. Naftil sirka kislotasining 3-amino 1,2,4-triazol bilan olingan amidining IQ spektrlari

Naftiloksi sirka(NOK XA) kislota xlorangidridi sintezi. Naftoksi sirka kislotasining 30 ml absolyut benzoldagi eritmasiga yangi haydalgan tionil xlorid qo'shilib, reaksiyon aralashma suvli xammomda HCl va SO₂ gazlarining chiqishi to'xtaguncha 60-65°Cda qizdiriladi. Reaksiya tugagach erituvchi va ortiqcha tionil xlorid vakuum yordamida haydab olindi. Cho'kma xloroform-efir (2:3) aralashmasidan qayta kristallanib naftil sirka kislotasi xlorangidridi ajratib olindi. Oq rangli kristall modda. Modda unumi 85%.



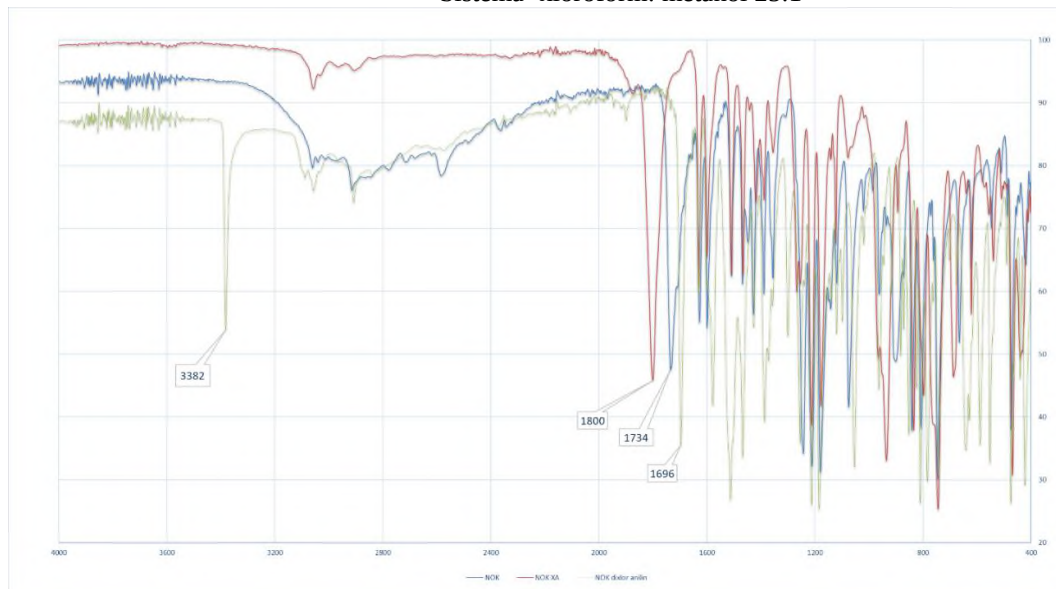
Naftiloksi sirka kislota amidlarini olish. 2,4 - dixlor anilinni absolyut benzoldagi eritmasiga naftoksi sirka kislotasi xlorangidridining 10 ml absolyut benzoldagi eritmasi tomchilatib qo'shildi va reaksiyon aralashma teskari sovutgichga ulangan holda 1 soat davomida suv xammomida qaynatildi. Reaksiya tugagandan so'ng cho'kmaga tushgan trietilamin gidroxiloridi filtrlanib olib tashlandi. Qolgan tiniq eritma sovutiladi va cho'kmaga tushgan amid filtrlab olindi. Benzolda qayta kristallanib tozalandi. Qolgan amidlar ham shu usulda olindi.



3- jadval Amidlarning ayrim fizik-kimyoviy kattaliklari

Moddalar	Mr,g/mol	T.s. °C	Brutto formulasi	R _f	Eruvchanligi
I	388	80±1	C ₂₃ H ₂₁ N ₃ O ₃	0.71	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat
II	268	142±1	C ₁₄ H ₁₂ N ₄ O ₂	0.70	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat
III	309	167±1	C ₁₈ H ₁₉ N ₃ O ₂	0.76	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat
IV	346	159±1	C ₁₈ H ₁₃ Cl ₂ NO ₂	0.61	DSMO,DMF,TGF, xloroform, etil atsetat

Sistema- xloroform: metanol 25:1



3-rasm. Naftoksi sirka kislotasining 2,4-dixloranlin bilan olingan amidining IQ spektrlari

Olingan natijalar va ularning taxlili. 3—atsetoksiglitsirret kislotasi amidlarining IQ spektrlari(1-rasm) dastlabki moddalar spektriga taqqoslab o'rganildi. Buning uchun 3-O-AGIKning IQ spektridagi asosiy xarakteristik tebranish chastotalariga mos keluvchi yutilish chiziqlarini ko'rib chiqish zarur bo'ladi: 3304 sm⁻¹ da C-30 holatdagi OH guruhi, 1703 sm⁻¹ da esa uning karbonil quruhining valent tebranishlariga tegishli yutilish chiziqlari kuzatiladi. Bundan tashqari 1724 sm⁻¹ da 3-O-AGIK molekulasi C-3 holatidagi karbonil guruhining valent tebranishiga tegishli yutilish chiziqlari namoyon bo'ladi. 3-O-AGIK ning 2,4- dixlor anilin bilan olingan amidning IQ-spektrida quyidagi yutilish chiziqlari kuzatildi: dastlabki modda 3-O-AGIK ning 3304 sm⁻¹ dagi C-30 atomidagi OH bo'g'ining valent tebranishiga hos yutilish chizig'ining amid IQ spektrida kuzatilmaganligi, 3430 cm⁻¹ da NH bo'g'ining valent tebranishiga hos bo'lgan yutilish chizig'ining mavjudligi, shuningdek amid bo'g'ining hosil bo'lishi sababli 3-O-AGIK IQ spektrida 1704 sm⁻¹ kuzatilgan C=O bo'g'ining valent

tebranishlariga hos yutilish chiziqlarining C-3 atomining atsetil guruhidagi C=O guruxi valent tebranishiga tegishli bo'lgan yutilish chizig'i bilan birga 1724 sm⁻¹ da namoyon bo'lishi amid bo'g'ning hosil bo'lganligidan dalolat bersa, amid IQ spektrida 1503 sm⁻¹, 699 sm⁻¹ sohalarida benzil radikalining aromatik halqasiga hos valent va deformatsion tebranishlariga tegishli yutilish chiziqlarining kuzatilishi amidning tuzilishiga mos keladi.

Naftil sirka kislota amidlarning IQ spektrlari (2-rasm) ham dastlabki moddalar spektrlariga taqqoslab o'rganildi. Buning uchun NSKning IQ spektridagi asosiy xarakteristik tebranish sohalarini ko'rib chiqish zarur bo'ladi: 1690 sm⁻¹ da karbonil qismiga tegishli valent tebranishlar kuzatiladi. Bundan tashqari 2840 dan 3060 sm⁻¹ da NSK molekulasi OH funksional gruppasiga tegishli to'liq sonlari namoyon bo'ladi. NSK 3-amino 1,2,4-triazol amidining IQ-spektrida quyidagi tebratish chastotalari kuzatildi: dastlabki modda 3-amino 1,2,4-triazolning 3419 sm⁻¹ dagi N-H gruppasini ko'rsatuvchi to'liq sonlari hamda 3432 va 3324 sm⁻¹ sohada amino guruhga tegishli to'liq sonlari mavjud edi. Mahsulot IQ-spektrida esa, 3432 sm⁻¹ ko'rinmadi, bundan amid bog'i hosil bo'lgan deb xulosa qilish mumkin. IQ-spektridan yana shuni xulosa qilish mumkinki, NSK dagi 1690 sm⁻¹ dagi to'liq soni 1716 sm⁻¹ holatga siljib, olingan mahsulot IQ-spektrida ham mavjud. Triazol molekulasi dagi N-H dastlab 3380 sm⁻¹ da yutilish bergan bo'lsa, mahsulotda 3419 sm⁻¹ da va shu molekuladagi amino guruhga tegishli 3324 sm⁻¹ bilan birgalikda yutilishni namoyan qildi deb xulosa qilish mumkin. NSK amidining (3-amino 1,2,4-triazol naftil sirka kislota amidi) kimyoviy tuzilishi va tozalik darajasi mass-spektrometriya usulidan foydalanib tadqiq qilindi. Bunda molekulyar ion ([M⁺] 253.11 m/z.) mavjudligi va uning nazariy jihatdan hisoblangan molekulyar ion bilan mos kelishi sintez qilingan birikma N-1,2,4-triazol-3-il-2(1-naftil)etanamid ekanligidan dalolat beradi.

Naftoksi sirka kislotaning 2,4-dixlor anilin bilan olingan amidining IQ spektrlari dastlabki moddalar spektrlariga (3-rasm) taqqoslab o'rganildi. Buning uchun NOKning IQ spektridagi asosiy xarakteristik tebranish sohalarini ko'rib chiqish zarur bo'ladi: 1734 sm⁻¹ da karbonil qismiga tegishli valent tebranishlar kuzatiladi. Bundan tashqari 2840 dan 3048 sm⁻¹ da NOK molekulasi OH funksional gruppasiga tegishli to'liq sonlari namoyon bo'ladi. NOK 2,4 - dixloranilin amidining IQ-spektrida quyidagi tebratish chastotalari kuzatildi: dastlabki modda 2,4 - dixloranilining 3442 va 3360 sm⁻¹ sohada amino guruhga tegishli to'liq sonlari mavjud edi. Mahsulot IQ-spektrida esa, 3360 sm⁻¹ ko'rinmadi, bundan amid bog'i hosil bo'lgan deb xulosa qilish mumkin. IQ-spektridan yana shuni xulosa qilish mumkinki, NOK dagi 1734 sm⁻¹ dagi to'liq soni 1696 sm⁻¹ holatga siljib, olingan mahsulot IQ-spektrida ham mavjud.

NOK amidining (2,4-dixlor anilin naftoksi sirka kislota amidi) kimyoviy tuzilishi va tozalik darajasi mass-spektrometriya usulidan foydalanib tadqiq qilindi. Bunda molekulyar ion ([M⁺] 345.1589 m/z.) mavjudligi va uning nazariy jihatdan hisoblangan molekulyar ion bilan mos kelishi sintez qilingan birikma N-2,4-dixlorbenzol-1-il-2-naftiloksimetanamid ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa. Ushbu ilmiy ishda shirinmiya o'simligi tarkibidagi glisirrizin kislotasidan olinadigan glitsiret (GIK), naftil sirka kislotasi (NSK), va naftiloksi sirka kislotasi (NOK) kabi o'simlik gormonlarining bir qator yangi amidlari sintez qilindi. Sintez qilingan amidlardan GIK asosida olingan amidlar ko'p qirrali biologik faollikka ega ekanligi ilmiy manbalar orqali tasdiqlandi va bu bilan GIKning kelajakdagi tadqiqotlar uchun katta ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatildi. NSK va NOK asosidagi amidlarda ham biologik faollik yuqori bo'lishi kutiladi, chunki ushbu moddalar o'simliklarda o'sish va rivojlanish jarayonlarini boshqaruvchi gormonlar sifatida keng tadqiq qilinmoqda. GIK va NSK ning xlorangidrid usuli orqali sintez qilingan amidlari o'zlarining fizik-kimyoviy xossalari va biologik faolligi bo'yicha yuqori natijalar ko'rsatdi. Ularning spektral tahlillari orqali kiritilgan aminlar bilan amid bog'lanishining muvaffaqiyatli kechganligi isbotlandi. Ayniqsa, GIK ning 2,4-dixloranilin bilan hosil qilgan amidi va NSK ning 3-amino-1,2,4-triazol bilan hosil qilingan amidlari kimyoviy va spektral jihatdan sintez qilingan deb xulosa qilindi. Mass-spektrometriya tahlillari sintez qilingan birikmalarning tozalik darajasi va kimyoviy tuzilishini tasdiqladi. Ayniqsa, 3-amino-1,2,4-triazol va naftil sirka kislota amidining tozalik darajasi yuqori ekanligi va molekulyar ion massasi teoriyaga to'liq mos kelishi birikmaning sifatli sintez qilinganligini ko'rsatdi. Sintez qilingan yangi amidlar o'simliklar fiziologiyasida muhim rol o'ynovchi auksinlar oilasiga kiruvchi moddalar hisoblanib, ularning kelgusidagi tadqiqotlarida o'sish stimulyatorlari va stress sharoitlarida himoya qilish qobiliyatlari bo'yicha qo'llash istiqbollari mavjud. Ular o'simlik hujayralarining bo'linishi, fotosintez, suvni o'zlashtirish va hosilni oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun ushbu amidlardan ayrimlarini qishloq xo'jaligi ekinlarida stress omillariga chidamlilikni oshirish maqsadida qo'llash imkoniyatlarini sinash, shuningdek, ularning antitumor faolligini o'rganish juda dolzarb bo'ladi. Shu bilan birga, olingan natijalar asosida amidlardan farmatsevtika va agrotexnologiya sohalarida yangi preparatlar va o'g'itlar ishlab chiqishda foydalanish imkoniyatlari ham mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Baltina L.A. Chemical modification of glycyrrhizic acid as a route to new bioactive compounds for medicine. *Current Medicinal Chemistry*. 2003.- V.10.-P.155-171.
2. Толстиков Г.А., Балтина Л.А., Гранкина В.П., Кондратенко Р.М., Толстикова Т.Г. Солодка: Биоразнообразие, химия, применение в медицине. Новосибирск: Гео. - 2007. – 311 с.
3. Саломатина О.В., Жилыева Е.В., Логашенко Е.Б., Зенкова М.А., Салахутдинов Н.Ф., Марков А.В. Амиды цианенонового производного 18βН-глицирретовой кислоты: синтез и биологическая активность // Научная конференция, посвященная 55-летию ТИБХ ДВО РАН и 90-летию со дня рождения его основателя академика Г.Б. Белякова, 11-15 сентября 2019 г. Владивосток, С.71.
4. Ullah, S.; Sajjad, F. The Promotive Effects of Nephthyl Acetic Acid on Maize Cultivars Grown under Saline Conditions. *Commun. Soil Sci. Plant Anal.* 2017, 48, 2155–2169. [Google Scholar] [CrossRef], [Muhammed, M.A.A.; Mohamed, A.K.S.H.; Qayyum, M.F.; Haider, G.; Ali, H.A.M. Physiological Response of Mango Transplants to Phytohormones under Salinity Stress. *Sci. Hortic.* 2022, 296, 110918. [Google Scholar] [CrossRef]
5. Srivastava LM (2002) Plant growth and development: hormones and environment. San Diego (CA): Academic. [Ref list]

6. Sun YL, Hong SK (2010) Effects of plant growth regulators and L-glutamic acid on shoot organogenesis in the halophyte *Leymus chinensis* (Trin.). *Plant Cell Tiss Organ Cult* 100: 317–328. [Google Scholar] [Ref list]
7. RoutGR(2006) Effect of auxins on adventitious root development from single node cuttings of *Camellia sinensis* (L.)Kuntze and associated biochemical changes. *Plant Growth Regul.* 48: 111–117. [Google Scholar] [Ref list]
8. Murty P.S.S., Raju D.N., Rao G.V.H., Effect of plant growth regulators on flower and boll drop in cotton, *Farming and Agric.* (2) (1976) 9-12].

Anatatsiya. Ushbu maqolada glitsirret kislotasi (GK), naftil sirka kislotasi (NSK), va naftiloksi sirka kislotasi (NOK) asosida yangi amidlar sintezi va ularning fizik kimyoviy tahlillari o'rganilgan. Amidlar xlorangidrid usuli yordamida sintez qilindi va fizik-kimyoviy tahlillar orqali ularning tuzilishi tasdiqlandi. Yangi sintez qilingan birikmalarning o'simlik o'sishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi auksinlar sifatida ahamiyati tadqiq qilindi. Maqola mazkur birikmalarni turli biologik faollik yo'nalishlarida qo'llash imkoniyatlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar. Glicirrizin kislotasi, naftiluksus kislotasi, naftiloksisirkaviy kislotasi, amidlar, auksinlar.

Анотация: В данной статье изучен синтез новых амидов на основе глицирретовой кислоты (ГЛК), нафтилукусусной кислоты (НСК) и нафтилоксусусной кислоты (НОК), а также их физико-химический анализ. Амины были синтезированы с использованием метода хлорангидрида, и их структура была подтверждена с помощью физико-химических анализов. Исследовано значение вновь синтезированных соединений в качестве ауксинов, влияющих на рост и развитие растений. Статья открывает возможности применения данных соединений в различных направлениях биологической активности.

Ключевые слова. Глицирризиновая кислота, нафтилукусусная кислота, нафтилоксусирковая кислота, амины, ауксины.

Annotation: This article explores the synthesis of new amides based on glycyrrhizic acid (GA), naphthalene acetic acid (NAA), and naphthalene oxalic acid (NOA), as well as their physicochemical analyses. The amides were synthesized using the chlorohydrate method, and their structures were confirmed through physicochemical analyses. The significance of the newly synthesized compounds as auxins affecting plant growth and development was investigated. The article reveals the potential applications of these compounds in various areas of biological activity.

Key words. Glycyrrhizic acid, naphthylacetic acid, naphthylloxycetic acid, amides, auxins.

QARAQALPAQSTANDA XALIQ SALAMATLIGINA TÁSIR ETIWSHI FAKTORLAR SISTEMASI

Utarbaeva K. A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

KIRISIW. Tariyxiy dáwirlerden baslap insanlardıń qorshaǵan ortalıq penen qatnası mashqalaları ilimpazlar itibarın tartqan. Ásirese, insanńıń qorshaǵan ortalıq penen bolǵan qatnası hár qıylı kesellikler ju'zege eliw menen baylanıslı halda tereń úyrenilgen. Ilimiy medicina tiykarın salıwshı Gippokrat (eramızdan aldınǵı 460-370-jıllar) usı mashqalalıǵa "Hawa, suwda hám orınlarda" shıǵarmasın baǵıshlaǵan edi. Ol samal, suw, relyef hám jıl máwsimlerine qarap adamlarda qanday fizikalıq halatti hám qanday keselliklerdi bolıwın kútiw kerekligin aytıp ótken edi.

Bul shıǵarmasında tariyplengen xalıqlardıń fiziologiyalıq dúzilisi hám ruwxıy ózgeshelikleri, Gippokratıń pikirinshe, tábiyiy sharayatlardı hám olardıń jasaw orınlarınń geografıyalıq jaylasıwınıń nátiyjesi bolıp esaplanadı[11]

Aral teńizi qa'ddiniń pa'seyiwı sebepli Ámiwdáryanıń tómengi aǵımında jaǵday awırlastı: kontinental hawanıń ıǵallıǵı keskin tómendedi; dárya deltalarınıń qurıwı hám shólleniwı kúsheygen, tábiyiy resurslar degradaciyaǵa ushıraǵan hám qorshaǵan ortalıq pesticidler hám mineral tóginler menen pataslangan. Regionda sanitariyalıq gigiena, medicinalıq-biologiyalıq hám ekologiyalıq jaǵday keskin tómendedi. Aralboyınıń tábiyiy ekosistemaları tereń ózgeriske ushıradı hám sonday keń kólemli ekologiyalıq jılıw júz berdi, bul jańa ekologiyalıq komplekstiń qalıplesiwine alıp keldi hám bunı ekstremal dep atap ótiw múmkin. [4]

NÁTIYJELER. Aral apatchılıǵınan birinshi bolıp Qaraqalpaqstan Respublikası ha'm bunnan tısqari Ózbekstannıń Xorezm wálayatı, Túrkmennstannıń Tashawız wálayatı hám Qazaqstannıń Qızılorda wálayatıda jábir kórgenligi anıqlanǵan. Bul hákimshilik aymaqlar ádette Aralboyı aymaǵı, Qaraqalpaqstan Respublikası, Xorezm wálayatı hám Tashawız wálayatı bolsa Qubla Aralboyı aymaǵı dep ataladı. Bizge belgili, Qaraqalpaqstan Ámiwdáryanıń tómengi aǵısında Qızılqum, Qaraqum hám Ústirt platosı menen oralǵan aymaqlıq jaylasıwı ózine tán geografıyalıq hám socialıq-ekonomikalıq ózgesheliklerge iye. Neft hám gaz sanaatınıń jedel rawajlanıwı, kalciylestirilgen soda, suyıtırılǵan gaz, sintetikalıq talshıq hám basqalardı islep shıǵaratuǵın zavodlardıń iske qosılıwı, sonday-aq, "Jipek jolı" magistral jolınıń qurılıwı usı regionnıń xalıqaralıq sawda hám ekonomikanıń jańa qarjıların tartıwǵa hám keleshekte regionlardıń rawajlanıwın jedellestirdi. Sol sebepli respublikanıń landshaft hám medicinalıq-geografıyalıq ózgesheliklerin úyreniw jáne de úlken áhmiyetke iye bolmaqta [12]. Bizge belgili, ótken ásirlerde insaniyat ilim-texnika rawajlanıwı, medicina jetiskenlikleri hám turmıs sharayatındaǵı sezilerli ózgerisler sebepli turmıs sapasınıń jaqsılanıwına alıp keldi. Juqpalı keselliklerge qarsı gúresiw tarawında medicinada sezilerli jetiskenliklerge erisildi, biraq jetekshi orındı ózgerisler hám qorshaǵan ortalıqtıń pataslanıwı menen baylanıslı somatikalıq kesellikler iyeledi. ÓZR DSM Densawlıq hám medicinalıq statistika institutı Qaraqalpaqstan bóliminiń (házirgi waqıtta - medicinalıq-statistika bólimi) rásmiy statistikalıq maǵlıwmatlarına bola, keselliktiń ulıwma quramında juqpalı kesellikler 2,94 procent, jaraqatlanıwlar 3,64 procent hám juqpalı kesellikler úlesinen 70 procentke tuwra keldi.

Geografıyalıq ortalıqtıń xalıq salamatlıǵına tásiri. Toplangan statistikalıq maǵlıwmatlardı úyreniw hám analiz etiw regiondaǵı bar tábiyiy faktorlardıń xalıq salamatlıǵına tásiriniń belgili bir kórinisin ashıp beredi. Bul unamsız ekologiyalıq faktorlar insan denesi turaqlılıǵınıń tómendewine, onıń qorǵanıw kúshleriniń tómendewine hám patologiyalıq jaǵdaylardıń kúsheyiwine alıp keledi.

Túrli aymaqlarda qorshaǵan ortalıq penen baylanıslı keselliklerdiń júz beriwiniń qawıp faktorları birdey emes hám belgili bir aymaq ushın islep shıǵılǵan profilaktikalıq ilajlar basqa aymaqlar ushın nátiyjeli emes. Máselen,

S.M.Malxazova [6] Moskva wálayatına salıstırğanda xalıq salamatlıǵı ushın ekologiyalıq qáwip faktorlarınńń tárepsiz klassifikaciyasın islep shıqqan. Sol sebepli tábiyiy abiotikalıq faktorlardıń xalıq salamatlıǵına tásiiri Qaraqalpaqstan Respublikasına salıstırğanda salıstırmalı táriypi islep shıǵılǵan. Qaraqalpaqstanda xalıqtıń salamatlıǵına tásir etiwshi qorshaǵan ortalıqtıń pataslanıwı ishımlık suwınıń sapasınıń tómennlewı, onıń pataslanıwı, topıraq hám azıq-awqat ónimleriniń pataslanıwı, bioekologiyalıq jaǵdaydıń buzılıwı, hawanıń háreketleniwiniń buzılıwı nátiyjesinde kórinedi. Mineralizaciya, natuwrı klimatıń qalıplesiwı, landshaft qalıplesiwiniń buzılıwı arqalı juqpalı keselliklerdiń jańa oshaqları payda boladı. Xalıqtıń salamatlıǵına tásir etiwshi faktorlar kompleksi ishinde "suw faktori" tiykarǵı orın tutadı. Qaraqalpaqstan Respublikası, Xorezm hám Buxara wálayatlarında, sonday-aq, Túrkmennıń Tashawız wálayatında Ámiwdárya aǵımı ishımlık hám turmıshlıq suw támiynatı tiykarǵı dáregi esaplanadı. Bul dáryanıń suwınıń azayıwı regiondaǵı jer ústi hám jer astı suwlarınń tómennlep ketiwine hám joq bolıp ketiwine sebep bolmaqta. Qudıqlardıń úshтен bir bóleginen kóbiregi mineralizaciyası 3 mg/l dán artıqsha bolǵan suwǵa iye, bul adamlar hám haywanlar ushın ishıwge jaramsız esaplanadı. Ótmishte Qaraqalpaqstan qorshaǵan ortalıǵınıń jedel pataslanıwınıń tiykarǵı faktori awıl xojalıǵın jedellestiriw, onı sanaat tiykarına ótkeriw bolıp, bul mineral tóginler hám ósimliklerdi ximiyalıq qorǵaw qurallarınan maksimal dárejede paydalanıw menen baylanıslı bolǵan. Birinshi gezekte awıl xojalıǵın intensiv ximiyalastırıw suw resurslarınń sapasına unamsız tásir kórsetedi. Mineral tóginlerdiń hádden tis qollanıwı, olardı qollanıwdıń qolaylı shártleri hám múddetleriniń buzılıwı qorshaǵan ortalıqtıń pataslanıwına alıp keldi. Tóginler menen birgelikte flor, cink, natriy hám xlorid birikpeleri kórinisinde kóplegen zatlar topıraqqa túsedı. Klimat ózgeshelikleri. Qubla Aralboyı klimatı keskin kontinentallıǵı menen ajralıp turadı. Bul regionnıń Evraziya kontinentiniń orayında, okeanlardan júdá uzaqta jaylasqanlıǵı menen baylanıslı. Regionnıń arqadan ashıqlıǵı hám aymaqtıń tegisligi arqa, arqa-batıs hám arqa-shıǵıstan hawa máseleleriniń erkin kirip keliwine járdem beredi, bul bolsa klimatıń kontinentallıǵın arttıradı.

Ámiwdárya deltasınıń kontinental klimatı hawa temperaturasınıń sutkalıq, aylıq, máwsimlik hám jıllıq joqarı amplitudasın belgileydi. Qurǵaqshılıq bolsa arzimans jawın-shashınılıqtı keltirip shıwaradı. Qaraqalpaqstan Respublikası Mámleketlik gidrometeorologiya komiteti magliwmatlarınń analizi sanın kórsetedi, hawa temperaturasınıń ortasha jıllıq amplitudası 33-340C, absolyut amplitudası bolsa 67-760C. Yanvardın ortasha temperaturası qublada (Nókis) arqada (Moynaq) -6,90C-7,40C bolıp baqlanadı. Minimal temperatura sáykes túrde -320C; -280C. Iyul ayınıń ortasha temperaturası +26,30C (Moynaq) dan +27,10C (Nókis) ge shekem, maksimal +390C-+440C ǵa shekem. Qar qablamı turaqlı, qarlı kúnler sanı 26 (Nukus) kúnnen 34 (Tigrovıy) künge shekem baqlanadı. Ózbekstanda ótken ásirde ortasha esapta hawa temperaturası 2,80C dárejege kóterilgen bolsa, 2030-jılǵa barıp hawa temperaturası jáne 1-2,50C dárejege kóteriliwı kútilmekte. Bul kórsetkish Namangan, Buxara hám Qashqadárya wálayatlarında 1-1,50C ga, QRda 2,0-2,50C ga, basqa aymaqlarda 1,5-2,00C ga kóteriliwı baqlanıwı múmkin. Sonıń menen birge, Qubla Aralboyı klimatı qurǵaqshılıqqa qarap ózgerip, adamlardıń jasawı ushın qolaysız sharayatlar qalıplespekte. Jasaw orńı ekstremallıǵı qurǵaqshılıq hám kontinentallıqtıń kúsheyiwi menen jáne de awırlastırıladı[3].

Jana biogeoximiyalıq jaǵdaydın qalıplesiwı. Ilimpazlardıń izertlewleri sonı kórsetedi, Ámiwdáryanıń tómengi aǵısında elementlerdiń regionallıq migraciyasında ózgerisler júz bergen hám biogeoximiyalıq aylanıs dáwirleri buzılǵan. İnsan denesinde bunday elementlerdiń artıqsha yamasa jeterli dárejede paydalanıw júdá awır keselliklerge alıp keliwı múmkin. Artıqsha muǵdarda barlıq elementleri júdá záhárli hám hár túrli keselliklerge alıp keliwı múmkin.

Teńizdiń jáne de qurıwı hám Ámiwdárya deltasınıń qurıp ketiwi aqıbetinde shorlanıw qorshaǵan ortalıqtıń keskin jamanlasıwına qurǵaqshılıq ósimlik hám haywanat dúnyasınıń sezilerli ózgerislerine alıp keldi. Bul birinshi gezekte bir qatar tábiyiy ekosistemalardıń joq bolıwı kútilip atırǵanı menen baylanıslı. Ózgerisler Ámiwdárya hám Sırdárya deltalarında topıraq hám ósimliklerdiń degradaciyası menen baslandı, sebebi dárya tasqınlarınń toqtawı ıǵallıqtı jaqsı kóretuǵın ósimliklerdiń joq bolıwı hám tegislik-allyuvial topıraqtıń tez shorlanıwı menen birge ótti. Togay togayları hám qamısarlar, kópshilik kóller hám batpaqlıqlar qurıp, olardıń ornına duzlı batpaqlar payda boldı [9].

Landshaft qalıplesiw procesleriniń buzılıwı. Aral teńizi basseynindegi suw resurslarınan paydalanıw, Aral teńizi qáddiniń tómennlewı, Ámiwdárya deltası gidrologiyalıq rejiminiń keskin jaqsılanıwı bul aymaқта jańa landshaftlardıń qalıplesiwine alıp keldi [8]. 1960-jıllarǵa shekem Ámiwdárya deltası turaqlı teń salmaqlılıq halatında bolǵan hám hár jılı suw tasqınıń üstinde suw basıp turgan. Gidromorf tábiyiy kompleksler (kól-batpaq, toqay, sahil boyı aymaqları hám basqalar) tiykarınan sheklengen aymaqlardı qamtıp alǵan. Shólge aylanıwdan aldın deltada shama menen 100 mıń gektar maydanǵa iye 50 ge shamalas kóller bar edi. Shigis bóliminde tiykarınan yarım gidromorf tábiyiy kompleksler rawajlangan. Sudoche kóliniń qublasında, Shımbay oypatınan arqada hám Ústirt platosınıń shınqı boylap, tiykarınan, avtomorf tábiyat kompleksleri tarqagan. Dárya aǵımınıń azayıwı hám Ámiwdárya deltasınıń gidrologiyalıq rejiminiń turaqlı ózgeriwi menen onıń tábiyiy sharayatları áste-aqırın ózgere basladı. Nátiyjede delta landshaftlarda teń salmaqlılıq buzıldı. Delta tegislikleriniń kópshilik bóliminde shólleniw processleri rawajlana basladı.

1970-jıllardıń ortalarına shekem gidromorf geosistemalardıń qurıwı menen mezomorf geosistemalar iyelegen maydan kóbeydi hám mezomorf maydanlardıń belgili bir bólegi galomorfqa aylandı. 1970-jıllardıń aqırında Ámiwdárya deltasında gidromorf geotizimler maydanı tez pátler menen qısqarıwdı dawam ettirdi. Gidromorf juwıw tábiyiy kompleksleri buzılıp baslaydı. 1980-jıllardıń basınan mezomorf maydanlar kólemi áste-aqırın kemeyip, galomorf hám kseromorf geotizimlerge, tiykarınan, deltanıń oń jaǵasında júz bere basladı [10]. Duz toplanıwı menen baylanıslı bolǵan intrazonal landshaftlardıń degradaciyası shólleniw yamasa "dal shólleniwı"niń baslanıwı nátiyjesinde júz berdi. Aral teńiziniń qurıwı onıń ashıq túbinde duzlı batpaqlardıń payda bolıwına alıp keldi. Bizge belgili, aymaqlardıń landshaft ózgeshelikleri insan salamatlıǵına ayrıqsha tásir kórsetedi. Sol sebepli, kóplegen kesellikler hám olardıń sebepleri landshaftıń ıǵallıǵına tikkeley baylanıslı. Duzlardıń kóshiriliwi. Aral teńiziniń qurıwı onıń ashıq túbinde shor batpaqlardıń payda bolıwına alıp keldi. 1970-jıllarda deltanıń sınırı tek dáslepki basqıshta júz berdi hám házir olar keń

tarqalmaqta. Bul process elyuvial tábiyiy kompleksler húkimdarlıq etkenligi sebepli jáne de kúsheyedi. Házirgi waqıtta Tómengi Ámiwdárya regionında kelip shıǵıwı hám aqibetleri jaǵınan xalıqaralıq hám global xarakterge ie bolǵan quramalı ekologiyalıq, sociallıq-ekonomikalıq hám demografiyalıq mashqalalar kompleksi júzege keldi. Izertlewshilerdiń pikirinshe, shólleniw procesi bul aymaqta ózgeriwshen bolıp, landshaft hám ekologiyalıq sistemalardaǵı teńsalmaqlıqtıń buzılıwına, organikalıq tirishiliktiń barlıq formalarınan buzılıwına hám sonıń ushın tábiyiy hám ekonomikalıq qábiletiniń tómenlewine alıp keledi.

Aral teńizi qáddiniń tómenlewi, Ámiwdárya deltasınıń qurıwı, dárya aǵımı hám togaylar, sonday-aq, qamıslar maydanınıń azayıwı batpaqlı jaylarda deflyaciyanıń rawajlanıwına alıp keldi. Pútkil Aralboyı hám teńiz túbiniń qurqaq bóliminde húkimdar bolgan tiykarǵı relyef payda etiwshi procesler duzlardıń kóshiw processleriniń nátiyjesi bolıp tabıladı [12]. Biogen sharayat. E.P.Korovinnıń maǵluwmatlarına qaraǵanda, Ámiwdárya deltası ósimlikleri úsh túrge: toqay, galofil hám psammofilge tiyisli. Olar 75 shańaraq hám 310 áwladqa tiyisli bar-joǵı 655 ósimlik túrine iye. Bul pútkil Qaraqalpaqstanınıń ósimlik túrleriniń 66,8 procentten aslamın quraydı.

1961-jılǵa shekem Ámiwdárya deltasınıń úlken maydanın fitocenozlar iyelegen. Keyin qamıslarlar 500 miń hektardan 1 million hektarǵa shekem bolgan. Házirgi waqıtta olardıń maydanı 50 miń hektardan az bolıp, olar suw basqan kóllerde toplanǵan. Házirgi kúnde taza togay toǵaylarınan maydanı 20 miń hektardan artpaydı, olar tek ǵana Ámiwdárya boyında saqlanıp qalǵan. Turaqlı suwǵarıwdıń toqtatılıwı sebepli deltaniń zamanagóy toǵayları siyrek, massivlerdiń kópshiligi joq bolıp ketken, qurıǵan ot-shópler kóp, qurǵaqshılıqqa hám duzǵa shıdamlı túrli aktiv rawishte saqlanıp kelmekte. Toǵaylar ornına galokserofil (jeńil, qarabarak, bir jıllıq shorǵa shıdamlı hám basqalar) ósimlikler iyelegen. Házirgi waqıtta shólleniw procesinde úlken-úlken qara seksewil, togay toǵayları hám qamıslarlar óz ornın shor jerlerge bosatıp, olarda qurǵaqshılıqqa shıdamlı ósimlikler qaplap barmaqta.

Ámiwdárya deltasınıń haywanat dúnyası biologiyalıq hár túrlilik jaǵınan átirapındaǵı shóllerge salıstırǵanda parıq qıladı. Shólleniwden aldın delta hám ońǵa tutas aymaqlarda amfibiyalardıń 2 túri, jer bawırlawshılardıń 35 ke shamalası, sútemiziwshilerdiń 65 túri, quslardıń 280 den aslam túri dizimge alınǵan. Hárqanday aymaqtıń haywanat dúnyasına bir qansha jergilikli faktorlar tásir etedi; atap aytqanda, togay massivleri maydanlarınan qısqarıwı hám jerlerdiń ónimdarlıǵınıń tómenlewi, sonday-aq, texnogen hám basqa faktorlar solardıń qatarına kiredi. Sol sebepli olardıń ayırım túrleri júdá az ushırasadı yamasa joq bolıp ketiw qáwpi bar. Mısalı, lamel qálemshelelerdiń sanı 8-9 esege, Kaspiy qálemsheleleri 10 esege, ondatralar 15 esege, jirtqılar bolsa 5-8 esege azayǵan.

XX ásirdiń 60-jıllarına shekem Aral teńizi duzlı suwları qımbat bahalı balıqlardı awlawdıń tiykarǵı bazası bolgan. Ámiwdárya deltası basseyninde hár jılı ortasha 200 miń centnerge shamalas balıq awlanǵan. Bul pútkil Aral teńizi boylap tutılǵan ulıwma balıqtıń 64 procentin quraǵan. Házirgi waqıtta balıq jetistiriw tek ǵana deltadagi kól sistemalarında ámelge asırıladı. Olar tiykarınan dushshi suwǵa mıtáj emes.

Juwmaq. Juwmaq ornında sonı atap ótiw múmkin, demografiyalıq, medicinalıq - geografiyalıq hám nozoeologiyalıq jaǵdaydı hár tárepleme úyreniw, xalıqtıń den sawlıǵın jaǵdayına, qorshag'an - ortalıqtıń zıyanlı faktorlarınan keselleniw dárejesine baylanıslıǵın anıqlaw, sonıń menen birge, bul zıyanlı faktorlardı kemeytiw boyınsha usınıslar islep shıǵıw zárur esaplanadı. Maǵluwmatlardı úyreniw hám analiz etiw regiondaǵı ju'zege elgen tábiyiy faktorlardıń xalıq salamatlıǵına tásiriniń málim bir kórinisin ashıp beredi. Bul qolaysız ekologiyalıq faktorlar insan denesi turaqlılıǵınıń tómenlewine, onıń qorǵanıw da'rejesiniń paseyiwne hám patologiyalıq jaǵdaylardıń kúsheywine alıp keledi. Solay etip, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń klimatı qurǵaqshılıqqa beyim bolıp, Aral teńiziniń qurıwı menen júzege kelip atırǵan ekologiyalıq mashqala regiondaǵı insanlardıń jasawı ushın hám barlıq ósimlik, haywanat dúnyasına qolaysız sharayatlardı júzege keltirip atır. Sonıń menen birge, atmosfera hawasınıń qurǵaqshılıǵı hám klimattıń keskin kontinentallıǵı artıp barmaqta. Shor batpaqlar maydanları keńeyip barmaqta, toǵaylıqlar maydanınıń qısqarıwı dawam etpekte, shólleniw procesi qáwipli xarakterge ie bolmaqta. Sońǵı jılları Húkimetimiz tárepinen ekologiyalıq apatshılıq aqibetlerin jumsartıwǵa qaratılǵan keskin ilajlar kórilmekte.

Qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw boyınsha biologiyalıq kóp túrlilikti saqlaw milliy strategiyası hám háreketler rejesi, ozon qatlamin buzıwshı elementlerden paydalanıwdı basqıshpa-basqısh azaytıw hám toqtatıw milliy baǵdarlamaniń, ıqlım ózgeriwine qarsı ilajlar baǵdarlamasın, landshaftlardıń shólleniwine qarsı gúresiw hám qorshaǵan ortalıqtıń salamatlıǵı boyınsha milliy háreketler rejesi islep shıǵılǵan. Bul ilajlar ishimlik suwı, atmosfera hawası, topıraq hám azıq-awqat ónimleriniń pataslanıw dárejesin basqıshpa-basqısh azaytıwǵa xızmet etpekte.

Regiondaǵı júzege kelgen ekologiyalıq sharayattan kelip shıǵıp ámelge asırılıp atırǵan ilajlar juwmaqında bar ekologiyalıq jaǵdaydı jumsartıw, xalıq jaylasqan aymaqta jasalma mikroklimat alapların jaratıw jolın dawam ettiriw, xalıqtıń eń tiykarǵı dáreǵi esaplanǵan barlıq ashıq suw basseynlerinen ishimlik suwı sıpatında paydalanılatuǵın dárya, kanal, aǵıslar boyında suw alıw orınların belgilew hám olardı pataslanıwdan qorǵaw ilajların ámelge asırıw, ishimlik suwı sıpatında paydalanılatuǵın ashıq suw basseynleriniń awıl xojalıǵı hám sharwashılıq maydanlarınan, kárxanalardan shıǵatuǵın shıǵındılar menen pataslanıwına jol qoymaw hám xalıqtıń keselleniw dárejesin azaytıwdan ibarat.

ÁDEBIYATLAR

1. Атаниязова О.А., Константинова Л.Г., Курбанов А.Б. Аральский кризис и медико-социальные проблемы Каракалпакстана. (Взгляд с места происхождения). - Нукус: Билим, 2002. - 116 с.
2. Искандаров Т.И., Ильинский И.И., Искандаров А.Б. Научно-методические основы санитарной охраны поверхностных водисточников и подземных вод в специфических условиях Узбекистана. - Ташкент: НИИ СГПЗ МЗ РУз. 2007. - 99 с.
3. Кабулов С. Климатический эффект усыхания Аральского моря. // Ж. Вестник ККО АН РУз. -1997. №4. С.5-11.
4. Камилова Р. Т., Ниязова Г. Т., Башарова Л. М., Ниязов А. Т., Ниязов А. Т., Влияние гигиенических и медико-биологических аспектов в экологически неблагоприятных условиях республики Каракалпакстан на процессы роста и развития детей

5. Коровин Е.П. Растительность Средней Азии и Южного Казахстана. В 2-х т. Т. 1. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1961. – 355 с.
6. Малхазова С.М., Королева Е.Г. Окружающая среда и здоровье человека. – М.: МГУ. 2009. – 180 с.
7. Окружающая среда: Энциклопедический словарь-справочник. М.: Прогресс – Пангея, 1993. 639 с.
8. Окружающая среда. Оценка риска для здоровья (мировой опыт) /Под ред.С.А.Авалиани. –М., 1996. –158 с.
9. Попов В.А. Проблемы Арала и ландшафты дельты Амударьи. –Т.: ФАН, 1990. –82 с.
10. Прохоров Б.Б. Экология человека. 5-е изд., стер. – М.: 2010. – 320 с.
11. Рафиков А.А. Природные условия осушающегося Южного побережья Аральского моря. –Т.: ФАН, 1982. 178 с.
12. Турдымамбетов И.Р., Курбанов А.Б., Мамбетуллаева С.М., Базарбаева Д., Атаназаров К. Изменение природных условий Южного Приаралья и его влияние на возникновение и распространение болезней // Ж. Медицинский журнал Узбекистана. — №4. -2003.

Annotaciya. Bul maqalada Qaraqalpaqstan Respublikasında qorshağan ortalıqtın’ keri faktorları menen baylanışlı keselliklerdiñ payda bolıwıñ hám xalıqtıñ salamatlıǵına tásir etiwshi qorshağan ortalıqtıñ pataslanıwı, ishımlık suwıñ sapasıñ tómenlewı, onıñ pataslanıwı, topraq hám klimat qásiyetleriniñ pataslanıwı, bioximiyalıq jaǵdaydıñ buzılıwı haqqında pikirler júrgiziledi.

Tayanish sózler: Xalıqtıñ salamatlıǵı, geografıyalıq ortalıq, suw faktori, klimat ózgeshelikleri, landshaft

Аннотация. В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на возникновение заболеваний и влиянии на здоровье населения, связанных с изменением окружающей среды в Республике Каракалпакстан, такие как снижении качества питьевой воды, ухудшении почвенно-климатических условий, а также ухудшение биохимического состояния.

Ключевые слова: здоровье населения, географическая среда, водный фактор, изменение климата, ландшафт.

Abstract. This article discusses the negative factors of environmental diseases in the Republic of Karakalpakstan and environmental pollution affecting public health, the decline in drinking water quality, its pollution, soil and climatic properties, and the violation of the biochemical state.

Keywords: Public health, geographical environment, water factor, climate features, landscape.

ÓRTKE SHÍDAMLÍ MATERIALLARDÍŇ EKSPLUATACION QÁSIYETLERIN JOQARÍLATÍW

Auezbaev R.M.¹, N.K.Taxirjanov¹, R.G.Abdireymov²

¹Tashkent mámleketlik transport universiteti tayansh doktoranti

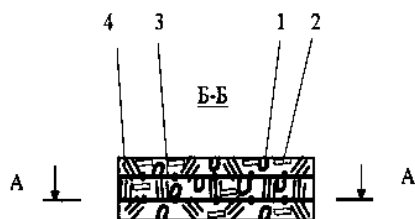
²Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti

Órtke shıdamlı materiallar bul – mineral shıyki ónimler tiykarında tayarlanatuǵın hám joqarı temperaturalı shárayatlarda óziniñ funksional qásiyetlerin buzılıwırsız saqlap qala alıw qásiyeti menen ajralıp turıwshı materiallar bolıp esaplanadı. Bunday materiallar tiykarınan metallurgiya sanaatında yaǵnıy metallardı eritiw, qaynatıw hám quyıw protsesslerinde qollanıwshı pech konstruksiyalarında qollanıladı. Kópshilik órtke shıdamlı materiallar ápiwayı formada yaǵnıy kópshilik jaǵdayda tuwrımúyeshli parallelopiped kórinisinde islep shıǵarıladi. Bunıñ tiykarǵı sebebi bunday forma fúterovkalaw ushin universal forma bolıp esaplanadı [1, 4]. Órtke shıdamlı materiallar joqarı temperaturada bekkemligi, ximiyalıq inertligi menen ajralıp turadı. Órtke shıdamlı materiallar quramına qaray qattı eriytuǵın oksidler, silikatlar, karbidlar, nitridlar hám baridlardıñ keramik aralaspaları bolıp esaplanadı. Órtke shıdamlı material retinde uglerod (koks, grafit) qollanıladı. Tiykarınan bular 1580 ° C den tómen bolmaǵan temperaturaǵa shıdamlı, metall emes materiallar bolıp, bunday materiallar joqarı temperaturaǵa shıdamlı materiallar kerek bolǵan hár qanday orınlarda qollanıladı [5].

Bul maqalada tiykarınan baylanıstırıwshılar járdeminde sinterlaw (спекания) usılı menen islep shıǵarılǵan órtke shıdamlı gerbishli konstruksiyalar izertlenedi. Bunday órtke shıdamlı gerbishler sanaatda joqarı temperaturada islewshi pechler, qızdırıw qazanları hám basqada joqarı temperaturalı energiya texnologiyaların qaplawda qollanıwı múmkin.

Tiykarǵı órtke shıdamlı element bóleksheleri hám tiykarǵı element bóleksheleri arasında jaylasqan hám pısırıw usılı menen tayarlanǵan baylanıstırıwshı elementlerdi óz ishine alǵan ónim bolıp, bul ónimniñ kemshilikleri tómendegishe: Baylanıstırıwshılardıñ termikalıq qásiyetleri tiykarǵı órtke shıdamlı material menen birdey bolmaǵanlıǵınan temperaturanıñ kóteriliwi hám túsiwi nátiyjesinde shof aralıqlarınıñ jarılıwı hám bunıñ nátiyjesinde ıssılıqtıñ shıǵıp ketiwi gúzetiliwi múmkin. Bul kemshiliklerdiñ ónimniñ temperaturaǵa hám órtke shıdamlılıǵın asırıw máselesin sheshiwge qaratılǵan jetilistiriw arqalı aldı alındı.

1-súwrette gerbish konstruksiyasınıñ boylama bóleginiñ aldı kórinisi kórsetilgen. 2-súwrette joqarıdan qaralǵandaǵı kesimi kórsetilgen. 1-4 elementlerdiñ grafik súwreti, tordadı sımardıñ aralıǵı 3 hám kesilgen sımardıñ ólshemleri-4.



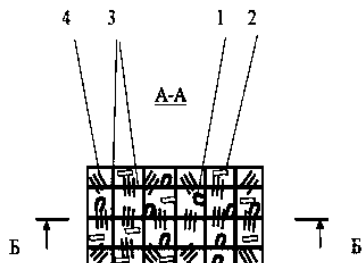
1-súwret. Boylama kesimdegi órtke shıdamlı gerbish. 1-tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiñ bólekleri, 2-baylanıstırıwshı, 3-joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan jasalǵan bekkemlewshi tor, 4-kesilgen oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan jasalǵan keńislikke baǵdarlanǵan talshıqlar.

Tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiñ 1-bólekleri gerbishtiñ tiykarǵı qalıplesiwi ushın xızmet etedi. Olardıñ islep shıǵarıw texnologiyası, ximiyalıq quramı hám bólekshе kólemi dástúriy bolıp, órtke shıdamlı gerbish markasına baylanışlı. Gerbish quramındaǵı bólekler 1 tiykarǵı ıssılıq aǵımın qabıl etedi [2,

110-113].

Baylanistırıwshılar arasındağı avtogeziv óz-ara tásirde táminlew ushin xizmet qıladı. Ápiwayı sinterlaw texnologiyasındağı baylanistırıwshi quramı boyınsha boyınsha tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń bóleksheleri materialına jaqın biraq ol evtektik yaǵnıy tez eriwshen bolıp esaplanadı.

2-súwret. Órtke shıdamlı gerbishtiń kese-kesimi. 1-tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń bóleksheleri, 2-baylanistırıwshi, oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan islengen bekkemlewshi tor, 4-kesilgen oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınıń keńislikke baǵdarlangan jipleri.



Tirkarınan sinterlaw protsessinde evtektik quramdağı baylanistırıwshi joqarı temperatura hám sinterlaw (спекания) protsessinen keyin evtektik jaǵdaydan órtke shıdamlı komponent jaǵdayına ótedi. Quramnıń ózgeriwi baylanistırıwshıdağı tiykarǵı elementtiń bóleksheleriniń joqarı temperaturada eriw nátiyjesinde júz beredi. Joqarı temperaturalı uglerod talshıqlı bekkemlewshi tor bul – joqarı temperaturalı ramka bolıp, bólekshelerdi tiykarǵı jaǵdayında uslap turadı hám qaytalap ısıtıw hám suwıtıw dáwirlerinde baylanistırıwshıda mikro jarıqlar tarqalıwınıń gerbishtiń ıssılıq qarsılıǵına tásir etiwine jol qoymaydı. Úlken bóleksheler tor (setka) tárepinen mexanikalıq tárizde uslap turılǵanlıǵı sebepli, bekkemlewshi tordan paydalanıw basqa ónimlerge salıstırǵanda kórip shıǵıp atırǵan gerbishtiń ıssılıqqa

qarsılıǵın asıradı.

Oralǵan joqarı temperaturalı uglerod talshıǵınan keńislikke baǵdarlangan jipler gerbishtiń elementar kub kóleminde sıızıqlı keńeyiwdiń tiykarǵı jónelisleri boylap teń jaylasqan. Jiplerdiń maqseti gerbish penen baylanısatuǵın gerbish júzesi boylap baylanistırıwshınıń eriw nátiyjesinde tiykarǵı órtke shıdamlı elementtiń tiykarınan kishi bólimleriniń bólekleniwiniń aldın alıw arqalı ápiwayı materiallarǵa qaraǵanda gerbishtiń órtke shıdamlılıǵın asırıw bolıp esaplanadı. Bunday órtke shıdamlı gerbishler sanaat pechleri hám pisiriw qazanlarınń jumıs shárayatında tómendegi tárizde isleydi. Pech yamasa qazan ishindegi temperatura artıwı menen gerbish qızadı hám onıń sıızıqlı termal keńeyiwi júz beredi, bul uglerod jiplerinen islengen bekkemlewshi setka menen qaplanadı.

Janıw waqtında esaplangan maximal temperaturaǵa jetkende, pechtiń joqarı temperaturasınıń tásiрі nátiyjesinde gerbish júzesindegi baylanistırıwshılardıń eriw gúzetiliwi múmkin. Biraq ápiwayı materiallar menen salıstırǵanda órtke shıdamlı gerbishtiń bul modeliniń mexanikalıq bekkemligi joqarı bolıp, joqarı temperaturalı uglerod talshıqları gerbishlerdi jarılıwdan (bólekleniwden) saqlaydı. Bul bolsa gerbishtiń órtke shıdamlılıǵın hám ekspluatatsion qásiyetlerin jaqsılaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Л.Бобров Теплоизоляционные материалы и конструкции. Учебник для средних профессионально-технических учебных заведений. — М.: ИНФРА-М., 2003. — 268 с.
2. Кучукбаев К.В., Гарайшина Э.Г. Энерго - и ресурсосберегающие аппараты и технологии. Вестник КТУ, 2013, №7.
3. Кашеев И. Д., Ладыгичев М. Г., Гусовский В. Л. Каталог-справочник. Огнеупоры: материалы, изделия, свойства и применение. Книга 2. Москва: Теплоэнергетик, 2003. — 320 с.
4. Алленштейн Й. Огнеупорные материалы. Структура, свойства, испытания. Справочник/Перевод с немецкого. Под редакцией Г. Роучка, Х. Вутнау. — М.: Интермет Инжиниринг, 2010. — 392 с.
5. Халиков М.Ф., Азизов Б.М., Чепегин И.В. Исследование сочетанного действия повышенной температуры воздуха и вредных веществ. Вестник Казан. технол. ун-та. 2010, №7, с.99-109

Annotaciya: Bul maqalada órtke shıdamlı materiallardıń fizika-mexanikalıq qásiyetleri, quramları, qollanıw tarawları hám olardıń ekspluatatsion qásiyetlerin joqarılatıw úyrenip shıǵılǵan.

Gilt sózler: Órtke shıdamlı gerbish, futerovkalaw, uglerod, joqarı temperaturalı uglerod talshıǵı, baylanistırıwshi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada yong'inga chidamli materiallarning fizik-mexanik xususiyatlari, tuzilishi, qo'llanilishi va ularning ekspluatatsiya xususiyatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Yong'inga chidamli g'isht, futerovkalash, uglerod, yuqori haroratli uglerod tolasi, bog'lovchi.

Аннотация: В данной статье изучены физико-механические свойства огнестойких материалов, структура, применение и их эксплуатационные характеристики.

Ключевые слова: огнеупорный кирпич, футеровка, углерод, высокотемпературное углеволокно, связующее.

ÓRTTEN QORǴAWLI QAPLAMALAR USHIN KÓPIRTIRILGEN VERMIKULIT TIYKARINDAǴI KOMPOZIT MATERIAL

¹Adilxodjaev A.I., ¹Baymurzaev A.N., ²Abdreimov R., ²Abdreimova A.

¹ Tashkent mámleketlik transport universiteti

² Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti

Kirisiw. Zamanagóy qurılıs sharayatında, konstruksiyalardı jeńillestiriw hám arzanlastırıw, bólmelerdi bezew sapasını jaqsılaw hám montaj ushın miynet sarpın azaytıw maqsetinde polimer materiallar bargan sayın keńnen qollanıw atırǵanlıǵı sebepli imarat hám obektlerde órt qawpi jaǵdayı jáne de awırslasıw múmkin. Polimerler ózleriniń unamli mexanikalıq hám ximiyalıq qásiyetleri - tómén tıǵızlıq, joqarı bekkemlik, tómén ıssılıq ótkiziwsheńlik,

ximiyalıq shıdamlılıq hám jeńillikke shıdamlılıǵı sebepli qurılıs tarawında bargan sayın keńnen qollanılmaqta jáne sezilerli ekonomikalıq hám texnikalıq nátiyje bermekte. Biraq, polimer zatlar janıwshılıq, janıw, tútin payda etiw qábileti hám janıw ónimleriniń záhárliligi sıyaqlı órtke qáwıplı qásiyetlerge iye boladı [1]. Bunnan tısqari, polimerlerdiń tarqalıw ónimleri insan salamatlıǵı ushin qáwıp tuwdıradı.

Sońǵı waqıtları pútkil dúnyada kóbeyip baratırǵan hám úlken materiallıq zıyan keltirip atırǵan órtlerdi kóp jaǵınan imarat hám obektlerdiń qurılısında polimer materiallarınan paydalanıw úlesiniń artıwı menen túsindiriw múmkin [5].

Izertlewdiń maqseti. Órtten qorǵaw qásiyetine iye bolǵan anorganikalıq materiallar tiykarındaǵı ıssılıq izolyaciyasını islep shıǵıw áhmiyetli wazıypa bolıp esaplanadı. Órt sharayatında, janıw zonasındaǵı temperatura 1000 °C dan joqarı bolǵanda, imarat hám obektlerdiń qurılıs strukturaları, ásirese metall konstrukciyalar tez qızıp, ózleriniń paydalanıw qásiyetlerin joǵaltadı. Konstrukciya elementleriniń jergilikli temperaturası órtke shıdamlılıqtıń kritik shegarasınan asıp ketiwi múmkin. Bunday jaǵdayda, olarǵa tásir etiwshi júklemeler temperatura deformaciyası hám súrilmelilik deformaciyasını tez pátte rawajlandıradı. Bul bolsa konstruksiyanıń júk kóteriw qábiletin joǵaltıwına hám tez qulap ketiwine alıp keledi. Konstrukciyalardıń órtten qorǵaw wazıypası qurılıs normaları hám qaǵıydaların orınlawdan ibarat bolıp, bul joqarı temperaturaǵa hám órttiń tikkeley tásirine shıdamlı bolǵan ıssılıq izolyaciyalawshı ekranlardı konstrukciya elementleriniń betinde jaratıwdı aldınnan belgilep beredi.

Házirgi kúnde órtten qorǵawdıń konstruktivlik usılları (elementler betinde ıssılıqtan qorǵawshı ekranlar jaratıw) hám de materiallardıń órt qáwıpin azaytıwǵa qaratılǵan fizikalıq-ximiyalıq hám texnologiyalıq usıllar bar [3].

Metall konstrukciyalardı órtten qorǵaw sistemaların islep shıǵıwda jeńil mineral materiallar hám toltırǵıshlardan paydalanıw tendenciyası payda boldı. Bular qatarına kópirtirilgen perlit hám vermikulit, sonday-aq, mineral talshıqlar kiredi. Bul materiallar joqarı ıssılıq izolyaciyalaw hám órtten qorǵaw qásiyetlerine ie bolıp, puw ótkiziwsheńlikke de ie (bul bolsa bólmelerde insannıń turmshılıq jumısı ushin optimal sharayat jaratadı). Bunnan tısqari, bul materiallar ximiyalıq jaqtan neytral, inert hám qáwipsiz. Innovaciyalıq usıllar jeńil toltırıwshılar tiykarındaǵı jeńilletilgen materiallardı mexanizaciyalanǵan tárizde qollanıwǵa tiykarlanǵan.

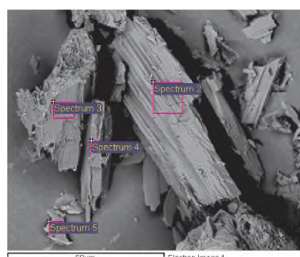
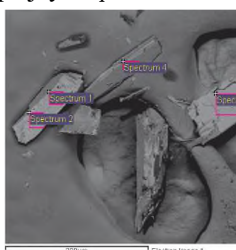
Izertlew materialları hám usılları. Bul izertlewde órtten qorǵawshı qaplamalar (ÓQQ) quramın islep shıǵarıw ushin Tebinbulaq káminen alınǵan kópirtirilgen vermikulit hám Tebinbulaq vermikulitin kópirtiriw procesinde payda bolǵan shıǵındı - ciklon shańı qollanılǵan. Tebinbuloq vermikulitinen alınǵan siltili amfibollar úlginin mineralogikalıq úyreniw **MBS-10** mikroskopi hám **Leica DMLP** polarizaciyalawshı mikroskopi járdeminde ámelge asırıldı. Olardıń quramı amfibol danelerin immersion preparatlardaǵı bir neshe úlgiardi vizual esaplaw usılı menen anıqlandı hám **JEOLJSM 7001F** skanerlewshı elektron mikroskop járdeminde kórip shıǵıldı. Nátiyjelerdiń isenimliligin támiyinlew ushin ortasha úlgiardi alındı.

Izertlew nátiyjeleri hám olardıń dodalawı. Tebinbulaq kópirtirilgen vermikulitleri hám de tatar vermikulitiniń kóteriliwinen payda bolǵan ciklon shańınıń mineral quramı anıqlandı. Olardı úyreniw nátiyjesinde olarda siltili amfibollardıń (lenta tárizli silikatlar, $(X, Y)_{7-8}[Al, Si]_8[OH, F, Cl]_2O_{22}$ formulalı, bul jerde X - Na, K, Ca; Y - Al, Fe^{3+} , Fe^{2+} , Mg) hár túrli túrleri bar ekenligi anıqlandı. Bul zatlardıń muǵdarı Tebinbulaq vermikuliti úlgieleriniń ulıwma massasınna 10 procentten aslamdı quraydı hám frakciya kólemi kemeyiwi menen artıp baradı.

Úyrenilip atırǵan vermikulit úlgielerinde monoklin amfibol 2 túrde ushırasadı: arfvedsonit hám amfibol asbest toparına tiyisli aktinolit. Amfibollardıń uluwma muǵdarı tekserilip atırǵan vermikulitlerdiń awırılıǵına salıstırǵanda 8,8 den 12,4 kólem procentin quraydı. Sonnan 0,5-0,53 kólemlik procenti aktinolitke, qalǵan bólimi bolsa arfvedsonitke tuwra keledi. Tebinbulaq kániniń vermikulit koncentratınan ajratıp alınǵan hám tiykarınan arfvedsonitten $(Na_{2,5}Ca_{0,5})_3(Mg, Fe^{2+}, Fe^{3+}, Al)_5(Al_{0,5}Si_{7,5})_8O_{23}(OH)_2$, Ca derlik bolmawı múmkin) quralǵan koncentrlengen amfibollar toq jasıl reńde, ashıq kók reńli, romb tárizli kese kesimli uzun prizmalıq kristallarga iye (1, 2-súwretler). Kristallardıń uzınlıǵı 0,2-1,0 mm di quraydı. Sındırılǵanda jarılıw sızıqları boylap plastinka tárizli bólekler payda boladı.

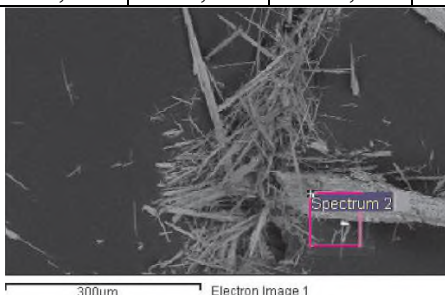
Optikalıq mikroskop járdeminde ajratılǵan aktinolit - iyne tárizli dúzilistegi agregatlar (uzınlıǵı 5-10 mm den artıp ketpeytuǵın), úlgielerde jaqsı qalıpspegen, shetleri sırtılǵan jasıl-kók nayzashárizli kristallar kórinisinde ushırasadı (3-súwret, b). 3-keste). Aktinolit eziliwinde ańsatlıq penen iyne hám talshıqlarga tarqaladı.

Asbest minerallarınıń sanaat bahasın belgileytuǵın ózgeshelikleri tómendegilerden ibarat: talshıq uzınlıǵı, elastikligi, bekkemligi, eń názik talshıqlarǵa ajralıw qábileti, kislotalar hám silteler tásirine ximiyalıq shıdamlılıǵı, fizikalıq qásiyetleri sezilerli ózgerislersiz joqarı temperaturaǵa shıdam beriw qábileti, sorbciyalıq aktivligi. Ximiyalıq quramı boyınsha monoklin-amfibol asbestler siltili (rejikit-asbest, ribekit-asbest, krokidolit-asbest), siltili-jerli (rixterit-asbest), kalcıy-magnıyly (aktinolit-asbest, tremolit-asbest) túrlerge bólinedi hám 3-qáwıplı klassqa kiredi. Xrizotil hám amfibollar sanaatta ulıwma qollanıw tarawlarına iye, biraq mineral dúzilisi, fizikalıq-ximiyalıq qásiyetleri hám biologiyalıq táhiri jaǵınan parıqlanadı. Aktinolit-asbesttiń kristallanıw suwınıń ajralıw temperaturası aralıǵı 930-1120 °C (xrizotil-asbest ushin 600-800 °C), eriw temperaturası 1190-1288 °C, Moos shkalası boyınsha qattılıǵı 5-6 ti quraydı. Aktinolit-asbest talshıǵı qattı hám bekkem bolıp, onıń ólshemleri bir neshe mikrometrden bir neshe millimetrge shekemgi keń aralıqta jaylasqan.



1-súwret. Arfvedsonit kristalları mikrostrukturasınıń ulıwma kórinisi**1-keste. Arfvedsonit kristallarınıń tochkalıq spektrleriniń element quramı (1-súwret), atomn. %**

	Spectrum	Element quramı, barlıq nátiyjeler atomlıq, %, saytı 10						
		O	Na	Mg	Al	Si	Ca	Fe
a	Spectrum 1	55,97	5,71		11,83	22,88	3,61	
	Spectrum 2	52,94	6,70		12,32	24,35	3,70	
	Spectrum 3	38,20	6,43	11,03		27,71		16,63
	Spectrum 4	45,35	5,64	8,57	0,53	17,90	0,60	21,42
b	Spectrum 2	4,56	9,31	1,00	20,97		24,63	39,54
	Spectrum 3	5,56	8,82	0,52	17,98		29,87	37,24
	Spectrum 4	5,11	8,26	0,70	17,62	0,74	30,60	36,97
	Spectrum 5	5,03	9,08	0,82	21,75		23,39	39,93

**2-súwret. Aktinolit bóleginiń ulıwma kórinisindegi mikrostrukturası****2-keste. Aktinolit bóleksheleri spektrleriniń element quramı**

Spectrum	Spektrlerdiń element quramı, barlıq nátiyjeler massada %						
	K	Na	Mg	Si	Ca	Fe	Jámi
Spectrum 1	45,40	1,74	10,93	28,80	8,31	4,84	100,00

Optimal órtten qorǵaw parametrleri hárbir anıq konstrukciya ushin belgilenedi. Onıń ushın órtten qorǵawshı qural tanlanadı, onıń qalınlıǵı belgilengen órtke shıdamlılıq shegarası, konstrukciya túri, bet jaǵdayı, paydalanıwdıń temperatura hám ıǵallıq sharayatlardı, shıdamlılıǵı jáne órtten qorǵawshı qural hám konstrukciya materialına saıstırǵanda qorshaǵan ortalıqtıń tásir dárejesin esapqa alǵan halda ornatıladı.

Temperatura hám ıǵallıq sharayatlardı qarap baylawshı túri - suyıq shiyshe yamasa cement tańlanıp, oǵan quramında aktiv formadaǵı kremnezem hám alyuminiy bar mayda dispersli vermikulit shańı - vermikulitti keńeytiw procesindegi shıǵındı qosıldı. Qaraqalpaq cement zavodınıń portlandcementi baylawshı sıpatında tańlangan kompozitsiyalar ushın Tebinbulaq káindegi kópirtirilgen vermikulit islep shıǵarıwda shıǵındı sıpatında payda bolgan ciklon shańı puzzolan qosımshası wazıypasın atqaradı. Aktivlestirilgen ciklon shańı 10-40% muǵdarında qosıldı. Bunday qosımsha cement baylawshınıń gidravlikalıq aktivligin arttıradı, bul qaplamanıń pútinligin saqlawǵa, jabısqaqlıq bekkemligin hám órt waqtında jarılıwǵa shıdamlılıǵın arttırıwǵa járdem beredi [5].

Bólekshelerdiń elastikligi hám slyuda plastinkaları arasındǵı hawanıń juqa qatlamları sebepli, usınıs etilgen quramlar tómén ıssılıq ótkizgishligi hám joqarı otqa shıdamlılıǵı, sonday-aq, toksik emesligi, tütün payda bolmawı menen ajırılıp turadı. Vermikulit bóleksheleriniń ózine tán joqarı qaytarıw qábileti sebepli, qáwipli jabıq boshıqlar bólimlerdi elektromagnit nurlanıwdan qorǵawǵa járdem beredi hám onıń intensivligin tómendetedi.

Tómendegi quramlar úyrenildi - Cement:Joqarı plyonka payda etiwshi polimer = 80:20, 70:30, 60:40. Bul aralaspanıń toltırıwshıǵa qatnası tómendegishe edi - 1:1,5; 1:2; 1:2,5. Qollanılatuǵın toltırıwshı fraktsiyalarınń ólshemleri 2,5; 1,25; 0,63 mm di quradı.

Solay etip, órtten qorǵaw qaplamaları ushın quramlar tayarlawda kompoziciyada shama menen 3,0-3,5 kólem procent aktinolit bar bolıp, ol aktivlestirilgende hám aralaspa suwı qatnasında aralastırılǵanda, óz aldına iyne hám talshıqlarǵa ajırılıp, joqarı dispersiyalı talshıqlı element sıpatında xızmet etiwı múmkin. Vermikulit tiykarındaǵı cement kompozitsiyalarında joqarı dispersli talshıqlı toltırıwshılar struktura qalıplesiw processlerine unamalı tásir kórsetedi. Armaturalanıwshı kompoziciyalıq elementler hám cement matritsasınıń óz ara tásirlesiwı nátiyjesinde tutasıw bekkemligi artadı, tiykarǵa jabıq ornınıń qáwpi artadı (4-keste) hám barlıq struktura dárejelerinde jarıqlar payda bolıwı qıyınlasadı. Bul bolsa qaplamanıń shıdamlılıǵın hám órtke shıdamlılıǵın arttırıwǵa xızmet etedi.

3-keste. Jabısıwshılıq qásiyetleri qáwipli, jabıq mákan

Quramı hám qásiyetleri	Quramınıń nomeri								
	3			2			1		
Cement sarplanıwı, kólemi, %	80	80	80	70	70	70	60	60	60
Vermikulit shańı sarplanıwı, kólemi, %	20	20	20	30	30	30	40	40	40
Kompoziciya hám cement qatnası	1/1,5	1/2	1/2,5	1/1,5	1/2	1/2,5	1/1,5	1/2	1/2,5
Metall tiykar menen bekkem iliniw qáwipli jabıq orın, MPa	0,29	0,35	0,40	0,63	0,84	0,91	0,33	0,39	0,45
Eritpeniń ajırılıw xarakteri tiykarlar: AT-1 - adgezion, AT-2 - kogeziion	AT-1	AT-1	AT-2	AT-2	AT-2	AT-2	AT-2	AT-2	AT-2

3-kesteде келтирилген мағлұматларды таллап, дáslep, adgeziya kórsetkishleri vermikulit fraksiyalarınıń quramınıń kóbeyiwi menen artıp barıwın baqlaymız. Tek cement sarplanıwınıń sezilerli dárejede azayıwı nátiyjesinde jabıq boslıqtaǵı jabısıw bekkemliginiń tómenlewi baslanadı. Vermikulit úlesiniń artıwı menen úzilis xarakteri jabıq boslıqta kogeziyongá ózgeredi. Islep shıǵılǵan qáwipli, jabıq ortalıqlar 150 minuttan artıq órtten qorǵaw nátiyjeliligine iye bolıp, 1-toparǵa tiyisli (4-keste, 3-súwret). Nátiyjelik qáwipli, jabıq orın qaplamasınıń qalınlıǵı hám toltırıwshı - kóbeytilgen vermikulit bóleksheleriniń ólshemine baylanıslı. Nátiyjeler analizi sonı kórsetti, qáwipli, jabıq orın astındaǵı metallardıń maksimal qızdırwıw temperaturası 311 °C ǵa jetedi hám keyin ıssılıq tásiiri waqtına qaramastan turaqlı bolıp qaladı. Órtten qorǵaw nátiyjeliligi sınaǵınan ótken barlıq qáwip, jabıq xana quramlarında qaplamanıń buzılmaǵan pútinligi hám metall tiykar menen bekkem birigiwi baqlanadı.

Ayırım quramlarda júdá juqa talshıq sıyaqlı jariqlar bar bolıp, bunı joqarı dispersli talshıqlı kompozit elementtiń bar ekenligi menen túsindiriw múmkin. Bul element strukturanıń barlıq dárejelerinde jariqlar payda bolıwın qıyınlastıradı hám kompoziciyalardıń otqa shıdamlılıǵın arttırıwǵa járdem beredi.

4-keste. Órtten qorǵaw nátiyjeliligin sınav nátiyjeleri

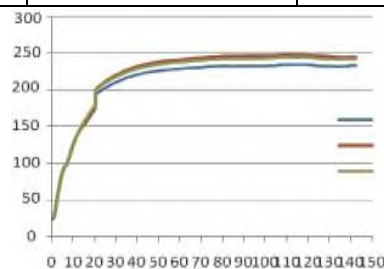
Quram nomer	Toltırǵıdın fraksiyası	Qalınlıq qaplamalar, sm	Metall betindegi temperatura, °C	Ótkeriw waqtı sınaqlar, min
1	1,25	0,5	311	150
2	1,25	1	291	150
3	1,25	1,5	253	150
4	2,5	1	286	150
5	2,5	1,5	223	150



1. Aldın



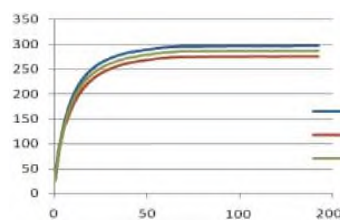
1. Keyingi



2. Aldın



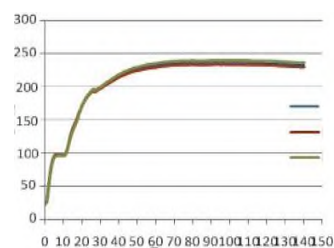
2. Keyingi



3. Aldın



3. Keyingi



3-súwret. Órtten qorǵaw nátiyjeliligin sınavdan aldın hám keyin 1-, 2-, 3-quramlar

Kópirtirilgen vermikulit tiykarında islep shıǵılǵan quramlardı sanaat maqsetindegi metall qurımalardıń órtten qorǵaw qaplamaları hám joqarı temperaturalı ıssılıq izolyaciyası sıpatında qollanıw múmkin. Bunnan tısqari, olar tomlar, diywallar, pollar, shiftlar, hawa qubırları hám trubalar, ısıtıw hám suw támiynatı sistemaları, refrijeratorlar, angarlar hám garajlardı izolyaciyalaw ushın da qollanıwı múmkin.

Vermikulitler quramında amfibol asbestler sıyaqlı quramlıq bólimlerdiń az muǵdarda bolıwı onıń tiykarındaǵı kompoziciyalardıń otqa shıdamlılıǵın jáne de arttıradı. Suw qosılǵanda aktivlestiriliwi hám aralastırılıwı nátiyjesinde ayırım iyne hám talshıqlarǵa ajıralıwshı aktinolittiń qattı hám bekkem talshıqları joqarı dispersli talshıqlı toltırıwshı wazıypasın orınlap, qáwipli, jabıq orındı qosımsha bekkemleydi hám onıń tiykar menen bekkem birigiwine járdem beredi.

ÁDEBIYATLAR

- Алешина К.Д., Пожароопасность полимерных материалов / К.Д. Алешина, Л.Р. Шарифуллина / Академия гражданской защиты МЧС России Химки, Московская обл., Россия
- Аналитики Paroc: Темпы роста рынка теплоизоляционных материалов в России по итогам 2015 года. <http://www.paroc.ru/o-kompanii-paroc/press-center/arkhiv-novostey/2015/> release-analitiki-paroc-tempi-rosta-rynka-teploizolyacionnykhmaterialov-v-rossii-po-itogam-2015-goda – RU.

3. Белых С.А. Огнезащитное покрытие для древесины на основе жидкого стекла и тонкодисперсных отходов промышленности / С.А. Белых, Ю.В. Новоселова, Д.В. Скоков // Труды БрГУ. Серия: Естественные и инженерные науки. ФГБОУ ВПО «Братский государственный ун-т». – 2013. –Т. 2. – С. 176–182.
4. Постановление Главного государственного врача Российской Федерации от 12 июля 2011 г. (вступило в силу 28 сентября 2011 г.), об утверждении ГН 2.2.5.2895-11 «Дополнение № 7 к ГН 2.2.5.1313-03 «Предельно допустимые концентрации (ПДК) вредных веществ в воздухе рабочей зоны».
5. Щеглов П.П. Пожароопасность полимерных материалов / П.П. Щеглов, В.Л. Иванников. – М.: Стройиздат, 1992. – 110 с: ил. – ISBN 5-274-00525-X.

Annotaciya. Maqalada portlandsement h m vermikulit sha nı kompozitsiyasi tiykarında ı  rt den qor aytu n qatlamların quramı h m q sıyetleri ayıl an. Toldırırwshı retinde t rli m  dardadı ı h m fraktsion quramlı k pirtirilgen vermikulit qullanıl an. K pirtirilgen vermikulitlerdin  mineral quramları, sonı n menen birge,  rt den qor aytu n qatlamlar q sıyetlerini  olar a baylanıslılı ı k rsetilgen.

Tayamısh s zler: vermikulit, amfibol asbestler, joqarı dispersli talshıqlar, jabısqaqlıq bekkemligi.

Аннотация. В статье приведены составы и свойства огнезащитных покрытий на основе композиции портландцемента и вермикулитовой пыли. В качестве заполнителя использовали вспученный вермикулит различного содержания и фракционного состава. Представлены минеральные составы вспученных вермикулитов, а также зависимость характеристик огнезащитных покрытий от них.

Ключевые слова: вермикулит, амфиболовые асбесты, высокодисперсные волокна, прочность сцепления

Abstract. The article describes the composition and properties of fireproof coverings based on the composition of (портландцемент) and vermiculite dust. The expanded vermiculite of different content and fractional composition was used as the filler. It presents the mineralogical composition of the expanded vermiculites and dependence of the flame-retardant materials qualities from them.

Keywords: vermiculite, amphibole asbestos, superfine fiber, adhesion

ЭКОНОМИКАНЫ ЕРКИНЛЕСТИРҮШҮ ШАРАЯТЫНДА ХЫЗМЕТЛЕР ТАРАҰЫН РАҰАЖЛАНДЫРУҰДЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

Сейтимбетов К. С.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хызмет көрсетиу хэм сервис тарауы жер жүзинде глобалласуу хэм кескин бәсекешилик процесслери болып атырған уақытта рауажланған хэм рауажланып атырған мәмлекетлер экономикасының драйвери ретинде майданға шықпақта. Хақықатында да, дүнья жүзи банкиниң мағлыұматларына қарай, 2019-жыл дүнья жүзи ЖИӨ де сервис тарауының үлеси 55 пайызды, G20 ға ағза мәмлекетлерде орташа 62 пайызды, ҚХР-Гонконгта 89 пайыз, АҚШ, Уллы Британия, Швейцария, Франция, Голландия, Япония, Сингапур, Испания хэм Канадада 70 пайыздан артық, Индонезия, Хиндистан, ҚХР, Кубла Корея 50 пайыздан артық үлести пайда етти.[1] Сондай-ақ, ФМДА мәмлекетлери ЖИӨ де Россияда 68 пайыз, Беларуссияда 59 пайыз, Қазақстанда 64 пайыз хызметлер тарауының үлесине тууры келеди.[2] Бүгинги күнде хызметлер тарауы жаңа жумыс орынларын жаратыу хэм халықтың турмыс дәрежесин жоқарылатыуға жетекши роль ойнамақта.

Рауажланған мәмлекетлерде хызметлер тарауының “жалпы ишки өнимниң курамындағы үлеси 3/4 бөлегин пайда етип, жумыс пенен бәнт болғанлар үлесиниң 75.0 % и хэм капитал қойылмалар хэмде тийкарғы капиталға инвестициялар көлеминиң 2/3 бөлеги хызмет көрсетиу тарауының үлесине тууры келмекте”[3]. Өз нәубетинде, экономиканың инновациялық рауажланыуы шараятында турмыслық хызметлердиң сапасын жоқарылатыудың шөлкестистириушилик-экономикалық механизм жетилистириу актуал әхмийетке ийе.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023-жыл 11-сентябрьдеги ПФ-158-санлы «“Өзбекстан-2030” стратегиясы туурысында» ғы пәрманлары, хэм 2021-жыл 30-сентябрьдеги ПФ-6318-санлы «Хызметлер тарауын қоллап-қууатлауға тийисли қосымша ис-илажлары туурысында» ғы пәрманлары, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2020-жыл 16-июньдағы ПҚ-4752-санлы «Хызметлер тарауын қоллап-қууатлаудың ис-илажлары туурысында»ғы Қарары, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2024-жыл 9-февральдағы ПҚ-66-санлы «Қарақалпақстан Республикасын комплекс социаллық-экономикалық рауажлантыруу хэм халықтың бәнтлигин тәмийинлеудиң қосымша ис-илажлары туурысында»ғы Қарары, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң «Кәмбағал хэм жумыссыз пухараларды кәсип-өнерге оқытуудың системасын жетилистириу хэмде мийнет органлары хызметиниң нәтийжелилигин арттыруу бойынша қосымша илажлар туурысында»ғы 2021-жыл 2-декабрьдеги 183-санлы Қарары хэмде усы тарауға тийисли басқа нормативлик-хуқықый хужжетлерде белгиленген уазыйпаларды әмелге асырууда белгили дәрежеде хызмет етеди.

Өзбекстанда да хызметлер тарауының ЖИӨ ги үлеси жыл сайын турақлы жоқарылап барған халда кейинги төрт жыл дауаында туурыдан-тууры усы тарауларды және де қоллап-қууатлау бойынша бирқанша Президент Пәрманлары хэм Хукимет Қарарлары қабыл етилди. Атап айтқанда, Өзбекстан Республикасын 2017-2021-жылларда және де рауажландыруу бойынша Хәрекетлер стратегиясында “Миллий экономиканың сәйкеслигин хэм турақлылығын тәмийинлеу, ЖИӨ ниң курамында хызмет көрсетиу тарауының (ХКТ) үлесин арттыруу, хызмет көрсетиу тарауын жедел рауажландыруу, көрсетилип атырған хызметлердиң курамын түпкиликли өзгерттириу” тийкарғы уазыйпалар ретинде атап өтиледи. Сондай-ақ, орынларда хызметлер тарауының субъектлерин модернизациялау, ХКТ курамын диверсификациялау, жоқары сапалы, бәсекиге шыдамлы хызмет көрсетиуди арттыруу, тарауға инновациялық технологияларды енгизиу, ХКТ ларын рауажландыруудың шөлкестистириушилик-экономикалық механизм (ШЭМ) лерин жетилистириудиң нәтийжели усылларын енгизиуди нәзерде тутады.

Хәзирги күнде экономиканы жоқарылатыу мәселелерин шешиуде товар хэм хызмет көрсетиу базары айрықша орын тутады. Өсиресе, товар хэм хызмет көрсетиу базары, олардың нәтийжели хәрекет етиуи, бир тәрепден тутынуышылар, яғний халықтың турмыс дәрежеси хэм сапасын жоқарылатыудың зәрүрли куралы болса, екинши тәрептен бул товар хэм хызмет көрсетиуди өндирис субъектлериниң турақлы, үзликсиз хызмет көрсетиуи, кеңейтирилген тәкирар өндиристи әмелге асыруу ушын барлық зәрүрли шараятларды жаратып береди. Халықтың хәр түрли товар хэм хызметлерге болған хэм де барған сайын өсип хэм кеңейип баратырған мүтәжликлерин мүмкиншилиги болғанша толығырақ қанаатландыруу мәмлекетимизде избе-излик менен алып барылып атырған социаллық-экономикалық сиясаттың тийкарғы уазыйпасы болып есапланады.

Хызметлер базарының айрықша тийкарғы тәреплери төмендегилерден ибарат:

1. Хызметлерди жайластыруудың бар екенлиги хэм жеңиллиги;
2. Рауажланған базар талапларына жууап бериуи хэм айрықша хызметлерди экономикалық хызмет хэм прогноз етиудиң курамалылығы;
3. Заманагөйлесиу хэм хызметлерге болған итибардың кеңейиуи;
4. Халық топарларының искерликке тез ийкемлесиуи ;
5. Жоқары пайда алыу мүмкиншилиги.

Бизге белгили, хызмет көрсетиу тарауының рауажланыуында киши бизнес үлесиниң артыуы сервис хэм хызмет көрсетиу тарауының рауажланыуында зәрүрли факторлардың бирине айланды. Бул тарауда киши кәрханалар хэм микрофирмалар ушын кредитлестириу хэм жеңилликли салыққа тартыу бизнести рауажландыруу хэм хызмет көрсетиуди кеңейтиу ушын хошамет болды. Жалпы ишки өнимниң курамында

исбилерменликтин унамлы ҳам жоқары болыуы алдын-ала, исбилерменлик хызметі арқалы товар ҳам хызмет көрсетуі базарының және де активлесип атырғанлығы, оның талап ҳам усыныс тийкарында тәртіпте салынуы, сондай-ақ базар механизмінің жақсы дүзилгенлігі болып табылады.

Соның менен бирге, киши бизнес ҳам исбилерменлик тарауының жетекші орынды ийелеуінің тийкаргы себебі қасанашылық қатнастарының жақсы рауажланып атырғанлығы, фермер ҳам дийхан хожалықтарының турақлы рауажланып атырғанлығынан ибарат.

Жалпы ишки өнімнің қурамында исбилерменликтин үлесі қаншалли жоқары болса, товар ҳам хызмет көрсетуі базары хәрекетінің рауажланыуына соншалли унамлы тәсір көрсетеді. Өзбекстанда исбилерменлик формалары болған хожалық жүргізуіші субъектлер товар ҳам хызмет көрсетуі базарында айрықша орынды ийелеп, усақлап сатуі сауда айланысы көлеміндегі үлесі жоқары салмаққа ийе екенлігі менен ажыралып турады. Мәмлекетимизде хызмет көрсетуі тарауының әхмийетлілігін билиу менен биргелікте, елеге шекем оның рауажланыуында бир қатар оғада унамсыз тенденциялар бақланады, олар төмендегілер болып табылады: усыныс етилетуғын хызметлердің сапасы төменлігі ҳам тар шеңберде екенлігі, тармақ ишінде сәйкес келмесліклердің бар екенлігі, хызметлер тарауының, биринші нәубетте, жоқары дәрәматлы клиентлерге бағдарланғанлығы, көрсетилетуғын хызметлердің көлемі ҳам халықтың өсип баратырған мұтажликлері ортасындағы сәйкес келмесліклер, базар инструментлері ҳам механизмлерінен жеткиликлі пайдаланбау, хызметлердің ислеп шығарылыуы ҳам тутыныуы дәрежесінде аймақлар аралық диспропорцияның бар екенлігі ҳам т.б. Хызмет көрсетуі тарауы экономиканың структуралық бөлегі ретінде экономикалық қатнасықлардың улыума системасына киреди ҳам улыума экономикалық нызамларға бойсынады. Бирақ соның менен биргелікте, хызмет көрсетуі тарауы тармақларының хәрекет етиуі, оларда өндириіс процесін шөлкемлестіруі, оның соңғы нәтижелерін қарыйдарларға жеткизуі ҳам басқа тәрептерінде айрықша өзгешеликлерге ийе. Бизинше, бул өзгерістер тарауда исбилерменлик хызметін әмелге асыруда өзіннің анық сәуелеленуін тапты.

Өзбекистан Республикасы Президентінің 2016 -жыл 21-декабрьдегі “2017-2019 -жылларда трикотаж ҳам тоқымашылық санаатын және де рауажландыруі илажларының дәстүрі туурысында”ғы қарары тарауда жаңа мүмкиншиликлер есигін ашты. Бул дәстүр 2020 -жылға шекем елимизде жетістірілген пахта таласын толық қайта ислеу, санаат өнімлерін өндируі ҳам экспорт потенциалын 2,7 еседен асыруі ҳам де ишки ҳам сыртқы базарға жеткизуіді нәзерде туталды. Бул жеңіл санаат тармағының жаңа бәсекиге шыдамлылығын жаратуі ҳам жәхән сауда майданларына исенимлі түрде кирип барыуымызды тәмийинлейді. Анализлерге көре, хәзир экспорттың дерлік 50 пайызын ийірілген жип қурамақта. Келешекте оның көлемін басқышпа-басқыш кемейтуі есабына ярым таяр ҳам таяр, жоқары бақалы өнімлерді экспорт қылуыды тийкаргы ұазыйпа ретінде қаралып атыр. Хәзиргі ұақытта таяр өнімлердің үлесі улыума өндиристін 47 процентін қурап атырған болса, келешекте 65, 5 процентке шекем, экспорт қурамындағы үлесі 41 проценттен 70 процентке шекем өсиуі тәмийинленеді. Хызмет көрсетуі тарауында халықтың жұмыс менен бәнтлігін тәмийинлеуі, әсіресе қасанашылықты рауажландыруі мийнетке жарамлылар ушын нәтижелі бәнтлілікті тәмийинлейді.

Буннан тысқары, Өзбекстан Республикасы Президентінің 2017-жыл 7-февральдағы ПФ-4947-санлы “Өзбекстан Республикасын және де рауажландыруі бойынша Хәрекетлер стратегиясы туурысында” ғы Пәрманы, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 2016-жыл 26-февральдағы 55-санлы “2016-2020 жылларда хызметлер тарауын рауажландыруі дәстүрі туурысында” ғы Қарары, Өзбекстан Республикасы Президентінің 2019-жыл 7-марттағы ПҚ-4231-санлы “Аймақларда халықты исбилерменликке кеңнен тартуі ҳам шаңарақлық исбилерменликті рауажландыруіға тийислі қосымша ис-илажлар туурысында”ғы, 2017-жыл 17-марттағы ПҚ-2843-санлы “Қарақалпақстан Республикасы ҳам Хорезм ўәлаятында исбилерменлик хызметін рауажландыруідың қосымша ис-илажлары туурысында”ғы қарар ҳам басқада нормативлик-хуқықый хужжетлер үйренілді. Барлық рауажланған ҳам рауажланып атырған мәмлекетлерде бүгінгі күнде хызмет көрсетуі тарауының социаллық-экономикалық рауажланыу факторларын, жаңа инновациялық хызметлерді енгізуі бағдарлары ҳам машқалаларын изертлеу илимий-әмелий әхмийетке ийе болғаны ушын бул тарау экономиканың жетекші киши системасы ретінде қалеген бир аймақ яки регионның турақлы социаллық-экономикалық рауажланыуында әхмийетлі орын туталды. Хызмет көрсетуі тарауын рауажландыруіға тийислі көплеген баспадан шыққан әдебиятлардың бар болыуына қарамастан, жергиликлі ҳам шет ел экономикалық әдебиятларда “хызметлер” концепсиясының анық теориялық анықламасы белгилі емес, заманагөй экономикада хызмет көрсетуі тарауының орны ҳам әхмийеті экономистлер тәрепинен хәртүрлі пикирлер менен сәуелеленеді.

Сондай-ақ хызметлер тарауын рауажландыруідың илимий-теориялық тийкарларына итибар қаратсақ, экономист алымлар тәрепинен баспадан шығарылған көплеген экономикалық әдебиятларда “хызмет көрсетуі” түсинигінің экономикалық әхмийетін ашып беруіге хәрекет қылынған. АҚШлы экономистлер Кэмпелл Р.Макконнелл ҳам Стэнли Л.Брюлар “хызмет -бул сезип болмайтуғын (көзге көринбейтуғын) ҳам оның орнына кунға ийе болған қандайда бир нәрсені тутынуышы, фирма яки хуқимет тәрепинен усынылыуы болып есапланады[4]”, деп тәрийиплеп берген. Ф. Котлер “Хызметлер – бир тәреп екінші тәрепке усынылыуы мүмкин болған хәр қандай хызмет яки байлық, қандайда бир нәрсеге ийелик етиу мүмкиншилігін бермейтуғын пайдалы[5]”деп айтып өткен.

Мәмлекетимиздегі экономист алымлардан И.С.Очилов “Хызмет дегенде, инсанның, хожалық жүргізуіші субъектлердің, мәмлекеттің ҳам жәмийеттің мәлим мүтәжлігін қанаатландыруіға бағдарланған адамлардың пайда келтиретуғын хызметлер процессі менен байланысly саналы хызметі түсиниледи[6]”, деп

есаплайды. М.М.Мухаммедов хызмет көрсетиу тарауын инсан көз карасынан карап, халықтың ден-саулығына, кеуил хошына, мийнетке болған қатнасына, ишши хызметкерлердің мийнет өнімдарлығына, өзлеринин турмысынан разы болуу дәрежеси хәм қууанышлылығына, улыўма айтқанда, өндирис күшлеринин турмысы хәм раўажланыуына туўрыдан-туўры хәм сезилерли дәрежеде тәсир көрсететуғын тараў[7]” деп айтып өткен.

Хызметлердің басқа өнімлерден айырылып туратуғын хәм өзине тән өзгешелиги бул хызметтің үзликсиз емеслигинде, оның орынланыуы заман хәм меканнан келип шыққан жағдайда барлық ўақыт бир түрде болмайды. Соның менен бирге, жеке тәреп яки кәрхана тәрепинен усынылып атырған хызметлердің басқаларына қарағанда жоқары сапасы, абзаллығы базарда бәсеки үстинлигин тәмийинлеп, көрсетилип атырған хызметлер көлеминиң жоқарылауына алып келеди. Хызметлердің сапасы хәм турақлылығына тәсир етиўши тийкарғы факторлардың қатарына хызмет көрсетиу орны хәм ўақты, хызметкерлердің кәсиплик тәжирийбеси хәм жеке сапа көрсеткишлери, компетентлиги, байланыс хәм хабар-информациялық дәрежеси, хызметлерди ислеп шығарыушы кәрхананың имиджи, корпоратив мәденияти, хызметлерди стандартластыруу хәм сертификатлау дәрежеси, мүтәжликлердің шексизлиги хәм өзгериўшенлиги сыяқлы факторлар киреди.

Ислеп шығарылатуғын хәм ислеп шығарылмайтуғын хызметлерди ажыратып көрсететуғын тийкарғы критерия – бул орынланып атырған операциялардың мазмуны хәм қурамы, пайдаланылатуғын технологиялардың өзгешеликлери хәм экономикалық хызметлердің нәтийжесинде өнімдарлы тәсир етиўинин материаллық формасы есапланады. Ислеп шығарылатуғын хызметлер ушын, алдын-ала өнімди табиий түрде хақыйкый формада өндириў болып есапланады. Бирақ, бизнес әмелиятындағы айырым түрдеги хызметлер – хабар, консультатив, банк, қамсыздандыруу, усақлап сатыу, улыўма аўқатланыу хызметлери айырым жағдайларда ислеп шығарылатуғын хәм айырым ўақытлары ислеп шығарылмайтуғын хызметлер қатарына киритилиўи мүмкин.

Буннан тысқары, хызметлер тарауын улыўма республикалық классификациядан келип шыққан ҳалда билимлендириў хәм оқыу, илим-пән хәм илимий шөлкемлердің хызметлери, хабар хәм байланыс, қурылыс хәм ремонт, транспорт, аўыл хәм тоғай хожалығы, балықшылық, азық-аўқат жеткерип берий, туризм, саўда, турмыслық хызметлер, ден-саулықты сақлау хәм социаллық хызметлер, қәуипсизлик, мәденият, көркем-өнер, кеуил көтериў хызметлери хәм техникалық хызметлер сыяқлы ири топарлары ажыралып турады[8].

Бизниң пикиримизше, хызметлер инсан турмысындағы жеке мүтәжликлерин қанаатландырууға қаратылған пайдалы экономикалық хызметлердің нәтийжесин өзінде көрсетеди. Юридикалық хәм физикалық тәреплердің қәуип, анық емеслик хәм инфляциялық факторының хәрекетлери шараятларында нормативлик дәрәмат алыўға умтылыуының жоқарылауы, өз нәўбетинде хызметлер тарауының экономикалық раўажланыуына, көлеми, оның түрлериниң кеңейиўине хәм сапасын жоқарылатууға жәрдем береді.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. [https://news.myseldon.com/ru/news/index/230465926/Кто последний? Какие страны выйдут из кризиса позже других](https://news.myseldon.com/ru/news/index/230465926/Кто_последний?_Как_страны_выйдут_из_кризиса_позже_других)
2. [www.exim.gov/sites/default/files/reports/EXIM-Competitiveness- Report_June2017.pdf](http://www.exim.gov/sites/default/files/reports/EXIM-Competitiveness-Report_June2017.pdf)
3. <http://stats.oecd.org/>
4. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2 Т.:Пер.С англ. Т.2. – Таллин, 1993, стр.398.
5. Котлер Ф. Маркетинг-менеджмент // Экспресс-курс. 2-е изд. / Перевод с англ. Под ред. Божук С.Г. СПб.: Питер. 2005. С-301.
6. И.С.Очилов. “Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари”. Монография. “Иқтисод молия”, 2008. 37-б.
7. М.М.Мухаммедов. “Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш – устувор масала”. “SERVIS”.Илмий-оммабоп журнал.2009 йил, 1-сон.53-б.
8. М.А.Машарипова Хизмат кўрсатиш тармоқларида кичик бизнесни ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. Ph.D илмий даражасини олиш учун дисс. Самарқанд, 2020 й.

Экономиканы еркинлестириу шараятында хызметлер тарауын раўажландыруудың социаллық-экономикалық аҳмийети

Резюме. Бул мақалада хызмет көрсетиу тараўлары хәм кәрх аналарында экономикалық нәтийжелиликтің аҳмийети, ресурслардан нәтийжели пайдаланыу жоллары, хызмет көрсетиу нәтийжелилигин арттыруудың дереклери хәм факторлары, тармақларда экономикалық өсимниң экстенсив хәм интенсив факторлары изертленген.

Таяныш сөзлер: индустриал экономика, сервис экономикасы, мийнет өнімдарлығы, экономикалық өсим.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида хизматлар соҳасини ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Ушбу мақалада хизмат кўрсатиш соҳалари ва тармоқларида иқтисодий самарадорлиқнинг моҳияти, ресурслардан самарали фойдаланиш йўллари, хизмат кўрсатиш самарадорлигини ошириш манбалари ва омиллари, тармоқларида иқтисодий ўсишнинг экстенсив ва интенсив омиллари тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: индустриал иқтисодиёт, сервис иқтисодиёти, меҳнат самарадорлиги, иқтисодий ўсиш.

Социально-экономическое значение развития сферы услуг в условиях экономической либерализации

В данной статье изучаются значение экономической эффективности в сфере услуг и отраслей, способы эффективного использования ресурсов, источники и факторы повышения эффективности услуг, экстенсивные и интенсивные факторы экономического роста в отраслях.

Ключевые слова: индустриальная экономика, экономика услуг, эффективность труда, экономический рост.

Socio-economic importance of service sector development in conditions of economic liberalization

This article studies the importance of economic efficiency in services and industries, methods for efficient use of resources, sources and factors for increasing the efficiency of services, extensive and intensive factors of economic growth in industries.

Key words: industrial economy, service economy, labor efficiency, economic growth.

TEMIR YO'L TRANSPORTI SOHASIDA XIZMATLAR KO'RSATISH BO'YICHA CHET EL TAJIRIBASI

Utepbergenov A. O.

Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Hozirgi vaqtda jahon iqtisodiy bozorining uzluksiz rivojlanishi bilan temir yo'l transporti kuchli intermodal raqobatni boshdan kechira boshladi, shu jumladan avtomobil transporti. Avtomobil transporti sohasida raqobat kuchayib, ushbu transport turidagi tashuvchi kompaniyalar soni ortib borayotganligi sababli, temir yo'l transportining asosiy afzalligi narx siyosati va logistika doirasida tashishning moslashuvchanligi hisoblanadi. Agar temir yo'l bozorining monopollashuvi davom etsa, umuman temir yo'l tizimining tegishli moslashuvchanligi va samaradorligi yo'qligi tufayli hajm va moliyaviy ko'rsatkichlar bo'yicha yo'qotishlar bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, temir yo'l transportining ushbu muammosini amaldagi tartibga solish tizimining individual mexanizmlarini takomillashtirish orqali hal qilish mumkin. Bundan tashqari, temir yo'l tarmog'i tizimini qayta qurish va unda raqobatni rivojlantirish orqali ham yechimga erishish mumkin. Shuningdek, transport muammolarini hal qilishda ushbu yondashuvlarni kompleks qo'llash variantini ko'rib chiqish kerak. Hukumat manfaatlari bilan tijorat, shu jumladan xususiy kompaniyalar manfaatlari o'rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelganda, boshqacha aytganda, "bozor muvaffaqiyatsizlikka uchraganida" tartibga solish choralari zarurdir[1.109]. Dunyoda temir yo'l sohasini tartibga solishning umumiy tendentsiyalari tarkibiy o'zgarishlar va islohotlar orqali temir yo'l bozorida yangi shart-sharoitlarni yaratish ketma-ketligiga, keyin esa davlat tomonidan tartibga solishga o'zgartirishlar kiritilishiga asoslanadi. Quyida bir qator jahon davlatlarining temir yo'l sohasini tartibga solish bo'yicha tajribasi keltirilgan.

Evropa Ittifoqi tajribasi. Evropa Ittifoqi doirasida temir yo'l sanoatini isloh qilish 1991 yilda Evropa Ittifoqining 91/440-sonli Direktivasi (19) qabul qilinishi bilan boshlandi. Direktiv islohotning asosiy maqsadlarini o'z ichiga olgan: davlat temir yo'l transporti korxonalarini tarkibiy o'zgartirish va xususiylashtirish, tashuvchilar uchun infratuzilmaga kirishni ta'minlash va ta'minlash uchun to'lovlarni joriy etish, yuk va yo'lovchi tashishni o'zaro subsidiyalashni taqiqlash, yo'nalishlarni transport turlari bo'yicha ixtisoslashtirish.

Professor K. Kirshnerning IBM'ning biznesni qo'llab-quvvatlash global xizmati buyurtmasi doirasida olib borgan tadqiqotida islohot jarayonlarining notekisligi, "etakchi" davlatlar, islohotlarni "jadvalga muvofiq" va "ortda qolayotgan" davlatlar borligi qayd etilgan. Shuningdek, temir yo'l transportida islohotlarni endigina boshlayotgan mamlakatlarning to'rtinchi toifasi ham bor [2.373]. Temir yo'l transportining umumiy tashish jarayonida kichik ulushi tufayli Evropa Ittifoqidagi temir yo'l tashuvchilar bepul tariflar bo'yicha ishlaydi. Asosiy vazifa - raqobatbardoshlikni oshirish - juda dolzarb va uni quyidagi usullar yordamida hal qilish mumkin: temir yo'l infratuzilmasidan foydalanish tariflarini tartibga solish; infratuzilmani moliyalashtirishni foydalanuvchi va davlat o'rtasida taqsimlash; Evropa Ittifoqiga a'zo bo'lgan har qanday davlat operatorlari tomonidan yagona temir yo'l tarmog'ida tashishlarni amalga oshirish. Shunday qilib, Yevropa Ittifoqi va O'zbekiston temir yo'l transporti tizimini qayta qurish bo'yicha yondashuvlarni solishtirganda bir qator o'xshashliklar aniqlangan. O'zbekistonning temir yo'l transporti to'g'risidagi amaldagi qonunchiligida jamoat infratuzilmasi ob'ektlaridan kamsitmasdan foydalanish bo'yicha ko'rsatmalar mavjud.

AQSh tajribasi. Qo'shma Shtatlarda bir asrdan ko'proq vaqt davomida temir yo'l transportiga nisbatan hukumat siyosati istisnosiz hamma uchun transport xizmatlaridan foydalanishga qaratilgan. Buning asosi - xususiy temir yo'l kompaniyalarining raqobatbardoshligi. Asosiy chora xususiy va tijorat tashuvchilarni davlat darajasida qo'llab-quvvatlash edi. Bozor ishtirokchilari o'rtasidagi raqobatni saqlash bilan bir qatorda tariflarni belgilash va tartibga solish muhim rol o'ynadi. «Tarif» tushunchasi tarif stavkalarini belgilash, subsidiyalar va tariflarni o'zgartirishni ham o'z ichiga oladi. Chiziqli tarif - tashuvchi tomonidan yukni jo'nash joyidan belgilangan manzilgacha butun yo'nalish bo'ylab etkazib berish narxi. Shunga ko'ra, qo'shma tarifda tashuvchilar guruhi ishtirok etadi. Boshqa tarmoqlarda qo'shma tarifning o'rnatilishi bozor ishtirokchilari o'rtasidagi noqonuniy til birlashtirish sifatida talqin etiladi.

Tariflarni davlat tomonidan tartibga solish doirasidagi ishlar natijasida investitsiya mablag'larini taqsimlash 1960-yillarda tashuvchi kompaniyalarning ommaviy bankrot bo'lishiga olib keldi. Asosiy vositalarni sotish amalga oshirildi, ko'plab temir yo'l korxonalari tugatildi, ishsizlik darajasi oshdi. Ammo bunday vaziyat fonida ham asosiy muammo transport xizmatlariga muhtoj bo'lgan katta hajmdagi sanoatga ega harakatlanuvchi tarkibning etishmasligi edi.

1970-yillarda temir yo'l yo'lovchilariga xizmat ko'rsatish to'g'risidagi qonun qabul qilindi, u AMTRAK va CONRAILni yaratdi. Bu qadam davlatning temir yo'l transportining egasi va boshqaruvchisi sifatida harakat qilish uchun birinchi urinishi bo'ldi. Olingan mablag' evaziga shirkatlar harakatlanuvchi tarkiblar, modernizatsiya qilingan stansiyalar, depolar va boshqa infratuzilma ob'ektlarini sotib olishdi, ammo buning iloji bo'lmadi. Mutaxassislardan biri, texnika fanlari doktori. prof. Rossiya Fanlar akademiyasining Transport muammolari instituti I.M. Kokurinning fikricha, bu hodisa "o'ta samarasiz boshqaruv - barcha davlat kompaniyalariga xos muammo" [3.17] tufayli paydo bo'lgan. Shunday qilib, 1980-yillarning boshidan 1990-yillarning oxirigacha Staggers qonuni temir yo'l faoliyatini yaxshilashda katta rol o'ynadi: ekspluatatsiya uzunligini 35% ga qisqartirish, lokomotivlar sonini 32% va vagonlar sonini 27% ga qisqartirish, xodimlarni 60% va tariflarni yiliga o'rtacha 1,2%ga pasaytirish.[4.120]

Ayni paytda Amerika Qo'shma Shtatlarida temir yo'l orqali yo'lovchilarning asosiy tashuvchisi Amtrak bo'lib, u so'nggi yillarda xarajatlarni optimallashtirmoqda, bu esa transportning o'zi xarajatlari va tariflarini kamaytirish imkonini beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, Amerika Qo'shma Shtatlarida yo'lovchi tashish temir yo'l liniyalariga ega bo'lgan yuk tashish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shuning uchun yo'lovchi tashish tarmoq tirbandligiga bog'liq bo'lib qoladi va jadval chizig'ining roli oshadi. Qo'shma Shtatlardagi mavjud yo'lovchi tashish tizimini mahalliy bilan solishtirganda

quyidagilarni ta'kidlash kerak. O'zbekistonda temir yo'l transportini davlat tomonidan tartibga solish doirasida, shuningdek, AQShda temir yo'llar xususiy sektorda bo'lganligi sababli yo'lovchi tashish faoliyatining xarajat va daromad qismlarini xolisona solishtirib bo'lmaydi. Shu bilan birga, ko'rib chiqilayotgan mamlakatlarda harakatlanuvchi tarkibni ijaraga olish, boshqarish va ulardan foydalanish va ta'mirlash bilan bog'liq transportni tashkil qilish jarayoni o'xshashdir va bu xizmatlar uchun to'lovning xarajatlar elementlarini taxmin qilish mumkin.

Buyuk Britaniya tajribasi. 19-asrda Buyuk Britaniyada temir yo'l transportining yuqori o'sish sur'atlari bilan solishtirganda, ichki yo'lovchi tashish ulushi 20-asrda sezilarli darajada kamaydi. Asosiy omillar sifatida raqobatdosh avtomobil transportining paydo bo'lishi, og'ir sanoatda ishlab chiqarishning kamayishi va temir yo'l qatnovi bo'lmagan hududlarda zavodlarning qurilishi tufayli temir yo'llarning moliyaviy ahvolidan yomonlashishi edi.

Buni hisobga olgan holda Buyuk Britaniya hukumati barcha transport turlarida raqobatni kuchaytirish maqsadida temir yo'llarni xususiy lashtirish sxemasini ishlab chiqdi. Hukumatning asosiy vazifalari ikki qismga bo'lingan bo'lib, ularda davlatning temir yo'llar bilan munosabatlarini isloh qilish va tarmoq tuzilmasini qayta tashkil etish dasturlari kiritilgan edi. 1993 yilda hukumat "Temir yo'l transporti to'g'risida"gi qonunni qabul qildi, unga ko'ra British Rail bekor qilindi va infratuzilmaga egalik huquqi berilgan Railtrack korporatsiyasi tuzildi.

Bugungi kunda Buyuk Britaniyadagi temir yo'l transporti bozorining asosiy ishtirokchilari: Network Rail, infratuzilmaning egasi va operatori, Transport departamenti, Temir yo'llarni tartibga solish idorasi va bir qator yirik kompaniyalar. 10 yildan ortiq vaqt davomida yo'lovchi tashish franchayzing kompaniyalari tomonidan amalga oshirildi. Bu mexanizm muvaffaqiyatli ishlamoqda, buni so'nggi o'n yil ichida yo'lovchilar aylanmasining 50 foizga oshgani tasdiqlaydi [5.23]. Buyuk Britaniyada 19 ta yo'lovchi franchayzi mavjud bo'lib, ular o'nta xil mulkchilik guruhiga ega.

Franchayzing - yo'lovchi tashishni davlat tomonidan subsidiyalashning o'ziga xos shakli bo'lib, u tarmoqning ma'lum bir qismida transport faoliyatini amalga oshirish huquqini olish uchun savdolardan so'ng belgilanadigan minimal subsidiyadir. Qonunchilik bazasi darajasidagi asosiy element yuk ko'tarish qobiliyati, transport hajmi va moliyalashtirish miqdorini aniqlash kabi ko'rsatkichlarga talablarni shakllantirish nuqtai nazaridan majburiyatlarga asoslangan yuqori darajadagi ishlab chiqarish spetsifikatsiyasi (HLOS) edi. Buyuk Britaniya temir yo'l bozori uchun mustaqil xavfsizlik va iqtisodiy tartibga soluvchi tartibga solish organi hisoblanadi. Temir yo'llar (Temir yo'llarni tartibga solish idorasi), 1994 yilda tashkil etilgan. Boshqa bo'limlardan mustaqil ravishda, ORR Parlament qonunida belgilangan jamoat manfaatlarini maqsadlarining bajarilishini nazorat qiladi. Hukumatning huquqi bor

Germaniya tajribasi. Kompaniyaning operatsion faoliyati transport va xizmatlar turlari bo'yicha alohida aktsiyadorlik jamiyatlari orqali amalga oshirildi. Infratuzilmaga ega bo'lgan kompaniyalar undan foydalanish uchun umumiy tarifni o'rnatdilar. 1999 yilda JB bo'linmalari mustaqillikka erishdilar va yo'nalishlarda ham yuk, ham yo'lovchi tashishda raqobat paydo bo'ldi. Yirik tashuvchilarning afzalliklari infratuzilma egasidan katta chegirmalarga asoslangan edi. Germaniyada infratuzilmaning egasi Konstitutsiya doirasida ushbu huquq bilan ta'minlangan davlatdir. Shu bilan birga, moliyaviy mas'uliyatni mintaqaviy shtatlarga o'tkazish o'rni federal byudjet darajasida milliardlab evrolik mintaqaviy jamg'armalar tashkil etildi, to'lovlar 1996 yildan boshlanadi. Shu bilan birga, federal shtatlar tashuvchilar o'rtasida tanlovga ega edilar va transport faoliyati uchun shartnoma tuzish orqali eng samaralisini tanlashlari mumkin edi. Shunday qilib, tashuvchini tanlash bo'yicha tenderni o'z ichiga olgan federal shtatlar tomonidan tashuvchini tanlash mexanizmi raqobatni ta'minlashi, yo'lovchilarga arzon narxlar va yuqori sifatli xizmat ko'rsatishni kafolatlashi kerak. Germaniyada temir yo'llar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy ijro etuvchi hokimiyat organlari quyidagilardir: Transport, qurilish va shaharsozlik vazirligi (BMVBS), Federal tarmoq agentligi (BNetzA), Federal temir yo'l agentligi (EBA).

Shu bilan birga, Germaniyada, shahar atrofidagi transport hududida operatorlar o'rtasida raqobat muhiti aniq ifodalangan, O'zbekistonda bunday emas. Germaniya temir yo'llaridagi raqobat asosiy xarajatlarni ishlab chiqarish va shaxsiy xarajatlar, shu jumladan ish haqi, uchinchi shaxslarga xizmatlar uchun to'lovlar va boshqa xarajatlarni optimallashtirishga yordam beradi, raqobat esa yo'lovchilarga xizmat ko'rsatish sifati va ish unumdorligining muqarrar ravishda oshishiga olib keladi. umumiy.

Yaponiya tajribasi. Transport bozorini isloh qilishning yapon modeli o'z oldiga turli o'lchamdagi va ixtisoslikdagi vertikal integratsiyalashgan ko'plab operatorlarni yaratish vazifasini qo'yadi. Shu bilan birga, temir yo'l transporti birinchi navbatda yo'lovchi tashishga xizmat ko'rsatishga qaratilgan. Mamlakatda uchta yirik xususiy vertikal integratsiyalashgan yo'lovchi tashish ulushiga ega bo'lgan kompaniyalar mavjud bo'lib, ular lizing shartnomalari orqali milliy yuk tashuvchi kompaniya bilan bog'langan bo'lib, bu Amerika tizimining ko'zga tasviri hisoblanadi. Bundan tashqari, Yaponiyada alohida orollarda ishlaydigan uchta kichik vertikal integratsiyalashgan (jumladan, transport va infratuzilma) yo'lovchi kompaniyalari va har xil o'lchamdagi va ixtisoslikdagi 30 ga yaqin vertikal integratsiyalashgan xususiy kompaniyalar mavjud. Shunday qilib, Yaponiya islohoti davrida transport sohasida narx belgilash butunlay erkin bo'ldi [5, 22]. Shahar atrofidagi yo'lovchi tashishda Yaponiya temir yo'llaridagi vaziyat shunga o'xshash va yo'lining alohida orolda joylashgan har bir qismida yo'lovchi temir yo'l kompaniyasi ishlaydi. Biroq, so'nggi yillarda Yaponiya temir yo'llari yuqori tezlikda harakatlanishga yo'naltirilgan bo'lib, bu infratuzilmadan foydalanish xarajatlari tarkibini va ekspluatatsiya xarajatlarini sezilarli darajada o'zgartirdi.

Erkin narxlarni joriy etish va yo'lovchi tashish hajmini oshirish bilan Yaponiyadagi temir yo'l yo'lovchi kompaniyalari tushumlarni infratuzilmani saqlash va asosiy vositalarni yangilash uchun ishlatishlari mumkin, bu hozirgi vaqtda mahalliy modelda ko'rinmaydi, bu erda asosiy transport vositalarini yangilash uchun mablag'lar ajratiladi. aktivlarni hozirda shahar atrofidagi yo'lovchilar tomonidan taqsimlanishi mumkin emas. yo'lovchi kompaniyalari davlat ishtirokisiz yoki o'zaro subsidiyalash elementlarisiz. Natijada infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan investisiya dasturini amalga oshirish yuk tashishdan olingan daromadlar hisobidan amalga oshirilmoqda.

Xitoy tajribasi. Xitoyda temir yo'l sanoati milliy strategiya manfaatlariga bo'ysunadi va bir qator vazirliklar, jumladan Mudofaa vazirligi tomonidan nazorat qilinadi. Avtomobil transporti ham qat'iy davlat nazorati ostida. Tashuvchilarni tanlash bo'yicha barcha qarorlar Xitoy hukumati darajasida qabul qilinadi. Temir yo'l tarif siyosati dastlab temir yo'l tomonidan ishlab chiqilgan Milliy rivojlanish va islohotlar komissiyasi tomonidan nazorat qilinadi va tuzatiladi. Tuzatishda inflyatsiya darajasi, hududlarga xizmat ko'rsatish deflyator indeksleri va boshqa ko'rsatkichlar hisobga olingan. Xitoy va O'zbekistonning tarif siyosatini solishtirishda asosiy aloqa nuqtasi infratuzilma egasining o'rtacha tarmoq xarajatlaridan kelib chiqqan holda infratuzilma xizmatlari tariflarini belgilash hisoblanadi. Tariflarni hisoblashning ushbu modelining aniq kamchiliklari transport tariflarining moslashuvchanligining yo'qligi bo'lib, u boshqa transport turlari bilan raqobat mavjud bo'lganda mahsulot chegaralarida transport xizmatlari bozorida kurashni murakkablashtiradi. Xitoyda temir yo'l transportini tartibga solishda davlat ishtiroki darajasi O'zbekistondan ancha yuqori, bu esa Xitoyga tarmoqlarni rivojlantirish bo'yicha strategik rejalar tuzish va temir yo'l tarmog'idagi ishlarga ta'sir etuvchi bir qator ko'rsatkichlarni o'zgartirish imkonini beradi.

Shu sababli, davlat nazorat qiluvchi organining muhim vazifasi temir yo'l tarmog'ida tariflarni tartibga solish zaruratini bartaraf etadigan yoki kamaytiradigan raqobatbardosh segmentlarni shakllantirishga ko'maklashishdan iborat.

ADABIYOTLAR

1. Omirbayevich, Utepbbergenov Allambergen. "TRANSPORT SOHASIDA SAMARADORLIKNI OSHIRISHNING ISTIQBOLLI YO'NALISHLARI". SO'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI 7.1 (2024): 107-110.
2. UTEPBERGENOV A. O. (2023). Prospects for the rapid development of regional entrepreneurship, innovative technologies and industrial infrastructure in the context of digitalization of the economy: problems and solutions. Collection of the Republican scientific-practical conference, October 10, 2023, 372-375b.
3. Golomzin A.N., Gorlinskiy A.I., Davydov G.E., Reutov E.V. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi temir yo'l transportining o'rni va Evropa Ittifoqi mamlakatlari hamda ba'zi OECD va MDH mamlakatlarida temir yo'l transporti bozorlarini isloh qilish istiqbollari / Transport axborot byulleteni. - 2014. - No 3. - B. 3-21.
4. Temir yo'l transportini uzoq muddatli davlat tomonidan tartibga solishning yangi shakllari / A.K. Anjelina, M.E. Dmitriev, Yu.V. Elizariyev va boshqalar / Yu.V. tahriri. Elizareva. - M.: MCFR, 2013. - 120 b. - ("Temir yo'l iqtisodiyoti" jurnaliga qo'shimcha, 2013 yil).
5. Xusainov F.I. Xorijiy temir yo'llarni xususiy lashtirish va erkinlashtirishning iqtisodiy shartlari va natijalari // Transport axborot byulleteni. - 2006. - No 2. - B. 18-28.

Temir yo'l transporti sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha chet el tajribasi

Rezyume. Ushbu maqolada Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, AQSH, Yaponiya va Xitoyda temir yo'l transportini tartibga solish bo'yicha xalqaro tajriba o'rganiladi. Bu tajriba O'zbekistonning normativ-huquqiy amaliyoti bilan solishtirganda ko'rib chiqilib, individual chora-tadbirlarni amalga oshirish bilan bog'liq asosiy afzallik va kamchiliklar aniqlangan.

Tayanch iboralar: tariflarni tartibga solish; temir yo'l transportini isloh qilish; musobaqa; temir yo'l transportini subsidiyalash.

Зарубежный опыт оказания услуг в области железнодорожного транспорта

Резюме: В данной статье рассматривается международный опыт регулирования железнодорожных перевозок в странах Евросоюза, США, Японии и Китая. Данный опыт рассмотрен в сравнении с практикой регулирования Узбекистана и выявлены основные преимущества и недостатки, связанные с реализацией отдельных мер.

Ключевые слова: тарифное регулирование; реформирование железнодорожного транспорта; соревнование; субсидирование железнодорожных перевозок/

Foreign experience in providing services in the field of railway transport

Summary: This article examines international experience in the regulation of railway transportation in the countries of the European Union, the USA, Japan and China. This experience is considered in comparison with Uzbek regulatory practice, and the main advantages and disadvantages associated with the implementation of individual measures are identified.

Key words: tariff regulation; reforming railway transport; competition; subsidizing railway transportation.

УДК:336:657

КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ ВЕНЧУР МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ АХАМИЯТИ

Жузбаев А. О., Жоллыбекова Г. А.

Қорақалпоқ давлат университети

Бугунги кунда замонавий иқтисодийнинг таркибини кўплаб турдаги трансмиллий корпорациялар, миллий корпорациялар, йирик компания ва фирмалар билан бир қаторда кичик корхона ва микрофирмалар ҳам ташкил этади. Ҳозирда кичик бизнес корхоналари ўзларининг нисбатан кичик кўламларига қарамадан, кўплаб фаолият турлари бўйича юқори самарадорлик ва рақобатбардошликларини намоён этмоқдалар.

Кичик бизнес корхоналарининг ўз фаолиятларининг барқарорлигини, юқори самарадорлиги ва рақобатбардошлигини таъминлашларида энг муҳим ва асосий жараёнлардан бири молиялаштириш ҳисобланади. Хўжалик фаолиятининг тўғри ва самарали молиялаштирилиши корхонанинг жорий ва истикболдаги натижаларини белгилаб беради. Жаҳон амалиётидаги илғор тажрибаларнинг кўрсатишича, кичик бизнесни молиялаштиришда венчур фондининг аҳамиятига алоҳида ўрин берилган.

“Венчур” тушунчаси инглизча venture сўзидан олинган бўлиб, одатда “хатар”, “таваккалчилик” деган маъноларни англатади. Венчур фонди – бу таваккалчилик даражаси юқори, олдиндан даромад ёки зиён кўрилиши аниқ маълум бўлмаган инновация лойиҳалари ва дастурларини молиялаштириш ва амалга ошириш, шунингдек, инновацияларни жорий қилувчи ташкилотларни молиявий, консалтинг, инжиниринг ва ҳуқуқий кўллаб-қувватловчи жисмоний ёки юридик шахслар томонидан ташкил этиладиган махсус молиявий фонддир.

Венчур молиялаштириш - бу корхоналарнинг таваккалчилик даражаси юқори, фойда ёки зарар кўриши олдиндан номаълум бўлган инновацион фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун молиявий ресурсларни ажратишдир. Кўп ҳолларда венчур капитали мустақил фондлар кўринишида бўлиб, улар кичик ва ўрта корхоналарни инвестициялаш учун молиявий институтлар сармоясини ўзига жалб қилади. Жаҳон тажрибасида баъзи молиявий институтларнинг ўзида ҳам венчур фондлари амал қилиши кузатилган. Бундан ташқари, венчур соҳасида хусусий инвесторлар ва йирик компанияларнинг биргаликдаги иштироки, яъни корпоратив венчуллаш мавжуд.

АҚШда венчур капитали соҳасига мансуб бўлган тижорат молия ташкилотлари кенг тарқалган. Уларнинг фаолият мақсади пул маблағларини йиғиб, фойда олиш учун манфаатли лойиҳаларни молиялаштиришдан иборат. Маълумотларга қараганда, АҚШ ва Буюк Британияда бундай фондлар маблағининг ўртача ҳажми 50 млн. долларни ташкил этади. Кўп ҳолларда венчур фондлари масъулияти чекланган ҳамкорлик шаклида ташкил этилади. Айни ушбу тарихий шакл венчур капиталини тузишда қулай восита бўлиб чиққан. Бундай фаолият масъулияти чекланган ва умумий шериклик қисмларидан таркиб топган. Биринчи қисмга мансублари фақат ўз капитали билан иштирок этади, аммо бошқарувда қатнашмайди, масъулиятга эга бўлмайди. Улар ўз маблағларини таваккал қилиб сарфлашади. Умумий шерик эса аксинча, бажариладиган барча ишлар учун жавобгар ҳамда бошқарувда иштирок этади. Таҳлилларга қараганда, венчур фондлари ўз фаолиятларини ҳам ички, ҳам ташқи бозорда олиб боришган. Масалан, Буюк Британиядаги мавжуд 10 та йирик венчур фондларининг 3 таси хорижий инвесторлар саналиб, улар АҚШ компанияларига мансубдир. Жаҳон амалиётида венчур фондларида кўп ҳолларда банклар, йирик корпорациялар, суғурта компанияларининг фаол иштирокини кўриш мумкин. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, дунёда норасмий венчур капиталининг энг кўп ҳажмини бизнес-ангелларнинг инвестициялари ташкил этмоқда. Шу ўринда қайд этиш керакки, “бизнес-ангел” тушунчаси дастлаб турли маданий тадбирларни ҳомийлик асосида молиялаштириш ва муваффақиятли натижаларга эришилган ҳолатларда олинган фойданинг тақсимланишида иштирок этиш жараёнида пайдо бўлган. Кейинчалик Силикон водийсида бадавлат кишилар инновацион лойиҳаларни амалга оширишнинг дастлабки босқичларида молиялашда қатнашганлар. Даврий равишдаги бундай лойиҳаларнинг амалиёти инвестициялар оқимининг ошишига, бизнес-ангеллар фаолиятининг кенгайишига олиб келган.

2018 йилдаги статистик маълумотларга кўра, АҚШда 1 млн. нафар салоҳиятли бизнес-ангеллар фаолият кўрсатган бўлиб, уларнинг йиллик имкониятлари 50 млрд. долларни ташкил этган. Европада шу пайтда йилига 20 млрд. евро миқдорида инвестициялаш имкониятига эга 12 минг 800 нафар бизнес-ангел фаолият кўрсатган. Бизнес-ангеллар хатарларни камайтириш мақсадида кўпинча ўз маблағларини бирлаштириб, синдикатларни ташкил этишган. Кейинги йилларда венчур капитали бозорининг дунёдаги ўсиш тенденциясида Хитой ва Исроил инвестицияларининг алоҳида ўрни кузатилмоқда. 2008 йилги статистик маълумотларга кўра, Хитойда венчур инвестицияси ҳажми 4,2 млрд. долларни (2007 йилда бу кўрсаткич 1,4 млрд. долларни), Исроилда 1,9 млрд. долларни (1,6 млрд. долларни) ташкил этган. Умуман, жаҳон тажрибасидан маълум бўлишича, венчур капиталиамалий ғояларнинг тижоратлаштирилишида катта ёрдам берган. Гарчи, Европада ЯИМнинг 1,8 фоизи, АҚШда эса 2,8 фоизини ташкил этсада, венчур капитали ўзига хос аҳамиятга эга бўлган. Чунки, ушбу капитал корхоналарнинг инновацион тараққиётини таъминлашнинг ягона омили сифатида хизмат қилган. Шу боисдан дунё миқёсида венчур капиталини инновацион бизнес ривожининг асоси, дейиш мумкин.

Кичик бизнес субъектларининг инновацион лойиҳаларини амалга ошириш ва тижоратлаштириш муаммосини самарали ҳал этишда венчур молиялаштириш фондларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Инновацион лойиҳаларни венчур лойиҳалаштириш фонди давлат ва хусусий маблағларни жамлаб, уларни ушбу лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтиради.

Фирмада венчури бўлимнинг тузилиши ва ҳаракат қондаси ҳудди эркин венчур корхонага ўхшашдир. Маълумки, венчурилар асосан кичик бизнесни ривожланишига тааллуқлидир. Уларнинг тавсифи хусусиятларига қуйидагилар қиради:

1. Бу таваккалли бизнес, яъни бу тадбир ўта янги, аввал ҳеч ким томонидан ишланмаган (инновацион) объектни танлайди ва ўз капиталини ёки қарзга олинган молиявий воситаларни ишлатишни таваккал қилиб сарфлайди. Агар муваффақиятга эришса, тадбиркор катта ўлчамдаги ўта юқори даражадаги даромадга эга бўлади.

2. Таҳлилларнинг кўрсатишича, илмга бой венчур фирмаси ўзлоихасини ишлаш ва маҳсулот чиқаришни йирик корхоналарнинг квазифавий бўлимларига қараганда тезроқ амалга оширишга муваффақ бўлади.

Венчурининг шиорларидан бири «Агар сен бугун йирик муаммони ечишга тайёр бўлмасанг, унда ҳозирги кунда қўлингдан келадиган масалани еч».

3. Венчур фирмаси барча кичик бизнес дунёсида катта ҳаракатчанликка эга. У эркин ташкилот бўла туриб, иш усулларини ва схемаларини ўзгартириш имкониятига эга.

4. Тадбиркорлик «венчур» тушунчасига эгалигидаги энг муҳими, унинг қуйидаги аломатларидир: (раҳбар, менежер): ишбилармонлик, интилувчанлик, мардлик, таваккалчилик, рақобатчилик билан бўладиган курашдаги жонқуярлиги ва бошқа сифатлари жуда муҳимдир.

Кичик бизнесда муваффақиятли ҳаракат қилувчи венчурилардан келадиган фойда шунчалик каттаки, ҳатто йирик фирма раҳбарлари улардан ўзига иттифоқчи қидира бошлайдилар. Инновацион лойиҳаларни бажариш учун раҳбарлар шартнома ва буюртмалар тузадилар, молиявий ёрдамлар кўрсатишади. Иккинчи йўл эса венчур гуруҳининг ижобий тажрибасини ўтказиш ва фирма ичида керакли инновация бўлинмаларининг яратишдан иборат.

Инновацион лойиҳаларни тижоратлашувида мазкур лойиҳаларни молиялаштириш муҳим ўрин тутди. Хорижий давлатлар тажрибалари шуни тасдиқламоқдаки, инновацион лойиҳаларни молиялаштиришнинг энг мақбул усулларида бири бу венчур молиялаштиришдир. Бунда венчур молиялаштириш фондларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Инновацион лойиҳаларни венчур молиялаштириш фонди хусусий маблағларни жамлаб, уларни ушбу лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтиради. Венчур молиялаштиришни амалга оширувчи томонларинновацион лойиҳаларни ишлаб чиқаришга жорий этиш натижалари юзасидан олинadиган даромадга молиялаштиришга қўшган хиссалари миқдорида улуш оладилар. Венчур молиялаштириш “таваккалли молиялаштириш” деб ҳам аталади, чунки молиялаштирувчи инвестор мазкур лойиҳаларни ишлаб чиқариш натижаларига кўра истиқболлини олдиндан кўра билмайди.

Инновацион лойиҳаларни венчур молиялаштиришнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат: венчур фондининг маблағлари илмий ҳажмдор маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича инновацион лойиҳаларни яратишга қаратилган ва юқори технологияга асосланган янги кичик корхоналарга йўналтирилади. Лойиҳани муваффақиятли амалга оширилиши истиқболда юқори фойда олиш билан яқунланади. Ўз навбатида бунда қўйилган капитални йўқотиш хавфи ҳам жуда юқоридир; венчур капитали ўрта ва узоқ муддатларга тақдим этилади ва венчур фирмасини ҳаётийлик даври тугамасидан капитални қайтариб олиш мумкин эмас (одатда 5-7 йил); венчур молиялаштириш имтиёзли тарзда ривожланиш салоҳияти мавжуд бўлган кичик инновацион корхоналарга 5-7 йил муддатга тақдим этилади; венчур инвестициялари уни қайтаришга кафолат мавжуд бўлмаган шароитда узоқ муддатли кредитларнинг кафиликсиз шакли ҳисоблади; венчур молиялаштириш фонд биржасида акциялари ҳали котировка қилинмаган ривожланаётган корхонанинг акцияларига пай кўринишида капитал қўйиш билан боғлиқ бўлганлиги сабабли банклар бу каби лойиҳаларга ўз маблағларини йўналтиришни хохламайди; венчур фонди ўз маблағларини бевосита корхонани ўзига эмас, уни акционерлик капиталига йўналтиради; венчур капиталининг ноанъанавий (янги, айрим ҳолларда бутунлай бошқа турдаги) кичик корхоналарни қўллаб-қувватлашга йўналтирилиши бир томондан капитални қайтиш хавфини оширса, иккинчи томондан юқори фойда олиш эҳтимолини кучайтиради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, венчур молиялаштириш жаҳон тажрибасида кичик бизнеснинг инновацион фаолиятини молиялаштиришнинг энг мақбул усулларида бири сифатида ўз исботни топган. Шунинг учун келгусида Ўзбекистонда ҳам венчур фондлари шаклланиб, уларнинг ресурслари кичик бизнес корхоналарининг инновацион фаолиятини молиялаштиришда кенг қўламли қўлланилиши мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Тадбиркорликни жадал ва янада кенг ривожлантириш учун барча шароитларни яратиш – энг муҳим вазифамиздир // Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очик мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. 20.08.2021. - https://uza.uz/uz/posts/tadbirkorlikni-zhadal-va-yanada-keng-rivozhlantirish-uchun-barcha-sharoitlarni-yaratish-eng-muhim-vazifamizdir_294814
2. Гергаулов И.Э. Финансирование проектов: основные формы привлечения инвестиций. - Научные труды Московского гуманитарного университета. 2018, №5, С.59.
3. 8-модда. Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари // Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида (янги таҳрири) 2012 йил 2 май, ЎРҚ-328-сон. - <https://www.lex.uz/acts/2006789>
4. Черненко В.А., Омарова Д.О. Финансирование малого бизнеса в Российской Федерации: монография / В.А. Черненко, Д.О. Омарова. – СПб.: Астерион, 2016. – 173 с. – С.44.

Резюме. Мақолада республикаимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни молиялашнинг ҳозирги босқичида мавжуд бўлган айрим муаммолар, кичик бизнес субъектларини венчур молиялаштиришнинг аҳамияти ёритилган.

Таянч иборалар: кредитлаш, кредит risks, кафолат фонди, гаров таъминоти, кредит тарихи, фоиз ставкаси.

Резюме. В статье рассмотрены некоторые проблемы нынешнего этапа финансирования малого бизнеса и частного предпринимательства нашей республики, а также рассмотрены значение венчурное финансирование субъектов малого бизнеса.

Ключевые слова: кредитование, кредитный риск, гарантийный фонд, залоговое обеспечение, кредитная история, процентная ставка.

Summary. In the article, some problems that exist in the current phase of financing small business and private entrepreneurship in our country, and also considered the importance of venture financing of subjects of small business.

Keywords: loans, credit risk, guarantee fund, credit history, interest rate.

KICHIK TADBIRKORLIK SUB'EKTLARI TARAQQIYOTIGA TARMOQLARDAGI NOMUTANOSIBLIK TA'SIRINI BAHOLASH

Sitmuratov O'. T.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Kirish. Kichik biznes iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish, jumladan iqtisodiyotdagi turli inqirozlar hisobiga vujudga keladigan salbiy oqibatlar ta'sirini kamaytirishda samarali omil hisoblanadi. Inqirozlarning boshlanish bosqichida kichik biznesning kuchli ta'sirlanadi, ammo ularning moslashuvchanligi inqirozga qarshi kurashishda samarali vositasidir. Jumladan, COVID-19 pandemiyasi sababli joriy qilingan cheklovlar hisobiga ishlab chiqarishning qisqarishi, talab va taklif mutanosibligini buzilishi butun dunyoda kichik biznes uchun o'ziga xos va uzoq muddat

davom etadigan zarba bo'ldi. Pandemiya sababli vujudga kelgan muammolarga yuqori ta'sirchan bo'lgan tarmoqlarda ko'plab bankrotlik holatlari kuzatildi [1,2]. Kichik biznesning innovatsion jarayonlardagi o'ziga xosligi va tadbirkorlik xulq-atvorini tadqiq qilishga doir tadqiqot natijalari mazkur masalani munozarali jihatlarini ko'pligini ko'rsatishiga qaramasdan [3], keyingi davrdagi tadqiqot natijalari oilaviy va kichik biznes sub'ektlari pandemiya davrida tavakkalchilikni o'ziga moslashtirishi orqali yangi biznes imkoniyatlarini keng qo'llaganliklari ko'rsatmoqda [4,5,6]. Finlandiyada oilaviy biznesning tavakkalchilik va innovatsion yo'nalishda nisbatan ustun ekanligi qator tadqiqotlarda o'z tasdig'ini topgan [5]. Keltirilgan fikrlarni ko'rsatishicha kichik biznesning taraqqiyotini ta'minlash nafaqat bandligi va daromadini oshirish, balki o'rta sinfni shakllantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari innovatsion jarayonlarni tezlashtirish, turli iqtisodiy inqirozlar oqibatida vujudga keladigan iqtisodiy pasayishlarni yumshatish va ijtimoiy muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Kichik biznes taraqqiyotini ta'minlashdagi mavjud muammolar sohaning rivojlanish tendentsiyalarini tadqiq qilish hamda ta'sirlarning faoliyat sohalari kesimida turlicha bo'lishini hisobga olgan holda kichik biznes rivojini iqtisodiyot tarmoqlari kesimidagi qiyosiy tahlilini amalga oshirish, soha rivojiga ushbu nomutanosibliklar ta'sirini baholash lozimligini asoslaydi.

Adabiyotlar sharhi. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlash, jumladan kam resurs asosida iqtisodiy o'sishga erishish [7], o'rta sinfni shakllantirish va qashshoqlikni bartaraf etish [8], institutsional muhit omillariga ta'sir ko'rsatish [9], turli iqtisodiy krizislardan keyingi davrda tiklanishiga yordam berishda [10] muhim vosita hisoblanadi. Tabiiyki yuqoridagi natijalarga erishishda kichik tadbirkorlik sub'ektlarning faollik darajasi muhim omil hisoblanadi. Bu borada qator ishlab olib borilgan, xususan, AQSh mehnat bozorida bandlikni o'sish sur'atlarini ta'minlashda tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasini rolini qarab chiqilgan [11]. Shuningdek, tadqiqotlarda biznes zichligi, ya'ni aholi jon boshiga tadbirkorlik sub'ektlari soni kabilarni hisobga olgan holda davlat miqyosida tadbirkorlik sub'ektlari faolligi va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi munosabatlar baholanilgan [12]. AQSh shtatlarida iqtisodiy o'sishga kichik biznes faolligining ta'sirin baholash masalalari qarab chiqilgan, biroq mazkur ishda iqtisodiyot tarmoqlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinmagan [13]. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari va ular faollik darajasini turli iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarga ta'sirlari baholanilgan bo'lsada, mintqa kesimida kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajalarining tarmoqlar kesimidagi farqlarini o'rganish masalalari deyarli ko'rib chiqilmagan.

Tahlil va natijalar. Qoraqalpog'iston Respublikasida kichik biznes sub'ektlari rivojlanishining umumiy va tarmoqlar kesimidagi tendentsiyalari 2014-2024 yillar m'lumotlari asosida aniqlanildi. Tadqiq qilinayotgan davrda mintaqada kichik biznes sub'ektlari faollik darajasi etarli darajada yuqori bo'lib, minimal qiymati 77,4 va maksimal qiymati 97,5 foizni tashkil qilmoqda. Umumiy hisobda variatsion kenglik 20,1 birlikka teng bo'lgani holda aniqlanilgan o'rta qiymatdan (91,7 foizni) katta miqdorga farq qilgani holda pasayishni keskinligidan dalolat beradi. Boshqa tomondan minimal qiymatning 2024 yilga mos kelishi, pandemiya davridagi ko'rsatkichlarning o'rta qiymatdan yuqori bo'lishi mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlarini pandemiya davridan kam ta'sirlanganligini asoslaydi.

Mintqada kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasiga tarmoqlar kesimidagi nomutanosibliklarning ta'sirini baholash maqsadida tarmoqlar kesimida aniqlanilgan faollik darajasini variatsion kengligini umumiy faollik darajasiga bog'liqligi regression tahlil asosida aniqlanildi va miqdoriy baholanildi. Regression tahlillariga ko'ra quyidagi model aniqlanildi.

$$JK_t = 100,0 - 0,99 \cdot VAR_t$$

$$t = (68,46) \quad (-6,91) \quad R^2 = 0,84 \quad DW = 0,93$$

Bu yerda: JK – Qoraqalpog'iston respublikasida kichik tadbirkorlik sub'ektlarining faollik darajasi, foizda. VAR – yillar kesimida tarmoqlar bo'yicha kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasining maksimal va minimal qiymatlari farqi, foizda.

Modelning adekvatligini asoslash uchun hisoblanilgan mezonlar natijalari talab darajasi, jumladan, Student natijalari jadval qiymatidan ($t_{jad}=2,26$) etarli darajada katta bo'lgani holda har bir koeffitsientning adekvatligini asoslamokda. Shuningdek, determinatsiya koeffitsienti 0,84 ni tashkil qilmoqda. Faqat Darbin – Uotson mezoni natijasi 0,93 ga teng va jadvaldagi maksimal ($DU=0,93$) hamda minimal ($DL=1,32$) qiymat bo'yicha qarab chiqadigan bo'lsak, minimal qiymatga teng bo'lgani holda avtokorrelyatsiya muammosi mavjudligiga ishora bermoqda (1-jadval). Biroq, mezonlarning umumiy natijasi ushbu modelning mosligini va ishonchligini etarli darajada yuqori ekanligini ko'rsatmoqda. Agarda ushbu natijalarini hisobga oladigan bo'lsak model natijalari mintaqada tarmoqlar kesimida kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasini bir foizga oshishi umumiy ko'rsatkichni 0,99 foizga pasayishiga sabab bo'layotganligini ko'rsatadi.

1-javdal. Mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasiga tarmoqlar kesimidagi farqning ta'sirini baholash natijalari

Model 5: OLS, using observations 2014-2024 (T = 11)

Dependent variable: JK

	Coefficient	Std. Error	t-ratio	p-value	
Const	99.9749	1.46025	68.46	<0.0001	***
VAR	-0.993476	0.143684	-6.914	<0.0001	***
Mean dependent var	91.66550		S.D. dependent var	6.557186	
Sum squared resid	68.11948		S.E. of regression	2.751151	
R-squared	0.841570		Adjusted R-squared	0.823967	
F(1, 9)	47.80756		P-value(F)	0.000070	
Log-likelihood	-25.63685		Akaike criterion	55.27369	
Schwarz criterion	56.06949		Hannan-Quinn	54.77206	
rho	0.273032		Durbin-Watson	0.932779	

Ya'ni, ushbu model natijalarini ko'rsatishicha mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasini tarmoqlar kesimidagi nomutanosibligini oshishi mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlari rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqilgan modelda avtokorrelyatsiya muammosining mavjud bo'lish ehtimolligi yuqori bo'lganligi sababli unga alternativ variant ham qarab chiqildi. Buning uchun taqsimlangan lag modelidan qarab chiqildi. YA'ni, turli modellarni qarab chiqish natijasida aynan mazkur modeldan natijalarning ishonchligi yuqori bo'ldi va avtokorrelyatsiya muammosi bartaraf etildi.

$$JK_t = 101,4 - 1,5 * VAR_t + 0,2 * VAR_{t-1}$$

Taqsimlangan lag modeli hamda uning koeffitsientlari adekvatligini asoslash uchun zarur bo'lgan mezonlar natijalari keltirib o'tilgan. Natijalarni ko'rsatishicha ozod had hamda erkli o'zgaruvchini joriy qiymati ta'sirini ifodalovchi koeffitsientlarning Student mezoni bo'yicha olingan natijalari jadval qiymatida juda yuqori, bo'lib ularning ularning ehtimollik ko'rsatkichlari deyarli nolga teng bo'lmoqda. Faqat erkli o'zgaruvchi kechikishi ta'sirini ifodalovchi koeffitsientning Student mezoni natijalari 2,32 ni tashkil qilmoqda va uning ehtimollik darajasi 0,05 dan biroz kichikroq qiymatga ega bo'lgani holda ishonchlik darajasini 94,6 foizga tengligini ko'rsatmoqda. Aslini olganda ushbu farqning juda kichik ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, mazkur koeffitsienti ham 95 foizlik ishonch bilan qabul qilish mumkin (2-jadval).

Shuningdek, mazkur modelda determinatsiya koeffitsientini oldingi modeldagiga nisbatan sezilarli darajada oshganligi qabul qilingan qo'shimcha omilning ta'siri mavjudligini asoslaydi.

2-jadval. Mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasiga tarmoqlar kesimidagi farqning ta'sirini baholash natijalari¹

Model 2: OLS, using observations 2015-2024 (T = 10)

Dependent variable: JK

	Coefficient	Std. Error	t-ratio	p-value	
const	101.426	0.964855	105.1	<0.0001	***
VAR	-1.49129	0.123694	-12.06	<0.0001	***
VAR_1	0.214417	0.0924871	2.318	0.0535	*
Mean dependent var	92.59161		S.D. dependent var	6.106664	
Sum squared resid	14.49315		S.E. of regression	1.438906	
R-squared	0.956817		Adjusted R-squared	0.944479	
F(2, 7)	77.55050		P-value(F)	0.000017	
Log-likelihood	-16.04484		Akaike criterion	38.08968	
Schwarz criterion	38.99744		Hannan-Quinn	37.09388	
rho	0.278913		Durbin-Watson	1.405398	

Darbin – Uotson statistikasida o'zgarish ta'minlanganligiga qaramasdan aniqlanilgan qiymat hali ham qarorsizlik oralig'iga to'g'ri kelmoqda, chunki mazkur natijalar bo'yicha quyi va yuqori qiymatlar mos ravishda DL=0,70 va DU=1,64 tashkil qilmoqda. Aniqlanilgan qiymatning 1,4 bo'lishi hamda uning yuqori qiymatga nisbatan yaqinligi mazkur muammoni bartaraf etilganligini asoslaydi. Bundan tashqari mazkur oraliq muammo mavjud degan xulosaga kelish uchun asos yaratmaydi.

Modelning adekvatligini asoslovchi mezonlar natijalarining tahlillariga tayangan holda taklif qilinayotgan model asosida quyidagi xulosalarni keltirib o'tish mumkin. Mintaqada tarmoqlar kesimida kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasining variatsion kengligini bir foizga oshishi mintaqadagi jami kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasini -1,5 foizga pasayishiga sabab bo'lmoqda. Ammo, shuni ham ta'kidlab o'tish joizki kechikish ta'sirini ifodalovchi koeffitsient 0,2 foizni tashkil qilgani holda ijobiy natijaga ega bo'lmoqda. Bu oldingi yildagi natijalar keyingi yillarda kichik tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini tashkil qilish va xulosalar chiqarish uchun asos bo'lib xizmat qilayotganligi va mavjud muammolar sababini aniqlash va ularni bartaraf etish uchun xizmat qilayotganligidan dalolat beradi. Umumiy hisobda tarmoqlar kesimida kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasini o'zgarishining uzoq muddatli ta'siri -1,3 foizni tashkil qiladi.

Xulosa. Mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlari rivojini ta'minlashda tarmoqlar kesimida nomutanosibliklar mavjud bo'lib, aniqlanilgan o'rtacha qiymatning eng kichik qiymatdan farqini yuqori ekanligi kesin o'sishlarni mavjudligini asoslaydi. SHuningdek, mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasini ta'minlashda tarmoqlar kesimidagi farqlar muhim omil ekanligi aniqlanildi. Jumladan, tarmoqlar kesimidagi farqlarni ifodalovchi variatsion kenglikning bir birlikka oshishi mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlari faollik darajasini 1,5 foizga kamayishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, oldingi davrdagi natijalar keyingi davr uchun xulosa chiqarishga asos bo'ladi va ijobiy natijalarga erishish uchun xizmat qiladi. Fikrimizcha mintaqada kichik tadbirkorlik sub'ektlarini tarmoqlar kesimida barqaror va mutanosib ulushlardagi rivojini ta'minlash keyingi yillarda mintaqada tadbirkorlikni rivojlantirish, ularning faollik darajasini va yashovchanlik koeffitsientlarini yuqori sur'atlari hamda barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Kraus, S., Clauss, T., Breier, M., Gast, J., Zardini, A., & Tiberius, V. (2020). The economics of COVID-19: Initial empirical evidence on how family firms in five European countries cope with the corona crisis. *International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research*, 26(5), 1067–1092. <https://doi.org/10.1108/ijeb-04-2020-0214>;
2. Clark, R., Lusardi, A., & Mitchell, O. (2021). Financial fragility during the COVID-19 pandemic. *AEA Papers and Proceedings*, 111, 292–296. <https://doi.org/10.3386/w28207>
3. Classen, N., Carree, M., Van Gils, A., & Peters, B. (2014). Innovation in family and nonfamily SMEs: An exploratory analysis. *Small Business Economics*, 42(3), 595–609. <https://doi.org/10.1007/s11187-013-9490-z>

¹ Манба: муаллиф ишланмиси

4. Kraus, S., Clauss, T., Breier, M., Gast, J., Zardini, A., & Tiberius, V. (2020). The economics of COVID-19: Initial empirical evidence on how family firms in five European countries cope with the corona crisis. *International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research*, 26(5), 1067–1092. <https://doi.org/10.1108/ijeb-04-2020-0214>;
5. Leppäaho, T., & Ritala, P. (2021). Surviving the coronavirus pandemic and beyond: Unlocking family firms' innovation potential across crises. *Journal of Family Business Strategy*, 100440. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2021.100440>;
6. Breier, M., Kallmuenzer, A., Clauss, T., Gast, J., Kraus, S., & Tiberius, V. (2021). The role of business model innovation in the hospitality industry during the COVID-19 crisis. *International Journal of Hospitality Management*, 92, Article 102723. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102723>
7. Audretsch et al., 2000, Impeded Industrial Restructuring: The Growth Penalty, Research Paper, and Center for Advanced Small Business Economics, Erasmus University, and Rotterdam, Netherlands.
8. Gebremariam, Gebremeskel & Gebremedhin, Tesfa & Jackson, Randall. (2004). The Role Of Small Business In Economic Growth And Poverty Alleviation In West Virginia: An Empirical Analysis. American Agricultural Economics Association (New Name 2008: Agricultural and Applied Economics Association), 2004 Annual meeting, August 1-4, Denver, CO.
9. Nikolaeva E., Pletnev D. The Role of the Transaction Costs in the Business Success of Small and Medium Sized Enterprises in Russia. Peer-review under responsibility of SIM 2015 / 13th International Symposium in Management doi: 10.1016/j.sbspro.2016.05.104
10. V.H. Storr, S. Haefele-Balch, L.E. Grube, Community Revival in the Wake of Disaster: Lessons in Local Entrepreneurship, Perspectives from Social Economics, Palgrave Macmillan US, 2015, <https://doi.org/10.1007/978-1-137-31489-5>.
11. Acs, Zoltan and Catherine Armington. 2004. "Employment Growth and Entrepreneurial Activity in Cities." *Regional Studies* 38: 911-927.
12. Lowrey, Ying. 2005. "Business Density, Entrepreneurship and Economic Well-Being." Paper presented at the 2005 Meetings of the American Economic Association. Available at http://www.aeaweb.org/annual_mtg_papers/2005papers.html.
13. Bruce, Donald, John Deskins, Brian Hill, and Jonathan Rork. 2009. "(Small) Business Activity and State Growth: Does Size Matter?" *Regional Studies*, 43(2), March.

Annatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiyotning turli sohalaridagi nomutanosibliklar muammosi va ularning Qoraqalpog'iston Respublikasida kichik biznes sub'ektlarining rivojlanishiga ta'siri ko'rib chiqilgan. Kichik biznesning iqtisodiy barqarorligi va o'sishini shakllantirishdagi tarmoqlar farqlari va ularning rolini o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada nomutanosibliklarning salbiy oqibatlarini yumshatish va mintaqaning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan kichik biznes uchun qulay muhitni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: kichik tadbirkorlik sub'ektlari, faollik darajasi, variatsion kenglik, regression tahlil, taqsimlangan lag modeli, determinatsiya koeffitsienti, avtokorrelyatsiya.

Annotatsiya: В данной статье рассматривается проблема диспропорций в различных отраслях экономики и их влияние на развитие субъектов малого предпринимательства в Республике Каракалпакстан. Особое внимание уделяется исследованию отраслевых различий и их роли в формировании экономической устойчивости и роста малых предприятий. В статье предлагаются практические рекомендации по смягчению негативных последствий диспропорций и развитию благоприятной среды для малого предпринимательства, что может способствовать устойчивому социально-экономическому развитию региона.

Ключевые слова: субъекты малого предпринимательства, уровень активности, диапазон изменения, регрессионный анализ, модель распределенного лага, коэффициент детерминации, автокорреляция.

Annotation: This article considers the problem of disproportions in various sectors of the economy and their impact on the development of small businesses in the Republic of Karakalpakstan. Special attention is paid to the study of sectoral differences and their role in the formation of economic sustainability and growth of small enterprises. The article offers practical recommendations for mitigating the negative consequences of disparities and developing a favourable environment for small business, which can contribute to sustainable socio-economic development of the region.

Key words: small entrepreneurship entities, activity level, range of variation, regression analysis, distributed lag model, coefficient of determination, autocorrelation.

SALIQ TÓLEMLERI ANALIZI-EKONOMIKALIQ ANALIZINIŇ ZAMANAGÓY BAĞDARI

Turdieva G., Abishov M., Utepbergenov A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Salıq tólemlerin analizlewde, ayırıqsha salıq túrleri boyınsha analiz metodikasın jetilistiriw úlken áhmiyetke iye. Kommerciya banklerinde qosılǵan qun salıǵı ushın salıq salıw obyektı bolıp, nızamshılıqqa muwapıq, qosılǵan qun salıǵı salınatuǵın aylanbalar esaplanadı[1]. Tovarlar, xızmetler (jumslar)ın satıw boyınsha salıq salıw obyektiniń muǵdarı satılǵan tovarlar, kórsetilgen xızmetler (jumslar) bahası tiykarında, shártnamada kórsetilgen qollanılǵan bahalar hám tariflerden kelip shıǵıp, olarǵa qosılǵan qun salıǵın kiritpesten belgilenedi. Tiykargı qurallardı, materiallıq emes aktivlerdi hám qurılısı tamamlanbaǵan obyektlerdi realizaciya qılıw sıyaqlı, salıq salınatuǵın baza olardı realizaciya qılıw bahası tiykarında, biraq olardıń qaldıq (balans) qunınan kem bolmaǵan, Qosılǵan qun salıǵı kiritilmegen halda anıqlanadı[2]. Girew menen támiyinlengen minnetlemeni qaplaw esabınan alınǵan mal-múlk realizaciyalangan táǵdirde, salıq salınatuǵın baza qosılǵan qun salıǵı summasın óz ishine alatuǵın, realizaciyalaw bahası menen qarızdı qaplaw esabına usı girew mal-múlkı alınǵan qarız summası ortasındaǵı unamlı parıq retinde anıqlanadı. Mal-mulkti finanslıq girewge, atap aytqanda lizińge beriw tiykarında salıq salınatuǵın bazadan shıǵıp ketip atırǵan aktiv qunı tiykarında, oǵan Qosılǵan qun salıǵın kiritpegen halda anıqlanadı. Bunda shıǵıp ketip atırǵan aktivtiń qunı sonday summa retinde belgilenedi, oǵan kóre finanslıq ijara girewge betutıǵın buxgalteriya esabında buxgalteriya esabı haqqındaǵı nızam hújjetlerine muwapıq anıqlanatuǵın aktiv retinde tán alınadı. Mal-mulkti finanslıq girewge, atap aytqanda lizińge beriwde esapqa kirgizetuǵın qosılǵan qun salıǵınıń summası tolıq esapqa alınadı [3]. Qosılǵan qun salıǵınan azat etiletuǵın finanslıq xızmetler qatarına tómendegiler kiredi:

- 1) kreditler, zayomlar boyınsha procentlerdi esaplap shıǵarıw hám óndiriw, kreditler, zayomlar beriw, kepillikler (kepillikler), sol atap aytqanda bank kepilliklerin beriw;
 - 2) depozitler qabıllaw, yuridikalıq hám fizikalıq shaxslardıń bank schyotların, atap aytqanda wákil banklerde schyotların ashıw hám júrgiziw;
 - 3) tólemler, ótkizbeler, qarız minnetlemeleri, shekler hám tólew quralları menen baylanıslı operaciýalar, inkasso boyınsha operaciýalar;
 - 4) milliy valyuta hám sırt el valyutası menen baylanıslı operaciýalar;
 - 5) yuridikalıq hám fizikalıq shaxslardıń, sonday-aq, investiciya dáldalshılarınıń qımbatlı qaǵazlar depo-schyotların ashıw hámde júrgiziw;
 - 6) qımbatlı qaǵazlar (akciýalar, obligaciýalar hám basqa qımbatlı qaǵazlar) menen baylanıslı operaciýalar. Qımbatlı qaǵazlar menen baylanıslı operaciýalar qatarına qımbatlı qaǵazlardı saqlaw, qımbatlı qaǵazlarǵa bolǵan huqıqtı esapqa alıw, qımbatlı qaǵazlardı ótkeriw hámde qımbatlı qaǵazlar reestirin júrgiziw boyınsha operaciýalar, qımbatlı qaǵazlar sawdasın shólkemlestiriw boyınsha operaciýalar kiredi, olardı tayarlaw boyınsha xızmetler bunnan tısqarı;
 - 7) qımbatlı qaǵazlardı, yuridikalıq shaxslardıń ustav fondındaǵı (ustav kapitalındaǵı) úleslerdi realizaciýalaw;
 - 8) kliring operaciýaları;
 - 9) akkreditivler ashıw hám olarǵa xızmet kórsetiw;
 - 10) pul qarjıların konvertaciya qılıw boyınsha operaciýalar;
 - 11) sırt el valyutası menen ayırbaslaw operaciýaların shólkemlestiriw;
 - 12) kassa operaciýaları (banknot hám teńgerlerdi qabıl etip alıw, beriw, qayta esaplap shıǵıw, maydalap beriw, almasıw, saralaw hám saqlaw);
 - 13) finanslıq ijara (lizing) shártnamasınıń girewge beretuǵın (lizińge beretuǵın) procent jol menen dáramatına tiyisli bólegi boyınsha xızmetler kórsetiw;
 - 14) forfeyting hám faktorıń operaciýaları;
 - 15) lombard operaciýaları (girewge qoyılǵan mal-múlkke qısqa múddetli kreditler beriw);
 - 16) jıynalıp barılatuǵın pensiya qarjılarınıń oborotı;
 - 17) klientlerdiń esap betlerine bankler tárepinen elektron aralıqlı xızmet kórsetiw boyınsha xızmetler.
- Qosılǵan qun salıǵı boyınsha byudjet penen esap-kitaplardıń buxgalteriya esabı 22504-«Esaplanǵan basqa salıqlar» balans schyotında («Qosılǵan qun salıǵı») bólek jeke schyotta júritiledi. Qosılǵan qun salıǵınıń esap-kitabı salıq boyınsha esapqa alıw ornındaǵı mámleket salıq xızmeti shólkemlerine artıp baratuǵın juwmaq penen hár ayda esabat dáwirinen keyingi aydıń 25-kúninen keshiktirmey, jıl juwmaqları boyınsha bolsa - jıllıq finanslıq esabat tapsırılauıń múddette usınıs etiledi. Qosılǵan qun salıǵın tólew hár ayda keyingi aydıń 25-kúninen keshiktirmey ámelge asırıladı.
- Kommerciya banklerinde mal-múlk salıǵın esaplawda salıq salıw obyektı bolıp kóshpes múlk (sol atap aytqanda finanslıq ijara (lizing) shártnaması boyınsha alınǵan kóshpes múlk), tamamlanbaǵan qurılıs obyektleri, belgilengen múddette jumısqa túsirilmegen ásbap-úskeler esaplanadı [4]. Mal-múlk salıǵı salınatuǵın baza tómendegiler bolıp tabıladı: a) kóshpes múlk boyınsha - ortasha jıllıq qaldıq qunı. Kóshpes múlktiń qaldıq qunı bul mal-múlktiń baslanǵısh (tikleniw) qunı menen salıq tólewshiniń esap siyasatında belgilengen usıllardan paydalanılǵan halda esaplap shıǵılǵan amortizaciya kólemi ortasındaǵı parıq retinde anıqlanadı;
- b) normativ (belgilengen) múddette tamamlanbaǵan qurılıs obyektleri hám jumısqa túsirilmegen ásbap-úskeler boyınsha-tamamlanbaǵan qurılıstıń hám ornatlanbaǵan ásbap-úskelerdiń ortasha jıllıq qunı. Mal-múlk salıǵı salınatuǵın baza hám belgilengen salıq stavkasınan kelip shıǵıp esaplanadı.
- Ortasha jıllıq qaldıq bahanı esaplawda soǵan itibar beriw kerek, salıq salıw obyektine 16509-schyot hám 16700-schyotındaǵı banktiń óz mıtajlikleri ushın paydalanılauıń basqa kóshpes múlk qaldıqları, sonıń menen birge, normative (belgilengen) múddetlerde ornatlanbaǵan ásbap-úskeler qunı (16561-schyot) hám belgilengen múddetlerde tamamlanbaǵan qurılıs obyektı qunı (16505-schyot) kiredi. Mal-múlktiń ortasha jıllıq qaldıq qunı salıq dáwirindegi hár bir aydıń aqırǵı kúnińdegi jaǵdayǵa kóre mal-múlktiń qaldıq bahaların qosıwdan alınǵan summanı 12 ayǵa bóliw jolı menen anıqlanıw, keyininen alınǵan nátiye mal-múlk salıǵınıń belgilengen stavkasına kóbeytiriledi.
- Mal-múlk salıǵı esabat dáwirindegi hár ayda esaplanatuǵın ámeliy qárejetlerde esapqa alınadı. Bunda tómendegi buxgalteriya ótkizbeleri ámelge asırıladı:
- Debet 56714- «Salıqlar (dáramat salıǵınan tısqarı) hám licenziýalar»;
- Kredit 22504 -«Esaplanǵan basqa salıqlar - mal-múlk salıǵı».
- Salıq dáwiri dawamında filiallar yuridikalıq shaxslardıń mal-múlkine salınatuǵın salıq boyınsha hár aydıń 10-sánesinen keshiktirmey shama qılınıp atırǵan jıllıq salıq summasınıń on ekiden bir bólegi muǵdarında ámeldegi tólemlerdi tóleydi. Ámeldegi tólemlerdi tólewde tómendegi buxgalteriya ótkizbeleri ámelge asırıladı:
- Debet 19931- «Múddeti uzaytırılǵan salıqlar-mal-múlk salıǵı»;
- Kredit 23402-«Respublika byudjetiniń qarjıları-birden-bir ǵaznaxana schyoti».
- Ámeldegi tólemler muǵdarın esaplar shıǵarıw ushın filiallar ámeldegi salıq dáwiriniń 10-yanvarına shekem, jańa shólkemlestirilgenleri bolsa mámleket diziminiń ótkerilgen sáneden baslap 30 kúnnen keshiktirmey, mámleket salıq xızmeti shólkemlerine salıq salınatuǵın bazadan (tiyisli jıl ushın mal-múlktiń ortasha jıllıq qaldıq qunınan) hám belgilengen stavkadan kelip shıqqan halda esaplanǵan ámeldegi salıq dáwiri ushın yuridikalıq shaxslardıń mal-múlkine salınatuǵın salıq summası haqqındaǵı málimlemeni usınıs etedi. Yuridikalıq shaxslardıń mal-múlkine salınatuǵın salıq boyınsha minnetlemeleri salıq dáwirinde júzege kelgen filiallar yuridikalıq shaxslardıń mal-múlkine salınatuǵın salıq

summası haqqındağı málimlemeni salıq minnetlemesi júzege kelgen sáneden baslap 30 kúnnen keshiktirmey usınıs etedi. Salıq dáwirinde yuridikalıq shaxslardıń mal-múlkine salınatuǵın salıq boyınsha ámeldegi tólemler summası esap-kitapqa kóre byudjetke tóleniwi kerek bolǵan salıq summasına salıstırǵanda 10 procentten artıq kemeytirilgen táǵdirde, mámleket salıq xızmeti organı ámeldegi tólemlerdi yuridikalıq shaxslardıń mal-múlkine salınatuǵın salıqtıń haqıyqıy summasınan kelip shıǵıp, penya esaplaǵan halda qaytadan esaplap shıǵadı [5]. Mal-múlkke salınatuǵın salıqtıń esap-kitabı salıq boyınsha esapqa alıw ornındağı mámleket salıq xızmeti organına jılına bir ret, jıllıq finanslıq esabat tapsırılatuǵın múddette usınıs etiledi. Eger kóshpes múlk salıq tólewshiniń salıq boyınsha esapqa alıw ornında jaylaspaǵan bolsa, esap-kitap kóshpes múlk jaylasqan jerdegi mámleket salıq xızmeti shólkemlerine usınıs etiledi.

Kommerciya bankleri múlk huqıqı, iyelik qılıw huqıqı, paydalanıw huqıqı yamasa ijara huqıqı tiykarında paydalanılatuǵın jer uchastkaları ushın jer salıǵı tóleydi. Múlk huqıqı, iyelik qılıw huqıqı, paydalanıw huqıqı yamasa ijara huqıqı tiykarında filiallarda bolǵan jer uchastkaları salıq salıw obyektı bolıp tabıladı. Qaysı jer uchastkalarına bolǵan múlk huqıqı, iyelik qılıw huqıqı, paydalanıw huqıqı yamasa ijara huqıqı jıl dawamında salıq tólewshige ótken bolsa, sol jer uchastkaları ushın salıq salınatuǵın baza jer uchastkalarına tiyisli huqıq júzege kelgeninen keyingi aydan baslap esaplap shıǵarıladı. Jer uchastkasınıń maydanı kemeytirilgen táǵdirde, salıq, salınatuǵın baza jer uchastkası maydanı kemeytirilgen aydan baslap kemeytiriledi. Birden-bir sociallıq tólem hár ayda salıq salınatuǵın bazadan hámde belgilengen stavkalardan kelip shıqqan halda esaplap shıǵarıladı. Birden-bir sociallıq tólem banktiń qarjıları esabınan hár ayda qárejetke alınǵan halda tólenedi. Birden-bir sociallıq tólemniń esap-kitabı salıq boyınsha esapqa alıw ornındağı mámleket salıq xızmeti shólkemlerine salıq tólewshi tárepinen artıp baratuǵın juwmaq penen jıldıń hár shereginde, esabat dáwirinen keyingi aydıń 25-kúnnen keshiktirmey, jıl juwmaqları boyınsha bolsa-jıllıq finanslıq esabat tapsırılatuǵın múddette usınıs etiledi. Birden-bir sociallıq tólemdi tólew hár ayda, esap-kitapları usınıs etiw múddetlerinen keshiktirmey ámelge asırıladı. Birden-bir sociallıq tólemniń qárejet schyoti balanstıń 56114-«Social qamsızlandırıw boyınsha qarjılar» schyotında hám byudjetten tısqarı fond penen esap-kitaplar boyınsha 22510-«Pensiya (pensiya) fondı menen esap-kitaplar» schyotında bólek sub esap-betin ashqan halda júritiledi.

Debet 56114-«Sociallıq qamsızlandırıw boyınsha qarjılar»;

Kredit 22510-«Pensiya (pensiya) fondı menen esap-kitaplar».

Ámelde tólungende tómendegi ótkizbeler ámelge asırıladı:

Debet 22510-«Pensiya (pensiya) fondı menen esap -kitaplar»;

Kredit 23402-«Respublika byudjetiniń qarjıları birden-bir ǵaznaxana schyoti» salıqtıń tiyisli schyoti.

Zamanagóy ekonomikalıq analiz tómendegi quramlı bóleklerinen ibarat bolıwı maqsetke muwapıq dep esaplaymız: ekonomikalıq analiz teoriiyası, finanslıq analiz, basqarıw analizi, salıq analizi. Jáhán ámeliyatında salıq tólemleri analiziniń ámeliyatında keń qollanıw hám onıń metodikasın jetilistiriwge ayrıqsha itibar berilmekte [6]. Salıq tólemleri analizi metodikasın jetilistiriw maqsetinde analizdiń basqışları tómendegishe bolıwın maqsetke muwapıq, dep esaplaymız (1-sızılma).

Salıq tólemleri analiziniń tiykarǵı baǵdarları		
Salıq tólemleri analizi	Salıqlar boyınsha qarızdarlıq analizi	Salıq júgi analizi
Salıq quramınıń analizi	Salıq qarızları quramınıń analizi	Salıq júgi dinamikasınıń analizi
Salıq tólemleriniń dinamikasınıń analizi	Salıq qarızları dinamikasınıń analizi	Salıq júgi dárejesi analizi
Salıqlardıń faktorlı analizi	Salıq qarızlarınan faktorlı analizi	Salıq júgi quramı analizi

1-sızılma. Salıq analiziniń ótkeriw basqışları hám tártibi

Usı sızılmada salıq tólemleri analiziniń tiykarǵı basqışları keltirilgen bolıp, bunıń tiykarında analizli ámellerdi ornılaw bizde anıq nátiyjelerdi beriwi múmkin. Solardan, salıq tólemleri analizi, salıqlar quramınıń analizi, salıqlardıń faktorlı analizi hámde salıqlar boyınsha qarızdarlıq analizleri hám t.b.lardı ayrıqsha atap ótiwimiz kerek. Xojalıq júritiwshi subyektlerde salıq tólemleriniń analizlew belgili izbe-izlikke tiykarlanǵan halda ótkerilse, analizdiń nátiyjeliliǵı hám basqarıw ushın paydalı informaciyalardı túrlendiriwge erisiw múmkin, dep esaplaymız. Sol sebepli, salıq tólemleri analiziniń tómendegi basqışlarda ótkeriwdi usınıs etemiz:

salıq tólemleri analizi rejisi hám dástúrin dúziw;

salıq tólemleri analiziniń maqset hám wazıypaların belgilew;

analiz ushın kerekli informaciyalardı toplaw hám qayta islew;

salıq tólemleri, salıq boyınsha qarızdarlıq, salıq júgin dinamikalıq hám faktorlı analizlew;

analiz nátiyjelerin ulıwmalastırıw hám rásmiylestiriw;

salıq tólemleriniń optimallastırıw boyınsha usınıslar islep shıǵıw.

Ekonomikalıq analiz, solardan, salıq analiziniń nátiyjeleriniń anıqlıǵı, onda paydalanılatuǵın informaciya dereklerine baylanıslı.

Salıq tólemleri analiziniń informaciya deregi tómendegi dereklerden ibarat bolıwı maqsetke muwapıq dep esaplaymız (2-sızılma).

Salıq tólemleri analiziniń informaciya deregi		
Statistik maǵlıwmatlar	Buxgalteriya esabı hám esabatı maǵlıwmatları	Salıqlar hám salıqqa tartıw menen baylanıslı maǵlıwmatları
Finanslıq esap hám esabat	Basqarıw esabı hám esabat	Salıq esabı hám esabat
Esap registrları		
Finanslıq esabatlar		
Salıq esabatlar		

2-sızılma. Salıq tólemleri analiziniń informaciya deregi

Keltirilgan dereklar soliq analizini o'tkeriwidn informatsiya deregina baylanisli halda turlendirilgen.

Uluwma alganda, kommeratsiya banklerinde basqa yuridikaliq shaxslar siyaqli fizikaliq shaxslardn daramatlarina salinatugin saliqti tolew dereginde esaplap shigariw, uslap qaliw ham tolew minnetlemesin aladi.

АДЕБИЯТЛАР

1. O'zbekstan Respublikasi Saliq kodeksi (yangi tahriri), 31.12.2019 y. www.lex.uz
2. Ш.А.Тошматов Қўшилган қиймат солиғи. Монография. – Тошкент.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 2004.-160 б.
3. Батракова Л.Г. Экономический анализ деятельности коммерческого банка., М: Логос 2005, стр 320.
4. B.O. Otajonov, G.B. Bababekova, I.S. Musaxonzoda. «Banklarda iqtisodiy tahlil», T.: «IQTISODIYOT», 2020.118 bet.
5. Turdieva G., Abishov M., Kadirbaeva A. Development points of the factor analysis of the profit tax of commercial banks., Proceedings of International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences. Hosted online from Toronto, Canada. Date: 5th February, 2024. p. 53-57.
6. Turdieva G., Abishov M., Ametov T. Факторы, влияющие на изменение суммы налога на прибыль коммерческих банков., Vol. 3 No. 2 (2024): Studies in economics and education in the modern world., Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10622900>, p. 9-18.

Soliq to'lovlari tahlili-iqtisodiy tahlilning zamonaviy yo'nalishi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklarida alohida soliq turlari bo'yicha tahlil uslubiylatini ilmiy nuqtayi jihatini takomillashtirishga etibor qaratilgan. Shuningdek, soliq to'lovlari tahlili uslubiylaini takomillashtirish maqsatida tahlil boshqichlari bo'yicha fikr va takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Tijorat banklari, soliq to'lovlari, soliq davri, soliq bo'yicha qarzdorlik, soliq yukini dinamik va omilli tahlili.

Анализ налоговых платежей – современное направление экономического анализа

Аннотация: В данной статье достаточное значение уделяется научному совершенствованию методологии анализа отдельных видов налогов в коммерческих банках. Также в целях совершенствования методологии анализа налоговых платежей даны мнения и рекомендации по этапам анализа.

Ключевые слова: Динамический и факторный анализ коммерческих банков, налоговые выплаты, налоговые обязательства налогового периода, налоговая нагрузка.

Analysis of tax payments is a modern direction of economic analysis.

Abstract: In this article, sufficient importance is given to the scientific improvement of the methodology for analyzing certain types of taxes in commercial banks. Also, in order to improve the methodology for analyzing tax payments, opinions and recommendations on the stages of analysis are given.

Key words: Dynamic and factor analysis of commercial banks, tax payments, tax obligations of the tax period, tax burden.

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИГА ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА САЙЁҲЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИНИ СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

Эшпулатов Э.Н.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Жаҳонда туризм соҳаси тез суръатлар билан ривожланиб бораётган ва энг даромадли бизнес тури бўлиб, унинг жаҳон ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)даги улуши 10,0 фоизни ташкил этади. Шунингдек, яратилаётган иш ўринларининг ҳар еттинчиси туризм соҳасига тўғри келади[12]. Бутунжаҳон туризм ташкилоти (БТТ) прогнозларига кўра, иқтисодиётнинг бу соҳаси тез суръатлар билан ривожланмоқда ва яқин йиллар ичида у энг муҳим соҳага айланади. Туризм соҳасига инвестицияларнинг йиллик ўсиши тахминан 30%ни ташкил қилади[13]. БТТ давлатларга туризм салоҳиятини ошириш, янги хизматларни таклиф этиш, янги туризм брендларини яратиш, туризм соҳасининг рақобатбардошлигини тубдан ошириш бўйича таклифлар киритиш, туризм географиясини янада кенгайтириш, мамлакатлар ЯИМдаги улушини ошириш ҳамда туризмнинг рентабеллик соҳалардан бирига айлантириш зарур эканлигини таъкидламоқда. Шунингдек, жаҳонда туризм хизматлари бозори бошқарувини илмий асосда ташкил этиш, ташкилий-иқтисодий механизмлари бўйича тадқиқотларни такомиллаштириш, сайёҳлик корхоналарининг иқтисодий самарадорлигини ошириш ва истикболларини баҳолашга эътибор кучайтирилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Туризм хизматларини бошқариш, уларнинг самарадорлигини статистик баҳолаш борасида хорижий давлатларда бир қатор илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган. Жумладан, хорижий олимлардан Квартальнов В.А.[5., 496], Кабушкин Н.И [6., 409], Сенин В.С.[7., 400] ва бошқаларнинг илмий ишлари алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу олимларнинг тадқиқот ишларида туризмнинг назарий жиҳатлари, ривожланиш тарихи, эволюцияси, бошқичлари, тамойиллари ҳамда ҳозирги шароитда туризмни хорижий мамлакатлар иқтисодиётидаги тутган ўрни, туризм инфратузилмаси ва бошқа шу каби масалаларга катта эътибор қаратилган.

Маҳаллий иқтисодчи олимлардан Норчаев А. [8., 22], Рўзиев С. [9., 21], Хамидов О. [10., 22], Тўраев Б. [11., 38]ларнинг илмий ишларида ҳам Ўзбекистонда туризм соҳасини янада ривожлантириш муаммолари ва меҳмондўстлик индустрияси, бошқариш назарияси ва амалиёти, ҳудудларнинг салоҳияти ва уни ривожлантириш омиллари, бошқариш ва иқтисодий таҳлили масалаларига кенг эътибор қаратилган.

Юқоридаги номлари зикр этилган иқтисодчи олимлар туризм соҳасини бошқариш, унинг инфратузилмасини ривожлантириш, республикамизда туризм салоҳиятини янада ошириш борасида илмий-назарий жиҳатдан менежмент фанини ривожлантиришга катта илмий ҳисса қўшганлар. Аммо улар туризм индустриясини инновацион бошқариш, ҳудудлар миқёсида туризмни ривожлантириш, туризм хизматлари

бозори самарадорлигини ошириш, туризм инфратузилмасини такомиллаштириш каби масалаларни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўймаганлар. Шу жиҳатларни ҳисобга олганда, глобаллашув шароитида мамлакатимиз ва унинг ҳудудларида алоҳида тармоқ сифатида туризм хизматлари бозорини ривожлантириш ва унинг инновацион асосда ташкил этишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини тадқиқ этиш, бошқарувига таъсир этувчи омилларни комплекс статистик баҳолаш ҳамда бошқарув самарадорлигини ошириш, ҳудудлар даражасида туризм хизматлари ва унинг инфратузилмасини тадқиқ этиш долзарб ва муҳим масалалардан ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, статистик гуруҳлаш, эксперт баҳолаш, илмий абстракциялаш ва бошқа усуллардан кенг фойдаланилди. Тадқиқотнинг объекти сифатида республикамызда фаолият юритаётган туризм корхона ва микрофирмалари иқтисодий фаолияти танланган. Тадқиқотнинг мақсади мамлакатимизда туризм тармоғини ривожланиш ҳолатини статистик таҳлил қилиш ва истиқболли йўналишлари бўйича илмий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат. Тадқиқотнинг вазифаси мамлакатимизда туризм тармоғини ривожланиши ва унинг статистик таҳлилига оид тадқиқотларни ўрганиб чиқиш, мамлакатимиз ҳудудларида туризмни ривожланишидаги муаммолар ва уларни ечимларини ўрганиш, иқтисодий фаолиятини статистик таҳлилин амалга ошириш бўйича асосланган хулоса ва таклифлар ишлаб чиқишдан иборат.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда хизматлар соҳасини, хусусан туризм хизматлари кўрсатиш ҳажмини ошириш борасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Хусусан: туризм хизматлари кўрсатиш сифатини ошириш мақсадида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, стандартлар ва янги талаблар ишлаб чиқилди, бошқарув тузилмалари такомиллаштирилди. Ўз навбатида миллий туризм соҳасининг янада ривожланишига ҳамда хорижлик сайёҳлар оқими ва туризм хизматлари экспортини кенгайтириш, тармоқда янги иш ўринлари яратиш асосида аҳолининг бандлик даражасини ошириш, меҳмонхоналар, сайёҳларни жойлаштиришнинг бошқа воситалари ва туризм фаолияти билан шуғулланувчи субъектлар сонининг кўпайиши ҳамда уларда бошқарувнинг иқтисодий жиҳатларини тадқиқ этишни такомиллаштириш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмининг янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони асосида соҳада қатор сайёҳ-ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Кейинги йилларда Ўзбекистонда туризм тармоғини ривожлантириш, шу жумладан, имкон қадар қулайлик яратиш, тармоқнинг рақобатбардошлигини янада ошириш, кўрсатиладиган хизматлар сифатини яхшилаш ва жаҳон бозорида миллий сайёҳлик маҳсулотни фаол танитиб бориш бўйича қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 18 июлдаги “Туризм тўғрисида”ги 549-сонли Қонуни қабул қилиниб, унинг доирасида ишлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда [2], [3,34]. Амалга оширилаётган чора тадбирлар натижасида 2022 йилда туризмнинг ЯИМдаги улуши 2,2 %ни ташкил этди. 2018 йилда бу кўрсаткич 2,4 %ни ташкил этган эди [4]. Туризм инсоний ресурсларнинг таркибий қисми сифатида қуйидаги функцияларни амалга ошириш орқали иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ривожланишига туртки бўлади.

Туризмнинг ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш функцияси туризм соҳасида маҳсулотларни ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ва шу орқали ЯИМни яратишда иштирок этиш орқали намоён бўлади. Жаҳонда туризм тармоқларида 9,2 трлн. долл. ялпи қўшилган қиймат (ЯҚҚ) яратилган бўлиб, ЯИМнинг қарийб 10,5 %ини ташкил этади (2020-йилда эса 4,7 трлн. долл. қўшилган қиймат яратилган ва ЯИМнинг 5,6 % ини ташкил этган). Ҳисоб-китобларга кўра, Ўзбекистонда 2022-йилда туризмда 13,6 трлн. сўм миқдорида ЯҚҚ яратилган бўлиб, унинг ЯИМдаги улуши 2,2 % (2020-йилда эса ушбу кўрсаткич 0,4 %) ни ташкил этди [14].

1-жадвал. Ўзбекистон Республикасида сайёҳлик мақсадларида келган чет эл фуқароларининг сафар мақсадлари бўйича тақсимланиши, минг киши [14].

	Йиллар						
	2018	2019	2020	2021	2022	+, -	%
Жами келган чет элликлар	5346,3	6748,5	1504,1	1881,3	5232,8	-113,5	99,7
аёллар	2830,5	3530,0	738,7	924,6	2647,0	-183,5	93,5
эркаклар	2515,8	3218,5	765,4	956,7	2585,8	70,0	102,8
Бўш вақт ва дам олиш	458,1	1043,9	129,3	155,1	392,2	-65,9	85,6
аёллар	215,6	548,6	58,9	109,9	164,2	-51,4	76,1
эркаклар	242,5	495,3	70,4	45,2	228,0	-14,5	94,0
Даволаниш	52,5	55,6	15,0	3,4	70,0	17,5	133,3
аёллар	32,3	31,5	8,0	13,9	39,3	7,0	121,6
эркаклар	20,2	24,1	7,0	18,5	30,7	10,5	152,0
Қариндошини йўқлаш	4713,5	5520,7	1321,4	1613,1	4657,6	-55,9	98,8
аёллар	2555,1	2916,8	664,7	769,1	2410,3	-144,8	94,3
эркаклар	2158,4	2603,9	656,7	844,0	2247,3	88,9	104,1
Ўқиш	14,6	21,4	4,7	6,4	8,8	-5,8	60,3
аёллар	8,6	12,3	2,3	4,9	3,3	-5,3	38,4
эркаклар	6,0	9,1	2,4	1,5	5,5	-0,5	91,6
Хизмат сафари	56,6	53,1	17,4	60,7	83,8	27,2	148,0
аёллар	9,9	9,4	2,2	51,3	16,9	7,0	170,7

эркаклар	46,7	43,7	15,2	9,4	66,9	20,2	143,2
Тижорат	50,9	53,8	16,3	13,6	20,5	-30,4	40,3
аёллар	9,0	11,4	2,4	7,6	13,1	4,1	145,5
эркаклар	41,9	42,4	13,9	6,1	7,4	-34,5	17,6

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўринадики, республикаимизга 2023-йил 1-январь ҳолатига 5232,8 киши сайёҳ сифатида хорижий фуқаролар ташриф буюрган. Уларнинг 51,0 фоизини аёллар, 49,0 фоизини эркаклар ташкил этади. Охириги йилларда Ўзбекистонга ташриф буюраётган сайёҳларнинг аксарияти қариндошларини йўқлаш (89,0 фоиз), бўш вақт ва дам олиш (7,5 фоиз), даволаниш (1,3 фоиз), хизмат юзасидан (1,6 фоиз) келмоқда. Шунингдек, хорижий давлатлардан ўқишга, тижорат мақсадида ҳам хорижий фуқаролар ташриф буюрмоқда. Таҳлил қилинаётган йилларда аёлларнинг сайёҳ сифатида мамлакатимизга ташриф буюриши, қариндошларни йўқлашга келиши, ўқиш учун келиши сезиларли даражада камайган. Аммо хизмат юзасидан, даволаниш учун ҳамда тижорат мақсадларида келиши сезиларли даражада ортган.

Юқорида келтирилган маълумотларни ҳудудлар кесимида таҳлил қилиш орқали мамлакатимизда туризмни ривожланишига катта таъсир қилаётган ҳудудларни аниқлаб олиш имконияти юзага келади (2-жадвал).

2-жадвал. Сайёҳлик фаолиятини амалга оширувчи корхоналар ва хизмат кўрсатилган таширф буюрувчилар сони

Худудлар	Сайёҳлик фирмалар сони, бирлик			Ташриф буюрганлар сони, минг киши		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Ўзбекистон Республикаси	337	288	348	212,3	577,8	673,8
Қорақалпоғистон Республикаси	8	11	13	3,9	6,9	9,8
Андижон	5	3	4	0,2	0,1	1,0
Бухоро	11	16	31	1,1	6,3	39,3
Жиззах	8	3	5	10,5	16,2	15,5
Қашқадарё	4	3	7	1,7	0,5	0,8
Навоий	4	10	13	0,9	4,4	14,8
Наманган	4	1	3	0,7	0	0,3
Самарқанд	45	41	57	17,6	7,8	27,8
Сурхондарё	0	2	4	0	0	3,8
Сирдарё	1	1	2	0,2	0,5	4,5
Тошкент вил.	7	3	5	6,3	4,5	0,3
Фарғона	5	8	9	4,2	10,1	1,3
Хоразм	6	8	14	77,2	236,4	418,7
Тошкент ш.	229	178	181	88,1	284,1	135,8

Мамлакатимизда сайёҳлик фаолиятни амалга оширувчи ташкилотлар сони 2018-йилда 502 тани ташкил этган ва 2019-йилга келиб бу кўрсаткич 517 тага етган. 2020-йилга келиб эса пандемия сабабли ушбу фаолиятни амалга оширувчи корхоналар сони 337 тани ташкил этган бўлса, 2022-йилда сайёҳлик фирма ва ташкилотлар сони 348 тани ташкил этиб, у ўтган йилга нисбатан 120,8 %ни ташкил қилган бўлса, улар томонидан 673,8 минг кишига хизмат кўрсатилган ва бу ўтган йилга нисбатан қарийб 16,6 фоизга ортган.

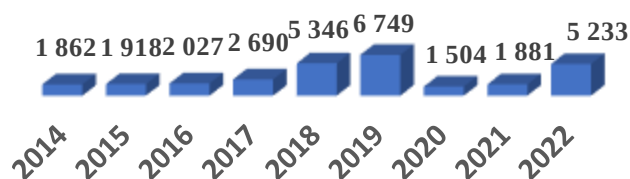
Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, Тошкент шаҳрида фаолият юритаётган сайёҳлик фирма ва корхоналар сони 2021-йилга нисбатан ошган бўлсада (101,6%), улар томонидан хизмат кўрсатилган таширф буюрувчилар сони 47,8 фоизга камайган. Шунингдек, мамлакатимизда таширф буюрганлар сони бўйича Хоразм вилояти (418,7 минг киши) юқори ўринга эга бўлган бўлса (ўтган йилга нисбатан 177,1%), таширф буюрганлар сонининг ўтган йилга нисбатан ўсиши бўйича Бухоро вилоятининг (6,2-мартга ортган) биринчи ўринни эгаллаганлигини кўришимиз мумкин. Шунингдек, мамлакатимизда ички туризм ҳам илдам ривожланиб келмоқда (3-жадвал).

3-жадвал. Ўзбекистонда ички туризм бўйича таширф буюрувчилар сони

Худудлар	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2022 йилда 2020 йилга нисбатан ўзгариши, %
Ўзбекистон Республикаси	176 646	522 009	538 938	3,1м
Қорақалпоғистон Республикаси	3 897	6 853	9 684	2,5м
Андижон	164	5 944	224	137,0
Бухоро	993	16 177	27 751	27,9 м
Жиззах	10 456	427	14 839	1,5 м
Қашқадарё	1 632	4 398	653	40,0
Навоий	890	0	14 817	16,6 м
Наманган	634	6 599	220	34,7
Самарқанд	13 989	24	8 022	57,3
Сурхондарё	0	520	2 528	-
Сирдарё	200	4 375	4 490	22,4 м
Тошкент вил.	6 163	7 394	324	5,2
Фарғона	4 016	220 940	2 194	54,6
Хоразм	71 967	243 678	366 176	5,1м
Тошкент ш.	616	0	87 016	141,2 м

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, мамлакатимиз аҳолисининг сайёҳ сифатида ташрифи 2022 йилда 2020 йилга нисбатан жиддий суръатларда ўсган (3,1 марта). Хоразм вилояти ўрганилаётган йилларда ички туризмда ташриф буюрганлар сони бўйича энг кўп бўлган ҳудуд сифатида юқори улушга эга бўлган. Ўзбекистонга 2023 йил давомида 6 626,3 минг нафар хорижий фуқаролар ташриф буюрган бўлиб, бу ўтган 2022 йилга нисбатан 26,6% ортганлигини кўрсатади. Ташриф буюрган сайёҳларнинг 16,9 %и (1 116,8 минг киши) ҳаво транспортида, 1,4 %и (95,7 минг киши) темир йўл орқали, 0,4 %и (28,8 минг киши) автомобиль транспортида келган бўлса, уларнинг 81,3 % (5 386,4 минг нафари) чегарани пиёда кесиб ўтган. Республикамизга 2023 йилда МДХ мамлакатларидан келган фуқаролар сони ўтган йилга нисбатан 23,0 % ўсган бўлса, бошқа мамлакатлардан ташриф буюрган сони эса 95,4 % га ўсган. Бунга қўшимча сифатида ушбу йилда юртимизга МДХ давлатларидан 6 109,0 минг киши келган бўлиб, бу мамлакатимизга жами ташриф буюрганларнинг 92,2 % ини ташкил этиб, Ўзбекистонга дунёнинг бошқа мамлакатларидан ташриф буюрган сони 517,3 минг кишини (7,8 %) ташкил қилган. Мамлакатимизга сайёҳлар асосан қариндошларини йўқлаш, дам олиш, хизмат, даволаниш, тижорат ва ўқиш мақсадларида ташриф буюрадилар.

Ўзбекистон Республикасига ташриф буюрган чет эл фуқаролари сони тўғрисида келтирилган маълумотлардан, мамлакатимизга ташриф буюрувчи чет эл фуқаролари сони 2018-2019-йилларда (2018-йилга 2017-йилга нисбатан 2 баробар, 2019-йилда 2018-йилга нисбатан 126 %) кескин ошган бўлиб, 2020-йилга келиб, бутун дунёда кузатилаётган пандемия сабабли кескин (22,2 % ёки 2019-йилдагидан 4,5 баробар кам) тушиб кетган (1-расм).



1-расм. Ўзбекистон Республикасига ташриф буюрган чет эл фуқаролари сони динамикаси, минг киши

Шу билан бирга, 2021 ҳамда 2022-йилларда мос равишда 1881,0 минг ва 5233,0 минг тани ташкил қилган ва бу пандемиядан кейинги даврда ижобий ўсиш ва ўзининг пандемиядан аввалги ҳолатини тиклаганлигини кўрсатиб беради. Ўзбекистонга 2023 йил давомида 6 626,3 минг нафар хорижий фуқаролар ташриф буюрган бўлиб, бу ўтган 2022 йилга нисбатан 26,6% ортганлигини кўрсатади. Ташриф буюрган сайёҳларнинг 16,9 %и (1 116,8 минг киши) ҳаво транспортида, 1,4 %и (95,7 минг киши) темир йўл орқали, 0,4 %и (28,8 минг киши) автомобиль транспортида келган бўлса, уларнинг 81,3 % (5 386,4 минг нафари) чегарани пиёда кесиб ўтган [15]. Республикамизга ушбу давр мобайнида МДХ мамлакатларидан келган фуқаролар ўтган йилга нисбатан 23,0 % ўсган бўлса, бошқа мамлакатлардан ташриф буюрган сони эса 95,4 % га ўсган. Бунга қўшимча сифатида ушбу йилда юртимизга МДХ давлатларидан 6 109,0 минг киши келган бўлиб, бу мамлакатимизга жами ташриф буюрганларнинг 92,2 % ини ташкил этиб, Ўзбекистонга дунёнинг бошқа мамлакатларидан ташриф буюрган сони 517,3 минг кишини (7,8 %) ташкил қилган.

Ўзбекистонга сайёҳлар асосан қариндошларни йўқлаш, бўш вақт ва дам олиш, хизмат, даволаниш, тижорат ва ўқиш мақсадларида ташриф буюрадилар. Мамлакатимизга 2023 йил якунлари бўйича қариндошларни йўқлаш мақсадида келган чет эл фуқаролари сони 9561,1 минг кишини ташкил қилган бўлса, ушбу кўрсаткич 2019 йилда 5 520,7 минг киши бўлган. 2020 йилда (1 321,4 минг киши) жиддий пасайишдан кейин 2021 ҳамда 2022 йилларда мос равишда 1 613,1 ва 4 657,6 минг кишига етган [14].

Ушбу ўрганилаётган давр мобайнида бўш вақтини мароқли ўтказиш ва дам олиш мақсадларида мамлакатимизга ташриф буюрган сайёҳлар сони ўрганилаётган давр бошига 1043,9 минг кишини ташкил қилган бўлса, 2023 йилда аввалги кўрсаткичдан фарқли равишда сезиларли даражада паст кўрсаткични қайд этган (2023 йилда 773,3 минг киши). Ушбу кўрсаткич бўйича ҳам 2020 йилдан 2022 йилгача бўлган уч йиллик даврда жиддий пасайишни кузатишимиз мумкин (мос равишда 129,3 минг, 155,1 минг ва 392,2 минг киши). Хизмат мақсадида ташриф буюрган сайёҳлар сонидан ҳам худди шу каби ўзгаришларни кузатишимиз мумкин. Хусусан, 2020 йилда (17,4 минг киши) энг паст кўрсаткич бўлган ва навбатдаги икки йил давомида (2021 йилда 60,7 минг киши ва 2022 йилда 83,8 минг киши) аста секин ўса бошлаган. Аммо, ушбу мақсадда ташриф буюрганлар сони давр охирида жиддий ўзгаришларни қайд этган (2022 йилда 143,5 минг киши). Бу кўрсаткич давр бошига нисбатан қарийб уч марта кўп эканлигини кўришимиз мумкин. Юртимизга тижорат ва ўқиш мақсадида ташриф буюрганлардаги ўзгаришлар даволаниш мақсадида келган сайёҳлар сониданги ўзгаришга нисбатан анча ўхшаш динамикани кўрсатган.

Даволаниш мақсадида келганлар сони 2019 йилда 55,5 минг кишини ташкил қилган бўлса, 2023 йилга келиб ушбу кўрсаткич 61,3 минг кишини ташкил қилган. Ушбу кўрсаткич бўйича 2023 йилда ўтган йилга нисбатан пасайишни кузатишимиз мумкин бўлади. Ваҳоланки, 2022 йилда 70,0 минг киши мамлакатимизга даволаниш мақсадида ташриф буюрган бўлса, 2023 йилга келиб бу кўрсаткич 61,3 минг кишини ташкил қилган. Юқоридагилардан келиб чиқиб, 2023 йилда юртимизга ўқиш мақсадида ташриф буюрган хорижий сайёҳлар жами келганларнинг 0,3 % ини (16,8 минг киши) ташкил қилган бўлса, бу борада тижорат мақсадида келганлар – 1,1 %ни (70,4 минг киши), даволаниш мақсадида келган сайёҳлар – 0,9%ни (61,3 минг киши), хизмат юзасидан ташриф буюрганлар 2,2%ни (143,5 минг киши), бўш вақт ва дам олиш учун – 11,7 %ни (773,3 минг

киши) ташкил қилган бўлиб, улар орасида энг кўп сайёҳатларнинг мақсадларига эса қариндошларни йўқлаш деб белгиланганлари 5 561,1 минг киши ёки жамига нисбатан 83,9 %га тенг бўлган[15]. Уларни ўтган йилга нисбатан қиёслаганда, қариндошларни йўқлаш мақсадида келганлар 2022 йилга нисбатан 19,4 % га, хизмат сафари мақсадларида келганлар сони 71,3 % га, бўш вақтини мароқли ўтказиш ва дам олишга келган сайёҳлар 97,2 % га, ўқиш мақсадида мамлакатимизга ташриф буюрганлар 91,5 % га ва даволаниш мақсадидаги сафарлар 3,4 бараварга ошган бўлса, тижорат мақсадида келган сайёҳ 12,5 % га камайган.

МДХ ва бошқа давлатлардан Ўзбекистонга келган сайёҳлар сони қариндошларни йўқлаш мақсадида мос равишда 5 468,4 ва 92,7 минг киши, бўш вақтини мароқли ўтказиш ва дам олиш мақсадлари эса 441,1 ва 332,2 минг киши, даволаниш мақсадида келганлар 61,2 ва 0,1 минг киши, хизмат мақсадида ташриф буюрган сайёҳлар 71,3 ва 72,2 минг киши, тижорат мақсадида эса 62,2 ва 8,1 минг киши ҳамда ўқиш мақсадида 4,8 ва 12,0 минг кишини ташкил қилган. Юқорида келтирилган маълумотлардан келиб чиқиб, 2023 йилда чет эл мамлакатларидан (МДХдан ташқари) асосан дам олиш ва бўш вақтини мазмунли ўтказиш мақсадида келганлар жами келганларнинг 64,2 % ини, қариндошларини йўқлаш учун келган эса 17,9 % ҳамда хизмат сафари учун ташриф буюрганлар 14,0 %ни ташкил қилган. Шулардан 2,3 % и – ўқиш мақсадида, 1,6 % и – тижорат ҳамда 0,01 % и даволаниш мақсадида ташриф буюрган [15]. МДХ мамлакатларидан жами ташриф буюрганларнинг 89,5 % и қариндошларини йўқлаш, 7,2% и бўш вақтини ўтказиш ва дам олиш, 1,2% и хизмат сафари мақсадида, 1,0% и даволаниш, 1,0% и тижорат ва 0,1% и ўқиш мақсадида келганлар ҳисобланади.

Мамлакатимизга қариндошларни йўқлаш мақсадида асосан Тожикистон (2 030,5 минг киши), Қирғизистон (1 702,0 минг киши) ҳамда Қозоғистон Республикаларидан (1 245,8 минг киши) ташриф буюрган бўлса, бўш вақтини мароқли ўтказиш ва дам олиш мақсадларида Россиядан (235,3 минг киши), Қозоғистон (63,4 минг киши) ҳамда Қирғизистон Республикаларидан (43,8 минг киши) ташриф буюрган. Даволаниш мақсадида Тожикистон (43,2 минг киши), Қозоғистон (10,7 минг киши) ҳамда Қирғизистон Республикаларидан (5,5 минг киши) ташриф буюрган бўлса, хизмат мақсадида Тожикистон (22,3 минг киши), Россия(19,6 минг киши) ҳамда Туркиядан (17,7 минг киши) ташриф буюрган ташриф буюрган. Ўқиш мақсадида Ҳиндистон (7,6 минг киши), Туркменистон (3,1 минг киши) ҳамда Покистондан (1,4 минг киши) ташриф буюрган бўлса, тижорат мақсадида Туркменистон (46,5 минг киши), Тожикистон (14,8 минг киши) ҳамда Афғонистондан (1,9 минг киши) ташриф буюрган[15]. Буларни жинси бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, ушбу даврда республикаимизга Тожикистондан келган эркеклар сони 1 187,6 минг киши (жамига нисбатан 35,8 % и), Қирғизистондан келган эркеклар 732,3 минг кишини (22,1 %), 616,9 минг киши Қозоғистондан (18,6 %), 369,2 минг киши Россиядан (11,1 %), 85,8 минг киши Туркиядан (2,6 %), 44,3 минг киши Туркменистондан (1,3 %), 34,3 минг киши Ҳиндистондан (1,0 %), 29,2 минг киши Хитойдан (0,9 %) ва 21,8 минг киши Жанубий Кореядан (0,7 %), бошқа чет эл мамлакатларидан эса 199,0 минг эркек (6,0 %) ташриф буюрган. Шу билан бирга, мамлакатимизга ташриф буюрган аёллар кесимида 1024,8 минг киши Қирғизистондан (уларнинг умумий сонидан 31,0 % и), 967,5 минг киши Тожикистондан (29,3 %), 716,4 минг киши Қозоғистондан (21,7 %), 345,1 минг киши Россиядан (10,4 %), 56,0 минг киши Туркменистондан (1,7 %), 20,7 минг киши Туркиядан (0,6 %), 13,3 минг киши Хитойдан (0,4 %), 13,0 минг киши Жанубий Кореядан (0,4 %), 12,6 минг киши Италиядан (0,4 %) ҳамда қолган 136,6 минг аёл киши бошқа давлатлардан (4,1 %) ташриф буюрган [15]. 2023 йилда мамлакатимизга ташриф буюрган сайёҳларни ёши кесимида таҳлил қиладиган бўлсак, 31-55 ёшдагилар уларнинг асосий қисмини (48,2 % ёки 3 191,5 минг киши) жумладан, эркеклар – 50,4 % ни, аёллар – 49,6 % ташкил қилган. 56 ва ундан юқори ёшдаги сайёҳлар 20,7 % ни ташкил қилиб, улар 1 369,2 минг киши, жумладан, 40,5 % и эркеклар ва 59,5 % и аёллар, 18 ёшгача бўлганлар эса 16,1 % ни ёки 1 064,7 минг нафар бола, жумладан, 51,8% ўғил болалар, 48,2 % қиз болалар, 15,1 % и 19-30 ёшдаги ташриф буюрувчилар бўлиб, улар 1 000,8 минг кишини, жумладан, 60,3 % йигитлар, 39,7 %ни қизлар ташкил қилган. Мамлакатимиздан 2023 йилда хорижга сайёҳлик мақсадларда кетган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари 4 787,4 минг кишини ташкил қилган бўлиб, 2022 йилга нисбатан МДХ давлатларига кетганлар 7,8 % га ва бошқа мамлакатларга кетганлар сони 3,8 % га пасайган [15]. Ушбу даврда МДХга 4 153,7 минг киши кетган бўлиб, улар жами кетганларнинг 86,8 % ини ташкил қилган бўлса, бошқа мамлакатларга кетганлар сони 633,8 минг кишини ёки жамига нисбатан 13,2 % ни ташкил қилган.

Хулоса ва таклифлар. Таҳлилларимиз ва илмий кузатишларимиз асосида қуйидаги илмий хулоса ва таклифларни баён этамиз. Яъни:

1. Ўзбекистон Республикасида сайёҳлик хизматлар бозорида ҳам муҳим таркибий ўзгаришлар юз бериб, туризм индустрияси ҳозирги кунда тадбиркорлар учун янада жозибали тармоқлардан бирига айланиб бормоқда. Республикада сайёҳлик бизнесни таркибий жиҳатдан қайта қуриш ва институционал ривожлантириш талабларидан бири ҳисобланади. Бунда тармоқлараро ва минтақалараро ташқи иқтисодий алоқаларни шакллантириб, ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

2. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, сайёҳлик фаолият иштирокчилари мавжуд бўлган ўқитиш ва таълим бериш усулларини ўзгартириб бориши лозим. Чунки, жаҳон ҳўжалигининг интеграциялашуви ва глобаллашуви кучайиб бораётган бир пайтда туризм соҳасининг олдига янгидан-янги вазифалар қўйилмоқда. Ўзбекистонда туризм соҳаси рақобатбардош бўлиши учун унинг иштирокчилари туризм бозори талабларини қондира олиши керак. Ўзбекистонга келаётган кўпчилик сайёҳлар Ғарбий Европадан эканлигини ҳисобга олган ҳолда муваффақиятга эришиш учун ўқитишнинг меъёрлари халқаро андозаларга мос келиши зарур.

3. Хорижий мутахассисларнинг фикрига кўра, Ўзбекистонда ҳукм сураётган осойишталик, юртимизнинг осори атиқалари, қадимги маданий ёдгорликлари ва гўзал табиати мамлакатга йилига 2,5-3,0 млн.дан ортиқ бўлган сайёҳларни ташриф буюриши учун имкон яратади. Бундай катта ҳажмдаги сайёҳлар оқимини қабул

қилиш имкониятига эга бўлган хусусий мулк шаклидаги отелларни, кемпингларни, меҳмонхоналарни ва шунингдек бошқа ўнлаб сайёҳлик базалар тизимини яратиш муҳим аҳамият касб этади.

4. Туризм соҳасида ижобий ўзгаришларга эришиш, нафақат ташкилий вазифаларни бажарадиган, балки сайёҳлик ташкилотларини бошқара оладиган янги авлодни ҳам тарбиялашни тақозо этади. Шунингдек, маҳаллий туризм бозори иштирокчилари учун тренинглар ўтказиш орқали уларнинг малакасини юксалтира бориб, улар таклиф этаётган хизматлар сифати ва рақобатбардошлигини ошириш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Харажатлар стратегияси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 18 июлдаги “Туризм тўғрисида”ги 549-сонли Қонуни.
3. Макаров М.Ю. Построение модели устойчивого развития сайёҳских территорий (на примере Краснодарского края). Диссертация на соискание учёной степени кандидата экономических наук. Сочи 2016 – 33,34 стр.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги маълумотлари <https://www.stat.uz/uz/rasmiy-statistika/metadata-2>
5. Квартальнов В.А., Романов А.А. Международный туризм: политика развития: Учебное пособие. М., 1998.; Квартальнов В.А Стратегический менеджмент в туризме: современный опыт управления. М.: Финансы и статистика, 1999-496.;
6. Кабушкин Н.И. Менеджмент туризма - Минск.: Новое знание, 2002.- 409 с.;
7. Сенин В.С. Организация международного туризма: Учебник.- 2-е изд.- М.: Финансы и статистика, 2005.- 400 с.
8. Норчаев А.Н. Халқаро туризм ривожланишининг иқтисодий ўсишига таъсири. – Номзод. дисс., 2004.-22 б;
9. Рузиев С.С. Ўзбекистон маданий туризм бозори ва унинг истиқболлари. – Номзод.дисс. автореф.2009.-21 б;
10. Хамидов О. Х. Выбор конкурентной стратегии предприятий на рынке сайёҳических услуг Узбекистана. Канд. дисс. автореф, 2006-22 с.
11. Тураев Б.Х. Развитие организационно-экономических механизмов функционирования регионального туризма.-Док.дисс. автореф., 2011.-38 с
12. <https://www.statista.com/statistics/233223/travel-and-tourism-total-economic-contribution-worldwide/>
13. <https://www.unwto.org/news/international-tourism-to-end-2023-close-to-90-of-pre-pandemic-levels>
14. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари <https://stat.uz/uz/default/press-reizlar>
15. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги маълумотлари <https://stat.uz/images/uploads/reliz2024/turizmpresreliz2023ru.pdf>

Аннотация: Ушбу мақолада туризм соҳасини миллий иқтисодиётдаги туган ўрни, унинг ривожланишига таъсир кўрсатувчи омиллар, кўрсатиладиган хизматлар сифатини яхшилаш, туризм соҳасидаги иқтисодий ривожланишни статистик баҳолаш масалалари ва йўналишлари ёритиб берилган..

Калит сўзлар: туризм, диверсификациялаш, туризм инфраструктураси, сайёҳлик маҳсулот.

Аннотация: В статье рассматривается роль туризма в национальной экономике, факторы, влияющие на его развитие, повышение качества услуг, вопросы и направления статистической оценки экономического развития в туризме.

Ключевые слова: туризм, диверсификация, туристическая инфраструктура, туристические продукты.

Annotation: This article describes the role of tourism in the national economy, the factors influencing its development, improving the quality of services, issues and directions of statistical assessment of economic development in tourism.

Keywords: tourism, diversification, tourism infrastructure, tourism products.

УОК 336.76

МЭМЛЕКЕТИМИЗДЕ ФОНД БАЗАРЫ ҚӘЛИПЛЕСИЙИНИ РАЎАЖЛАНДИРЫҲ ЖОЛЛАРИ

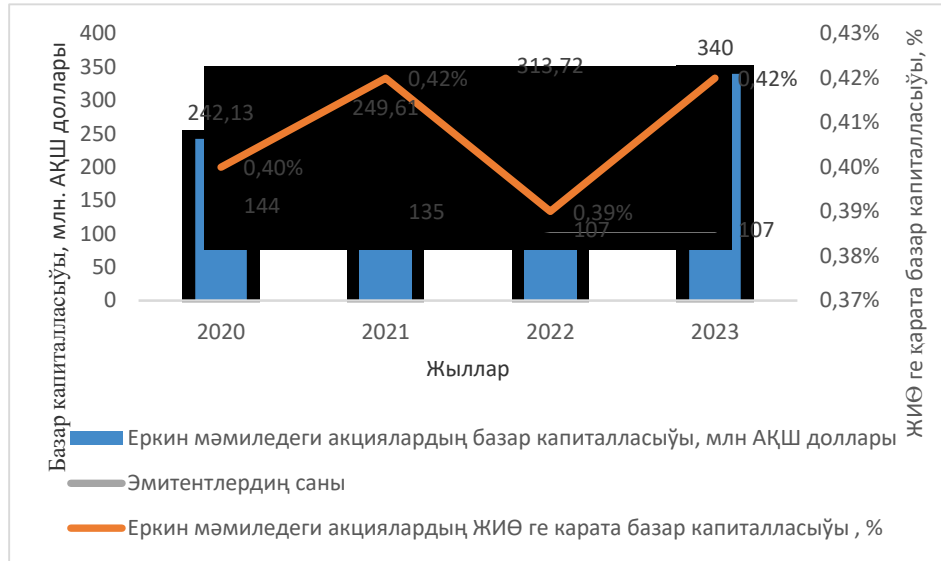
Турдиева У.

Қарақалпақ мамлекетлик университети

Раўажланган мамлекетлер экономикасы ҳаққында гәп кететугын болса, көз алдымызда глобал дәрежеде жоқары мәртебеге ийе компаниялар хәм халық ушын қосымша дәрамат табыў мүмкиншиликлериның көплиги көринетугын болады. Әйне әне сол еки өзгешелик бул мамлекетлерде раўажланган фонд базарының искерлик жүргизип атырғанлығынан дерек береді. Фонд базарының раўажланыўы арқалы тек ғана халық хәм компаниялардың, бәлки пүткіл бир мамлекет экономикасының финансылық турақлылығын тәмийинлеп, нағыз өзи турақлылық мамлекет экономикасына инвестициялардың жедел пәтте кирип келиўи хәм капиталдың нәтийжели бөлистирилиўи ушын зәрүрли мүмкиншиликлерди усыныс етеди. Әне соннан келип шыққан ҳалда, соңғы жылларда мамлекетимизде де фонд базарын раўажландырыўға бөлек итибар қаратылып атырған болып, шубҳасыз оның раўажланыўы халық пәраўанлығын тәмийинлеў менен бирге жергиликли компаниялардың заманагөй глобал экономикада актив қатнасыўына алып келеди.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023-жыл 11-сентябрдеги “Өзбекстан-2030” стратегиясы туўрысында”ғы ПФ-158-санлы Пәрманы менен 2030 жылға шекем Өзбекстан Фонд базары 20 еседен де көп көлемде өсиўи кереклиги айтып өткен болып, мине сол мақсеттиң қойылыўы мамлекетте фонд базарының раўажланыўына қаншалық дәрежеде зәрүрли итибар берилип атырғанлығынан дерек береді. Бул норматив - ҳуқықый ҳүжеттиң 2023 жылда қабыл етилгенинен келип шығатуғын болсақ, сондай-ақ 2023 жылда Өзбекстан фонд базарында еркин мәмиле деги акциялардың базар капиталласыўы көрсеткиши 340 млн. АҚШ

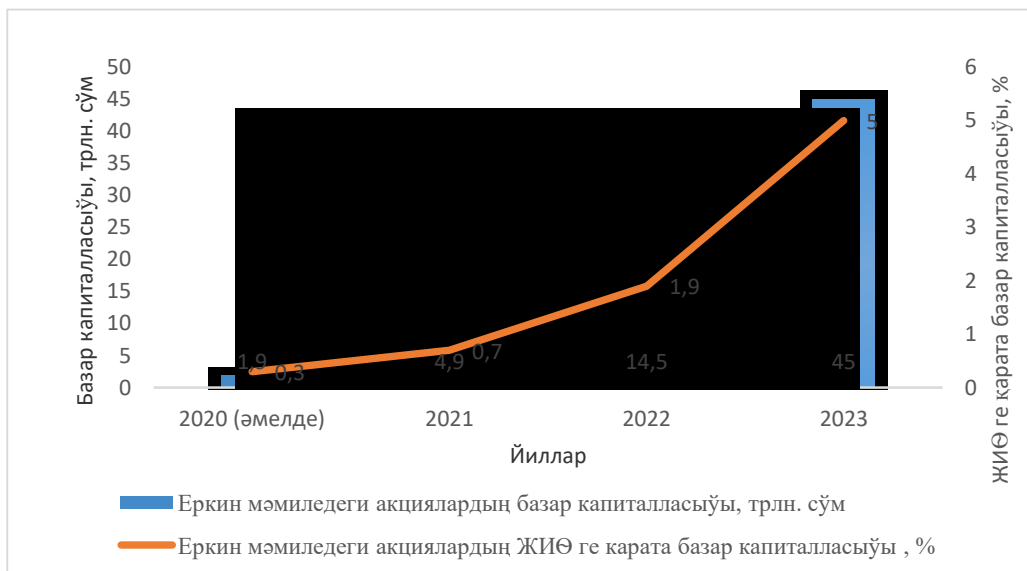
долларын курағанын есапқа алатуғын болсақ (1-суўретке қараң), жети жылдан кейин бул көрсеткіш ең кемінде 8 млрд. АҚШ долларға шекем өсиуі керек[1].



1 - сүўрет. 2020 - 2023 жылларда Өзбекстан фонд базарында еркин мәмиледеги акциялардың базар капиталласыуы[2]

Тағы бир зәрүрли хұжжет - Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 2 сентябр деги “Капитал базарын раўажландырудың қосымша ис - илажлары туўрысында” ғы ПҚ -291-санлы Шешими менен Перспективалы жойбарлар миллий агентлиги жоқарыдағы сыяқлы зәрүрли жобаларды әмелге асыруы ушын тийкаргы жуўапкер шөлкем ретинде белгиленди. Сол орында айтып өтиў керек, бул Қарардың қабыл етилиўи мәмлекет фонд базарында орын алған машқалаларды ўақтында сапластыруы, соның менен бирге фонд базарының раўажланыўын және де жетилистируў жолында қойылған зәрүрли кәдем болды. Гәп сонда, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2021 жыл 13 апрелдеги “Капитал базарын және де раўажландыруы ис-илажлары туўрысында” ғы ПФ-6207-санлы Пәрманы менен мәмлекетдеги капитал базарының регуляторы ретинде Экономика ҳәм финанс министрлиги белгиленген еди. Бул Пәрман 2023 жылдың ақырына шекем әмелге асырылуы керек болған ис - илажлардың кеңейтирилген дизимин усынуы менен бирге Экономика ҳәм финанс министрлиги алдында жоқары дәрежедеги ўазыйпаларды жүклеген еди. Бирақ, 2023-жылға келип бул ўазыйпалар қутилгениндей орынланбағаны ушын, жоқарыда айтып өткенимиздей, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 2 сентябр деги ПҚ-291-санлы Шешими менен регуляторлық ўазыйпасы Перспективалы жойбарлар миллий агентлиги мойнына жүклетилди.

Егер 1 - суўретке итибар қарататуғын болсақ, 2023 жылда еркин мәмиледеги акциялардың базар капиталласыуы 2020 жылға салыстырғанда сәл кем 100 млн АҚШ долларына асқан. Бир қарағанда соңғы 4 жыл даўамында мәмлекетте фонд базарының раўажланыўында өсиў тенденциясы бақланған. Сол орында, буған байланысly унамлы нәтийже қолға киритилгенине қарамастан, неге Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023-жыл 2-сентябрдеги ПҚ-291-санлы Шешими менен фонд базарын тәртипке салуы ўазыйпасы бир шөлкемнен басқа бир шөлкемге өткерилди деген орынлы сораў туўылады. Бул сораўға жуўап табыў мақсетинде итибарыңызды 2 - суўретке қаратамыз[3].



2 - сўўрет. 2021 - 2023 жыллар ушын жойбарластырылган еркин мәмиледеги акциялардың базар капиталласыўы. 2 - сўўретте Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2021-жыл 13-апрелдеги ПФ - 6207 - санлы Пәрманы менен белгилеп берилген 2021-2023 жыллар ушын еркин мәмиледеги акциялардың базар капиталласыўы жобасы келтирилген. Сўўретке итибар қаратқан болсаңыз, 2023 жылда режеге көре еркин мәмиледеги акциялардың базар капиталласыўы 45 трлн сумды қураўы керек болған. Бул 3, 7 млрд АҚШ долларына эквивалент баға болып табылады. Бирақ, 1-сўўреттеги мағлыўматларға қарасаңыз, әмелде бул көрсеткиш 2023 жылда 340 млн АҚШ долларында шөлкемлескен, яғный жоба бар жоғы 10% этирапында орынланған. 2 - сўўретте режеге көре 2023 жылда еркин мәмиледеги акциялардың ЖИӨ ге салыстырғанда базар капиталласыўы 5% ин қураўы кереклиги көрсетилген. Бирақ, 1-сўўреттеги мағлыўматларға итибарды қаратсақ, әмелде бул көрсеткиш 0, 42% те шөлкемлескен[4].

Жоқарыдағы сўўретлерде келтирилген мағлыўматлардың анализинен көринип турыпты, олда, егер соңғы 4 жыл даўамында еркин мәмиледеги акциялардың базар капиталласыўы көрсеткиши бойынша өсиў бақланған болсада, бул пландағы номерлерден талай узақ муғдарды көрсеткен. Енди, бәршемиз жоқарыда келтирип өтилген сораўға, яғный “неге Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 2 сентябр деги ПҚ - 291 - санлы Шешими менен фонд базарын тәртипке салыў ўазыйпасы Финанс хәм экономика министрлигинен Перспективалы жойбарлар миллий агентлигине өткерилди” деген сораўға жуўап таптық деп айта аламыз. Улыўма алғанда, бундай жуўапкершиликли ўазыйпаның бир шөлкемнен басқа шөлкемге өткерилгенлиги орын алған машқалаларды сапластырыў жолындағы зәрүрли қәдем болып, бундай қарардың қабыл этилиўине себеп болған бул мәселелер жөнинде төменде тоқталып өтпекшимиз[5]:

— Фонд базарын раўажландырыў дағы әўметсизликтиң ең тийқарғы себеби ретинде 2021 - 2023 жыллар даўамында мәмлекетдеги ең ири компаниялар хәм банклердиң ИПО га шығыўы, яғный олар акцияларының фонд биржасы арқалы ғалабалық жайластырылыўының кўтилгендей әмелге аспағанлығын көрсетиў мүмкин. 1-кестеде Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2021-жыл 13-апрелдеги ПФ-6207-санлы Пәрманы менен белгиленгениндей, 2021-2023 жыллар даўамында ИПО га шығыўы керек болған шөлкемлердиң дизими келтирилген. Кестеден көринип турғаны сыяқлы, 15 эмитент, яғный шөлкемлер 2023 жылға шекем ИПО га шығыўы жойбарластырылған. Бирақ, 2023 жылға келип бул эмитентлер арасынан тек бир шөлкем - “Өзбекстан металлургия комбинати” АЖ буған байланыслы әмелий қәдемлерди таслай баслады[7];

— Инвесторлар арасында Өзбекстан фонд базарын ғалабаластырыўға қаратылған жаңа қуралларды қәлиплестириў бойынша да мәлим дәрежеде хәлсизликке жол қойылды. Басқаша этип айтқанда, биржа инвестицион фондлары, ипотека хәм ислам қымбатлы қағазлары, соның менен бирге краудфандинг сыяқлы қураллар әмелге асырылмай қалды; Фонд базарының алдыңғы регуляторы болған Финанс хәм экономика министрлиги бир ўақыттың өзинде Фонд базарының бирден-бир программалық-техникалық комплекси хәм Корпоратив информация бирден-бир порталының ийеси, соның менен бирге бир қатар компаниялардың акционері болғанлығы себепли жүзеге келген мәплердин қарсы келиўи оның фонд базарын раўажландырыўға қаратылған ис-илажаларын әмелге асырыўына мәлим дәрежеде кесент етти;

Т/р	Кәрхана аты
1.	“Ўзбекистон металлургия комбинати” АЖ
2.	“Ўзбекнефтгаз” АЖ
3.	“Ўзмилий банк” АЖ
4.	АТ Халқ банки
5.	“Агро банк” АТБ
6.	“Микрокредитбанк” АТБ
7.	“Бизнесни Ривожлантириш банки”
8.	“Ўзагросуғурта” АЖ
9.	“Қурилишмашлизинг” АЖ
10.	“Ўзбекинвест” АЖ
11.	“Uzbekistan airways” АЖ
12.	“Ўзтрансгаз” АЖ
13.	“Олмалиқ КМК” АЖ
14.	“Навоий КМК” АЖ
15.	“Ўзавтосаноат” АЖ

1 – кесте. 2021-2023 жылларда акциялары фонд биржасы арқалы ғалабалық жайластырылыўы белгиленген кәрханалар дизими[6].

мәмлекет пенен капитал базарының профессионал қатнасыўшылары ортасында өз-ара байланыстың жеткиликли дәрежеде орнатылмағанлығы, соның менен бирге жәхән базарларындағы қолайсыз конъюнктура сыяқлылар да фонд базарының раўажланыўына мәлим дәрежеде тосқынлық етти; хәм ақыбетинде, фонд базарының раўажланыўы ушын жуўапкер болған мәмлекет басқарыўы шөлкемлеринде жоқары маман қәнийгелердин жеткиликли дәрежеде емеслиги, соның менен бирге норматив - ҳуқықый ҳужжетлер менен белгиленген ўазыйпалардың атқарылыў үстинен жеткиликли дәрежеде қадағалаўдың әмелге асырылмағанлығы сыяқлыларды да мәселелер тайпасына киргизиў мүмкин.

Улыўма алғанда бул сыяқлы машқалаларды сапластырыў мақсетинде мәмлекетимиз ҳүкимети тәрәпинен көплеген унамлы әхмийетке ийе болған ис - илажлар әмелге асырылып атырған болып, жоқарыда келтирип өткенимиздей, Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 2 сентябр деги ПҚ-291-санлы Шешими

пикиримиздин айқын тастыйықы бола алады. Соннан келип шыққан ҳалда ҳам де Өзбекистанда фонд базарын раўажландырыў бүгинги күнниң ең актуал әҳмийетке ийе мәселелеринен бири екенлигин есапқа алған ҳалда, төменде фонд базарын раўажландырыў бойынша өз усынысларымызды келтирип өтемиз: мәмлекетте акционерлердин, атап айтқанда миноритар акционерлердин ҳуқық ҳам мәплерин қорғаў системасын және де жетилистириў керек. Миноритар акционерлер тайпасына физикалық шахсларды да киргизиў мүмкин болып, әйне әне сондай акционерлер менен ислеў, олардың ҳуқық ҳам мәплерин қорғаў системасын халық аралық талаплар дәрежесинде раўажландырмай турып, ол ҳалда фонд базарының раўажланыўда зәрүрли роль атқаратуғын глобал портфел инвесторларын тартыўда қыйыншылықларға дус келемиз; мәмлекетте корпоратив басқарыўды да ызымшылық дәрежесинде ҳам де компаниялардың әмелияты дәрежесинде де раўажландырыўға үлкен итибарды қаратыўымыз керек. Яки бундай корпоратив басқарыўға ийе болалмайды екенбиз, инвесторлардың компанияларымыз акцияларын сатып алыўға болған умтылысларын хошаметлендире алмаймыз. Жәҳән тәжирийбеси соны көрсетеди, инвесторлар салдамлы корпоратив басқарыў системасына ийе болған компаниялар менен ислеўди мақул көреди; мәмлекетте шет ел инвесторлардың исенимин хәр тәрәплеме ақлай алатуғын заманағөй капитал базары инфрасистемасын раўажландырыўға бөлек итибар қаратыўымыз керек. Бул тәбий, көплеген ызымшылық ҳужжетлериниң Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 2 сентябр деги ПҚ - 291 - санлы Шешимине масластырыў, бул ҳужжетлерди әмелде енгизиў ҳам сынақтан өткерий механизмлерин жаратыў бойынша кең көлемдеги жумыслар етилиўин аңлатады.

Жуўмақлап айтқанда, мәмлекетимизде фонд базарын раўажландырыў жолында әмелге асырылып атырған көплеген ис - илажлар жақын келешекте өз нәтийжесин береді. Үмит етип каламыз, бундай ис - илажлар, соның менен бирге жоқары келтирип өтилген усыныслар мәмлекетимиз фонд базарының және де раўажланыўына, ең тийкарғысы Өзбекистан капитал базарының глобал финансылық базарда айрықша орын ийелеўине түртки болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 11 сентябр деги “Өзбекистан - 2030” стратегиясы туўрысында” ғы ПФ - 158 - санлы Пәрманы. www.lex.uz
2. Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2023 жыл 2 сентябрдеги “Капитал базарын раўажландырыўдың қосымша ис - илажлары туўрысында” ғы ПҚ - 291 - санлы Шешими. www.lex.uz
3. Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2021 жыл 13 апрелдеги “Капитал базарын және де раўажландырыў ис - илажлары туўрысында” ғы ПФ - 6207 - санлы Пәрманы. www.lex.uz
4. “Ташкент” Республика Фонд Биржасы мағлыўматлары
5. “Өзбекистан металлургия комбинати” АЖ дың рәсмий интернет сайты www.uzbeksteel.uz
6. Инвестиция институтлары миллий аўқамының рәсмий интернет сайты www.naii.uz
7. Kapital – Depozit инвестицион компаниясының рәсмий интернет сайты www.kapdepo.uz

Аннотация: Мақалада соңғы жылларда Өзбекистан фонд базарының раўажланыў жағдайы анализ етилген, буған байланыслы қабыл етилген ең зәрүрли норматив - ҳуқықый ҳужжетлер үйренілген, анализ ҳам үйрениўлер нәтийжесинде фонд базарының раўажланыўына тосқынлық ететуғын мәселелер анықланған ҳам де оларды сапластырыў бойынша усыныслар ислеп шығылған.

Таяныш сөзлер: фонд базары, облигация, акция, инвестор, инфрасистема, глобал финансылық базар.

Пути развития фондового рынка в нашей стране

Аннотация: В статье проанализировано состояние развития фондового рынка Узбекистана за последние годы, изучены наиболее важные нормативно - правовые акты, принятые в этой связи, в результате анализа и исследований выявлены проблемы, препятствующие развитию фондового рынка, и разработаны рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: фондовый рынок, облигации, акции, инвесторы, инфраструктура, мировые финансовые рынки.

Ways to develop the stock market in our country

Abstract: The article analyzes the state of development of the stock market of Uzbekistan in recent years, studies the most important regulatory and legal acts adopted in this regard, as a result of analysis and studies, problems impeding the development of the stock market are identified, and recommendations for their elimination are developed.

Key words: stock market, bonds, shares, investors, infrastructure, global financial markets.

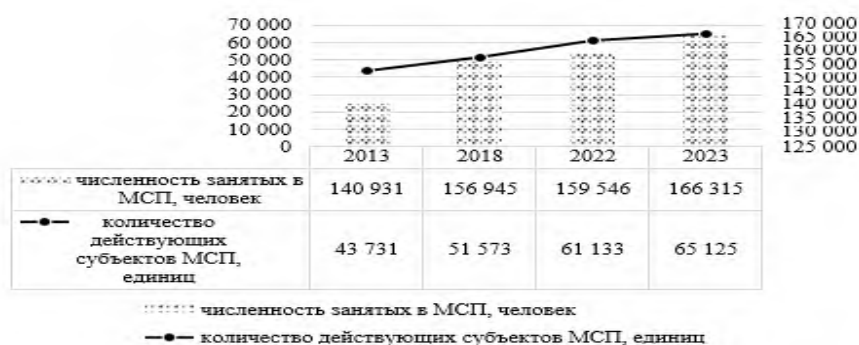
ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ МАЛОГО БИЗНЕСА

Торешов М. К.

Каракалпакского государственного университета и преподаватель караузякского агроэкономического техникума

Малые и средние предприятия в Каракалпакстане играют важнейшую роль в стимулировании экономического роста, создании рабочих мест, поддержании регионального развития, содействии инновациям и формировании предпринимательской активности. Они обеспечивают современной экономике товарный ассортимент, являются основой стабильного и устойчивого экономического роста. Поэтому все формы поддержки субъектов малого и среднего бизнеса со стороны государства сегодня крайне важны и необходимы. Однако, несмотря на свой потенциал и значимость, малые предприятия сталкиваются с рядом проблем, которые могут негативно воздействовать на современное предпринимательство.

Выполненное авторами исследование статистических данных позволило выявить тенденцию стабильного роста числа малых и средних предприятий в динамике анализируемого периода



(рисунок1).

Рис. 1. Динамика количества действующих субъектов малых и средних предприятий и численности занятых в малых и средних предприятиях (на Республика Каракалпакстан)

Количество действующих малых и средних предприятий в Каракалпакстане за последние 10 лет увеличилось на 21394 или на 49%, то есть почти в полтора раза. Соответствующим образом увеличилась и численность работников, занятых на этих предприятиях – на 18%. Отставание темпа роста численности работников от темпа роста количества малых предприятий свидетельствует о том, что в последние годы численность работников на одном малом предприятии снижается. В то же время, аспект управления персоналом становится ключевым фактором, определяющим эффективность деятельности малых предприятий. В условиях ограниченных ресурсов и часто небольших коллективов сотрудников, правильное распределение обязанностей становится сложной задачей, требующей внимательного анализа и профессионального подхода.

На малых предприятиях, где ограничено количество сотрудников, эффективное распределение обязанностей становится особенно актуальным вопросом. Неправильное распределение обязанностей может привести к серьезным последствиям, затрагивающим как отдельных сотрудников, так и предпринимательскую деятельность предприятия в целом.

Одной из наиболее распространенных проблем является перегрузка обязанностей определенных сотрудников, что может вызвать снижение мотивации у работников. Сотрудники, испытывающие постоянное давление и чрезмерную ответственность, могут потерять интерес к своей работе и чувство удовлетворения от нее. Это, в свою очередь, может привести к снижению общей производительности предприятия, так как утомленные и недооцененные сотрудники склонны к снижению эффективности в выполнении своих обязанностей. В противоположном случае другие рабочие в это время испытывают недостаток задач. Это явление может возникнуть из-за нечеткого понимания ролей и обязанностей, а также из-за недостаточного управления процессами делегирования задач. Неравномерное распределение задач также вносит дисбаланс в командную динамику. Когда одни члены команды перегружены работой, а другие ощущают свободу от ответственности, это может привести к недопониманию и конфликтам внутри коллектива. Недостаточная координация между сотрудниками, занимающимися различными аспектами деятельности предприятия, может привести к ошибкам, упущенным возможностям и снижению общей конкурентоспособности предприятия на рынке. Определение четких ролей представляет собой фундаментальный аспект эффективного управления на малых предприятиях. Эта задача становится особенно важной в контексте ограниченных ресурсов и небольших коллективов, где каждый член команды играет ключевую роль в общем успехе предпринимательских структур.

Неразбериха в обязанностях может привести к ряду негативных последствий. В частности, дублирование работы становится серьезной проблемой, когда сотрудники не ясно понимают, кто отвечает за выполнение конкретных задач. Это не только приводит к неэффективному использованию ресурсов, но также замедляет выполнение задач и создает дополнительные издержки. Упущение важных задач является еще одним следствием неразберихи в обязанностях. Когда роли и ответственности не определены четко, существует риск того, что определенные задачи будут игнорироваться или выполнены некачественно. Это может оказать отрицательное воздействие на качество продукции или услуг, что, в свою очередь, может повлиять на репутацию предприятия.

Недопонимание внутренних процессов также возможно в условиях отсутствия ясного определения ролей. Когда сотрудники не знают, за что они ответственны, как их задачи взаимосвязаны с общей целью предприятия, это может создать путаницу и замедлить работу. Эффективное функционирование предприятия требует, чтобы каждый член команды понимал свою роль в контексте общей стратегии и целей.

Четко определенные роли играют важную роль в мотивации сотрудников. Когда каждый член команды знает, что от него ожидается, и видит свой вклад в общий успех, это стимулирует более высокую производительность и чувство принадлежности. Ясное определение ролей помогает создать эффективную командную динамику, способствуя достижению общих целей предприятия. Эффективная коммуникация представляет собой неотъемлемый ключевой элемент при процессе распределения обязанностей на малых предприятиях. Когда количество сотрудников ограничено, и каждый играет важную роль в достижении общих целей, правильное взаимодействие и понимание становятся критически важными аспектами успешного управления. Недостаточная коммуникация может привести к серьезным недопониманиям между членами команды. Если роли и обязанности не объяснены четко, сотрудники могут иметь разные представления о том, что от них требуется. Это может привести к выполнению задач не в соответствии с ожиданиями, создавая риск для общей эффективности. Кроме того, недостаточная коммуникация может стать источником конфликтов между

сотрудниками. Неопределенность в ролях и задачах может вызвать недовольство, непонимание и, в конечном итоге, конфликты в коллективе. Разъяснение ожиданий и ясное общение помогают предотвратить подобные непонимания и создать более благоприятную рабочую атмосферу. Координация между различными членами команды является еще одним важным аспектом успешного распределения обязанностей. Когда каждый сотрудник знает, как его работа взаимосвязана с работой других, это способствует более эффективному использованию ресурсов и предотвращает дублирование усилий. Хорошо скоординированный коллектив способен быстро реагировать на изменения и эффективно решать проблемы, улучшая общую производительность.

Система открытой и эффективной коммуникации также способствует выявлению потребностей и идей сотрудников, что может привести к инновациям и улучшению процессов. В результате этого предприятие становится более гибким и способным адаптироваться к изменяющимся условиям рынка.

Таким образом, эффективная коммуникация и координация являются неотъемлемыми компонентами успешного распределения обязанностей на малых предприятиях, способствуя устойчивости и эффективности в работе организации.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амирханова Л.Р. Подходы к оптимизации численности персонала как условие социально ответственного управления предприятием / Л.Р. Амирханова, Е.Ю. Бикметов // Управление экономикой: методы, модели, технологии: материалы XIX Международной научной конференции (Уфа-Павловка, 9–10 октября 2019 года)
2. Амосова А.И. Особенности менеджмента в организациях малого бизнеса / А.И. Амосова // Бизнес-образование в экономике знаний. – 2023.
3. Козловская А.И. Управление бизнес-процессами предприятия через призму коммуникаций / А.И. Козловская // Актуальные проблемы и перспективы развития экономики: российский и зарубежный опыт. – 2019
4. Софронова Е.Е. Управление персоналом малого предприятия: проблемы и перспективы / Е.Е. Софронова // Устойчивость экосистем в условиях цифровой нестабильности: сборник трудов международной научно-практической конференции. Симферополь: Крымский федеральный университет им. В.И. Вернадского, 2022.
5. Ярошко С.М. Практическое применение организационных структур управления в реальных условиях хозяйствующих субъектов малого и среднего бизнеса / С.М. Ярошко // Скиф. – 2022.

Kichik tadbirkorliklarda kadrlarni boshqarish muammolari.

Rezyume. Maqolada kichik biznesda xodimlarni samarali boshqarish muammolari haqida soʻz yuritilgan. Mualliflar kichik korxona xodimlarini samarali boshqarishga toʻsqinlik qiladigan muammolarni tahlil qildilar. Tadqiqot natijalariga koʻra, shuningdek, kichik biznes faoliyatining oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, xodimlarni boshqarishni takomillashtirish boʻyicha chora-tadbirlar taklif qilindi.

Tayanch soʻzlar: oʻrta biznes, xodimlarni boshqarish, delegatsiya, muvofiqlashtirish, vazifalarni belgilash

Problemy upravleniya personalom na predpriyatiyax malogo biznesa

Резюме. В статье говорится о проблемах эффективного управления сотрудниками малого бизнеса. Авторы проанализировали проблемы, препятствующие эффективному управлению работниками малых предприятий. По результатам исследования с учетом специфики деятельности малого предпринимательства предложены меры по совершенствованию управления работниками.

Ключевые слова: средний бизнес, управление персоналом, делегирование, координация, постановка задач.

Problems of personnel management at small business enterprises

Summary. The article talks about the problems of effective management of small business employees. The authors have analyzed the problems that hinder the effective management of employees of small businesses. Based on the results of the study, taking into account the specifics of small business activities, measures to improve the management of employees are proposed.

Keywords: medium-sized business, personnel management, delegation, coordination, task setting.

NASHRIYOT KORXONALARINING IQTISODIY KOʻRSATKICHLARI TAHLILI VA ULARNING FAOLIYATINI BAHOLASH

Tursinov M.B.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti tadqiqotchisi

Kichik tadbirkorlik har qanday iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim omili boʻlib, milliy iqtisodiyotning oʻsishi va aholi farovonligini taʼminlaydi. Globallashtirish sharoitida Oʻzbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida tashqi iqtisodiy-siyosiy omillarining kuchayishi, ishsizlik va inflyatsiya darajasining ortib borishi, import oʻrnini bosuvchi mexanizmlarni joriy etishni va milliy tadbirkorlik muhitini sezilarli darajada mustahkamlashni talab qiladi. Oʻzbekiston biznesining rivojlanishida kichik biznes alohida oʻrin tutadi.

Jumladan, 2024 yil 1 yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar (fermer va dehqon xoʻjaliklarisiz) soni jami 417 080 tani, shundan yangi tashkil etilganlari 86 030 tani tashkil etdi. Kichik tadbirkorlik subʼektlari tomonidan 516 106,3 mlrd. soʻm miqdorida qoʻshilgan qiymat yoki iqtisodiyotdagi yalpi qoʻshilgan qiymatning 51,2 % yaratilgan [5]. Shu munosabat bilan kichik biznes samaradorligini baholash yondashuvlarini takomillashtirish dolzarb va muhim hisoblanadi. Ushbu sohada mualliflar tomonidan korxonaning iqtisodiy-moliyaviy holatini baholashning turli mezonlari asosida integral koʻrsatkichlari aniqlangan.

A.M.Shestoperevning uslubiy yondashuvi kichik biznesning moliyaviy holatining kompleks oʻlchovini aniqlashga, yaʼni kichik biznesning iqtisodiyotdagi ishtiroki koʻeffitsientini aniqlashga asoslangan. Muallif kichik biznesning iqtisodiyotdagi ishtiroki darajasi, kichik korxonalarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi va band boʻlganlarning ulushini hisoblagan [1]. Tadqiqotlarda keng tarqalgan usullardan biri bu ikki omil tahlilining sinergiyasiga asoslangan usullardan foydalanish hisoblanadi. Masalan, N.M.Filimonovning uslubiy yondashuvi hudud

jozibadorligi va kichik biznesning raqobatbardoshligining integral ko'rsatkichlarini birlashtirgan matritsaga asoslanadi [2]. O.V.Konevning metodik yondashuvi bloklardan iborat mezonlarni guruhlashdan iborat: kichik korxonalarning rivojlanish ko'lam va zichligi; tadbirkorlik faoliyati darajasi; mamlakatning kelajakdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga qo'shgan hisssasi; kichik biznes sub'ektlarining investitsiya faoliyatini belgilash. Har bir ko'rsatkich blokining ahamiyatlik vaznini aniqlash asosida muallif tomonidan natija ko'rsatkichlari hisoblab chiqilgan va uning mezon qiymatlari shkalasi taklif qilingan: [0-0,24] – kichik biznesning milliy iqtisodiyotga qo'shgan hisssasi; [0,24-0,47] – kichik biznes sub'ektlarining mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishga qo'shgan hissasining o'rtacha darajasi; [0,48-1] – kichik biznes sub'ektlarining milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga qo'shayotgan hissasining yuqori darajasi [3]. N.A.Usmanovning tadqiqotlarida korxonalar xo'jalik faoliyati samaradorligini baholashning resurs yondashuvi va maqsadli yondashuvlari tavsifi yoritib berilgan. Shuningdek, korxonalarining kompleks samaradorligini baholashda integral samara ko'rsatkichi, innovatsiya rentabelligi, xarajalar samaradorligi hamda iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari alohida guruhlarga ajratilib tasniflangan. Tadqiqotchi korxonalar raqobatbardoshligini baholash bilan birga, tadbirkorlik subyektlari faoliyatini baholashning ijtimoiy va iqtisodiy ko'rsatkichlari tasnifini ham amalga oshirgan [4]. Tadqiqotning uslubiy asosini hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va hududlarning barqaror rivojlantirish muammolari, kichik tadbirkorlik sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar, korxonaning iqtisodiy-moliyaviy ko'rsatkichlari, uning barqaror rivojlanishni tahlil qilish va baholashga oid yetakchi olimlarning xalqaro ilmiy anjumanlari materiallari tashkil etadi. Shuningdek, dialektik, muammoni o'rganishda abstrakt-mantiqiy, qiyosiy tahlil, integral ko'rsatkichlar kabi usullardan foydalanildi. Quyida biz respublikada faoliyat yuritayotgan “Sharq” MChJ, “G'ofur G'ulom” MChJ, “O'zbekiston nashriyoti” MChJ nashriyot korxonalarining moliyaviy natijalari va balans ma'lumotlaridan foydalangan holda 2019-2022 yillardagi xo'jalik faoliyatini tahlil qilamiz.

“Sharq” MChJ korxonasining moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni tahlil qilish natijasida aytish mumkinki, 2022-yilda 2019-yilga nisbatan nashriyot mahsulotlarini sotishdan kelgan tushum 50646578 ming so'mni tashkil etib, 95,4%ga kamaygan. Ushbu ko'rsatkich “G'ofur G'ulom” va “O'zbekiston nashriyoti” korxonalarida o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, mos ravishda 142,4 va 120,0% ga oshgan. Biroq, 2020-yilda “O'zbekiston nashriyoti”da hamda 2020-2021 yillar davomida “Sharq” va “G'ofur G'ulom” korxonalarida sotishdan kelgan tushum hajmi pasayib borgan. Buning sababini jahon iqtisodiyotida “Covid-19” pandemiyasining paydo bo'lishi va uning ta'siri bilan izohlash mumkin (1-jadval).

1-jadval. Nashriyot korxonalarining sotishdan kelgan tushumi (SKT) va sof foydasi (SF) tahlili [7]

Yillar	Sharq		G'ofur G'ulom		O'zbekiston nashriyoti	
	SKT (ming so'm)	SF (ming so'm)	SKT (ming so'm)	SF (ming so'm)	SKT (ming so'm)	SF (ming so'm)
2019	53079981	6879630	41661808	2369199	126211895	714104
2020	38695158	547224	32992618	4017648	67913012	3704130
2021	23832859	568820	28135313	287373	97716674	10209385
2022	50646578	866741	59312223	6066752	151470154	33788375
2022 yilda 2019 yilga nisbatan o'sish surati,%	95,4	12,6	142,4	256,1	120,0	4731,6

Tahlil etilayotgan davrda korxonalarining sof foydasi, jumladan, “Sharq” korxonasida 2022-yilda 2019-yilga nisbatan 12,6%ga tushgan. Buning asosiy sabablaridan biri, 2022-yilda ushbu korxonaning davr xarajatlari 2019-yilga nisbatan qariyb 120 % ga oshgan. “G'ofur G'ulom” va “O'zbekiston nashriyoti” korxonalarida esa, sof foyda hajmi 2019-2022 yillar davomida mos ravishda 2,6 va 47 barobariga oshgan bo'lib, bunga 2022-yilda korxonalarining davr xarajatlari mos ravishda 98,1 va 64,8% (mahsulot tannarxi-98,0%) kamayganligi hisobidan erishilgan. Mahsulot tannarxi hajmi esa, to'rt yil davomida “Sharq” va “O'zbekiston nashriyoti” korxonalarida mos ravishda 91,2 va 98,0%ga kamaygan. “G'ofur G'ulom” korxonasida esa 123,1% ga oshgan (2-jadval).

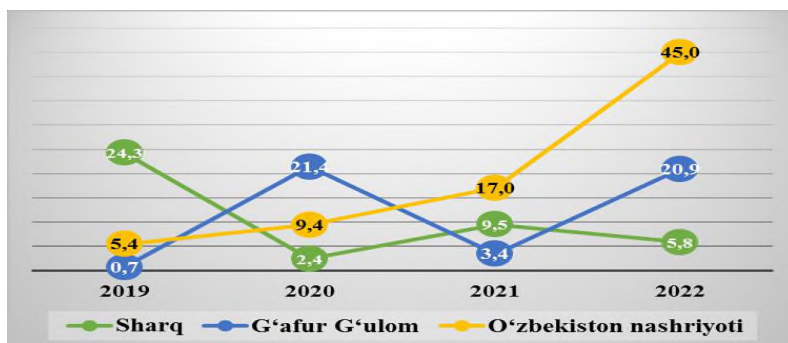
2-jadval. Nashriyot korxonalarining mahsulot tannarxi (MT) va davr xarajatlari (DX) tahlili [6], ming so'mda

Yillar	Sharq		G'ofur G'ulom		O'zbekiston nashriyoti	
	Mahsulot tannarxi	Davr xarajatlari	Mahsulot tannarxi	Davr xarajatlari	Mahsulot tannarxi	Davr xarajatlari
2019	46204435	8370674	35297068	7157782	94266108	27698561
2020	34432821	5880095	24627350	3566189	52697526	16393562
2021	20804395	4822134	26121076	4306582	74805836	14691424
2022	42127705	10008058	43467944	7019442	92370450	17940518
2022 yilda 2019 yilga nisbatan o'sish surati,%	91,2	119,6	123,1	98,1	98,0	64,8

Ta'kidlash lozimki, mahsulot tannarxining sotilgan mahsulot tarkibidagi ulushi tahlil qilinayotgan davrda “Sharq” korxonasida 0,04%ga, “G'ofur G'ulom” korxonasida 0,12%ga, “O'zbekiston nashriyoti” korxonasida 0,14%ga qisqargan. Bu o'z navbatida korxonada olib borilayotgan ishlab chiqarish hisobi tizimida olib borilayotgan ijobiy yondashuvni ifodalaydi. Biroq nashriyot mahsulotlarini sotish, boshqaruv va boshqa umumxujalik ahamiyatidagi harajatlarni umumlashtiruvchi davr xarajatlari faqat “Sharq” korxonasida 2022-yilda 2019-yilga nisbatan 119,6%ga oshgan bo'lib, buning natijasida sof foyda hajmi keskin kamaygan. Davr xarajatlari o'z tavsifiga ko'ra korxona faoliyatidagi xarajatlar tizimida alohida ahamiyatga ega bo'lib, unga boshqaruv, tijorat va boshqa umumxo'jalik ahamiyatidagi xarajatlar kiradi. Bu xarajatlar ishlab chiqariladigan va sotiladigan mahsulot hajmiga emas, balki xo'jalik

faoliyatining davomiyligiga bog'liq buladi. Bu turdagi xarajatlarning oshib borishi korxona rentabelligini pasayishiga sabab bo'ladi. "G'ofur G'ulom" va "O'zbekiston nashriyoti" korxonalarida esa, aksincha davr xarajatlari mos ravishda 98,1 va 64,8%ga kamayib, natijada korxona rentabelligini oshishiga ta'sir ko'rsatgan (1-rasm).

1-rasm. Nashriyot korxonalarining sotuv rentabelligi darajasi [6], (%da)



1-rasmda keltirilgani ma'lumotlarini tahlil etadigan bo'lsak, nashriyot korxonalarining to'rt yil davomida rentabelligi darajasi birgina "O'zbekiston nashriyoti" korxonasida dinamik o'sish tendensiyasiga ega bo'lib (5,4%; 9,4%; 17,0%; 45,0%), 2022-yilda 2019-yilga nisbatan 39,6%ga qo'shimcha oshgan. Bu o'z navbatida korxonada barcha iqtisodiy omillardan samarali foydalanganligidan dalolat beradi. "G'ofur G'ulom"

korxonasida rentabelligi darajasi 2020 va 2022-yillarda mos ravishda bazis yilga nisbatan oshgan (21,4%; 20,9%). 2021-yilda esa, bazis yilga nisbatan -18% ga pasaygan. Bunga, ushbu yilda o'tgan 2020-yilga nisbatan ishlab chiqarish xarajatlari tashqari sotuv va operatsion xarajatlari 120,8%ga (4306582/3566189*100) oshganligi sababli rentabelligi darajasi keskin pasaygan. "Sharq" korxonasida 2019-yilda rentabelligi darajasi normal holatda (24,3%) bo'lib, qolgan yillarda pasayish darajasi 5,8%gacha kamaygan. Ushbu korxonada rentabelligi ketma-ket yil davomida pasayib borishi nashriyot mahsulotlarini sotish hajmi va yalpi foydaning kamayib borishi bilan izohlanadi. Undan tashqari global "Covid-19" pandemiyasining ta'siri ham bundan mustasno emas.

Nashriyot mahsulotlarini sotish hajmining oshishi korxonaning asosiy vositalaridan unumli foydalanishiga bevosita bog'liqdir. Asosiy vositalardan foydalanish darajasi korxonaning ishlab chiqarish quvvati miqdorini belgilaydi. Asosiy vositalardan samarali foydalanmaslik korxona rentabelligini pasayishiga olib kelishi mumkin. Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari korxona xo'jalik faoliyatiga baho berishning muhim ko'rsatkichlari hisoblanadi. Ular qatoriga asosiy fond qaytimi va fond rentabelligi ko'rsatkichlarini kiritish mumkin.

Asosiy fond qaytimi, 1 so'mlik asosiy vosita o'rtacha qiymatiga qancha miqdorda natijaviy ko'rsatkichning (sotilgan mahsulot, tovar mahsuloti, tovar oboroti va h.k.) to'g'ri kelishini ifodalaydi. Buning uchun quyidagi formula tavsiya etiladi:

$$F_q = \frac{SMH}{AV}, \quad (1)$$

bu yerda: F_q – fond qaytimi; SMH – sotilgan mahsulot hajmi; AV – asosiy vositalar o'rtacha qiymati.

Fond rentabelligi, 1 so'mlik asosiy vosita o'rtacha qiymatiga qancha miqdorda foyda ko'rsatkichning to'g'ri kelishini ifodalaydi va quyidagi formula tavsiya etiladi:

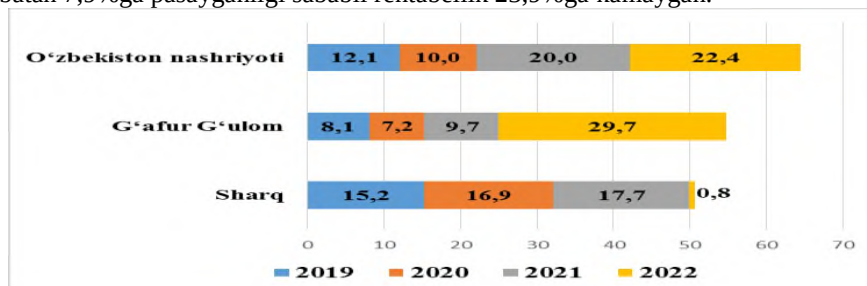
$$F_r = \frac{SF}{AV}, \quad (2)$$

bu yerda: F_r – fondlar rentabelligi; SF – sof foyda hajmi; AV – asosiy vosita o'rtacha qiymati.

Ushbu formulalardan foydalanib, nashriyot korxonalarining fond qaytimi va fond rentabelligi ko'rsatkichlarini tahlil qilamiz. 2022-yilda "O'zbekiston nashriyoti" korxonasida asosiy vositalarning 1 so'miga to'g'ri keladigan ishlab chiqarilgan mahsulot (fond qaytimi) qiymati 22,4 so'mni tashkil etib, 2019-yilga nisbatan 1,8 martaga ortgan. Bunday ijobiy holatni 2022-yilda korxonaga unumdorligi yuqori bo'lgan 1876903 ming so'mlik zamonaviy asbob-uskunalar sotib olinganligi va undan samarali foydalanganligi bilan izohlash mumkin (2-rasm).

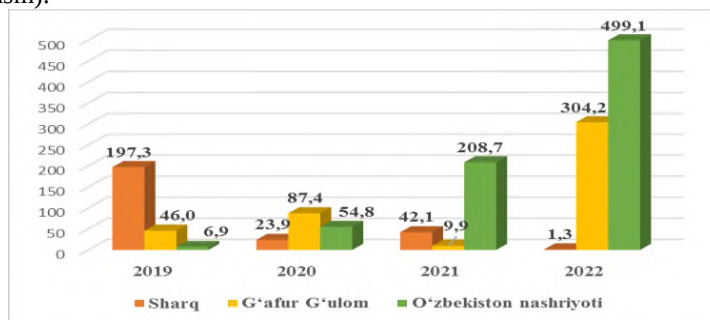
"G'ofur G'ulom" korxonasida ham 2022-yilda ijobiy tendensiya kuzatilib, 2019-yilga nisbatan 1 so'mlik asosiy vosita qiymatiga to'g'ri keladigan fond qaytimi 3,7 martaga ko'paygan. Ushbu korxonada to'rt yil davomida qo'shimcha asosiy vosita yoki yangi asbob-uskunalar sotib olinmagan bo'lsada, asosiy vositalardan foydalanishga ta'sir etuvchi omillardan samarali foydalangan. Bu omillarga ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarish quvvatidan to'liq foydalanish kabilarni keltirish mumkin.

Tadqiqot davri davomida asosiy vositalar rentabelligining o'zgarish darajasi nashriyot korxonalarida turlicha bo'lgan. Jumladan, "Sharq" korxonasida rentabelligi darajasi 2019-yilda eng yuqori darajada bo'lgan. 2020-yilda sof foyda bazis yilga nisbatan 7,9%ga pasayganligi sababli rentabelligi 23,9%ga kamaygan.



2-rasm. Nashriyot korxonalarining asosiy fond qaytimi tahlili [6], so'mda

2021-yilda sof foyda 103,9%ga oshganligi va asosiy vositalar qiymati 938724 ming so'mga kamayganligi sababli rentabellik qariyb 2 barobarga oshib, 42,1%ni tashkil etgan. 2022-yilda sof foyda hajmi bazis yilga nisbatan 152,4% oshgan bo'lsada, biroq asosiy vositalar qiymati 48,9 martaga oshgan va bu rentabellik darajasini keskin (1,3%) tushib ketishiga sabab bo'lgan (3-rasm).



3-rasm. Nashriyot korxonalarining asosiy fond rentabelligi tahlili [6], %

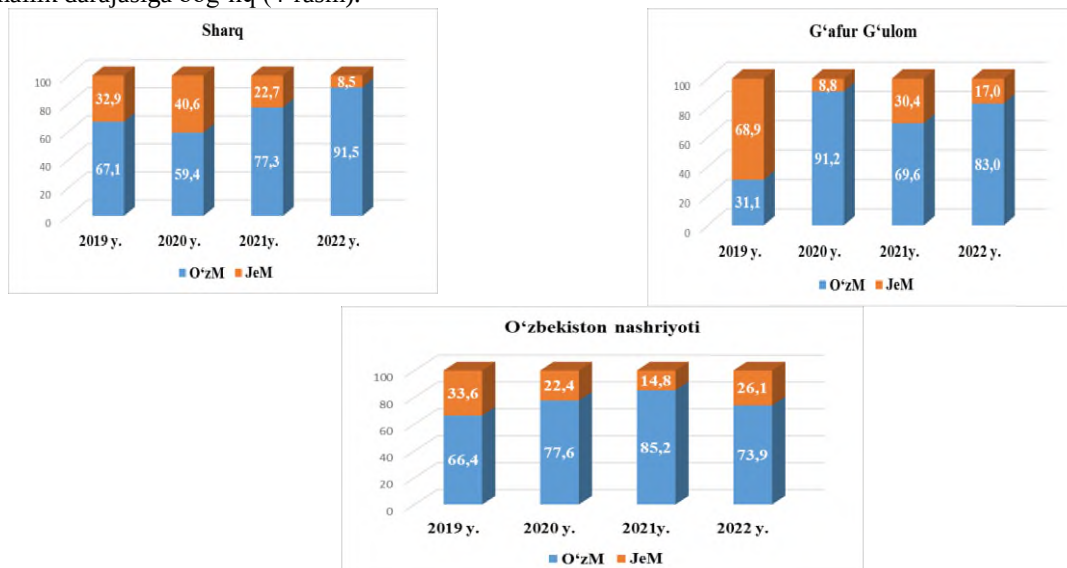
“G'afur G'ulom” korxonasida rentabellik darajasi 2021-yilda 9,9%ni tashkil etib, bazis yilga nisbatan 8,8 martaga kamaygan. Bunday pasayish tendensiyasiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

- sotishdan kelgan tushum 4857305 ming so'mga kamaygan;
- sof foyda 7,5% ga pasaygan;
- davr xarajatlari (+) 20,8%ga qo'shimcha o'sgan.

2019, 2020 va 2022 yillarda rentabellik darajasi mos ravishda 46,0%, 87,4%, 304,2% ni tashkil etib, dinamik o'sishga ega bo'lgan. Korxona 2022-yilda eng yuqori rentabellikka erishib, bunga sotishdan kelgan tushum 2 martaga, sof foyda esa 21 martaga oshganligi hamda asosiy vositalar qiymati 68,8%ga pasayganligi kabi omillar ta'sir etganligini ta'kidlash mumkin. “O'zbekiston nashriyoti” korxonasida 2019-yilda rentabellik darajasi 6,9%ni tashkil etib, keyingi yillarda mos ravishda 7,9 (2020y.), 3,8 (2021y.), 2,4 (2022y.) martaga ortib borgan. Bunga korxonada to'rt yil davomida nashriyot mahsulotlarini intensiv ishlab chiqarish natijasida sotuv hajmi va sof foyda hajmining oshib borishi ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Korxona xo'jalik faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan aylanma mablag'laridan foydalanishga bog'liq. Aylanma mablag'lar – bu material qiymatliklar, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulotga qo'yilgan, shuningdek kassa va hisob-kitob raqamlaridagi pul mablag'laridir. Aylanma mablag'larning asosiy xususiyati – ularning doimiy mobilligidir. Ular operatsion sikl va kapitalning yaratilishi uchun xizmat qiladi. Aylanma mablag'larining hajmi mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonini ta'minlash uchun yetarli bo'lishi lozim. Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish korxona umumiy ish samaradorligiga sezilarli tasir ko'rsatadi. Korxonaning yillik ishlab chiqarish hajmi aylanma mablag'larining aylanish tezligiga bog'liq. Qoida bo'yicha, aylanuvchanlik qancha yuqori bo'lsa, korxona moliyaviy holati shunchalik yaxshiroq bo'ladi. Aylanishning tezlashishi natijasida zahira va xarajatlarga yo'naltirilgan mablag'larning bo'shashi kuzatiladi, bu esa oqibatda korxona moliyaviy holatini yaxshilanishiga va to'lov qobiliyatining mustahkamlanishiga olib keladi. Nashriyot korxonalarining aylanma mablag'lar tarkibini iqtisodiy tahlil etish, uning ichki imkoniyatlari, zaif tomonlarini aniqlashga va korxonaning iqtisodiy vaziyatni yaxshilash bo'yicha taktik, investitsiya va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ko'mak beradi.

Korxonaning aylanma mablag'lari o'z (ichki) va jalb qilingan (tashqi) manbalar hisobidan shakllantiriladi. Nashriyot korxonalarining umumiy moliyaviy holati va uning barqarorligi o'z va qarz mablag'lari nisbatining optimallik darajasiga bog'liq (4-rasm).



4-rasm. Nashriyot korxonalari o'z mablag'lari (O'zM) va jalb etilgan mablag'lar (JeM) ning jami aktivlar tarkibidagi ulushi [6], %

4-rasm ma'lumotlarida nashriyot korxonalarining kapital mablag'lari tarkibi keltirilgan bo'lib, asosan aktivlarni shakllantirish manbalarida asosiy ulush o'z mablag'larini tashkil etadi. Birgina "G'ofur G'ulom" korxonasida 2019-yilda jami aktivlar tarkibida o'z mablag'lari 31,1% ni tashkil etib, xo'jalik faoliyatini yuritish va aktivlar hajmini ko'paytirish maqsadida 15019740 ming so'mlik (68,9%) kredit mablag'lari jalb etilgan. Bu esa, o'z navbatida korxonaning moliyaviy mustaqillik darajasi pastligini anglatadi. 2020-yilda jalb etilgan kapitalning ulushi 8,8%ni tashkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda uning ulushi ortganligi sababli 2021-yilda ulush 30,4%, 2022-yilda esa 17,0%ni tashkil etganligi kuzatildi.

"Sharq" korxonasida 2019-yilda o'z mablag'lari 67,1%ni tashkil etgan bo'lsada, 2022-yilga kelib ushbu ko'rsatkich ulushi 1,4 martaga oshgan (91,5%). Bunday holat korxonaning moliyaviy mustaqilligi darajasi yuqori ekanligidan dalolat beradi. "O'zbekiston" korxonasida 2021-yilda o'z mablag'lari ulushi yuqori bo'lib, 85,2%ni tashkil etgan. Qolgan yillarda o'z mablag'lari ulushi 66-74%gacha tebranib turgan. Bunday holat korxona uchun ijobiy hisoblanib, har yili korxonada ishlab chiqarish hajmini oshirish maqsadida me'yor darajada tashqi jalb etilgan mablag'lar hisobidan foydalangan. Korxonada aylanma mablag'larning samaradorlik ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, aylanma mablag'lar rentabelligi hisoblanadi. Aylanma mablag'lar rentabelligi 1 so'mlik sarflangan kapital mablag'iga qancha foyda kelishini ifodalaydi va quyidagi formula asosida aniqlanadi:

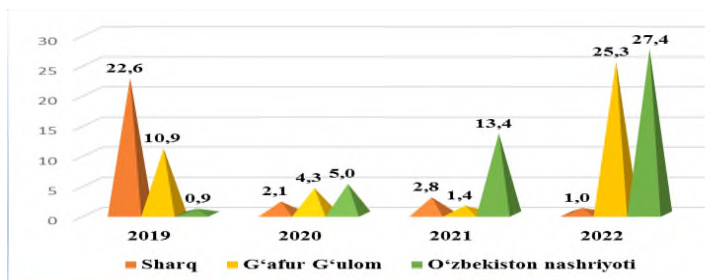
$$R_{ayl.mab.} = (\text{Sof foyda} / \text{Jami aylanma kapital}) * 100;$$

Ushbu formuladan foydalanib, nashriyot korxonalarining aylanma mablag'lar rentabelligi aniqlandi (5-rasm).

"Sharq" korxonasida 2019-yilda kapital rentabelligi darajasi 22,6 %ni tashkil etib, keyingi yillarda 2,1% (2020y.), 2,8% (2021y.), 1,0% (2022y.) darajagacha pasayib borgan. Bunga sabab bo'lgan omillarga 2019 yilga nisbatan keyingi davrlarda sof foyda hajmi 8-12 %gacha kamaygan. Bunday nodinamik tendensiya korxona uchun ijobiy baholanmaydi va aylanma mablag'lardan samarali foydalanmaganligini hamda yuqori moliyaviy risk mavjudligini anglatadi.

"G'ofur G'ulom" korxonasida kapital rentabelligi darajasi 2019-yildan 2021-yilgacha pasayib borgan (10,9%-1,4 %gacha), 2022-yilda 25,3 %gacha ko'tarilib, o'tgan yilga nisbatan 18 barobarga oshgan. Bunga ta'sir etuvchi omillar sifatida 2022-yilda jami aktivlar hajmi 1,1 barobar oshgan nisbatda sof foyda hajmi 21,1 barobarga oshganligini e'tirof etish mumkin.

5-rasm. Nashriyot korxonalarining aylanma mablag'lar rentabelligi darajasi [6], %



"O'zbekiston" korxonasida 2019-yilda kapital rentabelligi darajasi juda past (0,9%) bo'lib, keyingi davrlarda dinamik ravishda oshib borgan. 2020-yilda sof foyda hajmi 2019-yilga nisbatan 5,2 martaga oshganligi ta'sirida kapital rentabelligi darajasi 5,5 martaga oshgan (5,0%). Keyingi 2021 va 2022-yillarda sof foyda hajmi bazis yilga nisbatan mos ravishda 2,8 va 3,3 martaga oshganligi

natijasida kapital rentabelligi darajasi ham mos ravishda 2,6 va 2,0 martaga (13,4% -2021y., 27,4% -2022 y.) ko'paygan. Yuqorida biz nashriyot korxonalarining iqtisodiy va moliyaviy ko'rsatkichlarini tahlil qildik. Tahlil jarayonida iqtisodiy ko'rsatkichlarning alohida omillar ta'siri aniqlandi va korxonada ularning ustunlik va zaif tomonlari kuzatildi. Shuningdek, nashriyot korxonalarining iqtisodiy rivojlanishning ba'zi davrlar bo'yicha ijobiy dinamikasi mavjudligini ta'kidlash mumkin, ammo bu korxonaning kompleks iqtisodiy barqarorligi darajasini baholashga imkon bermaydi. Shu maqsadda dissertatsiya tadqiqotida belgilangan vazifalarni amalga oshirishda nashriyot korxonalarining iqtisodiy barqarorligini kompleks baholashni taklif etamiz. Korxona rivojlanishini aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkichlarni qamrab oluvchi mezon-darajadagi barqarorlikni shakllantirish, uning moliyaviy-iqtisodiy yo'nalishlarda raqobatbardoshligini ta'minlash, tarmoq va yo'nalishlarni rivojlantirishga shart-sharoit yaratadi. Tahlilning uslubiy asosi sifatida L.N.Chaynikova tomonidan taklif etilgan usul algoritmidan foydalandik [5]. Ushbu usulning afzalligi shundaki, korxona barqarorligi va raqobatbardoshligi darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi ko'rsatkichlarni cheksiz tanlash imkoniyati bo'lib, korxona holatini eng ob'ektiv baholashga va yanada ishonchli natijalarga erishishga imkon beradi:

1. Miqdoriy baholash uchun barqarorlikning birlik ko'rsatkichlar tizimini tanlash va shakllantirishni iqtisodiy asoslash.

2. Korxonaning moliyaviy-iqtisodiy holatini tavsiflovchi va uning barqarorligini baholash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish.

3. Barqarorlikning birlik ko'rsatkichlari son qiymatlarini hisoblash.

4. Korxonalar guruhidan birlik ko'rsatkichlarning maksimal miqdoriy qiymatlarini tanlash.

5. Vaznli (og'irlik) koeffitsientlarni birlik ko'rsatkichlariga keltirish.

6. Korxonaning integral ko'rsatkichlarini hisoblash.

7. Etalon sifatida qabul qilingan shartli korxonaning barqarorlik integral ko'rsatkichini hisoblash.

8. Tahlil qilinayotgan huududning barqarorlik darajasini hisoblash.

9. Barqarorlik darajasini baholash natijalari tahlili.

10. Barqarorlik darajasini oshirish bo'yicha boshqaruv yechimlarini ishlab chiqish.

Nashriyot korxonalari barqarorligini tahlil qilish uchun 15 ta moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalandik. Bizning fikrimizcha, ushbu ko'rsatkichlardan foydalanish nashriyot korxonalari barqarorligini aniqlashga va uning

raqobatbardosh salohiyati darajasiga qarab korxonalar reytingini shakllantirish imkonini beradi. Barqarorlik ko'rsatkichlarini tanlashda "Sharq" MChJ, "G'ofur G'ulom" MChJ, "O'zbekiston nashriyoti" MChJ korxonalarning balans va moliyaviy natijalari hisobot hujjatlaridan foydalanildi (3-jadval).

3-jadval. Nashriyot korxonalari barqarorlik ko'rsatkichlarining tartiblanishi [6]

№	Barqarorlik ko'rsatkichlari	O'lchov birligi
1	Sotishdan kelgan tushum	ming so'm
2	Tannarx	ming so'm
3	Davr xarajatlari	ming so'm
4	Sof foyda	ming so'm
5	Sotuv rentabelligi,	%
6	1 so'mlik tushumga qilingan xarajat, so'm	so'm
7	Ustav kapitali	ming so'm
8	Zahira kapitali	ming so'm
9	Taqsimlanmagan foyda	ming so'm
10	Uzoq muddatli majburiyatlar	ming so'm
11	Kreditor qarzdorlik	ming so'm
12	Asosiy fond qaytimi	so'm
13	Asosiy fond rentabelligi	%
14	Aylanma mablag'lar rentabelligi	%
15	Valyuta kursi farqidan daromad	ming so'm

Korxona barqarorligini baholashning ikkinchi bosqichida ko'rsatkichlarga muhimlik darajasiga ko'ra 1 dan n gacha kamayish tartibida o'rinlar ajratiladi, bu yerda n - tanlangan birlik ko'rsatkichlar soni. Keyingi bosqichda barqarorlik ko'rsatkichlarining nisbiy va absolyut qiymatlari hisoblanib, ushbu formula asosida xususiy ko'rsatkichlarga keltirildi:

$$Q_i^x = \frac{Q_i}{Q_{max}}, \text{ yoki } Q_i^x = \frac{Q_{min}}{Q_i}, \quad (3)$$

bu yerda:

Q_i - birlik ko'rsatkichning joriy qiymati;

Q_{max} - o'rganilayotgan korxonaning mos ko'rsatkichiga nisbatan tanlangan birlik ko'rsatkichning maksimal qiymati;

Q_{min} - o'rganilayotgan korxonaning mos ko'rsatkichiga nisbatan tanlangan birlik ko'rsatkichning minimal qiymati;

Keyingi algoritmi bosqichida korxonalar barqarorligini baholashda vazn koeffitsientlari (β_i) va keltirilgan xususiy ko'rsatkichlarning (Q_i^x) indeks ko'rsatkichlari aniqlangandan so'ng barqarorlik integral ko'rsatkichiga keltirdik va bu quyidagi formula asosida amalga oshirildi: $K_{integral} = \sum_{i=1}^n \beta_i * Q_i^x$, (4)

bu yerda β_i - tanlangan ko'rsatkichlarning ekspert usuli asosida olingan i-ko'rsatkichi vazn koeffitsienti. Vazn koeffitsienti ekspert baholash usulida aniqlanadi.

Ekspert usuli jarayonida ekspertlar tomonidan, tanlab olingan 15 ta ko'rsatkich 10 ballik shkala asosida baholanadi.

$$V_i = \frac{\sum A_i}{\max \sum A_i} - \text{yordamchi koeffitsient}, \quad (5)$$

$$\beta_i = \frac{V_i}{\sum V_i} - \text{vazn koeffitsienti}, \quad (6)$$

4-jadval. Barqarorlik ko'rsatkichlari vazn koeffitsientini ekspert baholash [6]

	1	2	3	4	5	6	7	8	Summa
Ekspert 1	6	7	6	6	9	9	5	7	
Ekspert 2	5	6	6	5	8	7	6	5	
Ekspert 3	6	7	5	4	9	8	4	6	
Ekspert 4	4	6	4	5	8	9	5	6	
Ekspert 5	5	5	6	5	9	8	4	5	
Summa	26	31	27	25	43	41	24	29	
V_i	0,59	0,70	0,61	0,57	0,98	0,93	0,55	0,66	
β_i	0,051	0,061	0,053	0,049	0,084	0,080	0,047	0,057	
Davomi									
	A9	A10	A11	A12	A13	A14	A15		
Ekspert 1	9	9	6	8	10	9	9		
Ekspert 2	8	7	5	7	8	7	8		
Ekspert 3	7	8	6	6	7	8	9		
Ekspert 4	9	7	4	6	9	8	8		
Ekspert 5	8	8	5	7	10	8	8		
Summa	41	39	26	34	44	40	42		
V_i	0,93	0,89	0,59	0,77	1,00	0,91	0,95		11,64
β_i	0,080	0,076	0,051	0,066	0,086	0,078	0,082		1,00

Ushbu formula asosida nashriyot korxonalarining 2019-2022 yillar bo'yicha barqarorlik integral ko'rsatkichlar hisoblandi (dastlabki ma'lumotlar 1-ildavda keltirilgan). Baholash algoritmi bo'yicha olib borilgan integral baholash hisob kitoblarini quyidagi 5-jadvalda keltiramiz.

5-jadval. Nashriyot korxonalarining barqarorlik integral indeksleri [6]

	"Sharq"	"G'ofur G'ulom"	"O'zbekiston nashriyoti"
2019	0,729	0,448	0,446
2020	0,476	0,710	0,663
2021	0,460	0,370	0,812
2022	0,336	0,573	0,757
	– Barqaror		
	– O'rtacha barqaror		
	– Past barqaror		

5-jadvalda nashriyot korxonalarining 15ta barqarorlik ko'rsatkichlari asosida barqarorlik integral indeksleri hisoblab chiqildi. Ushbu integral indekslar mantiqan qanchalik $K_{integral} \rightarrow 1$ ga yaqinlashsa, shunchalik barqarorlik darajasi yuqori bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda, integral indekslar darajalariga qarab barqarorlikni uch toifaga: barqaror, o'rta barqaror va past barqaror toifalarga ajratdik. Ya'ni, jadval ma'lumotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, "Sharq" korxonasi qolgan nashriyot korxonalariga qiyosiy baholaganda faqat 2019-yilda barqaror darajada faoliyat yuritgan bo'lib, 2021-yilda o'rta barqaror darajada va 2020, 2022-yillarda past barqaror darajada faoliyat yuritganligini izohlash mumkin. "G'ofur G'ulom" korxonasida barqarorlik darajasi to'rt yil davomida tebranib turgan. 2020-yilda taqqoslama indekslarda barqaror faoliyat yuritganini kuzatishimiz mumkin. 2021-yilda korxona ko'pgina omillar imkoniyatlaridan samarali foydalanmagani uchun past barqarorlik darajasiga tushib qolgan.

"O'zbekiston nashriyoti" korxonasida barqarorlik darajasi dinamik o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, 2019-2020-yillarda past va o'rta barqarorlik darajada, oxirgi 2021 va 2022-yillarda korxona barqaror darajada o'z faoliyatini olib borgan. Mamlakatda kichik biznesni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashning sabablari va real iqtisodiy ahvolini o'rganayotgan mazkur qisqacha o'rganish yakunida shuni ta'kidlash joizki, faqat samarali rivojlanish iqtisodiy munosabatlar voqeligiga mos infratuzilma va kichik biznesni qo'llab-quvvatlash ushbu iqtisodiy munosabatlar subyektlari uchun raqobatbardosh va qulay iqtisodiy muhitni topishga yordam beradi. Umuman olganda, bu butun mamlakat iqtisodiyotining iqtisodiy o'sishiga olib keladi.

Shunday qilib, kichik korxonalar faoliyati yakuniy foydalanuvchi ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilib, bozorning o'ziga xos ehtiyojlariga tezda moslasha oladi. Shu munosabat bilan kichik biznes sub'ektlari mahalliy bozorlarni tovar, ish va xizmatlar bilan to'ldirishda kattaroq korxonalarga qaraganda ko'proq ishtirok etadi, chunki ular kichik foyda bilan qanoatlanadi. Mahalliy bozorlarda kichik biznesning muvaffaqiyati sotiladigan mahsulotlar, ishlar va xizmatlarning nisbatan arzonligi bilan erishiladi, bu quyidagilar bilan bog'liq: resurslardan tejankorlik bilan foydalanish; faoliyatning tor ixtisoslashuvi; xodimlar sonining kamligi; past ma'muriy xarajatlar.

Kichik biznesning faoliyati aniq ijtimoiy yo'nalishga ega bo'lib, bu aholining bandlik darajasini, jumladan o'z biznesini tashkil etish natijasida o'zini o'zi ish bilan ta'minlash darajasini oshirishga yordam beradi. Kichik biznes butun iqtisodiyotni tiklash uchun muhim instrumentlardan bo'lib, uzoq muddatli iqtisodiy rivojlanish maqsadlariga xizmat qiladi va uni ifodalaydi.

ADABIYOTLAR

1. Shestoporov A.M. 2014 State and municipal contracts to small businesses: legislation and practice EKO All-Russian economic journal 6 154-162.
2. Filimonova N.M. 2008 Definition of perspective directions of development of small entrepreneurship in regions of Russia Economy of region 1 211-216.
3. Konev O.V. 2016 The Condition and development of small business in the service sector. Cand. ec. Sciences: 08.00.05 Krasnoyarsk, 2016. -202
4. Usmanova N.A. Xizmat ko'rsatish sohasida sifat va samaradorlikni baholash uslubiyatini takomillashtirish. Diss. PhD. – Samarqand: 2023. 134-b.
5. Чайникова Л.Н. Методологические и практические аспекты оценки конкурентоспособности региона / Л.Н. Чайникова. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 148 с.
6. www.stat.uz ma'lumotlari
7. Manba: Korxonalarning moliyaviy natijalari hisoboti asosida ishlab chiqilgan.
8. Muallif tomonidan hisoblandi.

Nashriyot korxonalarining iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlili va ularning faoliyatini baholash

Rezyume. Maqolada kichik tadbirkorlik korxonalarining moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlil qilingan bo'lib, uning iqtisodiy holati va uning barqaror rivojlanishini baholash ko'rsatkichlarini shakllantirishning kontseptual asoslari yoritilgan. Ushbu ko'rsatkichlarga asoslangan korxonaning barqarorligini baholash uchun integral ko'rsatkichlarni shakllantirish uslubi o'rganilgan. Tadqiqot jarayonida mamlakatimizda nashriyot sohasida faoliyat yuritayotgan kichik biznes sub'ektlarining barqarorligini baholash va uning reytingi aniqlash ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: barqarorlikni baholash, integral ko'rsatkichlar, korxona barqarorligi reytingi.

Анализ экономических показателей издательских предприятий и оценка их деятельности

Аннотация. В статье анализировано финансово-экономические показатели деятельности малого бизнеса, а также изучено концептуальные основы формирования показателей оценки экономического состояния и устойчивого развития. На основе этих показателей изучена методика формирования интегральных показателей устойчивости предприятия. В том числе, была разработана оценка устойчивости субъектов и определен ее рейтинг малого предпринимательства осуществляющих деятельность в издательской сфере нашей страны.

Ключевые слова: оценка устойчивости, интегральные показатели, рейтинг устойчивости предприятия.

Analysis of economic indicators of publishing enterprises and evaluation of their activities

Abstract. The article analyzes the financial and economic indicators of a small business enterprise, and also studies the conceptual basis for the formation of indicators for assessing economic condition and sustainable development. Based on these indicators, the methodology for forming integral indicators for assessing the sustainability of an enterprise has been studied. In particular, an assessment of the sustainability of entities was developed and its rating was determined for small businesses operating in the publishing sector of our country.

Keywords: sustainability assessment, integral indicators, enterprise sustainability rating.

BALIQCCHILIK SOHASIDA OPTIMALLASHTIRISHNI AMALGA OSHIRISH AXBOROT TIZIMI MA'LUMOTLAR BAZASINI ISHLAB CHIQISH

Askarov B.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Ma'lumotlar bazalari deyarli barcha zamonaviy axborot tizimlarining asosini tashkil qiladi [1]. Ma'lumotlar bazasini ishlab chiqish har qanday dasturiy ta'minotni yaratishda muhim bosqichdir, chunki butun tizimning samaradorligi va barqarorligi uning sifatiga bog'liq [2]. Ular oddiy matn yozuvlaridan tortib murakkab multimedia fayllarigacha bo'lgan ma'lumotlarni saqlash, boshqarish va ularga kirishni ta'minlaydi [3]. Raqamli transformatsiya va katta ma'lumotlar davrida samarali va yaxshi ishlab chiqilgan ma'lumotlar bazasi har qanday loyihaning muvaffaqiyati uchun juda muhimdir [4]. Ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlari (MBBT) ma'lumotlarni boshqarish, saqlash va tartibga solishda asosiy rol o'ynaydi, bu esa foydalanuvchilar va ilovalar uchun ma'lumotlardan oson foydalanish imkonini beradi [5]. MBBT - bu ma'lumotlar bazalarini yaratish, o'zgartirish va boshqarish imkonini beruvchi, shuningdek, ma'lumotlarni olish, yangilash, o'chirish va kiritish kabi ma'lumotlar bilan turli operatsiyalarni bajarish qobiliyatini ta'minlaydigan dasturiy platformalardir. Ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimisiz zamonaviy tashkilotlarda to'planadigan katta hajmdagi ma'lumotlar bilan samarali ishlash mumkin emas [6]. Bugungi kunda keng tarqalgan MBBTlardan biri MariaDB bo'lib, u 2009 yilda MySQL forki sifatida paydo bo'lgan. Loyiha MySQL-ni yaratuvchilardan biri Mikael Widenius tomonidan yaratilib Oracle tomonidan MySQL-ni sotib olishiga javoban tariqasida ishlab chiqilgan. MariaDB MySQL bilan mosligini saqlab qoladi, lekin faol ravishda ishlab chiqilib, yangi xususiyatlar va ish faoliyatini yaxshilashni taklif qiladi. Bu ochiq va bepul yechim bo'lib, uni turli loyihalarda foydalanish uchun jozibador qiladi va kichik veb-saytlardan tortib yirik korporativ tizimlargacha ushbu tizimdan foydalaniladi. MariaDB o'zining yuqori unumdorligi, kengaytirilishi va faol ishlab chiquvchilar hamjamiyati tufayli keng ommalashgan. U har xil turdagi ma'lumotlarni saqlash (Storage Engines), to'liq matnli qidiruv, ma'lumotlarni shifrlash va replikasiya qilish kabi ko'plab zamonaviy xususiyatlarni qo'llab-quvvatlaydi. Bu xususiyatlar MariaDB-ni turli xil ilovalar uchun mos keladigan moslashuvchan va kuchli ma'lumotlar vositasiga aylantiradi. Shulardan kelib chiqqan holda mazkur tadqiqot ishida ma'lumotlar bazasini amalga oshirishda MariaDB MBBT dan foydalanishga qaror etildi.

Tadqiqot ishi davomida ishlab chiqilgan ma'lumotlar bazasi 12 jadvaldan tashkil topgan bo'lib quyida ularning asosiy xususiyatlarini batafsil ma'lumotlar berilgan. Tizimdagi eng asosiy jadval fish jadvali bo'lib ushbu jadvalda baliq turlari va ularga tegishli bo'lgan rasmlar haqidagi ma'lumotlar saqlanadi. Ushbu jadvalda 8 turdagi baliq turlari haqidagi ma'lumotlar mavjud. Baliq turlariga tegishli id raqamlari berilgan bo'lib ushbu ma'lumot boshqa jadvallarni mazkur jadval bilan bog'lash uchun xizmat qiladi. Jadvalda saqlanadigan ma'lumotlar quyida keltirilgan (1-jadval).

1-jadval. fish jadvali strukturasini

id	name	img
1	Sazan	sazan.png
2	Tolstolobik oq	tolstolobik_oq.jpg
3	Tolstolobik qora	tolstolobik_qora.jpg
4	Afrika laqqa balig'i	som.png
5	Oq amur	oq_amur.png
6	Qora amur	qora_amur.png
7	Karas	karas.png
8	Karp	karp.jpg

Keyingi jadvalimiz fish_info deb nomlangan bo'lib bunda baliq turlarining har biri uchun sarflangan resurslar haqidagi ma'lumotlar saqlanadi. Jadvalga ma'lumotlar muntazab kiritib boriladi va foydalanuvchiga ma'lum muddat davomida qancha resurs sarflanganligi haqida ma'lumotlarni kuzatib borish uchun xizmat qiladi.

2-jadval. fish_info jadvali strukturasini

id	fish_id	area	work_force	mineral_fertilizer	organic_fertilizer	wet_lime
1	5	382	358	299	376	309
2	4	383	420	287	371	337
3	8	406	374	408	347	277
4	3	380	310	289	261	236
5	1	305	285	265	269	247
6	1	336	270	298	373	362
7	6	315	400	392	371	383
8	7	352	387	340	275	357

9	7	348	299	294	306	273
10	6	348	421	245	421	339
11	7	411	295	415	397	404
12	1	252	350	385	336	285

Uchinchi jadvalimiz calculate_data deb nomlangan bo'lib ushbu jadvalda baliq turlarining har biri uchun sarflanadigan resurslar haqidagi ma'lumotlar saqlanadi. Mazkur ma'lumotlar simpleks algoritmi yordamida optimallashtirishni amalga oshirish uchun ishlatiladi. Ma'lumotlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: fish_id – baliqning id raqami bo'lib bu ma'lumotlarning qaysi baliq turiga tegishligini belgilab berish uchun jadvalni fish jadvaliga bog'lash uchun ishlatiladi; profit – baliq turidan olinadigan yillik daromad miqdori (ming so'mda); area – baliqni boqish uchun ajratilishi lozim bo'lgan maydoni (mm²); food – baliqni boqish uchun talab etiladigan ozuqa miqdori (kg yilda); work_force – baliqni boqish uchun sarflanadigan ishchi kuchi; mineral_fertilizer - baliqni boqish uchun sarflanadigan mineral og'itlar; organic_fertilizer - baliqni boqish uchun sarflanadigan organik og'itlar; wet_lime - aliqni boqish uchun talab etiladigan yillik ohak miqdori.

Ushbu jadval strukturasi va unda saqlanadigan ma'lumotlar quyida keltirilgan (3-jadval).

3-jadval. calculate_data jadvali

id	fish_id	profit	area	food	work_force	mineral_fertilizer	organic_fertilizer	wet_lime
1	1	250	300	4.2	789	0.3	3	1
2	2	300	450	4.6	800	0.2	4	0.8
3	3	320	200	4.1	324	0.5	4	0.7
4	4	230	300	5.4	645	0.3	5	0.5
5	5	450	240	6	732	0.4	2	0.6
6	6	260	342	5.3	930	0.8	3	0.4
7	7	360	453	6.1	654	0.4	5	0.3
8	8	280	234	3.4	521	0.3	4	0.2

Har qanday axborot tizimining asosiy qismi bu foydalanuvchilar bo'lib hisoblanadi. Mazkur tadqiqot ishida foydalanuvchilar haqidagi ma'lumotlarni saqlash uchun users jadvali yaratilgan bo'lib uning strukturasi quyidagi keltirilgan (4-jadval).

4-jadval. users jadvali strukturasi

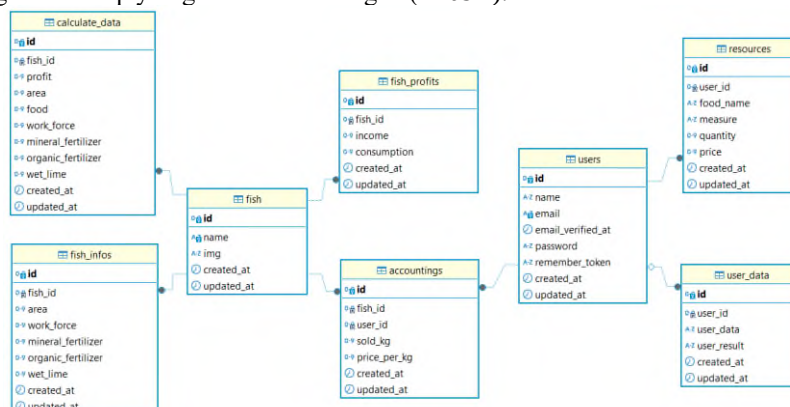
№	Maydon nomi
1	id
2	name
3	email
4	email_verified_at
5	password

Axborot tizimida foydalanuvchilarning tizimdan foydalanishi davomida olingan natijalari tizimda saqlab borish talab etiladi. Buning uchun maxsus user_data jadvali yaratilgan bo'lib uning 'user_id' ustunida tegishli foydalanuvchi id raqami, 'user_data' ustunida u tomonidan kiritilgan ma'lumotlar va 'user_result' ustunida olingan natijalar haqidagi ma'lumotlar saqlanadi. Jadval strukturasi quyida keltirilgan (5-jadval).

5-jadval. user_data jadvali strukturasi

№	Maydon nomi
1	id
2	user_id
3	user_data
4	user_result

Shuningdek tizimda foydalanuvchining iqtisodiy hisob kitoblarini yuritish uchun qo'shimcha bir nechta jadvallar yaratilgan bo'lib ularning barchasi quyidagi rasmda keltirilgan (1-rasm).



1-rasm. Ma'lumotlar bazasining infologik modeli

Xulosa qilib aytganda mazkur tadqiqot ishida baliqchilik sohasida resurslardan foydalanishni optimallashtirish axborot tizimi uchun ma'lumotlar bazasini loyihalash va ishlab chiqish amalga oshirildi. Puxta o'ylangan holda ishlab chiqilgan va optimallashtirilgan ma'lumotlar bazasi ma'lumotlarni samarali saqlash, boshqarish va ulardan foydalanish imkonini berish orqali tizimning ishlashi va ishonchliligini sezilarli darajada oshirishga yordam beradi.

Ma'lumotlar bazasini ishlab chiqish jarayonida nafaqat hozirgi talablarga javob beradigan, balki kelajakdagi o'zgarishlarga tayyor bo'lgan moslashuvchanlikka ega tizimni yaratish talab etiladi. To'g'ri ishlab chiqilgan ma'lumotlar bazasi texnik xizmat ko'rsatish va masshtablash vazifalarini soddalashtirishga yordam beradi, ma'lumotlarning yo'qolishi yoki buzilishi xavfini kamaytiradi va foydalanuvchilar va ilovalarning ma'lumotlar bilan o'zaro aloqasini yaxshilaydi. Mazkur tadqiqot ishi natijasida shunday strukturaga ega bo'lgan samarali ma'lumotlar bazasini ishlab chiqarishga erishildi.

ADABIYOTLAR

1. Стружкин Н. П., Годин В. В. Базы данных: проектирование. – 2017.
2. Fan C. et al. Performance evaluation of blockchain systems: A systematic survey //IEEE Access. – 2020. – Т. 8. – С. 126927-126950.
3. Wang Y. et al. A systematic review on affective computing: Emotion models, databases, and recent advances //Information Fusion. – 2022. – Т. 83. – С. 19-52.
4. Taft R. et al. Cockroachdb: The resilient geo-distributed sql database //Proceedings of the 2020 ACM SIGMOD international conference on management of data. – 2020. – С. 1493-1509.
5. Sousa-Zomer T. T., Neely A., Martinez V. Digital transforming capability and performance: a microfoundational perspective //International Journal of Operations & Production Management. – 2020. – Т. 40. – №. 7/8. – С. 1095-1128.
6. Thurin N. H. et al. Intra-database validation of case-identifying algorithms using reconstituted electronic health records from healthcare claims data //BMC Medical Research Methodology. – 2021. – Т. 21. – №. 1. – С. 95.

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy dasturiy vositalarni yaratishda ma'lumotlar bazasining ahamiyati qarab chiqilgan. Tadqiqot doirasida ma'lumotlar bazasini yaratishda MariaDB ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi tanlangan bo'lib, uning yuqori unumdorligi, kengaytirilishi va zamonaviy xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada ishlab chiqilgan ma'lumotlar bazasining tuzilishiga batafsil o'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ma'lumotlar bazasi, jadvallar, munosabatlar, axborot tizimi, raqamli transformatsiya.

Аннотация: В данной статье рассмотрено значение базы данных в создании современных программных средств. В рамках исследования для создания базы данных была выбрана система управления базами данных MariaDB, проанализированы ее производительность, расширяемость и современные возможности. Также в статье подробно описана структура разработанной базы данных.

Ключевые слова: база данных, таблицы, отношения, информационная система, цифровая трансформация.

Annotation: This article examines the importance of a database in creating modern software tools. As part of the study, the MariaDB database management system was selected to create a database, its performance, expandability, and modern capabilities were analyzed. The article also describes in detail the structure of the developed database.

Key words: database, tables, relations, information system, digital transformation.

UDK: 338.242

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASIDA QISHLOQ XO'JALIGI KORXONALARINING BANKROTILIGI HOLATI TAHLILI

Tajekeev Z. K.

Qoraqalpoq davlat universiteti

O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligi sohasi muhim sohalardan hisoblanadi. Hozirgi paytda ushbu soha oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda asosiy tarmoq bo'lib, amalga oshirilayotgan islohotlar ichida eng dinamik rivojlanayotgani ham davlat e'tibor markazidan bo'lib kelayotgani ham aynan ushbu sohadir. Shu boisdan ham, ushbu sohani rivojlantirish maqsadida qator me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrda PF-5853-son «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020- 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmonida so'nggi yillarda mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash bo'yicha bir qator choralar amalga oshirilishi natijasida O'zbekiston dunyoda egallagan o'rnini mustahkamlashga erishdi va bosqichma-bosqich global reytinglarda o'z mavqeini yaxshilab olayotgani to'g'risida ta'kidlangan. O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan ratifikatsiya qilingan BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari 2030dagi "Global 17ta maqsad"ning ikkinchisi "Nol' ochlik" deb nomlanib, bu bo'yicha alohida global ochlik indeksi hisoblab boriladi. O'zbekiston Respublikasi 2018 yilda Global ochlik indeksi bo'yicha 119 mamlakat orasida 52-o'rinni egallab, 12,1 ko'rsatkich bilan «mo'tadil» darajaga erishgan [1.2]. 2022-yilda 5,6 ko'rsatkich bilan 121ta davlat ichida 21-o'rinni egallagan bo'lsa, 2023-yildagi ma'lumotlar bo'yicha 5 ball egallagan [2.3]. Bu yaxshi ko'rsatkich hisoblanadi. Keltirilayotgan raqamlar yaxshilanishga qaramay, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlami uchun oziq-ovqat mahsulotlari ta'minoti barqarorligiga erishish, kam daromadli oilalarning xarid qobiliyatini oshirish, mahsulotlar narxi va miqdori keskin o'zgarishining oldini olish hal etilishi zarur bo'lgan muammolardan hisoblanadi. Ushbu masalalarni sifatli va o'z vaqtida hal etib borish uchun asosiy oziq-ovqat mahsulotlarining negizini yaratuvchi qishloq xo'jaligi sohasining barqaror faoliyat yuritishi ahamiyat kasb etadi.

Tobora rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligi korxonalari, xususan fermer xo'jaliklari mavsumiy faoliyat asosiy faoliyat bo'lganligi bois aylanma mablag'larning yetishmovchiligi, aktivlarning past likvidligi va pul tushumining notekisligi to'lov intizomining sustlashishiga va oqibatda to'lov layoqatliligini yo'qotishga borib yetishi mumkin. Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq xo'jaligi korxonalarining so'ngi uch yildagi bankrot holatiga tushishi bo'yicha ma'lumotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, 2020-yilda 90 ta korxona sud qarori asosida bankrot deb topilgan bo'lsa, 2021-yilda 202 ta, 2022-yilda esa 278 ta korxona bankrot deb topilgan. Bu esa 2020 ga nisbatan 2022-yilda jami 3 karradan ko'proq qishloq xo'jaligi korxonalari bankrotligi holatlari yuz berganligini bildiradi. Buning sabablarini o'rganish respublika qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlarda qanday o'zgarishlarni amalga oshirish va ularni qo'llab - quvvatlash masalalarini ko'rib chiqishga asos yaratadi (1-jadval).

1-jadval. Qoraqalpog'iston Respublikasida bankrot deb e'lon qilingan qishloq xo'jaligi korxonalari tahlili [3.3]

№	Tuman	2020-yil yakuni bo'yicha soni	Jamiga nisbatan ulushi, %	2021-yil yakuni bo'yicha soni	Jamiga nisbatan ulushi, %	2022-yil yakuni bo'yicha soni	Jamiga nisbatan ulushi, %
1	Amudaryo	-	-	15	7,43	36	12,95
2	Beruniy	-	-	20	9,90	30	10,79
3	Qorao'zak	12	13,33	41	20,30	12	4,32
4	Kegeyli	14	15,56	13	6,44	21	7,55
5	Bo'zatov	-	-	8	3,96	2	0,72
6	Qo'ng'iro't	1	1,11	1	0,50	-	-
7	Qanliko'l	22	24,44	-	-	17	6,12
8	Mo'ynoq	-	-	1	0,50	-	-
9	Nukus t.	-	-	2	0,99	4	1,44
10	Taxtakopir	9	10,00	3	1,49	9	3,24
11	To'rtkul	9	10,00	28	13,86	43	15,47
12	Xodjayli	-	-	7	3,47	4	1,44
13	Taqiyotosh	2	2,22	2	0,99	-	-
14	Chimboy	18	20,00	15	7,43	21	7,55
15	Chumonoy	2	2,22	8	3,96	42	15,11
16	Ellikqal'a	1	1,11	38	18,81	37	13,31
Jami:		90	X	202	x	278	x

Ko'pgina manbalarda bankrotlik iborasi to'lov qobiliyatsizlik tushunchasi bilan ifodalanadi. «To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida» O'zbekiston Respublikasining Qonuni 3-moddasida «bankrot — sudning qaroriga asosan to'lovga qobiliyatsiz deb topilgan...» [4.4] deya e'tirof etilgan. Bankrotlik holatiga tushib qolish bir onda bo'ladigan holat hisoblanmaydi, balki bu jarayon hisoblanib, korxonalar mazkur holatga yetguncha bir necha bosqichlarda o'tadi [5.4]. Bu esa ushbu holatni barvaqt tuzatish choralarini ko'rishga va qulashning oldini olishga imkon mavjudligini bildiradi. Altman va Xokkis fikrlariga ko'ra texnik to'lov qobiliyatsizligi bu likvidlik tufayli korxonaning joriy majburiyatlarining o'sa olmaslik vaziyatini bildiradi. Bankrotlik esa, korxonaning qayta tashkil etilishi yoki aktivlarini tugatish to'g'risida arizasiga ko'ra sudning bankrotlik haqida rasmiy qarori e'lon qilinishi hisoblanadi [6.4]. Kompaniyaning bankrotligi joriy majburiyatlar tufayli vujudga kelgan joriy faoliyatni ushlab turishga qodiremasligining yakuniy holati hisoblanadi [7.4].

«To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida» O'zbekiston Respublikasining Qonuni 3-moddasida «bankrot — sudning qaroriga asosan to'lovga qobiliyatsiz deb topilgan...» [8.5] deya va «qishloq xo'jaligi korxonasi — qishloq xo'jaligi kooperativi, fermer xo'jaligi va yuridik shaxs tashkil etgan holdagi dehqon xo'jaligi, shuningdek faoliyatining asosiy turi qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqarishdan iborat bo'lgan boshqa yuridik shaxslar» deya e'tirof etilgan. Shuningdek, ushbu qonunning 179-moddasida agar Qarzdorning mol-mulkini sotib olishda imtiyozli huquqqa, shuningdek yerga egalik qilish huquqiga qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirish bilan shug'ullanayotgan va qarzdorning yer uchastkasiga bevosita tutash yer uchastkasiga egalik qiluvchi shaxslar ega bo'ladi. Agar bir oy ichida qishloq xo'jaligi korxonasining mol-mulkini va mulkiy huquqlarini sotib olish istagini bildirmagan bo'lsa, sud boshqaruvchisi yoki qarzdorning rahbari mol-mulkning qonunchilikka muvofiq realizatsiya qilinishini amalga oshiradi. Qishloq xo'jaligi korxonasi to'lovga qobiliyatsizlik oqibatida tugatilgan taqdirda mazkur korxonaga berilgan yer uchastkalaridan foydalanish huquqi qonunchilikda belgilangan tartibda boshqa shaxsga berilishi yoki o'zga shaxsga o'tishi mumkin.

Ushbu jarayonlar boshlanmasidan oldin qishloq xo'jaligi korxonalarini to'lov layoqatliligini tadqiq qilib borish zarurati vujudga keladi. Bunday o'rganishlarni amalga oshirishda biz so'z etayotgan qonun faqat bankrotlik holatidagi protseduralarga izoh va tushuntirishlar beradigan bo'lsa, ularning moliyaviy holatini oldindan o'rganish uslublaridan foydalanib borish zarur. Kompaniyaning qisqa muddatli likvidlik xavfiga pul mablag'larining kelib tushishida kechikishlar va chiqishining kelajakdagi samaradorlik istiqbollariga ta'sir qiladi [9.5]. Biznes faoliyatining barcha toifalari ya'ni moliyaviy, investitsiya va operativ faoliyati likvidlikka ta'sir qiladi [10.5]. Shu boisdan ham QXKlarida faoliyat uzluksizligiga katta ahamiyat berish lozim. QXKlari asosan mavsumiy xarakterga ega, ayrim boshqa fermer xo'jaliklari asosiy faoliyatga qo'shimcha yangi ishlab chiqarish, qayta ishlash va saqlashga doir faoliyat turlari bilan ham shug'ullanmoqda. Bu esa ularning konrtagentlar bilan doimiy hamkorlik qilishlarini va shuning barobarida to'lov qobiliyatining mustahkam bo'lishini taqozo etadi.

ADABIYOTLAR

1. lex.uz/docs/4567334
2. globalhungerindex.org/pdf/en/2023.pdf

3. QR Joqargı sudi ma'lumoti, 2023 yik 04-09/3-809 xati 1 ilovasi
4. O'zbekiston Respublikasining To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida Qonuni, lex.uz/docs/5957612#5961799
5. Vaiva K. Altman Z-score model for bankruptcy forecasting of the listed lithuanian agricultural companies. 5th International Conference on Accounting, auditing, and taxation (ICAAT 2016), -P 222 (222-234)
6. Altman, E., Hotchkiss, E. (2006). Corporate Financial Distress and Bankruptcy: Predict and
7. Avoid Bankruptcy, Analyse and Invest in Distressed Debt, 3rd ed. US: John Wiley and Sons.
8. Burhanuddin, M. (2013). Analisis Perbandingan Potensi Kebangkrutan Model Altman dan Springate pada Perusahaan Delisting. Jurnal Dinamika Manajemen, 4(3).
9. O'zbekiston Respublikasining To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida Qonuni, lex.uz/docs/5957612#5961799
10. Financial statement analysis, k. R. Subramanyam, Published by McGraw-Hill Education, 2 Penn Plaza, New York, NY 10121. Copyright © 2014 by McGraw-Hill Education. – P 543 (701)

Qoraqalpog'iston respublikasida qishloq xo'jaligi korxonalarining bankrotligi holati tahlili

Rezyume. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq xo'jaligi korxonalarining so'ngi uch yildagi bankrotlik holatiga tushish holatlari bo'yicha tahliliy o'rganishlar amalga oshirilgan. Xususan unda, respublika bo'yicha fermer xo'jaliklarida bankrotlikka uchrashi sabablari sifat jihatdan o'rganilgan va bankrotlikka olib borish sabablarini hal etish uchun va oqibatlarini yumshatish choralarini ishlab chiqish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Bankrotlik, fermer xo'jaligi, moliyaviy hisobot, to'lovga qobiliyatsizlik, qishloq xo'jaligi, majburiyat, likvidlik.

Анализ ситуации банкротства сельскохозяйственных предприятий в республике каракалпакстан

Резюме. В данной статье проведено аналитическое исследование случаев банкротства сельскохозяйственных предприятий Республики Каракалпакстан за последние три года. В частности, качественно изучены причины банкротства фермерских хозяйств по всей республике, разработаны предложения и рекомендации по устранению причин банкротства и разработке мер по смягчению его последствий.

Ключевые слова: Банкротство, фермерское хозяйство, финансовая отчетность, неплатежеспособность, сельское хозяйство, обязательство, ликвидность.

Analysis of the situation of bankruptcy of agricultural enterprises in the republic of karakalpakstan

Summary. This article conducts an analytical study of bankruptcy cases of agricultural enterprises in the Republic of Karakalpakstan over the past three years. In particular, the causes of bankruptcy of farms throughout the republic were qualitatively studied, proposals and recommendations were developed to eliminate the causes of bankruptcy and develop measures to mitigate its consequences.

Key words: Bankruptcy, farming, financial reporting, insolvency, agriculture, liability, liquidity.

TASHKILOTLARNING IQTISODIY- MOLIYAVIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDAGI TAHDIDLAR VA UNILARNI BAHOLASH

¹Umarov O. S., ²Xodjayev A. X.

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi

²Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Kirish. Hozirgi innovatsion iqtisodiy tizimda ishlab chiqarish alohida korxonalar tomonidan tashkil etilib, boshqaruv qarorlarini korxona rahbarlari tomonidan ularning manfaatlariga moslab qabul qilinadi. Shundan kelib chiqib, ishlab chiqaruvchi korxonaning iqtisodiy xavfsizligi, birinchi navbatda, korxona boshligini qoniqtiradigan yuqori sof foqda olishdan iborat hisoblanib, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga intiladi. Korxonalarda iqtisodiy xavfsizlik siyosatining o'ziga xos xususiyatlar bilan bog'liq korxonani shaxsiy muammolarni ko'rib chiqish zarurati bilan bog'liq iqtisodiy tadqiq qilishni talab qilib, korxonada iqtisodiy xavfsizlik mexanizmi yaratish orqali takomillashtirishga erishish mumkinligini asoslab beramiz.

Tadqiqot metodikasi. Tadqiqot olib borish davomida monografik tahlil va tizimli tahlil usullaridan foydalangan holda korxonaning iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, korxona iqtisodiy xavfsizligini baholashdagi iqtisodiy xavfsizlikni tahdidlar va uni ta'minlash bo'yicha limiy va amaliy takliflar tayyorlangan.

Tahlil va natijalar. Korxonalar va kompaniyalar mulklaridan kengroq foydalanish muammosiga qaratilgan bo'lib, korxona strategiyasini to'liq amalga oshirishi bilan moliyaviy tahdidlarga qarshi kurashish yo'nalishlarini aniqlab olishi zarur bo'lib, iqtisodiy resurslardan kengroq va samarali foydalanish orqali korxonaning samaradorligi iqtisodiy xavfsizligi darajasini oshirishga erishishi mumkin.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy samaradorligini ta'minlash bo'yicha mamlakatimiz Prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan Farmon va qarorlarda iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar rejalari qonuniy asos bo'lib, korxonaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy tushunchasiga asoslanib quyidagi xulosalarni keltirishimiz mumkin: ishlab chiqarishni rejalashtirish orqali yuqori natijalarga erishish uchun amalga oshirilgan ishlar davlatning iqtisodiy xavfsizligini hamda ishlab chiqarish korxonaning iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini ta'minlash erishish mumkin; ishlab chiqarish korxonasi boshqaruvning funksiyalarini hamda vakolatlari va javobgarlik darajasi oshirish natijasida korxonaning iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini ta'minlashga erishish yo'llarini ishlab chiqish mumkin; Ishlab chiqarish korxonasini boshqarishda iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini oldini olishda turli yo'nalishlar mavjud bo'lib, ularni ishlab chiqarish korxonasi boshqaruv jarayonlarida o'z natijasini berishi mumkin bo'lib, bu o'z navbatida ishlab chiqarish jarayonlariga joriy qilish katta ro'l o'ynab, korxona bo'linmalarini boshqarishda har bir bo'linma o'z yo'nalishi bo'yicha samaralik ishlashini ta'minlab beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, kompaniyalarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash jarayonini boshqarishda iqtisodiyotni xususiy kichik va o'rta biznes tadbirkorligi iqtisodiyoti sifatida qaralib, mahsulot ishlab

chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bozor iqtisodiyotni tashkil etishning asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi. Innovatsion iqtisodiy tizimda ishlab chiqarish alohida korxonalar tomonidan tashkil etilib, boshqaruv qarorlarini korxona rahbarlari tomonidan ularning manfaatlariga moslab qabul qilinadi.

Shu bilan birga, iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini ta'minlashda hududlar moliyaviy ahvoli tahlil qilinib, qasi mezon asosida tashkil etishni quyidagi 1-jadvalda keltirilgan mezonlarni hisobga olish zarur deb hisoblaymiz.

1-jadval. Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini ta'minlash yo'nalishlari[1]

Tadbir nomlari	Iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik
1. Iqtisodiy va moliyaviy jarayonlarni tashkil etish	Ishlab chiqarish korxonasi Boshqaruv tuzilmalari Ishlab chiqarish operatsiya jarayonlari
2. Iqtisodiy va moliyaviy jarayonlarni vazifaviy turlari	Iqtisodiy ishlab chiqarishning joriy faoliyati Investitsiyalarni jalb qilish Moliyaviy jarayonlarni boshqarish Ishlab chiqarish korxonasining boshqa biznes jarayonlari turlari
3. Iqtisodiy va moliyaviy tahdidlarning turdosh ishlab chiqaruvchilar bilan raqobatdoshligi.	Korxonani turdosh ishlab chiqaruvchilaridan himoya qilishga tashqi tahdidlar.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, iqtisodiy va moliyaviy xavfsizlik jarayonlarini oldini olishning asosiy qismi ishlab chiqarish kompaniya boshqaruvidagi noto'g'ri ishlayotgan bo'limlardagi kamchiliklarni aniqlash va uni oldini olishga bag'ishlangan chora-tadbirlar rejasini ishlab chiqish lozim. Keyingi bosqichda ishlab chiqarish korxonasi faoliyatini tashkil etishda asosiy yo'l sifatida korxonani boshqarish hisoblanib, strategik maqsadlarga erishish uchun ma'lum bir mezonlar tanlanadi. Rejalashtirilgan strategik maqsadlarga erishish bu korxonaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlab beradi. Shunday qilib, kompaniyalarning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlash asosiy vazifalari: korxona yaxshi faoliyat ko'rsatishi uchun kompaniya va uning xodimlarini turli xil tashqi tashkilotlar tomonidan bo'ladigan taxdidlardan, raqobatchilarning hujumlaridan himoya qilishi va sharoit yaratib berishi lozim; sheriklar va ma'muriy organlar bilan munosabatlarda kompaniyaning qonuniy huquqlarini himoya qilish; korxona aktivlarini boshqarish va ulardan samarali foydalanish; kompaniyaning tijorat sirlarini tashqi muhitga chiqib ketmasligini ta'minlash. Yuqoridagi barcha maqsadlar asosini ta'minlashga uning iqtisodiy farovonligiga tashqi va ichki tahdidlarni mahalliyashtirish orqali korxona faoliyati tashkil etish lozim.

Ularning barchasi kompaniyaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlash, agar biz turli xil kelib chiqishi mumkin bo'lgan tahdidlarni hisobga olsak, iqtisodiy xavfsizlik xizmatlarini tashkil etish orqali amalga oshira olmaymiz. Iqtisodiy xavfsizlik xizmatlarining asosiy funktsiyalari korxona ishchi xodimlarning ichki tartib qoidalarga rioya qilishlari, korxonaning moddiy-texnika boyliklarini nazorat qilish bilan bog'liq bo'lib, lekin bu kompaniyaning iqtisodiy xavfsizlik va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun etarli emas deb hisoblaymiz.

Xulosa. Tadqiqotlarimiz natijalari shini ko'rsatmoqdaki, kompaniyaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlash bu turli xil tahdidlarga innovatsion usul yoki raqamli iqtisodiyotni joriy etish orqali erishishimiz mumkinligini anglatadi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish korxonasi faoliyatni yagona bir usuldan foydalanish natijasida kompaniyaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash qiyin lekin hisoblaymiz.

Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilgan yonilishlarning xesh qaysisi korxonaning iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlab bera olmaydi. Ammo faoliyatning barcha sohalarida bir vaqtning o'zida iqtisodiy xavfsizlik va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash imkoni mavjud deb hisoblaymiz. Boshqaruvchi rahbar va xodimlarning ish jarayonlariga iqtisodiy xavfsizlik ta'minlashga o'z hissalarini qo'shishlari lozimligini ta'kidlash lozim. Ushbu yuqorida ko'rsatilgan omillarni hisobga olgan holda rioya etilishi hamda boshqaruv tuzilmasi menejerlari tomonidan ham nazorat qilinishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Neill T., Mindrum C. Human Performance That Increases Business Performance / Breaking the Code of Change. – Harvard Business School Press, Boston, 2000.
2. Mintzberg Henry The Structuring of Organizations: A Synthesis of the Research. Published by Lebanon, Indiana, U.S.A.: Prentice Hall (1979), p. 512 (Минцберг Г. Структура в кулаке: создание эффективной организации. СПб.: Питер, 2004, 512 с.).
3. Sowa J. F., Zachman J. A.. Extending and Formalizing the Framework for Information System Architecture. IBM System Journal, vol. 31, no. 3, 1992.
4. TeleManagement Forum. Telecom Operations Map. Evaluation Version 2.1. – Morristown, NJ: TMForum, 2000.
5. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России // Вестник Российской Академии наук. 1997. Т. 67. № 9.
6. Олейникова Е.А. Экономическая безопасность (теория и практика). - М.: Классика плюс, 1999. 65 с.
7. Abulkasimov X.P. Davlatning sanoat siyosati va sanoat tarmog'ida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishlari. Uslubiy ma'lumot 2021 y.
8. Моделирование и прогнозирование чрезвычайных ситуаций. Научно-практические проблемы. Киев, «Научно», 2000.
9. Соснин А. С. Менеджмент безопасности предпринимательства / А. С. Соснин, П. Я. Прыгунов. – Киев: Изд-во Европ. ун-та, 2002. – С. 101.
10. Ставиский П. Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве / П. Р. Ставиский. – Киев, Одесса: Вища школа, 1982. – 183 с.
11. Стратегический менеджмент / Под ред. А. Н. Петрова. – СПб.: Питер, 2005.
12. Тельнов Ю. Ф. Реинжиниринг бизнес-процессов. Компонентная методология / Ю. Ф. Тельнов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 320 с.

Tashkilotlarning iqtisodiy- moliyaviy xavfsizligini ta'minlashdagi tahdidlar va unilarni baholash

Annotatsiya: Ilmiy maqolada ishlab chiqaruvchi korxonaning iqtisodiy xavfsizligi, iqtisodiy xavfsizligi va moliyaviy samaradorligini ta'minlash, ishlab chiqarish korxonasini boshqarishda iqtisodiy va moliyaviy xavfsizligini oldini olishda turli

yo'nalishlari, iqtisodiy va moliyaviy manfaatlarni himoya qilish, korxonaning iqtisodiy manfaatlarini ximoya qilish mexanizmlari keng yoritib berilgan.

Tayanch iboralar: iqtisodiyot, innovatsiyalar, kompaniya, raqobatbardoshlik, axborotlashtirish.

Угрозы в обеспечении экономико-финансовой безопасности организаций и их оценка

Аннотация: В научной статье рассмотрены экономическая безопасность, экономическая безопасность и финансовая эффективность производственного предприятия, различные направления предотвращения экономической и финансовой безопасности при управлении производственным предприятием, защита экономических и финансовых интересов, а также механизмы защиты экономических интересов. широко охватываются интересы предприятия.

Ключевые слова: экономика, инновации, предприятие, конкурентоспособность, информация.

Threats in ensuring the economic-financial security of organizations and their assessment

Abstract: The scientific article examines economic security, economic security and financial efficiency of a manufacturing enterprise, various directions of preventing economic and financial security in managing a manufacturing enterprise, protecting economic and financial interests, as well as mechanisms for protecting economic interests. The interests of the enterprise are widely covered.

Key words: economics, innovation, enterprise, competitiveness, information.

ЎЗБЕКСТАНДА ХАЛÍQ-ARALÍQ TURIZMDI RAWAJLANDÍRÍWDÍN ÓZINE SAY ShÓLKEMLESTIRIWSHILIK-EKONOMIKALÍQ TIYKARLARI

Oteev U.A.

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti.

Kirisiw. Turizm industriyası, turistler menen baylanıslı logistikalıq xızmetlerdi shólkemlestiriw hám de iske asırıwdı talap etiwshi subektler menen baylanıslı sociallıq, ekonomikalıq, mádeniy, aǵartıwshılıq, siyasiy hám basqada qatnasıqlardı ózine qamtıwshı sistema bolıp esaplanadı. Turizmdi shólkemlestiriw hám iske asırıw processinde, subektler ortasında hár qıylı qatnasıqlar júzege keledi, dodalanadı hám optimal qararlar qabıllanadı. Turizm industriyasında, subektler ortasında qatnasıqlar kóp qırlı, keń kólemli hám quramalı qatnasıqlardan ibarat bolıp, olardı anıq, qatań ornátılǵan hám turaqlı huqıqiy normalar menen tártipke salmay turıp, turizmnen belgilengen maqsetke erisiw júdá qıyn. Turizm industriyasında mámleketler menen mámleketler, mámleketler menen xalıq-aralıq shólkemler, belgilengen tártipte dizimge alıńǵan hám turistlik xızmet kórsetiw huqıqına iye licenziyaǵa iye kárxanalar, kárxana hám shólkemler, turistlerge xızmet kórsetiwshi miymanxanalar, turizm kompleksleri, kempingler, moteller, pansionatlar, ulıwmalıq awqatlanıw, transport kárxanaları, mádeniy-aǵartıwshılıq sport kompleksleri, turistlik basshılar, ekskursiya jetekshileri, turistlerdiń qáwipsizligin támiyinlewshi xızmetler, turistlerdiń huqıqların qorgawshı kárxanalar, shólkemler hám basqa da subektler ortasındaǵı qatnas processı bolıp esaplanadı.

Turizm industriyasında xalıq-aralıq turizm menen baylanıslı qatnasıqlardı jolǵa qoyıwshı normalar úlken eki gruppǵa bólinedi: turizm industriyasında xalıq-aralıq huqıqiy normalar, Dúnya-júzilik turizm shólkeminiń Ustavı, Turizmge tiyisli dekleraciya, konvenciya hám shártnamalar; turizm industriyasınıń ayrıqsha alıńǵan mámleketlik milliy nızamshılıq normaları-turizmge tiyisli normalar hám nızam astı hújjetleriniń normaları. Turizm industriyasında xalıq-aralıq hám milliy huqıq normaları, turistlik qatnasıqlar obektleriniń huqıqiy statusı, turistlik xızmetlerdiń túrleri, turizm tarawındaǵı mámleketler-aralıq qatnasıqlardıń tiykarǵı principi, mámleketler-aralıq baylanıslardıń túrleri, mámleketlik siyasattıń áhmiyetli baǵdarları, mámleketlik organlardıń wákilleri, turistlerdiń hám turistlik xızmet subektleriniń huqıq hám minnetlemeleri, turistlerdiń qáwipsizligin támiyinlewdiń shólkemlestiriwshilik-huqıqiy kepillikleri, turizm haqqındaǵı xalıq-aralıq hám milliy huqıqiy hújjetlerdi buzǵanlıǵı ushın juwapkeshilikti belgilep beredi, tártipke saladı. Turizm industriyasında mámleketler-aralıq qatnasıqlardı tártipke salıwshı áhmiyetli xalıq-aralıq huqıqiy derek, dúnya-júzilik turistlik shólkeminiń Ustavı bolıp esaplanadı. Dúnya-júzilik turistlik shólkeminiń Ustavı 1970-jılı 27-sentyabrde Madrid qalasında qabıllanǵan, 53 mámleket tárepinen ratifikaciya islengennen keyin 1974-jıldıń 1-noyabrinen tolıq háreket ete basladı.

Házirgi waqıtta bul shólkemge 160 tan aslam mámleket aǵza bolıp, Ózbekstan Respublikası 1993-jıldan usı shólkemge aǵza bolıp kirdi. 2004-jılı Samarqandta, Dúnya-júzilik turistlik shólkeminiń Ullı Jipek-jolı boyınsha aymaqlıq Orayı shólkemlestirildi. 2014-jıldıń 1-3-oktyabr kúnleri Samarqandta Shólkemniń atkarıw Keńesiniń 99-sessiyası bolıp ótti. Ózbekstan Respublikası, Shólkemniń haqıyqiy aǵzası retinde onıń Ustavında belgilengen barlıq minnetlemelerdi ózine aldı hám onıń aǵzalarına berilgen huqıqlardan tolıq paydalanbaqta. Ózbekstan Respublikası Dúnya-júzilik turizm Shólkeminiń haqıyqiy aǵzası retinde, joqarıdaǵı xalıq-aralıq huqıqiy hújjetlerdiń qaǵıydalarınan paydalanıp, olardı óziniń milliy nızamshılıǵına engiziw hám olardıń talapların esapqa alıp, turizm tarawında milliy nızamshılıq bazasın jarattı. Atap aytqanda 1999-jılı 20-avgustta Ózbekstan Respublikasınıń «Turizm haqqında» ǵı Nızamı qabıllandı. Keyninen bul Nızamǵa ayırım ózgeris hám qosımshalar kirgizildi, onıń orınlanıwın támiyinlew maqsetinde onnan aslam nızam astı hújjetleri qabıllandı. Házirgi waqıtta «Turizm haqqında» ǵı Nızam BMSH niń Ustavınıń talaplarına tolıq juwap beredi. BMSH niń Ustavı boyınsha onıń tiykarǵı maqsetleri tómendegilerden ibarat: ekonomikalıq rawajlanıw, xalıq-ralıq masshtabta birin-biri túsiniw, tınıshlıq hám abadanshılıq, rasası hám jınısı, tili hám dinine qaramastan barlıq insanlardıń huqıq hám erkinliklerin hurmet etiw hám olardı támiyinlewge úles qosıw ushın pútkil dúnyada turizmdi qollap-quwatlaw; bunday maqsetlerge erisiwde rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń turizm tarawındaǵı máplerine ayrıqsha dıqqat qaratıw; óziniń turizm tarawındaǵı jetekshilik rolin iske asırıw ushın Shólkem menen BMSH niń tiyisli organları hám qanıygelesken kárxanalar menen tabıslı birge islesiwdi jolǵa qoyıw hám onı

qollap-quwatlaw. Buniń ushin shólkem, BMSH niń rawajlanıw baǵdarlaması sheńberinde birge islesiw qatnasıqların ornatiwı, sonday-aq baǵdarlamanıń qatnasıwshısı hám atqarıw agentligi retinde oni iske asırıwda qatnasıwı tiyis.

Birlesken Milletler Shólkeminiń Ustavında, Shólkemge aǵzalıqqa qabıllaw hám onnan shıǵarıwdıń shártleri hám tártibi, aǵzalardıń túrleri, olardıń huqıq hám minnetlemeleri, shólkemniń basshı organlarınıń wákılleri, qarar qabıllaw tártibi, shólkemniń lgotları hám immunitetleri belgilep berilgen [1]. Turizm tarawındaǵı xalıq-aralıq qatnasıqlardı ornatiw hám rawajlandırıwdıń jáne bir xalıq-aralıq huqıqıy deregi: «Sayaxat ushın baylanıs haqqındaǵı Bryussel Konvenciyası» (1970) turizm tarawındaǵı birinshi Konvenciya bolıp, onda turizmge tiyisli túsiniqlardıń anıqlaması berilgen [2].

Turizm tarawına tiyisli jáne bir derek: Dúnya-júzilik turizm boyınsha Manila deklaraciya» sında (1980), turizmnıń xalıq-aralıq hárezket ekenligi, onıń unamlı tárepleri, insanlardıń turizmge bolǵan qızıǵıwshılıǵı, mámleketlerdiń turizmdi rawajlandırıwdaǵı tosqınlıqlardı saplastırıw ilajların kóriw zárúrliǵı, turizmnıń mádeniy miyrasları abaylap saqlaw hám rawajlandırıwdaǵı, tınıshlıqtı saqlaw hám óz-ara birin-biri túsiniwdegi áhmiyetli máselelerge ayrıqsha dıqqat qaratılǵan [3]. BMSH, Bas Assambleyası tárepinen 1985-jılǵı 6-sessiyasında maqullangan «Turizm karta» sında, turizm menen shuǵıllanıwshı subektler-mámleketler, turistik rayonlardaǵı jergilikli xalıqtıń wákılleri, turizm tarawınıń qanıygerleri hám turistlerdiń wákıllikleri haqqındaǵı usınıslar óz ornın taptı. Atap aytqanda pútkil dúnyada dem alıw huqıqınıń tán alıńǵanlıǵın esapqa alıp, mámleketler ishki hám xalıq-aralıq turizm haqqındaǵı siyasattı qalıplestiriwı hám iske asırıwı tiyis. Bul siyasat jergilikli, aymalıq hám xalıq-aralıq dárejede turizmdi rawajlandırıw, turizmnıń imkaniyatlarınan kópshilikniń paydalanıwın támiyinlew, turistik ortalıqtı qorgaw, turistik sananıń rawajlanıwı hám jergilikli xalıq penen turistlerdiń baylanısın bekkemlew, turistlerdiń hárezket etiw erkinliklerin, olardı hár qanday kemsitiliwleriniń aldın alıw hám de qawıpsızlıǵın támiyinlew, turistlerdiń den-sawlıǵın saqlaw, administrativlik-basqarıw hám yuridikalıq xızmetlerden hesh qanday tosqılsız paydalanıw ushın jaǵday jaratiw tiyis [4].

Turizm haqqındaǵı parlamentler aralıq konferenciya 1989-jılı qabıllanǵan, «Turizm haqqındaǵı GAAGA deklaraciya» sı, turizm tarawındaǵı xalıq-aralıq qatnasıqlardıń tiykarǵı principlerin ózinde jámlestirgeni menen úlken áhmiyetke iye. Deklaraciya boyınsha bul principler tómendegilerden ibarat: turizm tarawında birge islesiw; hár qıylı tarawlarda bir-birine járdem beriw; mámleketlerdiń jaqınlasıwına erisiw; turizmnıń barlıq mámleketlerdiń social-ekonomikalıq rawajlanıwına kómeklesiw; insanlardıń sayaxat etiwı hám olardıń qawıpsızlıǵın támiyinlew; turistik rásmiyatshılıqtı ápiwayılastırıw hám turistik xızmetlerdiń sapasın jaksılaw; turizmnıń qawıpsızlıǵın támiyinlew; terrorizmge qarsı gúres boyınsha mámleketlerdiń birge islesiwı; turizmdi basqarıw organlarına keń múmkinshiliklerdi beriw; oǵan muwapıq milliy siyasat hám xalıq-aralıq birge islesiwde iske asırıw [5]. Dúnya ekonomikasında Ózbekstan, turizmdi turaqlı rawajlandırıw ushın normativ-huqıqıy hújjetler bazasın rawajlandırıw hám jetilistiriw, turizm tarawın modernizaciyalaw, shet ellik miymanlarǵa xalıq-aralıq standartlarǵa muwapıq xızmetlerdi kórsetiwge ayrıqsha dıqqat qaratılmaqta. Húkimetimiz tárepinen qabıllanıp atırǵan qararlar, mámleketimizde turizmdi tez pát penen rawajlandırıw, tariyxıy hám mádeniy miyraslarǵa húrmet sezimin oyatiw, xalıq-aralıq standartlarǵa tolıq juwap beretuǵın infrastrukturanı jaratiw, eń kóp turistler keletuǵın mámleketlerdiń birine aylandırıw, turizm xızmetleriniń eksportın keńeytiw, valyuta túsimleri hám dáramatlardı kóbeytiw, ulıwma alǵanda turizmnıń ekonomikadaǵı úlesin joqarılatıwdan ibarat bolıp, xalıq-aralıq bazarlarda jetekshi orınlarǵa erisiwge qaratılǵan.

Juwmaqlaw. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Miziyoew, shet ellik turistlerdiń aǵımın kóbeytiw hám ishki turizmdi bunnan bılayda rawajlandırıw, turistik xızmetlerdi jaqsılaw hám onıń túrlerin keńeytiw máselelerine baǵıshlangan jıynalısta, turizmnıń mámleketniń ekonomikasındaǵı ornın ayrıqsha atap ótip, mámlekette bul tarawdaǵı jumıslardı rawajlandırıwdıń nátiyjeleri, Ózbekstan turizm boyınsha úlken potenciyaǵa iye bola turıp, uzaq jıllar bul imkaniyatlardan tolıq hám nátiyjeli paydalanbaǵanlıǵı hám de turizmdi rawajlandırıw ushın qolaylı ekonomikalıq hám shólkemlestiriwshilik-huqıqıy bazanıń jaratılmaǵanlıǵın atap ótti.

Prezidentimiz hám húkimetimizdiń baslaması menen házirgi waqıtta shekem mámleketimizde xalıq-aralıq turizmdi rawajlandırıw boyınsha keń kólemlı jumıslar iske asırıldı hám bul jumıslar makroekonomikalıq kórsetkishlerde anıq kózge taslanadı. Maǵlıwmatlarǵa dıqqat qaratatuǵın bolsaq, 2010-2020-jıllar dawamında turizm xızmetleriniń eksportınıń kólemi eki esge kóbeydi. 2020-jılı shet ellik turistlerdin sanınıń ósiw pátı ortasha jıllıq 8 procentti quradı.[6].

ӘДЕБИЯТЛАР

1. <http://exckursovod-web.ru/ustav-vsemirnaya-turistskoy-organizatsii-vto/>.
2. Устав всемирной туристической организации. Брюссельская конвенция о контрактах на путешествие.<http://www.twirx.com/>.
3. Манильская декларация по мировому туризму. <http://www.intacadem.ru/>.
4. Хартия туризма.<https://studopedia.ru>.
5. ГААГСкая декларация Межпарламентской конференции по туризму.<http://www.intacadem.ru>.
6. 2019-2025-жылларда Ўзбекистон Республикасында туризм тараўын раўажландыруў Концепциясы.

Izoh. Maqolada zamonaviy dunyoda xalqaro turizm jahon iqtisodiyoti va jadal rivojlanayotgan sanoatning bir qismi ekanligi haqida fikr yuritiladi. O'zbekistonning turizm sohasi jahon darajasiga ko'tarilib, jahon turizmida mamlakatimizni munosib namoyon etmoqda. Bundan tashqari, u xalqaro turizm sohasidagi barcha xalqaro talablarga javob berishi kerak.

Kalit so'zlar: diversifikatsiya, tadbirkorlik, muvofiqlashtirish, standartlar, hamkorlik, tartibga solish.

Аннотация. В статье рассматривается тот факт, что международный туризм в современном мире является частью глобальной экономики и быстро развивающейся отраслью. Туристический сектор Узбекистана переходит на глобальный уровень и достойно представляет нашу страну в мировом туризме. Кроме того, он должен соответствовать всем международным требованиям в сфере международного туризма.

Ключевые слова: диверсификация, предпринимательство, координация, стандарты, кооперирование, регулирование.

Abstract: this article discusses that the fact that international tourism in modern world is part of the global economy and a rapidly growing industry. Also the tourism sector of Uzbekistan is switching to the global scale and adequately representing our country in the world tourism. In addition, it must meet all international requirements in the field of international tourism.

Keywords: diversification, entrepreneurship, coordination, standards, cooheration, regulation.

YAYLOVLARNI RAQAMLASHTIRISHDA OPTIMALLASHTIRISH MASALALARI

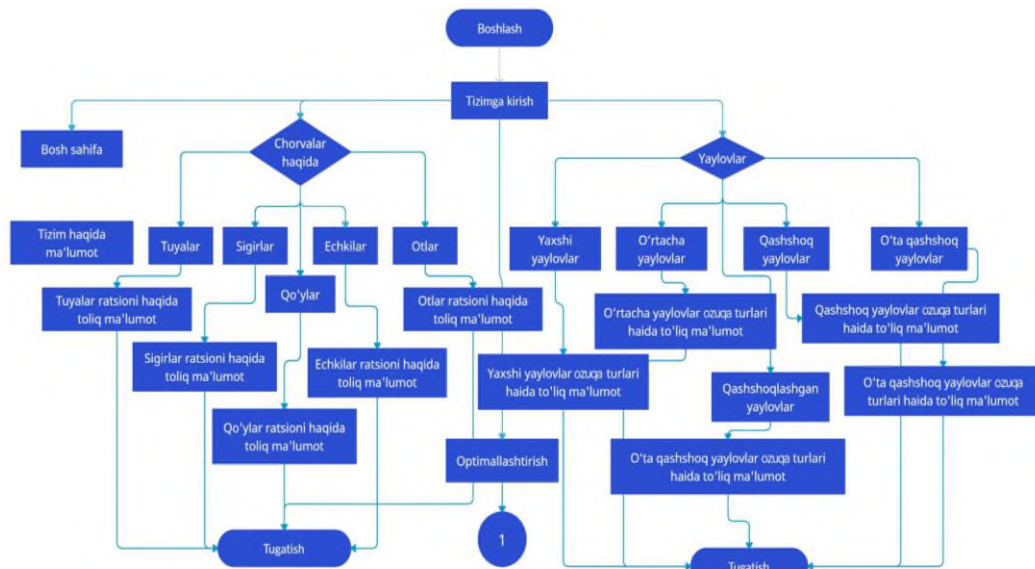
Gabbarov S.N.

Qoraqalpoq davlat universiteti

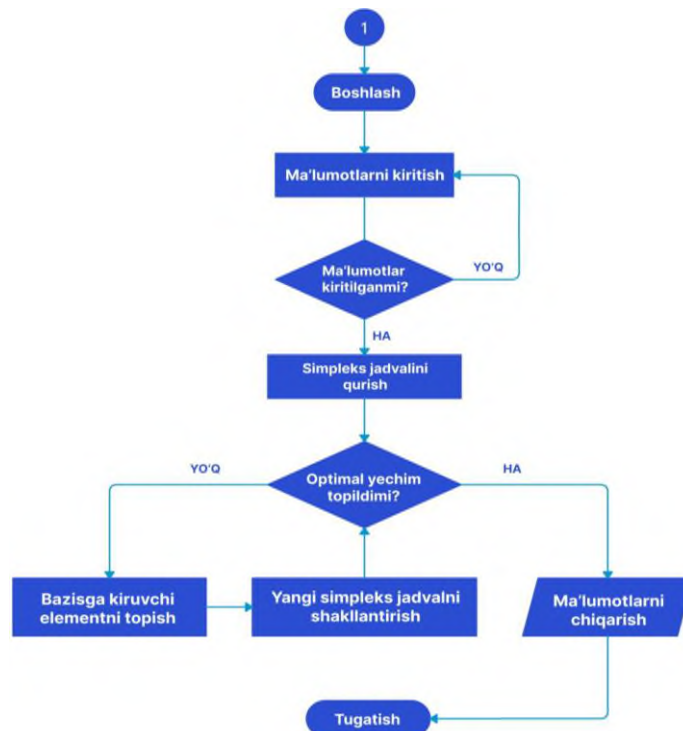
Kirish: Qishloq xo'jaligida mahsulot yetishtirish jarayoniga ko'plab omillarni ta'sir ko'rsatishi katta miqdordagi ma'lumotlar bazasini shakllanishiga sabab bo'ladi. Ularni qayta ishlash va tadqiq qilish, mavjud imkoniyatlar doirasida optimal yechimlarni izlab topishda raqamli texnologiyalarning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Mahsulot ishlab chiqaruvchilarni mavsum davomida turli qarorlarni qabul qilish, yechimlarni izlashiga to'g'ri kelishi sohada axborot texnologiyalaridan foydalanish zarurati oshiradi. Chunki, hisob-kitoblarga ko'ra, ekish, yetishtirish, saqlash va tashish jarayonlarida to'g'ri qaror qabul qilinmasligi va kamchiliklar hosilning 33 foizini nobud bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Shunday bir sharoitda mavjud yer, suv, moddiy-texnika va mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlovchi "smart" yoki "aqlli qishloq xo'jaligi" texnologiyalari muhim ahamiyat kasb etadi[1].

Natijalar tahlili: Yuqoridagi keltirib o'tilganlarni hisobga olgan holda yaylovlarda chorvachilikni rivojlantirish va har bir xo'jalikda mavjud imkoniyatlardan foydalanishni optimallashtirish masalasi raqamlashtirish orqali yechishni ko'rib chiqamiz. Chunki, raqobatbardoshlikka asoslangan bozor sharoitida qishloq xo'jaligida chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi fermerlar va ishbilarmonlar o'zlarining daromadlarini oshirish bo'yicha qaror qabul qilish muammosiga duch kelishadi. Optimallashtirish masalalaridan foydalanish ushbu jarayonlarda maqsadga muvofiq bo'lib, mavjud imkoniyatlardan foydalanishning optimal yechimlarini topishga xizmat qiladi. Ammo, xo'jalik boshqaruvchilarining barchasida ham zaruriy bilim va ko'nikmalarni yetishmasligi bu boradagi muammolarni keltirib chiqaradi. Shu bois borada raqamli texnologiyalardan foydalangan holda mazkur masalani yechish jarayoni maksimal darajada soddalashtirish talab qilinadi. Chorvachilik bilan shug'ullanadigan xo'jaliklarning chorva mollari yaylovlarda boqish va undan olinadigan foydani shuningdek xo'jalikni yuritish samaradorligini oshirish maqsadiga qulay interfeysga ega bo'lgan zamonaviy web texnologiyalar asosida amalga oshirilgan axborot tizimi ishlab chiqildi.

Dasturiy ta'minotni shakllantirishda maqsad funktsiyasi qilib yaylovlarda chorvachilik bilan shug'ullanadigan fermer xo'jaliklari daromadlarini maksimallashtirish masalasi, yer maydoni, suv resurslari va ishchi kuchi resurslari bo'lsa cheklovlar sifatida olingan. Ya'ni, dastur bizga mavjud yer, suv, va ishchi kuchi resurslari doirasida maksimal foyda olishi uchun yaylovlarda qaysi chorva turidan qancha miqdorda boqish kerakligini aniqlab beradi. Ta'kidlash joiz, tanlangan chorva mollari turlarini optimal tarkibini aniqlash masalasini yechib beradi [2]. Dasturiy ta'minot tarkibiy tuzilishi va ishlash tartibini qisqacha sharhlab o'tamiz. Tizim zamonaviy veb texnologiyalar yordamida ishlangan va tizimni yaratishda HTML, CSS, JavaScript hamda PHP dasturlash tillaridan foydalanildi. Tizim ikkita qismda ya'ni, mijoz va server tomonidan ishlatiladi. Har qanday foydalanuvchi tizimdan foydalanish uchun internet va axborot texnologiyalari vositalari (smartfon, komp'yuter) ga ega bo'lishi talab qilinadi. Tizimga kirish erkin hech qanday to'siq, ro'yxatdan o'tish kabi shartlar mavjud emas, ya'ni istalgan odam xoxlagan paytida tizimga kirib uning xizmatidan foydalanish imkoniyatiga ega[3]. Optimallashtirish masalasini yechish uchun algoritmi foydalanuvchi tomonidan kiritiladigan ma'lumotlar bilan bir qatorda sohada oid me'yorlar va cheklovlarni ham bo'lishini talab qiladi. Shu sababli algoritmi oldindan shakllantirilgan ma'lumotlar bazasi bilan hamkorlikda ishlaydi. Natijada, algoritmi va ma'lumotlar bazasi orasida teskari aloqa ta'minlanadi, ya'ni foydalanuvchi tomonidan kiritiladigan ma'lumotlar zaruriy bazani to'ldiradi va mavjud ma'lumotlar yordamida optimal yechimni aniqlashga xizmat qiladi. Olingan optimal yechim serverga jo'natiladi va undan keyin internet orqali foydalanuvchiga yetkaziladi. Tizimga chorvachilik bilan shug'ullanuvchi fermer yoki dehqon xo'jaligida mavjud resurslar haqidagi ma'lumotlarni kiritish taklif etilgan va tizim mavjud imkoniyatlardan kelib chiqqan holda sub'ektning optimal daromad olishini ta'minlaydigan chorva tarkibini shakllantirish masalasini yechib beradi va uning algoritmi quyidagicha (1 va 2- rasm).



1-rasm. Livestock efficiency in pasture tizimi algoritmi



2-rasm. Livestock efficiency in pasture tizimi algoritmi. Optimallashtirish oynasi.

Yuqorida ta'kidlanganidek tizim menyulari orqali boshqa sahifaga o'tish mumkin, ularning har birida foydalanuvchilar uchun zarur bo'lgan muhim ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bu kabi ma'lumotlardan biri chorvalar haqidagi ma'lumotlar sahifasida berilgan. Tizim mintaqada eng keng tarqalgan chorva mollari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. Mazkur tadqiqot ishi davomida 5 turdagi chorva mollari tanlangan bo'lib ular tuya, sigir, qo'y, yechki va otlar. Har bir chorva turi haqidagi ma'lumotni olish uchun chorva rasmiga sichqonchaning chap tugmasi yordamida bosiladi. Tizim yaylovlarda chorvachilikni rivojlantirishga bag'ishlanganligi sababli ratsion ham shunga mos holatda shakllantirilgan[4].

Xulosa: Amalga oshirilgan tadqiqot natijalariga ko'ra ishlab chiqilgan va yaylovlarda chorvachilikni rivojlantirishda mavjud resurslardan optimal foydalanishni ta'minlash uchun taklif qilinayotgan dastur soddaligi va oddiyliigi bilan boshqa dasturlardan farq qiladi. Bunda foydalanuvchidan oddiygini uchta ma'lumotni kiritish talab qilinadi va uning optimal chorva tarkibi hisoblab beriladi. Shuningdek, dastur yordamida olingan natijalardan xo'jalik faoliyatini istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash hamda daromadni yanada oshirish uchun qaysi resurslar miqdorini oshirish lozimligi bo'yicha xulosalar chiqarishda ham foydalanish mumkin. Fikrimizcha ushbu dasturdan foydalanish Qoraqalpog'iston Respublikasida chorvachilikni rivojlantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. <https://yuz.uz/uz/news/aqlli-qishloq-xojaligi>
2. Gabbarov S.N., Mirzataev S.M. Axborot texnologiyalari asosida yaylovlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'nalishlari, Monografiya, 180 bet, Nukus- "NUTTURAN PRINT"-2024.
3. Анискина М.В., Сенко А.В., Шацкая Э.С. Влияние стресс-факторов в птицеводстве и пути их снижения. Современное развитие животноводства в условиях становления цифрового сельского хозяйства: материалы международной научно-практической конференции "От инерции к развитию: научно инновационное обеспечение сельского хозяйства", 21-22 сентября 2020 г. Персиановский: Донской ГАУ, стр. 373.
4. J.K. Sauxanov, S.N. Gabbarov, R.Jaksibaev Modeling and creating software for the optimal management of pasture resources in the context of the digital economy // ICFNDS 22: Proceedings of the 6th International Conference on Future Networks & Distributed Systems, December 2022, Pages 562–567 <https://doi.org/10.1145/3584202.3584286>

Yaylovlarni raqamlashtirishda optimallashtirish masalalari

Annotatsiya. Maqolada qishloq xo'jaligi yerlarining tuzilishi, ayniqsa chorvachilikni rivojlantirishda yaylovlarning tutgan o'rni tahlil qilingan. Fermer va dehqon xo'jaliklarining yaylovlardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida loyihalashtirilib ishlab chiqilgan axborot tizimi orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish nazarda tutildi.

Kalit so'zlar: axborot tizimi, optimallashtirish, relyatsion model, simpleks algoritmi, domen.

Вопросы оптимизации при цифровизации пастбищ

Аннотация. В статье анализируется структура сельскохозяйственных угодий, особенности роли пастбищ в развитии животноводства. В целях повышения эффективности использования пастбищ фермерскими и дехканскими хозяйствами планируется повысить эффективность производства за счет информационной системы «Livestock efficiency in pasture».

Ключевые слова: информационная система, оптимизация, реляцион модел, симплексный алгоритм, домен.

Optimization issues in digitalization of pastures

Abstract. In this article the structure of agricultural lands, especially the role of pastures in the development of animal husbandry, was analyzed. In order to increase the efficiency of pasture use of farms and farmers' farm, it is planned to increase production efficiency through the information system "Livestock efficiency in pasture".

Key words: information system, optimization, relation model, simplex algorithm, domain.

XIZMAT KO'RSATISH SOHASIDA DAVLAT-XUSUSIY SHERIKCHILIGINING SHAKLLARI, MODELLARI VA MEXANIZMLARI

Utemuratova G. X.

Qorqalpoq davlat universiteti

KIRISH (Introduction). Hozirgi vaqtda jahonning bozor iqtisodiyotiga ega ko'plab mamlakatlarida davlat va xususiy sektor o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tizimida sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lmoqdaki, bu o'zgarishlar iqtisodiyotning yangi institutsional tuzilmasini shakllantirmoqda. Sodir bo'layotgan jarayonlarning mohiyati ikki yo'nalishda o'z ifodasini topmoqda: tadbirkorlikdan olinadigan foydaning milliy daromaddagi o'lushini o'sib borishi natijasida uni taqsimlash nisbatining o'zgarishi; iqtisodiy islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish va iqtisodiy o'sishga bog'liq holda mavjud to'siqlarni kamayishi. Bunday o'zgarishlar faoliyatning deyarli barcha sohalarini, xususan, davlat boshqaruvi, tadbirkorlik sub'ektlarini qamrab olib, ular o'rtasidagi munosabatlarning turli jihatlariga ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Davlat-xususiy sherikligining kontseptual asoslari, pul-kredit siyosati, xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish orqali uy xo'jaliklari daromadlarining eng tez o'sishiga erishish yo'nalishlari, raqobat muhitining shakllanishi uchun davlatning iqtisodiy funktsiyalaridan foydalanishning shart-sharoitlari bilan bog'liq muammolar J.M.Keyns [7], Y.A.Shumpeter [17], K.R.Makkonnell, St.L.Bryu [9], Dj.K.Gelbreyt [4], S.P.Kukura [8], J.Per, J.G.Peters [18] asrlarida yoritib berilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida davlat va xususiy sektor o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tizimi, «davlat-xususiy sherikligi» kategoriyasining iqtisodiy mohiyati va mazmuni, davlat-xususiy sheriklik loyihalarini realizatsiya qilish, xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sheriklikning asosiy shakllari, ushbu tizimga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar bo'yicha iqtisodiy tizimlar va nisbatlarni o'rganishga dialektik, tizimli va ilmiy yondashuv, qiyosiy va solishtirma tahlil hamda guruhlash usullaridan foydalanildi. Respublikamizda bozor iqtisodiyotining rivojlanib borishi bilan davlatning roli sezilarli darajada kamayib bordi va asosiy ob'ektlarni boshqarish funktsiyalari asta-sekinlik bilan xususiy sektorga o'tkazila boshladi. Shuningdek, hozirgi vaqtda xususiy tadbirkorlik bilan istiqbolli hamkorlikni amalga oshirish hamda raqobatni davlat tomonidan tartibga solish vositalari va chorlari bilan optimal darajada uyg'unligini ta'minlash zarur hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 10 maydagi O'RQ-537-son «Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida»gi Qonunining qabul qilinishining mamlakatimizda davlat va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida iqtisodiy faoliyatning turli xil yo'nalishlarida munosabatlarni rivojlantirish va tartibga solishni nazarda tutadi. Mazkur qonunning asosiy maqsadi – davlat-xususiy sheriklik, shu jumladan kontsessiyalar sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratdir.

Ma'lumki, davlat-xususiy sherikligi tushunchasi – ingliz tilida «Public Private Partnership» (PPP) so'ziga mazmunan muvofiq keladi. Bunda ikki tomonning hamkorlik munosabatlari teng huquqlilik va o'zaro manfaatli bo'lishi kerakligiga qaramay, uni boshqa barcha munosabatlar shakllaridan ajratib turadigan davlatning ishtiroki ekanligini tan olish kerak. Xususiy korxonalar odatiy tadbirkorlik amaliyoti hisoblangan bir-biri bilan turli xil shakl va mexanizmlarda hamkorlikni faol tarzda amalga oshiradilar. Davlatlar ham bir-biri bilan o'zaro munosabatga kirishib, siyosiy, harbiy va

iqtisodiy tavsifdagi xalqaro tashkilotlar, ittifoqlar, uyushmalar tuzadilar. Bunday aloqalar jahon amaliyotida keng miqyosda ommalashgan. Davlat-xususiy sheriklik esa har doim boshqa yo'l bilan erishib bo'lmaydigan muayyan sinergetik samarani yuzaga keltiradigan doimo munosabatlarning yangi sifatini belgilaydi. DXShning kontseptual asoslari J.M.Keyns asarlarida keltirilgan bo'lib, bunda pul-kredit siyosati, xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish orqali uy xo'jaliklari daromadlarining eng tez o'sishiga erishish mumkinligi asoslab berilgan. Keyin «farovon davlat» nazariyasi paydo bo'ldi, uning asoschilaridan biri Dj.K.Gelbreyt hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotlarning keyingi rivojlanishi K.R.Makkonnell va St.L.Bryularning asarlarida keltirilgan. Ularning fikricha, raqobat muhitining shakllanishi uchun davlatning beshta iqtisodiy funktsiyasidan foydalanish mumkin: 1) ijtimoiy muhit va qonunchilik asosini qo'llab-fuvtatlash; 2) keskin raqobatni ta'minlash; 3) foyda va moddiy ne'matlarni taqsimlash; 4) resurslar taqsimlanishini nazorat qilish; 5) iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash. Ushbu kontseptual asoslarni hisobga olgan holda davlat va xususiy tadbirkorlikning hamkorlik munosabatlari shakllanishining ustuvor yo'nalishlari asoslanadi. Bunda davlat iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlash va tadbirkorlik faoliyatining erkinligiga kafolat sifatida namoyon bo'ladi.

Mulk huquqlarini qayta taqsimlashni hisobga olgan holda uslubiy yondashuvga ko'ra, DXShning quyidagi ta'riflarini keltirish mumkin [11]: «DXSh bilvosita xususiylashtirish sifatida qaraladi, bu loyihalarni davlatdan o'tkazishga yordam beradi»; «DXSh «uchinchi yo'l» sifatida talqin qilinadi, bu orqali hukumat aholiga ijtimoiy ne'matlarni taqdim qilishni yaxshilash shakllarini namoyon etadi»; «DXSh xususiylashtirish dasturlari o'rni bosuvchi vosita bo'lib, iqtisodiyotning ijtimoiy ahamiyatga ega tarmoqlarida davlatning nazorat funktsiyalarini saqlab qolish imkonini beradi. Bunda xususiylashtirishdan farqli ravishda sheriklikda mulk huquqi davlatda qoladi».

Shuningdek, V.G.Varnavskiy, A.V.Klimenko, V.A.Korolevlarning «Davlat-xususiy hamkorligi. Nazariya va amaliyot» nomli o'quv qo'llanmasida «DXSh – davlat va jamoatchilik mulki ob'ektlari, shuningdek, keng doiradagi iqtisodiy faoliyat turlarida ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirish maqsadida davlat va jamoatchilik idoralari, muassasa va korxonalari tomonidan ijro etiluvchi va ko'rsatiluvchi xizmatlarga nisbatan davlat va xususiy sektor o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yuridik jihatdan mustahkamlangan shaklini namoyon etadi» [] deyilgan. Muayyan modelni tanlash ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega loyihalarni realizatsiya qilishga bog'liqdir.

Shu o'rinda aytish kerakki, operator modeli davlat va xususiy sheriklar o'rtasida mas'uliyatni taqsimlashga asoslanadi. Bu model chiqindilarni qayta ishlashda qo'llaniladi. Kooperatsiya modeli soliqqa tortishning mustaqil ob'ektlariga xizmat ko'rsatish murakkab bo'lganda qo'llaniladi. Bu mexanizm davlat va xususiy tadbirkorning qo'shma korxonasi orqali amalga oshiriladi. Shartnomaviy modeli ko'pincha joriy xarajatlarni pasaytirishga yo'naltirilgan investitsiyalar bo'yicha energetika tarmog'ida qo'llaniladi.

Moliyaviy lizing modeli davlat tomonidan xususiy sektorga bino, inshootlar, ishlab chiqarish vositalari, transport vositalari, muhandislik majmualarini ijaraga berishni nazarda tutadi.

Butun dunyoda DXSh tizimiga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat:

1. Hamkorlik. DXSh doirasida loyihalarining maqsadlari, vazifalari, dasturlari va ularni boshqarish mexanizmini birgalikda ishlab chiqish amalga oshiriladi.

2. Qo'yilgan vazifalarni birgalikda realizatsiya qilish. Hamkorlik munosabatlarida ishtirok etish orqali tomonlar masalalarni hal etishning optimal yo'lini izlab topish, u yoki bu holatlarda umumiy harakatlar siyosatini ishlab chiqishga intiladilar.

3. Hamkorlikning amal qilish muddati. DXSh shartnomalari odatda, muayyan muddat davomida realizatsiya qilinishi hisob-kitob qilinadi, hamkorlik bundan tomonlarning o'zaro munosabatlarining doimiy institutsionallashtirishini nazarda tutadi [12].

4. Resurslarni almashish. Tomonlar o'rtasida nafaqat moliyaviy resurslarni, balki intellektual, mehnat va axborot resurslarini ham birlashtiradilar. Loyihada qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun resurslarni qidirish, almashish va boshqarish bo'yicha munosabatlar amalga oshiriladi.

5. Riskni boshqarish. Riskni boshqarish DXShning amalga oshirishning muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi. Tomonlar kuchlarni birlashtirish orqali ko'pgina risklardan himoyalashni ta'minlash, yashirin risklarni aniqlash, ularni sug'urtalashning mos keladigan uslubini tanlashga harakat qiladilar.

Ta'kidlash kerakki, bizning tadqiqot ishimizda xizmat ko'rsatish sohasida konstsessiya sifatida DXSh loyihalarining shunday shakllarini boshqarish mexanizmi tahlil etiladi. Bu shu bilan bog'liqki, DXSh loyihasining kontsessiya chizmasi dunyoda eng ko'p foydalaniladigan va davlat xizmatlarining barcha sohalarida amalga qo'llaniladi hamda kontsessiyaga moliyaviy-iqtisodiy nobarqarorlik sharoitida katta qiziqish saqlanib qolmoqda. Kontsessiyalar bitimlari soni, jalb qilingan investitsiyalar hajmi va turli iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha boshqa shakllardan ustundir.

Xulosa va takliflar(Conclusion/Recommendations). 1. Davlat-xususiy sherikligi tashabbuskorlik, tashkilotchilik va kafolatlovchi hisoblangan etakchilik roli davlatga tegishli munosabatlarning yangi sifatini ta'minlashga yo'naltiriladi. DXShni ta'minlashda tadbirkorning roli moliyalashtirish, samarali menejment, ixtisoslikka mos professional faoliyatni olib borishdan iboratdir. DXShning asosiy maqsadi – yuqori ijtimoiy ahamiyatga ega davlat vazifalarini bajarishga ko'maklashishdan iborat. Bunday vazifalarga uy-joy kommunal xo'jaligi infratuzilmasini yaratish, transport tarmoqlari, uy-joy qurilishi, sohani rivojlantirish, keng ko'lamli innovatsion loyihalarni tadqiq etish, aholini halokatli risklardan himoyalash bo'yicha sug'urtalashni tashkil etish kabilar tegishli. 2. Davlat-xususiy sherikligi – bu davlat va ijtimoiy mulk ob'ektlari hamda turli xil ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarni amalga oshirish maqsadida davlat sherigi va xususiy sherikning muayyan muddatga yuridik jihatdan rasmiylashtirilgan, ular o'rtasida risklarni taqsimlashga asoslangan davlat va biznes o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlikdir. 3. Davlat uchun davlat-xususiy sheriklikning jozibadorligi xususiy sektorning ishtiroki hisobiga loyihalar samaradorligining oshishi, davlat iqtisodiyotni rivojlantirishga qodir

muhim masalalarni hal qilish imkoniyatlari, xususiyl moliyaviy mablag'lar hisobiga byudjet xarajatlarini pasayishi hamda hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini mustahkamlash va raqobat darajasini oshishi kabi omillar asosida aniqlanadi. 4. DXShning tarkibiy shakllari bo'yicha keng miqyosdagi ilmiy tadqiqotlar Jahon banki mutaxassislari tomonidan olib borilgan bo'lib, DXSh shartnomasini davlat xizmatlari autsorsingi va davlat franchayzingidan farqli jihatlari ajratib ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Варнавский В.Г., Клименко А.В., Королев В.А. Государственно-частное партнерство: теория и практика: учебное пособие. – М.: ГУ-ВШЭ, 2010.
2. Варнавский В.Г. Партнерство государства и частного сектора: формы, проекты, риски/ В.Г. Варнавский. -М.: Наука, 2005.
3. Государство и бизнес: институциональные аспекты. - М.: ИМЭМО РАН, 2006. - С. 40.
4. Гэлбрейт, Дж.К. Экономические теории и цели общества = Economics and the Public Purpose (1973) / Под общ. ред. и с предисл. Н. Н. Иноземцева, А. Г. Милейковского. – М.: Прорпее, 1976. – 408 с.
5. Джуманиязов У.И. «Давлат-хусусий шерикчилиги асосида корпоратив бошқарувни ривожлантиришнинг айрим назарий-услубий масалалари» // «Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журнали. 2017 йил № 3, май-июнь, 9-б.
6. Кабашкин В.А. Формирование и развитие партнерских отношений государства и предпринимательских структур в Российской Федерации (управленческий аспект): автореф. дис. докт. экон. наук:08.00.05/ В.А. Кабашкин. - М., 2007.
7. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер. сангл. проф. Н.Н.Любимова, под. ред. д.э.н., проф. Л.П.Куракова. – Москва: МИЭМП, 2010.
8. Кукура С.П. Теория корпоративного управления/ С.П.Кукура - М.: Экономика, 2004. - С. 105.
9. Макконелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. Принципы, проблемы, политика. – М.: Республика, 1992. Т. II. – С. 398.
10. Национальные инновационные системы в России и ЕС / под ред. Иванова В.В., Клесовой С, Линдхольма П., Лукши О.П. – М.: ЦИПРАН РАН, 2006. – С. 200.
11. Романова О.А. Теория и практика развития частно-государственного партнерства/ О.А.Романова // Вестник Уральского государственного технического университета. - 2007. - № 3. - С. 41.
12. Стырин Е.М. Международный опыт использования ГЧП для реализации проектов электронного правительства. – М.: «Издательский дом ВШЭ», 2010.
13. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 10 майдаги ЎРҚ-537-сон «Давлат-хусусий шериклик тўғрисида»ги Қонуни. <https://lex.uz/docs/4329270>
14. Фролова Е.Д. Основные тенденции развития взаимоотношений государства и бизнеса/ Е.Д. Фролова // Вестник УГТУ-УПИ. - 2003. - № 7. - С. 31.
15. Ходжаев П.Д. Зарубежный опыт формирования и развития партнерских отношений между государством и региональными предпринимательскими структурами/ П.Д. Ходжаев // Вестник Российско-таджикского (славянского) университета. - Душанбе: РТСУ, 2014. -№ 3 (46). - С. 102.
16. Шарингер Л. Новая модель инвестиционного партнерства государства и частного сектора / Л. Шарингер //Мир перемен. - 2004. - № 2. – С. 22.
17. Шумпетер Й.А. История экономического анализа в 3 тт. – СПб.: Экономическая школа, 2004.
18. Peters J.G, Pierre J. Governance Politics and the State (Political Analysis). – N.Y., 2000.
19. www.imepi-eurasia.ru. – С. 3.
20. www.inage.ru/ppp/casestudy/Framework_Paper.ru.
21. www.ppi.worldbank.org

Rezyume. Ushbu maqolada davlat-xususiy sherikligining shakllari, davlat va xususiy tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida iqtisodiy faoliyatning asosiy yo'nalishlari, «davlat-xususiy sherikligi» kategoriyasining iqtisodiy mazmuni, maqsad va vazifalari, tarkibi va modellari, davlat-xususiy sheriklik loyihalarini realizatsiya qilish, uning afzalliklari, xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sheriklikning asosiy shakllari, ushbu tizimga xos bo'lgan asosiy xususiyatlar, davlat va xususiy sektorning o'zaro munosabati tizimida davlat-xususiy sheriklikning o'rni hamda uni davlat xizmatlari autsorsingi va davlat franchayzingidan farqli jihatlari tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: xizmat ko'rsatish sohasi, loyiha, davlat xizmatlari, autsorsing, franchayzing.

Резюме. В данной статье рассмотрены формы государственно-частного партнерства, основные направления экономической деятельности между государством и субъектами частного предпринимательства, экономическое содержание, цели и задачи, структура и модели категории «государственно-частное партнерство», реализация государственно-частного партнерства. -проекты частного партнерства, его преимущества, основные формы государственно-частного партнерства в сфере услуг, основные характеристики этой системы, роль государственно-частного партнерства в системе взаимодействия государственного и частного секторов и способы его реализации. отличается от аутсорсинга государственных услуг и изучены аспекты государственного франчайзинга.

Ключевые слова: сфера услуг, проект, государственные услуги, аутсорсинг, франчайзинг.

Summary. This article considers the forms of public-private partnership, the main directions of economic activity between the state and private business entities, economic content, goals and objectives, structure and models of the category “public-private partnership”, the realization of public and private partnership. -projects of private partnership, its advantages, the main forms of public-private partnership in the sphere of services, the main characteristics of this system, the role of public-private partnership in the system of interaction between the public and private sectors and ways of its realization. differs from outsourcing of public services and studied aspects of public franchising.

Key words: service sector, project, public services, outsourcing, franchising.

UDC 36(575.1)

QISHLOQ XUJALIGI KORXONALARINI SUG'URTALASHNING NAZARIY VA METADALOGIK ASOSLARI**Kalenov K. T.***Qoraqalpog' davlat universiteti*

Iqtisodiyotning amal qilishi to'g'risidagi an'anaviy iqtisodiy nazariyalarda sug'urta uning iqtisodiy muhim bo'lmagan bir qismi sifatida, yoki boshqacha qilib aytganda, iqtisodiyotning odatdagi, ya'ni amal qilish mexanizmi uning boshqa qismlari singari bo'lgan oddiy sektor sifatida qaralgan. Aslida esa, sug'urta o'zining bizga ma'lum bo'lgan va ma'lum bo'lmagan jihatlari bilan insoniyat rivojlanishining zarur elementi sifatida muhim hisoblanadi. Faqatgina ilmiy tadqiqotlar, ilmiy asoslar va masalalarni ilmiy yoritish bilan insoniyat faoliyatida sug'urtaning oldiga qo'yish mumkin bo'lgan talablar aniqlanadi. Ba'zi olimlar sug'urta to'g'risida bunday fikr bildiradilar: sug'urtaga moliyaning qismi sifatida qarab kelinmoqda. Bizningcha bunday qarash sug'urtaning asl mohiyatini to'liq ochib bermaydi va sug'urtaning barcha xususiyatlariga mos kelmaydi. Ushbu masalaga aniqlik kiritish uchun moliya va sug'urtaning funktsiyalari va amal qilish printsiplariga e'tibor qaratishimiz kerak. Ma'lumki, moliyaning uchta funktsiyasi mavjud bo'lib, bular: taqsimlash, nazorat va tartibga solish funktsiyalari. Moliya ushbu funktsiyalarni alohida olingan mamlakat yalpi ichki mahsulotiga nisbatan amalga oshiradi. Ya'ni yaratilgan yalpi ichki mahsulot qayta taqsimlanadi, qayta taqsimlangan mahsulotning ishlatilishi ustidan nazorat olib boriladi. Bundan tashqari, davlat o'z oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishda moliya yordamida tartibga solish vazifasini amalga oshiradi. Ushbu vazifa funktsiya sifatida, jismoniy va yuridik shaxslarning barchasi uchun amal qiladi.

Sug'urtada esa holat butunlay boshqacha, uning funktsiyalarida moliyaning funktsiyalariga o'xshashlik ma'lum darajada mavjud bo'lsada, farqlar katta qismni tashkil etadi. Sug'urtadagi moliyaga xos bo'lmagan xavf-xatar funktsiyasi sug'urtaning asosiy funktsiyasi hisoblanadi. Sug'urtada ham taqsimlash funktsiyasi amal qilsada, ammo bu funktsiya faqat uning a'zolari (o'zaro sug'urtada) va sug'urtalanganlar (tijorat sug'urtasida) uchun amal qiladi. Faqat sug'urtaga xos bo'lgan ogohlantirish va oldini olish funktsiyasi borki, bu sug'urtaning o'ziga xosligini ko'rsatadi. Sug'urtaning omonat va investitsiya funktsiyalari ham sug'urtaga xos funktsiyalar hisoblanadi. Yuqoridagilarga asoslangan holda sug'urtani moliya kategoriyasining qismi emas, balki, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan alohida kategoriya deya e'tirof etishga asoslar bor deyish mumkin.

Adam Smit o'zining mashhur "Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini o'rganish" deb nomlangan asarida «Sug'urta kompaniyalari alohida shaxslar uchun sezilarli darajadagi barqarorlikni ta'minlaydi; alohida shaxslarning moddiy yo'qotishlarni ko'pchilik o'rtasida taqsimlash orqali ularni tang ahvolga tushib qolishdan saqlaydi va bu bilan butun jamiyat uchun foyda keltiradi» deya ta'kidlagan edi [1, 17]. Mamlakatimizda bosqichma-bosqich bozor munosabatlari shakllanishi va rivojlanishi, iqtisodiyot sub'ektlarining iqtisodiy mustaqillikka erishishi va erkinlik darajasi ortib borayotgan jarayonda doimo risklar mavjudligi kuzatiladi. Yuridik va jismoniy shaxslar manfaatlariga zarar etkazishi mumkin bo'lgan va doimiy takrorlanib turadigan bunday risklar yuz berishi natijasida ko'riladigan zararlar qoplanishini kafolatlash va ularni qayta taqsimlash bilan moliya sektorining muhim bo'g'ini hisoblangan sug'urta sohasi shug'ullanadi.

Qishloq xo'jaligi mamlakatimiz iqtisodiyotida muhim strategik soha hisoblanib, ushbu tarmoqda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar mamlakat yalpi ichki mahsulotining 28 foizdan ortig'ini tashkil etayotganligi, shu bilan birga, O'zbekiston iqlim sharoiti keskin o'zgaruvchan xususiyatga ega ekanligi, ushbu sohani sug'urta xizmatlari bilan to'liqroq qamrab olish zarurligini asosiy vazifalardan biriga aylantirmoqda. Ushbu jihatlarni hisobga olgan holda, O'zbekiston hukumati tomonidan sug'urtaning mazkur tarmog'ini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Buni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi farmonlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 2 avgustdagi PQ-4412-son «O'zbekiston Respublikasining sug'urta bozorini isloh qilish va uning jadal rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda 2021 yil 23 oktyabrdagi PQ-5265-son «Sug'urta bozorini raqamlashtirish va hayot sug'urtasi sohasini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi, 2021 yil 15 dekabrda «Meva-sabzavotchilik sohasini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, tarmoqda klaster va kooperatsiya tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-52-sonli qarorlarida ham ko'rish mumkin [2, 6-11]. Respublikamizdagi mavjud shart-sharoitlarni hisobga olgan holda xatarlarni boshqarishdagi xorijiy davlatlarning ilg'or tajribalari hamda ularning ijobiy jihatlaridan oqilona foydalanish qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatining samaradorligi ortishiga, mahsulot etishtirish hajmlarini yanada ko'paytirish imkoniyatlarining oshishiga turtki beradi. Fan va texnologiya taraqqiyotining ayni paytdagi yuksak darajasiga qaramay, dunyodagi ko'plab davlatlar agrar tarmoqdagi qishloq xo'jalik ekinlariga jiddiy talofat etkazuvchi tabiiy-iqlim va iqtisodiy mazmundagi xatarlarning kuchayishi bilan bog'liq muammolarga tez-tez duch kelmoqdalar hamda bu kabi muammolar tobora global xarakterga ega bo'lib bormoqda. Ayni paytda, ushbu masalaning xalqaro amaliyot tajribasi tahlili qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi uzluksizligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlashda xatarlarni boshqarishning eng samarali usuli sug'urta ekanligini ko'rsatmoqda.

Tabiiy iqlim sharoitlariga nisbatan yuqori darajadagi qaramlik qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi xatarlarni boshqarishda sug'urta va sug'urta tizimi imkoniyatlaridan keng tarzda foydalanish zaruratini yuzaga keltiradi. Sug'urta tarmoqda yangi texnologiyalardan foydalanish bilan bog'liq xatarlar, kredit resurslaridan foydalanishdagi xatarlar, qishloq xo'jalik mahsulotlarini birja tizimi (spot, forward, fyuchers) orqali sotish davomida yuzaga keluvchi xatarlarni samarali boshqarish imkonini beradi. Sifatli sug'urta xizmatlari va bu boradagi hukumat dasturlarini ishlab chiqish

qishloq xo'jalik korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashga imkon beradi, agrar tarmoqni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat byudjeti harajatlarini qisqartiradi [4, 61].

Amaliyotda qishloq xo'jaligidagi xatarlarni boshqarishga qaratilgan turli xil strategiyalar ishlab chiqilgan, biroq agrosug'urta qishloq xo'jaligida turli xatarlardan, ko'zda tutilmagan yo'qotishlardan himoya qilishning samarali vositasi bo'lib qolmoqda. Agrosug'urta barcha turdagi qishloq xo'jalik xatarlarini boshqarishning sinalgan mexanizmi ekanligi bilan bir qatorda sug'urta bozorining barcha ishtirokchilari manfaatlarini birlashtirishning eng maqbul yo'li hamdir.

Qishloq xo'jaligidagi mavjud xatarlarni sug'urtalash samaradorligini oshirish, qishloq xo'jalik korxonalarini sug'urta xizmatlariga mumkin qadar ko'proq jalb qilish uchun ushbu sohani ilmiy jihatdan o'rganish va ushbu ilmiy xulosalarga tayangan holda mazkur sohani sug'urtalashni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash zarur deb hisoblaymiz. Qishloq xo'jalik tarmog'ida sug'urta amaliyotini rivojlantirishning zaruriyati quyidagilarda o'z aksini topadi: qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi o'ziga xos iqtisodiy faoliyat turi sifatida yuqori darajadagi xatarlar bilan bog'liq ekanligi; aksariyat hollarda qishloq xo'jalik korxonalarining tabiiy ofatlar yoki ishlab chiqarishdan ko'rgan zararlarini mustaqil qoplay olmasliklari; sug'urta himoyasining salbiy hodisalar bilan bog'liq yo'qotishlarni qoplash hamda agrar tarmoqning barqaror rivojlanish sur'atlarini ta'minlash kafolati sifatida xizmat qilishi. Mamlakatimiz olimlari tadqiqotlarida ushbu soha keng o'rganilgan bo'lsa-da, iqtisodiyotning liberallasuvi va tarkibiy islohotlarni jadallashtirish sharoitida fermer va dehqon xo'jaliklari faoliyatidagi xatarlarni sug'urta yo'li bilan boshqarish borasidagi tadqiqotlar yanada yangicha yondashuvlarni taqozo etmoqda. O'zbekiston xavfli dehqonchilik zonasida joylashgan. Tabiiy suv havzalari va yog'ingarchilikning kamligi tufayli qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy qismi qishloq xo'jaligi erlarini sug'orish uchun sun'iy sug'orish tizimlaridan foydalanishga majbur. Shu tufayli, sug'orish uchun suvning etishmasligi holati yuzaga kelganda yoki ekinlarni etishtirish bo'yicha agrotexnik ishlarni o'z vaqtida olib borilmaganda, kam hosil olish xavfi ortadi. Shu tufayli, O'zbekiston uchun ushbu mamlakatning ob-havosi, suv resurslari va boshqa shart-sharoitlarini e'tiborga olgan holda, ushbu sharoitlarga mos sug'urta mahsulotlarini ishlab chiqish bunday mahsulotlarning ommaviylashuviga imkoniyat yaratib beradi. Xorijiy mamlakatlarda keng qo'llanilayotgan va o'zining yuqori samarasini berayotgan sug'urta mahsulotlarini to'g'ridan-to'g'ri qo'llash kutilgan samarani bermaydi.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligi sug'urtasini o'zaro sug'urta orqali sug'urtalashning xorij tajribasiga asoslangan modeli borasida amalga oshirilgan tadqiqot Q.M.Qo'ldoshev tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, ushbu tadqiqot bugungi kunga nisbatan eng so'nggi va e'tiborga molik tadqiqot desak xato bo'lmaydi. Ushbu ilmiy ishda fermer xo'jaliklari o'rtasida o'zaro sug'urtalash jamiyatlarini tashkil etish orqali ishonchli, arzon va foydali (investitsion daromad nuqtai-nazaridan) sug'urta xizmatiga ega bo'lish mumkinligi iqtisodiy jihatdan asoslab berilgan[1, 51-57]. Mamlakatimiz olimlari tadqiqotlarida ushbu soha keng o'rganilgan bo'lsa-da, iqtisodiyotning liberallasuvi va tarkibiy islohotlarni jadallashtirish sharoitida fermer va dehqon xo'jaliklari faoliyatidagi xatarlarni sug'urta yo'li bilan boshqarish borasidagi tadqiqotlar yanada yangicha yondashuvlarni taqozo etmoqda.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari turli ko'rinishdagi xavf-xatarlarga duch keladi va bu xavf-xatarlarning yuz berishi ular rejalashtirgan daromadning kamayib ketishiga olib keladi.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bunday risklarni kamaytirishga erishish uchun, avvalam bor ularni o'rganish va tahlil qilish zarur. Buning uchun ko'p sondagi bunday risklarni turli xususiyatlaridan kelib chiqqan holda klassifikatsiyalab olish masalani echishda engillik yaratadi. Risklarni boshqarishga bag'ishlangan adabiyotlarda qishloq xo'jaligi risklari paydo bo'lishining 5 ta asosiy manbalari keltiriladi:

- ishlab chiqarish riski;
- baho va bozor bilan bog'liq risklar;
- institutsional risklar;
- inson omili bilan bog'liq risklar;
- moliyaviy risklar [5, 81-87].

Tadbirkorlik faoliyati amalga oshgan joyda albatta ma'lum darajada biznes-risklar mavjud va bundan qochib bo'lmaydi. Shuning uchun riskdan qo'rqish kerak emas, masalaning ikkinchi tomoni ham bor, kattaroq foyda olish uchun nisbatan yuqori riskka yo'l qo'yish kerak bo'ladi, risk darajasini pasaytirish uchun kam foyda olishga ko'nikishga to'g'ri keladi. Shuning uchun muammo xavfning mavjudligida emas, balki ushbu xavfni samarali boshqarishni yo'lga qo'yishda. Buning uchun xavfning xususiyatlarini aniqlash, tahlil qilish, baholash va unga qarshi kurashish vositalarini to'g'ri tanlash zarur.

АДАБИЁТЛАР

1. Кўлдошев Қ.М. Ўзбекистонда ўзаро суғурталашнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Монография, Т.: иктисодиёт, 2020 й.
2. Каленов К.Т. Ўзбекистон республикаси қишлоқ хўжалигида суғурта хизматларини ривожлантириш истикболлари. Монография, Т.: "BOOKMANY PRINT", 2023 й.
3. Конун хужжатлари маълумотлари миллий базаси, 03.08.2019 й., 07/19/4412/3512-сон
4. Назарова А.А. Совершенствование сельскохозяйственного страхования с государственной поддержкой в России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н. Москва – 2015.
5. Жигас М.Г. Развитие коммерческого страхования в постцентрализованной экономике: методология и практика. Диссертация на соискание Д.Э.Н. Екатеринбург 2007.

Qishloq xujaligi korxonalarini sug'urtalashning nazariy va metadalogik asoslari

Annotatsiya: Maqolada qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyati bilan bog'liq risklar va ularni klassifikatsiyalash hamda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash orqali sug'urta xizmatlari bilan ta'minlashning samaradorligiga erishish masalalari yoritib berilgan va xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi korxonalari, risklar, agrosug'urta, risklarni boshqarish.

Теоретические и методические основы страхования сельскохозяйственных предприятий

Аннотация: В статье описаны риски, связанные с деятельностью сельскохозяйственных предприятий и их классификация, а также вопросы достижения эффективности страховых услуг за счет государственной поддержки и сделаны выводы.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, риски, агрострахование, управление рисками.

Theoretical and methodological foundations of insurance of agricultural enterprises.

Abstract: The article describes the risks associated with the activities of agricultural enterprises and their classification, as well as issues of achieving the effectiveness of insurance services through government support and draws conclusions.

Keywords: agricultural enterprises, risks, agricultural insurance, risk management.

УДК 338

BIZNES SUB'EKTLERINDE MIYNETKE HAQI TÓLEW QÁREJETLERI ANALIZIN JETILISTIRIW

Bekbosinov K. K.

QMU

Miynet haqı – jámiyet kóleminde milliy dárámatlardıń jumısshı hám xızmetkerler ortasında olar miynetiniń muǵdarı hám sıpatına muwapıq bólistiriletuǵın hámde jeke tutınıw maqsetleri ushın paydalanılatuǵın bólimi. [1] Karxana miynetke haqı tólewde miynet ónimdarlıǵın asırıwdı, ilim-texnika rawajlanıwın jedellestiriwdi, ónim sıpatın jaqsılaw óndiris nátiyjeliligin joqarılatıwda eń áhmiyetli qural sıpatında paydalanadı.

Prezidentimiz Sh. Mirziyoev tárepinen mámleketimizdegi real miynet haqını joqarılatıw máseleleri ilgeri súrilip, real miynet haqınıń ósiwi-ekonomikaniń qanday templerde rawajlanıp atırǵanlıǵı, mámleketimizdiń finanslıq jaǵdayınıń bekkemlenip atırǵanlıǵı, turaqlı monetar siyasat qanday támiyinlenip atırǵanlıǵın tolıq sáwlelendiretuǵın ózine tán ayna hám kórsetkishler dep [2] atap ótken.

Miynetke haqı tólew analiziniń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat: Bazis dáwirindegi miynet haqı fondınıń reallıǵın bahalaw; Miynet haqı fondınıń absalyut hám salıstırmalı parıqların anıqlaw; Miynet haqı fondınıń bazislik dáwirine, esabat jılınıń rejesine salıstırǵanda ózgeris sebeplerin anıqlaw; Miynet haqı fondına tásir etiwshi faktorlardı esaplaw; Miynet haqı quramındaǵı ónimsiz qárejetlerdiń kelip shıǵıw sebeplerin anıqlaw; Miynet ónimdarlıǵınıń ósiwi menen ortasha miynet haqınıń ósiwi ortasındaǵı qatnastıń ózine túser bahaǵa bolǵan tásirin esaplaw.

Miynet haqını kompleks analizlewde miynet haqınıń absalyut hám salıstırmalı parıqları anıqlanadı. Esabat dáwirinde sarplangán miynet haqı – (MHF) nı bazis dáwirindegi miynet haqı fondı (MHFO) menen salıstırıp arqalı miynet haqınıń absalyut parqı anıqlanadı.

$$\Delta MHF_{sal} = MHF^1 - MHF^o.$$

Miynet haqınıń salıstırmalı parqı haqıyqatta sarplangán miynet haqı (MHF) nı bazis dáwirindegi miynet haqı fondınıń ónim óndiriw indeksine kóbeytiriwden (korrektirovka) payda bolǵan (MHF_{kor}) kórsetkishi menen salıstırıp arqalı anıqlanadı.

$$\Delta MHF_{sal} = MHF^1 - MHF_{kor} = MHF^1 - (MHF^o_{o'zger} \cdot io' + MHF^o_{o'z-mes})$$

bunda ΔMHF_{sal} – miynet haqınıń salıstırmalı parqı;

MHF^1 – esabat dáwirinde sarplangán miynet haqı;

MHF_{kor} – bazis dáwirindegi miynet haqı fondınıń ónim óndiriw indeksine kóbeytpesi (korrektirovkası);

io' – ónim óndiriw kóleminiń indeksi.

Miynet haqını shólkemlestiriw hám olardı qalıplestiriwden tiykarǵı maqset, barlıq xızmetkerlerdi jeke hám kollektiv miynet nátiyjelerine tuwrıdan-tuwrı baylanıslı bolıwına erisiwden, miyneke haqı tólewde unamsız elementlerdi saplastırıwdan ibarat.

1-keste. «Amudaryateks» JShJde miynet haqı fondınan paydalanıw analizi

Kórsetkishler	2022- jıl	2023- jıl	Parqı	
			Salıstırmalı summa	%
O'nim óndiriw kólemi (jumıs, xızmet) salıstırma kótere bahada, mıń sum	2203880	2545500	+341620	+15,5
Miynet haqı fondı, mıń sum	343340	361400	+18060	+5,26
Sonıń ishshinde:				
– ózgeriwsheń bólimi	257505	275748	+18243	+7,08
– ózgermes bólimi	85835	85652	-183	-0,21

O'nim óndiriw kóleminiń indeksi:

$$io' = \frac{q_1}{q_0} = \frac{2545500}{2203880} = 1,15$$

Miynet haqı fondınıń absalyut parqı:

$$\Delta MHF_{absol} = 361400 - 343340 = +18060 \text{ mıń sum}$$

Miynet haqı fondınıń salıstırmalı parqı:

$$\Delta MHF_{sal} = 361400 - (257505 \cdot 1,15 + 85835) = 361400 - 181965 = -20565 \text{ mıń sum.}$$

Miynet haqı fondında miynet haqı joqarı salmaqqa iye. Onıń ózgerisine tómendegi faktorlar tásir etedi:
O`nim óndiriw kólemi (io').

Jumısshılar (salıstırmalı) sanı (JS_{sal}).

Bir jumısshıǵa tuwrı keletuǵın ortasha jıllıq miynet haqı ($\bar{M}_H$)

Jumısshılardıń miynet haqı fondınıń bazis dáwirinen parqı:

$$\Delta MHF = MHF_{js}^1 - MHF_{js}^o$$

O`nim óndiriw kóleminin táhiri: $\Delta MHF_{(N)} = MHF^o \cdot io' - MHF^o$

Jumısshılar (salıstırmalı) sanınıń táhiri:

$$\Delta MHF_{(js)} = \frac{MHF^o}{JS^o} \cdot JS_{sal}$$

$$\text{Bir jumısshınıń ortasha jıllıq miynet haqısınıń táhiri: } \Delta MHF_{(jmh)} = \left(\frac{MHF}{JS} - \frac{MHF^o}{JS^o} \right) \cdot JS'$$

Jumısshılar sanınıń salıstırmalı parqı tómendegishe anıqlanadı:

$$JS_{sal} = JS^1 - (JS^o \cdot io')$$

Xızmetkerlerdin miynet haqı fondına tómendegi eki faktor tásir etedi:

Xızmetkerler sanınıń ózgerisi (X_s).

Bir xızmetkerge tuwrı keletuǵın ortasha miynet haqı (M_x).

Xızmetkerler miynet haqı fondınıń bazis dáwirinen parqı formula tiykarında tómendegishe anıqlanadı:

$$\Delta MHF_{(x)} = MHF_x^1 - MHF_x^o$$

Sonıń ishinde:

$$\text{Xızmetkerler sanı ózgerisiniń táhiri: } \Delta MHF_{(xs)} = \frac{MHF_x^o}{X_s^o} \cdot (x_s^1 - x_s^o)$$

$$\text{Bir xızmetkerdin ortasha miynet haqısı ózgerisiniń táhiri: } \Delta MHF_{(mh)} = X_s^1 \cdot \left(\frac{MHF_x^1}{X_s^1} - \frac{MHF_x^o}{X_s^o} \right)$$

Bazar ekonomikası sharayatında hár bir karxananıń maqsetlerin ámelge asırıwda tiykarǵı faktor insan, yaǵınıy, karxana xızmetkerleri esaplanadı. Karxana xızmetkerleriniń materiallıq hám morallıq máptarlıǵı bolsa jumıs nátiyjeliligin joqarılatıwǵa alıp keledi.

Tutınıw fondı qárejetleri degende karxanada bánt bolǵan xızmetkerler hám olar tárepinen tólenetuǵın qárejetler túsiniledi. Buǵan, miynet haqı sıpatında esaplanatuǵın hám tólenetuǵın qárejetler, tólemler xoshametlewler kiritiledi [3]. Xızmetkerler tárepinen tólenetuǵın tólemler quramına olardıń jumısqa qatnası hám awqatlanıw menen baylanıslı bolǵan qárejetler, kiyim-kenshek, kommunal xızmet hám úy-jay ushın tólemler, olardı oqıtıw menen baylanıslı hám basqada usı sıyaqlı tólemler kiritiledi. Karxanada miynet haqı qárejetlerin analizlewde miynet haqı fondınıń reje hám ótken jılǵa salıstırǵanda ózgerisi hám ózgeris sebeplerine, bir xızmetkerge tuwrı keletuǵın ortasha miynet haqı fondı hámde onıń ózgerisine baha beriledi. Miynet haqı fondınıń qalıplesiwi hám onıń beriliwi mámleketlik shólkemler tárepinen tártipke salıp turıladı. Bul tuwrıdan-tuwrı kredit shólkemleri esaplangan bank sisteması hám onıń bólmeleri bolıwı múmkin. Miynet haqı fondınıń esaplanıwı hám beriliwi boyınsha O`zbekstan Respublikası Oraylıq banki tárepinen hár jılı qayta dúziletuǵın metodikalıq kórsetpe bul boyınsha normativlik hújjet esaplanadı.

Búgingi kúnde karxanalarda xızmetkerlerdin miynet haqısın shólkemlestiriwdin tiykarǵı wazıypaları bolıp tómendegiler esaplanadı: [3] Bazis dáwiri hám rejedegi miynet haqı fondınıń reallıǵın bahalaw; Miynet haqı fondınıń absalyut hám salıstırmalı parqların anıqlaw; Miynet haqıǵa tásir etiwshe faktorlardı muǵdar tárepinen ólshew; Miynet haqı fondı quramındaǵı ónimsiz qárejetlerdi esaplaw;

Miynet ónimdarlıǵı menen ortasha miynet haqı ortasındaǵı qatnastın ózine túser bahaǵa bolǵan tásirin esaplaw.

Miynet haqınıń absolyut parqın anıqlaw ushın sarplangán miynet haqı fondın bazis dáwirindegisi menen salıstırıw lazım. Salıstırmalı parqtı anıqlaw ushın bolsa esabat dáwirindegi miynet haqı bazis dáwirindegi miynet haqını ónim óndiriw kólemine korrektirovka qılınǵan kórsetkishler menen salıstırıladı.

2-keste «Amudaryateks» JShJde xızmetkerlerdin miynet haqı fondınıń analizi

Kórsetkishler	Bazis dáwiri	Esabat dáwiri	Parqı (+,-)	
			Summada, mın sum	Protsentte, %
1	2	3	4	5
1.O`nimler (jumıs,xızmet)ler kólemi, mın sumda	2203880	2545500	+341620	115,5
2.Xızmetkerlerdin miynet haqı fondı, mın sumda	343340	361400	+18060	105,26
3.Miynet haqını beriw koefitsenti	0,7	x	x	x
4.Miynet haqı fondın qayta esaplaw korrektirovkası, mın sumda	380592,4	400611,9	+20019,5	105,4

Kestede kórsetilgen maǵlıwmatlardı tómendegishe esap-kitap qılamız:

1. O'nim kólemínin bazis dáwirge salqstirganda ósimi +15,5 %;
2. Miynet haqínin qosimsha ósimi $+15,5 * 0,7 = +10,85$ %;
3. Miynet haqí korrektyrovkasí $343340 * (100+10,85)/100=380592,4$ mín sum;
4. Miynet haqínin salıstırmalı parqı $400611,9 - 380592,4 = +20019,5$ mín sum;

Joqarıdağı keste maǵlıwmatlarınan kórinip turǵanıday, úyrenilip atırǵan dáwirde «Amudaryateks» JShJde ónim óndiriw kólemi bazis dáwirge salıstırǵanda 341620 mín sumǵa yaki 15,5 % ke kóbeygen bolsada miynet haqı fondı 5,26 %ke artqan. Bunıń nátiyjesinde bul karxanada aǵımdaǵı jıldı belgilengen normativten artıqsha miynet sarplangan, yaǵınıy karxanada miynet haqı fondınan 20019,5 mín sum muǵdarında artıqsha sarplawǵa jol qoyılǵan.

Karxanada miynet haqı fondı absolyut summada bazis jılǵa salıstırǵanda 18060 mín sumǵa kóbeygen bolıp, sonnan, 16765,5 mín sumı tiykarlı. Yaǵınıy, ónim kólemínin ósiw dárejesine salıstırǵanda normativ boyınsha miynet haqı fondı da sonshaǵa kóbeygen. Miynet haqı fondı ósiminıń qalǵan 20019,5 mín sumı bolsa tiykarsız bolıp, oǵan tiykarınan xızmetkerler razryadınń ózgergenligi, húkimet qararları tásir kórsetken bolıwı múmkin. Xızmetkelerdiń miynet haqı fondı bazis jılǵa salıstırǵanda 18060 mín sumǵa, yaki 105,26 protsentke kóbeygen. Bul bolsa Respublika Prezidenti tárepinen shólkemlerdegi jumısshılardıń miynet haqısınń kótrilgenligi esabınan júzege kelgen. O'nim óndiriw kólemínin miynet haqı fondına salıstırǵanda joqarı dárejede ósiwı miynet haqıdan salıstırmalı únemge erisiwge alıp keledi.

Juwmaqlastırıp aytqanda biznes sub'ektlerinde xızmetkerlerge miynetke haqı tólewdi hám analizlewdi jetilistiriw házirgi kúndegi aktul mashqalalardan bir esaplanadı. Miynetke haqı tólewdi jetilistiriw arqalı joqırı sıpattaǵı ónimlerdiń ósimine erisiledi. Bul óz gezeginde xojalıq júrgiziwshi sub'ektke kelip túsetuǵın dárámat muǵdarın kóbeytep ekonomikalıq turatlılıǵın támiyinleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. «2022-2026-jıllarga mólsherlengen jańa Ózbekstanńın Rawajlanıw Strategiyası» haqqında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Parmanı Tashkent qalası, 2022-jıl 28-yanvar, 60-sanlı –PF
2. Vahabov A., A. İbrahimov. Moliyaviy tahlil. Tashkent-2002 yil
3. T.Sh. Shogiyosov. Kompleks iqtisodiy tahlil. Toshkent «IQTISOD-MOLIYA» 2009 yil
4. «Amudaryateks» JShJniń esabat maǵlıwmatları

Biznes subektlarida mehnatga haq to'lash xarajatlari tahlilini takomillashtirish.

Annotatsiya. Maqolada biznes sub'ektlarida mehnatga haq to'lash va mehnat unumdorligini yo'qorilatishda tahlillarini olib borish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mehnat haqı, bazislik davr, hisobli davr, absolyut miqdor, nisbiy miqdor.

Совершенствование анализа затрат по оплате труда в хозяйствующих субъектах.

Аннотация. В статье описаны способы проведения анализа оплаты и производительности труда в субъектах предпринимательства.

Ключевые слова: Заработная плата, базовый период, отчетный период, абсолютная сумма, относительная сумма.

Improving the analysis of labor costs in business entities.

Annotation. The article describes ways to analyze pay and labor productivity in business entities.

Key words: Wages, base period, reporting period, absolute amount, relative amount.

MEKTEP OQIWSHILARINIŇ DÓRETIWSHILIK QABILIYETLERIN RAWAJLANDIRIWDA ILLYUSTRATORLAR ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIK JUMISLARIN ÝYRENIWDIŇ ÁHIMIYETI.

Abdiramanov P

Qaraqalpaq Mámleketlik universiteti

Kirisiw. Búgingi jas áwlatqa tálim tárbiya beriwde oqıwshılar sanasına milliy ideyanıń tiykarǵı baǵdarların sıńdırıw kórkem tálim qurallarınan nátiyjeli paydalanıw, súwretshilerdiń turmısı hám dóretiwshilik iskerligin úyreniw, oqıwshılardıń ruwxıy, estetik dúnya qarasın qalıplestiriw menen birge olarda dóretiwshilik qábiliyetlerdi rawajlandırıwǵa xızmet etedi. Súwretlew óneri sabaqlarında oqıwshılarda dóretiwshilik qábiliyetlerin rawajlandırıwda pánler ara baylanıslılıq principlerinen paydalanıwda jaqsı nátiyje beredi.

Kórkem óner tiykarınan oqıwshınıń estetikalıq rawajlanıwına kómeklesip, onı jáhán mádeniyatınıń ullı eń jaqsı ǵáziyneleri hám kórkem óner dóretpeleri arqalı átiraptaǵı turmıs sulıwlıqları menen tanıstıradı, kórkem qabiliyetin qalıplestiredi, kórkem ónerdi súyiwge uyretedi. Oqıwshılar menen kórkem óner tiykarları boyınsha ótkeriletuǵın shınıǵıwlarda olar eski materiallıq miyraslar menen tanıstırıp barıladı, onıń ullı dástúrleri hám kórkem ónerdiń xalıq ushın xızmet etiwı, kórkem ónerdegi túrli aǵıslar hám jónelisler tuwrısında túsinipler payda etedi.

Dekoratıv-ámeliy kórkem ónerge tiyisli kórkem óner tiykarları sabaqlarında ámeliy-bezew kórkem óneri, xalıq ámeliy-bezew kórkem óneri, ózbek, qaraqalpaq xalıq ámeliy-bezew kórkem óneri, ózbek hám qaraqalpaq, sırt el xalıqlarınıń milliyliǵı haqqında bilimler beriw, xalıq ustaları isletetuǵın jumıs quralları hám materialları menen tanıstırıw názerde tutıladı. Arxitektorlıq kórkem óneri boyınsha bolsa arxitektorlıq kórkem óneri jáne onı átirap-ortalıq penen baylanıslılıǵı, arxitektura gózzallıq haqqında túsinipler beriw, individual jáne social arxitektorlıq, olardıń túrleri menen tanıstırıw, imaratlardıń wazıypası hám olardıń estetik sheshiminiń óz-ara baylanıslılıǵı, fasad hám intererdegi dekorativ bezewlerdiń xarakterı, arxitektorlıqda qollanılatuǵın tiykarǵı atamalar haqqında pikir júritiledi. İmaratlardıń sırtqı hám ishki kórkem bezewleriniń xarakterı, olarda isletiletuǵın materiallar menen de tanıstırıladı.

Bul wazıypalardı orınlaw ushın Ózbekstan tariyxındaǵı eń áyyemgi arxitektorlıq mádeniy miyras bolǵan estelikleri, Ózbekstan IX-XIX ásir arxitektorlıǵı, shıǵıs hám batıs mámleketlerinde oyanıw dáwiri arxitektorlıǵı, Ózbekstan hám jáhannıń házirgi zaman hám aldınǵı arxitektorlıǵı maydanınan shınıǵıwlar alıp barıladı. Súwretlew óneri mámleket tálim standartlarında belgilengenı sıyaqlı, balalarǵa kórkem óner tiykarlarınan tómendegiler haqqında bilimler beriwdi názerde tutadı:

1. Súwretlew óner - kórkem ónerdiń bir túri ekenliǵı jáne onıń adamlar turmısındaǵı ornı hám áhmiyeti. Ózbekstan tariyxında súwretlew ónerdiń rawajlanıwı (Afrasiob, varaxsha, Topıraq qala qorǵanı h.t.b orınlardan tabılǵan súwretlew óner úlgeri). Súwretlew ónerdiń túrleri (reńli súwret, grafika, músınshilik) hám janları (tábiyat kórinisi, turmıs, naturmort, portret, tariyxıy, batal, animal,). Reńli súwretlew túrleri-dáskeli reńli súwretlew, monumental reńli súwretlew, miniatyura reńli súwretlew. Reńli súwret texnikası - freska, mozaika, vitraj.

2. Músınshilik túrleri - dáskeli músınshilik, dekorativ músınshilik, monumental músınshilik; relief (barelef, gorelef); domalaq háykkeller.

3. Grafika túrleri-dáskeli grafika, estamp, plakat, kitap grafikası; gazeta-jurnal grafikası; h.t.b.

4. Maverannaxr miniatyura mektep; SHıǵıs miniatyura mektepleri. Evropada Oyanıw dáwiri súwretlew óneri; Ózbekstannıń házirgi zaman súwretlew óneri; Jáhannıń házirgi zaman súwretlew óneri; jáhán súwretlew kórkem ónerindegi tiykarǵı aǵıslar; dúnyanıń eń iri súwretlew óner muzeyleri; Ózbekstannıń eń iri súwretlew kórkem óner muzeyi. Jáhanga ataqlı eń ullı súwretshilerdiń turmısı hám dóretiwshiligi (Kámaliddin Behzod, Leonardo de vinci, O'rol Tansiqboev, CHingiz Axmarov h. t. b).

Úyrenilip atırǵan tema boyınsha muzıka, tariyx, texnologiya, informatika, ádebiyat (muzıka dóretpeleri esitip súwret islew, súwretlew óneri hám muzıka ortasında baylanıs ornatiw), ádebiyat (qosıq qatarların oqıw, erte, illyustratsiyalar soǵıw), tariyx (kórkem óner dóretpeleri jaratılıwın úyreniw, tariyxıy waqıyalar, temalı dóretpelerdi úyreniwde sawashlar súwreti hám t.b...), texnologiya (oyınshıqlar, naǵıs islew ushın ıdıslar, qutishalar soǵıw), informatika pánleri menen baylanıslı grafik oyınlardan paydalanıw maqsetke muwapıq.

Joqarıdaǵı pikir tiykarında ádebiyat hám súwretlew ónerdiń óz-ara baylanısı yaǵnıy erte hám kórkem ádebiyatlarǵa islengen illyustratsiyalardıń balalar dóretiwshilik uqıplıǵın rawajlandırıwdaǵı áhmiyeti haqqında toqtalıp ótsek. Balalarda kitapqa qızıǵıwshılıq erte mektepge shekem tálim dáwirde payda boladı. Bunı biz balalardıń hár qıylı kitaplardıń betlerin qızıǵıp kóriwi, úlkenlerdiń oqıwın tınlawı hám illyustratsiyalardı tamasha etiwın kóriwimiz múmkin. Balalarda obrazǵa qızıǵıwshılıq payda bolıwı menen tema waqıyalarına qızıǵıwshılıq payda bola baslaydı. Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balada aqıl oǵada aktiv boladı. Bala ózin qaharman ornına qóyadı, sezimleri aktivlesedi, dushpanları menen gúresedi [1,130].

Ádebiyatlar analizi hám metodologiyası. Usınıń menen birge, analiz qılıw, qıyalıy qóz qarasın rawajlandırıw, sırtqı ortalıqqa kóz qarasın hám iskerlik qábiliyetiniń sistemalı rawajlanıwı kompozitsiya menen islew izbe-izligin támiyinleydi. Illyustratsiya-kúshli tásir quralı bolıp tabıladı. Ol shıǵarmanı bayıtıwı da temanı ashıp bermewide múmkin. Bul grafik súwretshilerdiń uqıbına bálkim, erte yamasa kórkem ádebiyatqa baylanıslı bolǵan tolıq maǵlıwmatlarǵa múnasebeti, waqıyalardı qaysı dárejede ózlestirgeni, onıń dúnyaǵa kóz qarasına baylanıslı. Sonday eken, shıraylı bezewdiń sheshimin grafik súwretshiniń uqıbına emes, yaǵnıy onıń shıǵarmanı oqıp qaysı dárejede

túsingenligi úlken ról oynaydı. Illyustratsiyalarda mudamı súwretshiniń syujetge, qaharmanlarǵa, olardıń táǵdiri hám háreketlerine individual múnasebeti sawlelenedi.

Jaqsı kitap úlkenler ushın qanshelli paydalı ekenin bilsek, kishi jasdaǵı balalardı er jetiwinde júdá úlken áhmiyetke iye. Bul máselede illyustrator yaǵmıy grafik súwretshi kishkentaylardıń qızıǵıwshılıǵı, dúnyaǵa kóz qarasın tárbiyalaytuǵın birinshi tárbiyashısı esaplanadı. Jaqtı kewilli hár-túrli súwretler bir ómirge jas balanıń yadında qaladı. Balalar ushın mólsherlengen kitaplardı bezew ushın súwretshiden súwretlenip atırǵan zatqa, jas balanıń pikiri hám kózi menen qaraǵan halda talap etiledi. Bunday jaqınlaw arqalı jaqsı nátiyjege erisiledi. Grafik súwretshi hám oqıwshı ortasında kórkem baylanısıw boladı. Ádetde balalar ózlerine jaqqan súwretlerden nusqa kóshiriwge urnadı, bunıń menen olar ózleriniń qábiliyetin kórsetiwge háreket qıladı. Bul bolsa grafik súwretshilerdiń turmısı hám dóretiushilik iskerligin úyreniw qanshelli áhmiyetli ekenligin ańǵatıp turıptı [2,31]. Tómende keltirilgen ózbek grafik súwretshilerdiń turmısı hám dóretiushilik iskerligi, balalardı súwret soǵıwǵa hám olardıń dóretiushiligi rawajlanıwına unamlı tásirin kórsetedi. Ózbek kitap grafikası kórkem óneriniń milliy dástúrlerin qayta tiklew hám rawajlandırıwda óz dóretiushilik jolın XX ásirdiń 30-jıllarında baslaǵan Iskandar Ikromovtıń iskerligi zárúrli áhmiyet kásip etdi.

Súwretshiniń dóretiushilik jumısları, karikaturaları jaslıǵınan "Mushtum" jurnalında basıp shıǵılǵan. Óz jumısların yadqa alar eken, súwretshi sonday jazadı: "Mushtum" jurnalı redakciyası tárepinen bul jurnal betlerinde jumısların baspadan shıǵarıwına ruxsat etedi, eger, na ilmiy tájiriwbem, na diplomı bolmaǵan. Bir waqtıń ózinde, jas súwretshi kitap grafikası menen de shıǵılǵan. Iskandar Ikromov 1924-jıl Leningrad kórkem akademiyası qasındaǵı Joqarı kórkem-texnikomına oqıwǵa kiredi. Iskandar kitap bezegi sırlarınan Leningradlıq belgili oqıtıwshılardan óner sırların úyrenen. Kitap kórkem óneri súwretshi hám kórkem óner ustası diplomına iye bolıp, Ózbekstanǵa qaytıadı hám Samarqant mámleket baspasında grafika bólimine basshılıq etedi. Ikromovtıń dóretiushilik iskerligi Ózbekstandaǵı birinshi súwretshi-poligrafiyashı bolıp baslaǵan. 1930 jıllar basında I.Ikromov "Yangi yol", "Umumtalım va uqıtuvchi", "Uchqun" sıyaqlı jurnallardı bezetedi. Usınıń menen birge, jurnal betlerinde onıń ruwxıy-bilimlendiriw qádiriyatlardı úgit-násiyatlaw etiwshi tálim hám kórkem óner haqqındaǵı maqalalarında baspadan shıǵarıladı. Sol jıllar redakciya jumısına ózbek xalqınıń turmısı hám ómirin jaqsı biliwshi, dásturiy kórkem miyrasların joqarı qádirlewshi orıs súwretshileride qosıldı. Belgili jazıwshı Oybek súwretshige sonday jazǵan: "Birinshi ózbek poligrafiyashı súwretshi kitap "doktorı", dostımız Iskandar óz jumısına bólek muhabbat penen qaraytuǵın insan [3,98].

Nátiyeler. Súwretshiniń shın júrekliligi, shıǵarmalarınń ayırıqshalıǵı jumıslarınıń barlıq soqqan súwretleri hám boyawlarında kózge taslanadı. Barlıq dóretiushı súwretshiler sıyaqlı Iskandar súwretler hám boyawlar sırn tereń túsinedi, olarǵa jan hám háreket baǵıshlaydı. "Súwretshiniń kóp jıllıq pedagogikalıq izertlewleri nátiyjesi "Súwret úyreniw", "Kitap hám gazetalar qanday baspadan shıǵarıladı?" (1933) qóllanbaları ústinde isledi. Olar ústinde jumıs alıp barar eken, Iskandar Ikromov óz aldına súwretlew ónerdi ózbek mekteplerinde úyretiwdi maqset etedi.

Súwretshiniń kitap grafikasında áyyemgi ullı danışpanlardıń (Beruniy, Abu Ali ibn Sino), ózbek shayır hám jazıwshıları (Navoiy, Lutfiy, Hamza, Oybek, H.Alimjon, G.Gulom) dóretpelerine sızilǵan illyustratsiyaları bólek orın iyeleydi. Kitaplardı bezetiwdе súwretshi naǵıs sıziw usıllarında paydalanadı. Ikromovtıń sonday tájiriwbeleriniń dáslepki nátiyjesi A.Navoiydıń "Farhod va Shıyrın" shıǵarmasına tiykarlangan kompozitsiyası bolǵan. Olar ústinde islewde súwretshi "qush jadval", "tamǵa", "islimi" sıyaqlı temalardan paydalanǵan [4,4]. Ol kitaplardı bezetiwdе jaratqan shıǵıs dástúrlerine tán geometriyalıq hám ósimlik naǵısları óziniń sulıwlıǵı hám kórkemligi menen itibardı tartadı. Dásturiy súwretlew óneri qurallar arqalı súwretshi kitaptı haqıyqıy kórkem óner dúrdanasına aylantradı. Bay reńler uyǵınlıǵınan paydalanar eken-qızıl reń tiykarında gúmis reń naǵıs saladı, qaǵaz betlerine iri naǵıs medalonlarınan paydalanǵan, "islimi" kórkem naǵısları menen betler bezetilgen, súwretshi joqarı kórkem dárejedege aylanıwshı kitaptar jaratadı. Súwretshi Iskandar Ikromovqa tán dóretiushilik qırlardan biri kitap bezatiw nızam-qaqıydalarınń tereń biliwi, kitap bezegi maqset hám wazıypaların anıq túsiniwinde bolıp tabıladı. Áyne bul tárepler A.Navoiy tuwılıwǵanına 500-jıllıǵı múnasabeti menen baspadan shıǵarılǵan jáhán ádebiyatı eń jaqsı ǵáziyneleri "Hamsa", "Farhod va Shıyrın", "Layli va Majnun" kitaplarınń bezetiliwinde anıq kóringen. Súwretshi kórkem qurallar arqalı dóretpeniń tiykarǵı mánisin jetkize alǵan. Dásturiy naǵıslardan paydalanıp, súwretshi olardıń zamanagóy talqıniga uyǵınlastırǵan. Onıń súwretleri milliy usılda orınlangan grafik jumıslar úlgesi esaplanadı, shıǵarmaları poligrafiya kózqarasınan jetiliske bolıp tabıladı.

Jaslıǵında súwretshi dásturiy tárbiya aladı, sol sebepli, islam mádeniyatı tariyxın, arab álipgesi hám jazıwın, ózbek muzıkasın, ámeliy kórkem ónerin jaqsı bileđi. Milliy dástúrlerdiń tereń biliwi sebepli, kitap bezegi arqalı ózbek mádeniyatı hám kórkem ónerin dúnya boylap ashıp beriw múmkinshiligine iye boldı. Ikromovtı jaqınnan bilgen súwretshi zamanasları Samig' Abdullayev, Lutfulla Abdullayev, Chingiz Axmarov, Hikmat Rahmanov, Malik Nabiyeve hám basqalar onı yadqa alıp, insaplı, oqımshı adam, jumısına dóretiushilikleri sıyaqlı sıpatların esleseydi.

Talıqlaw. Súwretshi dóretiushiliginde shayır hám jazıwshılardıń kitap bezetiw bólek orın iyelewı, onıń keń dúnyaǵa kóz qarası, jumısındaǵı túrli usılların kóretuǵın edi. 60-jıllar I.Ikromov kitap bezegi salasında isleytuǵın jetekshi súwretshi grafiklarınan biri esaplanıp, bul kórkem ónerge milliylik tárepleri hám ayırıqshalıqtı alıp kirgen. Bul jıllar súwretshi tárepinen bezetilgen kitaptar pútkil birlespe hám de shet el kórgezbelerinde joqarı bahalanǵan. Leypsig (Germaniya, 1959 j.) qalasında ótkerilgen Xalıq aralıq kitap kórgizbesinde A.Navaiytıń "Lirika" toplanınıń bezegi ushın súwretshi medal menen sıyılıqlanǵanlıǵı, ózbek kitap kórkem óneriniń úlken jetiskeńligi bolıp tabıladı.

Ózbekstan kitap grafikası kórkem óneriniń rawajlanıwına XX ásirdiń 40-50 jıllarında Usta Mo'min (Nikolayev), Vladimir Kaydalov, Chingiz Alimov, Mixail Reyx, 60-70 jıllarǵa kelip bolsa Qutlug' Basharov, Telman Muhamedov, Ivan Kiriakidi, Anatoliy Bobrov hám basqalar múnasip úles qosdı. Ásirese, Telman Muhamedovtıń dóretiushiliginde de Shıǵıs miniatyura kórkem óneriniń dástúrleri ayırıqsha talqında dawam ettirildi. Muhamedov Telman Yaminovich (1934-1976)-1934-jılda Tashkent qalasında tuwılǵan. 1968-jılda házirgi Kámaliddin Behzod atındaǵı Milliy

súwretshilik hám dizayn institutın tamamlagan. Óz dóretpeleri menen bir qatar xalıq aralıq kórgzebelerde qatnasqan. 1974-jılda xalıq aralıq Awqamda Xalıq Xojalıǵı jetiskenlikleri kórgzbesiniń bronza medalına miyassar bolǵan. Ózbek xalıq ertekleri, Afandi kúlkili waqıya haqqındaǵı qısqa gúrrinleri, Ğafur Ğulomnıń «Sum bala», Mirmuhsınń «Qırıwshı» dóretpelerine islegen illyustratsiyalarında súwretshiniń talantı ayqın kórinetuǵın bolǵan. Olarda tereń yumorlıq ruxlanıw kórsetilgen kompozitsiyalar, názik mısquılı kaypiyat tereń mánide sheberlik penen súwretlengen [5,63]. Onnan basqada balalarda, balalar ádebiyatlarına islegen illyustratsiyaları menen súwretlew ónerge bolǵan qızıǵıwshılıqların oyata olǵan súwretshi Anatoliy Andreyevich Bobrov 1948-jılda Shıǵıs Qazaqstan wálayatınıń Rodionovka awılında tuwılǵan. 1972-jılda házirgi Kámaliddin Behzod atındaǵı Milliy súwretshilik hám dizayn institutın tamamladı. Kitap Anatoliy Bobrovtıń pútkil turmısı mazmunına aynalǵan. Ol kitaptıń kórkem hám texnologiyalıq processlerin iyelegen súwretshi. A.Bobrov bezegen kitaplar respublika hám xalıq aralıq tańlawlardıń diplomları menen sıyılǵan. Anatoliy Bobrovtıń illyustratsiyalarınan úlgi: A.Bobrov M.R.Dayonıń «İndoneziya ertekleri hám ańızları», qaraqalpaq eposı «Shahriyor», hind qaharmanlıq eposı «Ramayana», Asqad Muxtomnıń «Qol izi» qosıqlar toplamı, Muhammad Alining «Ólmes dúnya» qosıqlar romanınıń ózbekshe hám de rus baspası, A.S.Pushkinnıń «Balıqshı hám altın balıq haqqında ertek» kitabı, Chingiz Aytmatovtıń «Asrga tatigulik kun» hám «Qıyamet» dóretpeleri, qırǵız eposı «Manas» hám basqa kóplegen kitaplardı kórkem bezegen.

Galina Li-Balalar kitabı boyınsha súwretshi, pedagog ol 1945 jılda Qırǵızıstanda tuwılǵan. 1964-jılda Benkov atındaǵı Respublika súwretshishilik bilim yurtın tamamlagan. 1969-jılda A.Ostrovskiy atlı Tashkent teatr hám súwretshishilik institutın tamamlagan. Illyustrator 40 tan artıq kitaplardı joybarlagan hám súwretler islegen. 1978-jıldan -súwretshiler awqamı aǵzası, 1997- jıldan Ózbekstan kórkem akademiyasınıń dóretywshilik awqamı aǵzası. 1965-jıldan respublika hám shet elde ótkerilgen kórkem kórgzbeles, sonday-aq 1991-jılda Tashkentte Aleksandr Li menen sheriklikte jeke kórgzbe qatnasıwshısı. "Kitap kórkem óneri" tańlawlarınan diplomı menen sıyılǵan. 2000-jılda ol Ózbekstan kórkem ónerine qosqan úlesi ushın "Shuhrat" medalı menen táǵdirlengen. 2008-jıl Ózbekstan Kórkem akademiyasınıń gúmis medalına iye boldı [6,12]. Dóretpeler Mámleket kórkem óner muzeyi hám Ózbekstan Kórkem akademiyası kórgzbeles direktsiyasında (Toshkent). Jeke toplamları shet ellerde saqlanıp kiyatırıpı.

Juwmaq. Sonday etip, grafik súwretshiler turmısı hám dóretywshilik iskerligin úyrenıw balardı kitaplardaǵı illyustratsiyalar hám bezewler ańsatlıq penen sóǵılamwı, ertek hám kórkem ádebiyatlardaǵı illyustratsiyalar súwretleriniń túpkirinde tereń miynet hám dóretywshilik process jatıwın, dóretywshilik qılıw ushın óz ústinde tınımsız islew kerekligini hám de dóretywshilik shıǵarmalarınan qádirine jetiwdi uyretedi. Balalar turmıshlıq tájiriyesi kem bolǵanlıǵı ushın da olar dóretywshilik penen súwretlewı qıyın. Balalarda dóretywshilik uqıplıǵınıń rawajlanıwı ástenlik penen, basqıshpa-basqısh ámelge asadı. Olar súwretshilerdi úyrenıw, dóretywshilik qılıw ushın aldın súwretlew óner sırların úyrenıw kerekligi, tınımsız miynet qılıw kerekligin bilip aladı. Bunnan tısqarı joqarıda ayıp ótkenimizdek grafik súwretshi balardı illyustratsiya arqalı kitapqa, ádebiyatqa, pútkil barlıqtaǵı waqıyalardı alıp kiredi hám balalardı sol arqalı járdemlesedi. Bul processler balada aqıldın rawajlanıwına alıp keledi. Oy pikirlew hám dúnya qarastıń baylıǵı óz ornında balada dóretywshilik uqıplıǵınıń rawajlanıwına xızmet etedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Султанов Х Э, Анкабаев Р Т, Хасанова Н. С, Чориева Н Ш, (2017). Инновационные методы обучения на занятиях по изобразительному искусству. Актуальные вопросы современной педагогики (103-105).
2. Ирбутаева М Т, Махмудов М Ж, Махмудов М Э, (2020). ЖИВОПИСЬ И ГАРМОНИЯ МУЗЫКИ. Ученый XXI века, 6-7(65), 31-34.
3. Sobirov S T, (2020). Importance of illustrations for perception of content of the book. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(4), 98-101.
4. Ismailov U SH, (2020). Application of innovation in teaching process. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(5), 4-8.
5. Байметов Б Б, Собиров С Т, Исмаев У Ш, (2019). ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА. Вестник науки, 7(7), 63-66.
6. Sobirov S. T., Nurmamatov SH. E., Ismailov U SH, (2020). Illustration and the Influence of Illustrator on Children's Understanding of Fairy Tales and Works of Art in Books. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(05),

Maktab uquvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda illyustratorlar hayoti va ijodiy ishlarini urganishning ahamiyati.

Rezyume. Maqlada o'quvchilarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda fanlararo aloqadorlik prinsipidan foydalanish, ertak va badiiy adabiyotlarga ishlangan illyustratsiyalarning bolalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning illyustratsiya orqali borliqni anglashi, illyustrator ya'ni grafik rassom kichkintoylar didi dunyoqarashini tarbiyalovchi birinchi tarbiyachisi hisoblanishi va grafik rassomlar hayoti va ijodiy faoliyati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Ijodiy, fanlararo aloqadorlik, illyustratsiya, illyustrator, grafik rassom, idrok.

В развитии творческих способностей школьников преумножается жизнь и творческий труд иллюстраторов.

Резюме. В статье рассматривается использование принципа междисциплинарной коммуникации в развитии творческих способностей у обучающихся, роль иллюстраций к сказкам и художественной литературе в развитии творческих способностей детей, понимание детьми дошкольного возраста бытия через иллюстрацию, иллюстратор т. е. художник-график считается первым воспитателем, воспитывающим вкусы малышей к мировоззрению, а художники-графики-первым воспитателем в жизни и творчестве детей дошкольного возраста. речь идет о деятельности.

Ключевые слова: творчество, междисциплинарность, иллюстрация, иллюстратор, графическое художник, восприятие.

The life and creative work of illustrators are multiplying in the development of creative abilities of schoolchildren.

Summary. The article discusses the use of the principle of interdisciplinary communication in the development of creative abilities of students, the role of illustrations to fairy tales and fiction in the development of creative abilities of children, the understanding of life by preschool children through illustration, illustrator, i.e. graphic artist is considered the first educator,

educating the tastes of kids to the worldview, and graphic artists-the first educator in life and the creativity of preschool children.it's about activity.

Key words: creativity, interdisciplinarity, illustration, illustrator, graphic artist, perception.

GANDBOLSHILARDIN OYIN AMPLUASI BOYINSHA TAYARLIQ PARAMETRELERININ ANALIZI

Kuralbaev A.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Báshemizge málim, hár bir sport túriniń rawajlanıwında áwele bul sport túri menen shuǵıllanatuǵın jas sportshılardıń ornı hám áhmiyeti joqarı bolıp tabıladı. Yaǵnıy, bunda jas sportshılardıń tańlaǵan sport baǵdarı boyınsha sheberligin baslanǵısh tayarlıq basqıshınan baslap rawajlandırıp barıw kerek. Bul proceste sport mektepleri tiykarǵı wazıypanı orınlawshı esaplanadı. Bunda “Balalar hám óspirimler mektepleriniń sport tarmaqları hám sport kompleksi klubları qasında, abonementli toparlar bar ekenligi turar jay boyınsha unaǵan sport túrleri menen shuǵıllanıw múmkinshiligin támiyinleydi. Gandboldıń házirgi rawajlanıw dárejesi tájiriybeli gandbolshılar tayarlıǵınıń túrli táreplerine talaplardı asırdı. Jarıs iskerligi natıyjeliligine tásir etiwshi faktorlardan biri fizikalıq rawajlanıw kórsetkishleri, onıń múmkinshilikleri bolıp, olar uzaq múddetli shınıǵıwlardıń túrli basqıshlarında tańlawda, komandalardı toltırıwda, ampluanı belgilewde esapqa alınadı. Bunnan tisqari, shınıǵıw procesin basqarıw texnikalıq hám taktikalıq háreketlerdi ámelge asırıwdıń sportshılar denesiniń morfoloǵiyalıq, funktsional hám psixologiyalıq ózgesheliklerine baylanıslılıǵı menen bekkem baylanıslı. Usınıń menen birge, joqarı sportda joqarı sport nátiyjelerine erisiw, birinshi tárepeden, deneniń genetikalıq tárepten anıqlanǵan ózgeshelikleri menen baylanıslı bolsa, ekinshi tárepeden, sportqa maslaw sportshılar denesiniń morfofunktsional imkanıyatlarında oyın ampluası menen ız qaldıradı[1].

Izertlew maqseti Jas, sport tájiriybesi hám oyın ampluası menen belgilenetuǵın fizikalıq rawajlanıw kórsetkishlerin, onıń imkanıyatları hám psixomotor qábiletlerin salıstırıwıy analiz islewdi óz ishine aladı.

Izertlew materialları hám usulları. Gandbolshılardıń fizikalıq rawajlanıwı, onıń islewı hám psixomotor qábiletlerin bahalaw ushın Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Nókis qalası hám Shımbay rayonındaǵı sport mekteplerindegi gandbol dógeresinde alınǵan antropometrik hám psixomotor skrinıng maǵlıwmatlarınan paydalanıldı. Izertlew dawamında dene uzınlıǵı hám salmaǵı, kókre k qápesi aylanası (KQA) jáne onıń ekskursiyası (KQE), ópkeniń tirishilik sıyımlıǵı (ÓTS), maksimal bilek kúshi (Fmax, kg) ólshewleri ótkerildi. fizikalıq rawajlanıw kórsetkishlerin esaplaw jolı menen, olardıń óz-ara baylanıslılıǵındaǵı belgiler kompleksi tiykarında fizikalıq rawajlanıwǵa hár tárepleme ata q beriwge imkanıyat beredi. Ketele indeksi (KI) atletikalıq dárejesin hám fizikanıń proporcionallıǵın sáwlelendiredi, Ópke indeksi (OI), EGK hám dene sırtınıń maydanı (DSM, m²) sırtı dem alıw apparatınıń aerobikalıq imkanıyatların xarakteristikalaydı. Matematikalıq qayta islew usınıslarǵa muwapıq ámelge asırıldı[2].

Dene massası indeksi (DMI, kg/m²) aktiv hám passiv dene salmaǵınıń proporcionallıǵın xarakteristikalaydı. Morfoloǵiyalıq jetiklik indeksi (MJI standart birligi) salıstırma qol hám bilek kúshi kórsetkishleri menen birgelikte sportshılardıń tayansh-háreket sistemasınıń morfofunktsional jetiklik dárejesin sáwlelendiredi[3, 4].

Izertlew nátiyjeleri hám talqılaw. Professional sporttaǵı tabıslardıń sportshılar denesiniń morfofunktsional ózgesheliklerine baylanıslılıǵı, basqa zatlar teń bolsa, qatań tastıyqlanǵan hám gumansız bolıp tabıladı[5]. Bunnan tisqari, dene salmaǵınıń azmaz kemeyiwı menen gandbolshılar sırtı dem alıw apparatları maksimal kúsh (Fmax), Ópkeniń tirishilik sıyımlıǵı (ÓTS), Kókre k qápesi aylanası (KQA), Kókre k qápesi ekskursiyası (KQE) nıń joqarı dárejede rawajlanǵan parametrleri menen ulıwma kúsh qábiletleriniń optimal bahalarına iye. Bizin anıqlawımızsha, gandbolshılardıń oyın iskerligindegi kóp qırılı bolıwına qaramay, oyın ampluası olardıń fizikalıq rawajlanıw kórsetkishlerinde kórinedi. Atap aytqanda, 12-13 jaslı gandbolshılardıń dene uzınlıǵı hám salmaǵı uyqas túrde 157/162 sm hám 45/50; 168/175 - 54/62 ni quraydı. Sonı da atap ótiw kerek, deneniń biyikligi, regionlıq standartlarǵa muwapıq, bul jasda gárezsiz komponent retinde joqarı (1-keste). Jası hám sport qanıgeliginiń ósiwı menen boy hám salmaq kórsetkishleri asıp baradı (2-keste), professional gandbolshılardikine jaqınlasadı (3-keste).

1-keste. 12-13 jaslı gandbolshılardıń fizikalıq rawajlanıw parametrleri

Amplua	Fizikalıq rawajlanıw kórsetkishleri					
	Boıy, sm	Salmaq, kg	ÓTS, ml	KQA, sm	KQE, sm	Fmax Bilek kúshi, kg
Múyesh oyınshı	157/162	45/50	0/2,4	1/79	4/6	33/38
Yarım orta	167/173	53/65	5/2,8	1/80	5/6	35/40
Sızıq oyınshı	168/175	54/62	7/2,9	1/75	6/7	38/45
Oraylıq oyınshı	160/165	49/52	2/2,8	1/78	5/6	36/40
Dárwasaman	168/170	52/60	7/3,0	1/82	6/8	39/45

Túsindirme: Fmax - maksimal kúsh, ÓTS - Ópkeniń tirishilik sıyımlıǵı,

KQA - Kókre k qápesi aylanası, KQE - Kókre k qápesi ekskursiyası

Kestelerde keltirilgen túrli jasdaǵı gandbolshılardıń fizikalıq rawajlanıw maǵlıwmatları hám sport tájiriybeleri olardıń oyın ampluasında sáwlelendirilgen.

2-keste. 19 -23 jaslı joqarı tájiriybeli gandbolshılardıń fizikalıq rawajlanıw parametrleri

Amplua	Fizikalıq rawajlanıw kórsetkishleri					
	Boıy, sm	Salmaq, kg	ÓTS, ml	KQA, sm	KQE, sm	Fmax Bilek kúshi, kg
Múyesh oyınshı	185	80	4,3	106	8,5	65
Yarım orta	200	98	4,6	113	9,0	75
Sızıq oyınshı	197	99	4,7	112	10	70
Oraylıq oyınshı	191	87	4,5	108	9	75
Dárwasaman	196	94	5,0	110	10	75

3-keste . Professional gandbolshılardıń fizikalıq rawajlanıwınıń úlgili parametrleri (model) - 23-27 jas

Amplua	Fizikalıq rawajlanıw kórsetkishleri					
	Boıy, sm	Salmaq, kg	ÓTS, ml	KQA, sm	QE, sm	Fmax Bilek kúshi, kg
Múyesh oyınshı	194,0	91,0	6,3	106	10,2	70
Yarım orta	196,0	92,0	6,4	108	10,5	80

Сızıқ ойынш	184,0	82,0	5,8	105	10,2	70
Орайлық ойынш	196,0	93,0	6,2	107	10,5	75
Дárwasaman	189,0	88,0	5,9	106	11,4	75

Мүйеш ойынш Физикалық rawajlanıwıń eń tómen boy hám salmaq parametrlerine iye bolǵan barlıq úyrenilgen sportshılar toparlarındaǵı gandbolshılar qısqa waqıt ishinde tez hám shaqqan texnikalıq hám taktikalıq háreketler menen ajralıp turadı.

Сızıқ ойынш Qarsılastıń qorǵanıw taktikalıq tayarlıqların saplastırıw, sonıń menen dárwazaǵa soqqı jollaw imkaniyatın támiyinlew.

Yarım orta qatlamındaǵı oyınshılar qorǵanıwda sheriklerdiń texnikalıq hám taktikalıq háreketlerin basqarıw, qorǵanıw sıyaqlı funkciyalardı orınlaydı, massiv oyınshılar bolsa uzaq aralıqlardan dárwazaǵa soqqı jollawǵa qanıgelesken boladı.

Дárwazaman Физикалық rawajlanıwıń joqarı boy hám salmaq parametrleri menen de ajralıp turadı, dárwaza tárep soqqılardı sáwlelendiredi hám ekstremal jaǵdaylarda waqıt - waqıt menen maydan oyınshısına aylanadı.

Tabıslı oyın iskerligi ushın gandbolshılardıń úlken salmaq-boyı dene parametrleriniń bahaların analiz islew, qaǵıyda jolı menende, úshinshi taypadaǵı tutqışdıń uzınlıǵı (tezlik dástegi) artadı, bul uzaq aralıqtan dárwazaǵa soqqı jollaw nátiyjeliligін támiyinleydi [6]. Leonardo da Vinchi tárepinen esaplangan vitruvian adamınıń principine tıykarlanıp, qoldıń uzınlıǵı deneniń uzınlıǵına teń bolıwı kerek bolǵanda, yaǵnıy. 1 den 1 ge shekem koefficient penen. Medicinada 1 den 1, 05 ke shekem bolǵan koefficient qashannan berli Morfan sindromınıń kórsetkishi esaplanadı, bul deneniń biriktiriwshi toqımaların aynıwı sebepli ayaq-qoldıń patologiyalıq sozılıwına alıp keledi [9]. Málim bolǵanıday, professional sportta gandbolshılardıń háreketleniwinde joǵatmadan kinetikalıq energiyaǵa aylanatuǵın bos potencial energiya muskul hám tendonlarda toplanıwı esabına dene massasınıń quramı fizikalıq rawajlanıw mımkinshilikleri menen sezilerli baylanıslı [5]. Joqarıda ayılǵanlar kontekstinde sonı atap ótiw kerek, 12-13 jasdaǵı háreket analizatorınıń anatomiyalıq hám fiziologikalıq jetikligi óz-ara baylanıslılıǵında gandbolshılardıń nerv-bulshıq et sistemasınıń joqarı morfofunkcional jetikligi óspirimlerge háreketlerdi orınlaw mımkinshiligін beredi. úlkenler menen birdey tezlik, muwapıqlastırıw hám anıqlıq penen, bul bizge bul jasda texnikalıq hám taktikalıq tárepten jaqsılanıw haqqında tartısıwǵa mımkinshilik beredi [5]. Gandbol rawajlanıwınıń zamanagóy dárejesi sportshılardan tiykarǵı fizikalıq, texnikalıq-taktikalıq, psixomotor sapalardıń joqarı dárejede rawajlanıwın hám olardı sport jarıslarınıń awır sharayatlarında, birgeliktegi óz-ara baylanıslı háreketler menen nátiyjeli integraciyalaw qábiletin talap etedi [7]. Hár qanday qural háreketleri (júriw, juwırıw, sekiriw, top taslaw hám basqalar) deneniń turaqlı jaǵdayın saqlaw menen baylanıslı. Bul deneniń barlıq fiziologiyalıq sistemaların normal islewin, háreketlerdiń optimal diapazonı, bulshıq etlerdiń háreketlerin aqılǵa say bólistiriwdi támiyinleydi, bul bolsa puxta energiya sarıplanıwına hám qural háreketi nátiyjeliligін asırıwǵa alıp keledi [8, 10]. Bunnan tisqari, tiyisli qábiletlerdi ámelge asırıw mımkinshiliklerin sáwlelendiriwshi muwapıqlastırıw procesi nátiyjesinde jeke fizikalıq sapa retinde maqsetli anıqlıqqa itibar qaratıw kerek, olar arasında sheshiwshi rol ótiw hám ustawda háreketlerdiń kúsh parametrlerin baqlaw bolıp tabıladı. top, oyın dawamında dárwaza tárep soqqılar. Sonıń menen birge, sonı atap ótiw kerek, bunday qábiletler sheńberi tekǵana júdá keń bolıwı mımkin, bálki hár bir anıq jaǵdayda sheshilip atırǵan mashqalanıń qásiyetleriniń kelip shıqqan halda ózgeriwshenlik penen xarakterlenedi [11].

Gandbolshılardıń háreket iskerligi tezligi hám tezligin analiz islew ayrıqsha itibar talap etedi. Háreketlerdiń ulıwma tezligi parametrlerinde 10 sekund dawamında urıw testinde 12-13 jastan 19 -23 jasqa shekem sezilerli ósiw bar ekenligi anıqlandı: 63/67-65/70 hám 68/72-70/75., uyqas túrde. Sensimotor reakciyalarda - SMR hám RDO, tap sonday jaǵday gandbolshılardıń úyrenilgen toparlarında baqlanadı - reakciya waqıtı jasqa qaray azayadı, sonıń menen birge sonı atap ótiw kerek, soqqı testinde de, olardıń oyın ampluası dárwazamanlarda sensomotor reakciyalarda da joqarılaw parametrler bar. Tezlik qábiletinde jası hám sport tájiriybesi menen belgilenetuǵın 30 m juwırıw waqtına baylanıslılıq bar. 19 - 23 jaslı professional gandbolshılardıń psixomotor qábiletleri kóriniwinde keshigiw texnikalıq-taktikalıq sheberlikti asırıwda rezerv mımkinshilikleri faktorlarınan biri retinde ayrıqsha itibarǵa ılayıq.

Bunnan tisqari, sensomotor reakciyalar hám háreketlerdiń maksimal tezligi dinamikalıq kóz sensori qalıplesiwı ushın tiykarǵı bolıp, ekstrapolyaciyaǵa tiykarlangan, yaǵnıy. miydiń ózinen aldırǵa qozǵalıw qábileti. Jarı dawamında joqarı tájiriybeli gandbolshılar taktikalıq máselelerdi sheshedi hám háreketlerdi bir demde hám tuwrı orınlaydı. Túsiniw (awızsha formada anlatıw) háreket tamamlanǵannan keyin júz boladı. Intuitiv háreketler sportshınıń bay, kóp qırılı tájiriybesi tiykarında ámelge asırıladı: taktikanı tereń biliw hám texnikanı jetiliskeń ózlestiriw, qarsılaslar hám sheriklerdiń háreketlerin baqlaw qábileti, itimallı prognozlaw hám aldınnan kóriw qábiletiniń jaqsı rawajlanganlıǵı. Gandbolshılar ushın qarsılastıń háreketlerin aldınnan kóre biliw hám aldınnan kóriw (aldın kóriw) tekǵana itimallıq prognozına, bálki tikkeley sport jarısı waqtındaǵı qarsılastıń aktiv háreketlerine tiykarlanadı. Bunday jaǵdayda, kútiw reakciyaları ayrıqsha orın tutadı, yaǵnıy. qarsılastıń háreketleri yamasa háreketleriniń baslanıwın shamalaw háreketler. Haqıyqatlıqtıń shamalıq sawleleniwı retindegi shamalıq reaksiyalar tek psixikalıq procesler kompleksi - sezimler, aqlı etiw, baqlaw, yad hám oylaw tiykarında mımkin boladı [8, 9].

Juwmaq. Ótkerilgen izertlewler sonı kórsetdi, gandbol shınıǵıwları, málim oyın poziciyalarına tayarlıq procesinde tańlaw, olardıń denesiniń oyın ampluasına kóre kelisiwiniń morfofunkcional ózgesheliklerin qalıplestiriwge itimallı 12-13 jasda jetik háreket analizatori tásir etedi. Medicinalıq qadaǵalaw ámeliyatında fizikalıq rawajlanıw jáne onıń mımkinshiliklerin bahalaw ushın aprior matematikalıq formulalarda kórsetilgen individual antropometriyalıq parametrlerdıń qatnası bolǵan indeks usılı qollanıladı. Tolıq bahalarǵa salıstırǵanda onıń abzallıǵı sonda, ol fizikalıq rawajlanıw jáne onıń mımkinshiliklerin olardıń óz-ara baylanıslılıǵındaǵı belgiler kompleksine tiykarlangan halda hár tárepleme bahalaw imkaniyatın beredi. Gandbol rawajlanıwınıń zamanagóy dárejesi sportshılardan tiykarǵı fizikalıq, texnikalıq hám taktikalıq kónlikpelerdiń joqarı dárejede rawajlanıwın talap etedi, olardıń tiykarın psixomotor qábiletler sport sheberliginiń rezervi retinde qarsılas tárepinen aktiv háreketler mımkinshiligін támiyinleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Калужный, Е.А., Михайлова С.В., Маслов В.Ю. (2014). Применение метода индексов при оценке физического развития студентов. Лечебная физкультура и спортивная медицина, 1. С. 21-27.
2. Ашмарин, Б.А. (1978). Обработка результатов исследования. В кн.: Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. М.: Просвещение. С. 160-177.
3. Дембо, А.Г. (1988). Исследование физического развития и опорно-двигательного аппарата. В кн.: Врачебный контроль в спорте. М.: Медицина. С. 197-190.
4. Дворкина, Н.И., Дворкин Л.С., Попов А.Н. (2017). Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. М.: 3.
5. Донской, Д.Д., Защорский В.М. (1979). Онтогенез моторики в отдельные возрастные периоды. В кн.: Биомеханика, учебник для ИФК. М.: ФИС. С. 224-229.
6. Дубровский, В.И., Федорова (2008). Рычаги и блоки. В кн.: Биомеханика. М.: Владос Пресс. – С. 140-143.
7. Железняк, Ю.Д., Портнов Ю.М. (2004). Тактика игры в гандбол. В кн.: Спортивные игры. М.: Академия. С. 250-251.
8. Ильин, Е.П. (2003). Психомоторные качества и условия их проявления. В кн.: Психомоторная организация человека,

- учебник для ВУЗов. СПб. С. 124-136.
9. Иорданская, Ф.А. (2015). Функциональная подготовленность спортсменов игровых видов спорта с учетом их игрового амплуа. Вестник спортивной науки, 3. С. 34-43.
 10. Маришук, В.Л., Блудов Ю.М., Плахтиенко В.А., Серова Л.К. (1990). Исследование психомоторных процессов. Методика психодиагностики в спорте. М.: Просвещение. – С. 191-196.
 11. Сурков, Е.Н. (1982). Проявление пространственно-временной антиципации в действиях спортсменов. М.: ФиС. – С. 51-53.

Gandbolchilarning o'yin ampluasi bo'yicha tayyorgarlik parametrlarini tahlili

Rezyume: O'tkazilgan tadqiqot namunali sportchilarning bunday xususiyatlariga e'tibor qaratgan holda gandbolchilarning yoshi va o'yin amplualarini hisobga olgan holda tayyorgarligini baholashga qaratilgan. Gandbol bilan uzoq muddatli mashg'ulotlar, 12-13 yoshdan boshlab muayyan o'yin amplualariga tayyorgarlik jarayonida tanlash uzoq muddatli mashg'ulotlarda o'yinchilarning tanasiga moslashishning morfofunktsional va psixomotor xususiyatlarini shakllantirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Gandbolda butun jamoa uchun ishonchli muhim ko'rsatkichlar, qoida tariqasida, birinchi navbatda jismoniy rivojlanishning bo'yi va vazn ko'rsatkichlari, asosiy jismoniy fazilatlar va psixomotor qobiliyatlarning imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: antropometriya, psixomotor qobiliyatlar, jismoniy rivojlanish, ishlash, o'yin amplua.

Анализ параметров подготовленности гандболистов обусловленных игровым амплуа

Резюме: Проведенное исследование направлено на оценку подготовленности гандболистов с учетом возрастных и игровых амплуа с ориентацией на такие характеристики элитных (модельных) спортсменов. Многолетние занятия гандболом, отбор в процессе подготовки к определенным игровым амплуа с 12-13 лет оказывают существенное влияние в многолетней тренировке на формирование морфофункциональных и психомоторных особенностей адаптации к организму игроков. В гандболе достоверно значимые показатели для всей команды, как правило, обусловлены прежде всего ростовесовыми показателями физического развития, возможностями основных физических качеств и психомоторными способностями.

Ключевые слова: антропометрия, психомоторика, физическое развитие, работоспособность, игровая амплуа.

Analysis of handball players' preparedness parameters determined by their playing role

Summary: The conducted research is aimed at assessing the training of handball players due to age and playing roles with an orientation to such characteristics of elite (model) athletes. Long-term handball lessons, selection in the process of preparation for certain playing roles from the age of 12-13 have a significant impact in long-term training on the formation of morphofunctional and psychomotor features of adaptation to the body of players. In handball, reliably significant indicators for the whole team, as a rule, are primarily due to the growth and weight indicators of physical development, the ability of basic physical qualities and psychomotor abilities.

Keywords: anthropometry, psychomotor, physical development, capacity, playing role.

TEXNIKALIQ BAĞDARDA BILIM ALATUĞIN STUDENTLERDİN KREATIVLI OYLAW QÁBILETIN RAWAJLANDIRIWĐIN PEDAGOGIKALIQ SHÁRTLARI

Davletmuratov J. K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2024-jıl 21-fevraldaǵı PF-37 sanlı «Ózbekstan – 2030» strategiyasın «Jaslar hám biznesti qollap-quwatlaw jılı»ında ámelge asırıwǵa tiyisli bolǵan mámleketlik baǵdarlama haqqındaǵı pármanı járiyalandı. Pármandaǵı «Ózbekstan – 2030» strategiyasınıń “Har bir insańǵa óz qábiletin júzege shıǵarıw ushın múnásip shárayat jaratıw” baǵdarı boyınsha 2024- jılǵa mólsherlengen ámeliy is-ilajlar rejesinde qoyılǵan maqsetlerdiń biri bul - Joqarı bilimlendiriw menen qamtıwdı keńeytiriw, joqarı maǵlıwmatlı qánigelerdi tayarlaw sapasın arttırıw bolıp, onı orınlawda “Tálim sistemasın xalqaralıq miynet bazarındaǵı ózgerisler, texnologiyalıq processlerge sáykes shólkemlestiriw, oqıw orındaǵı tálim sapasın jańa basqışlarǵa alıp shıǵıw ” wazıypasın orınlaw kózde tutılǵan. Bunday wazıypalardı orınlaw ushın ámeliy is-ilajları sıpatında birinshi náwbette joqarı oqıw orınlarında ámeliyatqa baǵdarlangan qánigelerdi tayarlaw múddetleri hám oqıw-metodikalıq qollanbalardı qayta kórip shıǵıw, tálim baǵdarlamaların dúniyanıń abıroylı universitetleri úlgisi tiykarında jetilistiriw talap etiledi. Házirgi kúnde shaxstıń dóretiwshiligin rawajlandırıw sheńberindegi izertlewlerdiń kólemi tez pát penen keńeyiwde. Sebebi jámiyetlik tájiriye insannıń dóretiwshilik oylaw qábiletin jeke shaxslıq emes, sociallıq mániske iye bolǵanlıǵın moyınlap, psixologiya-pedagogikalıq oylardı usı máselege názer salıwına iyermeleydi. Dóretiwshilik psixologiyasınıń tiykarǵı wazıypası dóretiwshilik usıl menen kreativliktiń psixologiyalıq mexanizmleri menen nızamlıqların ashıw. Kreativlik – anglichan tiliniń “Creativity” sózinen awdarǵanda dóretiwshilik degen mánisti beredi.

Dóretiwshilik psixikanıń rawajlanıw mexanizmi menen tiykarı retinde YA.A. Ponomarev, A.M. Matyushkin siyaqlı hám taǵı basqada alımlar menen kórip shıǵıladı. Onı izertlew S.M. Bernshteyn, O.K. Tixomirovlar tárepinen oylaw nızamlıqları menen baylanıstırıladı. Dóretiwshilik psixologiyasındaǵı kreativlik atalıwı menen belgili bolǵan baǵdardı izertlewdi Dj. Gilford, S. Mednik, K. Teylor, E. Torrens hám taǵı basqa sırt elli alımlar júrgizdi [1,2]. Sonıń menen birge kóplegen izertlewshiler kreativliktiń anıqlamasında shaxstıń ayırıqshalıǵına yamasa onıń qásiyetine tiykarǵı itibardı qarattı. Dj. Gilford kreativlik penen dóretiwshilik potencialdı tabıslı dóretiwshilik oylawǵa tásir etetuǵın qábiletler menen basqa ózgeshelikleriniń jıyındısı tárizli anıqlanıwı múmkin dep esaplaydı [2]. Oylaw barısındaǵı dóretiwshilik tabıslı hám oylawshı adamnıń jańalıq ashıw qábiletin kórsetiwge umtılp, psixologlar alıp barılǵan tájiriyege tiykarlangan reproduktivli oyǵa nátiyjeli oy-óristi qarsı qoydı.

K.Dunker, N.Mayer, L.Sekey hám taǵı basqada usılar siyaqlı alımlar alıp barılǵan tájiriye jańalıqtıń kórinıwine qarsılıq kórsetetuǵın tejegish bolıp tabılatuǵını haqqındaǵı tezisti eksperimentallı tiykarlawǵa kóp kúsh jumsadı. L. Sekey alıp barǵan izertlewler kórsetkenindey, yaǵniy, dóretiwshilik oylaw problemalıq oqıtıw barısında, sonıń menen

birge adamnıń qanday da bir máseleni sheshiw barısında júzege asadı. Usı juwmaq penen L. Sekey nátiyjeli oylaw menen problemalıq oqıtıw arasında tikkeley baylanıs bar degen juwmaqqa keledi [1].

Problemalıq oqıtıw bilim beriw mazmunına, atap aytqanda oqıw pánlerine, mazmunnıń jańa komponenti — problemalıq minnetler sisteması hám olardı sheshiw usılları túrindegi adamlardıń dóretiushilik is-háreketiniń tájriybesin engiziwge anıq múmkinshilik beredi. Psixologlar dóretiushilik oylawdıń ózgeshe qásiyetiniń bar ekenligin kórsetti, ol stereotipli háreketten bas tartıw hám ob'ektlerdiń jańa, ózgeshe qásiyetleri menen qarım-qatnasın anıqlaw. Bul ushın subektke máselelerdi sheshiw usılların meńgeriwdiń ótken tájriybesi de, olardı problemalıq minnet jaǵdayında qayta qura alıwı da zárúr.

Dóretiushilik oylawdıń rawajlanıw dárejesin tómendegi kórsetkishler boyınsha anıqlawǵa boladı:

- Oydıń birdey emesligi, úyrenshikli jawaplardan ózgeshe (sheshimlerdiń siyrekligi, ózgesheligi) jawap alıw múmkinshiligi. Ótken tájriybeniń qarama-qarsılıqların eske túsiriw. Standartlı emes ayırıqsha oylaw hám qabıllaw.

- Kásiplik problemalıq jaǵdaylardı sheshiw waqtındaǵı tosınnan belsendilik.

- Associativli baylanıslardıń tez hám bir tekli payda bolıwı. Hár túrli zatlar arasındaǵı ayırıqsha associativli baylanıslardı taba biliw qábileti.

- Máselege sezgirlik. Qubılıslar izbe-izliklerindegi qarama-qarsılıqlardı tabıw. Jańa máseleni kóriw, onıń basqa máseleler menen baylanısın ashıw. Máselege kiriw hám sonıń menen qatar reallıqtan alıslap, keleshekti elesletip sezip biliw.

- Bazıbir talaplarǵa sáykes waqt birliginde payda bolatuǵın uqsaslıqlar, ideyalardıń sanı sıpatındı oydıń júyrikligi.

- Ob'ekttiń yamasa onıń bóleginiń bir qansha úyrenshikli emes xızmetlerin tabıw qábileti. Jańalıqlardı tabıw, analizlew, bir qaraǵanda ayqın bolıp kóringen oyǵa gúman keltiriw, ústirtin analizden alıs bolıw.

- Durıslanatuǵın sheshimlerdiń iykemligi, hár túrli.

- Ózin-ózi tańlaw sıpatındaǵı, onıń ishinde óziniń minez-qulqınıń sebeplerin tańlawǵa baǵıtlanǵan, belgili bir jaǵdaydı sheshiw ushın proporcional emes pikirlerdiń artıwı.

- SHeshimlerdiń jetilgenligi, anıqlanıw dárejesi.

- SHıǵarmashılıq insanlarda oyınıń jetiliwı, tereń bilimi, hár túrli qábiletler, bilim menen kometenciýalar hám qorshaǵan reallıqqa kóz-qarasındaǵı, minez-qulqında hám is-háreketindegi menshikli minezlerdiń jiýi tańqalarlıq túrde birigiwı kúzetiledi.

- Studentlerdiń oylaw xızmeti sorawlar beriw menen qızıqtırıladı. Oqıtıwshınıń sorawı studentti oylandıratuǵınday quramalı bolıwı tiyis, sonıń menen bir qatarda ózbetinshe juwap taba alatuǵınday bolıwı shárt.

- Bilim alıwshılardıń dóretiushilik oqıw is-háreketine baǵıtlanǵan, oqıtıwshınıń pedagogikalıq arsenalında tómendegi talaplarǵa sáykes sorawlar beriw usılları bolıwı múmkin:

- Iqsamlılıq. Qısqalıq sorawdıń anıq túsiniwı menen qamtamasız etiledi.

- Biytäreplilik. Soraw basım túsiretuǵınday hám aljastıratuǵınday, yaǵniy belgili bir juwaptı bildiretuǵınday bolmawı kerek.

- Anıqlıq, ayqınlıq. Sorawdıń mazmunı juwap beriwshi ushın qabıllawǵa túsiniwli bolıwı tiyis.

- Ashıqlıq. Sorawdıń túsiniwli bolıwı burın ózlestirilgen maǵlıwmatqa tiykarlanıp qamtılıwı.

- Waqtı. Oqıw toparındaǵı unamlı atmosfera bilim alıwshılardıń ózin-ózi kórsetiwge erkin qamtılıwı, sorawlardıń tuwılıwı hám olardıń ózara háreketlerin qızıqtırıwı tiyis. Oqıw jaǵdayların, sorawlardı, pikir tartısıwıları joybarlaw hám qurastırıw kerek.

Bunday pedagogikalıq usıl ásirese nátiyjeli, jemisli boladı, bul waqıtta bilim alıwshılar olardıń qatnasıwı marapatlanatuǵınlıǵın hám bahalanatuǵınlıǵın biledi. Sonlıqtan pedagogikalıq usıldın áhmiyetli kepili sıpatında qarım-qatnas mádeniyatın arttırıw bolıp tabıladı. Basqalardı tıńlay biliw, hár túrli kóz-qaraslardı salıstırıp biliw studentlerge unamlı ózin tanıtıw, pikirtalas jaǵdayında óziniń dóretiushilik belsendiligin rawajlandırıwǵa múmkinshilik beredi. Pikirlerdiń jaratılıw qarama-qarsılıǵı dóretiushilik oylawdıń tekseriletuǵın hám durıslanatuǵın quralı bolıp tabıladı. Pedagogika tarawında joqarıda atalǵan dóretiushilik máselesindegi tıp ózgeris XX ásirdiń 60-70 jılları baslandı. Áste aqırın dóretiushilik penen jumıs isleytuǵın jańadan pedagoglar payda boldı. Olardıń bilim beriwdegi innovaciýalıq sisteması qurılıp, jańa usılları keńnen úgit-násiyatlına baslandı. Jańalıqqa bay nátiyjeleri tek pedagoglardı ǵana emes, bilim menen tárbiyadaǵı dóretiushiliktiń psixologiyalıq ózgeshelikleri menen pedagogikalıq psixologiyadaǵı dóretiushilik háreket mexanizmlerin oqıp-úyrene baslaǵan psixologlardı da qızıqtıra basladı (V.V.Davidov, I.A. Zimnyaya, N.V.Kuzmina, Y.A. Ponomarev, A.M. Matyushkin, Feldshteyn hám t.b.).

Kreativlikti izertlewde ótkizilgen tańlaw ulıwma nızamlıqlar menen ózgesheliklerdi tawıp, kásiplik andragogikada júzege asırıwǵa múmkinshilik beredi. Kreativlik insannıń ruxıy hám shaxslıq dóretiushilik jeke rawajlanıw shártiniń ajıralmas bólegi bolatuǵın bahalı shaxslıq sanalı kategoriyası. Kreativlik shaxs biliminiń hár tárepliligi menen emes, qabıllaw, máselelerge reakciyası, jańa ideyalardı qabıllawǵa iykemligi menen jańalıq payda etiw maqsetinde turaqlap qalǵan stereotiplerdi ózgertip, ómirlik máselelerdiń kútpen hám qálegen sheshimin tabıw menen anıqlastırıladı.

Pedagogikada dóretiushilik oylawdı izertlew onıń shaxslı kategoriyası retinde ózligi menen, bilimin kóteriw menen dóretiushilik, shaxstıń rawajlanıwına jetiw maqsetinde oqıtıw hám tárbiyalawdıń dóretiushilik dásturi, shólkemlestiriw menen basqarıw formaların tabıwǵa múmkinshilik beredi. Praktikalıq aspektdegi ilimiy izertlewlerdi ámelge asırıw mazmunlı túrde jańalıqqa bay tájriybede analizlenetuǵın bilim beriw menen tárbiyalaw dástúrin modellestiriwden kórinedi.

Studentlerdiń dóretiushilik oylawı, onıń kreativlik qulqı sanalı is-háreketlerde rawajlanatuǵın bolǵanlıqtan bilim beriw is-háreketinde shaxstıń dóretiushilik qábiletine kirisiwine psixologiyalıq-pedagogikalıq imkaniyat jaratıw kerek.

Insannın dóretiushilik qábiletleri ómiri dawamında rawajlanadı, biraq ómirlik joybarlardın qayta qaralıwına hám jeke adamnıń kónlikpelerin qayta baǵdarlawǵa baylanıslı ózgeriwi múmkin. Usıdan kelip shıǵıp studentlerdiń dóretiushilik oylawınıń qalıplestiwindegi joqarı dárejesi olardıń innovaciyalıq ilimiy xızmetine tayarlıǵınıń tiykari bolıp tabıladı.

Dóretiushilik qábiletler eń dáslep: aqıl-oy xızmetine; intuiciyanıń kórinisine; emocionallıq niyetlerge; dóretiushilik xızmetke qızıqtırılǵa; xızmet usılların sanalı túrde tańlawǵa tiykarlanadı. Usınıń bársheşi anıq oqıw materialların ózlestiriw barısında, bilim beriw minnetlerin sheshiw waqtında ámelge asırıladı.

YA.A. Ponomarevtnıń oyına saykes, dóretiushilik qábiletlerdiń rawajlanıwı eki jeke qasiyetten ótedi, mısalı, izleniw motivaciyasınıń kúshliliǵı hám oylaw usılınıń payda bolatuǵın jańa kórinislerge sezgirlik [4].

Elis Pol Torrens boyınsha dóretiushilik qábiletler tómendegi izbe-izlikti óz ishine aladı:

- máselelerge, bilim mútájligine yamasa qarama-qarsılıqlarǵa joqarı sezgirlik;

- boljawlardı usınıw tiykarında usı máselelerdi anıqlaw hám olardıń sheshimlerin izlewge arnalǵan is-háreketler;

- máselelerdi sheshiw hám sheshim nátiyjesin qalıplestiriw boyınsha is-háreketler [1].

Búgingi kúnde student dóretiushilik iskerligi sheńberinde kásiplik xızmettiń qalıplesken usılların ózlestiriw ǵana qoymay, sonıń menen bir qatarda onı júzege asırıwdıń dóretiushilik usılların ózlestiriwi kerek. Keleshekтеgi injener qánigeler ushın jámiyetlik rawajlanıwdıń ózgermeli jaǵdaylarına tez juwap beriw hám kásiplik yamasa turmıslıq mashqalalardan shıǵıw jolların usınıw, iykemlilik, jekelik, tezlik hám dóretiushilik oylawdı rawajlandırıw áhmiyetli bolıp tabıladı. Sebebi bul olardıń keleshekтеgi kásiplik iskerliginiń tiykari bolıp tabıladı.

Studentlerdiń dóretiushilik oylawın rawajlandırıw máselesi haqqında joqarıda ayılǵanlardı yadqa tusirip, tómendegidey juwmaqqa kelsek boladı:

1. Studentlerdiń dóretiushilik qábiletlerin rawajlandırıw máselesi keleshekтеgi qánigeniń shaxsin qalıplestiriwдеги áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Dóretiushilik qábiletlerin rawajlandırıw menen baylanıslı sorawlar pedagogika menen psixologiyadaǵı hár túrli alımlardıń eń áhmiyetli hám belsendi izertlenetuǵın obektler qatarına kiredi.

2. Dóretiushilik dástúrli túrde individtiń birdeyligin kórsetetuǵın hám material, waqıyalar, adamlar menen hám turmıstıń hár qıylı sırları menen tiykarlanǵan jańa nátiyjeli dástúri sıpatında kórip shıǵıladı. Dóretiushilikteń eki túri bar: «ózin-ózi ashıw» hám «basqalarǵa ashılıw».

3. Studentlerdiń bilimleriniń dóretiushilik ózgeriwiniń tiykarǵı shárti, studenttiń toplanǵan tájriybesine tuwra proporcionaldı dóretiushilik qıyal bolıp tabıladı.

4. Óziniń tábiyatı boyınsha dóretiushilik oylaw, jiyy improvizaciyalıq xarakteristikaǵa iye, studentlerdi jańalıq ashıwǵa iytermeleydi.

5. Dóretiushilik qábiletler dep dástúrli túrde shaxstıń jeke psixologiyalıq ózgeshelikleri túsiniledi, olarǵa dóretiushilik iskerlikke tayarlıǵına baylanıslı hám olardı rawajlandırıw múmkinshiligi bar.

6. Qábiletler – dinamikalıq túsiniq. Olar tek ǵana rawajlanıwda anıqlanadı hám iskerlikte bahalanadı; dóretiushilik oylawdı rawajlandırıw ushın tómendegiler kerek: arnawlı shólkemlestirilgen tiyisli ortalıq; usı dástúrdiń sociallıq shárttiligi; studentlerdiń jeke tájriybesi menen belsendiligi; qıyaldıń quwattı qızıqtırıwı hám dóretiushilik oylawdıń payda bolıwınıń genetikalıq tiykari bolıp tabılatuǵın problemalıq is-háreket.

Usıǵan baylanıslı biz dóretiushilik oylawdıń tabıslı rawajlanıwına tásirin tiygizetuǵın psixologiyalıq-pedagogikalıq shártlerin anıqladıq:

- Oqıw-tárbiya jumısı barısında bilim alıwshılardıń dóretiushilik oylawın rawajlandırıw máselesi boyınsha bilim beriw mekemeleri pedagoglarınń tájriybesin úziksiz arttırıw.

- Pánlik-pedagogikalıq ortalıqtı shólkemlestiriw, studentlerdiń dóretiushilik qábiletlerin júzege shıǵarıwdı hám dóretiushilik oylawın rawajlandırıwdı támiyinleytuǵın psixologiyalıq klimat qurıw.

- Studentlerdiń dóretiushilik oylawın rawajlandırıw boyınsha oqıw-tárbiyalıq is-ilajlar kompleksin jetilistiriw.

Sonıń menen, dóretiushilik – shaxstı rawajlandırıwdıń eń nátiyjeli usılı. Bilim beriwdi jańalaw pedagog kadrlardı tayarlaw dárejesine tikkeley baylanıslı. Búgingi kúnde jámiyetke bilimli, hár tárepleme tayarlanǵan, dóretiushı, jańa áwlad pedagogı kerek. Bunday pedagog óziniń sheberligi menen, sulıwlıq penen raxatlana alıwı menen hám tańlandırıwdı biliwi menen dóretiushilik atmosferanı qurıwǵa járdemin tiygizedi hám studentlerdiń dóretiushilik qábiletin, dóretiushilik oylawın onnan joqarı dárejede arttırıwǵa tiykar bolatuǵınlıǵı sózsiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Кашапов М.М. Творческое педагогическое мышление как вид практического // Субъект и объект практического мышления. Монография / Под ред. А.В.Карпова, Ю.К.Корнилова. Ярославль: «Ремдер», 2004. С. 293—318.
2. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта: Психология мышления. М., 1965. 433–457с.
3. Вертгеймер М. Продуктивное мышление. – М.: Прогресс, 1987.
4. Матюшкин А.М. Основные направления исследований мышления и творчества // Психологический журнал. 1984. Т. 1. №1. 9-17 с.

Texnikalıq baǵdarda bilim alatuǵın studentlerdiń kreativli oylaw qábiletin rawajlandırıwdıń pedagogikalıq shártleri

Rezyume. Bul maqalada studentlerdiń kreativli oylaw qábiletin rawajlandırıwdıń pedagogikalıq shártleri kórip shıǵıldı. Studentlerdiń kreativlik qábiletin rawajlandırıw máselesi keleshekтеgi injenerlerdiń kelbetin qalıplestiriwde áhmiyetli wazıypalardıń biri retinde anıqlanǵan. Kreativlikke baylanıslı sırt el alımlarınıń, sonıń ishinde pedagoglardıń ilimiy miynetleri usınılǵan. Sonıń menen birge bir qansha studentlerdiń dóretiushilik oylawınıń rawajlanıw dárejesin anıqlawdıń kórsetkishleri keltirilgen.

Tayanış sózler. student, dóretiushilik oylaw qábileti, pedagogikalıq shártler, kreativlilik, oqıw-tárbiya metodikası.

Texnika ta'limi talabalarining kreativli fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning pedagogik shartlari

Rezyume. Ushbu maqolada talabalarning kreativli fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning pedagogik shartlari muhokama qilindi. Talabalarning kreativlik qobiliyatini rivojlantirish muammosi kelajak muhandislar kasbiy mahoratini shakllantirishdagi

muhim vazifalardan biri sifatida belgilangan. Kreativlikka oid yetakchi pedagog olimlarining ilmiy mehnatlari taklif etiladi. Shuningdek, ayrim talabalarda axloqiy tafakkurning rivojlanish darajasini aniqlashning ko'rsatkichlari keltirilgan.

Kalit so'zlar. talaba, badiiy fikrlash qobiliyatlari, pedagogik tamoyillar, kreativlik, o'qitish va tarbiya metodikasi.

Педагогические условия развития творческого мышления студентов технического образования

Резюме. В статье рассмотрены педагогические условия развития творческого мышления учащихся. Проблема развития творческих способностей студентов определена как одна из важных задач формирования профессиональных навыков будущих инженеров. Предлагаются научные коктейли зарубежных педагогов по творчеству. Также представлены показатели для определения уровня развития нравственного мышления у некоторых студентов.

Ключевые слова. студент, навыки художественного мышления, педагогические принципы, творчество, методика преподавания и обучения.

Pedagogical conditions for development of creative thinking ability of technical education students

Summary. Pedagogical conditions for developing creative thinking skills of students were discussed in this article. The problem of developing students' creativity is defined as one of the important tasks in the formation of professional skills of future engineers. Scientific cocktails of foreign pedagogues on creativity are offered. Also, indicators for determining the level of development of moral thinking in some students are presented.

Key words. student, artistic thinking skills, pedagogical principles, creativity, teaching and learning methodology.

UDC: 37.016

DIFFERENT DIALOGUE TECHNIQUES AND THEIR IMPLEMENTATION IN THE LEARNING PROCESS TO DEVELOP SPEAKING SKILL

Naubetbaeva N. O.

Karakalpak State university

Introduction. Effective dialogue strategies are crucial for supporting language development, especially when it comes to speaking abilities. The ability of learners to articulate themselves confidently and fluently can be substantially improved by the application of diverse strategies like paraphrasing, questioning, and active listening.

Understanding the importance of dialogue in the learning process, educators must be equipped with the knowledge and skills to implement these techniques effectively. By creating a supportive and engaging learning environment where students are encouraged to communicate and interact with one another, teachers can facilitate the development of speaking skills in a more natural and dynamic way. Therefore, this research aims to explore different dialogue techniques and their implementation in the learning process to enhance students' speaking abilities. By examining the impact of these techniques on language acquisition, this study seeks to provide insights into effective teaching methods that can improve speaking proficiency in language learners.

Speaking skill plays a fundamental role in language learning, as they facilitate effective communication and interaction in both personal and professional contexts. According to P. Sysoyev et al, the development of foreign language communicative activities, including speaking, is a crucial goal in language teaching, emphasizing the need for innovative methods like dictogloss to enhance students' speaking proficiency[6.310]. Additionally, M. Bhatti underscores the significance of integrating computer-assisted language learning (CALL) to improve speaking skills, particularly in regions with limited access to language resources[2.110]. This aligns with the growing recognition of technology as a valuable tool in language education. By focusing on the integration of dialogue techniques, educators can create dynamic learning environments that promote active speaking practice and engagement, ultimately fostering students' confidence and fluency in expressing themselves verbally. Effective integration of dialogue techniques can enhance students' speaking skills, supporting their overall language acquisition journey and preparing them for real-world communication challenges.

In the realm of language acquisition, research has shown that different dialogue techniques play a crucial role in developing speaking skills. By implementing a variety of dialogue techniques in the learning process, students are exposed to diverse ways of communicating and expressing themselves, ultimately enhancing their oral proficiency. For instance, role-playing allows learners to step into different personas, practicing various speech patterns and vocabulary in a dynamic and engaging manner. On the other hand, pair and group discussions promote conversational fluency by encouraging interaction and collaboration among peers.

When investigating strategies that are effective in building speaking abilities, it is crucial to take into account different dialogue approaches that might improve language learners' oral communication competency.

Blended learning, as highlighted Shovkovy et al has demonstrated positive outcomes in optimizing classroom time, fostering individualized learning trajectories, and enhancing cognitive engagement through well-planned independent work[7.46]. Implementing computer-assisted language learning (CALL), as discussed can also be beneficial in motivating learners, especially in rural areas, to improve their speaking skills by integrating technology in the classroom[2.122]. Through the integration of various dialogue strategies, including debates, role-playing, and interactive group discussions, language instructors can establish a dynamic learning atmosphere that fosters active engagement and the development of speaking fluency.

The utilization of these dialogue techniques, supported by relevant research findings, can contribute significantly to the overall effectiveness of language learning programs aimed at enhancing speaking skills.

It is often known that role-playing exercises are useful for improving speaking ability when learning a language. Role-playing exercises give students the chance to practice and develop their speaking abilities in a more dynamic and participatory manner by immersing them in realistic real-life scenarios. Through role-play, students are able to put

themselves in different scenarios and communicate with their peers using the target language, promoting fluency and spontaneity in their speech. Additionally, role-play activities can help students develop their confidence in speaking, as they are encouraged to take on different roles and experiment with language in a supportive environment. Research has shown that incorporating role-play activities into language learning curriculum can lead to significant improvements in students' speaking abilities. Therefore, educators should consider incorporating role-play activities into their teaching strategies to effectively enhance students' speaking proficiency[1.12].

Students' communication skills can be improved by using debate strategies to help them develop their speaking and critical thinking skills. Those who participate in discussions are forced to consider opposing viewpoints, assess the validity of the evidence, and formulate reasoned arguments. This process inherently encourages participants to think critically by challenging their preconceived notions and expanding their understanding of complex issues. Furthermore, debating requires individuals to articulate their thoughts coherently and persuasively, thereby improving their speaking abilities. Research has shown that students who regularly participate in debates demonstrate higher levels of critical thinking. By implementing debate techniques in educational settings, educators can cultivate a dynamic learning environment that fosters intellectual growth and enhances students' communication skills. Ultimately, incorporating debate techniques into the curriculum provides a valuable opportunity for students to develop essential skills that are crucial for success in academia and beyond.

Utilizing dialogue techniques in classroom settings is essential for developing students' speaking skills. By incorporating techniques such as role-playing, debates, and group discussions, educators can create interactive and engaging environments that encourage active participation and critical thinking. Role-playing activities allow students to step into different roles and practice communication in various contexts, which helps improve their confidence and fluency in speaking. Debates provide an opportunity for students to think critically, articulate their thoughts clearly, and defend their opinions, fostering persuasive speaking skills[1.35]. Group discussions stimulate collaborative learning, where students can share ideas, ask questions, and engage in meaningful conversations that enhance their communication abilities. Implementing these dialogue techniques in the learning process can effectively enhance students' speaking skills and prepare them for real-world communication challenges[5.107].

The incorporation of technology in interactive speaking practice has shown promising results in enhancing language proficiency. These advancements in technology-enabled language practice not only elevate speaking skills but also offer valuable insights for refining teaching methodologies and curriculum designs to optimize learning outcomes in English communication courses.

Conclusion. In summary, the integration of several dialogue methodologies into the educational process has demonstrated noteworthy promise in enhancing students' oral communication abilities. Through the use of strategies like role-playing, debates, discussions, and simulations, students can actively participate in meaningful conversations that enhance their vocabulary, fluency, and overall communication skills. Furthermore, by fostering a dynamic and participatory learning environment, these strategies help students hone their public speaking abilities in a relaxed atmosphere, which eventually boosts their competence and confidence. Studies have also shown that dialogue approaches have a favorable effect on students' language skills and general language acquisition. Going forward, teachers ought to keep looking for creative ways to include these methods into their curricula in order to improve their students' speaking abilities and promote a communicative approach to language acquisition[1.50]. Throughout this article, various dialogue techniques have been explored and analyzed in terms of their effectiveness in developing speaking skills among learners. Among the main topics covered was the significance of using conversation strategies in language learning classes, like role-playing, debates, and discussions, to improve speaking ability. Through role-playing, students can act out real-life situations, which promotes genuine communication and increases speaking confidence. Debates develop one's capacity for critical thought, persuasive reasoning, and clear viewpoint expression[4.1745]. Students can practice articulating their thoughts and having meaningful interactions through discussions, which encourage active involvement and collaborative learning. Teachers can provide dynamic and interactive learning settings that effectively enhance students' speaking abilities and overall language competency by implementing these dialogue approaches. To have a more thorough knowledge of these strategies' effects on language learning outcomes, future study should look into how they are implemented in various educational settings[3.26].

To sum up, it is imperative that future studies investigate the efficacy of using dialogue strategies in language acquisition using a range of approaches, including role-playing, peer interaction, and technology-assisted platforms. Researchers can learn a great deal about the long-term effects on language ability and acquisition by following language learners as they advance through various dialogue strategies through longitudinal studies. To guarantee that students have plenty of opportunity to practice speaking in real and relevant circumstances, instructional approaches should also place a strong emphasis on the practical uses of conversation techniques in language learning. Teachers might include organized debates, conversations, and dialogues in groups to help students become more proficient communicators and to motivate them to participate actively in class.

REFERENCES

1. Alexander.R.J "Towards Dialogic Teaching", Dialogo publishing house, 2008, 12p
2. M. Bhatti, "Improving reading skills through call for ESL learners: A Survey, JournalNX- A Multidisciplinary peer Reviewed Journal, 7(1), 2021, 110p
3. Gregory.E, "Crucial Conversations: Tools for Talking When Stakes are High, Third Edition", McGraw Hill Professional, 2021,26p
4. Juan Shui, "Design and Evaluation of English-Speaking Practice Environment Based on Virtual Reality Technology", Journal of Electriacal system 20 (6s), 2024, 1745p

5. Joseph Grenny, Kerry Patterson, Ron McMillan, Al Switzler, Emily Gregory, "Crucial Conversations: Tools for Talking When Stakes are High, Third Edition", McGraw Hill Professional, 2021, 107p
6. Sysoyev, Inga N. Aksenova, "Method of teaching students foreign language communicative activities based on dictogloss", Perspectives of science and education 65(5), 2023, 310p
7. Shovkovy, V., T. Druzhchenko, "Flipped blended learning in an English classroom: Teaching oral production to folklore studies majors" ARS linguodidacticae, 2023, 46p

Nutq qobiliyatini rivojlantirish uchun turli xil dialog texnikasi va ularni o'quv jarayoniga tatbiq etish

Резюме. Bu maqolada har turli dialog asosida o'quvchilarning ingliz tilidan gapirish konikmasini rivojlantirishda foydalaniladigan o'qitish texnikalari berilgan va ularni o'qitish jarayoniga tatbiq etishda qanday natijalar kutilishi haqida aytib o'tilgan.

Калит sózlar: Dialog texnikalari, innovatsion metodlar, rivojlantirish, hamkorlik

Различные техники диалога и их внедрение в процесс для развития навыка говорения

Резюме. В этой статье представлены различные методы диалога, которые можно использовать для развития навыков говорения учащихся на английском языке, и отмечены результаты их внедрения в учебный процесс.

Ключевые слова: Методы диалога, инновационные методы, улучшение, сотрудничество

Different dialogue techniques and their implementation in the learning process to develop speaking skill

Resume. In this article there are given different dialogue techniques that can be used to develop speaking skill of learners in English language and mentioned the outcomes of implementing them into teaching process.

Key words: Dialog techniques, innovative methods, enhance, collaboration

BOSHLANG'ICH SINFDAN AKT VOSITALARIDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Anvarbekova X. N.

73-Davlat ixtisoslashtirilgan umumta'lim maktabi, Toshkent shaxri/

Kirish. AKT bu axborot-kommunikatsiya texnologiyasidir. AKT - bu zamonaviy hisoblash imkoniyatini beradigan infratuzilma va tarkibiy qismlari desak mubolag'a bo'lmaydi. Shuningdek AKTning yagona ta'rifi mavjud bo'lmasa-da, ushbu atama odatda insonlar va tashkilotlarga (ya'ni, korxonalar, notijorat tashkilotlari, hukumatlar va jinoiy korxonalar) ishlashga imkon beradigan barcha qurilmalar, tarmoq tarkibiy qismlari, dasturlar va tizimlarga tegishli hisoblanadi.

AKT iqtisodiy, ijtimoiy va shaxslararo aloqa va o'zaro ta'sir o'tkazish uchun ishlatiladi. AKT insonlar ishlash jarayonini, muloqot qilishi, o'rganishi va yashash tarzini tubdan isloh qilib yubordi. Bundan tashqari, AKT inson tajribasining barcha qismlarini birinchi kompyuterlarga aylantirishda davom etdi va endi robotlar bir vaqtning o'zida ko'plab insoniy vazifalarni hal qilishda ijobiy natijalarga erishdi. Masalan, kompyuter telefonga javob berib, qo'ng'iroqni tegishli individual javobga yo'naltiradi. Endilikda robotlar nafaqat qo'ng'iroqlarga javob berishlari, balki qo'ng'iroq qiluvchilarning xizmat so'rovlarini tezroq va samarali bajarishlarini hozirgi paytda inkor etib bo'lmaydi.

AKTning iqtisodiy rivojlanish va biznes o'sishi uchun ahamiyati shunchalik kattaki, aslida u ko'pchilik tomonidan to'rtinchi sanoat inqilobi deb nomlangan narsani joriy qildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyatda yuz berayotgan o'zgarishni qo'llab-quvvatlaydi, chunki odamlar shaxsiy, yuzma-yuz muloqotdan raqamli makonga o'tib borishdi. Ushbu yangi davr ko'pincha raqamli asr deb nomlanadi.

Qisqa qilib aytganda, yanada boy mamlakatlar va boy shaxslar ko'proq imkoniyatlardan foydalanadilar va shu sababli AKT taklif etayotgan afzallik va imkoniyatlardan yaxshiroq foydalana oladilar.

XXI-asr ta'lim sohasidagi rivojlanish tendentsiyalari axborot jamiyatiga zamonaviy didaktik o'quv qo'llanmalarini joriy etish va ularning samaradorligini oshirish dolzarbligini ko'rsatadi. Shuningdek ta'lim jarayonida AKT dan foydalanish o'quv materiallarining sifatini va ta'lim samaradorligini oshiradi. Shuningdek, buyuk g'arb pedagogi A.Disterverg ta'kidlaganidek: "Yaxshi o'qituvchi o'zining tarbiya prinsiplaridan hech qachon voz kechmaydi. O'qituvchi o'z ustida mustaqil ishlashi lozim. Yomon o'qituvchi haqiqatni aytib qo'ya qoladi. Yaxshi o'qituvchi o'quvchilarga haqiqatni topishga o'rgatadi".

F.T.Otabayeva ta'limda integratsiya muammosini o'rganib, fanlararo aloqadorlikning amaliy jihatlarini quyidagi turlarga ajratadi: o'quv dasturlaridagi integratsiya (mavzulararo uyg'unlik); modullashgan integratsiya (turdosh o'quv fanlariga oid bilim va tushunchalarni tizimlashtirgan holda taqdim etish); integrativ dasturlar (dasturlarda bir necha o'quv fani yoki o'quv fanlariga oid mavzularni uyg'unlashtirgan holda taqdim etish); mavzulararo integratsiya (ayni bir sinf doirasida beriladigan o'quv materiallarini boshqa bir sinf o'quv materiali bilan uyg'unlashtirish); mavzularni ketma-ket bayon etish asosidagi integratsiya (o'quv materialini bayon etishdagi kontsentrizm tamoyili, ya'ni oldingi o'quv materialining keyingisini mazmunan to'ldirishi); axborot texnologiyalari asosidagi integratsiya (o'quv fanlarini kompyuter texnologiyalari asosida o'qitish kabi integratsiyaning turli darajalaridan foydalanish mumkinligini e'tirof etadi. Ekologiya ta'limi tizimini takomillashtirish dasturiy o'quv rejada ifodalangan tabiatshunoslik va uni o'qitish jarayonida integratsiyalashgan yondashuvni amalga oshirish ushbu tizim yaxlitligini belgilashda muhim o'rin tutadi.

Ta'lim-tarbiyaning umumiy maqsad va vazifalari- pedagoglarning shaxsiy kompetentligini aniq belgilab beradi yoki oliy ta'lim uchun pedagogik tizimning mavjudlik shartlarini kafolatlaydi. Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, yosh avlodning tarbiyasi, uni tashkil etish mazmuni, shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilovchi muhim omil ekanligi ta'kidlanadi. Bu esa pedagogning kasbiy madaniyatga, maxoratga va kompetensiyaga ega bo'lishi talab etiladi. "Kompetentlik" tushunchasi-ta'lim sohasiga psixologik izlanishlar natijasida kirib kelgan

yangi tushuncha xisoblanadi. Shu sababli xam kompetentlik“ noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik" qilishni anglatadi.[5.216]

Natijalar. Bugungi kunda boshlang'ich sinflar ta'lim tizimida AKT vositalaridan foydalanish yoshlarni barkamol shaxs sifatida shakllanib, rivojlanib borishini ta'minlashga xizmat qiladi. Mamlakatimizda amalga oshirayotgan ta'lim islohotlari an'anaviy ta'lim turlaridan farqli o'laroq, rivojlanib borishini ta'minlashga xizmat qiluvchi boshlang'ich ta'lim tizimida o'quv jarayonini multimedial vositalar asosida tashkil etishning samarali shakl va usullarini ishlab chiqish, kichik maktab yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning pedagogik va psixologik asoslarini optimallashtirishga olib keluvchi ilmiy qarashlar, pedagogik nazariyalar va didaktik materiallar yaratish imkonini beradi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari AKT vositalaridan ta'lim jarayonida ulardan foydalanish mexanizmlarini to'g'ri qo'llashni biladigan kadrlar tayyorlashda zamonaviy didaktik vositalarni yaratish va raqamli texnologiyalarni joriy etish yo'nalishini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida yuqori malakali, raqobatbardosh, tanlagan ta'lim yo'nalishi bo'yicha mustaqil ishlay oladigan, kadrlar sifati bo'yicha zamonaviy talablarga javob beradigan, bu boradagi ishlarga munosib hissa qo'shadigan yangi kadrlar tayyorlash tizimi yaratildi. Mamlakatimizni ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlantirish, yuksak madaniy, ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan, jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sharoitlariga moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash izchil amalga oshirilmoqda. Kadrlar tayyorlashda yanada yaxshi natijalarga erishish uchun ta'limning pirovard maqsadlarini yetarli darajada tushunish, uni takomillashtirish va mazmunini modernizatsiya qilish, ayniqsa, o'qitishning interfaol usullari va zamonaviy didaktik vositalaridan foydalana oladigan kadrlar tayyorlash ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasida axborot texnologiyalari sohasida kadrlarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash tizimi samaradorligini oshirish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar davlat o'rganlari va tarmoq tashkilotlarini malakali IT-mutaxassislari bilan ta'minlash uchun mustahkam zamin yaratmoqda.

Boshlang'ich sinf ta'lim jarayonida Axborot kamunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda quydagilarga imkon beradi: o'quvchilarda raqamli texnologiyalarga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirish; o'quvchilarda internet olamida erkin harakatlanish; axborot bilan ishlashning amaliy va nazariy usullarini egallash; zamonaviy kompyuter vositalaridan foydalangan holda axborot almashish ko'nikmalarini shakllantirish; o'quvchilarda hissiy bilish qobiliyatlarini oshirish; darslarni yuqori estetik saviyada o'tkazish; dars jarayonida didaktik vositalardan foydalangan holda o'quvchini fanga qiziqishini o'rnatish. Shuningdek, AKT vositalaridan foydalanish o'qituvchiga dars jarayonida har xil turdagi ma'lumotlarni taqdim etish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishga imkon beradi. Didaktik jihatdan to'g'ri yondashuv bilan kompyuter o'quvchilarning diqqatini faollashtiradi, ularning raqamli texnologiyaga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi, fikrlash diqqatini rivojlantiradi, tassavvurini boyitadi va sinfda jamoaviy hamda individual ta'lim jarayonini muvaffaqiyatli uyg'unlashtirishga imkon beradi. Texnologiyalar takomillashtirib borgan sari o'qituvchining roli ta'lim jarayonini boshqarish bo'lib qoladi. Muxtasar qilib aytganda bu holat o'qituvchining ta'limdagi o'rnini hech kamaytirmaydi va uni chetga surib chiqara olmaydi. Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchi vazifasini tubdan o'zgartiradi.

Darsda AKT ni o'rgatish bo'yicha o'qituvchi didaktik o'yinlardan foydalansa o'quvchida raqamli texnologiyaga bo'lgan qiziqishi yanada ortadi.

Misol uchun didaktik o'yinlardan "Zanjir" metodi.

"Mening sezgi organlarim" mavzusi bo'yicha har bir qatorning o'quvchilari sezgi organlari rasmi tushirilgan kartochkalarni oladilar va shu rasmga ta'rif beradilar. Birinchi o'quvchi topshiriqni bajargach, orqasida o'tirgan o'quvchiga kartochkalarni orqasida o'tirgan o'quvchiga uzatadi va bu jarayon oxirgi partada o'tirgan o'quvchi bajarguncha davom etadi. Tez va ko'p ta'rif bergan o'quvchilar qatori g'olib bo'ladi.

"Meni tushun" metodi.

O'yinga ikki o'quvchi taklif etiladi. Bittasi ikkinchisiga qarab biror AKT qurilmasini tasvirlab beradi. Ikkinchi o'quvchi buni nimaligini topadi. Agar topa olmasa sinfda o'tirgan qolgan o'quvchilardan so'raladi. Keyin ikkinchi o'quvchiga navbat beriladi. O'yin shu tariqa davom etadi.

"Charxpalak" metodi. "Charxpalak" texnologiyasidan o'quv mashg'ulotlarining barcha turlarida, dars boshi va oxirida, biror bo'lim tugatilganidan keyin, o'tilgan mavzularni o'zlashtirganlik darajasini baholashda, takrorlash, mustahkamlash, oraliq va yakuniy nazoratlarni o'tkazishda foydalanish mumkin. Mashg'ulotlarni yakka va guruh shaklida tashkil etsa bo'ladi. Qolaversa, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamragan holda turli mazmun va xarakterga ega mavzularni o'rganishda ham asqotadi.

Dars – ta'lim tashkil etishning asosiy shakli. Darsda har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olinadi, barcha o'quvchilarning sinfda o'rganiladigan fan asoslarini o'zlashtirishlari, ularning bilim qobiliyatlari va madaniy-axloqiy fazilatlarini tarbiyalash va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi.

Dars davomida turli xil faoliyat turlaridan foydalanish o'quvchilar diqqatini yuqori darajada ushlab turadi, bu esa darslarning etarli darajada samaradorligi haqida gapirishga imkon beradi. Integratsiyalashgan yondashuvdan foydalangan holda darslar muhim pedagogik imkoniyatlarni ochib beradi, kognitiv qiziqishni sezilarli darajada oshiradi, tasavvur, e'tibor, fikrlash, nutq va xotirani rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Didaktik o'yinlar bilan birgalikda kompyuter o'yin imkoniyatlaridan foydalansa bu dars jarayonini yanada optimallashtiradi. Dars jarayonida olingan bilim, ko'nikma va malakalarni o'yinli tarzda kompyuter muhitida qo'llash AKT savodxonligini o'zlashtirishga va mativatsiyaga olib keladi. Shuni aytib o'tish joizki boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ko'proq rasmlar, harakatlar va shu bilan birgalikda kichik qiziqarli dasturlar bilan darsni tashkil etish

kerak. Chunki shu yosh oralig'ida bolada ko'rib eslab qolish qobiliyati yuqori bo'ladi. Bundan tashqari boshlang'ich sinf o'qituvchisi Bolani o'yin faoliyatidagi elementlarni ta'limiy faoliyatga yo'naltirishni boshqara olish, mas'uliyatni his qilish, ayrim muammoli vaziyatlarda to'g'ri qarorlar qabul qila olish, vaqtni rejalashtirish, o'quvchilarni istak-xoxishlariga e'tiborli bo'lish, shuningdek ezgulikni qadrlab istiqbolli kelajakni ko'zlash fazilatlarining shakllanishiga mas'ul tarbiyachi hamdir. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining yana bir muhim sifatlaridan biri- ta'limiy faoliyatni boshlang'ich va umumta'lim fanlarining uzviylik jihatlarini hamda boshlang'ich ta'lim bosqichi fanlarining o'zaro aloqadorlik tamoyillari asosida tashkil etishidir.

Fanlararo bog'langan dars o'quvchilarning fan bo'yicha bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalarni egallashi, ularning ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, intellektual rivojlanishi, shaxsini kamol toptirish, ekologik tafakkurini rivojlantirish orqali atrof-muhitga ongli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinlarda har bir darsni AKT vositalaridan foydalangan holda o'tish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda aytish joizki har bir pedagog hozirgi zamon talabidan kelib chiqqan holda darslarni tashkil eta olish lozim deb o'ylayman. AKT vositalari hayot faoliyatimizning bir bo'lagiga aylanib qoldi desak mubolag'a bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-oktabrdagi qarori. "Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va IT sohasi bilan integratsiyalashuv chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4851-son qarori. PQ-4851, 10/06/2020.
2. Mirziyayev Sh.M. Ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish masalalari bo'yicha <https://president.uz/uz/lists/view/3924>
3. Minimatov, Y. E. U (2021). Application of modular teaching technology in technology.
4. Zaripova G.K. va boshqalar oliy ta'limning kredit-modul tizimida o'qituvchi va talabalarining pedagogik hamkorligi // Fan, ta'lim va madaniyat. – 2020. – Yo'q. 8 (52).
5. G Xasanova (2023) Ushbu maqolada pedagoglarning ilmiy pedagogik kompetentlikka ega bo'lishlarining mazmuni va ahamiyati. 2 (216)
6. Усманов Р.Н. Интеллектуализация процесса принятия решений в условиях нечеткой исходной информации // Алоқа Dunyosi. – Ташкент, 2007.
7. Молокова А.В. Информационные технологии в традиционной начальной школе. Начальное образование №1 2003.g
8. Xasanova, G. (2021). Oliy ta'lim muassasalari pedagoglarining Kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishning mazmuni. Academic Research in Educational Sciences, 2(1), 778-782
9. Берулова Г.А. Влияние современных информационных технологий на коммуникативные характеристики личности // Гуманизация образования. -Москва.2013 № 6. - С.
10. Гришанова И.А. Дидактическая концепция формирования коммуникативной успешности младших школьников. Автореф. дисс. докт.пед. наук. -Ижевск. 2010.

Annotatsiya: Maqola boshlang'ich sinfda dars beruvchi mutaxassislarni tayyorlash uchun uzluksiz ta'lim tizimidagi o'qituvchilarning malakasini oshirish va AKT savodxonligi bo'yicha qayta tayyorlash zarurligi va didaktik imkoniyatlariga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: AKT vositalari, didaktik o'yinlar, ta'lim uzuliksizligi, IT- mutaxassislari.

Абстрактный: Статья посвящена необходимости и дидактическим возможностям переподготовки учителей в системе непрерывного образования для подготовки специалистов, преподающих в начальной школе, и переподготовки по ИКТ-грамотности.

Ключевые слова: инструменты ИКТ, дидактические игры, непрерывность образования, специалисты в области информационных технологий.

Abstract: The article is devoted to the necessity and didactic possibilities of retraining of teachers in the continuous education system for the training of specialists teaching in primary school and retraining in ICT literacy.

Key words: ICT tools, didactic games, continuity of education, IT specialists.

MUTAXASSIS TAYYORLASHDA KASBIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI

Orinbetov N.T.

Nukus davlat pedagogika instituti

Oliy ta'limni modernizatsiya qilish mutaxassisning kasbiy kompetensiyasiga e'tibor qaratishni nazarda tutadi. Bo'lajak mutaxassisning kasbiy malakasi bilim, kasbiy va hayotiy tajriba, qadriyatlar va tendentsiyalarga asoslangan kasbiy muammolarni hal qilish qobiliyati bilan belgilanadi. Bundan kelib chiqqan holda, oliy kasbiy ta'lim modelida, bizning fikrimizcha, asosiy e'tibor talabalarining kasbiy faoliyatda duch keladigan turli xil muammolarni tan olish, baholash va konstruktiv hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilishi kerak.

Ta'lim mazmunini modernizatsiyalashda fanlarning mazmuni va ularning o'quv-uslubiy ta'minoti yangilandi, ta'lim texnologiyalari o'zgardi. Bularning barchasi o'quv jarayoniga ijodiy yondashuvni va uni o'qituvchi va talaba tomonidan qo'llab-quvvatlashni taqozo etadi. Bugungi kunda o'quv jarayonining passiv ishtirokchisi talaba faol, to'laqonli va aniq natijalarga erishishga qiziqadi. Ta'limning avvalgi yondashuvi, asosan, ilmiy, o'ziga xos talqin qilingan bilimlarni uzatish va o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, bugungi kunda dunyo va insonni ularning yaxlitligida, madaniy va individual o'lchovda ko'radigan yangi paradigma bilan ziddiyatga keldi. Kelajak bilim miqdoriga emas, balki madaniyat darajasiga va odamning nstandart vaziyatlarda yoki standart, ammo hali noma'lum vaziyatlarda yo'naltirish qobiliyatiga bog'liqligi aniq bo'ladi.

Texnologiya o'qituvchisini texnologik tayyorlash jarayonida uning kasbiy texnologik qadriyatlarini shakllantirish alohida ahamiyatga ega. Kompetentsiya darajasi integratsiyalashgan bilimlar majmuasini o'zlashtirish usullarini

tanlashda xabardorlik va faollikka bog'liq. Bu kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish uchun zarur potentsialni ta'minlaydigan bilimlarning integratsiyasidir. Turli vaqtlarda va turli mualliflar tomonidan kasbiy kompetentsiyaning turlicha talqinlari mavjud. Bu ruhiy holat va muayyan mehnat funksiyalarini bajarish qobiliyati va qobiliyatiga ega bo'lish, ta'lim va umumiy madaniyat darajasi, pedagogik faoliyatini amalga oshirishga nazariy va amaliy tayyorgarlikning birligi. Kasbiy kompetentsiyani o'qituvchi shaxsining integral xususiyati sifatida ta'rifi kelib chiqadi, uning psixologik, pedagogik va fan sohalaridagi bilimlari, kasbiy mahorati va shaxsiy tajribasini tavsiflaydi. Shu bilan birga, o'qituvchi o'z faoliyatida kelajak istiqbollariga yo'naltirilgan bo'lishi, bilim bilan boyitish uchun ochiq, o'ziga ishongan, kasbiy natijalarga erisha oladigan bo'lishi zarur.

Tadqiqotimizda biz A.I. Mishchenkoning yondashuvlariga amal qilamiz. Kasbiy kompetentsiyani "pedagogik fikrlashga nazariy tayyorlik va pedagogik harakat qilishga amaliy tayyorlikning birligi" [1] deb tushungan, Yu.V. Koinova kasbiy kompetentsiyani "faoliyat sub'ektining individual-integral sifat xususiyati, yaxlit holati va shaxsning uni amalga oshirishga tayyorligi" deb hisoblaydi [2]. Bo'lajak mutaxassisning kasbiy kompetentsiyasini shakllantirish ta'lim mazmuni orqali amalga oshiriladi, u nafaqat fanni o'zlashtirish, o'quv fanlari ro'yxatini, balki kasbiy mahorat va ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi, shuningdek, talabani ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotdagi faol pozitsiyasi orqali amalga oshiriladi. Bularning barchasi birgalikda kelajakdagi texnologiya o'qituvchisining shaxsiyatini shakllantiradi va rivojlantiradi, unda o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirish usullari mavjud bo'lib, bu o'qituvchining "inson-inson" tizimi kasbiy sub'ekt sifatida samarali ishlashini ta'minlaydi.

Oliy ta'lim texnologik ta'lim bakalavrini tayyorlash yo'nalishlari bo'yicha davlat ta'lim standartlarini joriy etish o'quv natijalarini kompetentsiya shaklida baholashga o'tish bilan bog'liq. Kompetentsiya va ko'nikmalar tushunchasi bilim va tushunishni (nazariy bilim, bilish va tushunish qobiliyati), qanday harakat qilish kerakligini bilishni (bilimlarni muayyan vaziyatlarga amaliy va tezkor qo'llash), qanday bo'lishni bilishni (ijtimoiy aloqada boshqalar bilan idrok etish va yashashning ajralmas qismi sifatida qadriyatlar) o'z ichiga oladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqadigan bo'lsak, kompetensiyalar - bu shaxsning ushbu kompetensiyalarni amalga oshirishga qodir bo'lgan darajasini yoki darajasini tavsiflovchi xususiyatlar to'plami. Dotsent N. Grishanovanning "Oliy kasb-hunar ta'limining yangi paradigmasi to'g'risida" nomli maqolasida 1993-2001 yillardagi manbalarni o'rganib chiqqan mutaxassislar tomonidan ko'nikma va malakalarni o'z ichiga olgan ro'yxat tuzilgani aytiladi. Shu bilan birga, umumiy kompetensiyalar uch guruhga bo'lingan (instrumental, tizimli va shaxslararo).

- instrumental (tahlil qilish va sintez qilish qobiliyati; tashkil etish va rejalashtirish uchun; turli sohalaridagi asosiy bilimlar; kasbiy bilim asoslari bo'yicha tayyorgarlik; yozma va og'zaki aloqa; ikkinchi tilni bilish; kompyuter bilan ishlashning boshlang'ich ko'nikmalari; axborotni boshqarish ko'nikmalari (turli manbalardan ma'lumot topish qobiliyati); muammolarni hal qilish; qaror qabul qilish);

- shaxslararo (tanqid qilish va o'zini tanqid qilish qobiliyati; jamoada ishlash qobiliyati; shaxslararo munosabatlar ko'nikmalari; boshqa sohalaridagi mutaxassislar bilan muloqot qilish qobiliyati; farqlar va multikulturallikni qabul qilish; xalqaro muhitda ishlash qobiliyati; axloqiy tamoyillarga rioya qilish);

- tizimli (bilimlarni amalda qo'llash, yangi vaziyatlarga moslashishni o'rganish, yangi g'oyalarni (ijodkorlikni) yaratish qobiliyati; etakchilik qobiliyatlari; tadqiqot qobiliyatlari; boshqa mamlakatlarning madaniyati va urf-odatlarini tushunish; mustaqil ishlash qobiliyati; loyihalarni ishlab chiqish va boshqarish; tashabbuskorlik va tadbirkorlik ruhi; sifat haqida qayg'urish; muvaffaqiyatga intilish).

Talabalarni kasbga tayyorlashda o'quv ustaxonalaridagi amaliy ishlarning roli ikki xilda namoyon bo'ladi. Birinchidan, o'quv ustaxonalaridagi amaliy ish umumkasbiy va ixtisoslik fanlarni o'rganishga amaliy kirishdir. Bu pozitsiya ishlab chiqarish tajribasi asosida vujudga kelgan umumkasbiy va ixtisoslik fanlarining shakllanishi va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatiga, bu tajribaning tabiiy fanlar bilimlari bilan uyg'unlashuviga asoslanadi. Umumkasbiy fanlarni o'zlashtirish uchun talabalar konstruktiv materiallar va ularning xossalari, asboblari, moslamalari, ularning ta'sir qilish mexanizmlari, qismlari, bu qismlarning ulanishlari va boshqalar haqida aniq amaliy tushunchaga ega bo'lishlari kerak.

Ikkinchidan, o'quv ustaxonalaridagi amaliy ish bilim, bilim va ko'nikmalarni shakllantirishning asosi bo'lib, keyinchalik ular kelajakdagi texnologik ta'lim o'qituvchilari tomonidan maktab o'quvchilariga bevosita o'tkaziladi.

Pedagogik oliy o'quv yurtlari texnologik ta'lim o'quv ustaxonalarida amaliy ish mashg'ulotlarining o'quv dasturlari tahlili shuni ko'rsatadiki, amaliy ishlarning asosiy o'quv materiallari amaliy texnik bilimlar, texnologik va qisman konstruktiv va texnik bilimlardir. Bundan tashqari, dasturlar materialshunoslik bilimlari, mehnat mahsulotlari haqidagi ma'lumotlar, tashkiliy va texnik bilimlarni o'z ichiga oladi.

Amaliy texnik bilimlarning mazmuni - ishlov berish, yig'ish yoki tugatish operatsiyalarini bajarish texnikasi va ish turlari. Texnologik bilimlar muayyan turdagi ishlarni bajarishda texnologik operatsiyalarning mohiyatini va ularning ketma-ketligini ochib beradi. Strukturaviy va texnik bilimlar asboblari, moslamalar, dastgohlar va boshqa texnologik asbob-uskunalarining dizayni tavsifini beradi. O'quv rejasiga muvofiq, amaliy ishlarga materialshunoslik bo'yicha ba'zi bilimlar kiritilgan. Mehnat mahsulotlari to'g'risidagi ma'lumotlarni ularni ishlab chiqarish nuqtai nazaridan mashina qismlariga va boshqa mehnat ob'ektlariga qo'yiladigan talablarni ochib beradi: Detal sirti yuzalarning g'adir-budirligi, qismlar va yig'ish birliklarining o'zaro almashinishi, ishlab chiqarishning aniqligi va boshqalar.

Tashkiliy-texnik bilimlar mehnatni tashkil etish va ish joyini jihozlash masalalari, mahsulot ishlab chiqarishdagi mumkin bo'lgan nuqsonlar turlari va ularning sabablari, xavfsizlik masalalarini o'z ichiga oladi. Kompetentsiya tushunchasini, shuningdek, kasbiy va texnologik kompetensiyalarning tuzilishini tahlil qilish bizga A.N. Sergeevaning texnik va texnologik kompetentsiya ta'rifini qabul qilishga imkon berdi. "Texnik va texnologik kompetentsiya - bu kasbiy bilimlar, qobiliyatlar, ko'nikmalar va tajribalar majmuiga asoslangan umumiy qobiliyatda namoyon bo'ladigan

shaxsning integral xususiyati, shu jumladan: politexnik bilimlar, o'lchash, hisoblash, grafik va texnologik operatsiyalarni bajarish qobiliyati, shuningdek, texnologik jarayonlarni rejalashtirish, mustaqil texnik va texnologik fikrlash, texnik qiziqish va ijodiy muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish, ular o'rganish va ijtimoiylashtirish jarayonida shakllanadi va texnologiya o'qituvchisining mustaqil va muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatiga yo'naltirilgan ijodiy vazifalar.

Texnik va texnologik kompetentsiyani shakllantirish konstruktiv materiallarni qayta ishlash texnologiyasi, metall kesish, mashinalar va asboblarni, texnologik ustaxonalar, o'quv texnologik amaliyotlari kabi texnik va texnologik fanlarda amalga oshiriladi. Shunday qilib, texnik va texnologik kompetentsiya texnologik kompetentsiyaning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u "Texnologik ta'lim" yo'nalishi bo'yicha pedagogik ta'lim bakalavriatining kasbiy kompetentsiyasiga taalluqlidir. Mutaxassislikni egallash kasbiy kompetentsiyani shakllantirish sifatida qaraladi. hayoti davomida sodir bo'ladi. Mutaxassislikni egallash kasbiy kompetentsiyani shakllantirish sifatida qaraladi. Professor V. G. Ivanov, dotsent F. T. Shageyeva va o'qituvchi L. Nikitina ushbu muammoni hal qilish uchun " quyidagi strategiyani taklif qiladi: -mutaxassislar tayyorlashning barcha fanlarining yaxlitligi, uzluksizligi va ketma-ket o'zaro bog'liqligi;

- o'quv material mazmuni, har bir o'quv fanini o'qitish shakllari, usullari va vositalarining kasbiy kompetentsiyani shakllantirish va rivojlantirishga qaratilganligi;

- mutaxassislarni tayyorlash fanlarining har birida ularning kasbiy faoliyatini modellashtirish, taqlid qilish yoki aks ettirish muammolarini hal qilish orqali ularning kasbiy faoliyatining tarkibiy qismlarini aks ettirish;

- talabalarni uzluksiz ta'lim va ishlab chiqarish amaliyotining barcha bosqichlarida faol kasbiy faoliyatga jalb qilish" [3].

Ushbu texnologiyani yagona maqsadli funktsiyani amalga oshiradigan o'zaro bog'liq elementlarning funktsional majmuasi bo'lgan tizim sifatida ko'rib chiqib, ushbu maqola mualliflari quyidagi maqsadlarni aniqlaydilar:

- kasbiy kompetentsiya tarkibiy qismlarini shakllantirish: dizayn, ishlab chiqarish va texnologik, tashkiliy va boshqaruv va ilmiy-tadqiqot;

- fan mavzusi darajasida

- mutaxassis shaxsining zaruriy o'zlashtirish darajasida bilim, ko'nikma, ko'nikmalar va kasbiy muhim fazilatlarni shakllantirish. Mualliflar fanlar mazmunini quyidagi modullarga ajratishni taklif qiladilar:

- motivatsion modul;

- o'qitishning oldingi bosqichlarida ishlab chiqilgan bilim va ko'nikmalarni yangilash moduli;

- bilim va ko'nikmalar darajasini, bo'lajak mutaxassisning kasbiy muhim fazilatlarni rivojlantirish darajasini baholash moduli;

- tuzatish moduli;

- yangi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish moduli;

- olingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash moduli;

- ushbu fanni o'rganishda shakllangan bilim va ko'nikmalar darajasini baholash moduli [4]

Ta'lim jarayonining samaradorligi uning barcha tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligi bilan belgilanadi: maqsadli, motivatsion, mazmunli, protsessual faoliyat va nazorat-baholash. Mutaxassisning kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirish jarayonida kasbiy tayyorgarlikni amalga oshiradigan o'qituvchining roli oshadi. U talabalarning ijodiy faoliyatini tashkil qiladi va boshqaradi, maslahatchi sifatida ishlaydi, turli xil pedagogik to'siqlarni bartaraf etishga yordam beradigan qulay muhit yaratadi, bu esa o'z navbatida o'qituvchining malakasi va kasbiy malakasiga yuqori talablarni qo'yadi. D. Puzankovning fikricha barcha mutaxassislik kompetensiyalarini beshta asosiy guruh bilan ifodalash mumkin, deb hisoblaydi: axborot-uslubiy, ijtimoiy va kommunikativ, shaxsiy valeologik, operatsion-texnologik, nazariy:

- axborot-uslubiy kompetentsiya, bir tomondan, muhandisning axborot hajmlari bilan ishlaydigan turli ko'nikmalarini (kerakli narsalarni saqlash g'oyasi, matnlarni norasmiy o'qish, ma'lum bo'lganlar bilan taqqoslash va h.k.) o'z ichiga oladi.

- fanning turli sohalarini tashkil etishning dastlabki tamoyillarini bilish, sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish va turli hodisalarda o'xshashlikni aniqlash qobiliyati;

- muhandisning ijtimoiy-kommunikativ kompetentsiyasi uning jamoada va jamoada ishlash, ijtimoiy-iqtisodiy mikro va makro vaziyatlarni adekvat baholash qobiliyatini nazarda tutadi;

- shaxsiy va valeologik kompetentsiya nafaqat o'zining ruhiy va jismoniy salomatligi haqidagi bilimlarni, balki unga e'tiborli bo'lish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi;

- operatsion va texnologik kompetentsiya ishchidan korxona rahbarigacha ma'lum bir ishlab chiqarish sohasida zarur bo'lgan faoliyat turlari bo'yicha amaliy bilimlarni anglatadi;

- nazariy kompetentsiya yaxlit to'plangan bilim, undan foydalanish, hajmini oshirish qobiliyatidir.

Kompetentsiya berish natijasi uch darajada qayd etiladi: rasmiy bilim, faoliyat, ijtimoiy etuklik.

Rasmiy bilim-bu turli xil tadbirlar yordamida o'qitish jarayonida rasmiy ravishda ro'yxatdan o'tgan daraja: test, test, imtihon.

Faoliyat darajasi-bu tegishli vaziyatda bilimlarni qo'llash. Ta'lim tizimida ushbu daraja faqat ijodiy kurs ishlari va tezislar (loyihalar) bajarilganda ro'yxatdan o'tkazilishi mumkin.

"Ijtimoiy etuklik" darajasi mutaxassisning o'z bilim va ko'nikmalarini ijodiy amalga oshirishga tayyorligini, shuningdek, o'z harakatlari uchun jamiyat oldidagi javobgarlikni anglashni o'z ichiga oladi. Texnologiya va texnologiyalar sohasi uchun mutaxassisning kompetentsion modeli quyidagi vakolat guruhlarini o'z ichiga oladi:

ijtimoiy shaxsiy, iqtisodiy va tashkiliy-boshqaruv, umumiy ilmiy, umumiy kasbiy, maxsus. Birinchi to'rtta guruh bitiruvchiga mehnat bozorida moslashuvchan harakat qilish va oliy kasb-hunar ta'limi (bakalavr uchun) ning ikkinchi (magistr) bosqichida ham, qo'shimcha va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim sohasida ham ta'limni davom ettirishga tayyorgarlik ko'rish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Maxsus kompetentsiyalar bloki (kasbiy yo'naltirilgan bilim va ko'nikmalar) ob'ekt va predmetlarni tayyorlash muammolarini hal qiladi, ya'ni. ob'ektga, mehnat predmetiga bog'lanishni ta'minlaydi. Muayyan mutaxassislik bo'yicha bakalavriat va magistratura bosqichini tayyorlash asosan aniq funksiyalarni bajarishga tayyorlik darajasida (kamroq darajada kompetentsiyalar majmuasida) bilan ajralib turadi. Bakalavriat uchun ishlab chiqarish-texnologik, tashkiliy-boshqaruv, xizmat ko'rsatish-ekspluatatsiya, montaj-konstruktorlik, hisoblash-loyihalash va eksperimental-tadqiqot faoliyati xosdir. Mutaxassisning malakasi to'g'risida eng aniq bayonot Yu. G'. Taturga tegishli: oliy ma'lumotli mutaxassisning kompetentsiyasi - bu o'z potentsialini (bilim, ko'nikma, tajriba, shaxsiy fazilatlar va boshqalar) muvaffaqiyatli ijodiy (mahsulotli) faoliyat uchun amalda namoyon etish istagi va qobiliyati (tayyorligi), kasbiy va ijtimoiy soha, ushbu faoliyat natijalari uchun ijtimoiy ahamiyat va shaxsiy javobgarlikni anglab, uni doimiy ravishda takomillashtirish zarurati.

Zamonaviy sharoitda mehnat bozori bo'lajak mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi darajasi va sifatiga yangi talablarni talab qilmoqda. Institut bitiruvchisi yuqori ma'lumotli, malakali va doimiy o'zgaruvchan ish sharoitida kasbiy muammolarni hal qila oladigan bo'lishi kerak. Ko'pgina olimlar ta'kidlaganidek, zamonaviy sharoitda oliy kasbiy ta'lim tizimi: 1) shaxsning o'zini o'zi tarbiyalashga, uning faoliyati profillarini hayot davomida o'zgartirishga qodir bo'lgan jamiyat a'zosining harakatchanligini tarbiyalashga aniq yo'naltirilgan bo'lishi kerak;

2) bitta asosiy ta'lim bilan kasbiy tayyorgarlikning etarli xilma-xilligini ta'minlash.

Bugungi kunda pedagogik ta'limining asosi bilimlarni uzatish, ko'nikmalarni shakllantirish emas, balki bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi va tegishli kompetentsiyalarini rivojlantirish bo'lishi kerak.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak oliy ta'lim tizimini modernizataiya etishda asosiy e'tiborni kasbiy kompetentsiyaga qaratishning sababi kasbiy kompetentsiya kasbiy tayyorgarlik va kasbiy faoliyat sifatining ajralmas mezon bo'lsa, ikkinchi tomondan, u mehnat funksiyalarini bajarishning yuqori sifati, mehnat madaniyati va shaxslararo muloqot bilan tavsiflangan shaxsiy xususiyatdir, kasbiy muammolarni faol va ijodiy hal qilish qobiliyati, shuningdek, faoliyatning ko'p qirrali jihatlari, tadbirkorlik va boshqaruv qarorlarini qabul qilishga, yangi ish sharoitlariga moslashishga tayyorlik.

ADABIYOTLAR

1. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений [Текст] / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. - М.: Школа-Пресс, 1998. - 512 с.
2. Койнова, Ю.В. Формирование профессиональной компетентности социальных работников в процессе вузовского обучения: (На материале Германии) [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Ю.В. Койнова - М.: МПГУ, 1996. - 16 с.
3. Формирование базовых профессиональных компетентностей будущих педагогов в условиях реализации новых образовательных стандартов и вузовский учебник. Сборник материалов. - М.: Баласс, 2009. - 304 с. (Образовательная система «Школа 2100»).
4. Иванов, В.Г. Педагогические технологии в инженерном вузе [Текст] / В.Г. Иванов, Ф.Т. Шагеева, А.В. Иванов // Высш. образование в России. - 2003. - № 1. - с. 120-124.

Annotatsiya: Bu maqolada oliy ta'lim tizimini modernizatsiyalash, bo'lajak mutaxassisning kasbiy kompetentsiyasi, texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarini kasbiy malakasini shakllantirish va rivojlantirish xususiyatlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Tayanch so'zlar. Mutaxassislik, kasbiy kompetentsiya, modernizatsiya, texnik bilimlar, ijtimoiy etuklik.

Аннотация: В данной статье представлена информация о модернизации системы высшего образования, профессиональной компетентности будущего специалиста, формировании и развитии профессиональных навыков студентов технологического образования.

Ключевые слова. Модернизация, профессиональная компетентность, модернизация, технические знания, социальная зрелость.

Abstract: This article provides information about the modernization of the higher education system, the professional competence of the future specialist, the formation and development of professional skills of students of technological education.

Keywords. Modernization, professional competence, modernization, technical knowledge, social maturity.

UDK 159.99

MOBBING HÁM BULLING TÚSINIKLERINIŇ TEORIYALÍQ ASPEKTLERI

Turdimuratova A. B.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik instituti

Mekteptegi bullying dúnya júzinde ádetiy hádiysege aylandı. Mektep oqıwshısı yamasa oqıwshılar toparı kóbinese bullying waqtında ózin qorǵay almaytuǵın oqıwshı yamasa oqıwshılar toparına salıstırǵanda basqınshı minez-qılıqları sáwlelenetuǵın bolıwı múmkin. Bullying ne ekanligini túsınbesten quwdalawǵa qarsı strategiyalardı ámelge asırıwdı baslaw múmkin emes. Degen menen quwdalaw túsıniginiń ózi sonshalıq quramalı bolıp, kontseptuallıq tárepten túsiniw ushın onıń tiykarǵı teoriyaların jaqsı bilw kerek. Sol sebepli bullingniń teoriyalıq kontsepsiyasın úyreniw derlik hámmemiz ushın áhmiyetli.

Jigirmalanshı ásirniń baslarında birinshi ret bullying termini ilim dógereginde payda bolǵan. Jası úlkenlerdiń pozitsiyası bullingnen aldın alıw yaki saplastırıw ushın sheshiwshi faktor esaplanıp, jası úlkenlerdiń yamasa mektep direktorınıń bullingdi saplastırıwǵa aralasıwı bullingdi toqtatadı, kerisinshe bullying mashqalasına qol siltep,

nemquraydıqlıq penen qarasa hâwij alıwına imkâniyat jaratadı. Dáslep, bulling termini "mobbing" termini menen bir mániste túsiniqlen bolıp, bir topar insanlar tárepinen basqa bir insandı úzliksiz túrde quwdalawdı ańlatqan hám keyinshelik "bulling" termini óz aldına ayırıqsha mazmun kórinisinde payda boldı. Degen menen eń dáslep "bulling" termini ótken ásirdeń ortalarda 1958-jılı ataqlı zoopsixolog Konrad Lorenc tárepinen qollanılğan bolıp, biygana, dushpannıń jaqınlasıwı haqqında eskertetuǵın hám dushpandı toparlıq túrdegi háreketler menen quwıp shıǵaratuǵın hayyanlar hám quslardıń ayırıqsha minez-qılıqların sáwlelendiriwde qollanǵan (mısalı, ǵazlar túlkini toparlıq túrde quwıp shıǵaradı, ǵarǵalar bolsa qırǵıydı toparlıq túrde quwıp saladı)[2,18].

Insanlar ortasında mekteptegi oqıwshılardıń toparlıq minez-qılıqların táriyplegen hám sistemalaştırǵan bulling termini birinshi ret shved shıpkari Piter-Pol Xaynemann tárepinen mobbing táriypi sıpatında qollanılǵan. Piter-Pol Xaynemann óz izertlewlerin 1960 -1970 jıllarında alıp barǵan bolıp, mekteptegi balalardıń toparlıq minez-qılıqlarında kóbinese agressor turpayı sırtqı kóriniske iye ekenligin, iniciator uzaq aralıqtan konfliktti qozǵatıwshı, qurban bolsa mobbing barısınan tásirengen balalar hám óspirimlerdeń social jaǵdayınıń keskin ózgeriwi hám usı mobbing qurbanlarınń kópshilik jaǵdaylarda óz janına qas etiwge urınıwların alıp kelgenligin tolıq úyrengen. 1969 jılda Piter-Pol Xaynemann: «Liberal Debatt» jurnalında birinshilerden bolıp oqıw ortalıǵında toparlıq quwdalaw túsiniǵın "mobbing" termini sıpatında táriyplen gen ilimiy maqala sıpatında, al 1972 jılda «Mobbing. Balalar hám úlkenler qarım-qatnasında toparlıq basım, hújim jasaw» kitabı baspadan shıǵarılǵan[2,25]. Mekteptegi bulling shet ellik ilimpazlar D. Olveus, Xayns Leman, E. Roland, D. P. Tatum, L. Xolzerler tárepinen tolıq úyrenilgen[3,5].

Shved psixologı Den Olveus óspirimler ortalıǵında agressiya boyınsha izertlewler ótkerip, onıń ilimiy izertlew nátiyjeleri 70-jıllardıń aqırında "Soqqı ushın qolaylı ul balalar hám mektep sırgıyaları" kitabın baspadan shıǵaradı. Sonlıqtanda Den Olvaeus, bulling termini izertlewshisi retinde belgili bolıp, bulling túsiniǵınıń táriypin basqa ilimpazlarǵa salıstırǵanda birinshilerden bolıp durıs hám tolıq ashıp bergen[8,35].

Shvesiyalıq psixolog hám shıpkari Xaynts Leymanda mobbing termini izertlewshilerdeń biri bolıp tabıladı. Eger Piter-Pol Xaynemann mobbingdi hám Den Olveus mektep bullingın úyren gen bolsa, Leyman 70-jıllardıń aqırında miynet babında kollektivlik yaǵnıy toparlıq túrde topılıw-Mobbing niń tikkeley hám tikkeley bolmaǵan formaların úyren gen. Ol 90 -jıllardıń aqırında óz izertlew nátiyjelerin ilimiy reytingi joqarı jurnallarda járiyalap hám toplanǵan ilimiy izertlewler tájiriyesin ulıwmalastradı. Haqıyqatında, Leymannıń izertlewlerine sáykeslengen mobbing, biziń ortalıǵımızda da, basım kópshiligi hayal-qızlar toplanǵan kollektivte ózleriniń shákirti bolmaǵan, ózleriniń minez-qılıqlarına ulıwma tuwra kelmeytuǵın, sawatlı, shet tillerdi iyelegen bir insandı toparlıq túrde hámiledar bolıwına qaramastan jumıs ornınan quwdalap, bosatıp jibermekshi bolǵan jaǵdaylardıń gúwası bolmaqtamız. Lekin, bir insańǵa zálél jetkeriw, oǵan morallıq basım ótkeriw sebebinen ishindegi perzentı zálél kórgenligi hesh kimdi qızıqtırmawı, toparlıq quwdalawshı agressorlardıń huqıqiy tárepten juwapkershilikke tartılma wı mobbing terminin kollektiv qarım-qatnasında úyreniwdeń áhmiyettiligin dáliylleydi. Usınıńday kollektiv, jumıs ornındaǵı qýudalawdı izertlew hám agressorlardı juwapkershilikke tartıw, mobbingnen aldın alıw maqsetinde Leyman, ere sekler (jası úlkenler) jumıs ornında mobbingdi úyreniw ushın LIPT «Leymann Inventory of Psychological Terror») sorawnamasın islep shıqqan[3,7]. Xaynemann, Olveus hám Leymanlardıń ilimiy izertlew jumısları sebepli mobbing hám mektep bullingdi mashqalasına qızıǵıwshılıq xalıq aralıq dárejege kóterildi hám kóplegen mámleketlerde izertlewler ushın túrtki boldı[8,1173]. Bulling -bul insańǵa yamasa insanlar toparına zálél jetkiziw niyetinde, insańǵa yamasa insanlar toparına salıstırǵanda jiyi-jiyi ushırasatuǵın unamsız minez-qılıqları bolıp, ápiwayı etip aytqanda, bullingdi zorlawshılar tárepinen jábirleniwshige salıstırǵanda agressor minez-qılıqlardıń tákirarlanatuǵın háreketi, sonıń menen birge basqarıwdı kerı maqsette paydalanıw dep táriyplew múmkin [9,23]. Tiykarman, bul jábirleniwshige zálél jetkiziw niyetinde zorlıq minez-qılıqlardıń bir bólegi bolıp tabıladı [11,2]. Bulling úsh ayırıqsha ózgeshelikke iye: zálél jetkiziw niyeti, tákirarlanıwshılıq hám quwdalawshı hám jábirleniwshi arasında teń bolmaǵan kúshlerdeń bar ekenligi bolıp tabıladı.[4,192] Tap sonday-aq bulling, yaǵnıy : qasttan zálél jetkiziw niyetiniń júzege keliwi, unamsız nátiyje, tuwrıdan-tuwrı yamasa tikkeley háreketler, kúshlerdeń tákirarlanıwı hám teńsizligi kibi bes elementten ibarat.

Mektepte bulling global mashqala sıyaqlı bolıp túyiledi. Hár jılı millionlap mektep oqıwshıları bulling jábirleniwshisi ekenligi ayqın.

Kóplegen izertlewler nátiyjelerine qaraǵanda, mektep oqıwshılarınıń óz teńlesleri tárepinen quwdalanıwı tek ǵana olardıń akademikalıq kórsetkishlerine emes, bálki densawlıǵına da zálél jetkeredi, sonıń menen birge, bir neshe jıllar dawamında sana astında saqlanıp qalıp unamsız aqıbetlerge alıp keliwi itimal.[7,60] Bulling aqıbetinde balalarda zorlıq-zombılıq, jábirleniw úzliksiz qorlaw nátiyjesinde delbelik arttırılıwı, mekteptegi social ortalıqqa beyimlesiw mashqalaları hám ózin pás bahalaw qáýipleri payda boladı [11,5]. Dúnya júzilik izertlewler nátiyjelerine súyenetuǵın bolsaq, ózine ózi qol salıw on túrt jasqa shekem balalar arasında ushırasatuǵın bolıp bunday sebepler ómirde tárk etiw arasında úshinshi orında turadı dep kórsetedi. Bunnan tısqari, óz janına qasttan shikas tiygiwıdeń kópshilik procentin bulling qurap, izertlewdegi korrelyaciya tıǵız baylanısı kórsetedi. [11,7]. Ádette jábirleniwshiler yamasa olardıń ata-anaları bunday túrdegi mashqalanı járiyalawdı maqullamaydı. Sebebi bul zerigerli faktor bolıp bulling kóp qırılı mashqala ekenligin onı túrlishe teoriyalıq baylanısları prizması arqalı tolıq túsiniwimiz múmkinligin olarǵa jetkerilsede, teoriyalar jámiyet yamasa mekteptegi bulling dárejesi menen qanday baylanıslı ekenligin hám jámiyette oqıwshılardıń bunday minez-qılıqlarındaǵı ózgerisler yaǵnıy mektep bullingnen aldın alıwın anıqlawǵa járdem beretuǵınlıǵın ayqın bolsada, hesh bir insan áshkaralawdı qálemesligi júdá ashınarlı jaǵday bolıp qalmaqta.

Bulling háreketleriniń tezligi, kemsitiwdeń tákirarlanıwı hám qorlawshı minez-qılıqlar formaları bulling bar yamasa joq ekenligin anıqlawda ittibarǵa alınıwı kerek bolǵan áhmiyetli faktorlar bolıp tabıladı.

Rossiyalıq alımlar S.V. Krivcova, A.A. Belevich, A.N. Shapkina, S.V. Krivcovalar bullingdi ayırım oqıwshılardıń basqalarǵa salıstırǵanda basqınshılıǵı retinde belgilep, agressor hám jábirleniwshi arasında kúshlerdeń teńsizligi,

agressiyanıń tákirarlanıwı sıpatında úyrenip, kúshlerdiń birdey emesligin hám agressiyanıń tákirarlanıwın bullingniń eki áhmiyetli belgisi bolatuǵınlıǵın ayqın sáwlelendirse, V. A. Ivanyushina, D. K. Xodorenko, D. A. Aleksandrovlar dıń pikirlerine qaraǵanda bulling - bul balalar hám óspirimler toparlarında gúzetiliwi múmkin bolǵan hújimniń ayrıqsha forması bolıp tabıladı. Bunda bullingniń agressiyadan ajratıp turatuǵın formaları retinde: maqsetke baǵdarlanǵanlıq, tákirarlanıwshılıq, kúshlerdiń teńsizligi sıyaqlı [3,18] úsh zárúrli ózgeshelik bar ekeglin aytađı. Birinshiden, itibarsızlıq yamasa impulsivlikke tiykarlanǵan qáwipsiz házil yamasa agressiyanıń tosattan payda bolıwı, bullingde bunday háreket mashqala, qapalandırıw, mısqallaw hám taǵı basqa niyet tárizinde ámelge asırıladı. Ekinshiden, bulling ayırım háreket emas, bálki sistemalı, tákirarlanatuǵın minez-qulıqlar bolıp tabıladı. Úshinshiden, bulling qatnasıwshıları arasındaqı kúshlerdiń teńdey emesligi menen táriyplenip, bunda huqıqbuzar fizikalıq yamasa psixologiyalıq tárepten kúshlilew yamasa gruppada joqarı social poziciyaǵa iye boladı.

Ózbekistanlıq ilimpazlardan Sh.V.Aziziova, M.G.Davletshin, N.M.Dolimova, R.Z.Gaynutdinov, N.G.Komilova, Z.T.Nishanova, R.I. Sunnatova, G.V.Tulaganova, E.Ğ.Ğozievlar tárepinen óspirimlik jasındaqı balalardıń psixologiyalıq ózgeshelikleri jaqınnan úyrenilgen bolıp, táwekelshilikke beyimlik hám qáwipsizlik mashqalaları menen baylanıslı bolǵan F.A.Akramova, V.M. Karimova, O.E.Hayitovlar tárepinen izertlewler alıp barılsa, mekteptegi qáwipsiz ortalıq balalar shaxsın rawajlandırıw faktori sıpatında atamasındaqı doktorlıq izertlew jumısı N. Mullabaevanıń qálemine tiyisli bolıp bullingdi talqılaw menen birge bullingdi seziw shkalaları, bullingnen aldın alıw psixokorrekciyalıq dástúrleri islep shıǵılǵan. Izertlewde keltirilgenindey bulling-bul inglis tilinen alınǵan sóz bolıp, biyzarlıq, mısqallaw, zulım qılıw qorqıtıw, bir topar aǵzasınıń basqa topar aǵzaları tárepinen yamasa konkret aǵza tárepinen agressiv ráwishte quwdalawdı bildiredi[1,5]. Bunday quwdalaw barısında qurban ózine qaratılǵan zorlıq-zombılıqqa hesh qanday qarsı kúsh tabalmaslıǵı múmkin. "Bullingniń sinonimi" "mobbing" inglis tilinen "mob", latin tilinen "«mobile vulgus" söz dizbeginen kelip shıqqan bolıp, Meyerniń ensiklopediyalıq sózligine tiykarlanıp: "qozǵatılǵan alaman, jıym, júdá sheklengen yamasa ulıwma joq shólkem yaǵnıy jasırın jıynalǵan dárejesine iye bolǵan social topar, bul jerde instinktiv yaki hayyanlarǵa tán bol,an minez-qulıq tendentsiyaları ústinlik etedi". "Mob" "jıynalıw, topar, alaman" jıynalıw atamaları menen birge, "qopal múnásibette bolıw, biyzarlıq, ústinin kúliw, tártpisizlik" feyilleri menen de sáykeslengen. Tiykarınan, "bulling" hám "mobbing" atamaları sinonim bolıp, biraq olardan paydalanıwda ózgeshelenedi[4,20]. Joqarıda aytıp ótilgeni sıyaqlı, "toparlıq quwdalaw ásirese kollektivte toparlıq túrde quwdalaw «mobbing» termini qollanılsa, «Bulling» termini biyzarlıq, quwdalawdıń asıp ketiwi hám kópshilik jaǵdayda mektep jası oqıwshıları sheńberinde yaǵnıy mektep kóleminde qollanıladı. Topardaqı bulling qorlaw, kemsitiwshi sózlerdi qollanıw yamasa sóginiw, fizikalıq hújim, azap-aqıretlerdi keltirip shıǵarıw niyetinde ótirik maǵlıwmat tarqatıw, sonıń menen birge oqıwshınıń unamsız hám kesetiw tárizinde tákirarlawshı mısqallaw sıyaqlı táriypleniwi múmkin. Bullingniń sebepleri bir derekten kelip shıqpastan, bálki quramalı hám kóp qırılı boladı. Bulling sebeplerin eki tiykarǵı kategoriyaǵa: shańaraqtan, mektepten hám insandı qorshap turǵan social ortalıqtan kelip shıǵıwshı social faktorlar hám shaxstıń individual psixologiyalıq faktorları bolıwı múmkin.

Bullingniń social sebeplerine shaxstıń sociallıq-ekonomikalıq jaǵdayı bulling minez-qulıqlardıń payda bolıwına úlken úles qosatuǵın faktor bolıwı múmkin. Teoriyalıq ádebiyatlar tallawında huqıqbuzardıń hújim etiwı onıń ata-anasınıń qatnası menen tikkeley baylanıslı ekanligini kórsetedi. Bunda ata-ananıń óz perzentine mehiri hám qarım-qatnasınıń joq ekenligi, sonday-aq, hújimdegi tolerantlıq dárejesi, ata-ana hám zorlıqshılıq emocional jarılıwları tárepinen fizikalıq jazalawdaan paydalanıw aqıbetinde júzege keledi. Soǵan qaramastan, huqıqbuzarlar arasında hújimge beyimlik sociallıq-ekonomikalıq sharayatlardı, ata-analardıń sociallıq-ekonomikalıq jaǵdayına hám olardıń paydalanatuǵın tárbiya usıllarına baylanıslı bolmaytuǵın jaǵdaylarda bar (Olveus, 1977).

Bunnan tisqari, Qubla Koreyalıq izertlewshiler Joon-Ho Kim hám Xe Von Kim (1977) izertlewlerinde, óspirimniń shańaraqtadıń dáramatı, talim dárejesi, mektepke beyimlesiw, akademikalıq úlgerim hám social tarmaqlar menen baylanıslı faktorlardı úyreniwde tiykarǵı faktorlar sıpatında tán alınbaǵan. Biraq, shańaraqqa tiyisli ortalıq hám shańaraqqa tiyisli tárbiya usılları tiykarǵı korrelyasiya ekengligi anıqlanǵan[11,4]. Bullingniń kópshilik formaların tuwrıdan-tuwrı yamasa tikkeley bolmaǵan dep klassifikaciyalaw múmkin (Feshbach 1969, Lagerspetz et al.1988)[4,75]. Tikkeley bulling formasınan parıqlanǵan (misalı, fizikalıq agressiya, qorqıtıwlar, mazaqlap shaqırıw), tikkeley bolmaǵan bulling formasına sıpsın gápler tarqatıw, satqınlıq, eki júzlilik hám topardan shetlestiriw kiredi. Basqasha etip aytqanda, tikkeley bolmaǵan sırtqı kórinisler kóbinese qarım-qatnaslarda manipulyatciya etiwı óz ishine aladı (Crick & Grotpeter 1995)[5,98]. Bullingniń tikkeley formaları kóbinese úlken auditoriya aldında kemsitiw yamasa mısqallawdı óz ishine alsa, tikkeley bolmaǵan sırtqı kórinisler jábirileniwshilerdiń social abırayına zıyan jetkeriw yamasa jasırın shaxs óz qarsılasınıń social poziciyasın páseytiwge, abıroysızlandırıwǵa qaratılǵan boladı[4,77].

Mekteptegi bulling mashqalası boyınsha keleshekte Qaraqalpaqstan úlkesinde alıp barılıwın, biz bul mashqalanıń aktualıǵın tikkeley jańa izertlewler sıpatında dawamlaw yamasa izertlew ótkeriwge jas psixolog-alımlardı shaqırıp qalamız. Sebebi, biz jasap atırǵan úlkemizde mektep bullingi hám jumıs ornındaǵı mobbingler yurisprudenciya, psixologiya, sociologiyalıq aspektlerinde qosımsha izertlewler zárúr bolıp qalmaqta. Sebebi bulling hám mobbingniń túrli formaları kóplegen izertlewlerde bir-biri menen bekkem baylanıslı bolıp, tereń izertlew menen birge social ortalıqtadıń insanlardıń qarım-qatnasların tártpke salıw, bulling hám mobbingnen aldın alıw ilajları, salamat ortalıqtı ornalastrıw, saqlap qalıwǵa jaqınnan járdem beriwı sózsiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Mullabaeva Nozima Maxmudjanovna Maktabdagı xavfsız muhit bolalar shaxsini rivojlantirish omili sifatida: Avtoref. dis., d. psixol.n. Tashkent. — 2022.-75 s
2. Кривцова С.В., Шапкина А.Н., Белевич А.А. Школьный буллинг: об опыте исследований распространенности буллинга в школах Германии, Австрии, России. Образовательная политика, т. 3, №73, 2016, с. 2-25

3. Кривцова, Светлана Васильевна. Школьный буллинг: прояснение понятий / С. В. Кривцова, А. Н. Шапкина, М. П. Малыгина. - (Методология и теория). - Текст : непосредственный // Вопросы психологии. - 2019. - № 3. - С. 17-28. - Библиогр.: с. 27-28 (35 назв.). - References in Russian: с. 28 (12 the names). - ISSN 0042-8841.
4. BjoE rkqvist K, OË sterman K, Kaukiainen A. 2000. Social intelligence – empathy = aggression? *Aggress. Viol.Behav.* 5:191–200
5. Crick NR, Dodge KA. 1994. A review and reformulation of social information processing mechanisms in children's social adjustment. *Psychol Bull.* 115:74–101
6. Crick NR, Grotpeter JK. 1995. Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. *Child Dev.* 66:710–22
7. Crick NR, Ostrov JM, Kawabata Y. 2007. Relational aggression and gender: an overview. In *The Cambridge Handbook of Violent Behavior and Aggression*, ed. DJ Flannery, AT Vazsonyi, ID Waldman, DJ Flannery, AT Vazsonyi, ID Waldman, pp. 245–59. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press
8. Olweus D. Bullying at school: basic facts and effects of a school based intervention program // *Journal of child psychology and psychiatry*. – 1994. – Т. 35. – №. 7. – С. 1171-1190.
9. Olweus, Dan. Aggression in the Schools: Bullies and Whipping Boys. / Dan Olweus. // Hemisphere Publishing Corporation. – 1978.
10. Roland, E., Munthe, E. Bullying: An International Perspective. / E. Roland, E. Munthe // London: David Fulton. – 1989.
11. 오은(2014)수다문화가정학생의학교괴롭힘피해경험과심리문제와의관계:심리적 안녕감의 매개효과를 중심으로// *Asian Journal of Education* 2014, Vol. 15, No. 4, pp. 219-238.

Резюме: В данной статье представлен систематический обзор существующих исследований, посвященных феномену буллинга, с акцентом на результаты различных эмпирических исследований и кейс-стадий. Также проведен комплексный анализ научных работ, посвященных буллингу и моббингу, с особым вниманием к введению термина "буллинг" в научный дискурс. В рамках статьи осуществляется феноменологический анализ буллинга и моббинга, который исследует разнообразные проявления этих явлений и уточняет их различия. Данный анализ завершается формулировкой определения буллинга и обсуждением его ключевых критериев.

Ключевые слова: депрессия, психологическое благополучие, эмоциональные расстройства, контекст школьной среды.

Abstract: This article presents a systematic review of existing research on the phenomenon of bullying, with a particular focus on the results of various empirical studies and case studies. A comprehensive analysis of academic work on bullying and mobbing is also carried out, with particular attention to the introduction of the term 'bullying' into academic discourse. A phenomenological analysis of bullying and mobbing is carried out, exploring the different manifestations of these phenomena and clarifying their differences. The analysis concludes with a definition of bullying and a discussion of its key criteria.

Keywords: Depression, psychological well-being, emotional disturbance, school context, social cognitions.

Резюме: ушбу мақолада турли хил эмпирик тадқиқотлар натижаларига ёътибор қаратиб, буллинг феномени бўйича мавжуд тадқиқотларни тизимли кўриб чиқиш келтирилган. Буллинг ва моббинг бўйича илмий ишлар ҳар томонлама таҳлил қилиниб, "буллинг" терминининг фан соҳасига вуҷудга келишига алоҳида ёътибор қаратилди. Мақолада ижтимоий муносабатларнинг турли хил кўринишларини ўрганадиган ва уларнинг факларини аниқлайдиган буллинг ва моббингнинг феноменологик таҳлили келтирилган. Ушбу таҳлил буллинг таърифини шакллантириш ва унинг асосий мезонларини муҳокама қилиш билан якунланади.

Калит сўзлар: депрессия, психологик фаровонлик, ҳиссий бузилишлар, мактаб муҳити контексти.,

OILADA O'SMIR BOLALAR IJODIY TAFAKKURI SHAKLLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Saidvaliyeva M. F.

Oila ilmiy-tadqiqot instituti mustaqil tadqiqotchisi

An'anaga ko'ra, aksariyat o'quvchilarda o'smirlik yoshiga o'tish, asosan, 5-sinflardan boshlanadi. "Endi o'smir bola emas, biroq katta ham emas" – ayni shu ta'rif o'smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. O'smirlik – bolalikdan kattalikka o'tish davri bo'lib, fiziologik va psixologik jihatdan o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilish ortadi, xarakteri shakllanadi, ma'naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O'smirlik balog'atga yetish davri bo'lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taalluqli chigal masalalarning paydo bo'lishi bilan ham xarakterlanadi. Bu davr uchun kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o'zining mana shu yarashmagan qiliqlariga tanqidiy baho bera olmaslik, uning katta yoshli kishilarga yaqin bo'lishi, yordam berayotgan bir guruh tengdoshlari bilan ortiq darajada bog'liq bo'lib qolishi va shu singari holatlar xarakterlidir. Ikkinchi bosqichda o'smir endi o'zining yosh bola emasligi, jismoniy va psixik rivojlanishning umumiy xususiyatlari, jinsiy yetilish jarayoni, uning psixik rivojlanishga ta'siri, o'smirlik davri inqirozi va uning psixologik sabablari, o'smirlik davrida intellektual va shaxs rivojlanish xususiyatlariga shubha qilmaydi va o'zligini aniq anglay boshlaydi, o'z shaxsini ulug'lab, o'ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'proq qiziqtiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar. O'smirlik davrida nazariy reflektiv fikrlash rivojlanishda davom etadi. Kichik maktab yoshida o'zlashtirilgan operatsiyalar rasmiy mantiqiy operatsiyalarga aylanadi. O'smir aniq, vizual materialni mavhumlashtirib, sof og'zaki nuqtai nazardan fikr yuritadi. O'smir umumiy asoslarga ya'ni gipotetik-deduktiv sabablarga asoslanib, gipotezalar quradi va ularni sinab ko'radi. Bu davrda tafakkurning tasniflash, analogiya, umumlashtirish kabi operatsiyalari rivojlanadi. Tafakkurning refleksiv tabiati barqaror ravishda namoyon bo'ladi: bolalar bajaradigan operatsiyalarni va muammolarni hal qilish usullarini tahlil qiladilar. Yuqori darajadagi intellektual rivojlanishsiz ushbu davrga xos bo'lgan mavhum falsafiy, diniy, siyosiy va boshqa muammolarga qiziqish paydo

bo'lishi mumkin emas edi. O'smirlar ideallarini, kelajakni muhokama qiladilar, ba'zan o'zlarining nazariyalarini yaratadilar, dunyoga nisbatan yangicha, chuqurroq va umumlashtirilgan nuqtai nazarga ega bo'ladilar. Bu davrda boshlangan dunyoqarash asoslarining shakllanishi intellektual rivojlanish bilan chambarchas bog'liq. O'smir kattalar tafakkur mantiqiga ega bo'ladi. Idrok va xotiraning keyingi intellektuallashuvi sodir bo'ladi. Nutqning turli shakllari, jumladan, yozma nutq ham rivojlanadi. Ijodiy tafakkur rivojlanishi esa bu yosh davrining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

Ijodiy tafakkur muammosi psixologiya fanida juda keng o'rganiluvchi masala hisoblanadi. Bu holat jamiyatning tez o'zgaruvchan axborotni nisbatan oson o'zlashtira oladigan va kasbiy muammolarni ijodiy hal qila oladigan ijodkor kadrlarga bo'lgan ehtiyoji bilan bog'liq. "Ijodiy tafakkur" tushunchasi, qoida tariqasida, muammoli vaziyatlarni ijodiy hal qilish, yangi va o'ziga xos g'oyalar, nazariyalar va umumlashmalar yaratish imkonini beruvchi bilish jarayonlarini o'z ichiga oladi [1]. Ko'pgina tadqiqotchilar ijodiy tafakkurni "ijodkorlik" va "ijodiy iste'dod" kabi kengroq tushunchalar qatoriga kiritadilar. Masalan, D.Tompson "ijodkorlik" atamasini shaxsning stereotipik fikrlash usullarini yengish qobiliyati deb tushungan. Bu tushuncha psixologiya faniga XX asrning 50-yillarida kiritilgan.

"Psixologik ensiklopediya"ga ko'ra, "ijodkorlik (ingliz tilidan "create" – yaratish) – bu shaxsning an'anaviy yoki qabul qilingan fikrlash shakllaridan chetga chiqadigan va iqtidorlilik tarkibiga kiritilgan, tubdan yangi g'oyalarni yaratishga tayyorligi bilan tavsiflanuvchi ijodiy qobiliyatlaridir [2]. Ijodkorlik, innovatsiya va ijodiy tafakkur haqidagi ishonchli manbalarga nazar tashlaydigan bo'linsa, ular asosi shaxs turi va tafakkur tarzidan kelib chiqishini ko'rishimiz mumkin. Umuman olganda, ijodkor bu izlanuvchan va ixtiro qilish fikriga ega bo'lgan odamdir. Ijodkorlik tushunchasiga turli xil ta'riflar berilgan va ularning ba'zilari bir-biriga ziddir.

Biroq, quyidagi ta'rif umumqabul qilingan izoh hisoblanadi, unga ko'ra: "Ijodkorlik – bu shaxsning yangi narsalardan foydalangan holda mutaxassislar tomonidan ilmiy, estetik, texnologik va ijtimoiy nuqtai nazardan haqiqiy va qimmatli deb hisoblanishi mumkin bo'lgan g'oyalar yaratish, fan va boshqa sohalaridagi o'zgarishlarni yangilash qobiliyati" [3].

Eng mashhur va ijodkor murabbiylardan biri Frederik Frobel ijodkorlik muammosiga e'tibor qaratib, shunday savol berdi: ijodkorlik ichki jarayonimi yoki tashqi?, u intizom va o'z-o'zini rag'batlantirishni talab qiladimi? Uning fikricha, ijodkorlik – shaxsning eng muhim ehtiyojlaridan biridir. Ijodkor shaxslardan bahramand bo'lish har bir oila va jamiyatning orzu va intilishlaridan biri. Ilm-fan yutuqlariga ko'ra, shaxsda ijodkorlik iste'dodi bo'lishiga qaramay, aynan shu iste'dodni tarbiyalash va uning paydo bo'lishi uchun sharoit yaratish ma'lum tayyorgarlikni talab qiladi. Bu masalada ota-onalarning o'zlari muhim va hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shubhasiz, uy va oila, bolaning dunyoga ko'zini ochadigan asosiy va eng muhim ijtimoiy muhit sifatida, tafakkurni boshqarishda, ijodkorlikning paydo bo'lishida eng muhim rol o'ynaydi. Albatta, oilaviy hayot tasavvur va ijodkorlikni nazorat qilish va boshqarishda muhim. Oila bolalarning turli xil faoliyati uchun zarur talablarni ta'minlashi, ularga izlanish, qiziqish va atrof-muhitni bilish uchun zarur imkoniyatlarni yaratishi kerak. Takroriy jazo va tahdidlar aqliy ijod uchun balo hisoblanadi. Bolalarga erkinlik berilsa, ularga hurmat ko'rsatilsa, ota-onalar ularga hissiy nuqtai nazardan me'yor bilan yondashib, axloqiy qadriyatlar va maxsus qoidalarni ta'kidlasa, uy sharoitida ijodkorlikni rivojlantirish bosqichi tayyor bo'ladi. Bolalarning xayollari va ijodkorligi ularning xatti-harakatlarini rag'batlantirish va ma'qullash, ularning sevimli o'yinlari uchun mos tuproq va zarur tayyorgarliklarni ta'minlash orqali mustahkamlanadi. Ota-onalar bolalarning xayolparastligini qoralamasliklari kerak, aks holda ularning ijodiy qobiliyatlari cheklanadi. Motivatsiya ijodkorlikning paydo bo'lishida eng muhim omil bo'lib, motivatsiya va iste'dodni bir vaqtning o'zida muvofiqlashtirish ijodkorlikning eng muhim omili hisoblanadi. Bolalarning ijtimoiy muhiti va ijodiy motivatsiyasini rag'batlantirish iste'dodga urg'u berishdan ko'ra ancha foydalidir.

O'smir yosh davridagi asosiy faoliyat turi hisoblanuvchi ta'lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirishning qiyinchiliklari uning tabiati, tuzilishi va ta'sir etuvchi omillari to'g'risidagi psixologik bilimlar yagona tizimining yo'qligi bilan bog'liq. Umuman olganda, V.N. Drujinin: "Ijodiy tafakkur va ijodkorlik faqat buning uchun qulay sharoitlar, masalan, ta'lim maydoni va oilaviy tarbiyaning xususiyatlari, yaratilgandagina rivojlanadi", deb yozgan edi.

Ota-onalar munosabati va tarbiyasi o'rtasidagi bog'liqlik bolalarning turli yosh guruhlari: boshlang'ich maktab o'quvchilari, o'smirlar, yoshlar bilan bog'liq holda o'rganiladi. Bunga ko'ra, C.Yildiz, T.G. Yildiz maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy tafakkuri va oiladagi psixologik muhitning xususiyatlari va ota-onalarning ta'lim darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib chiqdilar [4] va yaxshi oilaviy iqlimda voyaga yetayotgan bolalarda ijodiy qobiliyat ko'rsatkichlar yuqori ekanligini isbotladilar. Shuningdek, qizlarning ravonlik va ijodiy tafakkur ko'rsatkichlari o'g'il bolalarnikiga qaraganda yuqori ekanligi, bolalarning ijodiy tafakkur bo'yicha umumiy ko'rsatkichlari esa kollejdah tahsil olgan bolalar foydasiga farq qilgani aniqlandi. D.M. Yankovska va M.Karvoskiy oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holatini va kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirishda ota-onalarning rolini o'rganib, oila holati bolalar ijodiy tafakkurining boshlang'ich ko'rsatkichlariga ta'sir etishini isbotladilar [5]. O'rta maktab o'quvchilarining ijodiy tafakkuri va ota-onalarning tarbiya usullari xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni J.Gralevskiy va D.M. Yankovskalar o'rgangan. Ularning tadqiqot natijalari ota-onalar tomonidan o'smirlarning mustaqilligi va avtonomiyasining yetakchi rolini tan olish zaif darajada bo'lsa ham, bu bolalarning ijodiy samaradorligi va ijodiy qobiliyatlarining rivojlanishi bilan bog'liqdir [6]. W.M. Bart, B.Hokanson, I.Shahin, M.A. Abdelsamea ham o'rta va yuqori maktab o'quvchilarining yosh toifasini o'rganar ekan, qizlar o'rtasida ijodiy tafakkur ko'rsatkichlari o'g'il bolalarnikiga qaraganda yuqoriroq degan xulosaga kelishadi [7]. M.V. Glebovaning ta'kidlashicha, ko'pgina rus pedagoglari va psixologlari (Y.L. Grigorenko, V.N. Drujinin, B.Kochubey, A.M. Matyushkin, D.V. Ushakova va boshqalar) asarlarida oilaning bolalar ijodkorligini rivojlantirishga hal qiluvchi ta'siri haqida so'z boradi. Uning empirik tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha, ijodkorlikning eng yuqori darajasi onalari bilan ishonchli munosabatlar uslubiga ega bo'lgan o'smirlar tomonidan namoyon etiladi [8]. Bundan tashqari, muallif ota-onasiga nisbatan bolaning

ijodkorligini rivojlantirishda buvilarning roli yuqori ekanligini aniqladi. Farzandlarni buvilar tomonidan tarbiyalash ularning o'z fikrlarini ochiq va erkin ifoda etish qobiliyatini rivojlantiradi, bu esa bolaning o'zini o'zi qadrlashini oshiradi va ularga hamma narsada mustaqil ravishda tanlov qilish imkonini beradi, chunki buvilar nabiralarning istaklari va ehtiyojlarini bajonidil va to'liq qondiradilar [8].

Shu bilan birga, M.O. Zubova va Y.G. Surkova oilaviy muhit ijodiy salohiyatni ro'yobga chiqarish darajasini oshirishini, lekin o'smir yaqinlari yordamiga kamroq ochiq bo'lishi va o'zining ichki dunyosiga ko'proq e'tibor qaratishini isbotladilar [9]. B.R. Livshits o'smirlarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda oilaning roli yuqori ekanligini "erkinlik, qabul qilish, tushunish, haqiqatga asoslangan ota-ona va bola munosabatlarini uyg'unlashtirish" sharti bilan ta'kidlaydi [10]. Muallifning ta'kidlashicha, oilaviy muhitda o'smir ijodkorligi va ijodiy tafakkurini faqatgina "xavfsizlik, baholamaslik, ixtiyoriylik, qayta aloqa, faollik, o'zaro muloqot dialogizatsiyasi" muhitida rivojlantirish mumkin.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslangan holda, oilada ijodiy tafakkurni rivojlantirish usullari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- bolalarga motivatsiya berish;
- ularni izlanishga undash;
- muhokama uchun yangi mavzularni taklif qilish;
- bolalarning normal va g'ayritabiiy g'oyalarini hurmat qilish;
- ular iste'dodini tan olish;
- ularga harakat erkinligini berish;
- ularning qobiliyatiga ishonish;

Oilaviy muhitda bolalar ijodkorlik darajasiga ta'sir etuvchi to'siqlar:

- ota-onalarning bolalarning aql-zakovati va xotirasiga haddan tashqari e'tibori;
- bolalar o'rtasida raqobat yaratish;
- bolalarning jinsiga haddan tashqari e'tibor;
- oilaviy muhitda qat'iy va cheklovchi qoidalarini o'rnatish;
- ota-onalarning ijodkorlikning haqiqiy konsepsiyasi haqida bilimga ega emasligi;
- bolalarning xulq-atvorini takroran tanqid qilish;
- ularning fantaziyalarini foydasiz deb hisoblash;
- bolalarning tug'ma qiziqishlari haqidagi bilimlarning yetishmasligi;
- bolaga kattalar rolini yuklash.

Mavzuni tahlil qilish, masala yuzasidan bir qancha xulosalarga kelish imkonini yaratdi. Jumladan:

- o'smir bolalarda ijodiy tafakkurni faqat tug'ma shaklda mavjud emas, uni rivojlantirish ham mumkin;
- oila a'zolari tomonidan bolalarni g'ayrioddiy usullarda va turli xil fikrlash usullari orqali qiyinchiliklarni o'rganish va ularga mos yechimlarni topishga o'rgatish kerak;
- pedagoglarga ijodkorlik oldindan belgilab qo'yilgan jarayon emas, balki samarali va o'zgaruvchan tendensiya ekanligi haqida fikr yuritish imkoniyatini berish lozim;
- barchamizda ijodkorlik qobiliyati va iqtidori bor, lekin, afsuski, hayot davomida va o'quv jarayonida biz ijodkor bo'lmagan shaxslar bo'lishni o'rganamiz va bu holatdan ota-onalar farzandlarini saqlashga harakat qilishlari kerak;
- umumiy darajada, o'quv muhiti, jumladan, uy, maktab va jamiyat bizni turlicha fikrlashga o'rgatishi mumkin;
- oila ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan eng muhim va asosiy tashkilotdir;
- hozirgi kunda jamiyatimiz ijodkor shaxslarga har qachongidan ham muhtoj;
- ijodkorlikni e'tirof etish va uning iste'dod sifatida gullab-yashnashi zamonaviy o'qitish usullariga tayyorgarlik ko'rishni taqozo etadi;
- ijodkorlik faqat bir necha kishigagina xos xususiyat emas.

ADABIYOTLAR

1. Боговяленская Д. Б. Психология творческих способностей. - М., 2009. - 320 с.
2. Психологическая энциклопедия [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.bookap.by.ru/genpsy/psyenc/gl26.shtml>. - Загл. с экрана (Дата обращения: 12.02.2010).
3. Vernon, P.E.; (1989). Nature-Nature in Creativity in C-I over. And Other. Hndbook of Creativity. Newyork, plennm Press.
4. Yildiz C., Yildiz T. G. Exploring the relationship between creative thinking and scientific process skills of preschool children [Electronic resource] // Thinking Skills and Creativity. 2021. Vol. 39 (accessed: 15.01.2021); <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100795>
5. Jankowska D. M., Karwowski M. Family factors and development of creative thinking [Electronic resource] // Personality and Individual Differences. 2019. Vol. 142. Pp. 202-206 (accessed: 15.01.2021);
6. Gralowski J., Jankowska D. M. Do parenting styles matter? Perceived dimensions of parenting styles, creative abilities and creative self-beliefs in adolescents [Electronic resource] // Thinking Skills and Creativity. 2020. Vol. 38.
7. Bart W. M., Hokanson B., Sahin I., Abdelsamea M. A. An Investigation of the Gender Differences in Creative Thinking Abilities Among 8th and 11th Grade Students [Electronic resource] // Thinking Skills and Creativity. 2015. Vol. 17. Pp. 17-24.
8. Глебова М. В. Влияние средовых факторов на развитие интеллекта и креативности // Международный журнал экспериментального образования. 2016. № 4-2. С. 220-223.
9. Zubova M. O., Surkova E. G. Взаимосвязь уровня креативности и особенностей оценок родительской воспитательной практики у подростков // Научные труды Московского гуманитарного университета, 2014. № 11. С. 55-59.
10. Лившиц Б. Р. Развитие креативности подростка в семейной студии: автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Воронеж, 2003. 24 с.

Oilada o'smir bolalar ijodiy tafakkuri shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari

Rezyume. Maqolada ijodiy tafakkur va ijodiy salohiyatning shakllanishi oilaviy muhit misolida organilgan. Shuningdek, ijodiy salohiyat inson ongining eng oliy va murakkab harakatlaridan biri bo'lib, unga ta'lim va tarbiyada e'tibor qaratilishi tahlil qilingan. Ijodiy potentsial nafaqat aql va tafakkur munosabatlarini, balki inson shaxsining shakllanishini ham belgilaydi.

Tayanch so'zlar: shaxs, yosh davrlari, o'smir, o'smirlik davri, oila, oilaviy muhit, ta'lim muhiti, tarbiya, tarbiya usullari, ijodkorlik, ijodiy tafakkur.

Особенности формирования творческого мышления подростков в семье

Резюме. В статье на примере семейной среды организовано формирование творческого мышления и творческого потенциала. Также творческий потенциал является одним из самых высоких и сложных движений человеческого разума, и проанализировано, что ему следует уделять внимание в воспитании и обучении. Творческий потенциал определяет не только взаимосвязь разума и мышления, но и формирование человеческой личности.

Ключевые слова: личность, возрастные периоды, подросток, подростковый возраст, семья, семейная среда, образовательная среда, образование, методы воспитания, творчество, творческое мышление.

Features of formation of creative thinking of adolescents in the family

Summary. In the article the formation of creative thinking and creative potential is organized on the example of family environment. Also creative potential is one of the highest and most complex movements of human mind, and it is analyzed that it should be paid attention to in upbringing and education. Creative potential determines not only the relationship of mind and thinking, but also the formation of human personality.

Key words: personality, age periods, teenager, adolescence, family, family environment, family environment, educational environment, education, education methods, creativity, creative thinking.

FIZIKALIY TÁRBIYADA QARAQALPAQ XALIY NAQIL - MAQALLARINÍY TÁRBIYALÍQ ÁHMIYETI

Akimov N.T., Qazaqbaev A.M.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Dúnyada jasawshı hár bir xalıq ata-babalarınan qalğan kóp ásirlik tariyxqa hám mádeniy miyrasqa iye.

Naqıl, maqallar dástanlar, ańızlar, kosiqlar h.t.b. xalıq awızeki dóretpeleri qaraqalpaq xalıqınıń eń bay miyrasları esaplanadı. Etnopedagogika mashqalaları menen shuǵıllanıwshı zamanagóy avtorlardıń izertlewlerinde etnopedagogika xalıqtıń aqılı ideyaları hám xarakterin kórsetiwshı naqıl-maqallardıń mádeniy-pedagogikalıq áhmiyeti joqarı bahalanadı. (Marziyayev J., Kazakbaev A., Yusupov F. S. G. Batyreva, M. S. Vasileva, G. N. Volkov, S. A. Davaev, O. D. Mukaeveva, S. N. Murgaeva, A. B. Pankin, U. E. Erdniev hám basqalar). Avtorlardıń pikirlerinshe, áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan ulıwmalastırılǵan bilimlendiriw ideyaları qaraqalpaq xalıqınıń ruwxıy-etikalıq qádiriyları folklorda saqlanıp qalǵan bolıp, olar turmıs, miynet hám sotsiallıq tájriybelardi jetkiziw quralı sıpatında saqlanıp kelgen. Naqıl hám maqallarda xalıqtıń bay tariyxıy tájriybesi, adamlardıń miynet, turmısı hám mádeniyatı menen baylanıslı ideyalar kórsetilgen. Olar quwanış hám qayǵı, ashıw hám ǵazep, muxabbat hám jerkenish, astarlı sóylew hám házildi ańlatadı. Olar átiraptaǵı waqıyalardı, hár qıylı hádiyselerdi ulıwmalastıradı, xalıqımız tariyxın túsiniwge járdem beredi. Sonıń ushın naqıl-maqallar ayrıqsha máni beredi. Olar tek sóylewdiń ekspressivligin asırıp qoymadan, olarǵa anıqlıq qosadı, mazmunın tereńlestiredi, tıńlawshılar, oqıwshılar qalbine jol tabıwǵa járdem beredi hám olardı ózine tartadı[1].

Izertlew obekti – Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları

Izertlew predmeti – Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarınıń tárbiyalıq áhmiyeti.

Izertlew maqseti – tárbiyalıq áhmiyeti iye qaraqalpaq naqıl-maqalların úyrenip shıǵıw hám ulıwmalastırıwdan ibarat.

Naqıl-maqallar – bul adamlardıń jeke pikiri emes, al sol xalıqtıń pikirín hám sanasın sáwlelendiriwshı xalıq sózi bolıp tabıladı. Bul xalıqtıń ruxıy túsín, umtısların hám ideyaların, ómirdiń hár qıylı jaǵdayları xaqındaǵı kózqarasların bildiredi. Jámaátte kópshilik tárepinen qabıl kılınǵan barlıq nárse, hár qanday pikirler hám sezimler xalıq sanasına sinbeydi hám óz-ózinin joq bolıp ketedi [2]. Naqıl-maqallar adamlar sózlerinde jasaydı, tek tereń mániske iye naqıl-maqallar xalıqtıń sanasınan orın aladı. Naqıllarda ayılǵan sózler shın haqıyqat dep qabıl etiledi, sebebi olardaǵı sózler sıpat talap etpeydi, ol sózler anaw yamasa mınaw zattı tastıyıqlaydı yamasa biykar etedi. Maqallar – bul turmıstaǵı qandayda bir qublıstı obrazlı túrde anıq jetkerip beriw usılı [3].

Maqaldıń naqıldan ayırmashılıǵı sonnan ibarat, ol tuwrıdan tuwrı ulıwmalasqan túrde aql beriwden (úyretiwden) awlaq bolıp hám bir nársege uqsatıw menen sheklenedi, kóbnesse astarlap aytıw túrinde ushırasadı. Biraq naqıllar maqallarǵa qaraǵanda kóbirek turmısta ushırasatuǵın hár qıylı jaǵdaylardı emotsionallı-eskspressivlik dárejede jetkerip beredi. Qaraqalpaq tilindegi kópshilik naqıl-maqallar úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye.

Naqıl-maqallar tereń mániske iye bolıp, balalardı tárbiyalawda, olardıń sóz baylıqların asırıwǵa tásirín tiygizedi, sonday-aq, jas áwladtı miynetke, oqıwǵa hám óz ústinde islewge shaqıradı. Balalardıń jeke shaxs sıpatında qalıplesiwinde naqıl-maqallardıń ornı ayrıqsha. Qaraqalpaq folklorındaǵı naqıl-maqallar mánisi jaǵınan salamat turmıs tárizin tárbiyalaw áhmiyetin talıqlap qoymadan, jas áwladtı tárbiyalaw protsesinde tikkeley qatnasadı. Biraq, basqa tárepten naqıl-maqallardıń tıp mánisin tereń úyrensek, onda kúndelikli turmısta ushırasatuǵın qıymshılıqlarǵa jas, ósip kiyatırǵan áwladtı shıdamlı hám ruwxıy jaqtan kúshli etip tárbiyalawdaǵı áhmiyetin kóremiz. Júdá az sózden dúzilgen naqıl-maqallardıń mazmunı, áhmiyeti hám hár bir sózi tereń mániske iye. Olar salıstırmalı kózqaras bolıp, óziniń túsínikliliǵı, ápiwayılıǵı hám anıqlılıǵı menen ajıralıp turadı.

Naqıl-maqallardıń kópshiligi taqmaq kórniste boladı, mısalı: «Jigitti maydanda sına» onıń tuwrı mánisi er jigiti urısta sınaladı, yaǵnıy onıń azamatlıǵı, batırılıǵı, jawıngerligi, Watan súyiwshiligi urıs maydanında sınaladı degen

mánisti ańlatadı. Basqa mánisi hár bir er jigit úylenerden aldın sınaqtan ótıledi, ol ushın densawlıq, shıdamlılıq, shaqqanlıq sapaları kerek boladı. «Ózındı er bilseń, basqanı sher bil». Onıń mánisi eger ózındı kúshli dep bilseń, basqalardı ózıńnen de kúshlierek bil degendi ańlatadı. Bul naqıl –maqal qarsılasına húrmetti, kishiıpeyillikke, menmen bolmawǵa shaqıradı. Usı tárizde, palwanlarımız tárbıyalandı, sebebi bellesiıwde ústemlikke erisiw ushın tek ǵana kúsh emes al, aqıl hám sabırlılıq kerekligi naqıl-maqallarda úyretildi. Bunday mazmunǵa iye bolǵan naqıl-maqallar xalqımızdıń awızeki folklorında júdá kóp ushıratsaq boladı. Mısalı, «Batır – bastan, juyrik – ayaqtan», «Tayarlıqsız tabıs joq, shıńıqqan jeter jeńiske» bunday naqıl-maqallardıń mánisinen aqıl hám fizikalıq sapalardı teńdey rawajlandırıw kerekligi ayılǵan.

Bunnan basqa, hár bir adam ómirinde jaqsı zatlardı islewge hám aldına qoyǵan maqsetke erisiwge háreket etiwge shaqıratuǵın naqıl-maqallar da bar mısalı: «Hárekette bereket bar» (bunıń mánisi adam hamme waqıt jaqsılıqqa háreket etiw kerek, nátiyjelerge erisiwge adamnıń háreketi, bilimi, umtılsı jaqsı niyette bolıw kerek degendi ańlatadı). «G'ayratına isengen qustay ushadı, dushpanına isengen murttay ushadı». (bunıń mánisi adam birewlerge yamasa materiallıq múmkinshiliklerine isenbey óziniń kúshin, aqlına, ǵayratına iseniw kerek ekenligin ańlatadı).

Juwmaq. Solay etip, házirgi zamanda texnikanıń hám ekonomikanıń rawajlanıwına qaramastan kóp ásirlerden berli búgingi kúńge shekem jetip kelgen naqıl-maqallar xalqımızdıń mádeniy miyrasları bolıp, búgingi kúńge shekem óziniń aktuallıǵın joypaǵan. Naqıl-maqallar barlıq waqıt sol xalıqtıń ózine tán ózgesheligin ańlatıwshı, kóp mánili tárbiya qurallarınıń biri bolıp, ilim izertlew obekti sıpatında qala beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Marziyayev J., Kazakbayev A., Yusupov F. g'alaba xabar qallarında sport temasin saulelendirıou maselesi // mustaqıllık yıllarında sportning rivojlanish tarixi. Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari. Nukus. 70-71 betlar. (2013 yil 12 dekabr).
2. Marziyayev J.K. Modern karakalpak press and genres of journalistic works // Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence. Volume: 02 Issue: 06| 2023. ISSN: 2835-3064. – P. 148-157 //.
3. Marziyayev J. K. Qoraqalpoq publitsistikasining ayrim masalalari // Lomonosov-2009 talabalar, aspirantlar va yosh olimlarning XVI xalqaro konferensiyasi materiallari. Xorijiy jurnalistika tarixi./ Moskva davlat universiteti. Moskva shahri. 2009 yil aprel. 46-47 betlar.

Jismoniy tárbiyada qoraqalpoq xalq naql-maqollarining tarbiyaviy ah'amiyati

Annotatsiya. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalqining tarbiyaviy ah'amiyatga ega naql-maqollar to'g'risida ba'ён etilgan. Bu erda qoraqalpoq xalqining maqollari va h'ikoyalari keltirilgan bo'lib, ularning ёsh avlodni tarbiyalashda muh'im o'rin tutganligi isbotlangan.

Kalt so'zlar: xalq folklori, sog'liqni saqlash, madaniymeros, jismoniy tarbiya, mexnat, kun tartibi, tug'ri ovqatlanish.

Воспитательное значение каракалпакских народных пословиц в физическом воспитании

Аннотация. В статье рассмотрены, воспитательные значение, пословиц и поговорок каракалпакского народа. Здесь приведены примеры пословиц и рассказы каракалпакского народа и доказано, что они сыграли важную роль в воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: народный фольклор, здравоохранение, культурное наследие, физкультура, работа, распорядок дня, правильное питание.

Educational meaning of Karakalpak folk proverbs in physical education

Annotation. The article examines the educational meaning of proverbs and sayings of the Karakalpak people. Here are examples of proverbs and stories of the Karakalpak people and it is proven that they played an important role in educating the younger generation.

Key words: folklore, healthcare, cultural heritage, physical education, work, daily routine, proper nutrition.

UDK: 159.9:137

O'QUVCHILARNING KASB TANLASHIDA KASBIY USTANOVKALARNING SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI

Raximova M. Z.

Urganch davlat universiteti

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va ravnaqi uning yartuvchisi hisoblangan fuqarolarining aqliy-axloqiy salohiyatini yuksak darajada rivojlanganligiga bog'liq. Zero, jamiyatimizning ma'naviy yangilanishi, iqtisodiyotini yuksalishida, jahon hamjamiyatida munosib o'ringa ega bo'lishida to'g'ri tanlangan ta'lim berish usullari va anglab tanlangan kasb muhim hisoblanadi. Har tamonlama ma'nan yetuk, kamil insonning shakllanishi, uning munosib kasb-korni egallashi jamiyat taraqqiyoti uchun nihoyatda ahamiyatli hisoblanib, o'z kasbi orqali shaxs muayyan darajada jamiyatga o'z xissasini qo'shib o'zligini namoyon etishi mumkin. Albatta bu jarayon shaxsning kasbiy shakllanishi bilan birgalikda kechadi. Kasbiy shakllanish deganda insonning o'z aqliy qobiliyatlaridan, jismoniy imkoniyatlaridan u yoki bu sohaga bo'lgan layoqatlaridan, qiziqish va intilishlaridan, xohishi va ehtiyojlaridan kelib chiqib, biror bir kasb sohasida tanlashi, ta'lim olishi keyinchalik shu sohaga kirishib, kasbiga moslasha borishi hamda malakali mutaxassis yetishishi tushuniladi.

Jahon ilm fanida kasb tanlash masalasi va kasbiy motivlarni o'rganishga bag'ishlangan qator ilmiy izlanishlar mavjuddir. Jahon psixologlarining ta'kidlashicha kasb tanlash nihoyatda murakkab, kechiktirib bo'lmis jarayondir. Albatta, o'quvchining kasb tanlashiga bir qator omillar sabab bo'ladi, motivlar turtki bo'ladi. Avstriyalik olim Z.Freydning fikricha, motivlar manbai – tur va individning saqlash instinkti[6] hisoblanadi. Insonning ijtimoiy tabiati, uning ijtimoiylashuvi nuqtai nazaridan yondashishni talab etsa, u holda ongsizlik va ongliлик munosabati o'zaro bir–birini taqozo qiladi, -deb ko'rsatadi.

O'quvchi-yoshlarni kasbga yo'naltirish murakkab jarayon bo'lib, ularda barqaror kasbiy ustanovkalarni shakllantirish ijtimoiy psixologiyaning tipik muammosi emas. Ma'lumki, ushbu muammo qisman umumiy psixologiyaning, asosan esa yosh davrlari, pedagogik va rivojlanish psixologiyasining muammosi hisoblanadi.

Ayniqsa, o'spirinlik davrida kasbiy qiziqishlarning ortib borishi, kasbni aniq va to'g'ri tanlash talab qilinadi. Bu davrda o'quv faoliyatining murakkablashishi, ularning yangi jamoada tutgan o'rni ulardan ko'p narsa talab qiladi. O'spirinlarning maktab hayotida, oilada tutgan mavqeyi o'zgaradi, ya'ni o'zidan kichikanalarga nisbatan boshliq, tashkilotchi va tarbiyachi bo'lish talab qilinadi. Bu davrga kelib o'qish mashg'ulotlari ancha murakkablashadi, bir qator yangi fanlar o'qitila boshlaydi, dars mazmuni kengayadi, murakkablashadi, bilim, hayot, amaliy ishlar olib boriladi, o'quv ishlab chiqarish jamoasida bo'ladi. Bu davrda nazorat bilimlar, amaliy ishlar bilan qo'shib o'rganiladi. O'quvchilardan materialni tushunish va uni hayotga tatbiq eta bilish talab etiladi. Bu o'quvchilar nazariyaga juda ham berilib, amaliy ishlarga ahamiyat bermaydilar. Katta maktab yoshida shaxsning rivojlanishiga uning maktabda, oilada, ijtimoiy munosabatlar sistemasida tutayotgan mavqeining o'zgarishi hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. O'spirinlarda kasb tanlash jarayonida kasbiy ustanovkalarni shakllanganligi muhim ahamiyatga ega. Ularda kasbiy ustanovkalar jamiyat ta'sirida va uni o'rab turgan ijtimoiy borliqning qadriyatlarini ta'sirida shakllanishini tadqiqotlardan ma'lum. SHu bois ham biz yoshlardagi kasbiy motivatsiyani ham aynan shu tamoyillar asosida shaxslararo va guruhlararo munosabatlar tizimida ham nazariy, ham empirik asosda o'rganishga qaror qildik va bu muammoni ijtimoiy psixologiyaning ham muammosi sifatida talqin etamiz.

Mamlakatimizda ta'lim samaradorligini oshirish, umumta'lim maktablari bitiruvchilarining tanlangan kasblar va mutaxassisliklarni egallab olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun shart-sharoitlarni yanada kengaytirish maqsadida ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda [2.185-186]. Ushbu chora-tadbirlarga muvofiq umumiy o'rta maktab bitiruvchilarida aniq va maqsadli kasbiy motivlarini barqaror shakllantiruvchi omillarini aniqlash va shunga ko'ra ta'lim-tarbiya jarayonlarini yo'lga qo'yish mazkur sohadagi mavjud muammolarni hal etish maqsadida muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi davrda jamiyat taraqqiётida yuz beraётgan keskin o'zgarishlar sifat jihatidan yangi va nisbatan murakkab bo'lgan vazifalarni qo'yadi, bunda o'quvchilar kasbiy kamolotida ustanovkalar, uning aqliy imkoniyatlari regulyatori, axloqiy jihatlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, kasb tanlash jarayonida motivlar bilan bir qatorda kasbiy ustanovkalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy ustanovka "ko'rsatma berish" degan ma'noni anglatib, shaxsning muayyan faoliyat va harakatni bajarishga kirishishdan oldin, ana shu faoliyat yoki harakatni bajara olishga ichki (ruhiy) tayyorgarlik holati hisoblanadi. O'quvchilarning kasbiy shakllanishida motivlar bilan ustanovkalar orasida bog'liqlik masalasi yetakchi o'rin egallaydi. Agar motivlar kasbga yo'naltiruvchi hisoblansa, kasbiy ustanovkalar esa tanlangan kasbning aniq va to'g'ri tanlanishi, shaxsning kasbga identifikatsiyalashganligi va boshqa jihatlarini yuzasidan qarorlar qabul qilishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda kasb o'quvchilarni tanlashida ta'sir qiluvchi bir qator motivlarni ko'rsatish mumkin. Hozirda maktab o'quvchilarining kasb tanlashlarida asosiy motivlarni sifatida kasbning ijtimoiy ahamiyati, kasbga bo'lgan qiziqish, moddiy ta'minlanganlik darajasi, maxsus qobiliyatlarning mavjudligi, maktab faniga qiziqish, oilaviy qadriyatlar, ota-ona hamda kattalarga taqlid qilish kabilar.

E.A.Klimov pedagoglik kasbi ham maktab faniga qiziqish va o'qituvchiga taqlid qilish asosida tanlanadigan kasb ekanini ko'rsatib, bunday kasb egasi quyidagi xususiyat va qobiliyatlarni egallagan bo'lishi kerak: boshqarish, o'qitish, tarbiyalay olish; boshqa odamni tinglay olish va tushunish; onglik, keng bilim va saviyaga egalik; nutq madaniyatini egallaganlik; kishilarga nisbatan hushyorlik, ularning ruhiy olamini ko'z oldiga keltira oladigan; bolani kelajakda yaxshi odam bo'lib ulg'ayishiga ishonuvchi; qayg'udosh, boshqaning tashvishlariga sherik bo'la oladigan; kuzatuvchanlik qobiliyatiga ega; xalq, jamiyat ishiga sodiq; o'zgacha vaziyatlarda ham muammoning yechimini topa oladigan; o'zini tuta bilish qobiliyatiga ega bo'lish [3]. K.Farrenning qarashlariga tayanib aytish mumkinki, shaxs mutaxassis sifatida shakllanishi davridayoq yashovchanlik ko'rsatkichlaridan boxabar bo'lishlari muhimdir [3.144]. Uning fikricha, yashovchanlik ikki xil ko'rinishga ega bo'ladi: shaxsning yashovchanligi va kasbning yashovchanligi.

Jamiyatda kechayotgan ijtimoiy – iqtisodiy islohotlar, shakllanayotgan madaniy bozor munosabatlari, ishlab chiqarishning keskin rivojlanishi, fan va texnikaning taraqqiyoti qizg'in kechayotgan davrda jamiyat va shaxs ehtiyojlarining uzviy mutanosibligiga erishish yoki uni ta'minlash oson ish emasligini tasdiqlamoqda. CHunki hamisha ham yoshlar o'z iqtidori, salohiyati, aqliy va intellektual potentsialiga mos va jamiyat uchun manfaat keltiruvchi kasblarni tanlay olmaydilar. Bunda ularda kasbiy ustanovkalarning shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Negaki, biror yumushni bajara olishga ruhiy tayyorgarlik, ishonch shu kasbda samaradorlikka erishish uchun muhim hisoblanadi. O'zbekistonda bu borada o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish maqsadida joylarda psixologik-pedagogik tashxis markazlari o'z Nizomiga ko'ra faoliyat yuritmoqda. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish, psixologik va pedagogik tashxis markazlari har bir shahar, tuman xalq ta'limi bo'limlari qoshida, o'z hududlari doirasida o'quvchilarning kasb yo'nalishlari, aqliy va kasbiy qobiliyatlarini maktab jamoasi va psixologlari bilan birgalikda muntazam ravishda o'rganish, nazorat etish, tegishli amaliy maslahatlar berish, maktabdan keyingi istiqboliy rivojlanish yo'nalishlarini ta'minlash maqsadida tuziladi. Lekin shunga qaramay, yoshlarning kasbga nisbatan ustanovkalarida doimiylik, turg'unlik va ongli tanlov kuzatilavermaydi. Yoshlarni kasb hunarga yo'naltirish, uning turini o'z imkoniyati, qobiliyati va qiziqishlari asosida ongli, erkin va mustaqil tanlashga tayyorlashning ilmiy – amaliy tizimi hisoblanadi. Uzuksiz ta'lim tizimida kasb-hunarga yo'naltirish har bir o'quvchiga o'zligini anglash va betakror o'ziga xosligi asosida ham hayotiy ham kasbiy istiqbolini belgilashda yordam beradi.

XX asrning boshlarida Amerika va Yevropa mamlakatlarida mehnat mahsuldorligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash jarayonida yuzaga kelgan bo'lib, buning natijasida psixologiyaning insonparvarlik

g'oyalari singdirish yuz berdi va natijada shaxs to'g'risida zamonaviy nazariyalari vujudga keldi. Bunday bog'liqlik shaxs nazariyasi bilan kasbiy rivojlanish psixologiyasi o'rtasida aloqa o'rnatishga olib keldi. Oqibatda kasbiy rivojlanish muammolarini o'rganishga turlicha yondashadigan beshta asosiy yo'nalishi shakllandi. Bular: 1) differentsial diagnostik; 2) psixoanalitik; 3) qaror qabul qilish nazariyasi; 4) taraqqiyot nazariyasi va 5) tipologik yo'nalishlardir. Kasbga yo'naltirish jarayoniga amaliy – psixologik texnologiyalarni tatbiq etish bilan shaxsning kasbiy o'zligini anglashi va kasbiy istiqbol rejasini belgilashi uchun bevosita ijtimoiy-psixologik sharoit yaratiladi. Bu – faoliyat samaradorligini oshirishning zarur omillaridan biri hisoblanadi. Tashkiliy ishlardan tashqari, bitiruvchilarning samarali faoliyat ko'rsatib ketishlari uchun ularning kasbga motivatsiyasini bilish yuqorida ko'zda tutilgan vazifalarning ancha oson ko'chishiga imkon beradi. SHu o'rinda kasbiy motivatsiyaning ijtimoiy psixologik mohiyatining o'zi nima ekanligini ko'rib chiqsak, chunki ijtimoiy kutilmalar doirasida ishlovchi bilan ish beruvchi o'rtasidagi munosabatlarning samarasi ayni shu motivatsiyaning to'g'ri anglanishiga bog'liq, deb hisoblaymiz. Kasb tanlash jarayoni ijtimoiy ahamiyat kasb etsa-da, lekin uning ortida alohida insonning bir qarashda sof individual tanlovi yotadi. SHunday ekan, birinchi navbatda shaxsning kasbiy ehtiyoji, motivi, layoqati, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish darkor. Aks holda umumiy xususiyatli yo'llanma, ko'rsatma ijobiy natijaga olib kelmaydi, chunki individuallik o'ziga xos talablarni taqozo etadi. Hatto oddiy kasb maorifi ham turlicha yondashuvni talab qiladi, binobarin, uni qondirmasdan turib tub maqsadga erishib bo'lmaydi.

Leytspig maktabi psixologlari ham ushbu masalaga munosab bildirib, shaxsning kasbiy muvaffaqiyatlari va qoniqqanligini uning qobiliyatlari bilan bog'liq holda tushuntiradilar. SHuningdek, ular kasbiy ta'lim uchun eng muhimi individual sifatlarini tarbiyalashdir, degan g'oyani ilgari surishdi. Ushbu g'oyalarga tayangan holda qaysi kasb shaxs uchun muvaffaqiyat va qoniqish olib kelishini hisobga olib, diagnostika uchun Kettellning xarakterologik savolnomasi, Strong va Kyuderning qiziqishlar so'rovnomasi, R.Amtxauerning tafakkur strukturasi testidan [1] foydalaniladi. Hozirgi zamon psixologiya fani bilimlarni egallashga nisbatan ichki ehtiyojga katta ahamiyat beradi va bu bilan shaxs xulq-atvorini bir muncha boshqarish imkoniyati mavjud ekanligini ta'kidlaydi. SHuning bilan birga o'quvchi (talaba)da barqaror bilishga qiziqishni shakllantirish muammosiga alohida e'tibor qilinadi. Darhaqiqat, barqaror bilishga qiziqishlar qo'zg'atuvchi turtki (kuch) sifatida o'quv motivlarini vujudga keltiradi, muvaffaqiyatni ta'minlashga xizmat qiladi.

O'quvchi yoki talabada bilimlarning muayyan sohasiga, u yoki bu faoliyat turiga qiziqishning tug'ilishi ko'p jihatdan shaxsni qay tariqa shakllanish imkoniyatini belgilaydi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim siyosatining muhim maqsadlaridan biri yosh avlodni har tomonlama barkamol insonlar qilib tarbiyalashdir. Albatta, barkamol inson deganda ma'naviy jihatdan yetuk, o'z vatanining tarixi, buguni va kelajagi uchun qayg'uradigan, shuningdek jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shish ishtiyoqida yonib yashaydigan shaxsni tushunish bugungi kun talabiga mos keladi. Lekin ushbu tushunchaga tahliliy yondashilsa, uning naqadar serqirra, murakkab va har tomonlama umuminsoniy qadriyatlarga mos kelishini idrok etish mumkin. Aytish mumkinki, barkamol insonning shakllanishi, uning munosib kasbu-korni egallashi, jamiyat taraqqiyoti uchun baholi qudrat o'z hissasini qo'shib yashashi va shu orqali jamiyatda o'zligini namoyon etishi, ya'ni shaxs sifatida kamol topishi nazarga olinadi.

Ta'lim jarayonida shaxs kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallashi bilan bir qatorda kasbiy ahamiyatdagi shaxslilik sifatlarini kamol toptiradi, hayotiy rejalarini tuzadi va shu asosda o'z faoliyatini boshlaydi.

SHu o'rinda D.Super'ning "Men" kontseptsiya va kasb noturg'unligi nazariyasiga e'tibor qaratish joiz deb hisoblaymiz. Bu nazariya bo'yicha insonning o'zi haqidagi tasavvurlarini hosil qilishi kasbiy kamolot uchun eng muhim determinant hisoblanadi. D.Syuper'ning fikriga ko'ra, inson o'zi haqidagi tasavvurlarga munosib bo'lgan kasbni tanlaydi va shunga munosib holda o'zligini shakllantirishga urinadi[7]. Kasbiy kamolotda shaxsiy jihatdan mos kelishini qanday to'g'ri yo'naltirish mumkin? SHu o'rinda Ye.A.Klimovning "inson va uning faoliyati" orasida mutanosiblikni ta'minlovchi imkoniyat yaratish orqali "mehnatga qiziqish uyg'otish mumkin va uni samara olish tuyg'usini hosil qilish kerak" [4] degan fikri alohida diqqatga sazovor. Demak, kasbiy va shaxsiy kamolot orasida uyg'unlikni ta'minlash uchun ta'lim jarayonidan qoniqish hosil qilishi kerak. SHaxsning umumiy psixologik kontseptsiyalarida ham bunga alohida urg'u berilgan. A.Maslou "insonda qachon mehnat qilishga xohish vujudga keladi?" degan savolga, qachonki mehnat quvonch keltirganda inson yana ishlashga xohish sezadi, degan edi [5.120].

Komillik sari intilish shaxsning kasbiy shakllanishi bilan birgalikda yaxlit holda kechadigan va deyarli bir umr davom etadigan murakkab jarayondir. Keng ma'noda kasbiy shakllanish deganda insonning o'z aqliy qobiliyatlari, jismoniy imkoniyatlari, u yoki bu sohaga bo'lgan layoqatlari, qiziqish va intilishlari, shuningdek, qadriyat va dunyoqarashlariga ko'ra biron bir kasb sohasida ta'lim olishi, keyinchalik shu sohaga kirishib, moslasha borishi va nihoyat yillar davomida yetuk va malakali mutaxassis bo'lib yetishishi tushuniladi. Haqiqatan ham bu cheksiz murakkab, orqaga qaytarilmaydigan, muhim jarayon bo'lib, undan inson manfaatlari yo'lida unumli foydalanishni tashkil etish, bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biridir. Kasbiy shakllanish jarayonining dastlabki va ayni damda o'ta muhim bosqichi bo'lajak kasbni tanlash, ya'ni aniq bir kasbiy qarorga kelishgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Mantiqan olganda, bu davr kasbiy ta'limni boshlagunga qadar o'z nihoyasiga yetgan bo'lishi kerak. Afsuski, bugungi kunda yoshlarning kasb tanlashga tayyorlik darajasining nihoyatda sust ekanligi kuzatish mumkin[8.20-25].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yoshlarning kasb tanlashga tayyorlik darajasi faqatgina yosh xususiyatlariga bog'liq emas: u ma'lum yoshga kelib o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi ham. Yoshlarni kasb tanlashga pedagogik — psixologik, ijtimoiypsixologik usullar, jamiyatning umumiy ta'siri orqali tayyorlash, tarbiyalash lozim. Kasbiy tarbiya jarayonining samaralari va natijalarini obyektiv baholash hamda kasbiy shakllanishni to'g'ri rejalashtirish ko'pgina kasbiy tashxis metodikalaridan foydalanishni taqozo etadi. Ya'ni har bir o'smir yoki o'spirinning aqliy imkoniyatlari,

shaxs xususiyatlari, qiziqishlari, qadriyatlarini hamda bo'lajak kasbiga bo'lgan munosabatlarini aniqlash katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. R. Amthauerning Intelligence Structure Test (TSI). (Ushbu akl-идрок тузилмаси тести касбий танлаш ва касбга йўналтиришни ўрганиш мақсадида 1953 йилда ишлаб чиқилган.)
2. Ismailova, Z. K., & Baybaeva, M. X. (2020). Rahbarlarning nizoli vaziyatlarni hal etishda konfliktologik kompetentligini rivojlantirish. Life Sciences and Agriculture, (2-2), 185-188.
3. Гузова И.В. Психология: Аннотированный библиографический указатель журнальных статей, опубликованных в 2000 г. / Гос. Универс. науч. б-ка Красноярск; Сост. – Красноярск, 2002. – 144с.
4. Климов Е.А. Как выбрать профессию. Москва 1984. 159.
5. Маслоу А. Самоактуализация личности. Психология личности. Тексты./ – М., 1982.– 120 с
6. Фрейд З. “Я” и “Оно”. Книги 1-2. Тбилиси, 199. 264 с.
7. Super D.E., et al. Vocational Development: A Framework of Research. N.Y. 1957.
8. Holiyigitova, N. X. (2019). Ijtimoiy psixologiyada o'quv faoliyati motivatsiyasining rivojlanish omillari (ilmiy adabiyotlar tahlili). Sovremennoe obrazovanie (Uzbekistan), (11 (84)), 20-25

O'quvchilarning kasb tanlashida kasbiy ustanovkalarining shakllantirishning ahamiyati

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktab o'quvchilarda kasb tanlash jarayonida kasbiy ustanovkalarining shakllanishi, uning kasb tanlashiga ta'siri malalari tahlil qilingan. Shuningdek maqolada kasb tanlash jarayoniga ta'sir qiluvchi bir qator motivlarning ahamiyati tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Kasb, motiv, ustanovka, kasbiy ustanovka, qiziqishlar, qobiliyat.

Значение формирования профессиональной установки в выборе профессии у учеников

Аннотация: В данной статье анализируется формирование профессиональных стандартов в процессе выбора профессии у школьников, его влияние на выбор профессии. Также в статье исследуется значение ряда мотивов, влияющих на процесс выбора профессии.

Ключевые слова: Профессия, мотив, становление, профессиональное становление, интересы, способности.

The importance of forming a professional attitude in the choice of a profession in students

Abstract: This article analyzes the formation of professional standards in the process of choosing a profession among schoolchildren, its influence on the choice of profession. The article also examines the significance of a number of motives influencing the process of choosing a profession.

Key words: Profession, motive, formation, professional development, interests, abilities.

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЛИЦЕЙЛЕРДИҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТОПАРЛАРЫНДА ИНГЛИЗ ТИЛИН ОҚЫТЫҰДА ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕҰ КОМПЕТЕНТЛИЛИГИН ЖЕТИЛИСТИРИҰДИҢ АЙЫРЫМ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Темирханова З. Ш.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Хәзирги глобалласыу дәуиринде сөйлеу компетентлиги (лингвистикалық) үйренилип атырған тилдин барлық бөлимлери бойынша: фонетика, лексика, сөз қурамы хәм сөз жасалыу, морфология, жай хәм қоспа гәп синтаксиси, текст стилистикасы тийкарлары ҳаққында мағлыұматқа ийе болыуы аңлатады. Тилши илимпаз Н.Хомскийдиң пикири бойынша: «сөйлеу компетентлиги - бул лингвистикалық белгилер хәм оларды байланыстырыу бойынша қағыйдаларды пайдаланған ҳалда шексиз муғдардағы лингвистикалық көз-қарастан дурыс гәплерди түсиниу хәм жаратыу қәбилетин аңлатады»[2;290].

Бүгинги педагогика илиминиң, әсиресе, тиллерди оқытыу методикасында тийкарғы машқалалардың бири өз бетинше пикирлей алатуғын, ҳәр қандай ўақыя-қубылысларды критикалық көз-қарастан талқылай алатуғын хәм усы нәтийжелердиң барлығын жеткерип бере алатуғын инсанларды тәрбиялау болып табылады. Усы көз қарастан алып қарайтуғын болсақ, биз изертлеп атырған машқаламыз, яғный академиялық лицейлердиң қарақалпақ топарларында англиз тилин оқытыуда оқыўшылардың сөйлеу компетентлигин жетилистириу бүгинги күнниң актуаль мәселелеринен болып табылады. Солай екен, бүгинги күни академиялық лицей оқыўшыларының англиз тилин үйрениу процессинде сөйлеу компетентлигин жетилистириу мәселесине айрықша итибар қаратылмақта.

Әлбетте, ҳәр бир педагогтың сабақ барысында ҳарқыйлы компетентликти сонын ишинде, сөйлеу компетентлигин жетилистириу барысында қолланылатуғын ҳәр қыйлы метод хәм усыллары болады.

Усы жерде ҳәр бир англиз тили мугаллими тәрәпинен сабақ процессинде қарақалпақ топарларында қолланылатуғын ең эффектив усыллардың бири бул сөзлик жумысы екенлигин атап өтиу орынлы, яғный бул усыл англиз тили сабақларында «vocabulary» деген термин менен жүритиледи. Бул усылды қәлеген тилди үйрениушилерди оқытыу процессинде қолланыу мақсетке муўапық болып табылады.

Сөз хабарды билдириудиң тийкарғы бөлекшеси есапланып, тек сөз ғана предметлик мәниске ийе болып табылады. Сөзсиз гәп болыуы мүмкин емес, ал гәп болмаса пикирди жеткерип бериуши байланысқан сөйлеу болыуы мүмкин емес. Сөзлик жумысының тийкарғы ўазыйпаларына төмендегилер киреди: бириншиден, оқыўшылардың актив сөзлик қорын системалы түрде коммуникатив хәм оқыў мақсетинде өнимли хәм жийи қолланылыушы лексика менен кеңейтиу болып табылады. Бунда, ең әҳмийетлиси, бағдарлама талаптары шеңберинде оқытыу басқышлары бойынша сөзлик минимумды анықлау, активлестирилген сөзлик қорын оқыўшылардың сөйлеу әмелиятына семантикаластырыу хәм бекемлеудиң ең нәтийжели усылларын ислеп шығыу болып табылады. Екиншиден, оқыўшыларға англиз тилиниң байлығын баҳалау хәм түсинип жетиуе

жәрдем бериў, сол арқалы оқыўшының көз-қарасларының, этикалық хәм эстетикалық идеалларының қәлиплесиўине жәрдем бериў болып табылады. Үшиншиден, оқыўшыларды оригинал инглиз тилиндеги көркем, публицистикалық, илимий текстлерди өз бетинше оқый алыўға таярлаў болып, бул мәселени шешиў арқалы оқыўшылардың сөз байлығы кеңейип, пассив сөзлик қорында жайласқан сөзлер жийи қолланылып, актив сөз қорына өтеди.

Демек, академиялық лицейлердиң қарақалпақ топарларында инглиз тили сабақларын оқытыў барысында сөзлик жумысы усылын қолланыў арқалы оқыўшылардың сөйлеў компетентлигин жетилистириўге болады. Текст пенен танысыў барысында оқытыўшы тәрәпинен таза сөзлер жазылады, енди муғаллимнің мақсети тек оқыўшы ушын таза болған сөздің оқыўшының ана тилинде эквивалентин берип ғана қоймастан, сол сөздің инглиз тилинде және бир синоними менен антонимин де ядлап қалыўды тапсырма сыпатында берип, кейин сабақ барысында, анықрағы, таза теманы беккемлеў барысында сөз сөздің барлық формаларын ислетиў, яғный, әмелиятта қолланыў жақсы нәтийже береді. Мәселен, оқыўшы инглиз тилиндеги «a friend» сөзи менен биринши мәрте ушырасып атыр, егер таза сөзди оқыўшы контекст арқалы түсинип алған болса оқытыўшының жумысы жеңиллеседи, ал, оны түсинбеген болса сөздің аўдармасы бериледи, бул сөз оқыўшылардың ана тили яғный, қарақалпақ тилине «дос» деп аўдарылады. Демек, оқыўшыға тийкарғы «a friend» сөзин ғана ядлап қалыўды емес, ал оның ең болмаса бир синонимин хәм бир антонимин таўып, ядлап, беккемлеў барысында қолланыў тапсырмасы бериледи. Мәселен, «friend» сөзине синоним сыпатында «a mate» сөзин қоллансақ, оның антоними сыпатында «enemy» сөзин ядлап, өз сөйлеўлеринде пайдаланыўға болады.

Сабақ барысында таза сөзлерди беккемлеў ушын хәр қыйлы методлардан пайдаланыў мүмкин, атап өтетуғын болсақ «Ролли ойындар» методын сабақ процессинде пайдаланыў жүдә жақсы нәтийжелер береді, уллы қытай ойшылы Конфуцийдің айтып өткеніндей, маған айтып берсең мен умытып кетиўим мүмкин, маған көрсетсең мен еслеп қалыўым мүмкин, ал егер мен орынласам мен түсинип аламан. Хәқыйқатында да, егер тек сөзлердің қалай айтылыўын еситип қойған жағдайда, оқыўшы ол сөзди умытып та кетиўи мүмкин, ал, оның қалай жазылғанын көрсе, көриў яды арқалы еслеп қалыўы мүмкин болса, ролли ойындарды орынлаў арқалы сөзлердің мәнисин түсинип жетип, ол сөзлер оқыўшының ядында толығы менен беккемленеди. Мәселен, бала ата-анасынан өз дослары менен ушырасып, кеўилин көтерип киноға барып келиўге рухсат алып атырған жағдайындағы ата-ана менен баланың диалогы қандай болыўы мүмкин. Ролли ойынымыз «Шаңарақта» деп аталыўы мүмкин. Бул ролли ойында анасы менен қызы қатнасады, Қыз өз анасынан достысы менен киноға барыў ушын рухсат алыўы керек. Ал қыздың анасы болса, ол киноға қайсы достысы менен бармақшы екенлигин билиўи ушын, қыз өз достысын тәрийпплеп бериўи керек.

Sample: **Daughter:** My dear parents, today I would like to go to the cinema with my friends. I will meet my girlfriends at seven.

Mom: Who exactly will you go to the cinema with?

Daughter: This is Nazira and Madina. Nazira is my closest friend; she studies with me in the same group. Madina is also my friend, she also studies with us in the same group. They live not far from us. We became friends already from the first year. They can be trusted, I will be among my true friends.

Демек, бундай шынығыўларды орынлаў арқалы академиялық лицей оқыўшыларының сөйлеў қәбилетлери раўажланады, өз сөйлеў әмелиятында инглиз тилинің сөзлик қорынан кеңірек пайдаланыўды, соның менен бирге синонимлерди де қолланыўы үйренеди.

Усылайынша, оқыўшыларды хәр қыйлы роллерди атқарыў арқалы бири-бири менен қарым-қатнас жасай отырып, оқыўшылардың сөйлеў компетентлигин жетилистириў, олардың тил үйрениўиндеги қандайдур тосқынлықларды жеңиў мүмкиншилиги туўылады.

Әмелий жумыс усындай усылларды пайдаланыў менен шекленип қалмастан кейин де даўамланып кете бериўи мүмкин, солай етип, қайта-қайта тәкирарлаў арқалы оқыўшы белгили бир тема шеңберинде сөйлеў көнликпелерин раўажландырып барады. Мәселен, усы логикалық дизбектеги шынығыўларды даўам еткен халда жазыў хәм оқыў арқалы критикалық пикирлеўди раўажландырыў технологиясының бир усылы болған «Синквейн» түрин пайдаланыўды мақул таптық. Оқыўшылар өз дослары хәққында алдыңғы ролли ойын даўамында жүдә көп мағлыўматларды айтып берди. Енди «Дос» деген темада синквейн дүзиў тапсырмасы бериледи. Синквейнди оқыўшылар киши топарларда яки индивидуал тәртипте дүзиўи мүмкин.

Синквейн[2;219] – бес қатардан туратуғын, косық тәризли формада дүзилген шығарма болып табылады. Синквейннің биринши қатары тийкарғы тема болып, ол бир атлық сөзинен қуралады. Синквейннің екінши қатары еки сөзден ибират болып, о леки келбетликтен турып, олар биринши қатардағы атлық сөздің сын-сымбатын, сыпатын билдириўи керек. Синквейннің үшінши қатары үш сөзден турып, олар феил сөзлер болып, биринши қатардағы атылықтың ис-хәрекетин билдиреди. Төртинши қатарда болса биринши қатардағы атылықты тәрийпплеўи гәп келтириледі. Бесинши қатар биринши қатардағы атлық сөзге синоним бир сөз бенен жуўмақланады.

Әлбетте, бул усылда оқыўшылар системалы түрде жумыс ислеп жүрсе ғана тапсырма индивидуал тәртипте орынланыўы мүмкин. Егер муғаллим бул тапсырманы биринши мәртебе берип атырған болса өзи үлги бериўи керек болады. Мәселен:

- 1.Friend
- 2.Loyal, reliable
- 3.be friends,caring,worry
- 4.You can conduct reconnaissance with him

5.Support

Демек, ҳар түрли синквейнларди дүзип, академиялық лицей оқыўшыларының инглиз тилиндеги белгили бир сөзлерди, мағлұматларды қай дәрежеде түсинип жеткенлигин билип, сол түсиниклерди әмелиятта пайдаланыў арқалы сөйлеў компетентлигин жетилистириў мүмкин.

Инглиз тили муғаллиминиң тийкарғы ўазыйпаларының бири тек ғана аўызеки сөйлеўди қәлиплестирип, жетилистирип қоймастан оқыўшылардың жазба саўатлылығына да дыққат аўдарыўы хәм раўажландырыўы тийис. Солай екен, заманагөй педагогикалық технологиялардың арасынан оқыўшылардың жазба саўатлылығын раўажландырыўшы метод хәм усыллардан да пайдаланыў мақсетке муўапык болады. Мысалы ушын, биз дослық ҳаққындағы темамызды даўам еткен ҳалда ҳәр қыйлы жазба түрдеги тапсырмаларды даўам етиўимиз мүмкин. Бундай тапсырмалардан «Мениң ең жақын достым» деген темада оқыўшыларымыз киши эссе жазыўы мүмкин. Өлбетте, бул жумыс та сабақ барысында системалы түрде алып барылыўы тийис, жазба түрдеги тапсырманы орынлаў оқыўшыларды тереңрек ойланыўға мәжбүрлейди, олардың ақыл-ойын тәртипке салады. Әмелиятта бул тапсырманы оқыўшыларымыз жүдә эпийайы формада орынлады. Олардың айырымларынан мысаллар келтирип өтемиз:

«My friend's name is Saida. She is my close friend. She is 17 years old. She studies at the academic lyceum. In the free time I read books with Saida.

«My name is Isa, and my best friend's name is Erbol. We study at the academic lyceum.

We wish to be lawyers in the future. So, we should read more and improve our knowledge.

Солай етип, академиялық лицей оқыўшылары тәрәпинен жоқарыда келтирилип өтилгендей киши эсселер жазылып, оқыўшылардың инглиз тили сабақларында аўызеки сөйлеў тили менен олардың жазба саўатлылығы да жетилистирилип барылады.

Жуўмақластырып айтқанда, академиялық лицейлердин қарақалпақ топарларында инглиз тилин оқытыўда оқыўшылардың сөйлеў компетентлигин жетилистириўде жаңа педагогикалық технологиялардың ҳәр қыйлы метод хәм усылларынан эффектив пайдаланыў мүмкиншиликтери бар.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. - Т., 2003.
2. Ахмедова Л.Т. Лагай Е.А. Современные технологии преподавания русского языка и литературы. – Т., 2016.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995.
4. Халперн Д. Психология критического мышления. - СПб., 2000. - (Сер. «Мастера психологии»)

Abstract. The article discusses the issues of improving students' speaking skills in teaching English in Karakalpak groups of academic lyceums. Techniques and methods of developing critical thinking through reading and writing are analyzed as one of the active methods of improving students' speaking skills.

Key words: speaking skills, technology, method, style, vocabulary, role-playing, sync, essay.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования разговорных навыков учащихся при обучении английскому языку в каракалпакских группах академических лицеев. Анализируются приемы и методы развития критического мышления посредством чтения и письма как один из наиболее активных приемов совершенствования разговорных навыков учащихся.

Ключевые слова: речевое мастерство, технология, метод, стиль, лексика, ролевые игры, синквейн, эссе.

Annotatsiya. Maqolada akademik litseylarning qoraqolpoq guruhlarida ingliz tilini o'qitishda o'quvchilarning gapirish ko'nikmasini oshirish masalalari ko'rib chiqiladi. O'qish va yozish orqali tanqidiy fikirlashni rivojlantirish texnologiyasining uslub va usullari o'quvchilarning gapirish ko'nikmasini oshirishda eng faol uslublardan biri ekanligi tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: gapirish ko'nikmasi, texnologiya, metod, uslub, lug'at, rolli oyinlar, sinkveyin, esse

Аннотация. Мақалада академиялық лицейлердин қарақалпақ топарларында инглиз тилин оқытыў барысында оқыўшылардың сөйлеў компетентлигин жетилистириў мәселелери қарастырылады. Оқыў хәм жазыў арқалы критикалық пикирлеўди раўажландырыў технологиясының метод хәм усыллары оқыўшылардың сөйлеў компетентлигин жетилистириўде ең эффектив методлардан бири екенлиги дәлийлленеди.

Таяныш сөзлер: сөйлеў компетентлиги, технология, метод, усыл, сөзлик, ролли ойын, синквейн, эссе.

OLIIY TA'LIM SOHASIDA TA'LIM SIFATINI TA'MINLASHDA XALQARO TAJRIBA

Mirzaeva F. O.

Nizomiy nomidagi TDPU

XX asr oxirlarida dunyoda mehnat bozorining globallashuvi, transchegaraviy korporatsiyalarning jadal rivojlanishi, Yevropa ittifoqi va ko'plab siyosiy uyushmalarning barpo etilishi va mehnat bozorida migratsiyani kuchayishi milliy malaka ramkalarini yaratilishiga sabab bo'lgan faktorlardan bo'lib hisoblanadi.

Dunyo davlatlarining ta'lim tizimi turlichaligi, har bir davlatda malaka darajalariga har-xil yondashuvlar mehnat bozorini xarakterlovchi asosiy vosita bo'lmay qoldi. Bundan tashqari, shaxsni umr bo'yi ta'lim olish ehtiyojini aniqlash, baholash va [amalga oshirish](#), shuningdek tez o'zgaruvchan sharoitda kasb egasidan qanday yangi xususiyat, qobiliyatlarni talab etishi kabi masalalar dolzarb muammoga aylandi.

Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar tuzilmasini rivojlantirish uchun rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribasini, ta'lim modellarini o'rganish va u asosida milliy modelni yaratish, unga jamiyatning aqliy, ma'naviy va moddiy boyligini oshirish vazifalarini yuklamoq zarur. Ta'limda nazorat va boshqaruv uyg'unligini ta'minlash sifat va samaradorlik asosi bo'lib xizmat qiladi. Ta'limda boshqaruv samaradorligi va sifat o'zgarishi to'g'ri tanlangan boshqaruv modeli va uni uzluksiz ta'lim tizimiga izchil qo'llash amaliyotidan kelib chiqadi.

Bugungi kunda ta'lim sifatini oshirishda samaradorlikka ega ko'plab ta'lim modellari mavjud bo'lib ular doirasida boshqaruvni islox etishning asosiy tendensiyalari rivojlanmoqda. Xususan, Fransiya Milliy Assambleyasi tomonidan 2004 yilda Yevropa Ittifoqi uchun tayyorlangan ma'ruzada ta'limni sifatli boshqarishning ikkita modeli farqlanishi qayd etilgan: boshqaruvning markazlashgan modeli (Fransiya) va federal model (AQSh).

Birinchi model, oliy ta'lim muassasalarini sifatli rivojlanishini muvofiqlashtiruvchi davlat boshqaruvining vakolatli organi mavjud bo'lgan mamlakatlardagi oliy ta'limni baholash tizimi. Oliy ta'limni baholashning bu tizimi hukumat tomonidan moliyalashtiriluvchi davlat organlarining ustuvorligiga asoslanadi. Bunda o'z-o'zini baholashga e'tibor pastroq bo'lib, asosiy urg'u davlat organlari yoki jamoat tashkilotlari tomonidan o'tkaziladigan samarali tashqi baholashga qaratilgan bo'ladi. Bunday baholash tizimlari ko'pincha hukumat nazorati, litsenziyalash, davlat akkreditatsiyasi, turli oliy ta'lim muassasalarini solishtirish, moliyaviy resurslarni taqsimlash va universitetlarga ta'sir o'tkazish bilan bog'liq. Oliy ta'limning davlat boshqaruvi organlari mavjud bo'lgan mamlakatlar qatoriga Yevropaning Germaniya, Fransiya, shuningdek, evropacha oliy ta'lim an'analari qabul qilgan MDH mamlakatlari kiradi.

Ikkinchi model, oliy ta'limni davlat boshqaruvi organlari mavjud bo'lmagan mamlakatlardagi oliy ta'limni baholash tizimi. Oliy ta'limni baholashning bu tizimida universitetlar faoliyatini yaxshilashga, ichki tahlilga asoslangan oliy ta'lim muassasalarida o'z-o'zini baholash, yoki kasbiy, yoki jamoatchilik baholashi ustuvorlik qiladi.

Oliy ta'lim bo'yicha o'z-o'zini muvofiqlashtirish mamlakatlari qatoriga, birinchi navbatda, Amerika Qo'shma Shtatlari, shuningdek, amerikacha oliy ta'lim an'analari qabul qilgan mamlakatlar kiradi. Ayrim mamlakatlarda oliy ta'limni baholashning yuqorida qayd qilingan usullari birgalikda qo'llaniladi (Shvesiya, Norvegiya, Finlyandiya, Buyuk Britaniya, Chexiya, Sloveniya va boshqalar). Bunday baholash tizimi Umumjahon sifatni boshqarish (Total Quality Menegement, TQM) tamoyillari va standartlashtirish bo'yicha Xalqaro tashkilotning (International Organization for Standardization, ISO) sifat menejmenti tizimi talablariga asoslanadi. AQShda o'z – o'zini baholash tizimi juda rivojlangan. Bunda, ta'limni davlat tashkilotlari boshqaradigan tizimdan farqli ravishda, ta'lim muassasalarining o'zi tomonidan ko'proq nazorat qilinadi. Amerika Qo'shma Shtatlarining Kolorada shtati ta'lim tuzilmasi keng qamrovli va ta'limning barcha jihatlarini qamrab olgan. Ta'lim sifati shtatning ta'lim boshqarma kengashi nazoratida bo'ladi va boshqarma boshlig'i shtat ta'lim tizimi rahbari hisoblandi. Kolorada shtati ta'lim tizimida ta'lim sifati «Sifat va samaradorlik» bo'limi tomonidan umumiy nazoratga olinadi. Shuningdek, «Hisobdorlik va baholash» bo'limi tomonidan tizimli ta'lim sifati baholab boriladi. Bu baholashlar hisobot va monitoring sho'basi tomonidan tahlil qilib boriladi. Eng ahamiyatli tomoni bu shtatning ta'lim tizimida «Oliy ta'lim va mehnatga tayyorlash sho'basi» faoliyat yuritadi va bu orqali quyi bosqich ta'lim sifati oliy ta'limga muvofiqlashtirib boriladi. AQSh ta'lim tizimining o'ziga xos tomoni sifatida pragmatistik faoliyatga yo'naltirishni alohida qayd etish lozim. Shuningdek, ta'lim sifatini yaxshilash va rejalashtirish sho'basi ham ta'limga doir strategik rejalarni tuzib boradi va muttasil amaliyotga joriy etib boradi. Demak, AQShning oliy ta'lim tizimini o'rganish ham yangilanayotgan O'zbekistonning ta'lim tizimidagi islohotlarda muhim ahamiyat kasb etadi AQSh ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlarida taqsimlanadigan yoki ishlatiladigan federal mablag'lardan foydalanishni boshqaradi va nazorat qiladi. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat [3;32]: talabalarga federal moliyaviy yordam ko'rsatish siyosatini joriy qilish, mablag'larni boshqarish va taqsimlash hamda ulardan foydalanishni nazorat qilish; fuqarolik huquqlari to'g'risidagi qonunlar ijrosini ta'minlash.

Ta'lim sifatini ta'minlash masalasi ko'plab mutaxassislar qiziqishini o'ziga jalb etgan bo'lib, xalqaro amaliyotda ta'lim sifatining besh asosiy yo'nalishi alohida ajratib ko'rsatiladi:[4;30]

- ta'limning sifatini ta'minlash ta'lim muassasasining nufuzini oshirishga xizmat qiladi;
- ta'lim standartlariga muvofiqlik yo'nalishi ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgan kadrlarning minimum talabalarga javob berishini ta'minlaydi;
- mijozni qanoatlantiruvchi ta'limning sifatini ta'minlash ustuvor masalalardan hisoblanadi;
- iste'molchi sifatini belgilaydi va uning har qanday talabi bo'yicha mutaxassisni tanlab oladi.
- oliy ta'lim muassasalarining tijorat faoliyatini jonlantiradi;
- oliy ta'lim muassasasi jamiyatga, o'zi joylashgan mintaqaga foyda keltiradi.

Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarini joylashtirishda iste'molchi ehtiyojlari hisobga olinishi va kadrlar tayyorlashni mehnat bozori talablariga yo'naltirish lozim. Xulosa qilganda, rivojlangan davlatlarning ta'lim sifatini nazorat-boshqaruv tuzilmasini o'rganish mamlakatimizda ta'limiy islohotlar yo'lida sifat va samaradorlikka erishishda kuchli asos bo'lib xizmat qiladi. OTM faoliyatini baholashning tarixan shakllangan va o'z-o'zini ichki baholashga asoslangan «Angliya modeli» va oliy o'quv yurtining jamiyat va davlat oldidagi majburiyatlaridan kelib chiqib tashqi baholashga asoslangan «Fransiya modeli» hamda ularning turli kombinatsiyalaridan iborat bo'lgan turli baholash modellari amalda qo'llaniladi. Jahon tajribasida oliy ta'limni baholash tizimini ikki turga bo'lish mumkin:

Oliy ta'lim muassasalarini rivojlanishini muvofiqlashtiruvchi davlat boshqaruvining vakolatli organi mavjud bo'lgan mamlakatlardagi oliy ta'limni baholash tizimi. Bu hollarda baholash tizimi hukumat tomonidan moliyalashtiriluvchi davlat organlarining ustuvorligiga asoslanadi. Bunda o'z-o'zini baholashga e'tibor pastroq bo'lib, asosiy urg'u davlat organlari yoki jamoat tashkilotlari tomonidan o'tkaziladigan samarali tashqi baholashga qaratilgan bo'ladi. Bunday baholash tizimlari ko'pincha hukumat nazorati, litsenziyalash, davlat akkreditatsiyasi, turli oliy ta'lim muassasalarini solishtirish, moliyaviy resurslarni taqsimlash va universitetlarga ta'sir o'tkazish bilan bog'liq. Oliy ta'limning davlat boshqaruvi organlari mavjud bo'lgan mamlakatlar qatoriga Yevropaning Germaniya, Fransiya, shuningdek, evropacha oliy ta'lim an'analari qabul qilgan MDH mamlakatlari kiradi.

Oliy ta'limni davlat boshqaruvi organlari mavjud bo'lmagan mamlakatlardagi oliy ta'limni baholash tizimi. Bu hollarda universitetlar faoliyatini yaxshilashga, ichki tahlilga asoslangan oliy ta'lim muassasalarida o'z-o'zini baholash, yoki kasbiy, yoki jamoatchilik baholashi ustuvorlik qiladi. Oliy ta'lim bo'yicha o'z-o'zini muvofiqlashtirish

mamlakatlari qatoriga, birinchi navbatda, Amerika Qo'shma Shtatlari, shuningdek, amerikacha oliy ta'lim an'analari qabul qilgan mamlakatlar kiradi (Filippin, Tayvan). Amerikaning integratsiya modelining ikkinchi turi "Road 128"² bilan ifodalanadi. Uning asosiy farqi shundaki, kichik firmalar universitetga yaqin joylashadi va mustaqil hisoblanadi. Ushbu tizimda universitet boshqaruvida hech qanday nazorat markazi mavjud emas. Boston universiteti bunday firmalar bilan hamkorlik qilishda faol ishtirok etadi, ularga Stenford Universiteti ilmiy xizmat ko'rsatadi va ko'plab ilmiy maslahatlar beradi. Shunday qilib, o'zaro manfaatli tandem paydo bo'lib, venchur kapitaliga ega firmalar o'z salohiyatlarini ro'yobga chiqarishga, va universitetlar uchun tadqiqotlarni rivojlantirishga imkon beradi.

Yaponiya interagsiya modeli. Ushbu turdagi integratsiya modeli Xitoy, Gonkong, Janubiy Koreya, Braziliya, Hindiston kabi davlatlar tomonidan faol qabul qilingan. Davlat bu turdagi integratsiyada muhim rol o'ynaydi. "Ilmiy-oqim" - bu modelni xarakterlash mumkin. Davlat ilmiy va ishlab chiqarish faoliyatini, innovatsion tadqiqotlarni tartibga solishga majbur. Bu mijozning asosiy texnologiyasi. 1980 yillarda Braziliya, Hindiston, Malayziya va Sharqiy Yevropa, MDH va Xitoy mamlakatlarida ilmiy parklar yaratila boshlandi. Hozirgi kunda dunyoda qariyb 400 ilmiy park mavjud, ko'plab odamlar esa yaratilish bosqichida. Misol uchun, Xitoyda yigirma yil mobaynida ishlab chiqilgan texnologik innovatsiyalar bo'yicha 52 ta servis markazlari tashkil etildi, ulardan 30 tasi milliy markazlar hisoblanadi; butun mamlakatni qamrab oladigan ko'p tarmoqli texnologik bozorlar va xizmat ko'rsatish inkubatsiya markazlari tashkil etildi. "Ilmiy parklar" ning Yaponiya modeli ilg'or va kashshof sanoatda ilmiy tadqiqotlarni va ilm-fanni jadal sanoat ishlab chiqarishga yo'naltirilgan "texnopolis" ining qurilishini o'z ichiga oladi. "Texnopol" loyihasi - texnopolialarni yaratish loyihasi - 1982 yilda amalga oshirish uchun tasdiqlangan. Misol uchun, Tokiodagi shimoliy-sharqdan 35 kilometr uzoqlikda Yaponiyaning "Ilmiy shahri" - Tsukuba. Davlatning 50 ta davlat ilmiy-tadqiqot institutlarida va 2 ta universitetda 215,389 kishi ishlaydi. Tsukuboda Yaponiyada dunyoning etakchi ilmiy markazlaridan biri bo'lgan 98 ta davlat ilmiy-tadqiqot laboratoriyasining 30 tasi mavjud³.

Rivojlangan davlatlarning ta'lim modelini o'rganish va shu asosda ta'lim sifatini ta'minlashning milliy modelini yaratish bugungi kun uchun dolzarb ta'limiy vazifalardan biridir. Bu orqali O'zbekistonda yashayotgan turli millat va elatlarning xususiyatlari va o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda ta'lim modelini ishlab chiqish, unda jamiyatning moddiy, ma'naviy va aqliy rivojlanish yo'llari aniq ko'rsatib berilgan bo'lishi lozim.

Ta'lim va tarbiya eng noyob kapital sifatida qadrlanayotgan bugungi sharoitda oliy ta'lim sohasida ta'lim sifati samaradorligini oshirish va usullarini takomillashtirish mexanizmlarini joriy etish orqali barcha insonlar uchun sifatli ta'lim olish imkoniyatlari yaratilmoqda. Bu esa o'z navbatida oliy ta'lim muassasalari faoliyati samaradorligini zamonaviy talablar asosida oshirish vazifasini kuymokda. Shu sababli ham bugungi kunda oliy ta'lim sohasida ta'lim sifatini ta'minlash orqali bo'lajak mutaxassislarni yuksak kasbiy salohiyat va insoniy sifatlariga ega bo'lishi talab etiladi.

Jahon amaliyotida muayyan mutaxassislarni kasbiy kompetentligini takomillashtirish bo'yicha olib borilayotgan ilmiy izlanishlarda ta'lim boshqaruvi natijaviyligiga alohida e'tibor berilgan bo'lib, bunda asosiy urg'u ta'lim sifatiga qaratilmokda. Bu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlar oliy ta'lim tizimini boshqarishning nazariy-metodologik asoslari, sifat menejmenti va ta'lim sifati monitoringini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish xamda ta'lim sifati va samaradorligi uyg'unligini ilmiy jixatdan asoslovchi takliflarni ishlab chiqish, oliy ta'lim sifatini baholash tizimini takomillashtirish masalalariga qaratilgan. Respublikamizda kadrlar tayyorlash sohasida amalga oshirilayotgan uzluksiz ta'lim tizimidagi islohatlar ta'lim jarayonlarini tashkil etish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishni, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy talablariga mos keladigan, demokratik va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan oliy ta'lim sohasida ta'lim sifatini ta'minlash va boshqaruvini shakllantirishni taqozo etmoqda.

Respublikamiz tadqiqotchilari O.Nazarova, U.Inoyatov, D.Kutyova, P.Anisimov, G.Bordovskiy, I.Pozdnyakova, B.Cole, E.El-Khawas, J.Goldberg, L.Harvey va boshka olimlar tomonidan umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-xunar va oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini boshqarish tizimini takomillashtirish texnologiyalari ishlab chiqilgan, ta'lim sifati boshqaruvining uzluksiz ta'limda olib borilayotgan islohatlarning umumiy jarayoni bilan o'zaro aloqadorligini belgilaydigan omillar ilmiy asoslangan. R.X.Jurayev va S.T.Turg'unovlarning fikricha, ta'lim sifatining asosiy maqsadi ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilari faoliyatini muvofiqlashtirish, nazorat qilish hamda samarali boshqarishni ta'minlashdan iborat. Ta'lim sifatining funksiyalarini bajarish va maqsadga erishish metodlari L.I.Fishman, V.S.Bezrukova, V.A.Kalney, T.D.Makarovlarning ishlarida alohida ko'rsatib o'tilgan.

Bugungi kunda jaxon oliy ta'lim tizimida 10 dan ortik ta'lim sifati menejmenti modellari qo'llanilib kelinmokda va bu modellar oliy ta'lim muassasalarining sifat bo'yicha talab qilingan natijalariga erishiga qaratilgan faoliyat jarayonlari va jihatlari nisbatan belgilangan talablar va ko'rsatkichlar, tamoyillar, metodlar xamda ushbu jarayonlarning takomillashuv darajasini belgilab beruvchi mezonlar, ularni baxolash yo'llari yig'indisi deb tushuniladi.

O'zbekistonda ta'lim jarayoni sifati va kadrlar tayyorlashni nazorat qilish va baholash tizimining huquqiy asosi shakllantirilgan. O'zbekiston oliy o'quv yurtlarining attestatsiya va akkreditatsiya qilishning davlat tizimi ma'lum darajada ta'lim sifatini oshirishning Boloniya jarayoni doirasida belgilangan talablarga javob beradi. Ayrim yo'nalishlar bo'yicha takomillashtirishga muhtoj. O'zbekistonda ish beruvchilar va talabalar oliy ta'lim sifatini ta'minlash jarayonida faol ishtirok etmayotir. O'zini-o'zi xalqaro andozalar darajasida baholash amaliyoti yo'lga qo'yilmagan, uni amalga oshirishning meyoriy-huquqiy asoslari etarli emas.

Tashqi baholash sohasida o'quv yurtlarini ijtimoiy-kasbiy jihatdan ekspertiza qilish tizimini huquqiy-meyoriy asoslari mukammal emas. Tahlillar ko'rsatishicha, O'zbekistonda ta'lim sifatini ta'minlashda asosiy e'tibor ta'lim sifatini yaxshilashga emas, balki, balki hisobotga qaratiladi. Ta'lim sifatini ta'minlashning ichki tizimini joriy etishdagi

² <https://cyberleninka.ru>

³ Нурутдинова А.Р. Государственная политика поддержки инноваций за рубежом // Педагогика. – М., – 2013. – №2. – С. 118 - 123.

passivlik informatsiya ta'minotini yaxshi emasligi va etarli malakaga ega kadrlarni etishmasligi bilan bog'liq. Ta'lim sifatini ta'minlashning tashqi mexanizmlari ta'lim sifatini yaxshilashni strategiyasiga emas, balki ta'lim jarayonini tashkil etishning belgilangan talablariga mosligini nazorat qilishga qaratilgan. Komponentlarga ajralmaydigan xususiyat elementar (yagona) deyiladi. Har bir elementar xususiyat o'ziga xos miqdor ko'rsatkichi bilan o'lchanadi. Aynan shu yagona ko'rsatkichlar uchun miqdoriy baholar olinadi va kompleksga birlashtiriladi

Oliy ta'lim sohasida ta'lim sifatni ta'minlash baholash jarayoni quyidagi harakatlar ketma-ketligini ifodalaydi:

- ob'ektni baholash maqsadlarini aniqlash;
- ob'ektning strukturaviy sifatini oshkor qilish;
- ob'ektning o'zaro bog'liq sifat ko'rsatkichlari doirasini, shuningdek ko'rsatkichlarning statistik tavsiflarini

(holatlari va vaznini) aniqlash;

- ob'ektning sifat ko'rsatkichlari qiymatlarini aniqlash;
- ob'ekt sifatini baholash;
- sifat ko'rsatkichlarini baholashni yagona kompleks baholashga aylantirish;
- olingan natijalarni tahlil qilish.

Baholashdan maqsad ta'lim muassasasi faoliyati sifatining muayyan talab va standartlarga muvofiqlik darajasini aniqlashdan iborat.

So'nggi paytlarda akademik muhitda ISO va TQM seriyasining xalqaro standartlariga va ta'lim tizimlari va muassasalari faoliyatining sifat jihatlarini yaxshilashga qaratilgan boshqa oliy ta'lim sifatini ta'minlash tizimlarini shakllantirish masalalari faol muhokama qilinmoqda.

Oliy ta'lim sifati tizimining mavjudligi, faoliyat yuritishi va rivojlanishi uchun umumiy (kadrlar, tashkiliy, normativ-huquqiy, axborot-texnik va h. k.) shart-sharoitlarni tavsiflovchi bir guruh mezonlar; ta'lim tashkilotchilari, o'qituvchilar va talabalar orasidan oliy ta'lim sifati g'oyalari va konsepsiyasining aniq tashuvchilari mavjudligi.

Ularning soni potensial jihatdan taqqoslanadi.

Rivojlanish sifatini boshqarishni tavsiflovchi mezon guruhi (o'z-o'zini rivojlantirish va sifatni yaxshilash bo'yicha faoliyat holati): Davlat va rivojlanish darajasini tavsiflovchi mezonlarning kichik guruhi oliy ta'lim sifatini yaxshilash quyi tizimining asosiy tarkibiy qismlari.

Davlatni va erishilgan rivojlanish darajasini tavsiflovchi mezonlarni tuzish:

Oliy ta'lim sifati bo'yicha bir qator yangi maqsadlar (rivojlanish maqsadlari) ni prognozlash va loyihalashtirish, ularni oliy ta'lim sifati sohasidagi istiqbolli tendensiyalarni (mahalliy va jahon) hisobga olgan holda me'yorlashtirish;

Yangi maqsadlarga erishish uchun vositalar majmuasini loyihalash. Ta'lim va ta'lim texnologiyalarining mazmunini yangilash;

Yangi maqsadlarga erishish uchun kompleks vositalarni amalga oshirish;

Resurs qo'llab-quvvatlash rivojlantirish boshqarish (sifat yaxshilash);

Oliy ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan boshqaruv qarorlarini shakllantirish va qabul qilish.

Ta'lim oluvchilar sifatini quyidagi ko'rsatkichlar bilan baholash mumkin:

-o'qiyotgan yo'nalishi bo'yicha kasbiy bilim darajasi; chet tili bo'yicha bilimi; intellekti (aql, idrok va zakovati); ma'naviyati;

- axborot (kompyuter) texnologiyalarini bilish darajasi xotira qobiliyati; tartib-intizomi; talabchanligi;

- muayyan yo'nalish (mutaxassislik) bo'yicha o'qishga ishtiyoqi, qiziqishi iqtidori; ish qobiliyati; kuzatuvchanligi; o'z mavqeini rejalashtirishi.

- professor-o'qituvchi sifati, majmual tushuncha bo'lib, u asosan quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

-kompetentlik darajasi – aniq fan va amaliyot sohasi bo'yicha yuqori bilim va tajribaga ega bo'lishi; o'qituvchilik faoliyati bilan shug'ullanishga qobiliyat va ishtiyoqning mavjudligi;

-kuzatuvchanlik – talabalaridagi qobiliyatlarni va alohida xususiyatlarni tez ilg'ab olish;

-tashqi va ichki muhit bilan aloqa o'rnatish qobiliyati;

-o'z sohasi bo'yicha tanilganligi, mavqei;

-ilmiy – tadqiqot sohasidagi faolligi;

-ilmiy maktabining mavjudligi.

Ta'limni boshqarishning sifat ko'rsatkichlari quyidagi prinsiplar orqali belgilanadi:

•ilmiy-texnik taraqqiyot va xalqaro ta'lim standartlarini hisobga olgan holda ta'lim menejmentini tushunish va uning talablarini to'liq bajarishga erishish;

•iste'molchilar talablarini bilish va mehnat bozoridagi kuchli raqobatbardoshlikni tahlil qila olish;

•monitoring natijalari asosida ta'lim jarayonini muntazam takomillashtirib borish.

Beshta asosiy tamoyillar baholash tizimi samaradorligining poydevori hisoblanadi:

- o'quv maqsadlariga asoslanganlik

- haqiqiylik

- haqqoniylik

- ishonchlilik

- qulaylik

Ta'lim sifatini belgilab beruvchi ko'rsatkichlar

1. Ta'lim mazmuni

2. Ta'lim texnologiyalari

3. Moddiy – texnik va o'quv – uslubiy negizi

4. Ta'lim beruvchining kasbiy malakasi
5. Talabalarning bilimi, malakalarini nazorat qilish va baholash tizimi
6. Ta'lim sifati
7. Bitiruvchilarga talab.
8. Bitiruvchilarning yutuqlari.

Dunyoda mavjud ta'lim sifatini baholash tizimlarini ham ularda tashqi yoki ichki baholashga urg'u berilishiga qarab, shartli ravishda, ikki modelga bo'lish mumkin. Birinchi, ta'lim muassasalarining jamiyat va davlat oldidagi mas'uliyatini attestatsiya, akkreditatsiya va nazorat qilish vositasida tashqi baholashga asoslangan "fransuz" modeli. Bunda ta'lim muassasasi tomonidan o'zini-o'zi baholashga yuzaki qaraladi, chunki asosiy e'tibor tashqi baholashni samarali o'tkazishga qaratiladi.

Ta'lim sifatini baholashning ikkinchi – "ingliz" modeli asosini ta'lim muassasasi tomonidan ichki baholash tashkil kiladi. Fransuz modeli Fransiya, Norvegiya, Chexiya, Latviya, Estoniya kabi Yevropa mamlakatlarida, ingliz modeli Buyuk Britaniya, Daniya, Germaniya, Sloveniya, Polsha, AQSh, Lotin Amerikasi davlatlarida qo'llaniladi. AQSh, Finlyandiya va boshqa ayrim mamlakatlarda ta'lim sifatini ta'minlashning har ikkala modelidan samarali foydalanib kelmoqda. Demak ta'lim sifati ichki va tashqi baholashdan iborat bo'lib, mazkur baholashlarning mexanizmlari turlicha bo'lishi va ta'lim sifatini ta'minlashda ichki baholash hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Ta'lim sifatini ta'minlashga asoslangan modellar tizimli ravishda o'z-o'zini baholash, SWOT -tahlili vositasida OTM faoliyatining kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlash va kamchiliklarni bartaraf etishni nazarda tutadi.

Ta'lim dasturini amalga oshirish samaradorligi ta'lim berish metodi, o'qitish sifatini baholash mexanizmining mavjudligi va samaradorligi kabi ko'rsatkichlar orqali baholanadi. Ta'lim dasturlarini ichki baholash natijasida ta'lim muassasasi tomonidan o'qitishning an'anaviy va interfaol shakllari, ularning o'zaro nisbati, ta'lim oluvchilarning yakuniy natijalari, o'qitish metodlari va ularning qabul qilinishi haqidagi ma'lumotlar shakllantiriladi. Mazkur ma'lumotlarni e'tiborga olgan holda ta'lim dasturini o'qitish metodlari, talabalar bilimini baholash mexanizmlarining mavjudligi va samaradorligi hamda o'qitish sifati nazorati mexanizmlari kabi ko'rsatkichlar asosida tashqi baholash amalga oshiriladi. Shuningdek, ekspertlar ta'lim dasturini tashqi baholash jarayonida uning sifatini baholash mezonlariga (yuqori, o'rta, past darajada) mosligini aniqlaydilar va dasturning o'quv-uslubiy ta'minoti, zarur o'quv adabiyotlarning mavjudligi va miqdorining etarlicligi, o'quv jarayonining moddiy-texnika ta'minoti kabi asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha baholashni amalga oshiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ichki nazorat tizimi yordamida to'plangan ma'lumotlar asosida muassasadagi ta'lim sifatining tashqi ekspertizasi etarli darajada xolis o'tkazish mumkin buladi. Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohatlar o'quv-biluv jarayonlarini sifatli tarzda boshqarish mexanizmlarini yanada takomillashtirishni, demokratik, insonparvarlik tamoyillarga asoslangan ta'lim boshqaruvi shakllantirish zarurligini talab qilmoqda.

TQM (sifatning yalpi menejmenti) konsepsiyasi asosida ishlab chiqilgan sifat boshqaruvi tizimi nafaqat ta'lim jarayoni, balki muassasada kechadigan barcha jarayonlarning sifatini o'zini-o'zi baholash mexanizmi asosida takomillashtirib borishga qaratilganini e'tiborga olib, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda ta'lim muassasalarida aynan ana shu konsepsiyaga asoslangan sifat menejmenti tizimini joriy etish maqsadga muvofiq. Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini ta'minlash iste'molchilarning ehtiyojlarini o'rganish asosida ta'limni rivojlantirish strategiyasining barqaror taraqqiyot, uzluksiz ta'lim, bilimlarning globallashtirish konsesiyalarini e'tiborga olgan holda sifat muammolarini hal qilish imkoniyatini beradi.

Xulosa. Jahon tajribasini o'rganish fan, ta'lim va ishlab chiqarishni integratsiyalashtirish milliy konsepsiyasini takomillashtirish va amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mavjud muammolarni o'rganish, ta'lim sifatini ta'minlash bo'yicha xalqaro standart va mezonlarni tahlil qilish hamda ularni milliy tizimga joriy etish, oliy ta'lim muassasalarining ta'lim sifatini oshirish borasidagi ilg'or tajribalarini ommalashtirishga qaratildi. Oliy ta'lim sifatini ta'minlash oliy ta'lim muassasalarining o'z dasturlari va boshqa ta'minot sifati uchun javobgarligiga asoslanadi, shuning uchun tashqi sifat kafolati uchun institutsional mas'uliyatni tan olishi va qo'llab-quvvatlashi muhimdir.

Tashqi sifat kafolati, tegishli qoidalarini hisobga olgan holda, oldindan belgilangan maqsad va vazifalarga erishishda uning muvofiqligini ta'minlash uchun maxsus tarzda belgilab olinishi va ishlab chiqilishi kerak. Uni loyihalash va doimiy takomillashtirishda manfaatdor tomonlar ishtirok etishlari kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ- 3151-son Qarori. (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-sop, 70-modda).
2. Наймушин А.И. Структура системы управления качеством образования: основные направления развития// Ж. Инновационная технологий. – 2004, № 1. С. 7.
3. Lazar Vlasceanu, Laura Grinberg, and Dan Parlea. (2004). Quality Assurance and Accreditation: A Glossary of Basic Terms and Definitions. Bucharest: UNESCO [ISBN 92-9069-178-6].
4. Левшина В.В. Развитие методологии создания системы менеджмента качества вуза// Ж. Университетское управление. – 2003, № 2. С. 1.
5. Миркурбанов Н., Аношкина В., Данилова Е. Высшее образование в Узбекистане: состояние и рекомендации// Ж. Аналитическая записка. – 2009. № 1 (12), Б. 24-28.
6. Каримов А.А., Перегудов Л.В. Основы системы мониторинга и управления качеством высшего образования. – Т.: 2003. Стр. 46.; Саидов М. Олий таълим менежменти ва иқтисодиёти. – Т.: 2002. Б. 51.
7. Sotvoldiev N.J. Fundamentals of Economic Diagnostics and Modeling in Assessing Socio-Economic Development// J. Engineering & Menegment. – USA: ISSN 0193-4120. 2019, Vol.: 81, November-December. – pp. 1607-1618. <http://miar.ub.edu/indizadaen/0193-4120/scopus>

8. Столярова И.В. Педагогический контроль как фактор повышения качества обучения слушателей вузов МВД России: Дис. канд. пед. наук. – СПб, 1999
9. AHELO [Elektronniy resurs]-Режим доступа: URL: <http://www.hse.ru/ahelo/about>.
10. Курбанов Ш.Э. Социально педагогические особенности национальной модели и программы по подготовке кадров: Дис. ... д-ра пед. наук. – Т., 2000. – 527 б

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim sohasida ta'lim sifatini ta'minlashda xalqaro modellarning o'ziga xos xususiyatlari, ta'lim sifatini belgilab beruvchi ko'rsatkichlar, ta'lim sifati ichki va tashki baholash haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, tendensiya, dastur, oliy ta'lim, sifat, nazorat, bilim, kadr, kafolat, ko'nikma, malaka, raqobat.

Аннотация: В статье представлена информация о характеристиках международных моделей, индикаторах, определяющих качество образования, внутренней и внешней оценке качества образования в сфере высшего образования.

Ключевые слова: образование, направление, программа, высшее образование, качество, контроль, знания, кадры, обеспечение, навыки, компетентность, конкуренция.

Abstract: This article provides information on the specific features of international models in ensuring the quality of education in the field of higher education, indicators that determine the quality of education, internal and external evaluation of the quality of education.

Keywords: education, trend, program, higher education, quality, control, knowledge, personnel, assurance, skills, competence, competition.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARINI RIVOJLANTIRISH

Gilishtaganova O. M.

Nukus davlat pedagogika instituti

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim sohasiga juda katta e'tibor qaratilmoqda. "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimining jadal raqamli rivojlanishini ta'minlash, shu jumladan elektron davlat xizmatlarini ko'rsatish mexanizmlarini yanada takomillashtirish maqsadida ishlab chiqilgan. Strategiya O'zbekiston Respublikasining raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalishlari hamda o'rta va uzoq muddatli istiqbolli vazifalarini belgilaydi, shuningdek, BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari va Elektron hukumatni rivojlantirish reytingida belgilangan ustuvor vazifalardan kelib chiqib, raqamli texnologiyalarni yanada keng joriy etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ta'limni raqamli transformatsiya qilishda bir qancha ishlar olib borish strategiyaning maqsadlaridan biri qilib belgilandi.

"Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim shaklini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 3-oktyabr №559 son qarorida, Oliy ta'lim ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'limni tashkil etish tartibi to'g'risida nizomi tasdiqlangan[3]. Nizomda O'zbekiston Respublikasi hududlarida masofaviy ta'lim shaklini joriy qilish va masofaviy ta'lim Markazlarini tashkil etish huquqlari berilgan[2]. Rivojlangan mamlakatlarda oliy ma'lumotli malakali kadrlarni tayyorlashga bo'lgan talab miqdor va sifat jihatdan ortib bormoqda. «Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotga o'tishda ta'lim xizmatlari (shu jumladan, boshqaruv) 85 foizga, oliy ma'lumotli mutaxassislarga bo'lgan ehtiyoj esa 90 foizga oshadi. AQSH olimlari tadqiqotlariga ko'ra, oliy ma'lumotli insonning mehnat unumdorligi bunday ma'lumotga ega bo'lmagan insonga nisbatan 5 baravar yuqori bo'ladi»[5]. Masofaviy ta'lim sharoitida pedagogik o'zaro ta'sir jarayoni o'zaro ta'sir qiluvchi sub'ektlar o'rtasida tabiiy to'siqlar mavjudligi bilan murakkablashadi, ammo bu momentdan mohirona foydalanish mumkin.

Pedagogik o'zaro ta'sir - bu maxsus tashkil etilgan jarayon bo'lib, uning natijasi o'qituvchi va o'quvchilarning xatti-harakatlari, faoliyati va munosabatlaridagi o'zaro o'zgarishlardir. Biz vositachining (kompyuterning) o'quv salohiyatini ochish haqida fikr berayapmiz, bu o'qituvchi va talabalar tomonidan yuqori samaradorlikka yordam beradi.

V.Thurmond, K.Wambach, G.R.Konnors va B.B. Freyning «pedagogik o'zaro ta'sirning bo'linishi» [6] haqidagi fikriga qo'shilgan holda masofaviy ta'lim shartlarini 4 ta turga: «talaba - o'quv kursining mazmuni; talaba - talaba; talaba - o'qituvchi; talaba - interfeys»dan iborat deb hisoblaymiz. T.B.Grebenyuk va I.G.Bulan masofaviy ta'limda o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi pedagogik hamkorlik modelini ishlab chiqdi. Bu model asosida o'zaro ta'sirning birinchi turi «talaba - kurs mazmuni»[7], talabaning o'zaro ta'siri va onlayn kurslarda taqdim etiladigan tarkibi, tarkibning ravshanligini o'z ichiga oladi. Bu erda vaqt va muhit ushbu o'zaro ta'sirning samaradorligi darajasini belgilaydi. T.A.Boronenko[8] masofaviy ta'lim sharoitida mavjud ish uslublari va shakllarining xususiyatlarini tahlil qilish doirasida faol va interaktiv o'qitish usullaridan foydalanishga e'tibor qaratilgan. Universitet talabalari o'qitishning muayyan usullaridan foydalanish bo'yicha o'z qarashlariga ega va shu munosabat bilan masofaviy ta'lim sharoitida o'zlarining amaliy ko'nikmalarini faoliyatga joriy etish imkoniyati mavjud. Bu borada faol va interfaol o'qitish usullari orqali o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi hamkorlikni tashkil etish amalga oshirilmoqda.

T.V.Gromova bo'lajak o'qituvchining masofaviy ta'lim tizimi bilan o'zaro aloqada bo'lish qobiliyatini shakllantirish haqida fikr yuritib, «xususan, ijodiy izlanish va o'zaro aloqaning yangi shakllarini amalga oshirishga qaratilgan tadqiqot faoliyatida, shu jumladan onlayn maslahatlar, oflayn maslahatlar, onlayn video ma'ruzalar, offline - video ma'ruzalar, interaktiv kompyuter video ma'ruzalar va seminarlar tushuniladi» deb qayd etadi[9].

Masofaviy ta'lim shaklida o'quv jarayoni to'g'ridan to'g'ri axborot kommunikatsiya texnologiyalari bilan olib boriladi. Shu bois ta'lim shaklini o'qitishda raqamli transformatsiyaning o'rni ya'ni talabalar va pedagog kadrlardan kompyuter savodxonlik darajasi yuqori bo'lishi talab qilinadi.

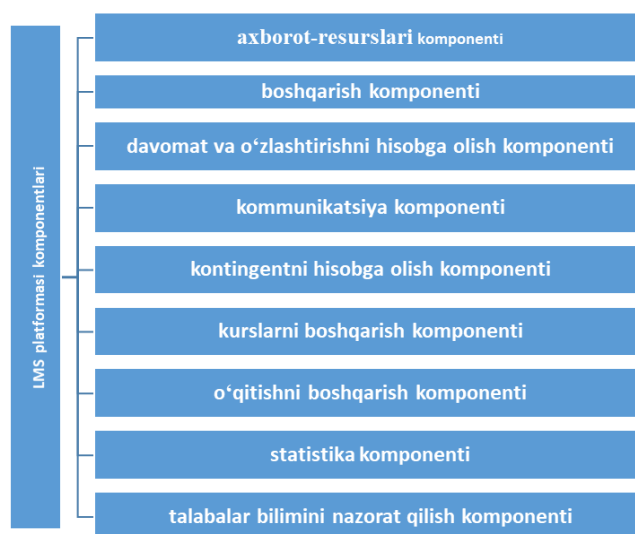
Masofaviy ta'lim – talaba va ta'lim beruvchining axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishiga, interaktiv audio va videokonferensiyalar orqali ma'lum vaqt orasida o'zaro muloqotda bo'lishiga, elektron pochta orqali to'g'ri va teskari aloqa o'rnatishiga, jumladan xabarlarini yuborishi va qabul qilishiga mo'ljallangan, bilim va ko'nikmalarni, o'quv dasturlarini masofadan turib o'zlashtirishga yo'naltirilgan ta'lim shakli. Masofaviy ta'lim shaklida dars o'tadigan professor-o'qituvchilardan yo'qori darajadagi kompyuter savodxonligi talab qilinadi. Dars jarayonlari sinxron va asinxron rejim tashkillashtirish nazarda tutilgan.

Sinxron rejim – o'quv jarayoni ishtirokchilarining Internet jahon axborot tarmog'ida real vaqtdagi o'zaro aloqa rejimi;

Asinxron rejim – o'quv jarayoni ishtirokchilarining Internet jahon axborot tarmog'ida bir xil bo'lmagan vaqtlardagi o'zaro aloqa rejimi;

O'quv kontenti – o'quv jarayonida talabalarning foydalanishi uchun mo'ljallangan, masofaviy ta'limni boshqarish axborot tizimiga joylashtirilgan o'quv metodik materiallar (o'quv rejalari, o'quv dasturlari, ma'ruza matnlari, videodarslar, taqdimotlar, topshiriqlar, imtihon materiallari, o'quv adabiyotlari)[3].

Masofaviy ta'limni boshqarish bo'yicha dasturiy ta'minot - LMS platformasida kontentlar joylashtirish tashkillashtirilgan bo'lib, o'quv reja, o'quv dastur, glossariy, adabiyotlar, interaktiv ma'ruza matnlar, videodarslar, taqdimotlar, topshiriqlar, imtihon materiallari joylashtirish talab qilinadi[4].



LMS platforma komponentlari

Professor-o'qituvchidan o'quv kontentlarni tayyorlashda yuqori pedagog mahorat talab qiladi. Videodarslar yaratishda o'qituvchidan taqdimot materiallari, nutq madaniyati va maxsus videostudiolarda ishlash ko'nikmalariga ega bo'lish talab qilinadi. Har bir professor-o'qituvchi o'zi ustida ko'proq ishlashga va dars o'tish mahoratini oshirib borish kerak bo'ladi.

Interaktiv ma'ruzalar - bu an'anaviy ma'ruza va o'qitishning interfaol shakllarini o'zida mujassam etgan ma'ruzalar. Platformada belgilangan tartibda joylashtirish, talabalar o'qituvchisiz bilim ko'nikliklarga ega bo'lishi uchun yetarli ma'lumotlarni olishi va savollariga shu yerning o'zida javob topishi. Bu professor-o'qituvchidan LMS platformaning imkoniyatlaridan to'liq foydalana olishi, kompyuter savodxonligi yuqoriligidan dalolat beradi.

Yuqorida berilgan platforma komponentlarni professor-o'qituvchilar har bir mavzu bo'yicha pedagogikali usullar yordamida, mavzuning dolzarbligini talabalarga yetkazib berish usullarini ko'rib chiqishlari lozim bo'ladi.

Pedagogik texnologiyalar - ta'lim berish va zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash yordamida talabalarning shaxsiy sifatlarini rivojlantirish va takomillashtirish imkoniyatini beruvchi o'quv vositalari bo'lib, u o'ziga xos didaktik va uslubiy asosga ega. Fanlarning o'qitilish sifati va samaradorligini oshirish maqsadida, pedagogik texnologiyalarni zamonaviy axborot texnologiyalar imkoniyatlari asosida uch turdagi o'quv mashg'ulotlariga, ya'ni ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda kompleks holda qo'llash tavsiya etiladi.

Mazkur holatdan kelib chiqib, o'qitishga - umumiy tarbiya ishlari amalga oshiriladigan barcha qonuniyatlar kiradi va ularga quyidagilarni kiritish mumkin: o'qitishning shaxsni har tomonlama, garmonik rivojlantirishga tegishli bo'lgan vazifalarini yechishga yo'naltirilishi; o'qitish jarayonida o'quvchilarning qobiliyatlarini va ijodiy xususiyatlarini ochish hamda ularning ijobiy xislatlari va sifatlariga tayanish; o'qitish jarayonida o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish; bilimlarni egallashda xursandchilikni, muvaffaqiyatlarni ta'minlash; o'quvchilarning ehtiyojli- qiziqtiruvchi sohasining o'quv-bilish faolligi bilan birligi; o'quvchilarga nisbatan hurmat va talabchanlikni namoyon qilish va o'qitish jarayonida ularning shaxsiy faxrlanishlarini mustahkamlash; o'qitish ishlarini sifatini yaxshilashda jamoaning ta'sirini oshirish; masofaviy ta'lim sharoitida ta'lim jarayoni sub'ektlarining pedagogik o'zaro

ta'sirini nazariy asoslash; pedagogik o'zaro hamkorlikni amalga oshirishning aniqlangan xususiyatlarini hisobga olgan holda, masofaviy ta'lim sharoitida o'qitish usullarini belgilash; masofaviy ta'lim sharoitida ta'lim jarayoni ishtirokchilarining pedagogik o'zaro ta'sir xususiyatlarini ochib beruvchi mualliflik kursini ishlab chiqish, modulni approbatsiya qilish va uning pedagogik o'zaro hamkorlikdagi samaradorligini aniqlash; masofaviy ta'lim sharoitida samarali pedagogik hamkorlik bo'yicha uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish.

Masofaviy ta'lim kontekstida o'zaro hamkorlikni samarali amalga oshirish uchun quyidagilarga yordam beradigan muayyan shart-sharoitlarni yaratish kerak: o'quv jarayonining barcha ishtirokchilarini vazifalarga masuliyat bilan yondashish va bajarishda faol jalb qilish; hamkorlikda tadqiqot ishlarini tashkil etish; doimiy aloqani amalga oshirish (sinxron va asinxron aloqa vositalari); empatiya va fikrlashni rivojlantirish.

Bu qonuniyatlarni amalga oshirishning xarakteri va yo'llari ta'lim va tarbiyaning mohiyatini yoritishda ochib berilgan. Shu yerda ta'kidlash joizki, ushbu qonuniyatlarni mohirona amalga oshirish o'qitish jarayonining didaktik samaradorligini oshirish uchun muhim sharoit yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 05.10.2020 y. PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
2. "Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim shaklini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 3-oktyabr №559 son qarori.
3. "Oliy ta'lim tashkilotlarida masofaviy ta'lim shaklining joriy etilishi tug'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Masxus ta'lim vazirligining 2022-yili 7-oktyabr 324-sonli buyrig'i.
4. Nishanov A.X., Anarbaeva F.O., Babamuxamedova M.A. – "Ochiq kodli Moodle platformasida ishlash" (qo'llanma), Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, – "Adabiyot uchqunlari", Toshkent, 2015, 248 bet.
5. Преображенский Б.Г. Система подготовки менеджеров для государственной службы: концепция развития <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=1126>.
6. Thurmond V. A., Wambach K., Connors H. R. et al. Evaluation of student satisfaction: Determining the impact of a Web-based environment by controlling for student characteristics // The American Journal of Distance Education. 2002, № 16. R. 169—189
7. Гребенюк Т. Б., Булан И. Г. Модель педагогического взаимодействия преподавателя и студентов в условиях дистанционного обучения // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2015. Вып.11. С. 7-14.
8. Бороненко Т. А. Активные и интерактивные методы педагогического взаимодействия в системе дистанционного обучения / Т.А. Бороненко, А.В. Кайсина, В.С. Федотова // Научный диалог. 2017. № 1. С. 227-243.
9. Громова Т. В. Теория и технология подготовки преподавателей вуза к деятельности в системе дистанционного обучения: дис. ... д-ра. пед. наук. Толятти : РГБ, 2011. 393 с.

Rezyume: Ushbu maqolada transformatsiya sharoitida bo'lajak o'qituvchilardan o'quv kontentlarni tayyorlashda yuqori pedagog mahoratini namoyon etishi va videodarslar yaratishda o'qituvchidan taqdimot materiallari, nutq madaniyati va maxsus videostudiolarda ishlash ko'nikmalariga ega bo'lishi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli transformatsiya, masofaviy ta'lim, pedagogik texnologiyalar, LMS platforma, sinxron rejim, asinxron rejim, o'quv kontent.

Аннотация: В данной статье показано, что в условиях трансформации будущие учителя должны демонстрировать высокие педагогические навыки при составлении учебного контента, а при создании видеоуроков учитель должен владеть навыками подачи материалов, культуры речи, работы в специальные видеостудии.

Ключевой слова: Цифровая трансформация, дистанционное обучение, педагогические технологии, платформа LMS, синхронный режим, асинхронный режим, контент обучения.

Abstract: This article shows that in the conditions of transformation, future teachers must demonstrate high pedagogical skills when compiling educational content, and when creating video lessons, the teacher must have the skills of presenting materials, speaking culture, and working in special video studios.

Keywords: Digital transformation, distance learning, educational technologies, LMS platform, synchronous mode, asynchronous mode, learning content.

OLIIY TA'LIM XIZMATLARI BOZORI ISHTIROKCHILARINING O'ZARO MUNOSABATLARINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Ravshanov N. B.

Samarqand davlat universiteti

Kirish (Introduction). Bugungi kunda oliy ta'lim tizimi rivojlanishining ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligini oshirish bir tomondan, ushbu tizimni boshqarishning xalqaro tajribada keng ko'lamda qo'llanilayotgan usullariga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, ta'lim xizmatlari bozorining kon'yunkturasi o'zgarishi hamda oliy ta'lim muassasalarining malakali yuqori ilmiy salohiyatga ega kadrlar ta'minotiga zarur bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlar va amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jamiyatni qayta qurish va kelgusida barqaror rivojlantirish imkonini beruvchi oliy ta'lim tizimini yaratishni zarurat etmoqda. Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barcha bosqichlarida insonni rivojlantirishning asosiy maqsadi – jamiyat intellektual salohiyatini, aholining turmush farovonligini oshirish, barqaror rivojlanish imkoniyatini beradigan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ekologik muhitni shakllantirish zarur bo'lmoqda.

Inson taraqqiyoti konsepsiyasida ta'lim asosiy tarkibiy qism bo'lib, jamiyatning muhim masalalarini hal etishda asosiy o'rinni egallaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida ilm-fan va ta'limni yuqori darajada

rivojlanirish ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-texnologik rivojlanishning muhim omili va harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan. Ta'lim xizmatlari bozori bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy tizimning iste'mol bozoridagi murakkab bo'lgan o'zaro bog'langan barcha elementlaridan tashkil topgan. Mazkur tizimni bosh generatori bo'lib, shubhasizki, mehnat bozorida o'ziga xos tovar sifatida chiquvchi malakali professional kadrlar tayyorlashdagi jamiyatning ehtiyoji hisoblanadi. Shuning uchun iqtisodiyotning transformatsiyalashishi sharoitida ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim xizmatlari bozori ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari va ularning raqobatbardoshligini oshirish yo'nalishlarini tadqiq etish alohida ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Inson rivojlanishi konsepsiyasida ta'lim asosiy tarkibiy qismlardan biri hisoblanib, jamiyatning muhim muammolarini hal etishda ham u asosiy o'rin egallaydi. Insoniyat sivilizatsiyasida ta'lim va ilm-fanni yuqori darajada rivojlantirish ijtimoiy, texnik hamda iqtisodiy taraqqiyotning muhim harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan. Tovar bozorlari tasnifidan kelib chiqqan holda ta'lim xizmatlari bozori o'z navbatida tovar bozorining bir turi sifatida ma'naviy ishlab chiqarilgan tovarlar bozorining tarkibiy qismi hisoblanadi. Tovar bozorining mohiyatidan kelib chiqqan holda ushbu bozor iqtisodiy aloqalar tizimini o'zidan namoyon etadi.

O'zbekistonlik olim G.Axunovning asari O'zbekistonda ta'lim xizmatlari marketingi muammolari tadqiq qilingan bo'lib, unda ta'lim xizmatlari bozorining rivojlanish xususiyatlari, ta'lim xizmatlari tushunchasining mohiyati va mazmuni, ta'lim xizmatlari bozori va mehnat bozorining shakllanish xususiyatlari, ta'lim xizmatlari bozorida marketing tadqiqotlarini o'tkazish, oliy ta'lim muassasalarining marketing strategiyasini ishlab chiqish, mamlakatimizda ta'lim xizmatlari va mutaxassislar mehnat bozorida menejment va marketing masalalari yoritib berilgan [1]. MDH olimlaridan Yu.A.Shevchenkoning asarida ta'lim xizmatlari bozorining shakllanishi, oliy ta'lim muassasalarida narxning shakllanishi va uning marketing strategiyasi, ta'lim xizmatlariga narx belgilashning umumiy algoritmi, pullik ta'lim xizmatlari bahosini aniqlashda xarajatlar usuli, oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish, ta'lim xizmatlariga narx belgilash bosqichlari, davlat oliy ta'lim muassasalarida narx belgilash siyosatining maqsadlari kabi masalalar tadqiq qilingan [9]. Shuningdek, V.S.Bajenovning asarida ta'lim xizmatlari bozorining shakllanishi, ta'lim xizmatlari bozorida marketing tadqiqotlarini amalga oshirish, ta'lim xizmatlariga talab va taklif muvofiqligi, bitiruvchilarni ishga joylashtirishni tartibga solish, iqtisodiyotning transformatsiyalashuvi sharoitida uzluksiz ta'limni amalga oshirish siyosatining asosiy yo'nalishlari, bitiruvchilarni ishga joylashtirishni tartibga solish mexanizmlari, oliy o'quv yurtlarida moliyaviy resurslarni diversifikatsiyalash jarayoni, ta'lim xizmatlari bozorida raqobatni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq tadqiqotlar olib borilgan [2]. M.A.Lukashenko asarida ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim muassasalarining o'rni, ta'lim xizmatlari bozorining rivojlanish xususiyatlari va shart-sharoitlari, oliy ta'lim muassasalarini boshqarish tizimi, ta'lim xizmatlarida talab va taklifning shakllanishi, mehnat bozori va ta'lim xizmatlari bozorining o'zaro bog'liqligi, bitiruvchilarni ishga joylashtirish jarayoni, oliy ta'limni rivojlantirish siyosatining maqsad va vazifalari, ta'lim xizmatlari bozorida raqobatni shakllanishiga doir masalalar tadqiq qilingan [4].

A.E.Vifleemskiy tomonidan chop ettirilgan monografiyada hududiy ta'lim xizmatlari bozorida ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirish, innovatsion iqtisodiyotda oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini nazariy asoslari, inson kapitalini rivojlanishi, bilimlar iqtisodiyotning shakllanishi, oliy ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishida intellektual liderlik strategiyalarini ishlab chiqish, ushbu sohada davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari, ta'lim xizmatlari bozorining o'ziga xos xususiyatlari hamda oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini omilli tahlilini o'tkazish muammolari tadqiq qilingan [3]. Rossiyalik tadqiqotchi L.V.Zaxarovning tadqiqot ishida ta'lim xizmatlari bozorining rivojlanish xususiyatlari, ta'lim xizmatlari va mutaxassislar mehnat bozorining o'zaro bog'liqligi, ta'lim xizmatlari tushunchasining mohiyati, mazmuni va tasnifi, ta'lim xizmatlari bozorida raqobatni shakllanishi, ta'lim xizmatlariga talab va taklifning shakllanishi, oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish, ta'lim xizmatlari bozorining strategik rivojlanishi va marketing tadqiqotlari masalalari o'rganilgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonda ta'lim xizmatlari bozorining rivojlanish mexanizmini takomillashtirish bo'yicha iqtisodiy tizimlar va nisbatlarni o'rganishga dialektik va tizimli yondashuv, kompleks baholash, qiyosiy va solishtirma tahlil, statistik va dinamik yondashuv hamda guruhlash usullaridan foydalanildi hamda ta'lim xizmatlari bozori hamda oliy ta'lim xizmatlari bozori ishtirokchilarining o'zaro munosabatlari tadqiq etildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'zbekiston Respublikasida ro'y berayotgan ijobiy o'zgarishlar va amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jamiyatni qayta qurish va kelgusida barqaror rivojlantirish imkonini beruvchi oliy ta'lim tizimini yaratishni zarurat etmoqda. Ta'lim xizmatlari insonning jamiyatdagi o'rnini aniqlab, uning intellektual salohiyatga ega a'zosi sifatida shakllantiradi. Ta'lim xizmatlari ijtimoiy manfaatlar sifatida ichki va tashqi samaraga ega bo'lish tavsifiga ega. Ta'lim xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning ichki samarasi shundan iboratki, kasb, mutaxassislik bo'yicha ta'lim salohiyatini oshiruvchi har bir inson boshqasi bilan taqqoslaganda yuqori daromad olishi ta'limdan individual qaytimni oshirish imkoniyatini beradi. Tashqi samara esa makroiqtisodiy qarorlarni qabul qilish, yalpi ichki mahsulot hajmini oshishi, mehnat unumdorligining o'sish sur'atlarida namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, ta'lim xizmatlari – ishchi kuchini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishga hamda xodimning kasb yoki malaka olishga, qayta malakadan o'tishga, ishlab chiqarish talabini qondirishga yo'naltirilgan o'quv yurtining o'quv, boshqaruv va moliyaviy natijasidir. Hozirgi vaqtda nafaqat alohida bir kishi balki, butun mamlakat taqdiri va uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi shu mamlakat aholisini ta'lim darajasiga bog'liq ekanligi kunday ravshan bo'lmoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barcha bosqichlarida insonni rivojlantirishning asosiy maqsadi – jamiyat intellektual salohiyatini, aholining turmush farovonligini oshirish, barqaror rivojlanish imkoniyatini beradigan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ekologik muhitni shakllantirishdan iborat. Inson taraqqiyoti konsepsiyasida ta'lim asosiy tarkibiy

qism bo'lib, jamiyatning muhim masalalarini hal etishda asosiy o'rinni egallaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida ilm-fan va ta'limni yuqori darajada rivojlantirish ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-texnologik rivojlanishning muhim omili va harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan [11]. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida" Qonunining 4-moddasida keltirilganidek: jinsi, tili, yoshi, irqi, milliy mansubligi, e'tiqodi, dinga munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi, xizmat turi, ijtimoiy mavqei, turar joyi, O'zbekiston Respublikasi hududida qancha vaqt yashayotganligidan qat'iy nazar, har kimga bilim olishda teng huquqlar kafolatlanadi [10]. Bunda, mamlakatimizda ta'lim olishga bo'lgan e'tiborning davlat siyosati doirasida qaralishi, uning respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim ijtimoiy vazifasi sifatida nazarda tutilishining isboti hisolanadi.

Iqtisodchi olimlar tomonidan keltirilgan ta'riflarda ta'lim xizmatlarining bozor mohiyatini aniqlash uchun uning o'ziga xos xususiyatlari va jihatlari, xususan, boshqa ijtimoiy manfaatlar singari ichki va tashqi samara xususiyatlari hamda uning nomoddiy boylikka, nomoddiy ne'matlarga tegishli ijtimoiy ahamiyatga ega tovar ekanligi, ta'lim xizmatlari turli ijrochilar tomonidan amalga oshirilishi hisobga olinmagan.

Ta'lim xizmatlarining o'ziga xos jihatlari va xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Ta'lim xizmatlarini pul ko'rinishidagi qiymatini bevosita o'lchashning imkonini mavjud emasligi, ko'p hollarda ushbu ko'rinishdagi xizmatlarni yaratishga xarajatlarni aniqlashning imkoni yo'q.

2. Ta'lim xizmatlarini ishlab chiqaruvchi sub'ektlar oldiga qo'ygan maqsadlarining keng ko'lamliligi va ularni yuqori darajada kengayishib borishi. Ko'pchilik ta'lim muassasalari oldida potensial iste'molchi talabini qondirish uchun ular tomonidan bajarilishi kerak bo'lgan ko'p miqdordagi vazifalar qo'yiladi va har doim ham ular qonunchilikda aniq ko'rsatilmaydi. Jahonda ta'lim sohasida yuz berayotgan o'zgarishlar ularga qo'yilayotgan talablar va vazifalarni doimiy o'sishiga olib kelmoqda.

3. Ta'lim ma'naviy qadriyatlarni yaratadi hamda ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning kompleks tavsifga egaligi ta'limni olayotganlarning shaxsi sifatida namoyon bo'lishi, tarbiyalanishi va ijtimoiy rivojlanishiga qodirligini paydo qiladi.

4. Ta'lim xizmatlarini berish jarayonida o'qituvchilar va tinglovchilar bir biri bilan o'zaro munosabatda bo'lishadi. Bunda ta'lim xizmatlarini ko'rsatish jarayonida mutaxassisning bilimi va faol bo'lishiga talab oshadi hamda mijozni shaxsi tubdan o'zgaradi.

5. Ta'lim xizmatlarini ko'rsatish va uning natijalari uchun jamiyat va davlat nazorati amalga oshiriladi. Bu ta'lim sohasida qonunchilik tizimini mustahkamlash bo'yicha islohotlar doirasida yuzaga keladigan mas'uliyatni oshiradi.

6. Ta'lim xizmatlarining natijalarini aniqlash va bir vaqtda baholash imkonining mavjud emasligi. Bunda ta'lim xizmatlarini ko'rsatish samarali natija sifatida uzoq vaqtdan keyin sodir bo'lishi mumkin hamda uni bilvosita ko'rsatkichlar assoida baholash mumkin.

7. Ta'lim xizmatlari bozorida oldi-sotdi jarayonini murakkabligi.

8. Ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning uzoq muddat davom etishi. Ta'lim xizmatlarini ko'rsatish davomli uzoq davrni o'zida ifoda etadi.

Ta'lim xizmatlari – bu belgilangan tartibda ta'lim va malaka to'g'risidagi hujjatlar bilan tasdiqlangan muayyan kompetensiya, malaka va ko'nikmalarni o'zlashtirish natijasi hisoblangan ta'lim faoliyatini amalga oshirish jarayonida ta'lim muassasalari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatdir. Tadqiqot jarayonida oliy ta'lim muassasalarining ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshligini oshirishning ilmiy-nazariy, uslubiy va amaliy jihatlarga e'tiborimizni qaratamiz. Ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining xususiyatlari ular faoliyatining o'ziga xos jihatlari bilan aniqlanadi: taqdim etilayotgan xizmatlarning tabiati; raqobatbardoshlikni shakllantirishda o'ziga xos omillar ta'sirining tarkibi va xususiyatlari; ta'lim faoliyati natijalaridan manfaatdor tomonlarning o'zaro munosabatlari.

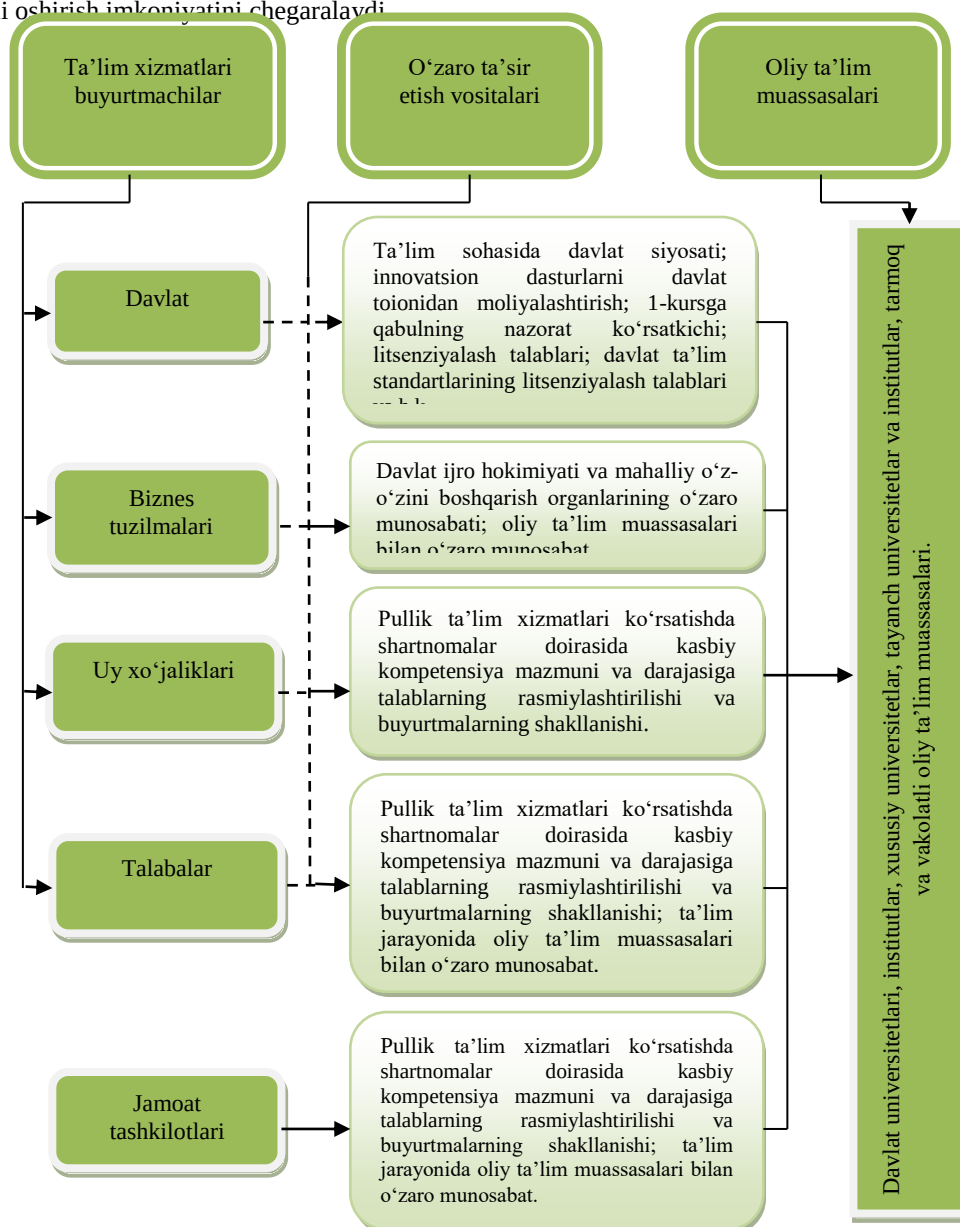
Oliy ta'lim muassasa (OTM)larining ta'lim xizmatlarini ko'rsatishdagi xususiyatli jihatlari quyidagilardan iborat: ta'lim xizmatlari nomoddiy xususiyatga ega va jamg'arilmadi, lekin intellektual salohiyatni shakllantirishga yo'naltirilgan ularning natijalari jamg'ariladi va umumlashtiriladi; tayyorlashning me'yoriy muddatini aniqlovchi uzoq vaqt davomida ta'lim xizmatlariko'rsatiladi; oliy ta'lim muassasalarining ta'lim xizmatlari iste'molchisi muayyan darajada tayanch ma'lumotga ega bo'lishi zarur; ta'lim xizmatlari vositachilarsiz bir vaqtning o'zida oshirib chiqariladi va iste'mol qilinadi; xizmatlar ko'rsatish natijalariga davlatning yuqori darajada manfaatdorligi, shuning uchun ta'lim xizmatlari jamiyat taraqqiyoti va uning intellektual salohiyati shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Umumiy va oliy ta'lim tizimining yuqori darajadagi ijtimoiy ahamiyati ta'lim muassasalari faoliyatni tashkil etishga jiddiy talablarni qo'yadi: ta'lim jarayonida ishtirok etish shartlari va uning samaradorligini baholashga qo'yiladigan talablarni belgilaydi, shuningdek keng doiradagi manfaatdor shaxslar, jamoat institutlari va tashkilotlari manfaatlarini hisobga olish zaruratini aniqlaydi. Ta'lim xizmatlari bozorining turli xil ishtirokchilarining manfaatlaridan kelib chiqib, munosabatlarning xarakteri va o'ziga xosligi ushbu bozorda oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Birinchi navbatda keltirilgan xususiyatlar jamiyat va ta'lim xizmatlari buyurtmachilarining talabini qondirish kontekstida sodir bo'ladi. Mazkur bozorning turli xil ishtirokchilari tomonidan ko'zlangan maqsadlar tashkilotga muayyan xulq-atvor modelini belgilaydigan cheklavlarni tizimini qo'yadi. So'ngra u raqobatbardoshlikni shakllantirish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratadi, bu esa ta'lim xizmatlari bozorida harakatlar strategiyasini aniqlash imkonini beradi. OTMlarining ta'lim xizmatlari bozoridagi ishtirokni tadqiq etamiz. Avvalambor, buyurtmachilarni qaraymiz. Respublikamiz ta'lim tizimida ta'lim xizmatlarining asosiy buyurtmachi davlat bo'lib, u tegishli davlatning ijro etuvchi hokimiyat organlari orqali muayyan ta'lim yo'nalishlari (mutaxassisliklari) va ta'lim darajalari bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash buyurtmasini shakllantiradi hamda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan normativ shaklida byudjetdan moliyalashtirishni amalga oshiradi.

Iqtisodiyot nazariyasida keltirilgan terminologik apparatdan foydalangan holda buyurtmachilarning keyingi toifasini pullik ta'lim xizmatlarni ko'rsatish bo'yicha shartnomalar tuzish orqali mutaxassislar tayyorlashga talabini shakllantirish ob'ekti bo'lib, «uy xo'jaliklari» hisoblanadi. Bozorning ahamiyatli bo'lmagan ulushini to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar asosida muayyan kategoriyadagi mutaxassislarni o'zlarining manfaatlaridan kelib chiqqan holda o'qitish bo'yicha talabni shakllantiruvchi biznes tuzilmalari tashkil etadi. Bu vaqtda buyurtmachilar bitiruvchilarning asosiy iste'molchilari sifatida ularga so'nggi kasbiy kompetensiyalar va malaka darajalariga nisbatan yuqori talabni qo'yadilar.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, yalpi milliy mahsulot tarkibida xususiy sektorning ulushi va moliyalashtirish nisbatidagi nomuvofiqlik davlat va tadbirkorlik munosabatlari tizimida milliy iqtisodiyot uchun malakali kadrlar tayyorlash sohasida mavjud nomutanosiblikni yuzaga keltiradi. Davlat ijtimoiy funksiyalarni bajara turib, bitiruvchilarni moliyalashtiradi, ularning 70,0%dan ortig'i xususiy korxonalar va tashkilotlarda ishlaydi.

OTMlarining raqobatbardoshligini shakllanishiga ta'lim xizmatlari bozori ishtirokchilarining ta'sirini ko'rib chiqamiz: 1. Milliy oliy ta'lim tizimining raqobatbardoshligi, mutaxassislarni tayyorlash tuzilmasi va hajmining iqtisodiyot ehtiyojlariga muvofiqligi hamda ularning malakasini davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiqligini ta'minlashbutun mamlakat iqtisodiyotining innovatsion rivojlanishi va raqobatbardoshligining asosi bo'lib hisoblanadi. Davlat mezonlar va ko'rsatkichlar to'plami orqali ta'lim tizimi va oliy ta'lim muassasalarining faoliyatini baholab, muaxsus usullar vositasida uni tartibga soladi va shu bilan birga, oliy o'quv yurtlarining raqobatbardoshligi shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Litsenziyalash talablariga va akkreditatsiya mezonlariga javob bermaydigan OTM yuqori sifatli ta'lim xizmatlarini ko'rsata olmaydi va ta'lim faoliyatini amalga oshira olmaydi hamdauning raqobatbardoshligi yuqori bo'lmaydi. Bu, birinchidan, oliy ta'lim tizimining yuksak ijtimoiy ahamiyati bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, OTMlarining aksariyati davlat ijro etuvchi hokimiyat organlarining boshqaruv shakli bilan bog'liq bo'lib, ularni tijorat muassasasisifatida faoliyat yuritishga yo'l qo'ymaydi. Bu esa oliy ta'lim muassasalari tomonidan foydani oshirish imkoniyatini chegaralaydi.



1-rasm. Ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim tizimi ishtirokchilarining o'zaro munosabati⁴

1-rasmda keltirilgan o'zaro munosabatlarni amalga oshirish vositalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, OTMlarining ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshligining asosiy omillarimutaxassislar va moddiy resurslarni tayyorlash bo'yicha hukumatning buyrug'i; samaradorlik darajasi ta'lim muassasasining raqobatbardoshligini belgilovchi omilga aylanadi. Bozorda raqobat kurashining tavsifi (shu jumladan, ta'lim xizmatlar) turli xil ko'rinishdagi resurslar uchun mavjud holatni nazarda tutadi va imijni oshirish vositalarini faol qo'llashga sharoit yaratadi. Eng yaxshi moddiy-texnik, ilmiy va ishlab chiqarish bazasiga ega yuqori darajadagi maqom bilan OTMlari ham milliy, ham hududiy darajada bozorlarning katta ulushi uchun kurashadilar. Shu bilan birga, muvaffaqiyatning asosiy OTMning obro'si va brend ega bo'lishidir. Ularning imijini yaratishning ajralmas elementi bo'lgan milliy va xalqaro reyting ta'lim xizmatlari bozorida oliy o'quv yurtlarining raqobatbardoshligini shakllanishi va oshirishning vositasi hisoblanadi. Bunda o'rnatilgan mezonlar va ko'rsatkichlar asosida OTMning milliy va xalqaro reytingdagi o'rni aniqlanadi.

2. OTMni tanlashda uy xo'jaliklari uchun asosiy mezon ta'limga investitsiyadan kutilayotgan daromad hisoblanadi. Bozorda barqaror o'rni, samarali marketing strategiyasi, ta'lim dasturlarining innovatsion tavsifga egaligi uy xo'jaliklarini shu bilan ishonitradiki, aniq OTM boshqasidan ko'ra ko'proq imkoniyatlarni taqdim qiladi va raqobatbardoshligini shakllantiradi.

3. Tadbirkorlik tuzilmalarining asosiy maqsadi – ularning malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyojini qondirish hamda muayyan mutaxassislik bo'yicha tayyorlanish darajasini zamonaviy texnologik talablarga muvofiqligini ta'minlashdan iborat. Biznes va ta'limning o'zaro munosabati darajasi raqobatbardoshlikni shakllantirish vositasi hisoblanadi. Iqtisodiy munosabatlar sub'ektlari OTMlar o'rtasida bevosita aloqalarni o'rnatilishi ta'lim dasturlarini moslashtirish, ixtisosliklarni shakllantirish, milliy iqtisodiyotning real ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda amaliy tayyorgarlik ko'rish va ixtisoslashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

4. Talabalar ta'lim dasturlarining innovatsion darajasi, akademik mobillik, olingan bilimlarni dolzarbligi va qo'llanilishiga qo'yiladigan talablarni taqdim eta turib, OTMni doimiy ravishda innovatsiyalarni joriy etish va takomillashtirishni rag'batlantiradi. Bunda raqobatbardoshlik shakllanishining muhim manbai bo'lib, mutaxassis tayyorlashning tanlangan yo'nalishi doirasida universitet bitiruvchilarini kasbiy realizatsiya qilish imkoniyati hisoblanadi.

5. Ta'lim xizmatlari bozorida OTM raqobatbardoshligi shakllanishining muhim jihati bo'lib, ularning o'ziga xos o'rni hisoblanadi. Marketing strategiyasini realizatsiya qilish asosida ular bozorningkatta ulushini egallash uchun zarur choralarni ko'radi va investitsiya manbalari hamda inson resurslarini jalb qiladi. Universitetlar nafaqat maqsadli davlat byudjeti mablag'larini taqsimlashda ishtirok etadi, balki ochiq bozorda abituriyentlar uchun raqobat kurashida ishtirok etadi va bunda asosiy omil bo'lib, universitet mavqeining jamoatchilik oldida va kasbiy tan olinishi, milliy va xalqaro reyting tizimlari uning holati hisoblanadi.

6. Norasmiy tartiblar doirasidagi jamoat institutlari standart parametrlardan ta'lim tizimini turlicha chetlanishiga operativ ta'sir ko'rsatishning ahamiyatli darajasida imkoniyatga ega bo'ladi. Ta'lim munosabatlarining bevosita ishtirokchilariga murojaat qilish orqali ular zaruriy harakatlarni rag'batlantiradilar. Birinchi navbatda ta'lim muassasasi imijining tayanch elementi sifatida obro'iga putur yetkazmaslik maqsadida davlat OTMlarning yuqori darajada raqobatbardoshligini shakllantirish va qo'llab-quvvatlash manbai bo'lib hisoblanadi.

Qabul qilishning nazorat ko'rsatkichlarini shakllantirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlari ehtiyojlari hamda ta'lim xizmatlariga bo'lgan bozor sharoitlaridan kelib chiqqan holda davlat ko'rsatilgan ta'lim dasturlarini amalga oshirish darajasidan boshlab, davlat universitetlariga ustunlik beradi. Amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ta'lim dasturlari va ta'lim muassasalarining ko'lami markazlashtirilgan va samarali boshqarish imkonini beradi mutaxassislar tayyorlashga davlat buyurtmasini joylashtirish va potensial mehnat bozorini yaratish. Mutaxassislar nuqtai nazaridan flagman universitetlar ikkinchi o'rinni egallab, tarmoq, idoraviy va mintaqaviy qabul maqsadlarini qoldiq asosida oladi yoki ololmaydi umuman olganda, ko'pincha amalga oshirish sifati va ta'lim dasturlari sonining yetarli emasligi, shuningdek, ta'lim xizmatlari bozorining past ulushi bilan bog'liq. Ekspert baholash bo'yicha, ta'lim xizmatlari buyurtmachilari bilan mustahkam o'zaro munosabatlardavlatuniversitetlari, institutlar va tayanch universitetlarda kuzatilgan. Bunday natijaning sababi buyurtmachilar tomonidan iste'molchilarning umidlari deb atash mumkin. Xususan, biznes tuzilmalari bilan o'zaro munosabatlar yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki biznes hamjamiyati bunda ta'lim dasturlarini realizatsiya qilishdan eng yuqori sifatga erishga umid bog'laydi.

Uy xo'jaliklari va talabalar (abituriyentlar)ning davlat universitetlari va institutlari yuqori darajadagi o'zaro munosabati kasbiy realizatsiyani amalga oshirish uchun kutilayotgan katta imkoniyatlar bilan bog'liq.

Umuman olganda, jamiyat oliy ta'lim tizimini professional o'zini o'zi anglash vositalari bilan bir qatorda shaxsning ham, butun jamiyatning ham ijtimoiy, madaniy va kommunikativ rivojlanishi uchun bir qator imkoniyatlarni ta'minlaydigan muhim ijtimoiy institut sifatida talqin etadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Olib borilgan tadqiqotlar quyidagilarni ko'rsatmoqda:

1. Oliy ta'lim tizimida davlat va xususiy OTMlarning rivojlanib borishi ta'lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni shakllantirishning bir qator xususiyatlarini shakllantirish imkonini beradi.

2. Taqdim qilinayotgan xizmatlar xususiyatlari ham ob'ektiv iqtisodiy sabablar, ham oliy ta'lim sohasining yuqori ijtimoiy ahamiyati bo'yicha ularning sifatiga bog'liq holda raqobatbardoshlikni shakllantirishni nazarda tutadi.

⁴ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

3. Ta'lim xizmatlarining buyurtmachilari muvofiq instrumentlar vositasida turli xil o'zaro munosabatlar ko'rinishida aniq mutaxassislarni tayyorlash sifati, hajmi va tarkibi bo'yicha OTMga talablarni qo'yadi hamda ularning hatti-harakatlarini belgilaydi va raqobat strategiyasini tanlashni shartlaydi.

4. Ta'lim xizmatlari bozorida oliy ta'lim muassasalari raqobatbardoshligining shakllanishining raqobatbardoshligini baholash uchun muayyan uslubiy yondashuvlarni joriy etishda o'z ifodasini topadi va bunda ushbu soha o'ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

ADABIYOTLAR

1. Axunova G. O'zbekistonda ta'lim xizmatlari marketingi muammolari. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim Vazirligi, Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti. – T.: Iqtisod-Moliya, 2005 y. – 244 b.
2. Баженова В.С. Непрерывное образование в условиях трансформации экономической системы. – М.: Изд. Рос. экон. акад., 2000-216 с.
3. Вифлеемский А.Е. Экономика образования / А.Е. Вифлеемский. – М., 2003. – 342 с.
4. Лукашенко М.А. Высшие учебные заведения на рынке образовательных услуг: актуальные проблемы управления. – М.: Изд. Маркет ДС, 2003. – 358 с.;
5. Захарова Л.В. Формирование и развитие образовательных услуг: автореф. дисс. канд. экон. наук / Белград. 2002-235 с.
6. Nasimov D.A., Arabov N.U., Khomitov K.Z. Flexible employment prospects in cis countries // International journal of scientific & technology research volume 9, issue 02, february 2020.
7. Повышение конкурентоспособности регионального вуза в условиях
5. экономики знаний: монография / Под ред. Веселовского М.Я., Измайловой М.А./ – М.: Издательство «Научный консультант». 2015 – 200 с.
8. Сонь Т.А. Формирование рынка образовательных услуг / www.marketing.spb.ru
9. Шевченко Ю.А. Маркетинговые стратегии ценообразования в вузе // Практический маркетинг. 2002. № 10 (68). С. 25-32.
10. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 29.08.1997 g. №464-I.
11. <https://cyberleninka.ru/article/n/talim-hizmatlari-bozorida-oloy-talim-muassasalari-ra-obatbardoshligini-oshirishning-a-amiyati-va-tamoyillari/viewer>

Rezyume. Maqolada oliy ta'lim xizmatlari bozori ishtirokchilarining o'zaro munosabatlarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: oliy ta'lim xizmatlari bozori, umumiy va oliy ta'lim tizimini, iqtisodiy sabablar.

Резюме. В статье анализируются основные направления развития взаимоотношений участников рынка услуг высшего образования.

Ключевые слова: рынок услуг высшего образования, система общего и высшего образования, экономические причины.

Abstract. The article analyzes the main directions of development of relations between the participants of the market of higher education services.

Key words: market of higher education services, the system of general and higher education, economic reasons.

TALABALARNI LOYIHAVIY FAOLIYATGA TAYYORLASH MUAMMOSINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ADABIYOTLARDA YORITILISHI

Sayimbetova N. Z.

Qoraqalpoq davlat universiteti assistenti

Talabalarni psixologik va pedagogik adabiyotlar asosida loyiha faoliyatiga tayyorlash ularning ta'lim yo'lining eng muhim jihati hisoblanadi. Loyihaga asoslangan ta'lim talabalarga o'quv tajribasini oshiradigan va ko'nikmalarini rivojlantiradigan amaliy qo'shma topshiriqlarni bajarish imkoniyatini beradi. Biroq, o'quvchilarni ushbu darslarga to'g'ri tayyorlash jarayoni zamonaviy ta'lim sharoitida qiyin vazifa bo'lib qolmoqda. Psixologiya va pedagogika sohasida o'quvchilarga loyiha asoslangan vazifalarni bajarishda muvaffaqiyat qozonish uchun zarur vositalar va resurslarni qanday qilib eng yaxshi tarzda yetkazib berishni tushunishda bo'shliq mavjud. Ushbu bo'shliq o'quvchilarning o'qishi va rivojlanishiga ko'maklashish vositasi sifatida loyiha faoliyati samaradorligini pasaytiradi. Shuning uchun ushbu muammoni chuqurroq o'rganish va uni hal qilish strategiyasini o'rganish muhimdir. Ushbu tadqiqot talabalarni psixologik va pedagogik kontekstda loyiha faoliyatiga tayyorlashda qo'llaniladigan usul va yondashuvlarni o'rganishga qaratilgan. Amaldagi amaliyotlarni va potentsial kamchiliklarni o'rganib chiqib, ushbu tadqiqot takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlashga va talabalarining loyiha asoslangan ta'limga tayyorgarligini oshirish bo'yicha tavsiyalar berishga intiladi. Mavjud adabiyotlar, empirik tadqiqotlar va amaliy natijalarni har tomonlama tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot talabalarining loyiha faoliyatiga tayyorligining muhim masalasiga oydinlik kiritishga va psixologiya va pedagogikada ta'lim amaliyotini rivojlantirishga hissa qo'shishga intiladi.

Ma'lumotlarni yig'ish, birinchi navbatda, talabalarining loyiha faoliyatiga tayyorgarligi to'g'risida to'liq ma'lumot olish uchun sifatli va miqdoriy tadqiqot usullarining kombinatsiyasini o'z ichiga oladi. Quyidagi ma'lumotlarni yig'ish texnikasi qo'llanildi:

1. So'rovnoma: tanlangan talabalar namunalari orasida loyihaning tayyorgarligi, duch keladigan muammolar va ta'lim yondashuvlarining afzalliklari to'g'risida miqdoriy ma'lumotlarni to'plash uchun tuzilgan so'rovnoma tarqatildi.

2. Suhbatlar: talabalar guruhi bilan loyiha faoliyati bilan bog'liq tajribalari, ularni tayyorlash samaradorligi va takomillashtirish bo'yicha takliflar to'g'risida sifatli ma'lumotlarni to'plash uchun chuqur suhbatlar o'tkazildi.

3. Kuzatishlar: sinfdagi kuzatuvlar va hujjatlarni tahlil qilish, shuningdek, so'rovlar va intervyular orqali to'plangan ma'lumotlarni to'ldirish va talabalarning loyihaga asoslangan ta'limga jalb qilinishini yanada yaxlit tushunish uchun ishlatildi.

Tadqiqot muammosini qat'iy tekshirishni ta'minlash uchun ma'lumotlarni tahlil qilish bir necha bosqichda o'tkazildi. Ma'lumotlarni tahlil qilish uchun quyidagi qadamlar qo'llanildi:

1. Miqdoriy tahlil: tadqiqot ma'lumotlari ma'lumotlardagi munosabatlarni aniqlash uchun tavsiflovchi statistika, korrelyatsiya va regressiya tahlili kabi miqdoriy tahlil texnikasiga bo'ysunadi.

2. Sifatli tahlil: intervyu transkriptlari va kuzatuv yozuvlari talabalarning loyiha faoliyatiga tayyorgarligi bilan bog'liq takrorlanadigan mavzular va tushunchalarni aniqlash uchun tematik tahlil yordamida tahlil qilinadi.

3. Ma'lumotlarning integratsiyasi: miqdoriy va sifatli topilmalar talabalarning loyiha faoliyati va ularni tayyorlash bo'yicha tajribalarini har tomonlama tushunish uchun birlashtiriladi. Ma'lumot manbalarining uchburchagi tadqiqot natijalarining asosiligi va ishonchligini oshiradi. Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishda aralash metodlarni qo'llagan holda, ushbu tadqiqot talabalarning psixologik va pedagogik sharoitlarda loyiha faoliyatiga tayyorgarligini yaxlit o'rganishni taklif qiladi.

Talabalarni loyiha faoliyatiga tayyorlash zamonaviy ta'limning muhim jihati hisoblanadi. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda bu muammo turli tomonlardan, jumladan, uslubiy yondashuvlar, pedagogik strategiyalar va psixologik jihatlaridan ko'rib chiqiladi. Talabalarni tayyorlashga metodik yondashuvlar. Ko'pgina tadqiqotlar ta'lim jarayonida loyihaga asoslangan usullardan foydalanish muhimligini ta'kidlaydi. Loyiha faoliyati tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, T.V.Kornilova va E.I.Kostenkovaning ishlari shuni ko'rsatadiki, loyiha usullarini joriy etish o'quv jarayonining sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi va bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi [8]. Pedagogik strategiyalar. O'qitishning samarali strategiyalari fanlararo loyihalardan foydalanish, AKT (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari) ning integratsiyalashuvi, o'quvchilarning mustaqil ishlashi uchun shart-sharoit yaratishni o'z ichiga oladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik yordam va motivatsion muhitni yaratish loyiha faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosiy omillari hisoblanadi.

Tayyorgarlikning psixologik jihatlar. Talabalarning loyiha faoliyatiga psixologik tayyorgarligi o'z-o'ziga ishonchni, o'zini o'zi boshqarish qobiliyatini va hissiy barqarorlikni rivojlantirishni o'z ichiga oladi. L.V.Petrova va A.N.Ivanovning asarlarida loyiha faoliyatining barcha bosqichlarida talabalarga psixologik yordam ko'rsatish muhimligi ta'kidlangan [9]. Talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish va pedagogik yondashuvlarni ularning ehtiyojlariga moslashtirish ham muhimdir.

Natijalar. Tadqiqot mobaynida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, loyiha faoliyatining ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi ta'lim natijalarining sezilarli yaxshilanishiga olib keladi. Masalan, universitetlar tadqiqot loyihalari, startaplar va amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlar kabi ish shakllaridan faol foydalanadilar. Talabalarni loyiha faoliyatiga tayyorlash muammosi ko'p qirrali bo'lib, kompleks yondashuvni talab qiladi. Psixologik-pedagogik adabiyotlar turli xil uslubiy va pedagogik strategiyalarni taklif qiladi, shuningdek, psixologik yordamning muhimligini ta'kidlaydi. Loyiha faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish va qulay ta'lim muhitini yaratish kerak.

Talabalarni loyiha faoliyatiga tayyorlash bo'yicha tadqiqot va amaliyot misollariga quyidagilar kiradi:

1. Dizayn texnikasini qo'llash

Misol: T. V. Kornilovaning tadqiqoti Kornilova o'zining "Loyiha faoliyati talabalarning kasbiy vakolatlarini rivojlantirish vositasi sifatida" asarida texnik universitetlarda loyiha usullaridan foydalanish tajribasini o'rganadi. Muallifning ta'kidlashicha, loyiha yondashuvini joriy etish muvaffaqiyatli martaba uchun zarur bo'lgan professional ko'nikma va malakalarni rivojlantirishga yordam beradi [7].

Asosiy xulosalar:

- Loyiha faoliyati bilimlarni faol egallashni rag'batlantiradi.
- Loyihalar ustida birgalikda ishlash muloqot va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.
- Talabalar amaliy tajriba orttirmoqda, bu esa ularning mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshiradi.

2. Loyiha faoliyatiga AKT integratsiyasi

Misol: E. I. Kostenkova tadqiqoti

Kostenkova "Talabalar loyiha faoliyatida AKTdan foydalanish" maqolasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'quv jarayoni samaradorligiga ta'sirini tahlil qiladi. Muallif AKTning talabalar motivatsiyasi va loyihani amalga oshirish sifatiga ijobiy ta'sirini ta'kidlaydi [8].

Asosiy xulosalar:

- AKT yanada qiziqarli va interaktiv loyihalar yaratish imkonini beradi.
- Texnologiyalardan foydalanish axborot va resurslardan foydalanishni osonlashtiradi.
- Elektron platformalar va dasturlar loyiha boshqaruvini va ishtirokchilar o'rtasidagi o'zaro aloqani yaxshilashga yordam beradi.

3. Talabalarga psixologik yordam

Misol: L. V. Petrova tadqiqoti

Petrova o'zining "Talabalarning loyiha faoliyatiga psixologik tayyorgarligi" asarida psixologik yordamning loyihalar muvaffaqiyatiga ta'sirini o'rganadi. Muallif o'ziga ishonch, o'zini o'zi boshqarish va stressga chidamlilik kabi psixologik tayyorgarlikning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlaydi [9].

Asosiy xulosalar:

- Psixologik yordam talabalarga loyiha faoliyati bilan bog'liq qiyinchiliklar va stresslarni engishga yordam beradi.
- O'z-o'zini tartibga solish ko'nikmalarini rivojlantirish vaqt va resurslarni yanada samarali boshqarishga yordam beradi.

- Talabalarga individual yondashish ularning shaxsiy xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish imkonini beradi.

4. Loyiha faoliyatining muvaffaqiyatli misollari

Misol: Oliy Iqtisodiyot maktabida (HSE) amaliyot

HSE o'quv jarayonida loyihaga asoslangan usullardan faol foydalanadi. Talabalar fanlararo loyihalarda ishtirok etadilar, startaplar yaratadilar va amaliyotga qaratilgan topshiriqlar ustida ishlaydilar. O'qituvchilar loyihalar ustida ishlashning barcha bosqichlarida yordam ko'rsatadigan maslahatchilar va maslahatchilar sifatida ishlaydi.

Asosiy xulosalar:

- Loyihalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi.

- Talabalar nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

- Loyiha faoliyati tadbirkorlik ko'nikmalarini va innovatsion fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarni loyiha faoliyatiga tayyorlash turli texnika va yondashuvlarni birlashtirishni talab qiladi. Loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun qulay ta'lim muhitini yaratish uchun ham pedagogik, ham psixologik jihatlarni hisobga olish muhimdir.

Muhokama. Talabalarni loyiha faoliyatiga tayyorlash bo'yicha tadqiqot savollari kontekstida natijalarni talqin qilish joriy tayyorgarlik strategiyalarining samaradorligi va ularning talabalarni jalb qilish va ishlashga ta'siri haqida muhim tushunchalarni ochib beradi. Muhokama topilmalarning oqibatlarini, ularning mavjud adabiyotlar bilan uyg'unligini va ushbu sohada kelajakdagi tadqiqotlar uchun potentsial yo'llarni o'rganishga intiladi.

1. Topilmalar talqini: natijalar talabalarining tayyorgarligi va ularning loyiha faoliyatidagi ko'rsatkichlari o'rtasidagi muhim bog'liqlikni ko'rsatadi. O'zini yetarli darajada tayyor his qilgan talabalar loyihaning yanada muvaffaqiyatli natijalariga hissa qo'shib, yuqori darajadagi faollik va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini namoyish etdi. Ushbu topilmalar samarali tayyorgarlik talabalarining loyihaga asoslangan muhitda ishtirok etishi va o'rganishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi haqidagi gipotezani qo'llab-quvvatlaydi.

2. Natijalar: Talabalarining tayyorgarligiga ta'sir qiluvchi omillarni tushunib, manfaatdor tomonlar talabalarining tayyorgarligini oshirish va loyiha faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini qo'llab-quvvatlash uchun maqsadli tadbirlarni amalga oshirishi mumkin. Vaqtni boshqarish va hamkorlik masalalari kabi talabalar duch keladigan umumiy muammolarni hal qilish o'quv tajribalari va natijalarini yaxshilashga olib kelishi mumkin.

3. Mavjud adabiyotlarga aloqadorlik: tadqiqot natijalari mavjud adabiyotlarga mos keladi, bu esa talabalarni o'rganish va jalb qilishni osonlashtirishda loyihadan oldingi tayyorgarlikning muhimligini ta'kidlaydi. Tadqiqotlar talabalarining loyiha faoliyatida samarali ishtirok etish qobiliyatini shakllantirishda oldingi bilimlar, o'z-o'zini samaradorlik va hamkorlik ko'nikmalarining rolini ta'kidlaydi. Ushbu tadqiqot loyihaga asoslangan ta'lim sharoitida tayyorgarlik va ishlash o'rtasidagi bog'liqlikning empirik dalillarini taqdim etish orqali ushbu bilimlar to'plamiga hissa qo'shadi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalarini muhokama qilish talabalarining loyiha faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini rivojlantirishda faol tayyorgarlikning muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu tushunchalardan foydalangan holda va talabalarining tayyorligi dinamikasini o'rganishni davom ettirish orqali o'qituvchilar o'quv tajribalarini optimallashtirishlari va talabalarga loyihaga asoslangan o'quv muhitida rivojlanish imkoniyatlarini berishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, munozara bo'limidagi natijalarni tahlil qilish va talqin qilish loyihaga asoslangan o'quv muhitida talabalarni tayyorlashning muhim rolini yoritib beradi. Topilmalar talabalarining faolligini, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini va loyiha faoliyatidagi umumiy ko'rsatkichlarni oshirishda etarli tayyorgarlikning ahamiyatini ta'kidlaydi. Mavjud adabiyotlar bilan moslashtirish va tadqiqotning oqibatlarini aniqlash orqali ushbu tadqiqot talabalarining loyiha ishlariga tayyorligini qo'llab-quvvatlash uchun proaktiv chora-tadbirlarning ahamiyatini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Ball, C. T., & Pelco, L. E. (2006). Teaching research methods to undergraduate psychology students using an active cooperative learning approach. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 17(2), 147-154.
2. Baymukhambetova, B., Nauryzbayeva, E., Li, E., Baizhanova, S., Bekmagambetova, M., Sapieva, M., & Pchelkina, T. (2016). Preparation of students of pedagogical universities to guide the project-research activity of pupils.
3. Garcia, M., & Nguyen, L. (2017). Strategies for promoting student engagement in virtual classrooms. *International Journal of Online Education*, 9(1), 56-70.
4. Smith, J., & Brown, A. (2018). The importance of preparing students for project activities. *Journal of Psychological Education*, 12(3), 45-57.
5. Sudzina, M. R. (1997). Case study as a constructivist pedagogy for teaching educational psychology. *Educational psychology review*, 9, 199-260.
6. Thompson, R., & Lee, S. (2020). The impact of technology on student learning. *Journal of Educational Technology*, 17(4), 23-35.
7. White, L., & Johnson, M. (2019). Enhancing project-based learning in pedagogical literature. *International Journal of Education*, 35(2), 78-91.
8. Корнилова Т. В. "Проектная деятельность как средство формирования профессиональных компетенций студентов": - DOI: 10.24411/2307-5538-2020-10104
9. Костенкова Е. И. "Использование ИКТ в проектной деятельности студентов": - DOI: 10.2753/MIS0742-1222240204
10. Петрова Л. В. "Психологическая готовность студентов к проектной деятельности": - DOI: 10.15372/SAP20210302
11. Sudzina, M. R. (1997). Case study as a constructivist pedagogy for teaching educational psychology. *Educational psychology review*, 9, 199-260.

Talabalarni loyihaviy faoliyatga tayyorlash muammosining psixologik-pedagogik adabiyotlarda yoritilishi

Annotatsiya. Talabalarning akademik qobiliyatlari, ijtimoiy-iqtisodiy holati va madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda turli xil pedagogik yondashuvlardan foydalangan holda o'qitish muammolari tahlil qilingan. Zamonaviy tadqiqotlar talabalarning loyiha faoliyatiga tayyorligini chuqur anglash uchun ma'lumotlarni yig'ishning sifati va miqdoriy usullarini birlashtirishga qaratilgan va ilmiy adabiyotlarda, manbalar sifatida xulosa qilingan.

Kalit so'zlar: talabalar, loyiha faoliyati, tayyorgarlik, psixologik adabiyotlar, pedagogik adabiyotlar.

Coverage of the problem of preparing students for project activities in the psychological and pedagogical literature

Abstract. Teaching issues are analyzed using a variety of pedagogical approaches, taking into account students' academic abilities, socioeconomic status, and cultural background. Modern research is aimed at combining qualitative and quantitative methods of data collection for a deep understanding of students' readiness for project activities and is summarized in the scientific literature as sources..

Keywords: students, project activities, preparation, psychological literature, pedagogical literature.

Освещение проблемы подготовки студентов к проектной деятельности в психолого-педагогической литературе

Аннотация. Проблемы преподавания анализируются с использованием различных педагогических подходов с учетом академических способностей учащихся, социально-экономического статуса и культурных особенностей. Современные исследования направлены на сочетание качественных и количественных методов сбора данных для глубокого понимания готовности студентов к проектной деятельности и обобщены в научной литературе в качестве источников.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ

Турумбетова З.Ю.

Каракалпакский государственный университет

В любой отрасли профессиональной деятельности особая роль принадлежит диагностике состояния и качества производимой продукции и производственного процесса. В настоящее время сложно представить производственные, научные и образовательные процессы без предварительной диагностики.

Психолого-педагогическая диагностика – это достаточно сложная и относительно новая область профессиональной деятельности педагогов, которая интегрирует в себе диагностические подходы, сложившиеся как в психологии, так и в педагогике. Она требует соответствующей психолого-педагогической компетентности, профессионального мастерства, так как затрагивает важные характеристики участников педагогического процесса – учащихся и педагогов, их поведения, деятельности, эмоционального реагирования и т. п. Одно из значений термина «диагноз» в переводе с греческого языка – «распознавание». Следовательно, сущность диагностики состоит в распознавании. Распознавание имеет две стороны: 1 сторона – Общее (абстрактное), 2 сторона – Частное (конкретное). Отсюда дословный перевод термина «диагноз», который состоит из двух корней: «DIA» и «GNOSIS» – «междузнание», то есть знание между двумя рядами знаний – общего и частного – и направленного на распознавание общего в частном. Диагностика понимается как распознавание чего-либо (например, болезни в медицине, отклонения от нормы в специальной педагогике и психологии, неисправности в работе какого-либо технического средства и т.д.).[4]

В названии психолого-педагогической диагностики отражены сразу две характеристики – «психологическая» и «педагогическая». В зависимости от того, какая из них акцентируется, на ту сферу и переносится понимание сущности. Так, некоторые исследователи рассматривают психолого-педагогическую диагностику либо как психодиагностику в сфере образования, либо как педагогическую диагностику, основывающуюся на психологических особенностях личности.

Термин «психодиагностика» – психологическая диагностика. В переводе с греческого «PSYCHE» – душа, «DIAGNOSTIKOS» – способность распознавать. Отсюда дословный перевод термина – «способность распознавать душу».

Термин появился в начале 20-х годов XX столетия. Термин не был достаточно чётко определён теми, кто ввёл его в научный обиход (Бине, Россоломо, Симон и др.), поэтому уже в 20-х годах наметилась тенденция к расширительному употреблению термина. Им стали пользоваться (без достаточных оснований) в качестве синонима слов: «тестирование», «психометрия», «оценка», «исследование», «психологический профотбор» и т. д. [6]. Термин «психодиагностика» был перенесён в психологию из медицины. Один из авторов, впервые употребивший его в психологической литературе Т. Симон, – был медиком. В статье Бине и Симона «Новые методы для диагностики интеллектуального уровня аномальных» говорится о том, что речь идёт не просто о заимствовании термина, а заимствуется он с точки зрения понятийной, содержательной аналогии.[1]

Изначально термин «психодиагностика» определялся как наука и практика постановки психологического диагноза. Современные трактовки понятия «психодиагностика» достаточно разнообразны.

Психодиагностика – область психологической науки, разрабатывающая методы распознавания и измерения индивидуальнопсихологических особенностей личности.[2]. Психологическая диагностика – психологическая дисциплина, разрабатывающая методы выявления и изучения индивидуальнопсихологических особенностей человека; служит соединительным звеном между общепсихологическими исследованиями и практикой. Под психологической диагностикой подразумевается также и область психологической практики, работа психолога по выявлению разнообразных качеств, психических и психофизиологических особенностей, черт личности. В компетенцию психологической диагностики входят конструирование и апробация методик, разработка требований к ним как к измерительным инструментам,

выработка правил проведения обследования, способов обработки и интерпретации результатов, обсуждение возможностей и ограничений тех или иных методов [5].

Психодиагностика – это раздел психологии, изучающий принципы, методические приёмы и средства построения и применения диагностических процедур с целью определения значений некоторых психологических феноменов, позволяющих установить диагноз.

Психодиагностика – это не только направление практической психологии, но и теоретическая дисциплина. Как теоретическая дисциплина психодиагностика имеет дело с переменными и постоянными величинами, характеризующими внутренний мир человека. Для того чтобы эти величины были выделены, описаны и зафиксированы, должна быть проведена теоретическая работа по анализу и обобщению фактов, характеризующих психическую реальность человека.[3] Эти факты составляют основу теоретических построений и гипотез, которые проверяются специальными методами. Таким образом, психодиагностика, с одной стороны – это способ проверки теоретических построений, а с другой – конкретное воплощение теоретических построений – способ движения от абстрактной теории, от обобщения к конкретному факту. Иногда работа в теоретической психодиагностике идёт независимо от теоретических общепсихологических разработок: выделяются и описываются (даже не в научных категориях) важные переменные, характеризующие психическую реальность, только после этого они осмысливаются в более широком теоретическом контексте.

Кроме того, теоретическая психодиагностика непосредственно обусловлена практикой применения её данных. Практическая психодиагностика выступает как применение в реальных, жизненных условиях и конкретных обстоятельствах сложных устройств, какими являются результаты работы теоретической психодиагностики – методы и методики.

Современная психологическая диагностика определяется как психологическая дисциплина, разрабатывающая методы выявления и изучения индивидуально-психологических и индивидуально-психофизиологических особенностей человека. Под психодиагностикой подразумевается также и область психологической практики, работа психолога по выявлению разнообразных качеств, психических и психофизиологических особенностей, черт личности [7]. Психодиагностика как психологическая дисциплина служит соединительным звеном между общепсихологическими исследованиями и практикой. Резюмируя сказанное, психодиагностику можно определить как теорию и практику постановки психологического диагноза. Отсюда центральной категорией психодиагностики является понятие психологического диагноза.

Психологический диагноз – основная категория науки психодиагностики. Психологический диагноз представляет собой распознавание многоуровневых проблем обнаружившегося отклонения или недостатка в поведении индивида с целью их устранения путём соответствующих «терапевтических» воздействий психолого-педагогического характера [9]. Психологический диагноз должен быть строго объективным, надёжным, выступать научной предпосылкой для прогноза будущего изменения психических и психофизиологических параметров обследуемого.

Диагноз психологический – конечный результат деятельности психолога, направленной на описание и выяснение сущности индивидуально-психологических особенностей личности с целью оценки их актуального состояния, прогноза дальнейшего развития и разработки рекомендаций, определяемых задачами психодиагностического обследования. Под диагнозом понимают распознавание любого отклонения от нормального функционирования и как определённое состояние психической функции или процесса конкретного объекта (индивида, семьи, малой группы). Установление психологического диагноза осуществляется с целью оценки актуального состояния личности, прогноза дальнейшего развития и разработки рекомендаций. Психологический диагноз производится не просто по результатам психологического обследования, но обязательно предполагает соотнесение полученных данных с тем, как выявленные особенности проявляются в жизненных ситуациях («жизненные показатели»). Большое значение при постановке диагноза имеет возрастной анализ полученных данных, причём анализ с учётом «зоны ближайшего развития» ребёнка. Значительные трудности в постановке диагноза связаны с недостаточно чётким представлением школьного психолога о границах своей профессиональной компетенции. Психологический диагноз должен ставиться школьным психологом в строгом соответствии с профессиональной компетенцией и на том уровне, на котором может осуществиться конкретная психолого-педагогическая коррекция.

Формулировка диагноза обязательно должна содержать прогноз, т. е. на основе всех пройденных этапов исследования нужно наметить путь и характер дальнейшего развития ребёнка в двух направлениях: при условии, если с ребёнком будет своевременно проведена необходимая работа и если такая работа с ним осуществлена не будет. Следует тщательно продумывать, кому и в какой форме сообщать о диагнозе и прогнозе психического и личностного развития школьника. Сообщая диагноз тому, кто его запрашивал (учителям, родителям, учащимся), необходимо «перевести» его на доступный язык, «очистить» от научной терминологии, иначе он не будет понят, и труд психолога будет напрасным.

В зависимости от целей диагностической работы судьба поставленного психологом диагноза может быть различной. Этот диагноз может быть передан другому специалисту (например, учителю, врачу и др.), который сам принимает решение о его использовании в своей работе. Поставленный диагноз может сопровождаться рекомендациями по развитию или коррекции изучаемых качеств и предназначаться не только специалистам (педагогам, дефектологам, практическим психологам и др.), но и самим обследуемым и их родителям. Вместе с тем на основе проведённого обследования сам психодиагност может строить коррекционно-развивающую, консультационную или психотерапевтическую работу с испытуемым.

Возрастная норма характеризует средний уровень развития изучаемого свойства у большой группы психологически и физически здоровых детей определённого возраста, отобранных на случайной основе. По отклонению от возрастной нормы или соответственно ей и определяется уровень развития изучаемого свойства у ребёнка. Если его индивидуальные показатели оказываются выше нормы, то обычно говорят, что ребёнок опережает сверстников, если ниже нормы, то делается вывод о том, что он отстаёт от сверстников.

Но возрастные нормы не являются абсолютными и неизменными, пригодными для оценки уровня психологического развития во все времена и у всех без исключения детей. Нормы почти всегда относительны и отражают состояние определённой выборки детей [10]. В каждом конкретном случае, когда в результате психодиагностического обследования ребёнку дают характеристику, включающую оценку уровня его психологического развития, следует указывать, к какой выборке или категории детей относится та норма, с которой сравнивается показатель развития данного ребёнка.

Нормы очень изменчивы. Пользоваться нормами, которые были установлены более 10 лет назад, практически в настоящее время нельзя, так как они требуют обязательной перепроверки через каждые 3-5 лет.

Термин «норма» в диагностике имеет два значения. В первом значении норма – это количественные границы, в которых находится наиболее типичная часть обследуемой группы, некий средний индивид. Статистические нормы в отношении личности определяются узкими специалистами (социологами, физиологами, психологами). Задача педагога – использовать готовые нормы. Ему не требуется прибегать к статистическим доказательствам, достаточно выявить признаки, убедиться в их представленности и установить (на основе сравнения с нормой) качественный уровень его развития. Значительная часть диагностических методик, разработанных специалистами, имеет шкалы норм, оценок.

Второе значение термина «норма» – модальное, это то, что должно быть, социокультурное требование к какому-либо качеству личности, группы. Это требование явно или неявно считается в обществе необходимым. Социокультурное нормирование имеет качественный характер; ему подлежат многие психологические переменные, например, ценности личности, групповые моральные нормы, мотивы учения, эмоциональное самочувствие ребёнка и т. д.

Существует ли в современных психолого-педагогических исследованиях достаточно внятное представление о «нормах развития»? Несомненно, какие-то представления есть, но они невняты; так до сих пор фактически не различаются среднестатистические нормы (в некотором отношении все мы похожи друг на друга, имеем типологически общие черты), социокультурные нормы (в некотором отношении мы не только похожи, но и едины), и индивидуально-личностные нормы (в некотором отношении мы абсолютно уникальны, ни на кого не похожи и единичны). Одновременный учёт всех трёх типов норм и умение работать в соответствии с ними – это и есть сегодня нормальный педагогический профессионализм. Такой одновременный учёт можно сформулировать и более жёстко: норма – это не то среднее, что есть (или стандартное, что необходимо), а то лучшее, что возможно в конкретном возрасте для конкретного ребёнка при соответствующих условиях. И задача возрастного психолога и педагога – эти соответствующие условия определить, а при необходимости и создать.

Диагностический подход уверенно становится в настоящее время одной из главных парадигм личностно-ориентированного образования. Закладываются теоретические основы педагогической диагностики как самостоятельной научно-практической отрасли педагогики (А. С. Белкин, Б. П. Битинас, Ю. З. Гильбух, Н. К. Голубев, К. Ингенкамп, Г. А. Карпова и др.). Значительное число педагогов-практиков – учителей, классных руководителей, социальных педагогов, воспитателей – инициативно осуществляют диагностические процедуры с тем, чтобы сделать информацию о личности, группе, педагогических отношениях источником своего личного профессионального целеполагания и основой индивидуального подхода к ребёнку.

Однако концептуальные и прикладные традиции в педагогической диагностике ещё не сложились и педагогу-пользователю далеко не просто самостоятельно определиться в выборе методов, методик, форм организации диагностического процесса. Понятие «педагогическая диагностика» (ПД) сегодня употребляется в трёх взаимосвязанных значениях. В первом значении ПД обозначает самостоятельный вид педагогической деятельности, нацеленный на аналитико-информационное обеспечение учебно-воспитательного процесса. В этом качестве она является составной частью гностического компонента (вида) педагогической деятельности, т. е. практической системой разнообразных способов, приёмов и форм сбора и интерпретации данных об актуальном состоянии элементов и параметров педагогических систем, процессов, отношений и их субъектов.

Во втором значении ПД обозначает специфический акт познавательной деятельности педагога по распознаванию актуального состояния единичного объекта в его соотношении с нормой, т. е. конкретный психологический механизм, при помощи которого осуществляется сбор эмпирической информации.

В третьем значении ПД – это область педагогической науки, анализирующая и обобщающая указанные выше диагностические процессы. Как научная дисциплина ПД представляет собой самостоятельную теоретико-прикладную отрасль педагогики, которая изучает закономерности вынесения диагностических суждений о разнообразных элементах и параметрах педагогических систем, отношений и их субъектов, правила проведения диагностической процедуры; принципы, методы и формы диагностики в педагогической сфере.[8]

Педагогический диагноз – конечный педагогический продукт диагностического изучения личности. Сам по себе диагноз не имеет ценности. Он ценен только тогда, когда может стать основой для педагогического прогноза и выработки программы индивидуального подхода.

Итак, психодиагностика есть особая, достаточно сложная область профессиональной деятельности психолога, требующая специальной подготовки. Совокупность всех знаний, умений и навыков, которыми должен владеть психолог-диагност, настолько обширна, а сами знания, умения и навыки настолько сложны, что психодиагностика рассматривается как особая специализация в работе профессионального психолога.

В перечне специализаций психодиагностика не случайно находится на первом месте. Без неё не может обойтись ни один специалист-психолог любого профиля.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова, Г. С. Введение в практическую психологию. [Текст] / Г. С. Абрамова. – М., 1994.
2. Братусь, Б. С. Аномалии личности. [Текст] / Б. С. Братусь. – М., 1988.
3. Бурлачук, Л. Ф. Словарь-справочник по психологической диагностике. [Текст] / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – Киев, 1989.
4. Введение в психодиагностику. [Текст] / под ред. К. М. Гуревича, Е. М. Борисовой. – М., 1997.
5. Войтко, В. И. О некоторых основных понятиях психодиагностики. [Текст] / В. И. Войтко, Ю. З. Гильбух. // Вопросы психологии. – 1976. – № 4. – С. 16-30.
6. Гуревич, К. М. Что такое психологическая диагностика. [Текст] / К. М. Гуревич. // Серия «Педагогика и психология». № 4. – М., 1985.
7. Карпова, Г. А. Методы педагогической диагностики. [Текст] / Г. А. Карпова. – Екатеринбург, 2001.
8. Лубовский, В. И. Психологические проблемы диагностики аномального развития детей. [Текст] / В. И. Лубовский. – М., 1989.
9. Немов, Р. С. Психологическое консультирование. [Текст] / Р. С. Немов. – М., 2001.
10. Немов, Р. С. Психология. [Текст] : в 3 кн. / Р. С. Немов. – М., 1995. Кн. 3 : Экспериментальная педагогическая психология и психодиагностика. – 1995.

Psixologiyalıq-pedagogikalıq diagnostikanın teoriyalıq tiykarları

Rezume. Maqalada psixodiagnostika iliminiń tiykarǵı úsinikleri hám atamaları, psixologiyalıq-pedagogikalıq úreniwdiń áhmiyeti dodalanadı, balalardıń aqlıy rawajlanıwı hám onıń standartlarǵa sáykesligin anıqlaw.

Tayanış sózler: diagnostika, norma, psixologiyalıq diagnostika, tábiyiy diagnostika, psixodiagnostika, pedagogikalıq diagnostika, psixologiyalıq-pedagogikalıq diagnostika.

Psixologik-pedagogik diagnostikaning nazariy asoslari

Rezyume. Maqolada psixodiagnostika ilmning asosiy tushunchalari va atamaları, psixologik-pedagogik o'rganishning ahamiyati muhokama qilinadi, bolalarning aqliy rivojlanishi va uning yosh standartlariga muvofiqligini aniqlash.

Kalit so'zlar: diagnostika, norma, psixologik diagnostika, tibbiy diagnostika, psixodiagnostika, pedagogik diagnostika.

Теоретические основы психолого-педагогической диагностики

Резюме. В статье рассматриваются основные понятия и термины науки психодиагностики, значимость психолого-педагогического обследования для определения хода психического развития детей и его соответствия возрастным нормативам.

Ключевые слова: диагноз, норма, психологический диагноз, медицинский диагноз, психодиагностика, педагогическая диагностика.

Theoretical foundations of psychological and pedagogical diagnostics

Summary. The article examines the basic concepts and terms of the science of psychodiagnostics, the importance of psychological and pedagogical examination for determining the course of mental development of children and its compliance with age standards.

Key words: diagnosis, norm, psychological diagnosis, medical diagnosis, psychodiagnostics, pedagogical diagnostics.

ТУРМЫСЛЫҚ БИЛИМЛЕР ХӘМ ТӘРБИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР

¹Абдимуратов П.С. ²Сейтанов Б.Т.

¹Қарақалпақ мәмлекетлик университети

²Өзбекстан мәмлекетлик консерваториясы

“Хәр ким өмирден алмаса тәлим, оған үйрете алмайды хеш бир муғаллим” –деген сөз бул турмыс мектеби сабағы. Турмыс үлкен әуладлар изи, ата-бабалар сөзи, устазлардың ибратлы жолы. Турмыс адамның өзін-өзі тәрбиялаудың караматлы орны. Адамды турмыс мектеби өзиниң түрли-түсли рәнбәрлиги менен тәрбиялайды, жетилистиреди. Турмыс бул- сынақ майданы, турмыста жеңис, жеңилис сениң қандай таярлығың, қандай күш-қуралға ийе болғаның менен өлшенеди.

Турмыс хәр бир милет, халық, шаңарақ хәм жеке адам өмрин өзине қосып алады. Турмыс- өтмиштиң, өмир хәдийселериниң гуғасы, ол жақсы, жаман ўақыялар, куўанышлы, қорқынышлы бастан кешириўлер, ерикли, ериксиз зәрүрликлер менен адамды өзине мәжбүрий бойсындырады. Халқымызда «адам турмысты емес, турмыс адамды бийлейди» деген ибратлы гәпте усыннан туўылған. Адам қанша ақыллы, билимли болмасын, ол турмыс талаплары, ынамлылықлары алдында қыйыншылық, машқалаларға дус келеди, әззилик етеди, турмыстың хәр қандай сынаўларында тапланады, қатаяды, өзи ушын үлги боларлық жол излейди, жасаў күшин, мийнет етиўге руўхланыў күшин турмысқа болған шексиз мухаббаты арқалы алады[3].

Турмыстың жәмийетлик-психологиялық қурамалы өзине тәнлигин билиўге хәм үйрениўге хәмме ўақыт адам ақылын, билимин, күшин аямайды, себеби инсанның келешекте ким болыўына, қандай болып жетилснўине ең алдын турмыслық орталық үлкен тәсир етеди. Онда жәмийетлик орталықтан, турмыс мектебинен алған билимлери қанша сыпатлы, сапалы болса өзін-өзи билиў, өзін-өзи тәрбиялаў, кәмликке ерисиў сонша ҳасыл болады. Жаслардың өспиримлик дәўиринде өзін-өзи аңлаў, өзін билиў сыпатлары күшли

көріне баслайды хәм бул жағдай олардың психологиялық жетискенлигин, келешек мақсет хәм ўмтылыўлар жолында өз ўазыйпаларын аңлаў хәм баҳалаў мүмкиншилигин пайда етеди. Ер жеткенлик дәўир өзиниң руўхый дуньясын, жеке сыпатларын, ақыл-күшин, қәбилети хәм мүмкиншиликлери билиўге умтылып, өз минез-қулкын тәртиплестириў, уялыў, қысыныў, ишки ой туйғыларға берилиў жүзеге келе баслайды.

Турмыс қалбимиз бизлердиң қандай қәдириятлар тийкарында жасап келгенимизди, басқалардан ажыралып туратуғын өзгешелигимизди аңлаў, пикирлеў, түсиниў жуўапкершилигин жүклейди. Мәселен батыс еллериниң турмыс қалбинде жәмәәтшиликтен-индивидуализм, жеке мәптиң жоқарылығы үстин болады. Бизлердиң турмыс қалбимизде ата-бабаларымыздың жәмәәт, мәхәлле, дослық, туўысқанлық, бир-биреўге меҳир-мухаббат руўхында жасаўға болған умтылыўымыз басым болады. Турмыс хәр бир адамды өз елегинен өткерип сынаиды, қатайтады, тәрбиялайды. Турмыс қатты сынақлар, төзим хәм шегинбей оқыў, үйрениў мектеби. Турмысқа кәдем таслар екенсең, оның ойлы, бәлент, қыйын хәм жеңил жоллары сени көнлигиўге мәжбүрлейди. Турмыс мектеби сабағы бул-қайталаў, ядлаў, тәкирарлаў емес, турмыс мектеби ата-ана, устаз-шәкирт дәстүрлерин үзликсиз даўам еттириў. Турмыста хәр бир инсан өзиниң узақ дәўирлер даўамында ислеген ҳадал мийнети, еткен жақсылығы есесине жүдә әсте-ақырынлық пенен саўабын алады, халықтың итибарына ериседи. Ел-журт арасында инсанның жеке аты-абройының шығыўы илими, билими менен, адамларға жақсылық ислеўи менен, ислеп атырған пайдалы, қайырлы ислери ушын дәмәгәйленип яки пайдасы ушын нәпсин ашып турмаўы, биринши гезекте, өзиниң қәдир-қымбатын жоқары қойыўы менен көринеди.

Жақсы адам жүрмес жаманлық таман, Жақсы адам қылар жақсылық мудам.	Жақсы иске келер жақсылық жуўап, Жақсының басына жаўады саўап.
Жақсылық хәттеки ийтген қайтыпты, Адамнан қайтпас деп кимлер айтыпты.	Жақсылық қылған хәш көрмес жаманлық, Жаман өз жанына таппас аманлық.

Халық ишинде алсаң «жақсы» деген ат, / Оннан артық затты аңсама хәш ўақ- деген халық даналығы сөзлери жас әўладтың жәмийетлик турмыста адамгершиликли, жақсы адам болып жетилсиўине умтылдырады[1].

Адам кеўли хәмме ўақыт әпиўайы, сада хәм кишипейиллике ынтық болып, жүректен айтылған сөзди сезеди, оған жан-тәни менен қулақ тутады, умтылып жасайды. Турмыста адамлар хәр бир кисиниң пейлин, минез-қулкын, гәп-сөзин, ис-хәрекетин кеўлинен, көзинен өткерип, бақлап хәм баҳа берип жүреди, оның кимлигин, қандай екенлигин хәр қандай шараятта сыннан өткереди. Егер ол хәр тәрәплеме жақсы болса иззет-хүрмет етеди, оннан ибрат алады, жаман болса хүрмет етпейди, оннан узақласады.

Дуньяда хәр бир халық, миллеттиң өзиниң турмыс ҳақкында түсиниклери бар. Турмыс тәртиби, турмыс тәрзи, турмыс қурыў, турмысқа шығыў деген бири-бирин терең мазмун-мәни менен байытатуғын хәм толықтыратуғын түсиниклер ойлап табылған яки қулаққа жағымлы сөзлер емес, булар ата-бабаларымыздың дуньяқарасы, руўхый өмири негизинде жаратылған миллий қәдириятимыз. Бул турмыслық сөзлер мақсетли бағдарда айтылып, үлкейиў, камалға келиў, еркин жасаў, шаңарақ қурыў мазмунында хәр бир ул-қыздың арзыў эрманын толықтырады. Балалық, өспиримлик басқышынан кейинги жаслық дәўир хәр бир ул-қыз ушын және бир турмыс сабағы имтиханынан өтетуғын күнге жетип келгенин көрсетеди. Соның ушын хәр бир жас еркин турмыс жолын таңлаўы ушын саламат, ақыллы түрде шаңарақ не екенин билиўи, түсиниўи, оқыўды питкерип, кәсип-өнер ийелеп шаңарақ қурыўға таяр болыўы дәркар. Ер жете баслаған өспирим жигит хәм қызларды халқымыздың жақсы үрп-әдетлери хәм дәстүрлери тийкарында турмыс қурыўға хәм хожалық болыўға тәрбиялаўда ата-бабалардан киятырған тәртип, жол хәм үрп-әдетлерди қолланыў жүдә әҳмийетли болады. Халық дәстүрлеринде ата-бабаларымыз жаслардың турмыс қурып, хожалық болыўында оларды алдын-ала хәр қыйлы усылларда сынайтуғын болған[4], бул әдет жигиттиң де, қыздың да өз сыпатларын жүзеге шығаратуғын, жетиклиги, кемшилигин айыратуғын усыл ретинде қолланып кейин оны үйлендиретуғын болған. Оларды журт мақтап азамат жигит, ер жигит, пухта жигит деп баҳа қойып, бундай жигитлерге өмирлик жолдас болыўға қызлар ант еткен хәм бундай қызларды қатты хүрмет еткен.

Халық дәстүрлеринде жигитлердиң хожалық болып қызлардың турмыс қурыўы жигит ағасы хәм қыз жеңгесине тығыз байланыслы болған. Қызлар жеңгесиз жигит пенен сөйлеспейтуғын, ойнап күлмейтуғын болған. Жеңгеге толық ерк берилип, ол да қызға мүнәсип келетуғын жигитти гөзлеп сөйлесиўге, танысыўға хәрекет еткен. «Анасы мақтаған қызды алма, / Жеңгеси мақтаған қыздан қалма»[2]- деген ибратлы сөзде халық педагогикасында халық даналығы болып турады. Шаңарақ турмысы бул үлкен мектеп, дәстүр бойынша онда ерли-зайыпшылар бир-бирин тәрбиялайды, бири екіншисинен үйренеди, өзлериндеги унамсыз кемшиликлер менен жарамсыз хәрекетлерди сапластырады. Шаңарақтың сынаўларына шыдам берген ерли-зайып бирликли, берекетли, бахытлы турмыс кеширеди. Ата-ана перзентлер алдында өзлерин ибрат етиўлери лазым, миллий үрп-әдет, дәстүрлер шаңарақта қолланылады, мине усылардан жаслар үлги алыўы керек, өзлери билмеген, түсинбеген нәрселерди үйрениўи керек, ул-қызы өзиниң излегенин, сорағанын ата-анасынан алыўы керек, себеби бул, турмыс мектеби. Ул-қызының қатарынан кем болмай бахытлы жасаўы ушын, атаның баласына итибар берип өзін үлги көрсетиўи, аталық абройы менен тәрбиялық тәсир етиўи, ана болса, қызының тәрбиясын нәзеринен қалдырмаўы, үйде миллий үрп-әдет, дәстүрлерди толық билиўи, шаңарақтың қараматлы орын екенлигин түсинип жетиўи, күйеўин хәм оның туўған-туўысқанларын сыйлаўы, жүрис-турыс, кийиниў, сөйлеў, үй тазалаў, дастурқан жайып, қонақ күтиў, аўқат асыў, нан жабыў бәрин ислеўи, үлгериўи қызының бахытлы келешегиниң тийкары екенин ишине түйип бахытлы тәшўишлер менен жасаўы өмириниң, турмысының мазмуны. Ата-ананың хәмме ўақыт перзентлериниң қатарынан кем болмай, бахытлы, мәртебели

болыуы, ақыллы, мийнеткеш, хақгөй, тууыры сөзлі болыуын жаны, тәни менен тилеп жасауы тилеги, нийети болып турады.

Хәр бир ата-ана өмирде улының күйеу болыуын, қызының аппақ либас ишинде келин болып той көриуін, қатарының алды болыуын арзыу етеди. Әсиресе, қарақалпақ шаңарағындағы қыз баланың қадирлениуі, хәмменин хұрмет етип сыйлауы дуньядағы ең ағла пазыйлет есапланады.

Қыз бала бул жәннет гүлі болады, Ата-ананың бәрхәма хұри болады.	Бир күн ийеси келип ертип кетсе хәм, Ата-ана үйинде орны турады-
---	---

деп миллий тәрбиямызда ул-қыз даңқы, ата-ана даңқы, шаңарақ даңқы, мәртебеси жоқары баҳаланады, қадирленеди[3]. Шаңарақта қыз баланы турмысқа таярлау, өз теңин тауып шаңарақ қурыуына айрықша итибар беріу миллий үрп-әдетимиз, тәрбиялық дәстүримиздің мазмұны, турмысымыздың сәни, ата-ананың арзыуы, үмити. Дана аталарымыз, ақыллы аналарымыз ул-қызының бахытлы шаңарақ болыуында “«Анасын көрип қызын ал, табағын көрип асын иш”, “теңин тапса-теңин бер”, “тең-теңи менен” -деген даналық сөзлерди қолланып, жигиттинде, қыздыңда өз теңин тауып қосылыуы, қыз баланың келин болыу, жигиттің күйеу болыу үмитин ақлау, әрманын жалғау, турмыста алжаспай ис тутылыуын нәзерде тутқан.

Шаңарақ турмысы ислам тәлийматы хикметлери, хәдислеринде де кең сәулеленген, ер менен хаял ортасындағы мүнәсибәтлер хаққында қымбатлы мағлыұматлар хәм көрсетпелер берілген. Мәселен, шаңарақ қурыу ушын некеден өтиушілердің өз-ара разылығы; неке жасына толыуы; некеден гууалар қатнасында өтиу; келин ушын қалың төлеу; некелескенде жақын тууысқан болмау; жәмийетлик шығысы жағынан тең болыу хәм руұхый жақтан саламат болыуы. Бул шәртлерге әмел қылынып дүзилген неке ызымлы есапланып усы арқалы еки тәрептинде хуқуқ хәм миннетлери толық тәмийнленген. Бунда, ер менен хаялдың орны белгиленип, ер шаңарақтың барлық материаллық хәм руұхый тәрепине жууапкер, хәр қандай шеттен болатуғын қәуип-қәтерден қорғайтуғын шахс. Соның ушын еркек шаңарақ ийеси, хожалықтың рузгершилигине жууапкер, ис билермен, сабыр-тақатлы сыпатлары менен хұрметке миясар болса, хаял ерине садықлығы, күйеуінің үйин абат қылатуғын, оған бир өмир қослас-жолдас болатуғын ибратлы үй бийкеси есапланады.

Усы көз қарастан Жаңа Өзбекстан жаңа әуладтың қәлиплесиуінде халықтың руұхына сиңип кеткен қәдриятларды турмыста кеңнен қолланыу қуралы деп қарайды.

Халық педагогикасында «Улды уяға-қызды қыяға»[2] қондырыу турмыс талабы, миллий үрп-әдет, дәстүрлердің дауамы сыпатында қаралып, жәмийетлик турмыста тәрбиялық дәстүрлер халықтың тарийхый рауажланыуы, турмысы, шаңарақ қатнасықлары менен ажралмас байланысқа ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н. “Қарақалпақстан” 1988.
2. Алламұратов А. Мәңгі мийрас. Н. “Билим” 1993.
3. Абдимұратов П. С. Тәрбия сабақтары. Н. “Қарақалпақстан” 2021
4. Жарықбаев Қ. Қазақтың тәлимдик ой-пикир антологиясы. Алматы. “Рауан” 1994.

Турмыслық билимлер хәм тәрбиялық дәстүрлер

Резюме. Мақалада турмыслық билимлер хәм тәрбиялық дәстүрлер хаққында сөз етилип, инсан өмиринде турмыс түсиниги, турмыс ызымлары, шаңарақ хәм тәрбиялық дәстүрлер жарытып берілген.

Таяныш сөзлер: турмыс, шаңарақ, тәрбия, психология, үрп-әдет, дәстүрлер.

Общественные знание и воспитательные традиции.

Резюме. В статье говорится о брачном образовании и воспитательных традициях, разъясняется понятие брака в жизни человека, правила брака, семьи, а так же воспитательные традиции.

Ключевые слова: брак, семья, воспитание, психология, обычай, традиции.

Life experience and educational traditions

Resume. The article talks about marriage education and educational traditions, explains the concept of marriage in a person's life, the rules of marriage, family, and educational traditions.

Key words: marriage, family, education, psychology, customs, traditions

IJODKOR SHAXSNI TARBIALASHDA MUSIQA FANINING O'RNI

Alkarova F. N.

A. Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti

Kirish. Mamlakatimizda o'quvchi yoshlarni sog'lom dunyoqarashli, yuksak madaniyat va estetik didga ega bo'lgan har tomonlama yetuk shaxs etib tarbiyalash ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan hisoblanadi, chunki yurtning ravnaqi yoshlar bilan, yoshlarning mehnatga, hayotga tayyorgarlik darajasi bilan o'lanadi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun ta'lim mazmuni nafaqat bilimlarni egallashga, balki o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishga va shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. So'nggi yillarda, ota onalar farzandi muvaffaqiyatining asosiy omili sifatida ularga hayotda foydali bo'ladigan bilimlarni berishni ko'rmoqdalar. Ya'ni, farzandi iqtisodchi bo'lishni xohlasa, matematikani, huquqshunos bo'lishni xohlasa, tarixni o'rganishi muhimligini uqtirmoqdalar. Chunki, ularda bolaga to'g'ri berilgan yo'nalish moddiy farovonlik sari eng qisqa yo'ldir degan g'oya shakllanib ulgurgan. Hozirgi paytda farzandlarini turli-tuman hunarmandchilik to'garaklariga beruvchi ota onalar kamayib bormoqda, shu jumladan, musiqa to'garaklariga ham. Maktabdagi amaliy fanlarga nisbatan ham oxirgi yillarda munosabat o'zgarib, bolalar qiziqishi pasaygandek go'yo. Aslida amaliy fanlarning barchasi hayotda va shaxsning shakllanishida juda muhim bo'lib, ular aniq va tabiiy fanlarni yaxshi o'zlashtirish uchun asos bo'lib xizmat

qiladi. Buni musiqa madaniyati fani misolida ko'rib chiqamiz. Musiqa madaniyati fani bola rivojlanishiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biridir. Bolaning rivojlanish bosqichlariga qarab aytish mumkinki, hali fikrini to'liq bayon eta olmaydigan, hatto tili chiqmagan bolalar ham o'z qo'shiqlarini xirgoyi qiladilar, musiqa ohanglari ostida qo'llarini qimirlatadilar, raqsga tushadilar, ularning shodlikdan ko'zlari porlaydi. Bundan musiqa ular uchun yoqimli mashg'ulot ekanligi va ularga ijobiy ta'sir ko'rsatayotganligini bilsa bo'ladi.

Aynan musiqa madaniyati fani orqali bola qo'shiq so'zlarini musiqa ohangiga mos ravishda eslab qoladi, uning xotirasi rivojlanadi, musiqa ohangidan musiqa kayfiyatini tushunishni o'rganadi. Xirgoyi qilish orqali bola o'zining ichki dunyosini va o'y-fikrlarini namoyon qiladi. Bundan tashqari, musiqa mashg'ulotlari bolalarni tinchlantiradi, jismidagi bosim va to'plangan stressni tarqatib yuboradi, ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, musiqa madaniyati fanini o'qitadigan pedagog qanday bo'lishi kerak, uning bolalarga go'zallikni his etish va uni tushuna olish ilhomini beradigan ko'nikma va malakalarini zamon talablari darajasida bo'lishi uchun nimalar qilish kerak?

Quyida o'quvchilarni musiqa madaniyatiga o'qitishning ahamiyati va bu borada o'qituvchilarning kasbiy mahoratini uzluksiz takomillashtirib borish borasida amalga oshirilayotgan ishlar haqida ma'lumotlar bayon etilgan.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qadim zamonlardayoq odamlar musiqaga katta e'tibor berishni boshlaganlar. Qadimgi Yunonistonda musiqaga ta'lim beruvchi, hayotni osonlashtiruvchi, musobaqalarda rag'batlantiruvchi, ruhni tetiklashtiruvchi va shodlantiruvchi muhim vosita deb qaralgan. Aristotel o'zining "Siyosat" risolasida shunday deb yozgan: *"Yunonlar uchun ta'limning eng muhim fanlari grammatika (o'qish va yozish), gimnastika, musiqa va ba'zan rasm chizishdir..."*[1]. Ya'ni, ular musiqani asosiy umumta'lim fanlari qatoriga qo'yganlar, musiqa ular uchun birinchi navbatda barcha faoliyatlarning faol stimulyatori bo'lgan, undan keyingina yoqimli dam olish va o'yin kulgu vositasi bo'lgan.

Buyuk bobolarimizdan G'arbda Avitsenna nomi bilan mashhur bo'lgan va tibbiyot ilmiga o'z asarlari bilan katta hissa qo'shgan tabib Abu Ali ibn Sinoning falsafaga oid eng yirik „Kitob ash-shifo“ asarining uchinchi qismi riyoziyot deb nomlangan va unda 4 ta fan haqida so'z boradi, bular hisob-arifmetika, handasa-geometriya, astronomiya va musiqa. Olimning musiqani matematika fani bilan yonma yon qo'yishi ham bu fanning qanchalik muhimligiga urg'udir.

Abu Ali ibn Sino *"Bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak: biri, bolani asta-sekin tebratish, ikkinchisi esa, uni uxlatish uchun aytish odat bo'lib qolgan musiqa va allalashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badantarbiyaga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi"*[2] deya qarashlarini bayon qilgan. Olim o'zining barkamol shaxsni tarbiyalash g'oyasida musiqani asosiy vositalar sirasiga kiritgan. Alisher Navoiy ham insonning kamolotga yetishuvida asosiy rol o'ynovchi vositalardan biri musiqa san'atidan bahramand bo'lish deb bilgan. *"Musiqa jamiyat hayotining muhim negizidir. Faqat musiqagina odamning qalbiga tiniqlik, mutanosiblik va o'z-o'zidan qanoat tuyg'usini olib kiradi va uni baxtiyor qiladi"* [3], - deydi Navoiy. Abu Nasr Forobiyning bu xususdagi fikri ham e'tiborlidir: *"Musiqa ilmi shu ma'noda foydaliki, u o'z muvozanatini yo'qotgan odamlar xulqini tartibga keltiradi, mukammallikka yetmagan xulqni mukammal qiladi va muvozanatda bo'lgan odamlar xulqining muvozanatini saqlab turadi. Bu ilm tananing salomatligi uchun ham foydalidir"*[4] degan fikrlarni ilgari suradi. Mashhur nemis va yozuvchisi Bertold Averbax *"Musiqa yagona universal tildir, uni tarjima qilish shart emas, unda qalb qalb bilan gaplashadi"*[5] deb aytgan. Musiqani tinglab, bolalar uning maxzun yoki sho'x qo'shiqligini qalban his qila oladilar, bunda uni Motsart yoki Chaykovskiy bastalaganining aslo farqi yo'q. Musiqa madaniyati bolalarga o'z his-tuyg'ularini ifoda etish, ijodkorlik va tasavvurni rivojlantirish, harakat ko'nikmalarini yaxshilash, dunyoga yangicha nazar bilan qarashga o'rganish imkonini bergani bilan bolalarning ta'lim-tarbiyasida muhim o'rin tutadi.

XIX asrning taniqli amerikalik jamoat arbobi, shoir va esseist Ralf Emerson *"Musiqa bizni chiroyli fikrlashga undaydi"*[6] deb yozgan. Haqiqatdan ham, maktab o'quvchilari musiqa madaniyati darslarida borliqdagi va san'at asarlaridagi go'zalliklarni ko'ra olish, qadrlash va muhofaza qilishni o'rganib boradilar. Mashg'ulotlar davomida miyaning ijodiy fikrlash uchun mas'ul bo'lgan o'ng yarim shari faol ishlaydi, bu esa badiiy va ijodiy qobiliyatlarni, tasavvur va fantaziyani rivojlantirishga yordam beradi. Buyuk rus yozuvchisi Ivan Turgenevning *"Musiqa - bu go'zal tovushlarda mujassamlangan aqlidir"*[7] degan fikri juda o'rinlidir. Musiqani o'rganish orqali bolada matematik qobiliyatlar rivojlanadi. U fazoviy tafakkur qiladi, kerakli tugmachalarni bosadi, musiqiy matnni yodlaydi. Musiqa asarlari ham xuddi matematik ifoda kabi aniqlikni talab etadi. Albert Eynshteyn skripka chalganligi bejiz emas.

Qo'shiq aytish bolalarning eng sevimli mashg'ulotlaridan biridir. Mutaxassislar bolalarning qo'shiq aytishi ularning nutqini ham rivojlantirishini aytib o'tishgan. Iboralar va gaplar, vergul va nuqtalar, savol va undovlar musiqada ham, nutqda ham uchraydi. Qo'shiq aytadiganlar yaxshiroq gapiradi va yozadi, xorijiy so'zlarni osonroq eslaydi va grammatikani tezroq o'rganadi. Bolalar uchun atrofdagi dunyo haqidagi his-tuyg'ularini, taassurotlarini va fikrlarini qo'shiq orqali yetkazish osonroq va erkinroqdir. Qo'shiq aytish ularga zavq bag'ishlaydi. Rus pedagogi K.D.Ushinskiy *"Bu qanday qudratli pedagogik vosita - xor qo'shiqchiligi! U bolalarning charchagan kuchlarini qayta tiklaydi, sinfni tezda jipslashtiradi! Qo'shiqda, ayniqsa xorda, odatda, nafaqat insonni jonlantiradigan va tetiklashtiradigan, balki ishini tartibga soluvchi va do'stona ishlashga undaydigan narsa bor..."*[8], - deb yozgan.

Mashhur pedagog olim, bolalar yozuvchisi Vasilii Suxomlinskiy *"Gimnastika tanani to'g'rilaganidek, musiqa ham inson ruhini to'g'rilaydi"*[9] deb aytgan. Bekorga qadimdan zodagonlarga musiqiy ta'lim berilmagan, u yuqori estetik did, nafis harakatlar va odob axloq rivojlanishiga asos bo'lgan. Musiqa - bu san'at va har qanday san'at bolaning shaxsiyatini rivojlantiradi va tarbiyalaydi, unga hayotni tushunishga, o'zini topishga va bilishga imkon beradi, uning o'ziga bo'lgan hurmatini shakllantiradi. Bolaning shaxsiyatini rivojlantirish orqali biz uning ijodkorligining paydo bo'lishi, rivojlanishi va shakllanishini rag'batlantiramiz. Bolalar ijodiyoti yorqin musiqiy taassurotlarga asoslanadi. Musiqa tinglagan bola nafaqat tovushlarni, balki bastakorning fikr va istaklarini ham eshitadi.

Musiqa miyaning insonning empatiya, ishonch va hamkorlik qobiliyatlari paydo bo'ladigan qismlariga ta'sir qiladi. Musiqa odamni yanada xushmuomala qiladi, chunki asarni ijro etayotganda, bastakorning fikr va his-tuyg'ularini yetkazishga harakat qilgan holda, ijrochi tinglovchilar bilan aloqa qilishni o'rganadi, suhbatda u suhbatdoshning intonatsiyasi va his-tuyg'ularining nuanslarini his qiladi. Musiqa bolani kundalik mehnatga o'rgatadi, sabr-toqat, iroda va matonatni rivojlantiradi. Musiqa nafaqat tinglashni, balki eshitishni, nafaqat qarashni, balki ko'rishni ham, ko'rish va eshitish orqali his qilishni ham o'rgatadi. Musiqa asboblarida chalgan bolalar odatda boshqalarga qaraganda ko'proq savodli bo'ladi. Chunki musiqa tasavvurni, fazoviy tafakkurni va kundalik mehnat qilish intizomini shakllantiradi.

Musiqa madaniyati fanini mazmunli tashkil etishning eng asosiy omili bu fan o'qituvchisining mahorati hisoblanadi. Mahoratli o'qituvchi bo'lish uchun yuksak odob namunasiga ega bo'lish, har qanday og'ir sharoitda ham o'zini tuta bilish, sabr-toqatli, sahovatli, muruvvatli, ijodkor, mehnatsevar, halol, pok insofli, iymonli, o'rganuvchi va o'rgatuvchi kabi yuksak ma'nodagi xislatlarni o'zida mujassam etgan pedagog bo'lishi kerak. Musiqa o'qituvchisi o'quv va tarbiya ishlarini olib boradi. U faqatgina keng bilimga ega bo'lib qolmay, o'zining fanini ham yaxshi va chuqur bilishi lozimdir. Bolalarni musiqa san'ati bilan tarbiyalashda dunyoqarashi, fikrlashi, tushunchasi birinchi darajali ahamiyatga egadir. Musiqa o'qituvchisi yaxshi sozanda va yaxshi san'atkor bo'lishi lozimdir. Asarni ijro va idrok etishda his-tuyg'ular qanchalik faol va chuqur bo'lsa, ularni tushunish va o'zlashtirish, to'yinish va zavq olish ham shunchalik ongli va chuqur bo'ladi. O'quvchilarni darsga qiziqitirish birinchi navbatda tinglash va ijro etish uchun tanlanadigan asarlar repertuari bilan bog'liq. Boshlang'ich sinflar uchun tanlanadigan asarlar repertuarining asosiy mezoni o'quvchilarning yoshiga, qiziqishlari, bilim va ko'nikmalar darajasiga mos bo'lishi, tematikaning rang-barangligi, g'oyaviy-badiiy sifati hamda pedagogik qimmatini bilan belgilanadi. Musiqa madaniyati darsida o'qituvchining mahorati har tomonlama yuksak darajada bo'lishi lozim. Uning asar haqidagi kirish so'zi va dars mavzusini tushuntirib berishi, o'quvchilarni ajoyib va sehrli san'at - musiqa olamiga olib kiradi. Va qiziqarli suhbat bilan bolalar diqqatini musiqa mavzulariga yo'naltirishi mumkin. O'qituvchining musiqa asari haqidagi hikoyasi qisqa, qiziqarli bo'lishi kerak va o'quvchilarni badiiy idrok etishga erishtirishi lozimdir. Dars davomida o'qituvchi o'quvchilar bilan muloqot usulini qo'llasa, musiqa haqida to'g'ri mulohaza yuritishga, aniq xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Musiqa madaniyati o'qituvchisi unga qo'yilayotgan yuqoridagi kabi talablarga mos bo'lishi va uning kasbiy mahoratini doimo zamon talablari darajasida bo'lib turishini ta'minlash uchun nima qilish kerak? Bugungi kunda maktablarimizda dars berayotgan musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining kasbiy bilim va ko'nikmalari qanday, ularning kasbiy bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojlari nimalardan iborat?

Mazkur savollarga javob berish uchun maktablarimizda faoliyat ko'rsatayotgan musiqa madaniyati o'qituvchilarining tarkibi o'rganildi va tahlil qilindi. Shuningdek, kasbiy bilim va ko'nikmalarga bo'lgan ehtiyojlarini o'rganish maqsadida mazkur fan o'qituvchilarining katta qismi diagnostika sinovlariga jalb qilindi. Musiqa madaniyati o'qituvchilarining malaka toifalariga ko'ra tarkibi ochiq ma'lumotlar asosida tahlil qilingan bo'lsa, diagnostika sinovlari bilish, qo'llash va tahlil qila olish darajasini baholovchi maxsus testlar bazasidan foydalangan holda o'tkazildi. Diagnostika testlari **“Uzluksiz kasbiy ta'lim”**(online.uz) elektron platformasi orqali tashkil etildi.

Tadqiqotning maqsadi musiqa madaniyati darslarining o'quvchi yoshlarda yuksak badiiy madaniyat, estetik did va sog'lom dunyoqarashni shakllantirishdagi ahamiyatini e'tiborga olgan holda mazkur fan o'qituvchilarini kasbiy rivojlanishga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlash asosida ular uchun tashkil etiladigan malaka oshirish kurslarining mazmunini takomillashtirishdan iborat.

Tadqiqotning obyekti sifatida musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining kasbiy rivojlanishga bo'lgan ehtiyojlari tanlandi.

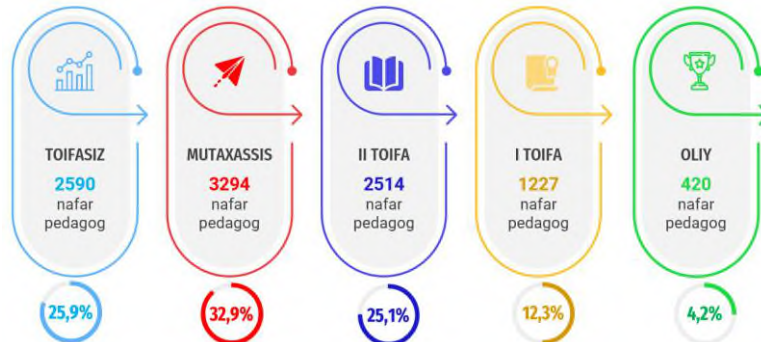
Tadqiqotning predmeti – musiqa madaniyati fani o'qituvchilarini kasbiy rivojlantirish kurslarining o'quv reja va dasturlarini takomillashtirish.

Muhokama va natijalar. Musiqa madaniyati fanini o'qitishning maqsadi o'quvchilarda badiiy tafakkurni yuksaltirish, estetik va emotsional sezgirlikni o'stirish orqali ijtimoiy hayotda zarur bo'lgan bilimlarni egallash, ulardan kundalik hayotida foydalanishga o'rgatishdan iboratdir. Musiqa madaniyati mashg'ulotlarida o'quvchi musiqani e'tibor bilan tinglashga va ularni idrok etishga o'rganib, unda o'z diqqat e'tiborini jamlash malakasi shakllanadi. Bu jarayon bolaning ixtiyoriy diqqati barqaror bo'lishini ham ta'minlaydi. Shuningdek, butun vujudi, aql-idroki, tasavvur-tafakkuri bilan faoliyat ko'rsatishga olib keladi. Musiqa madaniyatini yaxshi tushungan o'quvchi teran fikrlaydi, uning xayolot dunyosi boy, dunyoqarashi keng bo'ladi. Demakki, biron bir loyiha ustida gap ketganda ham, u kutilayotgan natijani tasavvurida gavdalandira oladi, yani musiqiy qobiliyatli inson har qanday sohada kuchli mutaxassis bo'la oladi deyish mumkin. Musiqa madaniyatining tarbiyadagi roli haqida so'z ketganda aytishimiz mumkinki, bu fan o'quvchilarga mukammal, har tomonlama tarbiya berish imkoniyatiga ega bo'lgan asosiy o'quv fanlaridan hisoblanadi. Chunki, musiqa madaniyati darslarida o'quvchilar, avvalo, diqqat bilan tinglashga va sabr-toqat va qunt bilan ishlashga, hamkorlikda kuylashga o'rgatiladi. Bunday mashg'ulotlar o'quvchilarni go'zallikka chorlab, ularni estetik jihatdan ham tarbiyalaydi. Musiqa madaniyati o'qituvchisi maktabdagi san'at, madaniyat, estetikaning targ'ibotchisi, zamonning eng ilg'or ziyolisi hisoblanadi va u o'zining ijodkorligi, tashabbuskorligi bilan boshqa fan o'qituvchilaridan ajralib turadi. Musiqa madaniyati fani maktabdagi ko'rgazmali qurollarsiz o'tib bo'lmaydigan yagona fan hisoblanadi va shuning uchun mazkur fan o'qituvchisi har kuni biron didaktik material, ko'rgazma qurol yasaydi, har kuni biron yangilik yaratish taraddudida bo'ladi. Ko'rgazmali qurollar fondini ko'paytirish va ularni yangilash bilan shug'ullanadi. Pedagogik mahoratini oshirib borishi uchun o'z ustida ishlaydi, o'z fan kabinetini jihozlaydi.

Musiqa madaniyati o'qituvchisi timsolida darslarni didaktik prinsiplar asosida tashkil eta oladigan, shu bilan birga o'quvchilar qalbini san'atga oshufta qila oladigan ham pedagog ham rassom namoyon bo'lishi juda ham muhim.

Maktabda ona tili va adabiyot fanidan dars beradigan o'qituvchidan o'quv dasturidagi badiiy asarlarni yozish qobiliyati talab qilinmaydi, musiqa madaniyati fani o'qituvchisidan esa qo'shiq kuylash va musiqa asbobini chalish talab qilinadi.

Respublikamiz umumta'lim maktablaridagi musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining tarkibini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar hali bu soha bo'yicha yuqori malakali mutaxassis kadrlarga ehtiyoj borligini ko'rsatmoqda. Infografikadan oliy toifali musiqa madaniyati fani o'qituvchilari salmog'i **100%** dan atigi **4,2%** ni tashkil etishi ko'rinib turibdi (1-rasm).



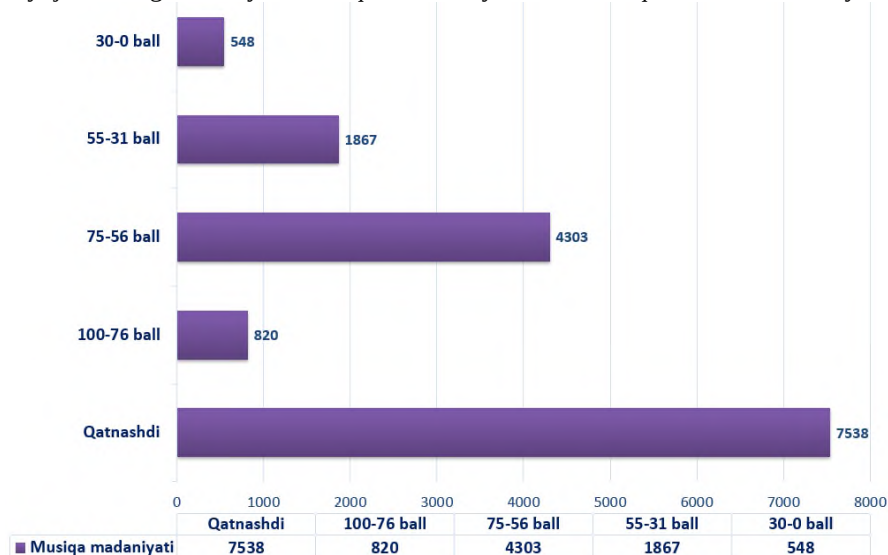
1-rasm. Musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining malaka toifalari bo'yicha tarkibi

Hozirgi raqamlashgan zamonda maktab musiqa madaniyati fani o'qituvchisi qanday bo'lishi kerak, o'quvchilar ongini gadjetlar va ulardagi turli o'yinlar egallab borayotgan davrda ularning diqqatini musiqaning mo'jizaviy olamiga qarata olish uchun ustoz qanday sifatlarga ega bo'lmog'i lozim? – degan savolga shu sohada uzoq yillar ilmiy tadqiqotlar olib borgan ustozlar fikrlarini o'rganib shunday javob berish mumkin:

Shaxs sifatida – u insonga xos barcha yaxshi fazilatlarni o'zida mujassam eta olgan, keng dunyoqarashli, yuksak tasavvurli va tafakkurli inson, fan va ijodga doir ko'p kitob o'qigan, ilmiy, ijodkor rassom, bolalar bilan ishlashni yaxshi ko'ruvchi mehnatsevar murabbiy bo'lishi lozim.

O'qituvchi (pedagog) sifatida – ta'lim-tarbiya nazariyasini yaxshi bilguvchi, pedagogika, psixologiya fanlarini chuqur o'rgangan, musiqa madaniyati metodikasi bilan yaxshi qurollangan, musiqa madaniyati darslarining pedagogik texnologiyasi, o'qitish didaktikasi va metodikasini yaxshi egallagan musiqa madaniyati ustози bo'lishi lozim.

Bundan tashqari musiqa madaniyati o'qituvchisi zamon bilan hamnafas, ilg'or fikrlovchi, yangiliklarga ochiq, tajriba va islohotlardan cho'chimaydigan, o'z ustida tinimsiz ishlaydigan bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Hozirgi kundagi malaka oshirish kurslari ham aynan tez o'zgaruvchan zamon talablariga moslashgan holda, **“Hayot davomida ta'lim”** tamoyili asosida tashkil etilmoqda. Chunki tez o'zgarayotgan dunyo tezkor tayyorgarlikni taqozo qiladi. O'qituvchi uchun samaradorlik va natijaviylik uning bilim va ko'nikmalaridagi bo'shliq hamda boshqa kasbiy ehtiyojlarining qondirilishidir. Shuning uchun ham malaka oshirish kurslarining o'quv dasturlarini shakllantirishda mazkur bo'shliq va ehtiyojlarni diagnostika yoki boshqa vositalar yordamida aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.



2-rasm. Musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining diagnostika natijalari (ballar kesimida)

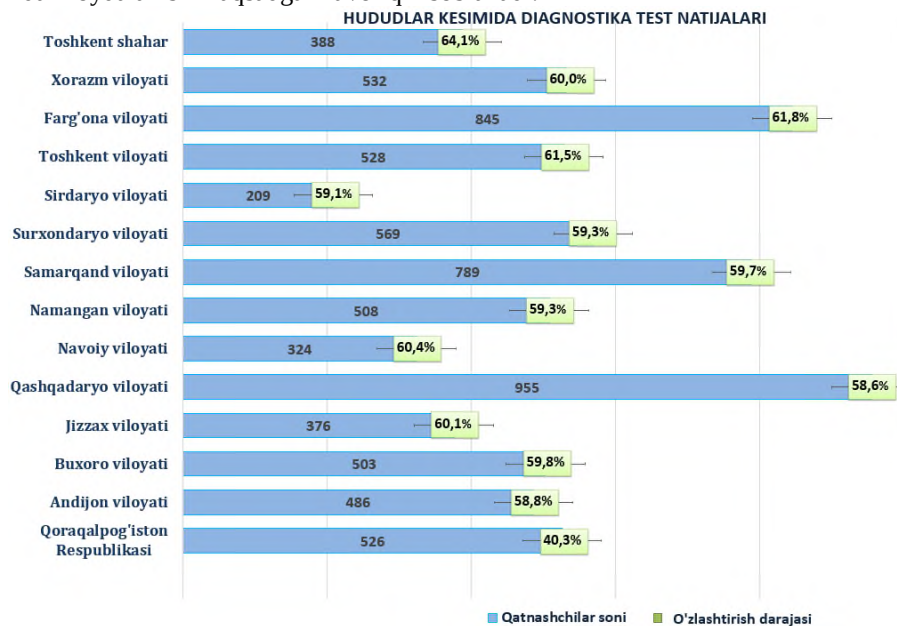
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev rahbarligida 2023-yil 28-avgust kuni kengaytirilgan tarzda o'tkazilgan videoselektor yig'ilishining 28-sonli bayonida maktab o'qituvchilarining malaka oshirishga bo'lgan ehtiyojlarini diagnostika qilish va natijalarga ko'ra ularning malakasini oshirishni tashkil etish to'g'risida vazifalar belgilangan edi. Ushbu vazifalarni amalga oshirish maqsadida maktab musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining ham malaka oshirishga bo'lgan ehtiyojlari diagnostikadan o'tkazildi (2-rasm).

Diagrammadan ko'rinib turibdiki, musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining diagnostika sinovlaridagi natijalari ularning bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish bo'yicha qilinishi kerak bo'lgan ishlar ko'pligini ko'rsatdi.

Diagnostika sinovlarida ishtirok etgan jami 7538 nafar musiqa madaniyati fani o'qituvchilaridan 820 nafari 76 balldan 100 ballgacha bo'lgan oraliqdagi nisbatan yuqori natijani ko'rsata olishgan. O'qituvchilarning 4303 nafari 56 balldan 75 ballgacha natijalarni ko'rsatganlar. 1867 nafar musiqa madaniyati o'qituvchisi 31 balldan 55 ballgacha natijalarni namoyish qilganlar. Diagnostika sinovlarida ishtirok etgan 548 nafar o'qituvchi 30 balldan past natijani ko'rsatgan.

Afsuski, o'qituvchilarning 32 foizi ya'ni 2415 nafari 55 foizdan past natijani ko'rsatganlar. Umuman, barcha musiqa madaniyati o'qituvchilari tomonidan ko'rsatilgan umumiy ballarning o'rtacha qiymati 58,8 ballni tashkil qildi.

Yuqoridagi raqamlar o'qituvchilarning bilim va ko'nikmalaridagi bo'shliqlarni guruhlash va mazkur guruhlariga mos ravishda o'qituvchilarning malakasini oshirishni 4 ta turli o'quv dasturlari asosida tashkil etishni taqozo qiladi. Mazkur o'quv dasturlarini shakllantirishda aniqlangan bo'shliqlarni tahlil qilish asosida musiqa madaniyati o'qituvchilarining fan va uni o'qitishga doir kasbiy bilim va ko'nikmalarga bo'lgan ehtiyojlariga mos mavzularni tanlash mexanizmidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.



3-rasm. Musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining diagnostika ko'rsatkichlari tahlili (hududlar kesimida)

Musiqa madaniyati o'qituvchilarining diagnostika sinovlaridagi natijalarini hududlar kesimida ham tahlil qilindi. Bunda hududlar kesimida qayd etilgan o'rtacha natijalar 40 balldan 64 ballgacha bo'lgan oraliqdan o'rin oldi. Musiqa madaniyati o'qituvchilari uchun hududlarda kasbiy rivojlantirish tadbirlarini tashkil etishda mazkur natijalarni e'tiborga olish lozim bo'ladi. Xususan, malaka oshirish kurslarini tashkil etishda yuqorida qayd etilgan 4 ta o'quv dasturi asosida hudud o'qituvchilarining bilim va ko'nikmalarga bo'lgan ehtiyojlarini inobatga oluvchi ishchi o'quv dasturlarini ishlab chiqish talab qilinadi (3-rasm). O'tkazilgan diagnostika natijalarini tahlil qilish asosida ularni uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslarining tabaqalashtirilgan o'quv reja va dasturlari ishlab chiqildi.

Diagnostika sinovlari natijalari pedagoglarning nafaqat mutaxassislik bo'yicha bilim va ko'nikmalarini, balki ularning pedagogika va psixologiyaga oid bilimlarini ham ifoda etadi. Chunki, sinovlar aynan shularni yuzaga chiqarishga qaratilgan testlardan iborat edi. Tahlillardan xulosa qilish mumkinki, bu sohada hali qilinishi kerak bo'lgan ishlar juda ham ko'p, bu muammolar sohada tizimli o'zgarishlar qilishni taqozo etadi. Bularning barchasi musiqa madaniyati fani o'qituvchilarining uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta'minlash va pedagogik mahoratini oshirish, yangi, ilg'or metodikalar bilan qurollantirish asosida maktablarimizda ta'lim sifatini ko'tarishga xizmat qiladi.

Xulosa. Musiqa madaniyati bolalar tarbiyasida muhim o'rin tutadi, ularning hissiy, ijodiy va madaniy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bolalarning san'atga bo'lgan qiziqishini rag'batlantirish va ularga ijodiy o'zini o'zi anglash imkoniyatlarini yaratish, ularda dunyoga va o'ziga nisbatan uyg'un munosabatni rivojlantirish, shuningdek, zamon talablariga muvaffaqiyatli moslashish uchun zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun musiqa madaniyati fani o'qituvchisining o'zi ham yetarlicha kasbiy ko'nikmalarga, pedagogik mahoratga, psixologik bilimlarga va, albatta, AKT savodxonligiga ega bo'lishi lozim.

Zamonaviy bilim va ko'nikmalarga, kasbiy mahoratga, boy tajribaga ega musiqa madaniyati fani o'qituvchisigina o'z fani orqali bolalarning nafosatga bo'lgan qiziqishini orttirib, ularda ijodiy fikrlash, tafakkur qilish, ixtirochilik qobiliyatlarini rivojlantira oladi va bu bilan u bola iste'dodini yuzaga chiqarishga o'zining munosib hissasini qo'sha oladi.

ADABIYOTLAR

1. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Politika_\(Aristotel\)#Sakkizinchi_kitob](https://uz.wikipedia.org/wiki/Politika_(Aristotel)#Sakkizinchi_kitob)
2. Jumaboyev M., Bolalar adabiyoti.-T.: O'qituvchi nashriyoti, 2010.-B.11.
3. Sharipova G. va boshqalar., Musiqa o'qitish nazariyasi metodikasi va maktab repertuari.-T.: Nizomiy nomidagi TDPU Rizografi, 2014.-B.7.
4. Mustafoyev B., Estetik tarbiya metodikasi.-B.: Durdona nashriyoti, 2023.-B.37.
5. <https://ru.citaty.net/avtory/bertold-auebakh/>

6. <http://www.biografia.ru/arhiv/omuzkye.html>
7. <https://ru.city.net/tsitaty/450000-ivan-sergeevich-turgenev-muzyka-eto-razum-voploshchionnyi-v-prekrasnykh-zvuka/>
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/kakoe-eto-moguchee-pedagogicheskoe-sredstvo-horovoe-penie-k-d-ushinskiy-o-hudozhestvennom-obrazovanii/viewer>
9. <https://www.inpearls.ru/622624>

Ijodkor shaxsni tarbiyalashda musiqa fanining o'rni

Annotatsiya. Ushbu maqolada musiqa madaniyati fanining o'quvchi shaxsini, ularning kreativ va ijodiy fikrlashini rivojlantirishdagi o'rni, hozirgi tez o'zgaruvchan, raqamlashgan dunyoda o'quvchilarni musiqa madaniyatiga qiziqtirishning dolzarb muammolari, bu fanning ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyati, bunda fan o'qituvchisining kasbiy rivojlanishining muhimligi bayon qilingan.

Tayanch so'zlar: musiqa madaniyati, ohang, kuy, qo'shiq, kompetensiya, qobiliyat, ijodiy fikrlash, kasbiy diagnostika, kasbiy rivojlanish.

Роль предмета “музыка” в становлении творческой личности

Аннотация. В данной статье излагается роль предмета музыкальной культуры в развитии личности учащихся, их творческого и креативного мышления, актуальные проблемы заинтересованности учащихся в музыкальной культуре в современном быстро меняющемся, цифровом мире, воспитательно-образовательное значение данной дисциплины, значимость профессионального развития учителя-предметника.

Ключевые слова: музыкальная культура, мелодия, песня, компетентность, способности, творческое мышление, профессиональная диагностика, профессиональное развитие.

The role of the subject “music” in the formation of a creative personality

Abstract. This article describes the role of the subject of musical culture in the development of students' personality, their creative and creative thinking, current problems of students' interest in musical culture in today's rapidly changing digital world, the educational and educational significance of this discipline, the importance of the professional development of a subject teacher.

Key words: fine arts, graphics, painting, competence, abilities, creative thinking, professional diagnostics, professional development.

МУТАХАССИСНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИ ВА АХБОРОТ МАДАНИЯТИ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР

Агжанов Т.

Нукус кончилиқ институти

Мутахассиснинг касбий компетентлиги ва ахборот маданияти ўртасидаги муносабатлар жуда муҳимдир. Касбий компетентлик, мутахассиснинг ўз соҳасидаги билимлари, кўникмалари ва тайёргарлигини ўзида мужассамлаштиради. Ахборот маданияти эса, маълумотларни тўғри излаш, таҳлил қилиш, фойдаланиш ва уларни самарали равишда жамиятга тақдим этиш қобилиятини ўз ичига олади. Инсоният ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олувчи ахборот технологияларининг ривожланиш даражаси турли соҳалар бўйича мутахассислар тайёрлаш жараёнида ахборот технологияларини яратиш заруриятини келтириб чиқарди.

Филолог, доктор А.А. Гречихина, илмий дунёда ахборот технологиялари контсептсиясининг пайдо бўлишининг сабаблари ва шартларини таҳлил қилиб, таъкидлайди: «Умумий маънода, ахборот маданиятини маданият қадриятлари билан белгиланадиган фаолият сифатида аниқлаш мумкин, яъни, унинг аксиологик табиати» Кўп ўлчовли мезоннинг мазмуни ва таркибини аниқлаш учун муаллиф томонидан тақлиф қилинган концепция бизга жуда қизиқ туюлади:

1) Иккита илмий категория мавжуд: мақсад ва функсия. Мақсад - ахборот маданиятида амалга ошириладиган аниқ вазифанинг моҳиятини тавсифловчи илмий категория.

2) предмет (мазмун, мавзу) - умуман ахборот маданияти мазмунининг ўзига хослигини ифодаловчи илмий хусусиятга эга категория;

3) усул - мантикий (ақлий) ёндашув ёрдамида ахборот маданияти мақсадларига эришиш ёллари акс эттирувчи илмий категория.

4) Жанрнинг илмий категорияси - белгилар ва адабий шакллар орқали ахборот маданиятини семантик тарзда такрорлаш усули.

5) Таърифга кўра, ижтимоий аҳамият - ахборот маданиятининг ўзига хос хусусиятларини (янгилиги, кимматлиги ва фойдалилиги) акс эттирувчи илмий категориядир.

6) Тўлиқлик - ахборот маданиятининг миқдорий танланишини акс эттирувчи илмий категория.

7) ижтимоий маданият - ахборот маданиятининг жамият ҳаётида, умуман маданиятда иштирок этиш даражасини (мавқеини) кўрсатадиган илмий категория;

8) Таянч сўзлар: структура – унинг таркибий қисмлари бўлган ахборот маданияти элементларини бўлиш ва ўзаро боғлаш ёллари тавсифловчи илмий категория.

9) Вақтнинг илмий категорияси - ахборотнинг тарқалиш тарихи ва хронологиясини қамраб олувчи вақт.

10) Илмий терминологияда макон турли географик ҳудудларда ахборотнинг тарқалиш (қоплаш) чегараларини акс эттирувчи фазовий категориядир.

11) Моддий дизайн - техник тадбиқ этиш ва ахборот маданиятини аниқлаш усулларини тавсифловчи илмий категория. У турли хил материаллар шаклида тақдим этилиши мумкин: моддий тузилмалар, босма оммавий ахборот воситалари, электрон қурилмалар ва бошқалар.

12) Таянч сўзлар: эҳтиёж, ўқувчи мақсади, манзили. Булар инсоннинг ахборот технологияларини ўзлаштириш ва ундан фойдаланишдаги психологик ва физиологик имкониятларини акс эттирувчи илмий категориялардир [1].

Агар биз хусусиятларни умумлаштирсак, уларнинг учта жиҳати бор деган хулосага келишимиз мумкин:

- Муаммони ҳал қилиш учун мақсадни тўғри белгилаш ва вазифани шакллантириш керак.

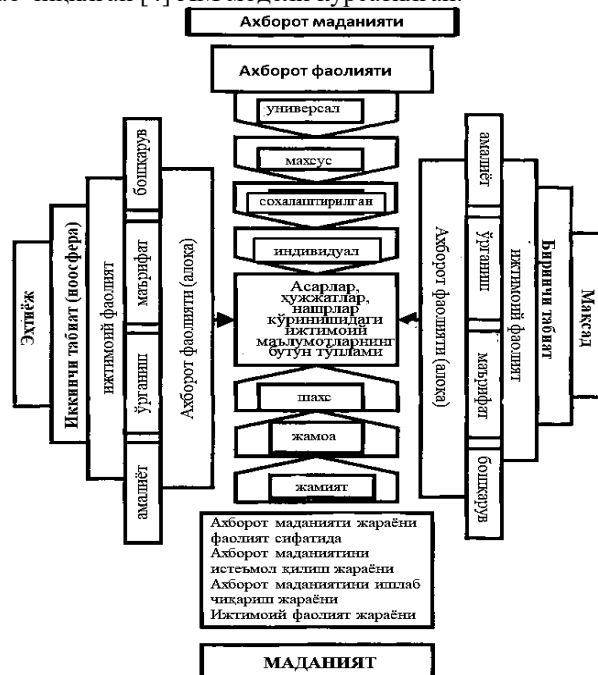
- Корхонадаги вазиятни ижтимоий-маданий, маданий ва ахборот контексти нуқтаи назаридан баҳолаш мазмунли.

- Қадрият фазилатлари сифатида биз иш жойидаги вазиятни адекват баҳолаш, унинг моҳияти ва мақсадларини тушуниш, шунингдек, стандартларга мувофиқлигини қайд этишимиз мумкин.

Юқоридагиларга асосланиб, касбий компетентлик тушунчасини мутахассиснинг бизнес ва шахсий сифатларининг ажралмас хусусияти сифатида шакллантириш мумкин, бу нафақат касбий фаолият мақсадларига эришиш учун етарли бўлган билим, кўникма, тажриба даражасини, балки шахснинг ижтимоий-маънавий мавқеини акс эттиради [2]. Ушбу таъриф муаллифларининг фикрига кўра, касбий компетентция куйидаги турларни ўз ичига олади: назарий, амалий, ижтимоий, психологик, ахборот, коммуникатив ва бошқалар.

ИКО ва ИКЛ-ни шакллантириш муаммосини ўрганишга културологик ёндашув муаммони маданият нуқтаи назаридан ўрганган М.Г.Вохришевнинг ишида келтирилган: ИКО нинг учта жиҳатини аниқлаш ахборот маданиятини кўриб чиқишни ўз ичига олади, инсон фаолиятининг турли усуллари ва аниқланган имкониятларни амалга ошириш учун ишлатилиши мумкин бўлган ўзига хос маънавий қадриятлар тўпламини ўз ичига олган ягона яхлитликнинг бир қисми. "...Бу ҳолатда бирёкламлик ва технологияга аниқ урғу берилганига қарамай, бу ахборот маданияти дейиш мумкин бўлган нарс ҳақида тўлиқ тасаввурни бермайди" [3]. Шундай қилиб, АМ-ни муҳокама қилиш жараёнида иккита даражани ажратиш керак: оммавий ва шахсий. Биринчи ҳолда, у ирсий бўлмаган маълумотлар йиғиндиси сифатида тақдим этилади, бу ижтимоий код (М.К. Перов атамаси) ёки жамият фаолияти учун зарур бўлган барча нарсалар тўпланадиган, узатиладиган ва сақланадиган сақлаш қурилмаси. Шахс даражасида ахборот маданияти маданий интеллектуал, сиёсий ёки мафкуравий, эстетик, ахлокий ва коммуникативни ўз ичига олган умумий тузилишга киради.

Таълим муассасаларида ахборот технологияларининг жорий этилиши туфайли компьютер моделлаштиришдан фойдаланиш кенг тарқалди. Машиналарни ўрганиш ва лойиҳалаш жараёнида олимлар турли мезонлардан фойдаланган ҳолда ҳақиқий механизмга ўхшашлигига асосланган моделлардан фойдаланадилар. Ташқи ўхшашликларни кўриб чиқишда катта аҳамиятга эга бўлмаган тафсилотларга эътибор қаратилади. Бундай механизмнинг намунаси - тафсилотларда озгина фарқларга эга бўлган дизайн. 1-расмда А.А. Гречихин томонидан ишлаб чиқилган [4] АМ модели кўрсатилган.



1-расм. Ахборот маданияти модели (Гречихин А. А. га кўра)

Маданий таълим АМ-ни шакллантиришга қаратилган бўлиши керак. Маданиятнинг ўзагини ташкил этувчи ва ўз касбий маҳоратини белгилаб берувчи ахборот технологиялари соҳасидаги мутахассислар учун бу вазифа айниқса долзарб кўринади. Ф.М. Зокирова ўз асарларида педагогика олий ўқув юртлари ўқувчиларини таълим дастурларининг умумий қоидалари доирасида ўқитишнинг методик томонига эътибор қаратган. Олим ана шу концепциядан келиб чиқиб, ўқитиш методикасини ишлаб чиқди, бунда ўзига хос услубий тавсиялар берилди[5].

Н.А. Сляднева томонидан ёзилган мақолада мутахассиснинг ахборот маданиятини шакллантириш муаммолари ҳақида сўз боради. Ушбу ишда ИКЛ контсепциясининг илмий янгилиги, унинг аҳамияти ва ушбу ёналишдаги тадқиқотлар контекстидаги истиқболлари ёритилган. Муаллифнинг сўзларига асосланиб, ахборот

технологиялари истиқболли ва муҳим илмий ёналишдир: “Ушбу ёналиш энг муҳим ва ахборот объектлари (маданиятшунослик, адабиётшунослик, санъат эстетикаси билан боғлиқ бўлган ахборот фанлари ва фанларининг бутун мажмуасини камраб олади, тарих, фалсафа, педагогика, психология ва бошқалар). Бу илмий ёналиш сифатида ҳам энг истиқболли ва қимматлидир” [6]. Бизнинг фикримизча, мақолада ИСС тадқиқотларидаги камчиликлар ҳақида тўғри маълумотлар мавжуд. Хусусан, у семантик контекстнинг кенглиги, асосий тушунчаларнинг ноаниқлиги каби фикрларни тўғри қайд этади. АМ-га эга бўлган мутахассисни баҳолашда асосий омил - бу ахборот хулқ-атвори маданияти. Шунингдек, ахборотга асосланган бошқа одамлар билан муносабатларни ўрнатиш қобилиятини, шунингдек, қундалиқ ҳаётда ва касбий фаолиятда ахборот технологияларидан фойдаланиш қобилиятини ҳисобга олиш керак. Бизнинг фикримизча, ИКС-га эга бўлган мутахассис маълум тушунчаларни (касбий соҳага тегишли қонунлар, қоидалар) билиши, шунингдек, ишлаб чиқариш вазифалари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишга имкон берувчи концептуал ва терминологик аппаратга эга бўлиши керак. Умуман олганда, илм-фан соҳасида малакали мутахассис бўлиш учун махсус илмий адабиётлар ҳақида тушунчага эга бўлиш (соҳалар бўйича асосий илмий ва амалий ишларнинг номлари ва мазмунини билиш, асосий тушунчалар, ҳужжатлар ва бошқаларнинг маъноси ва аҳамияти); мутахассис ахборот маданиятининг муҳим кўрсаткичи бўлган илмий тоифалар билан ишлай олиши керак.

Т.В Еременко томонидан чоп этилган мақолада таъкидланишича, ахборот маданияти бутун инсоният маданиятининг ажралмас қисми бўлиб, унинг сифати бевосита шахсий ривожланиш даражасига боғлиқ. [7] Бироқ, у касбий компетенция ва АМ-нинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро боғлиқлигини аниқ таърифламайди, бу муаммонинг ушбу томонини кўриб чиқадиган кўплаб илмий ишларга хосдир. С.Г. Антонованинг таъкидлашича, “ахборот маданияти тушунчаси якуний эмас ва уни турли ёллар билан талқин қилиш мумкин” [8]. Унинг қўшимча қилишича, бошқа ишлар “мутахассиснинг ахборот маданиятининг аҳамияти ҳали якуний мақомга эришмаган” [9].

Ҳозирги вақтда олимлар ушбу муаммони ҳал қилиш учун турли хил вариантларни ишлаб чиқишмоқда. Информатика кафедраси ўқитувчиси В.А. Минкина Ахборот жараёнлари илмий-техника ижодининг ажралмас қисми эканлиги ва ундан ажралмас эканлигидан келиб чиқиб, «мутахассиснинг ахборот маданияти» [10] тушунчасининг мазмунини қандай аниқлаш мумкинлиги ҳақидаги саволни кўриб чиқишни таклиф қилади.

И.И. Горлова учун ИКС-ни шакллантириш жараёнида узлуксиз таълим олиш принципи муҳим аҳамиятга эга. Хулоса ўрнида шуни таъкидлашни истардикки, муаллиф бошланғич мактабдан олий таълим муассасасигача бўлган таълим тизимининг барча бўғинлари узлуксизлигининг умумий тамойилларига асосланган ҳолда АМ “таълим” соҳасида узлуксиз таълимнинг тўғри концепсиясига амал қилади. Талабаларга ўқув жараёнида олдинги босқичларда олинган маълумотларни тизимлаштириш имкониятини бериш зарур деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, замонавий жамиятда шахсий ахборот маданияти муаммосининг барча жиҳатларини ўрганиш керак. Узлуксиз таълимнинг барча босқичларида ахборот маданиятини шакллантириш учун субъектлар ўртасидаги муносабатларни ҳисобга олиш зарур.

В.А. Шаповаловнинг сўзларига асосланиб, унинг сўзларига кўра, биз АМ тадқиқотининг энг муҳим муаммолари: “тезаурусни шакллантириш - атроф-муҳитга шахснинг умумий ва махсус ёналишини таъминлайдиган тушунчалар тизими” деган хулосага келишимиз мумкин.

“Ахборот маданияти, биринчи навбатда, ахборотни қайта ишлаш жараёнларининг аҳамияти ҳақида тушунча бўлиб, компьютерда турли муаммоларни осонгина ва тезда ҳал қила оладиган даражада чуқурдир”, деб ёзади Ю.С. Брановский [11]. Мутахассиснинг ахборот маданияти мазмунининг асосий таркибий қисмларидан бири сифатида электрон ускуналар ва телекоммуникация тизимларига асосланган ахборотни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш, узатиш ва тақдим этиш учун автоматлаштирилган ахборот тизимларидан фойдаланиш ва уларнинг асосларини ўзлаштириш қобилиятини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ю.С. Зубов шахс ва мутахассис ахборот маданиятининг ўзаро боғлиқлиги масаласига ечим излаб, шундай хулосага келади: «Оммавий энциклопедиялар ва оммавий ахборот журналларини нашр этиш, ўрта ва олий мактабларда ўқув фанларини жорий этиш, оммавий ахборот воситаларида ахборот маданияти ҳам ахборотлаштиришнинг ушбу долзарб муаммоларини ҳал қилишга ҳисса қўшади» [12].

Тадқиқот давомида қилинган хулосалар ижтимоий ривожланишнинг ахборотлаштириш тарихи ва назариясини ўрганишда оптимал муносабатларни излаш зарурлигини, шунингдек, шахсий маълумотларнинг хулқ-атвори соҳасида ихтисослашган мутахассисларни тайёрлашнинг зарур даражасини кўрсатди. М.В. Сараф таклиф қилган қурилиш ўқув дастурининг блок-модулли принциpidан фойдалансангиз, курсни талабалар категориясига қараб янада ўзгарувчан қилиш имконияти мавжуд.

Бинобарин, биз мутахассиснинг касбий маҳоратини ривожлантириш шахснинг ўзи ва умуман жамиятнинг ахборот маданияти даражаси билан узвий боғлиқлигини тушунамиз.

Хулоса: Ахборот маданиятини ўргатишда нафақат қисқа муддатли, балки узоқ муддатли мақсадларни ҳам ҳисобга олиш, шунингдек, масалани глобал миқёсда кўриб чиқиш муҳимдир. ИКС даражаси ахборот технологиялари доирасида ўқув жараёнини индивидуал эҳтиёжларга мослаштириш орқали касбий билимларни ошириш имкониятини белгилайди. Жамиятнинг саноатдан ахборотга ўтиш даврида, умумий ахборот муҳити яратилган, ҳар бир мутахассисга турли хил билим соҳаларида инсоният томонидан тўпланган барча зарур маълумотлардан фойдаланишни кафолатлаш керак. Мутахассиснинг касбий компетентлиги ва ахборот маданияти ўртасидаги муносабатлар ўзаро тўлдирувчи элементлардир. Яхши ахборот маданиятига эга бўлган

мутахассис самарали қарорлар қабул қилиш ва ўз соҳасидаги талабларга жавоб беришда яхши натижаларга эришади

АДАБИЁТЛАР

1. Гречихин А. А. Информационная культура (Опыт определения и типологического моделирования) // Проблемы информационной культуры: Сб. статей / Под ред. Ю.С. Зубова и И.М. Андреевой. – М.: Изд-во Моск. Гос. Ун-та культуры, 1994. – С. 12-38.
2. Педагогика профессионального образования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е.П. Белозерцев, А.Д. Гонеев, А.Г. Пашков и др.; Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 368 с
3. Вохрышева М.Г. Информационная культурология. // Информационное общество: культурологические проблемы: Материалы междунар. науч. конф.: Тез. докл. – Краснодар, 1997. – С. 88-90.
4. Гречихин А. А. Информационная культура (Опыт определения и типологического моделирования) // Проблемы информационной культуры: Сб. статей / Под ред. Ю.С. Зубова и И.М. Андреевой. – М.: Изд-во Моск. Гос. Ун-та культуры, 1994. – С. 12-38.
5. Закирова Ф.М. Теоретические и практические основы методической подготовки будущих преподавателей информатики в педагогических вузах. Дис...док.пед.наук. – Ташкент, 2008. – С. 312.
6. Справочные системы семейства Консультант Плюс: Методические рекомендации по обучению работе с системами слушателей учебных заведений. – М.: АО «Консультант Плюс», 1997.
7. Еременко Т.В. Информационная культура студентов // Университетская книга. – 1998. – №6. – С. 39.
8. Антонова С. Г. Информационная культура личности: Вопросы формирования // Высшее образование в России. – 1994. – №1. – С.82-88.
9. Антонова С. Г. Информационная культура специалиста: гуманитарные основания // Проблемы информационной культуры: Сб. статей / Под ред. Ю.С. Зубова и И.М. Андреевой. – М.: Изд-во Моск. Гос. Ун-та культуры, 1994. – С. 110-116.
10. Минкина В. Информационная культура и способность к рефлексии // Высш. образование в России. – 1995. – №4. – С. 39-43.
11. Шаповалов В. А. Социокультурные аспекты информатизации образования. – Ставрополь: СГУ, 1997
12. Зубов Ю. С. Информатизация и информационная культура // Проблемы информационной культуры: Сб. статей / Под ред. Ю.С. Зубова и И.М. Андреевой. – М.: Изд-во Моск. Гос. Ун-та культуры, 1994. – С. 5-11.

Аннотация: Мақола бўйича касбий компетентсия ва мутахассис маълумот маданияти орасидаги муносабатлар ва уларнинг касбий тайёргарлик даврида маълумот маданият яратишига таъсирини аниқлаб чиқиш масалалари кўриб чиқилган. Ушбу таҳлилда, касбий ва шахсий сифатлар интеграллигининг чегараларида касбий фаолият мақсадларига эришиш учун етарли билимлар, кўникмалар, тажриба даражасини ўрнатаётган бўлишини ақс эттирадиган маълумот маданияти ва касбийликнинг ўрни ва роли ўз ҳисобига олган ҳолда муҳимдир.

Калит сўзлар: профессионализм, компетентлик, маълумот маданияти, шахсият, тадқиқотлар, муҳандис ўқитиш.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы профессиональной компетенции и взаимоотношений между специалистами информационной культуры и их влияния на создание информационной культуры в период профессиональной подготовки. В этом анализе важно учитывать информационную культуру и место, и роль профессионализма, что свидетельствует о том, что профессиональные и личностные качества должны быть интегрированы в пределах уровня знаний, умений и опыта, необходимых для достижения целей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессионализм, компетентность, информационная культура, личность, научные исследования, инженерное образование.

Abstract: The article examines the issues of professional competence and relations between information culture specialists and their influence on the creation of information culture during professional training. In this analysis, it is important to consider the information culture and the place and role of professionalism, which indicates that professional and personal qualities should be integrated within the level of knowledge, skills and experience necessary to achieve the objectives of the professional activity.

Key words: professionalism, competence, information culture, personality, scientific research, engineering education.

MALAKALI PEDAGOG KADRLAR TAYYORLASH TIZIMINING ME'YORIY-HUQUQIY SOSLARI

Esanov M. X.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni joriy etish markazi

Mamlakatimizda pedagogik ta'lim infratuzilmani yaxshilash, sohadagi xalqaro hamkorlikni yanada kengaytirish, tarbiya va o'qitish usullari, ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega, pedagogik kasbga qiziqishi yuqori bo'lgan yoshlarni aniqlash hamda ularni maqsadli tayyorlab va tarbiyalab borishning uzluksiz tizimini joriy qilish kabi yirik ijtimoiy ahamiyatga ega vazifalarni bajarishga ustuvorlik berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida malakali kadrlar tayyorlashning me'yoriy bazasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinib, mamlakatda ta'lim faoliyatini tashkil etish, boshqarish va tartibga solish, shu jumladan malakali kadrlar tayyorlashning huquqiy asoslarini belgilaydi.

"Ta'lim to'g'risida"gi qonun O'zbekiston Respublikasining ta'lim tizimiga asos bo'lib, u boshlang'ich, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'limni o'z ichiga oladi. Ushbu Qonun ta'lim muassasalarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni tartibga soladi hamda ta'lim sifatiga oid normalarni belgilaydi. Shuningdek, unda o'quvchilar, talabalar, o'qituvchilar va ta'lim boshqaruvi organlarining huquq va vakolatlari belgilab berilgan [1].

Davlatimiz rahbarining «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmoni ta'lim sohasidagi islohotlarni mutlaqo yangi bosqichga olib chiqdi. Bu hujjat yurtimizda oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-

axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Shuningdek Prezidentning 2022 yil 21 iyundagi "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-289 sonli qarori pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarini tizimli rivojlantirish va ularda boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ilg'or xorijiy tajribalarni joriy qilgan holda zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko'tarish, shuningdek, pedagogika sohasida ta'lim, ilm-fan va amaliyot uyg'unligini ta'minlash borasida muhim hujjat hisoblanadi [2].

Respublikada pedagog kadrlar tayyorlash maktabini yanada rivojlantirish maqsadida, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida ta'lim sifatini oshirish, universitet faoliyatiga ilg'or ta'lim dasturlarini joriy qilish hamda zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashning samarali tizimini yo'lga qo'yish bo'yicha 2022 yil 21 iyunda Prezidentimiz tomonidan yana bir muhim hujjat "Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 290 sonli qarori imzolandi [3].

Ushbu qarorda pedagog kadrlar tayyorlash tizimining me'yoriy-huquqiy tizimi takomillashtirilib, ta'lim dasturlarining maktabgacha, maktabdan tashqari, umumiy o'rta, o'rta maxsus va professional ta'lim muassasalari ta'lim dasturlari bilan uyg'unligini ta'minlash, talabalarining pedagogik kasbga bo'lgan munosabatlarini va ularni pedagogik faoliyatga motivatsiya qilish usullarini o'rganishga qaratilgan ijtimoiy tadqiqotlar o'tkazish, ta'lim olish jozibadorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, bitiruvchilarning o'quv jarayoni va ishlab chiqarishdagi amaliyotni tashkil etish borasida fikr-mulohazalarini o'rganish, ta'lim dasturlarini xalqaro talablarga muvofiq takomillashtirish, uning xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlarning oliy ta'lim muassasalari reytinglariga kirishi borasidagi mavjud muammolarni tadqiq qilish va natijalari yuzasidan takliflar kiritish, ta'lim va amaliyot integratsiyasini kuchaytirish hamda pedagog kadrlarning uzluksiz kasbiy rivojlantirish jarayonlarini takomillashtirish bo'yicha bir qator tizimli o'zgarishlar belgilandi. Shuningdek, Prezidentimizning shu yil 11 maydagi «2022–2026 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoni, «Xalq ta'limini rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori respublikamizda pedagog kadrlar tayyorlash borasidagi siyosatning mantiqiy davomi sifatida mavjud huquqiy asosni mustahkamlab, ta'limga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlarning barchasi soha taraqqiyotini hamda uning huquqiy jihatdan mustahkam asosga egaligini kafolatlamog'da.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi 2022 yil 11 maydagi PF-134 sonli farmon bilan Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti pedagogika yo'nalishi bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqishda etakchi oliy ta'lim muassasasi etib belgilab qo'yildi. Ushbu jarayonlar malakali kadrlar tayyorlash tizimining me'yoriy bazasi ta'lim muassasalari va dasturlarining yuqori sifat standartlariga javob berishini ta'minlash, shuningdek, ta'lim oluvchilarning samarali ta'lim va tarbiya olishlari uchun zarur malaka va tajribaga ega bo'lishi uchun zamin tayyorlaydi.

Mamlakatimizda bugungi kunda pedagog kadrlar tayyorlash va rivojlantirishga katta e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda davlat va nodavlat ta'limni qamrab olgan oliy ta'lim, malaka oshirish va qayta tayyorlashning kompleks tizimi joriy etildi. Respublikada oliy ta'lim ta'lim dasturlarini oliy ta'lim muassasalari tomonidan ishlab chiqilib, kasbiy dasturlarni, jumladan, diplom yoki ilg'or tajribalarga asoslangan o'quv mashg'ulotlari, kasbga yo'naltirish kurslari va oliy professional ta'lim dasturlarini taklif etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli, 2020 yil 2 martdagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini" Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida" PF-595Z-sonli farmonlari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasining 2020 yil 9 yanvardagi RA 1/1-20-sonli topshirig'ida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining 2020 yil 30 iyundagi "2020-2021 o'quv yilidan ta'lim jarayonini kredit-modul tizimiga o'tishi to'g'risida"gi 357 sonli buyrug'i qabul qilindi. Ushbu buyruq respublika oliy ta'lim tizimida tub burilish yasab, mamlakatimizdagi oliy ta'lim muassasalarida kredit modul asosida oliy ta'limni tashkil etish bo'yicha asosiy yo'nalishlarni belgilab berdi. Haqiqatan ham, mamlakatimizda xalqaro standartlar asosida kadrlar tayyorlash masalasida xalqaro standartlarning muhim ajralmas bo'g'ini bo'lgan kreditga asoslangan oliy ta'limni tashkil etilishi muhim voqea bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasi" to'g'risidagi PF-4947-sonli farmoniga muvofiq zamonaviy kadrlar tayyorlash tizimini yaratish, xalqaro standartlarga asoslangan oliy ta'lim mazmunini yaratish, Bolonya jarayoni asosida akademik mobillik, professor-o'qituvchilar va talabalar almashinuv dasturlarini tatbiq etish maqsadida 1999 yil 19 iyunda qabul qilingan Bolonya deklaratsiyasiga qo'shilish hamda oliy ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish vazifasi belgilandi [4].

Oliy ta'lim tizimini xalqaro standartlar va indekslar asosida rivojlantirish maqsadida "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" qabul qilingan [5] konsepsiyada oliy ta'lim jarayonlariga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o'qitish usullarni joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, korrupsiyaga qarshi kurashish, muhandislik-texnik ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar ulushini oshirish, kredit-modul tizimini joriy etish, o'quv rejalarida amaliy ko'nikmalarni oshirishga qaratilgan mutaxassislik fanlari bo'yicha amaliy mashg'ulotlar ulushini oshirish yuzasidan islohotlar amalga oshirilmoqda.

2020 yilda qabul qilingan “Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” davlat dasturida [6] oliy ta’lim bilan qamrov darajasini bosqichma-bosqich oshirib borish, fanlarni optimallashtirish, mutaxassislikka aloqasi bo’lmagan fanlar sonini 2 barobarga qisqartirish, oliy ta’limda o’quv jarayonini kredit-modul tizimiga o’tkazish, oliy ta’lim muassasalariga akademik va moliyaviy mustaqillik berish masalalariga alohida e’tibor qaratildi.

Dasturda zamonaviy ilg’or tajribalar asosida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, zamonaviy talablar va jahon standartlari asosida milliy ta’lim tizimini yaratish vazifasi belgilangan.

O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 31 dekabrda “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog’liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida” 824 sonli qarori bilan kredit modul tizimi asosida oliy ma’lumot talab etiladigan kasblarga kadrlar tayyorlash tartibi tasdiqlandi [7]. Qarorga muvofiq oliy ta’lim muassasalarida o’quv jarayonini kredit-modul tizimi asosida joriy etish, bakalavriat ta’lim yo’nalishlari va magistratura mutaxassisliklarining malaka talablari, o’quv rejasi va fan dasturlari takomillashtirilishi, kredit-modul tizimini joriy etishning tashkiliy, ilmiy va metodik hujjatlarini ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

Oliy ta’lim muassasalarida o’quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etishda quyidagi yo’nalishlar belgilab olindi:

- Oliy ta’lim jarayonlarini asosiy hujjati ta’lim dasturi tuzilmasiga qo’yiladigan talablarni;
- O’quv jarayonini rejalashtirish, monitoringini olib borish va ta’lim sifatini ta’minlash mexanizmlarini;
- Akademik mobillik va kreditlarni tan olish bo’yicha talab etiladigan me’yorlarni;
- Baholash, baholarni konvertatsiya qilish tartiblarini;
- Kredit-modul tizimida ro’yxatga olish xizmatini tashkil etish bo’yicha yo’riqnomani;
- Talabalarni o’qishdan chetlashtirish, qayta tiklash, kursdan kursga o’tkazish mexanizmlarini;
- Oliy ta’lim muassasalarida o’quv jarayoniga kredit-modul tizimini bosqichma-bosqich joriy etish mexanizmini

o’z ichiga oladi.

O’quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etishning tashkiliy masalalariga oid ma’lumotlar, jumladan, ta’lim dasturi, fanlar katalogi, akademik mobillikni ta’minlash, kreditlarni tan olish va ko’chirib o’tkazishga taalluqli hujjatlar hamda diplom ilovasining shakllari, shuningdek, akademik mobillik davrida talabaning bilim darajasini aniqlash bo’yicha ko’rsatkichlar va boshqa zarur hujjatlar namunalari O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan Respublika oliy ta’lim kengashi bilan birgalikda ishlab chiqilishi va tasdiqlanishi belgilangan.

YuNESKO oliy ta’limni rivojlantirish bo’yicha tavsiyalarni ishlab chiqish, xalqaro hamkorlikni kengaytirish, akademik mobillikni ta’minlash borasida Yevropa Ittifoqi tomonidan qabul qilingan, milliy ta’lim tizimlari uchun tobora me’yoriy ahamiyat kasb etayotgan xalqaro konvensiyalar qabul qilinmoqda. Ushbu konvensiyalar bugungi kunda rivojlangan davlatlarning oliy ta’lim mazmunini tashkil etishda asosiy yo’riqnoma bo’lib xizmat qilmoqda.

YuNESKO tomonidan 1997 yilning aprelida Lissabonda qabul qilingan “Evropa hududida oliy ta’limga oid malakalarni tan olish” Konvensiyasini O’zbekiston Respublikasi 42 ta davlat ichida birinchilardan bo’lib uni imzoladi va 1997 yilning dekabrda ratifikatsiya qildi.

Lissabon Konvensiyasining Respublikada ratifikatsiya qilinishi mamlakatimizni “Universitetlarga yo’naltirilgan, diplomlar ekvivalentligi to’g’risidagi Yevropa konvensiyasi” (1953 yil), “Universitetlar kvalifikatsiyalarini akademik tan olish bo’yicha Yevropa konvensiyasi” (1959 yil), “Universitet ta’limi davrlarining umumiy ekvivalentligi to’g’risidagi Yevropa konvensiyasi” (1990 yil) va boshqa qator xalqaro loyihalar, dasturlar va kelishuvlar ishtirokchisiga aylantirdi [8]. 1999 yilda 29 ta davlat tomonidan Bolonyada yagona ta’lim muhitini yaratish jarayonida ishtirok etish to’g’risida Deklaratsiyaga ko’ra, oliy ta’limning yagona tuzilmasi qurilishi va taqqoslanadigan darajalar tizimi qabul qilindi. Bu esa Yevropada ta’lim yo’nalishlarini, darajalarni akademik va kasbiy tan olinishini engillashtirish va barcha Yevropa davlatlarida bitiruvchilarning ishga joylashish imkoniyatlarini yaxshilashga xizmat qildi. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 16 avgustdagi “Oliy ta’limning davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to’g’risida qarori” 343-son qarorida YuNESKO tomonidan 1997 yil mart oyida qabul qilingan Ta’limning xalqaro standart klassifikatsiyasi (TXSK)ga bakalavriat va magistratura bosqichlari belgilangan edi.

Klassifikator YuNESKO tomonidan 1997 yil mart oyida qabul qilingan Ta’limning xalqaro standart klassifikatsiyasi (TXSK) prinsiplari asosida tuzilgan bo’lib, ta’limning xalqaro standart klassifikatsiyasiga binoan ta’lim bosqichlari bakalavriat yo’nalishlarida 5 raqami, magistratura mutaxassisliklarida — 5A (raqam va harf) bilan belgilangan. Masalan: bakalavrlar kodi 5140100, 5211300, 5520400 va hakozi; magistratlar 5A140101, 5A211301, 5A520403 va boshqalar.

Shuningdek, yo’nalish - 5-bosqichning ta’lim dasturi bo’yicha oliy ta’lim muassasasi bitiruvchisi tomonidan egallangan va beriladigan «bakalavr» akademik darajasi doirasida kasb faoliyatining muayyan turini bajarishni ta’minlovchi bazaviy va fundamental bilimlar, uquvlar va ko’nikmalar kompleksi tushunilgan bo’lsa, mutaxassislik - 5A-bosqichning ta’lim dasturi bo’yicha oliy ta’lim muassasasi bitiruvchisi tomonidan egallangan va beriladigan «magistr» akademik darajasi doirasida kasb faoliyatining muayyan turini bajarishni ta’minlovchi muayyan mutaxassislik bo’yicha bilimlar, uquvlar va ko’nikmalar kompleksi belgilangan.

O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev raisligida 16 iyun kuni oliy ta’lim tizimidagi ustuvor vazifalarga bag’ishlangan videoselektor yig’ilishida yoshlarni jahon taraqqiyotiga mos bilim va malakaga ega bo’lgan mutaxassislar sifatida tayyorlash, oliy ta’limda sifat borasida o’zgarishlar sezilmayotganligi, ta’lim sifatini yaxshilash, kadrlar tayyorlashni bozor konyukturasi asosidan kelib chiqib xalqaro standartlar asosida tashkil etish masalasiga alohida urg’u berildi. Jumladan, respublikada kadrlar tayyorlanayotgan 815 ta yo’nalishning 55 foizi mehnat bozoridagi kasbiy malaka talablariga javob bermayotganligi, 2 mingga yaqin fanlar darsliklar bilan ta’minlanmaganligi, o’quv dasturlari ma’nan eskirgan bo’lib, 40 yil oldingi fan va yo’nalishlar asosida tuzilganligi tizimda korrupsiya holatlarini ko’plab uchrashiga sabab bo’layotganligiga e’tibor qaratildi.

2020/2021 o'quv yilida "Oliy ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklari Klassifikatori"ga muvofiq, 6 ta bilim sohasining 25 ta ta'lim sohaslarining DTS'lari asosida 267 ta bakalavriat ta'lim yo'nalishlari, 561 ta magistratura mutaxassisliklari bo'yicha xorijiy OTM filiallari va nodavlat OTMlarida 212 ta ta'lim yo'nalishi va 27 ta mutaxassislik bo'yicha kadrlar tayyorlangan.

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimidagi muammolarni bartaraf etish va tizimni xalqaro ta'lim standartlari ISCED 2011 va 2013 ga muvofiq takomillashtirish maqsadida quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish lozim:

YuNESKOning oliy ta'lim bo'yicha statistik ma'lumotlariga asoslangan holda bugungi kunda oliy ta'lim tizimini xalqaro standartga o'tkazishda quyidagi faktorlar muhim o'rin tutadi:

Birinchidan - talabalar sonining keskin ortishi. Aholi sonining o'sib borishi, ichki va tashqi migratsiyani oshishiga olib keladi. Bu ta'lim sohasida ham kuzatilib talabalar sonini o'sib borishi oliy ta'lim tizimida – o'quv binolar, kutubxonalar kompyuterlar, laboratoriya, sport zallari kengaytirishni taqozo qiladi.

Ikkinchidan - ta'limning globallashuvi va integratsiyasi. XXI asrda iqtisodiyot, siyosat va texnologiyalar sohasida global o'zgarishlar muayyan mintaqadagi iqtisodiy jarayonlarni, boshqa mamlakatlar iqtisodi bilan zanjirli munosabatini shakllantirib, yangi talablar darajasiga ko'tarilishi. Bilimlar asosida yangi texnologiyalar milliy, diniy xususiyatlardan qat'iy nazar davlatlarning milliy rivojlanish jarayoniga ta'sir ko'rsatib, talabalar almashish jarayonining globallashuvi integratsiyaning asosiy shakliga aylanmoqda [9].

Uchinchidan - oliy ta'lim xarajatlarining ortishi. Oliy ta'limda talabalar sonining ortib borishi ta'limni sifatini ta'minlash, oliy ta'lim muassasalari infratuzilmasini rivojlantirishni taqozo qiladi. Umumiy sarflar o'sishining o'quv laboratoriyalari, o'quv uskunalarini modernizatsiyalash, ta'limning qimmatbaho texnologiyalarni joriy etilishi, global axborot makonining shakllantirilish, fundamental tadqiqotlarning o'tkazilishi, ham jahon iqtisodiyotidagi umumiy inflyatsiya jarayonlari bilan bog'liqdir.

To'rtinchidan - oliy ta'lim xodimlarining ortib borishi. So'nggi yillarda oliy ta'lim tizimida professor-o'qituvchilar tarkibi talabalar soniga proporsional tarzda ortib bormoqda.

Beshinchidan - ta'limda raqamli texnologiyalarni ortib borishi. kompyuter va raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi ta'limdagi yangi axborot texnologiyalari, ta'lim tizimi va oliy ta'lim oldiga yangi muammolarni qo'yish bilan birga yangi istiqbollarni ham ochmoqda.

Global axborot tarmoqlarining yaratilishi ta'limni yangi bilimlar va axborot olishning manbai sifatida ta'lim muassasalaridan tashqari, global axborot makonini olib keldi. Natijada ta'lim tizimi oldida kompyuter savodxonligini ta'minlash va ta'limda yangi usullarga erishish uchun multimedia texnologiyalariga tayanishga ishtiyoq kuchaydi.

Oltinchidan - masofaviy ta'limni rivojlanishi. 80-yillarning birinchi yarmidan boshlab, talabalar sonining ortib borishi masofaviy ta'limga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi va etti mamlakat, Myanma (60%), Tailand (37%), Turkiya (32%), Shri-Lanka, Papua-Yangi Gvineya (31%), Albaniya (31%), Pokiston (29%) talabalari oliy ta'lim tizimida masofaviy texnologiyalar bo'yicha qamrab olingan. Ushbu ta'lim xizmati yangi kompyuter texnologiyalariga kirish imkoniyatiga ega bo'lgan mamlakatlarda ham mavjudligi, texnologik va axborot jihatidan rivojlangan mamlakatlarda ushbu sohani kengaytirish imkoniyatini belgilaydi.

Sakkizinchidan - professor-o'qituvchilar migratsiyasi va "aql markazlarining" rivojlangan mamlakatlarga ko'chishi.

Davlatlar iqtisodiy rivoji bir xil emasligi, taraqqiyotning turli turli darajasi, fuqarolar huquq va erkinliklarining turlichaligi, mehnatga haq to'lashning yuqori darajasi, fanning xalqaro shaklga egaligi, rivojlangan davlatlarning intellektual salohiyatni o'zlashtirish maqsadiga yo'naltirilgan faoliyati, ilmiy tadqiqotlar bilan faol shug'ullanayotgan oliy ta'limdagi eng yuqori malakali o'qituvchilarning "chiqib ketishga" moyilligiga olib kelmoqda. Natijada, ushbu mamlakatlardagi ta'lim va fan tizimi, ta'limning milliy tizimlari ahvolini zaiflashtirgan holda, ta'lim tizimini zaiflashishiga olib kelmoqda. Kadrlar salohiyatini yo'qotgan mamlakatlardagi bo'sh qolgan o'rinlarni, iqtidori kamroq va yaratuvchanligi zaifroq mutaxassislar egallamoqda. Buning natijasida, ta'lim tizimlarining zaiflashishi, jahondagi erishilgan darajani malakasiga ko'ra qondira olmaydigan mutaxassislarni yaratish sharoiti yuzaga kelmoqda [10].

Darhaqiqat, oliy ta'limni xalqaro standartlar asosida tashkil etish, nafaqat ta'limni osonlashtiradi, balki mehnat bozorini ham malakali kadrlar bilan ta'minlash garovi hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, 2021 yil 16 iyulda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining UNESCO tomonidan joriy etilgan "Ta'limning xalqaro standart klassifikatsiyasi" (TXSK 2011) va "TXSK: Ta'lim va kasbiy tayyorlash sohalari" (TXSK-S 2013) hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida 2021 yil 24 avgustda "Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash" to'g'risidagi 311 sonli buyrug'i tasdiqlandi.

Ushbu buyruqqa muvofiq, "Oliy ta'limning Davlat ta'lim standarti. Asosiy qoidalar", "Oliy ta'limning Davlat ta'lim standarti. Oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari klassifikatori", Oliy ta'lim sohalari bo'yicha tayanch oliy ta'lim muassasalari tasdiqlandi. Shuningdek, 2021/2022 o'quv yilidan bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarining (TXSK 2011 va TXSK-S 2013 ga muvofiq ishlab chiqilgan) "Oliy ta'limning Davlat ta'lim standarti. Oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari klassifikatori" ishlab chiqildi va mamlakatning barcha davlat oliy ta'lim muassasalari hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlari asosida kadrlar tayyorlovchi nodavlat ta'lim tashkilotlari uchun majburiyligi belgilab berildi.

O'zbekistonda ta'limning xalqaro standart klassifikatsiyasi joriy qilish maqsadida O'zbekistonda malakali kadrlar tayyorlashning me'yoriy-konseptual bazasi talabalarga tanlagan fanlarida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va bilimlar bilan ta'minlaydigan keng qamrovli va progressiv o'quv tajribasini taqdim etish uchun mo'ljallangan. Tizim mamlakat ishchi kuchining iqtisodiy o'sish va rivojlanishni rag'batlantirishga ta'minlovchi bir qator normativ vositalar va dasturlar bilan qo'llab-quvvatlanadi [10]. O'zbekistonda kadrlar tayyorlash mamlakatni

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun zarur bo'lib, ta'lim tizimini rivojlantirish, ta'lim olish imkoniyatini oshirish, o'qitish sifatini yaxshilash va mehnat bozoriga ta'limning dolzarbligini oshirishga turtki beradi.

So'nggi yillarda O'zbekiston xalqarolashuv va jahon universitetlari va ta'lim muassasalari bilan hamkorlikni rivojlantirishga ham ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Mamlakatda ta'lim sohasida bir qator xalqaro sheriklik va almashinuvlar o'rnatilgan bo'lib, bu talabalar va o'qituvchilarga turli madaniyatlar, tillar va ta'lim tizimlari bilan tanishish imkonini beradi. Umuman olganda, O'zbekistonda malakali kadrlarni tayyorlashning me'yoriy-konseptual bazasi mamlakatning iqtisodiy o'sish va rivojlanishni rag'batlantirishga qodir ilg'or va malakali ishchi kuchini yaratishga bo'lgan intilishini aks ettiradi. Hukumatning ta'lim va tarbiya sohasiga investitsiya kiritishi, shuningdek, xalqarolashuv va innovatsiyalarga bo'lgan e'tibori O'zbekistonni ta'lim va ishchi kuchini rivojlantirish sohasida mintaqaviy etakchi sifatida joylashtirishga yordam beradi.

O'zbekiston malakali kadrlar tayyorlashning me'yoriy-konseptual bazasidan tashqari, uzluksiz ta'lim va uni rag'batlantirishga qaratilgan bir qator tashabbuslarni ham ishlab chiqdi. Davlatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar texnologik o'zgarishlar va mehnat bozorining ortib borayotgan ehtiyojlari jamiyat a'zolarini o'z kasbini, malakasini va bilimlarini uzluksiz oshirib borishini rag'batlantiradi.

ADABIYOTLAR

1. Ta'lim to'g'risidagi Qonun. – Toshkent, 2020 yil 23 sentyabr, O'RQ-637-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 21 iyundagi "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-289 sonli qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 21 iyundagi "Nizomiy nomidagi toshkent davlat pedagogika universiteti faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-290 sonli qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-son Farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2020 yil 24-yanvardagi Oliy Majlisga yo'llagan murojaatnomasi.
7. Usmonov B.Sh., Xabibullaev R.A. Oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini kredit modul asosida tashkil qilish. -Toshkent, 2020 yil.
8. Embassy of Uzbekistan in the United States of America. (n.d.). Education. Retrieved from <https://uzbekistanembassy.us/education/>
9. National Center for Accreditation and Ranking. (n.d.). About us. Retrieved from <https://nark.uz/en/about-us>
10. United Nations Development Programme. (2020). Uzbekistan: Skills development for the future of work. Retrieved from <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/poverty-reduction/uzbekistan--skills-development-for-the-future-of-work.html>

Annotatsiya: Malakali pedagog kadrlar tayyorlash tizimining me'yoriy-huquqiy asoslari, bugungi kunda pedagog kadrlar tayyorlash va rivojlantirishga qaratilayotgan e'tibor, oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimi asosida joriy etilishi, bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarining malaka talablari, o'quv rejasi va fan dasturlari takomillashtirilishi, kredit-modul tizimini joriy etishi haqida ma'lumotni o'z ichiga oladi

Kalit so'zlar: dastur, reja, ta'lim, tendensiya, texnologiya, sifat, xalqaro standart, malaka, kadr.

Аннотация: Нормативно-правовая основа системы подготовки квалифицированных педагогов, внимание, уделяемое подготовке и развитию педагогов сегодня, внедрение образовательного процесса в высших учебных заведениях на основе кредитно-модульной системы, квалификационные требования бакалавриата, обучение по курсам и специальностям магистратуры, совершенствованию учебных программ и научных программ, содержит информацию о внедрении системы кредитных модулей.

Ключевые слова: программа, план, образование, направление, технология, качество, международный стандарт, квалификация, персонал.

Abstract: The regulatory and legal basis of the system of training qualified pedagogues, the attention paid to the training and development of pedagogues today, the introduction of the educational process in higher education institutions based on the credit-module system, the qualification requirements of bachelor's education courses and master's specialties, improvement of the curriculum and science programs, contains information about the introduction of the credit module system

Key words: program, plan, education, trend, technology, quality, international standard, qualification, personnel.

BOLAJAQ OQÍTÍWSHÍLARDÍŇ SOCIAL KOMPETENTLIGI STRUKTURASÍŇDA KOGNITIV KOMPETENCIYALARÍŇ RAWAJLANDÍRÍW

Jumamuratova A.N.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Kirisiw. «Social kompetentlik» fenomenin izertlew menen baylanıslı dereklerdi úyreniw tiykarında bul konstrukciyanı social intellekt, motivaciya hám jeke-subekt komponentlerinen ibarat shaxstıń jeke dúzilisindegi integracion tálim retinde tiykarlawǵa boladı.

Ilmiy ádebiyatta «social intellekt» táriypi kóbirek psixologiyalıq baǵdardaǵı izertlewlerde islep shıǵılǵan: E.Torndayk, Dj.Gilford, R.Stenberg, M.Sallivan, X.Gardner, Dj.Andersen hám basqalar miynetlerinde. «Social intellekt»ti zamanagóy talapqa iye bolǵan kompetentlik retinde hám onıń rawajlanıwın ólshew ushın diagnostika quralların islep shıǵıwdı úyrenetuǵın Rossiya psixologiyalıq mektebi D.V.Ushakov, T.V.Yasyukova, T.D.Savenkova, O.B.Chesnokova, M.A.Xolodnaya hám basqalardıń jumislari menen usınıs etilgen. «Social intellekt» tıń óziniń anıqlaması kommunikativlik kompetenciya, óz-ara qatnaslardıń maslawshı ámeliyatları, emocional intellekt, kognitiv jantasiwlar salasında ashıladı hám social tabıs, shaxstıń social kompetentligi konstrukciyalari menen islep shıǵarıladı.

Hár qıylı mashqalardı sheshiw menen baylanıslı social intellektiń aktiv ańlatpası R.Selman, G.Ollport, N.Kantor, Dj.Kilstrıń jumlarında úyrenilgen, bul jerde kórip shıǵılıp atırǵan konstruktıń sociologiyalıq konteksti baqlanǵan [7],[10]. Kognitiv strukturalarǵa tiykarlanǵan social intellekt social háreketler hám óz-ara qatnaslardı jaratıw, tanıp alıw, túsiniwge múmkinshilik beredi, shaxstıń social ortalıqqa tabıslı biyimlesiwın támiyinleydi [9]. Tálim alıwshılardıń social uqıbın qalıplestiriw maqsetinde onıń strukturalıq komponentlerin sociologiyalıq hám social-psixologiyalıq metodikalar hám shkalalardan paydalanǵan halda diagnostika qılıw, olardı rawajlandırıw hám dúzetiw strategiyaların islep shıǵıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladi.

Maqalanıń maqseti tálim alıwshılardıń kognitiv kompetenciyları strukturalıq bólimlerin social kompetentlik strukturasında kórip shıǵıw hám zamanagóy joqarı mekteptiń tálim ornında olardı qalıplestiriwdiń nátiyjeli mexanizmlerin anıqlaw bolıp tabıladi.

Izertlew materialları hám usılları. Izertlewdiń metodologiyalıq tiykarın shet el hám Rossiya derekleri quradı, olar kognitiv kompetenciya, social intellekti shaxstıń social kompetentligi tiykarǵı xarakteristikası retinde úyrenedi.

E.Torndayk social intellekti basqa adamlar menen óz-ara qatnaslarda aqılǵa say háreket qılıw hám háreket qılıw qábiletin túsinedi [11]. G.Ollport social intellekti adamlar haqqında tuwrı juwmaqlar qılıw, basqalarǵa muńlaslıq kórsetiw hám olardıń minez-qulıqların boljawdıń ayrıqsha qábileti retinde táriypleydi [3]. M.Ford hám M.Tisak «social intellekti» social informaciyanı qayta islew menen baylanıslı bolǵan intellektual qábiletler toparı retinde kóredi, bul qábiletler toparı «akademiyalıq intellekt» testleri menen tekseriletuǵın kóbirek «rásmiy» pikirlew tiykarındaǵı qábiletlerden túpten parıq etedi [4]. Social intellektiń ámeliy-iskerlik jantasıwı shaxstıń bilim resursları, pikirlew komponentleri hám social kónlikpelerin kompleks úyreniwge tiykarlanadı. Ilimiy diskursta ulıwma qabıl etilgen kognitiv kompetentlik táriypine múráját qılıwdı maqsetke muwapıq dep bilemiz: óz tálim dárejesin turaqlı túrde asırıwǵa tayarlıq, jeke potencialdı aktuallastırıw hám ámelge asırıwǵa bolǵan mıtajlıq, jańa bilim hám kónlikpelerdi ǵárezsiz túrde alıw qábileti, ózin ózi rawajlandırıwǵa umtılıw [2].

Kognitiv kompetentlikti úyreniw hám qalıplestiriw mashqalası menen shuǵıllanatuǵın izertlewshilerdiń tiykarlawı boyınsha, kognitiv kompetenciya – bul óz-ózin rawajlandırıw, óz bilimlerin bahalaw hám olardı qollaw múmkinshilikleri tiykarında hár qıylı kognitiv iskerlikti ámelge asırıw hám hár qıylı turmıslıq hám kásiplik mashqalalardı sheshiwge tayarlıq.

N.Kentor social intellekti kognitiv kompetentlikke teńlestiredi, bul bolsa adamlarǵa sociallıq turmıstaǵı waqıyalardı minimum kútilmegen hádiyseler hám maksimal jeke payda menen qabıllaw imkaniyatın beredi[1].

Social kompetentlik máselelerin úyreniw, onıń strukturalıq bólimleri hám tiykarların úyreniw social kompetentlik kesiminde social intellekt kognitiv kompetenciylar negizinde qalıplesedi degen juwmaqqa keliwge múmkinshilik beredi. Kognitiv social bilimler, kónlikpeler hám tájiriylardıń tiykarǵı elementleri tómendegilerden ibarat: ámeliy wazıypalardı aytıw hám sheshiw qábileti, social haqıyqatı tuwrı qabıllaw hám hár qıylı social jaǵdaylarǵa iykemlesiw usılların tabıw; qararlar qabıllaw, baylanıs ornatiw, social ámeliyatları hám olardıń nátiyjelerin bahalaw hám boljaw qábileti [5]. Social potencial quramında kognitiv potencialdıń qosımsha faktorlarına tómendegilerdi kirgiziw maqsetke muwapıq bolıp tabıladi: stresske qarsı turıw qábileti, emocional jaǵdaylardı tártipke salıw, social transcendentlik hám toparda islew qábileti.

Nátiyjeler hám talıqlaw. Talabalardıń kognitiv kompetenciyları rawajlanıw dárejesin anıqlaw hám olardıń rawajlanıwına tásir etetuǵın nátiyjeli tálim usılların anıqlaw maqsetinde psixologiyalıq shkalalar, óz-ara baylanıslıq analizi usılı qollanılǵan izertlew Nizamiy atındaǵı Tashkent mámleketlik pedagogikalıq universiteti shet tiller fakultetiniń 58 talabaları arasında ótkerildi. Analiz ushın tómendegi social intellektiń strukturalıq kognitiv komponentleri ajratılǵan: maǵlıwmattı aytıw qábileti, ámeliy wazıypalardı sheshiw qábileti, baylanıs qábileti, qarar qabıllaw qábileti, toparda islew qábileti, refleksiya qábileti. PIF testine tiykarlanǵan sorawnamalar járdeminde bloklar alınadı: logikalıq hám awızsha maǵlıwmatlardı analiz qılıw, qarar qabıllaw blokı, social intellekt shkalası. Karpov diagnostikası járdeminde refleks dárejesi, toparda islew qábileti úyrenildi.

Bloktı tekseriw nátiyjeleri: «Logikalıq hám awızsha maǵlıwmatlardı analiz qılıw», bul kompetenciylardı «ortasha» dárejege kóteriwe múmkinshilik beredi, bul jerde p kórsetkishi oqıwshılardıń 80% i ushın 0,68 di quraydı. Shkala boyınsha kórsetkishler shegarası dárejesin anıqlaw tómendegilerdi quraydı: $\leq 0,3$ — hálisiz rawajlanǵanlıq ; $0,3 \leq p \leq 0,5$ — ortasha hálisiz; $0,5 \leq p \leq 0,7$ — ortasha hám $p \geq 0,7$ — joqarı rawajlanǵanlıq dárejesi.

«Qarar qabıllaw» blokında diagnostika nátiyjeleri de ortasha kompetenciya rawajlanǵanlıǵın kórsetedi, eń joqarı kórsetkish — 0,6 (72% oqıwshılarda anıqlanǵan). «Social intellekt» blokında oqıwshılardıń kópshiligi ortasha tájiriye dárejesin kórsetti, tek 22% oqıwshılar $p \geq 0,7$ kórsetkishke iye.

Maǵlıwmatlardı qayta islew nátiyjelerine kóre oqıwshılardıń Karpov shkalası boyınsha refleksiya dárejesi — «joqarı». Oqıwshılardıń kommunikativlik kompetentligi ortasha dárejede rawajlanǵan: ózin tuwrı ańlatıw, sáwbet júrgiziw hám sáwbetlesti túsiniw qábileti 0,6 kórsetkishke iye. Tálim alıwshılardıń 70%i toparda islew qábiletine iye.

Tájiriye dawamında alınǵan nátiyjeler talabalardıń social kompetentliktiń komponentleri, onıń strukturalıq elementleri, atap aytqanda, kognitiv kompetenciylardıń rawajlanıw dárejesin «ortasha» dep bahalaw imkaniyatın beredi. Diagnostika nátiyjeleri qadaǵalaw-bahalaw ilájları menen birgelikte kompetenciylardıń qalıplesiwi dárejesin anıqlawǵa járdem beredi, bul bolsa oqıwshılarda tálim processinde zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı qollaw tiykarında olardı qalıplestiriwge kómeklesetuǵın dúzetiw ilájların ótkeriwe múmkinshilik beredi. Izertlew dawamında, sonıń menen birge, tálim processinde tálim alıwshılardıń kognitiv kompetenciyların rawajlandırıwdıń nátiyjeli quralları anıqlandı.

Juwmaq. Zamanagóy jámiyettiń real sharayatları joqarı mektep pitkeriwshisine tek ǵana professional-qanıgelik kompetenciyları menen baylanıslı bolǵan talaplardı qoymastan, al metapredmet bilimleri, kónlikpeleri hám tájiriylari

(standart bolmagan waziyplardir sheshiw qabileti, pikirlewdir maslasishligi, innovatsiyalarga ashikliq, kommunikativ konlikpeleri ham basqalar) menen baylanisli bolgan talaplardir qoyadi. Jumis beriwshiler social kompetentlikni komponentleri, atap aytqanda, social intellekti qaliplestiwine itibar beredi, onin negizin kognitiv social konlikpeler quraydi.

«Social buyirtpa»ni orinlawshi jamiyetti avangard instituti retinde joqari oqiw ornı joqari maman qanigelardi tayarlawga umtiliwinda, pitkeriwshilerdir turmistin turli tarawlarında tabisli bolıwı ushin metapredmet kompetitsiyaların qaliplestiriwge de komeklesiwı kerek. Joqari mekteptin talim maydanında talim alıwshılardı kognitiv social kompetitsiyaları rawajlanıwın Karpov, Yasyukova, Prixojan, PIF blokları ham basqalardı social-psixologiyalıq shkalalarınan paydalanğan halda monitoring qılıw kerek, sonın menen birge olardı qaliplestiriwdir eñ natiyjeli talim quralların belgilew zarur.

АДЕБИЯТЛАР

1. Андерсен Дж. Когнитивная психология. СПб: Питер, 2002. 469 с. URL: https://bookap.info/kognito/anderson_kognitivnaya_psihologiya/buyape/1 (дата обращения: 19.12.2022)
2. Горкальцева Е. Н. Когнитивность в современном образовании // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2012. Т. 14, № 2. С. 1134–1137. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=18824305> (дата обращения: 19.12.2022)
3. Лунева О. В. История исследования социального интеллекта (начало) // Знание. Понимание. Умение. 2008. № 4. С. 177–182.
4. Лунева О. В. Развитие исследований социального интеллекта в историческом контексте // Наука. Культура. Общество. 2016. № 3. С. 124–137.
5. Смородина Т. Л. Исследование взаимосвязи социального интеллекта и копинг-стратегий (на примере групп с разным уровнем развития социального интеллекта) // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). 2018. № 9. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37098082> (дата обращения: 20.12.2022)
6. Савенкова Т. Д., Карпова С. И. Эволюция представлений о социальном интеллекте в отечественных и зарубежных исследованиях // Психолого-педагогический журнал Гаудеамус. 2020. Т. 19. № 4(46). С. 7–18. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44369590> (дата обращения: 13.01.2023)
7. Ушаков Д. В. Социальный интеллект как вид интеллекта. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования. М.: Институт психологии РАН, 2004. 176 с.
8. Ясюкова Л. А., Белавина О. В. Социальный интеллект детей и подростков. Российская академия наук, Институт психологии. М.: Ин-т психологии РАН, 2017. 181с.
9. Насемова З. Sosial qavrayış vە qarşılıqlı təsirin emosional zəka ilə əlaqəsinin sosial-psixoloji təhlili // Metafizika. № 14–2. PP.44–56. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48447472> (дата обращения: 20.12.2022)
10. Selman R. L. The growth in interpersonal understanding. N.Y.: Askad. Press, 1980. 343p.
11. Thorndike E. L. Intelligence and its use. N. Y.: Harper's Magazine, 1920. 235 p.
12. Жумамуратова А.Н. Развитие когнитивной компетенции будущих учителей как социально-педагогическая необходимость. //Глобальная наука и инновация 2023: Центральная Азия. Журнал «Педагогические науки» 2023 №1(19). С. 55-57.

Rezyume: Maqalada zamanagoy jamiyette juz berip atirgan social-kommunikativlik ameliyatlardın ozgeriwi ham turmistin barlıq tarawları, sonday-aq talimdir sanlastırıw kózqarasınan, «social kompetentlik»tin zarurli strukturalıq bolimleri, sonın qatarında, kognitiv komponentti rawajlandırıw máseleleri haqqında sóz etiledi.

Gilt sózler: social kompetentlik, kognitiv kompetitsiya, joqari mektep.

Kalit so'zlar: ijtimoiy kompetentlik, kognitiv kompetitsiya, oliy maktab.

Ключевые слова: социальная компетентность, когнитивная компетенция, высшая школа.

Key words: social competence, cognitive ability, high school.

VOQELIKNI IMITATSIYALASH VOSITASIDA O'QUVCHILARDA TARIXIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHGA YO'NALTIRILGAN TAJRIBA-SINOV NATIJALARINING STATISTIK TAHLILI

Seyfullaev A. S.

Nukus davlat pedagogika instituti

O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalariga asoslangan holda voqelikni imitatsiyalash vositasida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishga oid metodik tavsiyalarni samaradorligini aniqlash [1] yuzasidan o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari bo'yicha tajriba va nazorat guruhlaridagi maktab o'quvchilarni o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari aniqlandi.

Tajriba-sinov ishlari Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm hamda Sirdaryo viloyatlarining umumiy o'rta ta'lim maktablaridagi 1107 ta o'quvchilar orasida amalga oshirildi.

Biz tajriba-sinov ishlari jarayonida nazorat va tajriba guruhlardagi o'quvchilarda shaxslararo munosabatga oid bilimlarni rivojlantirishda qo'llaniladigan metodlarni bilish darajalari quyidagi mezonlar yordamida aniqlandi:

- O'quvchilar tarixiy voqelik haqidagi bilimlarga ega bo'lishlari;
- O'quvchilar tarixiy voqelikni to'g'ri talqin eta olishlari;
- Muayyan tarixiy davrga aniq baho bera olishlari;
- Tarixiy shaxslarning faoliyati va xalq hayotida tutgan o'rnini bilishlari;
- Tarixiy voqelik haqida o'z nuqtai nazarlariga ega bo'lishlari;
- Tarixiy voqelik haqidagi fikrlarini aniq dalillar bilan asoslashlari;
- Sinfdoshlarining nuqtai nazarlariga ob'yektiv munosabat bildira olishlari;
- O'qituvchi tomonidan berilgan savollarga to'liq javob bera olishlari;

- Tarixiy davr koloritini his eta olishlari;
- Tarixiy shaxslar bilan muloqot qila olishlari;
- Tarixiy shaxslarning obraziga kira olishlari;
- O'zbek xalqi tarixida alohida o'zgarishlarni amalga oshirgan shaxslar va ular tomonidan bajarilgan ishlarni bilishlari;
- O'z guruhlarining mavqeini ko'tarish uchun harakat qilishlari;
- Har bir davrning xarakterli xususiyati va mashxur shaxslarini bilishlari;
- Tarixiy shaxslarning jamiyatda tutgan o'rniga munosabat bildiradi olishlari;
- Milliy o'zlikni anglash tuyg'usiga ega bo'lishlari;
- Xalqning tarixiy o'tmishi bilan faxrlana olishlari;
- Tarixiy bilimlarni o'rganish motivlariga ega bo'lishlari;
- O'zbek davlatchiligining xarakterli xususiyatlarini bilishlari va unga baho bera olishlari;
- O'zbek xalqining milliy qahramonlarini bilishlari va ular bilan faxrlana olishlari;
- O'zbek xalqi hayotida ta'lim-tarbiyaning tutgan o'rnini va rivojlanish bosqichlarini bilishlari;
- Milliy mustaqillik tushunchasiga ega bo'lishlari va mustaqillik davriga baho bera olishlari;
- Tarixiy mavzudagi asarlarni bilishlari;
- O'zbek xalqi tarixidagi murakkab davrlarni bilishlari va ob'yektiv baholay olishlari;
- O'zbekiston mustaqilligiga alohida hissa qo'shgan shaxslar va ularning faoliyatidagi xarakterli jihatlarni bilishlari [2].

Tadqiqot doirasida olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijasi sonli ma'lumotlar asosida matematik-statistika usullaridan foydalanib, chuqur qiyosiy tahlil qilindi. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalariga asoslangan holda voqelikni imitatsiyalash vositasida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirish tizimi samaradorligini aniqlash yuzasidan o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari bo'yicha o'quvchilar tajriba va nazorat guruhlaridagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlarini Styudentning matematik-statistika metodi yordamida tahlil etdik.

Olib borilgan ilmiy tadqiqot ishi samaradorligini aniqlash maqsadida o'quvchilarda voqelikni imitatsiyalash vositasida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishchi mezonlar va uning pedagogik samaradorligi quydagicha aniqlandi (3.1-jadval).

3.1-jadval. Voqelikni imitatsiyalash vositasida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan tajriba-sinov ishlarining samaradorlik darajasi

№	Mezonlar	Samaradorlik darajalari (sonlarda)					
		Nazorat guruhi (553)			Tajriba guruhi (554)		
		Yuqori	O'rta	Past	Yuqori	O'rta	Past
1	O'quvchilar tarixiy voqelik haqidagi bilimlarga ega bo'lishlari	89	221	243	166	294	94
2	O'quvchilar tarixiy voqelikni to'g'ri talqin eta olishlari.	88	224	241	168	291	95
3	Muayyan tarixiy davrga aniq baho bera olishlari.	90	221	242	167	293	94
4	Tarixiy shaxslarning faoliyati va xalq hayotida tutgan o'rnini bilishlari.	91	220	242	165	295	94
5	Tarixiy voqelik haqida o'z nuqtai nazarlariga ega bo'lishlari.	90	220	243	168	290	86
6	Tarixiy voqelik haqidagi fikrlarini aniq dalillar bilan asoslashlari.	89	222	242	164	297	93
7	Sinfdoshlarining nuqtai nazarlariga ob'yektiv munosabat bildiradi olishlari.	91	222	240	165	295	94
8	O'qituvchi tomonidan berilgan savollarga to'liq javob bera olishlari.	88	222	243	166	296	92
9	Tarixiy davr koloritini his eta olishlari.	89	220	244	166	293	95
10	Tarixiy shaxslar bilan muloqot qila olishlari.	87	224	242	168	292	94
11	Tarixiy shaxslarning obraziga kira olishlari.	86	224	243	167	295	92
12	O'zbek xalqi tarixida alohida o'zgarishlarni amalga oshirgan shaxslar va ular tomonidan bajarilgan ishlarni bilishlari.	85	226	242	168	294	92
13	O'z guruhlarining mavqeini ko'tarish uchun harakat qilishlari.	86	224	243	166	295	92
14	Har bir davrning xarakterli xususiyati va mashxur shaxslarini bilishlari	89	220	244	165	294	95
15	Tarixiy shaxslarning jamiyatda tutgan o'rniga munosabat bildiradi olishlari.	90	220	243	168	292	94
16	Milliy o'zlikni anglash tuyg'usiga ega bo'lishlari.	88	223	242	167	294	93
17	Xalqning tarixiy o'tmishi bilan faxrlana olishlari.	89	224	240	168	295	91
18	Tarixiy bilimlarni o'rganish motivlariga ega bo'lishlari.	89	225	239	170	290	94
19	O'zbek davlatchiligining xarakterli xususiyatlarini bilishlari va unga baho bera olishlari.	88	225	240	168	290	96
20	O'zbek xalqining milliy qahramonlarini bilishlari va ular bilan faxrlana olishlari.	89	224	240	167	293	94
21	O'zbek xalqi hayotida ta'lim-tarbiyaning tutgan	86	224	243	167	297	90

	o'rni va rivojlanish bosqichlarini bilishlari.						
22	Milliy mustaqillik tushunchasiga ega bo'lishlari va mustaqillik davriga baho bera olishlari.	89	220	242	165	297	92
23	Tarixiy mavzudagi asarlarni bilishlari.	88	220	245	168	291	95
24	O'zbek xalqi tarixidagi murakkab davrlarni bilishlari va ob'yektiv baholay olishlari.	88	224	221	166	295	93
25	O'zbekiston mustaqilligiga alohida hissa qo'shgan shaxslar va ularning faoliyatidagi xarakterli jihatlarni bilishlari.	89	223	221	168	294	92
J a m i:		2211	5562	6010	4171	7342	2326
O' r t a c h a s i:		89	221	243	166	294	94

Tajriba-sinov natijalari bo'yicha tajriba va nazorat guruhlaridagi o'rtacha o'zlashtirishlarini Styudentning matematik-statistika metodi yordamida tahlil etdik.

Masalaning qisqacha mohiyati quyidagilardan iborat: ikkita bosh to'plam berilgan bo'lsin. Biri tajriba boshidagi o'qituvchilar bilimining o'rtacha ballari va tajriba yakunidagi o'qituvchilar bilimining o'rtacha ballari hamda biri tajriba guruhidagi o'quvchilar bilimining o'rtacha ballari bo'lsa, ikkinchisi esa nazorat guruhi o'quvchilari bilimining o'rtacha ballari. Baholar normal taqsimotga ega deb hisoblanadi [3]. Bunday faraz o'rindir, chunki normal taqsimotga yaqinlashish shartlari sodda bo'lib, ular bajariladi.

1-jadvalga asosan talabalarining tajriba va nazorat guruhlaridagi o'zlashtirishlari samaradorligini ko'rsatuvchi H_1 gipoteza va unga zid bo'lgan H_0 gipoteza tanlanadi.

1-jadvaldan talabalarining tajriba boshi va yakunidagi umumiy natijalarni quyidagi jadvalda aks ettiramiz:

3.2-jadval

Guruhlar	O'quvchilar soni	O'zlashtirish darajalari		
		Yuqori	O'rta	Past
Tajriba guruhi	554	166	294	94
Nazorat guruhi	553	89	221	243

Tajriba boshida talabalarda "Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatga qo'llash" fanini elektron platformadan foydalanib o'qitish shakllanganligi tajriba guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari va talabalar soniga mos ravishda $X_i n_i$ lar va shu kabi nazorat guruhidagini esa $Y_j m_j$ lar orqali belgilab olib, quyidagi statistik guruhlangan variasion qatorlarga ega bo'lamiz, shuningdek, yuqori ko'rsatkichni 3 ball bilan, o'rta ko'rsatkichni esa 2 ball bilan va quyi ko'rsatkichni 1 ball bilan belgilaymiz [4].

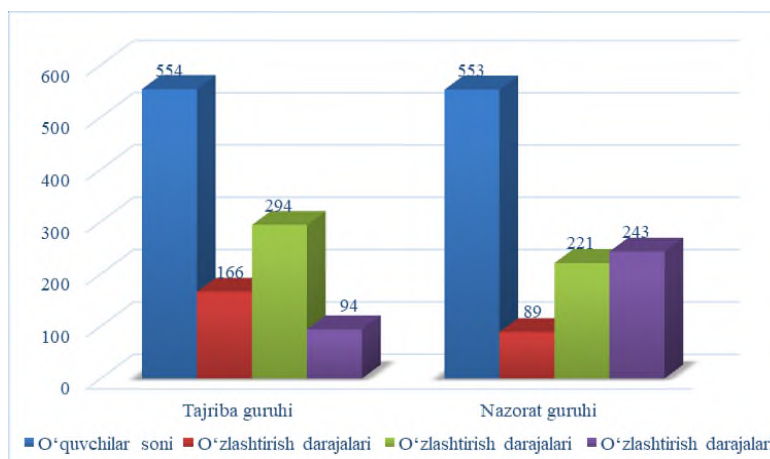
Tajriba guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari:

$$\begin{cases} X_i & 3; & 2; & 1; \\ n_i & 32; & 55; & 21; \end{cases} \quad n = \sum_{i=1}^3 n_i = 108$$

Nazorat guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari:

$$\begin{cases} Y_j & 3; & 2; & 1; \\ m_j & 17; & 43; & 47; \end{cases} \quad m = \sum_{j=1}^3 m_j = 107$$

Bu tanlanmalarga mos kelgan diagramma quyidagicha ko'rinishni oladi:



1-rasm. Tajriba-sinov o'tkazilgan muassasalari bo'yicha tajriba yakunidagi umumiy natijalar diagrammasi

Statistik tahlil o'tkazishni qulaylashtirish maqsadida yuqoridagi variasion qatorlardan n_i va m_j takroriylik (chastota)larni mos statistik ehtimollik formulalari

$$P_i = \frac{n_i}{n} \quad \text{va} \quad q_j = \frac{m_j}{m}$$

asosida hisoblaymiz.

$$\begin{cases} X_i & 3; & 2; & 1; \\ p_i & 0,3; & 0,53; & 0,17; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^3 p_i = 1$$

$$\begin{cases} Y_j & 3; & 2; & 1; \\ q_j & 0,16; & 0,4; & 0,44; \end{cases} \quad \sum_{j=1}^3 q_j = 1$$

Statistik tahlilni har ikki guruh bo'yicha o'rtacha o'zlashtirishlarini hisoblab, qiyoslashdan boshlaymiz. O'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari quyidagi natijalarni berdi:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^{n=3} p_i X_i = 0,3 \cdot 3 + 0,53 \cdot 2 + 0,17 \cdot 1 = 0,99 + 1,02 + 0,16 = 2,13$$

$$\text{Foizda} \quad \bar{X} \% = \frac{2,13}{3} \cdot 100\% = 71\%$$

$$\bar{Y} = \sum_{j=1}^{m=3} q_j Y_j = 0,16 \cdot 3 + 0,4 \cdot 2 + 0,44 \cdot 1 = 0,48 + 0,8 + 0,44 = 1,72$$

$$\text{Foizda} \quad \bar{Y} \% = \frac{1,72}{3} \cdot 100\% = 57,3\%$$

Demak, tajriba va nazorat guruhlaridagi o'quvchilarda (71–57,3) % = 13,7 % ga yuqori ekan.

O'zlashtirishni aniqlash jarayonida yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatoliklarni aniqlash maqsadida dastlab o'rtacha kvadratik va standart xatoliklarni aniqlaymiz.

O'rtacha kvadratik xatoliklar:

$$S_x^2 = \sum_{i=1}^{n=3} p_i X_i^2 - (\bar{X})^2 = 0,3 \cdot 3^2 + 0,53 \cdot 2^2 + 0,17 \cdot 1^2 - 2,13^2 = 0,3 \cdot 9 + 0,53 \cdot 4 + 0,17 \cdot 1 - 4,5369 =$$

$$= 2,7 + 2,12 + 0,17 - 4,5369 = 4,99 - 4,5369 = 0,4531$$

$$S_y^2 = \sum_{j=1}^{m=3} q_j Y_j^2 - (\bar{Y})^2 = 0,16 \cdot 3^2 + 0,4 \cdot 2^2 + 0,44 \cdot 1^2 - 1,72^2 = 0,16 \cdot 9 + 0,4 \cdot 4 + 0,44 \cdot 1 - 2,9584 =$$

$$= 1,44 + 1,6 + 0,44 - 2,9584 = 3,48 - 2,9584 = 0,5216$$

Standart xatoliklar o'quvchilarda:

$$S_x = \sqrt{0,4531} = 0,67.$$

$$S_y = \sqrt{0,5216} = 0,72.$$

Bundan, tajriba guruhidagi standart xatolik nazorat guruhidagi ko'rsatkichlarga nisbatan kichik bo'ldi, ya'ni $0,67 < 0,72$. Buni yanada aniqroq ko'rsatish maqsadida har ikki statistik tanlanma bo'yicha o'rta qiymat aniqliklarini biz variatsiya koeffitsientlari orqali, ya'ni C_x va C_y formula orqali hisoblaymiz:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n} \cdot \bar{x}} \cdot 100\% = \frac{0,67 \cdot 100\%}{\sqrt{554} \cdot 2,13} = \frac{67\%}{23,5 \cdot 2,13} = \frac{67\%}{50,13} = 1,34\% \approx 1\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{m} \cdot \bar{y}} \cdot 100\% = \frac{0,72 \cdot 100\%}{\sqrt{553} \cdot 1,72} = \frac{72\%}{23,5 \cdot 1,72} = \frac{72\%}{40,45} = 1,8\% \approx 2\%$$

Demak, tajriba guruhidagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi aniqligi nazorat guruhidan kichik ekan.

Endi ikkita bosh to'plamning noma'lum o'rta qiymatlariga o'xshashligini hisobga olib Studentning tanlanmali mezonni asosida nolinchii gipotezani tekshiramiz:

$$H_0 : \mu = \mu_y$$

Shunga asosan quyidagi hisoblanishni bajaramiz:

$$T_{x,y} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{2,13 - 1,72}{\sqrt{\frac{0,4531}{554} + \frac{0,5216}{553}}} = \frac{0,41}{\sqrt{0,00082 + 0,00094}} = \frac{0,41}{\sqrt{0,00176}} = \frac{0,41}{0,042} = 9,8$$

Student mezonni asosida erkinlik darajasini quyidagi formula orqali hisoblaymiz:

$$k = \frac{\left(\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}\right)^2}{\frac{\left(\frac{S_x^2}{n}\right)^2}{n-1} + \frac{\left(\frac{S_y^2}{m}\right)^2}{m-1}} = \frac{\left(\frac{0,4531}{554} + \frac{0,5216}{553}\right)^2}{\frac{\left(\frac{0,4531}{554}\right)^2}{553} + \frac{\left(\frac{0,5216}{553}\right)^2}{552}} = \frac{(0,00082 + 0,00094)^2}{\frac{(0,00082)^2}{553} + \frac{(0,00094)^2}{552}}$$

$$= \frac{(0,00176)^2}{\frac{0,00000067}{553} + \frac{0,00000088}{552}} = \frac{0,0000031}{\frac{0,000000012 + 0,000000016}{0,000000028}} = \frac{0,0000031}{0,000000028} = 1106,29$$

ushbu ehtimollik uchun statistik alomatning qiymatdorlik darajasini $\alpha=0,05$ deb olsak, u holda $r=1-\alpha=0,95$ ga hamda erkinlik darajasi $k=1106,29$ ga teng. Student funksiyasi taqsimot jadvalidan ikki tomonlama mezonning kritik nuqtasi:

$$t_{1-\frac{(1-p)}{2}}(k) = t_{1-\frac{(1-0,95)}{2}}(1106,29) = t_{0,975}(1106,29) = 1,96$$

Bundan ko'rinib turibdiki, statistikaning tanlanma qiymati kritik nuqtadan katta ekan. Bundan Studentning tanlanma mezonini:

$$T_{x,y} = 9,8 > 1,96 \text{ ga teng.}$$

demak, bosh o'rtacha qiymatlar tengligi haqidagi H_0 nolinchii gipoteza rad etiladi. Buni 95% ishonchlilik bilan aytish mumkinki, yakuniy bosqich tadqiqotdagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari har doim dastlabki tadqiqotdagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlaridan yuqori bo'ldi va ular hech qachon ustma-ust tushmaydi.

Endi baholashning samaradorlik ko'rsatkichini aniqlash uchun ishonchli intervalni topamiz:

$$\Delta_x = t_y \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,37}{\sqrt{554}} = 1,96 \cdot \frac{0,67}{23,5} = \frac{1,3132}{23,5} \approx 0,055$$

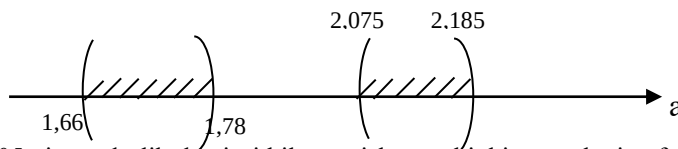
$$\Delta_y = t_y \cdot \frac{S_y}{\sqrt{m}} = 1,96 \cdot \frac{0,72}{\sqrt{553}} = 1,96 \cdot \frac{0,72}{23,5} = \frac{1,4112}{23,5} \approx 0,06$$

ga teng. Topilgan natijalardan tajriba guruhi uchun ishonchli intervalni topsak: $\bar{X} - \Delta_x \leq a_x \leq \bar{X} + \Delta_x$

$$2,13 - 0,055 \leq a_x \leq 2,13 + 0,055 \quad 2,075 \leq a_x \leq 2,185$$

Nazorat guruhi uchun ishonchli interval: $\bar{Y} - \Delta_y \leq a_y \leq \bar{Y} + \Delta_y$

$$1,72 - 0,06 \leq a_y \leq 1,72 + 0,06 \quad 1,66 \leq a_y \leq 1,78$$



Bundan $\alpha=0,05$ qiymatdorlik darajasi bilan aytish mumkinki, texnologiya fani o'qituvchilarida tajriba yakunidagi o'rtacha baho tajriba boshidagi o'rtacha bahodan yuqori va oraliq intervallari ustma-ust tushmayapti. O'quvchilarda ham xuddi shunday tajriba guruhidagi o'rtacha baho nazorat guruhidagi o'rtacha bahodan yuqori va oraliq intervallari ustma-ust tushmayapti. Demak, matematik-statistik tahlilga asosan, yaxshi natijaga erishilgani ma'lum bo'ldi.

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarining sifat ko'rsatkichlarini hisoblaymiz.

Bizga ma'lum $\bar{X} = 2,13$; $\bar{Y} = 1,72$; $\Delta_x = 0,055$; $\Delta_y = 0,06$; ga teng.

Bundan sifat ko'rsatkichlari:

$$K_{yco} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{2,13 - 0,055}{1,72 + 0,06} = \frac{2,075}{1,78} = 1,17 > 1;$$

$$K_{ooc} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} - \Delta_y) = (2,13 - 0,055) - (1,72 - 0,06) = 2,075 - 1,66 = 0,415 > 0;$$

Olingan natijalardan o'qitish samaradorligini baholash mezonini birdan kattaligi va bilish darajasini baholash mezonini noldan kattaligini ko'rish mumkin. Bundan ma'lumki, tajriba guruhidagi va hamda tajriba yakunidagi o'zlashtirish nazorat guruhidagi va tajriba boshidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 6079-son Farmoni. 2020-yil 5-oktyabr.
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: O'zbekiston, 2017.
3. Istoricheskoe mishlenie // Teoriya i metodologiya istoricheskoy nauki. Terminologicheskii slovar. Otv. red. A.O.Chubaryan. – M.: 2014.
4. Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. – T.: "Sano standart" nashriyoti, 2015.

Реаллықты имитациялау арқалы оқытушыларда тарихый ой-пикирди рауажландыруға бағдарланған тәжірибе-сынау нәтижелериниң статистикалық анализи

Rezyume. Maqalada realliqti imitaciyalaw arqali oqituvchilarda tariyxii oy-pikirdi rawajlandiruvga bag'darlangan tajriybe-sinaw natijelerini statistikalq analiz haqqinda so'z etilgen.

Tayamish tusinikler: Imitaciya, tajriybe-sinaw, statistikalq analiz, Student olshemi, qadagalaw ham tajriybe topari.

Статистический анализ результатов эксперимента-теста, направленный на развитие исторического мышления у учащихся средствами имитации действительности

Резюме. В статье рассказывается о статистическом анализе результатов экспериментов, направленных на развитие исторического мышления у учащихся средствами имитации действительности.

Ключевые слова: Имитация, эксперимент-тестирование, статистический анализ, критерий Student, контрольная и экспериментальная группа.

Statistical analysis of the results of the experiment-test aimed at the development of historical thinking among students by means of imitation of reality

Summary. The article describes the statistical analysis of the results of experiments aimed at developing historical thinking among students by means of imitation of reality.

Key words: Simulation, experimental testing, statistical analysis, Student criterion, control and experimental group.

Voqelikni imitatsiyalash vositasida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan tajriba-sinov natijalarining statistik tahlili

Резюме. Мақоллада Воқеликни имitatsiyalash vositasida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan tajriba-sinov natijalarining statistik tahlili haqida so'z etilgan.

Tayanch tushunchalar: Imitatsiya, tajriba-sinov, statistik tahlil, Styudent mezoni, nazorat va tajriba guruhi.

UO'K: 796.323.2

YOSH BASKETBILCHILARNING MAXSUS KUCH VA TEZLIK-KUCH SIFATLARIN RIVOJLANTIRISH VOSITALARI VA USULLARI

Mambetjumaev T. T.

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Basketbol sport turli yoshdagi shug'ullanuvchilar uchun jismoniy tarbiya vositasi sifatida keng qo'llaniladi. Muntazam ravishda o'tkaziladigan sport o'yinlari shug'ullanuvchilarning har tomonlama rivojlanishiga yordam beradi, ayniqsa tezlik, tezlik va kuchga chidamlilik, chaqqonlik kabi jismoniy fazilatlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, axloqiy va irodaviy fazilatlarini: jasorat, qat'iyatlilik, intizomni rivojlantirishga yordam beradi va qiyinchiliklarni yengish qobiliyatini tarbiyalaydi. O'yinlar axloqiy tarbiyaga bevosita yordam beradi. Raqibga hurmat, bellashuvda halollik, rivojlanishga intilish kabi bu fazilatlarining barchasini sport o'yinlari ta'sirida muvaffaqiyatli shakllantirish mumkin. Shuning uchun ham, sport o'yinlari, xususan basketbol o'quv rejalarida, darslarda ajralmas asosiy material sifatida taqdim etilgan [1, 6].

Zamonaviy basketbol sport o'yinida yuqori texnik va taktik mahoratga erishish uchun sportchi, eng avvalo, jismoniy sifatlarini yuqori darajada rivojlantirishni talab qiladi. Bugungi kunda basketbolchi chaqqon, yaxshi muvofiqlashtirilgan sportchi va albatta, maydonchada tez fikrlaydigan bo'lishi kerak.

Tezlik-kuch mashqlarining xususiyatlarini ko'rib chiqaylik. Tezlik-kuch mashqlari harakat tezligini rivojlantirishning asosiy muammosini hal qilishga qaratilgan bo'lib, uning maqsadi ma'lum bir mushak guruhining kuchini rivojlantirish bilan bir vaqtda harakat tezligini rivojlantirishdir. O'z navbatida, kuch to'rtta o'ziga xos turdan birida namoyon bo'lishi mumkin: absolyut kuch, ya'ni, statik va dinamik rejimda rivojlanishi mumkin bo'lgan maksimal mushak harakati; portlash kuchi - mushaklarning harakat paytida eng qisqa vaqt ichida maksimal kuchga erishish qobiliyati; tezlik imkoniyatlarini katta darajada aniqlaydigan tez quvvat; kuch chidamliligi mushaklarning uzoq muddatli kuchlanishini ularning ish samaradorligini pasaytirmasdan bajarish qobiliyati [2].

An'anaviy ravishda basketbolda tezlik va kuch sifatlarini rivojlantirish uchun qo'llaniladigan barcha mashqlarni uch guruhga bo'lish mumkin:

1. O'z tana vaznini yengish mashqlari, bularga quyidagilar kiradi: to'g'ri chiziqda tez yugurish, yon tomonga tez harakat qilish, orqa bilan oldinga harakat qilish, yo'nalishni o'zgartirib harakat qilish, turli xil sakrashlar, shuningdek, egilish, tanani burish, maksimal tezlikda bajariladigan mashqlar va boshqalar.

2. Qo'shimcha og'irliklar bilan bajariladigan mashqlar, masalan, yugurishning har xil turlari, sakrash mashqlarining barcha turlari, uloqtirish va musobaqa harakatlariga shakli yaqin bo'lgan maxsus mashqlar.

3. Tashqi muhit qarshiligini yengish bilan bog'liq mashqlar, masalan, suv, qor, shamol, yumshoq yer, tepaga yugurish va hokazo. Tezlik-kuchga qaratilgan mashqlarni bajarish, mashqlar tizimining asosiy vazifasi tezlikni rivojlantirishdan iborat, ma'lum bir mushak guruhining harakati va kuchi bolib, uning yechimi uch yo'nalishda, ya'ni, tezlik, tezlik-kuch va kuch orqali amalga oshirilishi mumkin bo'ladi.

Tezlik yo'nalishi mashqlardan foydalanishni o'z ichiga oladigan birinchi guruh, ya'ni, osonroq sharoitlarda bajariladigan mashqlar. Bu soha, shuningdek, harakat reaksiyalarining tezligini rivojlantirish usullarini ham o'z ichiga oladi: to'satdan paydo bo'ladigan vizual yoki eshitish signaliga javob berish usuli va qismlarga va qulay sharoitlarda turli xil texnik usullarni bajarishning bo'laklarga bo'lingan usuli.

Tezlik-kuch yo'nalishining maqsadi - ma'lum bir mushak guruhining kuchini rivojlantirish bilan bir vaqtda harakat tezligini rivojlantirish, bu og'irlik va tashqi muhit sharoitlariga qarshilik ko'rsatadigan ikkinchi va uchinchi guruh mashqlaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Basketbolchining ko'p yillik tezlik-kuch mashqlari jarayonida bir nechta bosqichlarni ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Shug'ullanuvchilarning salomatligini mustahkamlash, jismoniy sifatlarini har tomonlama rivojlantirish va jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan dastlabki tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichda mashg'ulot jarayonida maxsus tayyorgarlik mashqlari bilan bir qatorda shug'ullanuvchilarda ruhiy ko'tarilish va katta qiziqish uyg'otadigan harakatli va sport o'yinlari, barcha turdagi estafeta musobaqalari muhim o'rin tutadi.

2. Ixtisoslashtirish bosqichi. Bu o'quv yuklamalarining hajmi va intensivligini oshirishdan iborat. Ushbu bosqich jismoniy fazilatlarini yaxshilash bo'yicha ko'proq ixtisoslashgan ishlarni ifodalaydi. Harakat tezligini va mushaklar kuchini rivojlantirishga qaratilgan ushbu bosqichdagi tezlik-kuch mashqlari quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- tezlik, bu yerda yugurish tezligini oshirish muammosi hal qilinadi;

- tezlik-kuch - og'irliksiz yoki kichik og'irliklar bilan, yugurish va shamolga qarshi, tepalikka, qum va boshqalarga qarshi sakrash mashqlarining kombinatsiyasi;

- qarshilik bilan juftlik va guruh mashqlari, akrobatika, sport gimnastika mashqlari va engil shtanga bilan kuch mashqlari bilan tavsiflangan kuch.

3. Sportni takomillashtirish bosqichi mashg'ulot yuklamalarining hajmi va intensivligini doimiy ravishda oshirishga, asosiy jismoniy sifatlarni yaxshilashga ixtisoslashgan. Tayyorgarlikning ushbu bosqichida yugurish paytida asosiy yuklamani boshdan kechiradigan mushak guruhlariga ta'sir qiluvchi jismoniy mashqlarni qo'llash maqsadga muvofiqdir.

4. Sport salohiyatini ro'yobga chiqarish bosqichi. Asosiy maqsad o'quv yuklamalarining, shu jumladan tezlik va kuchning hajmi va intensivligini sezilarli darajada oshirish. Tez moslashish jarayonlariga olib kelishi mumkin bo'lgan o'quv vositalaridan maksimal darajada foydalanish talab etiladi. Haftalik mikrotsikllardagi mashg'ulotlar soni sezilarli darajada oshadi. Tezlik-kuch mashqlari qat'iy farqlanadi. Mushaklar ishining vositalari, usullari, rejimi, qarshilik kattaligi, mashqlar intensivligi, takrorlashlar soni, dam olishning davomiyligi va xarakteri sport natijalarining o'sishini ko'p jihatdan aniqlaydigan maxsus tayyorgarlikning muhim muammosini uslubiy jihatdan hal qilishga imkon beradi. Ushbu bosqichda sezilarli darajada tezlik-kuch mashqlarini bajarish tezlik darajasini barqarorlashtirishga to'sqinlik qiladi, "tezlik to'sig'i" paydo bo'ladi.

5. Bellashuv karerasining yakuniy bosqichi. Mashg'ulotlarga va raqobatbardosh yuklamalarga mutlaqo individual yondashuv belgilanadi, chunki sportchining katta mashg'ulot tajribasi uning o'ziga xos qobiliyatlarini har tomonlama o'rganishga, mashg'ulot yuklamasini rejalashtirish variantlarida zaxiralarni topishga va tezlik-kuch mashqlarining eng samarali vositalari va usullarini aniqlashga yordam beradi.

Basketbol o'yini, o'yinchilar bir biri bilan juda ko'p to'qnashadigan sport turidir. Basketbolchining harakatlari taxminan 70 % tezlik-kuch harakatlari bo'lib, bu maxsus tayyorgarlikni talab qiladi. Bu ko'proq markaziy o'yinchilarga taalluqlidir, ular minimal vaqt ichida kuch sifatlarini, boshqacha aytganda, portlash kuchiga ega bo'lishlari kerak. Basketbolda portlovchi kuch, sakrash qobiliyati, tez paslar, shit tagida kurashish va qarshi hujumlarda namoyon bo'ladi.

Markaz o'yinchilari uchun kuch mashqlarining o'ziga xosligi shunchaki, birinchi qadam kuchni rivojlantirish uchun baza, o'ziga xos poydevor yaratish va undan keyin u doimo to'planadi. Absolyut kuch - bu basketbolchining o'z vaznini hisobga olmagan holda harakatlarni bajarishda ko'rsatishi mumkin bo'lgan maksimal kuch. Nisbiy kuch deganda sportchining vazniga nisbatan kuch tushuniladi. Qoidaga ko'ra, baland bo'lyi o'yinchilar umurtqa pog'onasining deformatsiyaga moyil bo'ladi, shuning uchun ular qorin bo'shlig'i mushaklarini kuchaytirishi va umurtqa pog'onasini mustaqamlash uchun mushak korsetini yaratishi kerak. Bularning barchasini bajargandan so'ng, og'ir vazn bilan mashg'ulotlarga ishonch bilan o'tishi mumkin.

Jismoniy tarbiya usullari deganda jismoniy mashqlardan foydalanish usullari tushuniladi. Jismoniy tarbiyada faqat ikki guruh, maxsus va umumiy pedagogik usullar qo'llaniladi [5].

Jismoniy tarbiyaning o'ziga xos usullariga quyidagilar kiradi:

1. Qattiq tartibga solinadigan mashqlar usullari;
2. O'yin usuli;
3. Musobaqa usuli.

Bu usullar yordamida jismoniy mashqlarni bajarish texnikasini o'rgatish va jismoniy sifatlarni rivojlantirish bilan bog'liq aniq masalalar hal qilinadi.

Umumiy pedagogik usullarga quyidagilar kiradi:

1. Og'zaki usullar;
2. Vizual ta'sir qilish usullari.

Jismoniy tarbiya uslubiyatida usullarning biri eng yaxshi deb cheklanishi mumkin emas. Faqatgina ushbu usullarning uslubiy tamoyillarga muvofiq optimal kombinatsiyasi jismoniy tarbiya vazifalari majmuasini muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlaydi. Jismoniy tarbiya jarayonida asosiy uslubiy yo'nalish mashqlarni qat'iy tartibga solishdir. Qattiq tartibga solinadigan mashqlar usullarining mohiyati shundaki, har bir mashq qat'iy belgilangan shaklda va aniq belgilangan yuklama bilan amalga oshiriladi. Qattiq tartibga solingan mashqlar usullari katta pedagogik imkoniyatlarga ega.

Jismoniy tarbiya amaliyotida qat'iy tartibga solingan mashqlarning barcha usullari ikkita kichik guruhga bo'linadi:

I. Qo'zg'alish harakatlarini o'rgatish metodikasi;

- yaxlit usul (yaxlit-konstruktiv mashq qilish usuli). Uning mohiyati shundan iboratki, qo'zg'alish harakati texnikasi boshidanoq butun tuzilishida alohida qismlarga bo'linmasdan o'zlashtiriladi. Bu usul yordamida shug'ullanuvchilar e'tiborini texnikaning zarur qismlariga qaratish orqali alohida qismlar, elementlar yoki fazalarni alohida emas, balki harakatning umumiy tuzilishida o'zlashtirish mumkin. Yaxlit usulning kamchiliklari shundaki, qo'zg'alish harakatining boshqarilmaydigan bosqichlarida yoki tafsilotlarida texnikadagi xatolarni tuzatish imkoniyati mavjud. Shuning uchun, murakkab tuzilishga ega mashqlarni o'zlashtirganda, undan foydalanish istalmagan.

- qismlarga ajratilgan - konstruktiv. O'rgatishning dastlabki bosqichlarida qo'llaniladi. U integral qo'zg'alish harakatini (asosan murakkab tuzilishga ega) alohida fazalarga yoki elementlarga bo'linishini va ularni muqobil o'rganish va keyinchalik bir butunga birlashtirishni o'z ichiga oladi.

Qismlarga ajratilgan - konstruktiv usulni qo'llashda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak:

1. Mashg'ulotni qo'zg'alish harakatining yaxlit bajarilishidan boshlash, keyin esa, agar kerak bo'lsa, undan ehtiyotkorlik bilan o'rganishni talab qiladigan elementlarni ajratib olish tavsiya etiladi.
2. Mashqlarni shunday qismlarga ajratish kerakki, tanlangan elementlar nisbatan mustaqil yoki o'zaro kamroq bog'langan bo'lishi kerak.

3. Qisqa vaqt ichida tanlangan elementlarni o'rganish va birinchi imkoniyatda ularni birlashtirish.

4. Tanlangan elementlar imkon qadar turli xil versiyalarda o'rganilishi kerak. Keyin yaxlit harakatni qurish osonroq bo'ladi.

Jismoniy tarbiya amaliyotida ko'pincha yaxlit va qismlarga ajratilgan - konstruktiv usullar birlashtiriladi. Birinchidan, mashqni har tomonlama o'rganishdan boshlanadi. Keyin ular eng qiyin tanlangan elementlarni o'zlashtiradilar va nihoyat yaxlit ijroga qaytadilar.

- bog'liqlik ta'sir usuli. U asosan o'rganilgan qo'zg'alish harakatlarini sifat jihatidan yaxshilash jarayonida qo'llaniladi, ya'ni, samaradorlikni yaxshilaydi. Uning mohiyati shundan iboratki, qo'zg'alish harakati texnikasi ko'proq jismoniy kuch talab qiladigan sharoitlarda takomillashtiriladi.

II. Jismoniy sifatlarini tarbiyalash usullari. Jismoniy fazilatlarni rivojlantirish uchun qo'llaniladigan qat'iy tartibga solingan usullari kuchlanish va dam olishning turli kombinatsiyalari hisoblanadi. Ular organizmdagi adaptiv o'zgarishlarga erishish va mustahkamlashga qaratilgan. Ushbu guruhdagi usullarni standart va nostandart (o'zgaruvchan) yuklamalarga ega usullarga bo'lish mumkin.

Standart mashqlar usullari asosan organizmdagi adaptiv o'zgarishlarga erishish va mustahkamlashga qaratilgan. Standart mashq uzluksiz yoki intervall bo'lishi mumkin.

Standart-uzluksiz mashqlar usuli intensivlikdagi o'zgarishsiz (odatda o'rtacha) uzluksiz mushaklar faoliyatini o'z ichiga oladi. Ularning ko'p uchraydigan tipik navlari: a) bir xilda mashq qilish; b) standart oqim mashqlari (masalan, elementar gimnastika mashqlarini takroriy uzluksiz bajarish).

Standart intervall mashqlar usuli, qoida tariqasida, bir xil yuklama ko'p marta takrorlanganda takroriy mashqdir. Bunday holda, takrorlashlar orasida turli xil dam olish intervallari bo'lishi mumkin. O'zgaruvchan mashqlar texnikasi. Ushbu usullar tanadagi adaptiv o'zgarishlarga erishish uchun yuklamaning maqsadli o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Bunday holda, progressiv, o'zgaruvchan va kamayuvchi yuklama bilan mashqlar qo'llaniladi. Progressiv yuklama bilan mashqlar to'g'ridan-to'g'ri tananing funktsional imkoniyatlarining oshishiga olib keladi. Turli xil yuklamalarga ega bo'lgan mashqlar tezlikni, muvofiqlashtirishni va boshqa funktsional "to'siqlarni" oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan. Yuklamaning kamayishi bilan mashqlar katta hajmdagi yuklamalarga erishishga imkon beradi, bu esa chidamlilikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

O'zgaruvchan mashqlar usulining asosiy turlari quyidagi usullardir: 1. O'zgaruvchan-uzluksiz mashqlar usuli. Har xil intensivlik rejimida amalga oshiriladigan mushak faoliyati bilan tavsiflanadi. 2. O'zgaruvchan intervall mashq qilish usuli. Bu yuklamalar orasidagi turli xil dam olish oraliqlarining mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Yuqoridagilardan tashqari, aylanma mashg'ulotlar davomida uzluksiz va intervall mashqlar shaklida umumlashtirilgan ta'sir usullari guruhi ham mavjud.

Aylanma usuli turli mushak guruhlarini va funktsional tizimlarga ta'sir qiluvchi maxsus tanlangan jismoniy mashqlarni ketma-ket bajarishdan iborat, masalan, uzluksiz yoki intervall ish. Har bir mashq uchun joy belgilanadi, bu "stantsiya" deb ataladi. Odatda aylanmaga 8-10 ta "stantsiyalar" kiradi. Ularning har birida sportchi mashqlardan birini bajaradi va aylanma bo'ylab 1-3 marta yuradi. Bu usul deyarli barcha jismoniy fazilatlarni tarbiyalash va yaxshilash uchun ishlatiladi.

Har qanday basketbolchi va boshqa sportchilar uchun zarur bo'lgan portlovchi kuchni rivojlantirish uchun mashqlarni ko'rib chiqaylik.

1. O'tirgan va yotgan holatdan oyoq bilan meditsinbolni surish.

2. Meditsinbol va yadro uloqtirish.

3. Qo'llar bilan yordam bermasdan, yon, ko'krak va orqa bilan aylanadan tashqariga surish.

4. Meditsinbolni ilgak bilan, bosh orqasidan, yelkadan, yon tomondan, pastdan, bir va ikki qo'l bilan uzatish.

5. Yarim cho'zilgan joydan imkon qadar baland, maksimal tezlikda sakrash.

6. Sambo elementlari, erkin kurash texnikasi. Ushbu mashqni kurash xonasida bajariladi.

7. 3-6 o'yinchidan iborat aylanmada turishadi va og'irliklarni qo'ldan qo'lga berishni boshlaydilar. Og'irlik yoki girya vazni 20-25 kilogrammni tashkil qiladi.

8. Ikki o'yinchi o'rtasida bir-biriga orqaga qarab og'irlikni imkon qadar tezroq uzatish.

9. Qarsak chalish bilan qo'llarini bukib yozish.

10. Bir-biridan 3-4 m. masofada turgan holda oyoqlari bilan meditsinbollarini bir biriga uzatadilar.

Barcha sanab o'tilgan mashqlarni bajargandan so'ng, ishtirokchilarning portlash kuchi ortadi va shuning uchun ularning sport natijalari yaxshilanadi.

Haqiqiy sportchi har tomondan yaxshi rivojlangan bo'lishi kerak, uning oyoqlari, qo'llari, tanasi va, albatta, yelka kamari kuchli bo'lishi kerak. Ko'pincha tananing ba'zi qismlari yetarli darajada rivojlanmaganligi sodir bo'ladi, shuning uchun bu muammoni bartaraf etishga qaratilgan ko'plab mashqlar mavjud [6]. Masalan, yelka kamarning yuqori qismida mushaklar kuchini rivojlantirish uchun mashqlarni ko'rib chiqamiz:

1. Qo'llaringizni yon tomondan yuqoriga ko'tarish va keyin sherigining qarshiligi bilan ularni pastga tushirish.

2. Qarsak chalish bilan qo'llarini bukib yozish.

3. Sherikning qarshiligi bilan qo'llarini bukib yozish.

4. Har xil og'irlikdagi meditsinbollarini turli pozitsiyalardan va turli masofalarga uloqtirish.

Shuni ta'kidlash kerakki, basketbol o'yinida jarima to'plarining ham ahamiyati katta, chunki ko'pincha o'yinlardagi g'alaba jarima to'plariga ham bog'liq bo'ladi. Basketbolchi jarima to'plarini qanchalik samarali bajarsa, u o'z jamoasiga shunchalik qadrlil bo'ladi. Bundan tashqari, agar o'yinchi erkin to'pni ajoyib amalga oshirsa, u to'pni a'lo darajada his qiladi va maydonda ochko nisbati yaxshi bo'ladi. Shuning uchun doimiy ravishda mashq qilish va uning

jarima to'plarini kundan-kunga yaxshilash kerak. Jarima to'plarini samarali uloqtirishni mashq qilish uchun mashqlarni ko'rib chiqamiz. Ularni bajarish orqali jarima to'p chizig'idan otishlar foizini sezilarli darajada oshirishimiz mumkin.

1. Jarima to'p tashlashlarni juft bo'lib 2-3 marta ketma-ket bajariladi. Ushbu mashqda raqobat bo'lishi kerak: 15-30 marta tezroq ball to'plagan juftlik g'alaba qozonadi.

2. Yakka tartibda bajariladi. Charchagan paytda jarima to'plar. Mashg'ulot oxirida jarima to'p chiziqdan ketma-ket 6-10 otish.

3. Ikkinchi o'tkazib yuborilgunga qadar jarima to'plar. Yakka tartibda yoki juftlikda amalga oshirilishi mumkin. Ikki urinishda halkaga eng ko'p otishlar bergan kishi g'olib hisoblanadi.

4. Juftlik yoki alohida. Har uchta jarima to'plardan so'ng, o'yinchilar maydonning qarama-qarshi tomoniga tezlashadilar va u yerda ular yangi jarima to'plar seriyasini amalga oshiradilar. 3 daqiqada yoki 10 ta tezlashda halkaga eng ko'p otishlar bergan kishi g'olib hisoblanadi.

5. Basketbolchi 1-2 daqiqa davomida ketma-ket sakrashlarni amalga oshiradi, shundan so'ng u darhol jarima chizig'idan ketma-ket 15-20 marta otishadi. Ko'p marta tashlagan kishi g'alaba qozonadi.

6. Tanaffus paytida jamoalar 15 ta jarima to'plarni (har bir o'yinchi uchun 3 ta) otishadi. Jamoalarning jarima chizig'idan to'plagan ochkolari miqdori birinchi bo'limda to'plangan ochkolarga qo'shiladi.

7. Basketbolning intensiv elementlarini mashq qilganda: tez yutuq, pressing va boshqalar, juftlik bo'lib jarima to'plarni otish uchun mashg'ulotlarda qisqa tanaffus qilinadi. Birinchidan, bir o'yinchi boshqasiga xizmat qiladi, keyin ular almashadi. Ularning har biri 10 ta jarima to'plarini otishi kerak. 20 ta otishni birinchi bo'lib otishgan juftlik g'alaba qozonadi. Qolganlari jarima sifatida mashqlarini bajarishadi.

8. Yakkama-yakka yoki juftlik bilan 10 marta jarima to'pini otish. Juft sonli otishlar paytida to'p savatga shitdan qaytib, toq sonli otishlarda esa unga tegmasdan toza kirishi kerak. Ushbu mashq har bir otishda ishonchni kuchaytiradi. Ushbu mashqlarning barchasini yoki ko'plarini amalda bajarish orqali basketbol o'yninida jarima to'plarni tashlash foizini sezilarli darajada oshirilishi mumkin.

Tezlik va kuch sifatlari, masalan, sakrash qobiliyati basketbol o'ynash uchun zarurdir. Mushaklar faoliyatining tabiatiga ko'ra, sakrash harakatlarning atsiklik tuzilishiga ega bo'lgan tezlik-kuch mashqlari guruhiga kiradi, ularda silzitiv paytida reaktiv-portlash xususiyatiga ega bo'lgan maksimal kuch harakatlari rivojlanadi. Tezlik-kuch qobiliyatlari mushaklar qisqarishining turli usullarida namoyon bo'ladi va tananing tez harakatlanishini ta'minlaydi. Ularning eng keng tarqalgan ifodasi - bu "portlovchi" kuch yoki minimal qisqa vaqt ichida maksimal kuchlanishning rivojlanishi, ya'ni, sakrashdir. Umumiy sakrash qobiliyati o'rtasida farq bor, bu sakrashni amalga oshirish qobiliyatini anglatadi va maxsus sakrash qobiliyati, ya'ni, sakrash qobiliyatini rivojlantirishning asosiy bo'g'ini bo'lgan yuqori qaytarilish tezligini rivojlantirish qobiliyati, boshqacha aytganda, bu yugurish va sakrashning kombinatsiyasi. Shunday qilib, sakrash qobiliyati oxirgi surish bosqichida harakat tezligi bilan belgilanadigan asosiy o'ziga xos vosita fazilatlaridan biridir. Uchish qanchalik tez bo'lsa, dastlabki uchish tezligi shunchalik yuqori bo'ladi. Sakrashni amalga oshirish uchun yuqori darajada rivojlangan ephillikka ega bo'lishi kerak, bu ayniqsa sakrashning parvozni qo'llab-quvvatlash bosqichida zarurdir. Bundan tashqari, baland va uzunlikka sakrashni samarali bajarish uchun yaxshi tezlik va kuch sifatlarga ega bo'lishi kerak. Sakrash ko'plab sport turlarida, ayniqsa basketbolda asosiy element hisoblanadi. Odatda, sportchidan eng yuqori tezlikni ko'rsatish talab qilinganda, u sezilarli tashqi qarshilikni engib o'tishi kerak. Bu hollarda erishilgan tezlik miqdori sezilarli darajada insonning kuch qobiliyatiga bog'liq. Har xil tashqi qarshilikka ega bo'lgan harakatlar oralig'ida kuch va tezlik o'rtasidagi bog'liklar inson tanasining individual xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Agar maksimal kuch darajasi oshsa, u holda katta va tashqi qarshilik zonasida bu harakatlar tezligining oshishiga olib keladi. Agar tashqi yuklama kichik bo'lsa, unda kuchning oshishi tezlikni oshirishga deyarli ta'sir qilmaydi. Aksincha, maksimal tezlik darajasining oshishi faqat past tashqi qarshilik zonasida tezlik va kuch imkoniyatlarining oshishiga olib keladi va tashqi qarshilik yetarlicha yuqori bo'lsa, harakat tezligining o'sishiga deyarli ta'sir qilmaydi. Faqat maksimal tezlik va kuch ko'rsatkichlarining bir vaqtning o'zida o'sishi bilan tezlik tashqi qarshiliklarning barcha diapazonida oshadi. Maksimal tezlik darajasini sezilarli darajada oshirishga erishish juda qiyin, ammo kuch imkoniyatlarini oshirish vazifasi hal qilinadi. Shuning uchun tezlik darajasini oshirish uchun kuch mashqlaridan foydalanish kerak. Bu yerda ularning samaradorligi shunchalik muhimki, harakatlar paytida ko'p qarshilik ko'rsatishi kerak bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, sakrash qobiliyati basketbol o'ynash uchun juda muhimdir. Sportchi uchun bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa, u butun jamoaga shunchalik ko'p foyda keltiradi. O'yin vaziyatlarida ikki oyoq bilan sakrashda ham, bir oyoq bilan sakrash qo'llaniladi.

Misol uchun, halqa ostidagi to'pni olishda o'yinchi balandlikka sakrash qobiliyatiga ega bo'lsa va qalqon ostida kurashayotganda halqada o'zini qanday qilib to'g'ri joylashtirishni bilsa, ishonch bilan aytishimiz mumkinki, u o'z yoki raqibning halqasida to'pni qaytarib oladi va to'pni egallab oladi. Halqa atrofida to'pni otishda ham sakrash qobiliyati kerak, chunki barcha tajribali o'yinchilar buni sakrash paytida amalga oshiradi. Halqa atrofidan uloqtirish o'yin holatiga qarab ikkala oyoq bilan bir o'rindan vertikal sakrash bilan yoki tanani orqaga egilgan holda, yoki shu harakatni harakatda amalga oshirilishi mumkin. O'yinchi halqaga to'p otishda qanchalik baland tursa, unga qarshi himoyaviy o'yin harakatlarini bajarish shunchalik qiyin bo'ladi. Basketbolda halqaga eng samarali to'p otish bu, qo'llar bilan to'pni halkaga tepadan solish ("dunk") hisoblanadi. Bunday otishga deyarli qarshilik yo'q, chunki uloqtirish halqa shitidan yuqori bajariladi va unga kuch qo'llaniladi. Tezlik-kuch sifatlari o'yinda halqa atrofida otish paytida to'pni qoplashda ham qo'llaniladi.

Bu yerda basketbolchi ushbu texnikani bajarish uchun baland sakrashga qodir bo'lishi kerak. O'yindagi ko'p sakrashlar charchoq tufayli sodir bo'ladi. Ba'zida basketbolchi qarshilik sharoitida ketma-ket bir nechta sakrashni amalga oshirishi kerak. Bularning barchasi o'yinchilarning sakrash qobiliyatiga katta talablar qo'yadi. Shundan kelib

chiqib maxsus kuch va tezlik-kuch mashqlari basketbolchi hayotining asosiy bo'g'ini degan xulosaga keldik. U mutlaqo barcha zarur ko'nikmalarni, ya'ni, chaqqonlik, tezlik, kuch va harakatlarni muvofiqlashtirishni rivojlantiradi. Bu esa basketbol o'yinida g'alaba qozonish uchun asosiy factor hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Гончарова О.В. Баскетбол. Учебное пособие. Ташкент; ИТА –пресс.2018. -164 с
2. Керимов Ф.А., Гончарова О.В. Основы физической подготовки юных спортсменов. Ташкент; ИТА –пресс. 2018.- 188 с
3. Платонов В.Н. Двигательные качества и физическая подготовка спортсменов. -М.: Спорт,2019. - 656 с
4. Зациорский В. М. Физические качества спортсмена: основы теории и методики воспитания. - 4-е изд. - М.: Спорт, 2019 - 200 с
5. Верхошанский, Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. – М.: Физкультура и спорт, 1988. – 331 с
6. Mambetjumaev T.T. Basketbol teoriyasi ham metodikasi / Toshkent-“Innovatsiya-Ziyo”. -2022. – 311 b

Annotatsiya. Ushbu maqolada asosiy vositalar, usullar va mashqlar yordamida basketbolchilarning maxsus kuch va tezlik-kuch tayyorgarligi mashqlari ishlab chiqiladi, bu esa o'yin samaradorligiga erishishning ajralmas qismidir.

Kalit so'zlar: basketbol, maxsus kuch va tezlik-kuch tayyorgarlik.

Sredstva i metody razvitiya specialnykh silovyx i skorostno-silovyx kachestv yunyx basketbolistov

Аннотация. В этой статье рассматриваются основные средства, методы и упражнения, с помощью которых развивается специальная силовая и скоростно-силовая подготовка баскетболистов, которая является составной частью результативности в игре.

Ключевые слова: баскетбол, специальная силовая и скоростно-силовая подготовка.

Means and methods for developing special strength and speed-strength qualities of young basketball players

Abstract. This article discusses the main means, methods and exercises with the help of which special strength and speed-strength training of basketball players is developed, which is an integral part of performance in the game.

Key words: basketball, speed-strength training, physical education, explosive power. basketball, special strength and speed-strength training.

FIZIKA FANI O'QITUVCHILARINING KASBIY-METODIK BILIMLARI, MAHORAT VA KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Voxidov E.R.

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitet

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizning qator oliy ta'lim muassasalari jahon va Yevroosiyo nufuzli reytinglarida e'tirof etila boshladi. Qo'shma dasturlar asosida kadrlar tayyorlash, xalqaro talabalar almashuvi asosida tayyorlanayotgan bakalavrlarning miqdori bir necha barobar oshishi natijasida Xalq ta'limi va xizmat ko'satish sohasida kadrlar tanqisligi barham topmoqda. Ammo, yangi intellektual mulk bozori, raqobatbardoshli innovatsion mahsulotlar yaratadigan muhandis texnologlar, ustuvor fundamental tadqiqotlarni amalga oshiradigan mutaxassis kadrlarni tayyorlash masalasida yutuqlarimizga qaraganda hali yechimini kutib turgan muammo va vazifalar ham kam emas.

Hozirgi kunda Respublikamizdagi 71 ta oliy ta'lim muassasalari tasarrufidagi akademik litseylarda 12 ming nafardan ortiq bitiruvchilar hayotida yangi sahifa ochilib, katta hayotga qadam qo'yishdi. So'nggi yillarda Prezidentimiz tomonidan akademik litseylarga iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini rivojlantirish, ularni qo'llab-quvvatlash uchun zarur sharoitlar yaratish, ulg'ayib kelayotgan yosh avlodning ilm-fanga bo'lgan intilishlarini rag'batlantirish, intellektual va ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish borasidagi islohotlarni tizimli amalga oshirilmoqda. Shuningdek akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qator Farmon va Qarorlar imzolandi [1-5]. Ushbu qarorlar natijasida akademik litseylar faoliyatiga oid barcha jarayonlar to'liq raqamlashtirildi, iqtidorli o'quvchilar uchun "Akademik litsey ixtori" va "Rektor" stipendiyalari joriy qilindi, har yili bitiruvchi kurs o'quvchilari uchun chet tilini bilish darajasini aniqlash va malaka sertifikatini olish bo'yicha bepul test sinovlarini o'tkazish tizimi joriy etildi, 14 ta hudud bo'yicha bittadan akademik litseylar xalqaro fan (kimyo, biologiya va fizika) olimpiadalarida foydalaniladigan o'quv laboratoriya jihozlari bilan ta'minlandi, so'nggi uch yilda xalqaro fan olimpiadalarida 13 ta medallar qo'lga kiritildi (Shundan 3 ta oltin, 3 ta kumush, 7 ta bronza), bitiruvchilarning oliy ta'lim muassasalariga o'qishga kirish ko'rsatkichi 92 foizga yetdi, iqtidorli bitiruvchilarga oltin va kumush medallar berish tartibi joriy qilinib, bu yildan ilk marotaba 141 nafar bitiruvchi oltin, 168 nafari esa kumush medal bilan taqdirlandi [6].

Asosiy qism. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OYESD) o'quvchilarning ta'lim yutuqlari bo'yicha baholashning xalqaro tadqiqotlari (PISA), 2022-yilda o'tkazgan natijalarini yaqinda e'lon qildi [7]. Ushbu tadqiqotlarda 81 mamlakatdan 690 ming 15 yoshli maktab o'quvchilari ishtirok etishgan. O'zbekiston, Kambojya, Salvador, Yamayka, Mongoliya va Falastin mamlakatlari birinchi marotaba ishtirok etishgan bo'lib, tadqiqotlarda asosiy e'tibor matematika savodliligiga qaratilgan, shuningdek tadqiqotlarda o'qish savodxonligi va tabiiy-ilmiy savodlilik bo'yicha ham testlar kiritilgan. Mazkur tadqiqotlarda qatnashuvchi mamlakatlar o'ryacha ballari matematika savodliligi bo'yicha 472 ball, o'qish savodxonligi bo'yicha 476 ball, tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha – 485 ballni tashlik etgan.

Mamlakatlar reytingida eng yaxshi natijani Singapurlik o'quvchilar ko'rsatishgan (matematika-575 ball; o'qish-543 ball; tabiiy-ilmiy – 561 ball). Umuman olganda tadqiqotlarda janubiy-sharqiy Osiyo va Xitoy mintaqasi yetakchilik qilishgan, Estoniya va Kanada ham top-10 dan joy olishgan. O'zbekiston Respublikasi 2030-yilgacha xalq ta'limi tizimini rivojlantirish Konsepsiyasiga muvofiq, 2030-yilda O'zbekiston PISA natijalariga ko'ra top-30 talikka kirishi belgilangan. O'zbekistonning 2022-yil bo'yicha reytingda matematika bo'yicha - 72 o'rin (364 ball), o'qish bo'yicha - 80 o'rin (336 ball) hamda tabiiy-ilmiy bo'yicha - 80 o'rin (355 ball)ni egallashgan. Tadqiqotlarda har bir soha bo'yicha

savodlilik 6-+darajaga ajratilgan, ulardan ikkinchisi tayanch hisoblanadi, bu oddiy kundalik masalalarni yechish uchun zaruriy darajadir. O'zbekiston o'quvchilari matematika savodliliigi bo'yicha: 14,4 % ikkinchi darajaga, 4,2 % uchinchi darajaga, 0,7% to'rtinchi darajaga erishgan, beshinchi va oltinchi darajaga birorta ham o'quvchi erishmagan. O'qish savodxonligi bo'yicha: 12,2% ikkinchi darajaga, 1,8% uchinchi darajaga, 0,1 % to'rtinchi darajaga erishganlar.

Tabiiy-ilmiy savodlilik bo'yicha: 16,5% ikkinchi darajaga, 2,2 % uchinchi darajaga, 0,1% to'rtinchi darajaga erishishgan, xolos. Umuman olganda, 60% dan ortiq o'quvchilar, 3 ta soha bo'yicha ham, ikkinchi daraja minimumiga erishmaganlar. Bu holat maktab ta'limi tizimini tubdan modernizatsiyalashni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qator Farmon va Qarorlari [1-5] hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori [8]da ta'lim tizimini isloh etishning maqsad va vazifalari, amalga oshirish mexanizmlari aniq va ravshan belgilab berilgan bo'lishiga qaramay matematika, fizika, kimyo va biologiya va boshqa fanlar sohalarida xalqaro darajadagi yutuq va tajribalar bilan maqtanib bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida ta'kidlanganidek, bugungi kunda ta'lim muassasalarida fizika fanini o'qitish sifatini oshirish, ta'lim jarayoniga zamonaviy o'qitish uslublarini joriy qilish, iqtidorli o'quvchilarni saralash, mehnat bozoriga raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash, ilmiy tadqiqot va innovatsiyalarni rivojlantirish hamda amaliy natijadorlikka yo'naltirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ammo, shu bilan birga, sohada yechimini topmagan qator masalalar fizika sohasidagi ta'lim sifati va ilmiy tadqiqot samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish zaruratini ko'rsatmoqda [3]. Shuni e'tirof etish lozimki, ta'lim islohotlarida izchillik davom etmoqda. 2024/2025-o'quv yili qabulidan boshlab davlat oliy ta'lim muassasalari kesimida taqsimlash amaliyoti bekor qilindi va davlat buyurtmasi bo'yicha kvotalar taqsimotida muhandislik, tibbiyot, aniq va tabiiy fanlar bilim sohalariga ustuvorlik berildi. Bu sohalar bo'yicha kadrlar tayyorlashni fizika fanisiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi (ayni paytda tugatilgan) o'rganishlariga ko'ra, respublika bo'yicha 10130 ta maktabning 9061 tasida fizika kabineti bor, biroq ularning 1033 tasi jihozlanmagan. Maktablar reytingini aniqlash jarayonida fizika fandan o'tkazilgan nazorat ishlari bo'yicha 22 694 nafar o'quvchi ishtirok etib, shundan 5851 nafari (26 foiz) ijobiy natija qayd etishgan. Bunda yuqori o'rinlarda Xorazm viloyati (45,0 foiz), Navoiy viloyati (40,8 foiz), Buxoro viloyati (40,1 foiz) natijaga erishgan bo'lsa, quyi o'rinlarda Toshkent viloyati (12,4 foiz), Farg'ona viloyati (11,5 foiz), Namangan viloyati (11,0 foiz) ko'rsatkich qayd etgan. Fizika bo'yicha nazorat ishlari natijalarini mavzular kesimida tahlil qilinganda o'quvchilar kinematikadan 44,73 foizni, harakatga oid mavzular 23,52 foizni, elektrodinamika esa 25,20 foizlik natija qayd etishgan [9].

Tafakkurni eng yuqori (maksimal) darajada rivojlantirish maqsadida metodikani tanlash sinfda qobiliyatlari, qiziqishlari, xarakteri, fizika bo'yicha tayyorgarligi va sog'lig'i jihatidan turlicha o'quvchilarning mavjudligiga asoslanadi. Ularning har biriga o'ziga xos yondashuv, o'qitish metodikasi kerak. Hozirgi kunda qabul qilingan sinf-dars tizimi – umumta'lim maktablarida qabul qilingan yagona tizim bo'lib, o'quv jarayonini tashkil etishning aniqligi, o'quvchilar faoliyatiga doimiy pedagogik rahbarlik qilish, ta'lim va tarbiyani yagona tizimda uyg'unlashtira olish kabi afzalliklari tufayli jamoaning shaxsga, iqtisodiyotga va boshqalarga ijobiy ta'siri umumiy o'rta ta'lim maktabida asosiy hisoblanadi. Biroq, sinf-dars tizimi bilan har bir o'quvchining muvaffaqiyatli o'qitish uchun maqbul sharoitlarni yaratish qiyin. Ta'lim jarayoniga muammoli ta'limning joriy etilishi bilan bu yanada yaqqol namoyon bo'ldi. Ijodiy fikrlash jarayoni individual bo'lib, uni boshqarish va yo'naltirish juda qiyin. Fizika didaktikasining vazifalaridan biri sinfda o'quvchilarning alohida guruhlari va hatto ularning har biri uchun optimal ta'lim sharoitlarini yaratishning metodik imkoniyatlarini topishdir. Gap maktab o'quvchilari bilan individual va differensial ishlash usullari haqida bormoqda. Rivojlangan davlatlar ta'lim tizimini qiyosiy o'rganishlarga ko'ra xulosa qilish mumkinki, ko'pchilik mamlakatlarda fizika fanini o'qitishdan kutilayotgan maqsadlar o'xshash: o'quvchilarda ilmiy va texnikaviy savodxonlik asoslarini shakllantirish; ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam berish, ilmiy tafakkurni shakllantirish; turli manbalar (darslik, eksperiment va h.k.) yordamida mustaqil bilim olish mahorat (qobiliyat)ni rivojlantirish. Ta'kidlab o'tilgan holatlar barcha mamlakatlarda o'qituvchi faoliyati mazmuni va maqsadini tubdan o'zgarishini taqozo etadi, boshqacha aytganda uzoq yillar hukm surib kelgan an'anaviy ta'lim usuli o'rnini, ya'ni bilim (ma'lumot)larni o'quvchiga yetkazishdan, ta'lim jarayonini strategik boshqaruv mexanizmini, ta'lim mazmunini modernizatsiyalash egallamoqda.

Ta'lim jarayonini strategik boshqarish o'quv reja, darsliklar mazmunini amaliyotga yo'naltirilganligiga (xususan, kuzatuv, tajriba, eksperiment va h.k.), o'quv jarayonini tashkil etish shaklini hamda o'qitishning pedagogik texnologiyalari va metodlarini amaliyotga kiritishga keng imkoniyat yaratishi bilan an'anaviy ta'limdan farqlanadi [10].

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ta'lim sohasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylangan, lekin amalga oshirilgan jiddiy islohotlarga qaramay bu sohada hali yechimini kutib turgan muammo va kamchiliklar ham oz emas.

Hayotiy tajribalardan ko'rinib turibdiki, o'qitish bu - murakkab va ko'pqirrali jarayon. U katta hajmdagi, zamonaviy bilimlarni, ijodiy tirishqoqlikni va ilg'or tajribalarni talab qiladi. Pedagogika fani ta'lim oldiga qo'yilgan vazifadan kelib chiqqan holda o'qitishning umumiy prinsiplari (tamoyillari)ni belgilaydi. O'qitishning nazariy va amaliy asoslarini bilmasdan turib, o'qituvchi qanchalik iste'dodli va mehnatsevar bo'lishiga qaramay o'z ishi davomida muqarrar (so'zsiz) ravishda qiyinchiliklarni boshidan kechiradi, hattoki umidsizlik va muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

Fizikani o'qitish masalalaridagi murakkablik, ko'pqirralik va mas'uliyat ba'zida ularni ijobiy yechimini topishdagi muvaffaqiyatli imkoniyatlarni topishda ishonchsizlikka olib kelishi mumkin. Bu holda o'qitish jarayonini fizikaviy nazariyaning rolini ko'rsatish bilan birga fizikani eksperimental fan sifatida o'qitishni yo'lga qo'yishini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Fizikani o'qitishda eng avvalo fizikaviy tafakkur (fikrlash)ni shakllantirish zarur. O'quvchilarda qat'iy bilimlar tizimini yaratish orqali fizikaga mehr qo'yishni singdirish, bu fanga qiziqishni

kuchaytirish va qo'llab-quvvatlash ancha murakkab masalalardan biri hisoblanadi. Albatta, bu o'rinda o'quvchi (talaba)ning yoshi, ijtimoiy kelib chiqishi, istiqbolda hayoti oldida qo'ygan maqsadlar ham muhim rol o'ynaydi. Boshqacha aytganda, o'qitish muammolarini tadqiq etish nafaqat umumpedagogik, didaktik omillarni o'rganishni, shu bilan birga fiziologik, psixologik, ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy va boshqa omillarni o'rganishni taqozo etadi.

O'qituvchining pedagogik faoliyatining muvaffaqiyatidagi muhim masalalardan biri uning sinfdagi o'quvchilar bilan o'zaro aloqasiga, kibernetika tili bilan aytganda – "o'qituvchi-o'quvchi" orasidagi ikki tomonlama aloqaga ham bevosita bog'liq.

1-sxemada tizimli yondashuvning tarkibiy qismlari keltirilgan.

Tizimning belgilari	Tizimli belgilar	Pedagogik tizimning komponentalari
1) Tizimni tashkil etuvchi omil	1) Eng maqbul	1) Pedagogik maqsad
2) Umumiy sifat	2) Tuzilmaviy	2) Pedagog-ta'lim oluvchining o'zaro aloqasi
3) Bir xillik (umumiylik)	3) Funksionallik	3) Pedagogik jarayonni boshqarish
4) Yaxlitlik	4) Integrativlilik	4) Pedagogik vositalar

1-sxema. Tizimli yondashuvning tarkibiy qismlari

Zamonaviy pedagogika va psixologiya o'qitish jarayonini qo'zg'atish va ta'lim oluvchining tashqi va ichki faolligini boshqarishi natijada o'quvchi-talabada ma'lum bir bilim, mahorat va ko'nikma shakllanadi.

Fizika o'qituvchisining asosiy kasbiy-metodik bilimlari, mahorat va ko'nikmalari quyidagilardan iborat:

Fizika darslarini tuzilishi va o'qitish metodlarini, qurilmalar va fizika kabineti ishini bilish.

Fizika bo'yicha sinfdan tashqari va tarbiyaviy ishlarni tayyorlash va o'tkazish metodlarini bilish.

Fizika bo'yicha maktabda va sinfda o'quv va tarbiyaviy ishlarni tashkil etishni bilish.

Fizik asboblarni, namoyish qiladigan qurilmalarni tuzilishini bilish va ta'mirlay olishni bilish, fizika o'qituvchisining ishi va fizika kabinetida laborant ishini bilish va tashkil etish.

Fizikani o'qitish jarayonida ko'rgazmali qurollar, o'qitishning texnik vositalari va dasturlash elementlaridan foydalanishning uslubiy malakalari. Fizika fanidan taqvim, mavzu va dars ishlanmalari, sinfdan va maktabdan tashqari ishlar rejalarini tuzish bo'yicha amaliy ko'nikmalar. Darsda fizik masalalarni yechish bo'yicha amaliy ko'nikmalar, fizik tajribalar o'tkazish malakalariga ega bo'lish. Maktab o'quvchilari uchun fakultativ fanlarni tashkil etish bo'yicha uslubiy tayyorgarlik ko'rish va nazariy bilimlar olish. Kasbning xususiyatlarini tushunish va fizika o'qituvchisining o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalariga ega bo'lish. Fizika, astronomiya va texnikani rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlarini tushunish. Texnik ijodkorlik va modellash bo'yicha amaliy ko'nikmalarga ega bo'lish, fizika va texnologiya bo'yicha to'garaklar va boshqa sinfdan tashqari ish shakllarini tashkil etish.

Qayd etilishicha, maktab o'quvchilarini fanlarni mustaqil ravishda qayta kashf etishga majburlashning hojati ham, imkoni ham yo'q. Bilimlarning katta qismi o'quvchilarga bilimlarni tayyor holda uzatishning tushuntirish - illyustrativ va reproduktiv usullari orqali uzatish kerak. Faqatgina nisbatan ko'p bo'lmagan bilimlarni o'quvchilar mustaqil izlanishlar natijasida egallashlari mumkin. Muammoning bunday yechimi ilmlarni tiklash va ijodiy bilish faoliyatining yagonalik qonuniga va o'qitish usullarining didaktik maqsadlarga va ta'limning muayyan mazmuni xususiyatlariga muvofiqlik qonuniga asoslanadi. Bu qonunlarning birinchisi, ilgari o'rganilgan bilimlarni qayta o'zlashtirmasdan, hech qanday ijodiy faoliyat mumkin emas. Ularga tayanmasdan turib o'z navbatida, bilimlarni qayta tiklashda ijodkorlikning ayrim elementlari ishtirok etadi. Qayta tiklash (o'zlashtirish) va ijodkorlik - bilishning yagona jarayonining ikki tomonidir. Shuning uchun qayta tiklash faoliyatini ikkinchi darajali faoliyat sifatida inkor etish va ijodiy faoliyatga qarshi qo'yib, uni maqtash va universallashtirish mumkin emas. Qayd etilgan qonuniyatlarning ikkinchisi ta'lim mazmuni tarkibining birjinslimasligini va usullarning mazmunga mosligini aks ettiradi.

Ta'lim jarayonida namoyishli ko'rgazmalardan foydalanish (illyustratsiya) juda ko'p afzalliklarga ega. Bu ilmiy ma'lumotlarni uzatishning tejash usuli bo'lib, o'quvchilarga dunyo to'g'risidagi bilimlarning izchil tizimini yaratish imkonini beradi. Bunday ta'lim o'quvchilarda, stereotipli faoliyatni oqilona amalga oshirish uchun zarur bo'lgan, qobiliyat va ko'nikmalarni shakllantirish imkonini beradi. Bilimlarni qo'llash berilgan qoida (algoritm) bo'yicha harakatlar xarakteriga bo'lganligi sababli, bunday o'qitishda asosan reproduktiv fikrlash rivojlanadi, bu esa keyingi ijodiy faoliyatga to'sqinlik qiladi. Bundan tashqari, faqat reproduktiv fikrlashni rivojlantirish shaxsning passiv tafakkur turini shakllantirishga yordam beradi. So'nggi yillarda muammoli o'qitish rivojlanib bormoqda. Uni amalga oshirish jarayonida: "kirish"da muammoning qo'yilishi, muammoli vaziyat yaratish; o'quv faoliyati jarayonida o'quvchilar mustaqil ravishda bilim oladilar (izlab topadilar); "chiqish"da - muhokama, munozara, yangi kognitiv vazifalarni hal qilish va qo'yish uchun bilimlarni qo'llash, o'quvchilar uchun yangi fizikaviy holatlarda bilimlarni qo'llash.

Bunday o'qitish nafaqat bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishga, balki, bilimlarni ishonch hosil qilishga shu bilan birga o'quvchilarga izlanish va kashfiyot quvonchini his qilish imkonini beradi. Muammoli ta'lim jarayonida ijodiy fikrlash rivojlanadi, o'quvchilarning bilish faolligi ortadi. Shubhasiz, bu o'quvchi shaxsining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Taqqoslash, tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyati insonni yetuk, ishonchli, faol bo'lishi bilan birga uni dunyoqarashini shakllantiradi. O'z-o'zini tahlil qilishga, rivojlanishiga intilish paydo bo'lishiga, shuningdek, shaxsning potensial imkoniyatlarini ochib berishga yordam beradi. Bora-bora bilim olishga intilishga va madad bo'luvchi qiziqish asta-sekin shaxsiy xususiyatga aylanib boradi. Bir qator mamlakatlarning umumta'lim maktablarida fizikani o'rganishning bunday tanlab olish tizimi ta'limning vazifasi ilmiy bilimlarning izchil tizimini yaratish va o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish emas, balki ularni amaliy faoliyatga tayyorlashdan iborat ekanligi bilan izohlanadi. O'qishni davom ettirish imkoniyatiga ega bo'lgan o'quvchilarning kichik bir qismi umumta'lim maktablarining yuqori sinflarida "quvib yetishi" shart. Ammo buni qilish mumkinmi?

Yaponiya pedagogik jamoatchiligi maktablarda fizika, kimyo, biologiya fanlaridan tizimli kurslarni joriy etishni talab qilayotgani bejiz emas, bunday kurslarning yo'qligi o'quvchilarning ushbu fanlar bo'yicha bilim darajasi pastligining asosiy sababi, deb hisoblaydi. AQShda umumta'lim fanlarini o'qitishni modernizatsiyalash munosabati bilan o'rta maktabda o'qitilgan tabiatshunoslik o'quvchilarni o'rta maktabda fizikani tizimli o'rganishga sust tayyorlayotganligi ma'lum bo'ldi. Bu asosan amerikalik o'rta maktab o'quvchilari orasida fizikaga qiziqishning pastligi bilan tushuntiradi. Shuning uchun ham to'liq bo'lmagan o'rta maktabda fizika fanidan umumiy ta'limga kirish kursini joriy etish taklif qililib, uning mazmuni moddaning tuzilishi haqidagi ta'limotga asoslanadi. O'qitishda mustaqil laboratoriya tajribasidan keng foydalanish ko'zda tutilgan. O'tgan asrning 60-yillari loyihasi bo'yicha Angliyada fizika kursi 12 yoshdan boshlab besh yil davomida o'qish uchun mo'ljallangan. Fizikani o'rganishning birinchi va ikkinchi yilida o'quvchilar fizik hodisalar bilan tanishadilar. Bu kuzatish va tajriba bosqichidir. Shunday qilib, rivojlangan mamlakatlarda maktablarning o'rta sinflarida fizika fanini o'qitish qayta tashkil etilayotganini ko'rishimiz mumkin [11].

Xulosa: Bu muammoning yechimi turli yo'llar bilan hal qilinadi. Buning usullaridan biri - alohida fanlarni, jumladan, fizika va uning amaliy sohalarini chuqur o'rganadigan maxsus sinflarni tashkil etish; o'quvchilarning ixtiyoriy tanlovi bilan maktablarda fakultativ mashg'ulotlarni joriy etish va darsda fizika kursining asosiy (ba'zi) masalalarini tanishish rejasida taqdim etish (o'quvchilarni ushbu o'quv materialini javoblariga jalb qilmaslik mumkin). Boshqa yo'li – o'quv jarayonining shunday tashkiliy shaklini topish bo'lib, bunda sinf-dars tizimi jamoaviy va individual ta'lim bilan uyg'unlashgan, yuqori sinflarda darslarning ma'ruza-seminar shakli bilan to'ldirilgan o'quv jarayonini tashkil etishning shunday shakllarini izlashdir. Lekin bu hali ham yetarli emas. Didaktika va xususiy metodlar oldida sinfda o'quvchilarning o'quv faoliyatini tashkil etishning usullari va shakllarini ishlab chiqish vazifasi turibdi, bu ularning har birining qobiliyatini rivojlantirishni ta'minlaydi va bunda hamma uchun sinfda o'rganish qiziqarli va qiyin bo'ladi. Qidiruv turli darajadagi murakkablikdagi mustaqil ish tizimini ishlab chiqishda, dasturlashtirilgan ta'limni joriy etishda, o'rganilayotgan narsalarni turli usullar va turli darajada qo'llash orqali takrorlashda, sinfda va sinfdan tashqari mashg'ulotlar bilan mohirona uyg'unlashtirish orqali amalga oshiriladi.

O'quvchilarda dunyoning mukammal ilmiy manzarasini shakllantirish uchun umumta'lim maktabining fizika kursi mazmunini zamonaviy fizik qarashlarga moslashtirish, bunda fizika kursining o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan axborot hajmi, insoniyat ixtiyoridagi ma'lumotlarning kichik bir qismidan iborat miqdorini tashkil etishi kerak. Maktab fizika kursi uchun o'quv materialini tanlashni fizik-olimlar, metodistlar va tajribali o'qituvchilardan iborat maxsus komissiya amalga oshiradi. Dastur doirasida cheklangan, ushbu material oxiri-oqibatda ta'lim sifati, uning ilmiy darajasi va g'oyaviy yo'nalishi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham o'qituvchi o'qitish mazmuni muammolarini bilishi va har bir alohida darsning mazmuni va metodikasini ishlab chiqishda ularga tayanishi (amal qilishi) kerak.

Shunday qilib, muammoli ta'lim yaxlit mustaqil ta'lim tizimi emas, balki faqat uning elementi, uning tarkibiy qismlaridan biridir. Muammoli ta'lim asos (baza) sifatida tayyor bilim, ko'nikma va malakalar tizimini ko'zda tutadi. Shuning uchun u o'qitishda universal yoki ustuvor bo'la olmaydi. Lekin bu uning muhim pedagogik ahamiyatini zarracha ham kamaytirmaydi. Zamonaviy ta'limni samarali deb bo'lmaydi, agar uning tarkibiy qismida muammoli o'qitish bo'lmasa (qatnashmasa).

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3 dekabrda "Iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimi va akademik liseylar faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4910-son Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5032-sonli Qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 7-maydagi "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4708-sonli Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4805-sonli Qarori.
6. <https://t.me/eduuz/23263>
7. <https://www.oecd.org/publication/pisa-2022-results>.
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 19-martgi "Al-xorazmiy nomidagi xalqaro fizika va matematika maktab-internatini tashkil etish to'g'risida" 171-sonli Qarori.
9. <https://t.me/uztdi>.
10. Васильев А.А., Казмирова И.А. Особенности организации учебного процесса по физике в разных странах//Информационно-коммуникационные технологии в педагогическом образовании. Электронный журнал. №03(36), 2015.
11. M.Qodirov. O'zbekiston ta'lim tizimini qanday transformatsiya qilish kerak? Rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi tahlili nimalarni ko'rsatmoqda // Risola. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2024. – 196 bet.

Fizika fani o'qituvchilarining kasbiy-metodik bilimlari, mahorat va ko'nikmalarini shakllantirish

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalqaro tadqiqotlar tashkilotlari natijalari asosida mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalari va xalq ta'limi tizimiga berilgan baho, fizika fanini muammoli ta'lim tamoillari asosida o'qitish, shuningdek, fizika fani o'qituvchilarining asosiy kasbiy-metodik bilimlari, mahorat va ko'nikmalarini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Tayanch so'zlar: tadqiqot, fizika, matematika, aniq fanlar, tabiiy fanlar, pedagogika, sifat, malaka, mahorat, ko'nikma.

Formation of professional and methodological knowledge, skills and abilities of physics teachers.

Abstract. This article, based on the results of international research organizations, examines the assessment given to higher educational institutions and the public education system of our country for teaching physics based on the principles of problem-based education. The issues of developing basic professional and methodological knowledge, skills and abilities of physics teachers are also covered.

Key words: research, physics, mathematics, exact sciences, natural sciences, pedagogy, quality, competence, skill, mastery.

Формирование профессионально-методических знаний, умений и навыков учителей физики.

Аннотация. В данной статье на основе результатов международных исследовательских организаций изучена оценка, данная высшим учебным заведениям и системе народного образования нашей страны, преподаванию физики на основе принципов проблемного образования. Также освещены вопросы формирования основных профессионально-методических знаний, умений и навыков учителей физики.

Ключевые слова: исследования, физика, математика, точные науки, естественные науки, педагогика, качество, компетентность, умение, мастерство.

СУЩНОСТЬ ГУМАНИЗАЦИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ РЕФОРМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Утемуратова Ю. М.

Каракалпакский государственный университет

Для преподавателей нового поколения должно быть характерно безусловное принятие личности учащегося, забота о свободном развитии его индивидуальных способностей (духовных и физических, творческих и репродуктивных, общекультурных и специальных), забота о его здоровье. В связи с этим в области высшего педагогического образования сегодня очень важно выйти в теории и практике на новый уровень синтеза инноваций и традиций в различных педагогических концепциях прошлого и настоящего, признание их равноценности и дополнительности. Отличием нынешней ситуации является то, что постоянно происходит смена ведущих педагогических концепций или осуществляется их коррекция. Приоритетом в высшем образовании становится новый стиль деятельности, коммуникации и общения, ориентированный на диалоговый режим обучения и воспитания.

Гуманизация воспитания - реализация в процессе построения отношений между педагогом и воспитанником принципов мировоззрения, в основе которых лежит уважение к людям, забота о них; постановка в центр педагогического внимания интересов и проблем детей и учащейся молодежи; формирование у них отношения к человеческой личности как высшей ценности в мире. Гуманистическое воспитание имеет своей целью гармоничное развитие личности и предполагает гуманный характер отношений между участниками педагогического процесса. В гуманистической традиции развитие личности рассматривается как процесс взаимосвязанных изменений в рациональной и эмоциональной сферах, характеризующих уровень гармонии ее самостоятельности. Именно достижение этой гармонии является стратегическим направлением гуманистического воспитания. Общепринятой целью в мировой теории и практике гуманистического воспитания был и остается идущий из глубины веков идеал личности, всесторонне и гармонично развитой. Эта цель дает статичную характеристику личности. Динамическая же ее характеристика связана с понятием саморазвития и самореализации. Поэтому именно эти процессы определяют специфику цели гуманистического воспитания: создание условий саморазвития и самореализации личности в гармонии с самим собой. Следовательно, в современной трактовке цели гуманистического воспитания заложена возможность формирования планетарного.

В отличие от понятия «гуманизация воспитания» понятие «гуманизация образования» в педагогическом словаре (под ред. Г.М.Коджаспирова, А.Ю. Коджаспировой) трактуется как «распространение идей гуманизма на содержание, формы и методы обучения; обеспечение образовательным процессом свободного и всестороннего развития личности, ее деятельного участия в жизни общества» [3]. По своим целевым функциям, гуманизация образования является условием гармоничного и всестороннего развития личности, обогащения ее творческого потенциала, роста сущностных сил и способностей. Она представляет собой процесс, направленный на развитие личности как субъекта творческой деятельности. Для гуманистов субъект всегда первичен, чем он и ценен. Формировать его не надо, следует лишь помогать в развитии.

По мнению ученых, гуманизация образования предполагает реально функционирующую систему, обеспечивающую единство непрерывного общекультурного, социально-нравственного развития личности с учетом общественных потребностей и личных запросов. «Подлинное образование захватывает и изменяет душу в целом, перемещая человека сперва в место его существа и приучая к нему» (В.А.Сластенин, Р.Х.Джураев) [4].

Гуманистическая педагогика нацелена на развитие гармоничной личности, способной вступать в общение, сотрудничество, содеянное в культуре и социуме. Достижение такой цели возможно при условии развития представленного личности целостного образа мира во взаимосвязи всех его элементов. В гуманистической модели личности основными, концептуальными «единицами» являются «идеальное Я» и «реальное Я». Целостность личности достигается в том случае, когда конгруэнтность между «реальным Я» и «идеальным Я» приближается к единице. Целостность личности - основное качество «полностью функционирующей личности», которое способствует гармоничному развитию личности и развитию способности жить и активно действовать в сложном окружающем мире. Реформы, происходящие в Каракалпакстане (их политическая, экономическая, социальная направленность), коснулись и системы высшего образования. Концептуальным стержнем этой реформы является ориентация на коренные интересы студенческой молодежи, удовлетворения их нужд и запросов. [5] На первый план выдвигаются задачи изучения социальных процессов, технологий реализации идеи развития образования, принципов демократизации и гуманизации, превращение их в механизм развития личности студента и действенный фактор развития общества (В.Я. Кипоть, В.А. Якушин).

Среди социально-педагогических условий осуществления принципа гуманизма в учебно-воспитательном процессе выделяются: общие (общекультурные, региональные, природные, национально-этические), возрастные (индивидуально-нравственные) и частные (отношения, взаимоотношения педагогов и обучающихся, педагогов, друзей, близких и родных обучающихся) способы включения обучающихся в самостоятельную реализацию творческих сил (Ю.Н. Бабинский, В.А. Якушин) [2]. Учебно-воспитательный процесс при этом превращается в целенаправленную поддержку физического, психического и социального развития личности в процессе преемственного освоения студентом ценностей культуры предшествующих поколений. Сегодня модернизация системы образования, на современном этапе, связана с тем, что видоизменяются ее акценты. Главным становится комплексное развитие личности: духовно-нравственное, интеллектуальное, физическое и психологическое как целостный педагогический процесс. И здесь одной из главных социальных проблем выступает перевод человека на новый уровень овладения культурой, изменения его отношения к людям и к себе, повышение ответственности за свои действия и их последствия - основной результат гуманизации образования. Гуманизация образования будет осуществляться только тогда, когда вся система образования будет способствовать раскрытию подлинно человеческих способностей и качеств.

Гуманизация, будучи объективным явлением современной культуры, представляется как процесс нравственного образования, сориентированный на духовные традиции. Учебное заведение в этом плане выступает как воспитательная система, которая интегрирует усилия общества.

Сущность гуманизации учебно-воспитательного процесса в условиях реализации современной реформы образования состоит в повороте этой системы к личности студента, уважению его достоинства, доверию, принятию его индивидуальных идей, запросов и интересов. Это - создание условий для раскрытия и развития способностей обучающихся, духовного мира, органическое соединение их личностного, коллективного и профессионального начала. Реализация принципа гуманизации образования предполагает создание особой модели учебно-воспитательного процесса, ее технологию, организацию, охватывающую все этапы становления гуманно-ориентированных профессионально-личностных качеств будущего специалиста.

Идея гуманизации - это следствие аксиологического подхода в образовании, имеющее важнейшее социально-политическое и философско-антропологическое значение. То, как будет реализована эта идея, определит конечную стратегию развития современного общества: будет ли новая концепция тормозить его движение или, наоборот, запустит новый виток развития. Современное образование имеет возможность стать существенным элементом в становлении ценных мировоззренческих, нравственных качеств каждого индивидуума. В гуманистическую философию образования заложена миссия создания экологической, нравственной гармонии в нашем мире [5].

Одной из ведущих тенденций развития образовательной ситуации сегодня становится переход к ценностной парадигме. Этот переход подготовлен восхождением педагогической мысли от односторонне-функционального к целостному представлению об образовании как универсальной ценности. Над проблемой ценностных ориентаций в высшем педагогическом образовании активно работают в дальнем и ближнем зарубежье: А.М.Булынин, Б.З.Вульф, М.Я. Виленский, Б.С.Гершунский, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Н.Д.Никандров, В.А.Сластёнин, Е.Н.Шиянов и др. В Узбекистане: Р.Х.Джураев, Х.И.Ибрагимов, Б.Х.Ходжаев, Н.М.Эгамбердыева, О.Мусурманова, Д.Рузиева, С.Нишанова, М.Куранов, Р.Мавлянова и др. В Каракалпакстане: У.Алеуов, Т.Утебаев, У.К.Сейтжанова, Н.М.Нагметова и др. Ими выявлены аксиологические приоритеты современного образовательного процесса в высшей педагогической школе, которые используются современной практикой как основополагающие. Гуманистическая парадигма педагогического образования задаётся гуманистической природой и сущностью педагогической деятельности. Гуманистические ценности этой деятельности, являются "вечными" ориентирами учителя. Они фиксируют уровень осознания или расхождения между сущим и должным, действительностью и идеалом, характеризует его готовность к преодолению этих разрывов, гражданскую позицию, обуславливают смысложизненные определения учителя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Утебаев Т. Развитие образовательно-воспитательной мысли в Каракалпакстане во второй половине XX – начале XXI веков: Дис. ... докт. пед. наук – Ташкент, 2016.
2. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс. В 2 кн. - М.: ВЛАДОС, 2000. -Кн.1: Общие основы процесса обучения. -576 с.
3. Г.М.Коджаспиова. Педагогика. -Москва, 2013г
4. Ball, C. T., & Pelco, L. E. (2006). Teaching research methods to undergraduate psychology students using an active cooperative learning approach. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 17(2), 147-154.
5. Baymukhambetova, B., Naurzybayeva, E., Li, E., Baizhanova, S., Bekmagambetova, M., Sapieva, M., & Pchelkina, T. (2016). Preparation of students of pedagogical universities to guide the project-research activity of pupils.
6. Garcia, M., & Nguyen, L. (2017). Strategies for promoting student engagement in virtual classrooms. *International Journal of Online Education*, 9(1), 56-70.
7. Smith, J., & Brown, A. (2018). The importance of preparing students for project activities. *Journal of Psychological Education*, 12(3), 45-57.

Аннотация. Раскрывается понятие «гуманизация воспитания», «гуманистическое воспитание», «гуманизация образования», основные гуманистические концептуальные «единицы», реализация принципа гуманизации.

Ключевые слова: этнопедагогика, гуманизация, аксиологического воспитания, педагогической деятельности.

Annatatsiya. “Ta’limni insonparvarlashtirish”, “insonparvarlik tarbiyasi”, “Ta’limni insonparvarlashtirish” tushunchalari, asosiy gumanistik konseptual “birdiklar”, insonparvarlashtirish tamoyilini amalga oshirish tushunchalari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: etnopedagogika, insonparvarlashtirish, aksiologik ta'lim, pedagogik faoliyat.

Annotation. The concept of “humanization of education”, “humanistic education”, “humanization of education”, basic humanistic conceptual “units”, implementation of the principle of humanization is revealed.

Key words: ethnopedagogy, humanization, axiological education, pedagogical activity.

SAWALLANDIRIW DENE TÁRBIYASÍNÍN STUDENTLER ORGANIZIMINE TÁSIRI, OLARDÍ ÓTKERIW FORMALARÍ HÁM USÍLLARÍ

Akimov N.T., Eleusinov S.A.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Dúnyada COVID-19 koronavirus pandemiyasınıń payda bolıwı, basqa bir qatar mámleketlerde bolǵanı sıyaqlı, Ózbekstan xalqınıń fizikalıq salamatlıǵı hám salamat turmıs táriziniń tómen ekenligin kórsetdi.

COVID-19 koronavirus infektsiyası birinshi náwbette júrek-qan tamır kesellikleri, dem alıw jolları kesellikleri hám semizlik (artıqsha salmaq) penen awırǵan jerleslerimizdiń sawlıǵına unamsız tásir kórsetdi. Nátiyjede, búgingi pandemiya kóplegen puqalarımızdıń erte ólimine sebep boldı. Búgingi kúnde júzege kelgen jaǵday bǵshemizden kerekli juwmaqlar shıǵarıwdı, jaman ádetlerden qutılıwdı, úzliksiz túrde ǵalabalıq sport penen shuǵıllanıwdı, tuwrı awqatlanıw principlerige ámel qılıwdı, atap aytqanda, quramında duz, qumsheker hám may muǵdarı joqarı bolǵan azıq — awqat ónimlerin, sonıń menen birge unnan islegen taǵamlardı, mazalı hám nan ónimlerin artıqsha jewden saqlanıwdı talap etedi-bir sóz benen aytqanda, salamat turmıs tárizin turmısımızǵa engiziw. Dene tárbiyası hám ǵalabalıq sport penen úzliksiz shuǵıllanıw hám salamat turmıs tárizi kónlikpelerin qalıplestiriw, jaman ádetlerden waz keshiw, durıs awqatlanıw principlerine ámel qılıw, qayta tiklew hám reabilitatsiya jumıların sistemalı hám nátiyjeli shólkemlestiriw, fizikalıq aktivlik boyınsha ǵalabalıq ilajlar, tiyisli infrastrukturalar hám basqa zárúr shárt-shárayatlardı jaratıw.

Adamlardıń uzaq ómir súriwi, olardıń den sawlıǵın jaqsılaw, jumıs islew uqıblıǵın saqlawdıń zárúr jaǵdayı-adamnıń fizikalıq iskerligin kerekli dárejede saqlap turıw bolıp tabıladı. Medicina tárepinen sport hám dene tárbiyası shınıǵıwları menen úzliksiz túrde shuǵıllanıw hám jeke hám jámiyetlik gigienaǵa ámel qılıw hár qıylı keselliklerdiń aldın alıwdıń tiykarǵı quralı ekenligi anıqlanǵan [5-6]. Bas miyi qabıǵına oraylıq nerv sistemasınan kóp sandaǵı signallar kelip tusedi hám olar ishki organlarǵa júreкке, ókpege, bulshıq etlerge h.t.b. tarqatıladı. Organizme zat almasıw protsessi kúshyedi, arteriyadaǵı qan basımı artadı, qan tamirlardaǵı qan aylanıw hareketi kóbeyedi, júrektiń urıwı hám nápes alıw tezlesedi.

Sawallandırıw dene tárbiyası sabaqları waqtında adam ózin tetik sezedi hám kewil keypiyatı kóteriledi bunday jaǵday shınıǵıwlar tamam bolǵannan keyinde uzaq waqt saqlanıp qaladı. Ol organizmniń sırtqı ortalıqtın unamsız tásirlerine hám hár qıylı awırıwlarǵa qarsı turıwın kúshyedi. Hár qanday joqarı nátiyjelerge erisiw – bul uzaq waqt shuǵıllanıwdı talap etedi. Sonlıqtan deneni shınıqtırıw bul organizmniń ózine tán qorǵanıw kúshi bolıp, onı óz waqtında bir jerge jámlew [2]. Kem haretlik turmıs tárizi, psixikanıń jaman jaǵdayı, temeki shegiw hám basqa da jaman ádetler, organizmniń tez tómenlewine kúndelikli turmıs tonusınıń pásiyiwine alıp keledi. Kúndelikli fizikalıq shınıǵıwlarǵa, nápes alıw shınıǵıwların qosı islew kókirek qapesi hám dioframaların hárezetshenligin jaqsılaydı. Dene tárbiyası menen shuǵıllanıwshılardıń kókirek qapesi úlken boladı, ókpeniń sıyımlıǵı hám ókpe bulshıq etleri kúshli boladı. Sonıń menen birge ókpege dem alıw tereń hám jiwi boladı, al dem alıw bulshıq etleri kúshi hám shıdamlı boladı.

Dem alıw gimnastikasında júrek qantamırın keńeytedi, bunıń nátiyjesinde organlarǵa azıqlıq zatlar kóp tusedi hám júrek kislorod penen támiynlenedi.

İzertlew maqseti sawallandırıw dene mádeniyatı tiykarların kórip shıǵıw, sonday-aq, sawallandırıw ilajlarınń forması hám metodlarınń studentler organizmine tásin anıqlaw, olardı sistemalıq túrde óz betinshe shuǵıllanıwǵa tarıw, sonıń menen birge olardıń hárezet iskerligin asırıw arqalı den sawlıǵın saqlaw hám bekkemlew bolıp tabıladı.

İzertlew boljawı, Studentler ushın sawallandırıw sabaqlarınıń nátiyjeliligini jaqsılaw, sistemalıq túrde ótkeriletuǵın sawallandırıw is ilajları arqalı asırıwǵa boladı, bul bolsa ózgezeginde olardıń hárezet iskerligin asırıwǵa múmkinshilik jaratadı.

İzertlew wazıypaları: izertlew maqseti hám izertlew boljawınan kelip shıǵıp tómendegi wazıypalar qoyıladı: 1. Student jaslardıń sawallandırıw dene mádeniyatınıń teoriyalıq tiykarların kórip shıǵıw hám salamat turmıs tárizin qalıplestiriw jolların anıqlaw; 2. Sawallandırıw ushın metodikalıq kórsetpeler islep shıǵıw.

Studentlerdiń sawallandırıw dene tárbiyasınıń tiykarǵı forma hám usılların kórip shıǵamız.

Azanǵı gimnastika. Uyqıdan keyin adam organizmi birden oyawıp iskerlik jaǵdayına kelmeydi, qandayda waqt uyqılı-oyaw jaǵdayda boladı. Organizm jaqsı jumıs islew jaǵdayına keltiriw ushın jaqsı keypiyat hám tetiklik ushın nerv sistemasındaǵı qozıw protsesslerin kúshyitiw zárúr, ol azanǵı gimnastika hám azanǵı shınıǵıwlar járdeminde ámelge asırıladı. Ol kún boyı dawamında energiya menen támiynlep turadı. Azanǵı gimnastika menen sistemalıq túrde shuǵıllanıw nerv sistemasın bekkemleydi, júrektiń, ókpeniń hám isheklerdiń jumısların jaqsılaydı, sonday-aq, organizmdi shınıqtıradı. Azanǵı gimnastika menen taza hawada shuǵıllanıw usınıs etiledi. Onı tez-tez júriw menen baslap áste juwırıwlar menen almastırıp turıw kerek. Onnan soń qol bulshıq etleri, iwin buwınları, gewde, qarın bulshıq etleri hám ayaqlarǵa áste ótiw kerek. Shınıǵıw áste juwırıw hám júriw menen tamamlanadı [3].

Azanǵı gimnastikadan soń suw protseduraları qollanıw kerek: ayaqlardı juwıw, deneni ıǵal súlgi menen súrtiw hám suw quyıw, kóbirek shınıqqanlarǵa muzday dush qabıl etiw usınıladı. Azanǵı shınıǵıwlar dawamlılıǵı 15-20 minut. Azanǵı gigenalıq gimnastika kompleksin dúziwdiń tiykarǵı metodikalıq printsipi – organizmge júklemelerdi durıs bólistiriw. Juklemeler kompleks ortasına kelip kúshyiw hám sońǵı eki shınıǵıwda pásiyiw kerek. Juklemeler,

shınıǵıwları qaytalaw sanın hám tezligin kóbeytiw menen retlestiriledi. Fizikalıq shınıǵıwları hám deneni shınıqtırıw ushın faktorlardı kúndelikli qollarıw shuǵıllanıwshılardıń orgaizminiń turmıstaǵı tonusın, onıń tábiy immunitetin kóteredi, negativ sistemasınıń iskerligin jumıs islew uqıblıǵın jaqsılaydı hám erte qartayıwdıń aldın aladı [7].

Sawallandırwıw gimnastikası. Shınıǵıwlar salamatlandırwıw toparlarında dene tárbiyası hám fizioterapiya shınıǵıwları boyınsha qánige oqıtıwshılar, shıpkar basshlıǵında alıp barıladı. Shınıǵıwlar háptesine keminde 3 ret ótkeriliwi usınıs etiledi.

Shınıǵıwlardı orınlawda gimnastika úskeneleri hám hár qıylı zatlar (tayaqlar, bulabalar, ganterlar, sekrew jipleri, ekspanderlar, halqalar hám basqalar) isletiledi. Bunda oqıtıwshı (metodist) hár qıylı bulshıq et toparlarına júklemeniń bir tegis bólistiriliwin esapqa alıp, snaryadlardaǵı shınıǵıwlardı, nápesti ustap turıw shınıǵıwların sonıń menen birge, sezilerli dárejedeǵı fizikalıq qozıwdı talap etetuǵın iyliwlerdi sabaqlarǵaǵa áste qosıp barıw kerek. Fizikalıq shınıǵıwlar júriw hám juwırıw menen almasırıwıw kerek [1]. Tapsırmalardı tabıslı sheshiw ushın tómendegiler usınıs etiledi: hár qıylı dene tárbiyası quralların baylanıstırıw (misalı, gimnastika shınıǵıwları hám juwırıw); kishi bulshıq et toparları jumısında tez tempti, al úlken hám ortasha bulshıq et toparları jumısı barısında áste hám ortasha temp bir biri menen almasırıw shınıǵıwları orınlaw tempin áste aqırın joqarılalıp baramız; tánepis hám dem alısta nápes alıw hám bosastırıw shınıǵıwların qosıw kerek; pulstı ólshep barıw kerek (tiykapǵı júklemler sabaqtıń tiykarǵı bóliminiń ústten eki bólimine tuwra keliwi tiyis). Sabaqqa buyımlar hám buyımlarsız orınlanatuǵın ulıwma rawajlandırwıwshı jáne gimnastika úskenelerinde orınlanatuǵın shınıǵıwları qosıw maqsetke muwapıq boladı.

Sabaqtıń juwmaqlawshı bólimi sawallandırwıw gimnastikasına ajratılǵan ulıwma waqıttıń 15-20% quraydı. Onıń wazıypası – júklemlerdi páseytip, organizmde normal jaǵdayına keltiriwden ibarat. Usı maqsette tınıshlantırıwshı shınıǵıwlar qollanıladı (ayırımları massaj elementleri menen). Sonday-aq, nápes alıwshı, bosastırıwshı, shalǵıtıwshı shınıǵıwları jáne ayaq oyın sıpatına tiyisli hárketlerdi qossaqta boladı. Dene tárbiyası shınıǵıwları- ulıwma rawajlandırwıwshı shınıǵıwlar hám sawallandırwıwshı hárketler dene tárbiyasınıń tiykarǵı quralı esaplanadı. Sawallandırwıwshı dene tárbiyasında olardıń basqa hárketlerden ayırmashılıǵı sonnan ibarat, olar maqsetli baǵdarlangan bolıp, den sawlıqtı bekkemlewge, awırıwlarıń aldın alıw, emlew dene tárbiyası sheńberinde joǵalǵan iskerliklerdi qayta tiklewge qaratılǵan boladı. [4].

Bir qalıpte júriw. Júriw- dene tárbiyasınıń tábiy shınıǵıwlarınan biri esaplanadı. Piyada júriw organizmge ulıwma bekkemlewshı hám tetiklentiriwshı tásir kórsetedi, organizmdeǵı zat almasıwdı, qan aylanısın hám nápes alıw jolların jaqsılaydı. Hár qanday hawa rayında da júriw usınıs etiledi. Awqatlanıwdan 1,5-2 saat aldın yamasa awqatlangannan keyin 1,5-2 saatтан soń júriw kerek. Artıqsha salmaqqa iye adamlarǵa ash qarınǵa júriw usınıs etiledi. Awqat jep bola-sala júrip qayıwǵa boladı biraq, bunday jaǵdayda júriwdi áste tempten baslaw maqsetke muwapıq boladı. Ortasha yamasa tez tempte júriwge qaraǵanda áste tempte júriwdiń tásiрі pásirek boladı. Júrgende tábiy qáddi –qawmetti saqlap, erkin qádemler taslap, jeńil júriw kerek. Qádem uzınlıqları tábiy hám qolaylı bolıp, taban óksheden ayaq ushına qoyıladı. Júriw waqtında murınnan bir tegis dem alıw kerek, bunda nápesti shıǵarıw ishki nápes alıwdan 1,5 ese bolıwına itibar qaratıladı. Júrgende hár qıylı variantlardan paydalanıp: ápiwayı, tezlestirilgen, sportsha júriw, qollar hám gewde menen hár túrli hárketler islep tegis hám tegis emes jerlerde júriw usınıs etiledi. Kópshilik dem alıw jerlerinde gimnastika snaryadları menen úskenelengen boladı, sol sebepli tek júrip qoymadan hár qıylı dene shınıǵıwların orınlasa boladı.

Sawallandırwıwshı juwırıw. Sawallandırwıwǵa baǵdarlangan juwırıw júrek qan tamır hám dem alıw sistemasın jaqsı shınıqtıradı, organizmdeǵı zat almasıw protsessin jaqsılaydı, bulshıq et hám buwınlardı bekkemleydi.

Juwırıw júklemleri adamlardaǵı kesellik atına qarap emes, al olardıń ulıwma jaǵdayına qarap usınıs etiledi. Sonıń menen birge juwırıw menen háptege 3-4 márte 30 minuttan shuǵıllanıw jetkilikli boladı. Asfaltta hám betonda juwırgannan kóre, dem alıw baǵlarında, soqpaqlı jollarda juwırıw maqsetke muwapıq boladı. Juwırıwdı áste júriwden baslaw kerek. Juwırıw trenirovkasınan aldın ulıwma rawajlandırwıwshı, nápes alıw hám gimnastika shınıǵıwlarınan ibarat deneni qızdırıw shınıǵıwların orınlaw zárúr. Juwırıw menen kúnniń qattı ıssı waqıtlarınan basqa, qalegen waqtında shuǵıllansa boladı. Trenirovka awqatlanıp bolgannan keyin 30 minuttan soń baslanadı. Sawallandırwıwshı juwırıw- dene tárbiyasınıń eń ańsat hám qolaylı quralı sanaladı, áserese ol organizmge júrek qan tamır, dem alıw organlarına, bulshıq et sistemalarına júdá jaqsı tásir etedi. [8].

Taza hawada keshki seyil. Jumıstan hám túslikten keyin, hár qanday jámiyetlik hám úy jumısların tamamlap bolıp, uyqıdan aldın taza hawada aylanıp júriw organizmge júdá paydalı. Seylidiń dawamlılıǵı 30 mintan 1 saatqa shekem sozıladı, bunda áste hám erkin júriw usınıs etiledi. Taza hawada áste júriw nerv sistemalarına, júrektiń islewine jaqsı tásir etedi, ókpeniń iskerligin kúsheytedi. Taza hawada júrip kelgennen keyin adam tez uyqıǵa ketip, jaqsı uyqlaydı. Ásirese uyqsızlıqqa ushıraǵan adamlarǵa hár kúni taza hawada seyil etiw usınıs etiledi.

Juwmaq. Solay etip, bizler studentlerdiń ulıwma fizikalıq jaǵdayların hám olardıń jumıs islew uqıblıǵı dárejesin kóteriwdi sawallandırwıwshı dene tárbiyası ilajlarınıń tiykarǵı hám eń nátiyjeli forma hám usılların kórip shıǵıp tómendegı juwmaqqa keldik: Awırıw nátiyjesinde joǵalǵan iskerliklerin qayta tiklewde, sawallandırwıwshı dene tárbiyası ilajları úlken áhmiyetke iye; Sawallandırwıwshı dene tárbiyası ilajları menen túraqılı shuǵıllansa, studentlerde fizikalıq tayarlıqtı jaqsılaw hám den sawlıqtı bekkemlew boyınsha zárúr ámeliyat kónlikpeleri qalıpsedi; Joqarıda kórip shıǵılǵan sawallandırwıwshı dene tárbiyası ilajları menen ózbetinshe shuǵıllanıw studentlerde salamat turmıs tárizin keshiriwine járdemlesedi.

АДЕБИЯТЛАР

1. Умаров Д.Х., Умаров М.Н. Эштаев А.К. Оздоровительно-развивающие виды основной гимнастики. Учебное пособие. Издательско-полиграфический отдел УзГос ИФК 2006.
2. Shayxova X.O., Tillaeva G.H. Soǵlom turmush tarzi va yoshlar kamoloti. -T.: Falsafa va huquq in-ti, 2007. - 60-bet.

3. S.T Tursunov T.S Nadirov Soʻgʻlom turmish tarizi Tashkent 2023
4. Мифтахов, Р.А. Организационно-методические основы оздоровительной физической культуры студентов : учеб. пособие / Р.А. Мифтахов; Казанский кооперативный институт АНО ОВО ЦС РФ «Российской университет кооперации». – Казань, 2018. – 91 с.
5. Третьякова, Н.В. Теория и методика оздоровительной физической культуры : учеб. пособие / Н.В. Третьякова, Т.В. Андрюхина, Е.В. Кетриш. – М. : Спорт, 2016. – 138 с.
1. Tengelbaevich, A. N. (2023). Health-improving physical culture as the basis for a healthy lifestyle of students in higher educational institutions. Journal of Modern Educational Achievements, 1212(12), 376-380.
2. Eleusinov S. A., Utepov M. D., Kaipnazarov P. M. Ispatch of modern interactive methods in technical and tactical training of athletes //Ekonomika i sotsium. – 2023. – №. 3-1 (106). – S. 59-63.
3. Turdimuratov, J. A., & Eleusinov, S. A. (2023). Ways to Increase Students' Physical Performance.

Sogʻlomlashtirish jismoniy tarbiyaning talabalar organizimiga tasiri, ularni oʻtkazish shakllari va usullari

Annotatsiya: maqolada sogʻlomlashtirish jismoniy madaniyatining eng qulay shakllari va usullarini oʻtkazish metodologiyasi yozilgan. Insonning jismoniy rivojlanishini yaxshilash maqsadida, bu tanani aqliy, jismoniy va hissiy stresslarga tayyorlashga imkon beradi, salomatlikni saqlash va mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish va ayrim hollarda davolash uchun yaxshi vosita boʻlib, kun davomida yuqori aqliy va jismoniy koʻrsatkichlarni taʼminlaydiganligi haqida soʻz etilgan.

Kalt soʻzlar: sogʻlomlashtirish gimnastikasi; yurish; yugurish; kechki yurish; dars shakllari.

Методы и формы организации оздоровительной физической культуры и их воздействия на организм студентов.

Аннотация: В статье написаны методика проведения наиболее доступных форм и методов оздоровительной физической культуры. С целью улучшения его физического развития, что позволяет подготовить организм к умственным, физическим и эмоциональным нагрузкам, является хорошим средством сохранения и укрепления здоровья, профилактики и, в отдельных случаях, лечения заболеваний, обеспечивает высокую умственную и физическую работоспособность в течение дня.

Ключевые слова: оздоровительная гимнастика; ходьба; бег; вечерняя прогулка; формы занятий.

Methods and forms of organizing health-improving physical culture and their impact on the body of students.

Abstract: The article describes the methodology for conducting the most accessible forms and methods of health-improving physical culture. In order to improve its physical development, which makes it possible to prepare the body for mental, physical and emotional stress, it is a good means of maintaining and strengthening health, preventing and, in some cases, treating diseases, and ensures high mental and physical performance throughout the day.

Key words: recreational gymnastics; walking; run; an evening walk; forms of classes.

ЮҚОРИ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТ КЎНИКМАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДИДАКТИК ШАРТЛАРИ Ембергенова А.

Қорақалпоқ давлат университети

Мамлакатимизда иктисодиёт, маданият, фан ва таълим соҳаларини қамраб олувчи глобаллашув ва интеграция жараёнларининг кучайиши маданиятлараро алоқалар сонининг кўпайишига олиб келади, бу эса, ўз навбатида, чет тилларини билишнинг аҳамиятини ва маданиятлараро кадрлар тайёрлаш зарурлигини белгилайди. Хорижий мамлакатларда интернет тармоғида халқаро алоқаларнинг ривожланиши, экскурсияларнинг оммавийлиги, таълим алмашинув дастурлари нафақат катталар, балки мактаб ўқувчилари учун ҳам чет тилини ўрганишга юқори талаблар қўймоқда. Бу ҳолат чет тилларини ўқитишга янгича ёндашишни, ўқув мақсадларини қайта кўриб чиқишни тақозо этади, ўқитиш шакллари, усуллари ва мазмунини танлашни талаб қилади.

Бугунги кунда кўплаб олимлар ушбу муаммога катта эътибор беришади ва маданиятлараро компетенцияни ривожлантириш зарурлигини таъкидлайдилар. Масалан, Н.Д. Гальскованинг таъкидлашича, чет тилларини ўқитиш мақсадининг ажралмас қисми "талабанинг шахсияти, унинг тайёргарлиги, қобилияти ва шахсий фазилатларига эга бўлган, унга турли хил оғзаки ва ақлий фаолиятни амалга оширишга имкон берадиган маданиятлараро компетенция бўлиши керак" [2, 4-56]. С.Тер-Минасованинг таъкидлашича, маданиятлараро компетенцияни шакллантириш педагогик жараёнда марказий ўринни эгаллаши керак, бу ҳозирда "халқлар, тиллар, маданиятларнинг аралашиб кетиши мисли кўрилмаган миқёсга етган ва ҳар доимгидек, маданиятлар муаммоси бўлган бир пайтда алоҳида аҳамиятга эга." [4, 96]. Тил таълимига маданий ёндашувнинг умумий мақсади талабаларни инглиз тилини ўрганиш орқали кўп маданийли дунёда фаол ҳамкорлик қилишга тайёрлашдир. Тил маълум бир ижтимоий-маданий воқеликни акс эттириш воситаси бўлиб, у орқали дунёнинг тегишли маданияти панорамаси ўзлаштирилади. Маданиятлараро мулоқот кўникмаларини ривожлантириш нафақат инглиз тилини чуқур ўзлаштириш учун жуда муҳим, балки турли мамлакатлар халқлари ўртасида кенг қўламли маданиятлараро алоқаларни ўрнатишга самарали таъсир кўрсатувчи воситалардан биридир [1, 5-6]. Чет тилларини ўқитишнинг аъъанавий коммуникатив ёндашуви нутқ фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини маданий жиҳатдан шартланган хатти-ҳаракатлар ва тил маданий кадриятлар тизимининг акси сифатида этарлича ҳисобга олинмаган. Шу муносабат билан мактаб ўқувчиларининг чет тилларини ўқитишни такомиллаштириш, маданиятлараро таълим даражасини ошириш масаласи тобора долзарб бўлиб бормоқда.

Маданиятлараро мулоқот кенг маънода замонавий тадқиқотчилар томонидан инсоннинг бошқа маданият ва тилларда сўзлашувчилар билан самарали мулоқот қилиш қобилияти сифатида талқин қилинади. Кўриб чиқилаётган тушунча биринчи марта ўтган асрнинг иккинчи ярмида маданиятлараро мулоқот назарияси

мутахассисларининг ишларида пайдо бўла бошлади. 1950-йилларда биринчилардан бўлиб, америкалик тилшунос ва маданиятлараро мулоқот назарияси муаллифи Э. Холл мулоқот ва маданият ўртасида чамбарчас боғлиқлик мавжудлигини яққол исботлади, шунингдек, ўқитиш зарурлиги ҳақидаги ғояни назарий жиҳатдан асослаб берди. [2, 316]. Маданиятлараро мулоқотнинг хорижий назариясининг ўрнатилган анъаналарида америкалик олим Ж.Бенкс маданиятлараро компетенцияни “турли маданий муҳитда зарур бўлган билим, амалий кўникма ва муносабатлар” деб тушунтиради [6, 536]. Кўриб чиқиётган тушунчанинг ўхшаш талқинлари рус тадқиқотчиларининг ишларида ҳам берилган. Мана бир нечта мисоллар: бошқа маданият вакиллари билан мулоқот қилиш қобилияти, вазиятни баҳолаш ва тезда ҳаракат қилиш қобилияти, бошқа маданиятларда олинган билим, кўникма ва кўникмалар асосида бошқа маданиятлардаги кадриятларни ҳисобга олиш қобилияти. маданиятлараро алоқалар жараёни; ижтимоий кўникма ва қобилиятлар мажмуи, улар орқали одам бошқа маданият вакиллари билан профессионал ва кундалик соҳада ноқулайлик ҳис қилмасдан муваффақиятли мулоқот қилиш; шахснинг мулоқотга психологик тайёргарлиги (қизиқиш, мотив, тил тўсиғининг йўқлиги), тил материаллини этарли даражада билиш, нутқ қобилиятлари ва ўрганилаётган тил мамлакатига ҳақида зарур ижтимоий-маданий билимлар; маълум жамиятнинг турмуш одатлари, анъаналари, муносабатлари, кадриятлар тизими, новербал компонентлар тўғрисидаги билимлар; [3, 3-8,]. Ўрта мактаб ўқувчиларининг чет тилидан фойдаланган ҳолда маданиятлараро мулоқот кўникмаларини ривожлантириш жараёни муваффақиятли бўлади, агар: чет тилини ўрта мактаб ўқувчилари ўқув жараёнида ўрганадиган маданиятнинг бир қисми сифатида кўриш; чет тилларини ўқитиш мазмунини дунёнинг маданий хилма-хиллигини акс эттирувчи маълумотлар билан тўлдириш; ўқув жараёнини турли маданият вакиллари ўртасидаги вақт ва макон бўйича мулоқот тарзида ташкил этиш; она ва чет тиллари фольклорининг тарбиявий имкониятларидан фойдаланиш.

М. Байрам моделига кўра маданиятлараро мулоқот кўникмалари қуйидаги беш элементдан иборат: 1) юқори даражадаги маданиятлараро компетенцияга эга бўлган турли маданият вакиллари ўртасидаги муносабатлар очиқлик ва қизиқувчанлик, бошқа ва маҳаллий маданиятларга нисбатан нотўғри қарашлардан воз кечишга тайёрлик асосида қурилиши керак; 2) билим ўз мамлакатига ва алоқа ҳамкори мамлакатига ижтимоий гуруҳлар, уларнинг хусусиятлари ва амалий фаолияти, ижтимоий ва шахсий ўзаро таъсирнинг умумий жараёнлари тўғрисида хабардорликни ўз ичига олади; 3) талқин қилиш ва ўзаро боғлиқлик кўникмалари инсоннинг бошқа маданиятнинг ҳодисасини шарҳлаш, уни тушунтириш ва ўз маданияти ҳодисалари билан боғлаш қобилиятидан иборат; 4) маданият ва маданий амалиётлар тўғрисида янги билимларни эгаллаш қобилияти, реал вақт режимида мулоқот ва ўзаро таъсир шароитида билим, муносабатлар ва кўникмаларни бошқариш қобилияти; 5) маданият ёки сиёсий таълимни танқидий англаш ўз ва бошқа маданиятга ҳос бўлган дунёқараш, фаолият натижаларини танқидий ва маълум мезонлар асосида баҳолаш қобилиятидан иборат [7, 8].

Маданиятлараро мулоқот кўникмалари ва ижтимоий-маданий компетенцияни ривожлантириш бугунги кунда, айниқса, турли хил маданий муҳитда ишлайдиган ёки яшовчи мутахассислар учун жуда долзарбдир. Маданиятлараро мулоқот кўникмаларини яхшилаш учун бошқа маданиятларнинг турли маданий меъёрлари, кадриятлари ва эътиқодлари ҳақида тушунчани ривожлантириш керак. Маданий меъёрлар, кадриятлар ва эътиқодларга тарих, тил, дин, география ва таълим каби қўплаб омиллар таъсир қилишини тан олиш муҳимдир. Шунинг учун, маданиятларни ўрганишга стереотиплар ёки тахминларга таянмасдан, очиқ фикр ва ўрганишга тайёрлик билан ёндашишимиз керак. Ўқувчилар ўртасида маданиятлараро мулоқот кўникмалари ва қобилиятларини шакллантиришга фольклор матнларини (мақоллар, маталлар, эртақлар, афсоналар), фразеологик бирликлар, баъдий адабиёт асарларини ўрганиш ҳам ёрдам беради, бу эса турли халқлар интилишган кадриятлар идеалларининг умумийлигини аниқлаш имконини беради. Ўқув жараёнида аутентик матнлардан фойдаланиш, Н.Л. Ушакованинг фикрича бир қатор муҳим афзалликлари, хусусан: - бундай матнлар муаллифнинг индивидуаллиги, луғат ва грамматик шаклларнинг хилма-хиллиги, шунингдек, миллий ўзига хослик билан ажралиб туради.

Аутентик матнлар услуби ва мавзуи жиҳатидан хилма-хил бўлиб, улар функционал хилма-хиллиги билан ажралиб туради, бу эса ўқувчиларда қизиқиш уйғотади. Булар газета мақолалари, менюлар, интервьюлар, қўшиқлар, статистика, поездлар жадвали, рецептлар, рекламалар, эртақлар, шеърлар, баъдий матнлар, филмлар ва бошқалар бўлиши мумкин. Ҳар бир жанр мисолидан фойдаланиб, биз тилнинг турли хил мақсадларга эришиш учун нимани аниқлашнинг кўрсатишимиз мумкин. Бундай матнлар тилнинг табиий ижтимоий контекстда сўзловчилар томонидан қабул қилинган шаклда қўлланилишини кўрсатади [5, 280].

Ўқувчиларни маданиятлараро мулоқотга жалб қилиш суҳбатлар, аудио ва видео материаллар асосидаги сценарийлар, хусусан, ролли ўйинлар орқали фаоллаштирилади. Таксимланган роллар ва ролли муносабатларга эга бўлган таълим мулоқотининг бу тури чет тилини ўқитишнинг ажралмас қисми бўлиб, мақсад ва вазифаларга қараб, тил, нутқ ва коммуникатив ўйинларга бўлинади. Ролли ўйинлардан муваффақиятли фойдаланиш учун талабалар таклиф қилинган вазият доирасида диалоглар туза олишлари керак, бу эса махсус машқларни бажариш орқали осонлаштирилади. Иккинчиси бир неча босқичларни ўз ичига олади: - диалогни рол бўйича ўқиш; - роллар бўйича репликаларни такрорлаш билан диалогларни драматизация қилиш.

Таълим жараёнини маданиятлараро мулоқот кўникмаларини изчил шакллантиришга йўналтириш учун "Ўрта мактаб ўқувчилари учун маданиятлараро таълим дастури"ни ишлаб чиқилди (маҳаллий ва хорижий маданиятларни биргаликда ўрганиш асосида). У маданиятлар мулоқоти, ҳамкорлик, тиллар ва маданиятларни биргаликда ўрганишда муаммоли вазифалар ва ижодий ишлар устуворлиги, ўрта мактаб ўқувчиларининг

фанлараро билим ва кўникмаларига таяниш, маданий акс эттириш каби тамойилларга асосланади. Дастурнинг мақсади ўрта мактаб ўқувчиларини кўп маданиятли муҳитда ҳаётга тайёрлашдир.

Дастурнинг вазифалари: - ўрта мактаб ўқувчиларида ўз маданиятига дахлдорлик ҳиссини тарбиялаш; бошқа маданият вакилларига нисбатан бағрикенгликни ривожлантириш; - ўрта мактаб ўқувчиларининг ўзаро таъсир қилувчи маданиятлар спектридаги ўз ўрнини билиши; маданиятлараро компетенцияни шакллантириш. Дастурнинг мазмуни икки маданиятга мувофиқ ишлаб чиқилган: қорақалпоқ ва инглиз. Унинг асосий хусусиятлари: ўрта мактаб ўқувчилари учун маданиятлараро таълим мазмунини унинг когнитив ва тарбиявий аҳамияти мезонига кўра маданий тўйинганлиги; ўқув мавзули ва ситуацион мулоқотда ўзаро алоқадор маданиятларда яшаш орқали ўрта мактаб ўқувчиларининг ҳаётининг контекстида маданий ахборотни дидактик жиҳозларга киритиш; ёшлар таълимини маданиятлар ўртасидаги мулоқот асосида ташкил этиш, бунда юқори синф ўқувчисининг билиш фаоллиги, унинг қиёслаш, таққослаш ва изоҳлаш қобилияти муҳим ўрин тутди.

Бу дастур асосида ўтказилган дарсларда ўқувчилар кизиқиш ва бошқа маданият меъёрларини ўзлаштириш истагини кўрсатадилар, маданий маълумотларнинг қиймат маъносига сезгирлик кўрсатадилар ва реалликлар, тушунчалар ва қадриятлар даражасида маданий номувофиқликларни аниқлашни ўрганадилар. Когнитив даражада ўрта мактаб ўқувчилари умумий қадриятлар иерархиясини қуришни, ўзларининг ва бошқа маданиятларнинг намоён бўлишидаги ўхшашлик ва фарқларни солиштиришни, шунингдек, ўзаро таъсир қилувчи маданиятлар воқеликларини шарҳлаш ва улардан фойдаланишни ўрганадилар. Ўқувчилар ҳиссий даражада маданий фарқларга нисбатан бағрикенглик билан муносабатда бўлишади, ўз нуктаи назарларини бошқаларнинг қарашлари тизими билан боғлашади, бошқа маданият вакиллариининг хусусиятларини ҳис қилиб, маданиятлараро алоқага янада очиқ ва тайёр бўли дўстона муносабатда бўлишади.

Шундай қилиб, чет тиллари соҳасидаги замонавий таълимнинг асосий вазифаси мактаб ўқувчиларида маданиятлараро мулоқот кўникмаларини муваффақиятли ривожлантириш учун шарт-шароитларни таъминлашдир. Айнан маданиятлараро мулоқот давлатимиз ривожланишининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жиҳатлари билан белгиланади ва ўрта мактабда чет тилларини ўқитишнинг асосий мақсадига айланиши керак. Мамлакатимизга маданиятлараро даражада мулоқот қилишга тайёр ва қодир битирувчи - маданиятлараро коммуникатор керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдимуратова Н. Развитие социокультурных знаний студентов в обучении английскому языку. Учебно-мет пособие. «Билим». Нукус-2020. С.5-6
2. Белова Т. А. Чет тилини ўқитиш жараёнида ижтимоий-маданий компетенцияни шакллантириш: диссертация. ... к. пед. н. Чебоксари, 2011. 196 б.
3. Гальскова, Н.Д. Межкультурное обучение: проблема целей и содержания обучения иностранным языкам / Н.Д. Гальскова // Иностранные языки в школе. – 2004. – № 1. – С. 3 – 8.
4. Тер-Минасова, С.Г. Тил ва маданиятлараро мулоқот / С.Г. Тер-Минасова. – М., 2008.
5. Ушакова Н.Л. Аутентичный текст как средство формирования межкультурной компетенции // Лингвистика. Обучение. Культура: сборник статей / под ред. В.Я. Мыркина. Архангельск, 2007. Вып. 1.
6. Banks J. A. Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum and Teaching. Boston: Allyn and Bacon, 2006. P.360.
7. Byram M. Assessing intercultural competence in language teaching // Sprogforum. 2000. №18(6). P.8-13.

Резюме. Мақолада ўрта мактабнинг юқори синф ўқувчиларига чет тилини ўқитиш нуктаи назаридан маданиятлараро мулоқот кўникмаларини ривожлантириш муаммоси муҳокама қилинади. Шунингдек, мақола муаллифи маданиятлараро мулоқот, ҳамкорлик, тиллар ва маданиятларни биргаликда ўрганишда муаммоли вазифалар ва ижодий ишлар устуворлиги, ўрта мактаб ўқувчиларининг фанлараро билим ва кўникмаларига таяниш, маданий акс эттириш каби тамойилларга асосланган дастурдан мисоллар келтиради.

Калит сўзлар: маданиятлараро мулоқот; коммуникатив қобилият, ижтимоий, таълим, дастур, матн.

Дидактические условия развития навыков межкультурного общения старшеклассников

Резюме. В статье рассматривается проблема развития навыков межкультурного общения с точки зрения преподавания иностранного языка старшеклассникам. Также автор статьи приводит примеры из программы, основанной на принципах межкультурной коммуникации, сотрудничества, приоритизации проблемных задач и творческих работ в совместном изучении языков и культур, опоре на междисциплинарные знания и умения старшеклассников.

Ключевые слова: межкультурное общение; коммуникативные навыки, социальное, образование, программа, текст.

Didactic conditions for the development of intercultural communication skills of senior class pupils

Summary. The article examines the problem of developing intercultural communication skills from the point of view of teaching a foreign language to high school students. The author of the article also gives examples from a program based on the principles of intercultural communication, cooperation, prioritization of problematic tasks and creative work in the joint study of languages and cultures, relying on interdisciplinary knowledge and skills of high school students.

Key words: intercultural communication; communication skills, social, education, program, text.

UDK: 159.9:143

O‘SMIRLAR KOGNITIV USLUBLAR SHAKLLANISHINING KASB TANLASH JARAYONLARIGA TA’SIRI

Xasanov B. R.

Urganch davlat pedagogika instituti

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlarning asosiy maqsadi har bir fuqaro uchun munosib hayot sharoitlarini yaratish, imkoniyatlarni belgilashdan iboratdir. Ushbu islohotlarning tub mohiyati har bir fuqaroni ma‘naviy yuksak, aqlan bilimli, mustahkam e‘tiqotli inson qilib tarbiyalash, shuningdek, ta‘lim va maorifni

yuksaltirish, milliy istiqloq g'oyasini o'zida mujassam etgan yangi avlodni voyaga yetkazish kabi yo'nalishlarni amalga oshirish hisoblanadi. Ijtimoiy jihatdan taraqqiyotga erishish uchun mamlakatda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va ularni jahon standartlari darajasiga ko'tarish muhim hisoblanadi. Negaki, mukammal egallangan bilim, to'g'ri tanlangan kasb o'z egasiga o'zining mukammal imkoniyatlar ro'yobga chiqarishga hamda jamiyat taraqqiyoti uchun muhim me'zon vazifasini bajaradi.

Hozirga kelib, dunyoning har bir mamlakatida o'zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy vaziyat tufayli shaxslarni, xususan o'smir yoshidagi o'quvchilarning muayyan bir kasblarga yo'naltirish, o'zini-o'zi anglash, o'z kasbini muvaffaqiyatli bajarishi uchun kerakli shart-sharoitlarni yaratish ayniqsa muhim ahamiyat kasb yetdi. Chunki, inson hayotida kasbiy faoliyatni to'g'ri belgilash bu uning o'z-o'zini ro'yobga chiqarishi, yetuk kadri bo'lib yetishishida asosiy o'rinni yegallaydi. Ushbu jarayonda insonning psixologik imkoniyatlari ko'lamidan oqilona foydalanish va shu asosida ijtimoiy istiqbollarni belgilash har bir davlatning, jamiyatning, xalqning eng muhim hamda dolzarb vazifalaridan biri bo'lib kelgan. Zero, har bir shaxs o'zining jamiyatning, xalqning bir qismi sifatida ham o'z-o'zini anglashi, tarbiyalashi va hamda rivojlanish borishi lozim. Ta'lim-tarbiya jarayonlari to'g'ri tashkil etish, belgilangan vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish shaxsni shakllantiradi, bunda shaxs rivojlanish jarayonining psixologik tamoyillarini, bolalarning yoshga bog'liq xususiyatlarini, psixologik rivojlanishning individual, kognitiv va hissiy o'lchamlarini, kognitiv va intellektual faoliyatning xususiyatlarini aniq va to'g'ri tushunishni talab qiladi.

Ushbu jarayonda ta'lim jarayoni tashkilotchisi hisoblangan o'qituvchi ularning psixologik rivojlanishi haqida zamonaviy tushunchaga ega bo'lishi kerak. Psixologiyada shaxslarning psixologik xususiyatlari atrof-muhit, ta'lim va tarbiya mahsuli deb qaraladi. Ular ontogeneza atrof-muhit, ta'lim va tarbiya ta'sirida nafaqat tashqi, balki ichki omillar ta'sirida rivojlanadi. Qobiliyat, temperament va xotiraning o'ziga xosligi, xarakter xususiyatlari va asab tizimi, shuningdek, meros va muhit hal qiluvchi rol o'ynaydi. Agar shaxsning psixologik xususiyatlari uning rivojlanishini ko'p jihatdan shakllantirishda nazorat qiluvchi rol o'ynasa, uni hal qilish uchun mas'ul bo'lgan funktsiya shaxsning ijtimoiy tarbiyasida, uning yashash sharoitlarida, ta'lim va tarbiyasida rol o'ynaydi. Shaxsning psixologik kamolotida "jamiyat talabiga ta'sir etish jarayoni, yosh avlodga to'g'ri yo'nalishga maqsadli ta'sir etish jarayoni"da ta'lim va tarbiya alohida o'rin tutadi. Psixologlar to'g'ri ta'kidlashdiki, inson muayyan sharoitlarda o'z shaxsiyatini faol ravishda o'zgartirishi mumkin, ya'ni o'z tarbiyasi bilan shug'ullanadi. Biroq, o'z-o'zini tarbiyalash atrof-muhitdan ajratilgan holda amalga oshirilmaydi. Bu jarayon tashqi dunyo bilan faol o'zaro ta'sir qilish bilan sodir bo'ladi [4. 315-318].

Uzluksiz ta'lim tizimiga innovatsiyalarning joriy etilishi o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalar bilan bir qatorda kognitiv kompetensiyalarni shakllantirish vazifalarini hal etishda uslubiy va pedagogik-psixologik tahlil zarurligini ko'rsatadi. Bu talab ta'lim jarayoniga zamonaviy yondashuvlarni integratsiyalashning didaktik omillarini aniqlash, o'qitishning multimedia vositalari, pedagogik texnologiya, elektron o'quv muhitini integratsiyalashgan holda metodik tizimni takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Zamonaviy yondashuvlar asosida ta'limning elektron vositalarini ishlab chiqish ishlab chiqarishning pedagogik-psixologik asoslarini, axborot resurslarining talablari va tarkibiy tarkibini, multimedia elektron ta'lim resurslarining mazmunini, ulardan foydalanish metodologiyasini, o'quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini shakllantirishdagi ahamiyatini tushunishni talab qiladi [1.270].

XXI asrda Informatsion texnologiyalar yuksak darajada shakllangan, globallashtirish jarayonlari taraqqiy etishi, inson omiliga e'tiborning kuchayishi ta'lim tarbiya jarayonini ham yuksaltirishni talab qilmoqda. Mamlakatimizda inson va uning manfaatlarini, farovonligi ustuvor yo'nalish sifatida baholalanib, bu borada uzluksiz izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Hozirda insonning bilish jarayoni va uning funksional sohasi psixikaning dolzarb masalalaridan biri sifatida keng tadqiq qilinmoqda. Ijtimoiy muhitga moslashishimiz, hattoki yashashimiz, xalq-atvorga ta'siri orqali biz amalga oshiradigan har bir kognitiv jarayon muhim ahamiyatga ega.

O'smirlarda kasb tanlash jarayonlarida kognitiv uslublarning shakllanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Kognitiv uslub (*lotincha: cognitio* — bu [kognitiv psixologiyada](#) turli odamlarning ma'lumotni qanday o'ylashi, idrok etishi va eslab qolishining izchil xususiyatlarini, shuningdek, muammolarni hal qilishning afzal usulini bildirish uchun ishlatiladigan atama. Kognitiv uslub tushunchasini birinchi marta [A. Adler](#) turli tadqiqot strategiyalaridan foydalanishni oldindan belgilab beruvchi kognitiv jarayonlarning barqaror individual xususiyatlari bo'lgan shaxsiyat xususiyatlarini belgilaydi. Uning individual psixologiyasi doirasida u maqsadlarni belgilash va unga erishish orqali tuzilgan insonning hayot yo'lining o'ziga xosligi sifatida tushunilgan. G. Allport kognitiv uslubni instrumental tartib shaxsiyatining ajralmas tizimi (maqsadga erishish yo'llari va vositalari) sifatida ko'rib chiqish boshladi. Keyinchalik bu muammoni K. Stadner, G. Witkin va boshqalar o'rganishgan.

Kognitiv uslub odatda *kognitiv qobiliyat* yoki *darajadan* ajralib turadi: ikkinchisi [aql](#) testlari deb ataladigan testlar bilan o'lchanadi. „Kognitiv uslub“ atamasining ma'nosi haqida hali ham kelishmovchiliklar mavjud. Biroq, „kognitiv uslub“ atamasi, ayniqsa amaliy biznes psixologiyasida, shuningdek, [ta'lim psixologiyasida](#) keng qo'llaniladi, bu yerda u sinonimga ega — „o'rganish uslubi“. Kognitiv uslublarning tabiati to'liq tushunilmagan. Ularning interhemisferik assimetriya, aql darajasi, temperament xususiyatlari va shaxsning motivatsiyasi bilan bog'liqligi haqida dalillar mavjud [6.154]. Shu bilan birga, kognitiv uslublarni ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida in vivo shakllangan ta'lim deb hisoblash uchun barcha asoslar mavjud [7.135]. Masalan, dalaga bog'liqlik ayollar uchun, shuningdek, ota-onasi o'z xatti-harakatlari ustidan haddan tashqari nazoratni amalga oshiradigan bolalar uchun ko'proq xos ekanligi empirik tarzda isbotlangan [7.135].

Zamonaviy dunyoda va mamlakatimiz iqtisodiyotida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni tahlil qilish, yangi dunyo jamiyati sezilarli o'zgarishlarni kutayotgani haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Jumladan, konveer operatsiyalarini, shu jumladan kompyuterda operatsiyalarni bajarishni o'z ichiga olgan muntazam jismoniy mehnat yo'qoladi; yangi kasblar tezda paydo bo'ladi va doimiy ravishda o'zgaradi, virtual haqiqatda ish o'rnlari paydo bo'ladi,

bu esa o'quvchilarning kasbiy yo'nalishi jarayonida kasbiy muhim ko'nikma va qobiliyatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi [5.34]. Kasb tanlashga tayyorlikning psixologik jihatlari va kasbiy diagnostika muammolariga doir tadqiqot ishi K.B.Qodirov tomonidan olib borilgan. Bunda asosiy qoida kasbiy yo'nalganlik umuman moyilliklarda, qiziqish va qadriyatlarda ifodalanib, kasbiy rivojlanishning mazmuniy tomoni sanaladi. Kasb tanlash chog'ida psixologik tayyorgarlik yoki yetuklik kasbiy o'zini o'zi anglashning muhim omili bo'lib, kasbni to'g'ri tanlashga yordamlashadi va kuch, barqarorlik, keskinlikda namoyon bo'ladi, bu onglik, mustaqillik bilan ta'minlanadi va kasbiy tanlovning formal-dinamik jihatiga kiradi [9.24]. Ma'lumki, ta'lim nafaqat bilim beradi, balki o'quvchilarning intellektual rivojlanishini ham ta'minlaydi. O'quvchilarni ilmiy va ijodiy qobiliyatlarini maqsadli oshirishga yo'naltirish katta o'qituvchilik tajribasi va malakasini talab qiladi. O'quvchilarning intellektual faolligini oshirish nafaqat yaqin maqsadlarga xizmat qiladi, balki kelajakni malakali mutaxassislar bilan ta'minlab, jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shadi. O'qitish usullarining muayyan pedagogik shart-sharoitlarga mos kelishini ta'minlash ta'lim sifatini oshiradi. Muhim ko'nikmalarni mustahkamlash o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlikni, o'quv safari davomida o'zaro hamkorlik va umumiy maqsadlarni rivojlantirishni talab qiladi. J.J. Russo o'z-o'zini anglash va mantiqiy fikrlash tushunchasi kabi yetuklikning yangi psixologik tushunchalarini ajratib ko'rsatdi. Uchinchidan, o'smirlik davri qayta tug'ilish jarayoni sifatida qaraldi, bunda inson o'z hayotining oldingi bosqichlarini qisqa va xira shaklda bosib o'tadi, bu individual darajadagi rekapitulyatsiya prinsipiga mos keladi [10]. Bu masala xususida V.M.Karimovning ilmiy izlanishlarida ham uchratish mumkin. Uning fikricha kasb tanlash motivi va motivatsiyasi muammosiga ijtimoiy psixologik nuqtayi nazardan yondashish o'z ifodasini topgan. Biror aniq kasb-hunarni tanlash va o'z faoliyatini shunga yo'naltirish o'spirin shaxsi uchun juda katta ahamiyatga ega. O'spirindagi bilish bilan bog'liq qiziqishlar va professional yo'nalishning shakllanganligiga bog'liq bo'ladi.[3.94]. J.Piajening aql-idrok nazariyasi, aql-idrok funksiyalari (vazifalari) hamda uning davrlari haqidagi ta'limotni o'z ichiga oladi. Aql-idrokning asosiy funksiyalari (vazifalari) uyushqoqlik va moslashish, ko'nikishdan iborat bo'lib, aqlidrokning funksional invariantligi deb yuritiladi[5.34].

O'qituvchi va tarbiyachi uchun bolalarning o'smirlik davri psixologiyasini bilish psixologik nuqtayi nazaridan ham pedagogik nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Bu davrni biz yana o'tish davri ham deb ataymiz. O'smirlik davri asosan 11-15 yoshdagi bolalarni o'z ichiga qamrab oladi, ya'ni 5-8 sinf o'quvchilarini. Kichik va katta yoshdagi maktab o'quvchilariga qaraganda o'smirlik yoshidagi bolalarni tarbiyalashda juda ko'p qiyinchiliklar bo'ladi. Chunki, kichik bolaning katta odamga aylanishi jarayoni juda kiyin kechadi. Bu jarayon o'smirlar psixologiyasining odamlar bilan bo'lgan munosabat formalarining jiddiy ravishda o'zgarishi, hamda hayot sharoitining o'zgarishi bilan bog'liqdir [11].

O'quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida zamonaviy texnologiya bosqichlari (motivatsiya, maqsadni belgilash, empirik va nazariy modellash, ijodiy, monitoring va baholash) asosida o'quv jarayoniga elektron ta'lim resurslari integratsiya qilindi. Kompyuter yordamida ilmiy-uslubiy videokonferensiyalarni amaliyotga tatbiq etish orqali o'qituvchilarning axborot madaniyati yuksalib, o'quvchilarning o'quv qurollari bilan ishlash ko'nikmalari testlar yordamida tuzatish orqali birlashtirilib, takomillashtirilmoqda. O'quvchilarda bilim, ko'nikma, malaka, fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish maqsadida zamonaviy elektron o'quv resurslari dars va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ham, sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ham o'qitishning birlamchi shakllari bo'lib xizmat qiladi. Uslubiy tavsiyalar tadqiqot jarayonida tayyorlangan uslubiy qo'llanmada keltirilgan. Zamonaviy yondashuvlarga asoslangan elektron ta'lim resurslari bilan o'qitish tadqiqotga asoslangan pedagogik eksperimentlarning maqsad va vazifalariga mos keladi, uning o'quvchilarning kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish va ta'lim samaradorligini oshirishga yaroqliligini tasdiqlaydi.[2. 728]

Kasb tanlash motivatsiyasi o'ziga xos ijtimoiy-psixologik muammo sifatida xorijiy, Rossiyalik hamda O'zbekistonlik olimlar tomonidan turli xil ilmiy mezonlar orqali tahlil qilinadi. Mazkur tahlillarni muayyan ilmiy talablar asosida birlashtirish zarur. Yuqorida qayd etilgan har bir metodologik ishlanma o'quvchi shaxsida bevosita shakllanib kelayotgan kasb tanlash motivatsiyasi imkoniyatlarini oshishiga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Arnold I.V. Zamonaviy ingliz tilining leksikologiyasi. Universitetlar uchun darslik / I.V. Arnold. - 2-nashr, qayta ko'rib chiqilgan. - M.: Ta'lim, 2012. - b. 270.
2. Kotova, GN (2014), "Stress omillarining yoshlar muhitida ta'lim stressining tarqalishiga ta'sirining ijtimoiy va gigienik monitoringi", Fundamental tadqiqotlar, №. 7-4, bet. 728-731.
3. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. – Т.: «Университет», 1999. – 94 б.
4. Urusova, AM (2018), "Talaba psixologini kasbiylashtirish sub'ekti sifatida rivojlantirishni psixologik qo'llab-quvvatlash", Zamonaviy pedagogik ta'lim muammolari, №. 61-2, bet. 315-318.
5. G'oziyev E.G'. "Ontogenez psixologiyasi" Toshkent. NIF MSH. 2020. 34-b.
6. Shkuratova I.P. Kognitivniy stil i obshenie. Rostov-na-Donu: Izd-vo RGPU, 1994. 156 s.
7. Witkin H., Goodenough D. Cognitive style: essence and origins. N.Y. 1982. 135 p.
8. Ғозиев Э. Ғ., Мамедов К.К. Касб психологияси. – Т., 2003. – 34 б. – 224 б.
9. Кодиров К.Б. Касб танлашга тайёрликнинг психологик жиҳатлари ва касбий таъхис (9–синф ўқувчилари маълумотлари асосида). (Псих.фан.ном... дисс.). – Т., 2001. – 24 б.
10. <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/item/13798-o-smirlik-davriningspsixologik-xususiyatlari>
11. https://studme.org/79760/psihologiya/teorii_podroostkovogo_yunosheskogo_v_ozrasta#738.

O'smirlar kognitiv uslublar shakllanishining kasb tanlash jarayonlariga ta'siri

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv jarayonlar va ularni boshqarishda o'smirlar psixologiyasining o'ziga xos xususiyatlari ilmiy-nazariy tadqiq qilingan. Shuningdek, maqolada kasb tanlash jarayonida o'smirlarda kognitiv uslublarni shakllanish jarayonlari hamda kognitiv uslublarning o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kognitiv jarayonlar, o'smirlar psixologiyasi, emotsional soha, psixologik immunitet, xulq-atvor, ta'lim-tarbiya.

Аннотация: В данной статье научно и теоретически исследуются когнитивные процессы и особенности подростковой психологии в управлении ими. Также в статье анализируются процессы формирования когнитивных стилей у подростков и роль когнитивных стилей в процессе выбора профессии.

Ключевые слова: познавательные процессы, психология подростков, эмоциональная сфера, психологический иммунитет, поведение, воспитание.

The influence of the formation of cognitive styles of adolescents on the processes of choosing a profession

Abstract: This article scientifically and theoretically examines cognitive processes and the characteristics of adolescent psychology in their management. The article also analyzes the processes of formation of cognitive styles in adolescents and the role of cognitive styles in the process of choosing a profession.

Key words: cognitive processes, adolescent psychology, emotional sphere, psychological immunity, behavior, education.

TALABALIK DAVRIDA O'QUV MOTIVATSIYASINING NAMOYON BO'LISH XUSUSIYATLARI

Jo'rayeva I. P.

Namangan davlat universiteti

Kirish. Ma'lumki, o'quv faoliyati motivatsiyasini ko'rib chiqib, motiv tushunchasi maqsad va ehtiyoj tushunchalari bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlash zarur. Inson shaxsida ular o'zaro ta'sirga ega bo'lib, motivasion soha nomini olgan. Adabiyotlarda bu atama qo'zg'atuvchilarning barcha turlarini o'z ichiga oladi: ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, stimul (rag'bat)lar, motivlar, moyillik, ustanovkalar.

O'quv motivatsiyasi ma'lum faoliyatga, - mazkur holatda o'quv faoliyatiga kiritilgan motivatsiyaning xususiy turi sifatida ta'riflanadi. Har qanday turi sifatida o'quv motivatsiyasi ham bir qator omillar va u kiritilgan faoliyatga xos xususiyatlar bilan belgilanadi. Birinchidan, u ta'lim tizimi, ta'lim muassasasining o'zi bilan belgilanadi; ikkinchidan, ta'lim jarayonini tashkil etish bilan; uchinchidan, ta'lim oluvchining sub'yektiv xususiyatlari bilan; to'rtinchidan, pedagogning sub'yektiv xususiyatlari va eng avvalo, uning ta'lim oluvchiga munosabatlari tizimi bilan; beshinchidan, o'quv predmetining o'ziga xosligi bilan [1].

Adabiyotlar tahlili. O'quv motivatsiyasi, uning har qanday turi kabi tizimli bo'lib, yo'nalganlik, barqarorlik va dinamiklik bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, L.I.Bojovich va uning hamkorlik ishlarida, o'quvchilar o'quv faoliyati tadqiqotlari materiallari asosida, o'quv motivatsiyasini yo ushbu faoliyat mazmuni va uning bajarilishi bilan bog'liq ichki motivlar, yo bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimida ma'lum o'rinni egallash ehtiyoji bilan bog'liq, keng ijtimoiy motivlar ustunlik qilishi mumkin bo'lgan motivlar ketma-ketligi uyg'otadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'quv material va o'quv ishi usullari yetarli darajada xilma-xil (lekin haddan ortiq bo'lmasin) bo'lishi kerak. Xilma-xillik talabalarining o'quv jarayonida turli ob'yektlarga duch kelishi bilangina emas, balki birgina ob'yektda yangi jihatlarni kashf etish bilan ham ta'minlanadi. Talabalarda bilishga qiziqishini uyg'otish usullaridan biri - "chekinish"dir, ya'ni o'quvchilarga kutilmagan, odatiy turmush tarzida muhim, yangilikni ko'rsatishdir. Materialning yangiligi unga qiziqish paydo bo'lishining eng muhim shartidir. Biroq, yangilikni bilish talabada allaqachon mavjud bo'lgan bilimga tayanishi lozim. Ilgari o'zlashtirilgan bilimlardan foydalanish - qiziqish paydo bo'lishining asosiy shartlaridan biridir. O'quv materialiga qiziqishni yuzaga keltiruvchi muhim omil - uning emosional tusga ega ekanligidir [2].

Tahlil va natijalar. S.M.Bondarenko tomonidan shakllantirilgan bu holatlar qiziqishni shakllantirishga maxsus yo'naltirilgan o'quv jarayonini tashkil etishning ma'lum dasturi sifatida xizmat qilishi mumkin. Qiziqishning har xil turlari, masalan, natijador, bilish, prosessual, o'quv, anglash va boshqalar motivasion yo'nalganlik bilan qiyoslanishi mumkin (Ye.I.Savonko, N.M.Simonova). B.I.Dodonov tadqiqotlarini davom ettirib, bu mualliflar, OTMda xorijiy tilni bilish motivatsiyasini o'rganish materiallari asosida, to'rtta motivasion yo'nalganlikni (jarayonga, natija, o'qituvchi bahosiga va ko'ngilsizliklardan qochish) aniqladilar, ularning ayrimlari o'quv motivatsiyasining boshqa komponentlari bilan o'quv faoliyatining yo'nalishi, mazmuni va natijasini belgilaydi. Ularning fikricha, motivasion yo'nalganliklar orasidagi bog'liqlik xususiyatlari ikkita muhim tavsifni ajratish imkonini beradi: birinchidan, jarayon va natijalarga yo'nalganlik, bir tomondan va ikkinchi tomondan, "o'qituvchi bahosi" va "muvaqqiyatsizlikdan qochish"ga yo'nalganlik orasida aloqalar barqarorligi (mustahkamlik mezonini bo'yicha), ya'ni ularning ta'lim sharoitlaridan nisbiy mustaqilligi; ikkinchidan, ta'lim sharoitlariga bog'liq ravishda aloqalar (OTM turi - tilga doir, tilga doir emas) xilma-xilligi (ustunlik va "og'irligi" mezonini bo'yicha), soatlar setkasi, o'quv dasturi xususiyatlari, xususan, maqsadli ustanovkalar va hokazo [3]. Talabalar motivasion yo'nalganligining (ahamiyatlikning ishonchli darajasiga ko'ra) o'zlashtirishi bilan ijobiy aloqasi aniqlandi. Jarayon va natijaga yo'nalganlik bilan o'zlashtirish yanada mustahkam aloqadorlikka ega ekan, "o'qituvchi bahosi"ga yo'nalganlik bilan esa kuchsizroq mustahkam aloqa mavjud ekan. O'zlashtirish bilan "ko'ngilsizlikdan qochish"ga yo'nalganlik o'rtasida esa zaif aloqadorlik mavjud.

Ta'kidlash joizki, talabalik davrida o'zini o'zi faollashtirishga o'quv motivatsiyasining ta'sir xususiyatlarini o'rganish muhim sanaladi. Chunonchi, talaba shaxsida o'quv motivatsiyasining shakllanganlik darajasi aynan shaxs o'zini o'zi faollashtirish tizimiga ta'sir darajasi nechog'lik ahamiyatli ekanligini aniqlashdan iborat. Shu boisdan ham sinaluvchi guruhlarda A.A.Rean va V.A.Yakuninlar tomonidan ishlab chiqilgan "Talabalarining o'quv motivatsiyasini diagnostika qilish" (N.S.Badmayeva tomonidan modifikatsiya qilingan) metodikasini o'tkazdik. Mazkur metodika yordamida sinaluvchilar guruhida o'quv motivatsiyasini quyidagi tarkibiy jihatlarni kommunikativ motivlar, o'zini olib qochish motivlari, obro'-e'tibor motivlari, kasbiy motivlar, o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari, bilishga va o'qishga oid motivlar, ijtimoiy motivlarning shakllanganlik darajasini aniqlash imkonini beradi. Talabalar guruhida mazkur metodika o'tkazilib, olingan ma'lumotlar miqdor va sifat jihatidan tahlil qilindi hamda olingan natijalarni yaqqol ifodalash maqsadida jadval va diagrammalarda aks ettirildi.

1-jadval. Talabalarda o'quv motivatsiyasining shakllanish kursatkichlari

Sinaluvchilar	Kommunikativ motivlar	O'zini olib qochish motivlari	Obro'-e'tibor motivlari	Kasbiy motivlar	O'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari	Bilishga va o'qishga oid motivlar	Ijtimoiy motivlar
1-bosqich	13,8%	-	5,7%	39,1%	25,3%	6,9%	9,2%
3-bosqich	13,3%	-	6,7%	40%	20%	6,7%	13,3%

Metodika natijalariga ko'ra, kommunikativ motivlar shkalasi bo'yicha 1-bosqich talabalarining 13,8% va 3-bosqich talabalarining 13,3% yuqori ko'rsatkichlarni qayd etishdi. Bunday toifadagi talabalarining o'qishi uchun asosiy motiv muloqotchanlik xususiyatlari hisoblanadi. Ular uchun yangi tanishlar orttirish va qiziqarli insonlar bilan muloqotga kirishish hamda o'quv jamoasida e'tiborga loyiq inson bo'lish uchun o'qishni afzal ko'rishadi. Shuningdek, ularning fikriga ko'ra, o'qish davomida olingan bilimlar o'ziga bo'lgan ishonchni oshiradi.

Obro'-e'tibor motivlari bo'yicha 1-bosqich talabalarida 5,7%, 3-bosqich talabalarida esa 6,7% ko'rsatkichi qayd etildi. Bunday talabalar uchun mavqe va obro'-e'tibor qozonish o'qish uchun asosiy motiv bo'lib xizmat qiladi. Ularning o'qishi uchun turtki bo'ladigan omillar sifatida eng yaxshi talabalar qatoriga kirish, o'zlari o'qiydigan guruh oliy ta'lim muassasasidagi eng yaxshi guruh bo'lishini xohlash, o'qituvchilar ko'z oldida yaxshi namuna bo'lish, ota-onalar va atrofdagilarning e'tiborini qozonish kabilarni sanab o'tish mumkin. Mazkur metodikaning kasbiy motivlar shkalasi 1-bosqich va 3-bosqich talabalarida boshqalariga qaraganda eng yuqori natijalar qayd etildi. Unga ko'ra, 1-bosqich talabalarida 39,1%, 3-bosqich talabalarida esa 40% ko'rsatkichiga ega ekanligi aniqlandi. O'z kasbi bo'yicha yetuk mutaxassis bo'lish bunday talabalar uchun asosiy motiv sanaladi. Ularning o'qishi uchun sabab bo'ladigan omillar quyidagilar hisoblanadi: tanlangan kasbning ularga yoqishi, kelajakdagi ish faoliyatining muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlash istagi, yetuk mutaxassis bo'lish, kelajakdagi ish faoliyati sohasiga tegishli bo'lgan savollarga javob bera olish, tanlangan kasbiga oid bo'lgan barcha qobiliyat va malakalaridan to'la-to'kisligicha foydalanish, yuqora malakali mutaxassis bo'lish xohishi va boshqalar.

Sinaluvchilar guruhida o'z-o'zini ijodiy namoyon qilish motivlari shkalasi bo'yicha 1-bosqich talabalarining 25,3% va 3-bosqich talabalarining 20% yuqori natijalar qayd qilindi. Bunday talabalarining o'qishida asosiy motiv o'z ustida ijodiy ishlashga nisbatan hohish va istagining yuqori ekanligidan dalolat beradi. Shu bois, ular yangi bilimlarga ega bo'lish va ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish, jamiyatning rivojlanishidagi va insonlarning hayotiy faoliyatidagi muammolarga javob berish maqsadida ta'lim olishadi. Shu bilan bir qatorda, bu toifadagi talabalar o'z o'qishi davomida o'zidagi yashirin qobiliyatlarini yuzaga chiqarishga, o'z ustida tinimsiz ishlashga, imkoniyatlaridan to'laonli ravishda foydalanishga doimo harakat qilishadi. "Bilishga va o'qishga oid motivlar" shkalasi bo'yicha 1-bosqich talabalarining 6,9% va 3-bosqich talabalarining 6,7% yuqori natijalarni ko'rsatishdi. Chuqur darajada bilim olish istagi ushbu shkalada yuqori natijalarni qayd etgan talabalarining o'qishi uchun asosiy motiv bo'lib xizmat qiladi. Bunday talabalarining o'qishiga turtki bo'ladigan omillar qatoriga yaxshi o'qish, imtihonlarni «4» va «5» baholarga topshirish, o'qishning shunchaki yoqishi, navbatdagi mashg'ulotlarga doimo tayyor bo'lish, o'qishga oid savollarga aniq javob berish, navbatdagi kurslarda muvaffaqiyatli o'qishni davom ettirish, kelajakda o'z mutaxassisligi bo'yicha ilmiy ish bilan shug'ullanish uchun chuqur va mustahkam bilimlarga ega bo'lish, turli bilimlar kelajakdagi o'z sohasi doirasida zarurligini anglash kabilarni kiritish mumkin.

Metodikaning yettinchi shkalasi - ijtimoiy motivlar shkalasi bo'yicha 1-bosqich talabalarida 9,2% ko'rsatkich, 3-bosqich talabalarida 13,3% ko'rsatkichi qayd etildi. Ushbu shkalada yuqori natijalarni qayd etgan talabalarining o'qishiga ta'sir ko'rsatadigan asosiy motiv – bu jamiyatda o'z o'rnini topishga intilishdir. Bunday talabalar o'zlarining egallagan bilimlari ularning istalgan maqsadiga yetishishiga yordam berishiga ishonishadi, kelajakdagi moddiy ta'minlanganlik darajasi o'qishdagi muvaffaqiyatlariga bog'liq ekanligini, hozirgi ta'lim jarayonida olgan bilimlari kelajakdagi kasbiy faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatishini ta'kidlashadi. Shuningdek, ular jamiyatga katta foyda keltirish, ota-onalari va o'qituvchilari oldidagi qarzini uzish maqsadida ta'lim olishadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, sinaluvchilar guruhida o'zini olib qochish motivlari bo'yicha kursatkichlar qayd etilmaganligi ma'lum bo'ldi. Bundan ko'rinadiki, har qanday holatda ham talabalar o'quv faoliyatiga faol ravishda intilishlari bilan izohlanadi. Ontogenetik taraqqiyot nuqtai nazaridan oladigan bo'lsak, talabalik davrida o'qish yetakchi faoliyat ekanligini unutmasligimiz lozim. Bu esa ularda o'quv motivlarini rivojlanishidagi asosiy omillardan biri bo'lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan olganda quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin: talaba shaxsida o'quv faoliyatiga nisbatan intilishlarning ortishi ularda o'quv faoliyatiga bo'lgan motivatsiyaning ortishiga olib kelishi mumkin; talaba shaxsida bilishga nisbatan ishtiyoqini ortishi ularda o'quv motivlarini rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etishi mumkin; o'quv faoliyatidagi motivlarini namoyon bo'lishi talaba shaxsida ijtimoiy qiziqishlar darajasi bilan bog'liq ekanligi kuzatildi.

ADABIYOTLAR

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. – М., 1996.
2. Маслоу А. Мотивация и личность. – М., 1954. – электронный ресурс сайта http://www.koob.ru/age_psychology/
3. Серый А. В. Ценностные ориентации личности в структуре профессионально значимых качеств практических психологов: Автореф. дис. канд. псих. наук. – Иркутск, 1996. – 25 с.

Talabalik davrida o'quv motivatsiyasining namoyon bo'lish xususiyatlari

Annotatsiya. Maqolada talabalik davrida o'quv motivlarni namoyon bo'lishining psixologik omillari o'rganildi. Shuningdek, talabalik davrida o'quv motivatsiyasi borasidagi nazariy yondashuvlar, olimlarning izlanishlarining tahlillari bayon qilingan. Ayniqsa, talabalik davrida o'quv motivatsiyasini shakllanganlik darajasi empirik tadqiqotlar asosida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: o'quv faoliyat, o'quv motivatsiya, motiv, ehtiyoj, qiziqish, maqsad, stimul (rag'bat)lar.

Особенности проявления учебной мотивации у студента

Аннотация. В статье изучены психологические факторы проявления учебных мотивов в студенческий период. Также описаны теоретические подходы к учебной мотивации в студенческий период, анализ исследований ученых. В частности, на основе эмпирических исследований изучен уровень сформированности учебной мотивации в студенческий период.

Ключевые слова: учебная деятельность, учебная мотивация, побуждение, потребность, интерес, цель, стимул (поощрения).

Characteristics of appearance of learning motivation in the student period

Abstract. In the article, the psychological factors of the manifestation of educational motives during the student period were studied. Also, theoretical approaches to educational motivation during the student period, analyzes of scientists' research are described. In particular, the degree of formation of educational motivation during the student period was studied on the basis of empirical research.

Key words: educational activity, educational motivation, motive, need, interest, goal, stimulus (incentives).

BASLAWISH KLASSLARDA KÓRKEM SHÍĠARMANÍŇ TEKSTI ÚSTINDE ISLEW

Abdurazakova N. S.

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tekst ústinde islew shıġarmanı úyreniwdiń ózine tán kórinisi, tiykarǵı formalarınan biri sıpatında dóretiwshilik xarakterge iye ekenligi menen ajralıp turadı. Tekst ústinde islew metodikası baslawısh ádebiy bilimlendiriwdiń tiykarǵı máselelerinen esaplanıwı biykarǵa emes. Ol oqıwshılardıń shıġarmanıń mazmun-mánisin ózlestiriwlerine erisiw hám de tekst analizi járdeminde oqıwshılardıń ádep-ikramlılıq-estetikalıq jaqtan tárbiyalaw maqsetin názerde tutadı. Tekst ústinde islew tiykarınan shıġarma mazmunın ózlestiriw, ideyalıq-kórkemlik ózgesheliklerin úyreniw hám sol tiykarda oqıwshılardıń erkin pikirlew kónlikpesin qalıplestiriw arqalı ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya beriw wazıypasına xızmet etedi. Oqıtıwshı-oqıwshı birge islesiwindegi bul jumıs teksti tegis, durıs, normada, túsiniw, kórkem, dóretiwshilik oqıw, qayta sóylep beriw, shıġarma mazmunına baylanıslı súwretler salıw, ayırım bólim (bólek) lerge temalar tabıw, epigraflar tańlaw, reje dúziw, berilgen tema boyınsha kórkem shıġarma, sabaqlıq, ádebiy-sın, ilimiy-metodikalıq ádebiyatlardan paydalanıw (tezis dúziw, kóshirmeler alıw, konspektlestiriw), jazıwshınıń ózine tán dóretiwshilik usılı – individuallıǵın anıqlaw, bayanlaw, shıġarma, referat jazıw, eki yamasa onnan artıq shıġarmalardı tema boyınsha hám ideyalıq-kórkemlik jaqtan salıstırmalı tallaw, pikirlerin awızeki hám jazba bayan etiw, saxnalastırılǵan yaki ekranlastırılǵan shıġarmalardıń atqarıwshılarınıń sheberligin bahalaw sıyaqlı oǵada áhmiyetli máseleler sheńberinde jumıs alıp baradı. Kórkem shıġarma teksti ústinde islew basqıshların belgilewde, bárinen burın, onıń kórkem óner túri sıpatındaǵı ózgeshelikleri hám oqıwshılardıń tayarlıq dárejesi itibarǵa alınadı. Tekst ústinde islewde shıġarmanıń ideyalıq tiykarı, kompoziciyası, syujeti hám súwretlew quralları sıyaqlı tiykarǵı bólimlerine ayrıqsha itibar qaratıladı. Syujet rawajlanıwı arqalı shıġarma qaharmanlarınń ózine tán sıpatları kórsetiledi. Bul bolsa shıġarma ústinde islewde onı bir pütün túsiniwde talap etedi.

Baslawısh klass oqıwshılardıń kórkem shıġarma teksti ústinde islewge úyretiw arqalı olardıń ádebiy tallaw kompetenciyasın qalıplestiriw jáne ádebiy bilimlendiriw quralı arqalı ádep-ikramlılıq-estetikalıq tárbiyalaw wazıypası da ámelge asırıladı. "Shıġarma tekstin tallaw, - deydi bul boyınsha professor S.Matchonov, - avtorıń pikirini, sezimin hám juwmaqların túsiniwge járdem beredi, shıġarmada bildirilgen waqıyalarǵa múnásibet oyatadı. Shıġarma analizi oqıtıwshıdan oqıwshılardıń jumısın belgili bir maqsetke baǵdarlawdı talap etedi" [1,89]. qosıqtı oqıwda kishi jastaǵı oqıwshılar tábiyat hám jámiyet waqıyalarınń poeziyalıq súwretleniwinen tásirleniwı úlken áhmiyetke iye.

Baslawısh klasslarda qosıq tárizinde jazılǵan gúrrińler, ertekler, yaǵnıy qosıq shıġarmaları hám lirikalıq qosıqlar oqıtıladı. Poeziyalıq gúrriń, poeziyalıq erteklerde syujet, yaǵnıy waqıyalar sisteması hám onıń rawajlanıwı xarakterli. Lirikalıq qosıq "qandayda bir turmıshlıq waqıya-hádiyse tásirinde insanda tuwılǵan ruwxıy keshirmeler, pikir hám sezimler arqalı turmıstı sáwlelendiredi." Lirikalıq qosıqtıń ózgesheligi "adamnıń sezimge tolı sózin tásirlierek kórsetiwde qololaylı usıl bolıp esaplanadı" [2, 93]. Aristotel barlıq kórkem óner túrlerin poeziya dep ataǵan, poeziyanıń drama, epos, lirika sıyaqlı túrleri bar, degen pikirdi aytadı. Ol "poeziyanıń tiykarında ómir turadı; shayır bolıp ótken, bolıp atırǵan hám bolıwı múmkin bolǵan waqıyalarǵa sáwlelendiredi. Shayır hádiyselerdiń uqsashlıǵın jaratadı yamasa hádiyselerdi qaytadan sáwlelendiredi," "Ol poeziya kórkem óneriniń estetikalıq-emocional kúshin qádirleydi." [3,18]. H.Homidiy poeziyalıq janrdıń ózgeshelikleri haqqında bılay deydi: qosıq ses jaǵınan belgili bir tártipke salınǵan, sezim-tuyǵılar kórinisi sıpatında júzege kelgen tolqınlanıwshı ritmli sóz bolıp tabıladı. Poeziyalıq sózdi seslik jaǵınan belgili bir tártipke salıw quralları ritm (bir-birine saykes kishi bóleklerdiń izbe-iz hám bir ólshemde tákirarlanıwı) hám qábilet (hár bir qatardıń aqırında keletuǵın únles sózler) esaplanadı [4,92]. qosıqtı oqıw sabaqlarında tiykarǵı jumıs túri súwretli oqıw bolıp esaplanadı. Oqıwshı qosıqtıń tiykarǵı mazmunın túsinshe, onı sóz benen oqıy aladı. Poeziyalıq gúrrińdi talqılawda, tiykarınan, gúrriń, ertek, tımsaldı talqılawda qollanılǵan jumıs túrлерinen paydalanıw múmkin. Lirikalıq qosıqtı oqıw hám talqılaw muǵallimnen úlken sheberlik talap etedi. Al, kópshilik jaǵdaylarda qosıqqa ápiwayı tekst kózqarasınan qaraladı. Bunday jaǵdayda poeziyalıq kórkem óner sezim menen baylanıslılıǵı umıtılıp, qosıq mánisin qatarlar, sózler tiykarında jasırın beriliwı túsiniw bolmaydı. Nátiyjede oqıwshılar qosıqtaǵı obrazlılıqtıń mánisin tusine almaydı. Al, hár qanday shıġarma tiykarındaǵı jasırın mánisti oqıw miynet talap etetuǵın jumıs. Bulsız ádebiy bilimlendiriwdiń maqseti ámelge aspaydı. Poeziyalıq ırǵaqtı sezbew, tekst sózlerin tolıq túsiniw jetpew qosıqtı yadlawdı zerikerli jumısqa aylandıradı. Maǵlıwmatı túsiniwmegen shıġarmanı yadlaw ańsat bolmaydı. Bunı derlik barlıq klasslarda úyreniletuǵın "Ózbekstan Respublikasınıń Mámleketlik gimni" misalında kóriw múmkin. Bizge belgili, gimn kishi jastaǵı balalarǵa mólsherlep arnawlı jaratılmaydı. Sonlıqtan, onıń tekstindegi "hur o' lka," "to abad," "ilm-u fan," "shuhrating," "ajdodlar," "mardona ruhi senga yor," "o'chmas iymoni," "istiqlol mashoali," "tinchlik posboni,"

"haqsevar ona yurt," "mangu bol obod," "jo'sh urgan" sıyaqlı kóplegen sózler, sózlerdi oqıwshılardıń túsindirip túsindirip berilmese, bilimlendiriwden gózlengen maqsetke erisip bolmaydı. B.Qayıpnazarovtıń "Qıs" qosıǵın úyreniwde, álbette, tábiyat kórinislerin túsindiriw talap etiledi. Qosıqtı oqıwdan aldın onda súwretlengen tábiyat kórinisi haqqında sáwbet ótkeriledi yamasa qosıqtıń mazmunın túsiniw ushın oqıwshılar biliwi kerek bolǵan waqıyalardı qısqaşa ayıp beredi. Bizge belgili, qıs máwsimi gózzal kórinisi menen adamda jaǵımlı sezimlerde oyatadı. Qısta balalar shana ushıw, qarababa jasaw, qar atıspaq oynawdan úlken zawıq aladı. Qıstıń taza hawası ǵana emes, aq qarǵa burkengen terekler, dala-baǵlar insanda ájayıp bir keypiyat oyatadı.

B.Qayıpnazarovtıń "Qıs" qosıǵın úyreniw procesinde eger qar jawmaǵan bolsa, usı peyzaj súwretlengen súwretlerden paydalanıw da múmkin. Qıs máwsimi haqqında sóz bolǵanda, álbette, "gúmis" sıpatı qosıp ayıladı. Bul usı máwsim húkimdarlıǵı dáwirindegi kóriniske, qardıń appaq bolıp jiltırawına, kózdi qamastırıwınan. Bul qosıqtı úyreniw sabaǵı dáslep oqıwshılardıń túsiniwlerin anıqlawdan baslanadı. Qıstıń ózine tán belgileri, qısta oynalatuǵın oynılar, qıs kórinisi boyınsha soraw-juwap ótkeriledi. Oqıwshılardıń qıs máwsiminde suwıq bolıwı sebepli ayırım quslardıń úlkemizdi taslap qublaǵa ushıp ketiwi, qısta suwıqqa sáykes ıssı kiyimlerde kiyiwi haqqındaǵı túsiniwleri anıqlastırılıp, toltırıladı. Bunnan keyin muǵallım qosıqtı sóz benen oqıydı. Baslawısh klasslarda kórgizbeli bilim beriwdiń tiykarǵı forması qosıqtı sóz benen oqıw bolıp esaplanadı. Lirikalıq qosıqtı da oqıwshılar tolıqlanıw menen bir pútın túsiniwine erisiw áhmiyetli. Sonıń ushın qosıq birinshi márte oqılǵanda, hesh qanday túsindiriw berilmeydi. Shayır oqıwshılardı qanday tásir etkenin esapqa alıw, biliw zárúr. Oqıtıwshı qosıqtı sonday súwret penen oqıwı kerek, balalar onıń tiykarǵı mazmunın túsinsin, olarǵa janlı sóz kúshlirek tásir kórsetsin. Sonınan qosıqtı óz betinshe oqıw tapsırıladı. Oqıw ápiwayı bolıwı kerek. Oqıp atırǵanda tábiyiy zawıq, quwanış, qáhár sezimlerin qattı dawıs penen jalǵan bildiriwge jol qoymaw zárúr. Balalar qosıq oqılǵanda, qosıq qatarına ámel etiwı kerek, bul processte olardıń qosıq ritmin buzıwına erisiw kerek. Oqıwshılar qosıq tekstin óz betinshe oqıp atırǵanında xattaxtaǵa mánisi túsindiriletuǵın sózler jazıp qoyıladı. Mısalı B.Qayıpnazarovtıń "Qıs" qosıǵı úyrenilgende "qılıshın súyrep", "ızǵırıp", "úrǵın", "ombalap", "aq quyn" sózleri túsindiriledi. Bunnan soń, qosıq oqıwshılardı gezek penen oqıtıladı, onıń mazmunı boyınsha sorawlar tiykarında sáwbet ótkeriledi. Bunda tómendegi sorawlar beriliwi múmkin: "Qosıqta qaysı máwsim súwretlengen eken?," "Shayır qar jawǵan jerlerde nege uqsatadı?," "Qosıqta qar jawıwı nege uqsatılǵan?," Oqıtıwshı berilgen juwaplardı toltırıp, oqıwshılardıń qıs máwsimine baylanıslı túsiniwlerin bayıtadı.

"Qıs" (B.Qayıpnazarov) qosıǵının kólemi onsha úlken emes. Biraq ol qısta haywanlar turmısında júz beretuǵın ózgerislerde bilip alıwǵa jaqınnan járdem beredi. Bul qosıqtı oqıwdan aldın da oqıwshılar menen soraw-juwaplar ótkeriledi. Oqıwshılardıń itibarı haywanlardıń qısqı turmısına qaratıladı. Mısalı, qısta jabayı qoyanlardıń reńi ózgerip, qarda ózin dushpannan qorǵawshı aq reńge aylanıwı, ayıwdıń ósiwshi júnleri suwıqta jasawǵa qolaylı bolıwı haqqında túsiniw beriledi. Sıǵır teksti menen tanısıwdan aldın xattaxtaǵa "ayaz," "uytqı," "úrǵın," "muzǵalaq" sózleri jazılıp, mánisi túsindiriledi túsindiriw. Qosıqtı gezekpe-gezek oqıwshılardı tórt-bes márte oqıtılǵan keyin onıń mazmunı boyınsha soraw-juwap ótkeriledi. Qosıqtıń tolıq mazmunı úsh-tórt oqıwshıǵa ayıladı, olardıń pikir-usınısları toltırıladı. Bul temanı úyreniw procesinde mektep átirapına sayaxat shólkemlestiriw de múmkin. Qısta qar basqan dalalardı, tóbelerde, tereklerde, adamlardıń hám quslardıń qıstaǵı turmısın baqlaw oqıwshılardıń erkin pikirlewi hám sóziniń anıq, mazmunlı bolıwı ushın bay material beredi. Shayırdıń teksti de sorawlar tiykarında talqılanadı. Biraq, qosıq mazmunı haqqında oqıwshılardı kóp soraw beriw usınıs etilmeydi. Oqıwshılar qosıqtıń tiykarǵı mazmunın túsingenliklerine isenim payda etiwdiń ózi jetkilikli. Sonı da aytıw kerek, balalardıń ómiri, olardıń ózine tán pikirleri, sezimleri, qızıǵıwshılıqların sáwlelendiretuǵın, sonday-aq, zamanımız qaharmanları, qaraqalpaq xalqı, Watan qorǵawı, xalqımızdıń qaharmanlıq isleri haqqındaǵı qosıqlardıń mazmunın tolıǵıraq tallaw talap etiledi. Bunday qosıqlardı oqıwǵa arnawlı tayarlanadı: qosıq mazmunına tiykar bolǵan tariyxıy waqıya haqqında qısqaşa ayıp beriledi yamasa sáwbet ótkeriledi. Baslawısh klasslarda úyreniletuǵın kóplegen qosıqlardı analizlep, kórkem oqıp shınıǵılǵan soń, yadın kórkemlep ayıp beriw wazıypası tapsırıladı. Poeziyalıq sóz jeńil yadlap alınadı, balada estetikalıq sezim oyatadı. Kishi jastaǵı oqıwshılardıń dárejesine sáykes balalardı mas tilde jazılǵan ápiwayı ritimli qosıqlardı balalar tez hám ańsat yadlap aladı. Kishi jastaǵı oqıwshılardı qosıqtı qalay yadlaw kerekligi úyretiledi. Bunıń ushın muǵallım oqıwshılar menen qosıqtı teń qatarlı birneshe bólimge bóledi. Oqıwshılardı hár bir qatar aqırında pauza (toqtaw) islew, bunıń ushın qatar aqırında toqtaw belgisi bolıwı shárt emesligi, ritmik toqtawda dawıstı páseyiw kerek emesligi, bul tamamlanbagan pikirdi dawam ettiriwge imkán beriwı túsindiriledi hám bólingen bólimler gezekpe-gezek yadlap alınadı.

Epikalıq (haqıyqıy) qosıqlar yaqı poeziyalıq usıldaǵı ádebiy ertekler adamlar ómirinde júz bergen yaqı júz beriwı múmkin bolǵan qanday da bir waqıyanı ulıwmalastırıp aytqanda kórsetiw menen gúrrińlerge uqsaydı. Waqıyalardı kórsetiwshi qurallardıń tonı mazmunı qay dárejede ózlestirilgenine de ayrıqsha itibar qaratılıwı kerek. Bunda bilim beriw quralları - súwretlerden paydalanıw jaqsı nátiye beredi. Shıǵarma teksti ústinde islewde onı bólimlerge bóliw, hár bir bólimdegi tiykarǵı pikirdi anıqlaw, reje dúziw hám qayta ayıp beriw, qaharmanlardı sıpatlama beriw hám tárbiyalıq juwmaqlar shıǵarıw sıyaqlı tallaw jumısları ámelge asırıladı. Epikalıq qosıqlardıń prozalıq shıǵarmalar sıyaqlı túyini, kulminaciyası, sheshimi boladı. Sol sebepli shıǵarma mazmunı soraw-tapsırmalar arqalı talqılanadı. Soraw-tapsırmalar oqıwshılar tárepińde dúzilıwı múmkin. Bunday qosıqlardı tallaw shıǵarma waqıyaları procesinde qaharman jaǵdayların oqıwshıń kóz aldında anıq sáwlelendiriw imkaniyatın beredi. Bunda ayırım epizodlardı súwretler de sıziw múmkin. Epikalıq qosıqlardıń kórkem til qurallarınıń mánislerin ashıw, únles sózlerde anıqlaw, bánt hám qatarlar, buwınlar sanın belgilew, kórkem oqıw, ayırım epizodlardı yadlap alıw sıyaqlı jumıstır turleri qollanılsa, maqsetke muwapıq boladı. 4-klass sabaqlıǵında "Sálem beriw" (A.Seytjanov), "Raslıq" (S.Nurimbetov), "Sorayman men apamnan" (S.Abbazov) sıyaqlı epikalıq qosıqlar berilgen. Bul shıǵarmalar ústinde islewde de joqarıda atap ótilgen jumıstır turlerinen paydalanıw kerek.

Qosıqtı túsındırme oqıw sabaǵınıń dúzilisi tómendegishe boliwi múmkin: 1) qosıq mazmunın pütün túsiniw ushın onı sóz benen oqıp beriw (birinshi sintez); 2) qosıqta súwretlengen waqıt, hádiyse haqqında sáwbet (analiz); 3) qosıqtı sóz benen oqıwdı shınıǵıw (ekinshi sintez); 4) qosıqtı yadtan aytıp beriwge tayarlanıw. 5) epikalıq (waqıya) qosıqlar ústinde islew. Oqıwshılarda qosıq, nama sıyaqlı qosıq shıǵarmalarına baylanıslı túsiniqler 1-klasstan baslap qalıplestirilip barıladı. 2-klassqa kelip bul boyınsha bilimler birqansha tereńlestiriledi. Insanǵa tán sezimlerdi tábiyat penen úyreniwge baylanıslı usıllar járdeminde kórkem shıǵarmalardı túsiniw kónlikpeleri qalıplestiriledi. Uqsatıw, sıpatlaw, janlandırıw sıyaqlı ádebiy túsiniqlerdiń mánisi túsindirip barıladı. Poeziyalıq shıǵarmalar ústinde islew 3-4-klasslarǵa kelip avtordıń kózqarası, onıń usılı sıyaqlı máselelerge oqıwshılardıń itibarın qaratıw arqalı ámelge asırıladı. Poeziyalıq tekstlerdi tallawdaǵı qıynshılıqlardan biri shayır jaratqan súwretlewlik anlatıwshılıqqa óz betinshe mánis beriw tiykarında onıń kórkem pütünligine zıyan jetkermew bolıp tabıladı. Hár qanday shıǵarmalar teksti ústinde islew, bárinen burın, onı sóz benen oqıwdan baslanadı. Sońınan talqılaw járdeminde qosıqtan alınatuǵın ulıwma túsiniqler anıqlastırıladı, kórkem obrazdı túsiniwge, shıǵarmanıń atalıwına itibar qaratıladı. Qayta oqıw, yadlaw sıyaqlı wazıypalardı beriw tiykarında usınday kórkemlilikke túsiniwge erisiledi.

Sóz benen oqıw bul kórkem óner esaplanıp, ol insandaǵı sóylew kónlikpeleri hám kónlikpeler qatarı qalıplesip baradı. Tekstte sáwlelengen mazmundı anıq biliw sóz benen oqıwdıń tiykarǵı qásiyeti bolıp esaplanadı. Mazmunına qarap onıń ózine tán tonın da bildiriw maqsetke muwapıq boladı. Bunda dem alıw, dem shıǵarıw, dawıstıń túrliligi, bálentligi-tómenligi, aytılwı, toqtawı da óz tásirini kórsetedi. Teksttegi hár bir sózdiń mánisi, onıń qollanıwınan maqset kórkem oqıwda anıq seziledi. Oqıwdıń bul túrinde shıǵarmadaǵı keypiyat, insanǵa tán kewilshiliklerdi seziw ańsat boladı. Sóz benen oqıw járdeminde oqıwshılar hár qıylı janrdıǵı shıǵarmalardı durıs, tegis oqıwdı, pikir-usınısların izbe-iz hám túsiniqli jetkerip beriw, tallaw menen baylanıslı sociallıq-mádeniy hádiyselerge múnásibet bildiriwi múmkin boladı. Oqıwshılardı qosıq oqıwǵa úyretiwde tómendegiler áhmiyetli orın tutadı: ádebiy oqıw normalarına muwapıq halda sanalı, durıs, tegis hám sóz benen oqıw tiykarların iyelew hám bunnan bılay da jetilistirip barıw; berilgen tapsırmalar tiykarında ádebiy tekstlerdi erkin túrde "ishinde" oqıw hám onıń tiykarǵı mazmunın túsiniw, seziw; kórkem shıǵarmalardıń janr ózgeshelikleri hám usıl ózine tánliklerin ańlaǵan halda súwretli oqıw qábileti; qaharmanlardıń jaǵdayı, ruwxıy jaǵdayı, basqalar menen qatnasıqlarındaǵı ornına qarap oqıw tonında olardı súwretlewge háreket ete alıw; klasısları aldında súwretli oqıw ushın óz betinshe tayarlıq kóre alıw; rollerge bólip oqıwdı iyelew; kórkem shıǵarma yamasa onıń ayırım bóleklerin deklamaciyalawda sóz benen oqıw talaplarına ámel ete biliw; kórkem shıǵarmada sáwlelengen hádiyseler, ádebiy qaharmanlar, olardıń is-háreketleri arasındaǵı logikalıq hám mazmunlı baylanıstı belgiley alıw; shıǵarma tekstin tiyisli bólimlerge ajırata alıw; shıǵarma yamasa onıń ayırım bólimlerine tán bolǵan tiykarǵı pikirdi ajırata alıw (muǵallım járdeminde); kórkem shıǵarmanı onda sáwlelengen ruwxıy halatlar boyınsha (oqıtıwshı járdeminde) talqılay alıw; qaharmanlardaǵı jazıwshı názerde tutqan, súwretlegen ol yamasa bul ruwxıy-ádep-ıkramlılıq ózgesheliklerdi tastıyıqlaw yaqı biykarlaw ushın shıǵarmadan tiyisli misal, úlgiilderdi tańlap alıw hám sıpatlap bere alıw; súwretlenip atırǵan ádebiy hádiyseler yaqı qaharmanlarǵa baylanıslı avtordıń kózqarasın ajırata alıw hám basqalar. [5, 5-6].

Sóz benen oqıwda logikalıq áhmiyetke ayırıqsha itibar qaratıladı. Zárúr jaǵdaylarda ayırım túsiniqler, sóz hám gápler, abzaclardı qayta oqıw, oqıw tempin tekst mazmunı hám tonı talabına beyimlestiriw, toqtawlarǵa itibar beriw talap etiledi. Súwretli oqıwdıń áhmiyetli tárepi sóz texnikasın iyelew bolıp, bunda sózdi durıs oqıw hám oqıw, onı durıs aytıw áhmiyetli esaplanadı. Sózdiń durıs oqılıwı hám aytıwı menen bir qatarda ses kúshi, bálentligi, sestıń ózgeriwshenligi de úlken orın iyeleydi. Oqıw sabaqlarında anlatpa oqıw oqıwshılardan toqtaw belgilerige ámel etiwdi talap etedi. Baslawısh klasstı pitkerge oqıwshılar noqattan keyin dawıstı páseytiw, soraw, úndew belgileri qollanılgan orınlarda dawıstı zárúr dawısta oqıwǵa úyrenedi. Oqıwshılardı gápte qatnasıp atırǵan irkilis belgilerine saykes túrde oqıwǵa úyretiw jeterli emes. Buniń ushın gáptegi tiyisli mazmun-mazmunınan kelip shıqqan halda onda bildirilgen kóterińkilik, tańlanıw, hayran qalıw, qayǵı sıyaqlı jaǵdaylardı ózlestiriw zárúrligin ańlaw kerek.

Oqıwshılar noqattıń gáptiń aqırına qoyılıwı, uyqas bólekler arasında útir, baylanıslı bolmaǵan jaǵdaylarda baslawısh hám bayanlawısh arasında tire, ulıwmalastırıwshı sózden keyin bolsa eki noqat qollanıwın ózlestiredi. Muǵallım úlgiisi oqıwshı ushın jaqsı kórsetpe. Sonıń ushın dáslep muǵallımniń ózi oqıp beriw maqsetke muwapıq.

ÁDEBIYATLAR

1. Matchon, S. Adabiy ta'lim va mutolaa madaniyati. – Toshkent: BAYOZ, 2023. – 89-b.
2. Ҳомидий ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 93-b.
3. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. – 18-b.
4. Ҳомидий ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 92-6.
5. To'xlijev B. Ifodali o'qish. 5-sinf. – Toshkent: BAYOZ, 2015. – 5–6-b.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar matni ustida ishlash

Rezyume: Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda she'r shaklida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar, ularni badiiy va ma'nosini anglab o'qishga o'rgatish haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: she'riy matn, epik she'r, lirik she'r, his-tuyg'u, ovoz, ritm.

Работа над текстом художественного произведения в младших классах.

Резюме: В этой статье речь идет о рассказах, сказках, то есть стихотворных стихотворениях и лирических песнях, написанных в виде песен в начальных классах, и обучении их художественному чтению и пониманию их смысла

Ключевые слова: поэтический текст, эпическое стихотворение, лирическое стихотворение, эмоции, голос, ритм.

Working on the text of a work of fiction in the lower grades.

Abstract: This article deals with stories, fairy tales, that is, poetic poems and lyric songs written in the form of songs in elementary grades, and teaching them to read fiction and understand their meaning

Key words: poetic text, epic poem, lyric poem, emotion, voice, rhythm.

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ САЙЛАЎ НЫЗАМШЫЛЫҒЫНДА «САЙЛАЎ КОМПАНИЯСЫ»
ТҮСИНИГИНИНГ ОРНЫ****Шамшетов Ш.С.***Қарақалтақ мәмлекетлик университети*

Мәмлекетимизде соңғы жылларда әмелге асырылған реформалар сиясий ҳәкимияттың тийкаргы институтларын қәлиплестириў принциплерине түпкиликли өзгерислер киргизди. Ўзбекстан Республикасы Конституциясының 128-статясында Ўзбекстан Республикасының пуқаралары мәмлекетлик ҳәкимият ўәкиллик уйымларына сайлаў хәм сайланыў хуқықына ийе екенлиги белгиленген [1]. Буннан тысқары, Ўзбекстан Республикасы Сайлаў кодексиниң 3-статясына муўапық, Ўзбекстан Республикасында сайлаў улыўма, тең, тиккелей сайлаў хуқықы тийкарында жасырын даўыс беріў жолы менен өткериледи [2].

Нызамға муўапық, сайлаў Ўзбекстан Республикасы Конституциясы, нызамлар хәм басқа да нормативлик хуқықый ҳүжетлерге муўапық мәмлекетлик ҳәкимият уйымлары, жергиликли мәмлекетлик ҳәкимият уйымларын қәлиплестириў ямаса лаўазымлы шахсқа ўәкиллик беріў мақсетинде пуқаралардың ерк-ықрарын тиккелей сәўлелендириў формасы болып табылады.

Мәмлекетимиз басшысы Ш.М.Мирзиёев айтып өткени сыяқлы, «Халықтың сайлаў мәдениятын, партиялардың сиясий активлигин асырыў, сайлаўшылар менен ислесиўди жетилистириў – биз ушын әҳмийетли ўазыйпа есапланады» [3]. Жоқарыда көрсетилген мақсетлерге ерисиўде сапалы сайлаў кампаниясын шөлкемлестириў үлкен әҳмийетке ийе болады.

Көпшилик изертлеўшилер сайлаў кампаниясын арнаўлы феномен деп тән алмайды, оны тек сайлаў, сайлаў процесси, сайлаў системасы, сайлаў хуқықый қатнасықлары сыяқлы түсиниклер менен байланыстырып тилге алады. Солай етип, С.Д.Князев хәм В.М.Цырфаның пикирлерине көре, «сайлаў процесси сайлаў кампаниясы қатнасыўшыларының өз сайлаў ўәкилликлерин әмелге асырыўының тәбийий зәрүрли шәрти болып, ол сайлаўды шөлкемлестириў хәм өткеріўдиң процессуаллық тәреплериниң халық ҳәкимлигиниң ўәкиллик тийкарларын демократиялық хәм әдалатлы қәлиплестириў мақсет хәм ўазыйпаларына муўапықлығын тәмийинлейди» [9, 13-14]. Буннан тысқары, юридикалық әдебиятларда кең мәнисте «сайлаў процесси» термини «сайлаў кампаниясы» термининиң мазмунын өз ишине қамтып алады, деген пикирлер қәлиплескен. Мәселен, О.К.Тургуновтың пикирине көре, «сайлаў процесси» түсиниги «сайлаў кампаниясы»на қарағанда кең, ямаса басқаша айтқанда «сайлаў кампаниясы» «сайлаў процесси» түсиниги ишине кирип кетеди. Мәселен, босап қалған орынларға депутатты сайлаў хәр қандай ўақытта, яғный сайлаў кампаниясы дәўиринен тысқары ўақытларда да болыўы мүмкин, бул «сайлаў процесси»ниң «сайлаў кампаниясы»нан кеңлигин көрсетиўши биринши тийкар есапланады [6, 126]. Соның менен бирге, «сайлаў системасы» түсинигинен кең мәнисте пайдаланыў қатаң хуқықый мәниске ийе емес хәм дерлик тийкарланбаған, себеби ол сайлаўлар, сайлаў кампаниясы хәм сайлаў процесси сыяқлы категорияларды көп тәрептен қайталайды», деген пикирлер де жүритиледи [7, 38]. Заманағой илимий изертлеўлерде «сайлаў кампаниясы» термининиң еки тийкаргы анықламасы кең қолланылады. Сиясий процесслер изертлеўшилері В.Д.Нечаев хәм Т.В.Евгеньева «сайлаў кампаниясы» терминин кең мәнисте «пуқаралардың өз ерк-ықрарын еркин сәўлелендириў мақсетинде нызам менен тәртіплестирилетуғын хәм сайлаў комиссиялары тәрепинен шөлкемлестирилетуғын иләжлар комплексы», деп есаплайды [11]. Сайлаў технологиялары изертлеўшилері, атап айтқанда, В.В.Полуэктов «сайлаў кампаниясы» термининиң тар мәнисиндеги анықламасынан пайдаланады. Тар мәнисте «сайлаў кампаниясы» термини талабан (партия) хәм оның командасының сайлаўдың өзлери қәлеген нәтийжесин тәмийинлеўге қаратылған хәрекетлери болып табылады [12]. Мәселен, мәлим бир дәўирде мәмлекетте президент сайлаўы бойынша сайлаў кампаниясы алып барылмақта хәм хәр бир талабан өз сайлаў штабына ийе болып, өз сайлаў кампаниясын жүргизеди. Юридикалық энциклопедияда төмендеги анықлама берилген: «сайлаў кампаниясы – бул болажақ сайлаўларда өзине көбирек сайлаўшыларды тартыў, олардың қоллап-қуўатлаўын тәмийинлеў мақсетинде сиясий партиялар хәм талабанлар тәрепинен алып барылатуғын үгит-нәсият ис-иләжлары системасы» [4, 316]. Көрип турғанымыздай, усы анықлама тар мәнистеги «сайлаў кампаниясы» термининиң анықламасына жақынырақ болып табылады.

«Сайлаў кампаниясы» термининиң жоқарыда нәзерде тутылған еки анықламасы тек ғана илимий жәмийетшилиқ хәм юридикалық әдебиятларда емес, бәлки ғалаба хабар қураалларында да бирдей кең тарқалған. Сол себебли, терминологияда айырмашылықлар жүзеге келмеўи ушын әдебиятларда «сайлаў кампаниясы» термини көбинесе тек талабан ямаса партияның сайлаў алды үгит-нәсиятын нәзерде тутады, кең мәнисте болса кампанияны «сайлаў» термини арқалы жүритеди. Сайлаў кампаниясының усыған уқсас кең анықламасын О.П.Кудинов та усынады [10]. Б.Т.Мусаев, К.Р.Алиева хәм Б.А.Наримановлардың пикиринше «сайлаў – бул пуқаралардың сайлаў кампаниясына қатнасыў жолы менен сайлаў хәм сайланыў хуқықын әмелге асырыў формасы» [5, 95]. Бирақ, бизиң пикиримизше, даўыс беріў нәтийжелерин таярлаў, өткеріў хәм санап шығыў процесслерин сәўлелендириўши «сайлаў» термини көп тәрептен «сайлаў процесси» термини менен синоним болып табылады.

Сайлаў алды ўгит-нәсиятлаў жумисларында ҳәр түрли жәрдем топарлары, жәмийетлик шөлкемлери, ғалаба хабар қураллары ҳәм басқалар да қатнасады. Сайлаў кампаниясы дәўиринде сайлаў алды ўгит-нәсиятлаў жумисларының тийкарғы формалары (усыллары) сайлаў жыйналыслары ҳәм митинглерди өткерий, газеталарда мақалаларды баспадан шығарыў, сайлаўға тийисли афишалар ҳәм плакатларды жайластырыў, радио ҳәм телевидение арқалы шығып сөйлеўлер болып табылады [8].

Егер «сайлаў кампаниясы» терминин тар мәнисте көрип шықсак, төмендеги шахслар ҳәм шөлкемлер талабан ямаса партия сайлаў кампаниясының субъекти болыўы мүмкин: сийсий партиялар; сайланатуғын лаўазымларға талабанлар; талабанлардың ўәкилликли ўәкиллери; имзалар жыйнаўшылар; талабанлардың исенимли ўәкиллери ҳәм басқалар.

Ўзбекстан Республикасының әмелдеги Сайлаў кодексинде «сайлаў кампаниясы» термининин мазмуны ашып берилмеген. Соның менен бирге, усы термин атап айтылған нормативлик-хуқықый ҳужжетте бир неше мәрте қолланылады. Мәселен, Ўзбекстан Республикасы Сайлаў кодексинин 28-статьясында сайлаўшылардың бирден-бир электрон дизими ўәкилликли мәмлекетлик уйымлар тәрәпинен усынылатуғын мәлимлеме негизинде қәлипестириледи ҳәм жаңаланып турылады, сайлаў кампаниясы дәўиринде болса тийисли участкалық сайлаў комиссиялары тәрәпинен анықтастырылыўы кереклиги белгилеп қойылған.

Сайлаў кампаниясы пукаралардың өз сайлаў хуқықларын әмелге асырыў мүмкиншилигине ийе болған дәўир болып табылады. Сол себепли де, «сайлаў кампаниясы» түсинигин тек ғана нызамшылықта беккемлеў менен шекленбей, сайлаў ҳәм сайланыў конституциялық хуқықларын әмелге асырыўдың мақсет ҳәм ўазыйпаларына сәйкес келетуғын оның темпорал (ўақтыншалық) компонентин де анықлаў зәрүр.

Сондай-ақ, Ўзбекстан Республикасы Сайлаў кодексинин 36-статьясында Ўзбекстан Республикасы Президенти сайлаўы, Нызамшылық палатасы депутатларының ҳәм жергиликли Кеңеслер депутатларының сайлаўы бойынша сайлаў кампаниясы басланғанлығы олардың ўәкилликлери мүддети тамамланыўынан кеминде үш ай алдын Орайлық сайлаў комиссиясы тәрәпинен ғалаба хабар қуралларында жәрияланады, деп белгиленген. Нызамшылықта нәзерде тутылған мүддетинен алдын даўыс бериўди белгилеў жағдайлары буннан тысқары. Сайлаў процесси субъектлери арнаўлы бир сайлаў ҳәрекетлерди әмелге асырыў хуқықына ямаса миннетлемесине ийе болған ўақыт дәўиринин нызамшылықта белгилениўи сайлаў кампаниясының мәнисин ашып бермейди ҳәм сайлаў кампаниясының тап усиндай ўақыт координаталарын белгилеўде нызам шығарыўшының нелерге әмел қылғанын анализлеў ҳәм баҳалаў имкәниятын да бермейди.

Атап өтиўимиз керек, сайлаў процесси қатнасыўшыларының хуқықый жағдайын белгилеўде ҳәм сайлаў процесси динамикасын тәртипке салыўда нызам шығарыўшы «сайлаў кампаниясы» орнына «сайлаў дәўири» ямаса «сайлаў кампаниясы дәўири» атамаларын қоллайды. Мәселен, Ўзбекстан Республикасы Сайлаў кодексинин 26-статьясы 5-бөлиминде сайлаў комиссиясының қарарына муўапық комиссияның баслығы, баслықтың орынбасары, хаткери яки басқа ағзасы сайлаўға таярлық көриў ҳәм оны өткерий дәўиринде өндириллик яки хызмет ўазыйпаларын орынлаўдан сайлаў өткерий ушын ажыратылатуғын қаржылар есабынан орташа айлық ис ҳақысы сақланған ҳалда азат етилиўи мүмкинлиги беккемленген. Ўзбекстан Республикасы Сайлаў кодексинин 44-статьясы 1-бөлиминде муўапық, «Сайлаў алды ўгит-нәсияты – сайлаў кампаниясы дәўиринде әмелге асырылатуғын ҳәм сайлаўшыларды талабан яки сийсий партияны жақлап даўыс бериўге шақырыўға қаратылған искерлик болып есапланады».

Бир сораў туўылады: «сайлаўды өткерий» қашан тамамланады? Сайлаўды өткерий ҳәм сайлаў кампаниясының жуўмақланыўы бир мәнистеги процесслерме? Шамалап айтыўымыз керек, кампания оның нәтийжесине ерисилгенде, ал сайлаў болса – мәмлекет ҳәкимияты органының қәлипесиўи ямаса лаўазымлы шахсқа кепилликлер берилиўи менен жуўмақланады. Бирақ, даўыс бериў нәтийжелерине көре ўәкилликли орган сайланбай қалыўы да мүмкин, лаўазымлы шахс болса сайланбаўы ямаса оның сайланыўы ҳаққындағы қарар нызамшылықта нәзерде тутылған тийкарларға көре бийкар етилиўи, сайлаў ҳақыйқый емес деп табылыўы мүмкин. Солай етип, сайлаў нәтийжелери сыпатында қайта сайлаўларды белгилеў зәрүрлиги болыўы да мүмкин. Бунда белгиле бир сайлаўда сайлаў кампаниясы жуўмақланды, ал мәмлекетлик орган (лаўазымлы шахс) сайлаўы даўам етпекте, деп айтыўымыз мақсетке муўапық. Анықрағы, олар жаңа сайлаў кампаниясы шеңберинде, қайта сайлаўлар өткерий ҳаққындағы қарар жәрияланғаннан соң даўам етеди.

Солай етип, бизиң пикиримизше, сайлаў кампаниясы барлық талабанлардың кампаниясы менен бир қатарда ўәкилликли мәмлекетлик уйымлар, сайлаў комиссиялары ҳәмде сайлаў процессине қатнасыўшы барлық шахслар ҳәм шөлкемлердин ҳәрекетлерин де өз ишине қамтып алады.

Соннан келип шығып, «сайлаў кампаниясы» түсинигине төмендеги анықламаны бериўди усыныс етемиз: «Сайлаў кампаниясы дегенде сайлаўды белгилеў ҳаққындағы шешим рәсмий жәрияланған күннен баслап сайлаўды шөлкемлестиретуғын сайлаў комиссиясы есабаты усынылғанға шекем болған дәўирде сайлаўға таярлық көриў ҳәм оны өткерий менен байланыслы искерлик ҳәм болажақ сайлаўда сайлаўшылардың максимал дәрежеде қоллап-қуўатлаўын тәмийинлеў мақсетинде президентлик лаўазымына, депутатлыққа талабанлар ҳәм олардың партиялары тәрәпинен сайлаў алды бәсекисинде алып барылатуғын ўгит-нәсият ис-иләжлары комплекси түсиниледи». Усы анықламаны Ўзбекстан Республикасы Сайлаў кодексинде беккемлеп қойыўды усыныс етемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2023.
2. Ўзбекистон Республикаси Сайлов кодекси. // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 19.12.2023 й., 03/23/883/0949-сон.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 24.01.2020. // Халқ сўзи. – 25 январь, 2020 йил, №19 (7521).
4. Юридик энциклопедия. / Ю.ф.д., профессор У.Таджихановнинг умумий таҳририда. – Т.: Шарқ, 2001.
5. Musayev B.T., Aliyeva K.R., Narimanov B.A. Konstitutsiyaviy huquq. // Darslik. – Toshkent: TDYuU, 2020.
6. Turg'unov O.K. Saylov huquqi. Darslik. – Toshkent: TDYuU, 2016.
7. Арановский К.В. Избирательное право России (понятие и основные институты): учеб. пособие. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2007.
8. Головистикова А.Н. Толковый словарь юридических терминов. – М.: «Эксмо», 2007.
9. Князев С.Д. Избирательный процесс в Российской Федерации. Понятие. Структура. Стадии / С.Д. Князев, В.М. Цырфа. – Хабаровск: Избирательная комиссия Хабаровского края, 2000.
10. Кудинов О.П. Большая книга выборов: Как проводятся выборы в России. – М.: Арт Бизнес Центр, 2003.
12. Нечаев В.Д. Технологии политического успеха. – М.: Высшая школа управления, 2007.
13. Полужетов В.В. От двери к двери. Полевые технологии в избирательных кампаниях. – М.: Русская панорама, 2002.

Ўзбекистон Республикаси сайлаў нызамшылыгында «сайлаў кампаниясы» түсинигиниң орны

Резюме. Мақалада Ўзбекистон Республикаси сайлаў нызамшылыгында «сайлаў кампаниясы» түсинигиниң орны ҳаққында пикирлер келтирилген ҳам «сайлаў кампаниясы» түсиниги менен «сайлаў», «сайлаў процесси», «сайлаў системасы» түсиниклер ортасында салыстырмалы анализ берилген. Сондай-ақ, «сайлаў кампаниясы» түсинигине авторлык анықламасы берилген, сайлаў ҳаққындағы нызамшылық базасы анализленген, айырым терминлердин мазмун-мағанасы ашылып берилген.

Таяныш сөзлер: сайлаў, сайлаў кампаниясы, сайлаў процесси, сайлаў системасы, сайлаў дәври.

Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилигида «сайлов кампанияси» тушунчасиниң ўрни

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилигида «сайлов кампанияси» тушунчасиниң ўрни ҳақида фикрлар келтирилган ва «сайлов кампанияси» тушунчаси билан «сайлов», «сайлов жараёни», «сайлов тизими» тушучалари орасида қиёсий таҳлил қилинган. Шунингдек, «сайлов кампанияси» тушунчасига муаллифлик таъриф берилган, сайлов қонунчилиги базаси таҳлил қилинган, айрим ибораларнинг мазмун-маъноси очиқлиб берилган.

Таянч сўзлар: сайлов, сайлов кампанияси, сайлов жараёни, сайлов тизими, сайлов даври.

Значение понятия «избирательная кампания» в избирательном законодательстве Республики Узбекистан.

Резюме. В данной статье анализируются различные взгляды о роли понятия «избирательная кампания» в избирательном законодательстве Республики Узбекистан, а также проведен сравнительно-правовой анализ понятия «избирательная кампания» с такими понятиями как «выборы», «избирательный процесс» и «избирательная система». В статье также дается авторское определение понятия «избирательная кампания», анализируются основы избирательного законодательства, раскрывается смысл некоторых терминов.

Ключевые слова: выборы, избирательная кампания, избирательный процесс, избирательная система, период выборов.

The meaning of the concept of “election campaign” in the electoral legislation of the Republic of Uzbekistan

Summary. The article analyzes different views on the role of the concept of “election campaign” in the electoral legislation of the Republic of Uzbekistan, as well as a comparative legal analysis of the concept of “election campaign” with such concepts as “elections”, “election process” and “electoral system”. The article also gives the author’s definition of the concept of “election campaign”, analyzes the fundamentals of election legislation, and reveals the meaning of some terms.

Key words: elections, election campaign, electoral process, electoral system, election period.

ФРАНЦИЯДА РАҚОБАТ ҚОНУНЧИЛИГИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИКНИНГ ИҚТИСОДИЙ-ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Адашов Х.Х.

Мустақил изланувчи

Рақобат қоидаларини бузганлик учун ҳуқуқий жавобгарлик чораси қонунийлик ва тартиботни таъминлашнинг муҳим ҳуқуқий воситасидир. Замонавий шароитларда рақобатнинг иқтисодиётга таъсирини ҳисобга олмаган ҳолда рақобат ҳуқуқи институтларини ўрганиш ҳатодир. Т.Я. Хабриеванинг фикрича, “Иқтисодий-ҳуқуқий тадқиқотларни ўтказиш биринчи навбатда рақобат ҳуқуқини ривожлантириш мақсади учун ҳам зарурдир. Бозор иқтисодиёти, хусусан, молиявий бозорнинг жадал ўсиши билан боғлиқ ҳолда, бозорни тартибга солувчи (кўпинча “қўриқчи ит” (watchdog) ролини ўйнайдиган давлатнинг ваколатли органи) бозорни кузатиши ва бир вақтнинг ўзида унинг иштирокчилари ўртасидаги низоларни ҳал қилиши керак. Шу билан бирга, бир томондан рақобатни ривожлантиришга ёрдам берадиган, иккинчи томондан эса бозор иштирокчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган эркинлик ва чекловларнинг оптимал мувозанатини топиш керак” [1., 26].

Глобаллашув жараёнлари ва бозор муносабатларининг эволюцияси таъсири остида рақобат соҳасида янги турдаги ҳуқуқбузарликлар пайдо бўлмоқда, жавобгарликнинг ҳуқуқий ва иқтисодий жиҳатлари нисбати тўғрисидаги масала эса тобора муҳим аҳамият касб этмоқдаки, ва бу ҳам хорижий, ҳам Ўзбекистон юридик доктринасида қизғин муҳокамаларга сабаб бўлмоқда. Рақобат ва иқтисодиёт ўртасидаги боғлиқлик ғоясини қўллаб-қувватлаган А.Г. Сушкевичнинг таъкидлашича, “рақобат ҳуқуқи институтларининг иқтисодий муҳит ҳолатига мос қилини, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг хатти-ҳаракатларини тартибга солиш орқали рақобатни ҳимоя қилиш қобилияти бугунги кунда рақобатни ҳуқуқий ҳимоя қилиш тарихида тенг бўлмаган асослиқ билан текширилмоқда. Кўринишларнинг қайта баҳоланиши хусусий иқтисодий ҳокимият табиати чуқур ўзгариши билан боғлиқ [2., 110]. Франция тажрибаси, авваламбор, маъмурий судлар иқтисодий назорат билан боғлиқ низоларда иқтисодий таҳлил услубини муваффақиятли қўллашлари билан эътиборлидир

(хусусан, концентрацияларни ҳал этиш тўғрисидаги қарорларни назорат қилиш соҳасида, бу эса “қулаётган корхона” назарияси каби мураккаб назарияларни қўллашга олиб келди) [3., 110]. Бундан ташқари, Ўзбекистон рақобат тўғрисидаги қонунини ишлаб чиқишда Франция тажрибаси ҳам ҳисобга олинган. Шунинг учун, сўнгги бир неча йил ичида Франция қонунчилигининг сезиларли ўзгаришини инобатга олган ҳолда, Франция қонунчилиги ва амалиётида бозор таъсири кучини рақобатни суиистеъмол қилиш институтларини ўрганиш мақсадга мувофиқдир [4., 3]. Рақобат қоидаларини бузганлик учун жавобгарлиқнинг хусусиятларини муҳокама қилишдан олдин, ушбу муносабат бўйича француз ёндашувига нисбатан тадқиқотчиларнинг эътибор қаратган хусусиятларни, яъни: “ҳуқуқий муносабатларнинг икки гуруҳини: мавжуд рақобатни ҳимоя қилишга қаратилган муносабатлар (*droit de la concurrence*); ва рақобат ҳолатини тартибга солувчи муносабатлар (*concurrence deloyale*), яъни инсофсиз рақобат ҳаракатларини тўхтатишга қаратилган муносабатлар” [5., 127] га алоҳида эҳтибор қаратиш лозим.

Шуни ҳисобга олиш керакки, агар рақобатга қарши ҳуқуқий муносабатлар Франция Савдо Кодекси (ФСК) қоидалари билан тартибга солинса, инсофсиз рақобат ҳаракатлари 1804 йилги Франция Фуқаролик Кодекси билан тартибга солинади. (ФФК) [6]. ФСКнинг 1382 ва 1383-моддалари деликт жавобгарлик тўғрисидаги умумий меъёрларни белгилайди ва хусусан, француз доктринаси томонидан ишлаб чиқилган инсофсиз рақобатнинг қуйидаги турларига нисбатан қўлланилади: паразитлаш (*parasitisme*); имитация (*imitation*); дискредитация (*denigrement*); дезорганизация (*desorganisation*).

ФСКнинг 1382-моддаси бир шахснинг бошқа шахсга зарар етказган ҳар қандай ҳаракати, зарар етказилган шахсни унинг ўрнини қоплашга мажбур қилади. ФСКнинг 1383-моддаси ҳар бир шахс нафақат ўз ҳаракатлари, балки ўз бепарволиги ёки эҳтиётсизлиги туфайли етказилган зарар учун ҳам жавобгардир.

Франциянинг монополияга қарши қонунчилиги эркин рақобат тамойилига асосланган, субъектларнинг рақобат муносабатлари эса “Нархлар эркинлиги ва рақобат тўғрисида”ги тўртинчи китоб нормалари билан тартибга солинади [7]. Мазкур кўриб чиқилаётган китобида рақобатга қарши курашиш амалиётлари, корхоналарнинг иқтисодий концентрацияси, тадбиркорлик фаолиятининг шаффофлиги, рақобатга қарши ҳаракатлар, рақобат муносабатлари иштирокчиларининг тақиқланган ҳаракатлари тўғрисидаги нормалар мавжуд. Рақобат бўйича Кенгашнинг мақоми ва ваколатлари, шунингдек, монополияга қарши терговларни ўтказиш қоидалари Кодекснинг алоҳида моддаларида тартибга солинади.

ФСКнинг L.420-1-моддасига кўра, келишилган ҳаракатлар, битимлар, ўзаро тил бириктириш, агар улар рақобат муносабатларини чеклашга ёки унинг амал қилишини бузишга қаратилган ёки шунга олиб келиши мумкин бўлса, шунингдек, қуйидагилардан иборат ҳаракатлар тақиқланади: бозорга кириш ёки бошқа корхоналарнинг эркин рақобат ҳаракатларини чеклаш; бозорда нархларни эркин белгилашга тўсқинлик қилиш; маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишни, инвестицияларни ёки техник ривожланишни чеклаш ва назорат қилиш; бозорларни ёки таъминот манбаларини бўлиб олиш.

Франция қонунчилиги устуворлик тушунчасини очиб бермайди ва унинг аниқ мезонларини тавсифламайди. ФСКнинг L.420-2-моддаси 1-қисмига кўра, шахс ёки шахслар гуруҳи томонидан ички бозорда ёки унинг алоҳида қисмида устун мавқени суиистеъмол, хусусан, товарни сотишдан бош тортиш, товарни сотишда камситувчи шартларни белгилаш, контрагентнинг асоссиз тижорат талабларини бажаришдан бош тортганлиги сабабли ўрнатилган муносабатларини бекор қилиш каби ҳаракатлар тақиқланади. Шунингдек, шахс ёки шахслар гуруҳи томонидан мижоз корхона ёки етказиб берувчига нисбатан ўзаро иқтисодий боғлиқлик ҳолатини суиистеъмол қилиш, агар бундай суиистеъмоллик рақобатнинг амал қилиши таъсир қилиши мумкин бўлса, тақиқланади.

Шундай қилиб, Франция қонунчилигида устуворлик мезонларининг йўқлиги судьяларга нафақат қонуннинг мажбурий нормаларини, балки корхонанинг бозордаги улуши ҳамла унинг рақобатчилар улуши билан ўзаро нисбати, корхона ва бозорнинг жойлашган жойи, транспорт коммуникациялари ҳолати, корхонанинг савдо алоқалари ва бошқалар каби кўрсаткичларга амал қилиб, мослашувчан ёндашувни амалга ошириш имконини беради. Агарда устуворлик мавқени суиистеъмол қилиш ҳолатларини тергов қилишда далиллар билан боғлиқ муаммолар юзга келса, устуворлик ҳолатини аниқлашда бозордаги улуши ва бозорга кириш ҳолатлари ҳисобга олинади.

ФСК L.430-1-моддаси иқтисодий концентрация ҳолатининг пайдо бўлишини иккита белгисини белгилайди: 1) илгари мустақил бўлган икки ёки ундан ортиқ корхоналарнинг қўшилиши;

2) бир ёки бир нечта корхона ёки бир ёки бир нечта шахс ҳеч бўлмаганда битта корхонани назорат қилиб, тўғридан-тўғри ёки билвосита бир ёки бир нечта бошқа корхоналарнинг барчасини ёки унинг бир қисmini назорат қилади ёки устав капиталидаги улушни олади ёки активларни сотиб олади, ёки шартнома бўйича ҳуқуқларни олади ёки бошқа усул билан назорат қилади.

Франция қонунчилигида корхоналарнинг қўшилиш ва бирлашишини, агар бундай ҳаракатлар иқтисодиётнинг алоҳида тармоқлари ёки умуман иқтисодий вазият самарадорлигини ошириш учун фойдали деб топишган бўлса, рақобатни бузиш деб ҳисобланмайди. Франциянинг монополияга қарши органи рақобатни ҳимоя қилиш ва иқтисодий концентрацияга оид ишларни тергов қилиш соҳасида кенг ваколатларга эга. Иқтисодиёт вазири иқтисодий концентрациянинг амалга оширилиши билан боғлиқ битимга қарши бўлган ҳолларда, Рақобат Кенгаш бундай битимнинг қонунга мувофиқлиги ҳақида эмас, балки битим амалга оширилишининг ижобий иқтисодий оқибатлари мавжудлиги ёки йўқлиги тўғрисида қарор қабул қилади.

Рақобат Кенгаши рақобатни ҳимоя қилиш билан боғлиқ турли тоифадаги ишлар бўйича хулосалар бериш ҳуқуқига эга. Мисол учун, 2001 йил 6 декабрдаги Рақобат Кенгаш франчайзинг билан боғлиқ масала бўйича қарор

[8]. қабул қилган. Ишнинг мазмунига кўра, франчайзер (лицензиар) ўзининг барча франчайзи (лицензиат)лари учун махсус тарифлар ва хизмат сифатини яхшилаш билан боғлиқ талабларни қўяди, яъни бундан мақсад харидор ўзининг танлаган брендларининг сифатлилиги ва ишончли эканлигига ишонч ҳосил қилишдир. Рақобат Кенгаши ушбу келишув катта иқтисодий фойда келтиришини ва барча истеъмолчиларга тегишли эканлигини аниқлаб, лицензиар фойдасига қарор чиқаради. Кенгашнинг 2005 йил 5 декабрдаги 05-D-66-сонли бошқа бир қарориди [9] бир нечта компаниялар, шу жумладан “Филипс-Франс” ва “Сони-Франс” ФСКнинг L.420-1-моддасига зид равишда тавсия этилган нархларни айрим турдаги электрон ускуналар учун белгилаш мақсадида ўз воситачилар билан тил бириктиради, натижада эса Рақобат Кенгаши мазкур кўрсатилган компанияларнинг ҳар бирига 16 миллион евро миқдорида жарима қўллайди.

Францияда монополияга қарши қонунчиликни бузганлик учун нафақат жисмоний, балки юридик шахсларга нисбатан ҳам маъмурий ва жиноий жавобгарлик чораси назарда тутилган. Рақобат соҳасидаги қоидабузарликлар учун санкцияларнинг асосий ҳажми ФСКнинг махсус нормаларида белгиланган. Мисол учун, ФСКнинг L.420-6-моддасига мувофиқ, ҳар қандай жисмоний шахс савдо соҳасида фирибгарликни режалаштириш, ташкил этиш ёки ундан фойдаланишдаги иштироки учун ушбу Кодекснинг L.420-1 ва L.420-2-моддаларида назарда тутилган, тўрт йил қамоқ жазоси ва 75 минг евро жарима жазоси билан жазоланади. Суд маҳкумни ҳал қилув қарорини суд кўрсатган оммавий ахборот воситаларида эълон қилишга мажбурлаши мумкин. Суднинг ҳал қилув қарори тўлиқ ёки қисман эълон қилиниши мумкин ва мазкур эълон қилиш маҳкумнинг ҳисобидан амалга оширилади.

ФСКнинг L.420-1 ва L.420-2-моддаларида таъқиқланган ушбу Кодекснинг L.420-4-моддасида кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлмаганлиги учун жавобгарлик қўшимча асос сифатида қуйидаги ҳолларда белгиланади:

1) ҳаракатни содир этишнинг ҳукукий имконияти қўлланилиши лозим бўлган қонун ёки регламент нормасидан келиб чиқади;

2) ҳаракатни содир этган шахслар иқтисодий ривожланишни, шу жумладан иш ўринларини яратиш ёки сақлаб қолишни таъминлашни мақсад қилганликларини исботлашлари мумкин, агар улар тақиқланган ҳаракатдан олинган даромаднинг бир қисмини ушбу мақсадларга йўналтиришса ва иштирок этган корхоналарга бирон-бир товар бозорининг муҳим қисми учун рақобатни бартараф этиш имкониятини бермасалар. Ушбу ҳолатда рақобатни чеклаш фақат муайян ижтимоий манфаатли мақсадларга эришиш учун зарур бўлган даражада қўлланилиши мумкин.

Рақобатни чеклайдиган ва ўрта ёки кичик корхоналарни бошқаришни яхшилашга қаратилган келишувларнинг айрим тоифалари ёки алоҳида келишувлар Рақобат Кенгашнинг ҳулосасини олгандан сўнг чиқарилган қарор билан рухсат этилиши мумкин.

ФСКнинг IV китобининг VI-қисми “Шаффофлик, рақобатни чекловчи амалиёт ва бошқа тақиқланган амалиётлар” қуйидаги учта бобдан иборат: 1) хўжалик фаолиятининг шаффофлигини таъминлаш; 2) рақобатни чекловчи амалиётларни тақиқлаш; 3) рақобат билан боғлиқ бошқа тақиқланган амалиётларга бағишланган.

Хўжалик юртиш фаолиятининг шаффофлиги хўжалик фаолияти ҳолатларининг корхонанинг хужжатларида акс эттирилишидан иборатдир. Қатъий белгиланган ҳисоботлар рақобат қоидалари бузилишининг тўлиқ ва ўз вақтида аниқланишига ёрдам беради. ФСКнинг L. 441-1-моддаси Истеъмолчилар кодексининг L.113-3-моддасига ҳавола қилган ҳолда, ҳар қандай сотувчи ёки хизмат кўрсатувчи шахслар учинчи шахсларга нархлар, шартномавий жавобгарликнинг мумкин бўлган чекловлари ва сотишнинг алоҳида шартлари тўғрисида истеъмолчига маркалари, ёрлиқлари, ёзувлари ёки бошқа кўрсатилган усуллар орқали Иқтисодиёт вазири қарорларида кўрсатилган талабларга мувофиқ маълумот бериш мажбуриятини белгилайди. Мазкур талабларни бажармаслик 1,5 минг евро миқдорида жарима билан жазоланади, ушбу ҳаракат такроран содир этилганида мазкур жарима миқдори 3 минг еврогача оширилади.

ФСКнинг L.441-2-моддасида белгиланганидек, ҳар қандай оммавий ахборот воситасида ёки савдо майдончасидан ташқарида тарқатилган ҳар қандай истеъмолчига мўлжалланган, тез бузиладиган озиқ-овқат маҳсулотларининг нархлари пасайтирилганлиги ёки реклама нархлари кўрсатилган ҳар қандай реклама, таклиф қилинган маҳсулотларнинг табиати ва келиб чиқишини ва таклиф сақланиб қолган вақтни ўз ичига олиши керак. Ушбу талабни бузганлик учун 15 минг евро миқдорида жарима белгиланган.

ФСКнинг L.441-2-моддасига кўра, агар реклама уларнинг ҳажми ёки такрорланиши бозор ҳолатига салбий таъсир қилса, тегишли жойлардаги ҳокимият ва префектлар бундай ҳолатларнинг даврийлиги ва муддатларини ўз қарорлари билан тартибга солиш ҳукуқига эга. Қарорда белгиланган талаблар бажарилмаган фтақдирда 15 минг евро миқдорида жарима солинади. Шу каби жазо сабзавот ва меваларнинг реклама нархларини кўрсатишда Қишлоқ хўжалиги ва денгиз балиқчилиги кодексининг L.632-3 ва L.632-4-моддаларида назарда тутилган касблараро битим шартларини бузганлик учун белгиланган.

ФСКнинг L. 441-3-моддасига кўра, профессионал фаолият доирасида товарлар харид қилиш ёки хизматлар кўрсатиш бўйича белгиланган шаклдаги ҳисобварақ икки нусхада тузилади. Сотувчи ҳисоб-фактура ёзиши, харидор эса уни талаб қилиши шарт. Тарафларга мазкур ҳисоб-китобларнинг нусхаларини сақлаш мажбурияти юклатилади. Ушбу қоидаларни бузиш жарима билан жазоланади. Жарима ҳисоб-фактура суммасининг 50 фоизигача қўпайтирилиши мумкин. ФСКнинг L.441-4-моддасига кўра, жиноий жавобгарликка тортилган юридик шахслар беш йилгача бўлган муддатга давлат контрактларида иштирок этиш ҳукуқидан қилинади ва Франция Жиноят кодексининг L.131-39-моддасига асосан жиноий жавобгарлик чораси қўлланилади. ФСКнинг L.441-6-моддасида ҳар қандай савдогар ҳар қандай харидорнинг биринчи талабига кўра, ўзи сотадиган товарлар ёки кўрсатиладиган хизматлар учун нарх-навони тақдим этиши ва сотиш шартларини,

шу жумладан чегирмалар ва нархни пасайтириш шартларини маълум қилиши керак. Ушбу қоидаларга риоя қилиш нархлар бўйича камситилишнинг олдини олишга ёрдам беради. ФСКнинг L.441-6-моддаси қоидаларини бузганлик учун жисмоний шахсларга 15 минг еврогача ва юридик шахсларга эса 75 минг еврогача жарима қўлланилади.

Конунчиликда “рақобатни чекловчи ҳаракатларни” амалга оширганлик учун жисмоний шахсларга 75 минг еврогача ва юридик шахсларга 375 минг еврогача жарима жазоси қўлланилади. Рақобатни чеклашга қаратилган ҳаракатларга истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунларни бузиш, товарларни сотиб олиш нархидан паст сотиш ёки реклама ва бошқа эълонларда бундай паст нархни кўрсатишни ўз ичига олади. Харидорга минимал қайта сотиш нархини ўтказганлик учун 15 минг еврогача жарима белгиланган.

Хулоса. Ушбу мақолада кўриб чиқилган иқтисодий-ҳуқуқий жиҳатлар Францияда рақобат қоидаларини бузганлик учун жавобгарликнинг мураккаб хусусиятидир. Шундай қилиб, Франция қонунчилиги ва доктринасини таҳлил қилиш асосида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1) рақобат қонунчилигини бузганлик учун Франция Фуқаролик кодексининг деликт жавобгарлик тўғрисидаги нормалари қўлланилади, Франция савдо кодекси эса монополияга қарши муносабатлар соҳасида жавобгарлик тўғрисидаги нормаларни ўз ичига олади;

2) Франция савдо кодекси нафақат жисмоний шахслар, балки юридик шахсларга нисбатан ҳам рақобат қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарликни назарда тутади;

3) Франция бозоридаги вазиятни баҳолашда қўлланиладиган иқтисодий методикалар эътиборга лойиқдир. Хусусан, иқтисодий концентрация билан боғлиқ операциялар, агар бундай қелишувлар иқтисодиётнинг алоҳида тармоқлари ёки умуман иқтисодий вазият самарадорлигини ошириш учун фойдали деб топилса, рақобат қонунчилиги бузилиши деб ҳисобланмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Хабриева Т. Я. Экономико-правовой анализ: методологический подход // Журнал российского права. 2010. № 12. С.26.
2. Сушкевич А. Г. Институты конкурентного права и новая экономика: как добиться соответствия // Законы России: опыт, анализ, практика. 2016. № 3. С.34.
3. Ориген А. Подчинение публичных властей конкурентному праву // Журнал “Lex Russica”. 2016. № 1. С.110.
4. Борзило Е. Ю. Пределы осуществления гражданских прав хозяйствующими субъектами, занимающими доминирующее положение: понятие, виды и последствия превышения (сравнительный анализ права России, США и Франции): автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 2005. С.3.
5. Чудинов О. Р. Дихотомия в регулировании конкурентных отношений правом Франции // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. 2011. № 4. С.127.
6. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721>.
7. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721>.
8. URL: <http://www.autoritedelaconurrence.fr/pdf/avis/03d39.pdf>. Conseil de la concurrence, Décision n° 03-D-39 du 4 septembre 2003 relative à la situation de la concurrence dans le réseau de franchise créé par la société Plus International.
9. 1 Cour de cassation. Chambre commerciale. Audience publique du 3 juin 2008 n° de pourvoi: 07-17147 07-17196 Publié au bulletin.

Францияда рақобат қонунчилигини бузганлик учун жавобгарликнинг иқтисодий-ҳуқуқий жиҳатлари

Резюме: Мақолада Франция доктринаси ва қонунчилигида рақобат қоидаларини бузганлик учун жавобгарликнинг иқтисодий-ҳуқуқий жиҳатлари кўриб чиқилади. Рақобат муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишнинг иқтисодий жиҳатларига ва иқтисодий назорат билан боғлиқ низоларда француз судлари томонидан иқтисодий таҳлил услубининг амалий қўлланилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Калит сўзлар: Франция Савдо кодекси (ФСК), рақобат, иқтисодий таҳлил услуги, монополияга қарши муносабатлар, инсофиз рақобат, Франция Рақобат Кенгаши, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги.

Экономические и правовые аспекты ответственности за нарушения закона о конкуренции во Франции

Резюме: в статье рассматриваются экономико-правовые аспекты ответственности за нарушение правил конкуренции во французской доктрине и законодательстве. Особое внимание уделено экономическим аспектам правового регулирования конкурентных отношений и практическому применению метода экономического анализа французскими судами в спорах, связанных с экономическим контролем.

Ключевые слова: Торговый кодекс Франции (ФТС), конкуренция, метод экономического анализа, антимонопольные отношения, недобросовестная конкуренция, Совет по конкуренции Франции, уголовная ответственность юридических лиц.

Economic and legal aspects of liability for violations of competition law in France

Summary: The article examines the economic and legal aspects of liability for violation of competition rules in French doctrine and legislation. Particular attention is paid to the economic aspects of the legal regulation of competitive relations and the practical application of the method of economic analysis by French courts in disputes related to economic control.

Key words: French Commercial Code (FCS), competition, method of economic analysis, antimonopoly relations, unfair competition, French Competition Council, criminal liability of legal entities.

РОЛЬ «ИШАН-КАЛЫ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ АМУДАРЬИНСКОГО ОТДЕЛА ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XX ВЕКА

Усенов С.Х.

Каракалпакский государственный университет

Духовная культура народов низовьев Амударьи была тесно связана с политическими событиями. Восстание 1916 г. было стихийной борьбой народов Хорезмского оазиса за свою свободу, за элементарные

политические и человеческие права. Одной из характерных особенностей восстания явилось активное участие в нем женщин. Главной причиной восстания 1916 г. в Хивинском ханстве послужило социально-экономическое, политическое и национальное угнетение. Непосредственным поводом к восстанию явился систематический увод девушек в ханский гарем [8]. Передовые представители литературы и искусства народов Хорезмского оазиса Овез Утаров, Аяпберген Мусаев, Дурды Клыч и др. в своих произведениях в 1916-1917 гг. открыто показывали недовольство народных масс ханским деспотизмом и гнетом [5]. Политическая активность джаидов проявилась в организации партии младохивинцев, которая зародилась в 1905-1907 гг., в период первой русской революции. Деятельность ее оживилась в 1910-1911 гг. под влиянием иранской и турецкой революции и, наконец, в 1914-1917 гг. под воздействием первой мировой войны и Февральской революции в России [7]. 22 мая 1917 г. население Хивы подняли «голодный бунт» и стали громить лавки, склады, амбары купцов, забирали муку, рис и другое продовольствие, распределяли его между голодающими жителями столицы. Даже орган туркестанской организации «шуроисламистов» ташкентская газета «Улуг Туркестан» сообщила: «В настоящее время в Хиве свирепствует страшный голод. В городах страны происходят грозные волнения голодных» [4].

Тяжелая экономическая жизнь каракалпаков наложила свой отпечаток на их быт и культуру. Каракалпакский народ создал свое богатое самобытное изобразительное искусство, оригинальный фольклор, выдвинул из своих рядов таких замечательных народных поэтов, как Жийен-жрау, Бердах, Ажинияз, Утеш и другие, которые являлись активными борцами за развитие подлинно народной культуры.

Каракалпакская юрта, изготовленная из особого сорта дерева (уй тал или тогай тал) включала три части: кереге, уык, шангарак. Основой юрты был решетчатый остов — кереге, сделанный из нескольких составных частей — решеток (канат). Величина юрты зависела от количества канатов. Юрта богача была значительных размеров и насчитывала шесть канатов, а юрта бедняка — только четыре. Канаты располагались по кругу и закреплялись между собой при помощи специальных веревок, образуя основание юрты (кереге). Кровля юрты собиралась из уыков, (прямых палок), согнутых только на одном конце для удобства прикрепления к кереге, потому крыша каракалпакской кибитки имеет вид конуса, между тем как те же палки у казахов согнуты дугообразно, по всей длине, отчего крыша получает сферический вид. Количество уыков зависело от количества канатов кереге. Они прикреплялись к верхнему краю кереге, образуя конусообразную крышу юрты, на которой покоился деревянный круг (шангарак). Верхние концы уыков прикреплялись к шангараку, который увенчивал вершин юрты. Цилиндрическое основание юрты (кереге) покрывалось снаружи камышовыми циновками (ший), а крыша — войлоком. Шангарак закрывался войлоком или циновкой (тунглик) целиком только ночью, во время сна, в остальное время оставался полуоткрытым, заменяя собой дымоход и окно для освещения юрты. Для хода в юрту устраивались двухстворчатые двери (ергенек), которые снаружи зашивались специальной циновкой (есик). Каракалпаки жили в юртах не только летом, но и зимой [9].

Каракалпаки собирались в зимний период по главе со своими родовыми старшинами в особые укрепления (кала) в целях обороны от частых набегов. «Кала» того времени представляли собой большие прямоугольные пространства, обнесенные стенами или огороженные насыпным земляным валом и окруженные рвом. Крупные поселения каракалпаков — Чимбай, Нукус, Кунград — были именно такими укреплениями. И.Н.Каразин писал: «Каракалпаки, кочуя летом близ своих полей в кибитках, на зиму перебираются в Чимбай и в этой ограде собираются все вместе тесной кучкой, доходя числом до сорока тысяч кибиток» [11]. В дельте Аму-Дарьи существовало много подобных укреплений, сооруженных в 50—60-х годах XIX в., — Молла Прим-кала в местности Боз-атау, Ерназар-кала на берегу Арала и др.

Для изготовления одежды каракалпаки применяли ткани домашнего производства: хлопчатобумажные, кендырные, шерстяные, кроме самодельных, в широком употреблении у них были шелковые и полушелковые кустарные ткани узбекского и таджикского производства, привозившиеся из Хивы и Бухары. Наконец, уже с середины XIX в. широко вошли в употребление английские, а затем русские сукна, ситцы и другие фабричные ткани. Верхняя одежда каракалпаков состояла из длинного чапана и шекпена. Чапан изготовлялся из хлопчатобумажной или шелковой материи полосатой расцветки (темно-коричневой или темно-лиловой) кустарного производства, шекпен — из тонкой кустарной ткани из верблюжьей шерсти (шекпен шал). Под халат одевали иногда стеганый бешпент (камзол) из черной бумажной материи. Чапан, шекпен, бешпент опоясывались сверху кушаком (белбеу) из цветной материи. Молодые люди часто опоясывались платком (шаршы), сложенным по диагонали, а в праздничные дни — шелковым кушаком (мадели). Нижняя одежда состояла из просторной длинной рубахи (койлек) и широких штанов (дамбал, штан, дизкийим), сшитых из белой хлопчатобумажной ткани (боз) [16].

Обувью служили сапоги (етик) из яловой кожи (телетин), которую покупали у хивинцев. Но они изготавливались преимущественно из шерима — плохого сорта яловой кожи местной кустарной выделки. Сапоги были на высоком каблуке, с острыми, слегка загибающимися вверх носками. Старики-богачи и мусульманское духовенство носили маси — мягкие сапоги из бараньей кожи на мягкой подошве без каблуков, с кожаными галошами на невысоком подборе (кеуш). Головными уборами были тахия и шогирме (кураш). Тахия небольшая круглая тюбетейка из мягкой материи, поверх ее надевалась шогирме — большая овчинная баранья шапка черного цвета шили ее овчиной наружу. Пожилые люди носили коричневые шогирме а духовенство в большинстве случаев — коричневые шогирме с белой чалмой, повязанной сверху (салле).

В зимние холода каракалпаки надевали просторный тулуп (тон постын) из дубленой овчины или одежду из хлопчатобумажной ткани со стеганной на верблюжьей шерсти или вате подкладкой (гуپی) Зимой под сапоги

или маси еще надевали байпак — валяные чулки из мягкого войлока[3].

Женский костюм состоял из длинного по щиколотку платья (койлек) и длинных, суживающихся книзу шаровар (дамбал, ишкиим, дизкийим). Платье делалось из бумажной или шелковой ткани темно-красного и темно-синего цвета. Шаровары шились из полосатой цветной материи, чаще всего из крашеного боза. Поверх платья надевали камзол из черной или цветной полосатой ткани, иногда из цветного бархата (макбал). Грудь и обшлага камзола украшались вышивкой. Зимой одевали такой же камзол, но стеганный на вате или сшитый из выделанной шкуры теленка. Женщины носили сапоги на высоких каблуках из кожи местной выделки (шерим) или из покупной (телетин). Подавляющая масса женщин одевала кожаные галоши (кеуш) и мягкие сапоги (маси). Головной убор каракалпачки резко отличался от головных уборов женщин окружающих народов. В противоположность белому тюбану (жаулык) казахской женщины, каракалпачка повязывает голову платком из цветной материи (бас урамал). Платок свертывается жгутом и обвивается вокруг головы в виде чалмы, но с выдающимся вперед утолщением с одного бока. Поверх повязанного таким образом платка наматывается другой, также цветной платок (айдыллы), один конец (алака) которого остается свободным, опускается на спину[1]. Наиболее, высокие образцы каракалпакского народного прикладного искусства проявились в убранстве юрты, украшения женской одежды, домашней утвари, конской сбруе и орудиях труда. Большое развитие получили вышивка, ковроделие, узорное ткачество, ювелирное дело, резьба по дереву, сочетавшаяся с инкрустацией костью и красным сукном, а позже, в конце XIX и начале XX в., с росписью, с тиснением по коже и орнаментацией кожи медной проволоке и аппликацией из тканей. Производство кошм было развито слабо.

Изделия народных умельцев лишь частично были предметом торговли или обмена. Профессионалами-мастерами являлись ювелиры. Резьбой по дереву, инкрустацией и росписью, а иногда тиснением коже занимались плотники. Вышивка, ковроделие, изделия узорного ткачества по установившейся традиции выполнялись девушками, каждая из которых была обязана до свадьбы изучить в совершенстве все эти виды прикладного искусства. Мать или более опытная мастерица начинали обучение девочек с 7—8-летнего возраста. Большинство женщин после замужества не имели возможности заниматься прикладным искусством, поскольку целиком отдавались семейным заботам.

Каракалпакские тканые и узорно-тканые изделия отличались разнообразием техники. Они делятся на три основные группы: узорные плоско-тканые, насчитывающие несколько видов, ворсовые и комбинированные, где ворсовый рельефный узор выделяется на гладком фоне и часто чередуется с плоско-тканым.

Каждая из длинных узорно-тканых полос, каждый коврик занимал определенное место в убранстве юрты и имел своеобразное традиционное орнаментальное решение. Орнаментация тканых изделий была разнообразна. Во всех случаях она декоративна, легко читается, цвет не нарушает ее единства и всегда гармонично сочетается с принятой композицией. Исполнительницы подбирали цвета для каждого изделия подобно тому, как художник подбирает цвета в картине. Этим объясняется, почему почти каждое произведение имеет самостоятельное, неповторимое цветное решение, оставаясь вместе с тем в рамках каракалпакских народных цветковых традиций. Одни строятся на нежных розовых, серо-зеленых, сиреневых и светло-охристых полутонах, другие, наоборот, — на густых сочных сочетаниях красных голубых, синих, коричневых или черных цветов. В конце XIX и начале XX в. в связи с распространением анилиновых красителей, ярко-красные и желтые цвета сочетаются с коричневыми, зелеными, синими и голубыми[11].

Весьма совершенно искусство женщин и в вышивке. Не пользуясь канвой и предварительной прорисовкой, девушки сохраняли удивительную точность в начертании повторяющихся элементов рисунка. По своей технике вышивка делится на две основные группы: выполненная крестом и различные тамбуры (вышивка гладью, древняя вышивка терискаю и др.). Определенный вид вышивки строго соответствовал тканям, одежде и предметам быта. Вышивка крестом исполнялась на домотканной хлопчатобумажной ткани - боз. (впоследствии стали употреблять также фабричную хлопчатобумажную ткань). Этим способом вышивались белые одежды пожилых женщин. (ак-жегде, ак-киймешек), белые подпруги и наглазники для лошадей, длинные и короткие нарукавники (женгсе), сумочки для чая (чай калта), а также платья для девушек и молодых женщин (кок койлек), вышитые по синейбоз. По клетчатой боз делалась вышивка способом терискаю. Остальные виды вышивки исполнялись по красному сукну и черной шерстяной ткани, из сочетания которых делались головные уборы молодых женщин (кызыл кий мешок), ворот накидных халатов (жипек жегде), нарукавники для женских шуб (тон, женгсе) и широкие каймы для одежд или их деталей, вышитых крестом[1].

Резьба по дереву дополняла внутреннее убранство юрты, покрывая двери, шкафчики (сандыки и сабаяки), мелкую утварь, орудия труда. У каракалпаков не было мастеров, занимающихся исключительно резьбой, однако этот вид искусства достиг высокого уровня развития; имеется большое разнообразие орнаментальных мотивов. Лучшие мастера обладали собственной манерой резьбы, как бы своеобразным почерком, отличающим их работу. Большой интерес представляет сочетание резьбы с инкрустацией костью и красным сукном, а также с росписью.

Ювелиры-каракалпаки занимались изготовлением украшений для женской одежды, для конской сбруи, блях для мужских поясов, всевозможных форм амулетов (тумаров). Ювелирные украшения каракалпаков отличаются декоративностью и торжественной монументальностью форм, им свойственна сдержанность цвета. Материалом служит, как правило, серебро (иногда с позолотой), украшенное сердоликом, бирюзой, порой кораллами. Особенно красивы женские праздничные головные уборы (саукеле и тобелик), где на фигурных серебряных бляхах позолоченный орнамент сочетается с зеленой бирюзой и кораллами[7].

Многочисленны были ювелирные украшения женщин. Они превосходно сочетались с богато расшитой

одеждой и четко выделялись на этом фоне. Мастера всегда избегали дешевой мишурности. Очень продуманно они использовали и основные металлы, из которых делались украшения — золото и серебро. Золото в ювелирных украшениях красиво контрастировало с серебром. Из всех видов прикладного искусства каракалпаков ювелирное обладало наиболее специализированным производством, так как резьбой по дереву занимались от случая к случаю, а вышивки и узорные ткани, как правило, мало производились для продажи. В связи с этим некоторым ювелирным украшениям, несмотря на все разнообразие форм и декора, свойственны иногда черты рыночного штампа. Мастера-ювелиры принадлежали к своему рода школам, для которых были характерны определенные приемы орнаментации и техника исполнения.

Тиснением по коже преимущественно занимались плотники-резчики по дереву, делавшие необходимые для тиснения штампы. В этой технике выполнялась орнаментация изделий из прямоугольных кусков толстой кожи, как например, тебинги, подкладывавшиеся под стремяна. Они представляют собой рельефные орнаментальные композиции, выделяющиеся на заглубленном фоне. Кожаные футляры для пиал и чайников украшались своеобразной «вышивкой», исполнявшейся медной проволокой. Этот вид украшения прекрасно сочетался с поверхностью кожаных изделий. Аппликацией украшались мешочки для продуктов или мелких хозяйственных вещей (шанаш)[12]. Институт ишанов получил широкое распространение среди каракалпаков после завоевания их Хивинским ханством. Ишаны популяризировали среди населения религиозную книгу «Суфи-аллияр». Эта книга на староузбекском языке представляла собой отвлеченные религиозно-философские суфийские рассуждения.

Празднование курбан-айта сопровождалось жертвоприношением богу (курбан – жертва, айт – празднование). В этот праздник все резали скот. Каждое хозяйство обязано было принести в жертву одного барана, иногда же объединялись семь хозяйств и забивали одну корову.

Верующие в течение месяца постились (ураза). Разрешалось есть только после захода солнца до его восхода. Большая часть каракалпаков слепо верила мусульманскому духовенству ислам оказывал огромное влияние на их мировоззрение. Так, без добавления «куда қалесе» (если бог захочет) не начиналась ни одна фраза. Для уверения собеседника в правдивости своего сообщения ссылались на бога: «Бир куда баргой» (бог един), эти слова снимали сомнения в правдивости говорящего[13]. Среди каракалпаков были распространены также пережитки некоторых верований домусульманского происхождения, например, шаманство, вера в заклинания, в сверхъестественные силы некоторых животных и т. п. Во главе семьи стоял отец; власть отца сохранялась до его смерти; все его указания были законом для членов семьи, дети не имели права возражать ему. Существует каракалпакская поговорка: «Атанын карғысын алган бала онбайды» (Сын, который проклят отцом, не станет хорошим человеком). Когда после женитьбы нескольких сыновей увеличивалась семья, устраивали раздел.

В особенно тяжелом положении в семье находилась женщина. Еще в семье отца она воспитывалась в духе рабской покорности, не имея права не только возражать отцу, но и смотреть ему в глаза. Девушка в присутствии гостя не имела права разговаривать. Своей судьбой она не распоряжалась и не смела мечтать о любимом человеке. Ее выдавали замуж, вернее, продавали за калым без ее согласия, не взирая на возрастное различие с женихом. Девушка считалась взрослой в 13—14 лет. Богачи женили своих сыновей в 15-летнем возрасте. Бедняки же женились, напротив, поздно, в возрасте 30—40 лет из-за трудностей выплаты калыма. Иногда знакомые между собой отцы сватали малолетних детей с целью заблаговременно получать калым за дочь. В 13-14 лет ее выдавали замуж. С переходом в дом мужа положение женщины резко ухудшалось. В доме мужа она соблюдала древний обычай «избегания»: не имела права называть мужа, называя его «уйдиң ағасы» (хозяин дома). Отца мужа она называла «ата», мать «ене» старших братьев мужа — «кайнаға», младших «кишкене», старших сестер — «апа», младших — «бийкеш». Женщина не могла называть по имени и всех сородичей мужа. Если она случайно обращалась к имени, то ее избивали до полусмерти за нарушение установленное обычая[14]. В связи с тяжелыми бытовыми условиями среди каракалпаков были чрезвычайно распространены разные заболевания (трахома, малярия, желудочно-кишечные заболевания, чесотка, сифилис, проказа и др.). Лечили местные знахари, так называемые табибы. Они могли кое-как справиться с такими операциями, как удаление зубов, некоторых опухолей, вправление вывихов, наложение неподвижных повязок. Сифилис, проказу, малярию каракалпаки считали неизлечимыми. Страдающие бесплодием женщины, как мы упомянули выше, для «исцеления» посещали мазары.

Большое место в лечении болезней занимали различного рода заклинания, заговоры и прочие магические действия, в основе которых лежало убеждение в том, что всякое заболевание связано с вмешательством или даже со вселением в больного злого духа. «Предохраняли» от злых духов разные амулеты, которые давали муллы и ишаны. Кроме того, существовали особые «специалисты» по изгнанию злых духов из тела больного — это упоминавшийся выше порханы. Сеанс лечения (зикир) для изгнания злого духа заключался в том, что порхан бил в бубен и выкрикивал различные молитвы и заклинания, сопровождая свои слова резкими телодвижениями. Сеанс длился несколько ночей подряд[15].

Из учебных заведений существовали только мектебы и медресе. Мектебы - начальные конфессиональные школы, содержащиеся за счет средств, собираемых с прихожан. Ребенок поступал в мектеб в возрасте 5—6 лет. Занятия велись отдельно с каждым учеником. В программу обучения в мектебах входило чтение нескольких книг, написанных на арабском или персидском языке, поэтому их изучение представляло для маленьких детей непреодолимые трудности. Курс мектеба начинался с изучения «Хафтияк» (выдержки из корана), написанного на арабском языке. Учение заключалось в зубрежке отдельных положений корана и продолжалось до тех пор,

пока ученик не заучивал весь «Хафтияк», что занимало не меньше двух-трех лет. Зубрежка совершенно непонятных слов на арабском языке была настолько трудна для каракалпакских детей, что многие из них уходили из школы, так и не одолев всей книги. После изучения «Хафтияк» ученик переходил к следующей традиционной книге — «Суфи-алтияр» о которой уже говорилось выше. На зубрежку этого труда также уходило два-три года, после чего приступали к изучению книги «Чар китаб»[17].

Учебным заведением следующей ступени являлось медресе, мусульманское духовное училище повышенного типа. Каракалпакские медресе имели два курса. На первом курсе преподавались морфология и синтаксис арабского языка, на втором изучались главным образом законы шариата, логика, сжатый курс мусульманского права. Каракалпакские медресе давали меньше знаний, чем медресе Хивы и Бухары; окончившие бухарское медресе считались людьми с высшим духовным образованием, а выпускники хивинского — со средним и получали звание ахуна. Каракалпакское медресе не давало даже звания ахуна, поэтому крупные ишаны и баи посылали своих детей на учебу в Хиву и Бухару.

Устное народное творчество каракалпаков распространялось в народе в виде рассказов, песен, стихов. По своей тематике каракалпакский фольклор условно делится на семейно-бытовой (обрядовый) и историко-эпический. Семейно-бытовой фольклор состоит из двух групп. Заговоры и песни, которым приписывалась магическая сила воздействия, сохранившиеся как пережитки до мусульманской религии: бадик или гулапсан (заговоры при лечении экземы, скарлатины и других болезней, вызывающих сыпь на теле); курт шақыру (заговор при лечении зубов); заклинания закирши (шамана), являющиеся пережитком шаманских мистерий (порхай қосықлары); мусульманские культовые молитвенные исполнения (айты-курбан, айт-руза, ярамазан). Бытовые песни. К ним относятся детские песни (болалар қосықлары), песни девушек и джигитов (қызлар қосықлары, джигит қосықлары) и свадебные песни (хаужар, бет ашар, сынсу), песни, связанные со смертью (жоклау), песни лирические, шуточные, сатирические и т. п. Диалогические состязания в составлении и исполнении экспромтов-четверостиший (айтыс или жуап), сказки (ертек), двустушия (байит), пословицы и поговорки (мақал или нақыл), загадки (джумбак), скороговорки (джаңылтпаңш), дразнилки, насмешки (кулки сөз, басқласу) и пр.

Историко-эпических жанров было два: исторические песни и легенды: тарихи қосықлар — исторические песни, толғау — исторические поэмы; терме — описания местности или какого-либо исторического события: аңыз сөз — легенды; героический эпос (дастан, джыр). Крупнейшими героическими сказаниями каракалпаков являлись «Қырқ қыз», «Қоблан», «Алпамыс», «Маспатша», «Еркөсай» и др.

Известным поэтом был Кунходжа (1799-1880), настоящее имя которого Джемурад (Кунходжа — псевдоним). В детстве он был пастухом. Этот период его жизни отразился впоследствии в стихотворении «Шопанлар» (Пастухи), в котором ярко и образно показана тяжелая жизнь каракалпакских пастухов. После окончания мектеба он поступил в медресе Каракум-ишана, но за неимением средств оставил учебу. Кунходже приходилось наниматься в работники в Ургенче, Хиве и других хивинских городах и селах. Для этого периода характерно стихотворение «Орақшылар» (Жнецы), рассказывающее о трудной жизни каракалпаков, вынужденных в поисках заработка скитаться по Хивинскому ханству.

Выдающимся поэтом был и Ажинияз (1824—1878). Ему удалось закончить медресе в Хиве и получить звание ахуна. Он был хорошо знаком с произведениями Навои, Махтумкули, Фердоуси и Саади. В поэме «Боз атау», получившей широкое признание и популярность в народе, поэт рассказывает о разорении каракалпаков туркменскими феодалами и хивинскими войсками в 1859 г. во время восстания в Кунграде. Эта поэма имеет собственный музыкальный мотив, исполнялась она в сопровождении дутара. Есть основания предполагать что музыку сочинил сам Ажинияз. Ажинияз долго жил в Казахстане, побывал в Оренбурге, Уральске где сочинил стихотворение «Еллерим барды» (Есть у меня родина) в котором говорится о Хивинском ханстве.

Широкой популярностью в народе пользовался Бердах-шаир (1827-1900). Тематика стихов Бердаха разнообразна, его стихи «Салык» (Налог), «Жаз келерме» (Лето придет ли?), «Дауран» (Эпоха), «Болган емес» (Не бывало) и другие рассказывают о тяжелой жизни каракалпакского народа. Поэмы «Амангельди» и «Ерназар-би» посвящены борьбе каракалпаков против угнетателей. Стихи «Келин» (Невестка), «Ойланба» (Не думай), «Акмак патша» (Царь-самодур) рассказывают о печальной участи каракалпакских женщин; в них он призывает женщин бороться против запретов шариата, и адата. В песнях «Халк ушын» (Для народа), «Балам» (Сын мой). «Надан балма» (Не будь глупцом) он зовет молодежь к свершению благородных дел во имя народа и к борьбе против угнетателей. Крупным поэтом XIX в. был Өтеш-шаир. Биографические сведения о нем крайне скудны, даты его рождения и смерти неизвестны, и произведения его мало исследованы. Өтеш — внук известного каракалпакского поэта Жиена-жрау. Из содержания его произведений следует, что он был ровесником Бердаха и жил дольше последнего. Широко известными в народе были стихи Өтеш-шаира «Янгылды» (Похож), где он сравнивает баев с собаками, и «Нураддин и Шерменде», бесстрашно обличающее аульных мулл. В стихотворении «Кордим» (Видел) Өтеш рассказывает о том, как он понял неравенство людей, деление на бедных и богатых и различие их интересов. «Қызлар» (Девушки) и некоторые другие произведения Өтеша рассказывают о тяжелой участи каракалпакских женщин.

Одним из видных каракалпакских поэтов конца XIX и начала XX в. был Омар Сугиримбет-улы. Основная тематика произведений Омара — изображение тяжелой доли бедняков, работающих у баев. Изнурительный труд батраков, их страдания, произвол баев, отвратительные черты алчных, скупых хозяев с особой силой изображены в стихотворении поэта «Не пайда» (Какая польза), «Кайтаман» (Вернись).

В конце XIX в. творил другой поэт — Сарыбай-шаир. Сарыбай знаменит тем, что он выступил

зачинателем басенного жанра в каракалпакской поэзии. В произведениях «Айтарман» (Говорю), «Жарканат» (Летучая мышь), «Курсым жасым курысын» (Горькая моя жизнь) он изображает невзгоды, заботность и лишения трудового народа.

В конце XIX — начале XX в. большую популярность получила поэма «Он тоғыз» (Девятнадцать) замечательного поэта Кулмурата-шаира. С исключительной силой он разоблачает волостных и аульных правителей. С большим художественным мастерством написано им стихотворение «Кайрауда жалғыз газ» (Гусь-приманка).

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаева Я.А. Қарақалпақистон хотин-қизлари: Кеча ва бугун. XIX асрнинг охири ва XX аср. — Тошкент: Ijod dunyosi, 2004. — 224 б.
2. Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. — СПб., 1877.
3. Досумов Я.М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917-1927 гг.). — Ташкент: Изд-во АН Узбекистана, 1960. -490 б.
4. Жалилов О. XIX — XX аср бошларида қарақалпоқ тарихидан (Хива давлат хужжатлари асосида). — Тошкент: Фан, 1986.
5. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков.- М.-Л.: АН СССР, 1950
6. Иванов П.П. Қарақалпақлар тарийхының очерклери. — Нөкис: Билим, 2021.
7. Камалов С.К. Қарақалпақлардың халық болып қалыптасыуы және оның мемлекетшиликтегі тарихынан. — Нөкис, 2001. — 76 б.
8. Каракалпак елинің уллы уламасы // Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. Нукус: Билим. 2006
9. Карлыбаев М. А. Медресе в Каракалпакии XIX - начала XX веков. Нукус: Билим, 2002
10. Карлыбаев М.А. К истории ислама у каракалпаков: исторические, социальные, этнические и генеалогические контексты // Монография. — Нукус: Илим, 2021.
11. Косбергенов Р. Каракалпакстаннын Россияга косылыуы. Тарийхый-этнографиялык монография. — Нөкис: Каракалпакстан. 1972. -390 б.
12. Кошанов Б.А., Отегенов Х. Очерки истории Каракалпакстана. 1916-1991. — Нукус, 2021.
13. Сейтаков Б. Қыз салығы. Туркманчадан таржимо. — Нөкис: Қара-қалпақстан, 1988. — Б.210.
14. Төреев А. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында каракалпак үлесінде дийқанлар ҳарекети. —Нөкис: Қарақалпакстан, 1991.- 280 б.
15. Тилеўмуратов М. Қарақалпак поэзиясы — тарийхый дерек. — Нөкис: Қарақалпакстан, 1994. -344 б.
16. Тухтаметов Т.Г. Амударьинский отдел (Социально-экономическое и политическое значение для Хорезмского оазиса). —Нукус: Каракалпакстан, 1977.- 287 б.
17. Шалекенов У. Очерки истории культуры Советской Каракалпакии (1917-1940 гг.). Нукус, 1960
18. Юсупов О. Ийшан-кала // Вестник ККФАНУзССР. 1984. №1. Сс. 64-67

Rezyume: Ushbu maqolada o'rganilgan materiallar asosida Amudaryoning quyi oqimidagi xalqlarning ma'naviy madaniyati, jadidlarning siyosiy faoliyati tahlil qilinib, qoraqalpoq xalqi og'ir iqtisodiy hayot kechirganiga qaramay, o'zining boy asl nafislarini yaratgan. san'ati, o'ziga xos xalq og'zaki ijodi, qoraqalpoq xalq amaliy san'atining yuksak namunalari o'z uyini bezashda, ayollar kiyim-kechaklarini bezashda, uy-ro'zg'or anjomlari, ot jabduqlari va asboblarida namoyon bo'ldi. Qoraqalpoq xalqi o'z safidan chinakam xalq madaniyati rivoji yo'lida faol kurashgan Jiyeen-jrau, Berdaq, Ajiniyoz, Utesh va boshqalar kabi ajoyib xalq shoirlarini yetishib chiqdi. O'quv yurtlari orasida mektab va madrasalar bo'lgan. Mekteblar boshlang'ich konfessiya maktablari, madrasalar ilg'or musulmon diniy maktablari.

Kalit so'zlar: ma'naviy madaniyat, jadidlar, tasviriy san'at, oamaliy san'at.

Резюме: В статье на основе изученных материалов анализируется духовная культура народов низовьев Амударьи, политическая активность джадидов, что не смотря на тяжелую экономическую жизнь каракалпакский народ создал свое богатое самобытное изобразительное искусство, оригинальный фольклор, высокие образцы каракалпакского народного прикладного искусства которые проявились в убранстве юрты, украшения женской одежды, домашней утвари, конской сбруе и орудиях труда. Каракалпакский народ выдвинул из своих рядов таких замечательных народных поэтов, как Жийен-жрау, Бердах, Ажинияз, Утеш и другие, которые являлись активными борцами за развитие подлинно народной культуры. Из учебных заведений существовали мектебы и медресе. Мектебы - начальные конфессиональные школы, медресе - мусульманское духовное училище повышенного типа.

Ключевые слова: духовная культура, джадиды, изобразительное искусство, прикладное искусство.

Summary: The article, based on the materials studied, analyzes the spiritual culture of the peoples of the lower reaches of the Amu Darya, the political activity of the Jadids, that despite the difficult economic life, the Karakalpak people created their own rich original fine art, original folklore, high examples of Karakalpak folk applied art, which were manifested in the decoration of the yurt, the decoration of women's clothing, household utensils, horse harness and tools. The Karakalpak people brought forward such wonderful folk poets from their ranks as Zhiyeen-zhrau, Berdakh, Ajiniyaz, Utesh and others, who were active fighters for the development of truly folk culture. Among the educational institutions there were mektabs and madrassas. Mektebs are primary confessional schools, madrasahs are advanced Muslim religious schools.

Keywords: spiritual culture, Jadids, fine arts, applied arts..

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ПРОИЗВОДСТВЕ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Караманова Б.

Каракалпакский государственный университет

Одной из основных причин совершения преступлений несовершеннолетними лицами может послужить их девиантное поведение. Учёный Ю.А. Клейберг указывает в своём труде наиболее ярко выступающие особенности в противоправном поведении несовершеннолетнего:

- высокая аффективная заряженность поведенческих реакций;
- импульсивный характер реагирования на фрустрирующую ситуацию;
- кратковременность реакций с критическим выходом;
- низкий уровень стимуляции;
- недифференцированная направленность реагирования;
- высокий уровень готовности к противоправным действиям [1].

Конвенция Организации Объединённых Наций «О правах ребёнка» настаивает от стран-участников принятия мер для несовершеннолетних, которые вступили в контакт с законом, без обращения к судебным процедурам, в том числе медиацию, также практику восстановительного правосудия. Однако, законодательство Республики Узбекистан не включает конкретные правовые нормы о действиях по выведению из системы правосудия, но допускает прекращение судебного преследования без установления виновности на основании примирения с потерпевшим, чистосердечного раскаяния либо в тех условиях, когда направление дела на рассмотрение комиссии по уголовным делам несовершеннолетних считается правильным [2]. Согласно статье 84 Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан, с согласия лица без решения вопроса о его виновности, передачей материалов на рассмотрение межведомственной комиссии по делам несовершеннолетних, с учётом характера совершённого деяния, личности лица, впервые совершившего преступление, не представляющее большой общественной опасности уголовное дело может быть прекращено [3]. Систему законодательства Узбекистана, регламентирующую права несовершеннолетних лиц, составляют Конституция, Семейный кодекс, Кодекс об административной ответственности, Гражданский кодекс, Уголовный кодекс, Уголовно-процессуальный кодекс, Трудовой кодекс, Законы «О гражданстве», «О молодёжной политике», «Об образовании», а также целый ряд законодательных и подзаконных актов.

Конституция Республики Узбекистан устанавливает взаимную ответственность гражданина и государства. Например, согласно 20 статьи Конституции Республики Узбекистан в новой редакции, права и свободы граждан, которые закреплены в Конституции, а также законах, являются неизменными, и никто не вправе без суда ограничить или лишить их. Но также нельзя забывать, что реализация прав и свобод гражданином не должно нарушать законных интересов, прав и свобод остальных лиц, государства и общества [4].

Основной ячейкой общества в Республике Узбекистан является семья и она имеет право на защиту общества и государства. Конституцией Республики Узбекистан установлена обязанность родителей содержать и воспитывать детей до их совершеннолетия. Именно родители играют значимую роль в подрастании духовно развитыми личностями несовершеннолетних, не вступающими в конфликт с законом. Также из 78 статьи Конституции Республики Узбекистан нам известно, что все дети вне зависимости от происхождения и гражданского состояния родителей равны перед законом.

В связи с объявлением 2008 года «Годом молодёжи» была принята «Государственная Программа года молодёжи». В этой Программе предусмотрены меры направленные на предупреждение преступности среди несовершеннолетних. Согласно официальной статистике, можно подчеркнуть, что именно с этого времени и начинается спад показателя преступности несовершеннолетних в нашей республике.

Следует отметить, что отличительное правовое положение несовершеннолетних требует необходимость особых правил и процедуры налаживания контакта с ними на всех этапах уголовного процесса будь это досудебное производство или судебное разбирательство. Основное условие привлечения лица к уголовной ответственности является его достижения определённого возраста, который регламентирован в национальном Уголовном кодексе. Минимальным возрастом лиц, подлежащих уголовной ответственности в Республике Узбекистан является 14 лет. Наличие главы 60 в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Узбекистан, которая отведена производству по делам о преступлениях несовершеннолетних соответствует международно-правовым обязательствам Республики Узбекистан.

Статус, иными словами, правовое положение несовершеннолетнего в уголовно-процессуальном отношении рассматривается в качестве: 1) подозреваемого, обвиняемого (подсудимого); 2) потерпевшего; 3) свидетеля. Несовершеннолетний выступает в уголовном процессе на стороне защиты, то есть, защищаясь от уголовного преследования в качестве подозреваемого, обвиняемого и подсудимого. В качестве потерпевшего несовершеннолетний находится на стороне обвинения, принимая участие в процессе установления виновности субъекта предполагаемого преступления. В качестве свидетеля несовершеннолетний может участвовать как на стороне защиты, так и на стороне обвинения в зависимости от характера его свидетельских показаний (оправдывающих или обвиняющих) [5]. В Уголовно-процессуальном кодексе Республики Узбекистан закреплены новые процессуальные гарантии для несовершеннолетних, а также значительно была расширена правовая регламентация ранее существовавших гарантий. Например, согласно статье 51 Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан, участие защитника является обязательным по делам несовершеннолетних. В случае если потерпевший является несовершеннолетним, то вместе с ним либо вместо него в деле принимает участие его законный представитель (статья 54 Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан).

Особенности допроса несовершеннолетнего подозреваемого и обвиняемого раскрывает 553 статья Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан. Допрос несовершеннолетнего лица, который подозревается и обвиняется в совершении преступления как правило производится с обязательным участием законного представителя, защитника несовершеннолетнего. Следует отметить и про особенности продолжительности данного следственного действия. Общая продолжительность допроса

несовершеннолетнего подозреваемого и обвиняемого в течение дня не должна превышать шести часов, не считая перерыва для отдыха и принятия пищи на один час. Как нам ранее известно, общая продолжительность допроса лиц, старше восемнадцатилетнего возраста не должна в течение дня превышать восьми часов, не считая перерыва для отдыха и принятия пищи на один час. Необходимо также подчеркнуть про особенности допроса несовершеннолетнего свидетеля и потерпевшего. Согласно статье 121 УПК РУз., допрос несовершеннолетнего свидетеля или потерпевшего производится в присутствии его законного представителя или взрослого близкого родственника, педагога (или) психолога либо представителя потерпевшего по их согласию. Общая продолжительность допроса несовершеннолетнего свидетеля и потерпевшего не должна превышать четырёх часов, не считая перерыва для отдыха и принятия пищи на один час.

В уголовном производстве по делам несовершеннолетних некоторые вопросы не решаются без согласия родителей, опекунов или законных представителей. Так, например, в статье 181 Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан принудительное использование сложных методов медицинского исследования, а также методов, которые связаны с сильными болевыми ощущениями не допускается без разрешения согласия опекунов или попечителей и законных представителей. Процессуальные средства ограничения личной свободы обвиняемого или подозреваемого, применяемые для предотвращения возможных процессуальных нарушений с их стороны, а также для обеспечения исполнения приговора являются мерами пресечения [6]. В национальном уголовно-процессуальном законодательстве определены следующие виды меры пресечения: подписка о надлежащем поведении; личное поручительство, также поручительство общественного объединения или коллектива; залог; домашний арест; заключение под стражу; отдача несовершеннолетнего под присмотр; наблюдение командования за поведением военнослужащего.

Только одна из данных мер пресечения применяется одновременно к одному лицу. К несовершеннолетним применяется одна из вышеуказанных мер пресечения, например, отдача несовершеннолетних под присмотр с целью недопущения уклонения несовершеннолетнего подозреваемого, обвиняемого от предварительного следствия и суда, предотвращения его преступной деятельности, воспрепятствования попыткам помешать установлению правды по делу и обеспечения выполнения приговора. Предоставление судам на законодательном уровне права выдачи санкции на заключение под стражу, а также продление срока содержания под стражей на стадии досудебного производства, касается также несовершеннолетних, обвиняемых только в случае если они обвиняются в совершении тяжких либо особо тяжких преступлений [7]. Обеспечение следователем, прокурором предотвращения разглашения информации, относящейся к личной жизни подозреваемого, обвиняемого несовершеннолетнего является одним из основных прав несовершеннолетних во время расследования.

Для каждого государства очень важно именно предупреждение преступности несовершеннолетних. В 2010 году был принят Закон Республики Узбекистан «О предупреждении безнадзорности детей и преступности несовершеннолетних», который имеет положительные черты, включающих другие страны в свои нормативные акты. Защита прав несовершеннолетних является одной из основных целей страны. Необходимо помнить, что верховенство закона, гуманность, поддержка семьи и уважение индивидуального ребёнка являются значимыми для государства. Можно сказать, что в нашей республике гарантируется ребёнку защита всех его прав, свобод, также и законных интересов. Несовершеннолетние имеют закреплённое нормативными актами право на судебную защиту, на охрану от покушений на их достоинство и честь, также от нелегального вмешательства в их личную жизнь в соответствии с законодательством Республики Узбекистан.

С каждым годом в стране проводятся реформы, которые касаются и прав несовершеннолетних детей. Например, была введена должность заместителя Уполномоченного Олий Мажлиса по правам человека (омбудсман) – Уполномоченного по правам ребёнка Постановлением Президента Республики Узбекистан от 22 апреля 2019 года №ПП-4296 «О дополнительных мерах по дальнейшему усилению гарантий прав ребёнка». В основные задачи и направления деятельности уполномоченного по правам ребёнка входят:

1. обеспечение гарантий защиты прав, свобод и законных интересов ребёнка путём изучения обращений граждан и организаций, включая детей и их законных представителей, о нарушении прав и законных интересов ребёнка;

2. оказание поддержки в улучшении актов законодательства о правах, свободах и законных интересах ребёнка, внесение предложений о принятии норм, которые направлены на обеспечение более приоритетных интересов ребёнка, среди которых есть и ратификации международных документов по вопросам прав и свобод ребёнка;

3. оказание поддержки в улучшении работы органов государственной власти и управления, органов самоуправления граждан, негосударственных некоммерческих организаций и других институтов гражданского общества в сфере обеспечения прав, свобод и законных интересов ребёнка и его защиты путём предоставления консультаций, рекомендаций, также заключений. 29 февраля 2024 г. был принят закон Республики Узбекистан «Об Уполномоченном Олий Мажлиса Республики Узбекистан по правам ребёнка (Детского омбудсмана)». Вышеуказанный закон был принят с целью регулирования деятельности Омбудсмана по правам ребёнка [8].

Ещё одним немаловажным преобразованием является внедрение должности «инспектор-психолога по вопросам несовершеннолетних» в структуры районных и городских органов внутренних дел численностью 2000 штатных единиц и определение средних общеобразовательных учреждений в качестве мест их непосредственной службы согласно Постановлению Президента Республики Узбекистан «О дополнительных

организационных мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности органов внутренних дел в сфере обеспечения общественной безопасности и борьбы с преступностью». Их основными задачами являются:

1) улучшение психологической среды в средних общеобразовательных учреждениях посредством работы с каждым учащимся;

2) формирование среди несовершеннолетних непримиримого отношения к правонарушениям, адресной работе с проблемными учащимися непосредственно в местах их проживания с привлечением родителей [9].

Значительные особенности имеет преступность несовершеннолетних, которые обуславливаются психологией несовершеннолетних, степенью их развития, также способности реально оценивать происходящие события. Самой главной отличительной чертой судебного разбирательства по делам несовершеннолетних является его закрытое рассмотрение (согласно статье 19 Уголовного кодекса Республики Узбекистан) [10]. Закрытое судебное рассмотрение проводится с целью предотвращения разглашения сведений о личной жизни несовершеннолетних. Вето на разглашение через средства массовой информации имени или других данных несовершеннолетнего, если они участвуют в суде в качестве свидетелей или потерпевших не налагается национальным законодательством.

Изучение материалов судебных дел о преступлениях несовершеннолетних дало следующие сведения, что 71,2% всех дел было проведено в закрытом судебном разбирательстве. Часто такое судебное заседание наблюдалось в Республике Каракалпакстан, то есть 95,5% дел были проведены в закрытом судебном рассмотрении [11]. При вынесении приговора по делам о преступлениях несовершеннолетних суд в каждом случае рассматривает вопрос о снижении наказания, назначения наказания, не связанного с лишением свободы за тяжкие преступления, что является доказательством тому, что государство защищает права и интересы несовершеннолетних, который показал анализ практики работы судов. Согласно национальному уголовно-процессуальному законодательству, все несовершеннолетние имеют право быть представленными адвокатом, также могут обращаться за бесплатной юридической помощью. В свою очередь, адвокаты должны предоставлять ребёнку всю необходимую информацию и разъяснения, касающиеся производства по уголовному делу. Несовершеннолетний подозреваемый (обвиняемый) имеет право выступать с заявлением на любой стадии судебного разбирательства. Он также имеет право на последнее слово на слушаниях. Лица, не достигшие восемнадцати лет, имеют право на рассмотрение своего дела в надлежащем порядке и заслушивать и получать в письменном виде обоснования вынесенного приговора. Это может выступать в качестве основания для опротестования судебного решения, то есть права на апелляцию в вышестоящую инстанцию.

В ходе судебного разбирательства суд проверяет собранные по делу доказательства, допрашивает несовершеннолетнего подсудимого при обязательном участии его защитника и законного представителя. При допросе в судебном производстве суду необходимо привлекать педагога либо психолога, которые окажут помощь в определении направленности умысла несовершеннолетнего на совершение преступления, оценке условий и обстоятельств его совершения, наличие смягчающих и отягчающих ответственность обстоятельств. Суд вправе проверить показания несовершеннолетнего, данные им на предварительном следствии, путём допроса законного представителя.

Суду при постановлении приговора несовершеннолетнему лицу, необходимо обсудить и дать объективную оценку: характеру, также степени общественной опасности совершённого несовершеннолетним противоправного деяния; данным о личности несовершеннолетнего лица, обстоятельствам, смягчающим и отягчающим его наказание; обстоятельствам, которые позволяют освободить несовершеннолетнего лица от уголовного наказания с обязательным применением принудительных мер либо от уголовной ответственности; возможности применения подростку наказания, не связанного с лишением свободы, в том числе, условного наказания с назначением общественного воспитателя, при совершении тяжких и особо тяжких преступлений [12]. Эффективное возвращение ребёнка в общество после отбытия наказания, связанного с лишением свободы подразумевает реинтеграция. Однако данный термин употребляется не совсем корректно, поскольку процесс реинтеграции начинается не только после выхода правонарушителя на свободу, то есть после отбытия наказания. Всесторонний процесс реинтеграции, как правило, начинается после вынесения приговора, и продолжается в течение периода пребывания в заключении и далее в течение периода освобождения и возвращения в общество [13]. Как уже было отмечено, что в стране под особой защитой находятся именно дети. Республика Узбекистан ратифицировав несколько десятков международных документов, принимает нормативные акты по защите прав детей, ребёнка. В Узбекистане после провозглашения независимости несколько раз были проведены судебные реформы, которые положительно сказывались в жизни людей. В стране принимаются все усилия для защиты прав несовершеннолетних, которые преступили закон. В республике для ресоциализации несовершеннолетних осуждённых также принимаются соответствующие меры. В заключение хотелось бы ещё раз подчеркнуть, что государство работает не против детей, а в их защиту.

ЛИТЕРАТУРА

1. Клейберг Ю.А. Ювенальная юридическая психология: учебник / Ю.А. Клейберг, Е.А. Орлова, Ю.Л. Орлова; под ред. проф. Ю.А. Клейберга. — Москва: ЮСТИЦИЯ, 2017. — (Бакалавриат и магистратура). С. 14.
2. Правосудие в отношении несовершеннолетних: анализ законодательства и судебной практики Республики Узбекистан. Второй вариант. Февраль 2015. С.49.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан от 22.09.1994 <https://lex.uz/docs/111463>
4. Конституция Республики Узбекистан от 30.04.2023 <https://lex.uz/docs/6445147>
5. Ветошкин С.А. ювенальное право: Учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Рос. Гос. проф.-пед. ун-та 2008. С. 112.
6. http://www.kalinovsky-k.narod.ru/p/krat_kurs/7-3.htm

7. Суюнова Д.Ж. Методические рекомендации судьям, ответственный за судебное производство по уголовным делам и материалам в отношении несовершеннолетних. Ташкент. “Янги аср авлоди”. 2015. С. 9.
8. ЗРУ «Об Уполномоченном Олий Мажлиса Республики Узбекистан по правам ребёнка» от 29.02.2024 <https://lex.uz/uz/docs/6823381>
9. Постановление Президента Республики Узбекистан от 02 апреля 2021 г. №ПП-5050 «О дополнительных организационных мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности органов внутренних дел в сфере обеспечения общественной безопасности и борьбы с преступностью». <https://lex.uz/docs/5353869>
10. Уголовный кодекс Республики Узбекистан от 22.09.1994 <https://lex.uz/docs/111457>
11. Правосудие в отношении несовершеннолетних: анализ законодательства и судебной практики Республики Узбекистан. Второй вариант. Февраль 2015. С.21.
12. Суюнова Д.Ж. Методические рекомендации судьям, ответственный за судебное производство по уголовным делам и материалам в отношении несовершеннолетних. Ташкент. “Янги аср авлоди”. 2015. С. 39.
13. Содействие в росте специализации судей по уголовным делам при рассмотрении дел, связанных с детьми, вступившими в контакт с законом. Ташкент 2013. – С. 145.

Ўзбекистон Республикаси жиноят процессида вояга етмаганларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш

Резюме. Мақолада жиноят процессида вояга етмаганларнинг ҳуқуқларининг ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилади. Янги Ўзбекистонда жиноят процессининг вояга етмаган иштирокчиларининг ҳуқуқ ва эркинликларини такомиллаштиришнинг бугунги воқеалари баён этилади.

Калит сўзлар: Вояга етмаган шахс, девиант ҳуқ-атвор, реинтеграция.

Обеспечение прав и свобод несовершеннолетних в производстве по уголовным делам в Республике Узбекистан

Резюме. В статье рассматривается специфика прав несовершеннолетних лиц в уголовном судопроизводстве. Описаны сегодняшние реалии совершенствования прав и свобод несовершеннолетних участников уголовного процесса в Новом Узбекистане.

Ключевые слова. Несовершеннолетнее лицо, девиантное поведение, особенности прав несовершеннолетних, Уполномоченный Олий Мажлиса Республики Узбекистан по правам ребёнка, реинтеграция.

Ensuring the rights and freedoms of minors in criminal proceedings in the Republic of Uzbekistan

Summary. The article examines the specifics of the rights of minors in criminal proceedings. The article describes the current realities of improving the rights and freedoms of juvenile participants in the criminal process in the New Uzbekistan.

Key words. A minor, deviant behavior, reintegration.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА МИЛЛАТЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР МАСАЛАСИНИНГ ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ Сейтимбетова Н.М.

Қорақалпоқ давлат университети

Ҳозир дунёдаги мамлакатларнинг аксарияти кўп миллатли характерга эга. Жаҳон тажрибасидан маълумки, давлатларнинг барқарорлиги кўп жихатдан миллатлараро муносабатлардаги турли муаммоларни ҳал этиш имконияти билан боғлиқдир. Глобаллашиб бораётган кейинги даврда кузатилаётган турли можаролар, хусусан, миллатлараро низола кузатилаётган бир пайтда, бу каби муаммолар айниқса долзарб масалаларга айланиб бормоқда. Шу боисдан миллатлараро тотувлик ҳар қандай кўп миллатли мамлакатлар учун ҳал қилувчи омиллардан бири сифатида алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ушбу ҳол фуқаролар ўртасидаги тинчлик-тотувлик ҳамда миллатлараро ҳамжихатликни сақлаб қолиш ва янада мустаҳкамлаш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Дунё миқёсида миллатлараро муносабатларнинг тарихий илдизларини ўрганиш, турли халқларнинг миграция, трансформация, депортация қилиниши сабабларини очиб бериш, айниқса глобаллашув шароитида миллатларнинг адаптация, ассимиляция жараёнларини таҳлил қилишга қаратилган илмий изланишлар олиб борилмоқда. Шунингдек, миллатлараро муносабатлар соҳасида давлат органлари ва ташкилотларининг, маҳаллий ижро органларининг фуқаролик жамияти институтлари билан ўзаро ҳамкорлигини кенгайтириш, мамлакатлар ўртасидаги дўстлик алоқаларини ривожлантириш, миллатлараро муносабатлар ва толерантликка қаратилган давлат сиёсати концепциясини такомиллаштиришга қаратилган ишлар амалга оширилмоқда.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида, шу жумладан Қорақалпоғистон Республикасида амалга оширилаётган миллатлараро муносабатлар соҳасидаги кенг қўламли ислохотлар аҳолининг миллий таркибидаги ўзгаришлар динамикаси, миллатлараро муносабатларнинг шаклланиши, ривожланиши ва ушбу муносабатларни мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутди. Мустақиллик йиллари Қорақалпоғистон Республикасида амалга оширилаётган соҳага оид ўзгаришларни илмий тадқиқ қилиш, аҳолининг миллий таркиби, унинг даврлар бўйича ўзгариш хусусиятларини таҳлил қилиш, миллий маданий марказлар фаолиятини чуқур ўрганиш бугунги кунда долзарб аҳамият касб этади. Мустақиллик йиллари илмий тадқиқотларида ҳаққоний тарихимизни тиклаш, миллий қадриятларни асраб-авайлаш, халқ ҳўжалигининг барча соҳаларини ўз ичига олган илмий тадқиқотлар олиб бориш бўйича катта ишлар амалга оширилмоқда. Бу каби ишлар миллатлараро муносабатлар соҳасида ҳам ўз ифодасини топомқда. Миллатлараро тотувлик Ўзбекистон Республикаси Конституциясида кўрсатилган [1]. Давлатимизнинг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг маърузаларида миллатлараро тотувлик, тинчлик ва миллатлараро дўстлик алоқаларни мустаҳкамлаш масаласи кенг ёритилган эди [2]. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев ўзининг нутқларида ва чиқишларида миллатлараро тотувлик масаласига кенг тўхталиб ўтади [3]. Янги концепция асосида яратилган муҳим ишлардан бири 3 китобдан иборат «Ўзбекистоннинг янги тарихи» [4] нинг нашр этилиши бўлди.

Ўзбекистон олимларининг фанлараро алоқа ёндошуви натижаси ўлароқ самарали меҳнатларидан бири – бу «Ўзбекистоннинг энг янги тарихи»[5] нинг яратилиши ҳисобланади. Китобнинг V бобида Ўзбекистонда этник сиёсат ва миллатлараро муносабатлар масаласи Р.Назаров томонидан ёзилиб, муомманинг назарий-методологик, тарихий-демографик, ҳуқуқий, халқаро, этнолингвистик, этномаданий аспекти тадқиқ этилди.

Ўзбекистон тарихшунослигида миллатлараро муносабатлар масаласи У.Абдуллаев, М.Бобоходжаев, Д.Бобожонова, О.Ата-Мирзаев, В.Гентшке Р.Муртазаева, К.Расулов, Н.Тугова, С.Шермухамедов, К.Ханазаров, Б.Исоков, Р.Назаров, О.Мусаев, Л.Сабинова тадқиқотларида ва бошқа илмий нашрларда ёритилган [6].

О.Ата-Мирзаев, В.Гентшке, Р.Муртазаевлар томонидан яратилган асарда [7] архив манбалар, адабиётлар ҳамда социологик суриштирув материаллари асосида фуқаролик жамияти шаклланиши жараёнида бағрикенгликнинг роли, тарихий аспектда бағрикенглик муаммоси, Ўзбекистонда кўп миллатли таркибнинг шаклланиш жараёни каби масалалар ёритилган.

Китоб асосан кириш, 3 боб ва иловаларидан иборат бўлиб, у қуйидагилардан иборат:

1-боб «Ўзбекистон аҳолисининг динамикаси» деб номланиб, у 3 параграфдан таркиб топган: 1. Аҳоли сони ва унинг ўсиши 2. Шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг динамикаси 3. Демографик тузилишнинг ривожланиши, аҳоли бандлиги ва таълим.

2-боб «Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркибининг шаклланиши» деб номланиб, у 4 параграфдан таркиб топган: 1. Кўп миллатлиликлнинг тарихий илдизлари 2. Кўп миллатлиликлнинг ривожланишининг совет даври 3. Миллий таркиб трансформациясининг замонавий хусусиятлари 4. Кўп миллатли муҳитда демографик жараёнлар.

3-боб «Ўзбекистонда кўп миллатлиликл ва миллатлараро муносабатлар» деб номланиб, у 4 параграфдан таркиб топган: 1. Подшо мустамакчилиги даврида миллий сиёсат 2. Совет-большевиклик даврдаги миллий масала 3. Мустақиллик шароитида миллатлараро муносабатлар 4. Аҳоли миллий сиёсати.

Бу китоб комплекс тадқиқот бўлиб, унда Ўзбекистон аҳолиси миллий таркиби шаклланишининг тарихий-демографик жиҳатлари очиқ берилган. Шунингдек, китобда республикамизда миллатлараро муносабатлар ривожланишининг тарихий жараёнлари янгича қарашда баён этилган дастлабки асарлардан бўлди.

Ўзбекистон Республикасида миллатлараро муносабатлар масаласининг ўрганилишида Р.Муртазаевнинг илмий изланишлари алоҳида диққатга сазовор. Унинг «Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик» китобида Ўзбекистон Республикасида кўп миллатлиликлнинг шаклланишининг тарихий босқичлари ўрганилиб, ёшларни миллатлараро толерантлик руҳида тарбиялашга алоҳида урғу қаратилади. Сабаби «демократик ислохотларни амалга ошириш, таъсирчан миллий сиёсат юритиш учун ёшлар орасидаги миллатлараро муносабатлар қай йўсинда ўзгараётганлигини синчиклаб ўрганиш методологик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир» [8,4]. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатларини ўрганишда Д.Бобожонова тадқиқотлари методологик асос вазифасини бажаради. Д.Бобожонова тадқиқотларида асосан 1970-1980 йилларнинг ўрталаридаги миллатлараро муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари ўрганилган бўлиб [9], ушбу маълумотлар демографик жараёнларнинг мавзуга таъсирини қиёсий таҳлил қилишда муҳим ўрин тутди. Шунингдек, О.Мусаевнинг тадқиқотларида миллатлараро муносабатлар масаласи алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилади. Унинг «Ўзбекистон Республикасида миллатлараро муносабатлар (1991-1997 йиллар)» номли номзодлик диссертациясида [10] миллатлараро муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари, Ўзбекистон ҳукуматининг миллатлараро муносабатларни барқарорлаштириш йўлида олиб борган сиёсатининг асосий принциплари, ижтимоий ташкилотлар ва жамғармаларнинг ушбу соҳадаги фаолияти, миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлаш омиллари ҳақида сўз юритилган. «Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари» номли докторлик диссертациясида [11] миллатлараро муносабатларни тадқиқ қилишнинг назарий-услубий масалалари, миллатлараро муносабатларни шаклланиши ва ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари, соҳадаги муаммо ва ечимлар ҳақида сўз юритилади. У Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни ўрганиш бўйича социолог, файласуф олимлар олдидаги муаммолар тўғрисида гапириб, ҳалигача айрим тадқиқотлар тавсифий хусусиятига эга эканлигини, илмий-фалсафий мазмунда бажарилган ҳар қандай тадқиқот маълум амалий аҳамиятга эга бўлиши ва унинг натижаларидан жамият барча соҳаларида рационал фойдаланиш катта аҳамиятга эга деб таъкидлайди.

О.Мусаев «Полиэтник давлатда миллатлараро муносабатларни муайян ғоя, мафкура атрофида бирлаштириш объектив эҳтиёждир», дея таъкидлайди. У ўз илмий тадқиқотида титул миллат ўзининг етакчилиги, лидерлик қучини, яратишга, янги модернизтик, умуминсоний қадриятларни эъзозловчи ҳуқуқий демократик давлат қуришга қодир ақлу иродага эга эканлиги барчани, ҳамма миллат ва элатлар вакиллари ўзининг миллий ғоясига, миллий мафкурасига ишонтирганида намоён бўлади, деган хулосага келади [12,25].

Оммавий ахборот воситаларининг миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлашдаги фаолиятини ўрганишда Л.Сабинованинг диссертацияси катта аҳамиятга эга [13]. У ўз тадқиқотида XX асрнинг 90 йиллари – XXI аср бошларида оммавий ахборот воситаларининг ислох қилиниши, мустақиллик йилларида оммавий ахборот воситаларининг ғоявий ва мафкуравий жиҳатдан янги босқичга кўтарилиши, шунингдек, миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлашдаги фаолиятини чуқур таҳлил қилади. Қорақалпоғистон олимларининг самарали меҳнати ўлароқ «Қарақалпоқистоннинг жаңа тарийхи. Қарақалпоқистон XIX асрнинг екинчи ярмидан XXI асрге шекем» китобининг [14] нашр этилиши тарихчи-тадқиқотчилар учун методологик асос вазифасини бажарди. Китобда қорақалпоқлар ҳақида қисқача тарихий маълумотлар, Орол бўйи ҳудуди ўзбек, қорақалпоқ,

қозоқ, туркман халқларнинг халқ бўлиб шаклланишида катта ўрин эгаллаганлиги, ушбу халқларнинг ҳозирги кундаги республиканинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги ўрни ҳақида сўз боради.

Академик С.Камаловнинг «Қорақалпоқлардың халық болып қәлиплесуи хәм оның мәмлекетлигинин тарийхынан» китобида [15] қорақалпоқларнинг халқ сифатида шаклланиши, давлатчиликнинг ривожланиш босқичлари, қорақалпоқ халқининг ўз мустақиллиги ва давлатчилигини тиклаш учун минтақада яшовчи бошқа миллат вакилларининг бир мақсад йўлида бирлашиб миллий-озодлик ҳаракатларида иштирок этганлиги ҳақида бой маълумотлар берилган. Қорақалпоғистон олимларининг фанлараро фундаментал тадқиқотлари натижасида чоп этилган «Қорақалпоқстан тарийхы (1991-2015 жыллар)» китоби [16] ушбу тадқиқот учун методологик аҳамиятга эга китоблардан бири саналади. Китобда миллий мустақилликнинг эълон қилиниш давридаги Қорақалпоғистондаги сиёсий жараёнлар, республикасидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳадаги ривожланиш жараёнлари билан биргаликда ўтиш даврдаги ижтимоий-демографик муаммолар ҳам очиб берилган. Мазкур муаммонинг Орол бўйи ҳудудида экологик инқироз натижасида келиб чиққан вазият, унинг минтақа халқларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсири, ҳудуд халқларининг табиатдан дастурий фойдаланиш хусусиятлари профессор Р.Баллиеванинг тадқиқотларида [17] ўз ифодасини топган.

Шунингдек, қорақалпоқларнинг ўзбеклар билан, шунингдек, қўшни халқлар билан маданий алоқалари М.Тлеўмуратовнинг тадқиқотларида, Қорақалпоғистонда яшовчи корейс диаспорасининг ўтмиши ва бугунги кундаги ҳаёти, корейс ва қорақалпоқ халқларининг урф-одатларининг яқинлиги ва фарқи, маданий ҳамкорлиги ҳақида Л.Хван асарларида, кўп миллатли халқни таълим тизимига қамраб олиш жараёни, таълим тизимининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи Р.Уразбаева тадқиқотларида, Қорақалпоғистон Республикасида миллатлараро муносабатлар ва унинг ўрганилиш тарихи Б.Қошановнинг мақолаларида, қорақалпоқ-рус муносабатларининг ривожланиш тарихи Ж.Айтмуратовнинг мақоласида, қорақалпоқларнинг Хоразм ўзбеклари билан алоқалари масалалари З.Тлеўмуратова мақолаларида баён қилинган [18].

Хуллас, мустақиллик йилларида миллатлараро муносабатлар масаласи бўйича кенг қўламли тадқиқотлар олиб борилди. Бунда масаланинг назарий-методологик жиҳатлари, миллатлараро тотувликни таъминловчи омиллар, аҳолининг миллий таркиби ва унинг йиллар, минтақалар бўйича ўсиш кўрсаткичлари, миграция жараёнлари, масаланинг ижтимоий-фалсафий, ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари тадқиқот объектига айланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. <https://lex.uz/docs/6445145>
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида : хавфсизликга таҳдид, барқорорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997; Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008; Каримов И.А. Ўзбекистон мустақиллика эришиш оstonасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011.
3. Мирзиёев Ш.М. Тинчлик ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл / Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2017.; Миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик – халқимиз тинчлиги ва фаровонлигининг ҳаётбахш манбаи//Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2017.; Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи// “Халқ сўзи”, 2017 йил, 20-сентябрь; Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 9-май – Еслей хам қадирлей кунине бағишланган салтанатлы марасимдеги шығып сейлеген сөзи./ Еркин Қарақалпақстан, 2018, 10-май.; Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи./ <http://prezident.uz/uz/lists/view/198>
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3-китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. – Т.: Шарқ, 2000
5. Новейшая история Узбекистана 1991-2016 гг. –Т.: Фан, 2019
6. Абдуллаев У. Традиционные и современные межэтнические связи в сельских местностях Ферганской долины. Автореферат диссертации ... кандидата исторических наук: - Т., 1991.; Ўша муаллиф. Межэтнические процессы в Ферганской долине (XIX - начало XX века). Автореферат диссертации ... доктора исторических наук: - Т., 2006.; Бобоходжаев М. Межнациональные отношения в Республике Узбекистан. - Т.: Фан, 1994; Ўша муаллиф. Республика Узбекистан: очерки межнациональных и межконфессиональных отношений, внешнеэкономических связей. - Т.: Элсано, 1996.; Бобожонова Д. Миллатлараро муносабатлардаги барқарорлик. Т.: Фан, 1996; Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари (70-80-йилларнинг ўрталари). Т.ф.д.... дис. авторефер. – Т.: ЎзБР ФА. 1997; Ўша муаллиф. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-маданий ривожланиши. Т., 2007.; Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. –Т.: Ибн Сина. 1998; Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А.Историко-демографичес кие очерки урбанизации Узбекистана. -Т., Университет, 2002; Ата-Мирзаев О. Б., Гентшке В. Л., Муртазаева Р.Х. Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность. -Т.: Университет, 2004; Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность.- Т.: Университет, 2004; Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. Некоторые вопросы межнациональных отношений в Республике Узбекистан // Вестник НУУЗ, 1998, № 1.; Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. –Т.: Университет. 2007.; Расулов К.Р. Обеспечение межнационального согласия и мира в Узбекистане во второй половине 80-начале 90-х гг. -Автореф. дисс. к.и.н. Андижан: АГУ, 1993.; Тугова Н. Системный подход к воспитательной деятельности национально-культурных центров Республики Узбекистан.- Автореф. дисс. к.и.н. Т., 1995.; Шермухамедов С. Ижтимоий тараққиётда миллатлараро тотувлик маданиятининг роли ҳақида. -Т., 1998.; Ханазаров К. Миллий менталитет – тараққиёт омили.- Т., 2000.; Исоқов Б. Ўзбекистонда миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик. // Ўзбекистон Республикаси ФА Қорақалпоғистон бўлимининг «Хабаршысы». – Нукус. 2004. №5-6; Назаров Р.Р. Толерантность в межэтнических и межконфессиональных отношениях// Узбекистан – страна толерантности. -Ташкент: Узбекистан, 2007. - С. 41-45.; Ўша муаллиф. Национально-культурные центры как фактор развития полиэтнического гражданского общества (на примере Республики Узбекистан) // Журнал ЕвроАзия. Россия – Узбекистан: история и современность. Ч 5. Март 2009 (№ 7). -М.: РГГУ, ИАЦ МГУ, 2009. С. 51-58.; Мусаев О. Ўзбекистон Республикасида миллатлараро муносабатлар (1991-1997 йиллар). -Т.ф.н... дис.авторефер. -Т., ЎзБР ФА. 2000; Ўша муаллиф. Мустақил Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар.- Т. 2004; Ўша муаллиф. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари. Ф.ф.д...дис. – Т.:2017; Сабирова Л. Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши ва уларнинг миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлашдаги ўрни (1991-2005 йиллар). -

- Т.ф.н....дис. автореф. – Т.: 2010; Ўзбекистон миллатлараро тотувлик йўлида. – Т., 1996; Миллатлараро тотувлик, барқарорлик ва тараққиёт омили. – Т.: Академия, 2005; Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-маданий ривожланиши. – Т., 2007;
7. Ата-Мирзаев О. Б., Гентшке В. Л., Муртазаева Р.Х. Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность. –Т., Университет, 2004
8. Муртазаева Р. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. –Т.: Университет. 2007, 4-б.
9. Бобожонова Д. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари (70-80-йилларнинг ўрталари). Т.ф.д.... дис. автореф. – Т.: ЎзР ФА. 1997
10. Мусаев О. Ўзбекистон Республикасида миллатлараро муносабатлар (1991-1997 йиллар).- т.ф.н....дис. автореф. – Т., 2000
11. Мусаев О. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари.- Ф.ф.д....дис. автореф. – Т., 2017
12. Мусаев О. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларни ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий хусусиятлари. – Ф.ф.д....дис. автореф. – Т., 2017, 25-б
13. Сабирова Л. Ўзбекистон оммавий ахборот воситаларининг ривожланиши ва уларнинг миллатлараро муносабатларни мустақамлашдаги ўрни (1991-2005 йиллар). т.ф.н. дис. автореф. – Т., 2010
14. Қарақалпақстанның жаңа тарийхи. Қарақалпақстан XIX әсирдин екінші ярымынан XXI әсирге шекем. - Н., 2003
15. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі ҳәм оның мәмлкетлигиниң тарийхынан. – Н., 2001
16. Джумашев А., Нуржанов С., Уразова Л., Таджиева Р. Қарақалпақстан тарийхи (1991-2015 жыллар). -Н.: Илим, 2018
17. Баллиева Р. Каракалпакский этнос и традиционное природопользование. Автореф. дисс...д.и.н. М., 2003; Ўша муаллиф. Традиционное природопользование в Каракалпакии в связи с поиском выхода из экологического кризиса. Автореф. дисс...к.г.н. М., 1994.
18. Тлеўмуратов М. Қарақалпақ хәм өзбек халықларының мәдений байланысларының тарийхынан. – Н., 1993.; Хван Л. Корейцы Каракалпакстана: вчера и сегодня. – Н.: Билим, 2004; Корейцы Каракалпакстана: сотворение судьбы уроки доброты и братства. – Н.: Билим, 2007.; Уразбаева Р.Дж. Из истории высшего и среднего специального образования в Каракалпакстане. – Н.: Каракалпакстан, 1994; Ўша муаллиф. История образования в Каракалпакстане (последняя четверть XIX – начало XXI вв.). – Т.: Yangi nashr, 2011.; Қошанов Б. Историография межнациональных отношений в Каракалпакстане. // «Межнациональные отношения и толерантность». Материалы международной научной конференции. – Т.: НУУ. 2010; Қошанов Б., Хожагелдиев А. Межнациональные отношения в республике Каракалпакстан на современном этапе. // Ўзбекистон Республикаси ФА Қарақалпоғистон бўлимининг «Хабаршысы». – Н., 2002. №5-6; Айтмуратов Ж. Из истории каракалпакско-русских культурных связей. // Бердақ номидаги Қарақалпоқ давлат университети «Хабаршысы». – Н., 2015. №2; Тлеумуратова З. Отражение межэтнических связей в материальной культуре каракалпаков и узбеков Низовий Амударьи в конце XIX–начале XX вв. // Ўзбекистон Республикаси ФА Қарақалпоғистон бўлимининг «Хабаршысы». – Н., 2001. №4; Ўша муаллиф. Мунис хәм Агахий шығармаларында қарақалпақлардың Хорезм өзбеклери менен байланысларының сәўлелениуі. // Ўзбекистон Республикаси ФА Қарақалпоғистон бўлимининг «Хабаршысы». – Н., 2001. №6.

Мустақиллик йилларида миллатлараро муносабатлар масаласининг ўрганилиш тарихи

Резюме. Мақолада миллатлараро муносабатлар масаласининг долзарблиги, мустақиллик йилларида Ўзбекистон ва Қарақалпоғистон тарихшунослигида миллатлараро муносабатлар масаласининг ўрганилиш тарихи сўз этилади.

Таянч сўзлар: миллатлараро тотувлик, миллий таркиб, миграция, тадқиқот объекти, тарихшунослик.

История изучения межнациональных отношений в годы независимости

Резюме. В статье рассматривается актуальность вопроса межнациональных отношений, история изучения вопроса межнациональных отношений в историографии Узбекистана и Каракалпакстана в годы независимости.

Ключевые слова: межнациональное согласие, этнический состав, миграция, объект исследования, историография.

History of the study of international relations in the years of independence

Summary. The article talks about the relevance of the issue of inter-ethnic relations, the history of the study of the issue of inter-ethnic relations in the historiography of Uzbekistan and Karakalpakstan during the years of independence.

Key words: inter-ethnic harmony, ethnic composition, migration, object of research, historiography.

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИГА ЖАМОАТЧИЛИКНИ ЖАЛБ ҚИЛИШ ОРҚАЛИ ОШКОРАЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ОАВ РОЛИ

Матжанов И.А.

Қарақалпоқ давлат университети

Мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида жамоатчилик институтлари муҳим роль ўйнайди. Бинобарин, жамоатчилик институтлари фуқаролик жамиятининг муҳим институти сифатида фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишда, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтиришда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда, давлат органлари билан ижтимоий ҳамкорликни амалга оширишда, давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этади.

Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизимида инсон ҳуқуқлари устуворлигининг яна бир белгиси - ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида жамоат ташкилотлари ва фуқаролар иштирокининг мавжудлигидир. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида жамоат ташкилотлари ва фуқаролар иштироки қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга йўналтирилган. Амалдаги жиноят процессуал қонун ҳужжатларида жиноят ишларини судда кўришда жамоатчилик иштирокининг турли шакллари назарда тутилган. Унга мувофиқ суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноят ишларини тергов қилишда ва судда кўришда жиноят содир этилган ҳолатларни аниқлаб олиш, айбдорларни қидириш ва фош этиш, адолатли ҳукм чиқариш, шунингдек, жиноятнинг сабаблари ва унга имкон берган шарт-шароитларни аниқлаш учун ўз ваколатлари доирасида жамоатчилик ёрдамидан фойдаланишга ҳақли [1, 96]. Албатта, шу аснода жиноят иши бўйича тергов олиб бориш ва ишни судда кўриш чоғида

суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд жиноят содир этилган ҳолатларни аниқлаб олиш, айбдорларни қидириш ва фош этиш, адолатли ҳукм чиқариш, шунингдек, жиноятнинг содир этилиш сабаблари ва унга имкон берган шароитларни аниқлаш учун ўз ваколатлари доирасида жамоатчилик ёрдамидан фойдаланишга ҳақлидир. Жиноят-процессуал кодекси 349-моддасида дастлабки терговда жамоатчиликнинг иштироки масаласи тартибга солинган. Мазкур моддага мувофиқ, терговчи жиноятларнинг олдини олиш ва уларни фош этиш учун жамоатчиликни жалб қилишга ҳақлидир. Шу мақсадда у жамоат бирлашмаларига, жамоаларга, аҳолига жиноят иши учун аҳамиятга молик маълумотлар ҳақида хабар қилишни, қидирилаётган шахслар ёки нарсалар турган жойни кўрсатишни сўраб мурожаат қилади.

Жамоат бирлашмалари ва жамоаларнинг вакиллари жиноят ишини юритишда жамоат айбловчилари ҳамда жамоат ҳимоячилари сифатида қатнашишга ҳақлидир. Жамоат ҳимоячилари ҳамда жамоат айбловчилари процессуал қонунларга мувофиқ қуйидаги ҳуқуқларга эга: иш материаллари билан танишиш, далиллар тақдим этиш ва уларни текширишда иштирок этиш; илтимоснома бериш; тарафларнинг музокараларида сўзга чиқиб, судда фикр билдириш. Жамоат ҳимоячилари ҳамда жамоат айбловчилари суд муҳокамасида иштирок этиши, жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг фикрини судда баён қилиши ва ишнинг ҳолатларини (жамоат ҳимоячиси эса, судланувчининг аҳолини енгиллаштирувчи ҳолатларни) аниқлашга қўмаклашиши шарт.

Жамоат бирлашмалари ва жамоалар, уларнинг раҳбар органлари ҳамда вакиллари содир этилган ёки тайёрланаётган жиноят тўғрисида хабар билан суриштирув органига, терговчига, прокурорга ёки судга мурожаат этишлари мумкин. Улар айбланувчига ёки судланувчига нисбатан эҳтиёт чораси сифатида жамоат бирлашмаси ёки жамоа кафилигига беришни танлаш ҳақида; маҳкумни муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилиш ёки жазони енгилроғи билан алмаштириш ҳақида; озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларнинг жазони ўташ шароитларини ўзгартириш ҳақида; судланганликни олиб ташлаш ҳақида ва бошқа масалалар бўйича ЖПКда назарда тутилган ҳоллар ва тартибда илтимос қилишга ҳақлидирлар.

Жиноят ишларини юритишда жамоатчиликнинг иштироки хусусида бирқатор процессуалист олимлар ўз мулоҳазаларини билдириб ўтган. Жумладан, М.С.Колосович жиноят ишларини юритишда жамоатчиликнинг иштироки жиноят ишлари бўйича дастлабки тергов ва суд ишларини юритишда адолатни таъминлаш механизмларидан бири сифатида таъкидлайди[2, 37-41]. Шунингдек олим жиноят ишларини юритишда жамоатчиликнинг иштирокини процессуал воситалар ичида муҳим аҳамият касб этишини яна такрорлайди[3, 43-48]. А.В.Гаврилова эса, жиноят ишларини юритишда жамоатчиликнинг иштироки жиноят ишлари бўйича процессуал вазифаларни самарали ҳал қилувчи институт эканлигини таъкидлайди. Олимнинг фикрича, мазкур вазият жиноят процессида адолатли ва асосли қарор қабул қилинишида фундаментал негизга эга[4, 17].

С.А.Носонов эса, ўз навбатида жиноят процессида жамоат бирлашмалари ва жамоаларнинг вакиллари жиноят ишини юритишда жамоат айбловчилари ҳамда жамоат ҳимоячилари тариқасида қатнашишга ҳақли эканлигини келтириб ўтади[5, 111]. Жамоатчиликни жалб қилиш масаласи дастлабки терговга махсус норма сифатида назарда тутилган, лекин суриштирувда бундай махсус процессуал норма мавжуд эмас. Суриштирувчи процессал принцип нормасига асосан ишга жамоатчиликни жалб қилишга ваколатли. Ушбу аснода таъкидлашимиз лозимки, суриштирувга жамоатчиликни жалб қилиш масаласини процессуал тартибга соладиган махсус нормага муҳтож. Терговда жамоатчиликнинг иштироки ижобий ҳолатдир, чунки далил ва жиноят содир этган шахсларни фош этишда ёрдам беради. Аммо, тергов сирининг сақланиши мақсадида жамоатчиликни жалб қилиш ғоясини айрим олимлар қўллаб-қувватламайди. Жумладан, А.Н.Васильева жамоатчиликнинг тергов сирини таъминлаш нуқтай-назаридан иштирок этиши мақсадга мувофиқ эмас эканлигини таъкидлайди. Жамоатчилик номидан фақат алоҳида шахслар тергов сирини ошкор қилганлик учун жавобгарлик эвазига иштирок этиши лозим. Мазкур ҳолат жиноят содир этилганлиги, жиноят излари, уни ким содир этганлиги ёки содир этмоқчи эканлиги ҳақида жамоатчилик маълумотларга эга бўлмаган вазиятларда долзарб саналади [6, 386]. Жамоатчилик иштирокининг айрим жиҳатларини алоҳида муаллифлар фуқаролик бурчи билан боғлашади. Мазкур масалада З.В.Макарова келтириб ўтганидек, жиноят ҳақида хабар бериш, далиллар тақдим қилиш, тергов ҳаракатларида ҳолис, мутахассис ва ҳ. сифатида иштирок этиш ўз фуқаролик бурчини амалга ошириш ҳисобланади [7, 154]. Мазкур фикрни давом этган ҳолда, М.С.Колосович фуқаролик бурчини амалга ошириш ошқороликга ҳечқандай алоқаси йўқ эканлигини билдириб ўтади[8, 227].

Шу билан бирга, З.В.Макарова жиноят процессида жамоатчиликни жалб қилиш орқали ошқороликни таъминлашда ОАВ нинг ролини низоҳатда муҳим эканлигини айтиб ўтади. ОАВ нафақат жиноят ишини кўриб чиқиш, тергов қилиш ёки ҳал қилиш масалалари ҳақида хабар беради, балки жиноят иши ҳақидаги мулоҳазаларга аҳолини жалб қилади ва жамоатчилик фикрини шакллантиради[7, 6]. Терговда жамоатчиликни жалб қилиш асосида ОАВ иштирок этаётган тақдирда уларга нисбатан кўпроқ мажбуриятлар юкланади. Мазкур мажбуриятлар жиноят ҳақида, баъзан жиноят содир этган лавозимли шахслар ҳақида маълумотларни кенг оммага етказиш, жамоатчилик эътирозига сабаб бўлаётган саволлар бўйича ҳуқуқни муҳофаза қиливчи органларнинг жавобларини ёритиш, жиноят ишлари кўрилишида норозилик кайфиятлари вужудга келиши мумкин бўлса, жиноят иши бўйича ўтказилаётган тергов жараёни ҳақида аҳолига хабар беришдан иборат.

Аммо, ошқоролик, айниқса тергов даврида маълум чегараларга эга бўлиши лозим. Жамоат айбловчиси ва жамоат ҳимоячиси иштирокидан бошқа процессуал вазиятлардаги ошқоролик мақсадга мувофиқ бўлиши шарт. Тўғри, дастлабки терговда ошқоролик чегераланган, сабаби – тергов сири. Лекин ушбу ҳолат жиноят иши бўйича тергов қандай амалга оширалаётганлиги тўғрисидаги «ноль-маълумот» ҳолатида туриш мақсадга мувофиқ эмас. Терговда чекланган даража ОАВ маълумот бериш мумкиндир, лекин асосий масалаларда тергов

сирига ҳавола этилади. Аммо, айрим жиноятлар бўйича фақат ҳодисанинг ОАВ га чиқиб кетиши ушбу жиноятни содир этган шахснинг жавобгарликдан қочиб қолишига олиб келиши мумкин.

Хулоса – жараён ниҳоятда мураккаб. Жиноят процессида ошкоралик масаласида ОАВ нинг иштироки чегаралангандир. Чунки, жиноят иши бўйича маълум масалаларни жамоатчиликга тақдим қилишда ОАВ ходимиға прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг ёзма рухсати шарт.

Яна, интернет орқали аҳоли ўртасида саросимага ва ваҳимага сабабчи бўладиган асосиз хабарларни тарқатиш тенденцияси ҳам ҳозирги вақтда учромокда. Бундай хабарларни айрим пайтлари тегишли тартибда рўйхатдан ўтган интернет сайтларида тарқатиш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бундай сайтлар кўпроқ умумий фойдаланишдаги сайтларда ҳисобланиб, telegram, youtube, instagram ва ҳ.л.да жой олиши мумкин. Масалан, «Не жаңалық» телеграмм каналининг хабар беришича, 2023 йил 25 март санасидаги хабарида «Қонликул туманида бола ўғрилари пайдо бўлди, қайнукамнинг 7-синф ўғлини Дамас автомашинасига ўтказиб ўтириб кетди» қабиладаги хабар тарқатган фуқаро Р.Ж.га нисбатан МЖТКнинг тегишли моддаси бўйича Қонликул тумани ЖИБ суди томонидан БХМнинг 3 барабари миқдорида жарима қўлланилди[9]. Эътиборлиси, бундай мазмундаги хабарлар интернет сайтларида кўпайиб учрайди.

Шунингдек, жиноят процессида ОАВ мақомини таҳлил қилишда блогерлар масаласи ҳам эътибор талаб қилади. Блог (ингл. blog, wet bloge сўздан «тармоқ журнали ёки ходисалар кунлиги») – асосий таркиби кундаликли мултимедия, расмлар ва ёзувлардан иборат бўлган веб-сайт. Блоглар учун табиатан хронологик тартибда жойлаштирилган қисқа ёзувлар хос. Блоглар ўз ўқувчилари эга ва жамоатчилик билан алоқада бўлади. Блогларни юритувчи ва унга хабар ҳамда маълумотлар жойлаштирувчи шахс блогер деб номланади.

Блогерлар, Қонунга кўра ОАВ ҳисобланмайди. Аммо, интернет манзилларига ва ушбу блогни юритаётган жисмоний шахснинг идентификациясига эга бўлади. Блогерлар томонидан жойлаштирилган материалларда ҳақиқатан ҳам жиноят аломатларига эга воқеалар мавжуд бўлса, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ушбу маълумотларни текшириб кўриши ва тегишли таъсир чораларини қўллаши мумкин. Аммо, шуни алоҳида эътиборга олиш кераки, жиноятга ва у бўйича қабул қилинган ҳал қилувчи қарорларга оид «ўтқир сюжетли» хабарлар ни интернет саҳифаларига жойлаштиришнинг аксарият қисми айнан блогерлар ҳиссасига тўғри келмокда. Кўпинча, блогерлар томонидан ушбу мазмундаги хабарлар жойлаштирилганидан кейин мазкур хабарларнинг бошқа расмий тизимдан ўтган интернет ОАВ саҳифаларида эълон қилиниши кўпайиб учрайди.

Шундай қилиб, жиноят процессида ОАВ институтининг иштироки асосан мажбуриятларга эга бўлиши билан ифодаланади. Бу ҳолат уларнинг жиноят процессидаги ҳуқуқий мақомининг мазмунини белгилаб беради. Аммо, бундай мажбурият ОАВ жиноят ҳақида хабар ва маълумотларни тақдим этгандан сўнг вужудга келади. Аммо, шуни ҳам эътиборга олиш лозимки, айрим пайтлари ОАВ ўзлари тайёрлаган репортажларни жиноят ишини кўзгайтириш мақсадларидан йироқ тарзда, ҳархил сенсациялар учун ишлаб чиқиши мумкин. Жиноят ишини кўзгайтириш даврида ёки ишни янги очилган ҳолатлар бўйича кўриб чиқишда, албатта мазкур омил эътиборга олиниши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар. Масъул муҳаррир: проф. Ғ.Абдумажидов. – Т.: ТДЮИ, 2009.
2. Колосович М.С. Нормативная регламентация средств обеспечения гласности в судебном разбирательстве // Вестник Волгоградской академии МВД России. – 2017. №1.
3. Колосович М.С. Участие общественных обвинителей и защитников как механизм реализации гласности в советском уголовном судопроизводстве // Вестник Воронежского института МВД России. – 2017. №3.
4. Гаврилова А.В. Общественное представительство и участие представителей общественности в судопроизводстве: историко-правовой анализ // вестник Омского университета. Серия «Право». -2020. -Т.17. -№2.
5. Насонов С.А. Участие граждан в отправлении уголовного правосудия: вопросы определения понятия и типологии форм // Судебная власть и уголовный процесс. -2017. -№1.
6. Криминалистика / под ред. А. Н. Васильева. М.: Изд-во Московского ун-та, 1980.
7. Макарова З. В. Гласность уголовного процесса: концепция и проблемы развития: Дисс..д-ра юрид...наук. – Челябинск, 1995.
8. Колосович М.С. Процессуальные средства обеспечения гласности и тайны в уголовном судопроизводстве: концептуальные основы: дисс...д-ра юрид...наук. – Волгоград, 2019.
9. «Не жаңалық» телеграмм канали сайты асосидаги маълумот / 25.03.2023.

Резюме

Мақолада жиноят ишини юритиш даврида жамоатчиликни жалб қилиш усули орқали ошкораликни таъминлашда ОАВ роли ва ўрни таҳлил қилинган. Жамоатчиликни жалб қилиш масаласи дастлабки терговга махсус норма сифатида назарда тутилган, лекин суриштирувда бундай махсус процессуал норма мавжуд эмаслиги қайд этилади. Терговда жамоатчиликни жалб қилиш асосида ОАВ иштирок этаётган тақдирда, уларга нисбатан кўпроқ мажбуриятлар юкланиши келтириб ўтилади.

Калит сўзлар: жиноят иши, тергов сири, блогер, терговчи, прокурор, интернет, мажбурият.

Резюме

В статье анализируется роль и место средств массовой информации в обеспечении гласности через метод привлечения общественности к уголовному судопроизводству. Вопрос о привлечении общественности предусмотрен в качестве специальной нормы предварительного следствия, однако отмечается, что такой специальной процессуальной нормы при дознании нет. Отмечается, что в случае участия в расследовании общественности с помощью СМИ, на последних налагаются дополнительные обязательства.

Ключевые слова: уголовное дело, следственная тайна, блогер, следователь, прокурор, интернет, обязательство.

Summary

The article analyzes the role and place of the media in ensuring transparency through the method of involving the public in criminal proceedings. The issue of involving the public is provided for as a special norm of the preliminary investigation, but it is noted that there is no such special procedural norm during the inquiry. It is noted that if the public participates in the investigation with the help of the media, the latter are subject to additional obligations.

Key words: criminal case, investigative secrecy, blogger, investigator, prosecutor, Internet, obligation.

ШАҶАРАҚҚА ХӘМ ЖАСЛАРҒА ҚАРСЫ ЖЫНАЯТЛАРДЫҢ МАЗМУН-МӘНИСИ ХӘМДЕ ОНЫ ЖЕТИЛИСТИРИЙ МӘСЕЛЭЛЕРИ

Нажимов М.Ш

Қарақалтақ мәмлекетлик университети

Юриспруденцияда “шаңарақ” пенен байланысly қатнасықлардың түрli тәрәплери тәртипке салынады. Атап айтқанда, шаңарақ ҳуқықында неке дүзиў, некениң тамамланыўы хәм оны ҳақықый емес деп табыў шәртлиери хәм тәртиби белгиленеди, шаңарақ ағзалары: ерли-зайыплы, ата-ана хәм балалар (перзентликке алыўшылар хәм перзентликке алынғанлар) ортасындағы, шаңарақ ҳақықындағы ыызамшылықта нәзерде тутылған жағдайларда хәм орталықта болса туўысқанлар хәмде өзге шахслар ортасындағы жеке мүлкий емес хәм мүлкий қатнасықлар тәртипке салынады, сондай-ақ ата-ана қарамағынан жүдә болған балаларды шаңараққа алыў тәртип хәм қағыйдалары, пуқаралық ҳалатларын актлестирип жазыў тәртиби белгиленеди [1]. Сондай-ақ, шаңарақ ағзалары ортасындағы мүлкий хәм жеке мүлкий емес қатнасықлар тийкарынан пуқаралық ҳуқықының объекти есапланады [2].

Ҳуқық тараўында көзге көринген алымлардан бири Г.Юлдашева ғәрезсизлик жыллары даўамында Өзбекстанда ер жетпегенлердин мәплерин қорғаўдың төмендеги тийкаргы принципери қәлиплескенлигин көрсетеди: Бала ҳуқықлары ҳақықындағы Конвенция хәм Өзбекстан Республикасы Конституциясында белгиленген балаларға қарата дискриминасияға жол қоймаў, ер жетпегенлердин тийкаргы ҳуқық хәм мәплери кепилликлерин тәмийинлеў, олардың ҳуқықларын тиклеў; Конституция хәм ыызамлардың үстинлигин тән алған ҳалда ер жетпегенлердин ҳуқықларын кепиллеўши ыызам нормаларды жетилистирип барыў; ер жетпегенлердин физикалық, руўхый, диний хәм интеллектуал раўажланыўын тәмийинлеў; ер жетпегенлердин ҳуқық хәм мәплериниң кепиллигин тәмийинлеў мақсетинде олар жасап атырған шаңарақларды ҳәр тәрәплеме қоллап қуўатлаў; ер жетпегенлер мәплериниң бузылыўына, шеклениўине себеп болған лаўазымлы шахслардың жуўапкершилигин белгилеў; ер жетпегенлердин ҳуқықлары хәм ыызамлы мәплерин қорғаўшы жергиликли ҳәкимият органлары искерлигин ҳәр тәрәплеме қоллап қуўатлаў[3].

Жокарыда анализ етилген ер жетпегенлерге тийисли ыызам ҳужжетлеринде олардың ҳуқықлары хәм ыызамлы мәплерин толық тәмийинлеў, атап айтқанда, ер жетпегенлердин жасаў, индивидуаллықты сақлап қалыў, еркинлик хәм жеке қол қатылмаслық, ден-саўлықты сақлаў, билим алыў, қорғаў, ыызамсыз көширилиўинен қорғаныў, мағлыўмат алыў, пикирлеў, сөз, ҳуждан хәм исеним еркинлиги, жеке мүлк хәм турақ жай, мийнет қылыў, дем алыў хәм сол киби басқа ҳуқықлары кепилликлери беккемленген.

Бизиңше, усы ыызам ҳужжетлери талапларына әмел етилиўин тәмийинлеў мақсетинде Өзбекстан Республикасының ҚЖХҚКке тийисли өзгерис хәм қосымшалар киритиў мақсетке муўапық.

Атап өтиў зәрүр, шаңараққа хәм жасларға қарсы жынаятлар түсиниги бойынша алымлар түрлише көз-қарасларын билдирген. Айырым изертлеўшилер шаңарақ хәм жасларға қарсы жынаятларды улыўма тәрәптен шаңарақ хәм жаслардың мәплерине қарсы қаратылған жынаят есапланады деген мазмонда қысқаша түсиник береді [4]. Бирақ, биз усы түсиниктиң мазмунын туўры түсиниў ушын оның түсинигин толық ашып берилиўи тәрәпдарымыз.

Бул бойынша изертлеўши З.С.Иброҳимова шаңараққа қарсы жынаят дегенде, ЖК V бабының 122-126-статьяларында нәзерде тутылған, шаңарақ мәплерине хәмде ер жетпегенлер ден-саўлығына, физикалық, руўхый, әдеп-иқрамлық, интеллектуал раўажланыўына зыян жеткизиўи мүмкин болған қастан исленетуғын жәмийетлик қәуипли қылмыс (ҳәрекетлер яки ҳәрекетсизлик) түсинилиўин атап өткен [5]. Бизиңше, усы тәрийпте шаңараққа қарсы жынаятлар системасына жасларға қарсы жынаятларда қосып жиберилген. Биз усы түсиникке тәрийп берип атырғанда, әйне шаңараққа қарсы хәм жасларға қарсы жынаятлар қәсийетлерине айрықша итибар қаратыўды да оларды муўапықлаштырған ҳалда тәрийп бериў зәрүр деп есаплаймыз.

К.А.Ратников пикирине көре, шаңараққа қарсы жынаят дегенде, жәмийетлик қәуипли, айыплы, ыызамға қайшы қылмыс түсинилип, оның объекти, биринши нәўбетте, шаңарақтың жәмийетлик бөлеги хәм институт сыпатында туўры искерлик көрсетиўи киби тәрәплер есапланады. Усы тәрәплер ер жетпегенлерге қарсы қаратылған айырым ҳәрекетлерди де қамтып алыўи мүмкинлигине айрықша итибар қаратыў зәрүр [6].

Сондай-ақ, А.А.Отажонов шаңарақтағы нормал турмыс тәризин, жаслардың туўры тәрбияланыўын хәм нормал раўажланыўын хәмде жәмийетлик әдеп-иқрамлық нормаларын тәмийинлеўши жәмийетлик қатнасықларға қәуип туўдырыўшы жәмийетлик қәуипли қылмыслар шаңараққа, жасларға хәм әдеп-иқрамлыққа қарсы жынаятлар есапланыўын атап өткен [7].

Сондай-ақ, алымлардан А.И.Саргородцева хәм М.С.Сирик шаңарақ хәм ер жетпегенлерге қарсы ыызамсыз ис-ҳәрекетлер дегенде, жеке хәм мүлкий ҳуқық хәм мәжбүриятлар, руўхый хәм материаллық пүтинлик, өз-ара қоллап-қуўатлаў, балаларды тәрбиялаў, улыўма хожалық жүритиў, сондай-ақ, неке яки туўысқанлыққа тийкарланған шахслардың бирлеспеси сыпатында шаңарақтың толық искерлигине, соның

менен биргеликте ер жетпегенлердин толық физикалык, интеллектуал, руўхый, әдеп-иқрамлылык хәм руўхый раўажланыўындағы мәплери қарсы қаратылған жәмийетлик қәўипли қәўиплер түсинилиўин баян еткен [8].

Демек, шаңарақ хәм жасларға қарсы жынаятлар жәмийетлик қәўиплигиниң тийкарғы қәсийетлеринен бири усы түрдеги қылмыслар - қәўип объектиниң жәмийеттеги ең тийкарғы институтлары болған шаңарақ хәм жасларға қарсы қаратылғанлығы менен түсиндирилиўин тән алған ҳалда усы атамаға төмендегише тәрийп бериў мақсетке муўапық, деп есаплаймыз:

“шаңарақ хәм жасларға қарсы жынаятлар - бул Өзбекстан Республикасы Конституциясы хәм ызыамшылығында беккемленген шаңарақ қатнасықлары хәмде жаслардың ҳуқықлары хәм ызыамлы мәплериниң бузылыўына алып келетуғын, ер жетпеген шахслардың физикалык, руўхый хәм руўхый раўажланыўына қәўип туўдыратуғын, шахс, шаңарақ хәм жәмийет ортасында саламат қатнасықлардың бузылыўына себеп болатуғын Жынаят кодексине муўапық жынаят деп табылған жәмийетлик қәўипли қылмыслар”.

Шаңарақ хәм жасларға қарсы жынаятлар ЖК Арнаўлы бөлими “Шахсқа қарсы жынаятлар” деп аталған биринши бөлимниң “Шаңараққа, жасларға хәм әдеп-иқрамлыкқа қарсы жынаятлар” деп аталған 5-бабынан орын алған. Бунда усы бапта шаңарақ хәм жасларға қарсы төмендеги жынаятлар ушын жуўапкершилиқ белгиленген: ер жетпеген яки мийнетке укыпсыз шахсларды материаллык тәмийинлеўден бас тартыў (122-статья); ата-ананы материаллык тәмийинлеўден бас тартыў (123-статья); баланы алмастырып қойыў (124-статья); перзентликке алыў сырын әшкаралаў (125-статья); неке жасы ҳаққындағы ызыамшылықты бузыў (125¹-статья); көп қатынлы болыў (126-статья); ер жетпеген шахсты жәмийетке жат ис-хәрекетлерге тартыў (127-статья); тиленшилиқ қылыў (127¹-статья); он алты жасқа толмаған шахс пенен жынсый байланысыў (128-статья); он алты жастан он сегиз жасқа шекем болған шахс пенен материаллык қымбатлықлар бериў ямаса мүлкий мәпдар етиў арқалы жынсый байланысыў (128¹-статья); он алты жасқа толмаған шахсқа қарата уятсыз-бузық хәрекетлер қылыў (129-статья).

Усы статьялардың атларынан хәмде олардың мазмунынан келип шығып айтыў мүмкин, усы статьяларда шаңарақ хәм ер жетпеген шахслар менен байланыслы қатнасықлар айрықша объект сыпатында таңланған. Яғный, баптың аты “Шаңараққа, жасларға хәм әдеп-иқрамлыкқа қарсы жынаятлар” болса-да, онда бәрше жаслар емес, бәлки 18 жасқа шекем болған жаслардың, басқаша айтқанда, ер жетпеген шахслардың мәплери сәўлеленген.

Усы мәселеде айырым сырт ел мәмлекетлери тәжрийбесин анализ ететуғын болсақ, олардың көпшилигинде “шаңарақ хәм ер жетпегенлерге қарсы жынаятлар” бабы бар екенлигин көрийимиз мүмкин. Атап айтқанда, Қазақстан ЖК Арнаўлы бөлими 2-бабы “Шаңарақ хәм ер жетпегенлерге қарсы жынайый ҳуқықбузарлықлар”, Россия Федерациясы ЖК Арнаўлы бөлими 20-бап “Шаңарақ хәм ер жетпегенлерге қарсы жынаятлар”, Беларус Республикасы ЖК Арнаўлы бөлими 21-бабы “Шаңарақ қатнасықлары хәм ер жетпегенлердин мәплерине қарсы жынаятлар” деп аталған.

Жоқарыдағыларды итибарға алған ҳалда, **ЖК Арнаўлы бөлими 5-бабы атамсындағы “жасларға” деген сөзди “ер жетпегенлерге” деген сөзлер менен өзгерис мақсетке муўапық.**

Өз нәўбетинде, шаңараққа хәм ер жетпегенлерге қарсы жынаятларды шәртли рәўиште төмендеги еки топарға ажыратыў мүмкин:

1) ер жетпегенлердин нормал әдеп-иқрамлылык, руўхый, интеллектуал, физикалык раўажланыўына қарсы жынаятлар;

2) жәмийетте қәлиплескен шаңарақ қатнасықларына қарсы жынаятлар.

Айырым изертлеўшилер, атап айтқанда, Ю.Е.Пудовочкин баптың атынан “шаңарақ” сөзин алып таслаў зәрүрлигин айтып, бапты “Ер жетпегенлердин раўажланыўына қарсы жынаятлар” деп атаўды усыныс етеди [9]. Бирақ, биз усы пикирге қосылмаймыз. Себеби, усы бапта тек ғана ер жетпегенлер менен байланыслы қатнасықлар емес, бәлки шаңарақ қатнасықларына тийисли нормалар бар. Сол себептен, биз ЖКниң усы бабында нәзерде тутылған бәрше жынаятлар, тийкарынан, ер жетпегенниң мәплерин де, олардың объекти болған шаңарақ мәплерин де бузады [10], деген пикирлерди қоллап қуўатлаймыз.

Сондай-ақ, басқа изертлеўшилер, сондай-ақ, С.В.Бородин усы бап “Шахсқа қарсы жынаятлар” бөлиминде жайласқанлығын, бул бөлимде белгиленген жынаятлардың улыўма объекти “шахс” болыўы зәрүрлиги, бөлим атынан келип шыққан ҳалда, ол белгили жәмийетлик институтларға, яғный шаңараққа қәўиплерди өз ишине алмаслығын атап өткен [11]. Буннан тысқары, В.Ф.Беловтың пикиринше, шаңарақ хәмде ондағы ата-аналар хәм балалар ортасындағы қатнасықларға қәўип қылыў объекти болған жынаятлар мазмунан жәмәат тәртибине қарсы жынаятлар есапланады [12]. Қалаберсе, басқа алымлар тәрәпинен бундай жәмәат қатнасықларын қорғаўды тийкарғы объект сыпатында тән алыў хәм оны ЖКниң 2-статьясындағы ўазыйпалар дизиминде сәўлелендириў зәрүрлиги ҳаққында пикирлер [13] де билдирилген. Биз усы пикирлерге қосылмаймыз. Себеби, ЖКниң 2-статьясында ЖКниң ўазыйпалары шахсты, оның ҳуқық хәм еркинликлерин, жәмийет хәм мәмлекет мәплерин, мүлкти, тәбий орталық тынышлықты, инсанийет қәўипсизлигин жынайый қәўиплерден қорғаў, сондай-ақ жынаятлардың алдын алыў, пуқараларды республика Конституциясы хәм ызыамларына әмел етиў руўхында тәрбиялаўдан ибарат екенлиги беккемленген. Шаңарақ қатнасықлары, шын мәнисинде, киши топардағы шахслар орасындағы қатнасықлар есапланады. Яғный, шаңараққа қарсы жынаятларда жынаятшы шаңарақ қатнасықлары арқалы ақыбетте шахс пенен байланыслы қатнасықларға зыян жеткизеди, оның ҳуқық хәм ызыамлы мәплери бузылыўына ериседи. Бул бойынша ЖК Конституцияға муўапық, шахс, оның ҳуқық хәм

еркинликларин қорғашди тийкари объект сипатинда тн алады, деген алымлардын пикирлерин [14] макуллаймыз.

Жуумакластырып айтатуын болсақ, басқа көз қарастан қарасақ шаңарақ жәмийет ҳам мәмлекеттин ен киши буўыны деген аксиомадан келип шығып, ЖКНин 2-статьясында сәўлеленген “жәмийет ҳам мәмлекет мәплери” де усы мәселени камтып алады деген жуумақ шығаруў мүмкин. Усы жағдайларды итибарға алған ҳалда, биз ЖКНин 2-статьясында нәзерде тутылған улыўма объектлер дизими шаңарақ қатнасықларын да өзинде камтып алады ҳамде “Шаңараққа, жасларға ҳам әдеп-иқрамлыққа қарсы жынаятлар” бабы ЖК Арнаўлы бөлиминиң “Шахсқа қарсы жынаятлар” деп аталған биринши бөлиминде туўры системаластырылған деген жуумақ шығаруўымыз мүмкин. Жоқарыдағы анализ тийкарында ЖК Арнаўлы бөлими 5-бабының аталыўы “Шаңарақ қатнасықлары, ер жетпегенлер ҳам әдеп-иқрамлыққа қарсы жынаятлар” деп өзгерис усыныс етиледі.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси 5-моддаси. // www.lex.uz/docs/104720
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси 2-моддаси. // www.lex.uz/docs/111189
3. Юлдашева Г., Эсанова З.Н., Эгамбердиев А.У., Тухташева У.А. Права ребенка: Учебник. – Ташкент: ТГЮУ, 2017. – Б. 28.
4. Ряховская А.К. Преступления против семьи (уголовно-правовой аспект). // Наука и образование: проблемы и стратегии развития. – 2018. – № 1 (4). – С. 100.
5. Иброҳимова З.С. Оилага қарши жиноятларнинг жиноят-ҳуқуқий ва кримнологик жиҳатлари. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (ПХД) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2022. – Б. 30.
6. Ратников К.А. Общая характеристика и виды преступлений против семьи. // Закон. Право. Государство. – 2022. – № 2 (34). – С. 310.
7. Жиноят ҳуқуқи. Махсус қисм: Дарслик. / Р.Қабуллов, А.Отажонов ва бошқ. / Масъул муҳаррир: Ш.Икрамов. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2014. – Б. 123.
8. Царегородцева А.И., Сирик М.С. Уголовно-правовая характеристика преступлений против семьи и несовершеннолетних. // Фундаментальные и прикладные направления модернизации современного общества: экономические, социальные, философские, политические, правовые, общенаучные аспекты. Материалы международной научно-практической конференции в 4-х частях. – М., 2015. – С. 96-98.
9. Пудовочкин Ю.Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву. – СПб., 2002. – С. 69.
10. Наумов А.В. Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т.2. Особенная часть (главы 1-10). / 4е изд. перераб. и доп. – М., 2007. – С. 156.
11. Энциклопедия уголовного права. Т.17. Преступления против семьи и несовершеннолетних. Издание профессора Малинина – СПб.: ГКА, СПб., 2011. – С. 34
12. Белов В.Ф. Преступления против семьи и несовершеннолетних в аспектах де леге лата и де леге ференда. – М., РУСАКИ, 2002. – С. 52.
13. Белов В.Ф. Преступления против семьи и несовершеннолетних в аспектах де леге лата и де леге ференда. – М., РУСАКИ, 2002. – С. 52.
14. Донская (Кавелина) О.Г. Преступления против семьи и несовершеннолетних: взгляд современника. // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И.Вернадского Юрические науки. – 2021. – Т.7 (73). – № 2. – С. 112.

Шаңараққа ҳам жасларға қарсы жынаятлардың мазмун-мәніси ҳамде оны жетилистириў мәселелери

Резюме. Бул мақалада шаңарақ, жаслар, бала, шаңараққа ҳам жасларға қарсы жынаятлар түсиниги ҳам олардың жәмийетлик қәўиплиги, оның ушын жынаят нызамшылығында нәзерде тутылған жуўапкершилик мәселелери үйренилген. Бул түрдеги жынаятлар ушын жазаларды жетилистириў бойынша усыныслар келтирилген.

Таяныш сөзлер. Шаңарақ, жаслар, ер жетпегенлер, дәмәғейшилик, көреалмаўшылық, ала аўызлық, жынаят мотиви.

Оила ва ёшларға қарши жиноятларнинг мазмун-моҳияти ҳамда уни такомиллаштириш масалалари

Резюме. Ушбу ул мақолада оила, ёшлар, бола, оила ва ёшларға қарши жиноятлар тушунчаси ва уларнинг ижтимоий хавфлиги, унинг учун жиноят қонунчилигида назарда тутилган жавобгарлик масалалари ўрганилган. Бу турдаги жиноятлар учун жазоларни такомиллаштириш бўйича тақлифлар келтирилган.

Таянч сўзлар. Оила, ёшлар, вояга етмаганлар, тамагирлик, ҳасад, адоват, жиноят мотиви.

Суицид преступлений против семьи и молодежи и вопросы его совершенствования

Резюме. В данной статье рассматривается понятие преступлений против семьи, молодежи, детей, семьи и молодежи и их общественная опасность, а также вопросы ответственности, предусмотренные уголовным законом. Предлагаются улучшения наказаний за этот вид преступлений.

Ключевые слова. Семья, молодежь, несовершеннолетний, ревность, вражда, преступный мотив.

The essence of crimes against family and youth and issues of its improvement

Summary. This article examines the concept of crimes against family, youth, children, family and youth and their social danger, as well as issues of liability provided for by criminal law. Improvements in punishment for this type of crime are proposed.

Keywords. Family, youth, minor, children, jealousy, enmity, criminal motive.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ТУРИЗМ СОҲАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Жоллыбекова И.Б.

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Мустақил Ўзбекистон аввало қадимий миллий маданияти ва маънавиятни қайта тиклашга, жаҳон цивилизацияси билан ўзаро алоқаларни ўрнатишга алоҳида аҳамият қаратмоқда. Дарҳақиқат, «Дунё шиддат билан ўзгариб, барқарорлик ва халқларнинг мустаҳкам ривожланишига раҳна соладиган турли янги таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият ва маърифатга, ахлоқий тарбия, ёшларнинг билим олиш, камолга етишга интилишига эътибор қаратиш ҳар қачонгидан муҳимдир»[1].

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини қўлга киритилиши миллий маданиятни ва урф-одат ҳамда миллий ҳунармандчилиқни қайта тиклаш учун янги давр бўлди. Ўзбекистон Республикасининг жаҳон майдонларига кириб боришида асос яратилди. Миллий маданиятнинг ривожланиши инсонларнинг ҳар жиҳатдан ривожланиши учун катта аҳамиятга эга. Маънавият ва кадриятларнинг тикланиши умуминсоний ва миллий маънавий асоснинг бирлиги, маданий мероси, тарихий дастурларни қайта тиклаш, миллатлараро муносабатларни қайта тиклаш ва ривожлантириш тамойиллари, таълим ва маърифатни алоҳида ҳисобга олиш – тарихий ривожланиш моделининг асосий концептуал-методологик тамойили ҳисобланади[2].

Қорақалпоғистоннинг энг қадимий қарвон йўллари, машҳур Ипак йўли орқали Шарқни Ғарб билан боғлайдиган йўл ҳисобланиб, қадимги ва ўрта асрлардаги цивилизация юксак оригинал манбалар ва маънавий маданиятнинг ажойиб намуналари пайдо бўлишига ёрдам берди. Республика ҳудудида минглаб тарихий ёдгорликлар ва қадимий обидалар мавжуд, уларнинг аксарияти тарихий ва археологик жиҳатдан аҳамиятлидир.

Туризм тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни[3], Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида» 2016 йил 2 декабрдаги ПФ-4861-сонли фармони[4] асосида Қорақалпоғистон республикасида ҳар йили маданий-қўнғилочар тадбирлар ўтказилиб, халқнинг маданияти, ўзига хослиги ва санъати билан ажралиб туради. Туроператорларнинг етарли даражада беҳабарлиги, уларга ва мамлакатга хорижий сайёҳлар оқимини маданий муассасалари, нодавлат ташкилотлар таъсири орасида кучли боғлиқлик йўқлиги туризмнинг ривожига салбий таъсирини кўрсатмоқда. Республика ҳудудида кўплаб ноёб тарихий, илмий, бадиий ва маданий меърос объектларни кўриш учун улар орасида Саёҳат туризми маршрутига: Хўжайли тумани Миздакхан археологик комплекси, Қўнғирот тумани Довут ота зиёратгоҳи, Беруний тумани Султон Увайс бобо зиёратгоҳи, Мўйноқ тумани Ҳаким ота мақбараси, Амударё тумани Шайх Жалил бобо мақбараси, Элликқалъа тумани Норинжон бобо мақбараси, Чимбой туманидаги Кунхожа ва Бердак шоирлар мақбаралари; Экологик туризм маршрутига: Мўйноқ тумани Орол денгизи, Судочье қўли, Қўйи Амударё биосфера қўриқхонаси, Қўнғирот тумани Устюрт текислиги, Борсакелмес шўр қўли (туз кони), Очиқ осмон кемалар қабристони, Урга кишлоғи; Археологик туризм маршрутига: Чилпик, Аязқалъа, Тупроққалъа, Гяур қалъа, Дампик қалъа, Ийшан қалъа, Қизил қалъа, Кат қалъа, Жамбас қалъа археологик объектлари ва кўплаб бошқалар умумий 291[5] га яқин объектларини ўз ичига олади. Шулардан 131 археологик объектлар, 24 архитектура объектлари, 91 монументал объектлари ва 45 та диққатга сазовор жойлардир[6].

Туризм соҳасида шарқ йўналишининг барқарор ўсиши кенг кузатишмоқда. Қорақалпоғистонга ташриф буюрмоқчи бўлганларнинг сони ортиб бораётганлигини таъкидлаган. Марказий Осиё мамлакатлари ягона “Буюк ипак йўли” занжири асосида бирлашган бўлиб, Япониядан Европага қадар чўзилган йўл ўз ичига 20 га яқин мамлакатларни олади. Қорақалпоғистон Республикаси Беруний вилоятида жойлашган Бадай-тўқай муқаддас саёҳатгоҳидан туристик объект сифатида фойдаланиш мумкин. Ўзининг унча катта бўлмаган майдонига эга бўлган саёҳатгоҳ ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига жуда бойдир. Қорақалпоғистон Республикаси Тўртқўл вилояти Қўкча тепалигида тош даврига оид бўлган қўпчиликка маълум бўлмаган “ғазабланган ўрмон” ёдгорлиги мавжуддир. У туризм ривожланишида барча учун кизиқарли объектлардан бирига айланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими Тарих институти директори Нью-Йорк Фанлар Академияси аъзоси В.Н.Ягодин Қорақалпоғистонда туризмни ривожлантириш учун ўзининг хиссасини қўшган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими тарих, археология ва этнография институти билан Тошкент шаҳри қайта тиклаш (реставрация) институти билан ҳамкорликда “Қадимий Хоразмнинг олтин узуги” доирасида бир қатор лойиҳалар ишлаб чиқилди. Жуда кўп тарихий жойлар, тарихий ёдгорликлар пайдо бўлганига бир қанча минг йилликлар бўлишига қарамай яхши ҳолатда сақланиб қолинган[7]. Республикада туризмни ривожлантиришда аниқ бир экологик хусусиятлардан ҳам фойдаланмоқ лозимдир. Қорақалпоғистонда оммавий ахборот воситалари, тарихчи олимлар ва музей ходимлари билан ҳамкорликда туризмни ривожлантириш лойиҳаси ишлаб чиқилди. Қорақалпоғистон пойтахтининг жануби-ғарбий қисмида замонавий автолагер(автокемпинг) барпо этилди. Ҳар куни у ерга Қозоқистон, Россия, Туркменистон ва Брибалтика мамлакатларидан автотуристлар ташриф буюрмоқда.

Турист лойиҳани ишлаб чиқишда араб шайхлари, Япониянинг экзотизм шайдолари ўз кизиқишларини билдириб, тақдорланмас археологик ёдгорликлар, табиат қўриқхоналарига ташриф буюришни ҳамда туризм инфратузилмасини жаҳон миқёсида кенгайтиришни таклиф қилишган[8].

Қорақалпоғистоннинг туризм соҳасининг ривожланишида 1998 йили ўз фаолиятини бошлаган «Аязқалатур» туристик фирмаси алоҳида ўринга эга. 2000 йилга келиб эса унинг таркибида ёзги туристик кемпинг «Аязқала» ўз фаолиятини бошлади. 2005 йил ЮНЕСКО гранти асосида фирма қуёш батареялари ва сувни тозаловчи филтрлар ўрнатилди.

ЮНЕСКОнинг лойиҳаси асосида Марказий Осиёда лойдан қилинган қурилиш иншоотларининг қурилиши ва ҳимоя қилиниши лойиҳасининг асосий мақсади – Оролбўйининг иқлим шароитида Қорақалпоғистоннинг лойдан қилинган иншоотларини сақлаб қолиш эди. «Аязқала-Тур» ташкил этган вақтидан бошлаб жуда қисқа муддатда яхши натижаларни қўлга киритилди. 2007 йил октябрь ойида “Орол бўйи маданият чорраҳаларида” деб номланувчи халқаро симпозиум Нукус, Бўстон ва Беруний шаҳарларида бўлиб ўтди. Семинарнинг иккинчи қисми қадимий Амударё ирмоқларини тадқиқ этган йирик тадқиқотчи С.П.Толстовнинг 100 йиллигига бағишланган. Ушбу симпозиумда: М.Мамбетуллаев (Нукус), Н.Бороффа (Германия), С.Б.Болелов (Россия), М.М.Рожанская (Россия), И.А.Аржанцева (Россия), Ю.Ф.Буряков (Тошкент),

Р.А.Хэд-дон (Буюк Британия), М.Ш.Кдырниязов (Нукус), Е.А.Армарчук (Россия), Э.Д.Зиливинецкая (Россия), А.И.Торгоев (Россия), Қорақалпоғистон ва Австралия археологик тадқиқоти раҳбари А.В.Г.Бетц ҳамда В.Н.Ягодинлар ўз маърузалари билан иштирок этди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 28 февралдаги ПП-2803 сонли “2017-2018 йилларда Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ тумани иқтисодий ривожлантириш ва аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори бўйича Мўйноқ туманида 24-25 октябрь кунлари Бердақ ва Ажиниёз халқ шоирларининг шеърий-мусикий Халқаро фестивали, “Орол ва Мўйноқнинг қайта тикланиши” мавзусида Халқаро Экофестивали ҳамда “Орол балиқларидан 99 тур таомлар” Гастрономик фестиваллари ўтказилди. Фестивалга дунёнинг 9 та давлатидан (Қозғистон, Россия, Франция, Германия, Бельгия, Жанубий Корея, Хитой, Америка ва Англия) 30 дан ортиқ сайёҳлар, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардан 18 меҳмонхона шулардан «Ратмина», «Массагет», «Аяз юрт», «Ўжипек жолы», «Дослык» ва 5 та «Мовлуда қолдирғош», «Тазабай грант сервис», «Мўйноқ тур», «Ница Нукус», «Аяз юрт» сингари туризм компаниялари иштирок этишди.

«Орол балиқларидан 99 турдаги таом» халқаро гастрономик фестивалида ошпазлар томонидан 112 та балиқ таомлари тайёрланди. Мўйноқ тумани ошпазлари эса 78 та балиқли таом тайёрлаган бўлса, шундан 37 таси қадимий таомлардир. «Орол балиқларидан 99 турдаги таом» гастрономик фестивалида биринчи ўрин – Мўйноқ тумани ошпазларига насиб этди. Иккинчи ўринни Хоразм вилояти, учинчи ўринни эса Амударё туманининг моҳир ошпазлари қўлга киритишди. Бу фестиваль доирасида «Энг яхши қора уй» номинацияси бўйича Чимбой, Беруний ва Амударё тумани ўтов чеварлари тақдирланди[9].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 февралдаги ПФ-5326-сонли «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармони[10], 2018 йил 7 февралдаги ПҚ-3514-сонли «Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги[11] қарорларига мувофиқ Республика бўйлаб туризм-экскурсия турларини ташкиллаштирилиш назарда тутилган. “Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қил” лойиҳасини амалга ошириш мақсадида музейларга жами 211 478 киши, шундан 48 745 нафар Ўзбекистонлик, 13 319 нафар чет эллик сайёҳлар, 68 980 ёшлар, 80 434 нафари бепул ташриф буюрган. Музей экспонатларини тарғиб қилиш мақсадида давлат музейлари ходимлари томонидан газета-журналларда 43та мақолалар, оммавий ахборот воситалари орқали 202 телекўрсатувларда ва радио эшиттиришларида музейлар фаолияти тўғрисида маълумотлар бериб борилди. Ушбу лойиҳа доирасида Қорақалпоғистон Республикаси И.В.Савицкий номидаги давлат санъат музейига Тошкент, Бухоро, Навоий, Қашқадарё, Самарқанд вилоятлари, Хоразм вилояти Урганч, Хива шаҳарларидан 2018 йил февраль ойида 637 меҳмон ташриф буюрди[12].

Қорақалпоғистоннинг миллий-маданий қайта тикланишида бозор муносабатларига ўтиш бир қатор аҳамиятли факторларни белгилаб берди. Жамиятнинг маънавий ривожланиши, ҳар томонлама ривожланган инсон, маънавий маданиятни бойитиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди. Ўзбекистон Республикаси бўйича бир қатор аҳамиятли чора-тадбирлар ўтказилди ва келажакта ривожланиш учун асос бўлди. Ижтимоий-иқтисодий ва маънавий соҳалардаги ўзгаришлар ва бозор муносабатларига ўтиш – кенг миқёсдаги ва кўп аспектли жараён бўлиши билан бирга, муҳим омил сифатида маданият соҳасидаги катта ўзгаришларни ўз ичига олди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимида қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т. Ўзбекистон, 2017. – Б. 27
2. Табақ Г.А. Роль культурных и исторических традиций во внешней политике Республики Узбекистан. АҚД. – Т., 2014. – Б.13.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 9-сон, 227-модда
4. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2016 й., 49-сон, 559-модда
5. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Фармойиши, 2018 й. №194-Б., 3-б.
6. Ўзбекистон Республикаси Туризмни ривожлантириш Давлат қўмитаси Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудий бошқармаси 2018 – йиллик ҳисоботи. 1-б.
7. Вести Каракалпакстана. – 2006. – 26 июль
8. Рябкина Н. Золотой проект туризма// Вести Каракалпакстана, 2002. - №71. - 3 сентября.
9. Jollibekova I.B. Training of personel in the Republic of Karakalpakstan in the years of Independence. Science and education in Karakalpakstan. 2.2. 104-108 P. ISSN 2181-9203
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси туризм салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш бўйича қўшимча ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида» 2018 йил 3 февралдаги ПФ-5326-сон Фармони // <http://lex.uz/docs/3548467> Мурожаат қилинган сана: 03.05.2019).
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида» 2018 йил 7 февралдаги ПҚ-3514-сон Қарори // <http://lex.uz/docs/3551112> Мурожаат қилинган сана: 03.05.2019).
12. Жоллыбекова И.Б. Международные культурные связи и сотрудничество в области науки, техники и образования Республики Каракалпакстан. М. 2011. Научная жизнь. №3. 93-94 –С.

Қорақалпоғистон Республикасида туризм соҳасининг ривожланиши

Хулоса. Ушбу мақолада Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон Республикаси сиёсий жараёнларда хорижий ҳамкорликнинг алоҳида субъекти сифатида фаолият олиб борилиши ва турли давлатлар ўртасида ўзаро манфаатли шартномаларнинг тузилиши натижасида хорижий ҳамкорлик янги босқичга чиқишида муҳим омил бўлганлиги таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: туризм, маданият, иқтисодиёт, хорижий ҳамкорлик, сиёсий жараён, шартнома, инвестиция, лойиҳа, ҳамкорлик.

Развитие туризма в Республике Каракалпакстан

Резюме. В данной статье анализируется, что в годы независимости Республика Каракалпакстан выступала отдельным субъектом внешнеэкономического сотрудничества в политических процессах и являлась важным фактором выхода внешнеэкономического сотрудничества на новый этап в результате заключения взаимовыгодных соглашений между разными странами.

Ключевые слова: туризм, культура, экономика, внешнее сотрудничество, политический процесс, контракт, инвестиции, проект, сотрудничество.

Development of tourism in the Republic of Karakalpakstan

Summary. This article analyzes that during the years of independence, the Republic of Karakalpakstan acted as a separate subject of foreign economic cooperation in political processes and was an important factor in the entry of foreign economic cooperation into a new stage as a result of the conclusion of mutually beneficial agreements between different countries.

Key words: tourism, culture, economy, external cooperation, political process, contract, investment, project, cooperation.

РОЛЬ НАРОДНОЙ МУДРОСТИ В ТРУДОВОМ ВОСПИТАНИИ

Дошниязов Ж. К.

Каракалпакский государственный университет

Народная педагогика является богатым источником методов воспитания. Народные традиции, обычаи, обряды, фольклор взрослых и детей, народные праздники, игры и игрушки, песни, танцы, шутки, прибаутки, считалки, дразнилки, народные приметы, поверья по разному случаю, предания и сказы на разные темы, трудовые и другие отношения в семье и обществе представляют собой кладёз народную педагогическую мудрости. Все это передается от поколения к поколению, обогащается новым опытом.

Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев постоянно подчёркивает о необходимости «... внедрить систему обучения учащихся школ ремеслу одновременно с общим образованием» [2]. Трудовое воспитание является сердцевинной каракалпакской народной педагогики. Воспитание у детей любви к труду с раннего детства являлось священной обязанностью семьи. Воспитание у детей любви к труду находит яркое выражение в ряде пословиц и поговорок многих стран: «Потрудишься, так добро получишь», «Если у тебя сын трудолюбивый, то и пашня твоя вспахана», «Без труда не достигнешь цели». Народ всегда заботился о том, чтобы молодое поколение овладевало рядом профессий, каждый становился «мастером на все руки» [3].

В «Авесте» (VII-VI вв. до н.э.) сказано, что развитие и воспитание должны осуществляться на основе триады: развития ума, доброты, трудолюбия [4]. Народная оценка труда как решающего фактора в формировании гармоничной личности перекликается со взглядами на труд многих восточных мыслителей. Ибн Сина (XI в.) в систему воспитания и образования включает такой компонент: обучение ремеслу (трудовое воспитание) и даёт рекомендации по учебному труду учащихся: упражнения должны быть нормированными, сочетаться с физическими упражнениями; обучение должно идти постепенно, от легкого к трудному и т.д. [5]. Беруни (XI в.) пишет, что трудовое воспитание должно носить ремесленный характер: ремеслу (профессии) надо обучать всех детей: из семей богатых и бедных [6]. Детям необходимо прививать трудовые навыки и воспитать любовь и привычку к труду. Ибн Сина считал, что в идеальном государстве у справедливого правителя все должны быть заняты общественно-полезным трудом [7].

Большой вклад в изучение вопросов культурного, духовного и трудового наследия, национальных ценностей народов Узбекистана и Каракалпакстана внесли ученые – педагоги Р.Х.Джураев, К.Ж.Турекеева, Р.У.Торежнова, Т. Утебаев, Г.Д.Давлятов, А.Я.Журкина, Р.Ш.Ахлетдинов, Х.И.Ибрагимов К.Хашимов, З.Ф.Миртурсунов, М.Очилов, О.Мусурманова, Х.Хамидов, П.Ш.Шылманов, О.В.Кореев, И.М.Садгян и др.

Для реализации в педагогической практике доктрины национального образования в Республике Каракалпакстан, ставящей целью возрождение национальной культуры, приобщение детей к духовным и нравственным ценностям, осуществление национального воспитания через национальное искусство, появляется необходимость подготовки учащихся в школе с высоким уровнем национального самосознания, любящих, знающих и владеющих основами историко-культурного и этнопедагогического наследия своего народа. В трудах выдающихся педагогов У.Алеуова, Г.Н.Волкова, К.Д. Ушинского, И.Я.Яковлева и др. выявлена позитивная роль этнической культуры, народных традиций в воспитании и образовании подрастающих поколений. Народные традиции характеризуются в этнологических исследованиях как исторически сложившиеся и передаваемые из поколения в поколение обычаи, обряды, общественные установления, идеи, ценности, нормы поведения, сохраняющиеся в обществе или в отдельных социальных группах в течение длительного времени.

На территории нынешнего Каракалпакстана с древнейших времён развиваются разнообразные формы хозяйства, ремесел, культуры и искусства. По мнению философа С.Шермухамедова: «...выделение человека из животного мира стало возможным благодаря тому, что труд человека становится сознательным, в связи с чем люди научились изготавливать различные орудия труда и использовать их в процессе добычи питания. Человек не только искал способы существования, но и стал стремиться к облегчению условий жизни» [8, с.17]. В прогрессивном наследии общественной и педагогической мысли огромное место занимают мысли о труде как самом достойном занятии человека, о труде как цели и средстве воспитания. Иными словами, мечты о совершенном обществе органически переплетаются с мыслями о более совершенном трудовом воспитании.

На первом этапе человеческой истории в первобытном обществе, когда низкий уровень развития производительных сил обуславливал объективную необходимость участия каждого трудоспособного члена

коллектива в процессе материального производства, подготовка к трудовой деятельности была всеобщей и обязательной. Воспитание детей и подростков включение их в жизнь общины и род были связаны с приобщением подрастающих поколений к опыту производительной деятельности, с вооружением их трудовыми компетенциями. В эпоху разложения первобытнообщинного строя производительный труд стал утрачивать всеобщий характер. Начиная, с этого времени и на протяжении многих последующих веков подготовка подрастающих поколений к производительному труду осуществлялось народными массами. Именно народные массы бережно сохраняли и развивали те традиции трудового воспитания, основы которых были заложены на заре человеческой истории [9]. Педагогические идеи великих мыслителей Востока внесли значительный вклад в мировую педагогику. Однако на современном Востоке педагогическое наследие ученых-мыслителей Средневековья до приобретения среднеазиатскими республиками независимости было невостребованным. И только в последние годы ожил интерес к этой сокровищнице педагогической мысли. Педагогические воззрения мыслителей представляют собой демократическое направление в педагогической мысли Средневековья: они оказывали и по настоящее время оказывают огромное влияние на представления о человеке на формирование и совершенствование трудового воспитания и обучения подрастающего поколения. Их педагогические идеи по сей день - питательная среда для формирования представлений не только о человеке и его воспитании, но и о гуманизме, о формировании всесторонне развитой личности, о требованиях к учащимся и учителю [10]. Изучая педагогические воззрения аль-Хорезми, аль-Фароби, аль-Беруни, ибн Сина, Омара Хайяма, Саади, Абдурахмана Джами, Алишера Навои, Захириддина Бабура, Юсуфа Баласагунского, Махмудхаджи Бехбуди, Абдуллы Авлони, Махмуда Кашгарского, Ахмада Югнаки и других приходим к выводу, что великие ученые-педагоги, философствуя о человеке, личности, воспитании и обучении подрастающего поколения, большое значение придавали труду, знаниям, уму, искусству слова, высоким нравственным качествам. Они хотели видеть человека всесторонне развитым, умелым, образованным [10].

Великие личности средневекового Востока оставили на века свои незыблемые педагогические руководства, педагогические суждения и принципы, методы и способы обучения и воспитания, требования к учащимся и учителю. Все они хотели видеть человека всесторонне развитым и образованным. В их мировоззрении – огромная духовная сила, жизнеспособность и живучесть концепций, преемственность принципов, масштаб педагогического мышления, высокий гуманизм, патриотизм, правдивость и миролюбие [10]. Для решения проблемы трудового воспитания подростков общеобразовательной школы актуальными признаны все идеи, принципы, методы и способы, предлагаемые великими мыслителями Востока, ибо они представляют неоспоримый педагогический потенциал и образовательную ценность в современном учебно-воспитательном процессе. Это, прежде всего, следующие положения энциклопедистов Средневековья: целостное и всестороннее развитие личности учащегося; активация познавательной деятельности учащихся, развитие их логического мышления; научность обучения, наглядность и зрительность; глубокое осмысление знаний, их самостоятельное приобретение; активное участие учащегося в самообразовании и самовоспитании.

Основные тезисы реализации педагогических идей мыслителей Востока в общеобразовательной школе: ориентир на философско-педагогическую концепцию мыслителей Востока о всестороннем гармоничном развитии личности, ее совершенствовании до уровня полноценной в личностном, профессиональном и социально-потребностном плане; курс на гуманизацию в целевой, содержательной и процессуальной направленности учебно-воспитательного процесса; творческий подход к педагогической деятельности; формирование у учащихся этической культуры (педагогической этики), нравственных, духовных интересов и трудовых запросов; активное приобретение знаний, интеллектуальное развитие (особенно педагогического мышления); индивидуальный подход к развитию личности подростка; поиск новых методов, приемов, способов и средств целостного развития личности учащегося [10]. Общеизвестно, что одним из важных принципов, служащих ориентиром повышения качества образования, является обращение к современным традициям трудового воспитания учащихся, в частности, к педагогическому наследию последних веков. Очень важно уделять особое внимание традициям, народным традициям в прошлом и связь с настоящим. Под традиционностью (от лат. *traditio* – передача, рассказы) принято понимать обычаи, порядки, правила поведения, переводы, исторически сложившиеся и передаваемые из поколения в поколение, иными словами традиция – это порядок, который издавна привычный, такой, сохранившийся от древности и существует благодаря принятым ценностям. Традиционность – явление устойчивое, оно дает смысл многим общественным действиям, сохраняет устойчивость системы и предоставляет привычности нашим взглядам. В системе образования традиционно имеется устойчивый и значимый компонент культуры, который передается с помощью механизма преемственности.

Общепризнано, что традиции - это явление духовной жизни общества, важнейший элемент общественного и социального сознания, в них сосредоточена мудрость поколений. В толковом словаре С.И.Ожегова читаем: «Традиция - то, что перешло от одного поколения к другому, что унаследовано от предшествующих поколений» [11,с.807]. В словаре под редакцией С.Я. Левита традиции определяются как «социальное и культурное наследие, передающееся от поколения к поколению и воспроизводящееся в определенных обществах и социальных группах в течение длительного времени. Традиции включают в себя объекты социокультурного наследия (материальные и духовные ценности); процессы социокультурного наследия и способы этого наследования» [12,с.480]. По мнению М. А. Некрасовой, основа традиции – «правильное отношение к национальному наследию. Наследие – все искусство прошлого. В традицию переходит все то, что имеет непреходящую ценность. Это опыт народа, то, что способно по-новому жить в современности» [13,с.36].

Традиция – понятие достаточно сложное. Традиции пронизывают все явления жизни, быта, производства, экономики, культуры, искусства, в каждой сфере обладая своей спецификой в содержании и проявлении. Из всех традиций, передаваемых из поколения в поколение, важнейшими являются педагогические, в силу того, что самая главная функция человека, народа есть передача опыта жизни подрастающему поколению, опыта воспитания и обучения. Сутью образования является передача младшему поколению ценностей культуры. «...Через психологический механизм люди наследуют прошлые верования, знания, символы, а также нормы, ценности, правила, которые сохраняются, интерпретируются, используются и передаются в семье, общине, в других коллективных формах жизни. Все то, что доходило до нас из прошлого, что передается во взаимосвязанном нарастающем историческом процессе, составляет наследие прошлого» [3, 63]. Национальная культура, народные традиции являются важным педагогическим средством, использование которого в педагогической деятельности делает процесс образования и воспитания более целенаправленным. Образование должно способствовать тому, чтобы, с одной стороны, с другой воспитание четко осознавали свои корни и тем самым мог определить то место, которое он занимает в мире, его окружающем, а с другой, привить ему уважение к культурам других народов. Воспитание уважения к своей культуре необходимо начинать с детства.

Искусство родного края – это тот дом, из которого ребенок отправляется по дорогам мирового искусства, поэтому свое родное искусство должно быть им остро прочувствовано. Не поняв родного искусства, человек вряд ли способен чувствовать культуру другого народа, понимать психологию человека другой национальности. Как известно, культура каждого народа развивается по единым для всего человечества законам. А национальное многообразие материальной и духовной культуры, во многом зависят от конкретных условий, в которых формировался и развивался народ, его этно-эстетики, условий развития культуры, быта и хозяйства, религии и мировоззрения. В каждой народной культуре сосредоточен национально-своеобразный язык декоративно-прикладного творчества, в котором закодированы образы-символы наших предков, никогда не исчезающие из народной памяти. Например, неудачи, как метко замечают туркмены, «или от угля, или от железа» – могут быть только у плохого кузнеца. О качестве труда надо заботиться с самого начала, иначе весь труд пойдет насмарку: «Если положить криво первый кирпич, то хоть до созвездия Плеяд выводи стену – она будет кривая». Труд не бывает легким, поэтому народ советует: «Не учись нежностям, учись трудностям». Народ не одобряет тех, кто отлынивает от труда, поэтому афоризм гласит: «Заставь работать стоящих без дела, если даже это твои родители». Трудолюбивому человеку не хватает ни времени, ни рук: «Для работы нужно десять пальцев, а еще бы один – было бы совсем хорошо». У туркмен и горных таджиков не только рука, но и каждый палец имеет рифмованную трудовую характеристику: большой палец – колосья приносит, указательный палец – молоко приносит, средний палец – стреляет, мизинчик – золу убирает [3].

Народ ясно представлял себе, что овладение трудовыми навыками требует времени и усилий, поскольку «есть вещи, которые не сделаешь, пока не выучишься, но есть и такие вещи, которые надо сделать, чтобы выучиться». Мастерство приходит постепенно благодаря упорному труду, поэтому «первая корзина ученика не употребляется для хранения пищи». В случае неудачи человек не должен ссылаться на объективные причины.

В заключении нужно отметить, что, переосмысление многих прежних взглядов и традиций приведет к разнообразию и совершенствованию образовательной системы современности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года (Приложение N 1 к Указу Президента РУз от 29.04.2019 г. N УП-5712) Постановление Президента Республики Узбекистан от 3.05.2019 г. N ПП-4306 "О мерах по организации непрерывной системы выявления одаренной молодежи и подготовки высококвалифицированных кадров".
2. Кузиев М.А. Педагогические условия организации трудового воспитания школьников на основе прогрессивных идей и положений научной и народной педагогики: На материале общеобразовательных школ Республики Таджикистан: дис. ... канд. пед. наук – М., 2002. – 174 с.
3. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.: Шарк, 2001. – 400 б.
4. Ибн Сина. Избранное: Пер. с араб. и тадж./перс. /Сост. и авт. предисл. А.Ирисов; Ред. Б.Пармузин. – Ташкент: Узбекистан, 1981. – 111 с.
5. Бируни (Беруни) Абу Райхан. Канон Мас'уда /Пер. и примеч. Б.Розенфельда и А.Ахмедова; Отв. ред. С.Х.Сираждинов и Г.П.Матвиевская //Избранные произведения. Т. V, ч. II, кн. VI-XI. – Ташкент: Фан, 1976. – 636 с.
6. Ибн Сина. Избранное: Пер. с араб. и тадж./перс. /Сост. и авт. предисл. А.Ирисов; Ред. Б.Пармузин. – Ташкент: Узбекистан, 1981. – 111 с.
7. Шермухамедов С. Очаги древней цивилизации – Тошкент: Зиё, 1999. – 17 с.
8. Джуринский А.Н. История педагогики: Учеб. пособие для студентов пед.вузов. – М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 432 с.
9. Джураев Р.Х. Изучение передового опыта как показатель творческой деятельности учителя // docs / 768/ index – 94461-1. html.).
10. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / РАН; Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова; С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
11. Культурология. XX век: словарь / Л. В. Скорцов и др.; под ред. С. Я. Левита. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 640 с.
12. Некрасова М. А. Народное искусство как часть культуры: теория и практика / М. А. Некрасова. – М.: Изобразительное искусство, 1983. – 343 с.

Меҳнат тарбиясида халқ донишмондлигининг роли

Резюме. Мазкур мақолада халқ педагогикасидаги халқ анъаналари, урф-одатлари, катталар ва болалар фольклори, халқ байрамлари, нақл-мақоллари, кўшиқлари, ҳазиллари, чебар сўзлари, ҳар хил мавзулардаги дастонлар ва афсоналар,

оиладаги ва жамиятдаги меҳнат муносабатлари халқ педагогик донагининг болаларни меҳнатга тарбиялашдаги долзарблиги таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: педагогика, халқ педагогикаси, миллийлик, урф-одатлар, анъналар, болалар фольклори, таълим.

Роль народной мудрости в трудовом воспитании

Резюме. В данной статье анализируется отношение народной педагогической мудрости в народной педагогике к народным традициям, обычаям, фольклору взрослых и детей, народным праздникам, пословицам, песням, шуткам, поговоркам, былинам и легендам на различные темы, трудовым отношениям в семье и обществе сделано.

Ключевые слова: педагогика, народная педагогика, народность, обычаи, традиции, детский фольклор, воспитание.

Folk wisdom's place in labor education

Summary. This article analyzes the attitude of folk pedagogical wisdom in folk pedagogy to folk traditions, customs, folklore of adults and children, folk holidays, proverbs, songs, jokes, sayings, epics and legends on various topics, labor relations in the family and society.

Key words: pedagogy, folk pedagogy, nationality, customs, traditions, children's folklore, education.

YANGI O‘ZBEKISTON KONSTITUTSIYASI – JAMIYAT FAROVONLIGINING HUQUQIY ASOSI

Koshmuratov R. U., Akmalov H. A.

Qoraqalpog‘ davlat universiteti

Konstitutsiya – davlatning Bosh qomusidir. Xalqimiz taqdirida mazkur Qomusimizning ahamiyati, ta’siri va nufuzi tobora ortib borayotgani barchamizga ayon. Xalqimizning siyosiy irodasi hisoblanmish Konstitutsiyamiz adolatli jamiyat barpo etish, fuqarolarning qonuniy huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda inson qadri kabi asosiy tamoyillarni o‘zida aks ettirgan va ushbu tamoyillarni amalda tadbqiq etishda dasturil amal bo‘lib xizmat qilmoqda. Mazkur tamoyillar hayotimizda bevosita o‘z ifodasini topib borayotganligi sababli fuqarolarimizning siyosiy dunyo-qarashi va huquqiy bilimlari tobora ortib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasining Birinchi prezidenti, mustaqilligimiz asoschisi I.A.Karimov ta’kidlaganlaridek: “Tabiiyki, har qanday davlatning yuzi, obro‘-e’tibori uning Konstitutsiyasi hisoblanadi. Zotan, Konstitutsiya davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan qomusnomadir. Shu ma’noda Asosiy Qonunimiz xalqimizning irodasini, ruhiyatini, ijtimoiy ongi va madaniyatini aks ettiradi. Chunki uni ishlab chiqish va muhokama etishda butun xalq ishtirok etdi. Bir so‘z bilan aytganda, Konstitutsiyamiz tom ma’noda xalqimiz tafakkuri va ijodining mahsulidir” [1, 93]. Yangi tahrirdagi qomusimiz zamon talablariga muvofiq takomillashtirilishi kerakligi alohida ta’kidlangan. 2022-yil 20-may kuni Konstitutsiyaviy islohotlar bo‘yicha komissiya tarkibi tasdiqlangan edi. Shu yilning 20-iyun sanasida esa yurtboshimiz tomonidan O‘zbekiston konstitutsiyasiga o‘zgartirish kiritish va tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan Konstitutsiyaviy komissiya a’zolari bilan uchrashuv o‘tkazilgan. Ushbu uchrashuvda prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan quyidagi taklif ilgari surildi: “Albatta, xalqimizdan Komissiyaga kelib tushgan barcha muhim va dolzarb takliflarni bugun Sizlar bilan batafsil muhokama qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Men ularning ayrimlariga to‘xtalib o‘tdim, xolos. Komissiya taklifi asosida Parlament tomonidan ishlab chiqilgan loyihani umumxalq muhokamasida ko‘rib chiqishni ham referendum o‘tkazish yo‘li bilan qabul qilishni taklif etaman.

Bu “Konstitutsiyaning yagona manbai va muallifi – xalqdir” degan tamoyilga to‘la mos keladi. Shunda har bir vatandoshimiz “Yangi O‘zbekiston Konstitutsiyasi – mening Konstitutsiyam” deb yuksak g‘urur bilan ayta oladi”, deb ta’kidlandi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi 2022-yil 24-iyunda “O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Konstitutsiyaviy qonun loyihasini birinchi o‘qishda qabul qildi. Mazkur loyihaga ko‘ra, Asosiy Qonunimizning 64 ta moddasiga 200 dan ortiq o‘zgartirishlar kiritilishi nazarda tutildi. Bundan tashqari, 6 ta yangi modda bilan 16 ta yangi norma taklif etildi.

Yuqoridagi holatlardan kelib chiqqan holda, mamlakatimizda 2023-yil 30-aprel sanasida O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi to‘g‘risidagi qonunni qabul qilish bo‘yicha o‘tkazilgan referendumda ishtirok etgan fuqarolarning 90,21 foizi tomonidan yoqlab ovoz berish orqali qabul qilinganligi xalqimizning Yangi O‘zbekistonni barpo etish bo‘yicha orzu-umidlari va intilishlari o‘z aksini topganligidan dalolat bermoqda. Referendum ko‘p millatli buyuk xalqimizning birdamligi va hamjihatligi, suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat qurishga qat’iy qaror qilganligining ishonchli ifodasi bo‘ldi. Yangi tahrirdagi Konstitutsiya joriy yilning 1-may sanasidan kuchga kirganligi e’lon qilindi. Yangilangan konstitutsiya VI bo‘lim, XXVII bob va 155 moddani o‘z ichiga qamrab oladi.

Bosh Qomusimizda bo‘lgan o‘zgarishlar haqida to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, undagi moddalar 128 tadan 155 taga o‘zgardi, normalar soni esa 275 tadan 434 taga oshgan. Asosiy qonunning 65 foiz matni yangilandi. Yangi tahrirdagi konstitutsiyamizda o‘zgarishlar asosan quyidagi yo‘nalishlarda aks etgan: inson huquq va erkinliklari sohasi; tadbirkorlik va xususiy mulk sohasi; axborot sohasi; ijtimoiy soha; tibbiyot va ekologiya sohalari; ilm-fan, ta’lim-tarbiya va yoshlar sohasi; sud-huquq sohalari. Konstitutsiyamizga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish maqsadida xalqimizdan ko‘plab takliflar kelib tushdi. Kelib tushgan takliflar soni 222,715 tani tashkil etgan bo‘lib, ularning 25 foizi yangi tahrirdagi Konstitutsiyaga kiritilgan. Takliflar statistik tahlil etilganda 60 foizi yoshlar tomonidan bildirilganligi ma’lum bo‘ldi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizda yoshlarga oid alohida bob va moddalar kiritilib, XIV bob “Oila, bolalar va yoshlar” deya nomlandi. Bu esa mamlakatimizda yoshlarga qaratilayotgan davlat siyosati darajasidagi e’tiborning yanada ortib borayotganligidan dalolatdir.

Yangi tahrirdagi konstitutsiyamizda surishtiruv, tergov va sud jarayonida inson huquqlarini himoya qilishga oid quyidagi 9ta eng muhim normalar kiritildi va Qomusimizda quyidagi shakllarda mustahkamlab qo‘yildi:

- 1) shaxsni ushlash chog'ida unga tushunarli tilda uning huquqlari va ushlab turilishi asoslari tushuntirilishi shart;
- 2) shaxs o'zining aybsizligini isbotlashi shart emas va istalgan vaqtda sukut saqlash huquqidan foydalanishi mumkin;
- 3) aybdorlikka oid barcha shubhalar gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi yoki mahkumning foydasiga hal qilinishi kerak;
- 4) agar shaxsning o'z aybini tan olganligi unga qarshi yagona dalil bo'lsa, u aybdor deb topilishi yoki jazoga tortilishi mumkin emas;
- 5) shaxs o'ziga va yaqin qarindoshlariga qarshi guvohlik berishga majbur emas;
- 6) shaxs sudning qarorisiz qirq sakkiz soatdan ortiq muddat ushlab turilishi mumkin emas;
- 7) hibsga olish, qamoqqa olish va qamoqda saqlashga faqat sudning qaroriga ko'ra yo'l qo'yiladi;
- 8) yozishmalar, telefon orqali so'zlashuvlar, pochta, elektron va boshqa xabarlar sir saqlanishini cheklashga hamda uy-joyda tintuv o'tkazishga faqat qonunga muvofiq va sudning qaroriga asosan yo'l qo'yiladi;
- 9) har kimga malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda yuridik yordam davlat hisobidan ko'rsatiladi [2, 59-60-b.].

Shaxsiy huquq va erkinliklar – tabiiy huquq va erkinliklar bo'lib, insonning hayoti, sog'lig'i, or-nomusi, sha'ni, qadr-qimmatini ta'minlashga qaratilgan huquqlar guruhi hisoblanadi [3, 28].

Yangilangan Konstitutsiyamizga kiritilgan inson huquq va erkinliklari, sud-huquq sohasidagi o'zgarishlar haqida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, inson huquq va erkinliklari sohasida ko'plab normalar kiritildi. Jumladan, yangi tahrirdagi konstitutsiyaning 25-moddasiga ko'ra O'zbekistonda o'lim jazosi ta'qiqlanadi. Yashash huquqi har bir insonning ajralmas va tabiiy huquqi hisoblanadi. Mamlakatimizda 2008-yildan barcha jinoyatlar uchun o'lim jazosi bekor qilingan, lekin konstitutsiyada emas balki jinoyat qonunchiligida o'z aksini topgan edi.

O'lim jazosi ta'qiqlanishining konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanishi insonni hayotdan xatto davlat ham mahrum etishga haqli emasligini kafolatlaydi. Ushbu norma bilan davlatimiz bu jiddiy masalada hech qachon ortga qaytmasligini, insonparvarlik g'oyalariga sodiq ekanligini butun dunyoga namoyon qiladi. Misol sifatida bugungi kunda 106 ta davlatda o'lim jazosi barcha jinoyatlar uchun bekor qilingan. Ayrim davlatlar o'z tajribalarida o'lim jazosini qonunlari bilan bekor qilsa-da, konstitutsiyada bo'lmaganligi bois uni jazo sifatida qayta tiklash holatlari ham kuzatilgan. Shuningdek, sudlar ham xatolarga yo'l qo'yish xavfini inkor etib bo'lmaydi. Shunday ekan o'lim jazosi tayinlangan shaxsga sud kelgusida oqlov hukmi chiqaradigan bo'lsa, nohaq ayblangan inson hayotini ortga qaytarishning hech qanday iloji yo'q. Shu nuqtayi nazardan Qomusimizga kiritilayotgan O'zbekistonning qat'iy pozitsiyasi mamlakatimizda inson hayoti, uning qadri yuqori darajada himoya qilinishini yana bir bor tasdiqlaydi hamda ijtimoiy-siyosiy hayotimizda mazkur jazo turini qaytarish va qo'llash bo'yicha har qanday tashabbuslarni qat'iy ravishda cheklaydi. Pirovardida har bir inson xatto u jinoyat sodir etgan bo'lsa ham uning yashash huquqi kafolatlanishiga xizmat qiladi [4]. Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasida har bir shaxsning sha'ni va qadr-qimmatiga hurmat bilan munosabatda bo'lishga yo'naltirilgan bir necha eng muhim tamoyillar mustahkamlanmoqda. Unda, xususan, insoning sha'ni va qadr-qimmatini daxlsiz ekanligi va hech bir narsa ularni kamsitish uchun asos bo'la olmasligi ko'zda tutilgan. Shuningdek, 26-moddada qiynoqqa solish, zo'ravonlik, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etish, shaxsning rozilgisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o'tkazilishi mumkin emasligi belgilab qo'yilgan.

Tarix shundan guvohlik beradiki, uzoq vaqt davomida ko'p davlatlarda qiynoqlar amalda qo'llanilgan. Odatda, qiynoqlar so'roq qilinayotgan shaxs saqlayotgan muhim ma'lumotni qo'lga kiritish, shuningdek o'lim jazosini amalga oshirish jarayonida og'riqni kuchaytirish va azoblash maqsadida qo'llanilgan. Hozirgi paytda qiynoqlarning ta'qiqlanishi Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida, Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktda, Qiynoqlarga hamda muomala va jazolashning boshqa shafqatsiz, g'ayriinsoniy yoki qadr-qimmatni kamsitadigan turlariga qarshi konvensiyada, Inson huquqlari to'g'risidagi Amerika konvensiyasida, Inson va xalqlar huquqlari Afrika xartiyasida va boshqa hujjatlarida mustahkamlanib qo'yilgan. Qiynoqlarning mustahkamlanishi mutlaq xarakterga ega. Shuni tan olish kerakki, bugun ushbu sohada O'zbekistonning bir qator hal qilinmagan muammolari bor. Ayni paytda inson huquqlari sohasidagi islohotlarni davom ettirish uchun siyosiy iroda mavjud. Ushbu tuzatishlarning kiritilishi inson qadr-qimmatini, uni huquq-tartibot organlarining noqonuniy xatti-harakatlaridan himoyalashni kafolatlovchi shaxsiy daxlsizligini ta'minlash imkonini beradi.

Insoning sha'ni va qadr-qimmatini daxlsiz ekanligi, qiynoqqa solish, zo'ravonlik, shafqatsiz yoki inson qadr-qimmatini kamsituvchi boshqa tarzdagi tazyiqqa duchor etish, shaxsning rozilgisiz tibbiy yoki ilmiy tajribalar o'tkazilishiga yo'l qo'yilmasligining Konstitutsiyada belgilanishi jazoni o'tash joylarida saqlanayotgan shaxslarning huquq va erkinliklarini mustahkamlashga, xalqaro maydonda O'zbekiston obro'yini yanada oshirishga, shuningdek insonparvarlik, adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini amalga oshirishga xizmat qiladi [5]. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 27-moddasiga asosan, "Hech kim qonunga asoslanmagan holda hibsga olinishi, ushlab turilishi, qamoqqa olinishi, qamoqda saqlanishi yoki uning ozodligi boshqacha tarzda cheklanishi mumkin emas. Hibsga olishga, qamoqqa olishga va qamoqda saqlashga faqat sudning qaroriga ko'ra yo'l qo'yiladi".

Erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqi bu – har bir inson tug'ilishi bilan qo'lga kiritadigan, har kim erkin, o'z ixtiyori bo'yicha harakat qilishi, o'zganing shaxsiy erkinligi va daxlsizligiga ziyon yetmaydigan tarzda yurish-turishni tanlash imkonini beruvchi huquqdir. Shaxsning erkinligi jamiyatdagi axloq me'yorlari doirasidan chiqmasligi va qonun asosida bo'lishi kerak, ya'ni shaxs har qanday harakatni qonun va qonun hujjatlarida man etilmagan va huquqiy ko'rsatmalarga zid kelmagan taqdirda amalga oshirishi mumkin [6, 137-b.].

Inson huquqlarini sud orqali himoya qilish bo'yicha muhim institutlardan biri – "Habeas korpus" shaxs erkinligini cheklash bilan bog'liq har qanday harakat faqatgina sudning qarori asosida amalga oshirilishi shartligi talabidir. Bu qoida shaxsiy erkinlik daxlsizligini kafolatlab, tergov organlari tomonidan insonlarni noqonuniy hibsga olish, asossiz qamoqqa olish va saqlashga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan. Bu yangi normaning ahamiyati shundaki, sud-tergov jarayonlarida huquqni muhofaza qiluvchi organlarni noqonuniy harakatlardan tiyib turishga, shaxsni asossiz hibsga olish holatlarini bartaraf etishga, natijada tergov davomida insonning ozodligini cheklash bilan bog'liq bo'lgan xatolarga yo'l qo'ymaslikka xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu moddada yana bir muhim jihatni ta'kidlab o'tadigan bo'lsak, aybsizlik prezumpsiyasidan kelib chiqadigan muhim kafolat, shaxs sudning qarorisiz 48 soatdan ortiq muddat ushlab turilishi mumkin emas. Shaxs ushlab turilgan vaqtdan e'tiboran 48 soat o'tgunga qadar sudga ushlab turishning qonuniyligi va asosligi to'g'risida masalani hal qilish uchun olib borilishi kerak. Agar ushlab turishning qonuniyligi va asosligi sudga isbotlanmasa shaxs darhol ozod qilinishi kerak degan norma belgilandi. Ushbu modda shaxs erkinligi va daxlsizlik huquqining konstitutsiyaviy kafolati sifatida xizmat qiladi. Mazkur norma mamlakatimiz konstitutsiyasida ham "Habeas korpus" tizimi joriy etilganligini anglatadi.

Yangilangan Konstitutsiyaning 28-moddasida qayd etilishicha, "Ozodlikdan mahrum etilgan shaxslar o'ziga nisbatan insoniy muomalada bo'linishi hamda inson shaxsiga xos bo'lgan sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilinishi huquqiga ega. Jinoyat sodir etganlikda ayblanayotgan shaxs uning aybi qonunda nazarda tutilgan tartibda oshkora sud muhokamasi yo'li bilan isbotlanmaguncha va sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi bilan aniqlanmaguncha aybsiz deb hisoblanadi. Ayblanuvchiga o'zini himoya qilish uchun barcha imkoniyatlar ta'minlanadi" deb belgilab qo'yildi. Ushbu normani kiritishda birinchi o'rinda xalqimizdan kelib tushgan takliflar va shu bilan birga xalqaro normalar ham hisobga olingan. Ya'ni, ushbu modda "Miranda qoidasi"ni o'zida aks ettirgan. Miranda qoidasining mazmuni shundan iboratki, jinoyatda gumon qilinib ushlangan shaxsga nisbatan tegishli idora xodimlari tomonidan bosim o'tkazilishini istisno qiladi. Bu esa inson, uning hayoti, huquq va erkinliklari – oliy qadriyat degan ezgu tamoyilni amaliyotda keng tadbiiq etishga imkoniyat beradi. Bosh qomusimizda ta'kidlangan demokratik, huquqiy va ijtimoiy davlatda fuqarolik jamiyatini barpo etishda Konstitutsiyaning ahamiyati beqiyosdir. Uning ahamiyati haqidagi barcha fikrlarimizni umumlashtirgan holda quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin:

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning qabul qilinishi mustaqil davlatchilik asoslari va yangi O'zbekistonni barpo etishda mamlakatimizning butun huquqiy tizimida va barcha sohalarida keng qamrovli islohotlarni yanada jadal suratlarda va muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi. Yangi Qomusimiz orqali fuqarolarimiz ongida yuz berayotgan o'zgarishlar yurtimiz taraqqiyoti yo'lida qudratli kuch sifatida xizmat qiladi. Ko'p bora ta'kidlanganidek, mazkur konstitutsiya xalqimiz erk-irodasining huquqiy mahsulidir. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda, tom ma'noda o'z ijod mahsulimiz hisoblangan Konstitutsiyamizni hurmat qilish, uning talablariga amal qilish har birimizning burchimizdir. Unga amal qilish esa mamlakatimiz ravnaqiga hissa qo'shish va adolatli jamiyat barpo etishga xizmat qilish demakdir.

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov. Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2-tom. –T.: O'zbekiston, 1996. –170b.
2. Konstitutsiyadagi yangi normalar va ularning tahlili. F.Q.Qutlimuratov, H.A.Akmalov. (Metodik qo'llanma) -Nukus; 2023. –84b.
3. Inson huquqlari. A.R.Mo'minov, M.A.Tillaboyev. Darslik. Ikkinchi nashr. –T.: Adolat, 2013. –290b.
4. Akmalov Hamid Akmal o'g'li. (2023, Aprel). Yangilanayotgan konstitutsiyada inson huquq va erkinliklari, sud-huquq sohasidagi islohotlar. "Talqin va tadqiqotlar" ilmiy-uslubiy jurnali. UIF-2023: 8.2[2181-3035]№22.
5. L.Yugay. Yangi tahrirdagi konstitutsiyada qiyoslarning ta'qiqlanishi kafolatlari mustahkamlanmoqda. "Yangi O'zbekiston Konstitutsiyasi" yagona milliy portali. URL: <https://meningkonstitutsiyam.uz> (ko'rilgan sana: 21.11.2023-y.)
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh. Qayta ishlangan va to'ldirilgan ikkinchi nashri. –T.: "O'zbekiston" 2013.

Yangi O'zbekiston konstitutsiyasi – jamiyat farovonligining huquqiy asosi

Annotatsiya: Barchamizga ma'lum, 2023-yilning 1-may sanasidan mamlakatimizda xalq referendumini asosida qabul qilingan yangi tahrirdagi Konstitutsiya kuchga kirdi. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi qabul qilinganligi munosabati bilan Qomusimizga kiritilgan yangi moddalar, normalar va ularning tahlili bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, referendum, norma, demokratik davlat, Habeas korpus, Miranda qoidasi.

Конституция нового Узбекистана – правильная обновленность общества

Аннотация: Как всем нам известно, с 1 мая 2023 года в нашей стране вступила в силу Конституция в новой редакции, принятая на основе народного референдума. В данной статье изложены новые статьи, нормы, внесенные в наш Закон в связи с принятием Конституции Республики Узбекистан в новой редакции, а также их анализ.

Ключевые слова: Конституция, референдум, норма, демократическое государство, Habeas corpus, принцип Миранды.

The constitution of the new Uzbekistan is the legal basis of the civilization of society

Annotation: As we all know, on May 1, 2023, the new Constitution of our country, adopted on the basis of a popular referendum, entered into force. This article describes the new articles, norms and their analysis introduced into our Law in connection with the adoption of the Constitution of the Republic of Uzbekistan in the new edition.

Key words: Constitution, referendum, norm, democratic state, Habeas corpus, the rule of Miranda.

O'RTA ASRLARDA ILM-FAN TARAQQIYOTINING FALSAFIY-DINIY TAFAKKUR PARADIGMASI

Usmonova L. R.

Samarqand davlat tibbiyot universiteti

Kirish.Insoniyat tarixidagi o'rta asrlar davri (V-XV asrlar) dinning hayotning barcha sohalariga, shu jumladan fan va bilimlarning rivojlanishiga kuchli ta'siri bilan ajralib turdi. Bu o'sha paytdagi kognitiv faoliyatning tabiati va xususiyatlarida sezilarli iz qoldirdi. "Ilm-fanning rivojlanishiuning kelajakdagi istiqbollari muqarrar ravishda jamoat

manfaatlarini ob'yecktiga aylanishiga va jamiyat ehtiyojlariga qarab belgilanishiga olib keladi. Shu bilan birga, jamiyatning qiziqishlari va ehtiyojlari, shuningdek ularni yetarli darajada ifodaetish imkoniyatlari uning tabiati va sinfiy tuzilishi bilan belgilanadi. Tadqiqotlarni rivojlantirish bilan bog'liq alohida ilmiy yo'nalishlar va sohalarining, shuningdek, umuman butun fanning rivojlanish istiqbollari sezilarli ta'sir ko'rsatadigan qarorlar nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tartibning mulohazalari asosida qabul qilinadi"[1;21]. Ilm-fan, ma'lum bir dinamikaga, tendentsiyalarga va rivojlanish impulsiga ega bo'lgan turli xil ijtimoiy jarayonlarning ta'sirida mavjud bo'ladi.

O'rta asr fanining asosiy xususiyati uning ilohiyot bilan yaqin aloqasi edi. Ilmiy g'oyalar va nazariyalar diniy dogma va e'tiqodlarga mos kelishi kerak bo'lib, diniy ta'limotga zid bo'lgan har qanday tadqiqot yoki kashfiyotlar diniy hokimiyat tomonidan qattiq senzura va ta'qiblariga uchragan. O'rta asrlarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosan ilohiyot, falsafa va mantiqqa qaratilgan. Shu bilan birga, ilohiyot bilimning eng yuqori shakli deb hisoblangan va boshqa barcha fanlar unga bo'ysunishi kerak edi. "Ma'lumki, o'rta asrlarda biz qadimgi dunyo bilmagan narsalarni-dunyo dinlarining paydo bo'lishini kuzatamiz. Bular: Sharqiy, Markaziy va qisman O'rta Osiyoda tarqalgan Buddizmdini, O'rta va old Osiyoda va Shimoliy Afrikada Islom dini, Yevropada va qisman old va O'rta Osiyoda Xristianlik dini. Albatta, Buddizm va Xristianlik qadimgi dunyoda paydo bo'lgan va rivojlangan, ammo faqat o'rta asrlarda ular jahon miqyosidagi dinlarga aylangan, Islom o'rta asrlarda paydo bo'lgan va tezda dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan" [2; 89]. O'rta asr tafakkuri dunyoni diniy va mistik shaklda qabul qilib, har qanday muammolar, shu jumladan tabiiy fanlar, muqaddas bitik matnlarini, diniy kitoblarni talqin qilish orqali muhokama qilindi. Qadimgi davrlarda bo'lgani kabi, o'rta asrlarda ham tafakkurning universalligi hukmronlik qilgan, ya'ni butun dunyoni Xudoning universal ijodi sifatida tushunish istagi mavjud bo'lgan. Buning natijasida, faqat ilohiy ijodning mohiyatiga kirgan kishi bilishi mumkin, Xudoni tanigan har bir kishi hamma narsani biladi, uni tanimagan, umuman hech narsani bilmaydi, degan tushuncha hukmronlik qilaredi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy qadriyatlarga muayyan tarixiy bosqichda jamiyatda hukmronlik qiladigan qadriyatlar va qadriyatli yondashuvlar katta ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy qadriyatlar to'g'ridan-to'g'ri ijtimoiy hayotga yo'naltiriladi, jamiyatning turli tuzilmalarida, ijtimoiy institutlarida mujassamlashadi [3; 145].

O'rta asrlarda haqiqat muammolari fan yoki falsafa bilan emas, balki ilohiyot bilan hal qilingan. Bunday vaziyatda fan faqat amaliy muammolarni hal qilish vositasiga aylandi, misol uchun arifmetika va astronomiya faqat diniy bayramlar sanalarini hisoblash uchun zarur edi. O'rta asrlar ilm-faniga nisbatan bunday pragmatic munosabat uning qadimgi ilm-fanning eng qimmatli fazilatlaridan birini yo'qotishiga olib keldi, unda ilmiy bilimlar o'z-o'zidan maqsad sifatida qaraldi, haqiqatni bilish amaliy natijalar uchun emas, balki haqiqatning o'zi uchun amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. O'rta asrlarda g'arbda xristian diniy-falsafiy paradigmasi hukmronlik qilgan, u teosentrik ravishda ilm-fanni ilohiy g'oyani bilish va cherkov dogmalariga muvofiqlashtirishga yo'naltirgan. G'arb sivilizatsiyasida, bir tomondan, antik davr an'anasi sezilarli darajada davom etadi, bu tafakkur, eksperimental bilimlardan tubdan voz kechish, universallikning noyoblikdan ustunligini tanolish kabi aqliy komplekslarning mavjudligida namoyon bo'ladi. O'rta asr xristian falsafasining asosiy tamoyillari-teosentrizm, kreationsizm vaprovidensializm-ilmiy bilimlar uchun qat'iy asos yaratdi. Ilm-fan dunyoning diniy manzarasiga va cherkov dogmalariga to'liq mos kelishi kerak edi. Bu konservatizm, dogmatizm va deduktiv, spekulativ yondashuvlarning empiric tadqiqotlarga nisbatan ustunligiga olib keldi.

O'rta asrlarda tabiiy fanlar astronomiya, arifmetika, geometriya va fizika kam rivojlangan, chunki ular mustaqil emas edi. Barcha fanlar falsafa bilan aloqani saqlaydigan ilohiyot doirasida rivojlandi. Falsafa va ilohiyot bir butunlik sifatida namoyon bo'ldi: falsafa diniy mavzularni saqlab qoldi, ilohiyot esa o'zining falsafiy tarkibiy qismidan voz kechmadi [4; 344].

Yevropa tarixidagi o'rta asrlar davri (V-XV asrlar) boshqa davrlardan ajratib turadigan bir qator o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi:

1. Xristian cherkovining hukmronligi. Xristian cherkovi o'rta asrlar jamiyatining siyosatdan tortib ilm - fan va madaniyatgacha bo'lgan barcha sohalarida muhim rol o'ynagan. Cherkov ta'lim tizimini, bilim ishlab chiqarishni nazorat qildi va ruxsat etilgan narsalarning doirasini aniqladi.

2. Feodal tuzum. O'rta asrlar jamiyati feodaliy erarxiyasi printsipli asosida tashkil etilgan. Feodallar yerga va xo'jayinlarida ishlashga majbur bo'lgan qamal dehqonlarga egalik qilishgan.

3. Yopiqlik va an'anaviylik. O'rta asrlar jamiyati asosan yopiq bo'lib, an'analarni saqlashga qaratilgan edi. Ijtimoiy harakatchanlik juda cheklangan edi, innovatsiyalar va yangiliklarga esa katta shubha bilan qaralar edi.

4. Ilohiyotning ustunligi. Ilohiyot bilimning eng yuqori shakli hisoblangan, falsafa, tibbiyot yoki tabiatshunoslik kabi boshqa fanlar esa bo'ysunuvchi mavqega ega bo'lib, unga bo'ysunishi kerak edi.

5. Sxolastik usul. O'rta asrlar ilm-fanining metodologiyasi sxolastik yondashuvga asoslangan bo'lib, u nufuzli matnlarni, asosan Aristotelning asarlarini talqin qilishni o'zichiga olgan. Sxolastika mantiq, deduksiya va nazariy mulohazalarga urg'u berdi, eksperimental tadqiqotlar esa bo'ysunuvchi pozitsiyani egalladi.

6. Korporativlik. O'rta asrlar jamiyati turli korporatsiyalar - ustaxonalar, gildiyalar, universitetlar, monastirlar asosida tashkil etilgan. Ushbu korporatsiyalar o'zlarining ustavlari, urf-odatlar va imtiyozlariga ega edilar, bu esa ijtimoiy ierarxiyani mustahkamlashga yordam berdi.

Ma'naviy substansiyalar nazariyasi o'rta asrlardagi nasroniy mutafakkirlari uchun juda ahamiyatga ega edi, chunki bu ularning notiriktana dialektikasidan ajratilgan inson ruhiga, jinlar va farishtalar to'plamiga bo'lgan ishonchini tasdiqladi. Asl mohiyat tashqi ko'rinish va o'ziga xos fazilatlaridan farq qiladigan narsa degan fikr ham ularni o'ziga jalb qildi. Bilishning asosiy kaliti-o'rta asr Suqroti aytganidek-savollar berishda davom etish. Binobarin, u Xudoning

tabiati va boshqa diniy masalalar to'g'risida bir yuz ellik sakkiz ta savol beradi va har bir sarlavha ostida patristik adabiyotdan ko'rib chiqilayotgan nuqtai nazarga qarshi va qarshi emas so'zlarni to'playdi [5;379-380].

XIII asrning birinchi yarmidagi buyuk shaxslaridan biri Robert Grossetest hisoblanadi. Grossetestning asosiy ishi, asosan, uning tabiatshunoslik masalalaridagi pozitsiyasini belgilab bergan. "Yorug'lik metafizikasi" asaridir. Unda Grossetest Ibtido kitobini Musoning tilidan Aristotel tiliga tarjima qilishga urinib ko'rdi. Xudoning birinchi yaratgan mo'jizasi – yorug'likni, "harakatning amaldagi sababi sifatida ham, yaratilgan dunyoda hodisalarni bilish printsiplari sifatida ham" ko'rib chiqdi [6;171]. O'rta asr G'arb yozuvchisi Abelarning "Mening falokatlarim tarixi" asari faylasuf, ilohiyotshunos, o'z hayotini haqiqatni izlashga bag'ishlagan odamning yo'lini to'liq aks ettiradi. Abelarning fikriga ko'ra, falsafa va tadqiqot chuqurroq anglash va e'tiqod uchun muhimdir. Abelaraqlning yaratilishi iymon haqiqatlarini yaxshiroq tushunishga xizmat qiladi va falsafiy yo'lining oxiri Xudo deb hisoblagan.

O'rta asrlar tafakkurning diniy va falsafiy paradigmasi hayotning barcha sohalariga, shu jumladan ilmiy bilimlarning rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatgan davrga aylandi. Ushbu davrning bir qator taniqli mutafakkirlari ushbu ta'sirni tushunish va tahlil qilishga katta hissa qo'shdilar. Skolastik an'analari doirasida ham ba'zi muhim ilmiy kashfiyotlar va ixtirolar amalga oshirildi, bu esa keying ilmiy taraqqiyot uchun zamin yaratdi. Faqat O'rta asrlarning oxiriga kelib, cheklangan diniy paradigmani yengib o'tish va yangi davrda ilm-fanning yanada erkin va samarali rivojlanishiga o'tishda zarur shart-sharoitlar shakllana boshladi.

Sharq keng ko'lamli va shuning uchun turli mamlakatlarda tarixiy fanning rivojlanishi xilma-xil va murakkab kechgan. Yevropadagi "o'rta asrlar" haqida butun Yevropani, har qanday holatda ham o'sha davrdagi eng muhim va madaniy mamlakatlarni nazarda tutgan holda gapirish mumkin. Sharq haqida umumiy gapirish ancha qiyin. Ilmiy bilimlar hukmron xristian diniy va falsafiy paradigmasi doirasida rivojlangan O'rta asr Yevropasidan farqli o'laroq, Sharqda fan va bilimlarni shakllantirish uchun boshqa dunyoqarash asoslari paydo bo'ldi. Xitoy, Hindiston, Arab dunyosida - Taoizm, buddizm, Islom fikri kabi boshqa falsafiy va diniy an'analari rivojlandi. Xitoyda astronomiya, taqvim, tibbiyot va boshqa fanlarning rivojlanishi koinotning siklik tabiati, In va Yanning o'zaro ta'siri, kosmik ritm va uyg'unlikning ahamiyati haqidagi Taoist va Konfutsiy g'oyalari bilan uzviy bog'liq edi. Hindistonda matematika, fizika, astronomiyadagi yutuqlar Koinot va inson haqidagi diniy va falsafiy ta'limotlar bilan chambarchas bog'liq edi.

G'arb dunyosidan uzoq bo'lgan Xitoy, Tangimperiya VI-IX asrlardagi nafaqat Sharqda, balki, butun dunyoda eng ulkan va qudratli davlatga aylandi. VIII asrning ikkinchi yarmida. Tang imperiyasida mo'g'ullar istilosiga qadar, ya'ni XIII asrgacha ijtimoiy fikrning eng kuchli oqimiga aylangan yo'nalish paydo bo'ldi. Xan Yuy, Lyu Tszun-yuan, Ouyang Syu, Su Dun-po kabi eng yirik madaniyat arboblari tomonidan namoyish etilgan ushbu harakat o'zining falsafasi va estetikasini, badiiy adabiyotini va san'atini, ilm-fanini va jurnalistikasini hayotga olib keldi-bularning barchasi ilgari ushbu sohalarida kuzatilganidan keskin farq qildi. Ushbu harakat "qadimgi ma'rifat" (guVen) ga murojaat bayrog'I ostida rivojlandi. Shoir, publitsist, faylasuf XanYuy birinchilardan bo'lib "qadimgi ma'rifat" ga murojaat qilish zarurligi to'g'risidagi nizomni asosladi. O'zining "Ilm- fanni targ'ib qilish to'g'risida" nomli traktatida u "qadimgi ma'rifat"ni belgilagan yozma yodgorliklarni aniq sanab o'tgan. Bular qadimgi davrlardan Xan imperiyasining oxirigacha, ya'ni III asrgacha bo'lgan davrda yaratilgan Xitoy falsafiy, tarixiy, jurnalistik tafakkuri, she'riy ijodining eng muhim asarlaridir [2; 79].

Markaziy Osiyoda qadimgi turkiy e'tiqodlar, zardushtiylik, buddizm, Islom va boshqa diniy va falsafiy ta'limotlarning elementlarini o'z ichiga olgan turli xil dunyoqarash tizimlarining sintezi rivojlandi. Dunyoning bu murakkab va ko'p qirrali tasviri ilmiy bilimlarning evolyutsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Sharq falsafiy fikrining asosiy xususiyati uning hinduizm, buddizm, Taoizm va konfutsiylik kabi qadimgi Sharq sivilizatsiyalarining diniy va mistik tasavvurlarida chuqur ildiz otishidir. Ushbu dunyoqarash tizimlari dunyoning o'ziga xos yaxlit manzarasini o'rnatdi, unda odam alohida shaxs sifatida emas, balki kosmik tartib va tabiatning ajralmas qismi sifatida qaraldi. Koinotning bunday organik tushunchasi asosan Sharq ilmining mohiyatini belgilab berdi. Tabiatning universal qonunlarini aniqlashga qaratilgan G'arb tabiatshunosligidan farqli o'laroq, Sharq olimlari atrofdagi dunyoda uyg'unlik va ichki munosabatlarni bilishga intildilar. Sharqdagi ilmiy bilimlar ko'pincha diniy va falsafiy g'oyalar va amaliyotlar bilan chambarchas bog'liq edi. Sharqning diniy va falsafiy paradigmasi, o'rta asrlardagi Yevropa teosentrizmidan farqli o'laroq, insonning dunyodagi tabiati va o'rnini tushunishga yanada yaxlit, organik yondashuvga hissa qo'shdi, bu Osiyo mamlakatlarida fan va bilim rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

O'rta asrlarda Markaziy Osiyo turli madaniy, diniy va sivilizatsiya an'analari chorrahasida joylashgan noyob mintaqaga edi. Bu ushbu mintaqada ilm-fan rivojlanishini belgilaydigan falsafiy paradigmaning o'ziga xos xususiyatlariga ham ta'sir ko'rsatdi. Bir tomondan, Markaziy Osiyoda falsafa va fan umuman Sharq sivilizatsiyalariga xos bo'lgan diniy g'oyalar bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Astronomiya, matematika, tibbiyot kabi sohalaridagi ilmiy izlanishlar ko'pincha diniy amaliyotlar va mistik ta'limotlar bilan uzviy bog'liq edi. Boshqa tomondan, Markaziy Osiyo ilmiy an'analari turli xil bilimlarni sintez qilish istagi, fanlararo yondashuv bilan ajralib turardi. Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Ibn Sino kabi o'rta asrlarning ko'plab ensiklopedik olimlari o'z asarlarida falsafa, matematika, astronomiya, tibbiyot va boshqa fanlardagi yutuqlarni birlashtirdilar. Bundan tashqari, Markaziy Osiyoda qadimgi, Islomgacha bo'lgan bilimga erkin, ijodiy munosabat an'analarning elementlari saqlanib qolgan, bu esa o'ziga xos g'oyalar va kashfiyotlarning rivojlanishiga hissa qo'shgan. Markaziy Osiyo mutafakkirlarining asarlari Yevropaga Osiyoning ko'plab mintaqalarida ilmiy fikrning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatib, o'rta asrlar ilm-fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Yunon ilmi, ayniqsa tibbiyot va matematika, Islom Uyg'onish davrida rivojlandi, bu esa o'z navbatida ularni Salernova Yevropaga yetkazdi. Aflotunning amrlari yunon-Rim Uyg'onish davriga tabiatni kuzatish matematikasiz mumkin emasligini o'rgatdi. Aristotelning falsafasi musulmonlarning Uyg'onish davrida faol qo'llab-quvvatlandi va uning faylasuflari tomonidan Forsdan Ispaniyagacha bo'lgan hududda yanada rivojlandi: uning uslubida

ulkan entsiklopediyalar yaratildi, Avitsennava Averroes esa uning falsafasining eng yuqori yutuqlarini ishlab chiqdilar. Islom Renessansi Aristotelning Arabcha matnini katolik Uygʻonishiga yetkazdi, Gʻarb mutafakkirlari esa uni lotin tiliga tarjima qilib, yaqinda tuzilgan "xristianotalarining soʻzlari" bilan taqqosladilar va shu tariqa sxolastikaning buyuk qarashlarini ochib berishd. Xristian neoplatonisti "Dionisiy" katolik yozuvchilariga shunchalik chuqur taʼsir koʻrsatdiki, uning asarlari, agar ular yoʻqolsa edi, Tomas Akvinskiy sahifalaridan deyarli tiklanishi mumkin edi. Neoplatonizm soʻfiylarga ham chuqur taʼsir koʻrsatdi: buyuk Jaloliddin Rumiy falsafasi deyarli Plotin falsafasiga toʻgʻri keladi [7; 266]. Diniy-mistik va ratsional-analitik tarkibiy qismlarni birlashtirgan Markaziy Osiyoning falsafiy paradigmasi oʻrta asrlarda mintaqaviy ilmiy anʼanalarning oʻziga xos xususiyatlari va yutuqlarini belgilovchi muhim omilga aylandi. Oʻrta asrlarda Yevropada ilm-fan rivojlanishini belgilab bergan xristian diniy va falsafiy paradigmasidan farqli oʻlaroq, Sharqda ilmiy bilimlarning shakllanishi va evolyutsiyasiga taʼsir koʻrsatgan oʻziga xos falsafiy anʼanalari rivojlandi. Oʻrta asrlarda dinning oʻziga xos xususiyatlari va uning mafkura sifatida alohida roli xristian cherkovi, Islom va buddizm tarixida bir xil darajada namoyon boʻldi. Ushbu fazilatlarini oʻrta asrlarda tarixiy hayotning umumiy omillari qatoriga qoʻshish mumkin, bu oʻrta asrlar tarixini ushbu davr xalqlarining umumiy tarixi sifatida qurish uchun zamin yaratdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bugungi kunga qadar olimlarning dunyoqarashi, axloqiy va qadriyat koʻrsatmalari u yoki bu tarzda insoniyatning maʼnaviy merosiga yuzlanayapdi. Bundan tashqari, zamonaviy ilm-fan, ayniqsa inson, ongva global muammolarni bilish bilan bogʻliq sohalarida falsafiy va diniy tushunchalarga tobora koʻproq murojaat qilinmoqda. Turli sivilizatsiyalarda hukmronlik qilgan fikrlashning falsafiy va diniy paradigmasi fanning shakllanishiga, ilmiy bilimlarning oʻziga xos xususiyatlariga, uning usullari, yoʻnalishi va yutuqlariga hal qiluvchi taʼsir koʻrsatdi. Metafizik qarashlar, diniy dunyoqarash va maʼnaviy qadriyatlar nafaqat dunyoning ilmiy manzarasini, balki bilish usullarini, tadqiqot muammolarini va hatto olimlarning motivatsiyasini ham belgilab berdi. Ilm-fan rivojlanishining dastlabki bosqichlarida falsafiy va diniy tarkibiy qism tabiat, inson va Koinot haqidagi gʻoyani belgilaydigan asosiy tarkibiy qism edi. Oʻrta asrlar va Uygʻonish davrida ilohiyot va falsafa ilmiy nutqning ajralmas qismi boʻlib qoldi.

ADABIYOTLAR

1. Фролов И.Т., Юдин Б.Г. Этика науки Проблемы и дискуссии. М. «Политиздат», 1986.
2. Конрад Н.И. Запад и Восток. Главная редакция восточной литературы. М.: 1972.
3. Данакари Р.А. Философия науки. Волгоград, 2021.
4. Чечеткина И. И. Философия, теология и наука в средневековье: история взаимоотношений// Вестник Казанского технологического университета. 2010. №3.
5. Lynn Thorndike. The History Of Medieval Europe, Boston New York Chicago Houghton Mifflin Company. 1917.
6. Ричард Дейлз НАУЧНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ // Методологические проблемы генезиса науки. 2013. №2013.
7. Spalding H.N. Civilization in East and West. Oxford University Press. London, 1939.

Annotasiya. Insoniyat tarixi davomida ilm-fan rivojiga taʼsir koʻrsatgan hal qiluvchi omil bu muayyan sivilizatsiyada hukmron boʻlgan falsafiy va diniy fikrlash paradigmasi edi. Dominant dunyoqarash tizimlari nafaqat olamning manzarasini shakllantirdi, balki ilmiy tadqiqotlarning metodologiyasi, maqsadlari va yoʻnalishlarini ham belgilab berdi. Maqolada oʻrta asrlarda ilm-fan rivojlanishining asosiy xususiyatlari, shuningdek, oʻrta asr olimlarining muhim yutuqlari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: ilohiyot, dunyoqarash, fan, din, teosentrizm, metodologiya, bilish, paradigma.

Аннотация. Определяющим фактором, оказывавшим влияние на развитие науки на протяжении всей истории человечества, была господствующая в той или иной цивилизации философско-религиозная парадигма мышления. Доминирующие мировоззренческие системы не только задавали картину мира, но и определяли методологию, цели и направления научных исследований. В статье освещаются основные особенности развития науки в эпоху Средневековья, а также значимые достижения средневековых ученых.

Ключевые слова: теология, мировоззрение, наука, религия, теокентризм, методология, познание, парадигма.

Annotation. The determining factor that influenced the development of science throughout the history of mankind was the philosophical and religious paradigm of thinking that prevailed in a particular civilization. The dominant worldview systems not only set the picture of the world, but also determined the methodology, goals and directions of scientific research. The article highlights the main features of the development of science in the Middle Ages, as well as significant achievements of medieval scientists.

Keywords: theology, worldview, science, religion, theocentrism, methodology, cognition, paradigm.

MOBIL ALOQA XIZMATLARI TUSHUNCHASI VA UNING HUQUQIY TAVSIFI MASALALARI

Nizamatdinov K.K.

Qoraqalpoq davlat universiteti

XXI asr axborot-texnologiyalar, sunʼiy intellekt, simsiz aloqa vositalarining takomillashuvi asri sifatida boshlandi. Ushbu asrning dastlabki 20 yilligidayoq simli telefon aloqasi asta-sekinlik bilan oʻz oʻrnini mobil aloqa vositalariga boʻshatib bera boshladi. Hozirda rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda kishilar oʻz hayotlarini mobil qurilmalar orqali amalga oshiriladigan Internetsiz tasavvur qila olmay qoldilar. Kishilarning qoʻlidagi smartfonlar esa oʻz navbatida mobil aloqa vositasi sifatida nafaqat masofaviy telefon soʻzlashuvlarini taʼminlay boshladi, balki Internet orqali turli kanallar vositasidagi aloqa tizimlari ishlashi uchun ham asosiy qurilmaga aylanib ulgurdi. Endilikda mobil

aloqa nafaqat odatdagi telefon soʻzlashuvi, balki global Internet tarmogʻidagi turli xildagi aloqa usullari (soʻzlashuv, matn, video yoki rasm, chizma yoxud boshqa shakldagi axborot) amalga oshirilishini taʼminlash vositasi sifatida baholanmoqda.

“Mobil aloqa” terminini qonunchilik darajasida ifodalanishiga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, ushbu terminga “Telekommunikatsiya xizmatlarini koʻrsatish qoidalari”da [1] “mobil aloqa tarmogʻi” sifatida taʼrif berilganligini koʻrish mumkin boʻladi. Xususan, ushbu qonunchilik hujjatida bu tushuncha quyidagicha ifodalanishini anglash mumkin: “mobil aloqa tarmogʻi – abonentlarga mobil aloqa (ovoz, maʼlumotlar uzatish va boshqalar) xizmatlarini koʻrsatuvchi texnik vositalar (kommutatsion va radioukuna, abonent qurilmalari, ulovchi liniyalar, inshootlar va h.k.) kompleks”. “Mobil aloqa” terminining oʻzagini tashkil etuvchi “mobil” soʻzi “harakatchan” degan maʼnoni anglatadi. “Aloqa” soʻzi esa oʻzbek tilining izohli lugʻatida “bogʻlanish, munosabat” maʼnosida keladi. Shundan kelib chiqadigan boʻlsak, “mobil aloqa” termini tezkor bogʻlanish degan maʼnoni anglatadi va uzoq masofadagi subʼektlar oʻrtasidagi axborot almashishning tezkor usulini anglatadi. Xizmat koʻrsatishning oʻziga xos turi sifatida “mobil aloqa” bugungi kunda asosan “smartfonlar, qoʻl telefonlari, Internet tarmogʻiga ulangan qurilmalar” bilan oʻzaro bogʻlanish va axborot almashishni tashkil qilish sifatida gavdalanadi. Bunday xizmatlar esa eng avvalo tegishli operator va provayderlar tomonidan taqdim etiladi. Zero, bugungi kunda mobil aloqa xizmatlari telefon xizmati bilan birga Internet tarmogʻiga ulanishning birgalikda taqdim etishga qaratiladi.

Yuridik adabiyotlarda keltirilishicha “hozirda turli xildagi maʼlumotlar, ovozi va ovozsiz xabarlarni tez va sifatli almashish xizmatlari faol rivojlanmoqda va telekommunikatsiya xizmatlari isteʼmol bozorida etakchi oʻrinni koʻchma radiotelefon (mobil) aloqa xizmatlari egallaydi” [2., 59]. Mobil aloqa xizmatining tezkorligi va etkazilishi mumkin boʻlgan axborotning koʻlami, rangbaranglik darajasi imkoniyatlarining kengligi oʻz navbatida ushbu turdagi xizmatlarga boʻlgan talab va ehtiyojning ortib borishiga xizmat qilmoqda.

Shu sababli ham mobil aloqa xizmatini taqdim etishga qaratilgan faoliyat – tegishli tartibda litsenziyalanadigan, tadbirkorlik va isteʼmolchilik maqomidan kelib chiqib tartibga solinadigan faoliyat sifatida baholanadi. Mazkur masalaga oʻz munosabatini bildirar ekan O.A.Kuznetsova “telematik aloqa (“Internet” va boshqa) xizmatlarini taqdim etish uchun mobil radiotelefon xizmatlarini koʻrsatadigan telekommunikatsiya kompaniyasi mobil telefondan xizmatlarni koʻrsatish qoidalari qoʻshimcha ravishda turli litsenziyalarni olish qoidalari amal qilishi lozim boʻladi” [3., 24], deb hisoblaydi. Ushbu fikrni davom ettirgan holda, eʼtirof etish lozimki, mobil aloqa xizmatini taqdim etish murakkab texnik qurilmalar va oʻziga xos uskunalar mavjud boʻlishini taqozo etadi. Xizmatni taqdim etuvchi operator va provayderda bunday qurilmalarning mavjudligi hamda ularning qonuniyligi belgilangan tartibda nazorat qilinadi va litsenziyalanadi. Mobil aloqa xizmatini koʻrsatishning ushbu jihatiga eʼtibor qaratar ekan, T.N.Skorikova quyidagi mulohazalarni ifodalaydi: “Uyali aloqa xizmatlarini koʻrsatish faqat maxsus texnologik uskunalar yordamida amalga oshiriladi: uyali aloqa tarmogʻi, abonent qurilmasi - uyali telefon va Sim-karta va ushbu uchlikni fuqarolik huquqlari oʻrta sifatida koʻrib chiqish va ularning oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib “jamlanma ashyo” sifatida talqin etish mumkin” [4., 10]. Taʼkidlash oʻrinliki, mobil aloqa orqali xizmatlarni taqdim etish va qabul qilish vositalari boʻlgan mobil aloqa tarmogʻi, abonent qurilmasi va operator yoki provayder tomonidan taqdim etiladigan Sim-karta uchligining uygʻunligi telekommunikatsiya xizmatning mazkur turida muhim va oʻzgartirib boʻlmaydigan yaxlitlikni tashkil etadi. Albatta, bugungi kunda mobil aloqani Sim-kartasiz “qoʻl telefon”lari orqali ham taqdim etish imkoniyatlari mavjud. Biroq hozirgi kunda aksariyat telefonlar Sim-karta orqali aloqani taʼminlashidan kelib chiqadigan boʻlsak, mobil aloqa uchun zarur boʻlgan yuqorida uchlikning uygʻunligi fuqarolik muomalasida ashyolarning yangi va oʻziga xos turi “jamlanma ashyolar” mavjudligini anglatadi.

Mobil aloqa xizmatlarini koʻrsatishda zarur boʻlgan “jamlanma ashyolar”ning mohiyatini anglash uchun FKning 91-moddasida belgilangan “murakkab ashyolar” bilan oʻzaro nisbatini koʻrib chiqish lozim boʻladi. Milliy fuqarolik huquqi doktrinasida “murakkab ashyo” deganda, “yaxlit bir butunni tashkil etadigan” “turli xil ashyolarning birikmasi” tushuniladi va bunday birikma “bitta ashyo” deb hisoblanadi. Ushbu modda berilgan sharhda murakkab ashyoga misol sifatida “binolar, uskunalar va sh.k. oʻzida mujassam etgan korxonani yoki fermer xoʻjaligini keltirish mumkin” [5., 267]. H.Rahmonqulovning fikricha “murakkab ashyo tarkibidagi alohida turdagi ashyolar soni boʻyicha ikkitadan kam boʻlmashligi, ulardan alohida foydalanishning imkoniyati yoʻqligi yoki maqsadga muvofiq emasligi bilan ifodalanagan boʻlishi kerak” [6., 26]. N.N.Averchenkoning fikriga koʻra “murakkab ashyolar – bu ular orasidagi integral (funktsional va/yoki jismoniy) bogʻliqlik tufayli umumiy maqsadda ishlatiladigan maʼlum bir moddiy obʼektlar boʻlib, ushbu obʼektlar toʻplami sifatida murakkab ashyolarning eng muhim oʻziga xos xususiyati ularning integralligi (yaxlitligi) boʻlib, uning tarkibiy qismlariga xos boʻlmagan kompleksda yangi fazilatlarining vujudga kelishini anglatadi. Aynan integrallik murakkab ashyolarning huquq obʼektiligi sharti – qonun tomonidan mustaqil (asl) huquq obʼekti sifatida tan olinishi layoqatidir” [7., 10]. Murakkab ashyolarning xususiyatlari boʻyicha bir qator huquqshunos olimlar oʻz fikrlarini bildirishgan. Jumaladan, D.O.Raxvalovning yozishicha “murakkab ashyolar butun va qismlar sifatida alohida huquqlarning obʼektlaridir” [8., 330]. E.A.Suxanovning fikricha “murakkab ashyolar jismoniy va yuridik jihatdan boʻlinadi” [9, 310]. Fikrimizcha, “murakkab ashyolar” birikma hosil qilinishi natijasi yaxlitlangan va oʻziga xos tayinlanish maqsadini amalga oshiradigan narsadir. Bundan farqli ravishda “jamlanma ashyo” mobil aloqa xizmatini koʻrsatishni taʼminlashga xizmat qiladigan turli ashyolarning yigʻindisini hosil qiladi va shu xizmat koʻrsatishiga imkon va zamin yaratadi. “Jamlanma ashyolar”ning tarkibidagi har biri ashyoning oʻzi mustaqil va muayyan vazifani bajara oladi hamda fuqarolik muomalasining mustaqil obʼekti sanaladi. Biroq ularning birikishi oqibati FKning 91-moddasida nazarda tutilgan “yaxlit bir butunni” hosil qilmaydi va oʻz-oʻzidan “murakkab ashyolar”ning belgilariga ega boʻlmaydi. Biroq, umumiy maqsadga erishish uchun jamlanishni taqozo etadigan va birgalikda qoʻllaniladigan ashyolarning huquqiy holati qonunchilik darajasida ifodalanmagan. Aynan shu jihat mobil aloqa xizmatlarini koʻrsatish

uchun zarur bo'lgan ashyolar jamlanmasiga ham taalluqlidir. Shu munosabat bilan FKga "jamlanma ashyo" nomli 91¹-moddani kiritish maqsadga muvofiqdir. Mobil telefonlar nisbatan yaqinda paydo bo'lgan bo'lsa-da, ular allaqachon hayotimizning ajralmas qismiga aylangan. Mobil aloqa bir yoki bir nechta uyali aloqa abonentlari o'rtasidagi radio aloqani anglatadi. Mobil aloqa turlaridan biri bu uyali aloqa hisoblanadi. Hozirgi kunda ko'pchilik uyali aloqa operatorlari xizmatlaridan u yoki bu darajada foydalanmoqda. Ushbu turdagi aloqa bir necha yo'nalishlarda juda tez rivojlanmoqda. Bir tomondan, uyali aloqa operatorlari tomonidan taqdim etilayotgan xizmatlar doirasi kengaymoqda.

Boshqa tomondan, mobil telefon qurilmalarining funksional imkoniyatlari kengaymoqda. Uchinchi yo'nalish - telefonlar hajmini kamaytirish allaqachon ma'lum chegaraga etgan va endi hal qiluvchi omil hisoblanmaydi. Mavjud uyali aloqa standartlarining xilma-xilligiga qaramay (GSM, CDMA va h.k.) va ularni amalga oshirishning ko'plab xususiyatlari, bunday tizimlarni qurish va ishlatish algoritmlari asosan o'xshashdir. Mobil aloqa xizmati mohiyatan aloqa xizmatining bir turi va o'z navbatida telekommunikatsiya xizmatining ko'rinishi sifatida talqin etiladi. "Aloqa xizmati" yuridik nuqtai nazardan axborotni masofadan turib almashishni tashkil etishga qaratilgan faoliyat bo'lib, bunda ushbu xizmatni taqdim etuvchi tegishli axborotni jo'natuvchi va qabul qiluvchi o'rtasida vositachi vazifasini bajaradi.

Yuridik adabiyotlarda keltirilishicha, "aloqa xizmati – bu aloqa operatorini aniq shaxsning aloqa tarmog'i orqali xabar (axborot)ni mazmunini o'zgartirmagan va maxfiyligi saqlangan holda manzilli uzatish ehtiyojini qanoatlantirishga oid harakatidir" [10., 36]. "Aloqa xizmati "xizmatlar ko'rsatilishi bilan iste'mol qilinishi" nuqtai nazaridan sinxronlik (taqdim etish jarayonidayoq qabul qilinishi va foydalanilishi) hamda alohida saqlanmaslik xususiyatiga ega" [11., 7]. Fikrimizcha, aloqa xizmatining bir turi sifatida mobil aloqa xizmatlari ham taqdim etilish jarayonida iste'mol qilinadigan va axborotni almashish xizmatni taqdim etish paytida amalga oshiriladigan munosabat hisoblanadi. O'z navbatida, mobil aloqa xizmatidan uyali telefon orqali foydalanish mumkinligi, ushbu xizmatdan foydalanuvchilar uchun zaruriy talab sifatida baholanadi. Internetdan foydalanishni tartibga solishning turli jihatlarini tizimli tahlil qilish xorijiy doktrinada o'tgan asrning 90-yillarida boshlangan va Internet ham texnologik manba sifatida, ham tartibga solishning ijtimoiy kontekstiga, shu jumladan huquqiy kontekstga ta'sir qiluvchi umumiy ilmiy asosiy tushuncha va hodisa sifatida o'rganilgan. Telekommunikatsiya xizmatining bir turi sifatida mobil aloqa xizmati bir qadr chuqurroq mazmun va mohiyatga ega hisoblanadi. Chunki, bugungi kundagi telekommunikatsiya sohasining rivojlanishi bevosita mobil aloqa bilan uzviy va chambarchas bog'liqdir.

"Telekommunikatsiya" tushunchasi telekommunikatsiya xizmatlarining asosiy kategoriyasi sifatida juda sig'imli va fanning turli sohalarida turli yo'llar bilan qo'llaniladi. Masalan, O.Kashintsevaning fikricha, telekommunikatsiya sohasida rivojlanayotgan munosabatlarni huquqiy tartibga solish uchun ushbu tushunchaga aniq ta'rif berilishi kerak. Shunday qilib, ushbu sohadagi asosiy xalqaro shartnomalarning rasmiy tarjimalarida "telekommunikatsiya" atamasi "telekommunikatsiya" deb tarjima qilingan, bundan tashqari "telekommunikatsiya" yoki "elektron aloqa" atamasi ham ishlatilgan. O.Kashintseva ta'kidlaganidek, "telekommunikatsiya" va "elektron aloqa" tushunchalari o'rtasida tenglama belgisini qo'yish mumkinmi, axborot uzatish tizimlarini yanada rivojlantirishni hisobga olgan holda aniqlanadi [12., 42]. Shunday qilib, eng yaqin ma'noda "aloqa-telekommunikatsiya" juftligi odatda quyidagicha e'tirof etiladi: aloqa, kengroq tushuncha sifatida, o'zaro axborot almashishga qaratilgan inson faoliyati sohasi, to'g'ridan-to'g'ri aloqa va ma'lumot uzatish, ilmiy va amaliy sohalarida muvofiqlashtirilgan harakatlar sifatida; telekommunikatsiya uzoq masofalardagi sub'ektlarning, texnologik axborotning o'zaro ta'siri sifatida, texnik aloqa kanallari (elektr, optik, radio, sun'iy yo'ldosh va boshqa aloqa) yordamida turli xil ma'lumotlarni (axborotlarni) o'z ichiga olgan signallar ko'rinishidagi masofaviy xabarlar. Boshqacha qilib aytganda, telekommunikatsiya deganda axborot uzatish, uzoq masofada aloqa bo'yicha harakatlar (faoliyat) tushuniladi. Shunga o'xshash yondashuv qonun chiqaruvchi tomonidan qo'llanilgan. "Telekommunikatsiyalar to'g'risida"gi qonundan anglashilishicha telekommunikatsiyalar radio, simli, optik yoki boshqa elektromagnit tizimlar orqali har qanday turdagi belgilar, signallar, yozma matnlar, tasvirlar va tovushlar yoki xabarlarni uzatish, chiqarish va/yoki qabul qilish, deb ta'riflanadi.

Huquqdagi telekommunikatsiyalar huquqning turli sohalarida (jinoiy, axborot, fuqarolik va boshqalar) o'rganiladi. Tadqiqotchilarning aksariyati o'zlarining qiziqishlarini axborot tarmoqlari (asosan Internet [13., 24]) bilan cheklashadi va bunda Internetni axborot va telekommunikatsiya kompleksi sifatida ko'rib chiqadilar. Huquqiy nazariy tadqiqotlarning yana bir yo'nalishi yagona komp'yuter tarmog'i sifatida Internetda ma'lumot almashish ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar zanjirini o'rganishga bag'ishlangan. O'z navbatida, telekommunikatsiyalar yuridik tadqiqotchilarda turli xil huquqiy munosabatlar: jinoiy, fuqarolik, axborot va boshqalarning ob'ekti sifatida o'ziga xos qiziqish uyg'otadi.

Yuqoridagi tahlillar kelib chiqib, quyidagicha xulosa qilish mumkin: "mobil aloqa xizmatlari" tushunchasini mobil qurilmalardan foydalanadigan abonentlar o'rtasidagi aloqani ta'minlash uchun uyali aloqa operatorlari tomonidan taqdim etiladigan xizmatlarning keng doirasi sifatida talqin qilish mumkin. Ushbu xizmatlarga ovozi axborotni, matnli xabarlarni, mul'timedia xabarlarini uzatish, Internetga kirish, ma'lumotlarni tarqatish, shuningdek mobil televidenie, mobil bank xizmatlari va shu kabi boshqa qo'shimcha funktsiyalar kiradi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирининг 2020 йил 30 июндаги 208-мх-сон буйруғига 1-илова // <https://lex.uz/docs/4962057>
2. Имамов А.А., Костина К.В. Понятие и правовая характеристика договора оказания услуг подвижной радиотелефонной (сотовой) связи // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. 2020. – № 4, том 2. – С. 59.
3. Кузнецова О.А. Гражданско-правовое регулирование договорных отношений в сфере телекоммуникационных услуг: дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 2017. – С. 24-25.
4. Скорикова Т.Н. Гражданско-правовое регулирование отношений по оказанию услуг сотовой связи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Томск: 2006. – 10 с.

5. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. – Тошкент: «Vektor-Press», 2010. – 267 б.
6. Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқи объектлари. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – 26 б.
7. Аверченко Н.Н. Правовой режим сложных вещей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург: 2005. – 10 с.
8. Рахвалова Д.О. К вопросу о неделимости сложной вещи // Бизнес. образование. право. Вестник Волгоградского института бизнеса, 2018, май № 2 (43). – С. 330.
9. Гражданское право: В 2 т. Том I. Учебник / отв. ред. Е.А.Суханов. – М.: БЕК, 2005. – 310 с.
10. Жевняк О.В. Гражданско-правовой институт оказания услуг связи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург: 2009. – 11 с. Усенко Ю. Информационный аспект телекоммуникаций (Историография проблемы) / Ю. Усенко // Висн. Книж. палати. – 2007. – № 9. – С. 36–38.
11. Прищепа С.Ю. Гражданско-правовое регулирование в сфере связи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар: 2005. – 7 с.
12. Кашинцева О. Перспективы розвитку права телекоммуникацій в Україні // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 3. – С. 42.
13. Муранов А.И. Статус функционирующих телекоммуникационных кабелей (способы защиты прав собственников) // Законодательство. 2002. – № 4. – С. 26–33; Наумов В.Б. Правовое регулирование распространения информации в сети Интернет: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / В.Б.Наумов; Ур. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2003. – 24 с.

Mobil aloqa xizmatlari tushunchasi va uning huquqiy tavsifi masalalari

Rezyume: Ushbu maqolada fuqarolik huquqining alohida ob'ekti sifatida xizmat, uning asosiy turlaridan biri sanalgan mobil aloqa xizmatlariga tsivilistika fani nuqtai nazaridan huquqiy baho beriladi. Maqolada, shuningdek mazkur xizmatni tartibga solishga qaratilgan huquqiy normalarning tavsifi, ushbu xizmat turining iqtisodiy-huquqiy jihatlarini atroflicha tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: aloqa va telekommunikatsiya, mobil aloqa xizmati, mobil aloqa xizmatining huquqiy tavsifi.

Понятие услуг мобильной связи и вопросы их правовой характеристики

Резюме: В данной статье дается правовая оценка с точки зрения цивилистики услугам и услугами мобильной связи, которые считаются одним из основных ее видов как отдельного объекта гражданского права. В статье, а также подробно исследованы описание правовых норм, направленных на регулирование данной услуги экономические и правовые аспекты данного вида услуг.

Ключевые слова: связь и телекоммуникации, услуга мобильной связи, правовая характеристика услуги мобильной связи.

The concept of mobile communication services and their legal characteristics

Summary: In this article, service as a separate lens of civil law, mobile communication services, which are considered one of its main types, is given a legal assessment from the point of view of civil science. In the article, as well as the description of the legal norms aimed at regulating this service today, the economic and legal aspects of this type of service are thoroughly researched.

Key words: communication and telecommunication, mobile communication service, legal description of mobile communication service.

XX ASRDA QORAQALPOG'ITONDA MAISHIY XIZMAT KO'RSATISH FAOLIYATI VA HUNARMANDCHILIK ARTELLARI

Pulatova G. I.

Qoraqalpog' davlat universiteti

Bugungi kunda jahon mamlakatlarida inson omili barcha jabhalarda asosiy o'rin tutadi. Shu sababli qator xorijiy tadqiqotlarda O'zbekiston aholisining hayot tarzi, ijtimoiy tarixini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu jumladan, qoraqalpog' xalqining ham o'tmishdagi ijtimoiy hayotini o'rganish tarixchilarimizning muhim vazifalaridan biriga aylandi. XX asrning 40-yillaridan boshlab ilmiy tadqiqotlar muntazam olib borildi. Ya.G'ulomov, S.P.Tolstov, B.V.Adrianovlar o'lkada arxeologik-etnografik tadqiqotlar o'tkazib, ilmni rivojlantirishga ulkan xissa qo'shdilar. Bu davrdagi kasb-hunar tarixiga bog'liq ma'lumotlarni akademik S.Kamolov, R.Qosbergenov, A.Allamuratov, va boshqalarning ilmiy izlanishlaridan olamiz. Qoraqalpog'istonda etnograflardan T.A.Jdanko, X.Esbergenov, U.Shalekenov, A.Otemisov, A.T.Bekmuratova, R.Kamolova, N.Tlewbergenova va boshqalar ilmiy mehnatlarida qoraqalpoqlarning moddiy-madaniyati har tomonlama ochib berilgan. Shu qatorda bu manbalarda nafaqat kasb-hunar balki, xizmat ko'rsatish tizimi haqida ham ma'lumotlar uchraydi. Shu bilan birgalikda, maishiy xizmat ko'rsatish sohasi bo'yicha nafaqat tarixchi tadqiqotchilar balki, iqtisodchi tadqiqotchilar ham ilmiy izlanishlar olib borishgan. Jumladan, G.I.Isxaqov, SH.A.Arzuova (Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida), I.S.Ochilov, A.M.Saidov, SH.A.Sultonov kabilar shular qatoriga kiradi. O'zbekiston miqyosida bu mavzu bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan tadqiqotchilar sirasiga A.X.Umarov, B.X.Hashimov, S.Shodmonova, B. Nosirov kabi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarini kiritishimiz mumkin. Qoraqalpoqlarning yog'och va temirdan ishlangan buyumlari, kashtachilik kiyimlari va taqinchoqlarini yasash madaniyatiga bog'liq olimlar tarafidan keng ko'lamdagi adabiyotlar yaratildi. Bu e'lon qilingan mehnatlarning barchasi biz o'rganayotgan mavzuni keng yoritishda boy material bo'lish bilan birga, tajribali ustozlardan ilm yo'lidagi mashaqqatlari, hayotiy tajribasida sinalgan mutaxassislarning chiqargan materiallari bu sohani endilikda to'ldirib borishda o'zining ahamiyatiga ega bo'lish bilan birga, kelajak avlodni yetuk mutaxassis etib yetishtirishda hayot maktabi bo'lib xizmat etishi so'zsiz.

O'zbekiston SSR Xalq komissarlari kengashi va Markaziy ijroiya qo'mitasining 1932 yil 19 avgustdagi qaroriga asosan "O'zbekiston hunarmandchilik ittifoqi" va uning tarkibiga kirgan mavjud birlashmalar tugatildi hamda maishiy xizmat ko'rsatish tizimidagi umumiy rahbarlik qilish yangi tashkil etilgan "O'zbekiston hunarmandchilik Kengashi"ga berildi[1]. 1930 - 1940-yillarda navbatma-navbat "O'zbekiston hunarmandchilik ittifoqi" va "O'zbekiston hunarmandchilik Kengashi" respublikada maishiy xizmat sohasidagi asosiy tashkilot sifatida ishlab keldi. Bundan

tashqari, 1950-yillarda O'zbekiston SSRda aholiga maishiy xizmat ko'rsatish bo'yicha hunarmandchilik kooperatsiyasi, mahalliy sanoat va iste'molchilar kooperatsiyasi korxonalari ham shug'ullangan[2].

1920-1950-yillar oralig'ida O'zbekistonda aholiga xizmat ko'rsatish tizimida tez-tez o'zgarishlar sodir bo'lib turgan va mazkur soha bir necha idoralar tarkibida bo'lib kelgan. Faqatgina 1962-yilga kelib sohaning barcha yo'nalishlari bo'yicha boshqaruvni amalga oshiruvchi O'zbekiston SSR Vazirlar kengashi huzurida Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish bo'yicha Bosh boshqarma tashkil etildi hamda u 1966-yilda alohida vazirlikka aylantirildi. Shu bilan birgalikda, ayrim yo'nalishlar 3hali ham boshqa idora va vazirliklar tarkibida faoliyat yuritib kelayotgan edi. Jumladan, 1960-yillarda O'zbekiston SSRda aholiga maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari 16 ta vazirlik va yuqori idoralar tarkibida bo'lgan [3]. O'zbekiston SSR tashkil topganidan so'ng aholiga maishiy xizmat ko'rsatish sohasida asosan O'zbekiston hunarmandchilik kooperatsiyasi kengashi, Mahalliy sanoat xalq komissarligi, O'zbekiston SSR Nogironlar kooperatsiyasi kengashi hamda O'zbekiston Hunarmandchilik ittifoqi tomonidan xizmat ko'rsatila boshlandi[4]. Biz o'rganayotgan Qoraqalpog'iston ASSRda ham Hunarmandlar kooperatsiyasi mavjud bo'lib uning tarkibida 1947-yilda 50dan ortiq artel mavjud bo'lgan. Bu paytda kooperatsiya rahbari Kornilov bo'lgan. Har bit tumanda turli nomdagi artellar faoliyat yuritgan[5]:

№	Joylashgan hudud nomlari	Artel nomlari
1.	Nukus shahri	“Стахановец”, “Девятое мая”, “Интруд”
2.	Chimboy tumani	“Победа”, “Буденного”
3.	To'rtko'l tumani	“Бытовик”
4.	Qo'ng'iro't tumani	“Труд”
5.	Xo'jayli tumani	“Пятилетка”, “Ворошилова”
6.	Taxtak'o'pir tumani	“Кизил Аскер”
7.	Kegeyli tumani	“Калинина”, “Ворошиловна”
8.	Qorao'zak tumani	“Красная заря”
9.	Mo'ynoq tumani	“Путь к коммунизму”
10.	Shabboz	“Яхши турмуш”
11.	Qipchoq	“Акчи”

XX asrning 20-yillarida Markazda siyosiy o'zgarishlar yuz berdi, ya'ni Sovet Ittifoqi tashkil topdi. Bu esa jamiyatda turli o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Mamlakatda bo'lib o'tgan tub o'zgarishlardan keyin Sovet hokimiyati iqtisodiy rivojlanishni izga solish uchun ishlab chiqilgan 5 yillik rejalar asosida faoliyat olib bordi. Bunda respublikadagi barcha sohalarni qamrab oluvchi rejalar ishlab chiqildi. Shu qatorda xalq xo'jaligini tashkil qiluvchi hunarmandchilik ham nazardan chetda qolmadi. 1928-1932-yillarga mo'ljallangan birinchi 5 yillik reja asosida 1929-yil dekabrda Qoraqalpog'iston sanoat kooperatsiyasining I syezdi bo'lib, u hunarmandchilik sanoatini bundan keyin mustahkamlashda muhim rol o'ynadi. Shu asosda hunarmandchilik artellar soni va unda ishlaydiganlar salmog'i yildan-yilga o'sib bordi. 1930-yili hunarmandchilik sanoatini rivojlantirishga 187,0 ming manat, 1931-yili 208 ming manat, 1932-yilda esa 452,0 ming manat ajratildi.

Ikkinchi besh yillikda (1933-1937-yillarga mo'ljallangan) hunarmandchilik sanoatini rivojlantirishga 1935-yili 400 ming manat ajratildi. Hunarmandchilik artellarining va ustaxonalarining sohalari o'sib bordi. Agar birinchi besh yillikning oxirida hunarmandchilik kooperatsiyalari 2360 odamni birlashtirgan bo'lsa, 1937-yili ular 2900 odamni birlashtirdi. Hunarmandchilik kooperatsiyalari qishloq xo'jaligini ketmon, bel, o'roq va boshqa shu kabi qurollar bilan ta'minlashga, xalqni esa kiyim-kechak, idish, mebel, oziq-ovqat mahsulotlari, shuningdek qurilish materillari bilan ta'minlashga katta xissa qo'shdi. Xalqning yashash sharoitlarida ham biroz o'zgarishlar yuz berdi. Uy anjomlari orasida milliy mahsulotlar ilan birga metal va yog'ochdan yasalgan krovatlar, stol-stul, radio, patefon, velosiped va boshqa yangi buyumlardan keng foydalanildi. Kiyim-kechaklarda bir qator o'zgarishlar kuzatildi. Yevropa tipidagi shahar kiyim-kechaklari kundalik turmushda keng tarqaldi[6].

Urush yillarida ishlab chiqarish miqdorini oshirish maqsadida hunarmandchilik artellari orasida kim o'zarga musobaqalar tashkillashtirildi. To'rtko'ldagi 400 odam ishlaydigan “Текстильщик” artelida ishlab chiqarish rejalarini 230-300 foiz qilib bajarigan jun-trikotaj va ip yigiruv sexlari oldinda bo'ldi. Komsomol a'zolari Abdullayeva va Bazarbaevalar o'rtacha oyiga 14 kg o'rniga 32 kg va undan ham ko'p miqdirda ip yigirishga muvaffaq bo'lganlar. To'quvchi Soliya Abdullayeva o'zining rejasini har oyda 275 foizdan ortiqroq bajarishga erishgan.

1946-yil mart oyida SSSR Yuqori Sovetining Birinchi sessiyasida “1946-1950- yillarda SSSR xalq xo'jaligini qayta tiklash va rivojlantirishning besh yillik rejasi haqida Nizom”ni qabul qildi. Bu rejada xalqqa maishiy xizmat ko'rsatishni yaxshilashdan iborat bo'lgan vazifalar belgilandi. Shu bilan bog'liq holda kiyim tikish, ustki kiyim, oyoq kiyimlarni, mebelni, metall idishlarni va boshqa ta'mirlash bo'yicha yakka buyurtmalar qabul qiladigan ustaxonalar sohasini kengaytirish zarurligi belgilab qo'yildi. Mahalliy ishlab chiqarish o'rinlari xalq uchun kerakli mahsulotlarni ishlab chiqarishni yil sayin ko'paytirib, o'zlarining ishlab chiqarish rejasini 1949-yili 110 foiz, 1950-yilda esa 112 foiz qilib bajarishga erishdi. 1946-1950-yillarga mo'ljallangan bu besh yillik rejada ishlab chiqarish ko'lamini 1940-yildagi natijaga erishish uchun juda qisqa muddat, ya'ni uch yil – 1948-yilgacha muddat berildi. Albatta buni bajarish uchun har bir ishlab chiqarish obyektlarida rejani ertaroq va ortig'i bilan bajarish bo'yicha bellashuvlar yuzaga keldi, natijada har bir tashkil qilingan artel kim o'zarga mahsulot ishlab chiqarishga va ishchilarning ortiqcha yuklamasiga va ortiqcha ish soatlarida ishlashlariga olib keldi. Ommaviy axborot vositalari esa bu davrda bellashuvda ildamlilik qilayotgan korxona, artel yoki sexlar haqida yoritib bordi. Jumladan, “Qizil Qoraqalpog'iston” gazetasining 1948-yil 17-dekabrda chiqqan 248-sonining 2-betidagi “Yetakchi sexlar” nomli maqola ham misol bo'la oladi. Unda “Nukus promkombinatining bir qator sexlari noyabr oyida o'z ishiga bir qancha o'zgarish kiritishga erishdi. Kombinat bo'yicha

kiyim tikish sexi yuqori ko'rsatkichga ega bo'ldi. U o'zining oylik rejasini 220% ga yetkazib bajardi. Qangiltir sexining jamoasi noyabr oyida ishga jon-jahdi bilan kirishdi va sex tayyor mahsulotni oylik rejasini 45% ortig'i bilan bajardi. Etikchilar sexi ham noyabr oyida tayyor mahsulot yetishtirishni orttirib, oylik rejani 102% bajardi. Bu sexlar dekabr oyida ham yaxshi ishlamoqdalar" kabi jumlar keltirilgan.

Bu davrda albatta nafaqat ishlab chiqarish rejalarini vaqtida yoki vaqtdan oldin ortig'i bilan bajargan hunarmandlar artellari haqida balki, bu borada ortda qolayotgan artellar xususida ham gazetalarda yoritilib borilgan. Bu borada mas'ul bo'lgan respublikadagi Hunarmandlar kooperatsiyasi vakillarining syezdida xato va kamchiliklar, ularning sabablari aytib borilgan. Bunga quyidagi maqola misol bo'la oladi: "Qoraqalpog'iston ASSRning hunarmandlar kooperatsiyasining vakillari yaqinda bo'lib o'tgan VII syezdi Qarprafsoyuz boshqarmasining pedsedateli Kornilovning va tekshirish komissiyasining pedsedateli Udenovning ma'ruzasini tinglandi.

Ma'ruza bo'yicha va ayniqsa chiqib nutq so'zlaganlar Qarprofsoyuz sistemasining ishlaridagi kamchiliklarni qattiq qoraladilar. Barcha imkoniyatlarga qaramasdan ishlab chiqarish rejasi yilma-yil bajarilmasdan kelmoqda. Qarpromsoyuz sistemasi ishlab chiqarish rejasini 1946-yilda 95,9%, 1947-yili esa 75,3% gina bajardi. Ishlab chiqarish rejasining bajarilishi ayniqsa bu yil juda past. 1948-yilning birinchi yarmining rejasi 57,3% bajarildi, xolos. Qarprofsoyuz sistemasidagi 14-artelning xech biri o'zining ishlab chiqarish rejasini bajarmagan. "Новый путь"(rahbari Pinus) 28,9% bajargan Kalinin nomidagi (rahbari Jarimbetov), 31,6% bajargan "Ударник" (rahbari Ajibaev) arteli esa kechirilmas darajada orqada qolib kelmoqda. Artelning ishlariga iyul oyida hech qanday o'zgarish kiritilmagan.

Hunarmandlar koorpersiyasining boshchilari mahsulot yetishtirish yo'lida mahalliy xom-ashyodan foydalanmasdan kelmoqda. Ular xom-ashyoning markazdan berilishini kutib o'tiribdilar. Mahalliy xom-ashyodan tayyor mahsulot yetishtirishni tashkillashtirmasdan kelmoqdalar. Masalan, pishgan g'isht yetishtirish rejasi artellar bo'yicha faqat 49% o'rindi, "Mehnatkash" va "Haqsha" artellarigina 210 tonna haqni kam berdi. Undan keyin "Haqsha" artelida 50 tonna g'isht yaxshilab pishirilmagani sababli ishga yaramay qoldi. Qishloq xo'jalik asboblari yetishtirishni tashkillashtirish qoniqarli emas. Reja bo'yicha belgilangan 56 arba o'rniqa faqat 17 arba yasalgan ketmon, bel va o'roq yasash rejasi faqat 20% bajarildi. Qishloq xo'jalik asboblarning ta'mirlash rejasining bajarilishi ham aynan shunday ahvolda. Artellarda keng iste'mol mollari yetishtirish ham qoniqarli emas. Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sifati iste'molchilarning talabiga javob bermaydi, bahosi esa yuqori. Masalan, 1000 dana pishgan g'isht "Uchinchi besh yillik" artelida 362 manat 50 tiyin bo'lsa, "Труд" artelida 505 manat, "Победа" artelida 512 manat. Han, bel, ketmon va boshqa narsalarning bahosi ham shunaqa qimmat. Baholarning bunday qimmat va har xil bo'lishiga sabab Qarprofsoyuz va boshchilarining ishga bepisandlik bilan yondashishida bo'lmoqda.

SSSR Ministrlar Sovetining 1946-yil 9-noyabrdagi qaroriga muvofiq qishloq xo'jalik mahsulotlari va xom-ashyo sotib olish qoniqarli emas. Masalan, birinchi yarim yilda mayda terilar sotib olish rejasini 4,3% , yirik terilar sotib olish rejasini esa 6,5 % , don va kartoshka sotib olish rejasini 15% gina bajarildi"[7]. 1950-yillarda respublikada Nukus shahridagi kiyim tikish fakrikasi, non kombinatlari rejani ortig'i bilan bajarish bilan birga, yangi jihozlar bilan jihozlandi. Nukus non kombinatida maxsus uskunalar bilan ta'minlangan konditer sexlari ochildi, xamir tayyorlovchi, xamirni qolipga solib, nonlarning bir xil salmoqda ham bir xil ko'rinishda chiqishini ta'minlaydigan yangi mashinalar o'rnatildi. Hunarmandlar kooperatsiyasining korxonalari 1958-yilda mahsulot ishlab chiqarish rejasini 112,8 foiz qilib bajardi.

Qoraqalpog'iston xalqi Ikkinchi jahon urushidan keyin xo'jalikni va madaniyatni qayta tiklash uchun kun-u tun mehnat qildi. Tarixchilar A.Jo'ldasov, S.Sultanova izlanishlaridan ma'lumki, Nukusni qurishda majburiy qatnashganlar soni 500 kishini tashkil qilgan. Aynan ular 1951-1952-yillarda Nukus lagerida yetti injener-quruvchi boshchiligidan fuqarolik, sanoat obyektlari va harbiy kazarma, oshxonalar, omborxonalar va turli imoratlar qurilishida qatnashgan. Aynan shu davrda Nukusda mikrorayonlar paydo bo'ldi, Nukus atelyesi, hammom va sartaroshxonalar va boshqa shu kabi obyektlar ko'paydi. Shu bilan aholi xonadonlarida muzlatgich va televizorlar paydo bo'la boshladi[8].

Qoraqalpog'istonda oltinchi besh yillikning uch yili ichida 177 yangi magazin, 57 ta oshxona va ovqatlanish o'rinlari foydalanishga berildi. 1958-yilda Qoraqalpog'istonda 236 ta ovqatlanish o'ri bo'lgan.

1960-yillarga kelib xalq orasida yangi texnika uskunalarini aholi uylarida keng paydo bo'la boshladi. Xalqqa ustki va oyoq kiyimlar, muzlatgichlar, kir yuvish mashinalari, radiopriyomniklar, televizorlar va yana boshqa shu kabi buyumlar sotish ko'paytirildi. Xalqqa iste'mol buyumlari sotish 1965-yilda 1963-yilga qaraganda 30 million manat ortiq bo'ldi. Ularning savdo aylanishi 1,48 marta o'sdi. 1965-yilda sotuv aylanishi 1958-yilga qaraganda 57,6 million manatga ko'paydi. Respublikada savdoning yaxshilanishi uchun 1964-yil aprel oyida Qoraqalpog'iston ASSR Savdo ministrligi, Nukus va Xo'jaylida shahar savdo bo'limlari tashkillashtirildi. 1970-yillarga kelib respublikada mebel ishlab chiqarish keng yoyila boshladi. Nukus mebel fabrikasi to'liq rekonstruksiya qilinib, yangi texnologik uskunalar bilan ta'minlandi, natijada mahsulot ishlab chiqarishning bir muncha ko'payishi yuzaga keldi. Nukusdagi qora uy yasash, kigiz bosish kombinati rekonstruksiya qilinib, uning ishlab chiqarish quvvatini oshirdi. Xo'jayli shahridagi gilam to'qish korxonasini qurish va tumanlarda ham kengaytirish nazarda tutildi.

Qoraqalpog'istonda o'rganilayotgan davrda xalq orasida dastlabki yillarda xalq hunarmandchiligi yetkchi o'rinni egallaganini ko'rishimiz mumkin. Ammo 50-yillarning oxiriga kelib yangi tarmoqlarning soni sezilarli darajada oshib borgan. Ya'ni, xalq orasida yangi tarmoqlarning keng yoyilishi bir muncha vaqt talab etgan. Shunday bo'lishiga qaramay, odatiy kasb hunarlar muntazam saqlanib kelgan. O'z uylarida hunarmandchilik bilan shug'ullanish holati ko'pchilikni tashkil qilgan.

ADABIYOTLAR

1. Тўхтаев А.Қ. Ўзбекистонда миллий хунармандчилик ва уни "социалистик" асосда саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари (1917-1941йиллар) Тарих фанлари номзоди илмий даражаси олиш учун ёзилган диссертация иши. – Тошкент, 2001. 50-б

2. Ибратов Б. Гражданско-правовые проблемы бытового обслуживания населения. Дисс...канд. юрид. наук. – Ташкент, 1994. – С.36.
3. Валиев А. Важные задачи службы быта// Экономика и жизнь. – Ташкент, 1969. – №9. – С.86-88.
4. Стаско В.Н. Служба быта - в центре внимания. – Ташкент: Узбекистан, 1969. – С.7.
5. Qaraqalpog'iston Respublikasi markaziy arxivi 301-fond 1-opis 132-ish
6. Qoraqalpog'iston ASSR tarixi. II tom. – Nukus: "Qoraqalpog'iston", 1977. 234-b
7. "Кизил Каракалпакстан" газетаси – 1948.08.09. №178. 4-b
8. "Qaraqalpaqstan jaslari" gazetasi. 2002.17.10. №42. 4-b

XX asrda qoraqalpog'istonda maishiy xizmat ko'rsatish faoliyati va hunarmandchilik artellari

Rezyume. Ushbu maqolada urushdan keyingi davrda Qoraqalpog'istonda hunarmandchilik artellari, xalqqa xizmat ko'rsatish tizimida mavjud bo'lgan tarmoqlar va ulardagi vaziyat, bu o'rinda kasb-hunarlarning o'rni haqida tushuncha beriladi. Shuningdek maqolada mavzuga oid ma'lumotlar adabiyot va manbalar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: maishiy xizmat ko'rsatish, hunarmandlar kooperatsiyasi va artellari, magazin, oshxonalar, tikuv kombinatlari

Бытовая деятельность и ремесло в каракалпакстане в XX веках

Резюме. В данной статье в послевоенный период приводятся ремесленные артели Каракалпакской области, отрасли системы государственной службы и их положение, а также роль профессий в этом месте. В статье также представлена информация по теме на основе литературы и источников.

Ключевые слова: бытовое обслуживание, ремесленные кооперативы и артели, склад, кухни, швейные фабрики.

Domestic activities and handicrafts in Karakalpakstan in the twentieth centuries

Resume. In this article, in the post-war period, craft artels in the Karakalpak region, branches of the public service system and their situation, and the role of professions in this place are given. The article also provides information on the topic based on literature and sources.

Key words: household service, craftsman cooperatives and artels, warehouse, kitchens, sewing factories

УДК: 394

ӨЗ-АРА ЖӘРДЕМ ИНСТИТУТЫ МӘСЕЛЕСИНИҢ ОРТА АЗИЯДА ҮЙРЕНИЛИҢ ТАРИЙХЫ

Хожаниязова Г. М.

Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Орта Азия аймағында жасаушы халықтар турмысында өз-ара жәрдем дәстүри тийкарынан каракалпақлардың турмысындағы сыяқлы «көмек» аты менен белгили. Қоңсы түркменлер [4], тәжик [1] халықлары турмысында өз-ара жәрдем дәстүри көмек деген ат пенен ушырасады. Ал, өзбеклердің [10] турмысында өз-ара жәрдем дәстүрінде *хашар*, *кумак* сыяқлы жәрдем түринен көптеп пайдаланғанлығы хаққындағы изертлеулерди көрийүмиз мүмкин. Изертлеушилер, Х. Исмаиловтың изертлеулеринде әпиуайы хашар қағыйда сыпатында ауыл хожалығы, сууғарыу, қурылыс хәм басқа тарауларда көп мийнет талап етилетуғын жұмыслар ушын ислетилген. Егин егий, орым-жыйым, қырман, үй хайуанлары ушын жем таярлау (*пишен хашар*) х.б. ең көп тарқалған хәм хәмме жерде турақ жай хәм имаратлары хожалық хәм жәрдемши имаратлар, жәмәтлик имаратлардың қурылысларында «хашар» болатуғын еди. Дәстүрге көре, дийуалды қурыу бир күнде тамамланыуы зәрүр еди. Сол себепли, «дийуал хашар», «там хашар» хәм «сыбау хашар [7]» деп хашарға айтыудың түрлерин көрсетип өтеди. Изертлеуши К.Шаниязовтың изертлеулеринде болса, дала жұмысларында (*дийқаншылықта жерге ислеу беріу, егинди орыу-жыйнау уақытлары х.б.*) хашарға айтыу [16:90-107] хаққындағы мағлыұматларды аламыз, ал, қандайдур материаллық жәрдем беріу иләжлеринде *кумак* сөзлеринен пайдаланатуғынын көрийүмизге болады. Ал, изертлеушилер Т.Х.Ташбаева, М.Д.Сабуров [15] тәрәпинен жазылған «Новое и традиционное в быту сельской семьи узбеков» атлы монография бизиң изертлеуимиз бойынша пайдалы дерек есапланады. Бул мийнет дала жазыулары тийкарында жазылған болып, онда өзбек ауылының турмысы сөз етилип, келтирилген өз-ара жәрдем мәселелери каракалпақлар турмысындағы жәрдем, көмек дәстүрине уқсаслығын көрийүмизге болады. Онда шаңарақлық мәресимлердиң өткерилиуіндеги тууысқанлар арасындағы өз-ара жәрдем мәселелерине итибар қаратылады. Соның менен бирге, өзбек тойларындағы мәресимлик экономика хаққында сөз етиуши Н.Азимованың [2: 87-107] изертлеулеринде тойлардың ысырапгершилик пенен атқарылыуына дыққат қаратады хәм бул мәселе де салыстырмалы каракалпақ тойларында да әмелге асырылыушы базы дәстүрлердиң көп қәрежет талапшылығы менен бирге дәстүрлерди атқарыудағы ысырапкершилик мәселелеринде ушырасатуғынлығы дыққатымызды тартады. Қырғыз халқының дала жұмысларында жәмәтлик жәрдем түрлери – *алгоо* хәм *ашар* сыяқлы атамалар менен ушырасады. *Алгоо* бул әдетте, дала жұмысларында 2-3 базыда болса 4-5 мүлқдардың өзиниң ислең шығарыу қуралларын бирлестиріп, «улыұмалық жұмыста қандай қураллар менен қатнасқанлығына» қарамастан, хәр бир адамның атызына биргеликте ислеу беріуине айтылған. Ал, *ашар*да жәрдемге шақырған үй ийесиниң ағайинлери хәм қоңсылары белгиленген жұмысты ислең болғанынан кейин, барлық қатнасыушыларға зыпат шөлкемлестирилип бериледи [9:124-134] деп көрсетилсе, К.Кокомбаев изертлеулеринде: «... Мәхәллелерде әхмийетли мерекелерди биргеликте өткеріу, атап айтқанда «ашар» ауыл халқына мәжбүрий жәрдем көрсетіу хәм мийнетке қамтыу, ағайиншилик қатнасықларды бекемлеуде кең қолланылды [11:116-120]» деп келтиреди.

О.Наумова болса, қырғызлардағы және бир жәрдем түри «*кошумча*» хаққында келтиреди: «... Өз-ара жәрдем дәстүрінде және бир дәстүрий жәрдем түри бар болып – ағайинлер тойда неке ушын тойларда

келиндик калың малын жыйнауда, жаназа мэресимлеринде хэм баска да мерекелерде жэрдем берди. Бул жэрдем түри кыргызлар арасында арнаулы атама менен «*кошумча*» деген ат пенен аталады [14:46]». Бунда ауылласлар хэм агайинлер тэрэпинен берилетуғын өз-ара жэрдем мерекени таркатыуда зэрүр болған нэрселер шаруа малы, мереке тағамы, нан, бауырсақларды алып келиуи хақкында айкын дәлиллер келтирсе, кыргызлар арасында хэзирде «*кошумча*» ның өзгериске ушырағанлығы яғный: «... Бүгинги күнде «*кошумча*» дәстүрий шаруашылық хэм азык-ауқат сауғаларынан парыклы түрде, дийерли хэмме жерде пул көринисинде бериледи [14:48]» деп көрсетеди. Қазақларда болса өз-ара жэрдем дәстүри *көмек* деп аталып, ол хэр тэрэплеме үйренилген болып оның бир қанша түрлерин көриуимизге болады: *асар*, *жылу*, *белкөтерер*.

Асар – қазақ халқының ең әйемги дәстүрлеринен бири болып, оған көре адамлар жыйналып, бир киси ямаса бир шаңарақтың күши жетпейтуғын жұмысларды шын кеуилден атқарып берген. Дәстүрдің келип шығуы, кыйын уақытларда аман қалуы ушын өз-ара жэрдемнің зэрүрлиги менен байланыслы, соның ушын да адамлар машқаланы шешиуде хэм қыйыншылыққа ушырағанында жэрдем ушын биргеликте хэрекет еткен. *Жылу* – тәбийий апат хэм күтилмеген жағдайлардан жэбир шеккенлерге мораллық хэм материаллық жақтан жэрдем бериу. Оның ушын туысқанлар ямаса жақыны болуы шэрт емес. Әдетте адамлар шаруа маллары, баспана, кийим-кеншек хэм азык-ауқат, тағамлар менен жэрдем көрсетеди. *Белкөтерер* – булда дәстүр болып, жасы үлкен кекселерди емлеу. *Белкөтерер* дәстүри кекселерге ғамқорлық етиу үлгиси есапланады [3:54-58].

Ал, қарақалпақлардың күнделикли турмысында өз-ара жэрдем мәселеси этнографиялық жақтан үйренилиуін күтип турған илимий хэм әмелий әхмийетке ийе мәселелерден есапланады. Себеби, адамлардың күнделикли турмыс тэриси хэм өз-ара қатнасықлары инсаният тарийхының әйемги дәуірлерине барып тақалады. Сол орында, бундай өз-ара қатнасықлар ямаса мүнәсибетлер тарийхий-этнографиялық әдебиятларда өз көринисин тапқанлығын көриуимизге болады.

Халық турмыс тэриси менен байланыслы болған үрп-әдетлер, дәстүрлер қарақалпақ этнографиясы илиминде де тереңнен үйренилген мәселелерден есапланады. Әсиресе, халықтың турмыс тэриси, хожалығы, үрп-әдет хэм дәстүрлері көплеген изертлеушилердің изертлеу объектлеринен бири есапланады.

Солай етип, қарақалпақ халқын этнографиялық жақтан фундаментал изертлеу жұмыслары ХХ әсирдің биринши ярымынан басланады. Қарақалпақ халқының келип шығу тарийхы, хожалығы П.П.Иванов [6] тэрэпинен изертленген болса, А.С.Морозова [13] қарақалпақлардың хожалығы, турмысы, мәдениатына бағышланған мийнетлеринде дәслепки изертлеулерди әмелге асырған.

Әсиресе, Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы курамында этнографиялық отрядлардың шөлкестирлиуи Кубла Арал бойын этникалық изертлеулерде үлкен әхмийетке ийе болды. Бул отрядлардың әхмийети соннан ибарат, экспедициядан соң, оның қатнасушылары тэрэпинен изертлеу нәтижелериниң баспадан шығарылуы есапланады хэм бул изертлеу нәтижелелери елеге шекем қуны. Буны этнографиялық отряд экспедициясының басшысы хэм қатнасушысы болған Т.А.Жданко тэрэпинен өзиниң мийнетлеринде де айтып өтиледі [8]. 1945-жылдан басланған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының искерлик майданы Қарақалпақстан аймағын қамтып алды. Т.А.Жданко басшылығындағы отрядтың тийкарғы ұазыпасы қарақалпақ халқының тарийхы, мәдениаты хэм турмыс тэрисин үйрениуден ибарат болды. Бул Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы үлкен изертлеулер жәмәәти хэм түрли бағдардағы изертлеулерди қамтыған изертлеу еди [12:73-80].

Көрсетилген бул дәуір изертлеушилері тэрэпинен алып барылған изертлеулерде қарақалпақлардағы өз-ара жэрдем *көмек* дәстүри хақкында мағлыұматлар берилген. Өз-ара жэрдем «*көмек*» дәстүри қарақалпақ этнографиясы илиминде этнографлар тэрэпинен тийкарынан тарийхийлық хэм генетикалық жақтан көрип шығылған. Изертлеушилердің басым көпшилиги өз-ара жэрдем көмек мәселесин тийкарынан тарийхий рауажланыудың алдыңғы басқышларында бар болған үрп-әдет хэм дәстүрлерди үйрениу көз-қарасы менен көрсетиледи. Ал, кейинги изертлеушилерден М.Давлетияров [5] изертлеулеринде болса, өз-ара жэрдем *көмек* социаллық институт екенлигине белгили дәрежеде тоқталып, базы түрлерин көрсетип өткен.

Жуұмақлап айтқанымызда, Орта Азия халықлары турмысында өз-ара жэрдем дәстүри мәселесиниң изертлениу тарийхийлық – салыстырмалы анализлеуге тийкарланған. Бул изертлеулердің парыклы тэрэпи сонда, өз-ара жэрдем мәселеси жәмәәтлик бирликти тәмийнлеуши фактор сыпатында түсиндириледи.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Андреев М.С. К характеристике древних таджикских семейных отношений // Известия Таджикского филиала АН СССР, № 15, 1949. С. 3-19.
2. Азимова Н. Ритуальная экономика: на примере свадебных обрядах. Наманган, 2018. // Общество гендер и семья в Центральной Азии. 2020. –Б. 87-107
3. Абжан Г.М., Абылханова Г.А. Обычай и традиции Казахстана. Современные наукоемки технологии// М.: Академия Естествознания. 2014. №10. –Б. 54-58.
4. Демидов С.М. Традиционные поселения и жилище // Туркмены. Народы и культуры. М.: Наука, 2016. С. 215-239; Оразов А. Этнографические очерки хозяйства туркмен Ахала в XIX – начале XX в. / отв. ред. Г.Е. Марков. Ашхабад, 1985.
5. Давлетияров М.М. Традиционные социальные институты каракалпаков. Монография. Нукус, Илим, 2019
6. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков//Материалы по истории каракалпаков. Сборник.- М., Л.: Издательство Академии Наук, 1935. Б. 9-91
7. Исмаилов Х. Хашар его роль в трудовом и интернациональном воспитании масс // Общественные науки в Узбекистане. №2.1983. –Б. 24-26.
8. Жданко Т.А. Этнографические исследование и этнографы Хорезмской экспедиции// Этнографические обозрение. 1997. № 1,2.
9. Жапаров А.З., Тажимуратов С.К., Ситнянский Г.Ю. Земледелие // Кыргыз. Народы и культуры. М.: Наука, 2016.

10. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана// Труды АН ТаджССР. Т. XXVIII. – Сталинабад, 1954.-133; Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX – начала XXв. – Ташкент, 1981. – Б. 54-59; Жаббаров И. Узбеки. – Тошкент, 2003;
11. Кокомбаев К.С. Традиционная культура и социальная организация кыргызов. // Вестник СПб ГУ. Сер.12.2013. Вып 1.
12. Курбанова З. Этнографические отряды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции// Приаралье на перекрестке культур. – Самарканд: МИЦАИ, 2013. – Б. 73-80.
13. Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (к вопросу этногенеза): дисс... канд.ист.наук.- Ташкент, 1954
14. Наумова О.Б. Кошумча – традиция взаимопомощи в современном киргизском обществе //Вестник антропологии, 2023, № 1.
15. Ташбаева Т.Х., Сабуров М.Д. Новое и традиционное в быту сельской семьи узбеков. Т.: ФАН, 1989.
16. Шаниязов К.Ш. Основные отрасли земледельческого хозяйства. // Узбеки. Народы и культуры. М.: Наука, 2011.

Ўз-ора ёрдам институти масаласининг Ўрто Осиёда ўрганилиши тарихи

Аннотация: Мақолада Ўрто Осиё халиқлари козок, киргиз, туркман, тожик, ўзбек халиқларининг кундалик ҳаётида ўз-ора ёрдам аънасининг таъқиқ этилиши ўрганилган. Шунинг билан бирга, ўз-ора ёрдам аънасини ҳар бир халиқ турмишида ҳар хил номлар билан сақланганлиги, уларнинг турлари ҳақидаги таъқиқотларга тўқталган.

Калит сўзлар: ўз-ора ёрдам, аъналар, кумак, ашар, кошумча, ҳашар

История исследование вопроса института взаимопомощи в Средней Азии

Аннотация: В статье рассматривается исследование традиции взаимопомощи в повседневной жизни казахского, кыргызского, туркменского, таджикского и узбекского народов Средней Азии. При этом акцентируется внимание на том, что традиции взаимопомощи сохраняются под разными названиями в хозяйстве каждого народа, и акцентируется внимание на исследованиях их видов.

Ключевые слова: взаимопомощи, традиции, көмек, ашар, кошумча, ҳашар

History of the study of the issue of the institution of mutual assistance in Central Asia

Resume: The article examines the study of the tradition of mutual assistance in the everyday life of the Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Tajik and Uzbek peoples of Central Asia. At the same time, attention is focused on the fact that traditions of mutual assistance are preserved under different names in the economy of each nation, and attention is focused on research into their types.

Key words: mutual assistance, traditions, komek, ashara, kochumcha, hashara

ARAL BOYÍ QARAQALPAQLARÍNÍN INSAN RUWXÍ HAQQÍNDAGÍ KÓZ QARASLARÍ

Dauletmuratov B.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Kirisiw. Tuwılıw, ólim máseleleri barlıq tariyxıy dáwirler hám xalıqlardıń mádeniy dástúrlerinde insan ómiriniń eń zárúrli basqışı tárizinde qabıl etilip, ayrıqsha itibar qaratılğan. İnsan tuwılıwı hám óliwi menen baylanıslı kóz qaraslar, dástúrlerge ázelden bólek itibar berilgen. Sebebi insannıń tuwılıwı jáne onıń bul dúnyanı tárk etiwı hámde ózge álemge ótiw processı ayrıqsha juwapkerli jaǵday retinde bahalangan. Sol sebepli de ótken mıń jıllıqlar dawamında insan ólimi jáne onıń ózge álemde qanday turmıs keshiriwi menen baylanıslı tań qalarlıq hár qıylı dástúriy hám diniy kóz qaraslar qalıplesip, rawajlanıp barǵan[7.18]. Bul insan óliminen keyin onıń ruwxınıń ózge álemde turmıs keshiriwine isenimi arnawlı máresim kompleksiniń payda bolıwın belgilep berdi. Bul máresimler marhumnıń ózge ómirge paraxat ótiwin támiyinlewge, sonday aq, usı hám ózge dúnya ortasındaǵı baylanıstı saqlawǵa qaratılğan edi.

Tiykargı bólim. Qaraqalpaqlardıń ólim menen baylanıslı dástúriy máresimlerinde islamǵa shekemgi isenimler hám islam dinı menen aralas haldaǵı kóz qaraslarınıń quramalı jıyındısı kózge kórinedi. Bunda marhum aldındaǵı sońǵı wazıypasın orınlaw hám ata babalar ruwxına izzet húrmet kórsetiw, tiriler hámde marhum arasındaǵı baylanıs, ruwx hám ózge dúnya ortasındaǵı eski isenimler menen óz ara birlesip ketedi. Atap aytqanda, áyne ólim, ózge dúnyadaǵı ómir menen baylanıslı ayrım kóz qaraslar islamǵa shekemgi ruwlıq-qawım dáwirindeǵı kóz qaraslarǵa baylanıslı bolıp, olardıń ayrımları hátte házirgi kúngeshe islamiy kóz qaras penen óz ara aralasqan halda saqlanıp kelmekte.

Qaraqalpaqlarda ólim adam húkimine boysınbaydı dep qabıl etken. «Ólimge shek joq, Ónimge sóz joq»[6.138]. Bul hámme tirishilikti tábiyiy ólimge alıp keliwshi máńgi hám ózgermes nızamlıqlarǵa qaramastan, adamlar ózleri haqqında jaqtı oylardı saqlap qalǵan.

Ana ólip qız qalsa, Tósegi shańda qalmaydı, Atan, ólip bota qalsa,	Júgi jolda qalmaydı, Ata ólip bala qalsa, Eldi jawǵa bermeydi[1.20]
--	---

Ómir hám ólim máselesinde qaraqalpaqlar basqa musulman xalıqlar sıyaqlı táǵdır mańlayǵa jazıladı dep isenedi. Táǵdır arab tilinen alınǵan bolıp – aldınnan belgilengen ómir jolı dep túsindiriledi, ıǵbalı – insan ómiri hám háreketi, jánede dúnyadaǵı bárshe waqıyalar Allanın iradasına baylanıslı dep esaplawshı diniy kóz qaras[11.187]. Qaraqalpaqlar adam táǵdiri aldınnan anıqlanǵan, jáne ol aspanda (jeti qabat aspanda) jazılǵan bolıp. «Táǵdır - adam ómiri maydanınan 100000 ese kóp. Onda adam, jámiyet, álem menen bolatın nárseniń hámmesi jazılǵan. Hámme nársede qudaydıń erkine baylanıslı» dep túsingen[14.74].

Maǵlıwmat beriwshi Amanbaev Orınbay «Táǵdır - bul aspanda bolıp, ol jerde terek dep aytadı - hár bir onıń japıraǵında adamnıń táǵdiri jazılıp tur deydi. Eger adam ólse bir japıraǵı úziledi. Uzılıp eger ol basqa bir japıraqqa tiyse sol adamnıń qulaǵı shıńlaydı» dep túsindiredi[16]. Qaraqalpaqlarda «ájel» túsinigida bar. Yaǵnıy ólim, óletuǵın waqtı, demi tawsılǵan kún[3.259]. Maǵlıwmat beriwshi Qurbanıyazov Gafur ájeldi tómendegishe túsindiredi «Ájel – islam dininde insan ómiriniń Alla tárepinen belgilengen múddetiniń juwmaqlanıwı. Quranda Arof súresi, 34- ayatında: «Qashandur olardıń ájeli jetse, olar bir saat aldıda da, bir saat artqa da súre almaydı» dep aytıp ótedi[17]. Bul pikir boyınsha qaraqalpaq folklorında ráwıyatlar jazılǵan:

Házireti Suláyman dáwirinen qalğan ráwiyatta sóz etiliwine qaraǵanda, bir adam házirettiń sarayına hawlıǵıp kelip, onı Suláymannıń aldına aparıwdı ótinish etipti. Saqshılar onı házirettiń aldına aparıptı. Ol háziretkesálem berip bolıp:

- Háziretim, búgin tańda men Áziyeyildi kórdim. Ol maǵan Hayran bolıp, bir qarap, keyin indemey ketip qaldı. Shaması, ol meniń janımdı almaqshı bolıp júripti. Meni onnan qutqarıń! – dep qorıqqanınan dir-dir qaltırıp.

- Xosh, men saǵan qanday járdem beriwim múmkin? - dep Suláyman.

Sonda jańaǵı adam onıń ayaǵına jıǵılıp:

- Háziretim, siziń qoluńızdan hámme nárseske keledi. Qúdiretińiz sheksiz. Meni ájeldiń ayaǵı jetpeytuǵın uzaqqa, Sahrayı Kibirge aparıp taslań, bálkim men sonda ólimnen qutılıp qalarman, - dep.

Házireti Suláymannıń bul bendege rehimi kelip, samaldı shaqırtıp, onı Sahrayı Kibirge aparıp taslawdı buyırıptı. Samal onıń buyırǵı menen onı Sahrayı Kibirge aparıp taslap.

Sol kúni Suláyman ájelge dus kelip onnan:

- Háy, Áziyeyil, sen keshe nege bir músápirdi bunshelli qorqıttıń? – dep soraptı.

Sonda Áziyeyil oǵan:

- Meniń ol bendege hayran bolıp qaraǵanımnıń sebebi, Allataala maǵan onıń janın Sahrayı Kibirde alıwdı buyırıp edi. Men bul adamnıń júz qanatı bolsada, búgin Sahrayı Kibirge jetip bara almaydı ǵoy dep oylap, soǵan hayran bolıp edim, - dep[8.229-230]. Qaraqalpaqlarda joqarıda ráwiyatta ayılǵanıday jan alıwshı perishte túsiniǵide bar. Ólim Islam dinine kóre, insańa tómendegishe keledi. Dene hám onıń bárshe aǵzaları, ruwxı tárepinen basqarılatuǵın quralı esaplanadı. Alla tárepinen aldınnan belgilep qoyılǵan saatta adam kesellikke duwshar boladı yaqı onıń denesi óz tirishiligin toqtatadı, bul ólim perishtesi Áziyeyildiń keliwin bildiredi. Ólim adamǵa Allanın iradası menen bolsada, ol insan ruwxın alıw wazıypasın ólim simvolikasın bildiriwshı, perishte Áziyeyilge júkletiledi.

Perishte Áziyeyil bárshe perishteler sıyaqlı nurdan jaratılǵanı ushın ol bir waqıttıń ózinde bir neshe jerde payda bolıwı múmkin. Quıash bir waqıttıń ózinde pútkil dúnyaǵa ıssılıq hám jaqtılıq taratqanıday, Áziyeyil perishtede hesh aljaspastan millionlap janlardı ruwxlardı bir waqıttıń ózinde alıwı múmkin[22].

Qaraqalpaqlar isenimi boyınsha ólim aldında jatırǵan adam xanasınan barlıq ıdıs tabaqlardı jıynap bóten xanaǵa alǵan. Sebebi Áziyeyil adamnıń janın aladı, adam qanları menen sol xana zıyanlanadı eken[18].

Perishtelerdiń hár birine ózine tán orınlawshı ámeleri bolǵan. Iymanlı insan jan bergende, onıń aldına birinshi bolıp ashıq júzli, nurlı perishteler keledi. Onıń izinen insannıń ruwxın alıw wazıypası júklengen Áziyeyil keledi.

Iymanlılardıń ruwxın alatın perishteler, gúnákarlardıń ruwxın alatın perishtelerden parq qıladı. Ólimdi qáhárli, qorqıp ketken júz benen kútip alǵan gúnákarlardıń ruwxları «ayawsız suwırıp alınadı».

Islam dinine kóre, ólimnen keyin ruwxı Alla aldına baradı. Eger insan imyanlı, pákize ómir keshirip, jetiklikke eriksen bolsa, onıń ruwxın Allaǵa alıp barıwshı joldas perishteler júredi. Alla aldına ketip baratırǵanında perishteler sálem berip: «Bul kimniń ruwxı» «Ruwxtıń qanday gózzallıǵı» dep ayıp turadı. Shıǵarıp salıwshı perishteler onı maqtaw sózleri menen «Alla jolında namaz oqılǵan, ruza tutqan, zákát bergen hám ómirdiń hámme qıyınshılıqlarına shıdaǵannıń ruwxı» dep juwap bergen. Keyin, Alla ruwxtı qollap quwatlap, perishtelerge buyıradı: «Ruwxtı denesi kómilgen qábirge qaytarıń., sebebi ol Múmkir hám Nakir perishtelerdiń sorawlarına juwap beriwi kerek». Al, gúnákarlardıń ruwxı itibarsız qaldırılıp qábirde qaldırıladı.

Joaqarıda ayılǵanlardan tısqarı, hár bir insan qábirde, eki perishte menen óziniń ómirdegi isleri haqqında sóylesiledi, sebebi qábir ruwxtıń máńgi ómirge ótiwdegi birinshi basqıshı esaplanadı, ol jerde hár bir adamnıń ómirdegi qılǵan isleri bahalanadı. Qábir gúnálardan tazalawshı xızmetin atqaradı. Qábirde hár bir marhum eki perishte menen sóylesedi, olar islam dástúrine kóre Múmkir hám Nakir dep ataladı[22]. Qaraqalpaqlarda marxumdı jerlep bolǵanнан soń Múmkir hám Nakir sorawlarına marhumnıń juwap beriwi ushın molla tómendegi duwalardı yadına saladı. «Birinshi Kalimaıy sháhádattı oqı. Keyninen «Min rabbuka» (Rabbiń kim) degende Rabbim allah degeymiz, «Ua ma dinuka» (diniń ne) degende dinim islam degeymiz, «Ua ma nabiuka» degende Muxammadu salollayhu aleyhi vasallam degeymiz, «Ua ma kitabuka» degende kitabım Quran degeymiz»[19]. Usınday kóz-qaraslar qaraqalpaq xalqın mádeniyatında xalıq poeziyası hám xalıq isenimlerine ushırasadı. Qaraqalpaqlardıń ruwxıy mádeniyatına arnalǵan kóplegen dóretpeler, sonday-aq ólim mashqalası, matam dástúrleri menen baylanıslı dóretpeleri bar.

Bul másele boyınsha dáslepki derekler Qaraqalpaqlardıń bay milliy qádiriyatı esaplanǵan folklorda basqada qaraqalpaqlardıń ólim menen baylanıslı kóz qarastarı sáwlelenedi. Onda «Shaytan»[5.13-43], «Ájel», «Shaytan suwı», «Áziyeyil»[9.223-285] haqqında ayılǵan. Jáne ólim menen baylanıslı ırım hám tıyımları[13.493-531] hám sonday-aq folklardıń terme tolǵawlarında da ólim menen baylanıslı qatarlardı kórsek boladı[10.203].

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırıq qız»da ruwxlarǵa, marhum ruwxına iseniw sáwlelendirilgen, ata-babalar ruwxı, mazarlar haqqında sóz baradı[4.7-177]. «Sháryar»[12.225-297], «Alpamıs»[2.5-86] dástanlarında qaraqalpaqlardıń áyyemgi totemlik isenimleriniń belgileri bar. Bunıń dálili sıpatında «at», «tulpar» túsiniikleri biziń xalqımızda kóp qollanadı, tastıyıqlawımız ushın folklarlıq dóretpelerge názer taslasaq ayqın kórinedi. Dástanlardan alıp qaraytuǵın bolsaq, Sháryardıń tulparı Alpamıs dástanındaǵı sıyaqlı insaniy ózgeshelikke iye, ol aqlı zıyrekligi, mártligi jaǵınan qaharmannıń ózinen tómene emes.

Qaraqalpaqlarda diniy isenimlerdeń biri ólgen adamnıń janınıń ólmeytuǵınlıǵına iseniwshilik. Sonlıqtan adam ólgende arnawlı ózgeshe tilden - astarlı sózlerden paydalanadı: Qaraqalpaqlar «óldi» sóziniń ornına: «qaytı boldı», «berip qoydıq» «ómirdeń ótti», «jiberip qoydıq», «ketip qaldı» «amanatın tapsırdı» sózlerin qollanadı[20].

Qaraqalpaqlarda ólimdi insan deminiń toqtawı hám jannıń deneden ajıralıwı menen anıqlaydı. Maǵlıwmatshı Razov Qarlıbay «adam sońǵı demi awızdan shıǵadı» dep túsindiridi[21]. Jerdegi ómirdiń juwmaqlanıwı ruwxtıń deneden birotala shıǵıwı menen teńlestirilgen. Qaraqalpaqlar ruwxlı insan denesinen gárezsiz hám ólimnen keyin

deneni t rk etetin zat dep t sinedi. Ruwx, qaraqalpaqlar pikirine k re,  detde adamd n j reginde jaylasqan, biraq kesellik waqtında ol awırǵan orıńǵa k shedı dep t singen[14.74]. T rkiy xalıqlarda jan (rux) t rli k r n slerde k z aldına keledi. V.V.Bartoldtın aytıwınsha, «... xalıq k z qaralarına k re, marxumn n janı qus yaki shıb nshirkeyge aylanadı». Belgili etnograf O.A.Suxareva ruwx g belek yaki shıb n formasında bolıwın jazǵan. Xorezm  zbeklerini  k z-qarasların  yrenge G.P.Snesarev «jan berip atırǵan adamn n janı qus ( dette kepter) t rızinde deneni t rk etedi» dep aytqan. Qaraqalpaqlarda e  k p tarqalǵan k z qaras, marhumn n janı shıb nǵa megeztedi[15.16]. Shıb n jan haqqındaǵı k z-qarast n k p ushrasıwı dala izertlew jumıslarında sorastır w  tkergenimizde  z d liyin taptı. Yaǵnıy 200 den aslam adamlardan «Shıb n jan s zi haqqında xabarınız barma?» dep sorastırǵanımızda 89 procenti xalq arasında aytladı dep maǵlıwmat beredi. Biraq ne sebepten shıb nǵa aylanıwına t sinik bere almadı.

Juwmaq. Juwmaqlastırıp aytqanda, jan, ruwx haqqındaǵı k z-qaraslar islam dini h m oǵan shekemgi isenimlerd n aralas t rızindegi k r n s qaraqalpaqlardıń d st riy  lim menen baylanıslı isenimlerinde saqlanǵan h m jan deneden shıqqannan so , insann n denesi  lip, ruwxı ol d nyada jasadı degen t sinikke tiykarlanadı.

 DEBIYTLAR

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н kis «Қарақалпақстан», 1988. С. 20.
2. Алпамыс д станы// Қарақалпақ фольклоры. Т. 1. - Н kis: Қарақалпақстан, 2007. Б. 5 - 86.
3. Қарақалпақ тилин n t sindirme s zligi. Жети томлық, том – 1. -Н kis «Қарақалпақстан». 2023. Б. 259.
4. Қырық қыз д станы// Қарақалпақ фольклоры. Т. 9. - Ташкент: Ма naviyat, 2009. Б. 7 - 177.
5. Мифлер х м мифлескен  psаналар//Қарақалпақ фольклоры. Т. 77. - Н kis: Илим, 2014. Б. 13 - 43.
6. Наќыл-маќаллар // Қарақалпақ фольклоры. Т. 90. Н kis «Илим», 2015. Б. 138.
7. Пайзиева М. Ёzbeklarнинг анъанавий ва замонавий мотам маросимлари. Тошкент: 2014. Б. 18.
8. Р ўиятлар // Қарақалпақ фольклоры. Т. 81. Н kis «Илим», 2015. Б. 229-230.
9. Р ўиятлар//Қарақалпақ фольклоры. Т. 81. - Н kis: Илим, 2014. Б. 223 - 285.
10. Термелер// Қарақалпақ фольклоры. Т. 92. - Н kis: Илим, 2015. Б. 203.
11. Ёzbekiston milliy  ksiklopediyasi. Т.  rфи, 2001. Б. 187.
12. Ш рияр д станы// Қарақалпақ фольклоры. Т. 11. - Ташкент: Ма naviyat, 2009. Б. 225 - 297.
13. Ёрым х м тыйымлар//Қарақалпақ фольклоры. Т. 86. - Н kis: Илим, 2014. Б. 493 - 531.
14. Есбергенов Х. К вопросу об изживании религиозных представлений и обрядов у каракалпаков (на материале погребальной обрядности) // дисс. на соис. к.и.н. 1963. С. 74
15. Турекеев Қ. Қарақалпақларнинг hozirgi kundagi anъanaviy  tikodlari va tasavvurlari.: Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. -Нукус.: 2022. Б. 16.
16. Дала жазы лары. №5 2022 ж. Аманбаев Орынбай, Шымбай районы, Қамыс арық АПЖ, Ма ғыт жаманша
17. Дала жазы лары. №17 2022 ж. Курбаниязов Гафур, Шымбай районы, Анна, Хан маќсым мешити имамы
18. Дала жазы лары. №6 2022 ж. Идиятуллаев Темирхан, Шымбай районы, Қамыс арық АПЖ, Ма ғыт жаманша
19. Дала жазы лары. №11 2022 ж. Хожаназаров Сапарбай, 1951 ж. Қанлык л районы, На рыз АПЖ Ашамайлы абыз
20. Дала жазы лары. №30 2022 ж. Нызамова Алтын л, Н kis район, Кердер АПЖ, Қ ндекли
21. Дала жазы лары. №6 2021 ж. Разов Қарлыбай, Кегейли районы,  лип Н kis
22. Исламский образовательный портал: [сайт]. URL: <https://islamdag.ru/verouchenie/23391>

Aral boyı qaraqalpaqlarınıń insan ruwxı haqqındaǵı k z qaraslari

Rezyume. Bul maqalada Aral boyı qaraqalpaqlarınıń d nya qarasında insan ruwxı haqqındaǵı pikirlerin analiz qılıw h m  yyemgi isenimlerd n zamanag yligin k rsetiw wazıypası qoyılǵan.

Tayanish s zler:  lim, jan, ruwx,  zge  lem,  jel, taǵdır, m nkir, n kir, kalimaiy sh h dat,  ziyeyil, shaytan.

Orol buyı qaraqalpaqlarining inson ruxı haqıdagi tasavvurlari

Rezyume. Ushbu maqolada Orol buyı qaraqalpaqlarining tasavvurlaridagi inson ruxı haqida fikirlarnı taxlil qilish va qadimiy ishonchlarning zamonaviyligini ko rsatish vazifasi quyılǵan.

Tayanch so zlar: O lim, jon, rux, narigi dunyo, ajal, taɡdir, munkir, nakir, kalimaiy shahodat, azroil, shayton.

Представления каракалпаков приаралья о человеческом духе

Резюме. Цель данной статьи - проанализировать представления о человеческом духе в воображении каракалпаков приаралья и показать современность древних верований.

Ключевые слова: Смерть, душа, дух, потусторонний мир, смерть, гибель, мункир, накир, калимаий ша одат, азраил, дьявол.

The Aral Sea region Karakalpaks' ideas about the human spirit

Resume. The purpose of this article is to analyze the ideas about the human spirit in the imagination of the Karakalpaks of the Aral Sea region and to show the modernity of ancient beliefs.

Keywords: Death, soul, spirit, other world, death, destruction, munqir, naqir, kalimai shahodat, azrail, devil.

SOME FEATURES RELATED TO THE SYSTEM OF IRRIGATION NETWORKS IN THE DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC RELATIONS OF THE SOUTH ARAL BAY SOCIETY

Atajanov M. I.

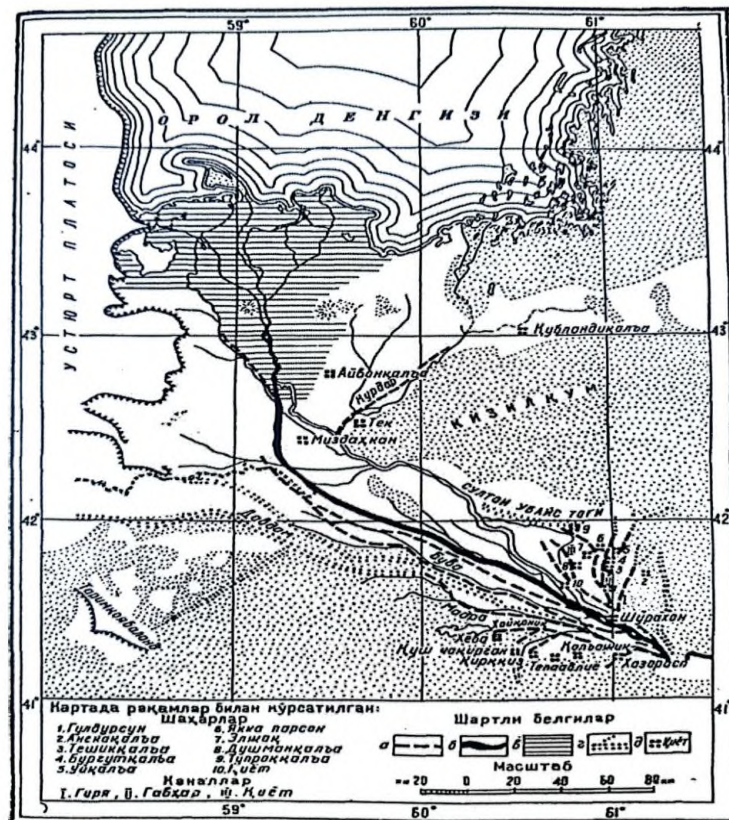
Urgench State University

Introduction: During the second half of the 6th century BC and the period of the 5th century BC, one of the unique features of this historical period, which is distinguished by the changes in socio-economic, ethnic-cultural relations that took place in the history of Khorezm, in the early Iron Age, the southern region of the Khorezm oasis. In connection with the Karmanyop irrigation channel from the middle part of the Davdon tributary of the Amudarya to the northern part of the Sarikamishboi basin, which is connected from the point of view, and branching from it to the west, Kozalikir and Kushkala were built in its system by the settled agricultural population. With the construction of Khumbuztepa in

the south of the Khorezm oasis in the south of the Khorezm oasis, centers of cultural and economic micro-oases were formed. The main content of this article is the acquisition of fertile areas by the settled population on the right and left banks of the Amudarya in the second half of the 6th century BC - in the 5th century. It is intended to clarify the history of irrigation networks that were released from the river on both sides.

Analysis of literature on the topic. In the 80-90s of the 20th century, the scientist S.B. Bolelov, who studied the Khumbuztepa monument archaeologically, based on the material sources of the Khumbuztepa monument, BC. It indicates the end of the VII century [1 1959-c-29]. According to him, the Khorasmmites, who migrated from the south, first occupied the territory of southern Khorezm.

In the vicinity of Tuyamoyin, there are no irrigation networks found nearby the Monument, because the irrigation facilities have been appropriated by the population. On the left bank of the Amudarya, they built a teahouse and produced pottery. He gave the opinion that Khorasmids' homeland was an oasis of the Murgob River, and when the river began to dry up, they moved to unexploited areas close to them, with good conditions, and continued their activities. He based his opinion on the similarity of the jars found in the monument to the jars in Marghiyona. Also, life in Aravalitepa and Takhirboy hills, located in the lower reaches of the Murgob river, completely stopped from the Yoz III period, that is, from the beginning of the VI century BC. There are no signs of war here. For this reason, researchers explain the migration of the population with the drying up of the Murgob River [1959- C. 92].



In Khumbuztepa, the researcher found a cellar, a two-story jar and a workshop from the end of the VII century BC - the first half of the VI century BC [2 2022- C. 29, 32.] That jar was made similar to Marghiyana jars. S.R. Bolelov identified three periods of development of Khumbuztepa:

- Designating the first period as XT-I, he showed two stages in its development - XT-Ia and XT-I6.
- In the second period of the monument, the cellar and the jars were buried, a new building was built over it, and then the jars were renovated [2022- C. 29].

Material objects similar to those of Khumbuztepa were found in Toshbaka located 3 km below it, in Karatash, a scattered settlement located south of it, and Khazorasp.

S.R. Bolelov also studied the Kozalikir monument and he suggests that it was built at the end of the 7th century and the beginning of the 6th century. With this idea, scientists O.A. Vishnevskaya and Yu.A. Reports [3. 1997. No. 2.] justifies his opinion. S.R. Bolelov mesomorphologically studies the clay of the earthen vessels of the monuments of the VII-VI centuries BC found in the ancient Khorezm region. Identifies their 4 morphotypes [2022- C-40,41,43]. In Kozalikir, Quisoy, Sakar-Chaga-6 monuments, the clay composition of the pottery is the same, and it is determined that most of them are pottery of the Kuyisoy type.

Kozalikir pottery is based on the fact that its external structure and clay content are completely different from Khumbuztepa pottery. This shows that the people who founded the Kozalikir monument did not immigrate from the south, but were natives, and cattle breeding was the leading place in their economy. The period of construction of Khumbuztepa and Khazorasp fortresses is related to this period, and they were founded by people who moved from the south.

Methodological foundations of the topic

- Objectivity
- Chronological consistency
- comparison, discussion
- generalization, conclusion
- justification
- achievements of archeology, ethnography, geography were used.

Analysis. Before the reign of the Achaemenids, the first urban planning culture was formed in the territory of ancient Khorezm. Its formation was caused by 2 different factors:

- the first is the population who moved to the southern Khorezm region from the south;-
- the second is the local herding population in the north-western Khorezm region

They built a fort to protect their cattle. There is a possibility that the construction of this fortress was influenced by the culture of urban development in the southern regions. It is also possible that the construction of a large fortress by the people of the lower mountains was a defense against external enemies and the political changes that took place in the regions of Asia Minor. The question of migration of people from the south to the territories of ancient Khorezm has been a debate among researchers for almost 100 years. Based on these discussions, the issue of the "Greater Khorezm" state was raised. One group of scholars argued that the state formed on the banks of the Amudarya expanded its territory to the Murgob oasis, while another group of scholars showed that the population moved to the lower Amudarya from the south and founded the culture of urban planning [2001- C-82-93]

The following results were achieved on the topic: People's legends and stories about the migration of people from the south to the lower Amudarya have been preserved. It is also mentioned in the work of Abu Raykhan Beruni: "... They used to take history from the time when people began to settle in Khorezm, which was 980 years before Alexander. After that, they used to learn about the arrival of Siyovush ibn Kaykovus to Khorezm and the reign of Kaykhusrav and his descendants in Khorezm. At that time, Kayhisrav moved to Khorezm and ruled over the Turkish kings. This event happened 92 years after human settlement in Khorezm" [1968. - B. 71]. Today, by comparing the results of archaeological research, the question of the migration of the population to the lower Amudarya is clarified. From the lower reaches of the Amudarya. Traces of the syncretic culture of the 6th century have been found. Material findings characteristic of the Parthian, Margian and Bactrian cultures were found there [2019 – P.33]. N.A. Egamberdieva, who analyzed this issue in her doctoral work, concludes as follows: "The lower reaches of the Amudarya were first occupied by people from the Murgab oasis, and later, as a result of the Achaemenid invasion and policy, people came from the regions of Margiyona and Bactria.

The following suggestions are put forward from the opinions recorded in the publications of the Khorezm expedition staff: it is necessary to study the past history in depth, to always pay attention to the path they have taken.

The following conclusions can be drawn from the above-mentioned historical data:

- In the 6th-5th centuries BC, socio-economic and ethnocultural relations of the society developed on the basis of the economic traditions of the inhabitants of the early Iron Age.
- Dovdon is a left coast region that was part of the Achaemenid rule to the tributary, and on the right bank, the area up to Dingilja village in the north-eastern region of Shorokhan village.

Built by the Achaemenian viceroy in the north-western area of the Dovdon tributary, Kal'alikir ruled over the occupied territories in the capital. In the last quarter of the 6th century BC, the Kaltaminor canal was opened from the Amudarya, and the Dingilja fortress was built to control its activity. It can be seen that the main irrigation facility of Charmanyop, released from the Dovdon tributary in the Left Bank area, found its reflection in the Kaltaminor, Ko`na Uaz canal.

REFERENCES

1. Болелов С.Б. К вопросу о формировании ранний земледельческой культуры в низовьях Амударьи. – С. 29, 32.
2. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. – С. 92.
3. Болелов С.Б. К вопросу о формировании ранний земледельческой культуры в низовьях Амударьи. – С. 29, 32.
4. Болелов С.Б. К вопросу о формировании ранний земледельческой культуры в низовьях Амударьи. – С. 29.
5. Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзелигыр. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма. // ВДИ. 1997. № 2.
6. Болелов С.Б. К вопросу о формировании ранний земледельческой культуры в низовьях Амударьи. – С.40, 41,43.
7. Эгамбердиева Н.А. Археологические и археографические исследования истории древнего Хорезма (VI–IV в. до н.э.): Диссертация канд. истор. наук. – Нукус, 2001. –С.82-93.
8. Беруний Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорлиқлар. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 71.
9. Баратов С.Р. Некоторые проблемы археологических исследований древних культур Хорезма. – С.33.
10. Вайнберг Б.И. Памятники Куюсайской культуры // Кочевники на границах Хорезма. Тр. ХАЭЭ.Т., XI. – М.: 1979. – С. 48.
11. Болелов С.Б. К вопросу о формировании ранний земледельческой культуры в низовьях Амударьи. 2016– С. 17 – 26.
12. Баратов С.Р. К проблеме истоков урбанизированной культуры низовий Амударьи. 2017– С-38.
13. Баратов С.Р. Некоторые проблемы археологических исследований древних культур Хорезма. 2007– С. 25.

Janubiy Orolbo'yi jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini rivojlantirishda irrigatsiya tarmoqlari tizimining ayrim xususiyatlari

Annotatsiya: Maqolada temir davrining oxirida quyi Amudaryoda irrigatsiya inshootlarining jamiyat ijtimoiy-madaniy munosabatlari rivojlanishidagi roli tahlil qilinadi.

Tayanch iboralar: Toshak mavzesi, Sarikamishboy havzasi, Amudaryoning irmog'i Davdon, Aravalitepa, Tohirboy tepa.

Некоторые особенности системы ирригационных сетей в развитии социально-экономических отношений общества Южного Приаралья

Аннотация: В статье анализируется роль ирригационных сооружений в развитии социокультурных отношений общества конца железного века в нижнем Амударье.

Ключевые слова: площадь Тошака, бассейн Сарикамишбой, приток Амударьи Давдон, Аравалитепа, Тахирбойская тепа.

Some features related to the system of irrigation networks in the development of socio-economic relations of the South Aral Bay society

Abstract: The article analyzes the role of irrigation facilities in the development of socio-cultural relations of the society in the end of the Iron Age in the lower Amudarya region.

Key words: Toshaka area, Sarikamishboi basin, Davdon tributary of Amudarya, Aravalitepa, Takhirboy tepa.

СИЁСИЙ ЗИДДИЯТЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШГА ОИД ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВЛАР

Ҳасанов Ш. Ш.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Дунё олимлари сиёсий зиддиятларни тадқиқ этувчиларнинг қарашлари икки қарама-қарши томонга бўлинади. Улардан бирининг фикрига кўра, ижтимоий тизим мувозанатни сақлашга интилади. Бундан келиб чиқадики, сиёсий зиддият вақтинчалик ва кўчувчанлик характерига эга. Ушбу фикрга Чикаго мактаб вакиллари Р.Парк ва Э.Бургесс ҳам қўшилди. Улар сиёсий зиддиятни рақобат, мослашиш, ассимиляция билан бир қаторда ижтимоий ўзаро муносабат шакли сифатида кўриб чиқдилар [1]. Сиёсий зиддиятларнинг сабабларини билган ҳолда одамлар ижтимоий алоқаларни кучайтиради, бир-бирига мослашади, улар можароларни эмас, балки ижтимоий муносабатларнинг бошқа турларини афзал кўрадиган гуруҳларга бирлашадилар. Шундай қилиб, сиёсий зиддият, Р.Парк ва Э.Бургесс фикрича, ижтимоий мувозанатга эришиш шаклидир, жамият эса, аксарият ҳолларда, сиёсий зиддият юзага келмайдиган ҳолатда бўлади.

Бошқа бир томон зиддият жамиятнинг одатий ҳолати ва камдан-кам ҳолларда мувозанат ҳолатида эканлигини таъкидлайди. Жамиятнинг зиддиятли моделини Л.Козер ва Р.Дарендорф тақдим этади. Сиёсий зиддият - бу шахслар ва ижтимоий гуруҳларнинг ҳокимиятга интилишининг, мақомнинг ўзгариши, даромадни қайта тақсимлаш ва қадриятларнинг қайта баҳоланиши ифодасидир [2]. Сиёсий зиддият нафақат ҳар бир жамиятга имманент тегишли бўлади, балки у муайян ижтимоий функцияларни бажаради. Сиёсий зиддият ижтимоий тизимнинг инқирозига йўл қўймайди, янги шакллар - инновацияларга йўл очади [3]. Сиёсий зиддиятлар шахслар ва ижтимоий гуруҳлар манбааларига ва ижтимоий тузилмадаги жойлашган ўринларига маълум талаблар қўйганлиги сабабли юзага келади. Турли хил жамиятларда зиддиятлар кечишининг табиати турличадир. Муаммолар очик ҳал этиладиган ва ривожланишнинг алтернатив дастурлари мавжуд бўлган очик жамиятларда сиёсий зиддиятлар енгил кечмоқда. Бундай жамият ўзининг очиклиги, плюралиزم билан ижтимоий портлашлардан ҳимояланган бўлади. Ёпик жамиятларда сиёсий зиддият беҳосдан давом этади, аста-секин танқидий массани тўплайди ва инқилобий портлашлар орқали намоён бўлади.

Кўплаб Ғарб мамлакатларида ижтимоий шериклик ғояси ва сиёсати, асосан, меҳнат ҳуқуқи меъёрлари орқали ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилди. Ижтимоий шериклик ижтимоий ҳодиса сифатида XIX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келди, бунда индустриаллаштиришнинг ривожланиши натижасида ёлланма ишчилар армиясининг ўсиши кузатилди, буржуа жамиятида синфий зиддиятлар кучайди. Бу даврда дунёнинг қатор мамлакатларида сиёсий партиялар, ишчи клублари, манфаатлар (босим) гуруҳлари, касбий ва депутатлик бирлашмалари вужудга келди. XX асрнинг бошларида буржуа тузумини инқилобий ўзгартиришга чақирган Европадаги радикал оқимлар билан бир қаторда, Рим Папаси Лев XIII нинг “Рерум Новарум” энцикликисида баён қилинган нуқтаи назарларни ажратувчи дунё партиялари ҳам шаклланди [4]. Унда понтифик ишчиларни зўравонликни қўлласликка, мавжуд ижтимоий интизом ва сиёсий тартибни ағдаришга уринмасликка, кучларни жамиятнинг инқилобий эмас, балки тадрижий ривожланишини таъминлайдиган ижтимоий шериклик томонга йўналтиришга чақирди.

Музокаралар олиб бориш жараёни кўп ҳолларда тарафлар ўртасидаги зиддиятлар билан жуда мураккаблашган ва бойиб борган. Низоли вазиятлардан қутулиб қолишда ҳамда алоҳида масалалар бўйича тарафлар қилишувининг мавжуд эмаслиги туфайли жамоа музокараларининг чўзилиб кетиш эҳтимоли мавжуд. Иқтисодийётнинг ҳозирги, глобал қақирувлар ривожланиши шароитидаги меҳнат бозори амал қилиши жараёнида юзага келадиган муаммоларни тадқиқ этишга бўлган эътибор кучаймоқда. Глобаллашув жараёнининг тезлашиши ҳамда унинг ижтимоий-институционал меҳнат бозорининг шаклланиши ва ривожланишига таъсири шундай асосий тенденциялар билан тавсифланадики, уларнинг оқибатлари зиддиятли ҳисобланади: меҳнат бозорининг институционаллашуви жараёнида кузатилади; меҳнат бозорининг эгилувчанлиги ошади; меҳнат муносабатларининг ижтимоийлашуви кучаяди; юқори таълим ва касбкорлик даражасига эга бўлган ишчиларга ошган талаб яратадиган фаолиятнинг янги турларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши юз беради; ишчилар даромадларининг кенгайиши ва уларнинг турмуш даражаси аниқланади,

Глобаллашувнинг замонавий “либераллари” демократия, инсон ҳуқуқлари каби муқаддас қадриятларни ниқоб қилиб олиб, халқларни маҳаллий манфаатлари, азалий қадриятлари, ахлоқ нормалари ва анъаналаридан изчиллик билан узоқлаштириш сиёсатини қўллаб-қувватламоқда. Глобаллашув назариётчиларидан бири — Энтони Гидденс шундай қаромат қилади: “Анъана ва одатларнинг ҳаётимизга таъсири кундан-кун камайиб бормоқда, бу ижобий жараён, зеро у инсонга шу пайтгача эришилмаган шахсий эркинликни беради” [5]. Бу сўзларнинг остида яширинган фикрни англаш қийин эмас ва афсуски, бундай фикрловчи ёки халқларни ўз

илдизларидан маҳрум этиш, манқуртлаштириш орқали ўзига бўйсундириш ниятида бўлган сиёсатчилар кўп. Шу боис халқаро муносабатлар тизимида миллатлараро муносабатлар, айниқса, мураккаб характер касб этмоқда. Бу контекстда вужудга келаётган сиёсий зиддият ва тўқнашувлар кўплаб мамлакатларнинг ҳудудий яхлитлигига хавф солиши билан бир қаторда, ўткир давлатлараро сиёсий зиддиятларнинг вужудга келишига замин ҳозирламоқда. Яқин Шарқ, Ҳиндистон, Араб мамлакатлари, Исроил ва яна бир қатор ҳудудларда содир бўлаётган воқеалар бунинг ёрқин далилидир. Тарихнинг бурилиш нуқталарида, мамлакат келажаги, миллат тақдири ҳал бўлаётган даврларда кўпинча миллатчилик оммани ҳаракатга келтирувчи зўр кучга айланади. Зеро, аҳвол чигаллашган, вазият таранглашган паллада одамлар учун “Ким айбдор?” деган савол бош жумбоққа айланади. Бу саволга энг осон жавоб эса ғайридинлар, “оқ”, “қора” ёки “қизил” танлилар, ҳуллас, “беғоналар”дир. Бундай кезларда ҳатто энг босиқ, мулоҳазакор одам ҳам умумқайфиятга берилиб, оломон руҳиятига бўйсунishi ҳеч гап эмас. Сўнгги йилларда Украинада, Болтиқбўйи мамлакатларида ёки Европадаги бир қатор давлатларда содир бўлаётган воқеалар бунга ёрқин мисол бўла олади. Дунёга ҳакамликни даъво қилаётган давлатлар олиб бораётган ғайриинсоний, ўзга халқ ва давлатларнинг манфаатларини топташга қаратилган сиёсат оқибатида миллатчилик ва ирқчилик баъзи вируслар каби муҳитга тез мослашиб, турли шаклларда эпидемия каби кенг тарқалмоқда. Хусусан, бир қатор Араб давлатлари, Афғонистон, Африкада уруш оловининг алангаланиши оқибатида Европада муҳожирлар оқими кескин кўпайди, террорчилик ҳаракатлари авж олди ва натижада, у ерда бошқа дин ва маданият вакиллари хушламаслик қайфиятлари кучаймоқда. Ваҳоланки, XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб Ғарбий Европанинг аксарият мамлакатларида маданиятлар тенглиги ва ўзаро толерантлигини эътироф этувчи мультимаданий сиёсат юритилмоқда. Миллатчилик қайфияти собиқ Иттифок таркибида бўлган айрим мамлакатларда ҳам жонланиб бормоқда. Бугунги дунё манзарасини кузата туриб, америкалик таникли сиёсатшунос С.Хантингтоннинг Учинчи жаҳон уруши ҳақидаги қаромати тўғримиқан, деган ҳаёлга ҳам борасан, киши. “Менинг фикримча, – деб ёзган эди у, – янги шаклланаётган дунёда ихтилофлар манбаи мафкура ҳам, иқтисод ҳам бўлмайди. Инсониятни ажратиб турган қалтис чегара ва асосий ихтилоф манбаи маданият бўлиб қолади. Миллий давлатлар халқаро муносабатларда бош иштирокчи мақомида қолса-да, глобал сиёсатнинг энг йирик ихтилофлари турли миллат ва тамаддунга мансуб гуруҳлар ўртасида юз беради. Ушбу тамаддунларни ажратиб турувчи чизиклар келажақда фронт чизиклари бўлади” [6, 532]. Бироқ, таажжубки, миллий-маданий ихтилофлар алоҳида жамиятлар ичида ҳам содир бўлмоқда. Бунга мисол қилиб айрим ислом мамлакатларидаги шиъа-сунний ихтилофларини, Туркия, Исроил ва Ҳиндистонда кўп йиллардан буён давом этаётган, Миср, Сурия каби араб мамлакатларида эса кейинги вақтларда авж олган дунёвий бирлашмалар билан диний ҳаракатлар ўртасидаги тўқнашувларни, Жанубий Африка Республикасида “Африка ренессанси” боис юзага келган тангликларни тилга олиш мумкин.

Устига-устак, ҳозир ирқ ва миллат доирасидан кенгроқ миқёсдаги ихтилофлар ҳам авж олмоқда. Чунончи, кўплаб сиёсатшунослар ғарб ва ислом тамаддунлари ўртасидаги сиёсий зиддият бугун реал воқеликка айлангани ҳақида фикр билдираётир. Бундай чигал аҳвол ушбу муаммо устида жиддий бош қотиришни, миллий-этник ихтилоф ва сиёсий зиддиятлар олдини олиш бўйича ялпи чора-тадбирлар ишлаб чиқишни тақозо этади. Авваламбор, сиёсий зиддиятлар иқтисодий ва ижтимоий муаммоларнинг давоми эканини ёдда тутиш зарур. Ҳар қандай давлатнинг миллий сиёсати эса тизим ўлароқ мафкуравий, иқтисодий, маданий унсурлардан иборат. Бундан ташқари, у тил, кадрлар, таълим-тарбия, оммавий ахборот воситалари, хавфсизлик сингари кўп жиҳатдан ўзаро туташ масалаларга ҳам боғлиқдир. Агар шулардан биронтаси назардан қочирилса, сиёсий зиддиятлар кучайиши учун қулай шароит вужудга келади. Бир сўз билан айтганда, миллий-этник муносабатлар ялпи ёндашувни тақозо этади. Ушбу соҳада шошма-шошарлик билан бир ёқлама қарорлар чиқариш фақат зарар келтиради, холос. Баъзи Европа давлатлари раҳбарлари бир вақтлар танланган мультимаданий сиёсат ўзини оқламагани ва барбод бўлгани ҳақида гап сотмоқда. Аслида эса, Европада миллий-этник муносабатлар кескин тус олишига пухта ўйланмаган миграцион сиёсат, ҳал этилмаётган ижтимоий муаммолар ва яна бир қатор омиллар сабаб бўлмоқда. Баъзан эса бунинг ортида муайян сиёсий кучларнинг “ўйин”и тургани ҳам рост. Чунончи, бундай кучлар толерантлик ниқоби остида худбин геосиёсий мақсадларини амалга оширмоқчи бўлаётганини пайқаш қийин эмас. Бундай “ўйин”нинг охири, авваламбор, уни ташкил этганлар учун вой бўлиши шубҳасиз. Дунёда сиёсий зиддиятлар кескинлашаётган даврда Ўзбекистон имкон қадар қўшни давлатлар билан зиддиятли масалаларни бартараф этиш йўлиди самарали ишлар олиб бормоқда. Жумладан, Ўзбекистон ва Тожикистон Марказий Осиёдаги бири-бирига чамбарчас боғланган, қариндошлик ришталари билан мустаҳкамланган, тўй-маросимлари ҳамда урф-одатлари ўхшаш мамлакатлардир. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёев ўз нутқларининг бирида “20 йиллик қалин муз эритилиши керак. Шундан сўнг конструктив қўшничилик муносабатларини тикласа бўлади. Бу осон иш эмас, бунинг учун муайян вақт талаб этилади”, дея таъкидлаган эди. Дарҳақиқат, ўтган даврда давлатимиз раҳбарининг оқилона сиёсати туфайли икки мамлакат ўртасида йиллар давомида йиғилиб қолган гина-қудуратлар унутилиб, мавжуд муаммоларни биргаликда ҳал қилиш йўлида жадал ҳаракат бошланди. Қисқа фурсатда яхши қўшничилик ришталари анча мустаҳкамланди, ўртада конструктив ҳамкорлик муҳити юзага келди. Икки давлат муносабатларида кузатилаётган ушбу ижобий ўзгаришлардан, энг аввало, оддий одамлар манфаат кўрмоқда. Айниқса, Ўзбекистон ва Тожикистон чегарасидаги бир қатор назорат постларининг қайта очилганини ўзбек ҳамда тожик жамоатчилиги, хусусан, чегараолди ҳудудда яшовчи аҳоли катта хурсандчилик билан кутиб олди. Шу билан бирга, иккала қўшни мамлакат ўртасидаги темир йўл ва авиақатновнинг тикланиши ҳам одамлар ҳаётига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Икки халқни бири-бирига бундан-да яқинлаштиришдан иборат. Зеро, ўзбек-тожик биродарлиги Марказий Осиёда яхши қўшничилик, тинчлик, хавфсизлик ҳамда барқарор тараққиётнинг муҳим

омили ҳисобланади. Бундай самимийликка асосланган қўшничилик алоқалари бевосита Туркменистон, Қозоғистон ва Қирғизистон давлатлари билан ҳам қўриш мумкин.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, миллий масала ва динлараро муносабатлар ҳам давлатнинг, ҳам жамиятнинг доимий эътиборини талаб этади. Ўзбекистон мустақилликка эришган илк кезларданок миллатлараро тотувликни мустаҳкамлаш, она диёримизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элатлар ривожига учун тенг шароит яратиш давлат миллий сиёсатининг устувор йўналиши этиб белгиланди. Бугун миллатлараро тотувликни мустаҳкамлашга доир бир қанча қонунлар ишлаб чиқилиб, улар ижроси юзасидан зарур чора-тадбирлар қўрилгани, қолаверса, олис даврлардан халқимиз қон-қонига сингиб кетган ўзга миллатларга нисбатан хайрихоҳлик, бағрикенглик туйғуси боис юртимизда осойишталик, барқарорлик ҳукм сурмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида бу борада шундай дейилади: “Ўзбекистон миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик соҳасида ўз анъаналарига доимо содиқ бўлиб, бу йўлдан ҳеч қачон оғишмасдан илгари боради. Мамлакатимизда турли миллат ва диний конфессиялар вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат, дўстлик ва аҳиллик муҳитини мустаҳкамлашга биринчи даражали эътибор қаратилади. Бу – бизнинг энг катта бойлигимиз ва уни қўз қорачигидек асраб-авайлаш барчамизнинг бурчимиздир” [7]. Алоҳида қайд этиш лозимки, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг ялпи мажлиси томонидан муҳим бир ҳужжат – “Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюцияси қабул қилинди ва Юртбошимиз мазкур резолюцияни қабул қилиш ташаббусини 2017 йил сентябрь ойида Бош Ассамблеянинг 72- сессиясида илгари сурган эди [8]. Ушбу ташаббуснинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 193 та давлат кенг қўллаб-қувватлагани жаҳон ҳамжамияти томонидан Ўзбекистоннинг саъй-ҳаракатларига берилган юксак баҳо ва эътироф сифатида барчамизга катта мамнуният ва ғурур-ифтихор бағишлайди. Хулоса қилиб айтиш жоизки, миллатчилик ва шовинизм кайфиятининг кучайиши-ю, миллий ва диний ихтилофларнинг аланга олишига турли-туман, баъзан ҳатто арзимасдек туюлган омиллар ҳам сабаб бўлади. Шунга қўра, ушбу муаммо давлатнинг ҳам, жамиятнинг ҳам мунтазам эътиборини талаб қилади ва пухта ўйланган оқилона сиёсат юритишни тақозо этади.

Бугунги глобаллашув даврига келиб, дунёда кечаётган замонавий сиёсий жараёнлар моҳиятини тушуниш, сиёсий амбицияларни баҳолаш ва истиқболли сиёсий прогнозларнинг мафкуравий омилларини англаш зарурати долзарб бўлиб турибди. Хусусан, сиёсий мафкураларнинг ўзгарувчан характери, интегратив хусусиятлари, таъсир қўламининг глобал аҳамият касб этаётганлиги, яъни мафкуранинг глобаллашуви шароитида замонавий сиёсий мафкураларнинг деструктив таъсири, ғоявий–сиёсий эволюциясидаги ўзгарувчан тенденцияларни баҳолаш, мафкуравий мўлжалларини прогноз қилиш вазифаларини кун тартибига қўймоқда. Глобаллашув жараёни тобора кучайиб бораётган даврда ёшларда ватанпарварлик туйғусини шакллантириш, юксак ва мустаҳкам ҳаётий позициясини қарор топтириш янада долзарб аҳамият касб этмоқда. Янгича мафкуравий таҳдидлар шароитида маънавий етук ва ижтимоий-сиёсий дунёқараши мустаҳкам авлодни тарбиялаш, уларда юксак ватанпарварлик туйғусини шакллантириш орқали жамият барқарорлигига эришиш мумкинлиги аён бўлмоқда. Ўзбекистонда кечаётган замонавий сиёсий модернизация жараёнларида жамият сиёсий маданиятини юксалтириш, сиёсий партияларнинг сиёсий-мафкуравий базасини мустаҳкамлаш орқали тизимли демократик ислохотларни амалга ошириш давр талабига айланган. Бу борада турли бузғунчи ғоялар, глобал устуворликка даъво қилувчи сиёсий-мафкуравий таъсирларга қарши ўзига хос мафкуравий иммунитетни шакллантириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Шу нуктаи назардан, неоконсерватизм мафкураси глобаллашувининг дунёдаги мафкуравий барқарорлик ҳамда демократик янгиланаётган давлатлардаги соғлом сиёсий рақобат муҳитига таъсирини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш вазифалари замонавий сиёсатшунослик тадқиқотлари тизимида муҳим аҳамият касб этмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Park, R. E. and Burgess, E. W. (1921) Introduction to the science of sociology. Chicago :The University of Chicago Press. XXI, 1040 p. 2. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой; Под общ. ред. Л. Г. Ионина. — Москва: Дом интеллектуальной книги: Идея-пресс, 2000. — 295 с./Дарендорф Р. «Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы»/Пер. с нем. Л. Ю. Панфиной.- Москва.: Росспэн, 2002.
2. Рим Папаси Лев XIII нинг “Рерум Новарум” (1891)
3. Giddens A. Runaway World: How Globalisation is. Reshaping Our Livc. New York: Routledge, 2000.p 17
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. – М., 1999.с 532
5. Мирзиёев Ш.М. Билимни авлод – буюк келажигимизнинг, тадбиркор халқ – фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса тараққиётнинг қафолатидир. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
6. Мирзиёев Ш.М. Халқимиз розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2018.244-254 б.
7. Salokhiddinovich, T. A. (2022). The Ideology of Neoconservatism: Theoretical and Political-Categorical Analysis. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 7, 296-300.
8. Mukhammadsidqov, M., & Turaev, A. (2020). The Influence Of The Energy Factor On Modern International Relations. The American Journal of Political Science Law and Criminology, 2(12), 5-15.

Сиёсий зиддиятларни бартараф этишга оид замонавий ёндашувлар

Аннотация. Мақолада сиёсий зиддиятлар бартараф этишга оид замонавий ёндашувлар ва дунёда кечаётган сиёсий жараёнлар, сиёсий прогнозлар уларни жиҳатлари таҳлил илинган.

Таянч сўзлар: Сиёсий зиддиятлар, сиёсий тўқнашув, ижтимоий шериклик, музокаралар, глобаллашув.

Современные тенденции устранения политических конфликтов

Аннотация. "В статье анализируются современные тенденции устранения политических конфликтов и политические события, происходящие в мире, с точки зрения политических прогнозов.

Ключевые слова: Политические конфликты, политическое взаимодействие, общественное партнерство, переговоры, глобализация.

Modern trends in eliminating political persecutions

Annotation. The article analyzes modern trends in eliminating political persecutions and political events taking place in the world from the perspective of political forecasts.

Key words: Political conflicts, political interaction, social partnership, negotiations, globalization.

ҚАСИМ АВЕЗОВНИНГ ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ХУКУМАТИДАГИ РАХБАРЛИК ФАОЛИЯТИ Матсалаева Г. З.

Қорақалпоқ давлат университети

Ўрта Осиё халқларининг миллий давлатларини тиклашга қаратилган 1924-йилдаги миллий чегараланиш қорақалпоқ халқини ўз орзуларини рўёбга чиқаришга руҳлантирди. Улардан Аллаяр Досназаров, Абу Кудабоев, Ўтениёз Бекимбаев, Ораз Эрманов, Ибраим Бекимбаев, Каримберди Саъдуллаев, Қасим Аvezов ва бошқалар ўз миллий мустақиллиги ва давлатчилиги учун курашиб келаётган қорақалпоқ халқининг орзу-умидларини рўёбга чиқаришда бир неча йил давомида улкан меҳнат қилдилар.

1924-йил апрел ойида ХХСР ижроия қўмитасининг иккинчи сессияси Қозоқ-Қорақалпоқ автоном вилоятини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди[1]. Хоразм Республикаси таркибида Қозоқ-Қорақалпоқ автоном вилоятининг ташкил этилиши қорақалпоқ халқининг ягона миллий давлат сифатида тикланишида энг муҳим омиллардан бири бўлганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу қорақалпоқ халқининг ўз давлатчилигини тиклашдаги оғир, аянчли ва фожияли жараённинг бошланиши эди. Дарҳақиқат, Аллаяр Досназаров, Ибройим Бекимбаев, Ўтениёз Бекимбаев, Қасим Аvezов каби фидойиларнинг катта саъй-ҳаракатлари натижасида болшевиклар туфайли қорақалпоқлар давлатчилигини тиклаш масаласига эътиборини қаратишга мажбур бўлди[2]. 1924-йил ноябрда Қорақалпоғистон мухтор вилояти РКП(б) ташкиллаштириш бюросининг мажлисида Қасим Аvezов Халқ таълими комиссари ва РКП(б) ташкиллаштириш бюросининг вилоят бўлими аъзоси этиб тайинланди. Бу лавозимда Қ.Аvezов самарали ҳаракат қилди. Қорақалпоғистон мухтор вилоятида янги мактабларни ободонлаштириш ва уларнинг тармоғини кенгайтириш, уларни маҳаллий таълимдан миллий кадрлар билан таъминлаш ишларига бевосита раҳбарлик қилди. Қорақалпоғистон мухтор вилояти ташкил этилгандан сўнг 1925-йилдан бошлаб совет-партия мактаби, қишлоқ хўжалиги техникуми, педагогика техникуми ва бошқа ўқув юрлари очилди.

1925-йил 2-19-февралда ташкиллаштириш Советларининг биринчи курултойи бўлиб ўтди. Курултой Қорақалпоқ автоном вилоятининг ташкил этилишини расман расмийлаштирди. Қасим Аvezов Советларнинг биринчи сессияси ишида фаол иштирок этиб, "Халқ маорифини юксалтиришнинг долзарб вазифалари" мавзусида маъруза қилди. Қ.Аvezовнинг маърузасида айтилишича, Қорақалпоғистон Мухтор Вилояти Советларининг биринчи курултойида "Қорақалпоғистон мухтор вилояти халқи маҳаллий аҳоли орасидан зиёлилар кам бўлганлиги ва зиёлилар етишмаслиги сабабли таълим-тарбия ишларида иккиланиб қолган эди" деган қарор қабул қилди. Ўқитувчиларнинг тайёргарлиги йўқлиги". Шу боис, курултойда ўқитувчиларнинг ҳақиқий сонини қайта тайёрлаш бўйича тўрт ойлик ёзги курслар ушбу муаммони ҳал этишнинг ажойиб ечими, деб ҳисоблади. 1925-йилда Тўртқўлда миллий кадрлар тайёрлаш бўйича турли курслар ташкил этилиб, уларда жами 269 киши таҳсил олди. 1925-йил 11-майда Қорақалпоғистон вилоят қўмитасининг миллий кадрлар тайёрлаш учун ўқув юрларини очиш тўғрисидаги қарори қабул қилинди[3].

1925-йил февралда Қорақалпоқ вилояти ижроия қўмитасининг биринчи пленуми бўлиб ўтди. Пленумда Қасим Аvezовни Пленум аъзолигига сайлади. 1925-йил 4-мартда Қорақалпоғистон вилояти ижроия қўмитасининг қарори билан Қасим Аvezов Оренбургга хизмат сафарига жўнатилди, унинг мақсади Қорақалпоғистон мухториятидаги халқ таълими билан боғлиқ барча масалаларни халқ қўмитасида ҳал этиш эди. Қозоғистон Республикаси Таълим Комиссарлиги Ўша даврда мактабни ривожлантириш, моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, миллий кадрлар тайёрлаш борасида катта ишлар амалга оширилди. Бу лойиҳаларни амалга оширишда Қасим Аvezов ўз вужудини, бор билим ва маҳоратини аямаган.

Қасим Аvezов ташаббуси ташкиллаштириш имкониятларига эга экани тобора яққол намоён бўлмоқда. Унинг истеъдоди инобатга олиниб, 1925-йил июн ойида Қасим Аvezов Қорақалпоғистон Мухторияти ижроия қўмитаси бошлиғи лавозимига сайланди[4]. Давлат аппаратини касбий ва сиёсий тайёргарликка эга кадрлар билан мустаҳкамлаш борасида кенг қўламли ва маҳаллаларни ободонлаштириш ишларини амалга оширди. Бу маҳаллий Советлар фаолиятини яхшилашга, қишлоқ хўжалигини қайта ташкил этишга, халқ хўжалигининг бошқа тармоқларини юксалтиришга ёрдам берди. Йиғилишда Қасим Аvezов партия таълими ва комсомол иши масалаларига бағишлади. Партия таълими ишини халқ таълими ютуқлари билан янада чамбарчас боғлаш зарурлигини таъкидлаб, энг зўр ўқитувчиларни партия сафига жалб этиш, улардан халқнинг катта гуруҳларини сиёсий тарбиялашда фойдаланиш тарафдори бўлган фикрларини ҳам билдирди[5]. Халқ таълими ҳукуки тўғрисидаги баёнотга кўра қабул қилинган қарорда саводсизликни яхшилаш бўйича ишларни кечиктириб бўлмайдиган деб элон қилиш ва бу жараёнда халқ таълими органларига қўмаклашишга барча қасаба уюшмалари, жамоатчилик вакилларини таклиф этиш кўрсатилган.

1925-йилда катталар учун қорақалпоқ тили курслари ўқитила бошланди, уларни ўқитиш учун зарур бўлган маблағ кўпайиб борди. 1926-йилда Қорақалпоғистонда бу мақсадда 32 минг рублдан ортиқ маблағ сарфланди, янги саводсизликни ёқотиш марказлари очилди. 1924-1925 ўқув йилида автоном вилоятда саводсизликни яхшилаш мақсадида 1105 киши ўқиди. 1925-1926 ўқув йилида 44 саводсизликни ёқотиш пункти ишлади ва 1956 киши ўқитилди[6]. Қорақалпоқ халқининг маданияти ва ижтимоий ўзига хосликларини чуқурроқ ўрганиш мақсадида ечимлар ҳам талаб қилинди. Бу камчиликларни тузатиш учун Қ.Авезов эътиборга молик иш қилди, илмий мутахассисларни таклиф қилди ва уларга тегишли ёрдам кўрсатди. 1926-йил 14-16 мартда Қ.Авезов бошчилигида Қорақалпоғистон Марказий ижроия кўмитасининг 2-пленими бўлиб ўтди. Пленум Қорақалпоғистонни чуқур ўрганиш тўғрисида қарор қабул қилди.

1925-йилда Орол денгизда Л.С.Берг бошчилигидаги илмий экспедиция иш олиб борди, бу экспедиция давомида Қорақалпоғистоннинг миллий бойликларида бири бўлган балиқларнинг турлари ва заҳиралари, Орол денгизда сузиб юриш шароитлари, балиқ овлаш жиҳозлари ва бошқа нарсалар ўрганилди. Экспедиция материаллари чоп этилди[7]. Олиб борилган илмий ишлар, этнографик тадқиқотларни умумлаштириш мақсадида И.А.Баскаков ва Давлет Арташирнинг илмий китоби ёзилди. Бу асарнинг тақризчиси Қ.Авезов эди. У буни қорақалпоқларнинг биринчи тадқиқоти деб ҳисоблади. "Ўтмишда олимлар қорақалпоқ халқи ҳақида кам тадқиқот олиб борган ва улар йўл ҳаракати қийинчиликлари, ўзлари кўникиб қолган халқнинг иқтисодий аҳволи ҳақида юзаки гапирган. Китоб мазмуни ҳақида алоҳида фикр билдирмайман, чунки. тақдимот тўғри, аслида бу бадиийдир, маънавият маданий-ижтимоий масалаларга тўхталиб ўтишга имкон бермайди. Менимча, бу китоб қорақалпоқлар ҳақидаги биринчи китоб сифатида иккиланмасдан чоп этилиши керак. Н.А.Баскаков ва Давлет Арташир қорақалпоқлар устида кўшимча иш қилиш керак"[8]. Қ.Авезов бу масалани чуқурроқ ўрганиш мақсадида бошланган ишни давом эттириш истагини билдирди. Тез орада этнографик экспедиция сони ортиб борди. 1928-йилда Амударё дельтасида И.М.Крашенинников бошчилигида Қозғистон Қишлоқ хўжалиги халқ комиссарлигининг геоботаника экспедицияси ишлади. Бунинг учун РСФСР ҳукумати зарур маблағларни ажратди. Қ.Авезов олимларнинг Қорақалпоғистонга маълум муддатга келишига рухсат берибгина қолмай, уларнинг барқарор фаолият юритишига, шунинг учун ҳам кенг миқёсда илмий муассасалар пойдеворини қўйишга ҳисса қўшди. Ўша йилларда Қорақалпоғистон халқи ҳаёти ва тилини ўрганиш ишлари, айниқса, Ўрта Осиё давлат университети илмий ходимлари, Москва университети талабалари иштирокида қизиқиш билан давом этди. Қорақалпоғистонда ана шундай этнографик тадқиқот ишларини давом эттириш учун Қорақалпоғистон вилоят ижроия кўмитаси Президиуми томонидан 4200 манат маблағ ажратилди[9].

Қ.Авезов маҳаллий вилоят кенгашлари фаолиятини такомиллаштиришга кўпроқ эътибор берди. У маҳаллий зиёлилар билан биргаликда бу борада кўплаб ишлар олиб борди. Советлар сайлови ва уларнинг вазифалари ҳақида бир қанча маърузалар қилди. У бу лавозимларда ишлаган маҳаллий совет муассасаларига барча зарур ёрдамни кўрсатди. Маҳаллий Советлар таркибида Советлар нафақат партия, комсомол, балки халқ манфаатига хос одамларни иш билан таъминладилар. 1926-йил 25-январда Қорақалпоғистоннинг автоном вилоят бўлганига бир йил тўлиши муносабати билан Қ.Авезов "Қорақалпоқ халқининг ҳолати ва аҳволи" мавзусида маъруза қилди. "Қорақалпоқ халқининг ҳолати ва аҳволи" мавзусида нутқ сўзлади ушбу йиғилишларда катнашиб, таъкидлади: "Қорақалпоқ халқи 1926-йил автоном вилояти тузилганига бир йил тўлиши муносабати билан катта салтанатли нишонлаш учун тайёргарлик ишларини олиб борди. Ушбу лойиҳаларни ўтказиш, уни белгилашда Қ.Авезов бош-қош бўлди: Қозғистон ва Россия бошқарув идораларида Қорақалпоғистон вазиятни биладиган одам аввал қўёлмаган бўлса энди марказдаги идораларда вакил бўлади. Қорақалпоқларнинг ўз тилида адабиётларини нашр этиш ишлари ҳозир давом этмокда. Шунингдек, йўл-транспорт ва савдо корхоналари ишларини таъмирлаш ишларини олиб борамиз. Булардан ташқари, Қорақалпоғистонда совет фаолиятини мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун халқнинг хўжалик ишларини тўғрилаб, масъул шахсларни эскидан олиб чиқиб, янги турмуш қуришга йўналтириш, иқтисодий ишларини боғлаш зарур"[10].

Қорақалпоғистон мухтор вилояти ташкиллаштириш биринчи қурултойи қарорига кўра Чимбой шахри мухтор вилоят пойтахти бўлди. 1926-йил 5-августда РСФСР давлат ташкилотларида Қорақалпоғистон Мухториятини янги жойга кўчириш масаласи муҳокама қилинди. Шу куни РСФСР Халқ Комиссарлари Совети ўз мажлисида Қорақалпоғистон Мухтор вилоятини Тўртқўлдан Чимбой шахрига ўтказиш тўғрисидаги ҚозАССР сўровини кўриб чиқди ва РСФСР Давлат режасига тегишли хариталар ва муассасаларни тайёрлашни топширди. Шунинг учун 1926-йил ноябр ойининг ўрталарида Қорақалпоғистон Мухторияти Ижроия Кўмитаси Президиуми Қасим Авезов бошчилигидаги ўз вакиллари Москвага хизмат сафарига жўнатади. Қасим Авезов РСФСР Давлат Совети ва Халқ Комиссарлари Кенгашида ушбу муаммони ҳал қилиш бўйича мунозаралар олиб борди. 27 февралда РКП(б) Казрайком котибияти мажлисида Қорақалпоғистон Мухтор вилояти ҳудудини ўтказиш масаласи қўтарилди. Бу масала юзасидан Қ.Авезов мажлисда сўзга чиқди. Унинг нутқи муносабати билан котибият Қорақалпоғистон вилоятини Чимбойга кўчирди ва бунинг учун Қорақалпоғистон бюджетидан 50 минг, Қозғистон ССР вилоят бюджетидан 100 минг, федерал бюджетдан 150 минг манат маблағ ажратиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Бу муаммоларни ҳал этиш ва ҳаётга татбиқ этишда Қ.Авезовнинг ҳиссаси алоҳида[11]. Санкт-Петербургдаги Геология институти аъзолари профессор Сергей Неустроев бошчилигида келиб, Қорақалпоғистон автоном вилоятининг маркази бўлиши Чимбой вилояти, унинг бойликлари, ер ости сувлари, геоботаник шароитларини ўрганишди.

1927-йил 2-июлда Қорақалпоғистон мухтор вилояти ижроия кўмитасининг қарорига кўра, Қорақалпоғистон вилоят кўмитаси янги алифбо ишлаб чиқиш билан яқунланди. Қасим Авезов 1927-йилнинг

ёзида янги қорақалпоқ лотин алифбосини яратди, қорақалпоқ имлоси учун 29 та ҳарфни қабул қилди, она тилимизда, янги лотин алифбосида газета ва китоблар чоп этилишига раҳбарлик қилди. 1925-йилда Сейфулғабит Мажитов билан биргаликда Тошкент шаҳридаги Қозоқ давлат нашриётида “Алипбе қарақалпоқ тилинде”, “Қарақалпоқ тилинде оқиё китаби”, “Егеделер саўати” номлари билан илк китобларини нашр эттирди[12]. 1924-1925 ўқув йилида Қорақалпоғистон мухтор вилоятида 53 та саводсизликни ёқотиш марказлари ва қишлоқ мактаблари мавжуд эди. 1927-йил 16-июлда янги турк алифбоси бўйича вилоят қўмитасининг И-пленими бўлиб ўтди. Пленумда қўмитанинг анганавий регламенти ва 5 кишидан иборат қўмита президиуми тасдиқланди. Пленум қўмита президиумига Тўртқўл ишчилари, хизматчилари ва ўқувчиларининг умумий йиғилишида янги турк алифбоси асосида баёнот тайёрлашни топширди.

Қўмитага вилоят ижроия қўмитаси бошлиғи, тажрибали ўқитувчи Қасим Аvezов бошчилик қилди. Унинг раҳбарлигида 1927-1928 йилларда қўмита янги турк алифбосини ўрганиш ва янги алифбо асосида тарғибот ва маслаҳатларни такомиллаштириш бўйича курслар ташкил этди. Партия, комсомол ва қасаба уюшмалари фаоллари учун 1927-йил декабр ойида Тўртқўлда дастлабки беш ойлик курслар ўтказилди. Ушбу курсларда 40 киши қатнашди. Улардан айиримлар янги турк алифбосини ўрганиш учун тўғаракдан фойдаланганлар.

1927-йилда Қ.Аvezов бошчилигида Советларга сайловлар ўтказилди ва муваффақиятли якунланди. Сайловолди ташвиқоти чоғида Шимбой ва Тўртқўлда иккита шаҳар кенгаши ташкил этилди. Бу турдаги сайловларда ишчилар, ишчилар ва деҳқонлар қишлоқ советлари ва волост ижроия қўмиталарига рабчий, батрак, гадоёллар аъзолигига сайланган. Қорақалпоғистон мухтор вилоятининг маъмурий-худудий бўлинишини такомиллаштириш бўйича қарорлар белгиланди. Туманлаштириш масаласи 1924-йил 2 январда Қасим Аvezов бошчилигида муҳокама қилинди. 1928-йил 13-мартда Қорақалпоғистон Марказий ижроия қўмитаси Президиуми Қорақалпоғистоннинг II округга бўлинишини тасдиқлади. Янги раёнлаштириш даврида ҳар бир худудий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинди. 1928-йилда Қ.Аvezов Россия Федерацияси ВЦИК сессиясида қатнашиш учун Москвага боради. У Москвада бўлганида РСФСРнинг қўллаб муассасаларида бўлиб, Қорақалпоғистон мухтор вилоятининг иқтисодиёти ва маданиятини ривожлантириш бўйича қатор масалаларни ҳал этиш имконига эга бўлди. У автоном вилоятга маблағ ажратишга муваффақ бўлди. Қасим Аvezов хош овоз, ўзига хос репертуарга эга созанда, бахши бўлиб, қорақалпоқ халқининг эски халқ қўшиқлари ва халқ созларини яхши ўзлаштирган ҳолда ҳар томонлама ўқубли бўлган.

Қ.Аvezов бадий хамкорликни ривожлантиришга катта эътибор берган. Вилоят халқ хўжалигида ҳунармандчилик муҳим ўрин тутишини биларди. Шу боис вилоят маҳаллий хўжалик бошқармасининг илтимосини инобатга олиб, Қ.Аvezов ҳунармандчилик кооперативининг қишлоқ ободонлаштириш бюроси ишини амалга ошириш учун 3000 манат пул ажратди.

Қ.Аvezов автоном областда ер-сув ислохотини амалга оширишда фаол иштирок этди. Қорақалпоғистон Ўлка Ижроия Қўмитаси Президиуми Кенгаши 1928-йил 31-июнда ер-сув ислохоти учун масъул шахсларга билдиришноманинг мазмунини белгилаб берди. Вилоятдаги сугориш каналларининг умумий узунлиги 2433 километрни ташкил этди. У ирригация қурилишини янада ривожлантириш мақсадида кенгайтириш ва реконструкция қилишдан иборат эди. Шу йилларда Қорақалпоғистонликлар янги ерлар ўзлаштириб, йирик ирригация иншооти – “Қизқеткен” канали қурилишига киришдилар. Қ.Аvezов бу канални қуришга алоҳида эътибор берган. Қишлоқ хўжалигини такомиллаштириш билан бир қаторда мелоратив шериклик ҳам шаклланди. Қ.Аvezов бошчилигидаги Қорақалпоқ мухтор области ижроия қўмитаси деҳқонларга катта ёрдам кўрсатди. 1929-йил 18-февралдан 6-мартгача Қ.Аvezов бошчилигида Қорақалпоғистон ўлка советларининг II қурултойи бўлиб ўтди. У ерда Қ.Аvezов вилоят Кенгаши эришган ютуқларни қайд этди. Вилоят қишлоқ хўжалигини бошқаришга раҳбарлик қилиш учун худудни муваффақиятли ривожлантириш учун маҳаллий кенгашлар фаолиятини яхшилаш, халқни уларни қўллаб-қувватлашга тўплаш зарур эди. Маданий-маърифий муассасаларга кўпроқ маблағ сарфланиб, уларнинг биноларини таъмирлаш, тозалигини яхшилаш, кадрлар билан боғлиқ муҳим масалаларни тезкорлик билан ҳал этишда кўмаклашди. Бу йилларда РСФСР ҳукумати автоном республикага тажрибали ишчилар, муҳандислар, агрономлар ва бошқа мутахассисларни юборди, бу Қорақалпоғистон иқтисодиёти ва маданиятини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Сапаев Р. Х. История создания и развития Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской республики (1920–1925 гг.). Тарих илимлерининг канд. дисс. авторефераты. – Нөкис, 2000. 11-б.
2. Нуржанов С. У. Каракалпакская автономная область: история в источниках. – Нукус, 2014.
3. Муратова П. Каракалпоғистонда интеллигенция кадрларын таярлаў. – Нөкис, 1992. 14-б.
4. Нуржанов С. У. Каракалпакская автономная область: история в источниках. – Нукус, 2014. 79-б.
5. Қорақалпоғистон Республикаси марказий давлат архиви, 1-фонд, 1-руйхат, 254-иш, 20-қоғоз.
6. Қорақалпоғистон Республикаси марказий давлат архиви, 12-фонд, 3-руйхат, 343-иш, 189-қоғоз.
7. Қорақалпоғистон Республикаси марказий давлат архиви, 1-фонд, 154-руйхат, 90-иш, 38-қоғоз.
8. Ўзбекистон миллий архиви, Р-1235 фонды, 121-руйхат, 344-иш, 1-қоғоз.
9. Қорақалпоғистон Республикаси марказий давлат архиви, 12-фонд, 1-руйхат, 1159-иш, 12-қоғоз.
10. Қорақалпоғистон Республикаси марказий давлат архиви, 12-фонд, 1-руйхат, 1159-иш, 21-қоғоз.
11. Қорақалпоғистон Республикаси марказий давлат архиви, 12-фонд, 1-руйхат, 1159-иш, 24-қоғоз.
12. Каракалпакская книга. – Нукус. 1988. том-1.

Аннотация. Ушбу мақолада Қасим Аvezовнинг Қорақалпоғистон ҳукумати раҳбари бўлганлиги ва шк давр мобайнида олиб борган иш фаолияти баён этилади. Жумладан 1924-1925-йилларда қишлоқ мактабларини очганлиги, миллий кадрларни тайёрлаш учун тўғараклар ташкиллаштирганлиги, 1925-йили Қорақалпоғистон мухтор вилоятининг ижроия

қўмитасининг раҳбари лавозимига сайланганлиги, 1927-йили янги Қорақалпоқ лотин алифбосини тузишга раҳбарлик қилганлиги ва “Қорақалпоқ тилида алифбо”, “Қорақалпоқ тилида оқиш” китоби нашр қилганлиги ёритилган.

Калит сўзлар: Ижроия комитаси, халқ комиссарлар кенгаши, лотин алифбоси, тўғарак, Мухтор вилояти.

Аннотация. В данной статье описывается работа Касима Авезова на посту главы правительства Каракалпакстана в этот период. В ней рассказывается, в том числе, об открытии сельских школ в 1924-1925 годах, организации кружков по подготовке национальных кадров, избрании в 1925 году на пост председателя исполнительного комитета автономной области Каракалпакстан, руководстве в 1927-году созданием нового каракалпакского латинского алфавита и издании книги “Алфавит на каракалпакском языке” и “Чтение на каракалпакском языке”.

Ключевые слова: Исполком, Совнарком, латиница, круг, автономная область.

Annotation. This article describes the work of Kasim Avezov as head of the Government of Karakalpakstan during this period. It tells, among other things, about the opening of rural schools in 1924-1925, the organization of circles for the training of national personnel, the election in 1925 to the post of chairman of the executive committee of the autonomous region of Karakalpakstan, the leadership in 1927 of the creation of a new Karakalpak Latin alphabet and the publication of the book “The Alphabet in the Karakalpak language” and “Reading in the Karakalpak language”.

Key words. Executive Committee, Council of People's Commissars, Latin, circle, autonomous region.

JADIDCHILIK HARAKATI TUSHUNCHALARINING NAZARIY-FALSAFIY ASOSLARI

Qosnazarova P. Q.

Nukus davlat pedagogika instituti

XIX asrning oxiri XX asrning boshi jahon sivilizatsiyasining taraqqiyotida keskin burilishlar davri bo'ldi. Bu davrda chuqur islohotlar, birinchi va ikkinchi jahon urushi bo'lib, ilm-fan taraqqiyotida tub sifatiy o'zgarishlar ro'y berdi. Bir jamiyatning butunlay yod jamiyat ta'sirida qolishi nafaqat hayotda balki kishilarning falsafasida ham inqilob yasadi. “XIX asr ijtimoiy-falsafiy, diniy-axloqiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotda so'nggi va keyingi yuz yillikning boshlanish davri bo'lib, g'oyaviy-nazariy va mafkuraviy qarashlarning shakllanish xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Jadidlar harakati vujudga kelguniga qadar Turkistonda turli ma'naviy-g'oyaviy va mafkuraviy oqimlar qadimchilar, islohotchilar, bedilchilar, mashrabxonlar, shuningdek, Markaziy Osiyo, umuman turkiy xalqlarga taalluqli bo'lgan tafakkurning turli shakllari, ijtimoiy-falsafiy mazmun va yo'nalishga ega bo'lgan ma'rifiy ta'limotlar va nazariyalar mavjud edi”. Jamiyatni qisqa fursat ichida o'zligini toptirish yo'lida qilingan harakat o'z aksini topadi: “Tarixdan shu narsa ma'lumki, har bir kichik harakat ertangi katta harakatning zamini vazifasini o'taydi. Bu kungi mag'lubiyat ertangi g'alabaning amalga oshuvida ozmi-ko'pmi rol o'ynaydi. Busiz jamiyatning rivojini tasavvur etish qiyin jadidlik Turkistonda XIX asrning oxirida maydonga kelgan, XX asrning boshida shakllanib, qisqa muddatda o'zining cho'qqisiga ko'tarilgan. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi. Jadidlarning dolzarb g'oyasi yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek: Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish edi. Jadidlik 1917-yilgi bolsheviklar to'ntarishidan keyin ham sotsialistik diktatura o'rnatilgunga qadar o'z mavqe va yo'nalishini saqlab qola olgan ijtimoiy harakatdir. Ba'zi manbalarda jadidlik oqim deb atalsa, ba'zida harakat deb aytiladi. Jadidlik oqim emas, harakat deb ta'kidlaydi B.Qosimov. Oqim bilan harakat o'rtasidagi tafovut anchagina bo'lsada, maqsad jadidchilik doirasini qoralash orqali kamaytirish edi. Jadidshunos olim B. Qosimov jadidlik harakatining xarakter va muddaosini 3 turga bo'lib izohlaydi: Jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uyg'onish mafkurasi bo'lib xizmat qildi. Mustaqillik uchun kurash olib bordi. Uning g'ayrat va tashabbusi bilan dunyo ko'rgan Turkiston muxtoriyati bu yo'ldagi amaliy harakatning dastlabki natijasi edi. Ma'orif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqdi. Endi jadidlarning bu harakatlari qanday boshlaganlari haqida qisqacha to'xtalib o'tsak. Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrim-tatarlar o'rtasida vujudga keldi. Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi.

Uning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921—1929- yillarni o'z ichiga oladi. Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o'rtnashib olishi kuzatiladi. U o'z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo'g'irchoqqa aylantirib, rus va g'arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko'zlaydi. Ayni chog'da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yildi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlar bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo'lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo'rlik, ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik avj oldi. Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, hatto mahkama jarayonida qozilar bo'yniga xoch taqirishgacha borildi. O'sha davr ahvolini Muhammadali xalfa Sobir o'g'li (Dukchi eshon) xalqqa qarata o'z „Xitobnoma“si (1898) da yaxshi bayon qilgan. Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari-hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish-siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar.

Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi. Jadidlar orasidan etuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassisleri, madaniyat arboblari etishib chiqib, yurtini obod va o'z vatanlarini mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda kurashdilar.

Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish; turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Yurtboshimiz ham jadidlar to'g'risida shunday deydilar: "Umuman, biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz me'rosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi".

Jadidchilik - XIX asr oxiri - XX asr boshidagi ko'plab Sharq mamlakatlaridagi milliy-taraqqiyparvar ziyolilarning islohotchilik harakati. Bu harakat O'rta Osiyo xalqlarining madaniy, milliy-siyosiy jihatdan rivojlanishi uchun alohida ahamiyatga ega bo'ldi. "Jadidlar" degan nomning o'zi "usuli jaded" ("Yangi usullar") tushunchasi asosida kelib chiqqan. Bu atama ostida o'qitishning yangi usullari tushunilar, yangi usuldagi maktablar shu asosda qurilgan edi. Jadidchilik harakatining vazifalari kengayishiga muvofiq ravishda keyinchalik mazkur atamaning mazmuni ham kengaydi. Ma'rifatparvarlik bilan bir qatorda, jadidlar ijtimoiy va siyosiy huquqiy holatlarning eski tizimini taraqqiyotning ilg'or usullari bilan almashtirmoqchi bo'ldilar. Jadidlar harakati XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi siyosiy kuchlar murakkab bir tarzda chigallashib ketgan Turkiston jamiyatining eng ilg'or yo'nalishi qarashlarini o'zida aks ettirdi. U dunyo ahamiyatiga molik insonparvarlik va milliy qadriyatlarga asoslanib, jamiyat taraqqiyotining yetilgan ehtiyojlari va o'lkaning tub aholisi manfaatlariga javob berdi. M.Behbudiy, A.Fitrat, U.Asadullaxo'jaev, Munavvar Qori, A.Avloniy, S.Ayniy, F.Xo'jaev, T.Norbo'taev va boshqa mashhur nomlar ushbu harakat bilan bog'liq.

Jadidchilik ma'rifatparvarlikdan siyosiy harakatgacha bo'lgan murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Keng xalq ommasining iqtisodiy og'ir ahvoli, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlardan orqada qolishi, tafakkur turg'unligi jadidlarni Turkistonda bu tushkun holatdan olib chiqishning amaliy vositalarini izlab topishga undadi.

Jadidlarga avvaliga yog'ilgan va yetilgan masalalarni ma'rifatparvarlik yo'li bilan hal qilish mumkinday bo'lib tuyuldi. Shuning uchun harakatning birinchi bosqichida musulmon maktablaridagi o'qitish ishlarini isloh qilish jadidlarning diqqat markazida turdi. Ular bunday islohotlarni o'tkazish zarurligini nazariy jihatdan asoslabgina qolmay, ayni paytda, yangi usuldagi maktablar, kutubxonalar, o'quv zallari barpo etish, darsliklar nashr qilish bilan o'z g'oyalarini amalga oshirish uchun katta sa'y-harakat ko'rsatdilar. 1905 yili Rossiyada, 1908 yili Turkiyada va 1905-1911 yillarda Eronda bo'lib o'tgan inqiloblar jadidchilikka katta ta'sir ko'rsatdi. Birinchi jahon urushi jadidlar tafakkurida keskin o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ular parlamentga asoslangan monarxiya to'g'risida yozishdi, fuqarolarning boshqarish, davlat organlarini shakllantirish, qonunchilikda ishtirok etish tartiblarini ishlab chiqdilar. Fevral inqilobi davriga kelib, jadidlarning radikal qismi («taraqqiyparvarlar») qator siyosiy talablarni ilgari surdilar.

Ular orasida o'lka boshqaruvini mahalliy aholining haq-huquqlarini kengaytirish tomoniga isloh qilish, Davlat Dumasida unga o'rin ajratish, demokratik erkinliklar va birinchi navbatda, milliy matbuot erkinligi, samoderjaviye (mustabid hokimiyat) ni konstitutsiyaviy tuzum bilan almashtirish bor edi. Lekin fevral inqilobidan keyin jadidlar Muvaqqat hukumat Turkistondagi mustamlakachilik siyosatini eskicha qoldirish tarafdori ekanligini tushunib yetdilar. Shundan keyin jadidchilik harakati mustaqillik va Turkistonga Rossiya Demokratik Federativ Respublikasi tarkibida milliy-hududiy muxtoriyat berishni talab qilish uchun kurash yo'liga kirdi. Bu davrga oid dasturiy hujjatlarda asosiy e'tibor milliy-hududiy muxtoriyat (hukumat, boshqaruv, sud, qonun chiqaruvchi organlar va boshqalar) printsiplarini amalga oshirish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratildi. Siyosiy model (andoza) sifatida demokratik respublika tanlandi. Lekin Turkistondagi Oktyabr voqyealari va hokimiyatning bolsheviklar tomonidan egallab olinishi ularga o'z maqsadlarini oxirigacha amalga oshirish imkonini bermadi. Shunga qaramay, bolsheviklar hokimiyatining millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash haqidagi deklaratsiyasidan foydalanib, mustaqil avtonom respublika-markazi Qo'qon bo'lgan Turkiston muxtoriyatini e'lon qildilar. Uch oy faoliyat ko'rsatgan mazkur respublika Qizil armiya tomonidan qonga bostirilib yo'q qilindi. Jadidlarni ko'pchiligi 1937 yilga kelib hisbga olinib qatl qilinganlar. Shuningdek ularning bir qismi sovetlar tomoniga o'tib xalq ma'orifi va madaniyat sohalarida ishlaganlar. Jadidchilikning o'ziga xos fenomen, nodir hodisa ekanligi nimada ko'rinadi? Bu birinchi navbatda, jadidlarning nafaqat Sharq, balki G'arb madaniyatini ham egallash asosida shakllangan yuksak aqliy-ma'naviy zakovatida namoyon bo'ladi. Ularning deyarli barchasi oliy diniy ma'lumot olib, Navoiy Jomiy, Fuzuliyning yuksak insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan asarlari, O'rta asr Sharq mutafakkirlarining falsafiy qarashlarining ta'siri ostida tarbiyalanib, o'z intellektini xorij-ham Sharq, ham G'arb madaniyati yutuqlari bilan boyitdilar. Bu jadidlar falsafiy dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatini belgilab berdi.

Jadidlar islom falsafasi nuqtai nazari asosida ish tutganlar. Mavzuning hozirgi tadqiqotchilari yozganidek: "Islom va fan, islom va ilg'or taraqqiyot-XIX asr ikkinchi yarmida musulmon mamlakatlaridagi intellektual va ijtimoiy-siyosiy islohotlar o'tkazish yo'lidagi izlanishlarning falsafiy asosi hisoblanadi". Shuning uchun ham jadidlar faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri islomni modernizatsiyalash, uni bid'atlardan tozalash, fan yutuqlari va ilg'or texnologiyalarni egallashdan iborat edi. Birinchi navbatda, ular islomning mohiyatini o'z manfaatlariga moslab olgan din namoyandalarni qattiq tanqid ostiga oldilar hamda dinni qurol qilib olgan siyosiy o'yinlar qanday og'ir oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ko'rsatib berdilar. Madaniy merosni o'zlashtirish va xalqning milliy o'zini o'zi anglashini kuchaytirish - jadidlarning diqqat markazida turgan eng muhim masalalardan edi. Ular o'zlari nashr qilgan gazeta va jurnallarida o'quvchilarga Turkiston xalqi qanday ulkan madaniy va ilmiy merosning vorisi ekanligini eslatdilar. Forobiy, Ibn Sino, Ulug'bek-bular axir Markaziy Osiyodagi ijtimoiy va ilmiy islohotlarning asoschilaridir. Jadidlarning

fikricha, ularning asarlarini o'rganish o'lka taraqqiyotini yuksaltiradi, xalqning o'zini o'zi anglashini kuchaytiradi. "Sayha" ("Na'ra") she'rida Fitrat Sharq mutafakkirlarining o'tmishdagi buyukliklarini qaytadan tiklashga chaqiradi.

"Sharq va G'arb" mavzusi - jadidlarning dunyoqarashini aniqlash bilan bog'liq muhim masala hisoblanadi. Jadidlar O'rta Osiyoning G'arbiy yevropa bilan tarixiy aloqalarining bugungi kun bilan bog'lab xulosalar chiqarishga moyil edilar. Ular haqli ravishda aynan islom madaniyati yevropa uchun Aflotun va Arastuni qutqarib qoldi deb hisoblardilar, o'zlarini esa ular falsafiy g'oyalarining muxlislarigina emas, balki muayyan darajada ularning targ'ibotchilari deb bilardilar. Chunonchi, M.Behbudiy - O.Kant, A.Fitrat - Sh.Senobos, A.Avloniy - Aflotun, Suqrot va Arastularning merosi bilan qiziqdilar, ularning ma'rifat, ta'lim va tarbiya to'g'risidagi qarashlariga asosiy e'tiborni qaratdilar. Ularni g'arbparastlikda ayblab qilingan ta'nalar asossiz edi, chunki ular g'arb falsafasiga tanlagan holda yondashib, faqat milliy g'oya negizlari bilan birga yashay oladigan muhim unsurlarnigina undan olgan edilar.

Jadidlarning nazariy qarashlari chuqur genetik asosga ega bo'lib, ular nafaqat Sharq, balki G'arb faylasuflari va ma'rifatparvarlarining ham ilmiy merosidan xabardor edilar. Ular mamlakat taraqqiyotining asosini Sharq va G'arb madaniyatining uyg'unligida, ulardan har birining yutuqlaridan foydalanishda deb bildilar. Sharq va G'arb falsafasi va tarixi sohasidagi chuqur bilimlar ularga o'z xalqini jahon tamadduni yutuqlariga daxldor hisoblagan holda, o'zlarining milliy tajribaga asoslangan davlatni rivojlantirish bo'yicha nazariyalarini mafkuraviy va metodologik jihatdan asoslash imkonini yaratdi. Shu bilan birga, ular marksistik falsafani hayoliy va turkistonliklar uchun yaroqsiz hisoblab, mutlaqo qabul qilmadilar. M.Behbudiy o'zining "Xayr - ul umuri avsatuho" maqolasida birinchi navbatda, xususiy mulkchilikni inkor qilgani va dinsizlikni targ'ib etgani uchun marksizm va sotsializmga salbiy ta'rif beradi.

O'zlarining rivojlangan davlat qurish haqidagi g'oyalarini amalga oshirish uchun jadidlarga keng ildiz otgan qoloqlik, jaholat, mutaassiblik, loqaydlik bilan kurashishga asosiy e'tibor qaratishlariga to'g'ri keldi. O'z asarlarida Sharq va G'arbnig bir-biriga ta'siri g'oyasini qo'llab-quvvatlagan jadidlar hamisha yevropa davlatlarining ilg'or yutuqlariga tarixdan misollar keltiradilar. Ularning fikricha, Uyg'onish davri o'rta asrlarga to'g'ri kelgan yevropa fan va maorif sohasida Sharqdan ko'p narsani o'rganib, ijobiy natijalarga erishgan. Endi, yozadi A. Fitrat, yevropaliklardan o'rganish navbati keldi: ishlab chiqarish madaniyati, savdo, boshqaruv va jamiyatning boshqa sohalarini yuksaltirish uchun yevropa tamadduni, uning texnikasi va fani yutuqlaridan foydalanish kerak. Chunonchi, Buxoroda, qayd etadi u, chiroyli matolar va hunarmandchilik buyumlari ishlab chiqariladi, lekin ular mashina va texnika vositasida yaratilgan xorijiy tovarlar tomonidan bozorlardan siqib chiqariladi. A. Fitrat o'z qarashlarida o'zga dinga e'tiqod qilgani uchungina boshqa xalqlar erishgan yutuqlardan foydalanishni rad etishni qo'llab-quvvatlamaydigan Qur'on amrlariga asoslanadi.

Turli tillarni (nafaqat Sharq, balki G'arb tillarini ham) o'rganish, fan va texnikani rivojlantirishga asosiy e'tibor qaratib, ayni paytda, Turkistonning o'tmishdagi va o'sha davrdagi holatini hisobga olib, ular o'lka istiqbolini quyidagicha rejalashtirdilar: xususiy mulkning daxlsizligi, bank sarmoyasining erkinligi prinsiplariga asoslangan, kuchli dunyoviy hokimiyatga ega bo'lgan ozod va mustaqil davlat. U islomga hurmatni saqlagan holda, madaniyat barcha yo'nalishlarining erkin rivojlanishini, agrar masalani hal qilishni, jahon miqyosiga chiqishni, nafaqat Osiyo, balki yevropa mamlakatlari bilan ham iqtisodiy hamkorlikni yo'lga qo'yishni ta'minlashi kerak. Jadidchilikning boshqalardan ajralib turadigan jihati uning nafaqat diniy, balki xalqaro munosabatlarda ham bag'ri kengligi edi.

Turkistonni taraqqiyot yo'liga olib chiqish borasida jadidlar iqtisodni rivojlantirishga asosiy e'tibor qaratdilar, shu bilan birga, ular milliy matbuot va xalq ta'limini yuksaltirishni bundan ham yuqori o'ringa qo'ydilar. Ulardan biri yozgani kabi "milliy matbuoti bo'lmagan xalqning o'zi ham bo'lmaydi". Taraqqiyotga to'siq bo'layotgan sabablar qatoriga jadidlar turkistonliklarning kundalik turmushida keng tarqalgan, aslida esa musulmonchilik qonun-qoidalariga yot, odamlarning shundoq ham yengil bo'lmagan hayotini battar og'irlashtiradigan keraksiz va zararli an'analar (ortiqcha rasm-rusumlar, dabdabali to'y va dafn marosimlari) ni ham kiritadilar.

Jadidlar Rossiya ma'muriyatining Turkistondagi mustamlakachilikka asoslangan boshqaruv tizimi nafaqat milliy talablarga javob bermasligi, shu bilan birga, mamlakatga juda katta ijtimoiy-iqtisodiy zarar yetkazayotganligini tushunib yetgan edilar. Shuning uchun ham ularning yangi usuldagi dunyoviy ta'lim, milliy o'ziga xoslikning eng yaxshi jihatlarini mustahkamlash, madaniyatni jadal rivojlantirish yo'lida olib borgan kurashlari oxir-oqibatda siyosiy mustaqillik va boshqaruvning demokratik shakllari uchun kurashga aylanib ketdi.

Jadidlar musulmon dunyosining bir qismi bo'lgan, ayni paytda, jahon tarixida o'zini nodir mustaqil hodisa sifatida namoyon etadigan Turkiston XX asr ochib bergan murakkab va ziddiyatlarga to'la istiqbolda o'zining munosib o'rini topishiga qa'tiy ishonganlar.

ADABIYOTLAR

1. Nazarov. O'zbek falsafasi. –T., 2003.
2. Tulak. XX asr adabiyoti. –Andijon, 1993.
3. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Jadidchilik>
4. <https://www.bukhari.uz/?p=23165&lang=oz>
5. Qosimov. Milliy uyg'onish: Jasorat, ma'rifat, fidoiylilik. –T., Ma'naviyat, 2002
6. Raxmonjonova G., Akramov Q. XIX va XX asrlarda jadidchilik va milliy ruhiyat namoyondalari.TDU. 2023.

Jadidchilik harakati tushunchalarining nazariy-falsafiy asoslari.

Rezyume. Maqolada XIX asrning oxiri va XX asrning boshida Markaziy Osiyoda jadidlik harakatining vujudga kelishi va bu davrda nafaqat jadidlar harakati balki boshqa g'oyaviy ta'limotlarning ham shakllanishi shuningdek, Jadidlikning poydevori, tamal toshi usuli jadid maktablarining tashkil qilinishi, XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy-falsafiy tafakkur taraqqiyotining o'ziga xos xususiyati, Jadidlar faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri islomni modernizatsiyalash, uni bid'atlardan tozalash, fan yutuqlari va ilg'or texnologiyalar haqida so'z boradi.

Tayanch so'zlar: usuli jaded, jadid maktablari, sotsialistik diktatura, Oktyabr to'ntarishi, revolyutsiya,

Теоретико-философские основы концепций движения джадидизм.

Резюме: В статье рассматривается возникновение джадидистского движения в Центральной Азии в конце XIX-начале XX века и формирование в этот период не только джадидистского движения, но и других идейных учений а также основы джадидизма, метод краеугольного камня организация джадидских школ, специфика развития социально-философской мысли, сложившейся в Туркестане во второй половине XIX века, одно из важнейших направлений деятельности джадидов. речь идет о модернизации ислама, очищении его от ересей, достижениях науки и передовых технологиях.

Ключевые слова: метод Джадид, школы джадидов, социалистическая диктатура, Октябрьский переворот, революция.

Theoretical-philosophical foundations of the concepts of Jadidism movement.

Summary: The article talks about the emergence of the jadidism movement in Central Asia at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries and the formation of not only the Jadid movement, but also other ideological teachings during this period, the foundation of Jadidism, the foundation of the foundation stone method of jadid schools, the peculiarity of socio-philosophical thought.

Key words: Renaissance ideology, Society Charity, enemy of the people, science, literature, proletarian culture.

“QARTAYIP ATIRĠAN JÁMIYET” SHARAYATLARIDA “ÓMIR SÍPATI” TÚSINIQTIN MÁNIS-MAZMUNÍ

Kamalova X. S.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

2020-jıl 29-dekabrdegi Oliy Májiliske jibergen bildiriw xatında Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M. Mirziyoev: “Tağı bir zárúrli másele – qartayǵan áwlad wákillerin hár tárepleme qollap-quwatlaw bolıp tabıladı. Bul biziń tikkeley minnetimiz hám juwapkerligimiz bolıp tabıladı. Qartayǵanlarǵa turaqlı járdem kórsetiw ushın “Nuraniy” respublika fondınıń finanslıq múmkinshilikleri keńeytiriledi. ... Shetten ǵamxorlıqqa mıtáj bolǵan 16 mıńnan artıq eń húrmetli veteranlarǵa materiallıq járdem hám olardıń bos waqtın mazmunlı shólkemlestiriwge ajratılutıǵın aqshalar kólemi kóbeyedi, olarǵa kórsetiletuǵın sociallıq xızmetler kólemi keńeytiriledi. Sonıń menen birge, 25 mıńnan artıq eń húrmetli veteranlar Buxara, Qarshi, Urgench, Taxiya-Tas qalalarındaǵı jańa ámeldegi sanatoriylarda, emlew-profilaktika mákemelerinde sawlıǵın bekkemleydi. “Atalar sózi - oqtıń kózi” telekórsetiwler mazmunın jáne de bayıtıp, sanın kóbeytiw, sonıń menen birge, oraylıq telekanallarda qartayǵan, úlken jastaǵı áwlad wákillerine arnalǵan “Nuraniyler máslahátı”, “Máhellede gúrriń” sıyaqlı jańa kórsetúwlerdi shólkemlestiriw maqsetke muwapıq bolar edi”.

Usı waqtta respublikamızdıń qartayǵan, úlken jastaǵı áwlad wákilleri mámleketiń social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń zárúrli resursı bolıp esaplanadı, sebebi olardıń kóbisi joqarı maǵlıwmat hám ilimiy tájriybege, úlken kásiplik hám turmıshlıq tájriybege iye, hámde sociallıq áhmiyetke iye bolǵan háreketi islew ushın bos waqtqa iye. Sonıń ushın mámleketimizde qartayǵan, úlken jastaǵı áwlad wákillerin hár tárepleme qollap-quwatlaw, turmıs dárejesin hám sociallıq aktivligin jáne de kóteriw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń sheshimi tiykarında qartayǵan, úlken jastaǵı áwlad wákilleri menen islesiwdi jetilistiriw dawam etpekte, máhallelerde “Qartayǵan, úlken jastaǵı áwladtıń bir wákili on dana jas ushın juwapker” principin turmısqa qollanıw etiwde baslama kórsetip atırǵan qartayǵan, úlken jastaǵı áwladtıń sociallıq aktiv wákillerin materiallıq hám ruwxıy qollap-quwatlamaqta. Respublikamız máhallelерinde “Aqsaqallar máslahátı” toparları shólkemlestirilip, puqaralar jıynları baslıqlarınıń qartayǵan, úlken jastaǵı adamlar hám eń húrmetli veteranlar jumislari boyınsha máslahátshilerdiń nátiyjeli iskerligi de támiyinlenip atır.[9]

Hámmege málim, “... Dúnya jámiyetshiligindegi qartayǵan, úlken jastaǵı puqaralardıń salıstırmalı úlesi hám tolıq sanı jedel pát menen ósip barıp atır, al qartayudıń hám qartayǵanlıqtıń máseleleri global tús alıp atır. Sonıń menen birge, qartayuw process retinde, qartayǵanlıq bolsa onıń nátiyjesi retinde túsinedi. Qartayuw processı orta jastan úlkenler gruppaǵa ótiw dáwirindegi individ ushın da, ulıwma jámiyet ushın da (onıń demografik, sociallıq hám siyasiy strukturaları) xarakterli bolıp tabıladı. Qartayǵanlıq - bul hár qanday organizmniń rawajlanıwındaǵı juwmaqlawshı dáwir, bul insan ushın genetikalıq tárepten málim bir jeke sociallıq statustı ıyelew bolıp tabıladı. Hár qanday process sıyaqlı qartayıw da bir neshe basqışlardan ibarat”[1].

Xalıqtıń qartayıwı ásirimizdiń eń mánili hádiyselerinen biri bolıp tabıladı. Keyingi 30 jıl ushın demografiyalıq processler dinamikasını analizlew hám prognozlaw sonı kórsetedi, dúnyanıń túrli mámleketlerinde xalıqtıń ulıwma qartayıw tendenciyalari kúsheyip atır, biraq bul mashqalanı sheshiwge qaratılǵan izertlewler, programmalar yamasa joybarlar derlik joq. Belgili Polshalıq demograf Edvard Rosset tómendegishe boljaw etti: « Biz jasap atırǵan dúnya áke-babalarımız jasawı kerek bolǵan dúnyaǵa júdá kem uqsaydı. Perzentlerimiz hám aqlıqlarımız dúnyası da basqasha boladı. Bul tekǵana texnikalıq hám ekonomikalıq ózgerisler sebepli pariқ etpeydi; al demografiyalıq ózgerisler nátiyjesinde basqasha boladı. Xalıqtıń qartayıw processı jámiyet túri hám ol jaǵdayda ámel etetuǵın huqıqıy, etikalıq hám, itimal, barlıq basqa normalardıń tupten ózgeriwine alıp keledi»[11].

Sońǵı on jılıqlardaǵı demografiyalıq jaǵday ekonomikalıq rawajlanǵan mámleketler xalqı quramında qartayǵan adamlar úlesiniń sezilerli ósiwi menen xarakterlenedi. Sanaatı rawajlanǵan mámleketler xalqınıń jas quramındaǵı qartayǵan adamlar sanınıń kóbeyiwi hám sol arqalı úlesi "demografiyalıq qartayıw" yamasa "xalıq qartayıwı" dep ataladı. HelpAge International maǵlıwmatlarına kóre, XXI-ásir dúnya boylap ortasha ómir kóriw dawam etiw waqtı menen baylanıslı úlken global demografiyalıq ózgerislerge gúwa bolıp atır hám xalıqtıń qartayıwı bunda tiykarǵı orın tutadı, sebebi 2050 jılǵa kelip qartayǵanlar (60 jas hám odan úlken) dúnya xalqınıń besten bir bóleginen kóplegeni (22%), olardıń sanı házirgi 809 million (11%) ǵa salıstırǵanda 2,03 milliardtı quraydı.[10] Solay bolsa da, ayırım mámleketlerde ǵarri adamlar ushın jasaw sharayatları qanshelli qolay ekenligin kórsetetuǵın xalıq aralıq kriteriya ele qabil etilmegen, sebebi olardıń jaǵdayı boyınsha xalıq aralıq kólemde salıstırılınatuǵın maǵlıwmatlar ele de sheklengen.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti janındaǵı Statistika agentligi maǵlıwmatlarına kóre, 2024-jıl 1-yanvar

jağdayına kóre, 65 jas hám odan úlken jastağı turaqlı xalıq sanı 2074786,0 dananı, Qaraqalpaqstan Respublikasında bolsa 98683,0 dananı quraydı.[14] 2024-jıl 20-iyul jağdayına kóre, Ózbekstanda jámi turaqlı xalıq sanı 37 million 171 mın 519 dana bolıp, olardan 18 million 715 mın 860 danası er adamlar, 18 million 455 mın 661 danası áyeller bolıp tabıladı[8]. Solay etip, búgingi kúnde 20 millionnan artıq Ózbekstan puqaraları pensiya jasına jetken hám qartayǵan, úlken jastağı áwlad wákilleri bolıp tabıladı. Bul mámleketimiz xalqınıń qartayıwın anglatpaydı, sebebi BMT esap-kitaplarına kóre, 2016 jılda "eń qartayǵan" mámleket Yaponiya boldı - 65 hám odan úlken jastağı xalıqtıń úlesi xalıqtıń sherek bóleginen kóplegenin (26,9%) quradı. Italiya, Greciya, Germaniya, Portugaliya, Finlyandiya, Bolgariya hám Shveciyada qartayǵanlar xalıqtıń 20% nen aslamin quraydı; qartayǵanlardıń eń tómen úlesi Birlesken Arab Amirliklerinde (1,2%) belgilengen. Rossiyada 65 hám odan úlken jastağı xalıqtıń úlesi 13,6% ti quraydı. [15] Ózbekstanda bolsa 65 hám odan úlken jastağı xalıq úlesi 5,6 procentti quraydı. Haqıyqattan da, rus demograflardıń shkalasına kóre, 60 jastan asqan xalıqtıń úlesi 12 procentten asatuǵın mámleketler demografiyakıq tárepten qartayǵan dep esaplanadı hám BMT shkalasına kóre (baslanǵısh noqatı retinde 65 jastan asqanlar sanın aladı), ol 7% yamasa odan kóp bolıp esaplanadı. Bul bizlerge Ózbekstan xalqınıń qartaymaǵanlıǵı haqqında sóylewge tiykar beredi.

Álbette, xalıqtıń qartayıwı mashqalaǵa aylanadı hám bólek siyasatti talap etedi, degen menen, hár bir mámlekette xalıqtıń qartayıw mashqalası ayırıqsha ózgesheliklerge iye.

Dúnya xalqı óziniń jası quramındaǵı global ózgerislerdi bastan keshirip atırǵanlıǵı sebepli, búgingi kúnde qartayǵan adamlardıń máseleleri ásirese aktual bolıp qalıp atır. Bul jağdaydıń sociallıq hám ekonomikalıq aqibetleri aymaq hám mámleketlerge qaray parıq etedi, biraq processtıń ózi global xarakterge iye. Bul ayırmashılıqlar tekǵana materiallıq sharayatlarga baylanıslı emes, bálkim olar tóplangan qadıriyatlar sisteması hám turmıs tárizi, turmısliq tájiriybe, erisilgen kásiplik ilmiy tájiriybe dárejesi menen belgilenedi, bul bolsa qartayǵan jasta islewdi dawam ettiriwge múmkinshilik beredi. Soǵan baylanıslı, bizler qartayǵan hám úlken jastağı adamlardı sociallıq tárepten qorǵawın ámelge asırıwdıń aktual máselelerinen birin olardıń turmıs sapasın asırıw mashqalası dep bilemiz.

"Ómir sapası" terminini zamanagóy sóz dizbegine aylandı hám ulıwma hám professional sózlik ushın normativ bolıp esaplanadı. Bul termin túrli ilimiy pánlerdiń máselelerinde qollanıladı. Onıń mánisi bir neshe atributlar menen baylanıslı. Ómir sapası bizdiń dáwirimizdiń fenomeni bolıp tabıladı. Bul fenomen dúnya boylap sociologlar, psixologlar, ekonomistler, filosoflar, shıpkarlar hám basqa qanıgeler tárepinen kórip shıǵıladı hám bul qanıgeler óz pánlerinde ómir sapası boyınsha túrli kóz-qaraslardı islep shıqqan. Mısalı, Úlken Rossiya Enciklopediyasınıń táriypi tiykarında, ómir sapası – bul insan, topar yamasa hár qanday adamlar jámaátınıń fizikalıq, intellektualıq, social-mádeniy rawajlanıwın belgileytuǵın xalıqtıń ob'ektiv hám sub'ektiv turmıs sharayatı dárejesi hám ulıwma xarakteristikası. Mámleket yamasa málim bir aymaq xalqınıń ómir sapasınıń kórsetkishler kompleksi menen de, muǵdarlıq tárepten bahalap bolmaytuǵın basqa belgiler menen de ańlatıw múmkin; ol bir qatar ekonomikalıq, sociallıq, demografiyalıq, ekologiyalıq, tábiyiy-geografiyalıq, texnogenli, siyasiy, etikalıq hám basqa faktorlar menen hám belgilenedi.[13]

Birinshi márte "ómir sapası" túsiniǵı sociologiyada kórip shıǵıla baslandı, birinshi náwbette xalıqtıń túrli toparlarınń turmıs sharayatı hám dáramat dárejesi úylene baslandı. Keń mániste ómir sapası - bul insannıń óziniń jasaw maydanın bahalaw kóz-qarasınıń ózin-ózi ańǵarıw ózgesheligi bolıp tabıladı. Túsiniktiń ózi óz mazmunına kóre kóp qırılı bolıp, insannıń ómiriniń barlıq tarawların óz ishine aladı, sol sebepli ol kóplegen pánlerde hám kórinetuǵın boladı [12]. "Ómir sapası" túsiniǵı ádetde málim bir sociallıq topar aǵzaları retinde málim bir individler ushın turmısliq jağday qanshelli qolay ekenligin xarakteristikalar ushın qollanıladı. Ómir sapası - bul sociologiya, ekonomika, siyasat, medicina hám basqa ayırım tarawlarda qollanılatuǵın túsiniq bolıp, ol insannıń ómiriniń arnawlı bir sharayatlardı hám qásiyetlerin bahalawdı ańlatadı, ádetde onıń bul shártler hám ayırıqshalıqlardan qanaatlandırılǵan dárejesine tiykarlanadı.

"Ómir sapası"nın kóplegen kórsetkishleri ámelde, olardı eki gruppaga bóliw múmkin: ob'ektiv hám sub'ektiv.

Ómir sapasın ob'ektiv bahalaw kriteriyası adamlardıń mıtajlikleri hám mápleriniń ámeldegi normativleri bolıp, olarǵa salıstırǵanda bul mıtajlik hám máplerdiń qanaatlandırıw dárejesin ob'ektiv túrde bahalaw múmkin. Bunday halda, insannıń finanslıq jağdayı (turmıs dárejesi), onıń den sawlıǵınıń jağdayı, turmıs sharayatı, shańaraqqa tiyisli jağdayı hám basqalar пиякедуги.

Sub'ektivlik kóz-qarastan, "ómie sapası" hár bir insan turmıs processinde óz turmısliq tájiriybesin alıwın ańlatadı hám sol sebepli túrli adamlar ózleriniń jasaq ómir sapasın túrli jollar menen bahalaydı. Usınıń menen birge, "ómir sapası" túsiniǵı kóbinese "baxıt" hám "turmıstan qanaatlanıw" túsiniqleri menen ulıwma yamasa onıń bólek tarawları menen baylanıslı.[6]

Kóplegen sociologlardıń pikirine kóre, insannıń ómiriniń joqarı sapası tómendegilerdi ańlatadı:

- jaqsı medicinalıq járdem hám qawipsizlik menen támiyinlengen jeterli dárejede salamat ómir kóriw (turmıs hám den sawlıq ushın saldamlı qawiplerdiń joq ekenligi);
- buyım-zatlar hám xızmetler tutınıwınıń maqul túsetuǵın kólemi, materiallıq baylıqlar menen kepilli dárejede paydalanıw;
- qanaatlandırılǵan sociallıq qatnaslar, saldamlı jámiyetlik dawlar hám erisilgen párawanlıq dárejesine qawiplerdiń joq ekenligi;
- shańaraqtıń párawanlıǵı;
- dúnya hám rawajlanıw haqqında biliw - átirapımızdaǵı dúnya haqqındaǵı ózlik hám ideyalardı qalıplestiretuǵın bilim, tálim hám mádeniy qadıriyatlarga kiriw múmkinshiligi;
- sociallıq mashqalalardı sheshiwde individtiń pikirini esapqa alıw, dúnyanın ulıwma qabıl etilgen suwretin hám insan minez-qulqları qaǵıydaların jaratıwda qatnasıw;
- social tiyislilik, turmıstıń jámiyetlik hám mádeniy barlıq sırtqı kórinislerinde tolıq qatnasıw;

- hár qıylı maǵlıwmatlarǵa, sonday-aq, jámiyettegi jaǵday tuwrısındaǵı maǵlıwmatlarǵa iye bolıw múmkinshiligi;
- qolay jumıs sharayatları, dóretiwshilik hám ózin-ózi ańǵarıw ushın múmkinshilik jaratıw;
- adamǵa túrli ilajlar ushın jeterli bos waqıt qaldıratuǵın ushın bir qansha qısqa jumıs kúni.[4]

Al Jáhán Den sawlıqtı saqlaw shólkemitıń maǵlıwmatlarına kóre, ómir sapası - bul individtiń ózi jasap atırǵan mádeniyat hám qádiriyatlar sisteması kontekstinde, maqsetler, kútiwler, normalar hám uwayımlarǵa muwapıq turıstıǵı óz poziciyasın ózlestiriwi bolıp tabıladı. Ómir sapası insannıń ómirindegi ol ushın zárúrli bolǵan hám oǵan tásir etetuǵın fizikalıq, sociallıq hám sezimiy faktorlar menen belgilenedi. Ómir sapası - bul insannıń óz ishinde de, óz jasaytuǵın jámiyetinde de ózin qolay seziw dárejesi bolıp tabıladı.[3]

Solay etip, joqarıdaǵı ayılǵanlardıń tiykarında Ozbekstanda qartayǵan adamlardıń ómir sapasın esapqa alǵan halda, atap aytqanda, Qaraqalpaqstanda hám, Ozbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A. Karimovtıń aytqan sózlerin eske salıw shárt: «Hár qanday jámiyettiń mádeniy rawajlanıw dárejesi, birinshi náwbette, qartayǵan adamlarǵa itibar hám haqıyqıy ǵamxorlıq menen belgilenedi. Olarǵa húrmet hám sıylasıq kórsetiw mámleketimiz ruwxıy ómiriniń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp tabıladı. Xalıq naqılında ayıladı: «Qartayǵan adamlar bar úyde jaqsılıq hám nur basqaradı»[7]. Sonıń ushında 2015-jıl Birinshi Prezidentimiz baslaması menen “Qartayǵan, úlken jastaǵı áwladqa itibar hám ǵamxorlıq jılı” - dep daǵaza etildi.

Ozbekstan Respublikası Konstituciyası qabıl etilgeniniń 22-jılıǵına arnalǵan saltanatlı jıynalıstıǵı dokladında, I.A. Karimov, ayrıqsha atap aytqanda, bul xalqımızdıń ázeliy qádiriyatların inabatqa alǵan halda, jámiyetimiz árman-umtıwları menen sáy bolǵan, úlken jastaǵı insanlardı múnásip húrmet qılıw hám hár tárepleme qollap-quwatlaw maqsetinde ámelge asırılıp atırǵanın bólek aytıp ótti [5]. Sonıń menen birge, Birlesken Milletler Shólkeminiń Xalıq sanın ólsheytuǵın Shólkemi (UNFPA) maǵlıwmatlarına kóre, qartayǵan adamlardıń ómir sapası indeksi milliy institutlar hám xalıq aralıq shólkemlerden alınǵan statistikalıq maǵlıwmatlar tiykarında esaplanadı. Ol tort tiykarǵı toparǵa birlestirilgen qartayǵan adamlardıń ómir sapası hám párawanlıǵınıń 13 kórsetkish jaǵdayn analiz qılıwdı óz ishine aladı: materiallıq támiyinleniw; salamatlıq jaǵdayı; tálim hám jumıs penen támiyinleniw; jaqsı jasaw sharayatları[2]. Bul kórsetkishler toparları saylanǵan sebebi - olar qartayǵan adamlar hám siyasatshılar tárepien qartayǵan adamlar párawanlıǵınıń tiykarǵı komponentleri retinde belgilengen.

Bul jerde sonı atap ótiw kerek, sociallıq qollap-quwatlaw qartayǵan adamdıń sub'ektiv hám ob'ektiv párawanlıǵı ushın zárúr shárt bolıp esaplanadı. Sonıń ushın sonı atap ótiw kerek, qartayǵan adamlardıń máseleleri tuwrısında maǵlıwmatlardıń jetilmesligi olardı rawajlanıw jobaları hám mámleket siyasatınıń támiyinlewinen úziksiz túrde shıǵarıp taslawı múmkin. Qalaberse, qartayıwdı milliy hám global kún tártibinen turaqlı túrde shıǵarıp taslansa - bul qartayıp baratırǵan dúnya xalqınıń mıtajliklerin qandırıw jolındaǵı eń úlken tosiqlardan biri bolıp tabıladı. Biziń pikirimizshe, qartayǵan adamlardıń ómir sapasın hám párawanlıǵınıń kóp qırlı ózgesheliklerin qamtıp alıw ushın jámiyettegi qartayǵanlardıń sociallıq, ekonomikalıq, mádeniy hám ruwxıy turmısındaǵı roline itibardı qaratuǵa járdem beretuǵın izertlewlerdi sistemalı túrde aparıw kerek, bul da aymaqtaǵı qartayǵan adamlardıń ómir sapasın jaqsılawǵa járdem beredi dep oylaymız.

ÁDEBIYATLAR

1. Альперович В.Д. Старость. Социально-философский анализ / В.Д. Альперович. -Ростов-на-Дону: издательство СКНЦ ВШ, 1998. -С.7.
2. Ворошилова И.И., Пархоменко Р.С. Индикаторы и индексы в оценке качества жизни пожилых людей // Медицинские науки. Клиническая медицина. № 4, 2008. С.43-46.
3. Генеральная Ассамблея ООН: 53-я сессия // <https://www.un.org/ru/ga/53/>
4. Жизнь пожилых людей: особенности и качество // <https://centr-dolgolet.ru/articles/>
5. Каримов И.А. Наша главная цель – решительное продвижение по пути развития, демократического обновления и модернизации страны / Доклад Президента Ислама Каримова на торжественном собрании, посвященном 22-й годовщине принятия Конституции Республики Узбекистан. 9 декабря 2014 года, г. Ташкент // <https://www.norma.uz/uz/raznoe/>
6. Мелёхин А.И. Качество жизни в пожилом и старческом возрасте: проблемные вопросы // Современная зарубежная психология 2016. Том 5. №1. С. 53-63.
7. Наполнить жизнь старшего поколения радостью и содержанием // <https://www.gazeta.uz/ru/2014/12/06/tasks>
8. Население Узбекистана // <https://www.stat.uz/ru/>
9. Постановление Президента Республики Узбекистан от 15 марта 2022 года «О дополнительных мерах по всесторонней поддержке и повышению уровня жизни старшего поколения». Ташкент, 2022 // <https://uza.uz/ru/posts/>
10. Рейтинг стран мира по индексу качества жизни пожилых людей // <https://gtmarket.ru/ratings/global-age-wath-index;WHO.Report on Ageing and Health, 2015. 260 p.>
11. Россет Э. Процесс старения населения, -М., 1968.
12. Суровцева А.К. Клинико-психологическое исследование качества жизни больных депрессивными расстройствами: автореф. дис. ... канд. псих. наук. Томск, 2005. 23 с.
13. Ткаченко А.А. Качество жизни // Большая Российская энциклопедия (2001-2014) // https://old.bigenc.ru/econo_mics/text/2054276
14. 65 yosh va undan katta yoshdagi doimiy aholi soni // <https://www.api.siat.stat.uz/>
15. Щербакова Е.М. Старение населения и устойчивое развитие / Демоскоп Weekly. 2016. №709-710 // <http://demoscope.ru/weekly.pdf>

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы качества жизни в современном обществе. Автором даются определения понятия «качество жизни» зарубежными учеными, ООН, представителями организации HelpAge International, а также автор приводит данные о количестве пожилых в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: старость, пожилые, качество жизни населения, общество старения, проблемы пожилых людей.

Izoh. Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda hayot sifati masalalari muhokama qilinadi. Muallif “hayot sifati” tushunchasiga

xorijlik olimlar, BMT, HelpAge International tashkiloti vakillari tomonidan ta'riflar berib, O'zbekiston Respublikasidagi keksalar soni to'g'risida ham ma'lumotlarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: keksalik, qariyalar, aholi turmush sifati, qarigan jamiyat, keksalar muammolari.

Annotation. This article discusses issues of quality of life in modern society. The author gives definitions of the concept of "quality of life" by foreign scientists, the UN, representatives of the HelpAge International organization, and the author also provides data on the number of elderly people in the Republic of Uzbekistan.

Key words: old age, elderly, quality of life of the population, aging society, problems of older people.

XX АСРНИНГ 50 ЙИЛЛАРИДАГИ НИКОХ ТҶИИДАГИ БАЪЗИ УРФ ОДАТЛАРИМИЗ

Камалова Д. А.

Қорақалпоқ давлат университети

Этнографиянинг назарий муаммолари сирасига кирувчи маънавий маданиятимизнинг асосий қисмларидан бири бўлган оила-никоҳ тўйи масалаларига бағишлаган мутахассисларнинг илмий ишларига И. Жаббаров, К. Шониязов, А. Аширов, А.Бекмуратова[1]ларнинг илмий ишлари мақоланинг услубий асосини белгилашга ёрдам беради.

Инсон ҳаёти давомида турли маросим ва тамошалар гувоҳи бўлади. Маросимлар дунёнинг турли бурчагида турлича нишонланиб келинган. Маросим сўзи араб тилидан - "марсум" сўздан олиган бўлиб чизилган, расм қилинган, одат бўлган каби маъноларини англатади. Маросимлар шартли равишда 3 турга бўлинади. Булар: 1.Оилавий маросимлар; 2. Табиатда рўй берган ўзгаришлар, муайян одат расм русум билан алоқадор маросимлар; 3.Умумхалқ байрами муносабати билан тантанали равишда ўтказиладиган маросимлар. Оилавий маросимлар ҳақида сўз юритилганда уларнинг энг каттаси бўлмиш тўйлар биринчилардан кўз ўнгимизда гавдаланади. Тўй бу - ҳар бир халқнинг маънавиятидан келиб чиққан ҳолда базм тамоша ва зиёфат билан нишонланадиган халқ маросимларининг умумий номидир. Бу ота боболаримиздан қолган бебаҳо маданий-маънавий қадрият бўлиб тирикликнинг шукронаси орзиқиб қутилган эзгу тилақлар, шоду хуррамликнинг рамзий ифодасидир. Тўйлар ҳам ўз навбатида никоҳ тўйи, бешик тўйи, хатна тўйи, ҳовли тўйи, ёш тўйи каби турларга бўлиниб инсон ҳаётининг энг унитилмас онлари ҳисобланади. "Тўй"- атамаси барча даврларда ўз моҳиятини бир хилда сақлаб қолган. Фольклоршунос олим Б. Саримсақовнинг кўрсатишича "тўймоқ", "эл юртга зиёфат бермоқ", "дўстлар дийдорига тўймоқ" маъноларини беради [2, 214]. Тўй сўзини эшитар эканмиз энг аввало никоҳ тўйи кўз олдимизда гавдаланади.

Тўйлар юртимизда ҳам давр ва шароитга қараб турли кўринишларда нишонланиб келинган. Юртимизнинг мустақилликка эришиши натижасида барча инсон омили учун эркинлик шунингдек, маънавий онгимизнинг янада кенгайишига имкон яратилди. Бугунги кунда Президентимиз тамонидан ҳам бу соҳага катта эътибор қаратилмоқда. 2023 йил 22 декабрда Президент бошчилигида Республика маънавият ва маърифат кенгашининг мажлисида ҳам "Ёшлар маънавиятининг ўй-фикрини кенгайтириш, маданиятни юксалтириш бугунги куннинг аҳамиятли масалаларидан бири ҳисобланади"[3] эди. Унда президентимиз тамонидан маънавият умримизда янги куч, ҳаракатга айланиши зарурият эканини алоҳида таъкидлаб ўтди. Маълумки одатда никоҳдан аввал совчилик ва қўл сўраш деб аталган ишлар амалга оширилади. Совчилик- бирор хонадоннинг вояга етган қизини келинликка сўраб бориш одатидир. Бу тўғрида илк маълумотларни VII-VIII асрларда Ўрхун-Энасой битикларида учратамиз. Буюк давлат арбоби Тунюкук (VII) битикдошида "сов" калимаси саб- сўз гап маъноларида ишлатилади." Ирк битиги" (Фол китоби) да эса "саб"- сўз, "сабчи"- хабарчи сўз келтирувчи маъносида қўлланилган [4, 89]. Шунингдек муқаддас динимиз китоблари Қуёни қарим ва ҳадисларда ҳам бу атама батафсил ёритиб берилган. Араб тилида совчилик деган сўз "хитба" деб аталган. Маҳмуд Қошғарий совчи - келин ва куёв орасида бир бирига хабар элтувчи [5, 69] деган маълумотни айтиб ўтган. Совчиликка одатда куёвнинг обрўли, кўпни кўрган, гапга укувли қариндошлари боришган. Одатда совчиликка 2 ёки 3 киши бўлиб боришган. Совчилар қадимда асосан оқ ва қизил от минган ҳолда боришган. Қора отда совчиликка боришмаган сабаби қора отда бориш иш битмаслигига сабаб бўлади деб ҳисоблашган. Совчилар ишни битириб келганларида бўлғуси куёвга "иш битди энди келинга сирға олиб кел" дейишган. Рус шарқшунос ва этнограф олими В.В. Радлов "қадимий туркийларда балогатга етган қизларга сирға тақишади ва улар сирғали яъни қайлик ҳисобланишади" деб ёзиб қолдирган. Никоҳ тўйи XX асрнинг 50-йилларида ҳозирги кундаги замонавий никоҳ тўйлардан анчагина фарқли кўринишга эга булган.

Бу даврдаги тўйларда асосан 400-500 киши атрофда одамлар иштирок этиб, уларининг 60% ортиғи аёллар ташкил қилишган. Тўйларда ёши улуг инсонларнинг ўрни катта аҳамиятга эга. Биламизки никоҳ тўйининг ўзига яраша урф одатлари ва "қонун қоидалари" бор. Қадимда келин ва куёв фотиҳа қилингандан сўнг уларга куёв тарафдан олиб келинган "ширин сув" ичиришган ва уларнинг ҳаёти ҳам мазали ва тотли булишини ният қилишган. Бу "ширин сув" анъанаси ҳозирги кунда сақланиб қолган бўлиб тўй куни дин имомлари тамонидан уларга никоҳ ўқилгач тайёрлаб қўйилган сув ичирилади. Келин ва куёв бу сувни ичгач яқин қариндошлари ҳам бу сувни яхши ниятлар билан ичишади. Одатда келин ва куёв тўй кунига қадар бир бирининг қариндошлари билан учрашиб қолмасликка ҳаракат қилишган. Фотиҳа маросимида куёв тамонидан олиб келинадиган бир қанча нарса ва буюмларни "Қалин моли", "Қалин пули", "Партов", "Сут ҳақи" каби шева сўзлари билан аташган. "Сангсанг пўстин"- бу келиннинг отаси ёки унинг ўрнини

босувчи эркак киши учун бериладиган тўн каби қимматли эркаклар кийими. “Турма билакузук” – бу келиннинг онасига ёки унинг ўрини босувчи аёл киши учун бериладиган қимматбаҳо тақинчоқ.

Куёв ва келин учун “қўрпа тикиш” анъанаси ҳам ўзига хос тартибда амалга оширилиб уни дастлаб ёши улуг серфарзанд онахон ва момахонларимиз бошлаб беришган. Қўрпа орасига уларнинг ҳаёти ширин бўлишини ният қилган ҳолда қанд ва ширинликлар қағози солиб қўшиб тикишган. Тўй куни келин уйида амалга ошириладиган урф одатларимиздан бири бу “ёр-ёр” айтиш маросимидир. “Ёр-ёр”ни ёши улуг қўни қўшни ёки юртнинг кайвони аёллари тамонидан ўзига хос маром билан айтишган. “Ёр-ёр”нинг турли қўшиқлари ва ашулалари ҳар бир элнинг этнографик келиб чиқишига боғлиқ равишда қуйланади.

Тўй куни қарнай ва сурнай наволари остида келин куёв хонадонига келганида уйга киришдан аввал олов атрофида келинни уч маротаба айлантиришган. Бу эса ҳозирги кунимизда келинни олиб келган машина тагига олов ёқиш анъанасига мос келади. Бу одатимизни бизнинг қадимий динларимиздан бири зардуштийлик расм русумларининг бири деб аташимиз мумкин. Амударё тумани “Арна бўйи” МФЙ да яшовчи Бика ая билан суҳбатлашар эканмиз биз тамонларда дея гап бошлайди. Келин келган пайтда куй наволар ила келинни қарши олишиб куёв қариндошлари жўшқин қўшиқларга хурсандчилик ила ракс тушишадилар. Кейин “келин салом” маросими бўлиб бу маросим юртимизнинг бошқа гўшаларидан фарқли равишда тўй куни атай қақирилган суҳандон тамонидан ўтказилади. Келин салом ўтказилиши жараёнида “муриндиқ эна” тамонидан тайёрланган оқ матога солинган оқ қанд, конфет, қоқ эрик ва жийда аралаштирилиб “келин салом” тинглаётганларга тарқатилиб чиқилади. Одатга кўра келин саломни эътибор билан эшитишадилар. “Келин салом” да келиннинг иккита янгаси чимилдикнинг олд тарафида чимилдик тутиб, орқа тарафда эса келиннинг иккита дугонаси чимилдик тутиб туришади. Келин эса ўртада айтилиб ўтилган қариндошларга эгилиб салом беради. Аввало Одам ато ва Момо ҳавога салом беришдан бошланиб шу элнинг номига, шунингдек куёвнинг оламдан ўтган яқин қариндошларига салом бериш билан давом эттирилади. Ўтганларни ёд этмоқ чин ўзбекнинг бурчидир. Кейин куёвнинг яқин ва узок қариндошлари -ю, қўни-қўшнилари ва дўсту биродарларига алоҳида салом бериб бўлингач, “келин салом” якунида эса уй эшиги остонасини муқаддас билиб унга ҳам салом беришади. “Остонаси тиллодан” деган гап бежизга айтилмаган [6]. Келин саломдан кейин келиннинг янги уйида келин-куёв учун ажратилган хонада “чимидиқ” орқасида келин учун тайёрланган қават қўрпача устида то куёвнинг онаси “ўтиришга рухсат деб” айтганига қадар тик ҳолда туради. Бунда куёвнинг онаси келиб “оёғинга қизил сигир”, “ўғлим сеники”, агар кичик ўғил фарзанд бўлса, “сандиғимнинг қалити сеники” каби сўзларни айтиб келинга ўтиришга рухсат беришади. “Чимилдик” одатда хонанинг ўнг тарафи юқори бурчагида оқ ёки гулли матодан тайёрланган гўшанга ҳисобланади. Кўпинча чимилдикқа мевали дарахтнинг ёғочи ёки қўйнинг “ошиғи” қўшиб боғлаб қўйишади. Бунинг ҳам ўзига хос маънолари бор албатта. Чимилдик келинни ёвуз кучлардан ва ёмон кўзлардан асровчи восита ҳисобланган. Чимилдик келиннинг рамзий ҳимоя функциясини бажарган. Янги туғилган чақалоқ учун бешик “янги уй” ҳисоблагани каби чимилдик ҳам келин учун янги уй ҳисобланган. Ҳаттоки манбаларга кўра тўй чимилдигининг матосидан биринчи туғилган фарзанд учун ирим қилиб бешик учун ёпгич, ёстиқ ва қўрпачалар тикишган.

Тошкент ва водий тарафларда тўй куни амалга ошириладиган пояндоз тўшаш анъанаси ҳозирги кунда биз тарафларда ҳам сақланиб қолиган бўлиб бу тўйдан кейинги “куёв чақирди” да амалга оширилади. Пояндоз одатда келин янгалари тамонидан оқ чит мато ва атлас ёки адас матодан тайёрланиб уйнинг кираверишдаги йўлагига тўшалади. Пояндозга аввал куёв кейин куёвнинг яқин дўстлари уларга ҳам тез фурсатларда куёвлик насиб қилишини ният қилиб пояндозга оёқ қўйиб юришади. Одатимизга кўра куёв ва унинг дўстлари пояндозга пул ташлаб кейин устидан юришади. Бу пуллар келиннинг янгаларига пояндоз “ҳаки” ҳисобланади. Энг кейинги бўлиб кирган куёвнинг дўсти ёки келин янга пояндоздаги пулларни олишади. Бунда кўпинча қайси тараф чаққон бўлса, шу тараф пулни олишган. Бу жараёни маросимдаги ёшлар ҳам кизикиш билан тамоша қилишади. Куёв биринчи бор (куёв чақирди куни) қайнота ва қайнонаси билан саломлашганида пул бериб қўришади.

Биз ҳозирги кунимизда унутилиб борилаётган яна бир қанча ўзига хос анъаналаримизни (Амударё тумани Дўстлик 6- берк кучасида яшовчи 1937 йил туғилган) Зарипова Тўлғоной ая билан учрашувимизда билиб олдик. Улардан “вакил ихтиёрини бериш”, “куёв сузилишма”, “белбоғ ечмоқ”, “этик ечмоқ”, “дастурхон йўқотиш”, “қўпир қада” каби кизикарли урф одатларимизни қағозга туширишга ҳаракат қилдик. “Вакил ихтиёрини бериш” -тўй куни куёв тамонидан келин уйига 2 та эркак ва 2 та аёл вакиллар келишган. Куёв тамондан келган бир эркак вакил келиндан “Вакил ихтиёрингни бердингми? деб сўраган. Бу куёв никоҳига олиниши мақсадида сўралади. Кейин келиннинг аёл қариндошлари шу саволи учун бу вакилни қаттиқ дўппослаб уришган. Куёв тарафдан келган вакил барча нарсани инобатга олган ҳолда қалин кийимлардан кийиб келишган. Келин “вакил ихтиёримни бердим” деб айтгандан кейин “эшитдим” деб айтган. Келин дарҳол вакил ихтиёримни бердим деб айтиши ҳам уят ҳисобланган. Вакил эшикдан чиқгунга қадар уни уришда давом этган. “Куёв сузилишма” -тўй куни куёвнинг хонадонига келиннинг янгалари тамонидан куёв ва унинг дўстларига “сузил куёв, сузил куёв” деб тўрт маротаба айтади. Бир қатор турган 5 ёки 7 нафар йигитлар уч маротаба аста эгилиб салом беради. Бу эркакларнинг аёлларни улуғлаши лозимлигини кўрсатувчи анъаналардан бири ҳисобланади. Тўй кунги анъаналардан яна бири “белбоғ ечмоқ”. “Белбоғ ечмоқ” - бу куёвнинг белида мустаҳкам аммо кенгрок қилиб боғланган белбоғни келин янгалари тамонидан ечилиши лозим бўлган анъана ҳисобланган. Белбоғ – 2 ёки 3 мерт оқ чит матодан ичига куёв журналарнинг ҳар бири тамонидан яхшигина пул солиниб қаватлаб ўраб тайёрланган.

Белбоғни ечиш учун иккита янга куёвни хар тарафга торткилашган. Бу қизиқарли жараёни куёв ва келиннинг қариндошлар кузатишган. Келин янгалар белбоғни еча олса уни ичидага пулни олишган. Агар еча олишмаса пулни ололмаган. “Этик ечмоқ” анъанаси ҳам “белбоғ ечмоқ” каби келин янгалари тамонидан куёвнинг атласга ураб кийилган оёғидаги этигини ечиши билан амалга оширилади. Этикни ечиши ҳам кийин булиб, агар уни еча атлас ичидаги пулни олишган.

“Дастурхон йўқотмоқ”- бу тўй куни кўни кўшни, қариндош аёллар тамонидан ажойиб қилиб ўтказилган. Дастурхон ёлғонда кам йўқотилган. Бунда аёллар тамонидан турли шеър ва кушиқлар ҳам айтилган.

Дастурхон учди ҳавога	Дастурхонимни ўзи кўкди	Дастурхонимнинг ўзи қурак
Сарсиға (довруғи) тушди ўвага	Ичидаги нони кўпди	Ичига солганим чўрак
Айтаман “дамком” болага	Уйга борсам бувам сўкди	Тўй бўлса дастурхон керак
Топиб беринг дастурхонимни.	Топиб беринг дастурхонимни.	Топиб беринг дастурхонимни [7]

Шу каби қадимий урф одатларимиз ҳақида эшитар эканмиз, биз ёшлар бу каби анъана ва маънавий меросларимизни кейинги авлодларга етказишимиз даркор. Токи улар тўйларининг ортиқча дабдабасиз ҳам ажойиб ўтказилишини шунингдек, келин ва куёв учун оиланинг нақадар муқаддаслиги ҳақида тушунчалари кенгайтишига ёрдам бера олсин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгашининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2019 йил 14 сентябрдаги “Тўйлар, оилавий тантаналар, маърака ва маросимлар ўтказилишини тартибга солиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қўшма қарорида “Сўнгги йилларда халқимизнинг узоқ йиллик қадриятлари ва анъаналарини ўзида акс эттирган тўйлар, оилавий тантаналар, маърака ва маросимлар ўтказишда шухратпарастлик, ўзини кўз-кўз қилиш, бошқаларининг ижтимоий аҳволини инобатга олмаслик, исрофгарчилик, халқимизнинг урф-одатлари ва анъаналарини менсимаслик каби иллатлар кўзга ташланмоқда” [8] деб атаб ўтилган. Давлатимиз тамонидан чиқарилаётган бу каби қарорлар ижросини таъминлашимиз лозим албатта.

АДАБИЁТЛАР

1. И.Жаббаров. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент. 1994. Б-223, К.Шониязов. К этнической истории узбекского народа. 1974.Б-217-223, А.Аширов. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Тошкент.2007 Б-275, А.Бекмуратова.Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус 1970 Б-250.
2. Саримсақов Б. Маросим фольклори- Ўзбек фольклори очерклари.Т 1988 йил.
3. 2023 йил 22 декабрда Президент бошчилигида Республика маънавият ва маърифат кенгашининг мажлисидаги маърузаси
4. Ахмаджон Аширов. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Т.2007 йил Б-89
5. Маҳмуд Қошғарий Девони лугати турк Т.1960 й Т.- Б 169.
6. Дала ёзувлари. Амударё тумани “Арна буйи” МФЙ да яшовчи 1947 йил тугилган Аҳмедова Бика
7. Дала ёзувлари. Амударё тумани Дўстлик 6- берк кучасида яшовчи 1937 йил тугилган Зарипова Тўлғоной ая
8. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгашининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2019 йил 14 сентябрдаги 2736- III сон қўшма қарори

XX асрнинг 50 йилларидаги никоҳ тўйидаги баъзи урф одатларимиз

Резюме. Мақолада тўй тушунчаси ва Қорқалпоғистон худудида яшовчи ўзбекларнинг XX-асрнинг 50 йилларида никоҳ тўй маросимларидаги баъзи урф одатлар ёритиб берилган. Шунингдек этнографияга оид илмий адабиётлар ва манбалар асосида тўй маросимларини ўтказилиши хар тамонлама таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: маросим, совчилик, тўй, никоҳ тўйи, белбоғ ечмоқ, этик ечоқ, келин салом, ёр-ёр.

Некоторые свадебные традиции нашего народа 1950-х годов XX века

Резюме. В статье дается освещение понятия туй и некоторых традиционных обычаев свадебных обрядов узбеков, проживавших на территории Каракалпакстана в 50-е годы XX века. Также на основе научной литературы и источников, связанных с этнографией, подробно проанализировано проведение свадебных обрядов.

Ключевые слова: обряд, сватовство, свадьба, обряд бракосочетания, снятие обуви, напевы ёр-ёр.

Some wedding traditions of our people in the 1950s of the 20th century

Summary. The article provides an overview of the concept of tuy and some traditional customs of wedding ceremonies of Uzbeks living on the territory of Karakalpakstan in the 50s of the 20th century. Also, the conduct of wedding ceremonies has been analyzed in detail based on scientific literature and sources related to ethnography.

Key words: ritual, matchmaking, wedding, marriage ceremony, removing the belt, removing shoes, yor-yor singings.

UDK: 323.1:328.128 (575.1)

MAHALLIY KENGASHLAR FAOLIYATINI TARTIBGA SOLADIGAN KONSTITUTSION NORMALARNING KONSEPTUAL ASOS SIFATIDA DINAMIKASI

Abduraxmanov S. S.

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti

Kirish. Hozirgi kunda O'zbekiston siyosiy hamda huquqiy tizimida qonun chiqaruvchi hokimiyat vakolatlarini amalga oshiradigan va oliy vakillik organi hisoblanadigan parlament – Oliy Majlisning quyi organlari hisoblanmish xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar kengashlari faoliyatining samaradorligini ta'minlash hamda ularning o'zlariga belgilab berilgan vakolatlar hamda vazifalarini to'laqonli va sifatli bajarilishini ta'minlash muhim hisoblanadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yildagi Oliy Majlisga murojaatnomasida quyidagilarni ta'kidlagan edilar: “Mahalliy ijro organlari, vakillik idoralari hamda mahallaning institutsional asoslarini yanada takomillashtirish lozim. Mahalliy hokimlik va kengashlar bundan 27 yil avval, ya'ni hokimlik instituti joriy etilgan dastlabki paytda qabul qilingan Qonun asosida ishlamoqda. Bu hujjat bugungi islohotlarimiz talablariga mutlaqo

javob bermasligini hisobga olib, uni tubdan yangilash zarur... Qonunchilik palatasi va Senat, Vazirlar Mahkamasi bilan birga 2021-yil 1-aprelga qadar mahalliy ijro va vakillik organlari hamda mahalla instituti faoliyatini tubdan takomillashtirishga oid yangi qonun loyihalarini ishlab chiqsin. Ushbu hujjatlarda hokimlar, ularning o'rinbosarlari va maslahatchilarining vakolat chegarasi, vazifa va funksiyalari aniq belgilanishi lozim". [1] Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020-yil 20-yanvardagi Oliy Majlis Senatining birinchi majlisidagi nutqida haqli ravishda quyidagi fikrlarni bildirgan edi: "Eng achinarlisi, mahalliy kengashlar hududlardagi dolzarb masalalar yechimini topishda o'z vakolatlaridan deyarli foydalanmayapti. Ma'lumki, so'nggi davrlarda, ayniqsa oxirgi uch yilda mahalliy kengashlarning nazorat faoliyatini kuchaytirishga qaratilgan huquqiy asoslar yaratildi. Jumladan, hokim, hokim o'rinbosari, prokuratura, adliya, ichki ishlar, moliya, soliq va sog'liqni saqlash idoralari rahbarlarining hisobdorligi belgilab qo'yildi. Qonunchilikda mahalliy kengashlarga bunday keng vakolatlar berilgan bo'lsada, amalda ularning natijasi ko'rinmayapti". [2] Bu esa o'z-o'zidan mahalliy kengash faoliyatini tartibga soladigan konstitutsion normalarning konseptual asos sifatida o'ziga xos jihatlari hamda rivojlanish dinamikasini tahlil qilish dolzarb masala ekanligini ko'rsatib beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'zbekistonda mahalliy kengash faoliyatining konseptual asoslari va uning o'ziga xos jihatlari bog'liq masalalar Z.Isroilova, S.Adilxodjayeva, Sh.Asadov, D.Bekchanov, A.Dadasheva, Sh.Jalilov, G.Ismailova, A.Yo'ldoshev, G.Malikova, A.Mahmudov, S.Muratayev, X.Odilqoriyev, M.Radjabova, X.Ruzmetov, I.Sobirov, A.To'laganov, I.Xamedov, O.Xusanov, A.Babadjanovlar tomonidan, MDH davlatlari miqyosida V.Avseenko, A.Akmalova, G.Atamanchuk, M.Baglay, V.Baranchikov, G.Barabashev, N.Bandar, V.Bocharov, T.Byalkina, O.Kishakovskaya, R.Muxayev, M.Yegorovalar tomonidan, xorijiy mamlakatlarda esa A.Gerbert, M.Jeffery, A.Tompson, U.Donald, V.Smitburg, Jesse Ribbot, Keys Miller Allin Lokner (AQSH), A.Chandler, J.Kingdom, Stiv Parkinson, Rod Latham, Rojer Kemp (Buyuk Britaniya), Karlos Silva Jan Buchek (Shveytsariya), Maleka Banu, Siddik Kamal (Bangladesh), Orapin Sopchokchai (Tailand) tomonidan yetarlicha hamda atroflicha o'rganilgan.

Muhokama va natijalar. Avvalo, siyosiy institut sifatida mahalliy kengash faoliyatining konseptual asoslari va uning o'ziga xos jihatlari yoritishdan oldin siyosiy institut tushunchasini yoritib o'tishimiz lozim. Xususan, milliy siyosatshunos olimlar X.T.Odilqoriyev va D.X.Razzoqov kategoriya sifatida siyosiy institutlar ijtimoiy subyektlar o'rtasidagi siyosiy munosabatlarni tartibga soluvchi, muayyan subyektlarning manfaatini ko'zlab ish ko'ruvchi davlat, huquqiy, siyosiy, ijtimoiy muassasa va tashkilotlar ekanligini nazarda tutadi. [3.19] Shuningdek, boshqa o'rinda, siyosatda ishtirok etish uchun odamlar va ularning jamoalari tomonidan vujudga keltiriladigan ijtimoiy institutlar va tashkilotlarni siyosiy institut deyish maqsadga muvofiq ekanligi to'g'risida xulosaga kelinadi. [3.93] Ya'ni, yuqoridagi nazariy ta'riflardan kelib chiqib, mahalliy kengash bevosita norma ijodkorligi, nazorat, kontrol, tashkiliy-boshqaruv, axborot olish hamda vakillik funksiya hamda vakolatlarini amalga oshirganligi sababli bevosita siyosiy institut sifatida olishimiz mumkin. Siyosiy institut sifatida mahalliy kengash faoliyatining konseptual asoslari deyilganda, mahalliy kengash faoliyatini tartibga soladigan normativ-huquqiy hujjatlarni tushunishimiz mumkin. Bizga ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 20-apreldagi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi O'RQ-682-son Qonun 3-moddasida normativ-huquqiy hujjat qonunchilikka muvofiq qabul qilingan, umummajburiy davlat ko'rsatmalari sifatida huquqiy normalarni belgilashga, o'zgartirishga yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy hujjat ekanligi belgilangan. [4] Shu bilan birga, ushbu Qonun 6-moddasidan kelib chiqib mahalliy kengash faoliyatining konseptual asoslari deyilganda mahalliy kengash faoliyatini tartibga soladigan quyidagi normativ-huquqiy hujjatlarning turlarini tushunishimiz mumkin: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi; O'zbekiston Respublikasining qonunlari; O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari; vazirliklar va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari; mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari.

Biz ushbu maqolamizda mahalliy kengash faoliyatining konseptual asoslari sirasiga kiradigan konstitutsion normalar sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 4-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralari qayta tashkil etish to'g'risida"gi 496-XII-son, 2003-yil 24-apreldagi "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 470-II-son, 2017-yil 29-avgustdagi "Toshkent shahar xalq deputatlari tuman kengashlariga saylov to'g'risida"gi O'RQ-439-son Qonunlari, ularning o'ziga xos jihatlari hamda rivojlanish dinamikasini tahlil qilamiz.

Bizga ma'lumki, mustaqil O'zbekiston Respublikasida mahalliy kengashlar faoliyati 1992-yil 4-yanvardan boshlab siyosiy hamda huquqiy jihatdan yo'lga qo'yilgan edi. Xususan, 1992-yil 4-yanvardagi O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralari qayta tashkil etish to'g'risida"gi 496-XII-son Qonuni 3-bandiga asosan, O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq hokimlar boshchiligidagi xalq deputatlari viloyat, nohiya va shahar Kengashlari mahalliy ahamiyatga molik barcha masalalarni umumdavlat manfaatlarida hamda Kengash hududida yashayotgan fuqarolarning manfaatlaridan kelib chiqqan holda hal etishi, O'zbekiston Respublikasining qonunlarini, Prezident farmonlarini yuqori davlat idoralarining qarorlarini amalga oshirishi, xalq deputatlari quyi Kengashlarining faoliyatiga rahbarlik qilishi, respublika va mahalliy ahamiyatga molik masalalarni muhokama qilishda qatnashashi belgilab qo'yildi. [5]. 1992-yil 8-dekabrda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilingandan so'ng 1992-yil 4-yanvardagi O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralari qayta tashkil etish to'g'risida"gi 496-XII-son Qonuni o'z kuchini yo'qotdi. Xususan, eski tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 99-moddasida viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo'ysunadigan shaharlardan, shuningdek shahar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, ular davlat va

fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab o'z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etishi belgilandi. Lekin yuqoridagi Qonundan farqli ravishda mahalliy kengashlarning vakolatlari hamda vazifalari aniq konstitutsiyaviy darajada belgilanmadi.

Shuningdek, 1992-yil 8-dekabrda tahriridagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 101-moddasida mahalliy hokimiyat organlari xalq deputatlari quyi Kengashlari faoliyatiga rahbarlik qilishi, xalq deputatlari Kengashlarining vakolat muddati – 5 yil, 102-moddasida tuman va shaharlarning hokimlari viloyat, Toshkent shahar hokimi tomonidan tayinlanishi va lavozimidan ozod qilinishi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanishi, 103-moddasida viloyat, tuman va shahar hokimi tegishli xalq deputatlari Kengashiga viloyat, tuman, shahar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim va dolzarb masalalari yuzasidan hisobotlar taqdim etishi, ular bo'yicha xalq deputatlari Kengashi tomonidan tegishli qarorlar qabul qilinishi belgilab qo'yildi. [6]

O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 24-apreldagi "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 470-II-son Qonuni bilan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 101-moddasidagi "mahalliy hokimiyat organlari xalq deputatlari quyi Kengashlari faoliyatiga rahbarlik qilishi" to'g'risidagi huquqiy norma chiqarib tashlandi, 102-moddasida esa viloyat hokimlari va Toshkent shahri hokimi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tayinlanishi va lavozimidan ozod qilinishi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlanishi; shaharlardagi tumanlarning hokimlari tegishli shahar hokimi tomonidan tayinlanishi va lavozimidan ozod qilinishi hamda xalq deputatlari shahar Kengashi tomonidan tasdiqlanishi; tumanlarga bo'ysunadigan shaharlarning hokimlari tuman hokimi tomonidan tayinlanishi va lavozimidan ozod qilinishi hamda xalq deputatlari tuman Kengashi tomonidan tasdiqlanishi ko'rsatib o'tildi [7]. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 29-avgustdagi "Toshkent shahar xalq deputatlari tuman kengashlariga saylov to'g'risida"gi O'RQ-439-son Qonun 1-moddasiga asosan, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 99-moddasidagi "shuningdek shahar tarkibiga kiruvchi tumanlardan" degan so'zlar chiqarib tashlandi. [8] Ya'ni, ushbu o'zgartirish kiritilgandan so'ng, mahalliy kengashlarni tashkil etilish ma'muriy-hududiy birliklariga shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar ham kiritildi.

2023-yil 30-aprelda qabul qilingan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 120-moddasida xalq deputatlari Kengashiga uning deputatlari orasidan qonunga muvofiq saylanadigan rais boshchilik qilishi, viloyat, tuman, shahar hokimi lavozimini egallab turgan shaxs bir vaqtning o'zida xalq deputatlari Kengashining raisi lavozimini egallashi mumkin emasligi, ayni bir shaxs surunkasiga ikki muddatdan ortiq ayni bir viloyat, tuman, shahar xalq deputatlari Kengashining raisi etib saylanishi mumkin emasligi, yangidan tashkil etilgan ma'muriy-hududiy birliklarda xalq deputatlari Kengashlariga saylov xalq deputatlari Kengashlariga navbatdagi umumiy saylovlarga qadar qolgan davrdan oshmaydigan muddatga o'tkazilishi, 122-moddasida esa xalq deputatlari Kengashlarining 1) tegishli mahalliy budjetlarni ko'rib chiqish va qabul qilish, ularning ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish, 2) hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va aholini ijtimoiy himoya qilish dasturlarini tasdiqlash, 3) hokimni lavozimga tasdiqlash, uning faoliyati to'g'risidagi hisobotlarni eshitish, 4) ushbu Konstitutsiya va qonunlarda nazarda tutilgan boshqa vakolatlarni amalga oshirishi, 126-moddasida xalq deputatlari Kengashi o'z vakolatlari doirasida tegishli hududdagi barcha tashkilotlar, shuningdek mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar qabul qilishi belgilab qo'yildi. [9]

Xulosa. Mahalliy kengash faoliyatining konseptual asoslari sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 4-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to'g'risida"gi 496-XII-son, 2003-yil 24-apreldagi "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 470-II-son, 2017-yil 29-avgustdagi "Toshkent shahar xalq deputatlari tuman kengashlariga saylov to'g'risida"gi O'RQ-439-son Qonunlarini tahlil qilish orqali ularning o'ziga xos jihatlari hamda rivojlanish dinamikasi quyidagilarda namoyon bo'ladi: mahalliy kengashlarni tashkil etilish ma'muriy-hududiy birliklarining o'zgarishi; hokimlarning tayinlanishi va lavozimidan ozod qilinishi xalq deputatlari tuman Kengashi tomonidan tasdiqlanishi amaliyoti o'zgarishi; mahalliy kengashga rahbarlik qiluvchi mansabdor shaxsning o'zgarishi; mahalliy kengashning vakolatlari o'zgarishi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisa Murojaatnomasi, <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlis Senatining birinchi majlisidagi nutqi, 2020-yil 20-yanvar, <https://president.uz/uz/lists/view/3304>.
3. Odilqoriyev X.T, Razzoqov D.X. Siyosatshunoslik: Darslik. –T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. –289 b.
4. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 20-apreldagi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi O'RQ-682-son Qonun, <https://lex.uz/docs/-5378966>.
5. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining mahalliy hokimiyat idoralarini qayta tashkil etish to'g'risida"gi 496-XII-son Qonuni, 1992-yil 4-yanvar, "Xalq so'zi", 1992-y., 6(257)-son; Oliy Kengash Axborotnomasi, 1992-y., 3-son, 146-modd.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 1992-yil 8-dekabr, <https://lex.uz/docs/-20596?ONDATE=08.12.1992>.
7. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi 470-II-son Qonuni, 2003-yil 24-aprel, <https://lex.uz/docs/-41098>.
8. O'zbekiston Respublikasining "Toshkent shahar xalq deputatlari tuman kengashlariga saylov to'g'risida"gi O'RQ-439-son Qonun, 2017-yil 29-avgust, <https://lex.uz/docs/-3320970>.
9. Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023-yil 30-aprel, Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son, <https://old.lex.uz/docs/-6445145>.

Mahalliy kengashlar faoliyatini tartibga soladigan konstitutsion normalarning konseptual asos sifatida dinamikasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida mahalliy kengashlar faoliyatini tartibga soladigan konstitutsion normalarning konseptual asos sifatida o'ziga xos jihatlari hamda rivojlanish dinamikasi normativ-huquqiy hujjatlar kesimida atroflicha tahlil hamda muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: mahalliy kengash, siyosiy institut, konseptual asos, mahalliy vakillik, mahalliy ijro.

Динамика как концептуальная основа конституционных норм, регулирующих деятельность местных советов

Аннотация. В данной статье анализируются и подробно рассматриваются в разделе нормативных правовых документов конкретные аспекты конституционных норм, регулирующих деятельность местных советов в Республике Узбекистан, как концептуальная основа и динамика развития.

Ключевые слова: местный совет, политический институт, концептуальная основа, местное представительство, местное исполнение.

Dynamics as a conceptual basis of the constitutional norms regulating the activity of local councils

Abstract. In this article, specific aspects of the constitutional norms that regulate the activities of local councils in the Republic of Uzbekistan as a conceptual basis and the dynamics of development are analyzed and discussed in detail in the section of regulatory legal documents.

Key words: local council, political institution, conceptual framework, local representation, local execution.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТИНИНГ СИЁСИЙ, ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ Астанов А. Р.

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Кириш. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлардан кўзланган мақсад инсон кадри устувор бўлган жамият ва халқпарвар давлат барпо этиш, халқимиз учун обод ва фаровон ҳаёт қуриш, илғор ривожланган мамалакатлар сафидан мустаҳкам ўрин эгаллашдир. Ислохотларнинг самараси, креатив фикрловчи кадрларга, яъни давлат фуқаролик хизматчиларига бевосита боғлиқ. Шу нуқтаи назардан қараганда, бугунги кунда халқимиз ҳаётини енгил қиладиган, ҳар бир фуқаро кайфиятига бевосита таъсир кўрсатадиган давлат фуқаролик хизмати тизимини ислоҳ қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу сабабли давлат бошқаруви аппаратида олиб бориладиган ислохотлар, биринчи навбатда, давлат фуқаролик хизматининг тўғри ташкил этилиши ва самарали амалга оширилишини талаб этади. Ҳуқуқий мустаҳкамланган, шаффоф ва замон талабига мос равишда ташкил этилган давлат фуқаролик хизмати мамлакат аҳолисида унга нисбатан ижобий тасаввурларни шакллантиради. Давлат номидан фаолият олиб бораётган хизматчига қараб давлатга ёки давлат бошқаруви аппаратида баҳо берилади. Шу сабабли, ҳар бир мамлакатда давлат фуқаролик хизматининг қандай шаклланиши, яъни ташкилий-ҳуқуқий асослари катта аҳамият касб этади.

Тадқиқот методологияси. Давлат фуқаролик хизматининг тўғри ташкил этилиши давлатда қабул қилинадиган қонун ҳужжатларига ҳам боғлиқдир. Чунки, давлат фуқаролик хизматидаги муносабатларнинг қанчалик мукаммал ҳуқуқий тартибга солинганлик даражаси унинг мазмуни ва амалдаги ҳолати ҳамда самарали такомиллаштириш белгилаб беради. Жумладан, давлат фуқаролик хизматини ташкил этиш масаласи бўйича энг муҳим норматив-ҳуқуқий ҳужжат Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. Янги таҳрирда қабул қилинган конституциянинг 37-моддасига кўра Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эгадирлар. Давлат хизматини ўташ билан боғлиқ чекловлар қонун билан белгиланади[1] деб белгилаб қўйилган. Айтиш лозимки, давлат хизматига киришда тенг ҳуқуқлилик деганда – барча фуқаролар учун тенг имкониятлар дегани. Бу давлат хизматига киришда номзодларга жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий-назар, ҳуқуқларининг тенглиги қафолатидир. Давлат хизматига ишга киришда одам ажратмасдан, барчага бир кўз билан қаралади, “фалончини ўғли”, “пистончини жияни” бўлганлиги учун унга устунлик бериш каби салбий ҳолатларга йўл қўйилмайди. Энг асосий мезон – профессионаллик, яъни қанчалик даражада ўз касбини чуқур билишидир. Албатта, бу ўринда давлат хизматини чинакам халқчил қилиш йўлида нафақат миллий тажрибани шакллантириш, балки халқаро стандартларни миллий қонунчилигимизга имплементация қилинаётгани катта аҳамиятга эга.

Жумладан, конституция даражасида киритилаётган ушбу мазмундаги норма бир қатор халқаро ҳужжатларда акс этган бўлиб, давлат фуқаролик хизматига киришда умуминсоний принциплар белгиланган. Жумладан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 21-моддасини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Унга мувофиқ: “Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллар воситаси орқали ўз мамлакатини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқига эга. Ҳар бир инсон ўз мамлакатада давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эга. Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши лозим; бу ирода даврий ва сохталаштирилмаган, ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқидан яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа қийматли шакллар воситасида ўтказиладиган сайловларда ўз аксини топиши лозим”[2]. Шунингдек, 1966 йилда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 25-моддасида: “Ҳар бир фуқаро ҳеч бир айирмачиликсиз, жумладан, irqи, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, туғилиши ёки ўзга ҳолатидан қатъи назар: а) ҳам бевосита, ҳам эркин сайланган вакиллар орқали давлат ишларини бошқаришда қатнашиш; б) ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида, яширин овоз бериш орқали ўтказиладиган ва сайловларнинг эркин ҳолдаги хоҳиш-иродасини таъминловчи чинакам даврий сайловда овоз бериш ва сайланиш; в) ўз мамлакатада умумий шартларда давлат хизматига киришда тенгликка йўл қўйиш каби ҳуқуқ ҳамда имкониятларга эга бўлиши

керак”[3], деб кўрсатилган. Шунингдек, Буюк Британия, Германия, Швейцария, Грузия, Малайзия каби ривожланган давлатларнинг бош қомусида ҳам давлат хизматига оид қоидалар белгиланган.

Янгиланаётган конституцияда давлат хизматига киришда тенг имконият ва ҳуқуқнинг белгиланиши натижасида: **биринчидан**, фуқароларга давлат хизматига киришда ортиқча талаблар қўйилишининг, коррупциявий ҳолатлар, маҳаллийчилик, таниш-билишчилик, қариндош-уруғчилик каби иллатларнинг олдини олади; **иккинчидан**, давлат хизматининг жозибадорлигини оширишга, ўз навбатида давлат органлари фаолияти самарадорлиги, хизмат кўрсатиш сифатини оширади; **учинчидан**, давлат хизматида кадрларнинг хизмат бўйича ўсиб бориши билан боғлиқ фаолиятда номзодларни адолатли баҳолаш, улар орасидан энг муносибларини танлашга қаратилган “меритократия” тамойили қўлланилиши белгилаб берилди. Бир сўз билан айтганда, бу каби жараёнлар нафақат қонун ва қонун ости ҳужжатларида, балки бош қомусимизда мустақамланиши ушбу йўналишдаги ишларнинг фундаментал жиҳатдан такомиллашуви натижасида давлат хизматининг рақобатдошлигини, очиклигини ва профессионаллигини оширишга хизмат қилади.

Шунингдек, давлат фуқаролик хизматини ташкил этишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардан бири, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони[4] дейиш мумкин. Мазкур фармонга асосан, давлат хизмати тизимини ташкил этиш ва фаолият кўрсатишининг асосий тамойиллари, давлат хизматининг кадрлар таркибини шакллантириш, давлат хизматига ишга ўтиш, хизматни ўташ ва хизматдан кетиш масалалари, бу борадаги қарорлар тартибга солиниши кўзда тутилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2017 йилнинг 8 сентябрида имзоланган “Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5185-сон Фармон[5] давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилишнинг олти асосий йўналишини белгилаб берди. Улардан бири профессионал давлат хизматларининг самарали тизимини шакллантиришдан иборатдир. Унга кўра, давлат хизматини ташкил этиш, шу жумладан, давлат хизматчиларининг ҳуқуқий мақоми, классификацияси, хизматга қабул қилишнинг шаффоф механизмлари (танлов асосида), кадрлар захирасини шакллантириш, хизматни ўташ, ахлоқ нормаларига риоя этилишини таъминлаш масалаларини тартибга солиниши назарда тутилган эди.

Шунингдек, давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев 2017 йил 22 декабрь куни Парламентга қилган Мурожаатномасида[6], “Бугунги кунда жамият ҳаётидаги мавжуд муаммоларни самарали ечиш, кенг қўламли ислохотларни изчил давом эттириш зарурати давлат бошқаруви соҳасида мутлақо янги тизим яратишни тақозо этмоқда. Ўйлаётганимиз, бунинг учун “Давлат хизмати тўғрисида”ги қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш вақти келди”, – деб таъкидлагани бу соҳадаги ислохотларнинг илк қадами бўлди, десак муболаға бўлмайди.

Шундан сўнг, мамлакат Президентининг мазкур ташаббуслари билан юртимизда давлат фуқаролик хизмати ҳуқуқий асосини ишлаб чиқиш ва уни ривожлантиришга масъул органни ташкил этиш юзасидан пухта ўйланган, чуқур таҳлил ва ўрганишларни ўзида акс этган ишлар олиб борилди.

Натижада, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 3 октябрь куни қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони[7] билан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги ташкил этилди. Шунингдек, хорижий мамлакатларнинг муваффақиятли тажрибалари кенг ўрганилиб, навбатдаги муҳим қадам давлат фуқаролик хизмати соҳасидаги муносабатларни тартибга солишчи “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонун лойиҳаси ишлаб чиқилди. Бу эса давлат фуқаролик хизмати соҳасини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш борасидаги ишларга алоҳида эътибор қаратилаётганини намоён этади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни лойиҳаси ишлаб чиқилиши жараёнида кўплаб хорижий мамлакатларнинг тажрибалари ўрганилди. Хусусан, АҚШ, Буюк Британия, Россия Федерацияси, Арманистон, Беларус, Қозғистон, Қирғизистон Республикалари, Украина, Германия Федератив Республикаси, Япония ва яна бир қатор давлатларнинг норматив ҳужжатлари пухта таҳлил қилинди. Ушбу саъй-ҳаракатлар натижасида узоқ йиллардан буён қўйилаётган давлат фуқаролик хизматчиларининг ҳуқуқий мақоми белгиланган қонун 2022 йил 8 август куни Ўзбекистон Республикасининг “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги ЎРҚ-788-сон Қонуни[8] давлат фуқаролик хизмати соҳасидаги муносабатларни тартибга солишчи муҳим ҳужжат бўлди.

Мазкур Қонун 10 боб, 64 моддадан иборат бўлиб, давлат хизмати ва давлат фуқаролик хизматчиларининг жамиятдаги мавқеини оширишга қаратилган давлат хизмати институтининг ҳуқуқий асосини яратди.

Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми. Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми – унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари йиғиндиси ҳисобланади. Давлат фуқаролик хизмати лавозимларининг давлат реестрига киритилган лавозимларда фаолият юритаётган фуқаролар давлат фуқаролик хизматчилари деб юритилади. Фуқаро давлат фуқаролик хизмати лавозимига тайинланган пайтдан этиборан давлат фуқаролик хизматчиси ҳуқуқий мақомига эга бўлади ва фаолияти тугатилиши муносабати билан уни йўқотади. Ушбу қонуннинг 3-боби давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми белгилаб берувчи нормалардан иборат бўлиб улар қуйидаги нормаларни ўз ичига олади.

Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми

Давлат фуқаролик хизмати лавозимида ўз фаолиятини амалга ошираётган
Ўзбекистон Республикаси фуқароси **давлат фуқаролик хизматчисидир** (10-модда).

Ҳуқуқлари (11-модда)	Мажбуриятлари (12-модда)
ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда иш ҳақи олиш, алоҳида хизматлари учун рағбатлантирилиш	Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси , қонунлари ва бошқа қонунчилик ҳужжатларига, давлат фуқаролик хизматини ўташ билан боғлиқ бошқа қоидаларга ва чекловларга риоя этиши
мунтазам маънавиятини ошириб бориш, ушбу даврда лавозимининг ва иш ҳақининг сақланиб қолиши	манфаатлар тўғрисидаги йўл қўймаслиги, бегараз бўлиши, шубҳа тўғрисидаги ҳаракатлар(сизлик), камситиш, ноҳилислик ёки қимгадир нисбатан алоҳида муносабатдан тијилиши
бепилланган тартибда меҳнат шартномасига ўзгартишлар киритиш ва шартномани бекор қилиш	ўз хизмат мавқеидан шахсий ва бошқа ғайриқонуний мақсадларда фойдаланмаслиги ва фуқароларнинг фаолиятига қонунга хилоф таъсир кўрсатилишига йўл қўймаслиги
лавозим йўриқномаси ва бошқа ҳужжатлар билан танишиш, меҳнатни муҳофаза қилиш талабларига мувофиқ бўлган иш ўрнига эга бўлиш	сирни ташкил этувчи маълумотларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги талабларга риоя этиши, олинган маълумотларни ошкор қилмаслиги , шу жумладан фаолияти тугатганидан кейин ошкор этмаслиги
иш вақтининг давомийлигини белгилаш, ҳафталик, байрам кунлари ва меҳнат таътилида дам олиш, ҳуқуқий ва иқтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиниш	даромадлари ва мол-мулки тўғрисидаги декларацияни тақдим этиши, давлат мулкнинг бут сақланиши ва фақат хизмат мақсадларида фойдаланиши
органининг қонунга хилоф қарорлари ва мансабдорларнинг ҳаракатлари устидан шикоят қилиш, ноконуний топшириқ ва талабларни бажаришдан бош торттиш	
ўзининг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўси раҳбарият ҳамда мансабдор шахслар томонидан ҳурмат қилиниши, хизматини ўташ вақтида етказилган моддий зарарнинг ўрни қоплатиши ва маънавий зийннинг компенсация қилиниши	

Давлат фуқаролик хизматини ўташ билан боғлиқ чекловлар



Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, бугун давлатни барқарорлаштириш билан бирга жамиятни фаоллаштириш, давлат хизматчисининг жамиятга ижобий муносабатини шакллантириш, халққа хизмат қилиш, одамлар розилигини олиш, ҳалоллик, адолатни мустаҳкам ўрнатиш борасидаги замонавий ёндашувга бўлган ижтимоий эҳтиёж кучайди. “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши Президентимиз илгари сураётган халқпарвар сиёсатнинг яна бир амалий тасдиғи бўлди.

Юртимизда сўнгги йилларда халқ манфаатлари йўлида амалга оширилаётган ислохотлар ўзининг амалий натижасини бермоқда. Давлат органлари “Инсон – жамият – давлат” тамойили асосида янгича ва халқчил тизимда ишлашни бошлади. Давлат бошқаруви ва давлат хизматчилари оддий одамларга яқинлашди. Халқни эшитиш, муаммоларни тезкор ҳал қилиш тизими йўлга қўйилди. Мазкур тизимни мустаҳкамлаш учун эса муҳим ҳуқуқий асос қабул қилиниши керак эди. Давлат фуқаролик хизмати соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат бўлган “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги қонун бу борадаги муҳим дастуриламал ҳужжат бўлгани шубҳасиз.

Ўзбекистоннинг янгиланган сиёсати жамиятда адолат ва қонун устуворлигини олий даражага кўтариш, замонавий давлат бошқарувини жорий этиш, давлат хизматини халқчил қилишга қаратилган аниқ мақсадларга таянмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 01.05.2023 й., 03/23/837/0241-сон // <https://lex.uz/docs/6445145>.
2. <http://constitution.uz/uz/pages/humanrights>.

3. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида фармони. // <http://lex.uz/docs/3107036>
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида фармони. // <http://lex.uz/docs/3331174>
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Парламентга қилган Мурожаатномаси 2017 йил 22 декабрь.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2019 йил 3 октябрдаги Фармони.
8. 2022 йил 8 август куни Ўзбекистон Республикасининг “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги ЎРҚ-788-сон Қонуни

Янги Ўзбекистонда давлат фуқаролик хизматининг сиёсий, ҳуқуқий асослари

Annotatsiya. Ушбу мақолада давлат хизмати соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, давлат хизматини ташкил қилишда конституциянинг аҳамияти, конституциявий принциплар ва уларни амалиётга татбиқ этиш, давлат хизмати ва давлат фуқаролик хизматининг ўзаро алоқадорлиги, “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги қонун лойиҳасининг моҳияти, давлат хизматининг ҳуқуқий асослари давлат бошқаруви аппаратида олиб бориладиган ислохотлар, давлат фуқаролик хизматининг тўғри ташкил этилиши ва давлатда қабул қилинадиган қонун ҳужжатларининг самарали амалга оширилиши, давлат фуқаролик хизматидаги муносабатларнинг қанчалик мукаммал ҳуқуқий тартибга солинганлик даражаси таҳлил қилинган.

Kalit soʻzlar: Ислохотларнинг самараси, давлат фуқаролик хизмати, меритократия, коррупциявий ҳолатлар.

Political and legal basis of state civil service in new Uzbekistan

Abstract. In this article, the reforms implemented in the field of public service, the importance of the constitution in the organization of public service, constitutional principles and their implementation, the interrelationship of public service and public civil service, the essence of the draft law "On State Civil Service", the legal basis of public service, public administration the reforms carried out in the apparatus, the correct organization of the state civil service and the effective implementation of the laws adopted in the state, the level of perfect legal regulation of relations in the state civil service.

Key words: Effect of reforms, public civil service, meritocracy, corrupt situations.

Политико-правовые основы государственной гражданской службы в новом Узбекистане

Аннотация. В данной статье рассматриваются реформы, реализуемые в сфере государственной службы, значение Конституции в организации государственной службы, конституционные принципы и их реализация, взаимосвязь государственной службы и государственной гражданской службы, сущность законопроекта «О Государственная гражданская служба», правовые основы государственной службы, государственное управление, реформы, проводимые в аппарате, правильная организация государственной гражданской службы и эффективное выполнение законов, принятых в государстве, уровень совершенного правового регулирования отношений. на государственной гражданской службе.

Ключевые слова: Эффект реформ, государственная гражданская служба, меритократия, коррупционные ситуации.

THE CONCEPT OF "CONVENIENCE INDEX" AND ITS USE IN MODERN GEO-URBAN STUDIES

Jumakhanov Sh.Z., Nematova M. A.

Namangan State University

Introduction. In the conditions of the market economy, cities play an important role in shaping the national economy, culture and social life of the country. Consequently, as the population of cities continues to grow, so do the problems associated with providing a comfortable and sustainable urban environment for residents. In this regard, it is important to study the concept of “convenience index” in geo-urban studies from an economic geographical point of view. Convenience of the urban environment covers a wide range of aspects, including the quality of infrastructure, availability of services, level of environmental pollution, level of safety and opportunities for social activity. The “Convenience Index” is the level of accessibility and availability of various services, infrastructure and resources for residents in a city. It is an evaluative category, in which factors such as public transport, the quality of the road network, the presence of green spaces, health care facilities, educational institutions, shops and other facilities are taken into account as evaluative criteria. Also, the “convenience index” is the creation of a socio-economic environment that provides a high quality of life for the population, makes the city more attractive for living, working and recreation, and ensures its sustainable economic development. Therefore, the rapid development of cities is mainly related to the industrial revolution. The construction of many plants and factories, the improvement of the function of cities, and the increase in the demographic load have led to the increase of cities and changes in their configuration. In Uzbekistan, large-scale research work is being carried out on the development and implementation of the urban reconstruction and comfort index.

Goals and tasks of work . The main goal of the research work is to determine the criteria of the concept of “convenience index” in modern geo-urban studies and to make recommendations for the development of urban development strategies based on the analysis of the projects of urban research organizations. To achieve this goal, the following tasks are defined in the work: –criteria and defining the main principles that determine the “convenience index” of cities; to study the criteria large megacities for assessing the level of comfort for living in cities; consists of developing criteria for assessing the convenience of the Namangan city which is the focus of this research.

Research methodology. The principles of territoriality, complexity, historicity, ecological and democentrism and methods such as cartographic, system-content, historical-geographical analysis, geographical comparison, statistical analysis were used in this article.

The level of study of the topic. The theoretical and methodological issues of urban geography and geo-urbanism have been scientifically researched by both foreign and local experts. In particular, scientists such as G.M.Lappo[4],

I.M.Mayergoz[5], R.Murphy, M.Pacione[6], E.N.Pertsik[3], one of the world's largest representatives of the science of geourbanism, studied the formation, functional types, classification, configuration, structure and socio-economic of cities, conducted their own research on development. D.N.Ganchenko and Y.A.Tarzanova[2] evaluated the concept of "comfortable urban environment" from the point of view of the construction industry as a space that meets the needs of citizens at a high level. In this regard, E.A.Razomasova [9] emphasized that the creation of a comfortable urban environment consists in improving, modernizing and improving the quality of living conditions. In this article to assess the comfort level of the Namangan city the questionnaire was conducted using IT technologies through the sociological research method docs.google platform and is evaluated.

The main part. The human factor is the main criterion that determines the level of comfort in cities, whether it is acceptable or unacceptable. Determining the city's convenience index is based on established criteria, and a special algorithm is created using indicator data. As a result of the calculations, it is determined whether a certain area is suitable or unsuitable for the specified purpose. Conducting this research is important for monitoring the urban environment, identifying its issues, and improving the level of comfort through recommendations.

It takes into account various factors that determine amenities in an urban area.

1) *public transport* - a well-developed public transport network provides residents with convenient access to various parts of the city. In particular, such amenities include metro, buses, trams, bicycle paths, etc.;

2) *infrastructure for pedestrians and cyclists* - creation of safe and convenient pedestrian paths and bicycle paths will help to increase the activity of the population, reduce pollution and reduce the flow of cars;

3) *green areas and recreational parks* - the presence of recreational parks, green areas, botanical gardens, and other green areas allows residents to enjoy nature, enjoy outdoor recreation, and improve the ecological condition of the city;

4) *public recreation and entertainment places* - restaurants, cafes, theaters, cinemas, museums and other cultural and entertainment places create opportunities for communication, recreation and cultural development;

5) *educational institutions* - the existence of schools, lyceums, colleges, universities, libraries and other educational institutions allows the residents of the city to get knowledge and education;

6) *healthcare institutions* - hospitals, polyclinics, pharmacies and other medical institutions provide the population with the opportunity to use healthcare services;

7) *trade infrastructures* - the presence of shops, supermarkets, markets and other trade centers allows the use of goods and services necessary for everyday life;

8) *labor and business infrastructures* - office buildings, business parks, business centers and other objects provide jobs, business development and economic development of the city.

These facilities not only meet the basic needs of the population, but also help to create a sustainable, developed and pleasant urban environment in cities (Figure 1).

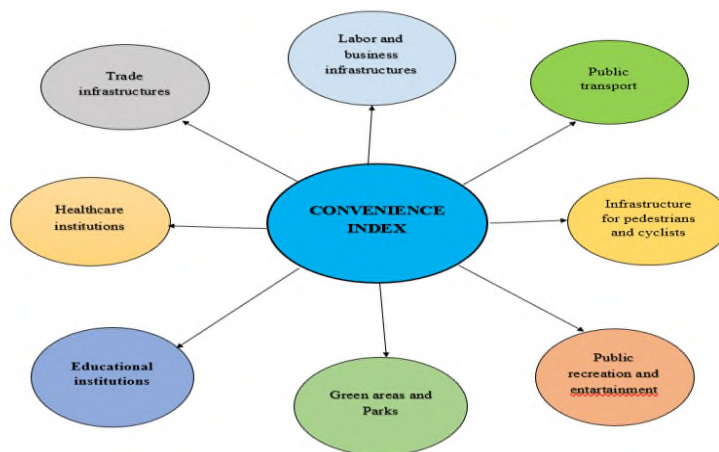


Figure 1. Convenience index of the urban area

Note: The drawing was created by the authors

A comfortable urban environment allows city residents to live a comfortable and quality life, to organize a safe and healthy lifestyle. The level of comfort of the urban environment affects the physical health of the residents, as well as their state of fatigue and stress. In addition, the establishment of green zones in the formation of the "comfort index" of the city is also of great importance. It should be at least 30-50 m² per capita. It takes four trees to produce enough oxygen for one person for a day. In particular, 1 hectare of trees cleans 18 million m³ of air per year on average. The trees on this area absorb 220-280 kg of carbon dioxide from the air in the hot season, trap 70 tons of dust per year, and release 180 tons and 220 kg of oxygen into the atmosphere. Avenues of trees and greenery provide shade and coolness on hot days and retain moisture in the soil. Due to this, the temperature in city parks is slightly cooler (2-4 °C), and air humidity is higher (13-14%) than in roads and avenues. Each square meter of green meadows in the avenues 200 g contributes to the cooling of the air by evaporating water per hour [8].

In addition, greenness in trees and greenery calms a person's psyche, reduces the time it takes to restore labor activity by 60%, increases endurance by 15%, increases concentration of thoughts. Accordingly, it is better not to have parks 2-3 km away, district parks 1.5 km away, children's parks 1 km away, flower gardens, and green avenues 400-500

m away from the residence. It is also important to expand green zones around cities. These regions help to organize the recreation of city residents, improve the microclimate of the city, and ensure clean air. The scale of these regions should be established according to factors such as the size and function of cities. It is not appropriate to expand existing settlements, build new ones, or place industrial enterprises in these regions. Only recreation and health facilities, tourism, zoological and botanical gardens can be established in them.

Global cities such as Tokyo, New York, London, Vancouver, and Moscow have transformed into green parks due to the increasing focus on greening in many cities. This had a very positive effect on the city's eco-environment [8].

Trees are also important in reducing noise in cities. Between industrial areas and residential areas, established tree groves between residential buildings and busy roads reduce noise by 20%, while wide bushes and tree-lined avenues reduce noise by 10-12 dB. It has been found that constructing residences 200 m away from roads reduces the noise level by 20 dB. For example, air pollution, increased noise levels, poor water quality, and road conditions create multiple issues for the city's population. As a result, it adversely affects the health of permanent residents, resulting in cardiovascular and respiratory diseases. Proportionately, trees and plants, which are necessary to achieve an ecologically clean environment, will also have negative consequences, as green spaces will decrease due to the construction of infrastructures and the expansion of roads. In order to eliminate these emerging problems, it is necessary to implement continuous monitoring of the urban environment in the city.

Comfort is necessary conditions for a person and their life, for example, the higher the humidity in the air, the stronger the hot temperature affects the person. A relative humidity of 50 percent and an air temperature of 16-18°C create favorable conditions for the human body. Air temperature is 24°C, relative humidity is 44-60 percent, wind speed is 0.7-1 m per second, creating very comfortable conditions for the human body [7].

Clean air, green spaces, quality infrastructure, clean drinking water, wide, clean and smooth streets, quality roads, and institutions that promote an active lifestyle and ensure the health of the population should be taken into account as the main factors that increase the comfort of living in the city. High-quality urban environment, variety and quality of services attract tourists. As a result, the economy of the city will develop and new jobs will be created. Certain obstacles can be encountered in creating a comfortable environment in cities. One of them is reducing the noise level in cities. In order to prevent this problem, it is necessary to implement the following complex measures, which are connected with each other: - wide use of sound-absorbing devices and materials in urban construction and architecture; - creating noiseless transport (improving the use of electric cars, bicycles, smart scooters). Several criteria have been developed to assess the level of living comfort in cities worldwide. Among foreign methods, the following can be distinguished:

The Arcadis Sustainable Cities Index offers a new perspective on quality of life indicators based on three main criteria. Cities around the world are placed in three main columns according to specific indicators, including social, global, and economic ratings: 1). "Social rating" measures social indicators, including the quality of social infrastructure in a city. Europe is the clear leader in this indicator, with Western European cities occupying 15 of the top 20 places. Major Asian cities such as Seoul, Singapore and Tokyo are among the top 10 cities. This ranking shows the ranking of the world's cities by taking into account the evaluation of people and their quality of life.

2). "Global rating" takes into account environmental factors, mainly places cities with an ecologically clean environment at the top and evaluates them as livable. European cities monopolize these ranking positions. According to the 2022 report, cities such as Oslo, Paris, Stockholm, Copenhagen, Berlin, London, Antwerp, and Rotterdam have a high natural environment.

3) "Economic rating" - evaluates the business environment and economic indicators. Cities with high economic potential, a high share of the working population, and high levels of work quality are given a rating. US cities lead the way. But the cities with this rating have a relatively low score in terms of social rating and global rating [10].

The 5th edition of the Arcadis Sustainable Cities Index (Arcadis Sustainable Cities Index) for 2022 is recognized as the most comprehensive and in-depth analysis of urban sustainability and the key to unlocking urban prosperity and improving the quality of life. Arcadis Sustainable Cities Index-2022 ranks 100 cities of the world in these three pillars based on 51 indicators on 26 indicator topics under the three pillars of sustainability: planet, people, and profit. According to the given indices, the total is evaluated on a 360-point system. Depending on the final score, the quality of the urban environment is determined: if the index is from 0 to 180 points, it is considered to have an unfavorable urban environment, and if it is above 180 points, the urban environment is considered favorable. According to the results of 2021, the city of St. Petersburg was evaluated with 256 points. In the evaluation of this city, conclusions are based on 6 criteria [1]. According to the results of the research, the Norwegian city of Oslo ranked first in the Top 5 cities in the ranking of the best cities to live in the world.

The Economist Intelligence Unit's (EIU) Global Liveability Index measures livability, to determine which places around the world have the best quality of life. The main purpose of the livability rating is to determine the difficulties that a person can face in any situation. As a result, cities can be directly compared. Each city is rated according to a comfort rating based on more than 30 qualitative and quantitative indicators [11]. There are five broad categories of factors: stability, healthcare, culture and environment, education and infrastructure, which serve as the main criteria.

Each factor in the city is rated as acceptable, tolerable, inconvenient, unacceptable or intolerable. Quality scores are awarded based on the opinions of in-house analysts and in-town contributors. For quantitative indicators, the ranking is relative based on a range of external data. The evaluation of a total of 173 cities is based on the above indicators. Points are assigned according to the indicators, from 1 to 100 points. Then 1 point - 100 points from unbearable level is considered the most acceptable for living. In 2019, the Russian Federation approved a project on the methodology of the urban environmental quality index. With his help, for the first time, the situation throughout the

country was analyzed. The index revealed that the urban environment is comfortable for residents in 23.5% of Russian cities. 1,100 cities in Russia were studied, and the results of 2020 showed positive changes in 816 cities, with improvements in indicators and indices particularly in 3 criteria. Along with the CIS countries, Russia also evaluates The 6 most populated cities are evaluated based on 6 criteria and 36 indicators. In this scenario, the total score is 360 points, and to classify the urban environment as comfortable, the accumulated score must be 180 points or above. Indicators of cities with an unfavorable living environment are set from 0 to 180 points. Indicators of the city environmental quality index are evaluated according to 6 criteria that are important for city residents. They are as follows: **Criterion I** : safety - is to determine the level of security of designated places and identify potential threats to human life and health.

Criterion II : Accessibility – assessment of accessibility and accessibility of the city for all groups of users in the existing space, including people with reduced mobility.

Criterion III : environment and health - allows to assess the current state of the environment in the city, as well as to determine the extent to which the use of city infrastructure meets the goals of preservation and, if necessary, restoration of the city's eco-environment.

Criterion IV : originality and variety - the uniqueness and functional diversity of the urban appearance, planning and architectural variability of buildings within the city.

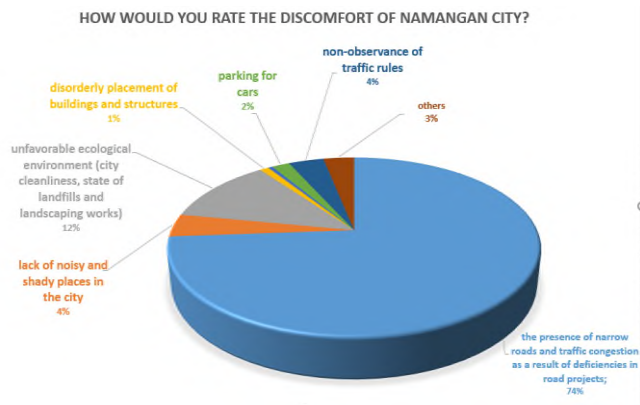
Criterion V : modernity and relevance of the environment - to assess the city in terms of the opportunities it provides to the population, to determine the extent of the available opportunities and how the city complies with international principles. **Criterion VI** : the management efficiency criterion allows assessment of the city government's efforts in creating the necessary conditions for a high-quality urban environment. The criteria are related to the ability to maximize satisfaction of the city residents' needs in evaluating the urban environment based on specified indicators, therefore, the evaluation criteria of each type of space are considered to be the main needs of the city residents. The criteria given above were used to assess the convenience of the city of Namangan. The city of Namangan, known as the "City of Flowers" , is becoming more beautiful as a result of the reforms, renovations and comprehensive creative works implemented in New Uzbekistan . Consequently, today the city of Namangan has become one of the most notable, attractive and charming cities. As a result of steady growth, Namangan city is becoming a 'millionaire city'. This, in turn, increases the need for various services and accommodation. A total of 209 investment projects with a total value of 2.2 trillion soums were implemented in the city of Namangan in 2021-2022. During this period , 156 projects worth 1.1 trillion soums were commissioned. As a result, 7,218 permanent jobs were created. Population of Namangan city increased to 152 thousand people between 2018 and 2023. During this period, more than 300 high-rise buildings were built, and nearly

65,000 residents received new housing. In the city of Namangan, there is a need for housing for 30,000 residents. The population of Davlatobod and New Namangan districts, which have been added as new districts of the city, is expected to increase by 25,000 people per year in the near future. ⁵ Therefore, it is necessary to evaluate the comfort of living in the city. For this purpose, a sociological survey method was carried out using IT technologies through the docs.google platform to assess the comfort level of the city of Namangan. The majority of the respondents who took part in the sociological survey are students, people who come to the city for work, and permanent residents. The main amenities of Namangan city are related to education, housing, administrative offices, medical services, trade, and employment. This caused the population to move from rural areas to urban areas. After all, the city of Namangan holds its place on the scale of the republic today. A total of 218 respondents took part in the survey, 80.0 percent of whom are residents of the Namangan region. The questionnaire mainly focuses on the convenience of living in the city of Namangan level , representative answers were received by the respondents to improve its current and near future situation. Eliminating traffic problems, especially on highways, representative answers were gathered regarding current issues such as regulation of vehicle traffic, road expansion, and repair (specifically, the road connecting Lola-Chorsu-Sardoba). In addition, for the further development of Namangan city, ideas such as the establishment of comfortable housing, roads and recreational areas and the establishment of green spaces were given to the residents. In order to assess the comfort level of the city of Namangan, the importance of the city in the life of the respondents, the convenience and attractiveness of the city were researched through a questionnaire.

The conducted questionnaire asked: “*What is the importance of Namangan city in your life?*” – to the first question 15.0% of the respondents stated that they are permanent residents in the city, 25.0% live in rentals, and 48.0% come to the city for educational purposes. (Figure 2). The primary respondents are those who come to the city for work and study, including workers and students. 7.0 percent of the respondents came for work, while 2.0 percent came for the purpose of using various services (market, medicine, etc.) . The lowest rate is for going to the city for recreation it can be seen that its share is only 1.0 percent. Therefore, the urban environment shows that the comfort level for recreation, recreation or walking is somewhat low .

⁵ [Obod bo'layotgan Namangan \(uza.uz\)](https://obodbo'layotgan.namangan.uz)

Figure 2. Representative answers of the respondents to the question “What is the importance of Namangan city in your life?” The second question in the research asked: “What is the convenience and attractiveness of Namangan city?” – the



analysis of the results of the question in the content shows that for the majority of participants, the number of technical schools and higher education institutions, as well as lyceums and schools, is one of the main factors that determine the convenience and attractiveness of the city for the participating respondents.

It can be seen that the majority of respondents who took part in the survey are young students. For example, 126 respondents or 56.0 percent cited the city's convenience and attractiveness as the reason for its availability of educational institutions such as university, technical school, lyceum college. At the same time, one of the factors determining the

convenience of the city is the availability of quality educational centers. For example, 15.0 percent of the respondents are those who come and go to educational centers in the city. 8.0 percent of total participants indicated the convenience and attractiveness of Namangan city, the location of large amusement parks and the high quality level of service sectors (medicine, household services and public catering, salons). Next up presence of large and multi-product markets – 2.0 percent; location of administrative management offices – 3.0 percent; combination of work and residence almost at the same place – 2.0 percent; the quality of the infrastructure (electricity, heat, water supply, sewerage) system – 2.0 percent indicated that it is the main factor determining the comfort of the city (Figure 3).

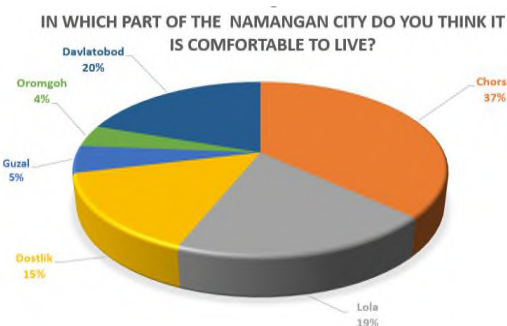
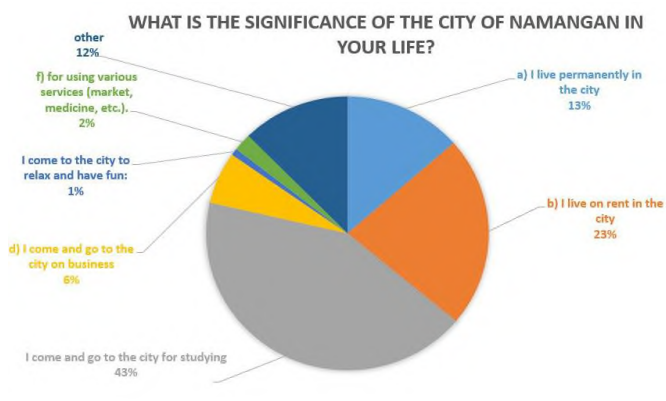


Figure 3. Representative answers of the respondents to the question “What is the convenience and attractiveness of the city of Namangan?”

Question 4 of the sociological questionnaire: “How do you rate the inconvenience of Namangan city?” – was named in the content, and the following results were obtained: narrowness of roads and traffic congestion as a result of deficiencies in road projects the share of those who suffer from its existence – 74.0 percent; 4.0 percent of the population who reported the noise of the city and the lack of cool places in the shade; the indicator of the

segment of the population that complains that the environmental environment is not positive (city cleanliness, the state of garbage dumps, and landscaping works) is 12.0 percent; those who emphasize that buildings and structures are placed in a disorderly manner – 1.0 percent; those who stated that sewage and water supply were not properly established – 1.0 percent; those who stated that there is not enough parking for cars – 2.0 percent; those who suffer from non-compliance with traffic rules – 4.0 percent; 3.0 percent of the respondents stating that they have other similar problems (Figure 4).

From the above, it can be determined that the narrowness of the highways entering the city and the low traffic index indicate problems such as traffic congestion. As a result, it was found that the movement of vehicles is causing



inconvenience. Road construction and repair of roads in the city remain the main urgent problems. According to the analysis of the opinions of the respondents, it was seen that the ecological environment in the city is not stable, and greening works should be carried out. For this, it is necessary to develop special projects and take measures to improve the urban environment. The participants of the questionnaire were asked to determine which part of the city territory is comfortable for living: “Which part of the city of Namangan do you think is comfortable to live in?” – defined the following answers to the question. Respondents noted that the largest and most densely populated areas of the city – Chorsu, Lola, Dostlik, Gozal, Oromgoh dahashi, Davlatobod district are suitable for living. According to the respondents, Chorsu (34.0 percent), Lola (17.0 percent), Dostlik (14.0 percent), Davlatobod (18.0 percent) districts have particularly high indicators. regions. For example, Gozal – 4.0 percent, Oromgoh – 4.0 percent, and 9.0 percent of other regions rated it as comfortable for living.

Figure 4. “What(s) do you rate the inconvenience of Namangan city?” – representative answers to the content question

When determining the urban environment, first of all, the level of provision of water, electricity, gas, and household services determines the preference for living (Fig. 5).

"How would you rate the comfort level of the city of Namangan on a 5-point scale?" - the opinions of the participants were studied by answering the question. According to it, 35.0 percent of the respondents noted that it was "less convenient", while 35.0 percent of the participants chose the "comfortable" option. 17.0% of the respondents who took part in the survey considered the very convenient option Namangan city as "very convenient" for living. This shows that the comfort level of the city environment is average.

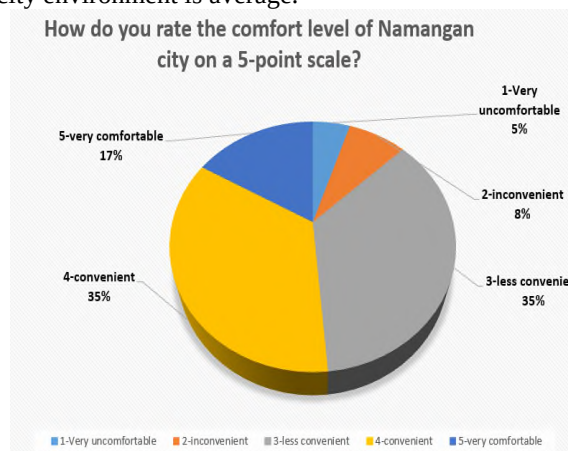
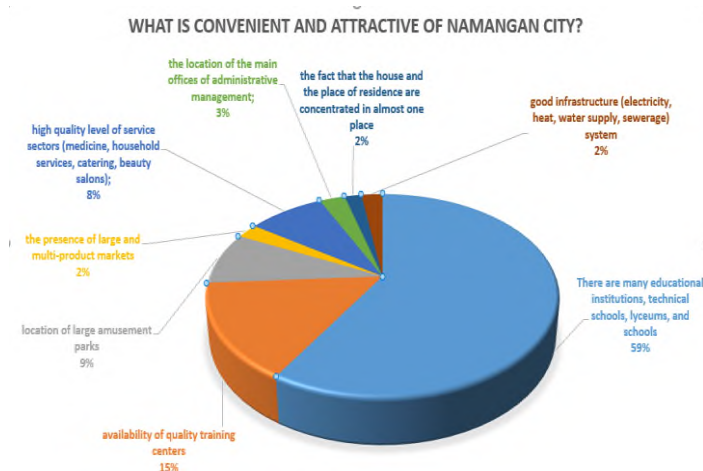


Figure 5. "In which part of the city of Namangan do you think it is comfortable to live?" - representative answers to the question in the content

In addition, the city has a high concentration of cultural centers, health care and other social infrastructures located precisely in the city's territory. Also, the urban environment is provided with quality service areas, water, gas, and electricity in relation to satellite settlements. This, to a certain extent, determines the high comfort level of the city (Figure 6).

Figure 6. "How would you rate the comfort level of the city of Namangan on a 5-point scale?" representative answers to the question in the content



Those who consider living in the city inconvenient are 8.0 percent, while those who consider it very inconvenient are 5.0 percent. From this, it can be concluded that the high level of pollution of the city's atmosphere or traffic congestion and inconvenience in the city's road transport caused the bad environment of the city. Question 6 of the questionnaire: "What suggestions or complaints do you have to further improve the environment of Namangan city?" Most of the opinions and suggestions given by the respondents indicated that the city road system should be reconstructed or repaired. The analysis of the representative opinions of the respondents shows that 22.0% of them suggested that city roads should be repaired, traffic

congestion should be prevented and this problem should be reconsidered. 6.0% of them suggested the need to develop new projects aimed at expanding the city's green spaces, planting many ornamental trees, further expanding the flower festival, and improving the city's ecological condition. 16.0 percent of the participants gave different opinions. For example, upgrading the city's infrastructure, re-improving the electricity supply, addressing the problem of drinking water, increasing attention to the architectural and archaeological monuments in the city, building new tourist attractions.

Conclusion. In order to improve the living environment in the city of Namangan by conducting a sociological questionnaire, it is important to determine the priorities for the socio-economic development of all areas, and the following conclusions were drawn in this regard:

- one of the factors determining the comfort of the city environment is its infrastructure and roads. According to the results of the conducted research, it is necessary to reconsider the transport roads of Namangan city and their construction. Because traffic congestion leads to the restriction of movement on roads, it results in an increase in the amount of harmful gases emitted by cars in the city, leading to air pollution. Additionally, improving the public transport network in the city can be cited as a solution to the problem.

- The high territorial concentration of educational institutions in the city of Namangan, the presence of specialized commodity markets, the location of medicine, household services, and administrative management offices in the city territory further increase its "convenience" importance. However, the electricity, heating, water supply, and sewage systems in residences require improvement and revision. Because the demographic capacity of the city before the 90s of

the last century is drastically different from its current situation. As a result, the population's demand for housing, communal services and household services will increase. This means that the city's electrical system, drinking water, gas supply and sewage system must be redesigned.

- the negative ecological impact of the city is related to its limited green spaces. This shows the urgency of large-scale implementation of greening works and creation of an ecologically clean environment. Due to the high population density and frequent traffic in the city, air pollution is at a higher level compared to neighboring settlements. In order to prevent this, it is necessary to increase the green zones, especially the areas of trees and grasses that increase the amount of oxygen in the air.

Such analyzes as above allow to assess the real situation in cities. Many problems have been solved as a result of similar observations conducted in other large cities as well."

REFERENCES

1. Belyaeva L.O., Strelets K.I. Otsenka komfortnosti gorodskoy sredy Sankt-Peterburgskiy Polytechnic University Petra the Great (SpbPU), g. Saint Petersburg, Russia DOI 10.15826/rjst.2023.1.004
2. Ganchenko D.N., Tarzanova Yu.A. Komfortnaya gorodskaya sreda: the term for innovation and transformation // Development theory and practical management of social and economic systems. 2019. No. 8. S. 81-85.]
3. Geourbanism and urban planning: theoretical and applied research. Sat. state. Otv. ed. A.G. Makhrova. - M.: Geogr. f-t MGU, 2021. - 305-325 p.
4. Lappo G.M. Geography gorodov: Ucheb. posobie dlya geogr. f-tov Vuzov, M.: Humanit. izd. center VLADOS, 1997. - 480 p.; ill. - ISBN 5-691-00047-0.
5. Maergoiz I.M. *Economic geography*. [Electronic resource]. 17.02.2023 URL : <https://topogis.ru/mayergovz-economic-geograficheskoye-polozheniye.php>
6. Michael Pacione *Urban Geography: A Global Perspective*. [Electronic resource]. 17.04. 2001 URL: <https://www.goodreads.com/en/book/show/7433235-urban-geography>
7. Rafikov A., Vahobov H. et al. Applied geography. Study guide for academic lyceums and vocational colleges / Editor-in-chief V.Rafikov. - T.: "Sharq", 2010. - 160 p.
8. Losev A.V., Provadkin G.G. Sotsialnaya ekologiya: Ucheb. posobie dlya vuzov / Pod ed. V. I. Zhukova. - M.: Humanist. izd. center VLADOS, 1998 - 312 p. ISBN 5-691-00130-2
9. Razomasova E. A., Romanova N. G. Comfort and attractiveness of the city environment // Ideas and ideals. 2018. T. 2. No. 2 (36). S. 16-27.]
10. The Arcadis Sustainable Cities Index 2022 [Electronic resource]. URL: https://images.connect.arcadis.com/Web/Arcadis/%7Be08e5cda-768d-46a3-91ce4efe16cbfc05%7D_The_Arcadis_Sustainable_Cities_Index_2022_Report.pdf (27.11.2022)
11. The Global Liveability Index 2023 Optimism amid instability [Electronic resource]. URL: <https://www.newmoney.gr/wpcontent/uploads/2023/06/%CE%95%CE%94%CE%A9-2.pdf>

Annotatsiya: Ushbu maqolada "Qulaylik indeksi" tushunchasining ma'nosi va zamonaviy geourbanizmga qulaylikni belgilovchi omillardan foydalanish ko'rib chiqiladi. Namangan shahrining qulaylik darajasini baholash maqsadida docs.google platformasi orqali IT-texnologiyalar yordamida sotsiologik tadqiqot usuli amalga oshirildi. Sotsiologik tadqiqotlar jarayonida O'zbekistonning eng yirik shahri hisoblangan Namangan shahrini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish muammolari aniqlanib, respondentlarning vakillik fikrlari o'rganilib, tegishli xulosalar chiqarildi.

Tayanch so'zlar: indeks, shahar, qulay, noqulay, Arkadis Barqaror shaharlar, ko'rsatkich, shahar muhiti, respondent.

Резюме: В данной статье рассматривается значение понятия «Индекс удобства» и использование факторов, определяющих комфортность в современном геурбанизме. С целью оценки уровня комфорта города Намангана был реализован метод социологического исследования с использованием IT-технологий через платформу docs.google. В ходе социологического исследования были определены проблемы социально-экономического развития города Намангана, который считается крупнейшим городом Узбекистана, изучены репрезентативные мнения респондентов и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: индекс, город, комфортный, некомфортный, Аркадис Устойчивые города, индикатор, городская среда, респондент.

Abstract: This article examines the meaning of the concept of "Convenience Index" and the use of factors that determine comfort in modern geo-urbanism. In order to assess the comfort level of Namangan city, the method of sociological research was implemented using IT-technologies through docs.google platform. In the course of sociological research the problems of socio-economic development of Namangan city, which is considered the largest city of Uzbekistan, were identified, representative opinions of respondents were studied and relevant conclusions were made.

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА И ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ АЖИНИЯЗА

Реимов Р. М.

Каракалпакский государственный университет

Гуманистические идеи, будучи весьма широкими по своему содержанию, составляют один из компонентов социально-духовной проблематики, всей духовной культуры, в том числе социально-философской мысли народов Средней Азии. «В целом социально-утопические идеи, - пишет академик М.М.Хайруллаев, - учение о духовной сущности человека прогрессивных мыслителей свидетельствуют об их высоком гуманизме, человеколюбии. Именно высоко гуманистический характер из трудов определил значение этих учений в истории общественной мысли определил народов Средней Азии, Ближнего и Среднего Востока. Хотя этот гуманизм был абстрактным, ограниченными условиями данной эпохи, он несомненно занимает

важное место в истории гуманизма и сыграл определенную роль в становлении и развитии гуманистических идей...» [1-180]. Это положение имеет важное значение с точки зрения анализа проблемы человека и органически связанных с ним общественно-личностных и нравственных аспектов в контексте их гуманистической сущности. Гуманистические идеи каракалпакского поэта – мыслителя Ажинияза Косыбай улы многокомпонентны по своему проблемно-идейному содержанию. Они тесно связаны с духовными традициями народов Средней Азии.

Ключевое положение в гуманизме Ажинияза занимает его понимание сущности человека, его места в мире и обществе, его духовно-нравственного потенциала, социально-личностных проявлений. «Гуманизм Ажинияза имеет общие истоки и перекликается с гуманистическими идеалами его современника Бердаха и его предшественника Махтумкули. «Краса сего мира – человек», – говорит он. Это философское кредо поэта-гуманиста»[2] – так оценивает его каракалпакский поэт И.Юсупов, проводя правомерные исторические параллели и сопоставления. На наш взгляд, гуманизм Ажинияза представляет собой не абстрактную любовь к человеку, не только добрые чувства, сочувствие чужому горю, но прежде всего принцип особого подхода к человеку, стремление видеть в нем носителя высшей ценности, с учетом личностного потенциала.

Одним из важных особенностей осмысления Ажинияза проблемы человека является то, что он пытался к ней подойти с учетом позиций тех учений, о роли и месте которых в формировании и развитии его наследия говорилось выше. В основе размышлений Ажинияза о человеке и всех связанных с ним проблемах, лежит идея разумности человека, рассмотрение разума как главного фактора личностного и общественного совершенства.

В произведениях Ажинияза гуманистический подход к проблеме человека предполагает, что любовь человека к ближнему и к Всевышнему (Богу) означает обратную любовь творца к своему творению.

Согласно Ажиниязу, поскольку бог являет собой высшую красоту, также прекрасны и его творения, природа, каждое существо как их необходимый компонент. Человек представляет собой такую же неотделимую частицу и в то же время цель этой природы, поэтому его следует всячески возвеличивать, добиваться того, чтобы он был достоин такого положения. На наш взгляд, отмеченное И.Юсуповым положение Ажинияза «Краса сего мира – человек», следует толковать более расширенно, учитывая вышесказанное. В целом, человек – это краса мира, как творение Всевышнего и поэтому он прекрасен. Его красоту составляет целый комплекс духовных и физических качеств, способствующих его постепенному совершенствованию, гармонизации с окружающим миром, прежде всего с божеством. Поэт однако понимает, что люди не все одинаковы, им присуще разнообразие, свои особенности, что также составляет подлинную красоту человека. В стихотворении «Болмаса» [3-60] поэт исходя из этого принципа описывает, какими характерными чертами должны обладать представители различных групп людей. Однако главное и общее достоинство человека – духовное совершенство. Важные аспекты гуманизма Ажинияза проявляются в его глубоких раздумьях о сущности человека, его духовном мире, месте в мироздании и смысле его жизни, которые рассматриваются поэтом в целом через призму понятий «разум», «любовь» и «красота», составляющие духовно-нравственную сущность человека. Отметим предварительно общий подход Ажинияза к этим понятиям. Он полагает, что в мире нет более высокого совершенного творения, чем человек, ибо ему богом даровано «бесценная жемчужина» – сила разума, в котором заключен дар познания тайн и высот мира, с помощью которого он должен свершать великие деяния. Что касается проблемы любви, то на Востоке, особенно в общественно-философской мысли, она выступает весьма многогранно, имеет многие проявления и аспекта. Этому в немалой степени способствовали суфийские учения. В частности у Ажинияза она выступает как общегуманистический фактор истолкования проблемы человека, развития всего мира, в том числе общества, решения важных общественных проблем, один из наиболее существенных компонентов и движущих сил повышения нравственного потенциала человека и общества. Таким образом проблема любви обретает большой социально-философский и мировоззренческий смысл. Тема любви, которая поднималась и развивалась в то время, прежде всего с позиции исламского вероучения, в течение долгого времени, находит свое обобщающее и углубленное воплощение в творчестве Алишера Навои. Одна из главных особенностей его истолкования – неразрывное сочетание и взаимосвязь её божественного и земного компонента, что нашло свое выражение и в произведениях Ажинияза. Второй аспект, самобытность воззрений последнего по данной проблеме состоит в том, что земное содержание зачастую сказывается на его общесуфийском подходе к интерпретации любви, возлюбленной, что например, проявляется в его стихотворении «Бир пэрий» («Одна пери»):

Нет в мире красавицы, подобной этой,
Я уподобил её красоту с красой гурии.

Её зубы подобны жемчугам,
В наше время нет такой возлюбленной [3-55]

В целом он умело сочетает единство земного, божественного и космического подхода, что составляет важную особенность гуманистического истолкования проблемы любви. Если интегрировать многие высказывания поэта о любви, то она представляет в его понимании как высокая духовная моральная сила, способствующая внутреннему совершенствованию и очищению человека. А красота – объект любви, понимаемый столь же широко и многоаспектно. Поэтому стремление к красоте предполагает постоянное духовно-нравственное совершенствование, что составляет скрытую многих суть любовно-романтических стихотворений поэта.

Рассматривая более подробно эти проблемы, следует отметить, что согласно Ажиниязу, разум человека должен определять все его действия и поступки, начиная от повседневно-бытовых и кончая высокой общественно-государственной, духовной деятельностью. Поэт утверждает, что люди, неразумно подходящие к жизни, к своим поступкам и действиям, неизбежно обретут худшие пороки и не могут добиваться какого-либо

духовного совершенства, интеллектуально-нравственных достоинств. Поэтому Ажинияз считает целесообразным, чтобы людей вели по пути истины, гуманных деяний наставники, учителя, которые наделены высоким разумом, способностью осмысления мира с позиции его разумного истолкования. Более того каждый разумный человек – это наставник: От прошлых людей нам остался завет, / Что у мудрых людей есть способность мыслить / Каждое их слово – наставление. [3-187]

В этом отношении он напоминает великого гуманиста Алишера Навои, полагавшего, что в мире нет существа, которое бы обладало более высоким совершенством, чем человек, наделенный разумом.

В истории философии известны течения, которые противопоставляли разум и веру, однако Ажинияз, следуя ряду восточных философских традиций не идет по пути их противопоставления, а гармонизирует их, считая, что человек использует разум как высший дар бога, чтобы сознательно следовать вере, быть способным отвечать за свои поступки. Пытаясь осмыслить проблему человека с этой точки зрения, Ажинияз заключает, что человеческая жизнь даже не будучи вечной в её индивидуально-земном проявлении, все же соотносительна вечному миру по своим духовным проявлениям. В стихотворениях поэта мысль об относительности человеческой жизни, посюстороннего мира и вечности божественного бытия выражается различными средствами. У него часто встречается сопоставление человека с другими предметами и явлениями, претендующими на вечность (высокие горы, океаны, пустыни и т.д.). Однако, по мнению Ажинияза, все это тоже преходяще в том числе, и сам человек, независимо от того, знатен ли он или нет по происхождению, богат или беден по состоянию. В частности, он утверждал:

Был несметно Карун богат,	Но и он был в могилу взят.
Всех богаче он был стократ,	Как и Зиндан – тут сомненья нет. [4-40]

В своих произведениях жизнь человека Ажинияз уподобляет каравану, а мир – караван-сарая. Человек, подобно каравану приходит в караван-сарай и пробыв там некоторое время, покидает его. Продолжительность человеческой жизни в реальном мире он выражает понятием «бес кунлик дунья» («пятнадцатидневная жизнь»). В связи с этим следует отметить, что часто встречающееся в его произведениях понятие «паний дунья» [3-74] («преходящий мир»), на наш взгляд, выражает именно эту относительность, т.е. скоротечность мира для пребывания в нем конкретного человека. «Я обстоятельно показал, что мир преходящ» [5-51], - так выразился в одном из своих стихотворений поэт. Здесь Ажинияз в своих воззрениях смыкается с общесуфийскими позициями, которые однако конкретизируются у него в накшбандийском понимании человека, что в значительной степени объясняется его признанием активного характера человеческого разума.

Поэтому поэт не абсолютизирует, не распространяет определенную особенность человеческой личности на всех людей. Он рассматривает жизнь каждого человека в конкретном проявлении. Здесь следует отметить, что вышеуказанное понятие «паний дунья» выражает разные степени преходящности конкретных предметов и явлений мира, отдельного человека и человечества, мира в целом. Ажинияз, признавая конечность жизни каждого отдельного индивида, считает, что люди в этом реальном мире приходят «гостями к друг другу». Поэтому они в своих взаимоотношениях должны руководствоваться добродетельными нормами, с тем чтобы каждый украшал жизнь другого своим присутствием, награждал его радостью. Поэтому в «преходящем мире» каждый должен совершать добро, ибо Аллах в «загробной жизни» наказывает за нарушение этого завета. Он на весах справедливости соотносит добро и зло каждого человека. Поэтому все должны с самого начала выбирать «благую» дорогу. (т.е. человек должен быть честным, («инсаплы» - Р.Р.). Это мнение поэта выражено в следующих строках: Если хочешь вознаграждения, иди по правильному пути,

Да и может ли быть человеком, тот кто не думает о воздаянии. [3-132]

В другом стихотворении он, напоминая быстро приходящим этого мира, призывает людей разумно относиться ко всем явлениям мира, что составляет важный аспект «Имон» («Вера») [3-132], о которой речь идет ниже. Как было показано ранее, для Ажинияза этот «правильный путь» связан с суфийскими поисками истины» («хак»). В связи с этим в отдельных случаях поэт столь обстоятельно описывает райскую жизнь, которая, на наш взгляд, выступает у него не только как божественное вознаграждение добродетельному человеку, но и как «поиск истины», определенное состояние души человека. Однако имея в виду простых людей, в стихотворении «Ишинде» («Внутри») он описывает рай, в котором растут фруктовые сады, изобилуют драгоценные камни, воздвигнуты пышные дворцы. Там прекрасные девы-гурии. Никто там не чувствует холода и жары, никто не испытывает страданий. Все это предназначено для тех, кто в прошлом совершил благодеяния, («кайыр-сахаут»). Поэтому он призывает людей быть «добродетельными»: Если ты богат, то оказывай благодеяние,

Сиротам помогай, мечети строй / Выполняй все богослужения. [3-135]

Не ограничиваясь этим, поэт советует состоятельным людям совершать благодеяния не только оказывая помощь сиротам, неимущим, но и способствуя обретению знаний.

Свои размышления о благотворительных делах Ажинияз заканчивает такими строками:

Не имеющий товарищей, никому не делающий добро, / Уподобляется бесплодному дереву. [3-72]

Этими строками поэт призывает всех вести дружбу с достойными людьми и совершать богоугодные дела. Человек должен оставить после себя не богатство, а хороших друзей, которые будут помнить его деяния», а также детей, получивших должное родительское воспитание. Ажинияз выдвигает глубоко философскую идею о том, что подобно тому, как в саду вырубают бесплодное дерево, так и человек не может носить священного имени «человек», если не может реализовать свой статус в обществе.

Ажинияз как гуманист верил в достоинства человека, глубоко сочувствовал угнетенным и обездоленным, искренно желал торжества добра и справедливости. Его гуманистические идеи в своем конкретном выражении,

отличаясь самобытностью, в то же время имели много общего со взглядами других каракалпакских поэтов, что в каждом человеке должны быть уважение и любовь к достоинству другого человека.

Ажинияз более чем другие поэты подчеркивает, что человек, будучи самым совершенным творением, родился не для зла, а для добра, призван служить ему, развивать в себе добрые и благородные качества. Этот аспект проблемы человека, его гуманистического истолкования необходимо выводит Ажинияза на попытку осмысления соотношения человека и общества. Каждый человек, представляя собой определенную личностную ценность, в то же время не может существовать вне общества, вне своего окружения. Имея в виду это, он пишет: «Человек, оторвавшийся от народа – безумец, лишившийся возлюбленной – становится чуждым всему». [3-63]. Поэтому Ажинияз полагает неотъемлемым человеческим качеством способность совместно бороться за свои жизненно-духовные интересы, против пороков, которые проявляются в современном ему обществе. Согласно ему, все люди рождены от природы равными, свободными и должны пользоваться всеми благами жизни, в то же время не ущемляя интересов других. Гуманное отношение к другим людям является основой общественного и духовно-личностного развития человека, источником всех его добродетелей. Поэтому Ажинияз резко осуждает тех людей, которые основывают свое благополучие на низменных и против нравственных поступках: лжи, лести, людском невежестве и т.д. На наш взгляд, это мнение поэта может способствовать утверждению такого понимания гуманизма, которое предполагает не только уважение к человеку, но и повышение духовно-нравственного потенциала личности, значимости человека в системе мира, природы, общества. Добрые деяния, по мнению Ажинияза, влекут за собой благие последствия для того, кто их совершает и наоборот злые намерения и недостойные поступки приносят вред прежде всего тому, от кого они исходят. Продолжая эту мысль в стихотворениях «Жаксы», «Меғзер» («Подобно»), Ажинияз полагает, что высоконравственный, духовно богатый человек имеет не только уважать, но и ценить достоинства других людей, общественных групп. В этом состоит одно из основных требований подлинного человеколюбия, лишь в этом случае можно называть себя человеком.

По утверждению поэта, умение человека адекватно оценивать достоинства другого должно исходить из правильного понимания самой сущности человека, из чувства глубокого уважения, любви к нему, что является одним из самых важных условий существования общества. Такое осмысление Ажиниязом сущности человека и общества во многом обусловлено творчеством его предшественников Навои и Махтумкули и выступает одним из основных проявлений его гуманистического подхода к данной проблеме.

Своеобразно и глубоко обобщая свои гуманистические подходы к проблеме человека, Ажинияз осмысливает её не только с точки зрения понятия «адам» («человек»), но и «инсан», как его более возвышенного и совершенного состояния. Поскольку в русском языке нет адекватного ему понятия, по-видимому при переводе следует использовать сами оригинальные термины:

Называясь человеком, будет ли он «инсон». [3-52]

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

1. Гуманизм Ажинияза, гуманистический потенциал его творчества, будучи сложным многокомпонентным и целостным явлением, в качестве одного из ведущих составных элементов включает в себя проблему человека в её многообразных личностных и общественных проявлениях.
2. Гуманистическая направленность решения Ажиниязом проблемы человека помимо других факторов во многом обусловлена влиянием суфийских учений, прежде всего ордена Накшбандийа, стремлением самого мыслителя к рассмотрению жизни человека в её земной и божественной значимости и единстве.
3. Если гуманистическое истолкование проблемы человека Ажиниязом в её личностном аспекте связано с его анализом присущности человеку разума, способности к любви, к духовно-нравственному совершенствованию, то в общественном аспекте это проявляется в осмыслении человека и общества, патриотизма, любви к своему народу, в целом его высшего состояния как «инсан».

ЛИТЕРАТУРА

1. Хайруллаев М.М. Культурное наследие и история философской мысли. – Т., Фан. 1968. – С.180
2. Юсупов И. Степной Орфей. //Литературная газета. 17 сентября.1975.
3. Эжинияз. Шығармалары. – 60 б.
4. Ажинияз. Избранные стихотворения. -С.40
5. Эжинияз. Таңламалы шығармалары... -1988.-51 б.

Ajiniyoz ijodida gumanistik g'oyalar va inson muammosi

Rezyume: Ushbu maqolada qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo'sibay uli ijodida inson muammosi insonparvarlik g'oyalari nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: insonparvarlik, ma'naviy barkamollik, muhabbat, Sharq falsafasi, ezgulik va yomonlik.

Резюме: в данной статье рассматривается проблема человека в аспекте гуманистических идеи в творчестве каракалпакского поэта – мыслителя Ажинияза Косыбай улы.

Ключевые слова: гуманизм, духовное совершенство, любовь, восточная философия, добро и зло.

Summary: This article examines the problem of man in the aspect of humanistic ideas in the work of the Karakalpak poet and thinker Azhiniyaz Kosybay uly.

Key words: humanism, spiritual perfection, love, Eastern philosophy, good and evil.

ДӘҰКЕСКЕНҚАЛА

Қанаатов Е.Е.

Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Дәуекескен (Ұэзир) – Гөне Үргеништен 60 шақырым арқа-батыста, Үстирт платосының қырында жайласқан тарихый, археологиялық-архитектуралық комплекс. Эрамыздың III-IV ғасырлары және XV-XVII ғасырларына тән естеліктер жинағынан ибарат. Естеліктер комплексінің платодағы бөлімі Қарақалпақстанның Қоңырат районы территориясына, төменгі тәрепті Түркіменстанның Ташауыз ұялаына қарайды. Заманауи ізерттеулер Дәуекескен қаласының соңғы орта ғасырларда оғада әхмийетлі орайлардың биі болған Ұэзир қаласы менен бір екенлігін көрсетті [1, 7]. Комплекс 1946-1947 жылдары СССР Илимлер академиясының Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы, 1958-жылы Түркіменстан ССР Мәдениет министрлігі мәдени естеліктерді қорғау бөлімі, 1963-жылы ӨзССР Илимлер академиясы тарих, тіл және әдебиет институты тәрепіннен ізертленген. Ұэзир-Дәуекескен бірінші рет 1460-1464 жылдары темурийлер әулаынан шыққан Хорезм мемлекетінің хакімдары Хусейн Байқараның әскери хәрекеттері менен байланысты еске алынады [2, 539]. Соң Ұэзир тууралы мағлұматлар шайбанилердің Хорезмді жаулап алу дәуіріне (1505-ж.) туура келеді [3, 25]. 1512-жылы көшпелі өзбектер арасынан Елбарыс хан Ұэзир қаласында бірінші Хийуа ханы сыпатында тахқа отырғанлығы деректерде сақланып қалынған [4, 75]. 1513-жылдан бастап шөрек ғасырдан астам уақыт Хорезм аймағына хәртүрлі дәуірлерде бухар ханы Убайдулла тәрепіннен соққылар беріліп туылды. Усыған байланысты Ұэзир қаласына жүрістер Искендер Мунший мийнетлерінде тілге алынады [2, 65-66]. Қала және оның әтирапындағы көріністер 1558-1559 жылдары Ұэзирге келген Москвадағы англис сауда агенті Антони Дженкинсонның жазбаларынан табымыз [5, 176-177]. Ұэзир қаласы тууралы XVII-XIX ғасырлардағы Хийуа тарихшылары, атап айтқанда, Әббасовның «Түрік шежіресі» кітабында [6, 172-209], хийуалы жыламышылар Мунис және Агахийдің мийнетлерінде [7] еске алынады. Дәуекескен (Ұэзир) және оның қараханалары жөніндегі мағлұматтар орыс және шетел илимпазларының, саяхатшыларының, елшілерінің жазбаларында да гезлеседі. Хәзіргі уақытта Дәуекескен жартылай бузылған қала дийуаллары және төбешіктер системасынан турады. Комплексінің улыма майданы 100 гектардан артық. Бірінші ізерттеуде-ақ ол бірнеше бөлімдерден туратуғыны мәлім болады: қала, қала әтирапы немесе төменгі қала, қала некрополь, бағы-парки, суғаруы системасы және т.б. Жоқарыдағы қала тек ғана арқа және шығыс дийуалларына ийе, кубладан және батыстан платоның 30 метрлік биіктіктегі тегіс жырлары менен шегараланған. Арқа дийуалының ұзындығы 730 м, шығысы 260 м. Сыртқы жағында дийуал түбінде тереңлігі 1,5-2,0 м., ені 17 метрге дейін болған қандек бар. Арқа-батыс мүйешінде жойбар бойынша биіктігі 20 м. 30х30 м. квадрат өлшемдегі арк болған. Қала аймағында екі қудық, үш қабірістан және мешіт қалдықтары белгіленген. Сондай-ақ, ертеде қала қурылысы орны болғанлығын билдіретуғын төбешіктер бар.

Жоқарыдағы қаланың дийуаллары екі мәрте қайта қурылған. Киіу есігі шығыс дийуалда жайласқан болып, екі минара менен оралған. Қаланың және минараның дийуалларында оқатар орындар бар. Соңғы ортағасырлық қаланың қорғаныс дийуаллары антик қала қалдықтары үстіне салынған. Олар тас және кіші өлшемдегі қам гербиштерден қурылған. Ішкі коридорда оқ ату орындары жайластырылған [8, 66-67].

“Дәуекескен”, “Ұэзир” деп не үшін ұсылайынша аталуы қызығушылық туыдырады.

Біз алдыңғы бір мақаламызда “Дәуекескен” атамасы “Ұэзир”ден кейін пайда болған, “Дәуекескен” деп аталуы себебі сол тарихый қала маңында б.з.ш. қурылған 2600 метрлік қашыға қарата айтылған болуы және Фархад-Шийрин аңызларына байланысты дөреген болуы мүмкін, деген ойымызды билдірген едік [9, 61]. Ізерттеулеріміз барысында бұл пікіріміз дұрыс еместей туйылмақта. Негізінде “Дәуекескен” атамасы “Ұэзир”ден алдыннан бар болған. Бұл үш сөздің биігіуінен жасалған: Дах+Кас (немесе Кат)+Кан (яки Кент) (Дахқасқан, Дахқаскент). “Дах” – тайпаның аты, “Кас” немесе “Кат” – қала, “Кан” – арық, канал (*Е.Неразик Хорезмдегі әйемгі қалалар атамалары мәнісі тууралы “Кас” немесе “Кат” әдетте шығыс иранша «қала», «Кент» (kata, kanta) – дийуал менен қоршалған қала немесе “кан/хан” қосымталары арық, канал, булақ мәнілерін де билдіретуғынын айтқан [10, 223-224]*). Фонетикалық өзгеріске ұшырауы менен “Дахқасқан” яки “Дахқаскент” атамасы бізге келемен дегенше “Дәуекескен” болып кеткен. Демек, улыма мәнісі – Дахлар жасайтуғын қорған ішіндегі қала немесе дахтар жасайтуғын канал жанындағы қала.

Бізге белгілі, Үстиртті кубла бөлімінде, яғни ұсы Дәуекескен қаласы, Сарықамыс көлі әтираптарында б.з.ш. IV-III ғасырларда – б.з. III-IV ғасырларында массагеттер менен туысқан ирантилес дах (даха, дай) тайпасы өмір сүрген. Б.з.ш. III ғасырдың орталарында Аршақ басқарған дах тайпасы Каспий аймағының кубла-шығысын басып алды. Нәтижеде 5 ғасырға жуық өмір сүрген күшлі Парфия патшалығы қурылды. Жайық дәріясы б.з.ш. II ғасырдағы Птолемей картасында “Даик” түрінде көрсетілген. “Даик” атамасы да осы дах, дай тайпасы атамасы менен байланыстырылады [11]. Көпшілік ізерттеушілер Вивьен де Сен-Мартинаның түркіменнің “теке” тайпасының атамасын “даха”дан алғанлығын қоллап-қуатлайды. Қазақтардың “адай” ұрыуының келіп шығысының да ұсы әйемгі тайпаға қатнасы бар деп есапланылады [12, 15].

Үстиртте немесе платоға тутас мекендерде дах тайпасына байланысы бар көптеген географиялық атамалар бар. Мысалы, Түркіменстанда Дәхистан, Дәукембір, Дәуқала және т.б. Ұсы аймақтағы Адаққала атамасының мәнісі “аяқ” дегенді билдіреді, деген көзқарас басым. Бұған Махмуд Қашғарийден мысал алып көрсетіледі, сондай-ақ, Адақтың Дәріялықтың аяқ жағында жайласқанлығы дәліл етіледі. Бірақ, Дәріялықтың Сарықамысқа қуяр аяғында басқа да тарихый жерлер баршылық. Сондықтан, Адақтың түбірі “дақ”, яғни дахлар тайпасына байланысты атама екенлігі гүмансыз.

“Ўзир” атамасы қала екінші мәрте өмір сүре бастаған гезде, яғный XV әсирде қойылған болыуы керек. Жоқарыда келтирип өткенимиздей, қала ҳаққындағы ең дәслепки мағлыұматлар Хорасан мәмлекетинин ҳүкимдары Хүсейин Байқараның XV әсир орталарындағы әскерий ҳәрекетлери менен байланыслы тилге алынады. Байқараның ең жақын досы ҳәм ўзери өзбек классик шайыры Әлишер Науайы болған. Науайы Гератта ўзир болып турған ўақытта Хорасан мәмлекети пайдасына көп жумыс ислейди. Әлишер Науайы Хүсейин Байқараның ең қәуипли сиясий қарсыласы Ядгар Мухаммед Мырзаны түнде услаўда айрықша батырлық көрсетеди. Ол жаңа ҳүкиметтин хәдден тыс салық салыўына қарсы көтерилиске шыққан Герат халқын тынышландырыўда әдиллик ҳәм батырлық пенен ҳәрекет етеди. Усы ўақыялардан кейин 1472-жылы февральда Хүсейин Байқара оны өз сарайының бас Ўзери етип тайынлап, «Әмири Кабир» атағын береді. Хондемирдин айтыўынша, Әлишер Науайы 1480-жылдары Гератта ҳәм елдин басқа да қалаларында бирнеше медресе, 40 рабат, 17 мешит, 10 ханақак, 9 монша, 9 көпир, 20 ға жуўық бассейн салған ямаса оңлап берген.

Ўзирлик лауазымынан кейин 1487-жылы Астрабадқа ҳәким болған гезлери ол Гераттан киятырып Ўзир қаласында болып, оның әжайып орынларына сүйиспеншилиги оянған болса әжеп емес. Хүсейин Байқара достының ҳүрметине, ўзирлик лаўазымын жоқары дәрежеде атқарғаны ушын қалаға усы атты берген, болыуы итималдан жырақ емес. Себеби, орта әсирлерде шығыста дийўан басшылары ўзир деп аталған. Олар ханлардың ҳәм патшалардың жәрдемшилери болып есапланған. Ўзаят басшыларына жәрдемши болған. Демек, сол атақ ийелерине қараслы жерлер олардың аты менен аталған [13, 38].

Соңғы жылдары Дәўкескенде алып барылған қазылма жумыслары бул жерде бес мәрте қурылыс жумыслары жүргизилгенлигин көрсетти. Сонлықтан қаланың қорғаныў архитектурасы турақлы раўажланып барған [1, 53]. Дәўкескен қашысынан табылған керамикалар б.э.ш. IV-III әсирлер табылмаларынан дерек берсе, эрамыздың III-IV әсирлерине тийисли табылмалар В.Ягодин тәрәпинен анықланған [14, 134]. Бул табылмалар усы жердин Аралбойындағы әййемги отырықшы халықлар менен көшпелилердин цивилизациясы бас түйистирген орай болғанлығын айдынластырады. Кушан дәўиринде қаланың дийўаллары қайта оңланған. Дәўкескендеги турмыс көшпелилер орталығы менен тығыз байланыста болған. Аймақтан жигирмадан аслам әййемги ҳәм орта әсирлерге тән көшпелилер естеликлери табылып картаға түсирилген. Дәўкескен отырықшы халықлар менен көшпелилердин арасындағы экономикалық алмасыў орайы сыпатында қәлиплекени көзге тасланады [15, 44-48]. Дәўкескен территориясынан Алтын Орда дәўирине тийисли теңгелер де табылды [16, 121-148]. Афригидлер дәўири естеликлери анықланбаған болса да қала IX-XII әсирлерге дейин жақсы сақланып қалынған. Монғоллар бастырып киргенде басқа қалалар сыяқлы Дәўкескен де қыйратылды. XIV әсирде аймаққа суў келиўи менен Хорезм ҳүкимдарларының нәзерине илигеди. Қалада жаңадан қурылыслар жүреди. XV әсирде қала недәўир жақсы қорғанысқа ийе болды. Дәўкескеннин сиясий әҳмийети XVI әсирден баслап арта баслайды да ол Тирсек, Янги-шехр, Адак, хәтеки Үргениш, Ниса, Абиверд, Фераб сыяқлы ири қалалардың пайтахты болды. Бул дәўирге келип Аралбойында күшли феодаллық ыдыраў жүз береді, өз алдына бөлектенген салтанатлар қолдан-қолға ўзликсиз аўысып турды.

XVII әсирде Ўзир Үргениш сыяқлы қанаатсыз тахтқа таласыўшылардың орайы болып қалды. Усы ўақытлары тарийхшы-хан Әбилғазы Баҳадыр пайтахтты Хийўа қаласына көширеди де қала XIX әсирге дейин қаңырап қалады. XIX әсирде қаланы қайта оңлаўға ҳәм этирапын көгалландырыўға ҳәрекетлер болады, деген менен суўсызлық ақыбетинде ҳәм Хийўа ханы өзгериўи менен бастаған ислер қалып кетеди. Мине соннан бери мыңжыллық тарийхый ўақыялар гүўасы болған Ўзир қаласы ҳәзир меңиреў далаға айналған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хожаниязов Г., Хакимиязов Ж. Городище Дэвкескен-Вазир. – Нукус: Билим, 1997.
2. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 2. – М.-Л.:Изд. АН СССР, 1938.
3. Ахмедов Б.Б. Историко-геологическая литература Средней Азии XVI-XVII вв (писменные памятники). – Ташкент: ФАН, 1985.
4. Бартольд В.В. Сведение об Аральском море. Т. 3. – М., 1965.
5. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. – Л., 1937.
6. Абуль-гази. Родословное древо тюрков (перевод Г.С. Саблукова). – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1906.
7. Мунис, Огахий. Фирдавсу-л-иқбол. – Тошкент: Лочин, 2019.
8. Материалы к своду памятников истории и культуры Каракалпакской АССР. Вып. 1. – Нукус: Каракалпакстан, 1985.
9. Қанаатов Е.Е., Шамшадинова С.С. Кубла-шығыс Устюрт аймағындағы тарийхый жер-суў атамалары ҳаққында // Pim hám jámiyet, №3, 2023.
10. Неразик Е.Е. К проблеме развития городов Хорезма // Культура и искусство древнего Хорезма. – М.: Наука, 1981.
11. Ажигали С.Е. Очерк культурного наследия Арало-Каспийского региона // Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. Т. 5. Вып. 1. Часть 2, 2014.
12. Ажигали С.Е. Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспия (в свете проблем этногенеза) // История и культура Арало-Каспия. – Алматы: Құс жолы, 2001.
13. Досимов З. Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: Билим, 1991.
14. Ягодин В.Н. Кочевники на северно-западных границах Хорезма. Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций (тезисы докладов). – Алматы, 1987.
15. Ягодин В.Н. Устюрт и Приаральская дельта. ОНУ, №1. 1976.
16. Петров П.Н. Клад из Дев-кескен-кала и вопросы начала чеканки серебряных монет в Джучидском улусе // Золотоордынская цивилизация. Выпуск 3. – Казан: ФЭН, 2010.

Аннотация. Мақолада қадимий ва ўрта асрларға оид Дэвкескен (Вазир) қаласынинг қысқаша тарихи ва қалға номининг этимологиясы хусусида сўз боради. Вазир қалғасы XV асрларда Устюртдағы муҳим сиёсий марказ хисобланған.

Мақола муаллифининг таъкидлашича, Девкескен номи Вазир номидан ҳам аввал пайдо бўлган. Вазир номи буюк ўзбек шоири Алишер Навоийнинг хурматиға атаб қўйилган.

Калит сўзлар: қалъа, ўрта аср, археология, Вазир, ёдгорлик.

Аннотация. В статье рассматривается краткая история древней и средневековой крепости Девкескен (Вазир) и этимология названия крепости. Замок Вазир считался важным политическим центром Устюрта в 15 веке. Автор статьи утверждает, что название «Девкескен» появилось еще до названия «Вазир». «Вазир» был назван в честь великого узбекского поэта Алишера Навои.

Ключевые слова: замок, средневековье, археология, Вазир, памятник.

Abstract. The article discusses a brief history of the ancient and medieval fortress of Devkesken (Vazir) and the etymology of the name of the fortress. Wazir Castle was considered an important political center of Ustyurt in the 15th century. The author of the article claims that the name “Devkeken” appeared even before the name “Wazir”. “Vazir” was named after the great Uzbek poet Alisher Navoi.

Key words: castle, Middle Ages, archeology, Vazir, heritage.

УДК 340

ББК 67.9

ҲУҚУҚИЙ МОНИТОРИНГ: НАЗАРИЙ ВА ҚОНУНЧИЛИКДАГИ ЁНДОШУВЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Машкуров Ғ. А.

Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий мактаби

Сўнгги йилларда Янги Ўзбекистон шароитида қўлаб ислохотлар амалга оширилиб, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаоллашмоқда. Бунда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари ўзларига ишониб топширилган соҳаларни ислох қилиш орқали такомиллаштиришга эътиборни кучайтиришлари натижасида қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг сони йилдан-йилга ортиб бормоқда. Чунончи, Қонунчилик маълумотлари миллий базасининг маълумотларига кўра, биргина Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сони 2015 йилдан кейин кескин ортганини кузатиш мумкин. Танлов асосида 2013-2015 ва 2019-2021 йиллар кесимида мазкур субъект томонидан қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг сон кўрсаткичини таҳлил қилганимизда бу ҳолатга яна бир бор гувоҳ бўламиз.

Жумладан, Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2013 йилда 356 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган бўлса[1], бу кўрсаткич 2014 йилда 378 тани[1], 2015 йилда эса 372 тадан иборат бўлган.

2016 йилдан кейинги даврда эса, Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг сони кескин ортганлигига гувоҳ бўламиз. Ўз навбатида бундай ҳолатни юқорида таъкидлаганимиздек, 2019-2021 йиллар оралиғида кўриб чиқадиган бўлсак, 2019 йилда Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1060 та норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинган бўлса[1], 2020 йилда уларнинг сони 834 тани[1], 2021 йилда 803 тани[1] ташкил қилган. 2016 йилдан кейинги йилларда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилишдаги фаолликни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган бошқа субъектларда ҳам кузатиш мумкин.

Мамлакатимизда қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сон кўрсаткичининг 2016 йилдан кейинги даврда ўсиши ва юқори кўрсаткични сақлаб қолишини қуйидаги икки омил орқали изоҳлаш мумкин:

- Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев томонидан 2016 йилдан бошлаб ўрта муддатга мўлжалланган ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини ислох қилишни назарда тутувчи “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” ва “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси” стратегик ҳужжатларнинг қабул қилиниши, уларда давлат органларига турли соҳалар бўйича вазифалар белгилаб берилишида;

- халқ билан мулоқотнинг янги шакллари (Виртауал халқ қабулхонаси, Бизнес омбудсман ва б.) йўлга қўйилиши натижасида фаол фуқаролар қатлами томонидан ўтган давр мобайнида тўпланиб қолган турли муаммоларнинг кўтарилиши ва уларни ҳал этишга қаратилган тегишли ҳужжатларнинг ишлаб чиқирилишида.

Мамлакатимизда қўлаб қонунчилик ҳужжатларининг қабул қилиниши бир вақтнинг ўзида илмий изланувчилар ва фаол фуқаролар олдида уларнинг сифатида ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётига тўлақонли татбиқ этилаётганлигига баҳо бериш вазифасини қўймоқда. Давлатда қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга амал қилиниши, уларнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солишда тутган роли, таъсир даражаси ва ҳукумат томонидан юритилаётган ҳуқуқий сиёсат ҳамда жамият ҳаётидаги турли соҳаларда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлигига баҳо беришда ҳуқуқий мониторинг муҳим аҳамиятга эга бўлган институтлардан бири ҳисобланади.

Гарчи ўтган давр мобайнида юртимизда ҳуқуқий мониторингни жорий этиш ва самарадорлигини таъминлаш мақсадида қўлаб ислохотлар амалга оширилган бўлишига қарамадан ҳуқуқшунослик назариясида ҳуқуқий мониторинг тушунчаси борасида ҳалигача ягона ёндошув мавжуд эмаслигини, олимлар ўртасида турлича баҳс-мунозаралар давом этиб келаётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Жумладан, таниқли ҳуқуқшунос олим Ю.А.Тихомиров ҳуқуқий мониторинг тушунчасига ҳуқуқ вужудга келадиган ва амал қиладиган барча босқичларда намоён бўладиган ташкилий, бошқарув хусусиятига эга, ахборот-баҳолаш ҳуқуқий институт сифатида таъриф беради[2, 11]. Ушбу таърифга эътибор қаратадиган

бўлсак, бунда ҳуқуқшунос олим Ю.А.Тихомиров ҳуқуқий мониторинг тушунчасини ахборот-баҳолаш институти сифатида изоҳлар экан унинг асосий моҳиятига, яъни нимага қаратилганлигига эътибор қаратмайди.

Яна бир гуруҳ олимлар ҳуқуқий мониторинг қонунчиликни самарадорлигини ошириш, ундаги бўшлиқлар ва зиддиятларни бартараф этиш усули сифатида изоҳлайдилар[3, 463]. Бунда ҳуқуқий мониторинг тушунчасига таъриф беришдан қўзланган асосий мақсадга эътибор қаратилсада, унинг юридик табиати билан боғлиқ масалага етарлича эътибор берилмайди.

Ҳуқуқшунос Я.Е.Наконечный ҳуқуқий мониторинг тушунчасига таъриф беришда ушбу институтнинг мақсадига урғу берар экан ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш жараёнини тўлақонли мақбуллаштириш мақсадида норматив ҳужжатлар шакли, мазмуни ва амалга оширилишини илмий ва методологик жиҳатдан асосланган баҳолаш тизими сифатида эътироф этади[4, 14]. Ушбу олимнинг ҳуқуқий мониторинг тушунчасига берган таърифи юқорида келтирилган таърифлардан тўлиқлиги билан ажралиб турсада, бизнингча, ундан қўзланган мақсад тўлиқ ёритиб берилмаган. Хусусан, ҳуқуқий мониторингдан қўзланган асосий мақсад сифатида ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш жараёнини тўлақонли мақбуллаштириш эканлиги баён этилади. Бунда мақбуллаштириш деганда қандай жараён назарда тутилаётганлигига аниқлик киритилмайди.

Бошқа бир гуруҳ олимлар ҳуқуқий мониторинг тушунчасини таърифлашда кузатувлар тизими эканлигини қайд этадилар. Бунда ушбу олимларнинг фикрига кўра, ҳуқуқий мониторинг деганда қуйидаги жараёнларни таҳлил қилиш ва баҳолаш имкониятини берувчи маълумот кузатувлари тизимини тушуниш мақсадга мувофиқ: қонун ижодкорлиги фаолияти (ҳуқуқ ижодкорлиги жараёни) натижалари, ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасида берилган ваколат асосида муайян ҳуқуқ ижодкори бўлган орган томонидан қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг сифати, уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги самарадорлиги[5, 25].

Мазкур олимларнинг юқорида келтирган таърифдаги ҳуқуқий мониторинг фақатгина кузатув тизими эканлиги ҳақидаги қарашлари унинг табиатини тўлақонли очиб бера олмайди. Зеро, ҳуқуқий мониторинг комплекс усул ва бир қатор босқичлардан ташкил топган бўлиб, унга фақат кузатув тизими сифатида таъриф бериш ушбу ҳодисани фақат бир томонлама тушунишга олиб келади.

Махсус тадқиқотлар олиб борган олима Л.А.Иванова ҳуқуқий мониторинг тушунчасига ваколатли субъектларнинг ҳуқуқий нормалар сифати ва уларни қўллашда кузатиш, таҳлил қилиш, баҳолаш орқали ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда режалаштирилган мақсад ва натижаларга эришиш, шунингдек норма ижодкорлиги ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш усуллари прогнозлаш мақсадини қўзловчи комплекс тизимли фаолияти сифатида таърифлайди[6, 8]. Баъзи муаллифларнинг тадқиқотларида ҳуқуқий мониторинг тушунчаси доираси кенгайтирилиб, унга назорат, прогнозлаш, ҳуқуқ амал қиладиган доиранинг мақсадга мувофиқ ҳолатини таъминловчи усуллар ва шаклларни ишлаб чиқиш, қонунчиликда исталмаган жараёнлар ривожланишининг олдини олиш каби институт ва ҳодисалар ҳам киритилади[7]. Бизнингча, ҳуқуқий мониторинг тушунчасига таъриф беришда уни назорат, прогнозлаш ва бошқа ҳодисалар билан бирга тушунтиришга уриниш мазкур институтнинг ҳақиқий маъносини тўғри англашга имкон бермайди. Ҳуқуқий мониторинг тушунчаси борасида махсус доктринал тадқиқотлар олиб борилган хорижий давлатлар манбаларида ушбу тушунчага ҳуқуқ ижодкорлиги жараёни, амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти самарадорлиги ҳамда сифатини баҳолаш тарзида таъриф берилади [8, 30]. Россия Ҳуқуқий тадқиқотлар ва қонунчиликни ривожлантириш маркази томонидан ишлаб чиқилган Услубий тавсияларда ҳуқуқий мониторинг тушунчасига концептуал нуқтаи-назардан келиб чиқилган ҳолда таъриф берилган. Бунда ҳуқуқий мониторингта давлат тараққиётининг стратегик мақсадларига амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мувофиқлиги таҳлили, ҳуқуқ ижодкорлигининг самарадорлиги, қабул қилинаётган қонунчилик ҳужжатларининг сифати, уларни ҳуқуқни қўллашда татбиқ этилиши (ҳуқуқни қўллаш амалиёти), ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш механизмидаги камчиликларни бартараф этиш учун доимий, тизимли кузатиб боришни таъминловчи ахборот-баҳолаш аҳамиятига эга бўлган комплекс институтдир [9, 406]. Ҳуқуқий мониторинг тушунчаси борасида миллий ҳуқуқшунослар ўртасида ҳам турлича ёндошув мавжудлигини таъкидлаш жоиз. Хусусан, ҳуқуқий мониторинг борасида махсус тадқиқотлар олиб борган профессор Ш.Рўзиназаров ҳуқуқий мониторинг тушунчаси кенг маъноли эканлигини қайд этади.

Бунда профессор ҳуқуқий мониторинг ўз ичига бир қатор соҳаларни камраб олишини таъкидлайди. Шу билан бирга, ҳуқуқий мониторинг соҳалари сифатида миллий-ҳуқуқий тизим мониторинги, юридик фан мониторинги, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, хусусан, қонун ҳужжатлари мониторинги, юридик таълим мониторинги, ҳуқуқни қўллаш амалиёти мониторинги, давлат ҳокимияти ва бошқаруви ҳамда иқтисодиёт тармоқларида ҳуқуқий ишларни ташкил қилиш мониторинги, ҳуқуқий тарғибот ишлари мониторинги, аҳоли ҳуқуқий маданиятини юксалтириш мониторинги кабиларни келтиради[10, 153]. Бизнингча, ҳуқуқий мониторингни турли соҳаларга ажратиш ушбу йўналишда изланиш олиб бораётган ҳар қандай тадқиқотчининг субъектив қараши ҳисобланиши ҳамда назарий ёки амалий жиҳатдан бирор-бир аҳамият касб этмаслигини инобатга олиш лозим.

Ҳуқуқий мониторинг бўйича махсус тадқиқот олиб бораётган яна бир изланувчи Р.Сайидовнинг фикрича, ҳуқуқий мониторинг – қонунчилик тизими тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун доимий равишда режалаштирилган асосда олиб бориладиган фаолиятдир[11]. Бунда 20.04.2021 йилда янги таҳрирда қабул қилинган “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунда мониторинг билан боғлиқ алоҳида модда киритилганлиги ҳам алоҳида эътирофга моликдир. Хусусан, мазкур Қонуннинг 53-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросининг мониторинги ва назорати деб номланувчи алоҳида модда киритилган бўлиб[12], бундай модда 14.12.2000 йилда қабул қилинган олдинги таҳрирдаги “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

тўғрисида”ги қонунда мавжуд эмас эди[13]. 20.04.2021 йилда янги таҳрирда қабул қилинган “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонуннинг 53-моддасида “ҳуқуқий мониторинг” тушунчаси ўрнига “норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросининг мониторинги” атамаси қўлланилган. Бунда ушбу моддада норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросининг мониторинги қонунчиликка мувофиқ амалга оширилиши, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган органлар ва бошқа ташкилотлар тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижроси билан боғлиқ масалалар бўйича ҳуқуқни қўллаш амалиёти мониторингини амалга оширилиши назарда тутилган. Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 ноябрдаги ПҚ-4505-сон қарори билан «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросининг ҳуқуқий мониторингини ўтказиш тартиби тўғрисида низом» тасдиқланган бўлиб, унда умумий қоидалар, мониторинг режасини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш тартиби, ҳуқуқий мониторингини ўтказиш тартиби, ҳуқуқий мониторинг ўтказилишини назорат қилиш, ҳуқуқий мониторинг натижалари бўйича якуний маълумот билан боғлиқ масалалар тартибга солинган[14]. Шунга қарамадан юқоридаги иккала ҳужжатда ҳам “ҳуқуқий мониторинг” тушунчасига таъриф берилмаган. Шунга қўра, “ҳуқуқий мониторинг” тушунчаси борасидаги ёндошувларни таҳлил қилган ҳолда қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: хорижий ва миллий ҳуқуқшунос олимлар ўртасида “ҳуқуқий мониторинг” тушунчаси борасида ягона қараш ҳамда ёндошув мавжуд эмаслиги ушбу атаманинг таърифи бўйича тадқиқотчилар ўртасида турли баҳс-мунозаралар келиб чиқишига сабаб бўлмоқда; амалдаги қонунчиликда “ҳуқуқий мониторинг” тушунчаси борасида ҳам ўзаро номувофиқ ёндашувлар мавжудлиги сақланиб қолиши билан бирга унинг таърифи берилмаган бўлиб, бу ўз навбатида ушбу йўналишда амалдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш заруратини келтириб чиқармоқда.

Бизнингча, ҳуқуқий мониторинг тушунчасига таъриф беришда ундан кўзланган асосий мақсадга аниқлик киритиш муҳим аҳамиятга эга. Бизнингча, бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 ноябрдаги ПҚ-4505-сон қарорида белгиланган ҳуқуқий мониторинг вазифаларига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Хусусан, қайд этилган қарорнинг 2-бандида ҳуқуқий мониторингнинг асосий вазифалари сифатида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросининг ягона амалиётини жорий этиш, ҳуқуқни қўллаш амалиётининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш мақсадларига мувофиқлигини ўрганиш, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг тўлиқлигини, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунлар ва халқаро мажбуриятларга мувофиқлигини таъминлаш, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги қарама-қаршиликлар, зиддиятлар, коррупцияга оид омиллар, бир-бирини такрорловчи ва коллизия нормаларни аниқлаш ва бартараф этиш, ягона тушунча ва атамалар тизимини яратиш назарда тутилган. Албатта, юқорида санаб ўтилган вазифаларининг барчасини ҳам соф ҳолда ҳуқуқий мониторингга тегишли деб бўлмайди. Хусусан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги қарама-қаршиликлар, зиддиятлар, коррупцияга оид омилларни аниқлаш ва бартараф этиш биринчи навбатда ҳуқуқий экспертиза ҳамда коррупцияга қарши экспертизанинг вазифалари бўлиб ҳисобланади. Шунга қарамадан, юқорида қайд этилган ҳужжатда санаб ўтилган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг тўлиқлигини, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунлар ва халқаро мажбуриятларга мувофиқлигини таъминлаш, қонунчилик ҳужжатларидаги зиддиятлар, бир-бирини такрорловчи нормаларни аниқлаш ва бартараф этиш билан боғлиқ вазифаларни ҳуқуқий мониторингнинг асосий вазифалари сифатида эътироф этиш мумкин.

Қайд этилган вазифаларни инобатга олган ҳолда ҳуқуқий мониторинг тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқ: **“Ҳуқуқий мониторинг** – давлат органлари, фуқаролик жамияти институтлари ва фуқаролар томонидан ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг тўлиқлигини, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунлар ва халқаро мажбуриятларга мувофиқлигини таъминлаш, қонунчилик ҳужжатларидаги зиддиятлар, бир-бирини такрорловчи нормаларни аниқлаш ва бартараф этиш мақсадида амалга ошириладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиёти ўзаро уйғунлигини баҳолашга қаратилган фаолият”.

АДАБИЁТЛАР

1. https://lex.uz/search/nat?lang=3&form_id=3972&body_id=819&nature=1&from=01.01.2021&to=31.12.2021
2. Тихомиров Ю.А. Организация и проведение правового мониторинга // Право и экономика. – 2006. – № 10. – С. 11–15.
3. Малько А.В., Соломатин А.Ю. Социально правовой мониторинг как инструмент продвижения российской правовой реформы // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2007. – № 6. – С. 463–464.
4. Наконечный Я.Е. Значение и роль мониторинга нормативных актов для систематизации российского законодательства // Государственная власть и местное самоуправление. – 2009. – № 9. – С. 14–17.
5. Горохов Д.Б., Спектор Е.И., Глазкова М.Е. Правовой мониторинг: концепция и организация // Журнал российского права. – 2007. – № 5. – С. 25–38.
6. Иванова Л. А. Определение эффективности нормативных актов в процессе правового мониторинга: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2011. С. 8–9.
7. О. Иванова, И.Чалих. Правовой мониторинг в современной России: подходы к интерпретации и перспективные направления реализации. Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова № 6, 2015. – С. 145. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-monitoring-v-sovremennoy-rossii-podhody-k-interpretatsii-i-perspektivnye-napravleniya-realizatsii/viewer>
8. Ҳуқуқий мониторинг концепцияси, тушунчаси ва принциплари тўғрисида батафсил қаранг: Горохов Д. Б., Спектор Е. И., Глазкова М. Е. Правовой мониторинг: концепция и организация // Журнал российского права. 2007. №5. С. 30 – 34.
9. Правовой мониторинг. Научно-практическое пособие. – М.: ИД “Юриспруденция”, 2009. – С.406.
10. Рўзиназаров Ш.Н. Ҳуқуқий мониторинг ва ҳавфсизлик асослари. Масъул муҳаррир Раҳмонкулов Х.Р. – Тошкент, 2007. – Б.153-154.
11. Р.Сайидов Ҳуқуқий мониторинг институтининг назарий-ҳуқуқий асослари. “Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар” мавзусидаги республика 28-қўп тармоқли илмий масофавий онлайн конференция материаллари тўплами, 31 май 2021

- йил. - Тошкент: «Tadqiqot», 2021. - 77 б. https://conferences.uz/plugins/themes/bootstrap3/pdf/conf_28 2021/1.Huquqiy_tadkikotlar_yunalishi_1_qism.pdf
12. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни, 20.04.2021 йилдаги ЎРҚ-682-сон. <https://lex.uz/docs/5378966>
 13. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги 160-П-сонли Қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 йил, № 1-2, 8-модда);
 14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ҳуқуқий мониторингнинг замонавий механизмлари асосида қонун ҳужжатлари ижросининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 02.11.2019 йилдаги ПҚ-4505-сон қарори.

Ҳуқуқий мониторинг: назарий ва қонунчиликдаги ёндошувларнинг ўзига хос жиҳатлари

Аннотация: ушбу мақолада ҳуқуқий мониторинг тушунчаси борасидаги хорижий ва миллий олимларнинг назарий ёндошувлари таҳлил қилинган. Шу билан бирга, мамлакатимизда ҳуқуқий мониторингга оид қонунчилик асосларининг ривожланиш динамикаси ҳам ўрганилган. Таҳлилар натижасидан келиб чиқиб, ҳуқуқий мониторинг тушунчасига муаллифлик таърифи ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: ҳуқуқий мониторинг, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Правовой мониторинг: особенности подходов в теории и законодательстве

Аннотация: в данной статье анализируются теоретические подходы зарубежных и отечественных ученых к понятию правового мониторинга. Вместе с тем, изучена динамика развития нормативно-правовой базы, связанной с правовым мониторингом в стране. По результатам анализа разработано авторское определение к понятию правового мониторинга.

Ключевые слова: правовой мониторинг, право законодательной инициативы, нормативно-правовые акты,

Legal monitoring: features of approaches in theory and legislation

Annotation: this article analyzes the theoretical approaches of foreign and domestic scientists to the concept of legal monitoring. At the same time, the dynamics of the development of the regulatory framework related to legal monitoring in the country has been studied. Based on the results of the analysis, the author's definition of the concept of legal monitoring has been developed.

Key words: legal monitoring, the right of legislative initiative, normative legal acts.

O'ZBEKISTONDA EKOLOGIK TA'LIM VA TARBİYANI SHAKLLANTIRISH TENDENSIYALARI TARIXI

Kaipnazarov A.Sh., Otegenov B.M.

Nukus davlat pedagogika instituti

Dolzarbli. Atrof-muhitdagi qarama-qarshiliklarni hal qilishning umumiy qabul qilingan variantlaridan biri barqaror rivojlanish modeli bo'lib, uning doirasida jamiyatning iqtisodiy-texnokratik rivojlanishidan ekologik va insonparvarlik rivojlanishga o'tish amalga oshiriladi. Shuningdek tadqiqot ishlarida an'anaviy maktab fanlaridagi ekologik ta'limda ekologik mas'uliyatni shakllantirish va ekologik tarbiyada fanlararo aloqalar ko'rib chiqiladi, ekologik ta'limning turli shakllarini tashkil etishning metodologik echimlari tizimshlashtiriladi.

Umumta'lim maktablarida ta'lim jarayonida yosh avlodga ekologik ta'lim va tarbiya berish muammosi har tomonlama o'rganilayotganiga qaramay, haligacha hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar mavjud bo'lib, bunda ekologik inqiroz kelib chiqish sabablari, ularning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari, jamiyatning barqarorligi ko'rsatkichlarini tadqiq qilish vazifalari xali ham yo'lga qo'yilmagan.

Natija va muxokamlar. Ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichini yangi strategiyasiga o'tishning zaruriy sharti, bu ko'plab olimlar, o'qituvchilar hamda siyosatchilarning fikriga ko'ra, ta'lim va madaniyatning ekologik tarkibiy qismini optimallashtirish lozimligi ko'rsatilgan. Bir qator olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari ekologik ta'lim- tarbiya hamda madaniyatning nazariy - metodologik asoslarini yoritish, ekologik ta'limning yaxlit tizimini ishlab chiqish, uning butun jarayonini takomillashtirishga bag'ishlangan [1, 2, 7]. Mazkur tadqiqotlarda ekologik ta'limning zamonaviy muammolari, uning nazariy va metodologik asoslari ishlab chiqilgan, ekologik ta'lim va tarbiyaning yaxlit tizimini ishlab chiqish, ekologik bilimlar tasnifi berilgan. Ekologik ta'lim va ma'rifat o'z taraqqiyotida bir qancha davrlarni bosib o'tgan. Birinchi bosqichning boshlanishini XX asrning urushdan keyingi davri, ya'ni 1948 yilda Tabiat va tabiiy resurslarni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi (TMMI) tashkil topganidan beri deb hisoblash mumkin [3, 4, 6]. Mazkur tashkilot faoliyati tufayli tabiatga nisbatan katta qiziqish uyg'otish, uning boyliklarini asrab-avaylash va qayta tiklash yo'lida ilk qadamlar qo'yildi. Qoraqalpog' etnosining an'anaviy tabiatdan foydalanishning asosiy xususiyatlarini faqat tabiatdan foydalanish amaliyotida hali sezilarli o'zgarishlar bilan belgilanmagan va ayni paytda mustahkam manba bazasi bilan ta'minlangan ayrim tarixiy davr materiallarida aniqlash mumkin. O'zbekistonda, xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasida ekologik ta'lim shakllanishining dastlabki bosqichlarida umumbashariy ekologik madaniyatni, to'plangan ijobiy ekologik an'analarni asrab-avaylash imkoni respublika oliy o'quv yurtlarining ekolog olimlari va o'qituvchilarining asarlarida o'z ifodasini topgan.

Ta'lim va ma'naviy ahloqiy tarbiya O'zbekistonning barqaror rivojlanish yo'liga o'tishning asosiy vositasi bo'lib, fuqarolarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotda faol ishtirok etishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, munosabat va qadriyatlarni shakllantirishni ta'minlaydi. 1993 yil 29 sentyabrda 359-sonli Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining “O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 23 sentyabrdagi 348-F-son Aholi o'rtasida sog'lom turmush tarzini faol targ'ib qilishning sanitariya-epidemiologik va ekologik holatini yaxshilash to'g'risidagi” Qarori ijrosini ta'minlash maqsadida»⁶ Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining 359-son Qarori qabul

⁶ КРМДА, М-500-фонд, 1-рўйхат, 740-иш, 247-248-вараклар.

qilindi. Unda aholi o'rtasida ekologiya, vaziyatni yaxshilash va salomatlikni saqlash, sog'lom turmush tarzini faol targ'ib qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirishning asosiy bosqichlari ko'rib chiqiladi.

O'zbekistonda tabiiy resurslardan foydalanishdagi o'zgarishlar respublikada paxta va sholichilikning yulga qo'yilishi bilan boshlandi. Bu madaniy ekinlarning kiritilishi munosabati bilan barcha turdagi don ekinlari va beda ko'chirildi. Masalan, Chimboy tumanida 73 foizini egallagan, g'allachilik va bedaning eng daromadli tarmog'i deyarli butunlay ko'chirilgan. Asrlar davomida shakllangan xo'jalik yuritishning an'anaviy usuli buzilgan. [3, 5, 6]. O'zbekistonda tabiatdan foydalanish an'analari ularning ko'p asrlar tarixi davomida shakllangan. Bu davrda tabiatdan foydalanishning eng ekofil va barqaror usullari, texnikasi va turlari tanlab olindi. Bir necha ming yilliklar davomida O'zbekistonning xo'jalik va qishloq xo'jaligi faoliyati jarayonida madaniy landshaft yaratildi, to'plangan iqtisodiy tajriba avlodlar avlodga o'tib bordi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining belgilab olingan iqtisodiy strategiyasida, asosan, aholini eng zarur xomashyolarga bo'lgan talabini yanada to'liq qondirish vazifasi alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur strategiyani amalga oshirishda butun respublika qishloq sanoat majmuasi tarmoqlari, xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yanada rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratilgan. Bu masalada, O'zbekiston Respublikasidagi yer fondining 37 foizidan ortiqrog'i, tabiiy yem-xashak yerlarining 48,5 foizi, sug'oriladigan ekin maydonlarining 20 foizdan ortiq maydonlari jamlangan. Bularning barchasi Qoraqalpog'istonda haligacha foydalanilmagan katta ishlab chiqarish maydonlari - zaxiralar bor ekanligidan dalolat beradi [5].

Qoraqalpog'iston Respublikasida keyingi yillarda ishlab chiqarish sohasini rivojlantirish ishlari qishloq xo'jaligida ekin maydonlarini kengaytirish, intensiv meliorativ qurilish va yaylovlarni o'zlashtirish yo'lidan bormoqda. Shu bilan birga, respublikaning bir qator tumanlarida ishchi kuchiga ehtiyoji talabi bo'lgan sug'orma dehqonchilik, qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlash tarmoqlari va qurilish materiallari sanoatining rivojlanishi ustunlik qilganligi ma'lum bo'lgan. Hududlarda yaylov chorvachiligi an'anaviy bo'lgan tumanlarda qo'ylar sonining ortishi bilan har doim ham yaylovlarning yem-xashak sig'imini oshirish choralari amalga oshirilmagan, sholi yetishtiruvchi tumanlarda esa qishloq xo'jaligi ekinlari, ekin maydonlarining ko'payishi hamda ekinlarni sug'orishda suv resurslari bilan ta'minlanmaganligi aniqlandi. Bu ekologik vaziyatning keskinlashishiga va ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligining pasayishiga olib keldi. Mintaqaviy iqtisodiyotga nisbatan murakkab bo'lmagan fazoviy strategik yo'nalishlar natijasida qishloq xo'jaligi sohasi tarkibida monomadaniy yo'nalishga o'tish jarayonlari, ya'ni paxta yetishtirish, mintaqadagi haddan tashqari suv tanqisligi sharoitida, masalan, suv ko'p talab qiladigan ekinlardan guruch monomadaniy yo'nalishga o'tkazilgan [8]. O'zbekistonda "1999-2005 yillarda O'zbekiston Respublikasida atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha harakatlar dasturi" ishlab chiqilib, Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 20- oktyabrda 469-son qarori bilan qabul qilingan. Uzlusiz ekologik ta'lim tizimini rivojlantirishda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi faol ishtirok etdi.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, «Ma'rifat va ma'naviyat» targ'ibot bo'limi hamda Respublika «Bioekosan» o'quv-metodik markazida ekologik ta'lim-tarbiya ishlari bilan shug'ullanadi. Departament va Respublika «Bioekosan» markazi tomonidan Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi mutaxassislari bilan hamkorlikda «Uzlusiz ekologik ta'lim kontseptsiyasi» va «Ekologik ta'lim davlat standarti» ishlab chiqilib, respublikamizdagi bir qator bolalar bog'chalari va maktablarda sinovdan o'tkazilgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan «Uzlusiz ekologik ta'lim davlat standarti» tasdiqlanishi bilan «Ekologiya» fani avtomatik tarzda respublika maktablarida majburiy umumta'lim fanlari qatoriga kiritildi. Ekologik ta'lim uchta asosiy tarkibiy qismdan iborat: tabiiy muhit haqida ko'proq ma'lumot olish uchun tadqiqotlarni o'rganish; amaliy ko'nikmalar darajasini shakllantirish hamda takomillashtirish uchun tabiiy muhitdan ilmiy va o'quv faoliyatini rivojlantirish manbai sifatida foydalanish maqsadida ekologik ta'lim va tarbiyani o'rganish; ongli munosabatni rivojlantirish, odamlarning tabiatga munosabatiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish uchun ekologik ta'lim va tarbiyani o'rganish [1, 6, 7, 9]. Ushbu uch komponentlar alohida-alohida o'ragnilishi samarali natijaga ega bo'lishi mumkin emas, ular insoniyatning tabiiy muhitga ta'siri va uni muhofaza qilishda ongli ravishda yondashuvning tizimli zanjirlarini ifodalaydi.

Ekologik ta'lim uchta asosiy tarkibiy qismi bu tabiiy muhit haqida ko'proq ma'lumot olish uchun tadqiqotlar, amaliy ko'nikmalar darajasini shakllantirish va takomillashtirish bo'yicha ilmiy va o'quv faoliyatini rivojlantirish manbai sifatida tabiiy muhitdan foydalanish maqsadida ekologiyani o'rganish va ongli munosabatni rivojlantirish, odamlarning tabiatga munosabatiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish uchun ekologiyani o'rganish hisoblanadi [2]. Bu uch komponent alohida-alohida samarali bo'la olmaydi, ular insoniyatning tabiiy muhitga, ekologik muammolar va atrof-muhitni muhofaza qilishga ongli munosabatda bo'lgan yagona tizimning zanjirlarini ifodalaydi. Hozirgi bosqichda ekologik muammolarni hal etishda keng jamoatchilikning ishtiroki atrof-muhitni muhofaza qilishda eng samarali usuli hisoblanadi. Atrof-muhit muammolarini kelib chiqishini o'rganish, ularni bashorat qilish hamda oldini olish masalalari bo'yicha har xil loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish aholi yashash hududlarida tabiiy muhitni muhofaza qilish va saqlash bilan bog'liq muammolarni hal qilishda mahalliy hamjamiyatlarning yanada samarali ishtirok etishiga yordam beradi.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev 2017 yil 12 iyul kuni parlament, siyosiy partiyalar, YeIH vakillari bilan videoselektor yig'ilishidagi ma'ruzasida eng muhim masala – aholining ekologik madaniyatini yuksaltirishga jiddiy e'tibor qaratish zarurligini ta'kidladi⁷. Talabalar va yoshlarga ekologik ta'lim-tarbiya berishdan asosiy maqsad, ularda inson va tabiatning o'zaro bir biri bilan chambarchas bog'liq ekanligini o'rgatish, ularning

⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 12 июль кунги видеоселектор йиғилишидаги маърузаси //https://parliament.gov.uz/ru/

dunyodagi ekologik vaziyatlarning o'zgarishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishiga tayyorgarligini va intilishini shakllantirishdir. Ekologik ta'limning hayotiy ahamiyati bu inson faoliyatining mohiyatini va tabiatni muhofaza qilish qadriyatlarini chuqur qayta baholash zarurati bilan bog'liqdir. Qoraqalpog'iston Respublikasida yashovchi aholining ekologik ta'lim va ma'rifatini yanada rivojlantirish istiqbollarini hisobga olgan holda quyidagi ustuvor vazifalarni hal etish zarur: qonunchilik bazasini takomillashtirish, tizimni boshqarishning samarali mexanizmlarini yaratish, ilmiy-uslubiy va ilmiy-metodik rivojlantirish moddiy-texnik bazalar, axborot ta'minotini yaxshilash, moliyalashtirishni hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ekologik ta'limni barqaror rivojlanish g'oyalarini amalga oshirishga yo'naltirgan holda modernizatsiya qilish zarur.

Qoraqalpog'iston Respublikasini "yashil iqtisodiyot" tamoyillari asosida rivojlantirish uchun qator tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bunda, atrof-muhitni boshqarishdan ekologik-iqtisodiy boshqaruvga o'tish: agar birinchi yondashuv maqsadlarni belgilash, jumladan, cheklovlar va ularni amalga oshirish uchun asos sharoitlari bilan bog'liq bo'lsa, ekologik-iqtisodiy boshqaruv ularni hal qilishning eng samarali usullarini tanlash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. Браун Ф. Образование, глобализация и экономическое развитие / Ф. Браун, Х. Лодер, 2004.
2. Басов, В.М. Проблемы экологического образования и воспитания: метод, рекомендации к семин. и лаб. работам / В. М. Басов ; Удмурт, гос. ун-т. — Ижевск: УдГУ, 2001. — 50 с.
3. Проект 974101 «Устойчивое развитие в сфере охраны окружающей среды, земле- и водопользовании путем создания технологий и космосъемки в Каракалпакстане» Научной программы НАТО 2001-2002 гг. 2003. Бюллетень № 4. Осень 2002-Весна 2003 гг. 8 с.
4. Захлебный А.Н. ФГОС: современный этап развития экологического образования для устойчивого развития // Экологическое образование для устойчивого развития в условиях реализации Федеральных государственных образовательных стандартов: Материалы Международной научно-практической конференции (11–12 октября 2011 г.) / под ред. Е.А. Гринёвой. – Ульяновск: УлГПУ, 2011. – С. 17–25.
5. Мирзиёева С.Ш. Анализ опыта Узбекистана по разработке стратегий развития страны и регионов // Управленческое консультирование. 2019. - №3. – С. 49-61.
6. Национальная стратегия устойчивого развития Республики Узбекистан. Ташкент, 1999.
7. Степанов С.А. Экологическое образование для устойчивого развития как важное направление модернизации высшей школы России: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – М., 2011. – 58 с.
8. Умаров Е., Серикбаев М. Аральское экологическое напряжение и его влияние на социально-экономическую и демографическую ситуацию сельской местности Республики Каракалпакстан // www.allbest.ru.
9. Ўзбекистон республикасининг биологик ранг-барангликни саклаш бўйича миллий стратегияси ва ҳаракатлар режаси. Ташкент, 1998.

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda atrof-muhitni muhofaza qilish va ekologik ta'lim-tarbiyani rivojlantirish sohasidagi siyosatni shakllantirishning tarixiy bosqichlarini o'rganish masalalari keltirilgan. Har bir davlatning barqaror rivojlanish strategiyasining asosiy poydevori bu inson omili, uning intellektual salohiyati, shuningdek yoshlarni ekologik ta'lim va tarbiyasini shakllantirish tendentsiyalari bilan uzviy bog'liqdir.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim, ekologik siyosat rivojlanish bosqichlari, atrof-muhit, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlar.

Аннотация. В статье представлены вопросы изучения исторических этапов формирования политики в области охраны окружающей среды и развития экологического образования в Узбекистане. Главный фундамент стратегии устойчивого развития каждой страны неразрывно связан с человеческим фактором, его интеллектуальным потенциалом, а также тенденциями формирования экологического образования и воспитания молодежи.

Ключевые слова: экологическое образование, этапы развития экологической политики, окружающая среда, социально-экономические аспекты.

Annotation. The article presents the issues of studying the historical stages of the formation of environmental protection policy and the development of environmental education in Uzbekistan. The main foundation of the sustainable development strategy of each country is inextricably linked with the human factor, its intellectual potential, as well as trends in the formation of environmental education and youth education.

Key words: environmental education, stages of environmental policy development, environment, socio-economic aspects.

ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИНДЕГИ ЖЕРЛЕЎ ДЭСТУРЛЕРИНЕ ТИЙИСЛИ ҚУРЫЛЫСЛАР

Ҳакимниязов Ж. Х.

Қарақалпақ мамлекетлик университети

Бизинг эрамызга шекемги VII эсирдин акыры VI эсирдин басларына келип Кубла Арал бойларында жасаушы кәуймлер зороастризм динине сыйынган. Зардуштийлик дини пайгамбары Зардушт хурметине атап берилген. Ол динниң муқаддес китабы Авестода «Маздаясна», яғный «Маздаға сыйыныў» болып, Мазда «данышпан, акыл» деген мәнини аңлатқан. Зардуштийлик «Бехдин», яғный «Ең жақсы дин» депте жүритиледи. Оның тәлиматин бойынша әлемдеги барлық нәрсе Мазданың күдирети менен жаратылған⁸[2, 82-83 б]. «Мазда» атамасы алдына мәртебесин елде көтериўди мақтаўды аңлатыўшы «Ахура» қосылған.

⁸ Зардуштийлик – ең әйемги динлерден бири. Ол әйемги Хорезмде пайда болған. Эрамызга шекемги VII-VI эсирлерде пүткил Туран үлкеси, сондай-ақ Иран, Хорасан, Әзербайжан, Киши Азия киби бир қатар мамлекетлер ҳәм аймақларда мамлекет дини дәрежесине көтерилген. Ондағы идеалар халықтың руўхый жақтан илгерилеўине өз тәсирин көрсеткен.

Хорезмде әйемги диний исенимлер менен зардуштийлик дининиң генетик тәрәпинен байланыслығын археологиялық табылмалар негизинде үренилди. Яғный олардың қуяшқа, отқа сыйынатуғынлығы туұралы жазба хәм археологиялық мағлыұматлар дәлиллейди. Бул пикирди С.П.Толстов, В.В.Абдиев, Ф.Альтхайм, В.Б.Хенн, И.Гершевич, Ю.А. Рапопорт, А. Манделыштам, В.М. Массон, В.Н.Ягодин, Ж.Базарбаев, М. Мамбетуллаев, Ғ.Хожаниязов хәм басқада илимпазлар мақуллаиды [20, 328-331 б]. Биз зардуштийлик дининиң жерлеу дәстүрлерине байланыслы қурылыстар түрлерине тоқталып өтемиз. «Авесто»ның Вендидат қағыйдаларында өлилерди жерлеу дәстүри бойынша қәбир усти қурылыстарының типлери: Адам өлген уақытта оны жатқаратуғын арнаулы сыпа-қурылыс-ката болған, өлген адамның сүйегин етинен тазалау ушын тәбийий ямаса қолдан үйилген – дахмалар болған, етинен тазаланған адамның сүйеклерин салатуғын ыдыслар-ассуарийлер сақланатуғын орын – қабиристан, қәбиристанларда арнаулы ассуарийлер сақланатуғын науслар болған. Айрым жағдайларда үй ишиндеги оссуарий сақлағышларда болған. [18, 100-102 б].

Ката мархумды уақытша сақлау орны болып, ол үлкемизде Бүрkit қала оазисинен (№36 А хәули) мәлим. Туұры төртмүйешли (4,5х4,5 м) қурылыстан ибарат болған оның батыс дийуалын жағалап сыпа, ортасында 1,5х1,8 м көлеміндеги ойықлық жайласқан. Устине сабан, ағаштың шақалары, қой жүни, хәр қыйлы таслар төселген [13, 84-87 б]. Бул, профессор С.П.Толстовтың пикиринше, өли денеси менен топырақ арасында изоляция хызметин атқарған [17, 148 б]. Бактриядан табылған «ката» менен Хорезмнен табылған «ката» арасындағы ұқсаслығы олар дөгеректен бөлекленген қурылыс (изолированные) халда болса, ал Сонда да некрополдың бир бөлеги сыпатында қурылған [5, 310 б].

Ката – негизинен мархумлар ушын уақтыңша сақланатуғын «үй», хана болыпта табылады. Бул үйлердеги ханалардың бири еркеклер, бири хаяллар хәм бири балалар ушын мөлшерленген. Айрым жағдайларда төртинши ханасыда болған-бул ийтлер ушын арналған[1, 51 б, 15, 225 б]. Мархумлардың сүйегин етинен тазалау, зардуштийлик текстлеринде көрсетилиуинше, муқаддес есапланған жердиң, суудың хәм оттың харамланыуының алдын алыуға қаратылған илажлардан есапланады. Соның ушын мархум тәбийий ямаса арнаулы исленилген төбешикке (Дахма)ға алып барылған хәм оны отырған түринде жайластырылған. Ийитлер, қуслар тартып алып кетпеслиги ушын мархумның шашынан, қол хәм аяқларын байлап қойылған [11, 12-18 б, 12, 8-9]. Зардуштийлик жерлеу қурылысы **Дахманы** ертеде «үнсизлик минарасы», «өлим минарасы» деп атаған. Авесто китабының Видевдат бөлиминде «дахма»ның еки түри туұралы мағлыұмат келтириледи [4, 302 б.].

Биринши жағдайда жер бетинен анағұрлым бийиктеги мавзолей ямаса мазар, ал екінши жағдайда мархум денеси қойылатуғын ашық орын. Сонлықтан алым В.Крюкова «дахма» Видевдатта тек ғана жерлеу усылы ғана емес, «өли денесин қоятуғын хәр қандай қәбирдиң универсал атамасы болып хызмет еткен» деп көрсетеди [9, 208 б]. Авесто китабының Видевдат бөлиминде «Бул материаллық әлемди жаратыушысы Ахура Мазда бизлер өлген адамның денесин қай жерге алып барыуымыз хәм қай жерге қойыуымыз керек. Ахура Мазда: Пайғамбар Спитама өлген адамның денесин ең бийик жерге, барлық уақыт өли денесин жейтуғын ийитлер хәм қуслар билетуғын орынға» деп жуау береді делинген [12, 8-9 б].

Зардуштийлик дахма Қубла Арал бойларында Шылық естелигинен кеңнен мәлим. Ол Султан Ұайис тау дизбегиниң арқа-батыс бөлегинде жайласқан ени 130-150 м, бийиклиги 30-33 м болған тәбийий төбешик басына қурылған туйық емес шеңбер түриндеги қурылыс. Саз ылайдан 15 м бәлентликке ийе қалың дийуаллар менен қоршалған [10, 55 б]. қурылысқа күн батыс тәрәптеги дәруазасына узын текше арқалы шығылған. Улыұма саны 75 текшеден ибарат қыя пандустың еки бойы пақса дийуал менен қоршалған. Оның ишинде дийуалға жапсарып айлана ылайдан «сыпа»лар (2,3х3 м) орнатылған. Сондай-ақ, дийуал менен «сыпа»лардың аралығына суу ағар ушын гүлал наўалар орнатылған[26, 332 б.]. бул қурылыс профессор С.П.Толстовтың пикиринше зороастризм дини дәстүри бойынша өлилердиң сүйегин етинен тазалайтұған орын-дахма хызметин атқарған[19, 67-68 б]. Бул пикирди Шылықты изертлеген илимпазлардан Ю.П. Манылов мақуллаиды.

Әмиудәрьяның төменги ағысы дельталары бойларында Кубатау қаласына жақын жерде[22, 98 б], Мешекли кәрұан-сарайының арқа тәрәпинде [3, 47-55 б], Миздахкандағы (Жомарт-қассаб) [22, 91-92 б], Қырантауда [23, 92-93 б], хәм басқада жерлерде усындай дахма хызметин атқарған археологиялық объектлер мәлим. Зардуштийликтеги және бир жерлеу дәстүрлерине байланыслы қурылыс **наўслар** болып табылады. Орта әсирлердеги арап тилиндеги авторлар мийнетлеринде-мусулман емес халықлардың жерлеу имаратлары есапланады[6, 310 б]. Әмиудәрьяның төменги ағысы дельталары бойларында ең ерте дәуірлерге тийисли наўс б.э.ш. VI-V әсирлерге тийисли Гүзели қыр естелиги этирапынан табылады [17, 73-82 б]. Қурылыс тәрәплери 10 м. төрт мүйешли, бир метр квадрат көлемдеги 5 камералы көринисте болған. Ю.А.Рапопорттың пикиринше ол жерде өлген адамлардың тазаланған сүйегин жайластырған болыуы керек Төрт мүйешлик қәбир үсти қурылыстар әлемнің төрт тәрәпин, ал шеңбер түриндегилер қуяшты, айды, маңгиликті, шексизликті аңлатқан. [14, 50-52, 83-84, 104-107 б]. Демек зардуштийлер өлилердиң етинен тазалау мақсетинде бийик орынларға ямаса таулардың төбешиклерин таңлаған. Сонлықтан олар Султан Ұайис тау дизбеклеринен хәм басқа тәбийий бийиклердиде пайдаланылған олардан: Қуспанатау, Тоқтау, Миздахкан шығыс төбелиги, Кубатау, Қырантау, Порлытау [24, 4-6 б]. Себеби олардың түсиниги бойынша өлген адам денесин сүйегин етинен арнаулы үйретилген ийтлер хәм қуслар тәрәпинен тазаланғаннан соң қуяшта да тапланыуы зәрүр болған.

Ток қаланы үйрениу барысында, ерте орта әсирлерге тийисли оссуариялық қәбиристанда науслардың бирқанша түрлери анықланылады [7, 214-224 б, 8, 214-224 б]. Олардың дийуалларын бойлап қурылған сыпаларда алебастрдан исленилген, сондай ақ, гүлал хум (гүзе) оссуариялар табылады. Панжикентте мәлим болған наусларға орташа 10-15 адам жерленген болса, Ток қалада жүзге шамалас адам жерленген [16, 40 б]. Бул көрсеткиш түслик аймақларда арқа аймақларға салыстырғанда социаллық эканомикалық раўажланыуының бир

қанша алда екенлигінен дерек береді. Усы орында Орта Азия бойынша соңғы дәуірлерде топланған археологиялық матриаллар тийкарында науслардың қатаң түрдегі типологиясы еле толық анықланбаған.

Наўслар жер үсті (Гүзели қыр, Дальверзин, Кафир-кала, Пайкент), ярым жер асты (Ток-кала), жер асты (Ангрен). Айрым наўсларда ассуарийлер сыпа үстине (Ток-кала) ямаса арнаўлы исленген нишаларға қойылған [21, 88 б]. Кубла Арал бойларында Ассуариялық⁹ қойымшылықлар археологиялық изертлеулер нәтижесінде Қалалықыр 1, Үлкен Айбүйір қала, Куня Уаз, Қят (Шават VII-VIII б.е.ш), Миздахкан, Бутентаў 2, Ахшахан қала, Ташқырман х.т.б. естеликлер этирапынан табылды. Қойымшылықлар тийкарынан халық жасайтуғын елатлықлардан узақта, тәбийғый хам арнаўлы исленген төбеликлерде жайласқан. Айрым әйемги хэм ерте орта әсир естеликлери кейинги дәуірлерде зардуштийлик некрополына айландырылған (Үлкен Қырқыз қала, Базар қала, Топрак қала, Бүркүт қала, Адамлы қала, Қалалықыр I, Гөне Уаз, Гүзели-қыр 2, Бүркит қаланың №5, №36 хэм №58 х.т.б.) [24, 161-163 б].

Зардуштийлер дәстүрлерине сай муқаддес есапланған жердин, суўдың хэм оттың ҳарамланбаўы мақсетинде, мархумлардың етинен тазаланған сүйеклери ката, дахмада сақланып соң арнаўлы ыдысларға-оссуарийларға салынып, қойымшылықлардағы наўсларда жерленген. Әмиўдәрьяның төменги ағысы дельталары бойларында алып барылған археологиялық изертлеулер нәтижесінде буындай қурылыслар хэм олардың түрлери көппеп үйренилип бул мәселеде жаңа мағлыұматлар топланған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Авесто «Закон против дэвов» (Видевдат). СПб.: Санкт-Петербург 2008.
2. Базарбаев Ж., Хожаниязов Г., Базарбаев Р.Ж. Әйемги Окс дәрясының төмендеги зардуштийлик дининиң излери. Нөкис 2007.
3. Баратов С.Р. Археологические исследования на Юге Хорезма в 2004-2005 годах // Археологические исследования в Узбекистане в 2004-2005 годы. Вып. 5. Ташкент, «ФАН». 2006.
4. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М.: Наука, 1987.
5. Борзцов. А.Я.О значении слова "наус" // ТОВЭ; т.Ш. Л., 1940.
6. Борисов А. Я. О значении слова «наус» // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа", 1940, т. 3
7. Гудкова А.В. Новые материалы по погребальному обряду VII-VIII вв. в Кердере (Северный Хорезм). // История, археология и этнография Средней Азии. М.: 1968. С. 214-224.,
8. Гудкова А.В. Ток-кала. Ташкент, «ФАН АН УзССР». 1964.
9. Крюкова В.Ю. Смерть и похоронный обряд в зороастризме // Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. - СПб., 1997.
10. Манылов Ю.П. Новые данные о погребальном обряде Хорезма первых веков нашей эры // Археологические исследования в Каракалпакии. «ФАН» Ташкент, 1981.
11. Мейтарчян М. Б. Погребальный обряд зороастрийцев. М., 1999;
12. Мейтарчян М.Б. Зороастрийский погребальный обряд. АКД., М., 1992.
13. Рапопорт Ю.А. Хорезмийские остоны (К истории религии Хорезма) // СЭ. – 1962. – №4.
14. Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарии) // Труды хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. V, М. 1971.
15. Ртвеладзе Э.В. Культовые и погребальные памятники кушанского времени из Кампыр-тепе // Ученые записки по изучению памятников цивилизации древнего и средневекового Востока всесоюзной ассоциации востоковедов (Археологические источники). М.1989.
16. Ставиский Б.Я.. Исследование маздеистского некрополя древнего Пенджикента. Сообщения Таджикского ФАН СССР, вып. XIX, 1949
17. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. Издательство МГУ. М., 1948.
18. Хакимниязов Ж. Зардуштийлик от храмындағы алтарьлар. ҚМУ. Хабаршы, Нөкис. 2020. №1.
19. Хакимниязов Ж. Зороастрийские памятники Южного Приаралья Перекрёски истории. Актуальные проблемы исторической науки. Материалы XV Международной научной конференция. Астрахан. 26-апреля 2019.
20. Khakimniyazov Zh. Zoroastrian Temple Of Fire Of The South Aral Sea Region Or Temple Of Fire Zhambas Kala. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(11).
21. Khakimniyazov Zh. Funeral customs of the Kerders (on the example of Kuyuk -kala). Innovative developments and in ducation: a collection scientific works of the International scientific online conference (23rd December, 2021) – Canada, Ottawa: "CESS", 2021. Part 1.
22. Хожаниязов Г., Юсупов Н., Хакимниязов Ж. Джумард кассаб-памятник зороастризма. «Авесто» -Урто Осие халклари маданияти тарихи» материалы республиканского научно - практического конференцы. (27-28 апреля 2001 г.) Нукус-Хива-2001,
23. Хожаниязов Г., Амиров Ш. Оссуарный некрополь на возвышенности Крантау. «Авесто» -Урто Осие халклари маданияти тарихи» материалы республиканского научно - практического конференцы. (27-28 апреля 2001 г.) Нукус-Хива-2001,
24. Хожаниязов Г., Хакимниязов Ж. Археологические памятники зороастризма в среднеазиатском междуречье на материалах «Ассуарные находки в Южном Приаралье». Universum: общественные науки: научный журнал. – № 5(65). М., Изд. «МЦНО», 2020.
25. Ягодин В.Н., Никитин А.Б., Кошеленко Г.А. Хорезм // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М. 1985.

⁹ **Оссуарий-** (латынша ossuarium-os«сүйек» ossa«сүйеклер») Орта Азия зардуштийлеринде өлинің сүйеклерин сақлау үшін алебастр, тас ямаса ылайдан жасалған гүлал ыдыс. Олар фигуралы «статуарлық» яғный еркек, хаял фигурасының көринисинде мавзолейлер модели х.т.б. тағы «ящикли» рельеф хэм нағыслар менен безетилгенде болыуы мүмкин. Ассуарияларда мәлим мотивлер менен атрибутлардың бар болыуы оларда турар жайлардың емес ал жерлеу мәресимлери менен байланысly диний имаратлардың тақрарлағанлығын көриу имканын береді.

Резюме. Бу мақолада зардуштийлик динидаги дафн қилиш маросимларига тегишли иншоотларининг қурилишлари ҳақида сўз етилади. Жанубий Орол бўйларидаги зардуштийлик динидаги дафн қилиш иншоотларининг қурилишлари турлари ката, дахма, наўс, астондонлар мазорстони ва храмлар ҳақида маълумотлар келтирилган ва Хоразмда қадимги диний қарашлар билан зардуштийлик динининг генетик тарафдан алоқадорлигини археологик топилмалар асосида ўрганилган.

Таянийч сўзлар: *обряд, зороастризм, крепость, религиозный центр, Авеста, ката, дахма, наус, астондон*

Резюме. В этой статье рассматриваются сооружения, относящиеся к погребальным обрядам зороастрийской религии. Приводятся сведения о типах сооружений зороастрийских погребальных обрядов на южно - Аральских побережьях : ката, дахма, наус, ассирийские гробницы и храмы и на основе археологических источников, изучается генетическая связь, зороастрийской религии с древними, религиозными пониманиями в Хорезме.

Ключевые слова; Южные Приаралья, Зороастризм, Ката, Дахма, наус, ассуарии, *остадон*

Summary; This article is about the construction of funeral structures in the Zoroastrian religion. Information is provided on the types of construction of Zoroastrian burial structures in the southern Aral region, kata, dakhma, naos, tombs and temples, and also, based on archaeological finds, the genetic connection of Zoroastrianism with ancient religious views in Khorezm is studied.

Key words; rite, Zoroastrianism, fortress, religious center, Avesta, kata, dakhma, naus, ostadon.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БАСПАСӨЗИНДЕ "КОРЕЙС ТИЛИ ҲАМ МӘДЕНИЯТЫ" ФЕСТИВАЛЫ НЕГИЗИНДЕ МИЛЛЕТЛЕР АРАЛЫҚ ТАТЫҰЛЫҚ ҲАМ ХАЛЫҚЛАР ДОСЛЫҒЫНЫҢ ҮГИТ-НӘСИЯТЛАНЫҰЫ

Муратбаева А. Б.

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты таянийч докторанты

Қарақалпақстан аймағына корейс миллети ўакиллариниң ең даслепки бөлеги 1937-жылы октябрь айында келген болып, бул Бурынғы аўқам дәўриндеги депортация мәселелерине байланыслы әмелге асырылған. Олар тийкарынан үш район – Қоңырат, Мойнақ ҳәм Хожели районлары аймағына, кейинирек Куйбышев, Қыпшақ ҳәм Шаббазға жайластырылды [1]. Тәбийий мийрим-шәпәәт, кеңпейиллик, миллий әлпайымлық, басқа миллет ўакилларине деген кемситиўши ис-ҳәрәкетлерди қылмаў қарақалпақларға тән қәсийет есапланады. Олар Қарақалпақстанда жасаўшы барлық халықлар менен биргеликте депортация қылынған корейслерге үлкен меҳир ҳәм мириўбет көрсетди, олардың азап ҳәм қыйыншылықларын жеке дәрти деп билди. Қарақалпақлар корейслерде өзлериниң аўыр тағдириниң сәўләлениўин көрди [2]. Нәтийжеде елимиз аймағына көширилген корейс миллети ўакиллери өзиниң екнши ўатанын тапты ҳәм бүгинги күнде аўызбиршиликли жасап келмекте.

Мәмлекетимиз 1990-жылы март айында Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясы шөлкемлестирилип, Қарақалпақстан Республикасы Әдиллик Министрлиги тәрәпинен 1993-жылы 11-август күни дизимге алынған [3]. Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясы мәмлекетлик емес, коммерциялық емес шөлкем болып, Қарақалпақстанда корейс мәдениатын, тилин, үрп-әдет ҳәм дәстүрлерин сақлаў, миллий-мәдений ҳәм басқа түрдеги руўхый мүтәжликлерин қанаатландырыў, сондай-ақ, Қарақалпақстан Республикасында миллетлер аралық қатнасықларды бекемлеўге қаратылған социаллық тәрәптен пайдалы искерлик пенен шуғылланыў мақсетинде ҳуқуқый-административлик тәрәптен корейс ҳәм басқа миллет ўакиллариниң жәмийетлик бирлеспеси формасында шөлкемлестирилген [4]. Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясының тийкаргы мақсетлери төмендегилерден ибарат: Елимизде жасаўшы түрли миллет ҳәм халық ўакиллери арасында өз-ара татыўлық ҳәм дослықты бекемлеўге жәрдем бериў; Миллетлер аралық байланысларды раўажландырыў ҳәм бекемлеў, миллий мәдениятлардың өз-ара байытылыўына көмеклесиў; Мәмлекетте демократиялық реформалардың гүллениўи, пуқаралардың социаллық белсендилигин жоқарылатыўға, тынышлық ҳәм миллетлер аралық татыўлықтың бекемленіўине өз үлесин қосыў; Мәмлекеттиң экономикалық ҳәм социаллық раўажланыўына корейс миллетине тийисли халықтың үлесин көбейтиў ҳәм усы тийкарда оның даңқын асырыў илажларын өткериў; Жасларды ҳәм өсип киятырған әўладты инсаныйлық ҳәм кеңпейиллик руўхында тәрбиялаў; Корейслер арасында миллий мәдениатын, тилин, дәстүрлерин, үрп-әдетлерин, мәресимлерин қайта тиклеў ҳәм раўажландырыў бойынша жұмыс алып барыў, илимий ҳәм техникалық искерликти, ғалабалық спорт ҳәм басқа илажларды қоллап-қуўатлаў; Корейс ҳәм өзбек миллий мәдениятларының өз-ара тәсири ҳәм өз-ара араласыўына тийисли түрли искерлик тараўларын үйрениў; Корейслерге шаңарақлық ҳәм басқа илажларды миллий дәстүрлерне сай өткерилиўине, сондай-ақ, түрли хожалық, соның ишинде мәресим хызметлерин көрсетиў;

"Демократияластырыў ҳәм ашықлық сиясаты процессинде корейс тилине қызығыў жылдан-жылға артып атыр. Корейс тилин үйрениўди қәлеўшилер арасында түрли миллет ўакиллариниң көплиги куўнышлы жағдай есапланады. Корейс тилин үйрениў этникалық ҳәм миллетлер аралық бирлесиўге жәрдем береді ҳәм дослық байланыслары ҳәм сезимлерин қәлиплестириўге унамлы тәсир көрсетеди. Бәршеге белгили, өзге халықлардың мәдениаты ҳәм искусствосын жақсы билетуғын ҳәм қәдирлейтуғын адамларда ол халыққа деген унамсыз сезимлер болыўы мүмкин емес. Тил арқалы инсан миллий-мәнәўий қәдириятларға, халықтың тарийхы, турмыс тәризи ҳәм мәдениатын үйренеди" [5]. Қарақалпақстанда Корея Республикасының Билимлендириў орайы филиалы 1997-жылдан баслап оқыў орайлары формасында жұмыс баслады. Бул оқыў орайларында корейс тили муғаллимлериниң жетиспеўшилиги есапка алынып, Авлоний атындағы педагогларды қайта таярлаў

Республикалық институтында корейс тилин үйрениў ушын педагоглар жиберилиўи, және де Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында екінши тил ретинде корейс тилин үйретиў режелестирилген.

Сондай-ақ, Кореядан келген кеўилли жаслар Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети хәм Әжинияз атындағы педагогикалық институтында студент жасларға корейс тилин үретиўге жәрдем бермекте. Баспасөз бетлери арқалы корейс тили курслары искерлиги ҳаққында материаллар берилип барылды. Атап айтқанда, "Вместе к прогрессу и процветанию" мақаласында Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде бир дана хәм Әжинияз атындағы педагогикалық институтында еки дана Кореядан келген оқытыўшылар корейс тилин үйретип атырғанлығы, Әжинияз атындағы педагогикалық институтында Корея халық аралық шериклик шөлкеми (КОИКА) жәрдеми менен компьютер ханасы ашылып атырғанлығы, бул ханада 15 дана жаңа әўлад компьютерлери менен тәмийинленгенлиги айтылады [6]. Соның менен бирге, Кореялылар қарақалпақ тилин хәм мәдениатын үйренип атырғанлығы нәтийжесинде оқытыўшы хәм оқыўшылар арасында жақын байланыслар қәлиплескенлигин атап өтеди.

Буннан тысқары, Әжинияз атындағы педагогикалық институтының мектепке шекемги билимлендириў факультети студентлерине корейс тилин үйрениў оқыў дәстүрине киритилгенлиги, КОИКАның кеўилли Ли Санг Хюн оқыўшылар менен өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде еркин сәўбетлесе алатуғынлығы ҳаққында айтылған [7]. Бул тил курслары елимизде корейс тили хәм мәдениатының қайта тиклениўине имканият жаратқан болса, ал, корейс тили хәм мәдениаты бойынша хәр түрли фестиваль хәм таңлаўлар корейс мәдениатының раўажланыўына тийкар болды.

Қарақалпақстан Республикасы хәм Хорезм ўәлаяты Корейслер ассоциациясы тәрәпинен 2008-жылдан баслап хәр жылы корейс тили хәм мәдениаты фестивалы турақлы түрде өткерилип келинбекте. Фестиваль бир жылы Хорезмде өткерилсе, бир жылы Қарақалпақстанда өткериледи. Онда мектеп, колледж хәм жоқары оқыў орынлары оқыўшылары белсене қатнасып келмекте. Баспасөз бетлеринде фестиваль илажлары кең түрде сәўлеленген болып, әсиресе "Вести Карақалпақстана" газетасында турақлы материаллар берилип атыр. Солардан 2010-жылы өткерилген фестиваль илажлары К.Пирназарованың «Фестиваль – это праздник» мақаласында сөз етиледі [8]. Онда корейс тили хәм мәдениаты фестивалының Хожели қаласындағы Мийирманлық үйинде өткерилгенлиги, фестивалды Корея Республикасының Өзбекстандағы билимлендириў орайы директоры Ким Джон Сук ашып бергенлиги, онда 90 нан аслам қатнасыўшы әдебий оқыў, хорда қосық айтыў, миллий аяқ ойынын атқарыў, театрластылған сахна көринислери сыяқлы номинациялар бойынша қатнасқынлығы айтылады. Сондай-ақ, газетада 2015-жылы Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында өткерилген корейс тили хәм мәдениаты фестивалынан репортажлар берилип [9], онда 120 дан аслам қатнасыўшылар қатнасқан таңлаўда әдебий оқыў номинациясы бойынша биринши орынды Әжинияз атындағы педагогикалық институт студенти А.Тыныштықбаева, екінши орынды Нөкис қаласындағы 2-санлы академиялық лицей оқыўшылары Б.Хурметуллаева хәм Д.Пирназаровалар, үшінши орынды "Прогресс" орайынан Н.Ваисова жеңип алғанлығы айтылады. Сондай-ақ, миллий аяқ ойыны номинациясы бойынша Хожели Мийирманлық үйи оқыўшылары ең жақсы миллий аяқ ойыны атқарыўшылары деп таңланған болса, ал, сахналық көринис номинациясында Үргеншли оқыўшылар тәрәпинен сахналастырылған шығарма ең жақсы сахналық көринис деп баҳаланған.

Сондай-ақ, усы жылы 19-24-октябрь күнлери халқымыз бенен корейс халқы арасындағы аўзбиршилик хәм дослықты бекемлеў мақсетинде Ташкент, Нөкис хәм Үргенш қалаларында Корея мәдениаты хәптелиги болып өтті. Хәптелик шеңберинде өткерилген илажлар баспасөз арқалы кең жәмийетшиликке усынылып барылды. Атап айтқанда, "Вести Карақалпақстана" газетасында фестиваль ҳаққындағы хабар берилип [10], онда корейс фильмлери фестивалы, балалар хәм өспиримлер футболы бойынша мастер класслар, сондай-ақ, "Корея Республикасы хәм Өзбекстан ортасындағы дослық" атамасында сүўретлер таңлаўы өткерилгенлиги айтылады. Корейс фильмлери фестивалында тийкарынан "Мисс Бабуля", "Педант", "Введение в архитектуру", "Добро пожаловать в Донмакгол" и "Моя любовь, моя невеста" фильмлери усынылған.

2016-жылғы корейс тили хәм мәдениаты фестивалы Үргенш қаласында өткерилип, баспасөзде фестивальдан К.Пирназарованың репортажы берилген [11]. Онда қатнасыўшылар алты номинация бойынша таңлаўда қатнасқанлығы, таңлаў нәтийжелери менен бирге Қарақалпақстан корейслер ассоциациясы баслығы Марина Когайдың интервьюсы да берилген. Марина Когай өз интервьюсында бул фестивальға қатнасыўшылар саны хәм қатнасыўшылардың шеберлиги, тәжрийбеси жылдан жылға артып атырғанлығын, сонлықтан алты номинацияның төртеўинен биринши орында Қарақалпақстанлы қатнасыўшылар жеңип алғанлығын мақтаныш пенен айтып өтеди. Сондай-ақ, Қарақалпақстан Корейслер ассоциациясы жасларының сахналастырған "Қоян хәм кумырсқа" корейс халық ертеги фестивалда ең жақсы сахналық көринис номинациясы бойынша жеңимпаз болғанлығы соның менен бирге, қарақалпақстанлы жаслар хорда қосық айтыў номинациясында "Бизиң әрманымыз" ("Наша мечта") қосығы менен жеңимпаз болғанлығы атап көрсетиледи.

2017-жылғы корейс тили хәм мәдениаты фестивалы Әжинияз атындағы педагогикалық институтында өткерилип, бул фестиваль өткерилгенлиги хәм әҳимийети баспасөз бетлери арқалы халыққа кең таныстырылды. Газетада фестивальды Әжинияз атындағы педагогикалық институты ректоры Қ.Оразымбетов ашып бергенлигин айтыў менен бирге институт қасында тоғыз жылдан берли корейс тилин үйрениў орайы искерлик көрсетип атырғанлығы, орайда Кореядан келген волонтерлар тәрәпинен сабақлар өтилип атырғанлығы айрықша атап өтиледі [12]. Сондай-ақ, фестивалдың әдебий оқыў номинациясы бойынша Нөкис қаласындағы 37-санлы мектеп оқыўшысы Алексей Ли жеңимпаз болған болса, ал, вокал номинациясында Астрид Калилаев, сахналастырылған көринис номинациясы бойынша "Бременские музыканты" шығармасы менен жеңимпаз

болды. Сондай-ак, Эжинияз атындағы педагогикалық институтында 2019-жылы өткерилген корейс тили хэм мәдениаты фестивалы үлкен әҳимийетке ийе болды. Жылдан-жылға фестивал шеңбери кеңейип, Эжинияз атындағы НМПИ хэм Бердак атындағы ҚМУдан тысқары Ал-Хорезмий атындағы ТАТУ, Хорезм мәмлекетлик университети студент жаслары да қатнасты. Баспасөзде берилген репортаж материалларында Бердак атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Корейялы волонтеры Ким Сом Хван өз интервьюсында фестиваль дауаында өзін өз үйинде жүргендей сезгенлигин айтып өтеди [13]. Бул елимизде корейс тили хэм мәдениаты белгили дәрежеде қайта тикленгенинен хэм рауажлана бастағанынан дерек береді.

2021-жылы дәстүрий корейс тили хэм мәдениаты фестивалы Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында өткерилип, фестиваль менен байланыслы репортажлар баспасөз бетлеринде берилди. Атап айтқанда, "Вести Каракалпақстана" газетасында фестиваль жуўмақлары бойынша әдебий оқыў номинациясы бойынша Нөкис қаласындағы 37-санлы мектептин еки оқыўшысы М.Сапармухаммедова хэм Г.Мәденбаева жеңимпаз болғанлығы, сондай-ак, корейс тилинде қосық айтыў номинациясы бойынша институт студенти Б.Сәрсенбаева жеңимпаз болғанлығы айтылады. Соның менен бирге, газетада корейс тили оқытыўшысы Б.Айтымбетовтин интервьюсы берилип [14], онда фестиваль қатнасушыларының жақсы таярлық көргенлигин айтыў менен бирге корейс тили институтта тәлим алып атырған айрым студентлердин екінши ана тилине айланғанлығы айтылады. Ҳақыйқаттан да, корейс тили Нөкис қаласындағы 37-38-санлы мектептерде оқыў дәстүрине киритилген болса, ал, Эжинияз атындағы педагогикалық институтта барлық қәнигеликлерге ингилис тили менен теңдей үйретилмекте. Елимизде хәр жылы корейс тили хэм мәдениаты фестивалының өткерилиўи халықлардың өз-ара мәдений байланысларын күшейтип, олардың мәдениаты хэм әдеп-иқрамлылық нормаларының унамлы тәреплериниң бир-бирине тәсир етиўине негиз жаратып бере алды. Бул фестивалларда әсиресе жас әўләд ўәкиллериниң белсене қатнасуўи елимиздин келешектеги рауажланыўи хэм турақлылығының кепили болып есапланады. Соның менен бирге, мәмлекетимиздин Корея Республикасы менен мәдений байланысларының бекемленіўине де өзиниң унамлы тәсирин тийгизеди.

Атап айтқанда, 2017-жылы 6-7-декабрь күлери Өзбекстан менен Корея Республикасы ортасында дипломатиялық байланыслар орнатылғанына 25 жыл толыўына байланыслы "Корея фильмлер фестивалы - 2017" болып өтті. Бул ҳаққында баспасөзде хабар жарытылып [15], онда Қарақалпақ мәмлекетлик қуўыршақ театрында фестиваль ашылыў мәресими өткерилгенлиги, қала хэм районлардағы мектеп оқыўшыларына "Поророның виртуал саяхаты" ("Виртуальное путешествие Пороро") мультфильми, 15 жастан жоқары өспиримлер ушын "Тек сен" ("Только ты") көркем фильми, сондай-ак, барлық жастағы инсанлар ушын "7-санлы камақханадағы әжайибатлар" (Чудеса в тюремной камере №7) фильмлери усынылғанлығы айтылады.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан аймағында 6 мыңға жақын корейс миллети ўәкиллериниң бир шаңарақ перзентлериндей аўызбиршиликли жасап келмекте. Республикамызда жасаўшы корейс миллети ўәкиллерине өз ана тилин, үрп-әдет хэм дәстүрлерин рауажландырыўи ушын имканиятлар жаратылған. Бул имканиятлардың бири сыпатында "Корейс тили хэм мәдениаты" фестивалының хәр жылы республикамызда турақлы өткерилип келинип атырғанлығын көрсетсек болады. Бул фестиваль мәмлекетимизде корейс тили хэм мәдениатын рауажландырыў менен биргеликте республикамызда жасаўшы түрли миллет ўәкиллериниң бир-бирине жақынластырады хэм халықлар дослығын және де бекемлейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хван Л.Б. Корейцы Каракалпақстана: вчера и сегодня. - Нукус: "Билим", 2004. 10-бет
2. Хван Л.Б. Корейцы Каракалпақстана: сотворение судьбы. Уроки доброты и братства. Нукус «Билим»- 2007. 32-бет
3. <https://nnt.adliya.uz/document/journal/view?id=13805>
4. Қарақалпақстан Корейслар Ассоциацияси Устави (янги тахрир). 2014.
5. Хван Л.Б.. Корейцы Каракалпақстана: сотворение судьбы. Уроки доброты и братства. Нукус «Билим»- 2007. 54-55-бет
6. Пирназарова К. Вместе к прогрессу и процветанию. // Вести Каракалпақстана, 2015-жыл 31-март №27
7. Юсупова А. Изучают корейский язык. // Вести Каракалпақстана, 2018-жыл 25-сентябрь, №78
8. Пирназарова К. Фестиваль – это праздник. // Вести Каракалпақстана, 2010-жыл 13-апрель №30
9. Пирназарова К. Фестиваль корейский языка и культуры. // Вести Каракалпақстана, 2015-жыл 21-апрель №33
10. Вести Каракалпақстана, 2015-жыл 20-октябрь №84
11. Пирназарова К. С фестивалю – с победой. // Вести Каракалпақстана, 2016-жыл 12-апрель №30
12. Пирназарова К. Фестиваль корейского языка и культуры. // Вести Каракалпақстана, 2017-жыл 8-апрель №28-29
13. Аминова А. Праздник дружбы и красоты. // Вести каракалпақстана, 2019-жыл 26-октябрь №86
14. Аминова А. Фестиваль дружбы и красоты. // Вести Каракалпақстана, 2021-жыл 8-май №37-38
15. Халилаев Х. Фестиваль корейских фильмов. // Вести Каракалпақстана, 2017-жыл 9-декабрь №98

Қарақалпақстан матбуотида "корейс тили ва маданияти" фестивали асосида миллатлараро тотувлик ва халқлар дўстлигининг тарғивот-ташвиқот қилиниши

Резюме: Ушбу мақолада Қарақалпақстан Республикаси Корейслар ассоциацияси томонидан "Корейс тили ва маданияти" фестивалининг ўтказилиши ва унинг миллатлараро тотувлик ва халқлар дўстлигини мустақкамлашга қўшган ҳиссаси ўрганилган. Берилган мақолада Қарақалпақстан Республикасининг матбуот материалларидан кенг қўламда фойдаланилди.

Калит сўзлар: корейс тили, маданияти, миллатлараро тотувлик, бағрикенглик, тарғивот-ташвиқот.

Пропаганда межнационального согласия и дружбы народов на базе фестиваля «корейс язык и культура» в сми каракалпақстана

Резюме. В данной статье рассказывается об организации Ассоциацией корейцев Республики Каракалпақстан фестиваля «Корейский язык и культура» и его вкладе в укрепление межнационального согласия и дружбы между народами. В данной статье широко использованы материалы прессы Республики Каракалпақстан.

Ключевые слова: корейский язык, культура, межнациональное согласие, толерантность, пропаганда.

Propaganda of interethnic harmony and friendship of peoples on the basis of the festival "korean language and culture" in the media of karakalpakstan

Summary: This article examines the organization of the "Korean Language and Culture" festival by the Korean Association of the Republic of Karakalpakstan and its contribution to strengthening inter-ethnic harmony and friendship between peoples. The press materials of the Republic of Karakalpakstan were widely used in this article.

Key words: korean language, culture, interethnic harmony, tolerance, propaganda.

UDK: 94(575.171)(072)

ТУЯМУЙИН СУВ ОМБОРИНИНГ ҚУРИЛИШИ ВА УНИНГ ХОРАЗМ ВОҲАСИДА МЕЛИОРАЦИЯ ИШЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИРИ.

Sheripov U. A.

Urganch davlat pedagogika instituti

Kirish (Introduction): Амударёда тўғон ва сув омбори қуриш ғояси қадимдан мавжуд бўлсада, реал тақдирлар XX аср бошларида рус олимлари томонидан илгари сурилган. Тахиятош ва Туямўйин тўғонлари ҳақида сўз М. Қориевнинг 1961 йилда нашр қилинган “Ўрта Осиёдаги йирик сув омборлари” номли китобида юритилади. “Туямўйин қисноғида Амударё сувини бўғадиган буиншоот, — деб ёзганди муаллиф, — биринчидан, дарёнинг чап соҳилидаги Хоразмнинг барча каналларини ва ўнг соҳилидаги Пахта-арна каналини зарур миқдорда сув билан узлуксиз таъминлаб турса, иккинчидан 300 минг гектаргача янги ерни суғориш имконини беради”[1.35]. Тўғон ёнида 200 минг квт/с. қувватга эга гидроэлектростанция қурилиши ҳам кўзда тутилди[2.18]. 1965 йил 12 мартда Ўзбекистон ҳукумати томонидан “Амударёнинг қуйи қисмида фалокатларнинг олдини олиш бўйича қўшимча тадбирлар тўғрисида” махсус қарор қабул қилди. Мазкур қарор асосида ташкил этилган Питнак қурилиш-монтаж бошқармаси (ҚМБ) жамоаси бошлиқ Юсуф Шерзонов ва бош муҳандис Василий Федорович Андрущенко раҳбарлигида Питнак темир йўл станцияси ва Шорловук посёлкаси яқинида бунёдкорлик ишларини бошлаб юборди. Тез орада саноат-қурилиш базаси, ёрдамчи хўжалик комбинати, энергопоезд, бетон завод ва автокорхона ишга туширилди.

Бу даврга келиб, Амударёнинг қуйи оқимидаги Туямўйин дараси яқинида гидроузел ва йирик сув омбори қуриш тўғрисидаги тақдирлар иноватга олина бошланди. 1965 йил кузда матбуотда эълон қилинган саккизинчи беш йиллик режа лойиҳаси ва 1966 йил баҳорида бўлиб ўтган XXIII партсезд қарорларида Амударёда сув омбори қуриш мўжжалланганди. Питнак ҚМБ жамоаси Шорловук посёлкаси яқинида барпо этилаётган “Энергопоезд” уй-жой посёлкаси, мактаб, болалар боғчаси, дўкон, маиший хизмат нуқталари, клуб ва ишлаб чиқариш базасини бунёд этаётган 1–участкага жамоасига Рустам Абдуллаев ва 2–участкага Искандар Юсупов[3.163] ишбоши қилиб тайинланди. Бир вақтнинг ўзида жамоа узунлиги 20,6 км., сув сифими сарфи секундига 250 м³. ва баҳоси 58 млн. сўм бўлган Туямўйин сўлқирғоқ канали қурилишини ҳам бошлади. Каналнинг қуйи қисми Республикалараро Тошсоқа магистрал каналига уланиши, ер сатҳидан ўртача чуқурлиги 12–15 метр, эни 60–70 метрли ташкил этиши керак эди. Каналнинг 16 км. ўзани воҳа сатҳидан 38–40 метр баландликда мавжуд бўлган Питнак–Тошсоқа қирлари орқали ўтганлиги сабабли, айрим жойларда унинг ўзанини 50–60 метргача чуқурлаштириш талаб қилинарди[4.6].

Питнак ҚМБ жамоасининг 5 йиллик фидокорона меҳнати 1969 йилда каналга сув очилиши билан якунланди. Чап қирғоқ Туямўйин каналининг “Перепад”гача узунлиги 20,6 км. ва унинг 18 километридаги ПК 167+00 да 2 та гидротехник иншоот жойлашган. Канал 26 км. Ҳазорасп ва 17 км. “Прогресс” каналларига ҳам сув беради. “Перепад”даги ҳар бири 250 м³/сек. сув ўтказиш қобилиятига эга чап иншоот 1973 йилда ва ўнг иншоот 1982 йилда монолит темир-бетондан қуриб битказилган[5.].

Собиқ СССР Министрлар Советининг Туямўйин қисноқида гидроиншоот қурилиши ҳақидаги қарори асосида 1970 йил 24 декабрда Ўзкомпартия Марказқўми ва Республика Министрлар Советининг махсус қарори қабул қилинди. Қурилишнинг смета баҳоси — 400 млн. сўмга тенг эди[6.6]. Гидроиншоот ва сув омборини лойиҳалаштириш ишларини “Союзгидропроект” ва С.Я. Жук номидаги “Гидропроект” институтининг Қуйбишев ва Ўрта Осиё бўлимлари мутахассислари амалга оширдилар. Туямўйин гидроузели таркибига мураккаб гидротехник иншоотлар кирган бўлиб, гидроэлектростанция 150 минг квт/с. электр энергияси ишлаб чиқариши, баландлиги 20 метр бўлган темир-бетон тўғон секундига 13,4 минг м³. сув ўтказиши, ҳажми 7,8 млрд. м³. сифимдаги 3 та сув омборлари, бир қатор дамбалар тизими бор эди. Тўғон яқинидан чиқарилган ўнг қирғоқ канал секундига 200–250 м³. ва сўл қирғоқ канал — 200 м³. сув олиш сифимида эга бўлиши режалаштирилди[7.214]. Гидроузелда ер қовлаш ишлари ҳажми 42,5 млн. м³, дамба кўтариш ва тупроқ ётқизиш ишлари 26,2 млн. м³, тош ётқизиш — 1,85 млн³, 22,7 минг тонна махсус металл қурилмалари, бетон ва темир-бетон ётқизиш ҳажми 1,36 млн.кубм.га тенг эди. Бундан ташқари гидроиншоот остида узунлиги 5.3 километрлик цемент парда қурилди, 1 млн. м³ махсус таркибдаги филтёр учун кум-шағал ётқизилди. Тик ва ётиқ қувурлар, дренажлар ёрдамида 12 та дамбалардан ўтаётган сувларни олиб туриш имкониятлари яратилди.

Амударёнинг бошланғичидан 452 км. масофада қурилиш мўжжалланган гидроиншоот ва сув омбори 500 минг гектар ерни суғориши ва яна 400 минг гектар янги ерларни ўзлаштириш имконини бериши керак эди. Гидроиншоот яқин келажакда Хоразм вилоятида 450–500 минг тонна пахта, 35–40 минг тонна сабзавот, 40–50 минг тонна қовун-тарвуз, яна шунча мева, 30–35 минг тонна узум, минглаб тонна дон етиштириш кўзланганди.

Туямўйиндаги улкан қурилиш ишларига раҳбарликни таъминлаш мақсадида бирлашган қурилиш дирекцияси ташкил этилди. Унга раҳбар қилиб тайинланган П.М. Ризаев[8.1.] фақат “дирекциянинг ўзинигина

эмас, ялпи қиймати ярим млрд. (ўша давр нархида) бутун бошли қурилишни “оёққа турғизди”[9.110]. П.М. Ризаев дирекцияга раҳбарлик қилган йилларда қурилиш-монтаж ишлари ҳажми мисли қўрилмаган даражага — 4,5 млн.дан 26 млн. сўмга етди. Шу йилларда Туямўйиндаги гидроузелининг биринчи навбати қуриб битказилди, Дўстлик шаҳри бунёд этилди[10.118]. Туямўйиндаги бунёдкорлик ишлари бошланиши билан Республика Министрлар Совети раиси ўринбосари М. Мирза-Аҳмедов штаб бошлиғи сифатида Туямўйинга келиб жойлашди.

Ўзбекистон ҳукуматининг 1970 йил 7 майдаги 570–Р сонли қарорига асосан “Туямўйинқурилиш” трести негизда “Туямўйинсувқурилиш” бошқармаси ташкил этилди[11]. Қурилиш бошлиқлари Юсуф Шержонов, Александр Александрович Корниенко, Василий Федорович Андрущенко, Виктор Григорович Духанин, Искандар Юсупов, Қозоқ Ҳолиμβетов, Рустам Абдуллаевлар ва бошқалар ўзларининг барчага ибратли ишлари билан ҳурмат-эътиборга сазовор бўлдилар. Қурилишда 31 миллат вакиллари ҳамжихатлик билан ишлашди[12.1]. 1971 йил 16 ноябрда Ўзбекистон ҳукуматининг Туямўйин гидроузели қурилишини жадаллаштириш юзасидан 545-сонли қарори қабул қилинди[13.1]. 1972 йил 14 январда Ўзбекистон КП МК ва Республика ҳукумати “Туямўйин гидроузели қурилишини жадаллаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” 22-сонли қарор қабул қилди. Шу муносабат билан 1972 йил 4 апрелда Хоразм вилояти фаолларининг йиғилишида Туямўйин гидроузели қурилишини жадаллаштириш тўғрисидаги масала муҳокама этилди. Йиғилишда М. Худойберганов, Қ. Камолов, Е. Алексевский, Ш. Рашидов нутқ сўзладилар[14.1].

Гидроузел ва тўғон қурилиши учун чуқурлиги 45 м. котлован қазилиши ва баландлиги 35 м. темир-бетон девор қўтарилиши керак эди. 1973 йил ноябрда асосий иншоотлар пойдеворига дастлабки бетон ётқизилди.

1973 йил 28 ноябрда Ўзбекистон КП МК ва Республика ҳукуматининг “Туямўйин гидроузели қурилишини янада жадаллаштириш тўғрисида” 529-сонли қўшма қарори қабул қилинди. 1974 йил 6 июнда “Туямўйинсувқурилиш” трести фаолларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Унда Ш. Рашидов ва М. Худойберганов[15.178] нутқ сўзладилар. Йиғилиш ишида Туркменистон ва Қорақалпоғистон раҳбарлари, Ўзбекистон ва Туркменистон ҳукумати аъзолари қатнашдилар[16.160]. 1975 йил октябрда “Туямўйинсувқурилиш” трести бошқармаси фаолларининг йиғилиши бўлди ва унда Ш. Рашидов катта нутқ сўзлади. 1976 йил 30 январда Ўзбекистон Олий Кенгаши Раёсати шаҳар типдаги Шорловуқ посёлкасини вилоят тассаруфидаги шаҳарлар тоифасига ўтказиш ва унга “Дружба” номини бериш тўғрисида Фармон чиқарди. 1977 йил 24 августда Ўзкомпартия ва Министрлар Советининг “Амударёда Туямўйин гидроузелининг биринчи навбатини ишга туширишни тезлатиш чоралари тўғрисида”ги қўшма қарори қабул қилинди. Унда қурилиш ишларини якунлаш жараёнида Амударёни тўсиш учун ҳозирлик кўриш вазифаси ҳам белгиланганди. Мазкур масъулиятли ишни 3-ҚМБ ишчи-хизматчилари бажардилар. Улар тўғонга 15 минг м³. бетон қуйдилар, 780 тонна арматура, 25 минг м³. филтр материаллари жойлаштирдилар. Дастлабки 4000 млн. м³. сувни тўплаш учун кечаю-кундуз иш олиб борилди[17.2]. Дарёни тўсиш ишига бевосита раҳбарлик қилган тажрибали мутахассислардан бири — Ёкуббой Отахоновнинг хотираларига қараганда, тайёргарлик ишлари анча олдин бошланганди. Дарёга ўрнатилган пантон кўприкдан ўнг қирғоққа ўтказилган жуда катта ҳажмдаги тош, темир-бетон, металл конструкцияларни тўғон ўрнига ташлаш учун керагидан 1,5 марта кўпроқ қилиб, ҳозирлаб қўйилган эди. Унда 300 та автосамосвал, 30 та бульдозер, юзларча қурувчи ва монтажчилар қатнашдилар.

Катта бир жамоанинг 10 йиллик тинимсиз меҳнати эвазига тўсилган Амударёни жиловлашда шахсан “Туямўйинсувқурилиш” трести бошқарувчиси Виктор Духанин, бош инженер Қозоқ Ҳолиμβетов, ҚМБ бошлиқлари Искандар Юсупов, Рўзимбой Жуманазаров, Ёкуббой Отахонов ва бошқа раҳбарларнинг улкан ташкилотчилик қобилияти ва меҳнат улушлари бор эди. 1980 йил 16 июнда Ўзкомпартия МК ва Республика ҳукумати “Туямўйин гидроузели қурилишини тезлаштириш ва сув омборига 1981 йилда 2,6 млрд. кубометр сув тўплаш тўғрисида” 450-сонли қўшма қарорни қабул қилди. Орадан икки йил ўтгач, 1982 йил 27 ноябрда “Туямўйин гидроузели қурилишида биринчи даражали ишларни тамомлаш ва сув омборларига 5,3 млрд. кубометр сув йиғиш тўғрисида”ги янги қўшма қарор эълон қилинди.

1980 йилда “Туямўйин гидроузелини ишлатиш бошқармаси” ташкил қилинди. Бошқарма тасарруфидаги иншоотлар 650 км². майдонда 25 йил давомида босқичма-босқич қурилган бўлиб, 4 та сув омбори, 10 та ҳимоя дамбалари, 1 та тупроқ тўғони, 9 та гидротехник иншоотлар, 8 та носос станциялари ҳамда ички ва ташқи каналлардан иборат эди.

Туямўйин сув омбори таркибида — Ўзан, Копарас, Султон Санжар, Қўшбулоқ ҳовузлари бўлиб, уларнинг умумий майдони — 788 км²., ҳажми — 7,8 млрд. м³., суви 500 минг гектар ерни таъминлаш ва яна шунча ерларни ўзлаштириш имконини берарди. Ҳавзаларнинг лойиҳадаги сув жамғариш ҳажми қуйидаги жадвалда акс эттирилган [18.68.].

№	Сув ҳавзаларининг номлари	Ҳажми, км ³ .		Ҳавзалардаги сув сатҳининг энг паст ҳолати, м.
		Тўла ҳажми	Фойдали ҳажми	
1.	Ўзан	2,34	2,07	119-120
2.	Копарас	0,96	0,55	120
3.	Султон Санжар	2,69	1,63	116
4.	Қўшбулоқ	1,81	1,02	120
	Ж а м и:	7,80	5,27	118

1981 йилда Амударёнинг Туямўйин гидроузели юқорисидаги Ўзан қисми мустаҳкамланди ва Копарас сув омбори қуриб тугатилди. Натижада 2,5 млрд. км³. сув тўпланди ва унинг 1 млрд. 527 минг км³. ерларни

суғориш учун ишлатилди. 1981-1982 йилларда Хоразм ва Тошхувуз вилоятлари, Қорақалпоғистоннинг республикаси далаларига 5 млрд. км³. сув етказиб берилди, — деб эслайди қурувчи Қ. Холимбетов [19.63.].

Тўғон 3 та секциядан иборат бўлиб, узунлиги 141 метр ва эни 41 метр, сув ўтказиш қобилияти эса 9680 м³/сек. Ҳар бир секциянинг оралиғи ҳаракатланувчи чоклар билан ажратилган бўлиб, 9 равоқ мавжуд. Шундан 8 таси 12х6 ўлчамли галерея ва 1 таси муз бўлаклари, дарахт ва бошқа аҳлатларни ўтказишга мўлжалланга. Сегмент затворларни гидроприводлар, ясси (плоский) затворни стационар механизм билан бошқариш йўлга қўйилган. Авария ва тиклаш пайтида ишлатиладиган затворлар оғир юк кўтариш кранлари ёрдамида ҳаракатга келтирилади. Ўзбекистон Республикаси Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлигининг 1983 йил 10 октябрдаги “Туямўйин ГЭСини ташкил қилиш тўғрисида”ги 1536-сонли буйруғи асосида сув омборидан ўтказиладиган сувдан фойдаланиш эвазига 150 минг квт/с. электр энергияси ишлаб чиқарилди. Туямўйин ГЭСи сув ташловчи плотина билан чап кирғоқ сув тақсимот иншооти оралиғида жойлашган бўлиб, унинг 6 та трубиноси мавжуд. Ишлаб чиқарилаётган электр энергияси асосан Питнак шаҳридаги саноат ва маиший корхоналар, аҳоли эҳтиёжи учун сарфланди.

“Туямўйинсувқурилиш” трестига Александр Корниенко, Виктор Духанин, Искандар Юсупов, Рўзимбой Жуманазаровлар раҳбарлик қилгандилар. Туямўйин гидрокомплексини барпо этишда қатнашган раҳбар ва қурувчилар билан бир қаторда сув хўжалиги йирик мутахассиси И.Х. Жўрабековнинг катта хизматлари борлигини алоҳида қайд қилиш керак [20.].

Амударёдан Туямўйин кесмасига келган сув миқдори ва Хоразм вилояти экин майдонларига олинган йиллик сув ҳажми кўрсаткичлари: [21.74.]

Йиллар	Суғориладиган майдон, минг гектар	Олинган йиллик сув ҳажми, млн. м ³ .			Дарёдан Туямўйин кесмасига келган сув ҳажми, млн. м ³ .
		Шўр ювиш даврида	Мавсумий суғоришда	Жами	
1950	138	460,1	1687,8	2147,9	54068
1955	149	618,6	1816,0	2434,6	56457
1960	146	609,0	1794,5	2403,5	56765
1965	151	707,6	2411,5	3119,1	41170
1970	152	947,5	2971,6	3919,1	44665
1975	168	1387,3	3591,7	4979,0	33801
1980	189	1612,3	3865,7	5477,7	32797
1985	197	1254,2	4122,7	5376,9	32112
1990	259	1097,0	3600,4	4697,4	29205

Сувга сероб 1969 йилга нисбатан 1986 йилда сув кам бўлди. Туямўйин сув омборига келган сувнинг ўртача йиллик сарфи февраль ва март ойларида 357–284 м³. тенг эди.

Бундай нохуш сувсизлик Туямўйин сув омбори қурилиши билан бартараф этилди. Чунки, у Амударёдан келаётган сувнинг етишмай қолган қисмини сув омборларида олдиндан жамғариб қўйилган оби-ҳаёт ҳисобига қоплаш имконини беради. Туямўйин сув омбори нафақат кишлоқ хўжалиги учун зарур чучук сув муаммосини ҳал қилишга имкон бери, балки Орол билан боғлиқ экологик нохуш шароитда аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш масаласини ҳам ҳал қилиш учун шароит яратди.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations) Юқоридаги тарихий воқеалар Қуйи Амударё ҳавзасида яшаётган аҳолининг тақдирида муҳим роль ўйнаган Туямўйин сув омбори ва гидроузели, Дўжба (ҳозирги Питнак) шаҳрининг барпо этилиши кўплаб ижтимоий-иқтисодий ва маданий муаммоларни ижобий ҳал этиш учун шароит яратди. Шу билан бир қаторда кейинги йилларда лойиҳалаш ва қурилиш ишларида йўл қўйилган айрим хатоликларнинг салбий оқибатлари яққол кўрина бошлади. Биринчи навбатда табиий сув оқимининг тўсилиши ва лойка ўтириб қолиши нафақат сув сатҳининг кўтарилишига, балки асосий ўзанининг саёзланиши ва жуда катта майдонларни сув босишига олиб келди. Султон Санжар сув омборининг тўғонлари остидан ерга сингган ва сизиб ўтаётган шўр сув миқдорини камайтириш мақсадида Чернобыль атом станциясидаги фалокат оқибатларини тугатиш жараёнида ишлатилган махсус техника ёрдамида 80 метргача чуқурликни лой-цемент аралашмасидан иборат 1620 метрлик ер ости тўғони қурилди. Мазкур ҳолат “Туямўйин яқинидаги боғ-роғлар ер ости сувлари кўтарилиши натижасида қуриб кетмоқда” деган хавф-хатарнинг олдини олишга ёрдам берди.

Туямўйинда қурилиш ишлари якуний босқичга кирган бир даврда минглаб малакали мутахассислар ўзга ҳудудларга кўчиб кета бошладилар. Собиқ иттифоқнинг тарқалиб кетиши натижасида Туямўйин масаласида муаммолар келиб чиқди. Амударёнинг сўл қирғоғида қурилган гидростанция биноси ва сув омборининг каттагина қисми қўшни давлат ҳудудида қолиб кетди [22]. Бу эса икки республика ўртасидаги азалий қардошлиқ муносабатларини биров кескинлаштиришга ҳам объектив равишда туртки берган омиллардан эди.

ADABIYOTLAR

1. Қориев М. Ўрта Осиёдаги йирик сув омборлари. Т.: Фан, 1961.. – Б. 35–56.
2. Маркевич Е.Н. Туямуюнский гидроузел на реке Амударья // “Гидротехника и мелиорация”. — М., 1966. – № 9. – С. 18.
3. Махмудов М. Хоразмнинг сув хўжалиги тарихи. Урганч 2014 й. Б-163.
4. Оллаёров И. Бахт топдим // “Питнак–30” журнали. — Урганч: Хоразм, 2006. – Б..
5. “Давсувхўжаликназорат” инспекциясининг Хоразм вилояти бўлими маълумотномаси. 2014 йил.
6. Мадрахимов Э. Туямўйин тонги. Очерклар. Т.: Ёш гвардия, 1977– Б. 6-7.
7. Ирригация Узбекистана. – В 4-х томах. Гл. Ред. Акад. А.С. Садыков. — Т.: Фан, 1975-1981. – 1500 с.: Т. 1. – С. 214.
8. Хоразм ҳақиқати газетаси., 1981 йил, 27 январь сони.
9. Жуманазаров Р., Собиров А. Туямўйин ва туямўйинликлар. – Т.: “Хоразм”, 2003. Б. 110.

10. 1970-1980 йилларда Дўстлик шахрида умумий сатҳи 9.183.410 м². бўлган 1570 хонадонли уйлар куриб, фойдаланишга топширилган. (Қаранг: Жуманазаров Р., Собиров А. Туямўйин ва туямўйинликлар. – Б. 118).
11. Бошқармага Александр Корниенко (1970-74); Виктор Духанин (1974-83). Искандар Юсупов (1983-89), Рўзимбой Жуманазаров (1989-95), Рўзимбой Самандаров (1995-99), Саъдулла Жумабоев (1999-2002), Отахон Матёкубов (2002 йилдан) раҳбарлик қилганлар.
12. “Коммунизм байроғи”, 1972 йил 13 май сони.
13. Амударёда улкан иншоот // “Коммунизм байроғи” газетаси, 1971 йил 20, 23 ноябрь, 2 декабрь сонлари.
14. Коммунизм байроғи” газетаси, 1972 йил, 6 июнь сони.
15. Худойбергенов Мадиёр (1923, Шовот тумани Қангли қ.) — Хоразм вилояти партия комитети 1–секретари (1968–86). “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими” (1973), Ленин (1965, 1971, 1978, 30.12.1983), “Октябрь инқилоби” (1973) орденлари ва 8 та медал билан тақдирланган. М.Худойбергенов. Синовларда кечган умр. Тошкент-1997 й. Халк мероси. Б-178.
16. Жуманазаров Р., Собиров А. Туямўйин ва туямўйинликлар. – Б. – 160.
17. Содиков И. Сув жамғарилди // “Хоразм Ҳақиқати” газетаси, 1981 йил, 21 январь сони.
18. Ўтамов Ж., Муҳаммадиев Ў. Аср бошидаги синовлар. – Т.: Истиқлол, 2004. Б. 68.
19. Холимовов К., Эшчонов Ш. Хоразм мироблари шажараси. – Б. 63.
20. Жўрабеков Исмоил Ҳақимович (1931, Самарқанд) — Ўзбекистон Мелиорация ва сув хўжалиги министри, Республика “Агротранс” уюшмаси раиси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат маслаҳатчиси, “Давсувхўжаликназорат” инспекциясининг бошлиғи лавозимларида ишлаган. Туямўйин гидрокомплекси қурилишида катта хизматлари бор.
21. Ўтамов Ж., Муҳаммадиев Ў. Аср бошидаги синовлар. – Т.: Истиқлол, 2004. Б. 74.
22. Туямўйин гидрокомплексининг 85 фойзи Туркменистон давлати Лебап вилояти ҳудудида жойлашган.

Аннотация: Ушбу мақолада амударёнинг қуйи қисмида жойлашган Хоразм вилояти, Туркменистон Республикасининг бир қисми ва Қорақалпоғистон Республикасида мелиорация ишларининг ривожланишига, шунингдек маҳаллий аҳолини электр энергияси билан таъминлашда роли бениҳоя катта бўлган Туямўйин сув омборининг қурилиши ҳақида сўз юритилди.

Калит сўзлар: тўғон, гидроэлектростанция, котлован, “Туямўйинсувқурилиш” трести, гидропривод.

Annotation: This article discusses the development of melioration works in the lower reaches of the Amu Darya, covering the Khorezm region, part of the Republic of Turkmenistan, and the Republic of Karakalpakstan, as well as the construction of the Tuymuyun reservoir, which has played a crucial role in providing electricity to the local population.

Keywords: hydroelectric station, excavation pit, “Tuymuyunsuvqurilish” trust, hydraulic drive.

Аннотация. В данной статье рассказывается о строительстве Туямуйинского водохранилища, которое играет значительную роль в развитии мелиоративных работ в Хорезмской области, входящей в состав Республики Туркменистан и Республики Каракалпакстан, а также в обеспечении электроэнергией местное население, которое расположено в нижней части Амударьи.

Ключевые слова: плотина, ГЭС, карьер, трест «Туямуйингидрострой», гидропривод.

ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТЧИСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

Сейтниязов К.П.

Қорақалпоқ давлат университети

Кириш. Сўнги йиллари мамлакатимизда барча соҳаларда кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Қабул қилинаётган қонунчилик ҳужжатлари, шиддат билан амалга оширилаётган ислохотлар энг аввало халққа хизмат қилишга, уларнинг турмуш шароитини яхшилашга, ислохотлар самарасини ўзларининг ҳаётида бугунги куннинг ўзида ҳис этиши кераклигига қаратилган. Ислохотларнинг натижадорлиги, уларнинг ҳар бир фуқарога етиб бориши бевосита давлат хизматининг очиқлигига, давлат хизматида ишлаётган кадрлар салоҳияти ва масъулиятига бевосита боғлиқ, чунки, айнан давлат хизматчилари орқали фуқароларнинг давлатга, ўзгаришларга нисбатан муносабати шаклланади.

Шу нуқтаи назардан, халқчил давлат хизматини ислоҳ қилиш, ортиқча оворагарчилик ва бюрократияга чек қўйиш, давлат хизматига салоҳиятли кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, ходимларни самарали бошқариш ва инсон ресурсларини ривожлантириш, малакали кадрлар захирасини рақобат асосида шакллантириш зарурати давр талабига айланиб бормоқда. Бунда табиий равишда давлат фуқаролик хизмати соҳасидаги муносабатларини тартибга солиш, ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг, шу жумладан, давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақомини аниқлаштириб олиш муҳим ҳисобланади.

Асосий қисм. Давлат хизматчисининг ҳуқуқий мақоми тушунчасининг қўллаб талқинлари мавжуд бўлиб, уларнинг мазмуни давлат хизматчисининг ҳуқуқлари ва бурчлари йиғиндисидан, шунингдек, давлат хизматчисига нисбатан муайян чекловлардан иборат. Ҳуқуқий мақом, ҳар қандай ҳодиса сингари, маълум белгилар билан тавсифланади ва ўзига хос тузилишга эга. Ҳуқуқий мақомнинг тузилиши қуйидаги элементларни ўз ичига олади: ҳуқуқлар, мажбуриятлар, чекловлар (тақиқлар), бўйсунуш ва буйруқларни бажариш, давлат хизматида бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилиш, давлат хизматчисининг жавобгарлиги ҳисобланади [1.133]. Э. Т. Хожиев, Г. С. Исмаилова, М. А. Рахимоваларнинг фикрича давлат хизматчилари ҳуқуқий мақомини ташкил этган элементларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- давлат хизматчисининг ҳуқуқи;
- асосий мажбуриятлари;

- давлат хизмати билан боғлиқ чеклов;
- давлат хизматчиси учун кафолат;
- давлат хизматчисининг жавобгарлиги [2.44].

Ш. Т. Икрамов, И. А. Хамедовлар давлат хизматчиларининг ҳуқуқий мақоми қонун билан ўрнатилган ва давлат томонидан кафолатланган ҳуқуқ, эркинлик, мажбурият, чекловлар, жавобгарликларнинг йиғиндиси эканлигини таъкидлаган [3.98]. С. М. Жукованинг таъкидлашича, давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми Конституция ва қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамланган, маъмурий ва меҳнат қонунчилиги нормаларида назарда тутилган ҳуқуқлар, эркинликлар, кафолатлар, мажбуриятлар ва жавобгарлик тизими тўғрисида жамият ва давлатда алоҳида ҳуқуқий мавқеи сифатида белгиланади [4.79]. Рус олими В. Д. Гражданнинг фикрича, фуқаролик хизматчисининг ижтимоий-ҳуқуқий мақомининг асосини унинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, чекловлари, тақиқлари, талаблари, жавобгарлиги, ижтимоий таъминоти (иктисодий хавфсизлиги) ва кафолатларидан иборат бўлган ўз ичига оладиган саккизта гуруҳни ташкил қилади [5.161].

Айрим юридик адабиётларда давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми оддий ходимлардан фарқли равишда Конституция ва “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги қонунлар билан белгиланишини, ходимларники бўлса “Меҳнат шартномаси тўғрисида”ги қонун билан белгиланиши таъкидланган [6.7,8]. Яъни давлат фуқаролик хизматчиларининг ҳуқуқий мақомини белгилашда махсус қонунчилик базасининг аҳамиятини алоҳида қайд этмоқда.

Албатта, мамлакатимизда “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги махсус Қонуннинг қабул қилиниб, унинг 3-боби айнан “Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми” деб номланиб, давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақомининг аниқ қонун нормалари билан белгилаб берилганлиги бежизга эмас, чунки олимлар Л. А. Капустян, Е. Н. Сабыналар айтганидек, ҳар куни давлат хизматчилари ўзларининг хизмат мажбуриятларини амалга ошириш жараёнида ортиб бораётган талабларга дуч келмоқда, бунда давлат хизматчисининг мустаҳкам ижтимоий ва ҳуқуқий мақоми-бу фуқаролик хизматининг юқори самарадорлиги ва имиджиди муҳим омилдир [7.6].

Шу боис, “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонунга [8] мувофиқ, давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақомининг муҳим элементлари сифатида қуйидагиларни келтириб ўтишимиз мумкин: давлат фуқаролик хизматчиси тушунчаси; давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқлари; давлат фуқаролик хизматчисининг мажбуриятлари; давлат фуқаролик хизматчисининг жавобгарлиги.

“Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонуннинг 10-моддасига кўра давлат фуқаролик хизмати лавозимида ўз фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси давлат фуқаролик хизматчисидир. Ўзбекистон Республикаси фуқароси давлат фуқаролик хизмати лавозимида тайинланган пайтдан эътиборан давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақомига эга бўлади ва давлат фуқаролик хизматчисининг фаолияти тугатилиши муносабати билан уни йўқотади. Давлат фуқаролик хизмати лавозимларининг сиёсий гуруҳига тааллуқли давлат фуқаролик хизматчиларининг ҳуқуқий мақоми билан боғлиқ бўлган қўшимча ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва чекловлар алоҳида қонунчилик билан белгиланади.

Демак, давлат фуқаролик хизматчиси тушунчасини очиб беришда давлат органида ишлаётган ходимнинг айнан давлат фуқаролик хизмати лавозимида ишлаётган бўлиши кераклиги жуда муҳим шарт ҳисобланади, шу боис “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонуннинг 4-моддасида давлат фуқаролик хизмати лавозими - давлат органининг ваколатларини амалга ошириш учун давлат фуқаролик хизмати лавозимларининг давлат реестрига киритилган лавозим эканлиги алоҳида қайд этилган. Яъни агар ходимнинг лавозими давлат фуқаролик хизмати лавозими реестрига киритилмаган бўлса, у ходим давлат фуқаролик хизматчиси ҳисобланмайди. Албатта, Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги томонидан бежизга давлат органларидаги бошқарув ходимлари лавозимларига номзодларни “vacancy.argos.uz” электрон платформасида очик танловлар орқали қабул қилиш амалга ошираётганлиги йўқ, чунки қонунчиликда давлат органларининг техник, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ходимларининг фаолияти давлат фуқаролик хизматида кирмаслиги белгиланган. Бугунги кунда амалиётда давлат органларининг тузулмавий штатларида лавозимлар асосан 4 та гуруҳга бўлинганлигини кўришимиз мумкин, яъни бошқарув, техник, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ходимларидан иборат. Шунингдек, давлат фуқаролик хизматчиларининг ҳар хил турларга бўлиниши, уларнинг ўзига хос ҳуқуқий мақомига эга бўлишини белгилайди.

Хусусан, давлат фуқаролик хизматчилари вертикал жиҳатдан миллий, республика, ҳудудий, туман ва маҳалла даражасидаги ходимларга бўлиш мумкин. Шунингдек, давлат фуқаролик хизматчилари ишлаётган давлат органининг ҳуқуқий мавқеига кўра давлат бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти ходимларига бўлиш мумкин. Шу билан бирга, давлат фуқаролик хизматчиларининг ваколатларига қараб раҳбар ва мутахассислар сифатида, давлат фуқаролик хизматчиларининг ваколатларини амалга ошириш муддатига кўра вақтинча ва доимий фаолият кўрсатадиган давлат фуқаролик хизматчиларига таснифлаш мумкин.

Бундан ташқари, давлат фуқаролик хизматчиларининг фаолият олиб бораётган соҳалар кесимида иқтисодий, ижтимоий, қурлиш, қишлоқ ҳўжалиги ва дипломатик комплекс ходимлари сифатида ҳам турларга ажратиш мумкин. Албатта, давлат фуқаролик хизматчиси қайси соҳада фаолият олиб боришдан қатъий назар, унинг ҳуқуқий мақомини белгилаб берувчи ҳуқуқ ва мажбуриятлари, хизматни ўташ давомидаги риоя қилиниши лозим бўлган чекловлар ҳамда жавобгарлик шакллари билан аниқ белгилаб қўйилиши муҳим ҳисобланади. Шу боис, қонун чиқарувчи “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонуннинг 11-моддасида давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқлари, 12-моддасида мажбуриятлари, 13-моддасида тегишли чекловлар ҳамда 14-моддасида жавобгарлик масаласини алоҳида нормалар билан белгилаб

кўйган. Албатта, давлат хизматчисининг ҳуқуқлари мансабдор шахсга кафолатланган ва касбий фаолият давомида унинг табиий ҳуқуқлари амалга оширилишини таъминлайдиган муайян моддий, иқтисодий ва ижтимоий имтиёзлар тўплами ҳисобланади [9]. Бундан ташқари, фуқаролик хизматчисининг давлат хизмати фаолияти ўзига хос бўлиб, давлат аҳамиятига молик вазифаларни бажаришда жамият ва фуқаролар олдида юқори масъулият сабабли маълум чекловлар қўлланилади [10.63]. Олимларнинг фикрича давлат хизматчилари учун белгиланган чекловлар куйидаги мақсадларга қаратилган: давлат хизмати самарадорлиги ва натижадорлигини ошириш; давлат фуқаролик хизматида коррупция ва манфаатлар тўқнашувини бартараф этиш; давлат хизматчиларида ҳалоллик сифатларини шакллантириш ва ривожлантириш; давлат хизмати олдидаги турли тўсиқларни бартараф этиш кабилар [11.37].

“Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонуннинг 13-моддасига кўра давлат фуқаролик хизматчисига қўйилган чекловлар кўрсатилган: ўзаро яқин қариндошликда ёки куда томондан қариндош бўлган шахслар билан (ота-оналар, ака-укалар, опа-сингиллар, ўғиллар, қизлар, эр-хотинлар, шунингдек эр-хотинларнинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари ва фарзандлари) айнан битта давлат органида бирга хизмат қилиши, агар уларнинг бирга хизмат қилиши улардан бирининг иккинчисига бевосита бўйсунушига ёки унинг назорати остида бўладиган давлат фуқаролик хизмати лавозимини эгаллашга, бундан қонунчиликда назарда тутилган ҳоллар мустасно; педагогик, илмий ва ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа фаолият билан шуғулланишга, Ўзбекистон Республикаси қонунларида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорларида назарда тутилган ҳолатлар бундан мустасно; тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга; тадбиркорлик фаолияти субъектларини ташкил этишга, уларнинг муассиси (иштирокчиси) бўлишга, тадбиркорлик фаолияти субъектида ташкилий-бошқарув, маъмурий-хўжалик вазифаларини бажаришга, бундан акциядорлик жамиятларининг эркин муомалада бўлган акцияларига қонунчиликда белгиланган талаблар доирасида эгалик қилиш ҳоллари мустасно; ўзи хизмат қилаётган давлат органи назорати остидаги ёки у билан алоқалар ва манфаатларга эга бўлган ташкилотлардаги улушларни, пайларни ва акцияларни бевосита ёки вакиллар орқали олишга; ўз хизмат ваколатларини жисмоний ва юридик шахсларнинг манфаатларини кўзлаб бажариш ёки бажармаслик эвазига улардан бирон-бир мукофот, фойда ёки совғалар олишга; чет давлат фуқаролигини олишга; қонунчиликда назарда тутилмаган имтиёзлар, преференциялар ёки афзалликлардан ўз хизмат мавқеи билан боғлиқ ҳолда фойдаланишга; Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида ҳисобварақлар очишга ва уларга эга бўлишга, кўчмас мулкка ва бошқа мол-мулкка эгалик қилишга, бундан чет давлатда таълим олиш, стажировка ўташ ва тиббий хизматлардан фойдаланиш мақсадида очилган ҳисобварақлар, шунингдек давлат фуқаролик хизматига киришдан олдин олинган ва ошкор қилинган мол-мулк мустасно; ўзининг ваколатларини сиёсий партияларнинг, бошқа жамоат бирлашмаларининг ва улар органларининг манфаатларини кўзлаб амалга оширишга.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган чекловларга риоя этмаганлик давлат фуқаролик хизматчисини қонунга мувофиқ интизомий ва бошқа жавобгарликка тортиш учун асос бўлади. Лекин, ушбу чекловларга давлат фуқаролик хизматчисининг амал қилаётганлигини доимий мониторинг қилиб боришга масъул давлат органлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик қилиш ҳамда бу борадаги жамоатчилик назорати механизмлари қонунчиликда аниқ белгиланмаган. Назаримизда, қонунчиликдаги ушбу чекловларга давлат фуқаролик хизматчиларининг амал қилиш даражасини мониторинг қилиш, аниқлаш ва баҳолаб бориш, шунингдек, масъул давлат органлари ҳамкорлиги, маълумотлар алмашинуви, жамоатчилик назорати механизмлари ҳамда чекловларга риоя этмаганлиги учун қонунга мувофиқ интизомий ва бошқа жавобгарликка тортиш каби масалаларни ўз ичига олган қонун ости ҳужжатлар ишлаб чиқилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Ҳақиқатда ҳам, давлат фуқаролик хизмати муносабатлари конституция, маъмурий, фуқаролик, меҳнат ва жиноят ва бошқа ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган жуда мураккаб ҳуқуқий институт ҳисобланади. Шу боисдан, давлат фуқаролик хизмати ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиси бўлган давлат фуқаролик хизматчисининг жавобгарлиги унинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) оқибати билан боғлиқ равишда турли жавобгарликка сабаб бўлиши мумкин. Масалан, қишлоқ ва сўв хўжалиги масалалари бўйича туман ҳокими ўринбосари келиб тушган мурожаатни қонунчиликда белгиланган муддатларда кўриб чиқмаса, унинг ушбу ҳатти-ҳаракатлари маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 43-моддасига кўра жавобгарликка сабаб бўлади, чунки ушбу маъмурий ҳуқуқбузарлик субъекти фақат мансабдор шахс бўла олади ёки бўлмаса. Жиноят кодексининг 205-моддасида кўрсатилган ҳокимият ёки мансаб ваколатини суистеъмол қилиш ҳам айнан мансабдор шахс томонидан амалга оширилса жиноят таркиби мавжуд бўлади. Шу боисдан, давлат фуқаролик хизматчисининг жавобгарлигининг ўзига хослиги, унинг алоҳида ҳуқуқий мақомига эга эканлигини кўрсатиб туради. “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонуннинг 14-моддасида айнан давлат фуқаролик хизматчисининг жавобгарлиги назарда тутилган бўлиб, унга кўра давлат фуқаролик хизматчисининг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шунингдек хизмат мажбуриятларини лозим даражада бажармаганлиги қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади, яъни қайси қонун ҳужжатларини бўзилишига олиб келган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) туфайли жиноий, маъмурий, фуқаролик ва интизомий жавобгарликка тортилиши мумкин. Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ўзининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилишига сабаб бўлди деб ҳисобловчи жисмоний ёки юридик шахс бундай ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) устидан юқори турувчи органга ёки судга шикоят қилишга ҳақли.

Давлат фуқаролик хизматчисининг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) туфайли жисмоний ёки юридик шахсларга етказилган зарарнинг ўрни қонунчиликда белгиланган тартибда давлат органи томонидан қопланиб, ушбу зарар кейинчалик айбдор бўлган давлат фуқаролик хизматчисидан ундириб олинади.

Давлат органи раҳбарининг ёки мансабдор шахсларнинг қонунга ҳилоф топшириғини бажариш натижасида давлат фуқаролик хизматчиси томонидан етказилган зарарнинг ўрни қонунчиликда белгиланган тартибда давлат органи томонидан қопланади. Зарар миқдори қонунга ҳилоф топшириқни берган давлат органи раҳбаридан ёки мансабдор шахсдан регресс тартибда ундирилади. Юқоридаги нормаларда давлат органининг давлат фуқаролик хизматидаги оддий ижрочи мақомидаги мутахассисдан тортиб раҳбар лавозимдаги мансабдор шахсларнинг айбли ҳатти-ҳаракатлари натижасида етказилган зарар учун юридик ва жисмоний шахслар олдидаги моддий ва маънавий жавобгарликни аниқ белгилаб бермоқда.

Мазкур ҳолатдаги давлат органининг мулкӣ жавобгарлиги, унинг айбдор ходимлардан кейинчалик регресс тартибда зарарни ундириш чораларини кўриши фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга оид нормалар билан тартибга солинади. Бунда эътиборга лойиқ масала шуки, давлат органи биринчи навбатда ўзига бириктирилган мол-мулки ва пул маблағлари ҳисобидан юридик ва жисмоний шахсларга етказилган моддий зарарни қоплаб беради, агар давлат органи маблағлари етарли бўлмаса унда давлат ўзи ушбу зарарни тўлаб беради. Мазкур зарарни давлат бюджетига регресс тартибда айбдор ходимлардан ундириш масаласи иккинчи даражали масала сифатида қолмоқда, албатта, бунда ходимнинг айби тегишли хизмат текшируви натижалари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ҳулосаси ёки суд қарори билан исботланиши лозим.

Ҳ. Раҳмонкулов баъзи ҳолларда давлат органи ёки унинг мансабдор шахсларининг айби бор ёки йўқлигидан қатъи назар, фуқарога зарар етказилганда, давлат жавобгарликни ўз зиммасига олишини таъкидлайди [12.192]. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 990-моддасида давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг қонунга ҳилоф қарорлари натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар, улар мансабдор шахсларининг айбидан қатъи назар, суднинг қарори асосида қопланиши лозимлиги [13] кўрсатилган.

Мазкур қонун ҳужжатларида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар ҳар қандай ҳолатда қоплаб берилиши қонуннинг мустаҳкамланганлиги, кейинчалик зарарнинг масъул ходимлардан ундирилиши қондаларининг белгиланганлиги давлат фуқаролик хизматчиларининг ўз вазифаларига масъулият билан ёндашишга, ишларни самарали ташкил қилишга қаратилган ёндашувлардан десак ҳам бўлади.

Ҳулоаса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, бугунги кунда дунёда глобал ривожланиш тенденцияларининг жадал ривожланиб бораётган жараёнига мос равишда давлат хизматини мувофиқлаштириш, давлат фуқаролик хизматида муносиб кадрларни танлаб олиш, уларнинг билим ва кўникмаларини доимий ривожлантириб бориш, соҳани рақамлаштириш, сунъий интелект воситаларидан кенг фойдаланиш, давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақомини белгилаб берувчи қонунчилик базасини мустаҳкамлаб бориш ҳамда бошқада жиҳатларини такомиллаштириб бориш давр талаби эканлигини кўришимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Хомишин И., Грицак З. Поняття, елементи та особливості правового статусу державного службовця// Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”. 2022, № 1 (33). – С. 133.
2. Хожиев Э. Т., Исмаилова Г. С., Рахимова М. А. Давлат хизмати: ўқув қўлланма.– Тошкент: Baktria press, 2015. – 44 б.
3. Икрамов Ш.Т., Хамедов И.А. Маъмурий ҳуқуқ. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2016 й. – 98 б.
4. Жукова С.М. Государственная гражданская служба в Российской Федерации. Монография. Оренбург. 2014 г. – С.79.
5. Граждан В.Д. Государственная гражданская служба. Второе издание, переработанное и дополненное. Москва. Юрайт. 2007 г. – С. 161.
6. Civil Service Ethics/A study of the grounds of civil service ethics, its present state and areas of development. HELSINKI. 2000.
7. Капустян Л.А., Сабына Е.Н. Правовой статус государственных гражданских служащих: проблемные аспекты.// Журнал// Ученые записки Алтайского филиала Российской академии народного хозяйства при Президенте Российской Федерации. 2020. №17. – С. 6
8. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонуни // <https://lex.uz/uz/docs/6145972>.
9. Адамська І.П. Права публічних службовців як основа їх правового статусу “демократичне врядування”. Науковий вісник. 2020. Вип. 2(26). [електронний ресурс] URL <https://science.lpnu.ua/uk/dg/vsi-vypusky/vypusk-226-2020/prava-publicnyh-sluzhbovciv-yak-osnova-yih-pravovogo-statusu> (дата обращения 29.08.2024 г.).
10. Киселёв С.Г. Правовой статус государственного гражданского служащего. Вестник Российской Таможенной академии. 2012. № 2. – С.63.
11. Хайитов Х., Эштемиров Ж. Давлат фуқаролик хизматини ўташ билан боғлиқ чекловларни ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. Жамият ва Бошқарув. Тошкент. 2022. 4(98). – 37 б.
12. Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари.: Т.2008 й. – 192 б.
13. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси иккинчи қисм <https://lex.uz/docs/180552>.

Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми

Резюме: Мазкур мақолада давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, давлат хизматини ўташ давомидаги роия қилиши лозим бўлган чекловлар ҳамда жавобгарлик шакллариининг ўзига хос жиҳатлари кўриб чиқилиб, маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан билдирилган фикр-мулоҳазалар таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: давлат фуқаролик хизмати, ҳуқуқий мақом, чекловлар, жавобгарлик.

Правовой статус государственного гражданского служащего

Резюме: В данной статье рассмотрены правовой статус государственного гражданского служащего, его права и обязанности, ограничения, которые он должен соблюдать при прохождении государственной службы, а также особенности форм ответственности, проанализированы мнения отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: государственная гражданская служба, правовой статус, ограничения, ответственность.

Legal status of a state civil servant

Summary: This article examines the legal status of a state civil servant, their rights and obligations, the restrictions they must comply with in the course of public service, as well as the features of the forms of responsibility, and analyzes the opinions of domestic and foreign scientists.

Key words: State civil service, legal status, restrictions, liability.

YANGI O'ZBEKISTONDA AMALGA OSHIRILGAN DINIY-MA'RIFIY ISLOHOTLAR

Xatamov T.

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Kirish. O'zbekiston mustaqil davlatga aylanganidan so'ng, o'z milliy, diniy va umuminsoniy qadriyatlarini yana qayta tiklash huquqiga erishdi. Bugungi kunda diniy-ma'rifiy merosni qayta tiklash bo'yicha amalga oshirilgan islohotlarni O'zbekistonning eng yangi tarixidagi muhim tarixiy jarayonlardan biri sifatida alohida ta'kidlashimiz mumkin. Butun dunyoga mashhur allomalar merosini o'rganish xalqimizga etkazish bo'yicha davlatimiz tomonidan istiqlolni dastlabki yillaridanoq ko'plab ishlar amalga oshirildi. Jumladan, 1992 yil Boborahim Mashrabning 350 yillik yubileyi, 1993 yilda Xoja Bahouddin Naqshbandning 675 yillik yubileyi, 1995 yil Shayh Najmiddin Kubroning 850 yillik yubileyi, 1995 yilda Imom Mahmud Zamaxshariyning 920 yillik yubileyi, 1998 yilda Imom al-Buxoriyning 1225 yillik yubileyi [1:278], 2000 yil Imom Burhoniddin Marg'inoniyning 910 yillik yubileyi [2:39], 2000 yili Imom Abu Mansur Moturidiyning 1130 yillik yubileyi [3:186], 2004 yilda Xoja Ahror Valiyning 600 yillik yubileyi [4:100], 2020 yilda Xoja Abduholiq G'ijduvoniyning 915 yillik yubileyi yurtimizda nishonlandi.

Asosiy qism. O'zbekistonda 130 dan ortiq millatlar va 16 ta diniy konfessiyalarga e'tiqod qiluvchi insonlar istiqomat qilib kelmoqda. 1991 yil 14 iyunda "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonun, 1998 yil 1 mayda ushbu qonunning yangi tahriri qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimovning 1991 yil 11 aprel va 20 iyundagi Farmonlariga ko'ra "Iyd al-Fitr" (Ro'za) va "Iyd al-Adho" (qurbon) hayitlari yurtimizda dam olish kuni deb e'lon qilindi. 1992 yildan O'zbekistonda davlat va diniy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish jarayoni Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda. Mustabid tuzum davrida sobiq Ittifoq bo'yicha muqaddas haj safariga borish 10-15 nafar kishiga, shu jumladan, O'zbekistondan 3-4 nafar odamga nasib etar edi. Mustaqillik yillarida 305 ming nafar musulmon Saudiya Arabistoniga ziyorat uchun borgan bo'lsa, shulardan 130 ming kishi Haj, 175 ming kishi esa Umra amalini bajarishga muvaffaq bo'lgan.

Shuningdek, islom dini asoslaridan ta'lim beruvchi va dunyoviy ilmlarni puxta egallagan etuk mutaxassislarni tayyorlashga ixtisoslashgan bir qator diniy ta'lim muassasasi faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

1. Toshkent islom instituti, (Toshkent sh.)
2. "Mir Arab" Oliy madrasasi, (Buxoro sh.)
3. Hadis ilmi maktabi (Samarqand sh.)
4. "Ko'kaldosh" o'rta maxsus islom bilim yurti (Toshkent sh.)
5. "Sayyid Muhyiddin mahdum" o'rta maxsus islom bilim yurti (Andijon sh.)
6. "Hidoya" o'rta maxsus islom bilim yurti (Namangan sh.)
7. "Muhammad al-Beruniy" o'rta maxsus islom bilim yurti (Qoraqalpog'iston Respublikasi)
8. "Faxriddin ar-Roziy" o'rta maxsus islom bilim yurti (Xorazm)
9. "Xoja Buxoriy" o'rta maxsus islom bilim yurti (Qashqadaryo)
10. "Mir Arab" o'rta maxsus islom bilim yurti (Buxoro sh.)
11. "Imom Termiziy" o'rta maxsus islom bilim yurti (Termiz sh.)
12. "Xadichai Kubro" o'rta maxsus islom bilim yurti (Toshkent sh.)
13. "Jo'ybori Kalon" o'rta maxsus islom bilim yurti (Buxoro sh.)

Ushbu oliy va o'rta maxsus bilim yurtlarining asosiy qismi istiqlol yillarida ochilgan bo'lib, din asoslarini o'rganish hohishini bildirgan fuqrolarimiz uchun bugungi kungi kunda xizmat ko'rsatmoqda.

1992 yil O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining 28 oktyabrdagi "Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligiga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish haqida"gi 497-son qarori bu sohada dastlabki ijobiy qadamlardan biri bo'ldi. Ushbu qaror asosida tasavvuf olamidagi Naqshbandiya tariqatining eng yirik vakili bo'lgan Xoja Bahouddin Naqshbandning 675 yillik yubileyini nishonlash bo'yicha ko'plab tadbirlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1993 yil 27 sentyabrdagi "Bahouddin Naqshband yodgorlik majmuasida qurilish va ta'mirlash ishlarini olib borishda alohida o'rnak ko'rsatgan bir guruh mehnatkashlarni taqdirlash to'g'risida"gi PF-667-son farmoni asosida O'zbekiston Respublikasining faxriy unvonlari berildi. Shuningdek, 2004 yil 27 maydagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Bahouddin Naqshband yodgorlik majmuasi markazini tashkil etish to'g'risida"gi 244-son qarori va 2008 yildan buyon "Naqshbandiya" ilmiy-irfoniy, adabiy-ma'rifiy jurnali har uch oyda nashr etilishi allomalar merosini tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Islom konferensiyasi tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha ixtisoslashgan muassasasi (ISESCO) tomonidan 2007 yil Toshkent shahrining "Islom madaniyati poytaxti" deb e'lon qilinishi, yurtimiz fuqarolari uchun ulkan yangiliklardan biri sifatida kutib olindi. O'zbekiston 2017-2021 yillar mobaynida din sohasida o'zining yangicha munosabatini shakllantirdi. Bu sohada uzoq muddatga mo'ljallangan aniq strategiyasini belgilab oldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017–2021 yillarda O'zbekiston

Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha Harakatlar strategiyasida diniy bagʻrikenglik va millatlararo totuvlikni taʼminlash sohasi alohida ustuvor yoʻnalish etib belgilandi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev 2017 yil 19 sentyabrda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida “Maʼrifat va diniy bagʻrikenglik” deb nomlangan maxsus rezolyusiya qabul qilish tashabbusi bilan chiqqani jahon hamjamiyatining diqqatini tortgani ham zikr etildi. Shuningdek, yurtimizda din sohasida tub oʻzgarishlarga 2017 yil oktyabr oyida mustaqil Oʻzbekiston tarixida ilk marta BMTning Din yoki eʼtiqod erkinligi masalasi boʻyicha maxsus maʼruzachisi Ahmad Shahid Oʻzbekistonga tashrifi sabab boʻldi. Maxsus maʼruzachi sohada amalga oshirilayotgan islohotlarga ijobiy baho va tavsiyalar berdi. Shu bilan birga Oʻzbekiston tashabbusi bilan ishlab chiqilgan «Maʼrifat va diniy bagʻrikenglik» rezolyusiya BMT Bosh Assambleyasining 2018 yil 12 dekabr kunidagi yalpi sessiyasida qoʻllab-quvvatlanib, bir ovozdan qabul qilindi.

Oʻzbekiston 2006 yildan 2018 yilgacha «alohida xavotirdagi mamlakatlar roʻyxati»da edi. Diniy erkinliklar borasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida mamlakatimiz 12 yildan soʻng ushbu roʻyxatdan chiqarilib, «Maxsus kuzatuvdagi davlatlar roʻyxati»ga oʻtkazildi. Oradan ikki yil oʻtib, Oʻzbekiston mazkur roʻyxatdan toʻliq chiqarildi. Ushbu jarayon respublikamizda olib borilayotgan islohotlarning xalqaro eʼtirofi va ortga qaytmasligining tasdiqidir[6:1]. Xalqaro forum yakunida “Buxoro deklarasiyasi” qabul qilindi. Ushbu hujjat avval qabul qilingan Marokash (2016), Jakarta (2017), Potomake (2018), Punto-del-Este (2018) va Makka (2019) deklarasiyalarning mantiqiy davomi boʻldi. Shuningdek, 2018-yil 3 aprelda Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim, fan va madaniyat masalalari boʻyicha islom tashkiloti ustavini (Boku, 2015-yil 26-noyabr) ratifikatsiya qilish toʻgʻrisida” OʻRQ-467-son qonuni qabul ham qilindi. Yurtimizda har yili 16-noyabr – Xalqaro bagʻrikenglik kuni[19:1] munosabati bilan turli diniy konfessiya vakillari, xorijiy davlat va xalqaro tashkilotlar masʼullari ishtirokida xalqaro konferensiya oʻtkazish yaxshi anʼanaga aylangan. 2017 yil 2 avgustda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oʻzbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi faoliyatini tashkil etish toʻgʻrisida” 572-son qarori qabul qilindi [2, 1]. Shuningdek, Prezidentning 2021-yil 16-iyuldagi “Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oʻzbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi qarori mamlakatimizda diniy-maʼrifiy sohada olib borilayotgan islohotlarning izchil davomi deyshimiz mumkin [7, 1-4]. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 16 apreldagi “Diniy-maʼrifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-5416-son Farmoni hamda 2018 yil 22 iyunda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oʻzbekiston xalqaro islom akademiyasi faoliyatini tashkil etish va qoʻllab-quvvatlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi 466-son qarori qabul qilindi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida”gi PF-60-son farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 14 yanvardagi “Oʻzbekiston xalqaro islom akademiyasi huzurida Malaka oshirish markazi faoliyatini tashkil etish hamda qoʻllab-quvvatlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi 25-sonli qarorida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda akademiya tarkibida Qoraqalpogʻiston Respublikasi, Samarqand, Namangan, Surxondaryo viloyatlari mintaqaviy filiallariga ega boʻlgan Malaka oshirish markazi tashkil etildi. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 16 apreldagi “Diniy-maʼrifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi farmonining ijrosini taʼminlash maqsadida 2018 yil 1 noyabrda «Hadis ilmi maktabi faoliyatini tashkil etish va qoʻllab-quvvatlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi qarorini qabul qildi. Oʻzbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qoʻmitasi “Turistik xizmatlarni sertifikatlashtirish markazi” davlat unitar korxonasi tomonidan yangi davlat standarti ishlab chiqildi, yangi davlat standartiga koʻra, 2018 yil 1 yanvardan rasman kuchga kiradigan qoidalarda har bir mehmonxonada Qurʼoni karim, ibodat qilish uchun joynamoz (mehmonxona nomerlarining eng kamida 10 foizida) va qibla koʻrsatkichi (mehmonxona nomerlarining eng kamida 30 foizida) boʻlishi shart etib belgilandi. 2018 yil 16 apreldagi “Diniy-maʼrifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Farmonga asosan, “Vaqt” xayriya jamoat fondi tashkil etildi. Ushbu fondga “Payme”, “Click” va “M-bank” kabi koʻplab elektron toʻlov tizimlari orqali mablagʻlarni jalb etishga moʻljallangan xizmatlar ishga tushirildi. Berilgan koʻrsatmalar asosida Toshkent shahridagi 12 ta yirik masjid va “Zangiota” ziyoratgohi hududiga “Kapitalbank”, “Ipotekabank” va “Ipak yoʻli bank”larining infokiosklari oʻrnatildi.

Prezident tomonidan zamondosh ulamo shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlarining mehnatlarini eʼtirof etildi. Toshkent shahridagi katta masjidga u kishining nomlari berilib, shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlari asos solgan «Hilol nashr» nashriyotida Oʻzbekistonda tarixida ilk bor Musʼhafni chop qilish boshlandi [8, 1]. 2020-yil 11-avgustda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ-4802-son qarori qabul qilindi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida” 2020 yil 11-avgustdagi PQ-4802-son qarori ijrosini taʼminlash maqsadida 2020 yil 6-noyabrda “Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Oʻzbekiston xalqaro islom akademiyasi huzuridagi Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi 693-son qarori qabul qilindi. Qaror bilan Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining ustavi va tuzilmasi tasdiqlandi.

Diniy-maʼrifiy sohaning huquqiy-meʼyoriy asoslarini barpo etish uchun 2017-2020 yillarda jami 35 ta normativ-huquqiy hujjat qabul qilindi. Shundan 2 ta normativ-huquqiy hujjat Prezident farmoni boʻlsa, 17 tasi Prezident qarorlaridir. Shunga koʻra, ushbu hujjatlar ijrosini taʼminlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan 15 ta qaror va 1 ta idoraviy normativ-huquqiy hujjat ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etildi[9:1-4].

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki din barcha davrlarda insonlarning ruhiy ehtiyoji boʻlgan va doimo insonlarni yaxshilikka, oʻzaro bagʻrikenglikka va kamolatga daʼvat etgan. Ajdodlarimizning ulkan ilmiy-maʼrifiy merosi

muqaddas islom dinimiz bilan bevosita bog'liq bo'lganligi, islom dinining ilm va ma'rifatga naqadar e'tiborli ekanligining yaqqol isbotidir. Mamlakatimizda istiqlool yillarida amalga oshirilgan diniy-ma'rifiy islohotlar ko'lami katta bo'lib, bu boradagi barcha ma'lumotlarni bir maqolada jamlash murakkab vazifa hisoblanadi. Shu sababli ushbu maqolada yurtimizda olib borilgan islohotlar jarayoni muxtasar tarzda bayon etildi.

АДАБИЁТЛАР

1. Imom al-Buxoriy va uning dunyo madaniyatida tutgan o'rnini // Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. -T.: Fan, 1998. -B.278.
2. Burhoniddin al-Marg'inoniyning jahon fani va madaniyati taraqqiyotida tutgan o'rnini // Xalqaro konferensiya materiallari. (o'zbek, ingliz, rus til.). - (Rishton 2000, 16-noyabr). - T.: Fan, 2000. - B.134.
3. Imom al-Moturidiy va uning islom falsafasida tutgan o'rnini // Xalqaro konferensiya materiallari. (o'zbek, ingliz, rus til.). - (Samarqand 2000, 17-noyabr). - T.: Fan, 2000. - B.186.
4. Xoja Ahror Valiyning Markaziy Osiyo tarixi va ma'naviyatida tutgan o'rnini // Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. (Samarqand, 2004, 17-dekabr). - Toshkent, 2004. -B.100.
5. O.Hasanboyev O'.O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2014. – B. 27.
6. Jo'rayev Sh. O'zbekistonda diniy-ma'rifiy sohada amalga oshirilgan islohotlar xalqaro jamoatchilik e'tirofida. <https://nasafziyo.uz/index.php?newsid=3760>
7. Ziyodov Sh. Diniy-ma'rifiy islohotlarda yana bir muhim qadam. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktori, "Xalq so'zi" gazetasi 2021-yil 28-iyul, 157-son.
8. G'uzarov O'. Istiqlool va buyuk imkoniyatlar. "Xoja Buxoriy" o'rta maxsus islom bilim yurti mudiri. O'zbekiston musulmonlari idorasi rasmiy sayti. <http://old.muslim.uz/index.php/english/maqolalar/item/28450-isti-lol-va-buyuk0>
9. Komilov M. "Yangi O'zbekiston" gazetasi // 2021-yil 28 avgust, №174(430)

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilgan diniy-ma'rifiy islohotlar

Annotasiya: Maqolada mustaqillik yillarida yurtimizda diniy – ma'rifiy sohada amalga oshirilgan islohotlar tadqiq etilgan bo'lib, jumladan, allomalar ilmiy-ma'rifiy merosining qayta tiklanishi, vijdon erkinligi, konfessiyalari va millatlararo totuvlikning ta'minlanishiga oid islohotlar jarayoni o'rganildi.

Tayanch so'zlar: din, qadriyatlar, allomalar, tasavvuf, konfessiya, harakatlar strategiyasi, taraqqiyot strategiyasi.

Религиозно-просветительские реформы в новом узбекистане

Аннотация: В статье рассматриваются реформы, осуществленные в религиозно-просветительской сфере за годы независимости нашей страны, в том числе восстановление научно-просветительского наследия ученых, свободы совести, а также был изучен процесс реформ по обеспечению межконфессионального и межнационального согласия.

Ключевые слова: религия, ценности, ученые, суфизм, конфессия, реформы, стратегия действий, стратегия развития.

Religious and educational reform in new uzbekistan

Abstract: The article examines the reforms implemented in the religious-educational sphere in our country during the years of independence, including the restoration of the scientific-educational heritage of scholars, freedom of conscience, and the process of reforms to ensure inter-confessional and inter-ethnic harmony.

Key words: religion, values, scholars, Sufism, confession, strategy of action, development strategy.

ГӘҪИР ҚАЛАДАН ТАБЫЛҒАН БУДДА ҪСТИНИ ҲӘМ ҲӘЙКЕЛЛЕРИ

Ҫтепбергенов Ф. Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Араб географиялық әдебиятларында Миздахкан туўралы IX-XI әсирлердеги жасаған Ибн Русте, ал Истахри, ал Макдиси, XVII әсирдеги Абулғазиз хәм XIX әсирде жасаған Ағахидә қысқаша мағлыұматлар бар.

Революцияға шекемги рус илимпазларынан А.Н.Кун, А.Д.Архангельский, А.Н.Смайлович хәм В.В.Бартольд бул естелик туўралы қысқаша жазады [1, 150]. Дәслепки рет естеликти 1928-1929 жыллары А.Ю.Якубовский изертлеп, ол туўралы мағлыұматларды жазып қалдырған [2, 551]. Екинши жер жүзлик урыстан соң С.П.Толстов басшылығындағы Хорезм археологиялық экспедициясы хызметкерлери изертлеген [3, 630]. 1963, 1964-1966 жыллары естеликти Өзбекстан ИА Қарақалпақстан археологиялық отряды изертлеген. Олар цитадельди, дахманы хәм қаланың қорғаныў дийуалларын изертлеген. Оның жуўмағында қаланың б.э.ш. IV әсирде пайда болғанын дәлийлейди. Ал цитадель болса, XI әсирдің ақырында – XII әсирдің басында қурылған [4, 191]. 1995-жылдан баслап ҚМУ археологлары хәзирги ўақытқа шекем Гәўир қалада археологиялық қазыў жумыслары алып барылмақта. Оның шығысында №1-5 ши минаралар ашылды. Олардың бир-биринен қашықлығы 40-67 м. №2 минараның ишки бөлимлериниң размери 4x4,5 м. Дийуалларының қалыңлығы 2-2,5 м [5]. 2012 жылғы археологиялық қазыў жумыслары ўақтында Гәўир қаланың шығыс тәрәпиндеги №1 ши минараны қазып үйрениў ўақтында, өзине тән болған қызығыўшылықты пайда ететуғын будда (санктуариев - ступ) үстини табылды (Рис.2 А). Бул табылма саз ылайға майда таслы кум араласқан халда исленген. Ол отта жақсы писирилип, сынған жери қызғыш ренде. Будда (санктуариев - ступ) үстини жуқа қызыл бояў менен боялғанына қарағанда бояў сүйиқ болған болыўы керек. Оның ултаны (9,5 x 9,5 см ге тең) квадрат төрт мүйешли болып, оның үстине төменги тәрәпи 8,5 см диаметрге, жоқарғы тәрәпиниң 7 см диаметрге тең болған дөңгелек қосып исленген. Дөңгелек бийиклиги 6,5 см ге тең, ал квадрат ултанды қосып қарасақ 8,2 см ге тең бийикликке ийе болады. Дөңгелек үш доғалақлы етип исленген. Будда (санктуариев - ступ) үстининиң үсти тегис. Төрт мүйешли квадрат ултанның орайында диаметри 4,5 см ге тең болған ойық бар. Ойықтың тереңлиги 2,5 см ге тең, ал ойықтың ишки тәрәпиниң диаметри 2,7 см ге тең. Бизлердің пикиримизше, бул ойыққа будда үстини қойылған жерде қыймылдап кетпеўи ушын қандайда бир, сол пишимдеги тығын менен усап турылған болыўы керек. Қызығыўшылық пайда ететуғын нәрсе, квадраттың

карама-қарсы еки тәрәпине, яғный дөңгелек целиндрдеги доғалақлар үстине еки бирдей параллель усылда адам яки қандайда бир хайуанның келбети үстин ислеп болынғаннан соң жабыстырып исленген. Будда (санктуариев - ступ) үстини үстине қандайда бир нәрсе, бизлердің пикиримизше буның үстине будда хайкелшеси қойылған болыуы керек, бул мәселеге төменде және қайтамыз.

Орта Азияда буддизм тарихы-Шығыс халықтарының мәдениет тарихындағы әхмийетли мәселелердің бири болып табылады. Индия хәм Орта Азия ортасындағы байланыслар бир-нешше жүз жыллардан бери дауам етип келмекте, бирақ бул байланыслар қашан таралғанлығы, ол қалайынша қандай характерде оқытылғанлығын илимий тәрәптен үйрениу талап етиледі [6, 170-171]. Оның Орта Азиядағы тарихы Грек-Бактрия патшалығы дәуиринен басланып, Арқа Индияның айрым районларын, Афганистан хәм Орта Азияны өз ишине алады. Бир қанша басқарушылардың теңгелеринде будда (ступа) үстини, ал белгили император Менандра-Чакра теңгелеринде будда (символы) құдиретиниң рамзи сүўретленген. Грек-Бактрия мәмлекетиниң соңғы дәуірлеринде кубла Орта Азия халықларының айрым бөлеклері буддаға сыйынған. Әйемги жазыушы Александр Полигестр, бактриялылар арасында будда монахларының бар болғанлығын айтады. Бул буддизмнің б.э.ш. I әсирде келгенлигин аңлатады [6, 170-171]. Бирақ ол Кушанлар дәуиринде (I-IV әә) кең таралып, оның курамына қатар Орта Азия территориялары хәм Арқа Индияның белгили бөлегі кирген.

2013 жылғы археологиялық қазыу жұмыслары ўақтында Гәўир қаланың шығыс тәрәпиндегі дәруаза хәм №1 ши минараны қазып үйрениу даўамында, өзине тән болған қызығыушылықты пайда ететуғын терракота яғынғы будда хайкелшесиниң басы табылды (Рис.2 Б). Бул табылма, саз ылайға майда таслы таза қум араласқан халда исленген. Хайкелше гүлалшылық үскенде яки қәлипте қуйылған болыуы мүмкин. Ол отта жақсы писирилген, сынған жери қызғыш реңде. Оның тек жоқарғы тәрәпи сақланып қалған, ал төменги тәрәпи табылмады. Бастың арқа хәм жоқарғы тәрәпи өткир зат пенен ылай писирилместен алдын тегисленген. Будда келбети оғада анық исленген. Көринисинен оғада мұнайым болып турған сыйықлы. Басының төбесинде үш доғалақлы бас кийим кийип отыр. Бас кийим шетиндегі көринип турған шашлары тегис. Көзлері дөңгелек, қабақлары анық көринип тур. Бети толық, маңлайы тегис. Мурыны орташы, сәл сынған. Ерини жиңишке. Аўзы мурыны кеңлиги менен бирдей. Ийеги дөңгелек. Оң қулағы шеп қулағына қарағанда анық исленген. Қулақларында сырға бар. Табылманың бийиклиги 7 см ге, ени 5 см ге, қалыңлығы 3,5 см ге тең. Табылма қызғыш бояу менен жуқа етип боялған.

1996 жылы жазда, профессор М.Мәмбетуллаев тәрәпинен Хумбузтепедегі стратегиялық қазыу жұмыслары ўақтында (Хумбузтепе Хазарасп қаласынан 17 км шығыста, Амударьяның оңтәрәпинде жайласқан естелик) терракота бөлегі табылған (Рис 1. А), қоныстың жоқарғы қатламы шама менен бизиң эрамызға шекемги биринши хәм эрамыздың I-II әсирлер менен белгиленеди. Хайкелше жақсы ийленген ылайға майда қум хәм мөлдир таза қум араластырып, гүлалшылық үскенесинде муқиятлап исленген хәм гүлалшылық ошағында бир тегис писирилген. Терракотаның сынған жери ашық-қызғыш реңде болып, оның сыртынан қызыл ангоб пенен қапланған. Терракотаның бийиклиги 3 см, тийкаргы ени 3,8 см, қалаңлығы 0,5 см ге тең.

Терракотадағы келбет хаял адамды сәўлелендиреди, ол аяқларын айқастырып отыр, оң аяғын астына басып, шеп аяқ дизесинен бүгилген хәм табанға тирелген. Хайкелшениниң басы жоқ, оң қолыда сақланбаған. Шеп қолы төмен қараған, бармақлары дизеге қойылған. Билегинде, билек жүзиклер бар. Белинен кең белбеу менен тартып байланған. Терракотаның арқа тәрәпи өткир пышақ пенен теп-тегис етис кесилген.

Екинши және бир терракота, 1987 жылы профессор М.Мәмбетуллаевтың дала жұмыслары ўақтында Үлкен Айбүйир қала (Шоманай районынан 41 км арқа-батыста жайласқан) естелигиң жоқарғы қатламынан табыуға мяссар болған. Терракотада «Азия» келбетиндегі отырған хаял адам сәўлеленген. Олда аяқларын астына басып отыр. Терракота ашық-сары реңдегі сары ылайдан исленген. Оныңда басы жоқ сынып қалған. Маңлайындағы дөңгелектің кесилген жери жолаққа усап кетеди. Ийини кең, ярым ийилген қоллары аяқтағы табанға сүйинип тур (Рис 1.Б). Терракотаның бийиклиги 3,9 см ге, ени 4 см ге, қалыңлығы 1,3 см ге тең. Терракотаның арқа тәрәпи дерлик теп-тегис, оның сырты ашық ангоб пенен қапланған. Естеликтің жоқарғы қурылыс қатламынан, II-III әсирлерге тийисли гүлал ыдыслар табылып, сөз етип атырған терракоталарда сол дәуір менен белгиленеди. Бундай уқсас терракоталар Хорезмнің естеликлеринде алдында ушасқан болып, олар Жанбас қала хәм Қой-қырылған қала естелеклеринен табылған [7, 199]. Тап сондай дәл өзи етип мәни бериуши, хайкелшениң билек жүзиги бар қолын дизесине қойып отыруы дәстүри, Хинд буддасының иконографиясына сыйыныушыларға, оғада жақын уқсас болып келеди [8, 176].

Бундай уқсас хайкелшелер, жайылып отырған көринистеги, адамды сүўретлеп бериуши, оң қолының ала қанын ийинине қойған, шеп қолын дизесине түсирип қойған халдағы хайкел Гөне Термезден табылған [8, 176]. II-III әсирлерге тийисли болған, бундай уқсас хайкеллер Арқа Бактриядағы Ақ қала қонысынан табылып, ол хайкелде бодхисатва аяқларын айқастырып хәмде алақанларын бир-бирине қосып «терең ой пикирге шүңгип» отырғаны сүўретленеди [9, 177]. Бактрия-тохарстанының коропластикаларының улыўма улыўма өзгешелик белгилерин, оның бактрия орталығында өзлестирилиуи, онда шығыс эллинизминиң тәсиринде болғанлығы анық ажыралып көринип турады. Бактрия естеликлеринде будда хайкелшелері жийи-жийи ушырасып турады. Бул дегенимиз, демек буддизмнің бул областларға I-III әсирлерде кең түрде таралғанлығы менен байланыслы болады. Эрамыздың I-IV әсирлеринде Хорезм Кушанлар империясы курамына кирмеди, археологлар тәрәпиненде Хорезмнен буддаға сыйыныушы қурылыс орынларыда табылмаған. Соған қарамастан, Хорезм халқы Кушанлар мәмлекети халықлары менен хәмме ўақытта мәдений байланысларда болған. Бул байланыслар археологиялық естеликлер арқалыда сәўлеленеди. С.П.Толстовтың пикиринше, бизиң эрамыздың биринши әсирлеринде, Хиндистан-буддасының (Хорезмге) тәсири кишкене хинд текше-санктуарларда маймылдың

келбети ушырасыуы, бирақ ол Хорезм дәстүрлерине жат болып табылады. Хорезмнің Ҳиндистан менен байланысы, сүүретлеу көркем өнериндеде сәуленеді. Ол хақында бизің эрамыздың II-әсирине тийисли болған Гәуір қаладан табылған пил хәйкелшени айтыу мүмкин, сондай ақ Гөне-Уаздағы гипстен исленген терракота будда образындағы топарға кириүши ер адамның хәйкелшеси [10, 390] хәмде носорогтың келбети сәуленген хәйкелшениң табылыуы, Ҳиндистан ушын харектерли, бирақ Хорезмге олар белгисиз есапланған.

2014 жылғы археологиялық қазыу жұмыслары ўақтында Гәуір қаланың шығыс тәрәпиндегі №1 ши минара хәм №2 минара аралығындағы қазып үйрениу даўамында, өзине тән болған қызығыўшылықты пайда ететугын және бир Будда терракотасының басы табылды (Рис.2 В). Бадда хәйкелшесиниң басы, қоңыр ылайға майда ақ кум араластырылған ылайдан исленген. Сақланып қалған бийиклиги 4 см ге, ени 3 см ге, қалыңлығы 2 см ге тең. Маңлайы шығыңқы, шашлары сыйпақ, жыйнап төбеге түйип қойған маңдай шаш сыяқлы. Өдетте бундай түйме шаш Будда хәйкеллеринде болады. Хәйкелшениң арқа тәрәпи өткір пышақ пенен теп-тегис сыйпақ халға келтирилген. Жүзи жиңишке, козлери қысық, оң кози унырап ойылыққыраған, мурыны үлкенирек, аўзы кишкене, ерини жиңишке, кулақлары үлкен сыпыра кулақ, сырғалықлы. Хәйкелшениң сынған жери қызғыш-қоңыр реңде, оның сыртынан қызыл ангоб пенен қапланған. Бундай уқсас Будда терракота хәйкелшеси 1973 жылғы Бактрия қонысларында алып барылған стационарлы қазыу жұмыслары, Шерабад қаласынан кубла-шығыста жайласқан Аққорған қонысынан табылған. Ондағы Будда хәйкелиниң ултаны тегис болыуына қарағанда, ол дийўал ойығында турғанлығынан гүўалық береді. Аққорғанның жоқарғы қатламы III-IV әсирлерге тийисли болып есапланады. Аққорған гүлал ыдыслары жыйындысы биринши гезекте, Сурхандәрәя гүлал ыдысларына жақынболып келиўи, екиншиден, Явон гүлал ыдысларына хәм Кубла Бактрия, кубла-шығыс Кушан мәмлекетлериниң областларына хәм Балх арқалы II-III әсирлер менен белгиленеді [11, 88]. Бундай хәйкелшелер Парфия, Бактрия, Сурхандәрәядағы Қара тепе, Фаяз тепе естеликлеринде ушырасады. Кушан империясының ерте дәўиринде Индия мәдениатының тәсири онша күшли болмаған. Ол буддизм таралғаннан соң күшейген. Буны ески Термездің арқа-батысындағы будда монатырының ашылыўыннан көриў мүмкин. Кушанлар патшасы Кашишка хәм оның даўамшылары ўақтында (Вима Кадфиз) буддизм орайлары болған. Қара тепедегі қазыу жұмыслары даўамында кушанлар дәўириниң искуствасын үйрениўге болатугын материаллар табылған. Индияда ол еки мектепке: арқа-батыста Гандхар, шығыста Матхур мектеплери деп бөлинеді. Гандхар скульптурасында будда тәсириндегі көринислер сүүретленген, ал шығыста Матхурда буддизм характерленбеген. Кушан патшаларының диний еркинликти бергенлигин, буддизм үрп-әдетлери менен жергиликли үрп-әдетлердің бирге сәуленгенлигинен, сол дәўирдегі искустводан көриў мүмкин. Орта Азияда Кушан дәўиринде, Мадхурда да сол бағдардағы яғный будда искуствасында джайн хәм брахман бирге сәуленген. Бунда Бактрия хәм сырт елликлердің белгилери араласқанлығын көриў мүмкин [6, 170-171].

Демек, 2012-жылғы қазыу жұмыслары ўақтында табылған будда (ступа) үстиниң үстине 2013-жылы емес, 2014-жылы табылған будда хәйкелшеси қойылған деп ойлаймыз, себеби кейинги табылған хәйкелше сәл кишкенирек көлемде исленген. Пиқиримизше оған үй ишинде сыйынған болыуы керек. Бәлким, олар саўдагерлер арқалы естеликлерге келген болыуы мүмкин, себеби Гәуір қала естелиги «Уллы жипек жолы» бойында жайласқанлығы бурыннан белгили. Усыларды есапқа алған халда буддизмнің әйемги Хорезмдегі излерин келешекте еледе тереңирек үйрениу талап етилетуғынлығын айтыу зәрүр деген пиқирдеміз.

Деген менен, улыўма алғанда, Хорезм мәдениатына буддизмнің тәсири, бәлким оншели дәрежеде әҳмийетли болмаған болыуы керек. Себеби, Хорезмде жасаўшы халықлар ол дәўирлерде, зардуштийлик динине сыйынған, оны археологиялық естеликлердегі материалларда тастыйықлайды.



Рис. 2 А

Рис. 2 Б, В

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия Соч., Т.1, М., 1963 стр.150
2. Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан. ЗКВ, Т.V, Л., 1930. стр 551.
3. Вактурская Н.Н., Воробьева М.Г. Хроника работ Хорезмской экспедиции АН СССР, ТХЭ, Т.1, М., 1952.стр.630.
4. Ягодин В.Н. К изучению топографии и хронологии древнего Миздахкана. История, археологии и этнографии Средней Азии. М., 1968. стр.191.
5. Туребеков М. Раскопки Гяур-калы Миздахкана. Археологические исследования в Узбекистане-2000год. Самарканд, 2001.; Алимбетов А.К., Утепбергенов Ф.Ж. «Ученый XXI века», Международный научный журнал, №12-7 (71) декабрь 2020 г. стр. 63.
6. Индийская культура и буддизм. Сбор. Статьей памяти академика Ф.И.Шербатского, Насим Бахатия. «Буддийский монастырь в Кара тепе и ранняя история буддизма в Средней Азии» изд. «Наука». М.1972 стр 170,171
7. Толстов С. П. Древний Хорезм. М.,1948..с. 199, табл. 76, 1-3.
8. Ставиский Б. Я. Средняя Азия, Индия и Рим (К вопросу о международных связях в Кушанской период) Сб. Индия в древности. М., «Наука», 1964, с. 176, рис. 22.
9. Пугаченкова Г. А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. М., «Искусство», 1979, с. 177, рис. 223.
10. Неразик Е. Е. Археологические обследование городища Куны-Уаз в 1952 г. Труды ХАЭЭ., т-II, М., «АН СССР», 1958, с. 390.

11. Пидавев Ш.Р. «Поселения кушанского времени Северной Бактрии» Ташкент, 1978, стр. 88, рис.

Г'а'уир қаладан табылган Будда устини ҳам ҳайкеллери

Аннотация: Мақалада Хожели районидаги Г'а'уир қала естелиндеги алып барылган археологиялық қазыў жумыслары натижесинде табылган будда текшеси ҳам ҳайкелшелери ҳаққында сөз етиледі.

Гилт сөзлер: Г'а'уир қала, цитадель, дахма, будда, текше, кушанлар, Парфия, Бактрия, Менандра-Чакра, Қара тепе.

Buddhist stupa and statuettes found from G'aur kala

Аннотация: В статье рассказывается о буддистской ступе и статуэтках найденные во время археологической раскопке проведенных на памятнике Г'аур кале, Ходжейлинском районе.

Ключевые слова: Г'аур кале, цитадель, дахма, будда, ступа, кушаны, Парфия, Бактрия, Менандра-Чакра, Кара тепе.

Buddhist stupa and statuettes found from G'aur kala

Abstract: The article talks about a Buddhist stupa and terracotta found during an archaeological excavation carried out at the G'aur Kale monument, Khojeyly region.

Key words: G'aur Kale, citadel, dakhma, Buddha, stupa, Kushans, Parthia, Bactria, Menandra-Chakra, Kara Tepe.

СУД-ҲУҚУҚ ИСЛОҲОТЛАРИ ДАВРИДА ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРНИНГ ЖИНОЙИ ЖАВОБГАРЛИГИГА ОИД НОРМАЛАРНИНГ ЛИБЕРАЛЛАШУВИ

Аметова А. М.

Қорақалпоқ давлат университети

Демократик ҳуқуқий давлат, кучли фукаролик жамияти қуриш йўлини танлаган мамлакатимизда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш масаласи миллий қонунчилигимизда мустаҳкамлаб қўйилган. Қонун устуворлигини таъминлаш, аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, ёш авлод ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасида амалга ошириладиган кенг қўламли ишлар ана шу эзгу мақсадга хизмат қилади.

Бу борада ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний, ақлий ва маънавий жиҳатдан баркамол ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратилиши, мамлакатимизда амалга ошириладиган кучли ижтимоий сиёсатнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади. Вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган жиноятларнинг олдини олиш ва унга қарши кураш мамлакатимизда амалга ошириладиган кучли ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишларидан бирини ташкил қилади. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Жиноят қонуни ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Гарчи амалдаги Жиноят кодексида, вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлиги борасида муайян қоидалар мустаҳкамланган бўлса-да, у энг аввало, жиноят содир этган вояга етмаганларни қонун томонидан инсонпарварлик, одиллик, қонуний тамойиллари орқали муҳофаза қилинишини назарда тутди. Келажак авлодни жиноий ҳуружлардан ҳимоя этишда, вояга етмаганлар жиноятчилигининг олдини олишда бу борада жиноят қонунининг аҳамияти шубҳасиздир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонунчилигига кўра вояга етмаганларнинг жавобгарлиги ўзига хос хусусиятларга эга. Жиноят Кодекси Умумий қисми олтинчи бўлим 85-90-моддаларида вояга етмаганлар жавобгарлиги мустаҳкамланган. Кодексининг олтинчи боби «Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари» деб номланиб, «Жазо ва уни тайинлаш», «Жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш» деб номланувчи боблардан иборат. Шунинг билан бирга, вояга етмаганларнинг жавобгарлиги борасида, уларга нисбатан жазо тайинлаш, жавобгарликдан ва жазодан озод этиш борасидаги қоидаларни қўллашда, юқоридагилар билан биргаликда, Жиноят кодекси умумий қисм қоидаларига амал қилинади.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, вояга етмаганлар жавобгарлигининг либераллаштиришнинг дастлабки босқичи, аввало, 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексида биринчи марта алоҳида бўлимларда мустаҳкамланганлиги билан боғлиқдир [1]. Вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлигига алоҳида эътибор қаратилиши тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорида ҳам, мавжуд бўлиб унда «вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни кўришда, иш бўйича исботланиши лозим бўлган ҳолатларни синчковлик билан, ҳар томонлама тўла ва ҳолисона текшириб чиқиб, қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасини ва судланувчининг шахсини эътиборга олган ҳолда аниқланган ҳақиқий ҳолатлар ва далиллар мажмуасига тўғри баҳо берилиб, одиллик ва инсонпарварлик тамойилларига амал қилган ҳолда қонунда кўрсатилган хусусият ва имтиёзлардан тўла фойдаланишга эътибор қаратилиши лозим» лиги таъкидланади [2].

Жиноят кодексининг 81-моддасига кўра, ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсларга қуйидаги асосий жазолар қўлланилиши мумкин: Жарима; Мажбурий жамоат ишлари; Ахлоқ тузатиш ишлари; Озодликни чеклаш; Озодликдан маҳрум қилиш.

Вояга етмаганларга нисбатан қўшимча жазолар тайинлаш мумкин эмас. Яъни вояга етмаганлар учун жазо тизими фақат асосий жазоларни, яъни давлат томонидан белгиланган мажбурловнинг асосини ташкил этиб, қилмиш ва жиноятни содир этган шахснинг салбий баҳоланиш даражасини ифодалайди. Улар давлатнинг бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари билан бирга жазо мақсадига эришиш учун ёрдам бериши лозим. Асосий жазо чораларини жазонинг бошқа турларига қўшимча равишда қўллаш мумкин эмас.

Жиноят кодексининг 81-моддасида назарда тутилган жазо турлари ўз номи ва моҳияти билан вояга етганларга қўлланиладиган жазоларга ўхшаб кетса-да, бироқ ўз мазмунига ва ҳуқуқий оқибатларига кўра, улардан фарқ қилади. Вояга етмаганларнинг жавобгарлиги борасида уларни ёши жиҳатидан дифференциациялаш энг муҳим масалалардан биридир.

Жиноят кодексининг 85-моддасида айнан ушбу қоидалар ўз аксини топган бўлиб, 14-16 ёшгача ва 16 дан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганларнинг жавобгарлиги индивидуаллаштирилган. Жумладан, озодликдан маҳрум

қилиш жиноят содир этиш пайтида ўн тўрт ёшдан ўн олти ёшгача бўлган шахсларга нисбатан: А) оғир жиноят учун – олти йилгача; Б) ўта оғир жиноят учун – ўн йилгача муддатга тайинланади. Озодликдан маҳрум қилиш жиноят содир этиш пайтида ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан А) оғир жиноят учун – етти йилгача; Б) ўта оғир жиноят учун ўн йилгача тайинланади. Вояга етмай туриб ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этган ёхуд қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо тайинланмайди.

Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 12 декабрдаги жиноят қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги Қонунига [3] кўра, бу борада муҳим ўзгартириш киритилиб, «Хукм чиқариш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазосини тарбия колонияларида ўташ тайинланади». Аввал, ушбу моддага кўра, озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм қилинган маҳкумлар жазони: А) озодликдан маҳрум қилишга биринчи марта ҳукм қилинган бўлса, умумий тартибли колонияларда; Б) илгари озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққан бўлса, жазони кучайтирилган тартибли колонияларда ўташи назарда тутилган эди. Ўз навбатида, озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган вояга етмаган аёлларга нисбатан эса, жазони умумий тартибли тарбия колонияларда ўташ назарда тутилган эди.

Қонунга киритилган ўзгартиришга мувофиқ, вояга етмаганлар жавобгарлигини либераллаштириш билан биргаликда, улар томонидан озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш тартибини либераллаштириш борасида ҳам тубдан ўзгаришлар рўй берди. Қонун мазмунига кўра, вояга етмаганлар фақат бир тартибдаги жазони ижро этиш муассасаларида, яъни тарбия колонияларида жазони ўтайдилар. Жиноят қонунига киритилган ушбу ўзгартириш, албатта, илмий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлиб, бу, энг аввало, вояга етмаганларни озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш тизимини либераллаштириб, уларнинг маҳкум сифатида ҳуқуқий ҳолатида енгилликларнинг юзага келиши билан боғлиқ. Тарбия колонияларидаги кучайтирилган ва умумий тартибларнинг бекор қилиниши, ўз навбатида, муқаддам жиноят содир этганларни биринчи марта жиноят содир этганлардан алоҳида жазони ўташига таъсир қилмайди. Зеро, тарбия колонияларида ўн олти ёшгача бўлган вояга етмаган маҳкумлар каттароқ ёшдаги маҳкумлардан; биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган маҳкумлар илгари озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазони ўтаган маҳкумлардан алоҳида сақланадилар.

Жиноят қонунини либераллаштириш борасида вояга етмаганлар, аёллар, кексалар жавобгарлиги марказий масалалардан бири бўлиб, алоҳида диққат-эътиборни талаб этади. Жиноят қонунини либераллаштиришнинг кейинги босқичларида вояга етмаганлар томонидан ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этилса, уларга озодликдан маҳрум этиш жазоси қўлланилмаслиқ белгилаб қўйилди.

2008 йилнинг 24 сентябрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Қонуни [4] билан Жиноят кодексининг вояга етмаганларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш масалаларини тартибга солувчи нормаларидаги қарама-қаршиликлар бартараф қилинди. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг олтинчи бўлими вояга етмаганларнинг алоҳида ижтимоий мавқеи ҳамда жисмоний ва руҳий ривожланиши даражасини ҳисобга олган ҳолда, фақат уларнинг жиноий жавобгарлиги масалаларига бағишланган. Қонунда вояга етмаганларга нисбатан жазони индивидуаллаштириш бўйича катъий талаблар белгиланган, озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш ҳоллари чегараланган. Хусусан, Жиноят кодексининг 85-моддаси тўртинчи қисмига мувофиқ, вояга етмаганларга нисбатан ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги қоидалар билан тўлдирилди.

Айни вақтда, мазкур моддада уларга нисбатан унча оғир бўлмаган жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашга йўл қўядиган нормалар ҳам бор эди ва бу ягона суд амалиёти шаклланишига салбий таъсир кўрсатар эди. Бу каби ҳуқуқий нуқсонларнинг мавжудлиги, айрим ҳолларда, вояга етмаганларнинг унча оғир бўлмаган жиноятлари учун ҳам озодликдан маҳрум қилинишларига олиб келган.

Киритилган ушбу ўзгартиришлар қарама-қаршиликларни бартараф қилди ва келгусида жиноят қонунининг тўғри қўлланилишини ва вояга етмаганларга нисбатан ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланмасилиги кафолатларини таъминлайди. Ушбу жараённинг давоми сифатида Ўзбекистон Республикасининг «Вояга етмаган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида» 2008 йил 10 январдаги қонуни қабул қилинди. Ўн тўрт ёшдан ўн олти ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати ўн йилгача, агар содир этган жиноятларининг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн икки йилгача тайинланади. Унга кўра, бир қатор қонунлар билан бирга Жиноят кодексига ҳам ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Қонунга кўра, Жиноят кодекси 122-моддасига, яъни вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаганлик учун белгиланган уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари жазоси бир йилга камайтирилди, аммо ушбу ҳолат юқоридаги жиноят учун жавобгарликнинг енгиллашганидан далолат бермайди, аксинча, жиноят учун жавобгарлик кучайтирилиб, модда янги иккинчи қисм билан тўлдирилди ва вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаш жинояти хавfli рецидивист томонидан содир этилса, жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида белгиланиб, икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланиши қайд этилди.

Худди шунингдек, Жиноят кодексининг 127-моддаси, яъни вояга етмаган шахсни гайриижтимоий ҳатти-ҳаракатларга жалб қилганлик учун эндиликда бошқа муқобил жазолар билан биргаликда энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима жазоси киритилди.

Вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлигига оид нормаларнинг либераллашуви давоми сифатида Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 7 декабрдаги “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-735-сонли Қонуни муҳим воқеа бўлди [5].

Ушбу қонун билан жиноят субъекти ёши 14 ёшдан бошланиши белгиланди. Шунингдек, Жиноят кодексига янги 128¹-модда “Ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахс билан моддий қимматликлар бериш ёхуд мулкий манфаатдор этиш орқали жинсий алоқа қилиш” учун жавобгарлик белгиланди.

Қабул қилинган ушбу қонунлар, албатта, вояга етмаганларнинг ижтимоий, ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилинишини таъминлашга хизмат қилмоқда. Маълумки, вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган жиноятларнинг олдини олиш ва унга қарши курашиш бугунги кунда энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Суд-ҳуқуқ ислохотлари даврида вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлигига оид нормаларнинг либераллашуви, уларга нисбатан енгиллаштирилган жазо чоралари ва ижтимоий реабилитация асослари, шунингдек, жиноятчиликни олдини олишга қаратилган профилактика чора-тадбирлари муҳим аҳамиятга эга. Бу ислохотлар натижасида жиноятчилик даражасининг пасайиши ва ёшларнинг ижтимоийлашуви учун кенг имкониятлар яратилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 23.01.2023 й., 03/20/603/0071-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида” ги 21-сон қарори (Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2002 йил 14 июндаги 10-сонли ва 2006 йил 3 февралдаги 5-сонли қарорларига асосан киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар билан) // <https://lex.uz/docs/-1449720>.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 12.12.2003 йилдаги 568-II-сон Қонуни. [Электрон манба] <https://lex.uz/docs/84328>
4. Ўзбекистон Республикасининг “Вояга етмаган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги 16.04.2008 йилдаги ЎРҚ-153-сон қонуни. [Электрон манба] <https://www.lex.uz/uz/docs/1339066>
5. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 7 декабрдаги “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-735-сонли Қонуни. [Электрон манба] <https://lex.uz/docs/5764516>

Аннотация. Мазкур мақолада суд-ҳуқуқ ислохотлари даврида вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлигига оид нормаларнинг либераллашуви масалалари ўрганилади. Илмий изланишда вояга етмаганларга нисбатан жазони енгиллаштириш ва уларнинг ижтимоий реабилитацияси учун яратилган янги ҳуқуқий асослар таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: вояга етмаганлар, жиноий жавобгарлик, жазо, суд-ҳуқуқ ислохотлари, либераллашув.

Абстрактный. В данной статье рассматриваются вопросы либерализации норм об уголовной ответственности несовершеннолетних в период судебных реформ. В научном исследовании анализируются новые правовые основы, созданные для смягчения наказания несовершеннолетних и их социальной реабилитации.

Ключевые слова: несовершеннолетние, уголовная ответственность, наказание, судебная реформа, либерализация.

Abstract. This article examines the liberalization of norms on criminal responsibility of minors during the period of judicial reforms. The scientific study analyzes the new legal framework created to mitigate the punishment of juveniles and their social rehabilitation.

Keywords: minors, criminal responsibility, punishment, judicial reform, liberalization.

НАТО ДАВЛАТЛАРИ ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИДА ПСИХОЛОГИК ОПЕРАЦИЯ ВА АХЛОҚИЙ-РУҲИЙ ТАЙЁРГАРЛИК МАСАЛАЛАРИ

Халилов Р. У.

Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳавфсизлиги университети

Ахлоқий-руҳий тайёргарлик Қуролли Кучлар олдига қўйилган вазифаларнинг муваффақиятли бажарилишида муҳим омиллардан биридир. Шу боисдан дунёнинг ривожланган давлатларида ушбу масалага алоҳида эътибор қаратилиб, Қуролли Кучлар тизимида мазкур масалалар билан шуғулланувчи алоҳида бўлинмалар фаолияти йўлга қўйилган. Глобаллашув жараёнлари шиддат билан кечаяётган бугунги ахборот асри бундай заруратни янада оширди. Ушбу заруриятни НАТО га аъзо давлатлар мисолида қўриб чиқамиз.

НАТОга аъзо давлатларнинг Қуролли Кучлари таркибида душман ҳарбий хизматчилари ва аҳолисига ахборот-психологик таъсир кўрсатишга мўлжалланган махсус тузилмалар мавжуд. Бугунги кунда НАТОнинг ЖП 3-13 – сонли доктринасига мувофиқ “ахборот уруши” атамаси ўрнига, “психологик операциялар”ни олиб боришнинг муҳим таркибий қисми сифатида, “ахборот операцияси” термини қўлланила бошлади [1].

“Ахборот операцияси” НАТОга аъзо давлатлар вакиллари томонидан ҳарбий ҳаракатлар бошланишига тайёргарлик кўришнинг дастлабки босқичи даврида режалаштирилади ва Альянснинг ҳарбий режалаштириш

Қўмитаси томонидан бошқарилади. Операция учун тарғибот материаллари таниқли олимлар ва сиёсатчилар, маданият ва санъат арбоблари, юқори мартабали ҳарбий мутахассислар томонидан тайёрланади. Ҳар бир психологик операция (ПсО) ўтказилишидан олдин мутахассислар томонидан душман қўшини ва аҳолиси батафсил (уларнинг тили, дини, яшаш тарзи, урф-одати, табиати ва ҳудудий жойлашуви) ўрганиб чиқилади. Яъни, барча ҳаракатлар биринчи навбатда душманни баҳолашга қаратилади. НАТО қўмондонлиги томонидан душман қўшинлари ва аҳолисини ўз томонига оғдиришнинг энг мақбул усул ва воситалари белгиланади. ПсО объектлари (душман қўшинлари ва аҳолиси)га **ахборот-психологик таъсир** кўрсатишнинг энг кучли ва самарали усули - **“миш-миш”** тарқатиш ҳисобланади. Бунда инсон кўриш ва эшитиш органлари ишлашининг ўзига хос психологиясига таянган ҳолда турли таъсир кўрсатиш воситаларидан амалий фойдаланиш кўзда тутилади. Яъни, **босма ёзувлар** (варақалар, плакатлар, газета, журнал, пакетлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари қутилари устидаги ёзувлар), **аудио ёзувлар** (мурожаатлар, телекўрсатувлар, кинофильмлар, интернет ва б.) ҳамда фуқаролар билан суҳбатлар орқали уларнинг онгига кучли таъсир ўтказилади. Бу эса Альянснинг катта иқтисодий йўқотишлар ва жонли кучининг талофатларсиз ғалаба қозонишини таъминлайди.

Буюк Хитой ҳарбий назариётчи ва саркардаси Сунь-Цзы ўзининг “Уруш санъати” номли асарида *“Юз жангда юз ғалаба қозониш жанг санъати чўққиси эмас. Душманни жангсиз енгиш – бу чўққидир”* деб таъкидлаган[2]. Хорижий экспертларнинг таъкидлашича, АҚШнинг Вьетнамдаги мағлубиятига унинг ҳатти-ҳаракатларини ўз халқи ва дунё ҳамжамияти томонидан қўллаб-қувватланмаганлиги сабаб бўлган[3]. Кейинчалик Ироқ, Миср, Ливия, Сурия давлатлари билан бўлиб ўтган урушларда бу масалаларга жиддий эътибор қаратилиб, ижобий натижаларга эришилган. XXI асрга келиб душман қўшинлари ва аҳолисига ахборот-психологик таъсир кўрсатиш масалалари шундай кучга айландики, ҳаттоки “замонавий қуролга эга” ёки “стратегик ташаббусни ўз қўлига олди” тушунчалари билан таққосланадиган бўлди[4]. Таъкидлаш жоизки, ҳозирда НАТОга аъзо давлатлар ҳарбий-сиёсий раҳбарияти томонидан жанговар ҳаракатларда иштирок этадиган шахсий таркибнинг **ахлоқий-руҳий тайёргарлиги ва жанговар руҳини шакллантиришга** катта эътибор қаратилмоқда. Жангчилар қанчалик замонавий ва юқори аниқликдаги қуроллар билан қуролланмасин, жангнинг муваффақиятли якуни аскарнинг жангда ўзини тутиши ва унинг руҳий ҳолатига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Жанг майдонида ҳарбий хизматчиларнинг ахлоқий-руҳий ҳолатига бир неча омиллар ўз таъсирини ўтказди. Яъни, жанговар стресс (руҳий зарба)нинг таъсири “психологик йўқотишларга”, жисмоний ва руҳий таъсирнинг давомийлиги эса ўз навбатида, “психологик чарчоқ”ни келтириб чиқаришини айтиш мумкин[5].

Экспертларнинг фикрича, XX аср охирида ҳам АҚШ ва Британия Қуролли Кучлари шахсий таркиби ҳарбийларга хос **ахлоқий сифатлар**, яъни: юқори профессионаллик, руҳий бардошлилик, жисмоний чидамлилик, туну-кун ва мураккаб экстремал вазиятларда ҳам жанг олиб бориш қобилиятига, ўз қуролини яхши билиши ва унинг жанговар қудратига, ҳарбий ва руҳий устунлигига, “ўз армиясининг юксак вазифаларни бажаришга мўлжалланганлиги”га ишониши каби сифатларига эга бўлган. Афғонистон ва Ироқдаги урушларда **“стресс йўқотиш”** ва ҳарбий хизматчиларнинг **этнопсихологик жиҳатлари** таҳлили, бугунги авлод ҳарбий хизматчилари олдингиларга қараганда руҳан қатъиятсизроқ, кўпроқ цивилизация фаровонлигидан талтайиб кетган, уларни юпатиш, мақташ ва эркалатишларга ўрганиб қолишган ёки шунга муҳтож эканликларини кўрсатмоқда. Британия психологлари **“стресс йўқотиш”** ва **“психиатрик йўқотиш”** терминлари ўртасидаги фарқни белгилашди. Уларнинг фикрича, “психиатрик йўқотиш” – ҳарбий хизматчининг кучли стрессни бошидан кечириши эвазига юклатилган вазифани самарали бажаришга қодир бўлмай қолиши ва дарҳол даволаниши керак эканлигини англатади. Жанговар стресс натижасида юзага келган катта йўқотишлар эса **қўшинлар ахлоқий-руҳий ҳолатининг** пастлигидан далолат беради.

Қуролли тўқнашувлар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ҳарбий хизматчилар ҳеч қачон жангда 100 % фаол ва жонбозлик билан жанговар вазифани бажарганлиги кузатилмаган. Аксарият ҳолларда, 15-20 % ҳарбий хизматчигина душманни мўлжалга олиб отишгани, жанг майдонида ҳаракат қилгани ва командирларнинг буйруқларини бажарганликлари аниқланган. Қолганлари эса “ўзини сақлаш инстинкти” ва бошқа “негатив талвасалар” таъсирида жанговар ҳаракатларда қатнашмасликка ҳаракат қилишган. Яъни: ўзини ёлғондан ёмон ҳис қилиши, майиб қилиши (бировни жароҳатлаши), жанговар техникани ишдан чиқариши, жанг майдонини ўзбошимчалик билан тарқ этиши, жангга киришдан бош тортиши (қочиб кетиши) ва бошқа қўпгина шунга ўхшаш ҳолатлар учраган. Шунингдек, айрим жангчилар берилган бир кунлик ўқ-дорилар захирасини жангнинг биринчи лаҳзаларидаёқ ишлатиб қўйгани, бошқалари эса битта ҳам ўқ ишлатмасдан жангни якунлаган ҳолатлар ҳам маълум [6]. Мутахассис психологлarning хулосасига кўра, қўшинларнинг ахлоқий-руҳий ҳолати қанчалик юқори бўлса, стресс йўқотишлар шунчалик кам бўлар экан, ёки тескарсини. Ўз ўрнида, самарали жанговар тайёргарлик, ишончли бошқарув ва уйғунликдаги ҳаракатлар ҳамда ҳарбий хизматчиларнинг сифатли қурол-аслаҳа ва анжомлар билан таъминланганлиги шахсий таркибнинг ахлоқий-руҳий ҳолатини соғломлаштиришга олиб келади. Шунинг учун, қўшинларнинг кундалик фаолияти давомида, доимий равишда, ҳарбий хизматчиларда қийинчиликларни енгиб ўтиш ва жанговар вазифани иккиланмасдан бажаришни ифодаловчи психологик барқарорликни таъминлашга қаратилган психологик жиҳатларни тизимли (билим, кўникма, маҳорат) кўринишда шакллантириш керак. Ҳарбий назариётчи ва педагог, генерал М.И.Драгомировнинг таъкидлашича “Энг яхши ўқчи ёки қиличбоз ҳам душманни енгишига онгли равишда ишонч ҳосил қилмас экан, душманни енга олмайди. Жисмонан кучсиз ва маҳоратсиз, лекин душмандан енгилишини хаёлига ҳам келтирмаган инсон эса, ўзидан кучли ва моҳир душманни енгиши мумкин”[7]. НАТОга аъзо давлатлар қўшинларида ахлоқий-руҳий тайёргарлик ягона тизим доирасида қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

биринчи босқич – “**Психотерапия**”, ҳарбий хизматчиларда салбий (эътирозли) психологик кайфиятини намоён қилиш учун стресс шароит яратиш ва командирлар томонидан дўқ-пўписа ва руҳий босим орқали улардан устунликни намоён қилиш. Асосий мақсад ҳарбий хизматчиларни ўзининг кўркуви ва салбий жиҳатларни бошқара олишни ўргатиш. Асосий усуллар – онги ва хулқиға таъсир қилган ҳолда уларни дўқ-пўписа орқали ишонтириш ва командир буйруқларини сўзсиз бажаришга ўргатиш (машқ қилдириш). Бу усул нафақат махсус бўлинмаларни тайёрлаш, балки умумқўшин бўлинмалари билан жанговар ҳаракатлар олиб бориш ҳудудларига юборишга тайёргарлик кўриш даврида олиб борилади. Асосий принцип – ҳеч кимни аямаслик.

иккинчи босқич – “**Рағбатлантириш**”, ҳарбий хизматчиларни жанговар шароитларда касбий мажбуриятларини иккиланмасдан бажариши ҳамда озғак буйруқларга тезкор ва сўзсиз амал қилиши. Бунда психологик таъсир механизмнинг маъноси шундан иборатки, йўриқчилар жангчига бирталай салбий руҳий кайфият (ғазаб)ни кўзғатувчи шароитни “бошларига ёғдириб”, руҳсизлантиради ва шок ҳолатига туширишади. Шу шароитда офицерлар “ёрдамга” келиб, уларнинг руҳиятларини мўътадил ҳолатга келтиради. Кейинчалик жангчилар ҳамма буйруқларни сўзсиз бажарадилар.

учинчи босқич – “**Белгиланган ва мўътадил ахлоқий-руҳий ва жанговар сифатларини шакллантириш**”, жанг майдонида ўз ҳаракатларига ишонч туйғусини, бир қанча психологик таъсирларга чидаш қобилятини, жанговар ҳаракатларга агрессив кайфиятни ҳамда гуруҳда мустаҳкам бирликни пайдо қилишга қаратилган.

тўртинчи босқич – “**Ўқув марказлари ва дала майдонларида тайёрлаш**”, жанговар шароитларда ҳаракат қилиш ҳамда замонавий жанг омилларига чидамлик кўникма ва маҳоратларини шакллантиришга қаратилган махсус тренажёрлар (реал техникалар ва датчиклар, симуляторлар) ёрдамида машқлар қилдириш орқали реал таълим олиш таъминланади.

АДАБИЁТЛАР

1. НАТО ва Украина ўртасида Россияга қарши руҳий уруш режаларини эълон қилди. Буюк Британия диққат марказида./ <https://the-gid.ru/uz/v-seti-opublikovany-planu-psihologicheskoi-voiny-nato-i.html>.
2. Сунъ-Цзы “Уруш санъати” <https://islamonline.uz/item/6838...>
3. Психологические операции США. <http://uchebnik-online.com>.
4. Шагов А.Е., Исторический опыт организации и проведения вооруженными силами США психологических операций в ходе локальных войн и вооруженных конфликтов в 1980-2000 гг.// <https://new-disser.ru>.
5. Воронцов С., Влияние боевого стресса на морально-психологическое состояние военнослужащих США и Великобритании. Зарубежное военное обозрение, 2005 №5, С. 32-37 / <http://pentagonus.ru/publ/109-1-0-89>.
6. Караяни А. Г. Информационно-психологическое противоборство в современной войне, http://armyru.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=739&Itemid=1148.
7. Жариков Ю. Задачи и порядок организации психологической подготовки личного состава соединений и воинских частей / <https://army.ric.mil.ru/Stati/item/318236/>

Нато давлатлари қуролли қучларида психологик операция ва ахлоқий-руҳий тайёргарлик масалалари

Аннотация. Ушбу мақолада НАТОга аъзо давлатлар томонидан олиб бориладиган психологик операциялар ва Қуролли Қучларини ахлоқий-руҳий тайёрлашнинг интерфаол усуллари баён этилган.

Калит сўзлар. ахборот операцияси, ахлоқий сифатлар, стресс йўқотиш.

Вопросы психологических операций и морально-нравственной готовности в вооруженных силах стран НАТО

Аннотация. В статье описаны психологические операции, проводимые государствами-членами НАТО, и интерактивные методы морально-духовной подготовки Вооруженных Сил.

Ключевые слова: информационная эксплуатация, моральные качества, снятие стресса.

Issues of psychological operations and moral and spiritual preparation in the armed forces of NATO states

Annotation. This article describes psychological operations conducted by NATO member states and interactive methods of moral and spiritual training of the Armed Forces.

Key words: information exploitation, moral qualities, stress relief.

QARAQALPAQSTANDA ARXEOLGIYA MEKTEBINIŇ QÁLIPLESIWİ HÁM RAWAJLANIWİ TARIYXINAN

Yelmuratov I.G., Ilauatdinov R.K.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Haqıyqıy tarıxtı tereń bılıw, jámiyettiń hár bir puqarasınıń ásirese jaslardıń ómirde óz jolın tańlap alıwına, búgingi gárezsizlik turmısımızdın qádirine jetiwege hám keleshegin ańlap alıwğa járdem beredi. Sapalı bilim beriw jámiyetimızdın aydın kelesheginin tiykırı bolǵanı ushın jurtımızda tálim-tárbiyaǵa mámleket siyasatı dárejesinde itibar qaratılǵan. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. Mirziyoev 2022-jıl 20-dekabrdegi óziniń gezektegi Oliy Májlis hám Ózbekstan xalqına jollaǵan Múrátında birinshi gezekte, itibar Jańa Ózbekstan ushın eń úlken investiciya bolǵan bilimlendiriwdi qollap-quwatlawǵa qaratılıwı kerekligin aytpı ótti: «Mádet – tálimde, mádet – tárbiyada, mádet – bilimde. Sebebi, barlıq iygiliqli maqsetlerge bilim hám tárbiya arqasında erisiledi»-dep atap ótti [1, 1-3].

Ózbekstan Respublikasınıń 1991-jılı óz mámleketlik gárezsizligine erisiwi jámiyet turmısınıń barlıq tarawları siyaqlı, tariyx iliminde de keń rawajlanıw múmkinshiliklerin ashıp berdi. Mámleketimizde tariyxıy-mádeniy esteliklerge bolǵan kóz-qaras túpten ózgerip, tariyxımızdın ele ashılmaǵan táreplerin izertlewe úlken diqqat awdarıla basladı. Alımlarımızdın nátiyjeli jumıs alıp barıwı ushın barlıq múmkinshilikler jaratılıp berildi. Tariyxıy estelikler mámleket ǵamxorlıǵına alınıp, olardıń tariyxın izertlew hám qayta tiklew jumısları jolǵa qoyıldı. Gárezsizlik jıllarında

mámleketimizde tariyx pániniń tiykarǵı baǵdarlarınń biri bolǵan arxeologiya ilimin rawajlandırıw máselelerine ayrıqsha dıqqat awdarıldı. Bul sózimizdiń dáliyili sıpatında arxeologiyalıq izertlewlerdi jáne de zaman talapları dárejesine alıp shıǵıwǵa mólsherlengen «Ózbekstanda arxeologiya ilimin rawajlandırıw kontsepciyası»nıń qabıl qılınǵanlıǵın keltirip ótiwimiz múmkin [2, 7-11].

XIX ásirdiń ekinshi yarımında baslanǵan keń kólemdegi izertlewler arqalı A.Kaulbars, A.Kun, N.Karazin, A.Butakov sıyaqlı ilimpazlar tárepinen úlkemiz tariyxına tiyisli materiallıq hám jazba maǵlıwmatlar toplanǵan bolsa, dáslepki arxeologiyalıq izertlewler XIX ásirdiń aqırlarına tuwra keledi. Usı maqsette 1895-jılda shıǵıstaniwshı alım V.V.Bartoldtıń usınısı menen «Türkistan arxeologiya hâweskerleri» dógeregi dúzilip, bul dógerek aǵzaları bolǵan V.V.Bartold, N.S.Likoshin, M.S.Andreev, V.L.Vyatkin, N.P.Ostroumovlar tárepinen Türkistan aymaǵında arxeologiyalıq materiallar toplanıp, úlke turmısı boyınsha qimbatlı tariyxıy maǵlıwmatlar islep shıǵılǵan edi [5, 5-6].

XX ásirdiń baslarında Orta Áziyadaǵı tariyxıy úlkelerden biri Qubla Aral boyı Qaraqalpaqstanǵa da arxeologiya ilimi kirip keldi. Áyne, usı dáwirde baslap úlkemizde arxeologiya ilimi qalıplesip, tariyxımızdıń jańa betlerin jaratıwǵa imkaniyat beriwshı materiallıq mádeniyat úlgeri ilmiy jaqtan keńnen úyrenile baslandı. Qaraqalpaqstanda jaylasqan mádeniy miyras obektleri ilmiy-izertlewleri bir neshe basqışta alıp barıldı. Dáslepki basqış 1937-jılı Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası shólkemlestirilgen dáwirge shekemgi bolǵan waqıttı óz ishine aladı. Amudáryanıń tómengi aǵısınń eki boyında jaylasqan arxeologiyalıq esteliklerde dáslepki izertlew jumısları 1928-1929-jıllarda Sankt-Peterburg universiteti professorı tariyx ilimleri doktorı A.Yu.Yakubovskiy Qaraqalpaqstanǵa keliwi menen baylanıshı boldı. Ol Ózbekstan hám Türkmenistan Respublikalarınń (Góne-Urgench) arxeologiyalıq hám arxitekturalıq esteliklerin izertlew menen bir qatarda Xojeli qalasınń áyyemgi hám orta ásirlerge tiyisli Mizdaxkan kompleksinde arxeologiyalıq gúzetiw jumısların alıp bardı. 1934-jılı V.M.Voevodskiy tárepinen Zmuxshar esteliginde izertlew jumısları alıp barıldı. Bul jerden birinshi márte IX-XI-ásirlerge tiyisli gúlalshılıq materialları tabıldı. A.Yu.Yakuboskiyden keyin XX ásirdiń 30-jıllarınń birinshi yarımında Qaraqalpaqstanda Akademik Ya.Ğ.Ğulamov óz izlenislerin alıp bardı. Ol Gúldirsın, Narinjan baba, Qiyat sıyaqlı áyyemgi qalalarda boldı hám olar haqqında dáslepki ilimiy pikirlerdi bildirdi. Usı dáwirlerde Qaraqalpaqstandaǵı áyyemgi hám orta ásirlerdegi tariyxıy hám mádeniy estelikler menen qızıqsınǵan alımlar qatarı bir qansha kóbeydi [5, 8-10].

XX-ásirdiń 30-jılları Orta Aziya xalıqlarınń áyyemgi tariyxın ilimiy jaqtan izertlew, tariyxshı alımlardıń tiykarǵı wazıypası bolıp qaldı. Ásirese, Ózbekstannıń, sonıń ishinde Xorezm oypatı xalıqlarınń arab xalıfatlıǵına qosılǵanına shekemgi bolǵan tariyxı jazılmaǵı. Orta Aziya xalıqlarınń siyasiy-sotsiallıq dúzilisi haqqında, mádeniyatı haqqında hár túrli túsinikler bolıp keldi. Bul máselege, rus tariyxshıları da qızıqtı. 1936-jılı Rossiyanıń materiallıq mádeniyatı tariyxın izertlewshı Akademiyanıń keńesi ilmiy májlisinde, Orta Aziya xalıqlarınń áyyemgi siyasiy dúzilisin anıqlaw hám bay materiallıq mádeniyatın izertlew máselesi boyınsha, jas Orta Aziya kadrlarına járdem sıpatında, arnawlı arxeologiyalıq ekspeditsiya dúziw máselesi qaraldı. Nátiyjede aldınǵı Awqam Ilimler Akademiyası májlisi qararı menen 1937-jılı Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyası dúzilip, oǵan basshılıq etiw S.P.Tolstovqa tapsırıldı. Usı jerde awqam Ilimler Akademiyası tárepinen Sankt-Peterburg qalasında 1933-jılı Qaraqalpaqstannıń materiallıq kúshlerin rawajlandırıwǵa baǵıshlanǵan sessiyasınıń bolıp ótkenligin aytıwımız kerek. Onıń qabıl qılǵan sheshimleriniń bir bántinde Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı tariyxıy hám mádeniy miyraslardı ilimiy úyreniw máselesi qoyılǵan edi.

Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyasınıń 1937-jılǵı isine S.P.Tolstov penen birge ekspeditsiya aǵzalarına A.Darenojkin, MOIIMK ilmiy xızmetkerleri, «Ózkomstarish»tan Ya.Ğ.Ğulomov hám fotograf K.A.Polyakov, MOIIMKden arxitektor I.N.Tixomirova hám NKPR-onnan joqarı muzey kurslarınń studentleri Starosdin, Valdman, Ubragimov hám Malaviglar qatnastı. Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyasınıń Qaraqalpaqstandaǵı arxeologiyalıq esteliklerdi izertlew jumısları úlken áhmiyetke iye boldı. Birinshi jılǵı jumıslardıń barısında, akademik Ya.Ğ.Ğulomov tárepinen 30-jıllardıń ortalarınan baslap izertlenilgen, Ámudáryanıń oń tárepindegi áyyemgi suwǵarılıp egiletuǵın jerlerdegi esteliklerdi izertlewden basladı. A.I.Darenojkin Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Tórtkúl hám Beruniy rayonlarındaǵı Búrkıt qala (VI-IX-ásirler), Qavatqala (X-XIII-ásirler) hám Ayaz-qala (I-VII-ásirler), Duman qala, Jekke-Parsan (b.e.sh. I-mıńınshı jıllıqtıń birinshi yarımı) hám 1936-jılı Ya.Ğ.Ğulomov tárepinen izertlenilgen Gúldirsın, Narinjan (orta ásirler), Shabbazǵa jaqın jerdegi Pil (Fil) qalada izlenisler alıp barıldı. 1939-jılı Xorezm arxeologiyalıq ekspeditsiyasınıń isleri ótken jılǵa qaraǵanda úlken byuolıp ótkerildi. Ekspeditsiya jumıslarına segiz ilimiy tekseriw mekemeleri, tórt respublika hám bes qalanıń geologları, arxitektorları hám muzeylerdiń tariyxshıları qatnastı. Bular Moskvadaǵı tariyx muzeyi, Moskva universitetiniń tariyx fakulteti, Moskvadaǵı Arxitektura institutı hám SSSR Ilimler akademiyasınıń tariyx hám mádeniyat institutınıń Moskva bólimi, Leningradtaǵı pútkil dúnyaǵa belgili Ermitaj muzeyiniń ilimiy xızmetkerleri, Ózbekstandaǵı áyyemgi esteliklerdi qorǵaw hám izertlew mekemesiniń birinshi ózbek akademigi, shıǵıstaniwshı alım, arxeolog Ya.Ğ.Ğulomov, Qaraqalpaqstan úlketanıwshılıq tariyx muzeyiniń hám Türkistan tariyx institutınıń qanıgesi tariyx ilimleri kandidatı S.A.Ershovlar qatnastı. Ekspeditsiya óz jumısın bes ay dawamında, yaǵnıy iyuń-oktyabr aylarınń aralıǵında alıp bardı. Ekspeditsiya tárepinen úlkemizdi úyreniw dawamında arexologiya ilimindegi jańa ilimiy-izertlew metodları jolǵa qoyıldı, sonıń menen bir qatarda ekspeditsiya basshısı professor S.P.Tolstov Qaraqalpaqstanda jergilikli arxeolog hám etnograf qanıgelerdi tayarlaw máselesinde de ayrıqsha dıqqat awdardı. 1937-1940-jıllardaǵı tiykarǵı jumıslar Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı Tórtkúl, Beruniy rayonlarındaǵı áyyemgi suwǵarılauǵın jerlerdegi esteliklerge tekseriw isleri júrgizildi. 250 estelik jańadan úyrenildi, sonıń 14 obektinde qazıw isleri alıp barıldı. Charjawdan baslap Tórtkúрге shekem kózden keshirilip arxeologiyalıq kartaǵa túsirilip alındı. Birinshi mártebe Xorezm hám musulmanshılıq dáwirine shekemgi VIII-ásir onnan basqa Xorezmniń ishki arxeologiyası qosımsha materiallar menen bayıtıldı. 1937-1940-jıllardaǵı arxeologiyalıq izertlewler nátiyjesinde jıynalǵan materiallar tiykarında S.P.Tolstov áyyemgi, orta ásirlerdegi Xorezm esteliklerin saralap klassifikatsiyalawǵa eristi. Ekinshi dúnya júzlik urısı jılları arxeologiyalıq ekspeditsiya islerin waqtınsha toqtatıwǵa tuwrı keldi. Biraq urıstıń

tamam bolıwı menen, Xorezm ekspeditsiyası, Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspeditsiyası bolıp qayta shólkemlestirilip, 1946-jılı óz jumısın baslap jiberdi. 1946-jılda ekspediciya tárepinen arxeologiya iiminde jańa usıl – arxeologiyalıq esteliklerdi aviaciya járdeminde úyreniw usılı Qaraqalpaqstanda, atap aytqanda áyyemgi Topıraqqala esteliginde ámelde birinshi márte qollanıldı hám usı dáwirde baslap qubla aral boylarında jaylasqan arxeologiyalıq esteliklerdi aviaciya izertlew jumısları keńnen jolǵa qoyıldı. Qaraqalpaqstanda bunday jańa usılda arxeologiyalıq izertlewler qollanılp atırılǵan bir waqıtta, pútkil jer júzinde ele bunday izertlew usılı tolıq qollanılp baslanbaǵanlıǵı, elimizde arxeologiya tarawı birqansha jaqsı hám maqtanışlı túrde rawajlanǵanlıǵınan derek beredi [3, 183-187].

XX ásirdeń 50-80 jıllarında Qaraqalpaqstan arxeologiyası ushın júda jemisli dáwir bolıp esaplanadı. Usı jıllar dawamında Xorezm arxeologiya – etnografiyalıq ekspediciya aǵzalrı Qubla aral boyları qalalarında arxeologiyalıq izertlewler alıp barıp, Qaraqalpaqstan tariyxıń jańadan-jańa materiallar menen bayıtıp bardı. Ekspediciya aǵzalrı bolǵan B.V.Andrianov irrigaciya tariyxı, A.V.Vinogradov neolit dáwiri, M.A.Itina bronza dáwiri, Yu.A.Raport, M.G.Vorobyova antik dáwir, N.N.Bakturskaya rawajlanǵan orta ásirler qubla aral boyı arxeologiyası boyınsha izertlewler alıp bardı hám nátiyjede neolit dáwirine tiyisli Kelteminar, bronza dáwirine tán Tazabaǵap, Suwjargan hám Ámirabad mádeniyatlarınń tariyxıy ózgeshelikleri, qońsı xalıqlar menen mádeniy hám etnik baylanısları tereńnen úyrenip shıǵıldı. 1952-jıldan baslap Xorezm arxeologiya – etnografiyalıq ekspediciyanıń miynetler toplamı (Труды Хорезмской археолого – этнографической экспедиции) járiyalana basladı. Ekspediciya xızmet kórsetken jıllarda ekpediciya aǵzalrı tárepinen 16 tomnan ibarat miynetler toplamı baspaǵa shıǵarıldı.

Xorezm arxeologiya – etnografiyalıq ekspediciyanıń izertlewleriniń jáne bir úlken jetiskenligi sonnan ibarat bolıp, ekspediciya izertlewleri barısında Qaraqalpaqstanda joqarıda atları atalǵan belgili arxeolog ilimpazlardan basqa jergilikli arxeologiya mektebine tiykar salınıwı bolıp, bul jergilikli arxeologiyalıq mektepten tek ǵana Qaraqalpaqstanda ǵana emes, bálkim dúnya júzlik kólemde ózleriniń úlken salmaǵına iye arxeologlar jetilisip shıqtı. Dáslepki waqıtlarda, S.P.Tolstovtıń tikkeley basshılıǵında Qaraqalpaqstan jergilikli arxeolog qanıgelerinń Xorezm arxeologiya – etnografiyalıq ekspediciyanıń ilimiy-izertlewlerine tartılıwı, bul arxeologlar ushın úlken tájiriybe mektebi bolıp xızmet etti. 1958-1959 jıllarda Ózbekstan ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan filialınıń shólkemlestiriliwi, Qaraqalpaqstanda ilimiy qanıgelerinń tayarlawda unamlı waqıya bolıp xızmet etti. Ilimler akademiyasınıń N.Dawqaraev atındaǵı Tariyx, til hám ádebiyatı institutı quramında arxeologiya hám etnografiya bólimleriniń ashılıwı menen arxeologiyalıq izertlewler kólemine ele de keńeytiwge imkaniyat jaratıp berdi [5, 28-29].

XX ásirdeń 60-jıllarında Qaraqalpaqstanda dáslepki kózge kóringen arxeolog ilimpazlar jetilisip shıǵa basladı. Jergilikli arxeologlar tárepinen Ámiwdarıyanıń Aral boyı deltasında jaylasqan Haywan qala, Tók qala, Baǵdat qala, Qorǵansha, Kúyikqala hám de Ústirt platosındaǵı Mizdaxqan, Monshaqlı, Ketan qala, Puljay, Bograxan qala h.t.b qalalarda arxeologiyalıq izertlew jumısları alıp barıldı. Nátiyjede Qaraqalpaqstan tariyx betlerine ele belgisiz bolǵan jańa ilmiy nátiyjelerge erisildi hám jańadan ashılǵan ilmiy jańalıqlar negizinde arxeologlardan V.N.Yagodin 1963-jılda - «Археологические памятники Приаральской дельты Амударьи» temasında kandidatlıq dissertaciyasın, 1992-jılı «Сководовые охотники Арал-Каспийского междуморья в средние века» atamasında doktorlıq dissertaciyasın, A.V.Gudkova 1964-jılda «Ток-кала. Исследование комплекса археологических памятников IV-XI вв. в Северном Хорезме» temasında kandidatlıq dissertaciyasın, M.Mambetullaev akademik Ya.Gulyamovtıń ilimiy basshılıǵında 1968-jılı «Qaraqalpaqstannıń suwǵarılıw tariyxı» atamasında kandidatlıq dissertaciyasın, 1994-jılda bolsa «История и культура Южного Хорезма античной эпохи (города и поселения в IV в. до н.э – VI в. н.э)» atamasında doktorlıq dissertaciyasın E.Biyjanov 1969-jılda «Ústirttıń arxeologiyalıq estelikleri» atamasında kandidatlıq dissertaciyasın, 1996-jılda bolsa Tashkentte «Ústirttıń tas dáwiri» temasında doktorlıq dissertaciyasın tabıslı jaqlap shıqtı [5, 68-76].

Ótken ásirdeń 70-90 jılları Qaraqalpaqstan arxeologiya iliminde júda tabıslı, sonıń menen jańalıqlarǵa bay bolǵan dáwir bolıp, bul jıllar aralıǵında da tariyxımız betlerinde óz juwapların kútip turǵan bir qansha tariyxıy máseleler ústinde qızǵın jumıslar alıp barıldı. Jergilikli arxeologlardan V.N.Yagodin, A.V.Gudkova, M.Mambetullaev hám E.Biyjanovlardan soń arxeologlarımızdıń ekinshi topar wákilleri professor G.Xodjanıyazov, tariyx ilimleri doktorı M-Sh. Kdırnıyazov, tariyx ilimleri kandidatu M.Turebekovlar kelip qosıldı hám arxeologiya iliminiń rawajlanıwına óz úleslerin qostı. Bul kórneki arxeolog ilimpazlardan biri bolǵan G.Xodjanıyazovtıń Qubla aral boyı qalaların izertlewde ornı girewli bolıp, ol arxeologiyalıq ilmiy-izlenisler barısında dáslep Áybúyırqala, Topıraqqala, Shavat qala esteliklerinde alıp barılǵan arxeologiyalıq jumıslarda qatnasqan bolsa, XX ásirdeń 80-jıllarınan baslap Qızıl qala, Jampıq qala, Aqshúngil, Ketmenshi baba h.t.b. tariyxıy esteliklerde alıp barılǵan jumıslarǵa basshılıq etti. 1995-jıldan baslap G.Xodjanıyazov úlkemizde alıp barılıp atırılǵan «Qaraqalpaqstan - Avstraliya» xalıq aralıq arxeologiyalıq ekspediciya quramında qatnasıp, Aqshaxan qala hám Tashqırman esteliklerinde alıp barılǵan ilimiy-izertlew jumıslarında óz belsendiligin kórsetti. Óziniń kóp jıllıq izertlew nátiyjeleri arqasında G.Xodjanıyazov 1996-jılda «Фортификация Древнего Хорезма (VI в. до н.э – IV в. н.э)» atamasında kandidatlıq dissertaciyasın tabıslı jaqlap shıqtı. Alım hám ustaz G.Xodjanıyazovtıń miynetleri húkmetimiz tárepinen joqarı bahalanıp, 2003-jılda «Mehnat shuhratı» ordeni menen, 2008-jılı «Ózbekstan qaharmanı» ullı ataǵı berilgen bolsa, 2020-jılda professor därejesi berildi [4, 78-82]. Joqarıda atları atalǵan ustaz arxeologlardan jáne biri Muhammed-Sharip Qdırnıyazov bolıp, ol óziniń kóp jıllıq arxeologiyalıq izertlewleri dawamında Qorǵansha, Puljay, Jampıq qala hám Mizdaxqan esteliklerinde jumıslar alıp bardı. 1973-1977 jıllarda Moskvada aspiranturada oqıp júrgen waqıtlarında, belgili arxeolog G.F.Fedorov-Davidov ilimiy basshılıǵında úlkemizdeki Altın Orda dáwiri arxeologiyası boyınsha jumıslar alıp barıp, 1980-jılda ilimpaz Moskva mámleketlik universitetinde «Altın Orda dáwirinde Xorezm qalaları» atamasında kandidatlıq temasın jaqlap shıǵadı. Ǵayratlı arxeolog M.Sh. Qdırnıyazov bunnan keyingi jıllarda da izertlewler jumısların tereńnen alıp barıp, 2005-jılda Ózbekstan Ilimler Akademiyası Arxeologiya institutında «XIII-XV ásirlerdegi Xorezm mádeniyatı» temasındaǵı doktorlıq dissertaciyasın tabıslı jaqlap shıqtı. M.Sh. Qdırnıyazov penen zamanlas, ustaz arxeologlardan

jáne biri Mirzalı Turebekov bolıp, arxeolog ilimpazdın qaraqalpaq arxeologiyası aldındaǵı xızmetleri júda úlken. M.Turebekov Qońırat rayonındaǵı Topıraqqala hám Bograxan, Qaraózek rayonındaǵı Baǵdat qala aymaqlarında arxeologiyalıq izertlew jumıslarda belsene qatnasıp, Qaraqalpaqstan tariyxına belgisiz kóplegen jańalıqlardı alıp kirdi [4, 83-85]. Elimiz ǵárezsizligi jıllarında Qaraqalpaqstanda arxeologiya iliminiń rawajlanıwına Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti arxeolog qánige ilimpazlarınń da qosqan úlesleri úlken boldı. Qaraqalpaq mámleketlik universitetinde dáslep «Tariyx-arxeologiya» kafedrası xızmet alıp barǵan bolsa, soń «Arxeologiya» kafedrası bolıp qayta shólkemlestirildi. Arxeologiya kafedrasınıń shólkemlestiriliwi usı kafedra arxeolog ilimpazlarınń statsionar túrde arxeologiyalıq izertlewlerdi jedellestiriwge, joqarı oqıw orınları studentleri ushın arxeologiya qanıygeligi ushın qollanbalar, sabaqlıqlar jaratıw jumıslarınıń keńeyiwine alıp keldi. Búgingi kúnde Qaraqalpaq kúnde Qaraqalpaq mámleketlik universiteti arxeolog ilimpazları tárepinen Respublikamızdın birqatar tariyxıy esteliklerinde arxeologiyalıq esteliklerinde izertlew jumısları alıp barılmaqta. Sońǵı jıllarda Mizdaxqan, Jampıq qala, Baǵdat qala, Puljay, Bograxan, Topıraq qala (Qońırat rayónı) estelikleri universitet arxeolog alımlarınıń tiykarǵı úyreniw objektleri bolıp esaplanadı [7]. Bul arxeologiyalıq izertlewler nátiyjesinde universitetin biq qatar arxeolog ilimpazları ilimiy jumsların tabıslı qorǵap shıqtı. Olardıń qatarında Xakimniyazov J.X «Obshestvenno-kultovie i memorial'nie soorujeniya Xorezma X-XV vv. (Istoriko-arxeologicheskoe issledovanie)» (Samarqand-1999) degen atamada, Utaliev S.A. «Arxitekturniy dekor pamyatnikov srednevekovogo Xorezma XIII-XIV vv., (Nukus-2001)», Iskanderova A. «Polivnaya keramika srednevekovogo Xorezma (IX-XIV vv) . Bauetdinov R.A. «Srednevekoviy Mizdaxan (XII-XIV vv). (Nukus, 2006), Turǵanov B. «Xorezmnıń orta ásirlerdegi metaldı qayta islew ónermentshiligi» (VIII-XIV-ásirlerdegi arxeologiyalıq materiallar tiykarında) (Samarqand 2009), Qdirmiyazov O. «Qubla Aral boyı qala mádeniyatı tariyxı» (Samarqand 2019), Alimbetov A. «Orta ásir Xorezm qalalarındaǵı turaq jaylar» (Toshkent 2022), Saypov S. «Orta ásirler Xorezmnıń sırlanbaǵan gúlal ıdısları» (Toshkent 2022) temalarında kandidatlıq dissertatsiyaların qorǵadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda búgingi kúni qaraqalpaq arxeologiyası jáhán arxeologiyasında ózine tán ornına iye. Qaraqalpaq arxeolog alımları ózleriniń miynetlerin Ózbekstannan basqa Sidney, London, Madrid siyaqlı qalalarda ilimiy monografiya qılıp shıǵarıwǵa eristi. Usı birge islesiwdiń jemisi sıpatında ayrıqsha atap ótiwimiz tiyis bolǵan halat, bul qaraqalpaq alımı Ğ.Xodjaniyazovtıń «Bizniń eramızǵa shekemgi VI-ásirler IV-ásirler aralıǵındaǵı áyyemgi Xorezmnıń áskeriy arxitekturası» atlı monografiyasınıń ingliz tiline awdarılıp Parij qalasında 2006-jılı baspadan shıǵıwı boldı. 2000-jılı Qaraqalpaqstan tariyxında birinshi mártebe arxeologiya boyınsha xalıqaralıq dárejede Simpozium hám dala seminarı ótkerildi. Bul basqaspalarǵa kóplegen ellerdiń jetekshi arxeologları qatnastı. Simpoziumda xalıqaralıq ekspeditsiya jumslarına, ulıwma qaraqalpaq arxeologlarınń ilimiy jetiskenliklerine baha berildi. Sonday qılıp joqarıda keltirilgen qatarlardan qaraqalpaq arxeologiyasınıń ǵárezsizlik sharapatı menen búgingi kúni xalıqaralıq dárejege kóterilgenin kóriwimizge boladı. 2008-jılı Qaraqalpaqstanda arxeologiya mektebinin tiykarın salıwshılardan biri Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen ilim ǵayratkeri, Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń húrmetli akademigi, professor, tariyx ilimleri doktorı S.P.Tolstov 100 jasqa shıqtı. Mine usı yubileyge baǵıshlanǵan oktyabr' ayınıń basında ólkemiz paytaxtı Nókis qalasında, Elliqala hám Beruniy rayonlarında xalıqaralıq Simpozium hám ekinshi Qaraqalpaqstan-Avstraliya xalıq aralıq ekspeditsiyasınıń dala seminarı ótkerildi. Bul Simpozium jumslarına Ózbekstan Respublikasınıń belgili arxeolog alımları menen bir qatarda Evropa, Aziya hám Avstraliya alımları qatnastı. Bul ilimiy forum Qaraqalpaqstandaǵı arxeolog alımlardıń jumslarınıń búgingi kúndegi nátiyjeleriniń ózine tán jemislери boldı [8, 7-9].

АДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекстан Республикасы Президенти Ш. Мирзиёвтин Олий Мәжлиси ҳәм Өзбекстан халқына Мүрәжаты. Халқ сүзи. 2022 йил 21 декабр
2. Ўзбекистонда Археология фанини ривожлантириш концепциясы. Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. 32-сон. Т., 2001.
3. С.П.Толстов Древнехорезмийские памятники в Каракалпакии. ВДИ, №3 1939
4. Тарийх факультети өтмиши ҳәм бугини. Нөкис «Turan print» 2024.
5. Хакимниязов Ж., Мамедов А. Каракалпақстанда археология илиминиң қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўи тарийхы. Нөкис «Илимпаз» 2022.
6. Xojaniyazov Ğ. Ǵárezsizlik jıllarında arxeologiya ilimindegi ashılıwlar. Nókis., 2014.
7. YELMURATOV I. QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM MUASSASALARI TARIXI (1991-2018 YILLAR) //News of UzMU journal. – 2024. – T. 1. – №. 1.3. 1. – C. 19-22.
8. Ilauatdinov R. ESTABLISHMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE ARCHEOLOGY OF KARAKALPAKSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE //Modern education and development. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 7-14.
9. Кеңесбекович Қ. А. СОСТОЯНИЕ ВОЗДУШНОГО ТРАНСПОРТА КАРАКАЛПАКСТАНА В 1920-1930-Е ГОДЫ //Modern education and development. – 2024. – T. 1. – №. 1. – C. 15-19.

Annotaciya: Maqalada Qaraqalpaqstan aymaǵında arxeologiya iliminiń payda bolıwı hám rawajlanıw basqışları, Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq eskpediciyasınıń izertlew jumsları hám nátiyjeleri, qaraqalpaq arxeologiyasında belgili bolǵan arxeolog alımlardıń ilimiy izertlewleri hám de onıń juwmaqları, ǵárezsizlik jıllarında arxeologiya ilimine bolǵan itibar hám bul tarawdaǵı jetiskenlikler bayan etiledi.

Tayanış sózler: Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq eskpediciyası, Qubla aral boyları, Kerder mádeniyatı, Mizdaxqan esteligi.

Аннотация: В статье излагаются этапы возникновения и развития археологической науки на территории Каракалпастана, исследовательские работы и результаты Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, научные исследования известных в каракалпакской археологии ученых-археологов и их выводы, внимание и достижения в области археологии в годы независимости.

Ключевые слово: Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция, Южное Приаралье, Кердерская культура, памятник Миздахкан.

JINOYAT PROTSESSIDA TORTISHUV PRINSIPINI RO'YOBGA CHIQARISH MEXANIZMINING IJTIMOIIY ZARURIYATI

Seytnazarov Q.R.

Qoraqalpogʻ davlat universiteti

Ma'lumki, har bir davlat o'z siyosatini amalga oshirishda ma'lum bir prinsiplar va tamoyillar asosida rivojlanish konsepsiyalarga tayanadi. Uni samarali ro'yobga chiqarish fuqarolari va davlat organlari o'rtasidagi ijtimoiy va siyosiy munosabatlarni adolatli va qat'iy belgilangan normativ-huquqiy hujjatlar orqali tartibga solishni taqazo etadi.

Davlat mexanizmi to'g'ri ishlashi uchun uning har bir davlat idoralari o'ziga yuklatilgan vazifalarni muvofiq darajada bajarishi lozim. Mamlakatimizda barcha sohalar qatori sud-huquq tizimida, jahonning ilg'or tajribasi va samarali uslublari o'rganilib amaliyotga tadbiiq qilinmoqda. Sud-huquq tizimidagi o'zgarishlar albatta odil sudlov samaradorligini oshirish, bunda taraflarning o'z huquqlarini teng ravishda amalga oshirish masalasi ham e'tibordan chetda emas. Milliy jinoyat-protsessual qonunchilikni isloh qilish jarayonida isloh qilishning prinsipial elementlaridan biri protsessga tortishuvchanlik protseduralarini joriy etish bo'ldi. Bu o'z ornida surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sud va himoyachining jinoyat protsessidagi o'rni haqida qayta fikr yuritish zaruratini yuzaga keltirdi. Hozirgi kunga qadar tortishuvchanlik prinsipini tadbiiq etish yo'nalishidagi hal etilmagan muammolar mavjud bo'lib, ushbu masalani kengroq ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilishning zarurati mavjud.

So'ngi besh yillikka nazar tashlaydigan bo'lsak ushbu sohalarida bir qator islohotlar amalga oshirilgan bo'lib, xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.05.2018 yildagi "Advokatura institutii samaradorligini tubdan oshirish va advokatlarining mustaqilligini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni[1], shuningdek, 30.05.2022 yildagi "Advokatura faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori[2] qabul qilingaligi alohida e'tiborga loyiq. Mazkur hujjatlar ushbu sohani rivojlaniga va ijobiy tomondan samaradorligini oshirishga katta hissa qo'shdi.

Takidlash joizki, jinoyat-protsessual qonunchilik sohasi ta'minlanishi va alohida ahamiyat qaratilishi lozim bo'lgan sohalar jumlasiga kirib, bu borada amalga oshirilayotgan hamda amalga oshirilishi ko'zlanayotgan islohotlar jamiyatimizda demokratiya, inson huquqlari oliy qadriyat ekanligi va adolat hamda qonunlar ijrosi mamlakat rivojida katta ahamiyatga ega, shuningdek jinoyat-protsessual qonunchilikning samarali tizimini yaratish davlatning qonuniylik hamda huquq-tartibotini ta'minlash, inson huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, tinchlik va xavfsizlikni ishonchli himoya qilish bo'yicha ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi[3]. 2022-2026 mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-son farmonida ham 15-maqсад sifatida "sud protsessida tomonlarning haqiqiy tenglik va tortishuv tamoyillarini ro'yobga chiqarish" vazifasi belgilangan. Tortishuv tamoyillarining huquqiy tabiyatiga nazar tashlaydigan bo'lask, u har bir sohada raqobat uchun sharoit yaratadi. Har bir soha kabi jinoyat protsesining ham umumiy va maxsus prinsiplari mavjud. Maxsus prinsiplaridan biri bu tortishuv prinsipi hisoblanadi.

Tortishuv prinsipi - odil sudlovni amalga oshirishda taraflarning o'z fikrlarini erkin bildirish, ishda mavjud dalillarni taqqoslash, bahs-munozara kirishish, muammoni tegishli muhokama qilish, dalillarni to'plash, tekshirish va baholashni tahlil qilish va o'rganib chiqish jarayonining huquqiy asosi sifatida ko'riladi. Boshqacha aytganda, tortishuvchanlik odil sudlovni amalga oshirishda raqobatni, jinoyat ishini yuritishda har tomonlama yondashuvga sharoit yaratadi.

Tortishuv printsipining elementar tarkibiga kelsak, u quyidagi protsessual mustahkamlangan tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi: 1) ayblov taraflarining va himoya tomonining mavjudligi; 2) ayblov va himoya taraflari faoliyatining belgilangan protsessual vositalarining mavjudligi; 3) davlat ayblovi, himoyasi va sud muhokamasi funksiyalarining mavjudligi va aniq ajratilishi[4, 52]. Jinoyat protsessda holatni to'liq anglab yetish va haqiqatni yuzaga chiqarishda bo'ladigan bahs deb hisoblaydigan bo'lsak, haqiqat esa mazkur tamoyilning maqsadi va unga erishish sharti, vositasi bo'lib xizmat qiladi. Tortishuv ishda mavjud bo'lgan har qanday og'irlashtiruvchi va yengillashtiruvchi holatlarning barchasini yuzaga chiqaradigan jarayondir.

Burmagin F.Z. fikricha, "jinoyat protsessida tortishuv - jinoyat protsessini tashkil etishning asosi hamda sud tomonidan ishning haqiqiy holatlarini hamda dalillarning qonuniyligini bilish usulidir"[5, 56]. Tortishuvning mavjudligi jinoyat ishlarini ko'rayotgan sud protsessida taraflarning mavjudligi va ularning protsessda o'z o'rni borligini tan olishga asoslanadi hamda bu jarayonda tomonlar o'rtasida manfaatlar to'qnashuvi natijasida protsessual qarama-qarshiliklar sodir bo'ladi. Sud esa har ikki tomondan mustaqil va hech qanday manfaatni ifoda etmagani sababli jinoyat ishlari bo'yicha sud protsessida adolatni ta'minlashga xizmat qiladi. Tortishuv o'ziga xos ravishda sudda jinoyat protsessining mazmunini hamda asosiy yo'nalishlarini belgilaydi.

Bir qancha protsessualist olimlarning fikriga ko'ra, jinoyat protsessida tortishuv prinsipini yo'qolishi sudning odilligini yo'qolishiga va uning buyruqbozlik asosida faoliyat yurituvchi ma'muriy organga aylantiradi[6, 10]. Tomonlarning huquqiy holati va huquqiy maqomi teng bo'ladi. Jinoyat protsessida tortishuv tamoyili qonunchilikdagi bo'shliqlarning mavjudligi tufayli to'liq amalga oshmasligi ham mumkin[7, 174]. Boshqalar esa "tortishuvchanlik prinsipining mavjudligi jinoyat protsessida ayblanuvchiga o'zini himoya qilish uchun berilgan eng katta imkoniyat sifatida baholanishi mumkin"[8, 92] deya hisoblaydi.

Ushbu tadqiqot doirasida jinoyat protsessining tortishuvchan modellarining morfologik tahlili jinoyat protsessining tortishuvlilikini tavsiflovchi protsessual elementlarni ajratib ko'rsatishga imkon beradi: 1) tomonlarning protsessual mustaqilligi; 2) himoyachining samarali yordami; 3) qonun hammaga teng huquq va imkoniyatlarni kafolatlashi; 4) ishni hakamlar hay'ati tomonidan ko'rib chiqish imkoniyati; 5) davlat ayblanuvchining aybliligi masalasini uni aybiga iqrorlik yoki o'ziga qarshi ko'rsatuv berishga undamasdan isbot qilishi.

Takidlash joizki, huquqni qo'llash amaliyoti har doim ham talab darajasida bo'lmasligi qonunlarda belgilangan qoidalarni to'liq ravishda amalga oshirishga to'siq bo'lishi mumkin. Shu kabi holatlar shaxs huquq va erkinliklarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Buning uchun esa albatta sudlanuvchining huquqlari to'la amalga oshirilishi lozim bo'ladi. Ya'ni, protsessda tomonlarga teng imkoniyatlar berilganligi bu tamoyil mavjudligini mustahkamlaydi.

Tadqiqot davomida tortishuv prinsipining ijtimoiy zaruriyati nimalarda ifodalanishi to'g'risida tahlil amalga oshirilgan bo'lib, uning natijalari bo'yicha quyidagicha xulosaga kelindi. **Birinchidan**, tortishuv prinsipi shaxs huquq va erkinliklarini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Tortishuv prinsipini o'z o'rnida barcha protsess ishtirokchilariga o'z huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun sharoit yaratib, buzilgan huquq va erkinliklari ustidan nazorat qiluvchi organlarga shikoyat bilan murojaat etish huquqini kafolatlaydi. **Ikkinchidan**, tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv, dastlabki tergov va sud jarayonida taraflar o'rtasidagi ziddiyatlarni har taraflama, obektiv va qonuniy hal qilishga yordam beradi. Bunda asosiy rolni nazorat va kontrolni amalga oshiruvchi organlar bajaradi (prokuror va sud). Fikrimizcha, sud kontrolini ta'minlash maqsadida uning sudga qadar bosqichdagi alohida institutini joriy etish lozim. **Uchinchidan**, jinoyat protsessi ishtirokchilarining buzilgan huquqlarini tiklashga imkoniyat yaratadi. Bunda noqonuniy jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxslar rehabilitatsiya huquqiga ega bo'lib, barcha buzilgan huquqlarini tiklash bo'yicha sud tartibida amalga oshirish huquqi kafolatlanadi. **To'rtinchidan**, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, fuqaroviy da'vogarning va javobgarning huquqlarini cheklagan mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish mexanizmini yaratishga xizmat qiladi. Misol uchun, amaldagi Jinoyat kodeksining 230-241¹ moddalarida shaxs huquqlarini cheklaganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan. Ammo, ushbu javobgarlikka tortish statistikasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ushbu turkumdagi jinoyatlar latentligi saqlab qolishi guvohi bo'lishimiz mumkin[9]. **Beshinchidan**, aybsizlik prezumpsiyasi prinsipining elementlarining amalga oshirishni ta'minlashga xizmat qiladi. O'z o'zidan xabeas korpus instituti amalda faqat tortishuvchan jinoyat protsessi modellarida ishlaydi degan fikr ko'pchilik olimlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi[10, 48]. **Oltinchidan**, har bir qabul qilinadigan protsessual qarorlarning qonuniyligi va asoslantirilganligini ta'minlaydi. Chunki, har bir jinoyat protsessi ishtirokchisi bevosita yoki o'zining qonuniy vakili, himoyachisi orqali jinoya ishini yuritishga mas'ul bo'lgan har bir organing qarorlari va harakatlari (harakatsizligi) ustidan shikoyat qilish huquqi bilan ta'minlanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 12.05.2018 yildagi PF-5441-son. <https://lex.uz/ru/docs/-3731060>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 30.05.2022 yildagi PQ-263-son. <https://lex.uz/docs/-6039334>
3. "Jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. <http://xs.uz/uzkr/post/jinoyat-va-jinoyat-protsessual-qonunchiligitizimini-tubdan-takomillashtirish-chora-tadbirlari-to'g'risida>
4. Шумилова Л.Ф. Принципы состязательности и объективной истины как фундаментальные начала правоприменительной практики // Журнал рос. права, 2015. № 11.
5. Бурмагин С.В. Метаморфозы состязательности уголовных производств по делам судебного контроля. Том 73 № 2 (159). – М., МГЮА. 2020.
6. Л.В.Виницкий. Ю.Л.Бурносова. Правило непосредственности в справедливом уголовном судопроизводстве. Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». 2019. Т. 19, № 3, С. 10–15 (Bulletin of the South Ural State University. 12 Ser. Law. 2019, vol. 19, no. 3)
7. Алтынникова Лиля Игоревна. Кандидат юридик наук. Особенности состязательного характера апелляционного производства по делам о применении принудительных мер медицинского характера. М.МГЮА. Вестник университета. 2018.
8. В.В. Кузнецов. Роль суда в состязательном процессе. Известия Вузов. 2011.
9. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/crime-and-justice-2>
10. Грешнова Н. А. Теоретический аспект реализации презумпции невиновности личности // Вестник Саратовской государственной юридической академии. – 2020. – №. 5 (136).

Jinoyat protsessida tortishuv prinsipini ro'yobga chiqarish mexanizmining ijtimoiy zaruriyati

Rezyume. Maqolada jinoyat protsessida tortishuv prinsipini ro'yobga chiqarish mexanizmining ijtimoiy zaruriyati tahlil qilingan. shuningdek, jinoyat protsessida tortishuv prinsipini ro'yobga chiqarish mexanizmining ijtimoiy xususiyatiga oid xulosalar keltirilgan. jinoyat protsessida tortishuv prinsipini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat, jinoyat protses, tortishuv prinsipi, protsessual mexanizm.

Социальная необходимость механизма реализации принципа состязательности в уголовном судопроизводстве.

Резюме. В статье анализируется социальная необходимость механизма реализации принципа состязательности в уголовном судопроизводстве. также сделаны выводы относительно социальной природы механизма реализации принципа состязательности в уголовном судопроизводстве. рассмотрены нормативно-правовые документы, связанные с реализацией принципа состязательности в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: преступление, уголовный процесс, принцип состязательности, процессуальный механизм.

The social necessity of the mechanism for realizing the principle of controversy in criminal proceedings

Summary. The article analyzes the social need for a mechanism for implementing the principle of adversarialism in criminal proceedings. conclusions are also made regarding the social nature of the mechanism for implementing the principle of adversarialism in criminal proceedings. regulatory documents related to the implementation of the principle of adversarialism in criminal proceedings are considered.

Key words: crime, criminal process, adversarial principle, procedural mechanism.

СИЁСІЙ МАФКУРАНИНГ ЯПОНИЯ ВА СИНГАПУР ДАВЛАТЛАРИ СИЁСАТИДАГИ ЎРНИ ВА РОЛИ

Алимбетова Г. А.

Қорақалпоқ давлат универсаетети

Биз дунёга баъзан мафкура деб аталадиган кўплаб янги ёки аниқроғи, янгича ёрликланган қарашлар пайдо бўлганига гувоҳ бўлдик. Демократик капитализм каби маълум бир мустаҳкам мафкура тарафдорлари илгари кўринмаган интеллектуал ўзига ишончга эга бўлганини ва бошқа мафкуралар, хусусан, коммунизм тарафдорлари ишончини йўқотганини ҳам кўрдик. Бундан ташқари, гуруҳлар ўзларининг мафкуравий алоқаларидан хабардор бўлишлари сари, улар ўз эътиқодларининг илдизларини кўпроқ англаб етишди ва муҳим ҳисобланмаган пешқадамларнинг аҳамияти ошди. Мафкура ҳақиқатни яширади, деган тушунча ўзига хос анъанага айланди. Шунинг учун кўпчилик шарҳловчилар уни хавфли, деб ҳисоблайдилар. Бугунги кунда постмодернизм таъсирида олимлар бу мафкуралар ҳақиқатни яширадими ёки йўқми, деб кўп ўйламасдан, рақобатдош мафкуралар ва уларнинг "ҳақиқатлари"га эътибор қаратишади. Мафкуралар ўртасидаги рақобат ҳам сиёсий, ҳам интеллектуал тус олди. Мафкуралар ичида изчилликни топиш ва асослашга интилиш, умуман, мафкурани тушуниш учун кўплаб ўзаро зид назарияларга дуч келамиз, бу эса ҳар қандай изчиллик нотўғри эканлигини кўрсатади. Бугун дунёнинг мафкуравий ҳаритаси ҳар қачонгидан ҳам мураккаб, шунинг учун бугунги кундаги мафкураларнинг турли давлатларда турлича таъсир кўламини кўриш мумкин. Япония. Агар Ғарбда демократия муваффақиятлари асосан ривожланишнинг социал-демократик модели билан боғланган бўлса, Японияда демократлаштириш ва модернизация жараёни дастлаб куч билан ва АҚШ истилоси шароитида содир бўлган[1]. Бироқ, Япониядаги воқеаларнинг объектив ривожига (демократик қадриятларнинг куч билан тарқалиши ва демократлаштириш) бу қарама-қаршилик ислохотларни муваффақиятли амалга оширишга умуман тўсқинлик қилмади, чунки уларни айнан Япония ҳукумати амалга оширди[2].

Умуман олганда, Осиё сиёсий маданиятига коллективизм хос бўлса, Ғарб жамияти, аксинча, индивидуаллик хусусиятлари билан ажралиб туради. Аммо шунини таъкидлаш керакки, демократиянинг қадриятлар тизимида "коллективизм" ва "индивидуализм" тушунчалари дастлаб бир-бирига қарама-қарши эмас. Худди шундай, бозор тамойили ва давлат аралашуви бир-бирига зид эмас, фақат маълум бир сиёсий маданиятда уларнинг намоён бўлиш интенсивлиги фарқ қилади. Умуман олганда, Шарқ маданияти Ғарб сиёсий ғоялари ва қадриятларини ғарблаштириш ёки механик кўчириб ўтказишни талаб қилади деган мулоҳазалар ҳам асоссиздир, чунки, масалан, Америка демократияси ўзининг ижтимоий муаммолари, шахс ҳуқуқ ва эркинликларини манфаатлар билан уйғунлаштиришдаги қийинчиликлари билан япон жамияти учун намуна бўла олмайди. Япониянинг ташқи сиёсатида ҳам, ички сиёсатида ҳам сиёсий реализм ва прагматизмни кузатиш мумкин. Ўз сиёсий элитаси кўлида ҳокимиятни сақлаб қолиш учун японлар демократлаштириш ва уни амалга ошириш ғоясидан ҳам воз кечмадилар. Жамият ҳаётини бутунлай модернизация қилиш ва демократлаштириш шароитида давлатнинг сиёсий элитаси олтин ўрталикни ҳисоблаб, жаҳон сиёсати ва халқаро муносабатларнинг замонавий майдонида ўзининг муносиб ўрнини топиши керак эди. Миллий ўзлиқни англаш ва анъаналарга риоя қилиш тарихан Япониянинг бошқа давлатлар билан муносабатларни ўрнатиш сиёсатида хос бўлган. Япониянинг бутун тарихий ривожланиши ва давлат сифатида шаклланиши давомида миллий ғоянинг таркибий қисмлари нафақат мамлакатнинг ички, балки ташқи сиёсатини ҳам шакллантиришда катта рол ўйнади. Япон миллий ўзига хослигининг таркибий қисмларидан бири булган халқнинг анъанавий дини – бу мамлакатда нафақат анъанавий маънодаги дин, балки дунёқарашнинг ўзига хос тури сифатида ҳам қабул қилинган. Япон сиёсий ғоясини ташкил этувчи яна бир компонент осмон билан бирлаштирилган “императорга ҳурмат” назариясидир[3]. Шундай қилиб, Япониянинг эксклюзивлиги, унинг дунёдаги мавқеи ва ўрни япон ғоясининг навбатдаги таркибий қисмидир. Ўтган асрларда япон ғоясини шакллантирган асосий жиҳатлар уйғунлик ғоялари, сиёсат ва илоҳиётнинг уйғунлиги ҳамда “миллий фан”ни сиёсийлаштириш эди. Миллий илм-фаннинг сиёсийлашуви натижасида тарихан нафақат диний-тарихий, балки ижтимоий-сиёсий характердаги муаммоларга ҳам мафкуравий йўналтирилган “миллий фанлар мактаби” шаклланди. Ҳозирги босқичда Япония етакчи ва саноати ривожланган демократик давлатлардан бири ҳисобланади. Япония босиб ўтган йўлнинг ўзига хослиги шундаки, мамлакат ўзининг ҳозирги мавқеини фақат сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос урф-одатлари ва анъаналарига асосланган ҳолда олди. Мамлакатнинг иқтисодий қудратидан келиб чиқиб, Япония ҳукумати халқаро сиёсатда ҳам фаол рол ўйнашга интилади.

Япония муваффақиятли босиб ўтган йўлнинг ўзига хос хусусияти шундаки, мамлакат фақат сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг урф-одатлари ва анъаналарига асосланган ҳолда ўзининг ҳозирги мавқеига эга бўлди. Япониянинг амалдаги ҳукумати мамлакатнинг иқтисодий қудратига таянган ва миллий ғоянинг асосий тушунчаларига таянган ҳолда халқаро сиёсатда фаол ўрин эгаллашга ва мамлакатни жаҳоннинг буюк сиёсий кучига айлантиришга интилаётганига қарамай[4], ушбу мақсадга эришиш йўлида бир қатор тўсиқлар мавжуд. Бу тўсиқларни енгиб ўтиш талаб этилади. Ташқи сиёсат тизимида ва ички миқёсда, ташқи сиёсат мақсадларини амалга оширишда бундай муаммолар мавжудлигини ҳисобга олиб, Япония вақти-вақти билан маневрлар қилиб, жаҳон майдонидаги бошқа буюк давлатларнинг манфаатларини ҳисобга олишга мажбур бўлмоқда.

Замонавий Япониядаги ички сиёсий жараёнлар, албатта, ташқи сиёсатни амалга оширишга таъсир қилади. Гарчи Япония географик ва геосиёсий жиҳатдан глобаллашаётган ва модернизация қилинаётган дунёнинг бир хил халқаро сиёсий тузилмасининг бир қисми бўлса-да, япон ғояси ва сиёсий маданиятига хос хусусиятлар шу қадар ўзига хоски, улар Японияни бошқа ривожланган Осиё демократик давлатлари билан яқинлаштиришдан

кўра узоклаштиради. Шунинг учун Япониянинг сиёсий ғояси ва маданияти мавзуси жуда ноодатий, сиёсатшунослик нуқтаи назаридан тадқиқот учун жуда қизиқарли мавзу бўлиб қолаверади.

Давлатни ривожлантириш ва ҳукмрон синфлар мавқеини мустаҳкамлаш учун Япония ҳам ўз тарихи давомида чет эл янгиликларини бемалол қабул қилди, Ғарб сиёсий ғояларини, ташқи сиёсий маданият элементларини ўзлаштириб олди, уларни япон тафаккури тизимида уйғун равишда киритди. Лекин бир вақтнинг ўзида миллий ўзига хослигини сақлаб қолди. Замонавий Япония ҳукумати ва халқи жаҳон сиёсатининг глобаллашуви шароитида муқаррар бўлган мамлакатнинг байналмилаллашувини уйғунлаштириши, япон ғоясининг ўзига хослигини, маданий ва маънавий қадриятларини, хусусиятларини сақлаб қолиш ва шу билан бирга жаҳон ҳамжамиятининг барча ютуқларини баҳам кўришга интилоқда.

Сингапур. Сингапурнинг расмий мафкураси Осиё қадриятлари ва анъанавий гуманизмнинг Ғарб технократиясига қарама-қаршичилигига асосланган. Аҳолининг кўп миллатли таркиби мафкурачиларни анъанавий меросда турли этник ва диний гуруҳларнинг асосий қадрият йўналишлари – Ватанга садоқат, тартибни ҳурмат қилиш, иқтисодий ўзини ўзи бошқариш, диний ва ирқий қадриятларга зид бўлмаган универсалликни танлашга ундайди. Сингапурнинг ижтимоий-иқтисодий муваффақияти кўп жиҳатдан Сингапур “иқтисодий мўжизаси” яратувчиси, замонавий дунёнинг муҳим шахси, Сингапурнинг биринчи Бош вазири Ли Куан Юдир. Кўпгина ривожланаётган ва саноат мамлакатларида у иқтисодий ва сиёсий фикрнинг ҳақиқий устози ҳисобланади. Сингапур раҳбарининг “Сингапур тарихи: 1965-2000 йиллар: Учинчи дунёдан биринчисига”[5] китоби кўплаб давлат арбоблари учун қўлланма бўлди. Сингапур коррупция одатий ҳол бўлган минтақада жойлашган бўлса-да, мамлакат коррупция даражаси энг паст бўлган ўнта давлат қаторига киради. Сингапур ҳаёт сифати бўйича ҳам етакчи давлатлар гуруҳига киритилган – Инсон тараққиёти индекси бўйича у тўққизинчи ўринни эгаллаган. Ғарбнинг либерал давлатларидан фарқли ўлароқ, Сингапур ҳукумати давлатнинг вазифаси фуқароларни тарбиялаш эканлигини очикчасига эълон қилади. Сингапур ҳукумати ўз олдига нафақат жамиятнинг моддий фаровонлигини, балки унинг таълимини ҳам асосий вазифа қилиб қўяди.

Сингапур тажрибаси, айниқса, ўз цивилизация матрицаси доирасида ўз маданий қадриятлари асосида модернизация қилишни хоҳлайдиган мамлакатлар учун фойдалидир. Бу мамлакат демократик сиёсий режим, либерал қадриятлар ва иқтисодий фаровонлик ўртасидаги “мажбурий” боғлиқлик ҳақидаги Ғарб томонидан тақдорланган англо-саксон мафкуравий клишелари универсал эмаслигини бутун дунёга намойиш этмоқда.

Қолаверса, Сингапур ўзининг ғайрилиберал сиёсий мафкурасини сақлаб қолган ҳолда, тез-тез Ғарб матбуотида зўравонлик ҳужумлари объектига айланган улкан иқтисодий муваффақият давлатидир. Либерал Ғарб мамлакатларида Сингапурга шу нуқтаи назардан қараш одат тусига кирган. Мамлакатда жисмоний жазо (бамбук таёқ билан қалтаклаш) ва ўлим жазоси (жон бошига ўлим жазолари сони бўйича Сингапур дунёда етакчи) мавжуд бўлиб, бу Ғарб давлатлари билан муносабатларда доимий безовта қилувчи омил ҳисобланади.

Сингапурнинг миллий сиёсат соҳасидаги тажрибаси ниҳоятда қизиқ. Сингапурда фақат бешта расмий тил мавжуд – хитой, инглиз, хоккиен, тамил ва малай. Мамлакат аҳолисининг 74,2 фоизи хитойлар, 13,3 фоизи малайлар, 9,2 фоизи ҳиндлардир[6]. Давлат сингапурликларнинг умумий фуқаролик миллий ўзига хослигини сақлаб қолиш учун барча савий-ҳаракатларини амалга оширмоқда ва бу борада муайян муваффақиятларга эришди. Давлат мафкурасининг асосий мотивида айтилишича, “Биз ҳаммамиз бошқачамиз, лекин биз ҳаммамиз Сингапур фуқароларимиз ва мамлакатимизни севамир”. Сингапур тажрибаси кўпмиллатли давлатда миллатлараро тинчликни сақлаш, коррупцияга қарши самарали кураш, хорижий сармояларни моҳирона жалб этиш, соғлиқни сақлаш ва таълимнинг юқори савияси, ниҳоятда оқилона ижтимоий муҳандислик ва давлат бошқаруви йўлидаги муваффақиятли сиёсат намунаси сифатида ибратлидир.

Сингапурда меҳнатқашликнинг улуғланиши жамият мафкурасини амалиётга татбиқ этувчи миллий фаолият концепциясининг[7] муваффақиятли намунасидир. Сингапурлик меритократия тамойиллари ва жамиятнинг барча соҳаларида энг юқори стандартлар сингапурликларнинг миллий ғурур туйғуси учун муҳим асос бўлиб хизмат қилади. Сингапур халқаро майдонда ўзини масъулиятсиз тутиш учун глобал транспорт ва молиявий марказ сифатида дунё учун жуда кичик ва жуда муҳим. Кичкина ва гуллаб-яшнаган давлат сифатида Сингапур минтақадаги қарама-қаршиликларнинг кучайишига эҳтиёткорлик билан қарайди, глобал барқарорлик ва низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тарафдори, можаролар билан тўла кескин ўзгаришлардан қўра статус-квони сақлаб қолишни афзал қўради[8]. Глобаллашган, халқаро молиявий ва савдо алоқаларига қарам бўлган Сингапурда Ғарб давлатларининг сиёсий масъулиятсизлигига хавотир билан қаралади.

Конституцияда кўп миллатлилиқ тамойили давлат қурилишининг асоси деб эълон қилинган. Сингапур учун бу вазифа замонавий ижтимоий-сиёсий ривожланиш масаласида энг муҳимларидан биридир. Конституцияда мамлакатда мавжуд бўлган этник гуруҳларнинг ҳуқуқий тенглиги эълон қилинган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз тилини, ўз номини ва ўзлигини сақлаб қолган. Сингапур давлатида миллатни қуриш этно-миллий эмас, балки фуқаролик-сиёсий маънода Сингапур ўзига хослиги конституциясини ўз ичига олади. Янги ўзлик (миллат)нинг рамзи этник омил эмас, балки давлатга мансублиқдир.

Мустақиллик йилларида Сингапур элитаси жамиятлараро муносабатларда барқарор мувозанатга эришди, ўз фуқароларининг миллатидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлилигини таъминлади. Маданий плюрализм Сингапур халқи ва маданий тараққиётнинг қон томири сифатида қаралди. Интеграция жараёнларини чуқурлаштириш асосида сингапурлик ўзига хосликни шакллантириш давлат сиёсатининг энг муҳим ютуқларидан бирига айланди.

1980 йилларнинг охирида Сингапур ўзига хослигини муваффақиятли шакллантириш учун миллий мафкурани ишлаб чиқди. Бирлаштирувчи ғоя сифатида табиий ресурсларсиз кичик орол давлатининг омон

қолиши зарурати шиори ишлатилган. У муҳожирлар жамиятини бирон бир этник ёки диний гуруҳнинг кадриятлари асосида эмас, балки бирлашувчи жамиятнинг янги қиймат йўналишлари асосида бирлаштириши керак эди. Прагматизм, самардорлик, имкониятлар тенглиги ва муносиблик каби кадриятлардан фойдаланилган. Улар бутун аҳолини ягона мақсадга эришиш – Жануби-Шарқий Осиёда мустақил суверен давлат сифатида омон қолиш йўлида бирлаштирувчи рамзлар сифатида эълон қилинди.

Мамлакатнинг барча этник-диний гуруҳларига хос бўлган анъанавий сиёсий маданиятнинг жамият манфаатларининг шахс манфаатларидан устуңлиги каби унсурларидан ҳам фойдаланилган; оила жамиятнинг асосий бўғини сифатида; қарама-қаршилик эмас, балки консенсус; ижтимоий тотувлик ва диний бағрикенглик. Сингапурнинг расмий мафкураси Осиё кадриятлари, анъанавий гуманизмининг Ғарб технократиясига, шахсни бегоналаштиришга қарама-қаршилиги ва бутун ҳаётни инсонийлаштиришга асосланган. Шу билан бирга, мамлакат аҳолисининг кўп миллатли таркиби мафкурачиларни анъанавий меросда универсал бўлган, бошқа этно-конфессионал гуруҳларнинг асосий кадрият йўналишларига зид бўлмаган нарсани танлашга ундайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Воскресенский А.Д. Политические системы и модели демократии на Востоке. М.: АСТ: Восток—Запад, 2007.
2. Молодяков В.Э. Япония в меняющемся мире. Идеология. История. Имидж: монография. М.: Издательство «Моногатори», 2011.-С. 97.
3. Вацуджи Т. Философия «почитания императора» и ее традиции. Токио, Shoseki Publishing House, 1943. -С 217.
4. Панов А.Н. О Японии. Очерки и исследования дипломата. М.: Олма Медиа Групп/Просвещение, 2014.
5. Ли Куан Ю. Сингапурская история: 1965-2000 гг.: из третьего мира - в первый / М.: МГИМО-Университет, 2010. –С.657
6. Singapore. The World Factbook. Central Intelligence Agency // <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sn.html>
7. Сургуладзе В. Грани российского самосознания. Империя, национальное сознание, мессианизм и византизм России. 2-е изд., испр. и доп. М.: W.Bafing, 2010. С. 86-117.
8. Grant Jeremy. Singapore: Life after Lee. The death of its founding father has triggered questions over the future of the tightly controlled city-state // Financial Times. March 27, 2015 // <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/cc17c5b8-d47e-11e4-8be8-00144feab7de.html#axzz3WTcpZb1v>

Сиёсий мафкуранинг Япония ва Сингапур давлатлари сиёсатидаги ўрни ва роли

Резюме. Япония ва Сингапур давлатларининг сиёсий мафкурасининг тарихий ривожланиш босқичларини ҳақида, мафкурасининг дастлабки тамойиллари, шунингдек Япония ва Сингапур мафкурасининг ривожланиш босқичлари ҳақида дунё олимларининг фикрлари ўрганилган ва уларнинг амалий аҳамиятига баҳо берилган.

Калит сўз. Мафкура, сиёсий мафкура, индивидуализм, интеграция, постмодернизм

Место и роль политической идеологии в политике Японии и Сингапура

Резюме. Относительно этапов исторического развития политической идеологии Японии и Сингапура изучены первые принципы идеологии, а также мнения мировых ученых об этапах развития идеологии Японии и Сингапура и выявлено их практическое значение. оценено.

Ключевое слово. Идеология, политическая идеология, индивидуализм, интеграция, постмодернизм

The place and role of political ideology in the politics of Japan and Singapore

Summary. Regarding the stages of the historical development of the political ideology of Japan and Singapore, the first principles of the ideology, as well as the opinions of world scientists about the stages of development of the ideology of Japan and Singapore were studied and their practical significance was evaluated.

Key word. Ideology, political ideology, individualism, integration, postmodernism.

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИ ВА ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИОРЛАРИНИНГ ҲУҚУҚ ВА КОНУНИЙ МАНФААТЛАРИНИ ҲУҚУҚИЙ ҲИМОЯ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМИНИ ЯНАДА АКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Кабулов Х. А.

Қорақалпоқ давлат университети

Барчамизга маълумки охириги йилларда Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг раҳбарлигида мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларида, айниқса суд-ҳуқуқ соҳасида кенг қамровли ислохотлар амалга оширилмоқда [1, 118]. Ушбу олиб борилаётган ислохотлар суд ҳокимияти мустақиллиги ва одил судловга эришишни таъминлаб гина қолмасдан, фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг ҳамда чет эл инвестиорларининг фуқаролик ҳуқуқий мулккий муносабатларга боглик конституциявий ҳуқуқлари, конуний манфаатларини самарали ҳимоя қилиш, низоларни ҳал этишнинг муқобил усуллари ва шаклларида кенг фойдаланиш учун зарур ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитларни яратиш билан суд ҳокимиятининг конституциявий-ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш орқали фуқароларнинг ишончини қозониш каби аҳамиятли ва устувор вазифаларнинг янги босқичига олиб чиқиш имконини берди [2, 136]. Давлатимиз раҳбарининг Олий Мажлисга тақдим этилган Мурожаатномасида юртимизда адолат ва қонун устуворлигини таъминлашда суд-ҳуқуқ соҳасини такомиллаштириш масалаларга алоҳида тўхталиб, судлар тизимини такомиллаштириш, фуқароларнинг одил судловга эришиш даражасини юксалтириш, ишларни судда кўриш сифатини ошириш, шунингдек илғор хорижий тажрибалар асосида иқтисодий судлар фаолиятини янги босқичга олиб чиқиш, бу борада Халқаро тижорат судини Ўзбекистонда ташкил қилиш бўйича ҳам амалий ишлар бошлаш юзасидан билдирган аниқ таклифлари ва кўрсатмалари суд-ҳуқуқ ислохотларининг самарали амалга оширилиши нечоғлик муҳим аҳамиятга эга эканини яққол тасдиқлайди [3]. Янги тахрирдаги қабул қилинган Конституциямиз, тараққиёт

стратегияси ва унинг мантикий давоми булган “Ўзбекистон-2030” стратегияларида халқ хизматидаги адолатли ва замонавий давлатни куриш ғояси белгиланган булиб, [2, 137] “Халқчил суд” тамойили асосида судни халқимизга адолатли хизмат қиладиган чинакам маънода адолат кўрғонига айлантириш вазифасини куймоқда. [4]. Фукаро ва тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш чораларини кучайтириш шунингдек эркин фаолият юритиши учун шароитлар яратиш уларга кўрсатиладиган хизматлар сифатини яхшилашда мамлакатимизда давлат органлари ва суд ҳокимиятининг асосий вазифалари сифатида белгиланиши билан бирга, ушбу маъсул функциялар юртимизда замонавий бозор иктисодиётини шакллантиришда белгиланган устувор вазифаларга мослашиб боради.

Илмий адабиётларни таҳлил қила ўтириб айтиш мумкинки ҳуқуқшунос олимлар томонидан фукаро ва тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш шакллари ўрганилиб турлича фикрлар ва назариялар билдирилган. Шулар қаторида ҳуқуқшунос олимлар орасида тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш шакллари таҳлил қилишда унинг, назарий ҳуқуқий ва амалий жиҳатларига эътиборини қаратган ҳуқуқшунос олималардан О. Оқюлов ва Ф. Отахоновлар “...давлат органларининг тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш фаолиятини давлат ҳокимияти ваколатига эга бўлган ва ўз ваколатлари доирасида тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини ўрнатувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш, уларнинг бузилиш хавфи мавжуд бўлган ёки бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда кўрсатиладиган фаол профессионал фаолият” [5, 78] дея қайд этади.

Ҳуқуқшунос олимлар ушбу муоммалар назарий тушинчаларга илмий жиҳатдан уз нуктай назарларини билдирадилар, жумладан, О.А. Абакумова, А.В. Любаненко ва А.А. Чукреевлар тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни суддан ташқари (судга қадар) ҳимоя қилиш ва судда ҳимоя қилиш шаклига ажратса” [6]. А.Курбатов эса ушбу фикрларга ҳамоҳанг тарзда “...тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ноюрисдикцион ва юрисдикцион шаклларга ажратган ҳолда ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг юрисдикцион шаклига суд, маъмурий ва нотариал тартибларни назарда тутати” [7] деб билдиради.

Шунингдек, Е.Б. Абакумова тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни судда ва суддан ташқари ҳимоя қилишга ажратиб, суддан ташқари ҳимоя қилишни нотариал ва ҳакамлик суди тартибига бўлади [8]. М.Э. Абдусаломов эса ҳуқуқий ҳимояни юридик ва юридик бўлмаган шаклларга, юридик ҳимояни ўз навбатида умумий ва махсус ҳимояларга ажратиб, ҳимояни умумий тартибда амалга оширишни ҳимоянинг суд усули деб, ҳимоя қилишнинг махсус тартибини эса маъмурий тартибда амалга оширилишини курсатади. [9, 147]. Шулар қаторида ҳуқуқшунос олимлар орасида О.Камалов, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини суд тартибиде ва суддан ташқарида ҳимоя қилиш шакллари ҳамда уларнинг турларини таҳлил қилишда унинг, ҳуқуқий, амалий жиҳатларига эътиборини қаратиб “тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш шакллари тушунишга ҳар бир давлатнинг бу борадаги миллий қонунчилик тизими ва ҳуқуқни қўллаш амалиётидан келиб чиқиб ёндашмоқ лозим. Чунки тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш шакллари ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг амалий ифодаси ва ташқи кўриниши ҳисобланади” деб қайд этади. [10]

Президентимизнинг раҳбарлигида 2017 йилда ташкил этилган иктисодий судлар фукароларнинг, тадбиркорлик субъектлари ва чет эл инвесторларининг суд ҳимоясига эришиш даражасини ошириш десак ҳеч бир муболаға булмайди. Сабаби президентимизнинг таъбири билан айтганда бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг асл моҳияти тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш, айниқса мамлакатимизда инвестиция муҳитини яхшилаш, иктисодиётни ривожлантириш орқали халқ фаровонлигига эришишдан иборат. Бунда тадбиркорлик субъектларини қўллаб қувватлаш, айниқса чет элдан инвесторни жалб этиш учун уларга, биринчи навбатда, қулай ишбилармонлик муҳити, мулккий муносабатларга боғлиқ қонуний ҳуқуқ ва манфаатларининг турли субъектлар томонидан ҳимоя қилиниши қафолатларини яратиб бериш лозимлиги туғилади. Жадал ислохотлар жараёнида мамлакатимизда инвесторлар ҳуқуқларини муносиб ҳимоя қилиш мақсадида Олий судда инвестициявий низолар ва рақобатга оид ишларни кўриш бўйича махсус судлов таркиби ташкил этилгани айни муддао бўлди. Унга кўра, йирик инвесторлар, ўз хоҳишига кўра, низони ҳал қилиш учун тўғридан-тўғри Олий судга мурожаат қилиши ҳуқуқи эга булди. Яъни, инвестициявий низолар бўйича йирик инвесторнинг, рақобатга оид ишлар бўйича тарафларнинг хоҳишига кўра, ушбу тоифадаги ишлар бевосита Олий суд томонидан, қолган барча инвестициявий низолар инвесторнинг хоҳишига кўра, Қорақалпоғистон Республикаси суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари томонидан биринчи инстанция суди сифатида кўриладиган булди.

Соҳадаги энг салмоқли ва энг катта ютуқ — бу шубҳасиз, 2019 — 2022 йиллар ҳамда 2023 йилнинг биринчи ярмида инвестициявий низолар бўйича 1 232 та иш кўрилиб, 681 таси бўйича даъво талабларини қаноатлантириш ҳақида тегишли суд қарорлари қабул қилинганидир. [11]

Шундан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқшунос олим О.Камалов, фикрига қушилиб шуни ҳам қушимча тарикасида таъкидлаш жойизки, фукаролар, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва эркинликлари, чет эл инвесторларининг мулккий муносабатларга боғлиқ қонуний манфаатларининг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлашнинг ҳуқуқий шакллари тушунишга бугунги кунда ҳар бир давлатнинг ривожланиш босқичида амалга оширилган кенг қамровли ислохотлар натижасида шаклланган миллий қонунчилик тизими ва ҳуқуқни қўллаш амалиётидан келиб чиққан ҳолда илимий ёндашишни талаб қилади. Чунки “...тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш шакллари ҳақиқатдан ҳам ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг амалий ифодаси ва ташқи кўриниши ҳисобланади”. [10]

Роман-герман ҳуқуқ оиласига кирувчи МДХ мамлакатларида тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш шаклини мазкур давлатларнинг барчаси учун хос бўлган умумий шакллари сифатида суд тартибида ҳимоя қилиш ва судга қадар ҳимоя қилишни тушуниш зарур.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳар кимга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ҳамда бошқа ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонунга ҳилоф қарорлари, ҳаракатлари ва ҳаракатсизлиги устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи қафолатланади.

Ҳар кимга бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш учун унинг иши қонунда белгиланган муддатларда ваколатли, мустақил ҳамда ҳолис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқи қафолатланади деган қоидалар мустаҳкамланган[12]. Иктисодиёт Процессуал қонунчилигимизда эса ҳар қандай манфаатдор шахс ўзининг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқладиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун иктисодий судга (судга) ушбу Кодексад белгиланган тартибда мурожаат қилишга ҳақли. Қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда судга бошқа шахслар ҳам мурожаат қилишга ҳақли[13] деган қоидалар белгиланган. Қуриниб турибдики, судлар шахс ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг олий инстанцияси ҳисобланади.

Ҳуқуқшунос олимларимиз О.А. Абакумова, А.В. Любаненко ва А.А. Чукреев ва О.Камаловлар уз тадқиқот ишларида тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини суддан ташқари ҳимоя қилиш шаклини ҳимоя қилишнинг судга қадар бўлган шакли сифатида қарайдилар. Биз ҳам мазкур муаллифларнинг ушбу фикрига тўлиқ қўшилаемиз, чунки судга қадар ҳимоя қилиш тегишли ҳуқуқ ва манфаатларни ҳимоя қилишнинг мутлақ охириги инстанцияси ҳисобланмайди. Маълумотларидан кўриниб турибдики, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини суд тартибида ҳимоя қилиш шакли тушунчасига олимлар томонидан берилган таърифлар ўзига хос ва турлича бўлсада, лекин уларнинг бир-бирини тўлдирувчи умумий жиҳатларини кўриш мумкин. Амалдаги қонун ҳужжатлари тадбиркорлик субъектларининг ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш юзасидан судга мурожаат қилиш ҳуқуқини ҳеч бир ҳолатда истисно этмайди.

Ҳуқуқшунос олим О.Камалов тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини суд тартибида ҳимоя қилиш тушунчасига таъриф берар экан, "...тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини суд тартибида ҳимоя қилиш шаклини қуйидаги икки йўналишда: биринчи йўналиши судлар қонун ҳужжатларида тўғридан тўғри белгилаб қўйилган асосларга кўра ўзларининг юритувига оид бўлган масалаларни ҳал этиш доирасида тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладиган бўлса, иккинчиси судлар охириги чора (шунингдек, сўнги инстанция) сифатида тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар". Бундан ташқари "...тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларининг иктисодий судлар томонидан ҳимоя қилиниши амалдаги ЖПКга биноан иктисодий судлар оммавий-ҳуқуқий муносабатлар тизимида келиб чиққан айрим низоларни ҳал этиш доирасида тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилса, уларнинг ҳуқуқларини судтартибда маъмурий-ҳуқуқий ҳимоя қилишда маъмурий ишлар бўйича судлар ҳам муҳим ваколатга эга бўлиб, санкцияланган нормаларни бузганлик учун жавобгарликни таъминлайди. Бу борада тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда Конституциявий суднинг ўрни ва мақоми аҳамиятли булиб, гарчанд, ушбу судлар бевосита тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқларини маъмурий-ҳуқуқий ҳимоя қилишни амалга оширмасалар-да, бу борада ўзига хос ҳуқуқий таъсир этиш ваколатига эга деб талқин этади"[10].

Юқоридаги фикр-мулоҳазаларимизни жамлаб муаллифнинг фикрига қушилган ҳолда қушимча тарикасида айтиш жойзки, тадбиркорлик субъектларининг, ва чет эл инвестиорларининг мулккий муносабатларга боглик ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини мустақил ва ишочли ҳимоя қилишини икки йўналишга ажратиш мумкин: **биринчиси**, тадбиркорлик субъектларининг, ва чет эл инвестиорларининг мулккий муносабатларга боглик ўз конституциявий ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини мустақил равишда ўзи тўлиқ ҳимоя қилиши; **иккинчиси**, тадбиркорлик субъектларининг ва чет эл инвестиорларнинг мулккий муносабатларга боглик ўз конституциявий ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини давлат органи ва иктисодий одил судлов тизими билан биргаликда самарали ҳимоя қилиши[14, 195]. Шундай қилиб иктисодий низоларни халқилишда амалдаги қонун ҳужжатлари ва халқаро шартномалари қоидаларига мувофиқ қонуний ваколатларга эга булган турли субъектлар томонидан амалга оширилади. Бунда муайян аниқ ҳуқуқий вазиятлар (фактик ва юридик асослар) тегишли ҳимоя шаклининг ҳаракатга қилишига туртки бўлади

Умуман олганда, тегишли ваколатларга эга булган давлат органлари ва ихтисослашган судларнинг одил судлов фаолияти ва самарадорлиги туфайли тадбиркорлик субъектлари ва чет эл инвестиорларнинг мулккий муносабатларга боглик ўз ишларини ваколатли органлар ва мустақил судьялар томонидан кўриб чиқилишига ишонч ҳосил қилишлари мумкин. Бу эса тадбиркорлик субъектларини қўллаб қувватлаш орқали мамлакатда иктисодиётни ривожлантириш, айниқса инвестиция муҳитини янада яхшилаш, тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш, чет эл инвесторларнинг бу борадаги давлатимиз сиёсатининг изчиллигига бўлган ишончини мустаҳкамлаш ва инвесторлар билан ишлашда давлат тузилмалари ва суд тизимининг масъулиятини оширишда қулай шарт-шароит яратди.

АДАБИЁТЛАР

1. Kabulov Kh.A., Abatbaeva G. INSON HUQUQLARI MUHOFAZASINI KUCHAYTIRISH SOHASIDAGI KONSTITUTSIYAVIY ISLOHATLARNING YANGI BOSQICHI. «Фундаментал тадқиқотлар» электрон Журнали ISSN: 2181-4031, 2023. 1-жилд 6-сан, 118-122.
2. Кабулов Х. Янги конституциявий ислохотлар жараёнида инсон кадр-қиммати устувор. Berdaq nomidagi Qoraqalpog' Davlat Universiteti Yuridika fakulteti "Milliy goya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" kafedrası « Buyuk Beruniy me'rosi va insoniyat rivojlanishi » mavzusidagi xalqaro ilmiy amaliy konferenciya materiallari 31-may, 2023 136-142.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 20 декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/5774>
4. «Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 11.09.2023 йилдаги ПФ-158-сон Фармони, (<https://lex.uz/uz/docs/6600413>)
5. Oqyulov O., Otaxonov F. Tadbirkorlik sub'yektlarini huquqiy himoya qilish tizimini mustahkamlash muammolari: Monografiya. - Toshkent, 2010. - B. 78. (200 b.)
6. Abakumova O.A., Lyubanenko A.V., Chukreyev A.A. Osnovi predprinimatelskoy deyatel'nosti [Elektronniy resurs]: uchebnoye posobiye. - Tyumen, 2016.
7. Kurbatov A. Zashita prav i zakonnix interesov predprinimateley v publichnix otnosheniyax: poryadok realizatsii i problemi pravoprimeneniya // Opublikovana v prilozhenii k jurnaln «Xozyaystvo i pravo» 2009 g. № 1 S.13
8. Abakumova Ye.B. Predprinimatelskoye pravo. - Novosibirsk, 2015. - S. 181
9. Abdusalomov M.E. Tadbirkorlar huquq va manfaatlarini himoya qilishning fuqarolikhuquqiy usullari va muammolari: Yurid. fan. nomz... dis. - Toshkent, 2003. - B. 99 (147 b.)
10. https://www.researchgate.net/profile/Dilshod-Egamberdiyev/publication/344127028_INTERNATIONAL_EXPERIENCE_IN_REGULATING_AND_ORGANIZING_INVESTIGATIONS_BY_INTERNATIONAL_INVESTIGATIVE_TEAMS/links/5f5708aa458515e96d39003d/INTERNATIONAL-EXPERIENCE-IN-REGULATING-AND-ORGANIZING-INVESTIGATIONS-BY-INTERNATIONAL-INVESTIGATIVE-TEAMS.pdf. Юридик фанлар ахборотномаси / Вестник юридических наук / Review of law sciences 2/2020
11. <https://parliament.gov.uz/uz/articles/1674>
12. 2023 йил 30 апрель куни ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумида умумхалқ овоз бериш орқали қабул қилинган Янги тахрирдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси
13. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий Процессуал Кодекси. <https://lex.uz/acts/3523891>
14. Kabulov Kh.A. PRIORITIES IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION IN THE ADMINISTRATION OF JUSTICE. Science and Education in Karakalpakstan. 2023 №2/2 ISSN 2181-9203 194-197. Science and Education in Karakalpakstan ISSN 2181-9203. Editorial office address: 1 Ch. Abdirov Str., Nukus 230100, Karakalpakstan, Uzbekistan Phone: 223-60-19 Authors are responsible for the accuracy of the information given in articles.

Тадбиркорлик субъектлари ва чет эл инвесторларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш механизмининг янада такомиллаштириш масалалари

Аннотация: мазкур мақолада Янги Ўзбекистон тараққиёт даврида фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш турли субъектлар томонидан амалга оширилиши таҳлил қилиниб, суд ҳуқуқ ислохотларининг янги ривожланиш босқичида фуқаролар, тадбиркорлик субъектлари ва чет эл инвесторларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш шакллари, турлари ва уларни янада такомиллаштириш масалалари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик субъекти, чет эл инвесторлари, тадбиркорлик фаолияти, давлат органлари.

Вопросы дальнейшего совершенствования механизма правовой защиты прав и законных интересов субъектов предпринимательства и иностранных инвесторов

Аннотация: В данной статье анализируется осуществление различными субъектами защита прав и интересов субъектов предпринимательства а также проводится анализ формы, виды и вопросы дальнейшего совершенствования правовой защиты прав и законных интересов субъектов предпринимательства и иностранных инвесторов на новом этапе судебно-правовых реформ в Новом Узбекистане.

Ключевые слова: "субъект предпринимательства, иностранные инвесторы, предпринимательская деятельность, государственные органы.

Issues of further improvement of the mechanism of legal protection of legal and legitimate interests of business entities and foreign investors

Annotation: This article analyzes the implementation of various subjects of protection of rights and interests of business entities and also analyzes the form, types and issues of further improvement of legal protection of rights and legitimate interests of business entities and foreign investors at the new stage of judicial and legal reforms in New Uzbekistan.

Key words: "subject of entrepreneurship, foreign investors, entrepreneurial activity, state bodies.

ҚЫТАЙДАҒЫ ТЮРКОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕУЛЕР

Абдиназимов Ш.Н.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тюркология — түркий тилинде сөйлейтуғын халықтардың тили, әдебияты, тарихы, этнографиясы, мәдениеті хәм тағы басқа рухый-мәдени байлықтарын изертлейтуғын илим тарауы. Тюркология атамасына тийкар болған türk этнонимі VI-IX әсирлердеги жазба естеликлерде ушырасады; Türk bugün joq bolmazun tijin, budun bolsun tijin («Қултегин» естелиги, 11-қатар) – Түрк халқы жоқ болмасын деп, халық болсын деп; «Türk budun jitmezün tejin («Онгин» естелиги, 3-қатар) – Түрк халқы өлмесин-житпесин деп».

«Түрк» сөзиниң аңлатуғын мәніси туўралы бир қанша пикирлер ушырасады:

- 1) Күшли, ғайратлы, хәмел атамасы (В.В.Радлов, Ю. Немет);
- 2) Қәўим, урыў, қанлас туўысқанлардың үйи мәнісиндеги «төркин» сөзи тийкарында пайда болған (А.Н.Бернштам);
- 3) Түркий, монғол тиллерине ортақ «туў, дүньяға келиў» мәнісиндеги töre//törü сөзлери менен байланысly (Б.Мункачи, Л.Бээн);
- 4) Монғол тилиндеги «бас, белгили бир заттың ең бийик ушы» мәнісинде қолланылатуғын tolgo//tolgaj хәм «әскерий бас кийим» мәнісинде қолланылатуғын «duwlgа//tulga» сөзлеринен пайда болған (Ю.А.Зуев);
- 5) Бийлик етиўши, басқарыўшы халық мәнісин билдиреди (Г Деффер);
- 6) «türk, töruk» сөзи этнонимге айланбастан алдын «жаратыўшы, ҳақыйқатлық» мәнісиндеги атлық, «қүдиретли, қәсийетли, нағыз» мәнілерин билдиретуғын келбетлик сөзлер болыўы мүмкин (О. Сүлейменов);
- 7) Монғол тилиндеги «басшы, көсем, биринши, алдыңғы» мәнісиндеги «tərgüin» сөзи менен «türük//türk» сөзиниң мәніси сәйкес келеди (А.Аманжолов) [1;37, 40].

Тюркология илими түркий жазба естеликлерди изертлеў менен байланысly пайда болып XVIII әсирде дәслеп шығыстаныў илиминиң бир тарауы сыпатында қәлиплескен болса, XIX әсирдиң орталарынан баслап филологиялық бағдарда раўажланды. Орхон-Енисей естеликлериниң табылыўы хәм изертлениўи дүнья жүзинде тюркология илиминиң әҳмийетин арттырды. Тюркология дәслепки ўақытта түркий халықларының тарихы, үрп-әдети, салт-дәстүрлери, тили менен әдебияты, мәдениетіне сыпатлама беріў бағдарында пайда болған болса да, раўажланыў барысында филологиялық бағдарға тийкарғы дыққат аўдарылып лингвистикалық пән ретинде қәлиплести [2;20]. Тюркологиялық изертлеўлер Россия, Туркия, АҚШ, Европа мәмлекетлери, Қытай, Монголия, Япония мәмлекетлеринде алып барылмақта. Бул мақалада биз Қытай тюркологиясына тоқтаймыз: Түркий қәўимлери туўралы ең дәслепки жазба дереклер де қытай жылнамаларында ушырасады. Ең дәслепки түрк қәўимниң пайда болыўы туўралы аўызекі халық дәретпелериниң бири «Бозкурт» әпсанасында баянланған. Бул қытайша а-ши-на қәўими, яғный Бозкурт уллары (Боз қасқыр балалары) туўралы әпсана болып табылады. «Бозкурт» әпсанасы 629-жылы жазылған «Сой-си» деген қытай жылнамасында берилген [3]. Бул әпсананың мазмұны төмендегише: Батыстағы теңиз бойларында жасап атырған қәўим үстине қоңсы қәўимниң әскерлери бастырып келеди хәм жергиликли қәўимди қырғынға ушыратады. Олардан тек он жасар бир бала тири қалды. Ол баланы сол әтирапта жүрген бир урғашы бөри қутқарып қалады. Жаўдан қашқан урғашы бөри Као-чангның арқа тәрәпи ҳәзирги Қытайдың Турфан ойпатлығына барып жасап қалды. Қасқыр адам баласын аман сақлап қалды, бақты хәм үлкейгеннен кейин оның ҳаялы болды. Арадан бираз ўақыт өткеннен кейин сол адам баласынан он ул туўды. Балалары ер жеткеннен кейин олар усы жерлик қызларға үйленди. А-ши-на улларының бири өз қәўимин басқарды. Бул қәўимниң кейинги әўлады Алтайға көшти хәм ол жерлерде «түрк» деп аталды [4]. Түрклердиң А-ши-на (Бозкурт балалары) қәўими өзиниң тарихы хәм келип шығыўын бозкурт, қасқырға байланыстырады. Қасқыр ески түрклерде тотемге айланған. А-ши-на қәўими Орайлық Азияда 550-745 жыллары яғный, 200 жыл ҳүкимдарлық етти. Бул дәўир көк түрклер заманына туўра келеди. Бул дәўирде жазылған жазба естеликлердиң ең ескиси Буғут естелиги. Бул естелик биринши түрк қағанатының қағанларының бири Махан тегинге арналып 581-жылы орнатылған. Ең әҳмийетлиси, Буғут естелигиниң жоқары тәрәпинде адам баласын емизип атырған бөриниң сүўрети тасқа қашалған. [5]. 732-жылы орнатылған Қултегин естелигиниң де жоқарғы бас тәрәпинде баланы емизип атырған қасқырдың сүўрети тастан қашалып салынған [3;8]. Қытайлылар менен ерте дәўирлерден сиясий-экономикалық, мәдени байланыслар болғанлығы туўралы ески түркий жазба естеликлеринде де мағлыўматлар ушырасады: Қултегин естелигиниң киши жазыўлар бөлими 11-қатарында «...мән бәңгү таш. ...табғач қағанга бәдизчи кәлүртим, бәдизтим. Мәниң сабымын сымады». – Мен мәңги тас. ...табғаш қағанлығынан бадизши-усталар алып келдим, тасқа жаздырдым. Олар мен не айтқан болсам тасқа сол түринде жазды. Бул текстте Қултегин естелигин тасқа жаздырыў ушын Қытайдан усталар алып келингени туўралы мағлыўмат берилмекте. Тан императоры Сюань Цзун Қултегинди жерлеў мәресимине қатнасыўы ушын Люсянь деген әскер басы менен усталарды изине алты адамды қосып Билге қағанға кеўил билдирген хатты берип жибереди [6]. Әскер басы Лю Сянь (Iciji Луken) хәм бадизши уста Чжань- Сюнзюнь (текстте Чаң-Сеңун) «Қултегин» естелиги текстинде таңбаланған: Табғач қағанга Iciji Likāñ kälti; барк itčüči, бәдиз жаратығма бітіг таш itgüči табғач қаған чықаны Чаң сәңүн kälti («Қултегин» естелиги, 53-қатар) [7;33]. Ал, «Тоникук» естелигинде Тоникуктың Қытай империясында тәрбияланып, әскерий билим

алғандығы тууралы мағлұмат бар: Bilgä Тониқұқ бән өзүм Табғач іліңә қулунтум. Түгк будун Табғачқа көрүр әрті («Қултегин» естелиги, 52-қатар) [7;61].

Түркий халықтары ерте дәуірлерден географиялық жақтан Қытай менен қоңсылас жасап сиясий-экономикалық байланыста болған. Қазақ илимпазы Ғабитқанұлы түркий халықтары қолланған жазыу тууралы дәслепки дереклер VI әсирдің орталарында жазылған «Жоу патшалығы тарийхы. Түрклер шежиреси», «Қубла Чи патшалығы тарийхы», «Йе Луй Чияңның өмирбаяны» жылнамаларында ушырасатуғынын көрсетип өтеди.[8] Илимпаз бул тарийхый дереклерге өз көзқарасын билдиреди: Алдыңғысында олардың (түркийлердің) жазыуы Хулардың жазыуына ұқсайтуғын еди деп көрсетилсе, кейингисинде «Дай елинде тууылған Ли Шычын төрт тилди билетуғын белгили адам еди... Хужу ханы оған будда номларын түркий тилине аударма жасауға буйрық берди. Және Орда хаткери Ли Дылиңға алғы сөз жаздырып Түрк қағанына жибергизди»- деп көрсетилген. Бул ўақия түркий қәуимлериниң Таспар қағаны түсында 574-576 жыллары болған. [8;99] Бул мағлұмат бойынша VI әсирде түркий халықтарының жазыуы болғаны белгили болады, бирақ бул жазыу түркий руналық жазыуы ма ямаса согдия жазыуы болған ба деген сораўға анық жуўап жоқ.

Ески түркий жазба естеликлерин изертлеу жұмыслары XX әсирдің 30-40-жылларынан басланғаны менен Қытай дереклеринде бул естеликлер тууралы мағлұматлар он әсир бурынғы жылнамаларда ушырасады. «Ески Таңнама», «Жаңа Таңнама» жылнамаларында Қултегин хәм Билке қаған естелигиниң орнатылғаны, оған Тан династиясынан адамлар барып қатнасқаны тууралы жазылса, XIII әсирде жасаған Йе Лүйтау деген шайыр «Қурымды бағындыруы» деген қосығының кирисиў бөлиминде Қултегин естелиги тууралы айтады. Сондай-ақ, Юан дәуиринде жазылған 1206-1279 жыллары жасаған Чын Ипу деген шайыр «Қарақурым қаласындағы кубла Таң Қултегин тас естелиги» деген қосық жазғаны тууралы дереклер сақланған [8;100]. Қултегин, Билке қаған, Тониқұқ естеликлериниң шығыс, түслик хәм арқа тәрәпине түркий текстлер жазылған болса, батыс тәрәпине қытай тилиндеги олардың аудармасы жазылған.

1911-жылы Монғолияға келген Чиң ханлығының ўәкили ески түркий жазба естеликлериниң көширмесин қағазға түсирип баспа сөзде жәриялады. Бул қытайлы илимпазлардың түркий жазба естеликлерин изертлеуға бағдарланған дәслепки қәдем еди. Қытайша тексти дәслепки рет 1929-жылы Хуан Жоңғының «Қултегин естелиги» деген мақаласында Жуңшан университетиниң тил-тарийх институтының хәптелик журналында жәрияланады. Усыдан баслап қытайлы илимпазлар түркий жазба естеликлерин изертлеуға қызығушылығы кушейди. Бул естеликлердің қытайша хәм түркий текстлерине байланыслы бир қанша мақалалар жәрияланды. Ески түркий жазба естеликлерин изертлеуға байланыслы Хуан Жоңғының «Тағы да Қултегин естелиги» (1930), «Таң дәуириндеги Билке қаған естелиги» (1933), Юэ Жияшиаудың «Қарақурымдағы Тан дәуириниң үш естелиги» (1934), Хан Рулинниң «Түркше Қултегин естелигиниң аудармасы хәм оған түсиндирме» (1935), «Түркше Тониқұқ естелигиниң аудармасы» (1936), Уаң Жиңридің «Түркше уйғырдың батыры Билке қаған естелигиниң аудармасы хәм ол тууралы түсиндирме», Чиң Жуңмияның «Түркше Билке қаған естелиги», «Турфан ағаш ойма жазыулары тууралы түсиндирме» атамасындағы мийнетлери бар [8;100].

Қытайда, сондай-ақ қоңсылас жайласқан монғол, тунгус, маньчжур хәм түркий халықтарының тиллериниң сөзлигин дүзиў тәжирийбеси де ерте дәуірлерден қолға алынғанлығын көриў мумкин. 1465-1566 жыллары аралығында дүзилген «Ыдықут»сөзлигинде қытай хәм уйғыр тиллериндеги сөзлер берилсе, 1763-жылы таярланған «Батыс аймақлардағы ұқсас тилли халықлар тарийпи» сөзлигинде қытай, уйғыр, монғол, маньчжур, тибет, монғол тиллери салыстырылып берилген; ал 1795 жылы жазылған «бес тилли маньчжурша сөзлик»те маньчжур, тибет, монғол, уйғыр, қытай тиллериниң материаллары берилген [2;127]. Қытайда дәслепки тюркологиялық изертлеулер мақалалар түринде жәрияланған болса, XX әсирдің ақырында монографиялар, оқыў қолланбалар, сөзликлер түринде жәриялана бастады. Қытайда тюркологиялық мектептин қәлиплесиўинде Гың Шыминниң хызмети үлкен. Ол түркий тиллериниң тарийхы хәм жазба естеликлери тууралы «Уйғырлардың тарийхый жыры Оғуз қаған тууралы»(1979), «Ески түркий жазба естеликлериниң тексти», «Әйемги тиллик мийраслардың Шыңжаннан табылуы хәм изертлениўи» (1979) мийнетлерин жазды.

Сондай-ақ, тюркологиялық изертлеулер менен шуғылланып түркий текстлерди қытай тилине аударып түсиник берген, оқыў қолланбаларын таярлап, сөзликлер дүзиўде қатнасқан Ху Жынхуа, Ли Жиңви, Чиң Зоңжын, Вый Сүйи, Ян Фусюе, Ли Зыңшан, Жаң Дингин, Жаң Тиешан, Жаң Динжин сыяқлы илимпазлар бар. Орта әсирлерге тийисли Юсуп Хас Ҳажибтиң «Қутадғу билиг», Ахмед Югнакийдиң «Хибат-ул-Ҳақайық», «Оғузнама» шығармаларын қытай хәм уйғыр тиллерине, Махмуд Қашғарийдиң «Девану-луғат-ит-түрк» сөзлигиниң III томлығын уйғыр тилине, «Ески түркий тили естеликлериниң грамматикасы», «Ески түркий тили естеликлериниң лексикасы», «Ески уйғыр жазба естеликлери» оқыў қолланбаларының жәрияланыўы Қытай тюркологларының түркийтаныў илимине қосқан үлкен үлеси есапланады.

XX әсирдің төртинши шерегинен баслап Қытайда тюркологиялық изертлеулер алып барыўға жергиликли қазақ хәм уйғыр халықтарының ўәкиллери де өз үлесин қоспақта. Олардың ишинде Еркин Аўғалы, Литиф Тохти, Турсын Аюп, Абдукәрим Қожа, Кутбан Уали, Айдар Миркамал, Абдурешид Якуб, Хамит Темир хәм тағы басқа да илимпазлар бар.



Хәзирги Қытай тюрколог илимпазлары (солдан оңға қарай)

1. Жаң Тиешаң – Қытайдағы аз санлы миллетлер тиллери хәм ески китаплары институты директоры орынбасары, профессор;
2. Еркин Аўғалы – Орайлық миллетлер университети қазақ филологиясы факультети профессоры;
3. Литиф Тохти – Орайлық миллетлер университети уйғыр филологиясы факультети профессоры;
4. Абдурашит Якуб – Орайлық миллетлер университети Қытай аз санлы миллетлер тиллери филологиясы институты директоры;
5. Шамшетдин Абдиназимов – Қарақалпақ мәмлекетлик университети профессоры;
6. Жаң Диңжин – Орайлық миллетлер университети қазақ филологиясы факультети профессоры.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Аманжолов А. С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: ЗАО Издательство «Мектеп», 2003. – 368 с.
2. Түймебаев Ш., Ескеева М. Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері. – Алматы: Қазығұрт, 2015. –Б.20
3. Содиков Қ. Илк ұрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар. – Тошкент; Akademnashr, 2018. –Б.8
4. Sertkaya O.F. Göktürk Tarihinin Meseleleri. –Ankara, 1995. – s.303-304.
5. Sertkaya O.F., Alyılmaz C., Battulga T., Moğolistandaki Türk Anıtları. –Ankara, 2001. – s.157-162.
6. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. –Астана: Құлтегин, 2003. –Б.149-150.
7. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л., 1951. 451 с.
8. Ғабитханұлы Қ. Көне түрк жазба ескерткіштерінің Қытайда зерттелуі // Тил және қоғам. –Астана. –2006. N2(7). -Б. 99-100

Аннотация. Мақалада Хитойда туркологик тадқиқотларнинг олиб борилиш ҳолати хусусида сўз боради. Хитой тилшуностларининг Ўрхон-Енисей ёдгорликларининг тилини ўрганишга қўшган хиссалари бўйича маълумотлар берилган. Шунингдек, маълум Хитой йилномаларида туркий қавмлари тўғрисидаги маълумотлар келтирилган. Хитойнинг машҳур туркологлари билан қатор, Хитойда яшовчи қозок, уйғур олимларининг тадқиқотлари бўйича маълумотлар берилган.

Аннотация. В статье идет речь о состоянии тюркологических исследований в Китае. Приводятся сведения о вкладе китайских лингвистов в изучение языка орхон-енисейских памятников. Также некоторые китайские летописи содержат сведения о тюркских народах. Помимо известных тюркологов Китая, даны сведения об исследованиях казахских и уйгурских ученых, работающих в Китае.

Annotation. The article discusses the state of Turkic studies in China. Information is provided on the contribution of Chinese linguists to the study of the language of the Orkhon-Yenisei monuments. Also, some Chinese chronicles contain information about the Turkic peoples. In addition to famous Chinese Turkologists, information is given about the research of Kazakh and Uyghur scientists working in China.

Таянч сўзлар: туркология, Хитой туркологияси, Ўрхон-Енисей ёдгорликлари, Хитой йилномалари, туркий қавмлар.

Ключевые слова: тюркология, китайская тюркология, орхон-енисейские памятники, китайские летописи, тюркские народы.

Keywords: Turkology, Chinese Turkology, Orkhon-Yenisei monuments, Chinese chronicles, Turkic peoples.

МУҲАББАТ ЛИРИКАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИГИ

Турдыбаев Қ.К.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қайсы дәуір әдебиятында болмасын, лириканың ең көп жазылатуғын жанрлық түрі – бул мухаббат қосықлары болып табылады. Әдебиетші Қ.Жәрімбетов ашықлық лирикасы хәм мухаббат лирикасы деген терминлерди синоним ретинде қолланып, оны интим лирикаға жатқарады. Бул термин латын тилиндеги *intimus* сөзинен алынғанлығын, сөзлик мәніси бойынша күтә терең, күтә ишки дегенди билдиретуғынлығы туўралы жазады [1,106]. Сондай-ақ әдебиетші: «Жанрлық қәсийетлери бойынша ашықлық қосықлары лирикалық қаҳарманның жүрек төринен шыққан мөлдір сезимлерди береді. Лирикалық қаҳарманның жүрек сезимлери инсанға тән тәбийий (жынысый) ышқының тийкарында пайда болады хәм олар сыртқы дүньяўий тәсирлердин нәтийжесинде этикалық қәсийетлерди, яғнай, жәмийетлик тәртіптердин, үрп-әдетлердин, инсаныйлық нормалардың тәсири нәтийжесинде, сондай-ақ дүньяны көркем таныўдың нәтийжесинде эстетикалық қәсийетлерди ийелейди» [1; 106]. Демек, мухаббат қосықлары өмир шынлығы менен турмыс заңдылығына барып ушласады.

Әлбетте, хәр бир шайыр мухаббатты өзінше сезинип, оны өзінше жырлайды. Бул иләхий сезимди И.Юсупов өзінше, Х.Дәулетназаров басқашалаў, Н.Төрешова менен М.Жуманазаровалар пүткиллей басқаша стиллик бағдарда жырлайды. Бирақ, олардың барлығының да лирикалық қаҳарманларының жаны таза, өз мухаббатына садық болғысы келетуғын, бул жолда тынбай гүресетуғын, өзгелерге бахыт тилейтуғын пәк

жанлы инсанлар. Егер де мухаббаттың этикалық категориялардың бири екенлигин есапқа алсақ, лирикалық қахарманның садық мухаббаты жәмийет ушын да ақлақий үлги сыпатында хызмет етеди.

И.Юсуповтың XX әсирдің 80-жылларынан кейинги поэзиясында мухаббат қосықтары өзинің жаңаша мазмұны, стили, жоқары көркемлігі менен айырылып турады. Бул қосықтар өзгеше бир стилік бағдарға ийе, олардың реалистік сыпаты тағы да тереңлесті, трагизм менен комик сыпаттар да бул қосықтарда бир-бири менен өтлесіп, өзгеше бир сезімлер гаммасын пайда етті. Сәйкес түрде олардың эмоционаллық сыпаты менен поэтикалық шеберлік дәрежесі де жоқары басқышқа көтерілді. Шайыр дәретиушилигінің бул өзгешеліктері хақында өз уақытында орынлы пикирлер билдирилді. Бірақ та, шайырдың мухаббат қосықтары арнаулы түрде изертленілмеді. И.Юсуповтың ғарезсізлік жылларында жарық көрген топтамаларындағы «Гүлдер аңламас», «Мен сенің кеуіңди қабартқан күн», «Жалғыздық», «Және келдим қәбириң басына» хәм тағы басқа мухаббат қосықтарында өмір философиясы менен мухаббат сезімлерін шайыр тығыз бириктиріп, усы еки проблеманы ажыралмастай етіп сәулендіреді. Айырым қатарларда елеспесіз түрдеги юморлық сүўретлеу усыллары менен-ақ шайыр өмір менен мухаббаттың ажыралмас бирлігін, мәңгілігін айтса, ал, басқа қатарларында муңлы сезімлер жәрдемі менен-ақ өз сүйікисін кәстерлеуші лирикалық қахарман образын ашып жаратады. Мысалы:

Сен кирмеген бағда жеміс пискендей, Сәнемлер қолынан шарап ишкендей,	Қуурақ тамызыққа ушқын түскендей, Түтінсіз, жалынсыз жанар мухаббат. [2; 33]
---	---

Дурысында да, бул жасы үлкен шайырдың хәм өмірден мол тәжірийбе топлаған инсанның айтатуғын сөзлері екенлігі хақықат. Буның үстине нағыз өмір философиясынан туўған пикирлер екенлігі де сезилип тур.

Шайыр «Епке келсе, ашық болмай жасаңлар...» қосығында да мухаббат отында жанған хәм турмыстың қарама-қарсылықтарына төтепкі беріп, оның тәбыйй ағысын мойынсынған лирикалық қахарманның образын айқын сәулендірген.

Инсан бул бәледен қорққан қашан да, Тислегендей өкиништен бармағын?	Епке келсе, ашық болмай жасаң дә. Мен байғұс сөйтіп бир жасай алмадым. [3; 55-б.]
--	--

Шайыр қосықтың ақырын өмір қарама-қарсылықтары менен оның соқлығысуларына қурып, реализмді тағы да тереңдестіріп, арттырып бергенлігі поэтикалық жақтан қуңлы болып табылады.

Үш қумар көз бизди тутқынға алды, Екеуі жұмылды, биреуі қалды. Ол хәм бизди тутып кәпеске салды, Қанша талпынсам да босай алмадым.	Хижран пияласы липпеди шерге, Дәуран өткенлігін билдим сол жерде... [3; 55-б.]
---	---

Өлбетте, бул қатарларды толығырақ хәм тереңнен түсиніу ушын шайырдың өмір баянына бир нәзер салып, оны айқынырақ билиу керек болады. Хақықатында, шайыр-лирикалық қахарман өмірде еки рет аты сүрнігіп, үш рет өмірлік қостар таңлауға мәжбүр болғанлығы - бул турмыс шынлығы. Улыұмаласқан лирикалық қахарман оқыўшыларға өз мухаббат сырларын усы бағытта билдирип отырады.

Өмір менен мухаббат жолларындағы қарама-қарсылықтарды, муңлы демлерге толы мәўритлерди ким болса да өзінше бастан кешириуі мүмкін, себеби ол жаратылыстың тәбыйй заңы, маңлайға жазылған әзелий тәғдир. Шайыр булардың барлығын айырым ебетейсіз қәлем ийелері сыяқлы мәніссіз, қурғақ сөзлер менен емес, ал сулыу эстетикалық сезімлердің бири болған мухаббатты өмір драмасы тийкарында сәулендірген. И.Юсуповтың төмендегі «Және келдим қәбириң басына» қосығынан алынған қатарларда да усындай өмір драмасы менен лирикалық қахарманның ишки арпалысқан сезімлері, ой-пикирлер диалектикасы шеберлік пенен ашылған.

Жаңарар деп еди сүйгі – мухаббат, Жаңармаса керек ол бир түйір де.	Босатып жиберген ийесі жоқ ат, Басы батпас екен бөтен үйірге... [3; 53-б.]
---	---

Бул қатарларда өмір философиясы менен лирикалық қахарманның налага толы сезімлері жәмлеп берілген. Соның ушын да биз И.Юсуповты тек ғана сиясатшыл, публицист шайыр ғана емес, ал ойшыл, данышпан шайырлардың бири деп бағаласақ артықмашлық етпейди.

Х.Дәулетназаров ғарезсізлік жылларында ең жақсы мухаббат қосықтарының авторы сыпатында қарақалпақ лирикасын рәңбәрең бояулар менен байытты. Оның усы дәуірде жарық көрген «Мухаббат исмли қыз еди Аққу», «Ауылға қайтыуға баяғы қыз жоқ», «Сағынышым-көзімнен тамшылар», «Көзлері кийиктің көзине мегзер», «Егер еслей алсаң», «Керегі жоқ еди сүйіудің», «Сен жақсы қызсаң», «Бир сүйгеним болды алты ай азық» хәм басқа да көплеген мухаббат қосықтарына композиторлар нама жазғанлығы себепли олар кең жәмийетшиликтің дыққатын өзине тартты. Бул қосықтардың кең аудиторияны ийелеуінің себеби сонда, оларда мухаббаттың қырлы соқпақтары менен қәуестерлі жоллары: сүйіскенлердің дәслепки татлы хәм умытылмайтуғын ушырасыу мәўритлері, ашық – машықлардың мөлдир сезімлері, алжасыулар, өкинишлер, үмітсіздіклер, қуласы, өмір менен мухаббаттың шым-шытырық картиналары бизің көз алдымыздан бирме-бир өтіп турады. Х.Дәулетназаровтың бул қосықтарын оқысақ, гә қууанышқа, гә муңлы демлерге бөленип, улыұма, мухаббат хақында, өмір хақында ойларға батамыз. Басқаша айтқанда, Х.Дәулетназаров мухаббат қосықтарының оқыўшыға деген эмоционаллық тәсири үлкен. Өйткени, мухаббат дәртінде жанған лирикалық қахарманның әлуан түрлі халаты оқыўшы жүрегіне жүдә жақын. Мысалы:

...Мен туңғыш хат жазған қыз қайда?
Ол қайсы бағларда, биз қайда...

Дәртлерден көксимде муз пайда,
Әлуидағ, гүллерім, әлуидағ! [4; 117-б.]

Х.Дәулетназаровтың «Әлұидағ, жаслығым!» қосығынан алынған бұл қатарлар да шайыр мухаббат хәм өмір диалектикасының усындай сырларын дәл тауып айтқанлықтан, олар жүдә тәсірли хәм терең мағаналы болып келеди. Сол себепли олар намаға түсіріуге де, саз бенен атқарыуға да бейим.

Шайыр мухаббат пенен өмірдеги усындай алжасықларды, оның турмысымыздағы басқа кубылыслар менен диалектикалық байланысын лирикалық қахарманның кеуіл драмасына терең сиңирип сүўретлей алғаны ушын да бундай дәретпелердің аудиториясы кең болып келеди. Әлбетте, мухаббат-гөззал руўхый дүньяның жемиси. Демек, гөззаллық бар жерде ғана ышқы тарлары шертилиўи ушын шараят пайда болады. Х.Дәулетназаров усындай мәўритлерди портретлик деталлар арқалы сәўлелендире алады. Усының арқасында шайыр қәлеминен «Көзлериң мухаббат тилинде сөйлер», «Көзлери кийиктиң көзине мегзер» деген қосық қатарлары дөреген. Булардың барлығы жанлы турмыстан, қайнаған өмірден алынған штрихлар екенлиги даўсыз.

Бәхәрде усылайша толқыйды суўлар,
Айдында усылайша жүзеди куўлар,

Айма деп қаларсаң он төрттен туўған,
Ал, көзи кийиктиң көзине мегзер.

Қаршыға қыяллы, тырна жүриси,
Сыңғыр қағып аққан булақ күлиси... [4; 103-б.]

Бұл қатарлар поэзияда Әжинияз шайырдан, хәттеки, фольклорлық мийраслардан берли киятырған гөззал қыз образын жасау дәстүри менен байланыссы. Қосықтағы әжайып салыстырыулар менен теңеулер усынанн дәрек береді. Шайырдың «Бир сүйгеним болды атлы ай азық» атлы мухаббат лирикасында фольклордағы, классикалық әдебиеттағы яр сағынышы, оның жамалына ашық болыу мотиви лирикалық қахарманның ишки сезимлерин бизиң көз алдымызға сәўлелендириуде елеули көркемлик функцияны атқарған. Әдебиетта бурыннан бар дәстүрий мотивтен автордың шебер пайдаланғаны сезилип тур. Сонлықтан да, бұл қосық оқыўшының жүрегине жүдә жақын.

Улыўма алғанда, Х.Дәулетназаров мухаббат қосықларының лирикалық қахарманы улыўма гөззаллықты аңлайтуғын, гөззаллыққа ынтықлық пенен қарайтуғын қәсийетлерди өзінде жәмлеген. Мысалы:

...Күлқиң мөлдір булақ сыңғырлысындай,
Жұртты сағынтарсаң бәхәр қусындай,

Қыз дегеннің бәри болса усындай,
Дүнъяда әрманлы жигит болар ма?... [4; 127-б.]

Шайыр келтирилген қатарларда «Сүйип билмеслер де билместен сүйер» сыяқлы бир-бирине қарама-қарсы мәнидеги сөз тиркеслерин мәзи ислетип отырған жоқ. Негизинде, бұл сөз тиркеслеринде лирикалық қахарманның мухаббатқа терең сезимталлығы хәм ойшаң қатнастары сәўлелендирилген. Соның ушын да, Х.Дәулетназаровтың мухаббат қосықлары мәзи сулыу уйқасқа, бир тегис намаға, сыртқы сулыулыққа қурылмастан, олар философиялық мәнис-мазмұнының тереңлиги менен де айырылып турады.

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында салмақты орынға ийе шайыр М.Жуманазарованың мухаббат лирикасы өзине тән өзгешеликке ийе. Шайыр қосықларындағы лирикалық қахарманның жүрегіндегі дәртли сезимлерге толы, бирақ ол мухаббатқа садық, оған болған бекем исеними менен ажыралып турады. Сонлықтан да, шайыр усы бағытта айрықша пафос пенен қәлем тербете отырып, былайынша жазады:

Сен сезбейсең еле мен,
Түслериңе енемен,

Хәр жыл сайын қайтадан,
Бәхәр болып келемен. [5; 19-б.]

Хақыйқатында да, бұл өз мухаббатына бекем исенген, шешиўши бир қарарға келген лирикалық қахарманның сөзлери екенлиги айқын көринип тур. Соның менен қатар, бұл лирикалық қахарман улыўма инсаниятқа бахыт нурын тилеўши гуманист инсан сыпатында да бизиң көз алдымызда сәўлеленеди. Сонлықтан ол тағы да:

Руўхый дүнъяң кулазып,
Кеўлиң гүрбеттен азып,

Қалсаң әўметтен көз жазып,
Ығбал болып келемен. [5; 19-б.]

Лирикалық қахарманның мухаббат сезими улыўма адамгершилиқ проблемалары менен де тереңнен ушласып кететуғынлығы, бұл нәрсениң қосықтың әхмийетин және де арттыратуғынлығы анық.

Шайырдың топламдағы «Бендемен», «Сенсиз», «Сүйгениң бийкар» атлы қосықларының идеялық-эстетикалық бағдарын да оқыўшылардың тап усындай позициядан турып дурыс түсиниўине туўра келеди. Өйткени, белгили лирика изертлеўшиси Л.Гинзбургтиң дурыс көрсеткенидей: «Лирика ушын ең алды менен оқыўшының түсимапазлығы зәрүр». [6]

М.Жуманазарова мухаббатты жырлау барысында көбинесе өз сезимлериниң алдамайтуғынлығы хаққында жазады, усы арқалы лирикалық қахарманның өз пикирлерине деген исенимин айқын ашып таслайды. Бундай қәсийетлер оның «Сен келесең», «Яқ, мен сени...» сыяқлы қосықларында да анық көринип турады. Мысалы:

Сонша жыл күттим, хижран, шыдадым,
Хаққа сыйындам, үн-түнсіз жыладым,

Таў-тасқа урылдым, кузға куладым,
Гүдер үзгеним жоқ, сен келесең... [5; 28-б.]

Бұл да, хақыйқатында, ойшаң, өз мухаббатына исеними бекем хәм сезимтал лирикалық қахарманның сөзлери екенлиги белгили. Шайырдың мухаббат лирикасында жасалған усындай типтеги инсанлар образы социал-жәмийетлик, психологиялық әхмийети, оқыўшыға деген эмоционаллық тәсири бойынша да айырылып турады.

Сенсиз бардым талай ортаға,
Көрсетилди сый хәм хұрметлер,
Күлким, сөзим бәри жортаға,
Көз алдыма келбетің келер.

Қосық, сазлар шертилип атыр,
Еситпейди кулағым хәрғиз,
Буның бәри маған кампәтир,
Отырарман кулазып сенсиз.
Сенсиз, сенсиз, сенсиз... [5; 36-б.]

Атақлы шайыр И.Юсупов та ертеректе айралық дәртине дуўшар болған лирикалық қахарман туўралы усындай мотивтеги қосығын дәреткен еди. Онда «Шағлап отырар ем тойларда бурын. Ал хәзир набада бара

қала қойсам оған, Урланып қарарман... бос турған гүрсини...» деген сыяқлы қатарларында ұсындай айралық мотиви, мұхаббатқа садықлық мотиви шебер берілген еді. М.Жуманазарова да ұсындай айралық сезимине мұптала болған лирикалық қахарман образын жасау арқалы бұл ағла сезимнің күшін көрсетіп береді. Ондағы соңғы анафоралық қатарлар (...сенси, сенси, сенси...) қосықтың оқыушыға деген эмоционаллық тәсирин, поэтикалық күшін арттырып беріуге қызмет еткен. Ұсы сыяқлы поэтикалық пәт түсіріуші қайталаулар қосықта: ...Түслеріңе енемен, / Еле мен, еле мен... [5; 20-б.] түрінде де іслетіліп, олар дөретпенің өзіне тән стилік бийтәкірарлығын ғана аңлатып қоймастан, ал, лирикалық қахарманның жүрек төріндегі сырларды, автор пафосын оқыушыға айқын жеткеріп турғанлығы көзге тасланады.

Хәзіргі қарақалпақ лирикасының рауажланыуында Г.Дәулетова шығармаларының белгилі орны бар. Оның мұхаббат қосықтары өзіне тән өзгешелікке ийе. Шайыр қосықтарында миллий характеримізге тән болған рууый-психологиялық белгилер, өмірдің жәмийетлік, социал-психологиялық мәселелері мұхаббатқа байланыссы шеберлік пенен ашылған. Мысалы, ол «Мұхаббат» қосығында былай деп жазған:

Кеуіл сырын билдірмеге батпадым,	Мудам жүрегімде сени сақладым,
Беглік тууын аұлағырақ атпадым,	Өзінди деп сөз маржанын тақладым,
Сезімлерге турсамдағы майысып,	Жеңгем хәзіллесе «қойшы соны» деп
Бір аұыз сөзіңе жууап қатпадым.	Ал, пінхамы мақтағанын жақладым. [7; 45-б.]

Мұхаббат сыяқлы сырлы сезимнің қарақалпақ қызларының ишкі рууый әлеміндегі беріліу өзгешелігін шайырдың ұсылайынша сәулендіріуі оның миллий колориттен шебер пайдаланғанынан дәрек береді. Бунның үстіне автордың қарақалпақ қызларының миллий менталитетимізге сай түрде, хәттеки, мұхаббат мәселесінде де әдеп-икрамлылық нормаларын сақлап қалыуын беріуі лирикалық қахарман образының шебер жасалыуына қызмет етіп тур.

Лирикалық қахарманның сезім хәм ойларының қосықтағы дауамы сыпатында шайырдың «Мен өзіңе ашық болған қусайман» қосығында төмендегі қатарларды келтіріуі оның рууыйлық сыпатының тереңлігін аңлатып тұрды.

Жалынлайман, жалындайман, жангенем,	Қой кеуіл деп өзім безінген менен,
Алаулаған сенлік сезімлерден мен,	Ләйліге сыңарлас болған қусайман.

...Беглік тууын ийдим қалбим султаны,

Мен өзіңе ашық болған қусайман... [7; 14-б.]

Ғәрезсізлік дәуірі поэзиямызда табыссы қәлем тербеткен О.Сәтбаевтың көплеген мұхаббат қосықтарында шайыр лирикасының идеялық-эстетикалық, көркем-поэтикалық өзгешеліктері айқын көзге тасланады. Әсіресе, шайыр мұхаббат объекті болған қыздың сулыу келбетін, яғный «объектив қахарманның» портретлік пишимін классик шайыр Әжинияз дәстүрлеріне сай бере алған. Бірақ, О.Сәтбаевтың бұл жанрлық форманы дөретіуде өзіне тән жолы, стили бар. Оның «Көк көйлегің турса тырысып», «Липасыңды жағысқа таслап», «Қанатына мегзеп қулардың», «Нәзілим қыз» сыяқлы мұхаббат қосықтарында шайырдың өзіне тән образ жасау өзгешелігі көзге тасланады.

Көк көйлегің турса тырысып,	Қырға шыққан балыққа мегзеп,
Сийнең сырлы түс алар еді.	Жарқ етеді арыу жамалың.
Алмадайын пискен уылжып,	Ақ поррықтай төсінди безеп,
Жүзің гүлдей қызарар еді.	Шыға келер екі әнарың. [8; 17-б.]

Бұл қатарларда сулыу қыз портрети шебер сызып берілген. Бұл қатарлар арқалы шайыр мұхаббатқа мұптала болған лирикалық қахарман образын, оның гөззалға деген ишкі ынтықлық сезимін, гөззалықтан эстетикалық зауылқаныу пайытларын тереңнен ашады. Сонлықтан да, лирикалық қахарман өз сезімлерін жасыра алмай, ишкі интим қалатын былай бере алған:

Сенлік ышқым тұрғанда «писип»,	Аш белиңнен қапсыра қушып,
Жоқ, мен артық шыдай алмайман!	Қанып-қанып поса алғайман! [8; 18-б.]

Шайырдың «объектив қахарман» менен лирикалық қахарманның өз-ара қатнасын тек бір тәрептеме, қыймылсыз, қозғалыссыз қалда емес, ал, оларды динамикалық жағдайда алып сәулендіріуге умтылғанын көріуге болады.

Әлбетте, мұхаббат қосықтары, бизіңше, эмоционаллық тәсиршеңлігі, оқыушыға эстетикалық зауылқ бағышлай алыу қасиеттері менен де бақалы. Лирикалық қахарманның мұхаббатқа байланыссы кеуіл арпалысын тәсиршең сәулендіреді алғанлығы, әлбетте, қосықтың поэтикалық шеберлік дәрежесінің жоқарылығынан дәрек береді. Соның ұшын да шайырдың сөз бенен салған мынадай сүўреттерін оқыушы нәзерден тыс қалдырғысы келмейді:

Сүмбил шашың толқында туулап,	Көл турқынды салар сулыулап–
Ай қәуметің нурдай балқыйды.	Гүл дийдарың сууда қалқыйды. [8; 19-20 б.]

О.Сәтбаевтың поэзиясында бундай қатарлар көптеп ұшырасады хәм олардағы тағы бір көзге түсетуғын өзгешелік соннан ибарат, бұл мұхаббат сезімлерінің көпшілік орынларда тәбият фонында пейзажлық сүўретлеулер арқалы терең хәм эмоционаллық тәсиршеңлігі күшлі етіп беріліуі десек қәтелеспейміз. Пиқириміздің дәлилі ұшын мынадай қатарларды келтірейік:

Уылжып пискен бір жуп алмадай мисли,	Бір гез ерке самал тарқатып шашын,
Жүзі гүл-гүл дөнип қыз тубалайды...	Бұл нәзілим көкке күліп қарайды.
Өне, жуп қумыры табысты дүзде,	Ал, жипек жел алып қашса шалғышын,
Көкте миллиард жұлдыз	Жұлдыз жымың қағып,
Ай сығалайды.	Ай сығалайды. [8; 15-б.]

Хақыйқатында да, бул қатарларда тәбият пенен ашықтың ушырасыуының әжайып көриниси сөз бенен шебер салынған. Лирикалық қахарманның мухаббат сезимлерине бөленген хәм сулыў тәбият кушағында көринген келбети және де анығырақ берилген. О.Сәтбаев бизди қоршаған сулыў тәбият көриниси менен мухаббат сезимлериниң бир-бирине алысыуын психологиялық параллелизм усылы менен шебер сәўлелендирген.

Улыўма алғанда, аты аталған шайырлардың мухаббат лирикасын таллаў арқалы биз олардың бул бағдардағы шығармалары ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ поэзиясында белгили орын ийелегенлигин, усы себепли ҳәзирги қарақалпақ лирикасының раўажланыўына белгили үлес болып қосылғанын айтыўымыз керек. Демек, бул дәўирдеги мухаббат қосықларын әдебиятымыздың және де алға раўажланыўына тәсир еткен көркем-әдебий қубылыс сыпатында баҳалаўға болады. Жаңа дәўир, жаңа социал-психологиялық орталық миллий әдебиятымызда усындай поэтикалық қубылыстардың раўажланыўына тийкар жаратты.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: «Билим», 2004. 188 – б.
2. Юсупов И. Хәр кимниң өз заманы бар. Қосықлар хәм қысса. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004. 67 – б.
3. Юсупов И. Беглигинди бузба сен. Қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995. 96 – б.
4. Дәўлетназаров Х. Хош қал, жаслығым. Қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 224 – б.
5. Жуманазарова М. Еле мен... Қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003. 136 – б.
6. Гинзбург Л. О лирике. 2-ое изд. Советский писатель. – Ленинград: 1974. – С. 8.
7. Дәўлетова Г. Сениң дәртиң менен жасайман, ҳаял! Қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001. 64 – б.
8. Сәтбаев О. Ай сығалайды. Қосықлар хәм поэма. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 56 – б. Б. 45.

Мухаббат лирикасининг жанрий хусусиятлари

Rezyume. Bu maqolada qoraqalpog she'riyatining muhim janrlaridan biri sifatida ishq lirikasida lirik qahramon obrazini yaratish xususiyatlari ko'rib chiqiladi.

Tayanch so'zlar: she'riyat, ishq lirikasi, lirik qahramon.

Жанровые особенности любовной лирики

Резюме. В этой статье рассматривается особенности создания образа лирического героя в любовной лирике как одна из важных жанров каракалпакской поэзии.

Ключевые слова: поэзия, любовная лирика, лирический герой.

Genre features of love lyrics

Summary. In the article the ways of creation of hero character in love lyrics by are viewed as a very important genre in modern Karakalpak poetry

Key words: poetry, love lyrics, lyrical hero.

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЮ СВОЙСТВ ГЛАГОЛОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Курбанов Я.

Каракалпакский государственный университет

Современные грамматические теории, если они не имеют специального назначения, ориентируются все более на решение проблем обучения языку. Эта ориентация усиливается по мере того, как в центре внимания ученых оказывается предложение (основная коммуникативная единица языка); и закономерности его поведения. В последние несколько десятилетий при изучении данного вопроса значительное место уделяется теории валентности, под которой понимают свойство слова устанавливать синтаксические отношения с другими словами на основе своего значения, в частности, глагола, в функции предиката, детерминирующего в значительной мере семантику и структуру предложения. Этим определяется задача сопоставления глаголов как носителей валентности в различных языках. В данном исследовании речь пойдет совершенно о конкретных единицах-носителях валентности, семантике их актантов и морфолого-синтаксических свойствах последних.

Как известно, преподавание иностранного языка с опорой на родной язык сталкивается с труднейшей проблемой несовпадения его элементов не только в плане морфологическом, но и в аспектах лексического и синтаксического уровней. Принадлежность немецкого и каракалпакского языков к различным семьям и вместе с тем к несовпадающим морфологическим типам свидетельствует о том, что способы образования слов и их форм, словосочетаний и предложений в них существенно различаются. Эти различия создают “идиоматичность языков [6, 7-10], которые накладывает свой отпечаток на оформление мысли. Данное положение не раз подчеркивалось в научной литературе. Акцентируя этот факт применительно к русскому языку, профессор С.Г. Бархударов писал: „Каждый национальный язык является неповторимым, своеобразным индивидуальным явлением. Поэтому, анализируя явления русского языка в целях построения методики его преподавания в национальной школе, необходимо подходить к ним с точки зрения нерусского языкового мышления, всесторонне раскрывать те языковые явления, которые создают своеобразие русского языка“ [1, 10]. При этом ряд ученых совершенно правомерно указывают также и на необходимость типологического изучения “языковых систем в целом на современном синхронном срезе“.

Принадлежность родного языка учащихся и немецкого языка к разным типам априори о том, что одни явления - немецкого языка будут восприниматься и усваиваться более или менее легко, а другие - с большими трудностями. Типологическое сопоставление немецкого и каракалпакского языков на разных уровнях помогает

прогнозировать эти трудности глубже понять принципы тех ошибок, которые являются следствием интерференции родного языка, и правильно определить те задачи, которые приходится решать каракалпакским учащимся при усвоении закономерностей немецкого языка. Такое «сопоставление» для целей обучения, – писал А. А. Леонтьев, заключается в последовательном сопоставлении операций, производимых нами на разных уровнях порождения и осознания речи, анализа их психофизиологической природы, обусловленности и нахождения тех доминантных особенностей порождения, сознание и изменение которых наилегчайшим путем приведет нас к требуемому изменению результата порождения [5, 82]. Таким образом, при сопоставлении особое внимание следует обратить на такие узловые вопросы изучаемого языка, осознание которых как бы даст ключ к пониманию и усвоению ряда других особенностей изучаемого языка. Так, например, для глаголов движения в немецком языке характерной является дифференциация их по способу движения: *gehen* (пешком) – *fahren* (на чем-то). Этот признак является доминирующим для глаголов движения, который заложен в семантике «самого глагола. Для каракалпакского языка, как и (вообще для тюркских языков), этот признак является второстепенным. Ср, каракалпакский *riyada ju'g* – «идти пешком» и *atqa minip ju'g* – «ехать верхом на лошади», *mashinag'a minip ju'g* – «ехать на машине».

Значительная роль в изучении данного вопроса принадлежит анализу скрытых категорий – подразумеваемых категориальных – признаков, не имеющих синтаксического выражения в языке, иными словами, категорий, которые выражаются не прямо, а косвенно, при посредстве слов и словесного контекста. Выразителем этих категорий являются грамматически оформленные и сочетающиеся в предложении словесные знаки. Ср. русск. мать накрыла стол скатертью; нем.: *die Mutter hat den Tisch mit einem Tuch bedeckt*; каракалпакский: *stoldin' u'stine japqish jayiw* – «над чем-нибудь что-либо разостлать, расстелить; и мать накрыла стол, поставила еду на стол; каракалпакский: *jau-* имеет значение «рассыпать», «разбрасывать»: *shashin jaydi* «она распустила свои волосы»; «распространить»; *habar jau* – «распространить слух»; *elge jau* – «довести до всеобщего сведения», *qoydi jau* – «спускать овец на пастбище»; *mal jau* – «пастись скот». Скрытые категории выполняют ряд существенных функций. Важнейшим из них являются, как это видно из приведенных примеров, содержательная функция, функция синтаксической валентности и скрытой деривации лексических значений.

Много сходного и различного в строе немецкого и каракалпакского простого предложения. Несмотря на то, что члены предложения как синтаксические категории в основном совпадают, выражение каждого из них, обусловленное структурно-семантическими свойствами частей речи, степенью развития отдельных грамматических категорий, местом и формами связи имеет свои особенности. Несовпадение отмечается, в частности, в синтаксических отношениях между предикатом объектом; в субъектно-объектных отношениях. Так, в тюркских языках ряд случаев имеет место, неотмеченность падежа субъекта, так как отстывает нередко с нулевым показателем. В каракалпакском языке именительный падеж по своей форме совпадает с основами других падежей. Таким образом, косвенные падежи могут интерпретироваться как прямые. Ср. *rochtalon keshe ku'r hat a'keldi*. Сопоставляя немецкие переходные глаголы и их каракалпакские эквиваленты, нетрудно заметить, что в первом случае они требуют после себя объекта – существительного в винительном падеже, в другом – косвенного объекта с иными грамматическими функциями. Ср. нем. *die Mutter näht mit der Hand*, кк.: *ana qoldan tigatedi*. В немецком языке недопустимо бессубъектное употребление предложения, а в каракалпакском такие случаи возможны. Ср. *hat jazaman, kitap oqyman, a'yewir quri otirmayman*; пишу письмо, читаю книгу, в общем, без дела не сижу. Эти и ряд других причин затрудняют различение субъектно-объектных отношений и вместе с тем конструирование немецких высказываний носителями каракалпакского языка, которые в силу неравнозначной степени владения обоими языками автоматически переносят категории: *Muttersprache* на изучаемый ими *Fremdsprache*. Перечисленным, разумеется, не исчерпываются различия между немецким и каракалпакским языками. Большим своеобразием в этих языках обладает также и структура слова, а отсюда – система слова и формообразования, порядок расположения и виды связи слов в словосочетании и предложении, выражение некоторых членов предложения и т. д. все это очень важно учитывать при построении методики преподавания немецкого языка для национальной аудитории. Однако работам в этой области в целом присущи отрицательные характеристики, сдерживающие синтезирование и обобщение того, что уже сделано, а именно:

1. а). различие концепций, обуславливающих разногласия, какие: грамматические и лексические категории, должны сопоставляться, т. е. какие категории немецкого языка соответствуют категориям родного языка, учащихся? б). какие категории немецкого языка одинаковые по значению и употреблению, не имеют аналогии в формах выражения и содержания? в) какие категории немецкого языка не имеют аналогичных категорий в родном языке учащихся? г) каким грамматическим категориям родного языка нет прямых соответствий в немецком языке?

2. Отсутствие единых принципов сопоставительного анализа и различие в методиках описания. Разнобой в терминологии, используемой учеными.

3. Отсутствие необходимого, отобранного по единым принципам фактического материала.

Совершенно очевидно, что без преодоления указанных расхождений дальнейшее решение сформулированной выше задачи затруднено.

Все это говорит о необходимости продолжать глубокие студии в данной области и обосновать актуальность нашей статьи. В германистике известны, в основном, два подхода к определению транзитивности /интранзитивности. Представители традиционного понимания, ориентированного главным образом на морфологические признаки Л. Зиндер, Т.В. Строева, О.И. Москальская, Е. И. Шендельс, Е.В. Гульга, М.Д. Натанзон, К.Т. Крушельницкая, Х.Бринкман, В. Юнг, В. Шмидт и другие, которые к транзитивным относят

лишь такие глаголы, которые потребляются с объектом в аккумулятиве без предлога.

Для второй группы ученых характерно понимание переходности в более широком плане: В.Г. Адмони, М. Регула, Ф.Раан, Х.Ренике, Г.Глинц. Здесь приятие транзитивности основано на семантико-синтаксическом признаке. Транзитивными называют глаголы со значением действия, переходящего на любой объект.

Деление глаголов на переходные и непереходные относится также и к традиционным понятиям тюркологии. Однако, эта точка зрения не получила в тюркологии полного теоретического обоснования и этот вопрос специально не ставился, если не считать попутных замечаний, касающихся этой проблемы в практических грамматиках или научных статьях.

Как отмечает Э.В. Севортян, современные глагольные корни (основы) в тюркских языках прошли долгий путь развития как переходные и непереходные, хотя в отдельных случаях один и тот же глагол в одних языках; закрепляется как переходный, в других как непереходный [3, 70]. В современных тюркских языках категория переходности/непереходности входит в словарное значение глагола. Так, в азербайджанском языке глаголы делятся на действующие: (тәсирли) и недействующие (тәсирсиз) [3, 135]. Переходными являются действующие, которые, требуют объекта, отвечающего на вопросы *kim* и *pa'n* [3, 136], обусловленного значением глагола.

В каракалпакском языкознании переходными традиционно называют глаголы, выражающие «процесс активного действия совершаемого субъектом: и направленного на объект..., требующего после себя дополнения в винительном падеже» [4, 333]. Как отмечает Н.А. Баскаков, в каракалпакском языке основы глагола, как производные, так и непроизводные от имен, а также сложные и составные разделяются на две группы: а) непереходные и б) переходные. Они восходят соответственно к глаголам состояния, которые, в свою очередь, исторически являются дериватами от недифференцированного глагольного имени [2, 56]. По мнению автора, деление основ глагола на переходные и непереходные реализуется не морфологически, а лексически, т.е. каждый из глагольных основ еще до морфологического преобразования вместе с основной семантикой действия или состояния содержит и объективную характеристику отношения к субъекту или объекту действия [3, 57]. Например, глаголы пассивного состояния или действия, непереходящего на объект: *bag-* идти, *ku'l-* смеяться, *tur-* стоять, *ju'g-* ходить, *awir-* болеть и глагол активного действия, совершаемого субъектом, направленного на объект: *al-* брать, *vaz-* взять, *ayt-* сказать, *sal-* положить. Кроме того, переходность возникает морфологическим путем от непереходных глаголов. В современном каракалпакском языке известны четыре типа формообразовательных аффиксов, с помощью которых образуются переходные глаголы от основ непереходных глаголов. Так с помощью суффикса *-dir* (*-dir*) от переходных глаголов *jan-* гореть, *ku'l-* смеяться образуются переходные глаголы *jandir-* разжигать, *ku'ldir-* рассмешить. Ср. также *-it* (*-it*) *-rit*, *-rit*) + *suwiv-* холодеть, *semir-* жирнеть, полнеть, *suwit-* холодить, охлаждать, *semirt-* откармливать [4, 334-345].

Подводя итог краткому обзору точек зрения, существующих в германистике и тюркологии, на переходность/непереходность глагола можно высказать мнение, что языковеды различают функциональную переходность, которая зависит от значения глагола, от его способности сочетаться с именем в той или иной субъектно-объектной функции, т.е. глагола, открывающего позицию для прямого объекта, и формальную переходность, связанную со свойством глагола управлять винительным падежом. Не всякий функционально-переходный глагол является переходным в формальном отношении. Так: глаголы *bilden* - *helfen* в функциональном отношении переходные, а в формальном отношении переходным является только *bilden*. Таким образом, из рассмотрения исключаются значения, которые не сочетаются с винительным падежом. Это обстоятельство побуждает нас искать иные способы изучения глаголов, поскольку описание последних только лишь по признаку переходности/непереходности оставляет: вне поля зрения исследователя многие другие свойства глаголов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бархударов С.Г. О некоторых лингвистических проблемах, связанных с обучением русскому языку нерусских// РЯНШ, - 1958. - №3.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - М.: Наука, 1975.—287 с.
3. Гусейн-заде М. Му'асир азербайжан дили—Бақы: Аз- эртэдриснэвр, 1963—275 с.
4. Каракалпакский язык. —М.: АН СССР, 1962. —Т. II—544 с.
5. Леонтьев А. А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному (психолингвистический очерк), —М: МГУ. 1970.
6. Реформатский А.А. Фонетический минимум при овладении русским произношением нерусскими. РЯНШ – 1961 - № 4 - С 7-10.

Xulosa: Ushbu maqola turli tizimli tillardagi fe'llarning xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, til o'rgatish muammolarini hal qilishga va tranzitivlik / o'tkazuvchanlikni aniqlashga yondashuvlarga qaratilgan. Ushbu mavzu bo'yicha taniqli tilshunoslarning fikrlari va turli tillardagi misollar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: kommunikativ birlik, tayanch, idiomatiklik, individual, fikrlash, sinxron, bashorat qilish, aralashuv, avlod, tugun, o'tish, tushuncha.

Аннотация: В этой статье идет речь о изучении свойств глаголов в разнотипных языках, ориентирующих на решение проблем обучения языку и о подходах к определению транзитивности /интранзитивности. Приводятся мнения известных ученых лингвистов по этой теме и примеры в разных языках.

Ключевые слова: коммуникативная единица, опора, идиоматичность, индивидуальный, мышление, синхронный, прогнозировать, интерференция, порождение, узловой, транзитивный, концепция.

Abstract: This article deals with the study of the properties of verbs in languages of different systems, focusing on solving problems of language teaching and approaches to determining transitivity/intransitivity. The opinions of famous linguists on this

topic and examples in different languages are given.

Key words: communicative unit, support, idiomaticity, individual, thinking, synchronous, predict, interference, generation, nodal, transitive, concept.

УДК: 81.2

АРТИКЛИ В АНГЛИЙСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ И ИХ СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Мамбетназаров М. К.

Каракалпакский государственный университет

В Республике Узбекистан уделяется особое внимание изучению иностранных языков и приняты ряд Указов и Постановлений по поднятию на качественно новый уровень популяризации среди населения изучения иностранных языков. В соответствии с «Годом поддержки молодежи и бизнеса», а также в целях развития обучения иностранным языкам в качестве приоритетного направления образовательной политики в стране создаются необходимые условия для овладения ими в совершенстве. Этому служит Постановление Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева №ПП-5117 от 19 мая 2021 года «О мерах по поднятию на качественно новый уровень деятельности по популяризации изучения иностранных языков в Республике Узбекистан» [1]. В нашей стране в этом направлении внедряются международно признанные программы и учебники по обучению иностранным языкам на всех этапах образования.

В грамматиках многих языков мира, таких как английский, немецкий, французский, итальянский и других языках существуют интересные аспекты для изучения, которые актуальны и сейчас. Среди них артикль занимает прочное место в грамматиках языков мира. Артикль является важной составляющей в европейских языках. Артикль ставится перед именем существительным и определяет род, падеж, число существительного. В английском языке есть артикли «a(n), the», а в немецком - «der (ein), die (eine), das (ein)». Он важен как в английском языке, так и в немецком языке, однако в немецком существуют и род, и падеж. А род и падеж в английском языке не имеют существенное значение в отличие от немецкого языка.

В отмеченных двух языках есть схожести и отличительные особенности артиклей. В английском языке есть неопределенные артикли – «a» и «an». Артикль «A» ставится перед словами, начинающимися с согласного звука, а «an» перед словами, начинающимися с гласного звука. Вместе с тем, в немецком языке тоже есть неопределенные артикли: «ein», «eine», «ein». «Ein» употребляется для мужского и среднего рода, а «eine» - для женского рода. Достаточно объяснить это правило с помощью примеров:

*There is **a** beautiful park near our house.*

*Es gibt **ein** schöner Park unweit unseres Hauses.*

Поблизости нашего дома есть красивый парк.

В английском и немецком языках существуют также определенные артикли, они - «the» в английском, а в немецком языке - «der, die, das». Как и в неопределенных артиклях, «der» используется в мужском роде, «die» – в женском, а «das» – в среднем роде. Например:

*I bought a notebook yesterday. **The** sweater is blue.*

*Gestern habe ich ein Heft gekauft. **Das** Heft ist blau.*

Вчера я купил тетрадь. Тетрадь голубая.

Употребление артиклей в предложениях имеет особое значение. Неопределенные артикли **a, an** используются, когда служат для указания на принадлежность предмета к определённой группе однородных предметов: *a pen* – ручка (обычная ручка). Также употребляется, если о предмете или человеке говорится впервые. Это правило соответствует и в немецком языке. Например:

*I have **an** idea. – Ich habe **eine** Idee. – У меня есть идея.*

В английском языке перед существительными ставится артикль, если говорится о профессии человека. Но, в отличие от английского, в немецком не используется артикль в таком случае. Например:

*He is **a** doctor. – Er ist Arzt. – Он доктор.*

Определенные артикли **the** в английском и **der, die, das** в немецком языке употребляются, если предметы упоминаются во второй раз или нам уже известны. Например:

*There are modern buildings in the center of the city. **The** buildings are very tall.*

*Es gibt moderne Gebäude im Zentrum der Stadt. **Die** Gebäude sind sehr groß.*

В центре города есть современные здания. Здания очень высокие.

У артиклей существует и множественное число. Артикль «the» используется с исчисляемыми существительными в английском языке, а в немецком этому служат артикли «der, die, das». Но, неопределенные артикли, такие как «a, an» и «ein, eine, ein» - в них не существуют множественное число, так как они означают только одного человека или предмет.

В английском и немецком языках есть и другие правила по использованию артикля. В английском языке неопределенный артикль используется, если о предмете или человеке говорится в целом и не имеется в виду определенный предмет или человек, к примеру: *They live in **a** house. – Они живут в доме* [2.8]. А в немецком языке мы можем использовать точно так же как вышеупомянутый этот артикль: *Sie wohnen in **einem** Haus.*

После оборотов «es gibt» («есть»), «brauchen» («быть нужным») и «haben» («иметь») мы обычно употребляем неопределенный артикль в немецком языке, например:

*Es gibt **eine** Vase auf dem Tisch.*

На столе есть ваза.

*There is **a** vase on the table;*

*Ich habe **ein** interessantes Buch über Technologien.*

У меня есть интересная книга о технологиях.

*I have got **an** interesting book about technologies.*

Также в английском языке ставится артикль после оборотов «there is», «there was» т.д. Например:

*There was **an** old hotel next to the bank.*

Была старая гостиница рядом с банком.

*Es gab **ein** altes Hotel neben der Bank.*

В английском языке определенный артикль *the* используется, если говорится об уникальных предметах или явлениях. Это правило используется и в немецком языке. Например:

***The** Jupiter is the biggest planet in the galactic.*

***Der** Jupiter ist der größte Planet in der Galaxis.*

Юпитер – самая большая планета в галактике.

В английском языке употребляется определенный артикль, когда идет речь о названиях рек, морей, океанов, пустынь, горных хребтов, групп островов и государств, содержащих слова «state», «kingdom». Также в немецком языке используется это правило точно так же как в английском языке: **the** USA – **die** USA – США. Например:

*Sie will in **den** USA studieren.*

Она хочет учиться в США.

*She wants to study in **the** USA.*

Однако, в немецком языке слово «Schweiz» используется с артиклем **die**, при этом не употребляется артикль в английском языке. Например:

*Dieser Wissenschaftler lebt und arbeitet in **der** Schweiz [3.49].*

Этот ученый живёт и работает в Швейцарии.

This scientist lives and works in Switzerland.

В обоих языках употребляется также определенный артикль, когда прилагательные в форме превосходной степени. Например:

*Russia is **the** largest country in the world.*

Россия – самая большая страна в мире.

*Russland ist **der** größte Staat in der Welt.*

***The** tallest building of the world is Burj-Khalifa in Dubai.*

Высочайшее сооружение мира – Бурж-Халифа в Дубае.

***Das** größte Gebäude der Welt ist Burj-Khalifa in Dubai.*

В английском языке определенный артикль *the* ставится перед порядковыми числительными, и это правило соответствует и в немецком языке. Например:

***The** 8th of March – International Women's Day.*

Восьмое марта – Международный женский день.

***Der** 8. März – Internationaler Frauentag.*

А также, в обоих языках есть случаи, в которых мы не употребляем артикли, т.е. отсутствует артикль. Как в случаях использования определенных и неопределенных артиклей, также существует несколько правил относительно отсутствия артикля. В английском языке не употребляется артикли перед неисчисляемыми существительными, это правило соответствует и в немецком языке. Например: water – Wasser – вода, rice – Reis – рис, salt – Salz – соль, milk – Milch – молоко, sugar – Zucker – сахар.

Артикли с названием стран, городов, улиц, парков, гор, островов, озёр и материков отсутствуют в английском, в немецком языке также названия стран, городов и континентов в самостоятельном употреблении не имеют артикля. Например: Germany – Deutschland – Германия, Berlin – Berlin – Берлин и т.д.

В английском языке мы не употребляем артикли, если это являются личными именами и в немецком языке существует это правило. Например:

John is a student and Susan is his sister.

John ist Student und Susan ist seine Schwester.

Джон студент и Сюзан – его сестра.

Артикль также отсутствует в таких случаях, если в предложении есть слова, обозначающие виды спорта в английском языке, а также в немецком языке не используется артикль и используется слово «spielen» как устойчивое выражение. Например: to play football – Fußball spielen – играть в футбол.

He plays tennis in the morning every day.

Утром он каждый день играет в теннис.

Jeden Tag am Morgen spielt er Tennis.

В английском языке отсутствует артикль перед существительным во множественном числе, в таких случаях и в немецком языке не используется артикль. Например:

Dogs are clever animals and they run fast [4.17].

Hunde sind kluge Tiere und sie laufen schnell.

Собаки очень умные животные и они бегут быстро.

Артикль также не используется в названиях дней недели, месяцев, времен года и праздников. Однако при этом в отличие от английского в немецком языке употребляются артикли. Например:

On Monday he is flying to London.

Am (an + dem) Montag fliegt er nach London.

В понедельник он летит в Лондон.

Следует отметить, английский и немецкий языки входят в одну языковую семью – в семью германских языков, а русский язык относится в славянскую языковую семью. В английском и немецком языках существуют несколько правил, которые схожи друг с другом. Однако есть и другие правила, которые отличаются друг от друга. Что немаловажно, в русском языке не существует артикль.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мирзиёев Ш.М. Постановление Президента РУз №ПП-5117 «О мерах по поднятию на качественно новый уровень деятельности по популяризации изучения иностранных языков в Республике Узбекистан». 19 мая 2021 года, Ташкент.
2. Державина В.А. Вся английская грамматика в таблицах и схемах. – Москва: АСТ, 2015. – 159 с.
3. Ганина Н.А. Все правила немецкого языка в схемах и таблицах. – Москва: Астрель, 2012. – 223 с.
4. Jenny Dooley, Virginia Evans. Grammarway. – Berkshire: Express Publishing, 1999. 126 p.

Инглиз ва немис тилларидаги артиклар ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

Аннотация: Мақолада чет тилларидаги артиклар ҳақида сўз юритилади. Унда ушбу масала киёсий тарзда ўрганилади. Аниқ ва ноаниқ артикларнинг қўлланилиши ва қўлланилмаслик ҳолатлари мисоллар ёрдамида берилган. Шунингдек, бу артикларнинг бирлик ва кўplik шакллари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: аниқ артикль, бирлик сон, ноаниқ артикль, кўplik сон.

Артикли в английском и немецком языках и их специфические особенности

Аннотация: В статье речь идёт об артиклях в иностранных языках. В ней сопоставительно изучается данный вопрос. Случаи употребления и отсутствия определенных и неопределенных артиклей приведены с помощью примеров. Также, анализируется единственное и множественное числа артиклей.

Ключевые слова: определённый артикль, единственное число, неопределённый артикль, множественное число..

Articles in english and german languages and their specific features

Abstract: In the article we are talking about articles in foreign languages. This issue is learnt comparatively in it. The cases of usage and absence of definite and indefinite articles are given by means the examples. Also, singular and plural forms of the articles are analyzed.

Keywords: definite article, singular, indefinite article, plural.

UDK : 811.512.133'373.47:395.84(=512.133)

NUTQNING MULOQOTGA KIRISHISH BOSQICHIGA OID KOGNITIV-SEMANTIK YONDASHUVLAR

Hamroyeva N. N.

Buxoro davlat universiteti

Kirish. Nutqiy vaziyatga mos ravishda insonlar salomlashish, iltifot, kechirim soʻrash, tabriklash, minnatdorchilik izhor qilish, xayrlashish singari turli xil nutqiy muloqot koʻrinishlaridan foydalanadilar va ularning har birining oʻziga xos va mos muomala shakllari mavjud. Adresat va adresant tomonidan olib borilgan nutqiy muloqot verbal va noberval shakllarda bir necha tarkibiy qismlardan iborat boʻladi. Bular: 1. Nutqiy muloqot boshlanishi.

2. Nutqiy muloqot jarayoni.

3. Nutqiy muloqot yakuni.

Nutqiy muloqotning boshlanishi barcha millat va davlatlarda salomlashish hisoblanadi. Salomlashish – milliy, maʼnaviy tamoyillarga asoslanadigan xatti-harakat shakli, nutq odobi unsuri. Har qanday nutqiy muloqot salomlashish jarayoni bilan boshlanadi. Salomlashish bosqichi verbal va nonverbal shakllarda ifodalanadi. Masalan, oʻzbeklarda oʻng qoʻlni koʻksiga qoʻyib salom beriladi. Salom beradigan inson yoshi va mavqei ulugʻ boʻlsa, boshni ozgina oldinga egib, yengil taʼzim beriladi. Ayollar salomlashishi erkaklardan farq qiladi. Erkaklar suhbatdoshga oʻng qoʻllarini choʻzib va mahkam siqib salomlashsa, ayollar nazokat bilan qoʻl tirsaklarini ushlagan holda salomlashadilar. Yoshi, hurmati, mavqei yuqori va yaqin insonlar bilan esa ikki qoʻllari bilan quchoq ochib koʻrishadilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jahon tilshunosligida P.Grays, T.A.Deyk, I.M.Kobozeva, Dj.R.Serl, D.Frank kabi yirik olimlar tomonidan nutqiy faoliyat muammosiga bagʻishlangan tadqiqotlar amalga oshirilgan boʻlsa, rus tilshunosligida A.A.Akishina, N.D.Arutyunova, V.V.Bogdanov, A.M.Bushuy, A.A.Leontev, N.I.Formanovskayalar, oʻzbek tilshunosligida esa Gʻ.Abdurahmonov, S.Ibrohimov, Sh.Iskandarova, S.Moʻminov, B.Rahmatullayeva, Sh.Safarov, D.Teshaboyeva, D.Oʻrinboyeva, R.Qoʻngʻurov, kabi qator olimlar nutqiy muloqotning stilistik, sotsiolingvistik, psixolingvistik va metodik jihatlarini oʻrganishgan. Salomlashish xushmuomalalikning dastlabki shakli sifatida tilshunoslikda turli bahslarga sabab boʻlgan. A.Kendon va A.Ferber taʼkidlaganidek, salomlashish odamlar oʻrtasidagi munosabatlarni boshqarishda muhim vazifani bajaradi [2;592]. Amerika hindularining baʼzi qabilalari, masalan, C. Basso tomonidan oʻrganilgan Gʻarbiy Apachi qabilalaridan tashqari, koʻpchilik nutqiy jamoalar bir joyga yigʻilganda, salomlashish marosimiga rioya qilishlari haqida koʻplab dalillar mavjud [1;89]. Salomlashishning umumiy taʼrifi haligacha mavjud boʻlmasa-da, turli soha olimlari uni aniqlashga va turli tillar va madaniyatlarda salomlashishni aniqlash mezonlarini kiritishga harakat qilishgan. Natijalar va muhokama. Nutqiy muloqot jarayoni nutqiy holatga mos ravishda turli xil shakllarda namoyon boʻladi. Bunda kommunikatsiya ishtirokchilari muloqot jarayonining hosil qilishdan koʻzlagan maqsadlariga asosiy eʼtiborlarini qaratadilar. Suhbat asnosida bir-birlarni yaxshi tushunib, jarayonning yanada jonli va qiziqarliligini taʼminlash maqsadida soʻroq, iltifot, kechirim soʻrash, tabriklash,

minnatdorchilik izhor qilish mazmunidagi til vositalaridan foydalanadilar. Darhaqiqat, shaxslararo munosabatlarni o'rnatish, saqlash va mustahkamlash uchun salomlashish juda muhimdir. Aytish joizki, samarali (yoki ijtimoiy) salomlashishning roli suhbat ishtirokchilari o'rtasida aloqa o'rnatishdir. Salomlashish-bu bolalar va ikkinchi tilni o'rganayotgan odamlar o'rganadigan birinchi nutq harakatlaridan biridir. "Ikkinchi (chet) tilni o'rgatishda so'zlovchilar salomlashishning madaniy mazmunini qanchalik ko'p tushunsa, jamiyat ularni shunchalik qadrlaydi", degan edi naturalizm oqimining mashhur vakili, nemis tilshunosi Avgust Shleyxer. Nigeriyada (yorube xalqi) odamlar bilan to'g'ri salomlasha olmaslik tashvish, salbiy his-tuyg'ularni keltirib chiqaradigan turli xulosalarga olib kelishi va so'zlovchining yomon tarbiya ko'rganligi ko'rsatkichi deb hisoblanishi mumkin.

Salomlashish butun dunyo madaniyatida bo'lgani kabi sharq xalqlari madaniyatida ham juda muhim o'rin tutadi. Bu shaxslararo munosabatlarning asosiy bosqichi bo'lib, muvaffaqiyatli salomlashish suhbat natijalarining ijobiyligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, o'zbek tilida shunday maqol bor: "Avval salom, ba'd kalom", ya'ni avval salom, keyin suhbat. Assalomu alaykum (arabcha — sizga tinchlik, salomatlik tilayman) — musulmonlar o'zaro uchrashganda ishlatiladigan salomlashuv iborasidir. Salom qabul qiluvchi „Va alaykum assalom“ („Sizga ham tinchlik, salomatlik tilayman“), deb javob qaytaradi. Assalomu alaykum tanigan va tanimagan musulmonlarga beriladi.. Boshqa tillarda bo'lgani kabi o'zbek til madaniyatida ham suhbat salomlashish bilan boshlanadi:

O'zbek tilida salomlashish formulalarini qo'llashda suhbatdoshlarning yoshi, ijtimoiy mavqei va o'zaro munosabatlari asosiy belgilovchi omillar bo'lib, kuzatuvchilarning mavjudligi ham muhim ahamiyatga ega. Oila a'zolari, qarindoshlar, tanishlar va notanishlar orasida kattalarga hurmat ko'rsatilishi kerak. Yoshlar salomni yoshi katta oila a'zolari, qarindosh-urug'lar, tanish-bilish va notanish kishilarga hurmat belgisi sifatida "salom" aytishdan boshlashlari kerak: "*Olcha to'ni ham, oyog'idagi chang bosgan chorig'i ham yirtilib ketgan novcha bir yigit ko'zlari yaltirab, kulimsirab unga qarab yurdi. Qadam olishishi, qarashi juda tanish. Yigit:*

-Mulla tog'a! Assalomu alaykum!,- deb quchoq ochganda, mavlono uning ovozi tanidi-yu:

-Tohir! Tohirjon- deb, u bilan quchoqlashib ketdi. [4;93]. O'zbek tili madaniyatida sotsializatsiya va akkultursiyaning muhim jihati boshqalar bilan qanday, qachon va qanday salomlashishni bilishdir. Maktab yoshidan boshlab bolalar yuqori sinf o'quvchilari va maktab jamoasi a'zolari bilan to'g'ri salomlashni namoyish etishlari bilan ajralib turadi. Salomlashish bolalarning to'g'ri tarbiyasidan dalolat beradi, bolalar va o'smirlarda salomlashish qobiliyatining yetishmasligi odatda ota-onalar tomonidan yomon tarbiyaning namoyon bo'lishi sifatida qaraladi. Shuning uchun, ota-onalar, ayniqsa onalar, bolalarni yoshi kattalar bilan to'g'ri salomlashishga o'rgatishni o'zlarining burchlari deb bilishadi. Yosh jihatidan kichik kishi salomlashishni boshlagan hollarda, yoshi kattaroq suhbatdosh odatda salomlashish ketma-ketligini (ikkinchi va uchinchi bosqich) o'z qo'liga oladi, yosh kishining va uning oilasining salomatligi, farovonligi va ahvoli haqida so'raydi. Yoshi kichik suhbatdosh, o'z navbatida, tegishli taomil formulalari asosida savollarga javob beradi. Yoshi ulug' inson so'zini tugatgandan so'ng, yoshdagi farq va vaziyatning kontekstiga qarab, yoshi kichikroq shaxs (bola yoki o'smir) suhbatdosh rolini o'z zimmasiga olishi mumkin va xuddi shu so'rovni yosh jihatdan kattaroq suhbatdoshga berishi mumkin. Istisno sifatida, mezbom va mehmon o'rtasidagi uchrashuvda yosh omili e'tiborga olinmaydi. Odatda, salomlashish ketma-ketligi oqimini odatda uy egasi/ bekasi boshqaradi. Yoshi va ijtimoiy mavqei mos kelmaydigan hollarda, masalan, yoshi katta xodim va yoshi kichikroq boshliq o'rtasidagi uchrashuvda, salomlashish ketma-ketligini yoshi kichik bo'lsa ham boshliq boshlashi odatiy holdir. Yoshi va ijtimoiy mavqei teng bo'lgan tengdoshlar orasida kim birinchi bo'lib salomlashishini aniqlash fazilat hisoblanadi va birinchi nigoh orqali kontakt o'rnatgan kishi salomlashishni boshlaydi.

Odamlarni bir-birlarini iliq salomlashishga undaydigan, shuningdek, kim birinchi bo'lib "salom" berishini aniqlaydigan ko'plab madaniy va diniy belgilar mavjud. Axloqiy me'yorlarga rioya qilishdan tashqari, salomga alik olish ham xayrli ish hisoblanadi. "Salom" ga alik olish salom berishdan ko'ra muhimroq hisoblanadi. Hadislarga (Muhammad payg'ambarning aytgan so'zlari) asoslanib, mo'minlar orasida salom berish sunnat (nasihat va tavsiyalar, shuningdek, Muhammad payg'ambarning muayyan vaziyatlardagi xatti-harakatlari), unga alik olish esa "vojib" (to'g'ri yoki majburiy) degan fikr keng tarqalgan. Ushbu jarayonda taklif qilinadigan "salom" miqdori bo'yicha hech qanday cheklovlar yo'q. Misol uchun, uchrashuvlar va tadbirlar paytida, agar biror kishi hozir bo'lganlarning barchasi bilan salomlashib, suhbatdoshlarni bir muddat tark etgan bo'lsa, yana hamma bilan salomlashish va shunga mos ravishda javob olish tavsiya etiladi. Biroq, "salom" ning takroriy jumlasini eshitish hamma uchun ham shart emas, chunki u odatda pastroq ohangda va kamtarona talaffuz qilinadi:

Arslonqul qandaydir bir bekdodaning peshonasi oq qashqa, ajoyib tulpor otini o'lja tushurib oldi. G'urur bilan darvozadan minib kirib maydonda gijinglatib yurarkan, darvoza tomonga asta kelayotgan Navoiyni ko'rdi. Otdan tushib, yetaklab, shoir qoshiga bordi:

- Salom ! – bir qo'lini ko'ksiga qo'ydi Arslonqul. [3;165]

Salomlashishni boshlash va unga javob berish odatda yuz ifodalari, imo-ishoralari va gavda holati bilan kuzatiladi. Kundalik uchrashuvlar shunchaki til orqali amalga oshirilmaydi; aslida biz butun tanamiz vositasida bir-birimiz bilan gaplashamiz Tana tili har qanday shaxsiy verbal muloqot va salomlashishning asosiy elementidir, ya'ni ertalab yoki kechqurun odamlar shoshib turganda og'zaki salomlashish imkoni bo'lmasa, yuz ifodalari va nigoh orqali muloqot o'rnatish, qoshlarni tushirish, jilmayish, bosh silkitish, shuningdek, qo'l silkitish salomlashish komponenti bo'lib xizmat qilishi mumkin.

O'zbek madaniyatida insonlar turli xil jismoniy imo-ishoralar, shakl va funksiyalardan foydalanadilar. Bu ishoralar faqatgina o'zbek millatiga mansub bo'lishi mumkin, yoki boshqa madaniyat elementlari bilan o'xshashliklarga ega bo'lishi mumkin. Quyida salomlash vaziyatida (qisqa yoki uzun) ushbu imo-ishoralar va gavda holatlaridan ba'zilarini keltirib o'tamiz: bir-biriga yaqinlashish, suhbatdosh kelganida turish, ayniqsa yosh va mavqei

yuqori bo'lsa, o'ng qo'lini cho'zish (bir yoki ikki qo'l bilan qo'l siqish), bir-biriga qo'l silkitish (ayniqsa, suhbatdoshlar orasidagi masofa mavjud bo'lsa), o'ng qo'lining kaftini ko'ksiga bir necha soniya davomida qo'yib turish, yonoqdan ikki yoki uch marta o'pish (faqat bir jins vakillari bilan), quchoqlashish, tabassum qilish, bosh iring'ash, nigoh yordamida kontakt o'rnatish, qoshlarni ko'tarish va tushirish. Biroq, qarama-qarshi jins (ayniqsa, begonalar) bilan to'g'ridan-to'g'ri va ko'z uzmasdan kontakt o'rnatish tavsiya etilmaydi, biroq, bu qoidalarga qon munosabatlari, jumladan, otanalar, aka-ukalar, bobo-buvilar, xolalar va amakilar kirmaydi. Keksa odamlar, shuningdek, yosh suhbatdoshlar bilan otalik yoki onalik mehri sifatida qo'l berib ko'rishlari mumkin. Suhbatdoshlar yaqin joyda bo'lsa, ular orasida qo'l siqish ko'rishish deyarli doimiy va muqarrar holat hisoblanadi. Birovning qo'li iflos bo'lsa (mexanikning yog'li qo'li kabi) u kamtarinlik bilan uzr so'rab, qisman qo'l siqish uchun siqilgan mushtini uzatadi, ikkinchi tomon odatda bilagini biron yuqoriroqdan ushlab, ikki yoki uch marta silkitadi. Boshqa salomlashish formulalari singari, qo'l siqib salomlashish ham o'ziga xos nozikliklarga ega, masalan, qo'lni bir necha soniyadan ko'proq siqish va ikki yoki uch marta tez silkitish (yuqoriga va pastga) odamni o'zini noqulay his etishga majbur qiladi.

Qo'llarni tortib olish, ularni uzatish kabi muhimdir. Odamlar odatda qo'llarini qachon orqaga tortish kerakligini bilishadi va bu odatda bir vaqtning o'zida bosimni bo'shatish orqali amalga oshiriladi. Majburiy va shoshilinch ravishda qo'llarni tortib olish odobsizlik va dushmanona harakat sifatida talqin qilinadi. Katta va kichik yoshli odam o'rtasida qo'l siqish paytida, odatda, kekxa tomon bosimni bo'shatadi, bu qo'llarni tortish krakligini bildiradi (yoshning ustunligi belgisi); Qo'l siqish paytida ko'z kontakti ham alohida ma'noga ega. Yoshlar, odatda, hurmat belgisi sifatida boshlarini bir oz pastga egib yoki nigohlarini yerga qadashadi va qo'l siqish ko'rishish paytida to'g'ridan-to'g'ri ko'z bilan aloqa qilmaslikka harakat qilishadi. Tengdoshlar va do'stlar orasida qo'l siqish davomida ko'z bilan aloqa saqlanib qoladi va ko'z bilan aloqa qilmaslik uyatchanlik, ishonchsizlik xususiyati sifatida talqin etiladi.

Xulosa. Odatda salomlashish ikki yoki uch bosqichdan iborat bo'ladi, ba'zi vaziyatlarda "salom" so'zidan keyin tugashi ham mumkin. Bu, odatda, odamlar shoshib turganda kuzatiladi. Qisqa salomlashishni juda keskin va qo'pol deb hisoblanib, buni faqat odamlar biron bir sababga ko'ra shoshayotgan bo'lsa, masalan, avtobusga chiqishga shoshilayotgan bo'lsalar yoki shunga o'xshash holatlarda, oqlash mumkin. Odatiy vaziyatlarda "oddiy salomlashish" afzalroqdir, ammo madaniyatlik nuqtai nazariga ko'ra hech bo'lmaganda salomlashish ikkinchi bosqichiga ko'tarilishi kerak. Salomlashish asosan ijtimoiy uchrashuvlarning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligini, shuningdek, salomlashish yoki unga javob berishdan bosh tortishni aniqlashi mumkin, yoki hatto sovuq va yoqimsiz takliflar va javoblar ijtimoiy jihatdan har qanday ijtimoiy muloqotni boshlash yoki ishtirok etishni istamaslik sifatida talqin qilinishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Basso K. To give up on words: Silence in Western Apache culture. In P.P. Giglioli (Ed.). Language and Social Context / K. Basso // Harmondsworth, England: Penguin Books, 1972. - P. 67-86
2. Kendon A. A description of some human greetings. In R.P. Michael & J. H. Crook (Eds.). Comparative ecology and behaviour of primates / A.A. Kendon, A. Ferber // London: Academic Press, 1973. - 668
3. Ойбек. Навоий. -Т.:Ўқитувчи, 1985. -Б.425.
4. Кодиров П.Сайланма. Уч жилдик. Учинчи жилд. Юлдузли тунлар. -Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. -Б. 93.
5. Hamroyeva N. SHAXSLARARO MULOQOT JARAYONIDA DIALOGIK DISKURSNING O'RNI VA KOMMUNIKATIV STRATEGIYALAR // ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). - 2023. - Т. 42. - №. 42.
6. Toirova G., Hamroeva N. The importance of linguistic models in the development of language bases // Sciences of Europe. - 2020. - №. 59-2 (59). - С. 57-63.

Annotatsiya. Maqolada nutqning muloqotga kirishish bosqichiga oid kognitiv-semantik yondashuvlar haqida so'z boradi. Shuningdek, ushbu pragmatik sistemaning assotsiativ (paradigmatik) mikrosistemalar bilan o'xshash va farqli jihatlari sharhlangan, tavsiflangan qonuniyatlarning nutqiy muloqot ibtidosida (salomlashish-ko'rishish bosqichida) aks etishi o'zbekona muloqot va uning badiiy adabiyotdagi namunalari misolida ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: pragmatik sistema, diskurs, nutqning ibtidosi, xushmuomalalik, nutqiy etiket, verbal va nonverbal vositalar.

Аннотация. В статье говорится о когнитивно-смысловых подходах к этапу вступления речи в общение. Также поясняются сходства и различия данной прагматической системы с ассоциативными (парадигматическими) микросистемами, показано отражение описанных закономерностей в начале речевого общения (на этапе приветствия-встречи) на примере узбекского общения и его примеров в фантастике.

Ключевые слова: прагматическая система, дискурс, начало речи, вежливость, речевой этикет, вербальные и невербальные средства.

Abstract. The article talks about cognitive-semantic approaches to the stage of entering speech into communication. Also, the similarities and differences of this pragmatic system with associative (paradigmatic) microsystems are explained, the reflection of the described laws in the beginning of speech communication (at the greeting-meeting stage) is shown on the example of Uzbek communication and its examples in fiction.

Key words: pragmatic system, discourse, beginning of speech, politeness, speech etiquette, verbal and non-verbal tools.

INTERLINGUALE UND INTRALINGUALE INTERFERENZEN

Sabirova Sh.

Karakalpak state university

Die gebräuchlichste Art der Einteilung ist die in „interlinguale“ und „intralinguale“, auch „externe“ und „interne Interferenz“ genannt. Die letzteren Ausdrücke verwenden Czochralski und Gerbert [2, 4]. Aber bei vielen Autoren-

Gelehrten finden wir solche Klassifikation der Interferenz, die sind, wie geführt wurde: Interlinguale Interferenz und intralinguale Interferenz.

Manche Sprachforscher gebrauchen den Terminus anders. Zum Beispiel, bei G. Nickel in seiner Arbeit „Grundsätzliches zur Fehleranalyse und Fehlerbewertung“, sehen wir andere Benennung, sie heißt interstrukturelle und intrastrukturelle Interferenzen [7, 17]. Normalerweise wird unter interlingualer Interferenz- und wir wollen uns L_1 , verstanden, unter intralingualen Beeinflussungen innerhalb einer Fremdsprache [5, 7]. Bei uns heißt es die Beeinflussung der deutschen Sprache durch karakalpakische oder usbekische Sprache. Weiter nennen wir die Muttersprache L_1 und die deutsche (Fremdsprache) Sprache L_2 . Unter intralingualer Interferenz versteht man innerhalb einer Sprache, bei uns der Erlernende als Fremdsprache, deutsche Sprache.

Die intralinguale Interferenz taucht innerhalb der deutschen Sprache auf. Man kann das in allen Aspekten der Grammatik und Lexik, in der Orthographie bemerken. Z.B.: Der Buchstabe H, h wird am Anfang des Wortes wie im karakalpakischen H (*ha'mme, ha'm, hesh, ha'tte* u.a.) ausgesprochen, gelesen, wie in den Wörtern heute, Haus, Hund, haben. Hier entsprechen sie einander in zwei Sprachen. Aber in der Mitte der Wörter, nach den oder zwischen Vokalen wird dieser Buchstaben nicht ausgesprochen, nicht gelesen, bevorstehender Laut ihm wird (Vokal) lang ausgesprochen. Z.B.: *nehmen, sehen, gehen, fahren ziehen* u.a. werden sie nicht gelesen. Die Schüler, die noch die Sprache nicht gut beherrschen, lesen diesen Buchstaben, wie sie (die Schüler) daran gewöhnt sind, d.h. wie in den Wörtern heute, haben u.a. [6]. Oder nehmen wir Buchstabenverbindung [ch]. Manchmal wird sie als Ach-laut (machen, lachen, Dach) und manchmal wird als Ich-laut ausgesprochen ich, mich, dich, sich. Oder manchmal wird sie ganz anders gelesen, bei den Wörtern *sechs, Fuchs, Ochs, Charakter, Chor*. Oder nehmen wir den Buchstaben S. Er wird dreierlei- Stadt, Sport; sauber, sagen, Sache, sind, sie; was, das, Wasser, Fenster u.a. Was die Schüler als erste aneignen (з, с, ш), das werden sie weiter fortsetzen, indem sie Fehler machen. In der Grammatik ist auch die intralinguale Interferenz zu bemerken. Das ist für jedes Thema, für jede grammatische Erscheinung typisch.

Die Schüler, sowie auch die Studenten sind daran gewöhnt, dass das Präsens Indikativ mit Hilfe der Personalendungen gebildet wird d.h. Stamm + Personalendungen. Ich höre, du hörst, er hört, wir hören, ihr hört, sie hören, ich mache, du machst, er macht, ich komme, du kommst, er kommt u.a. Die Schüler sind daran gewöhnt, sie haben dieses Modell aneignet. Plötzlich muß er die Verben, geben, fahren, nehmen, sehen u.a. treffen und in der Rede gebrauchen. Diese Verben verändern sich in der 2. Person und 3. Person Singular, sie verändern ihren Stamm. Die Schüler, die das erste Modell der Bildung des Präsens ausführlich aneignet haben, machen hier Fehler, indem sie den Stammvokal der Verben in der 2. und 3. Person Singular nicht verändern. Sie sagen: ich gebe, du gibst, er gibt, ich fahre, du fährst, er fährt u.a.

Es gibt noch ein Modell der Bildung des Präsens, es ist das Präsens von den Modalverben, die ihren Stammvokal nicht nur in der 2. und 3. Person Singular verändern, sondern im Singular ganz verändern sie sich und dazu in der 1. Person Singular bekommen sie keine Personalendung. Hier machen die Schüler zweierlei Fehler. Sie verändern den Stammvokal nicht und gebrauchen sie dort Personalendungen, wo sie nicht nötig sind: wollen: ich will, du willst, er will u.a. Es gibt noch das vierte Modell der Bildung des Präsens von den einigen Verben. Bei der Bildung des Präsens wird nicht nur der Stammvokal verändert, sondern Verändert sich das Verb ganz in der unerkennbaren Form. Z.B.: nehmen wir das Hilfsverb sein. Es verändert sich ganz, es gibt keine Ähnlichkeit des Verbs (Stammes) mit den Präsensformen. Der Erlernende der deutschen Sprache am Anfang des Studiums kennt sogar nicht im Text. Bildung des Präsens von sein: ich bin, du bist, er ist, wir sind, ihr seid, sie sind.

Zwischen dem Verb-Stamm und Präsensformen sieht man keine Ähnlichkeit. Oder die Substantive werden auch noch drei Typen (sogar mehr) dekliniert. Die starke Deklination ist die leichteste Deklination der Substantive im Deutschen und darum wird sie in der Schule und in der Hochschule als erste erlernt. Die Schüler aneignen das schnell. Aber später deklinieren die anderen Substantive, die schwach oder gemischt dekliniert werden, nach dem Modell der starken Deklination. Auf solcher Weise begehen erzeugen werden. Solche Fehlerbegehen werden fortgesetzt werden, bis Sprache gut kennen. Wenn sie nicht kennen. Die Fehler werden und weiter und weiter fortgesetzt.

Eine andere Art der interlingualen Interferenz ist die Interferenz zwischen zwei Fremdsprachen. Es heißt L_1 und L_2 . Hier geht die Rede über die Interferenz zwischen russischen und deutschen Sprachen.

Diese Art der Interferenz wird sehr gering erachtet. Die Schüler der Nationalschulen, überhaupt in allen Schulen der Republik Usbekistan lernen als erste Fremdsprache die russische Sprache. Sie ist nach der Sprache die die Schüler erlernen, die zweite Sprache. Die erste Sprache ist die Muttersprache, man kann Russisch als erste Fremdsprache nennen, die die Schüler bis zum Deutschen lernen. Der Umstand, unter dessen die Schüler, die russische Sprache erlernen, unterscheidet sich von dem Umstand der deutschen Sprach – als der zweiten Fremdsprache.

Die russische Sprache wird ab ersten Klasse unterrichtet, Russisch hören die Schüler der Nationalschulen fast täglich. Sie hören Radiosendungen, schauen Fernsehsendungen und Filme, lesen russische Zeitungen oder Zeitschriften. Beim Lernen der deutschen Sprache haben Schüler solche Möglichkeiten nicht. Außerdem in vielen Schulen, besonders in den Städten, funktionieren russische Klassen. Die anderen Kinder, die in Nationalklassen lernen, sprechen mit den Schülern der russischen Klassen, sie spielen zusammen, leben miteinander in Nachbarschaft, überhaupt stehen sie in engem Kontakt. Das alles beeinflusst das Erlernen, Beherrschen der russischen Sprache von den Schülern der Nationalschule. Aus den Untersuchungen von Psychologen ist es uns bekannt, dass die Kinder bis zur Schule 15-20 russische Wörter kennen. Einige kennen sogar keine in der russischen Sprache. Die Zahl der Wörter und Redewendungen wird größer, wenn die Kinder bis zur Schule noch Kindergarten besuchen. Beim Erlernen der deutschen Sprache ist nicht nur die Beeinflussung der Muttersprache der Schüler, sondern auch der russischen Sprache als sie erste Fremdsprache lernen, zu bemerken.

Wie die Muttersprache (karakalpakische oder usbekische) spielt die russische Sprache auch zweierlei Rolle- die positive und negative. Solche Ideen finden wir bei Professor R.J. Barsuk [1]. Die Interferenz der zweiten Sprache (der russischen) hängt von dem Niveau des Beherrschens der Sprache ab. Wenn der Schüler die russische Sprache gut beherrscht, so groß ist die Interferenz, wenn er die Sprache schlecht kennt, ist die Beeinflussung auch klein. Wenn der Schüler keine Vorstellung von der russischen Sprache nicht hat, wenn er kein Wort kennt und versteht, so ist die Interferenz (Beeinflussung) der russischen Sprache gar nicht zu bemerken. In dem letzten Fall wird die deutsche Sprache nicht als dritte Sprache, sondern nach der Muttersprache als zweite, d.h. als erste Fremdsprache erlernt.

Der Gelehrte R.J. Barsuk schreibt weiter über die zweierlei Beeinflussung der russischen Sprache beim Unterricht der Fremdsprachen. Man muss die adäquaten Momente in den Sprachen zielmäßig benutzen [1].

Die Präpositionen fehlen in allen türkischen Sprachen (im Usbekischen, Karakalpakischen, Kasachischen, Turkmenischen u.a.); aber sie sind den Schülern aus der russischen Sprache bekannt.

Bei der Erklärung der Präpositionen muß man auf russische Sprache stützen, so kann man sagen, wie im Russischen auch im Deutschen gibt es die Präpositionen. Sie kennen die Präpositionen aus Russischen und dass sie vor dem Bezugswort stehen. Die Präpositionen erfüllen gleiche Funktionen im Russischen auch im Deutschen; wenn man sie auslässt oder nicht richtig gebraucht, wird der Sinn des Satzes unverständlich u.a.

Aber beim Erlernen der Präpositionen, das heißt bei der Ausbildung Fertigkeiten und Fähigkeiten des Gebrauchs der Präpositionen in der Rede der Schüler hilft die russische Sprache gar nicht. Nicht immer fallen die Präpositionen nach der Bedeutung und dem Gebrauch in beiden Sprachen zusammen. Z.B. Die Präpositionen „unter“ im Deutschen und „pod“ im Russischen haben fast gleiche Bedeutungen. Nehmen wir zum Beispiel unter dem Tisch – *pod stolom*. Es gibt sehr viele solche Fälle, in denen die russische und deutsche Präpositionen Äquivalente sind. Aber wenn die Russen sagen „*Bitva pod Moskvoy*“, übersetzt man das nicht „die Schlacht unter Moskau“, wäre es falsch. Man muss übersetzen und sagen „Die Schlacht bei Moskau“. Es gibt solche Fälle genug.

Da brauche man andere Methode anzuwenden, viele Sprach- und Sprechübungen machen lassen, nur dann kann man die Fertigkeiten und Fähigkeiten des Gebrauchs der Präpositionen ausbilden. Wie unsere Beobachtungen beweisen, die russische Sprache beeinflusst sehr oft auf die deutsche, besonders beim Erlernen des Geschlechts der Substantive. Wenn das grammatische Geschlecht der Wörter in beiden Sprachen zusammenfällt, wie Z.B.: der Vater – *otets*, die Mutter – *mama*, der Bruder – *brat*, der Tisch – *stol*, die Tafel – *doska*, das Fenster – *okno*, die Wand – *stena*, der Stuhl – *stul*, die Kuh – *korova*, das Holz – *derevo*, das Gold – *zoloto* u.a. In diesem Fall haben die Erlernenden keine Schwierigkeiten. Da handelt es sich um die Übertragung der Fähigkeiten und Fertigkeiten der Kenntnisse der Schüler aus einer Sprache in die andere, wie man anders sagt, aus dem Russischen ins Deutsche.

Aber der Fall, in dem das grammatische Geschlecht der Substantive nicht immer im Russischen und Deutschen zusammenfällt bringt den Schülern große Schwierigkeiten, d.h. taucht die intralinguale Interferenz auf. Das Ergebnis dieser Interferenz bringt zum Fehlerbegehen. Z.B.: nehmen wir einige Wörter, deren grammatische Geschlecht im Russischen und im Deutschen nicht entspricht: *bumaga* – das Papier, *devushka* – das Mädchen, *dom* – das Haus, *ruchka* – der Kugelschreiber, *nebo* – der Himmel, *pogoda* – das Wetter, *reka* – der Fluß, *otdeleniye* – die Abteilung, *kniga* – das Buch, *malchik* – das Kind, *jenshina* – das Weib u.a. Solche Beispiele kann man so viel anführen, wenn man will, aber wir meinen, daß es für die Bestätigung unserer Meinung genüge.

Aber es gibt in den Grammatiken solche Erscheinungen, die im Deutschen und Karakalpakischen ganz anders sind, aber im Russischen und Deutschen zusammenfallen. Hier ist, wie unsere Erfahrungen zeigen, die russische Sprache unbedingt zu benutzen. Hier meinen wir die Struktur des Satzgefüges im Deutschen und im Russischen. Im Deutschen ist das Satzgefüge sehr entwickelt, im Karakalpakischen und in anderen türkischen Sprachen ist es dagegen, nicht Satzgefüge, sondern Satzreihe entwickelt. Was im Deutschen durch Satzgefüge ausgedrückt wird, wird nicht immer im Karakalpakischen durch Satzgefüge übergeben. Z.B.: *Stol u'stinde jatqan kitap mug'allimdiki*. Das ist ein einfacher erweiterter Satz, mit erweitertem Attribut. Dieser Satz wird ins Deutsche so übersetzt. Das Buch, das auf dem Tisch liegt, gehört dem Lehrer. Er besteht aus einem Hauptsatz und einem Nebensatz. Gerade solche Struktur hat dieser Satz im Russischen: *Kniga, kotoraya na stole lejit, prinadlejit prepodavatelyu*. Die andere Sätze werden auch im Russischen und im Deutschen nach der Struktur zusammenfallen, aber auf keinem Fall mit Struktur des Satzes im Karakalpakischen. Aus diesem Grunde ist es nützlich bei der Erklärung und besonders bei der Übersetzung solcher Sätze auf die russische Sprache zu stützen.

Wir haben über den Einfluss der russischen Sprache auf die erlernende Sprache – deutsche geredet. Wie aus den gesagten klar ist, ist der Einfluss der russischen Sprache beim Unterricht der deutschen Sprache zweierlei – positiv und negativ. Aber der Lehrer, der die deutsche Sprache als Fremdsprache unterrichtet, muß diese Momente gut kennen.

Über die zweierlei Interferenz der russischen Sprache hat man auch spezielle Untersuchungen durchgeführt [3]. In dieser Arbeit ist dieses Problem ausführlich gelöst.

LITERATUR

8. Barsuk R.J. Osnovi obucheniya inostrannomu yaziku v usloviyax dvuyazichiya, Moskva, „Visschaya shkola“, 1970.
9. Czochralski I.A. Zur sprachlichen Interferenz in Linguistik. 1971. Ausgewählte Probleme zur Interferenz. W. 1973.
10. Dekanozishvili K.D. Dvuyakoye vliyaniye russkogo yazika na obucheniye grammatike nemetskogo yazika v gruzinskoy 8-letnoy shkole. Avtoreferat, kandidatskoy dissertatsiy, Tbilisi, 1973.
11. Gerbert M. „Syntaktisch – lexikalische Interferenz im Englischunterricht“ Wh., 1973.
12. Juasz I. Probleme der Interferenz. Budapest, 1970; Interferenzlinguistik in 2 B. München, 1973.
13. Kurbanbaev A. Sopotavitelnaya grammatika nemetskogo i karakalpakskogo yazikov. Morfologiya. Nukus.1989.
14. Nickel G. Grundsätzliches zur Fehleranalyse und Fehlerbewertung, Frankfurt, 1972.

Rezyume. Bul maqala milliy mekteplerde shet tillerin úyreniwde til ishindegı hám tiller arasındagı aralasıw máselesine baǵışlanadı. Maqalada interferensiyalarning xarakteristikaları ana hám birinshi shet tilleriniń ekinshi shet tiline tásiiri mısallarında hám bul tema boyınsha belgili filologlardıń pikirleri menen keltirilgen.

Tayamish sózler: Interlingual, intralingual, interferensiya, birinshi shet tili, ekinshi shet tili, tásir, modifikasiya

Rezyume. Ushbu maqola milliy maktablarda chet tillarini o'rganishda til ichidagi va tillararo aralashuv masalasiga bag'ishlanadi. Maqolada interferensiyalarning xarakteristikaları ona va birinchi chet tillarining ikkinchi chet tiliga ta'siri misollarida va ushbu mavzu bo'yicha taniqli tilshunoslarning fikrlari bilan keltirilgan.

Kalit so'zlar: Interlingual, intralingual, interferensiya, birinchi chet tili, ikkinchi chet tili, ta'sir, modifikasiya

Резюме. Данная статья посвящена межъязыковым и внутриязыковым интерференциям при изучении иностранных языков в национальных школах. В статье характеристики интерференции представлены на примерах влияния родного и первого иностранных языков на второй иностранный язык и мнениях известных лингвистов по этой теме.

Ключевые слова: Межъязыковый, внутриязыковый, интерференция, первый иностранный язык, второй иностранный язык, влияние, модификация

Summary. This article is devoted to the issue of interlingual and intralingual interferences in foreign language learning in national schools. In the article, the characteristics of interference are presented in the examples of the influence of the mother and first foreign languages on the second foreign language and the opinions of well-known linguists on this topic.

Key words: Interlingual, intralingual, interference, first foreign language, second foreign language, influence, modification

ТРИУМФ И КРАХ АННЫ БОЛЕЙН В ТРИЛОГИИ ХИЛАРИ МАНТЕЛ

Назарова Р. Ш.

Узбекский государственный университет мировых языков

Введение. Дважды лауреат Букеровской премии, английская писательница Хилари Мантел, уделяет особое внимание исторической личности Анны Болейн. Стоит отметить, что протагонистом на протяжении всего романа-трилогии является другая историческая личность - Томас Кромвель. К подробному описанию образа Кромвеля мы ещё вернёмся в последующих статьях, но сейчас мы хотим обратить внимание читателя на влияние и роль Анны Болейн, второй жены короля Генриха VIII, в жизни Тюдоров.

Исторические сведения о женских персонажах в романе о Тюдорах, к сожалению, не столь полны, как о мужских персонажах, с меньшим количеством изображений и записей их жизни. Многие ученые утверждают, что существуют различные портреты Анны, однако часто такое же количество ученых выступают против того, что эти портреты являются точной версией описания внешности Анны. Тем не менее, увлечение публики историей Анны повышает ее значимость в исторических записях, независимо от её изображений. Стоит отметить и то, что её портрет был написан знаменитым Гансом Гольбейном младшим, но больше всего, наше внимание привлёк портрет Анны, который хранится в Национальной портретной галерее (Лондон, Великобритания), изображённый неизвестным художником. Именно этот портрет считается максимально близко передающим внешность Анны Болейн. В случае с Анной многое в её репутации и истории жизни остается неясным. Хотя говорят, что у нее были красивые черные глаза и что в день своей коронации она надела потрясающее платье цвета неба, многое из того, что мы знаем о ней, расплывчато и туманно.

Мантел отмечает в своей статье для газеты *The Guardian* на момент публикации «*Bring Up the Bodies*»: «Anne Boleyn is one of the most controversial women in English history; we argue over her, we pity and admire and revile her, we reinvent her in every generation. She takes on the color of our fantasies and is shaped by our preoccupations: witch, [...], feminist, sexual temptress, cold opportunist»[4]. Что значит: «Анна Болейн — одна из самых противоречивых женщин в английской истории; мы спорим из-за неё, мы жалеем, восхищаемся и порицаем ее, мы изобретаем ее заново в каждом поколении. Она берет на себя цвет наших фантазий и формируется нашими заботами: ведьма, феминистка, сексуальная соблазнительница, холодная оппортунистка» (по нашему переводу). Стоит помнить, что Анна, как и Томас Мор, изображена в романах Мантел с точки зрения Томаса Кромвеля. Мантел рассматривает Анну как: «one who patrols the nightmares of good wives; she is the guilt-free predator, the man-stealer, the woman who sets out her sexual wares and extorts a fantastic price» [3;279]. Что означает: «та, кто охраняет ночные кошмары хороших жен; она безгрешный хищник, похитительница мужчин, женщина, которая выставляет свои сексуальные товары и вымогает фантастическую цену» (по нашему переводу).

Основная часть. По словам Мантел, Анна Болейн является одной из самых ярких женщин в истории Англии, и мы одержимы ее взлетом и падением: «Her character has archetypal force. The story is of its time and place, but also universal. She is the young fertile beauty who displaces the menopausal wife. She is the mistress whose calculating methods beguile the married man; but in time he sees through her tricks and turns against her [5]. Что значит, что «Её персонаж обладает архетипической силой. История относится к своему времени и месту, но также универсальна. Она - молодая плодovitая красавица, которая вытесняет жену переживающую менопаузу. Она - любовница, чьи расчетливые методы вводят в заблуждение женатого мужчину; но со временем он раскусывает ее уловки и поворачивается против нее» (по нашему переводу). Когда Анна Болейн впервые появилась при дворе, ей было чуть за двадцать, и большую часть своей юности она провела при французском

дворе. Она не была общепринятой красавицей, но ее изысканная и сияющая внешность завораживала. Ее отец был дипломатом, что, вероятно, способствовало ее уверенному поведению и шикарному умению преподносить себя. Несмотря на ее неоспоримую привлекательность, нет никаких свидетельств того, что она сразу же понравилась Генриху VIII. Однако во время бала-маскарада, если бы Анна случайно попала на глаза, она увидела бы мужчину, который еще не страдал ожирением и болезнями, а скорее возвышающуюся фигуру спортивного мастера и ученого, который также был искусным музыкантом и рыцарем. Тем не менее, прежде всего, она увидела бы женатого мужчину. Интерпретация Болейн основана на исторических описаниях, что усложняет ее характер: автор пишет, что обстоятельства, сопутствовавшие гибели Анны Болейн, вызывают споры уже много веков: «Свидетельства путаны или противоречат друг другу или сделаны постфактум, источники часто предвзяты или ненадежны» [1;474]. В 1509 году, после смерти своего брата Артура, Генрих стал королем и женился на Екатерине Арагонской, вдовствующей жене своего брата Артура (Артур и Екатерина успели прожить в браке 4 месяца). Однако Генрих, который был влюблен в нее, спас её от одиночества. У Екатерины было много беременностей, но выжил только один ребенок, Мария. Генри нужен был сын, и это личное несчастье становилось общественным бедствием. Кардинал Вулси, главный министр Генриха, начал изучать доступных французских принцесс на предмет возможного второго брака для Генриха. Аннулирование брака не было редкостью для правителей Европы, но Генриху не удалось добиться его из-за политических и военных событий, которые поставили племянника Екатерины, императора Карла, в положение, способное помешать ему. Несмотря на усилия придворных сделать его свободным человеком, у Генриха уже была на примете маловероятная замена Екатерине.

Нет никаких сведений о том, когда король влюбился в Анну, но её сестра Мария Болейн уже успела побывать любовницей Генриха. Анна оказалась хитрее. Она не стала делить с ним ложе, настаивая на официальном браке. Будучи женатым на Екатерине Арагонской, король желает официального развода чтобы обручиться с Анной Болейн, мотивируя тем, что брак с королевой является незаконным так как она была замужем за его покойным братом. К тому же, Екатерина Арагонская не может подарить королю наследника. Екатерина обвиняет кардинала Вулси, которому служит Кромвель, в своём будущем разводе, хотя и кардинал не одобряет брак с Болейн. Находясь между двух огней, Екатериной и Анной Болейн, кардинал попадает в немилость, подвергается ссылке и умирает до своего ареста. Всеми правдами и неправдами Генрих добивается разрешения и женится на Анне Болейн. Так начинается восхождение Болейн.

А теперь снова обратимся к истории: коронованные жёны обычно не вмешивались в дела государства. Правда, были правящие императрицы, которых беспокоила судьба государства. Но не в нашем случае: добившись звания королевы, Анна, обещая родить наследника, принялась укреплять свой тыл. Короля окружают родственники Болейн, заняв главенствующие посты. Стоит упомянуть и то, что Анна недовольна Кромвелем, так как французы не признают её королевой, и она считает, что в этом виноват Томас Кромвель. Среди тех, кто не признал Анну королевой, был и французский посол Шапюи.

Король недоволен тем, что Анна закатывает скандалы и вмешивается в королевские дела. Она расправилась с дипломатом Генри Гилфордом, который открыто сочувствовал Екатерине, и Анна пообещала, что он простится с должностью, как только она станет королевой [1;128]. На его примере, Кромвель осознал какой может быть Анна, так как ей ничего не стоит погубить человека. Число недовольных Анной росло среди знати. Не её ли враги выкинули в окно её любимого пса? Помимо этого, до королевы доходят слухи, что король равнодушен к Джейн Сеймур, но она уверена, что Генри её не бросит. Стоит отметить и то, что Анна, также, как и Екатерина Арагонская не преуспела в рождении наследника. После рождения дочери Елизаветы, Анна вновь беременна, но пошли слухи, что ребенок не от короля или эта беременность не что иное как фарс. Читатель видит и тот факт, насколько Анна может быть злой. Узнав о смерти Екатерины, Анна восклицает: «Наконец-то, Господи! Давно было пора!» [1;175]. Теперь в планах у Анны расправа над Марией, дочерью Екатерины. Когда на турнире Генриха подмяла лошадь, он теряет сознание, окружающие, считая, что он умер, ищут ему замену, предлагая даже себя. Именно в тот момент Кромвель видит истинное лицо придворных. Когда король приходит в себя, Анна обращается к нему: «Ваше величество, я молю, Англия молит вас больше не биться на турнирах. Генрих жестом подзывает её к себе – ближе, ближе, -и когда она оказывается прямо перед ним, яростно хрипит: - Может, меня и охолостит заодно? Вы ведь этого хотите, мадам?» [1;207]. Но такое небрежное отношение к ней было лишь только началом. Когда Анна теряет очередного ребёнка, недовольство ею растёт, Генрих разочарован, он приходит к выводу, что Болейн приворожила его, поэтому он и женился на ней. Кромвель считал Анну холодной и расчётливой девушкой, выставившей свою девственность на продажу и получившей за неё высочайшую цену. Но так было до замужества. Когда Кромвелю открылись нелестные тайны о королеве Анне, он начал размышлять о том, почему королева имеет любовную связь со своим собственным братом. Доказательство о неверности Анны начинается с дознания Марка Смитона, музыканта, человека низшего сословия, который утверждает, что королева влюблена в него, правда, потом жалея о сказанном, он называет имена и других любовников королевы... Среди этих имен был озвучен Генри Норрис, главный из джентльменов, состоящих при дворе.

Бытует мнение, что король поручал Томасу Кромвелю устранять тех, кого тот не жалуется. К примеру, когда Кристоф спрашивает у Кромвеля, сойдёт ли на турнире король с Норрисом и сразит того насмерть, Кромвель думает, что эту работу Генрих оставил ему. Норрис арестован, он признаётся, что любит Анну, король требует, чтобы Норрис назвал имена других любовников Анны и спрашивает у Кромвеля, что заставляет женщин искать в постели утех, противных естеству, предлагать себя то так, то эдак, где Анна этого набралась?

Понимала ли Анна, думает Кромвель, что происходит, гуляя в своё последнее утро на воле. Советники объявили королеве, что её обвиняют в прелюбодеянии с Генри Норрисом и Марком Смитом, а также с иными джентльменами. Сначала она вела себя надменно, но услышав о признаниях Марка и Норриса, расплакалась. Несмотря на приближающуюся казнь, Анна всё ещё держится как подобает королеве. Когда её дядя, Томас Говард (герцог Норфолкский) привёз приказ об аресте племянницы, Анна приветствует вошедших и напоминает Кромвелю, что она всё ещё королева. Кромвель помогает Анне забраться на барку. Читатель становится свидетелем того, как многие люди отвернулись от Анны: её предали даже фрейлины. Последнее, что она успевает сказать Кромвелю это то, что он так и не простил ей смерть Вулси. Теперь она знает, каково это, когда тебя выводят из дома и везут на лодке по реке и с каждым взмахом весла отмеренная тебе жизнь убывает. Брат Анны, Джордж Болейн, также отказывается от связи с родной сестрой, он слишком горд, чванлив и беспечен. Кромвель добирается и до Фрэнсиса Уэстона, который также арестован по этому обвинению.

Нам становится ясно, насколько Анна хитра и умеет прикидываться глупой, если это послужит во благо. Анна всё ещё отрицает свою виновность, и ей трудно вообразить, что король её отверг, ведь еще совсем недавно, всего месяц назад Генрих заставил императорского посла поклониться ей. В самом финале мы становимся свидетелями того, как король подписывает смертные приговоры. В качестве акта милосердия и благочестия перед казнью королева раздаёт милостыню и молится за здоровье короля. Несмотря на отсутствие прямых исторических свидетельств, это соответствует христианской традиции раздавать милостыню и просить прощения перед смертью. Пожертвование бедным можно рассматривать как последний жест сострадания и раскаяния. Вместо гроба её кладут в сундук для стрел, так как не успели его изготовить. Таков финал триумфа Анны Болейн, закончившийся печально-крахом...

Заключение. Таким образом, Хилари Мантел изображает Анну Болейн как сложную и противоречивую фигуру. Мантел признает ее одной из самых загадочных женщин в английской истории, охватывающей различные архетипические интерпретации, такие как ведьма, феминистка и соблазнительница. В то время как некоторые критикуют безжалостное негативное изображение Болейн, характеристика Мантел отражает продолжающееся переосмысление и сложность Болейн как исторической фигуры. Учитывая уважение Мантел к способностям Анны как властного игрока, умной и решительной женщины, само собой разумеется, что этот ум был основополагающим для ее политики и ее амбиций. Поскольку ни одна женщина во владениях Генриха не посещала университеты, где Анна могла развить интеллект, необходимый ей для восхождения к вершинам власти. В Европе раннего Нового времени степень интеллекта женщины часто была результатом ее привычки к чтению.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мантел Х. *Внесите тела* / пер. с англ. Е. Доброхотовой-Майковой, М. Клеветенко. — М.: АСТ, 2014.
2. Мантел Х. Вулфхолл / пер. с англ. Е. Доброхотовой-Майковой, М. Клеветенко. — СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2021.
3. Mantel H. (2021). *Mantel Pieces, Royal Bodies and Other Writing from the London Review of Books*, London: Fourth Estate.
4. Mantel H. Anne Boleyn: witch, bitch, temptress, feminist. 2012, URL: <https://www.theguardian.com/books/2012/may/11/hilary-mantel-on-anne-boleyn> (дата обращения: 07.02.2024)
5. Mantel H. Anne Boleyn, Queen for a day. 2010, URL: <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/2010/01/24/books/review/Mantel-t.html> (дата обращения: 07.02.2024)

Hilari Mantel trilogiyasida Anne Boleynning g'alabasi va qulashi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Anna Boleynning obrazi va hikoyasining nozikligi, shuningdek, Mantel Anna va Kromvel o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni qayta ko'rib chiqish uchun bu noziklikdan qanday foydalanishi ko'rib chiqiladi. Anne Boleynning Genri sudidagi g'alabasi va qulashini talqin qilish, Tomas Kromvel nuqtai nazaridan qaranganda, u qanday ko'rinishga egaligini aks ettiradi. Mantel Kromvel va Anna o'rtasida juda ko'p o'xshashliklarni topadi va shuhratparast ayolning shahvoniyligiga hujum qilgan erkaklar bu ambitsiyalarni kamchilik sifatida qanday qabul qilishlarini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: ko'tarilish, yiqilish, kuch, sud, falokat, nikoh, bekor qilish, Malika, qatl

Триумф и крах Анны Болейн в трилогии Хилари Мантел

Аннотация. Эта статья исследует неуловимость образа и истории Анны Болейн, а также то, как Мантел использует эту неуловимость, чтобы переосмыслить сложное взаимодействие между Анной и Кромвелем. Интерпретация триумфа и краха Анны Болейн при дворе Генриха отражает то, как она выглядит с точки зрения Томаса Кромвеля. Мантел находит много общего между Кромвелем и Анной, подчеркивая то, как мужчины, которые реагируют нападками на сексуальность амбициозной женщины, воспринимают эти амбиции как недостаток.

Ключевые слова: взлёт, падение, сила, двор, бедствие, брак, аннулирование, королева, казнь

The Triumph and collapse of Anne Boleyn in Hilary Mantel's trilogy

Annotation. This article explores the enigmatic nature of Anne Boleyn's story and how Mantel uses it to reimagine the intricate relationship between Anne and Cromwell. Mantel's depiction of Anne Boleyn's rise and fall in power in Henry's court reflects how she is viewed from Thomas Cromwell's perspective. Mantel draws parallels between Cromwell and Anne, highlighting how men who attack an ambitious woman's sexuality perceive ambition in women as a flaw.

Keywords: rise, fall, power, court, disaster, marriage, annulment, queen, execution

БИРИККЕН ҚОСПА СӨЗЛЕР ХӘМ ҮНЕМЛЕҮ ҚУБЫЛЫСЫ

Рамбергенова Р.Г.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Жәмийеттиң тоқтаусыз раўажланыўы жаңа түсиниклердиң пайда болыўына алып келеди. Жаңа түсиник-бул жаңа сөз дегени. Сөзлик курамда жаңа сөзлердиң, сөз дизбеклериниң қоспа сөзлердиң

көбейиш менен үнемлеу кубылысына мейиллик басланады. Тазадан кирип келген бирликти ямаса әуелден қолланылып киятырған бирликти қысқарту. Сол арқалы коммуникацияда қолайлылық жарату рауажланып атырған тилде жүзеге келеди. Соны да айтып өтиу керек, жаңа түсиниклер, тәбийғый түрде, көп буынлы ямаса көп компонентли узын сөз ямаса сөз дизбеклери менен бериледи хәм сол себепли олар ауызеки сөйлеуде қарым-қатнас жасау ушын қолайсызлықлар туўдырады. Нәтийжеде, белгили бир түсиникти әуелгисинен қысқарақ тил бирлиги менен алмастыруға туўра келеди.

Бириккен сөзлер еки хәм оннан да артық сөзлердин өз-ара тығыз биригиуинен жасалады. Олар жай сөзге жақын болып, сөйлеуде бир пәт пенен айтылады. Көпшилик жағдайда бириккен сөзлердин компонентлери фонетикалық өзгериске ушырап қолланылады, сонлықтан да олардың компонентлери арасында синтаксислик байланыс сезилмейди: билезик (билек жүзик), алтақта (алдыңғы тахта), жаныуар (жаны бар) х.т.б. Үнемлеу кубылысы сөз жасау тарауында өзиниң көринисине ийе. Буган сөз жасаудағы сиңисиу ямаса әпиуайыласуу кубылысын мысал етип көрсетиуге болады. Әпиуайыласуу, әсиресе, бириккен қоспа сөзлерде болады. Бириккен сөз формалары барлық мәнили сөз шақапларында ушырасады. Хәттеки гейпара көмекши сөзлер де шығысы жағынан бириккен сөз болып есапланады: *өйткени, биресе, бирақ* хәм т.б.

Сиңисиу кубылысына ушырап, ықшамланған бириккен сөзлер ўақыттың өтиуи менен сол сөздин ең дәслепки идеал формасын қарым-қатнастан шығарып, оның орнын ийелеуи диахрониялық көз-қарастан көп ушырасатуғын жағдай. Ықшамланған бирликлер екиншилери - қысқармаған толық бирликлер бар екенлигин көрсетип турады, яғный бул тилдин рауажланыуының белгили бир басқышында толық хәм қысқарған формалардың параллель қолланылғанын, бирақ ўақыттың өтиуи менен тил рауажланыуының бирден бир формасы деп аталған нызамлылық тийкарында (үнемлеу кубылысы) ўақытша қарым-қатнаста болған бирликлердин биреуи (әлбетте, көпшилик жағдайларда айтыу ушын қолайлы, ықшамланған вариант) таңлап алынады. Мысалы: *хан <қаған, буйрық <буйуруқ, былыр <бир жыл дур* сыяқлы.

Тил билими тарийхында тилдин морфологиялық қурылысындағы өзгешеликлерди бириншилери болып В.А. Богородицкий [1; 96-бет] үнемлеу кубылысы менен байланыстырады. Үнемлеу кубылысы, оның пикиринше, әсиресе, морфологияда өзиниң көринисине ийе болады. Морфологиялық кубылысы жағынан қоспа сөз есапланған айырым сөзлер ўақыттың өтиуи менен әпиуайыласып, жай сөзге айланыуында ол айрықша үнемлеу хәм ойлау ушын әхмийетли кубылысты көреді, яғный егер адамның мийине хәмме ўақыт хәр бир сөздин генетикалық мазмуну жүкленсе, онда бул жағдай, оның пикиринше, адамның ойланыуына хадден тыс тосқынлық етер еди. Сонлықтан, әпиуайыласуу еркин хәм аңсат пикирлеуге алып келеди. Илимпаздың пикиринше, әуладлардың алмасыуында қоспа сөзлердин әпиуайыласууы әхмийетли орынды ийелейди, яғный өткендегилер түсинигинде қоспалы есапланған сөзлер, келешек әулад түсинигинде басқаша ямаса әпиуайыласқан қалпинде түсиниледи. Бул, өз гезегинде ақылый рауажланыуға себепши болады хәм тәбийғый экономикалық фактор сыпатында руўхый күштин үнемлениуине алып келеди [2; 171-бет]. Гейпара бириккен сөзлердин компонентлериниң (қурамының) қоспа екенлиги сөйлеуде сезилмейди. Оларды хәзирги көз қарастан анықлау қыйын, тек тарийхый этимологиялық жақтан ғана олардың бириккен түбирлер екенлигин анықлау мүмкин.

Бириккен сөзлер қоспа сөзлердин басқа түрлеринен төмендеги белгилери арқалы ажыратылады: а) бириккен сөздин мәниси оның компонентлериниң мәнисинен басқаша хәм кеңирек болады, гейде, хәттеки, олар менен байланыслы да болмайды. Мысалы: *ақсақал*; б) бириккен сөзлер айтылуында интонация жағынан бир болып, жазылуында оның компонентлери гейде фонетикалық өзгерислерге ушырап қолланылады, сонлықтан да бириккен сөз компонентлериниң арасында грамматикалық байланысты сезиуге болмайды: *билезик, алтақта*. Бириккен сөзлердин бундай өзгешеликлери гейде оларды анықлауды, олардың компонентлерин этимологиялық жақтан ажыратуы қыйынластырады. Мысалы: *билезик* сөзи «билек» хәм «жүзик» сөзлериниң биригиуинен (*билек йүзик*) қалиплескен, ал *жарғанат* сөзи «жары»-«йары» (жуқа қабық деген мәнидеги сөз) хәм «қанат» сөзлеринен қалиплескен хәм т.б. Бундай бириккен сөзлер жазыуда қосылып жазылады, себеби оларды ажыратып жазуу мүмкин емес.

Тарийхый рауажланыу барысында бурын дөренди болып морфемаларға бөлинетуғын сөз енди ажыралмайтуғын пүтин бир сөзге айланады, яғный ондағы сөз жасаушы морфема пүткиллей түбирдин қурамына өтип кетеди де, сөз әпиуайы түрге айланады. Бул кубылыс сиңисиу ямаса әпиуайыласуу [3;15-бет] деп аталады. Сиңисиу кубылысы, әсиресе бириккен сөзлерде көппеп ушырасады. Олардың компонентлери бир-бирине сиңисип кетеди, сонлықтан да хәзирги тилде олар бир түбир сөз сыяқлы болып көринеди [4;15-бет]. «Тилде жүз беретугын хәр бир өзгериске шекем таярлық дәуири болады,-деп жазады Т.С. Шаразенидзе, -бул дәуир сеслерди айтыуда, сөзлер ямаса грамматикалық формаларды қолланыуда нормадан азмаз болса да шегиниуден басланады» [5;72-бет]. Үнемлеу кубылысы диахронияда да, синхронияда да сөздин сеслик қурылысындағы өзгерислер, айырым сеслер, буын хәм компонентлердин түсип қалуы менен байланыслы. Демек, хәр бир конкрет жағдайда да үнемлеу кубылысының жүзеге келиуи нормадан шегиниуден басланады хәм кейин ала әдебий тил хәм әдебий нормаға тәсир етеди. Л.В. Щерба айтқанындай, «... әдебий тилдин өзи хеш нәрсе жаратпайды, ол көбирек өмирден алады, тил болса айырым адамлар топарының ауызеки сөйлесиуинде өмир сүреді» [6;188-бет].

Қолланылуы жийилиги жоқары сөзлерге итибар берсек олар сол жийилик себепли әпиуайырақ структураға ийе екенлигин сезиу қыйын емес. И.А. Киссен өзиниң сөзлигинде [7;112-бет] 101044 сөзден ибарат текстлерди анализ етип, өзбек тилинде ең көп қолланылатугын лексемалардың саны 1227 ге тең

екенлигин анықлады. Олардан айырымлары үнемлеуге ушыраған сөз хэм лексемалар есапланады. Мәселен, *бўпти* лексемасының қолланылуы жийилиги 537 ге тең. Ол «бўлибди» формасының қысқарған варианты. Аўызеки сөйлеуде көп қолланылатуғын болғандығы себебли ол жоқарыдағыдай әпиұайы көриниске ийе болған. Н. Авазбаевтың пикиринше, «көбирек қолланылатуғын буўындар әпиұайы, ықшам дүзилiske ийе болады» [8;21-бет]. Бул пикирди сөзлерге де қолланыўға болады. Яғный қолланылуы жийилиги жоқары сөзде әпиұайыласыў процеси болыўы тәбийғый жағдай. Жийилик себебли сөз дизбеклеринен қоспа сөз пайда болыўы да мүмкин, ал қоспа сөзлерден дара, жай сөз келип шығыўы да мүмкин. Мәселен, В.Г. Егоров *жолбасшы, белбеў* сыяқлы қоспа сөзлердиң пайда болыўы қолланылуы жийилиги себебли тилдиң раўажланыўының соңғы дәўирлеринде жүзеге келген, деген пикирди алға сүреди [9;95-бет]. Усы жерде Ж.Элтазаровтың бириккен қоспа сөзлер ҳаққындағы төмендеги пикирлері де орынлы: «Қоспа сөзлер пайда болып атырғанда тил билиминде «қайта бөлиниў» деп аталған кубылыс себебли и даўыслысынын түсип қалыўы жуз бериўи мүмкин: *қайин+она > қай [u] нона, сакиз+ ўн > сак [u] сон* сыяқлы» [10;62-бет]. Бириккен сөзлер еки хэм оннан да артық сөзлердиң өз-ара тығыз биригиўинен жасалады. Олар жай сөзге жақын болып, сөйлеуде бир пәт пенен айтылады. Көпшилик жағдайда бириккен сөзлердиң компонентлери фонетикалық өзгериске ушырап қолланылады, сонлықтан да олардың компонентлери арасында синтаксислик байланыс сезилмейди: билезик (билек жүзик), алтақта (алдыңғы тахта), жаныўар (жаны бар) х.т.б. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде мәнили сөз шақапларының барлығы дерлик сөз қосылуы, соның ишинде сөзлердиң биригиўи арқалы жасалады. Бизиң пикиримизше, бул усыл менен сөзлердиң жасалуына тийкарғы себеп – үнемлеў кубылысы.

Бириккен атлықлар ҳәр қыйлы мәниге ийе болған еки түбирдиң биригип, бир жаңа мәниге ийе болыўынан жасалады. Олардың курамында ҳәр қыйлы сөз шақаплары ҳәр қыйлы формаларда келе береді. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде ықшамланып, әпиұайыласқан бириккен атлықларға төмендеги мысалларды келтириўге болады. Мысалы: *билезик (билек жүзик), қайнаға (қайин аға), ағайин (аға уни), әжапа (әже апа), жарғанат (жары қанат), кеспас (кеспе ас), алтақта (алдағы тахта), ешкимар (ешки емер), жаныўар (жаны бар)* х.т.б. Мысаллар: Балалардың үлкени-Дәлихан атлы әжапам. (К.Султанов, «Ағалардың әңгимеси»). Тек қайнағаның минези шеп-аў, қарағым (Г.Изимбетов. «Өмир елеси»). Солар ярғанат яңлыды (Өтеш). Оң қолында алтын гүмис билезик (Әжинияз). Ағайиниң көп болса адам тиймес, кесеўиң узын болса қолын күймес (қк х.н) Оның алтақасына қызыл гилем, көкирегине курақ көрпешелер төселиўде (Т.Қайыпбергенов). Жоқарыда бириккен атлықлардың айырымларында (и, е, ы) даўыслы сеслер (*қайнаға, әжапа, кеспас, ешкимар*) түсирилип ықшамланған.

Бириккен келбетликлер. Еки сөздиң бири бири менен биригиўинен келбетликтің жасалуы ҳәзирги қарақалпақ тилинде онша өнимли емес. Әсиресе, бириккен келбетликлердиң әпиұайыласқан түрлери жүдә аз санда ушырасады. Мысалы: *әўмесер (аўма есер), торала (торы ала), жалмаўыз (жалма аўыз)* х.т.б. Мысаллар: Жасынан өзим арқалап өсирген әўмесер балам еди (К.Султанов). Торала ғаз айдын көлге қонғанда, қанат қағып ғаңқылдасып табысар (И.Юсупов). Гейде аўызеки сөйлеў тилинде әўмесер қоспа келбетлиги еле де ықшамланып «әўмер» түринде де қолланылады. Мысалы: Шынында да, оғада әўмер (Ш.Сейтов «Халқабад»).

Бириккен санлықлар. Түркий тиллердеги *сексен, тоқсан, алпыс, жетпис* санларын көпшилик тюркологиялар ертеде *сегиз-он, алты-он, жети-он* бирикпелеринен қәлиплескен деп есаплайды. Олардың пикири бойынша, алпыс хэм жетпис санларындағы *-пыс, -пис (-мыш, -миш)* элементи ертеде онлықты билдириўши сөз болған.

Айырым изертлеўшилер көрсетилген санлықларды қоспа деп қараўға болмайды, себеби оларды ҳәзир ажыратып қараў қыйын деп есаплайды. Бундай көз қарастан тилимиздеги бириккен сөзлердиң басым көпшилигин жай сөз деп қараўға болар еди, себеби оларды ажыратып қарағанда оның компонентлери хеш қандай мәни аңлатпай қалыўы мүмкин. Мысалы: *бийыл-бы-йыл, бүгин-бү-гин* х.т.б. Бирақ бириккен сөзлерди анықлаўда биз оларды тарийхый этимологиялық жақтан ғана ажыратып қараймыз. Тек сол ўақытта ғана айырым сөзлердиң бириккен сөз екенлиги мәлим болады. Усындай этимологиялық көз-қарастан тилимиздеги *алпыс, жетпис, сексен, тоқсан* санларын бириккен санлықлар деп есаплаймыз. Мысаллар: жасы алпыс үшке шыққан мамалар, Бахытым қара дейди шалдан айрылса (Әжинияз). Шоққысына минип алдын жетпистин, Сапарың оң болғай, харма Есеке! (Т.Жумамуратов).

Бириккен рәўишлер тилде көплеп ушырасады. Синисиў кубылысына ушырап бириккен рәўишлерге төмендеги рәўишлерди атап өтиўге болады: *бүгин (бул күн), бийыл (бул жыл), былтыр (бир жыл дур), күндиз (күн жүз), арман (ары таман), берман (бери таман), буман (бул таман), соман (сол таман), буяқ (бул жақ), ояқ (ол жақ), сояқ (сол жақ), соер (сол жер), қайер (қай жер), қаяқ (қай жақ), ар жақ (арғы жақ), бер жақ (берги жақ)*. Мысаллар: Жыйнады ол самандағы бар халықты (Өтеш). Ийт бир жартастың қасына келип ояқ-буяғына жалтаңлап қарайды. (Т.Қайыпбергенов). Азып кеткенин ушын Айшагүл апай қабинетке шақырып алып, столда жатқарып ойер-бүйеримди көрди (Т.Қайыпбергенов). Әдеп сояғың айт, жай мәселесин соң шеше беремиз (Ш.Сейтов). -Өне соериңиз бар сизлердиң! (Ш.Сейтов). -Қайерде айтысады?! (Ш.Сейтов) Қонаққа қайерге төсек салайын?-деп сыбырлады ере шыққан Гулжан (Ш.Сейтов). Шынында да булманның жумысына буннан маманы жоқ. (Ш.Сейтов) Орыншаның усыманға келип туўған Қалпақбай деген Шотанның жақсылығы менен айлас баласы да усы аткөнектеги бузаўдың изинен куўып өсти (Ш.Сейтов). Я отыншылардан закаты соерден барып алғанында уршығың тая ма? Бүгин емес кештен қалдырмай, Айтқаныма толық жуўап бериңлер (Қырық қыз). Былтырғыдан бийыл жаман, қалай-қалай

болды заман? (Бердак) Былыр бул жерлерди эксковатор қазған. (А.Бекимбетов). Сол баба дәрбент жолға ақшам қараўыл, күндиз шындаўыл еди («Мәспатша»).

Фейиллер ҳәзирги қарақалпақ тилинде онша өнимли бирикпей, өз түбирлерин сақлап қолланылады. Олар тек сөйлеў ағымында ғана қысқарылып биригеди: а) *ет, кыл, де* хәм басқа да көмекши фейиллер алмасық хәм алмасықтан жасалған рәуишлер менен биригип айтылады: *сөйдеп (солай деп), неғыған (не кылған), өйтпе (олай етпе), сөйтежақ (солай ете жақ), қайтейин (қалай етейин), сөйдеме (солай деде), неғып (не кылып), өйтпе (олай етпе), қайтеди (қалай етеди)*, б) хал фейил формалары өзинен кейинги көмекши фейиллер менен биригип айтылады: *әкет (алып кет), әкеп (алып келип), әпермеди (алып бермеди), апар (алып бар), апкеткен (алып кеткен), апаратырған (алып бара атырған)* х.т.б.

Әдебий тилде бундай сөзлер көбинесе өзлериниң толық формалары менен қолланылады. Сонлықтан да көрсетилген типтеги бириккен сөзлерди тыянақсыз бириккен сөзлер деп айтамыз, себеби олардың бириккен формасы да, бирикпеген формасы да сөйлеўде теңдей қолланыла береді. Мысаллар: Бузылды услайтип ханам (Өтеш). Өйдеме, кемпир (А.Алиев «Өгей кыз»). –Әне, әне! Хәмме мени сөйдеп баплап жүр (Ш.Сейтов). Хәзир де сөйтежақ болып тұрсыз. (Ш.Сейтов). Өйдемек түе көшпейге үгитлеймиз (Ш.Сейтов). Керек болса Қарлығашты әкете ғой, –деп едим (Ш.Сейтов). Қайтейин қонақ болса (Ш.Сейтов). –Сен өйдеме, жалғызға жабысқаннан жаманы жоқ буның (Ш.Сейтов). Ким қаўын әкеп береді буларға? (Ш.Сейтов). –Неге өйте қойдың? (Ш.Сейтов). Исиметке апар–деп бір гүзе айранды қолына услатып қалды (Ш.Сейтов). Бизлер «Қамыслы көлдің» аржағындағы кебирликте ойнатсақ қайтеди (Ш.Сейтов). Оннан бери де талай классты сөйдеп оқыттым–ғо (Ш.Сейтов). Апаратырған адам менен келискендидағы! (Ш.Сейтов).

Солай етип, жоқарыдағы бириккен қоспа сөзлерде сеслер, хәтте сеслер дизбеги түсирилген. Бизин пикиримизше, бундағы баслы мақсет – адам өзиниң сөйлеў ағзаларына күш түсирмей, сөздің аңсат айтылып, ықшам болыўына ерисиў болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики, М., Соцгиз, 1935, -С. 96.
2. Богородицкий В.А. Введение в морфологию. В кн.: В.А.Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку. М., Учпедгиз, 1939, -С. 171.
3. Хәзирги қарақалпақ тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис: «Билим» 1994, -Б.15.
4. Хәзирги қарақалпақ тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис: «Билим» 1994, -Б.15.
5. Шаразенидзе Т.С. О некоторых особенностях развития устного языка// Материалы всесоюзной конференции по общему языкознанию. «Основные проблемы эволюции языка», ч II.-Самарканд, «Фан», 1966, -С. 72-74.
6. Щерба Л. В. Современный русский язык // Избранные работы по русскому языку. -М., 1957.-С. 188.
7. Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. –Тошкент: Укитувчи, 1972 –С. 112.
8. Авазбаев Н. Структура слова в языках различных типов Тошкент: Фан, 1986, -Б. 21.
9. Егоров В.Г. Словосложение в тюркских языках // Структура и история тюркских языков.-Л.: Наука, 1971. –с.95-107.
10. Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойили ва қисқарув. Самарканд, -2004, Б. 62.

Бириккан қўшма сўзлар ва тежамкорлик ҳодисаси

Резюме. Мақолада сўз ясаиш жараенида, айниқса, сўзларни қўшиб ясаш усули билан ясалған қўшма сўзларда тежамкорлик ҳодисасининг юзага келиши мисоллар ердамида таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: тежамкорлик ҳодисаси, сўзларни қўшиб ясаш усули, қўшма сўзлар, сўз туркумлари.

Сложные слова и феномен экономики

Резюме. В данной статье на примерах анализируется явление экономики в процессе словообразования, особенно в сложных словах, образованных путем сложения слов.

Ключевые слова: феномен экономики, способ соединения слов, сложные слова, части речи.

Complex words and the phenomenon of economics

Summary. This article uses examples to analyze the phenomenon of economy in the process of word formation, especially in complex words formed by adding words.

Key words: economy phenomenon, way of combining words, compound words, parts of speech.

BALÍQSHÍLÍQ TARAWÍNA TIYISLI PAREMIYALARDÍŇ LINGVOKULTUROLOGIYADA ÚYRENILIWI

Nuranova S.G.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mádeniyatta tımsallı hám súwretli-metaforalıq mazmun qurağan hám insan iskerligi nátiyjelerin ulıwmalastırwshı til birlikleri lingvistikalıq lingvokulturologiyanıń obyektı esaplanadı. Olar ráwiyatlar, qosıqlar, salt-dástúrlar, xalıq awızeki dóretpeleri hám diniy dereklerde salmaqılı ornı iyeleydi. Til mádeniyatı túsıniklerin izertlew lingvokulturologiyanıń kategoriyalıq apparatın islep shıǵıw hám xalıq tili sózliginde óz kórinisin tapqan fundamental bar sezimlerdi úyreniw kóleminde ámelge asırıladı. Temanı bulay túsiniw V. Gumboldt hám X. Steyntal, O. Potebnya, M. Patrovskiy kibi basqa da alımlardıń ideyaların rawajlandıradı, olar óz izertlewlerin tiyisli xalıqlar milliy mádeniyatınıń ózine tán belgilerin anıqlaw menen baylanıstıradı [1:126]. Lingvokulturologiya – til hám mádeniyat arasındagı baylanışlılıqtı úyreniwshı ilim, bundagı zoonimler hám fitonimler eń áhmiyetli birliklerden bolıp tabıladı. Adamlardı haywanlar hám quslardıń tábiyatına tán ayırıqsha belgileri arqalı awıspalı mánilerde súwretlewde jiyy

qollanıladi. Uluwma bolğan nárse bul – zoonim eki til sistemasında bar ekenligi, usı tiykarda haywannıń biologiyalıq belgileri de zoomorfizm. Hár eki tilde de adamdı unamsız hám unamlı tárepten súwretlew ushın zoometaforalardan paydalanıladi [6:251]. Balıq termini menen nemis tilinde oǵada kóp troplar bar. Mısal retinde tómendegi kestedeги nemis hám qaraqalpaq tillerindegi túsindirmesi berilgen [8:311-312].

1	(den Fisch) an der Angel haben	Erfolg nach einem schwierigen Unternehmen	Qıyın jumıstan keyingi jetiskenlik
2	alle anfallenden kleinen und großen Fische erstmal auf Eislegen	für eine spätere Verwendung vorbehalten oder etwas vorläufig zurückstellen	Keyin paydalanıw ushın saqlap qoyıw yáki bir nárseni waqtınsha shetke ısırıp qoyıw
3	Butter bei die Fische!	Jetzt fertig machen!	Házir tayın!
4	der Fisch fängt vom Kopf an zu stinken	wenn etw. nicht funktioniert, ist die Führung Schuld (z.B.Regierung)	Eger bir nárse islemese, basshı ayıpker bolıwı(máselen, húkimet)
5	der Fisch hat angebissen	die List ist gelungen	Hiyle jeńdi
6	der Fisch ist gegessen	die Sache ist abgeschlossen, erledigt	másele jabıldı, sheshildi
7	der Fisch ist in seinem Element	tummelt er sich im Wasser, so spiegelt er das sprichwörtliche Bild vom gesunden, kraftvollen Leben wie kaum ein Tier auf der Erde	Balıq suwda seyil etkende, ol jer betindegi hár qanday haywan kibi salamat hám qúdiretli ómirdiń naqıl formasın sáwlelendiredi.-Hárkim óz elinde sultan
8	der Fisch will schwimmen	wenn man Fisch ißt, bekommt man Durst und will etwas trinken.	eger balıq jelinse, onda shóllew boladı hám bir nárse ishiwdi qálew.
9	die Fische füttern	(scherzhaft) sich über die Reling erbrechen	qaytarıw, qusıw (teńiz keselligi)
10	du benimmst dich wie ein Backfisch	eine erwachsene Frau benimmt sich wie ein junges Mädchen (z.B. wenn sie verliebt ist)	ereseek hayal ózin jas qızlarday tutıwı (mısalı:eger ol kimdidur jaqsı kórip qalǵan bolsa)
11	ein dicker Fisch	eine bedeutende Person; großer Erfolg	áhmiyetli adam, úlken jetiskenlik.
12	ein großer Fisch	eine bedeutende Person	áhmiyetli adam
13	ein kalter Fisch	gefühllos, ohne jede menschliche Regung	Sezimsiz
14	eine Frau ohne Mann ist wie ein Fisch ohne Fahrrad	eine Frau braucht keinen Mann, so wie ein Fisch kein Fahrrad braucht	aforizm: Hayalǵa erkek kerek emes, balıqqa velosiped kerek bolmaǵanıday
15	faule Fische	dumme Ausreden, Lügen	warsaqı gápler, jalǵan
16	Fischblut	gefühlskalt sein	suwıp ketiw, kewli qalıw
17	Fischblütig	Kaltblütig	Suwıqqanlı
18	Fischzug	(hinter-)listige Vorgehensweise, durch die man sich Steigerung von Reichtum, Ansehen od. Macht erhofft	baylıq, abıray yáki kúshti arttırıwǵa úmit etetuǵın hayyar háraket
19	ihm ist zumute wie einem Fisch auf dem Lande	fühlt sich unwohl	ózin jaman, qolaysız seziniw
20	im trüben fischen	sich Unkenntnis, Unordnung oder Sorglosigkeit anderer heimlich zunutze machen, um zu seinem Ziel zu kommen; Hándel stiften, um seinen Vorteil wahrzunehmen	Óz maqsetine erisiw ushın basqalardıń bilimsizligi, tártipsizligi yáki biypárwalıǵınan jasırınsha paydalanıw; Onnan paydalanıw ushın shártname dúziw
21	kalt wie ein Fisch	gefühllos, ohne jede menschliche Regung	ayawsız, hár qanday insanıy sezim-tuyǵılardan ayırılǵan
22	kleine Fische	Geringfügigkeiten; ein kleine unbedeutende Person	arızmaytuǵın nárseler; áytewir adam
23	munter wie ein Fisch im Wasser	sich (sehr) wohlfühlen	ózin jaqsı seziniw
24	nach Komplimenten fischen	(scherzhaft) darauf aussein, ein Kompliment zu erhalten	(házil menen) maqtaw alıwǵa talpınıwshań bolıw
25	schwimmt wie ein Fisch	kann gut schwimmen	jaqsı júziw
26	stumm wie ein Fisch	nichts sagen	tis jarmaw, hesh nárse aytpaw
27	ungefangene Fische	vage Hoffnungen	push bolǵan arızıw-úmitler
28	weder Fisch noch Fleisch	nichts Halbes und nichts Ganzes, nichts Bestimmtes, nichts Rechtes	Ya balıq emes, ya gósh emes; Ya jartı emes, ya tolıq emes; Ya árimes ya berimes, anıqsızlıq
29	wer Fische fangen will, muss vorher die Netze flicken	von nichts kommt nichts	hesh nárseden hesh nárse kelmeydi; hár qanday iste izbe-izlik bolıw
30	wie ein Fisch auf dem Trocken	sich nicht wohlfühlen	ózin jaman, qolaysız seziniw
31	wie ein Fisch im Wasser	sich (sehr) wohlfühlen	ózin (júdá) jaqsı seziniw

Nikolaeva Nataliya Vitalevnanıń [3:88] “Функционирование зоонимов в сравнениях и метафорах разнотелных языков (на материале русского, чувашского, английского и немецкого языков) atlı kandidatlıq dissertaciya jumısında naqıl-maqallardaǵı zoonimler hám fitonimler boyınsha ilimiy analizlerin kórsetedi, sonnan orıs hám nemis tillerindegi berilgen misallardı kórip shıǵamız. Orıs xalqında balıq degende sezimsiz, suwıq adam túsiniledi. Sonday-aq, hárбір tilde bar bolǵanı sıyaqlı saw-salamat adamǵa qarata kelbetlik sózler ornına turaqlı sóz dizbekleri arqalı ańlatıw bar. Mısalı: – *gesund wie ein Fisch im Wasser* – здоров как рыба в воде; – *munter wie ein Fisch im Wasser* – бодрый как рыба в воде. Bundaǵı turaqlı sóz dizbegi „suwdaǵı balıqtay saw-salamat bolıw“ zoonimi nemis

hám oris tillerinde birdey leksikalıq komponentlerden turadı, al qaraqalpaq tilinde bunnan pariqlı attay zoonimi qollanıladi.

Katharina Hoferdiń „Sprichwörter und Redewendungen“ atlı kitabında „Ein toller Hecht sein“ degen zoonim keltiriledi. *Ein toller Hecht sein* – degenimiz quramındaǵı der Hecht-shortan balıq zoonimi menen jasalǵan, burın ol tábiyatı jaǵman jırtqısh balıq ekenligine bola jawız adamlarǵa qarata qollanılǵan bolsa, biraq búgingi kúnde ol aqıllı, batır jigit, sonday-aq hayallarǵa súyegi joq erlerge de qollanıladi [5:47].

Лызлов А. И. “Об образе «Рыба» в русских, английских и немецких поговорках» [2:118-119] atlı oris tilinde jazılǵan oris, anglıshan hám nemis tillerindegi balıqshılıq tarawına tiyisli terminlerdiń naqıl-maqallarda qollanılıwı haqqında jazǵan. Xristian dini dúnya-qarasına göre balıq barlıqtıń qutqarıwshısı hám ilahiy danalıq tımsalı sıpatında. Az benen qanaatlanıw, sabırlılıq nemisler ushın da áhmiyetli pazyilet. Naqıl: *Besser ein kleiner Fisch, als gar nichts auf dem Tisch-Bos stolga qaraǵanda, mayda balıq jaqsı; Ein kleiner Fisch auf dem Tisch ist besser, als ein großer im Bach* (dosl.: «маленькая рыба на столе лучше, чем большая в ручье»). Bul naqıldıń mazmunı kishi, biraq erisse bolatuǵın nárse úlken hám erisip bolmaytuǵın nárseden qımbathıraq. Nemis xalqı anıqlıǵı hám miynetsúygishligi menen ajralıp turadı. *Wer Fische fangen will, muss vorher die Netze flicken (DS)* (dosl.: «Если человек хочет поймать рыбу, он должен прежде заштопать сети»), *Kim balıq uslawdı qálese, dáslep aw toǵıw shárt*, bunda hárqanday isti orınlawda anıq izbe-izlik penen orınlaw kerek degen uǵımdı beredi. *Wenn man es am wenigsten denkt, legt den Fisch in den Reusen (DS)* (dosl.: «рыба в вежах тогда, когда человек меньше всего об этом думает»), bul naqıl adamnıń hárdayım alǵa umtılwıw, hárketten toqtamawın ańlatadı. Paremiyalıq birlik arqalı hiylekerlikti de ańlatadı. *Fische fängt man mit Angeln, Leute mit Worten* (dosl.: «рыбу ловят на удочку, людей — на слова») - Balıq qarmaq penen, adam sózi menen tutıladi, al bul qaraqalpaq tilinde „*Mal shaqınan, adam tilinen*“ dep berilgen. Usı jerde “uslaw” feyiliniń polisemiyası tiykarında qurılǵan. Bul birlik “jemtik penen uslaw” – qandayda bir hiyle jolı menen, al “sózinen uslaw” bolsa aytqan sózinen ilip túsiw frazeologiyalıq birliklerdiń erkin birikpesin birlestiredi. Naqıllarda insanmıń túrli kemshiliklerin unamsız bahalaw ushın “adam-balıq” obrazlı modeli qollanıladi. Nemishe *der Fisch fängt am Kopf an zu stinken*, jumısta basshınıń juwapkershiligine baylanıslı qandayda bir kemshilikler bolǵanda aytıladı. Naqılда *die Fische haben gut Leben, sie trinken, wann sie wollen* (dosl.: «хорошо живет рыба, они пьют, когда хотят»), *Balıq qashan qálese, sol waqıtta ishiwi múmkin*, ironiya bolıp, adam kóre almawshılıq penen sóylegende qollanıladi. Bul naqılда “trinken-ishiw” feyili anıqsızlıqtı ańlatıp, bul adam suw ishken jaǵdaylardı da, spirtli ishmipliklerdi ishiw jaǵdayların da súwretlew ushın qollanıladi. Al qaraqalpaq awızeki tilinde „Jegeni aldında, jemegeni artında“ dep molshılıqta, toqshılıqta jasaytuǵın, kewli neni kúsele sonı isleytuǵın adamlardı aytqanda qollanıladi.

Evropa ellerinde basım kópshilik xalıqlar xristian dinine sıynadı. Balıq teması ixtiologiya iliminde de óz ayrıqsha mazmun-mánisine iye. Bul olardıń diniy mazmundaǵı kitaplarında, ilimiy maqalalarında hám kórkem ádebiy shıǵarmalarında da orın alǵan. Amerikalıq tanıqlı jazıwshı Ernest Xemingueydiń 1952-jılı baspadan shıqqan dúnyaǵa belgili, sol arqalı Nobel sıylıǵına iye bolǵan “The old Man and the Sea” (Ǵarrı hám teńiz) gúrrinińde balıq hám oǵan ixtiologiyalıq kóz-qaras haqqında da sóz etiledi. M. Ruziyeva hám M. E. Rizayevalardıń “Xemingueyning “Chol va dengiz” asarining obrazlı tizimi” [6:35] maqalasında avtorıń kóbinese xristian dini tımsallarınan paydalanıwǵa shaqırıq etkenligin aytadı. Santiago dramasında azap shegip atırǵan Masih penen uqsaslıqlar bar. Mısal ushın, ǵarrıń ashıq teńizde ótkergen úsh kúni, Masih tiriliwinen aldın ólgen úsh kúndi yadǵa saladı. Balıq xristianlıqtıń dásturiy nıshanlarınan biri bolıp, Santiago atı apostollardan (Isanıń járdemshileri) birewiniń atı bolıp tabıladi. Santiago muqaddes adam. “Ǵarrı hám teńiz” shıǵarması Santiagonıń “muqaddeslik” tárepke jeteleytuǵın jolǵa qalay jaqınlasıp atırǵanı haqqında. Usıǵan qosımsha retinde M.B.Kaxarovanıń [4:705] “Chol va dengiz (Ernest Xeminguey)” ilimiy maqalasında balıqtıń xristian dininde Isa alayhissalam tımsalı ekenligin jazadı. Maqala avtorınıń shıǵarması talqılawı boyınsha balıq basqınshı obrazda sáwlelenip, ǵarrı menen teppe-teń ayqasawın, aqırında ózinen qúdiretli qarsılas dushpandı ǵarrı jeńiw tereń tańlanıw menen singa aladı. Jıllar asa toplaǵan tájiriybesi yamasa qaharmanlıǵı ushın emes, ol isenimi kúshliligi ushın jeńedi. Jaqsılıq jawızlıq ústinen erisetuǵın isenimi ushın.

Juwmaqlap aytqanda, balıq zoonimi arqalı toplardıń kóplep jasalǵanlıǵın, olardıń adamdaǵı minez-qulıqtı yáki as-taǵamdı ańlatıwǵa astarlı paydalanılǵanlıǵın mısallar menen kórip shıqtıq, ixtiologiya iliminde balıqtı birazlar birese xristian dini payǵambarı Masih kórinisinde dep súwretlegen bolsa, birazlar balıq obrazı arqalı jamanlıqtı sáwlelendiren degen kóz-qarasların berdi. Shınında usı mashqalalı tárepler menen bul tema dógerengenide ele de salıstırmalı analiz jolı menen izleniw kerekliginen belgi beredi.

АДЕБИЯТЛАР

1. Kozlovsky V. V. Die semantische Struktur des linguakulturellen Konzepts (anhand der deutschen Gegenwartssprache) //Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2019. – №. 43. – С. 126-129.
2. Лызлов А. И. Об образе «Рыба» в русских, английских и немецких поговорках //Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. – 2014. – №. 77. – С. 117-120.
3. Николаева Наталия Витальевна, Функционирование зоонимов в сравнениях и метафорах разносистемных языков (на материале русского, чувашского, английского и немецкого языков) Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Чебоксары – 2022.
4. Kaxarova Madina Baxodirovna Chol va dengiz (Ernest Xeminguey) //Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – С.704-707.
5. Katharina Hofer, Sprichwörter und Redewendungen, Verlag AG, CH-Winterthur, 2014.
6. Ruziyeva M., Rizayeva M. E. Xemingueyning “Chol va dengiz” asarining obrazlı tizimi //Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 4 Part 2. – С. 35-39.
7. Salimova Zebo Rustam qizi, Turk tilida zoonim va fitonimlar orqali inson qiyofasiga murojaatning o'ziga xosliklari, Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 2 | ISSUE 2 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2022: 5.947 Advanced Sciences Index Factor ASI Factor = 1.7,2022.

8. <https://publikationen.unituebingen.de/xmlui/bitstream/handle/10900/46158/pdf/dissanhang2.pdf?sequence=17>

Baliqchilik sohasiga oid paremiyalarning lingvokulturologiyada o'rganilishi

Rezyume. Maqolada baliqchilik sohasiga tegishli zoonimlik frazemalarning paremiyalardagi mazmun mohiyatlari lingvokulturologik jihatdan talqin qilindi.

Tayanch so'zlar: zoonim, paremiya, semantik ma'no, lingvomadaniy analiz, zoometafora, ixtiologiya, obraz.

Исследование рыбацких паремий в лингвокультурологии

Резюме. В статье с лингвокультурологической точки зрения интерпретированы содержательные сущности зоонимических словосочетаний, относящихся к сфере рыболовства в паремиях.

Ключевые слова: зооним, паремия, семантическое значение, лингвокультурологический анализ, зоометафора, ихтиология, образ.

Baliqchilik sohasiga oid paremiyalarning lingvokulturologiyada o'rganilishi

Summary. In the article, the content essences of zoonymic phrases related to the field of fishing in paremias were interpreted from a linguocultural point of view.

Key words: zoonym, paremia, semantic meaning, linguacultural analysis, zoometaphor, ichthyology, metaphor.

O'ZBEK TILIDA SO'Z BIRIKMALARI TARKIBI VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Madaminov A.

Qoraqalpoq davlat universiteti

So'z birikmalari (SB) tuzilishiga ko'ra dastlab rus tilshunosligida akademik V.V.Vinogradov tomonidan sodda va qo'shma deb ikki turga ajratiladi. Ikkita mustaqil so'zdan iboratlari sodda, uch va undan ortiq mustaqil so'zlardan tashkil topganlari esa murakkab deb ataladi. Shuningdek, aniqlovchi qismi semantik jihatdan bo'linmaydigan, bir butun ma'no anglatadigan *o'рта yoshli erkak* (мужчина средних лет), *kamtar xulqli qiz* (девушка скромного поведения) kabi semantik jihatdan sodda, sintaktik jihatdan murakkab birikmalarni ham sodda SBlari qatorida o'rganishni tavsiya qiladi. (8:B.238-241) Mana shu tasnif asosida barcha turkiy tillarda, jumladan boshqirt tilida N.K.Dmitriyev(11:B.203.), tatar tilida M.Z.Zakiyev (15:B.108-110), ozarbayjon tilida Y.Seyidov (18:B.151-154.), qozoq tilida M.Balaqayev (4:B.11.), qoraqalpoq tilida N.A Baskakov (5:B.59-61), M.Dabletov(10:B.34-36.), o'zbek tilida A.G'ulomov (9:B.14.), F.Abdullayevlar tomonidan SBlari sodda va murakkab turlarga ajratilib o'rganildi.

Birinchi marta o'zbek tilida professor A.G'ulomov SBlarini akademik V.V.Vinogradov ta'limotlari asosida sodda va murakkab turlarga ajratadi. So'z birikmalarini tarkibiga ko'ra tasnif qilish, ularning hajmi va chegarasini aniqlash ancha oson ko'ringani bilan ular tarkibini aniqlash o'sha paytda turli munozaralarga sabab bo'ldi. Masalan, SBlari tarkibida uchraydigan qo'shma so'z, ibora, ajralmas sintaktik butunliklar va fe'l shakllaridan iborat o'ramlar turlicha talqin qilindi. Jumladan, professor F.Abdullayev tomonidan o'z vaqtida ta'kidlangan: "so'z birikmalari bobida o'rganiladigan qo'shilmalar ichida predikativ bog'lanish bilan SBlari o'rtasida ikki tomon uchun moyil bo'lgan (ma'lum sharoitda tegishli shakl va intonatsiyaga ega bo'lganida gapni hosil qiladigan) qurilmalar va boshqa paytlarda esa SBlari doirasida qaratiladigan fe'l shakllaridan hosil bo'lgan o'ramlarni ham SBlarining murakkab turlari sifatida o'rganish zarur"- degan fikrlari keyinchalik o'z yechimini topdi.(1:B.9-11.)Turkiy tillarda turli munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan fe'l shakllaridan iborat o'ramlar bilan ifodalangan sintaktik qurilmalarning gap hisoblanmasligi keyinchalik alohida qayd qilina boshladi.(6;10.) Jumladan, o'zbek tilshunosligida professor M.Asqarova (3:B.3-8) va N.Mahmudovlarning ilmiy tadqiqotlarida to'la asoslab berildi.(12:B.94-142.) Bular ichida o'z subyektiga ega bo'lgan fe'lning funksional shakllaridan iborat yoyiq turlari predikativ modeldagi murakkab SBlari sifatida alohida o'rganildi.(14.) Oldin turkiy tillarda bunday predikativ qolipdagi murakkab SBlarining faqat uchta mustaqil so'zlardan iborat turlari turkiy tillarda professor N.K.Dmitriyev tomonidan boshqirt tilida: *axchasi joq adam,tebbesi qarli tau*(11.) ; qoraqalpoq tilida N.A.Baskakov tomonidan: *ko'zi qara qiz, mali ko'p adam*(5) kabilar alohida o'rganilgan edi.

Turkiy tillarda qadimdan SBlari struktur-grammatik jihatdan sodda va murakkab, hokim bo'lagining ifodalanishiga ko'ra esa ism va fe'lli SBlariga ajratiladi. Ma'lumki, sodda SBlari ikki qismga - binarlilikka asoslangan bo'lib, kamida ikkita mustaqil so'zdan tashkil topadi. Ammo ba'zi sodda SBlarining funksional qismi vazifasida juft, takroriy, tarkibli so'zlar, shuningdek, iboralar ham ishtirok etadi. Asosan, bunday leksik – grammatik butunliklar sodda SBlarining quyidagi qismlarini kengaytirib keladilar: 1) sodda SBlarining tobe qismini: *dil tortar suhbat, qishin-yozin ishlamoq, yuragi siqilgan inson*; 2) hokim bo'lagini: *arizaga qo'l qo'ymoq, qishki em-xashak, xotiniga zahrini sochmoq*; 3) har ikkala qismini: *ish tashlashga barham bermoq, to'lib-toshgan yosh-yalanglar, zo'r kelganidan turmushga chiqmoq* kabi holatlarda yoyilib keladi.(7:B.36-37.) Ammo bunday so'z birikmalari leksik-grammatik butunliklar hisobiga shaklan kengaygani bilan ular mazmunan sodda birikmalar hisoblanadi.

Murakkab SBlari tarkibida ishtirok etgan mustaqil so'zlar va birikmalar erkin bo'lib alohida o'z urg'usi va so'rog'iga ega bo'ladi. SBlari qancha murakkablashsa ham ular tarkibida ikki yoki undan ortiq tobeli munosabatlar saqlanib qoladi. Murakkab SBlari sodda birikmalarining kengayishidan hosil bo'ladi: *uch o'rdak – hovlidagi uch o'rdak; qora qo'y – katta qora qo'y - o'nta katta qora qo'y* kabi. Murakkab birikma hosil qilishning o'ziga xos qonuniyatlari mavjud bo'lib ular keyingi paytda nashr qilingan tadqiqotlarda *so'z birikmalari zanjiri* atamasi bilan yuritilmoqda.(17:B.304-306) Murakkab SBlari tarkibidagi so'zlar ikki xil holatda birikib keladi. Masalan, *katta semiz qora qo'y* murakkab SBsining tobe qismidagi so'zlar ushbu birikmaning o'zida *katta qo'y, semiz qo'y, qora qo'y* kabi alohida birikmalar hosil qiladi. Chunki, bunda tobe so'zlar hokim so'z ifodalagan narsaning turli belgisini ko'rsatmaydi. Bu esa ularning uyushmaganligidan darak beradi. Uyushgan murakkab SBlarda esa hokin so'zning turli belgilari ifodalanadi, sanash ohangi bilan aytiladi: *Mo'ylovi uzun, ko'zlari qora, qoshlari chimirilgan chol* ko'k choyni

qult-qult ichib to'ng'illaydi. "Bolalik" kabi. Yo'qorida keltirilgan so'z birikmalari zanjirida esa bir so'z oldingi so'zga hokim, keyingi so'zga nisbatan tobe bo'ladi: **maktabda o'qiyotgan bola** kabi. Bunda *o'qiyotgan* so'zi *maktabda* so'ziga hokim, *bola* so'ziga esa tobe sanaladi. Lekin barcha murakkab SBlari tarkibidagi so'zlar zanjir hosil dila olmaydi. Masalan: **xo'jalikdagi ilg'or terimchilar** murakkab SBsi tarkibidagi *xo'jalikdagi* so'zi *ilg'or* so'ziga emas, balki *ilg'or terimchilar* birikmasiga tobelangan. (17:B.303-305) Demak, MSBlari tarkibida ishtirok qiladigan birikmalar hokim bo'lak vazifasidagi so'z yoki birikma bilan tobeli aloqadan tashqari uyushish va yoyilib kelishi xususiyatlariga ham ega. O'zbek tilida sodda so'z birikmalarining hajmiga ko'ra yoyilish holatlari M. K.Sharipov tomonidan quyidagidek uch tomonlama aniqlovchili so'zlar hisobiga kengayishi ko'rsatiladi. Masalan: a) tobe qismining kengayishi jihatidan: *bog'dagi gullar* – *maktabimiz bog'idagi gullar*; b) hokim qismining kengayishidan: *bog'dagi gullar* - *bog'dagi xushbo'y gullar*; v) har ikkala qismning yoyilishi natijasida: *maktabimiz bog'idagi xushbo'y atir gullar* kabi. (16:B.70-88). Hozirgacha mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida asosan sodda so'z birikmalarining nazariy tomonlari keng yoritilgan bo'lib, ularning murakkablashish holatlari kam o'rganilgan. Asosan, fe'lning funksional shakllarining yoyilishidan hosil bo'lgan yoyiq gap bo'laklari alohida o'rganishni talab qiladi. Bunday yoyiq birikmalarining professor M.Asqarova tomonidan ikki guruhga ajratilib o'rganilishi kerakligi alohida ko'rsatilgan edi: 1) bosh kelishik shaklida alohida egasi mavjud bo'lmagan birikmali gap bo'laklari : *Katta darvozaning ro'parasidagi yo'lakning tepasiga qafasda osib qo'yilgan bir juft qumirini* juda yaxshi ko'rar edim. (G' G') kabi. Bunday murakkab SBlar tarkibidagi so'zlar hokim bo'lak vazifasidagi so'zni har tomonlama aniqlab, kengaytirib keladi.

2) bosh kelishik shaklidagi o'zining alohida egasi mavjud bo'lgan birikmali gap bo'laklari. (3:B.3-8) Ular yoyiq bo'lak tarkibidagi hokim so'zni har tomonlama aniqlab, to'ldirib yoki izohlab keladi: *U uzun bo'yli, to'ladan kelgan, sochlari sariq, ko'zlari ko'm-ko'k, qoshlari siyrak qiz* edi. (Tashvishli dunyo.129-b.) Hatto, bunday predikativ xarakterdagi birikmalarining subyekti inversiyaga uchrashi natijasida uyushiq egalarning aniqlovchisi vazifasini ham bajaradi: Tokchadagi shamlar shu'lasida *uning bir-biriga tutashgan o'siq qoshlari, cho'zinchoq qoramtir yuzi, chambarak qo'lpoqchasi tagidan bo'rtib chiqqan do'ng peshonasi, uzun qiyg'ir burni*- butun qiyofasi qandaydir juda shiddatli ko'rinaridi.... (Ko'hna dunyo.29-b.) Demak, yuqorida keltirilgan birinchi sifatlovchi aniqlovchili yoyiq bo'laklar ot kesimni, ikkinchi gapda esa ega vazifasidagi so'zlarni aniqlab kelgan. Xullas, gap bo'laklarining murakkab so'z birikmalari yordamida ifodalanishi o'ziga xos qonuniyatlariga ega bo'lib alohida tahlil qilishni talab qiladi. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, SBlari qancha murakkab bo'lishidan qat'iy nazar ma'lum tamoyillar asosida tasnif qilinishi lozim. Bu yo'nalishda turkiy tillarning tarixiy – tipologik qurilishi bo'yicha alohida tadqiqot olib borgan professor N. A. Baskakovning quyidagi tasnifi muhim ahamiyatga ega sanaladi. U so'z birikmalarini quyidagi uchta tamoyil asosida tasnif qilishni maqullaydi: 1) semantik; 2) morfologik; 3) sintetik - funksional kabi. Ular ichida turkiy tillarda keng tarqalganlari semantik va morfologik tamoyil bo'lib, faqat uning o'zi SBlari tabiatini to'la ochib bera olmasligini qayd qiladi. Natijada u o'z tadqiqotlarida sintetik-funksional tamoyilga alohida ahamiyat beradi (6:B.131-164). Haqiqatan ham ism va fe'l SBlarining grammatik-semantik xususiyatlarini sintetik – funksional jihatdan chuqur o'rganish murakkab birikmalar sintaktik tabiatini keng yoritishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Сўз бирикмалари синтаксисининг айрим масалалари: Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. -Тошкент.,1969. № 1.
2. Абдуллаев Ф., Иброҳимова Ф. Ўзбек тилида бошқарув. -Тошкент: Фан, 1982.
3. Асқарова М. Предикатив муносабатли мураккаб сўз бирикмаларининг айрим хусусиятлари //Ўзбек адабий тили тараккиёти масалалари. ТДПИ илмий тўплами.-1982. Б.3-8.
4. Балакаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата. 1957.
5. Баскаков Н.А. Словосочетания в каракалпакском языке // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. 111, синтаксис, - М, 1961.
6. Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке. -М. Наука. 1974. С.3-28.
7. Бердиалиев А. Ўзбек тили сўз бирикмалари синтаксиси. - Л. 1990.
8. Виноградов В.В. Исследования русской грамматики. Избранные труды - М: Наука, 1975.
9. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. -Тошкент: Ўқитувчи. 3- нашри, 1987.
10. Давлетов М. Ҳозирги қорақалпоқ тилида мураккаблашган содда гаплар. -Нукус: Қорақалпоғистон. 1976.
11. Дмитриев Н.К. Грамматике башкирского языка. -М-Л. 1948.
12. Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. -Тошкент: Ўқитувчи. 1984. 148 б.
13. Madaminov A. So'z birikmalari sintaksisini o'rganishning taraqqiyot bosqichlari. Monografiya. -Toshkent: Poytaxt exclusive. 2021. 147 b.
14. Мадаминов А. Сложные словосочетание предикативной модели в современном узбекском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. -Тошкент., 1983.
15. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. - Казан. 1963.
16. Шарипов М.К. Ҳозирги ўзбек тилида сўз бирикмалари синтаксиси масалалари. -Тошкент: Фан., 1978.
17. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbanova M.M. Yunusova Z., Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. -Toshkent. 2010.
18. Сеидов Ю. Словосочетание в современном азербайджанском языке. -Баку. 1965.

Annotatsiya: Maqolada hozirgi o'zbek adabiy tilidagi murakkab so'z birikmalarining struktur-semantik tarkibi, yoyilish xususiyatlari va sintaktik funksiyasi haqida fikr yuritildi.

Tayanch so'zlar: tobe bo'lak, struktur-semantik tahlil, yoyiq, uyushiq bo'lak, predikativ model.

Аннотация: В статье рассматривается структурно-семантическая состав, распространение и синтаксическая функция сложные словосочетаний в современном узбекском литературном языке.

Ключевые слова: зависимый члены, структурно-семантический анализ, развернутый, однородные члены, предикативная модель.

Abstract: The article examines the structural and semantic features, extensions and syntactic function of complex phrases in the modern Uzbek literary language.

Key words: subordinate clause, structural-semantic analysis, common clause, compound clause, predicative model.

ЭЖИНИЯЗ ХЭМ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЙ ТИЛИ

Карлыбаева Г. Е.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Кең көлемлі тил мәдениатын өзінде сәулелендірген XIX әсир қарақалпақ классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы дәретиўшилигин лингвистикалық жақтан анализлеў қарақалпақ әдебий тили тарийхый раўажланыўының жетекши принциплерин ашыўға тийкар болады. Себеби, Әжинияз дәретиўшилиги бийбаха лингвопоэтикалық кубылыс сыпатында өз дәўириниң тили хэм мәдений қәдриятларын толық сәулелендириўши әдебий дерек есапланады.

Әжинияздың шығармалары дәслеп XIX әсирде-ақ, баспасөз бетлеринде жәрияланды. “Түркстан ўалааты” газетасының 1878-жылдың 11-сентябрь санында оның Қыз Меңеш пенен айтысы басылды. Шайыр дәретпелерин халық арасынан жыйнаў, баспада жәриялаў 1930-жыллары қолға алынып, бул исте белгили илимпазлар Н.А.Баскаков, А.А.Соколов, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, С.Мәўленов, Ш.Хожаниязов, Қ.Ермановлар жемисли мийнет етти. Әжинияз шығармалары қарақалпақ әдебияттануы илиминде Н.Дәўқараев, Қ.Байниязов, А.Муртазаев, Б.Қәлимбетов, К.Мәмбетов, Қ.Султанов, Қ.Жәримбетов, А.Пирназаров, Б.Генжемуратовлардың, педагогикалық көзқараслары Ө.Әлеўовтың, халық тарийхы менен байланысы С. Камалов, М. Тилеўмуратов, философиялық көзқараслары Ж. Базарбаев, С. Садыковлардың мийнетлеринде изертленген. Әжинияз Қосыбай улының әдебий дәретпелери қарақалпақ жазба әдебияты хэм миллий әдебий тилиниң тарийхында айрықша орынды ийелейди. Қайсы миллий тилди алып қарасақ та, оның тийкарын салыўға, раўажландырыўға себепши болатуғын туғалар сыпатында, сол әдебий тилдиң қәлиплесиў, раўажланыў тарийхында өз шығармалары арқалы үлкен хызмет атқарған сөз шеберлери тилге алынады. Мәселен, өзбек әдебий тили тарийхында Наўайының, түркмен әдебий тилине байланыслы Мақтымқулының, қазақ әдебий тили тарийхында Абайдың атлары аталады. Ал, қарақалпақ жазба әдебий тилиниң қәлиплесиўинде, әлбетте, Әжинияздың орнын айрықша атап өтиўге болады.

Қарақалпақ әдебий тилиниң раўажланыўы өзине тән өзгешеликлерге ийе болып, жазба әдебий тилдиң қәлиплесиўинде тийкарғы еки дәрек көзге тасланады. Бириншиси, қарақалпақ халқының қазақ хэм ноғай халықлары менен бирликте Алтын Орда дәўиринде урыўлық, қәўимлик бирлеспелерден халық болып қәлиплесиў дәўирине сәйкес келеди. Илимпазлардың анықлаўына қарағанда XIV әсирдиң ақыры XV әсирдиң басларында дәслеп қазақ халқы өзиниң ханлығын тиклеп ноғайлы ордасынан ажыралып шығады. Ноғайлы ордасында қарақалпақ халқы да халық болып қәлиплесип 1391-жылы әмир Едигениң басшылығында ханлығын тиклейди. Академик С.Камаловтың көрсетиўинше, қарақалпақ халқының мәмлекетшилиги тарийхы усы дәўирден басланады. Ноғайлы дәўиринде бурын урыўлық-қәўимлик бирлеспелерге ажыралған түрде жасап келген қарақалпақлар халық болып қәлиплеседи. Бул дәўирде қарақалпақ халқының бай аўызеки әдебияты – дәстанлар, халық қосықлары, ертекерлер, нақыл-мақаллар, жумбақлар пайда болды. Бул аўызеки фольклорлық дәретпелердиң тили халқымыздың аўызеки сөйлеў тилине салыстырғанда көркемлик дәрежеси жоқары, тили ысылған, пикирди көркемлеп баянлаўдың усыллары жетилискенлиги менен ажыралып турады. Солай етип, аўызеки халық дәретпелериниң тили әдебий тилдиң нормаласыўының дәслепки көринислери болды. Қарақалпақ халқының талантлы жыраў-шайырлары – Асан қайғы, Соппаслы Сыпыра жыраў, Доспамбет, Шалкийиз, Мүйтен жыраўлар, Жийреншениң шешенлик сөзлери әдебий тилдиң усындай аўызеки түринде дәретилди хэм кең халық арасына тарқалды. Бундай усыл менен көркем шығарма дәретиў қарақалпақ халқында XIX әсирге шекем даўам етти. Жийен жыраўдың XVIII әсирде дәретилген «Посқан ел» поэмасы хэм басқа да терме толғаўлары әдебий тилдиң аўызеки түринде дәретилген шығармалар есапланады.

Хорезм ойпатына келип толық орналасыўы халқымыздың мәдений дәрежесиниң жоқарылаўына тәсир жасады. Академик С. Камаловтың көрсетиўине қарағанда, XIX әсирдиң басында Қарақалпақстанда санаўлы мешит-медреселер болған болса, XIX әсирдиң ақырында олардың саны сегиз жүзден асты [1.170]. Халқымыздың отырықшы турмысқа бейимлесиўи, мәдений дәрежесиниң жоқарылаўына усы мешит-медреселерде илим-билим бериўдиң нәтийжесинде әмелге асырылды. Бул мешит-медреселерде ислам динине байланыслы Қуран, ҳәдислер хэм басқа да диний китаптар менен бирге шығыстың уллы ойшыллары – Наўайы, Физулий, Бедил, Фадриддин Аттардың мийнетлери оқытылды. XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары Құнхожа аўыллық медреседе оқыған болса, Бердақ Қарақум ийшан медресесинде билим алды. Ал, Әжинияз Қосыбай улы дәслеп Елмурат ахун мешитинде, соңынан Хийўа қаласында Орта Азиядағы ең белгили болған Шерғазы хан хэм Қутлымурат инақ медреселеринде терең билим алып, өз заманында қарақалпақлар арасында жетик билимдан адам болды. Академик В.В.Виноградовтың хәр бир халықтың жазба әдебий тилиниң пайда болыўы хэм раўажланыў басқышларын үйрениў мәселесин сол халықтың билим бериў мәкемелериниң қәлиплесиўи хэм раўажланыўы менен байланыслы изертлеўдиң зәрүрлиги туўралы пикирлери ҳақыйқатлыққа туўра келеди. Себеби, қарақалпақ халқының жәмийетлик турмысында да дәслепки билим, илим орайлары болған бул мешит-

медреселердің әхмийеті үлкен болды. Әжинияздың дүниетанымының, поэтикалық дәстүрлерінің қәлиплесіуінде, әлбетте, ол жасаған дәуірдің тарихый шараяттарының, дөретиушілік еткен мәдениет хәм әдебий орталықтың әхмийеті айрықша. Ол оқыған Хийұа медресесінде теологиялық (диний) пәнлер қатарында белгили дәрежеде дүниялық пәнлер, сондай-ақ, сөз өнері, яғный шеърият сабағы, мысалы, Саадий, Наұайы, Физулийдің шығармалары үйренілген. Әжинияз хийұалы шайырлар Мунис Хорезмийди, Агахийди, Камил Хорезмийди хәм басқаларды жақсы билген, олардың айырымлары менен дөретиушілік байланыста болған [2.110]. Солай етип, Әжинияз Хийұа қаласында бай әдебий орталыққа дуұшакер болады. Бул жерде ол, бириншиден, араб-парсы тиллеріндегі көркем әдебиет шығармалары менен кеңнен танысты, екиншиден, Шығыстың уллы шайырлары Физулий, Наұайы, Мақтымқулы усаған уллы шайырлардың дөретиушілік дәстүрлерін жетик өзлестиреди, үшіншиден, өзине заманлас шайырлар менен тиккелей байланыстар жасайды. Ол Шығыс әдебияты классиклерінің шығармаларын өзи үйренип ғана қоймастан, оларды қарақалпақ тилине аударды хәм халық арасына кеңнен таратады [3.45]. Солай етип, қарақалпақ жазба әдебий тилинің тарихында бул дәуірде тийкаргы еки бағдар пайда болды. Биринши бағдар – қарақалпақ халқында бурыннан қәлиплескен улыұма халықлық сөйлеу тилине тийкарланып көркем шығарма дөретиудің дәстүрі, екинши бағдар – бир неше әсирлерден берли түркий халықларының мәдени өмирінде үлкен орын ийелейтуғын Орта Азиялық түркий әдебий тилинің үлгисіндегі көркем шығарма дөретиу дәстүрі болды. Қарақалпақ жазба әдебияты хәм әдебий тилинің қәлиплесіуі түркий жазба әдебияты менен тығыз байланыссы. Орта Азиялық түркий әдебий тили бул аймақта жасайтуғын түркий халықларының барлығы ушын ортақ болды. Бул жазба әдебий тилде түркий халықларының көп әсирлік сөз мәдениеті жәмленди. Хәр бир түркий халықта бул тилдің жергиликли вариантлары қәлиплесип, онда сол тилде сөйлеуши халықтың сөйлеу тили бирликлери айланысқа қосылды. XIX әсирдің екинши ярымында Орта Азиялық түркий әдебий тилинің қарақалпақша варианты қәлиплескенін юридикалық хужжетлер менен қарақалпақ классик шайырларының қолжазба нускалары, халық дәстанларының қолжазба көширмелери дәлиллейди. Орта Азиялық түркий әдебий тили араб графикасында жазылған эпикалық шығармалар «Алпамыс», «Едиге» тилине аз тәсир еткен болса, Әжинияз шығармалары хәм рәсмий хужжетлердің тилине күшли тәсир жасағанын көреміз [4.29]. Бердақ Ғарғабай улы қарақалпақ халқының ауызеки сөйлеу тилине тийкарлана отырып, әдебий дөретиушіліктің қарақалпақ халқында қәлиплескен ауызеки түрінде көплеген шығармалар дөреткен, дуұтарға салып айтып бақсышылық пенен де шуғылланған. Шайыр өзинің хәр бир сөзинің халық ушын түсиникли болыуына хәрекет еткен, «Өзим амий, тилим түркий, Жоқты араб-парсым мениң», – деп жазған. Солай болса да, Бердақтың «Жақсырақ», «Халық ушын», «Ақыбет», «Пана бер», «Шежире» хәм «Хорезм» поэмаларында Орта Азиялық түркий әдебий тилинің тәсири айқын көзге тасланады. Ал, Әжинияз өзинің дөретиушілігінде шығыс классиклерінің көркем шығарма дөретиу шеберлігін терең өзлестиргені менен ажыралып турады. Улыұма халықлық тил тийкарында қарақалпақ миллий әдебий тилинің қәлиплесіуінде сол дәстүрлерден әдебий тил талаптарына сәйкес пайдаланыу арқалы қарақалпақ әдебий тилинің улыұма халықлық нормаларының турақласыуында қарақалпақ әдебияты классиклерінің ишинде Әжинияз шайырдың орны гиреули болды. Ол қарақалпақ әдебиятына түркий тиллес халықтар ушын ортақ болған жазба әдебий тил дәстүрлерін алып кирди.

Әжинияз өз заманының жетик сөз шебери болып, сол дәуірдегі қарақалпақ тилинің оғада бай лексикалық, семантикалық-стильлик мүмкиншиликлерін терең өзлестирген хәм олардан шеберлік пенен өз орнында пайдалана билген. Әжинияз шайырдың әдебий дөретпелерінің поэтикалық тилине баклау жүритиуде оның халықлық тил байлықтарынан пукта пайдаланғанлығы, халықлық тил оның дөретпелерінің тийкаргы куралы сыпатында хызмет атқарғанлығы, хәр қандай образлылық, тәсир етиушілік сол тил байлықтарының шебер қолланылыуында екенлиги айқын көринеди. Әжинияз – сөз таңлау хәм мәнилик жақтан сөзлерди байытып қолланыуда, оны көркем сүүретлеу куралына айландыра билиуде өз шеберлігін көрсеткен әжайып көркем сөз устасы. Шайыр шығармаларының тили – қарақалпақ тилинің сөзлик курамына тийкарланған образлы, көркем тил. Онда улыұма қарақалпақ әдебий тилиндегі түрли лексикалық қатламларға тән бирликлер кең пайдаланылған. Оның шығармаларының тили қарақалпақ жазба әдебий тилинің пайда болыу хәм қәлиплесіу өзгешеликлерін, басқышларын үйрениуде үлкен дерек сыпатында хызмет етеди.

Әжинияз шығыстың классик поэзиясын ең жетик билген, оның әсирлер бойы қәлиплескен узақ дәстүрлерін хәм тәжирийбелерін терең өзлестирген шайыр сыпатында қарақалпақ классик поэзиясын жанр хәм форма жағынан да, көркемлик тәрептен де хәр тәрептеме байытты, оның жазба әдебиятын кеңнен тереңлестирди. Оның қосықтарында пикирди көркемлеп баянлау жоқары дәрежеге көтерілди. Тилдің көркемлеу куралларынан шебер пайдаланыуы, тилге руұхый-эстетикалық кубылыс сыпатында қатнас жасауы, сөзлерди шеберлік пенен пайдаланыуы жағынан Әжинияз дөретиушілігі айрықша орын ийелейди. Ол өз дөретиушілігінде Шығыс классиклерінің поэзиясының көрнекли ўәкиллери – Наұайы, Физулий, Мақтымқулы хәм түркий халықтары арасына қолжазба түрде тарқалған қыссаларды терең үйренген, оларды раўажландырған, байытқан. Бул туұралы проф. Д.Насыров «Бердақ хәм Әжинияз шығармаларында китабий тилге тән болған сөзлер ушырасқаны менен, тийкарынан, олардың шығармаларының тилин улыұма халықлық қарақалпақ сөйлеу тилинің шеберлік пенен қайта исленген түрі» – деп жазады хәм бул шайырлардың қарақалпақ жазба әдебий тилине қосқан үлесін жоқары бақалайды [5.233]. Солай етип, Әжинияз өз заманындағы түркий халықтар мәдениетіне, әдебиятына ортақлығын биринши болып дәлиллеген белгили дәрежеде ағартыушы, оятыушы, қарақалпақ әдебияты ушын ренесанслық-оятыушылық руұхындағы мийрасларын дөреткен шайыр сыпатында дүньяға келди [6.159]. Белгили илимпаз, ағартыушы Н.Дәўқараев «Әжинияз өз заманының билимли адамы болған, ол парсыша тиллерди билген. Шығыс әдебияты менен

жақыннан таныс болған. Әжинияз қарақалпақ халқында аты кең таралған шайырлардың бири болды» – деп шайырға жоқары баға береді. Әжинияз жоқары поэтикалық стильде шығармалар дөреткен, шайыр И. Юсуповтың сөзі менен айтқанда, «қарақалпақ классик поэзиясының сүүретлеу мүмкіншилигін кеңейтуде наятый әхмийетли үлес қосқан, күншығыс поэзиясының уллы дәстүрлерін хәм тәжірийбелерін өзиниң жүйрик қәлеминин ушында қарақалпақ поэзиясына синдирген шайыр болды» [7.14].

Хақыйқатында да, Әжинияз дөретпелериниң мазмуну, ол мазмунды бериу формалары, әсиресе, тилиниң өзгешеликлери менен ажыралып турады. Әжинияз – қарақалпақ әдебий тилин хәр тәрепке байытқан, тилди көркемлик жақтан жоқары дәрежеге, жаңа басқышларға алып шыққан хәм рауажландырған қарақалпақ әдебиятының көрнекли шайыры. Бул хаққында акад. Х.Хамидов былай жазады: «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының ишинде өзиниң дөретпелери хәм тили бойынша айрықша көзге түсетуғын шайыр – Әжинияз Қосыбай улы. Оның шығармаларында, тилинде шығыстың тәсири көбірек сезиледи. ... Ол жергиликли ана тилин жақсы билиуи менен бирге сол заманның еликлейтуғын үлгиси болған Шығыс мәдениатын, тиллерин хәм Орта Азиялық жазба әдебий түркий тилин жақсы билген хәм оны өз ана тили қарақалпақ тили менен байланыстыра алған. Әжинияздың тағы да өзгешелигиниң бири – оның творчествосының жазба әдебий тилге қатнастылығы. Оның усы традицияға тиккелей қатнасын соңғы жыллары табылған шығармаларының қолжазба нұсқалары толық айкынлайды»[8.247]. Сондай-ақ, филология илимлериниң докторы Н.Дәуқараев: «Әжинияз XIX әсирдің басқа шайырларындай жай сауатлы адам емес. Ол араб, парсы тилин, өзбекше ески әдебий тилди жақсы билген»[9.83], – деп жазады. Әжинияз XVIII-XIX әсирлерде Хорезмде көп белгилі болған қысса кітаптардың тиллик нормаларына күшлі итибар берген, олардың көркемлик, әсиресе, тил мүмкіншиликлерін көбірек қолланған [10.50]. Илимпаз А.Пахратдинов шайырдың көркемлик дүньясы хаққында айта келип: «Әжинияз XIX әсирдеги қарақалпақтарда шайырлардың шайыры араб, парсы, түркий халықтары мәдениатындағы Орайлық Азиядағы поэзияда жети жұлдыз деп аталған Рудакий, Фердаусий, Саадий, Низамий, Жәмий, Физулийлердің шайырлық мектебинен нәр алған, хәзирги дәуірдеги әдебиеттағы қарақалпақ халқының Мақтұмқұлысы деген атақ-абыройға, хұрметке ийе болған шайыр. Сонлықтан да, оны өз дәуірінде хәмме шайырлар «устаз шайыр» деп мойынлады. Әжинияз өзиниң заманлас шайырлары болған Күнхожаны, Бердақты, Өтешти, Сарыбай, Гүлмурат хәм басқа шайырларды араб, парсы түркий халықтар мәдениаты хәм әдебий мийраслары менен таныстырған шайыр болды» – деп шайырға баға береді [11.4-7]. Ал Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры И.Юсупов:

Айт, сен, Әжинияздың қосықтарынан!
Жыласын яр ышқы бауырын кескенлер,
Еңиресин елинен айра түскенлер,
Айт, сен, Әжинияздың қосықтарынан!

Жұлдызларды жерге үңилтпек болсаң,
Жаман шайырларды түңилтпек болсаң,
Егер мен өлгенде тирилтпек болсаң,
Айт, сен, Әжинияздың қосықтарынан! – деп уллы талант ийесине деген

терең хұрметин билдиреди. Шайырдың таңдамалы шығармалары 1949, 1960, 1961, 1965, 1975, 1988, 1994, 2014, 2016 – жыллары басылып шықты. Әжинияздың дөретпелери тууысқан түркий халықтарында [12] хәм айырым ҒМДА халықтары тиллерінде [13] өз алдына кітап болып басылды.

Терең билим хәм илим, жоқары мәдениет, мәнауият ийеси болған Әжинияз Шығыс поэзиясы дәстүрлерине сүйенген халда, қарақалпақ қосық жанрын философиялық жақтан байытты, шуұмақтарға салтанатлы, әжайып, тилсимли, рәнбөрен түр бағышлады, қарақалпақ жазба әдебиятын жаңа, бурын көрилмеген басқышқа көтерген қәбилетли талант ийеси. Оның шығармалары тутасы менен XIX әсир қарақалпақ поэзиясының гүлтажы есапланады. Шайыр қосықтарының қай-қайсысы да терең лиризм менен қандырылған, адамның ишки туйғы-сезимлерін толқынландырып жиберетуғын күдиретке ийе болып, олардан хәр бир оқыушы руұхый мәдет алады, илхамланады.

Солай етип, Әжинияз шығармаларының тили XIX әсирдеги қарақалпақ миллий әдебий тилиниң рауажлануы бағдарларын толық сәулелендирип, қарақалпақ жазба әдебий тилиниң қәлиплесуінде тийкары орынды ийелейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Камалов С., Кошанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. – Нөкис, 1993. – Б. 170.
2. Жәрімбетов Қ. Әжинияз поэзиясының көркем-эстетикалық дәрежелери // Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Хабаршысы. – Нөкис, 2015. – № 2. – Б.110
3. Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б. 45.
4. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент: Фан, 2006. – Б.29.
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – С.233.
6. Хамидов Х. Шығыс тиллеріндеги жазба дереклер хәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. – Б. 159.
7. Юсупов И. Дала орфейи. Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. – Б. 14.
8. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – Б. 247.
9. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. – Нөкис, 1979. – Б. 83.
10. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетleri хәм рауажлануы тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004. – Б. 50.
11. Пахратдинов А. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2014. – Б. 4-7.
12. Ажиниёз Қўсибой ули. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1962; Гўнхожа, Ажиниёз, Бердақ. Гошглар. Гарагалпақчадан тержиме элен Ахмет Маммедов. – Ашгабат: Магараф, 1993
13. Ажинияз. Избранные стихотворения на русском языке. Перевод Г. Ярославцева, С.Северцева, В.Тихомерова, Г. Юнакова, Е. Емельянова. – Нукус: Каракалпакстан, 1994.
14. Әжинияз. Мәңги мийраслар. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: Илим, 2014. – Б.7.

Резюме: Мақалада қарақалпақ жазба әдебиі тилинің қәлиплесіуі хәм раўажланыўында Әжинияз Қосыбай улының (1824-1878) айрықша орны сөз етилген.

Таяныш сөз: Орта Азиялық түркий әдебиі тили, лингвопозитика, поэтика, стиль.

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ХӘМ КОНЦЕПТУАЛ МАЙДАНЫ

Нуруллаев Х.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тил билиминдеги «майдан» түсиниги «тил хәдийселерин интуитив қатнас сыпатында сәўлелендириўдин системалы-функционал әдисси ретинде пайда болды, ол тил бирликлериниң топарларын талқылыўда ажыралмас болып, түрли басқышларда системалы ямаса әпиўайы топар сыпатында үйренеди». Хәзирги заманағөй тил билиминиң тараўларында бул майдан методы, изертлеўдин мақсетлеринен келип шығып, лексикалық майдан, концептуал майдан, лексикалық-семантикалық майдан, функционал-семантикалық майдан, синтактикалық майдан хәм басқада түрлерде изертлениўи мүмкин [1, 11]. Семантикалық майдан көбинесе тил бирликлериниң ономасиологиялық хәм семантикалық тәрептен бирлесиўин аңлатады. Семантикалық майдан курамына, әдетте, сөз шақапларының түрли бөлимлеринен сөзлерди өз ишине бирлестиреди. Соның менен бирге, сол майдан курамындағы сөзлер улыўмалық бир сыпат тийкарында (интеграл сема) бир сөз шақабы негизинде жәмленген болыўы тийис, бул семантикалық майданның биринши қәсийети есапланады. Әлбетте, екинши қәсийети бириншиси менен тығыз байланыста болып, Бирак, бул группа сөзлердиң барлық ағзалары улыўма өзгешеликке ыелеўи керек, бул интеграл сема деп аталады. Бул семантик майдандың екинши белгиси биринши белги менен ажыралмайтуғын жуплықта көрип шығылады. Бунда, тил ийелериниң санасындағы хақыйкатлық негизинде геўделендирилетуғын концептуалласқан элементлер талқыға тартылады [2, 211].

Семантикалық майдан объектив лингвистикалық структура болып, оның хақыйкатлық яд процесслери хәрекеті менен тастыйықланады. Адам әдетте умытылған сөзди еслеўде, оның атыны менен байланғыслы структуралық бөлегин курайтуғын объект өзгешеликлерин ойда сәўлелендиреди ямаса синонимиялық және де антонимиялық қатарға мүрәжәт етеди. Семантикалық майданның лингвистикалық тәбияты тилдиң системалы-структуралық қәлиплесіуиндеги өзгешеликleri менен белгиленеди.

Лексиканың хәр бир бирлиги текғана система ишиндеги басқа бирликлер менен структуралық байланысларын белгилейтуғын әхмийетинен тысқары, системаның сыртқы орталығы менен де байланысы арқалы характерленеди. Яғный, семантикалық майдан тилдиң структуралық киши системасы ретинде оның бирликлериниң қосымша мәнислер комплекси хәм бир майданна басқасына салыстырғанда орнын белгилейтуғын мәнилер иерархиясы себепли пайда болады. Хәр қандай тилдиң сөзлик курамы структуралық пүтинликни сәўлелендиреди, бунда хәр бир сөз өзиниң семантикалық дүзилиси хәм басқа сөзлер менен байланысына көре өз алдына орынына ийелиги менен ажыралады. Семантикалық майдан тилдиң лингвистикалық хәм концептуал өзгешеликleri тийкарында қәлиплестириледи. Семантикалық майданның тийкаргы мақсети, биринши нәўбетте, олардың структуралық бөлимлериниң концептуал мазмұны менен сол бирликлердиң белгилі бир тараў тийкарында туўры лингвистикалық сәўлелендириўи болып табылады. Тилдиң лексикалық курамын майдан методы жәрдемінде сыпатлаў арқалы индивидуал мәнилер тилдиң лексикалық курамының тийкаргы түсиниклер комплексине улыўмаластырылыўына жәрдем береді [3, 166-170].

Семантикалық бирликлер арқалы геўделениўши «Жүрек» лексикалық-семантикалық майдан ушын сөзликлерди таңлаў хәм талқылаў барысында биз 4 лексикалық-семантикалық топарды анықладық. Бунда, лексикалық-семантикалық топар (ЛСТ) дегенде биз категориялық-генерикалық сема (архисеманың) улыўмалығы хәм гәп бөлеклериниң бир белги арқалы улыўмалығы менен бирлескен сөзлер топарын түсинемиз. Лексикалық-семантикалық майдан жаратыў ушын Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги хәм англис тилиндеги Macmillan Dictionary, English Oxford Living Dictionariesлар таңлап алынды. Биринши нәўбетте бул изертлеўди семантикалық бирликлердиң фразеологизмлер курамындағы улыўма санын анықлаўдан басладық (Қараң: Кесте 1.3.1):

1.3.1-кесте. Қарақалпақ хәм англис тиллериндеги семантикалық компонентлердиң фразеологизмлер курамындағы жийилиги

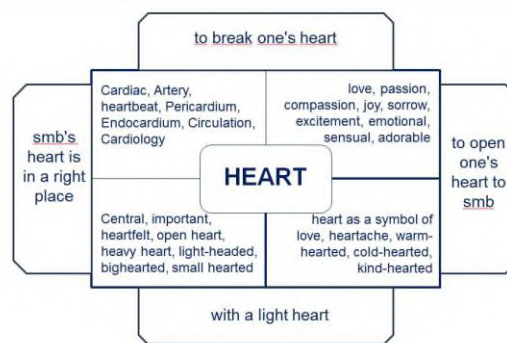
№	Қарақалпақ тили		Англис тили	
	соматик компонент	саны	соматик компонент	Саны
1	жүрек	110	heart	81
2	көз	300	eye	60
3	бас	219	head	49
4	қол	147	hand	40
5	аўыз	195	mouth	15
6	аяқ	78	foot/leg	30
7	тил	81	tongue	25
8	қулақ	58	ear	21

9	мурын	22	nose	16
Жәми	1210		337	

Биз үйреніп атырған материалда тоғыз соматикалық компонентли ФБ жийилиги анықланды: «жүрек», «қол», «бас», «аяқ», «көз», «қулақ», «мурын», «тил», «ауыз». Бул тиллерде үйренілген соматим фразеологизмлердің улыўма саны 1547 қурайды. Олардан 1210-си карақалпақ хәм 337-си инглис ФБ. Фразеологиялық бирликлерде хәр қыйлы соматикалық структуралық бөлімлерден пайдаланыў рети бирдей емес, буны кестеден көриў мүмкин. Деген менен, биз жийилиги жоқары болған «жүрек» компонентине тоқталамыз.

Инглис тилинде изертленип атырған майданға тийисли 154 лексикалық бирлик, ал карақалпақ тилинде 161 бирлик таңлап алынды хәм олар төмендеги лексикалық-семантикалық топарларға бөлінди: анатомия, сезим, метафорикалық мазмун хәм символикалық уқсатыў. Сөзлерди топарларға бөлиўде жүректің искерилиги хәм тийкарғы сыпатларына тийкарланылды. Хәр бир топарда сөзликте бөлінген сөз шақапларына көре бөлінди: келбетликлер, атлықлар, рәуишлер, фейиллер, фразеологиялық бирликлер яки идиомалар. «Heart» лексикалық-семантикалық майдан менен сүүретте танысыў мүмкин (Каран: Сүүрет 1.3.1):

1.3.1-сүүрет. «Heart» соматизминің лексикалық-семантикалық майданы



Хәзирги ўақытта фразеологиялық бирликлерди классификациялаўдың хәр қыйлы түрлери ислеп шығылған. Ең кең тарқалған классификациялар семантикалық бирлик хәм лексикалық курамы, келип шығыўы, тематикалық топарлары, лексикалық-грамматикалық түрлери хәм стилистикалық қәсийетлери бойынша исленген. Мақаламызда СФБдің лексикалық-семантикалық майданларын үйреніп бойынша классификациясын көрип шығамыз [4, 144].

1.3.2-сүүрет. «Жүрек» соматизминің лексикалық-семантикалық майданы



«Жүрек» лексикалық-семантикалық майдан курамындағы фразеологиялық бирликлердің талқысы негизинде төмендегисе көринис пайда болады: *Айныў, узилиў, қысылыў, сазыў, соғыў, жалғаў, алқымға тақалыў, езилиў, урыў, тас, кири жоқ, кара, от, түк, таза, қан қылыў, бос, музлаў, алып ушыў, езиў, суўлаў, жарылыў, гүлгула салыў, от болып жаныў, тилиў, қыл сыймай, кең, жутыў, кайтпа, арыслан, қоян*.

Қолланыў жийилиги бойынша дәслепки бес позицияны ийелеген соматизмлер карақалпақ хәм инглис тиллеринде тең бөлистириледи хәм барлық тараўлардың СФБ-дің ярымынан көбисин өз ишине алады. Буларға карақалпақ хәм инглис тиллеринде «жүрек», «көз», «бас», «қол», «ауыз» болып табылады.

«Қол» СФБ жийи ушырасады. Бул сөз түрли мәнислерде ислетиледи. Олардың ең көп ушырайтуғынлары – ойлардың практикалық тәрептен қолланылыўын сәуленендирген сөйлесиў, шеберлик, искерлик, алмасыў болып табылады. Әсиресе, бул соматизмди өз ишине алған көплеген фразеологиялық бирликлер болып, олар «биреўден бир зат табыў хәм алыў» мәнисине ийе, талқыға усынылып атырған фразеологиялық бирликлердің бул параграфта хәм денотатив хәм коннотатив мәнилери берилген (фразеологиялық бирликлердің сөзбе-сөз аудармасы берилмекте) мәселен: **ққ.**: *қолы алтын* - алтын қол, шебер, қолы гүл, зергер, ебетейли; *қолы бос* - қол бос, жұмыс хәм уўайымлардан азат; **инг.**: *a man of his hands* - өз қолы бар адам, қолында өнери бар уста, қолы алтын. «Қол» компонентине ийе фразеологиялық бирликлер жұмысы қызып тұрған дамды тәриплеў ушын хызмет етеди: мәселен, инглис тилинде *a light hand* - жеңіл қол, епшиллик, усталық.

Бул топарда негатив мәниге ийе фразеологиялық бирликлер де бар: **кк.:** *қолы таза емес* - қол таза емес, қолы таза емес, урлыққа бейим; *қолы суқ* - қолы (оның) суқ; 1) урлыққа бейим, 2) ашкөз; **инг.:** *high hand* - жоқары қол, менменлик, көзін ет басқан, тәкаббирлик. Бул соматизмге ийе фразеологиялық бирликлерде «жәрдем» мәнісін аңлатылады: **кк.:** *қол созыу / қол жабыу / қол қабыс* - қол беріу, жәрдем беріу, қоллап-қуғатлау; **инг.:** *lend smb a hand* - беріуге қолын беріп туруу, биреуге жәрдем беріу, жәрдем қолын созыу.

«Көз» компонентли фразеологиялық бирликлер инсанның эмоциялары хәм сезимлерін аңлатады. Мысалы: **кк.:** *көзі байланыу* - көзі байланады, хәдден тыс таң қалыу, өзін жойтыу, аўырыу, қәўетер жағдайына келиу, көзлери маңлайына шығып кетиу; *көзі қапасынан шығыу* - хайран қалыу, қорқыу, тәшўишке түсиу; **инг.:** *open one's eyes* - көзлерін ашыу, көзлерін үлкен ашыу (таң қалғанынан), *evil eye* - жаман көз, көзі нәкас, *көзімнің нуры* аңлатпасы - көзімнің нуры, интизарлық пенен күтилген әзиз, мүләйим, ардақлы адамды аңлатады. Визуал қабыл етиу арқалы сезимлерди ашып беретугын фразеологизмлер: **кк.:** *көзден таса қалдырмау* - көзлерін алмау, биреуден көзлерін алмау, көзлерін тайдырмау, қатты бақлау, аңлыу; **инг.:** *fasten one's eyes on* - көзлерін бириктириу, тигилип қарау.

Көриу қәбилетін жойтыу ямаса өлимди билдириуши «көз» компонентли фразеологиялық бирликлер бар екенлигин атап өтиу керек: **кк.:** *көзінің нуры кетиу* - Көзлердің нуры кетти, хәлсиз болыу, күш жойтыу, өлимге жакын болыу; *көзге қум қуйылыу* - Көзлерін қум менен толтырыу, өлиу, қайтыс болыу; **инг.:** *have got a film over one's (the) eyes* - көзлери алдында қатлам пайда болыу, ажыратыу қыйын, көриу анық емес; *if you had half an eye* - көзлериңиздің ярымы болғанда еди, егер сен көре алғанда едің!

Қарақалпақ хәм инглиз тиллерінде *бас/head* соматизмінің тийкарғы коннотатив мәнилері: ақыл хәм ойшыл ис жүритиу қәбилети. Ақыл-ойдың болыуы ямаса болмауы, ең алды менен, интеллектуал хызмет органы сыпатында бас пенен ямаса мий менен байланысly. Еки тилдеги ең кең топарды адамның ақыл-ой қәбилетлерін сыпатлауғын ФБ қурайды, **кк.:** *басы бар* - ақылы бар, саналы, ақыллы, тапқыр, ой-өрисі кең; **инг.:** *to have got a good head on one's shoulders* - желкесінде жақсы басы бар, ийинлерінде жақсы басқа ийе болыу, басында ақылы болыуы, ақыллы болыу, тапқыр болыу; **кк.:** *басы ислейди* - басы истейди, жақсы ойланады, басы жақсы шағады; **инг.:** *have (got) one's head screwed on right (the right way)* - басы оңға буранда етип орнатылған, оң тәрепке буралып бириктирилген басқа ийе болыу, тапқыр, ақыл менен ис жүритетугын адам; Есте сақлау менен байланысly процесслер фразеологизмлер: **кк.:** *басы жоқ* - бассыз, ойына келтире алмайтуғын, басы себеттей тесик; **инг.:** *have a head like a sieve* - басы себетке уксаған, ядлау қәбилети төмен, шаймий. Инсанның ақыл қәбилети усы салыстырылатугын тиллерде «саналы(ақыллы)/ақымақ» категориялары менен баҳаланады. Салыстырылып атырған тиллерде «орташа ақыл-ой (интеллектуал) қәбилетлери» мәнісін билдириуши ФБ табылмады. Қарақалпақ халқының менталитетінде «бас» түсиниги «жүрек» түсиниги менен бекем байланысly. Еки тилде де «жүрек» сезимлик ядта сақлау орайы сыпатында хәрекет етеди хәм қарақалпақ тилинде рационал яд (есте сақлау), ақылға байланысly жағдайлар жүрек пенен байланысly. Инглиз тилинде яд (есте сақлау) жағдайы әдетте *wit* «ақыл», *mind* «сана-сезим» сөзлерін қолланыу арқалы белгиленеди, яғный инсанның интеллектуал жағдайының орайы «бас» болып табылады.

«Жүрек/heart» түсиниги - қайғы менен қуғаныштың себеплерін ашып беретугын жоқары сезим - психикалық сезимлердің белгиси болып есапланады. Сонлықтан жүрек көбинесе мухаббат түсиниги менен, итибар ортасында болыу менен байланысly: **кк.:** *жүрегін аўлау* - жүрегін көтериу, кеўилин көтериу, дыққат аўдарыу, ғамхорлық етиу; **инг.:** *open (pour or uncover) one's heart to smb* - жүрегін биреуге ашыу, төгип таслау, айтып беріу, сезимлерін айтыу яки төгип таслау, кеўилин ашыу. «Қысылған», «аўыр», «қара» жүректің образлары қайғы менен қайғы-хәсиреттің мотивлерін бириктиреді. Терең қайғы, мухаббаттан түңилиу, мухаббаттан қайғырғанлық мәнісін беретугын «сынған (жараланған) жүрек» образында қәлиплескен. Мысалы: **кк.:** *жүректі аўыртыу* - жүректі аўыртыу, биреуге руўхый зыян жеткизиу, биреудің кеўилин аўыртыу, биреуді қапа етиу; **инг.:** *break one's heart* - жүректі сындырыу, биреудің жүрегін аўыртыу.

«Жеңіл жүрек» образы кеўил ашықлық, қуғанышлылық, руўхый айқынлық мотивін аңлатады: **инг.:** *with a light heart* - жеңіл жүрек пенен яки жүрегі жеңіл болып, хеш қандай тәшўишсиз, қайғы-қәўетерсиз, уғайым-қайғысыз. Хәрдайым дерлик «жүрек» сөзинен пайдаланыу инсанның унамлы пазыйлетлери хәққында айтып береді хәм адамның минезине сыпатлама беріу ушын қолланылады (**кк.:** *кеўили ашық* - жүрегі ашық, меҳрибан, мейиримли, ашық, ғамхор, ақ көңил, киши пейил; *жүрегі таза* - жүрегі ашық, жүрегі таза, туўра сөз, ашық минез, кеўили ашық; **инг.:** *smb's heart is in a right place* - биреудің жүрегі дурыс орнында, итибарлы, ғамхор, меҳрибан, басқа адамларға ғамхорлық қылыу; *heart of gold* - жүрегі алтын, алтын, ғамхор, кеңпейил, сахый адам).

Тил/tongue «тил» соматизми қарым қатнасты, хабар беріуді аңлатады - бул оның биринши символикалық (рәмзий) мәнісін аңлатады, мысалы: *тилинен түсирмеу* - тилден түсирмеу, тоқтаўсыз айтыу, сөйлескенди айтыу, биреудің тилинен/аўзынан кетпеу; *тилдің ушында* - тилдің ушында, хеш ядқа түспейди, тилдің ушында, ойыма келмей атыр. Көбинесе фразеологиялық бирликлерде ол артықша сөйлеуде айыплы орган хәққында айтып өтиледі. Бундай жағдайда, ол унамсыз семантикаға ийе (екинши символикалық мәні): **кк.:** *тилин тийгизиу* - тилин тийгизиу, өсек айтыу, ғыбат қылыу, биреуді бир адамның тәрепине тартыу, үгит-нәсият алып барыу, исендириу; *тил жиберіу* - 1) «гәпти биреуге жеткизип барыу, жүдә көп сөйлеу, тилине ерк беріу»; 2) «қосып айтыу, жала жабыу»; **инг.:** *hold one's tongue* - тилин устау, тыныш болыу, үнсиз отырыу, хеш нәрсеге жуўап бермеу, аўзын жабыу, тилин тисинің арасында сақлау; *have a long (loose) tongue* - узын тилге ийе болыу, жүдә көп сөйлейтуғын, хәдден тыс сөйлемшек.

«Ауыз/mouth» жәрдеминде сөз айтылады. Анализ нәтижесінде «сөйлемшек, көп сөйлейтуғын, өсекши» деген улыўма мәниси бар төмендеги фразеологиялық бирликлер анықланды (**ққ.**: ауызы алты қулаш (болыў) - ауызы алты қулаш, сөйлемшек, өсекши, сөйлесіўге бейим; **инг.**: *have a big mouth* - үлкен ауызға ийе болыў, өсекши, лапғөй; артық сөйлеўди қадаған етиў, биреўди сөйлемейге мәжбүрлеў; **ққ.**: *ауызды жабыў* - сөйлеўди қадаған етиў, тоқтатыў, үндемейге мәжбүрлеў; **инг.**: *shut (stop) smb's mouth* - биреўдиң ауызын жабыў (сөйлеўди тоқтатыў), биреўди үндемейге мәжбүрлеў; биреўдин сөйлеўине жол қоймаў, аузына қақпақ болыў).

Бизің түсинигимизде «қулақ/ear» - мағлыўматты еситиў арқалы қабыллайтуғын мүше. Бул соматизмге ийе фразеологиялық бирликлер танып алыў, тыңлаў қәбилетин билдириў ушын қолланылады: **ққ.**: *қулаққа аспаў* - айтылғанларға итибар бермеў, қулақлары арасынан өткізип жиберіў; **инг.**: *go in one ear and out the other* - бир қулақтан кирип, екіншисинен шығады, қулақлары арасынан өткізип жиберіў.

«Аяқ/leg/foot» хәрекет, жеделлик мәнисин аңлатады. Мысалы: **ққ.**: *аяғы жетиў* - бир жерге жетип барыў; **инг.**: *do a hot foot (go on the hot foot)* - ыссы аяқта бир жерден кетиў, кетиў, жоқ болыў, желкесиниң шуқыры көриў. «Мурын/nose» соматизминиң биринши мәниси *жақынлықты* аңлатады. Мәселен, қарақалпақ тилинде *мурнының түбинде (астында)* - дым жақын, қасында, узақ емас, мурны астында, қол жетерли жерде, **инг.**: *before one's nose* - мурны алдында, туўра адамның алдында; *nose to nose* - мурынға мурын тийетуғын жерде, жүзбе-жүз. Ауыспалы мәнилері – бул 1) орынсыз араласыў. Мысалы: **ққ.**: *мурнын тығыў* - мурнын тығыў, қызығыўшаң болыў; өзиники болмаған иске араласыў; **инг.**: *poke one's nose into smth* - бир нәрсеге мурынын салыў, бир нәрсеге мурынын тығыў, жұмысларға араласыў; 2) тәкаббирлик: **инг.**: *look down (turn up) one's nose at smb* - биреўге мурнын көтериў, биреўдиң алдында мурынын көтериў, биреўге (бир нәрсеге) менсинмеслик пенен қараў, мурны аспанда болыў. Жоқарыда талқыланған майдандың өзгешеликлері, яғный оның дүзиліси, элементлері ортасындағы мүнәсибетлердиң бар екенлиги, ядро хәм шегаралардың хәр қандай майдан модели ушын мәжбүрий болып табылады. Усының менен бирге, ол ямаса бул майдан модели тек оған тән болған қосымша өзгешеликлерге ийе болыў мүмкин.

Семантикалық майдан - бул көп қатламлы болып, ол сөздиң полисемантикалық пүткил семантикалық дүзилісин хәм тийисли түсиникти аңлатыўшы сөзлердиң лексикалық-семантикалық вариантларынан ибират жыйнақтан жәмленген болып табылады. Әлбетте, сөз қурамындағы хәр бир лексикалық-семантикалық вариантлар өзгеше мәниге ийе, сол мәниси менен басқалардан ажыралып турады хәм түрли лексикалық топарлар менен кирисиў қәбилетине ийе.

Солай етип, майдан модели тил хәдийселерин белгили бир система яки киши система ретинде қолланыў мүмкинлигин тастыйықлайды. Бул моделге көре, тил хәрекеттеги система болып, ондағы элементлердиң өзгериўи хәм олар арасындағы мүнәсибетлердиң қайта тиклениўи системасы ретинде көринеди. Майдан дүзиліси барысында тил хәдийселери менен тиллик емес хақықатлық ортасындағы диалектикалық байланыслар, бул байланысыў механизми және оның ыызамлықлары ашып бериледи, тил санасына тән өзгешеликлер анықланады, оның миллий қәсийетлері жарытылады. Майдан тил системасындағы лингвистикалық материалларды (мәнилерди) системаластырыў формаларынан бири болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Швайко Я.В. Семантическая модель английских глаголов обучения: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.04 / Я. В. Швайко. – Уфа, 2006. – 11 с.
2. Шахимов Р.И. Семантическое поле слов и его элементы/ И. Р. Шахимов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2015. №4(46) С.211.
3. Борисова А.В. Особенности лексико-семантической корреляции единиц поля ВОДА/WODA в русском и польском языках [Текст] / А. В. Борисова // Вестник Башкирского университета. 2013. №1. С.166–170.
4. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. Проблемы, методы, опыты. Воронеж: ВГУ, 1978. – 144 с.

Инглиз ва қарақалпақ тилларидаги соматик фразеологик бирликларнинг семантик ва концептуал майдонли

Резюме. Мақолада инглиз ва қарақалпақ тилларидаги соматик фразеологик бирликларнинг семантик ва концептуал майдонлари ўрганилиб, жисмоний мурожаатлар уларнинг сўзма-сўз талқинларидан ташқари маъноларни ифодалаш учун қандай ишлатилиши ўрганилган. Иккала тилда ҳам соматик ифодалар кўпинча маданий қадриятлар, ижтимоий меъёрлар, эмоционал ҳолатларни акс эттиради.

Калит сўзлар: маданий қадриятлар, ижтимоий меъёрлар, эмоционал ҳолатлар.

Семантическое и концептуальное поле соматических фразеологизмов в английском и каракалпакском языках

Резюме: В статье рассматриваются семантические и концептуальные поля соматических фразеологизмов в английском и каракалпакском языках, в которых используются телесные ссылки для передачи значений, выходящих за пределы их буквального толкования. В обоих языках соматические выражения часто отражают культурные ценности, социальные нормы и эмоциональные состояния.

Ключевые слова: культурные ценности, социальные нормы, эмоциональные состояния.

Semantic and conceptual field of somatic phraseological units in English and Karakalpak languages

Summary: The article examines the semantic and conceptual fields of somatic phraseological units in English and Karakalpak languages that explore how bodily references are used to convey meanings beyond their literal interpretations. In both languages, somatic expressions often reflect cultural values, social norms, and emotional states.

Key words: cultural values, social norms, emotional states.

ОБРАЗ ВОСТОКА И СПОСОБЫ ЕГО РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В ПОЭЗИИ И.А. БУНИНА

Худайбергенова У. К., Бектурсынова А. М.

Каракалпакский государственный университет

Введение. При изучении вопроса «русская литература и Восток» существует много важных методологических трудностей. Прежде всего, этот вопрос не ограничивается рамками вопросов сравнительного литературоведения, он раскрывает динамическую линию процесса развития мировой литературы и другие аспекты репрезентации русской литературы относительно «мировой». Этот вопрос в основном поднимает проблемы интерактивной основы русской литературы, ее сложной завершенности и уникального понимания единства мира.

Материалы и методы. В качестве материала исследования были использованы стихотворения И.А. Бунина, сквозным образом которых является образ Востока (например, «Путеводные знаки» (1906), «Пастухи» (1906), «Мираж» (1903), «Чёрный камень Каабы» (1903–1905), «Мудрым» (1906), «Зелёный стяг» (1906) и другие). В ходе исследования применены биографический, культурно-исторический, сравнительно-сопоставительный методы.

Результаты. Во многих своих стихотворениях русский поэт напрямую рассказывает об истории, мифологии, религии и философии Азии [1]. Корпус восточных стихотворений Бунина можно условно разделить на тематические группы по нескольким вопросам: во многих стихотворениях Бунин изображает естественную, современную или историческую жизнь восточных стран.

Обсуждение. Использование в своем творчестве мотивов Востока, явные ссылки на Коран и ислам, стали дерзким шагом в творчестве русского поэта. В своих стихотворениях Бунин противопоставляет Восток и Запад, при этом проявляет свои симпатии именно к Востоку. В стихотворениях, Восток представлен как место тайны, загадок и загадочности, где преобладает темный цвет, используемый в прямом и переносном смысле. Этот темный оттенок является символом горя и печали, но также символизирует завесу тайны и неизвестности.

В поэзии Бунина Восток представлен как противоположность Западу, который часто воспринимается как источник зла и бед, окутывающих Восток. Это создает видение Запада как источника всей негативной энергии и основы тусклых оттенков в восточной картине мира. Интересно, что в восточных стихотворениях мы часто встречаем образ реки из драгоценных камней, таких как алмазная или изумрудная. Ассоциация между смертью и водой актуальна для европейской культуры и служит маркером «другого мира».

Строфика стихотворения «Гробница Рахили» Ивана Бунина представляет собой десятистишие. В нем изображается ночь, тишина и покой, который царит на заброшенном кладбище, где похоронена Рахиль, сестра пророка Иеремии.

*И умерла, и схоронил Иаков
Ее в пути... И на гробнице нет
Ни имени, ни надписей, ни знаков.
Ночной порой в ней светит слабый свет,
И купол гроба, выбеленный мелом,*

*Таинственную бледностью одет,
Я приближаюсь в сумраке несмело
И с трепетом целую мел и пыль
На этом камне выпуклом и белом...
Сладчайшее из слов земных! Рахиль!*

Стихотворение наполнено тоской, грустью и тягостью. Особенно чувствуется это в описании ночной атмосферы и местности вокруг могилы. Автор использует образы тьмы, мрака и одиночества, чтобы усилить ощущение утраты и печали. В стихотворении также звучит отголосок библейского мотива, что создает дополнительную глубину произведения и влияет на эмоциональное восприятие читателем.

Образ Рахили, которая была похоронена в этой могиле и стала символом утраты и скорби, придает стихотворению особую трагичность и эмоциональную напряженность.

Итак, стихотворение «Гробница Рахили» Ивана Бунина отличается глубокой эмоциональной насыщенностью, тоской и грустью, пронизывающей каждую строчку произведения, и создает у читателя ощущение печального состояния утраты и потери.

Стихотворение И. Бунина «Гермон» представляет собой описание красоты и величия горы Гермон, которая отображается как символ возвышенности и благородства. Поэт восславляет гору за ее величественные вершины, связывая ее с духовной и космической сущностью.

*Великий Шейх, седой и мощный друг,
Ты видишь все: пустыню Джаулана,
Геннисарет, долины Иордана
И божий дом, ветхозаветный Луз.
Как белый шелк, сияет твой бурнус
Над синевой далекого Ливана,
И сам Христос, смиренный Иисус,
Дышал тобою, радость каравана.*

*В скалистых недрах спит Геннисарет
Под серою стеной Тивериады.
Повсюду жар, палящий блеск и свет
И допотопных кактусов огады —
На пыльную дорогу в Назарет
Один ты веешь сладостью прохлады.*

Строфы стихотворения отличаются умеренной длиной, простой рифмой и яркими образами. Бунин использует язык, богатый метафорами и эпитетами, чтобы передать свои восторженные чувства по поводу этой горы. В стихотворении можно выделить несколько ключевых моментов, таких как описание природной красоты и дикой природы вокруг горы, ее величественных вершин и редкой чистоты воздуха. Автор выражает свою глубокую привязанность к природе и связывает гору Гермон с духовной и космической гармонией.

В целом, стихотворение «Гермон» представляет собой яркое и возвышенное описание горы, выразившее восторженное восхищение автора перед природным величием и красотой.

И. Бунина «Иерихон» - это стихотворение о древнем городе Иерихоне в Палестине, известном своей богатой историей и величественными стенами. В стихотворении автор описывает атмосферу древнего города, его таинственность и пережитые события.

<i>Скользят, текут огни зеленых мух. Над Мертвым морем знойно и туманно От блеска звезд. Песок вдали — как манна, И смутный гул, дрожа, колдует слух. То ропот жаб. Он длится неустанно, Зовет, томит... Но час полночный глух. Внимает им, быть может, только Дух Среди камней в пустыне Иоанна.</i>	<i>Там, между звезд, чернеет острый пик Горы Поста. Чуть теплится лампадка. Внизу истома. Приторно и сладко Мимозы пахнут. Сахарный тростник Горит от мух... И дремлет Лихорадка, Под жабий бред откинув бледный лик.</i>
--	--

Бунин использует яркие образы и метафоры для того, чтобы передать величие, мифическую тайну, историю и богатство Иерихона. Он также привносит атмосферу таинственности и загадочности, которая окружает этот город. Строфы стихотворения несут в себе некую эмоциональную напряженность и увлечение темой. Автор описывает мощь, величие и богатство Иерихона, выражая свои чувства по поводу этого удивительного места.

В стихотворении присутствует чувство уважения перед историей и мифологией города, а также перед его культурным наследием. Автор описывает Иерихон как место, полное загадочности и исторической значимости.

В целом, стихотворение «Иерихон» представляет собой описание таинственной и исторически значимой древности, выражающее восторженное восхищение автора перед культурным наследием этого древнего города.

В стихотворении «Бедуин» И. Бунина рассматривается тема свободы и беспечности. Поэт описывает бедуина, который странствует по пустыне беззаботно и свободно, в полном соответствии с естественным ритмом жизни. Он несет с собой свои сокровища - песню и собственный мир, и не нуждается в материальных богатствах или земных связях.

<i>За Мертвым морем — пепельные грани Чуть видных гор. Полдневный час, обед. Он выкупал кобылу в Иордане И сел курить. Песок как медь нагрет.</i>	<i>За Мертвым морем, в солнечном тумане, Течет мираж. В долине — зной и свет, Воркует дикий голубь. На герани, На олеандах — вешний алый цвет.</i>
--	---

*И он дремотно поет, воспевая
Зной, олеандр, герань и тамарикс.
Сидит как ястреб. Пегая абая
Сползает с плеч... Поэт, разбойник, гикс.
Вон закурил — и рад, что с тонким дымом
Сравнил в стихах вершины за Сиддимом.*

Приведенные образы бедуина и пустыни символизируют свободу от мирских устремлений и связей, и призывают нас к внутреннему спокойствию и беспечности. В стихотворении присутствует тема поиска смысла жизни и отражения о ценности простоты и свободы. Стиль стихотворения И. Бунина «Бедуин» отличается мягкостью, гармонией и лаконичностью. Поэт использовал простые, но выразительные образы, чтобы донести свою мысль до читателя, создавая атмосферу спокойствия и свободы. К стихотворению «Каир» И. Бунина можно подойти с точки зрения исторического, культурного и эмоционального аспектов.

<i>Английские солдаты с цитадели Глядят за Нил, на запад. От Али До пирамид, среди долин, в пыли, Лежит Каир. Он сух и сер в апреле. Бил барабан и плакал муэzzин.</i>	<i>В шафранно-сизой мути, за пустыней, Померк закат. И душен мутно-синий Вечерний воздух. Близится хамсин. Веселыми несметными огнями</i>	<i>Горит Каир. А сфинкс от пирамид Глядит в ночную бездну — на Апит И темь веков. Бог Ра в могиле. В яме.</i>
---	--	--

В стихотворении «Каир» И. Бунина можно наблюдать изображение города восточной культуры, Каира – его архитектуры, жизни улиц, народной культуры и природы. Поэт воссоздает образ города с помощью разнообразных красок, запахов, звуков и движений, создавая общее впечатление о Каире как о живом организме, наполненном разнообразием и живостью.

В стихотворении также прослеживается тема времени истории, что отражается в упоминании древних памятников, стоящих во времени, подчеркивая величие и мудрость города. Эмоционально стихотворение передает восторг и восхищение поэта перед величием и красотой Каира. Это чувство воздушности и света, свободы и невиданных прежде впечатлений. Стихотворение отличается богатством образов, использованием ярких и экзотических слов, которые помогают воссоздать атмосферу восточного города и вызвать у читателя ассоциации с его красотой и загадочностью.

Заключение. Для И.А. Бунина Восток - родина человека и родина таких монотеистических религий, как иудаизм, христианство и ислам. Поэтому большая часть восточной поэзии И.А. Бунина посвящена философским и религиозным вопросам [2]. Как правило, такие стихотворения представляют собой переложение текстов священных книг востоковедов: Библии и Корана – а также выражение философских размышлений автора, понимания религиозного и нравственного опыта востоковедов.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алексеев П. В. Мусульманский восток в русской литературе: проблемы исследования // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – №. 6. – С. 45-49.
2. Ковалева Т. Н. Мир Востока в лирике ИА Бунина 1900-1910-х годов // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. – 2017. – Т. 11. – №. 1. – С. 72-76.
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.culture.ru/literature/poems/author-ivan-bunin>. – Дата обращения: 04.06.2024.

Образ востока и способы его репрезентации в поэзии И.А.Бунина

Аннотация: Данная статья посвящена анализу образа Востока в творчестве первого лауреата Нобелевской премии в русской литературе И.А. Бунина, а также способов его передачи в поэзии писателя. Анализ позволил выявить основные темы, мотивы, образы и идеи творчества поэта, а также определить, что поэтом был создан сложный, многогранный образ Востока в его произведениях.

Ключевые слова: Бунин, Восток, стихотворение, образ, мотив, Азия, репрезентация, поэт.

The image of the east and ways of its representation in the poetry of I.A.Bunin

Abstract: This article is devoted to the analysis of the image of the East in the work of the first Nobel Prize winner in Russian literature I.A. Bunin, as well as the ways of its transmission in the writer's poetry. The analysis made it possible to identify the main themes, motifs, images and ideas of the poet's work, as well as to determine that the poet created a complex, multifaceted image of the East in his works.

Key words: Bunin, East, poem, image, motif, Asia, representation, poet.

ҚОҢЫРАТ РАЙОНЫ ТОПОНИМИЯСЫНЫҢ ХАЛЫҚЛЫҚ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Шамшаддинова С. С.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Топонимиканың этимологиясын, адреслик, образлық хызметін таллау менен шеклениу жеткиликті емес, ал оның дәлелі деректерін, тийкарын табыу үшін әйемгі мифтік санаға, сол ескі дүниетанымды сақлаушы бірден-бір фольклорға сүйеніу дәркар, тәбият қубылыстарының мифтік уғым бойынша тамғаланған өзгешеліктерінің сырын саралай алыу зәрүр.

«Халық ауызеки дәретпелери – жыр, ертеке, аңыз-әпсаналар хәм басқа да поэтикалық үлгілер – өз мазмунларына сәйкес көркем образлар, сүүретлер, шийеленіскен уақыялар барысын баянлау менен бирге, сол фольклорлық үлгілерди дәрететуғын халықтың турмысынан да көп мағлыұмат береді. Сондай дерекли уғымлардың бир тарауы – ел-халықтың, яғный фольклорлық дәретпенің қахарманы хәм дәретиушиси болып табылатуғын халықтың жайлаған, қыслаган, көшип-қонған мәнзиллери, географиялық жағдайын танытатуғын жер-суу атамалары, тағы басқа да сол сыяқлы мағлыұматлар болады» [1, 50].

Қайсы халықтың болса да дүниетанымы, оның этирапындағы қоршаған орталығы, ата кәсиби хәм турмыс салты тиришилигинің арқасында қәлиплесип рауажланып барады. Аймақтың топонимиялық аңызының қәлиплесіуіне үлкемизде бурын-соңлы мекән еткен көшпелі, жартылай көшпелі хәм отырықшы халықтардың турмыс-тиришилигинің, мәдениетінің тәсири үлкен. Инсан баласы әзелден-ақ билмегенди билиуға, өмирдеги тилсим қубылыстардың сырын ашыуға куштар болып келген. Тәбияттың тилсим қубылыстарын өз түсиниклери дәрежесінде қабыллап, оған анықлама беріуға тырысқан. Соның бири қашан, қалай қойылғаны белгисіз, мәніси түсиниксіз жер-суу атамаларына қатнаслы аңыз-әңгімелердің тууылығына себеп болған.

Топонимиялық аңызларда суу объектлери, елатлы мәнзиллер, тау атамалары қолланылады, өйткени ол аңыздың баслы гөзлеген мақсети қандай да бир топонимнің этимологиясын түсиндириуға байланыслы болып келеді. Топонимикалық аңызларға киретуғын топонимлердің қурамы географиялық көзқарастан хәр қыйлы болып, Қарақалпақстанның хәр түрлі аймақларын қамтыйды. Топоним менен топонимикалық аңыздың таралыу шеғарасы бир аймақ көлемінде шеклеулі де, улыұма халықлық болып та келе береді.

Қоңырат районы аймағы әйемнен тарийхый қалаларға бай үлке саналады. Үстирт тегислигиндеги хәр түрлі аңызларға арқау болған тарийхый қалалар менен тарийхый объектлер бүгінгі күнде туристлер үшін қызықлы мәнзилге айланған. *Дәүкескен (Үзир), Пулжай (Теңгешашқан, Жезкемтир), Барсакелмес, Шайтанқала, Ақиолақ* хәм т.б. топонимлерди Қоңырат картасынан табыуға болады.

Барсакелмес – Үстирттиң орайлық бөлиминде жайласқан дуз кәни. Аңызларға көре, Үстиртте жасаған шопанлардың түйселери усы дуз кәніне кирип кетип қайтып келмеген, түйселерін ізлеп шыққан шопанлар да из-түзсіз жоғалған. “Оларды дуз кәни ишиндеги батпақлықлар тартып кеткен, барсаң қайтып келмейсең” деген гәп тарқап, *Барсакелмес* атамасы пайда болған.

Жезкемтир (Пулжай яки Теңгешашқан) – Қоңырат районының Елабад поселкасынан 8 км арқада, Үстирт платосының шығыс тәрәпинде жайласқан археологиялық комплекс [2, 198]. *Жезкемтир, Пулжай* яки *Теңгешашқан* атамалары да бир орынға тийісли. Бул атамалар хаққында мынандай аңыз бар: Ертеде усы жерде кәрұан сарайы болған. “Ноғай жолы” деген кәрұан жолы бойында жайласқан кәрұан сарайда Елмурат хәм Абадан исмли ерлі-зайыплы өмир сүрген. Олар бийперзент болған. Ерлі-зайыплы екеуі кәрұаншы саудагерлерге хызмет етип баслаған. Олар хәр саудагерден алған хызмет хақылары есабынан байып кеткен. Мийрасхоры болмағаннан кейін, Абадан кемпир жез теңгелерди халыққа үлестиріп береді екен. Соннан ол *Жезкемтир*, ал жердің атамасы болса, *Теңгешашқан* аталып кетипти.

Қоңырат районында жерленген кәраматлы әулие-әнбиялардың ислери менен аталатуғын объектлер бар. Олар кийели, муқаддес орынлар болып табылады. Оларға: *Ибраһым шах, Хәким ата, Буұрахан ата, Күнти баба, Пайғамбар қызы* хәм т.б. жатады.

Хәким ата – Қоңырат районындағы мөкан пуқаралар жыйыны. Суфизм ағымының көрнекли ўәкиллериниң бири Ахмед Яссаўийдиң шәкирти Сулайман Бақырғанийдиң өмирине байланыслы аңыз-әңгимелер көп. Сулайман Бақырғаний жас ўақтынан баслап Ахмед Яссаўийге шәкирт болған. Бир күни Хизир Алайхиссалам Яссаўийдиң үйинде қонақ болған. Ол аўқат таярлаў ушын шәкиртлерин отын терип келиўге жумсаған. Отын терип жүргенде, күшли жаўын жаўып барлық шәкиртлердиң терген отынлары ҳөл болып қалған. Ал Сулайман болса, үстинен шекпенин шешип, терген отынларын орап, суў тийгизбей алып келген. Хизир Ильяс баба Сулайманның бул ҳәрекетине қайыл болып: «Хәкимлик (даналық) ис ислепсең, енди сениң исмиң Хәким Сулайман болсын», - деп дуўа оқыған. Соннан баслап Хәким Сулайман атанған.

Өпсаналарға қарағанда, Сулайман Бақырғаний өз дәўириниң билимдан, шайық хәм данышпан адамы болып жетилеседи. Бир күни Ахмед Яссаўий Сулайманды алдына шақырып, өзіндеги барлық билимди өзлестиргенин, ендиги жағында шайықлық, пирлик хызметти баслаўы керек екенлигин айтқан. Ол және бир-еки жыл шәкирт болып жүриў нийетиниң бар екенлигин айтқанда, Ахмед Яссаўий ертеңине азанда есигиниң алдына келип, түйеге минип бас жибин жиберип, түйе қаяққа барып шөксе, сол жерде пирлик хызметти баслаўы зәрүрлигин айтқан. Сулайман уйқыдан турып далаға шықса, есигиниң алдында турған түйени көрген. Сулайман пирден пәтия алып, хошласып түйеге минип, ата журты Түркстаннан Әмиўдәрьяның куяр аяғына бет алып Хорезм ойпатына келген. Қыят (Беруний) қаласының жанынан өтип, арқа тәрәпке Қоңырат районының аймағына барған. Сулайман елсиз, мөкансыз жерде шөккен түйени турғызбақшы болған, түйе турмай бақырған (бозлаған). Соннан баслап сол жер *Бақырған* деп аталды, - делинеди аңызларда. Соған байланыслы Сулайман да *Бақырғаний* деген лақап алғаны айтылады. Сулайман Бақырғаний усы жерге мөкан басып, күн көрген. Оның қоныс басқан жери Қоңырат районы аймағы болған. Сулайман бабамыздың қәбири сол жерде «Хәким ата» қойымшылығында жайласқан. Бул жерлер сол дәўирде Буұраханның қол астына қараған.

Буұрахан ата Қоңырат районынан 12 шақырым арқа-батыста Машанкөлге жакын, дәрьяның ески Қаракөл аңғары бойына жакын Рәўшан каналының бойында жайласқан [3, 117]. Қараханның баласы Хорезмниң арқасындағы сахрайы халыққа хан болып, елди абаданластырып, халықты тойындырыпты. Халық оны ақ буұра минип келгени ушын, *Буұрахан* деп атапты. Боғрахан исми Қараханийлер дәўирине тийисли тарийхый дереклерде аталып өтиледі.

Күнти баба – Қоңырат районынан арқада 240 км қашықлықта, Үстирттиң кубла-шығыс шыңына орналасқан қойымшылық. Қойымшылық XVIII әсирде усы этирапта жасаған қазақтың табын урыўынан шыққан кәраматлы, улама адамның атына қойылған. Күнти баба бойынша аңызларда ол дәрет алатуғын ўақытта қуманы өз-өзинен қайнап туратуғын болған [4]. Күнти бабаның қәбири басына орнатылған таста “қуманына қара суў уйыған” деген тәрип сөзлер жазылған.

Пайғамбар қызы Қоңырат районынан 32 км арқада дәрья жағасында Кубатаў қапталындағы дәрьяның ески салаларының бири Көкдәрья жағасында орналасқан. Кубатаўда XVII-XVIII әсирдиң естелиги Қызқала орналасқан [5, 162]. Пайғамбар қызы хаққындағы аңызларға көре, усы елаттың бир жигити басқа қалаға оқыўға кетип ол жақтан қайтарда сол жердиң пайғамбарынан қарызға ақша алған. Бирақ ол ақшаны ўақтында апарып бере алмаған. Сонлықтан, ақшаның ийеси оны излеп келген. Келген пайғамбар қарыздардан ақшаның орнына қызын сораған. Ол қыз бул сораўға өзи жуўап берген: Мен курдасларым менен сейилге шығаман, солардың ишинен мени алжаспай таба алсаң, мен саған турмысқа шығаман, - деген. Ертеңине қызлар сейилге шыққан. Келген пайғамбар қызлардың ишинен оны таба алмаған. Оннан кейин хәр қызды услап, түр-түсине қарамақшы болған. Қызлар әбден шаршап, жасырыныўға орын таба алмаған. Сол ўақытта жер жарылып, қызлар соған жасырынған. Ашыўланған пайғамбар сол жердеги аўыл адамларын хәм солардың ишинде мешитте оқып атырған қырық баланы да молласы менен бирге қосып өлтирген. Бул мешит елеге шекем *Қырық молланың гүмбези* деп аталады [6, 71]. Әлбетте, бул аңыз. Бизиң ойымызша, бул жердеги орта әсирлерден берли белгили болған *Қызқала* қоныслығы ҳаслында *Оғузқала* атамасынан келип шыққан болыўы мүмкин. XII әсирде Қоңырат аймағында (Үстиртте) оғузлар жасағанлығын инабатқа алсақ, бул дурыслыққа келеди, яғный “оғузлар жасайтуғын қала” мәнисин береді. Я.Гулямов болса, *Укуз* деген түбирдиң *Уз, Ус* формалары түркий тиллерде “суў”, “дәрья” деген мәнисти аңлатқан, деп есаплайды [7, 13].

Қызқала атамасы ислам дининиң ен жайыўы менен, кейин ала *Пайғамбар қыз* атамасын алған болса керек.

Қасарма – Қоңыраттан арқада 250 км қашықлықтағы қойымшылық. Үстирттиң кубла-шығыс қырында усы атамадағы булақ та бар. Аңызларға қарағанда, булақтың көзи қанша пителсе де, қасарысып аға берген. Сонлықтан, жергиликли халық булақты *Қасарма* деп атап кеткен [8].

Жийдели – Қоңыраттан арқада 300 км қашықлықта, “Сайгачий” мәмлекетлик ландшафт (комплекс) буйыртпа қорықханасы аймағында жайласқан булақ хәм қойымшылық. “Алпамыс” дәстанындағы Жийдели-Байсын топониминиң локациясы жөнинде хәр түрли пикирлер бар. Базы илимпазлар Қашқадәрья, Сурхандәрья тәрәпте жайласқан десе, көпшилик илимпазлар Жийдели хәм Байсын жерлерин Арал теңизи этирапынан излейди. Арал теңизиниң жағасында Жийдели көлиниң бар екенлиги 1873-жылы рус изертлеўшиси А.В. Каульбарс дүзген картада көрсетилген [9, 9]. Л.Бергтиң картасында болса, *Жийдели* деген орын Аралдың арқа-батыс жағалаўында бар екенлиги көрсетилген [7, 17].

Сарықамыс – Түркменстан хәм Өзбекстан (Қарақалпақстан, Қоңырат) мәмлекетлери территориясындағы көл. Сарықамыс көли хаққында да хәр түрли аңызлар бар: Қытай қәўиминиң ата-бабалары Түркстанда жасаған

хәм олар тоғыз урыўға бөлінген. Олардан тоғыз урыў Хорезмге қайтқан, ал оныншы урыў Сарай Түркстанда қалған. Түркстанда оны қоңсылары *Сарай сарт* деп атаған. Сарайдың еки улы болған, олардың бириниң исмин өзиниң Хорезмдеги қалып кеткен журтын умытпаў ушын *Сарықамыс* деп қойған [10, 44].

Халық аўзында айтылатуғын аңыз-әспана, рәўиятларды сын көз бенен қарап, оның ҳақыйқат яки жалған екенлигин ириклеп алыў керек. Жер-суў атамаларындағы базыбир халықлық этимология илимий этимологиядан қашықласып, атама мәниси менен уғраспай қалады.

Солай болса да, топонимикалық аңызларда үлкенің бай тарийхы, сол жерди мекән еткен халықлар, олардың турмыс-тиришилиги сәўлеленеди. Бундай дереклердиң хәммеси тарийхый ҳақыйқатлық көзқарасынан анық дәлилге ийе болмағаны менен, белгили бир үлкени мекән еткен халықтың ой-әрманын, кәсиби менен хәрәкетин танытатуғын лингвистикалық-фольклорлық кепил сыпатында сөзлик қорымыздың қурамынан орын алады.

ӘДӘБИЯТЛАР

1. Жұбанова А., Жұбанов Е. Топонимиялық деректердегі аңыз бен ақиқат // Қазақ ономастикасының мәселелері. – Алматы, 1989.
2. Амиров Ш. Новые данные к археологической топографии Пулжая. // История и археология Турана. 2019, №4.
3. Алимбетов А., Утепбергенов Ф. Бограхан естелигиниң жәмийетлик орынлары // “ҚМУ Хабаршысы”, 2017, №4.
4. Изертлеўшиниң дала жазыўлары. 2024-жыл бәхәр.
5. Гулямов Я. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Изд. АНУзССР, 1957.
6. Есбергенов Х. Қоңырат: тарийхый хәм мәдений естеликлери. – Нөкис: «Билим», 1993.
7. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? (Қарақалпақстан топонимикасының тарийхынан) – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
8. Изертлеўшиниң дала жазыўлары. 2024-жыл бәхәр.
9. Хошиязов Ж. Миллий дэстанларымыз – руўхый хәм материаллық мәдениатымыздың ҳасыл үлгилери. – Нөкис: «Илим», 2018.
10. Бердиев Ж. Отражение в легендах и народных преданиях: История каракалпаков XIII-XVII вв. // Дисс. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Нукус, 1996.

Қоңырат районы топонимиясының халықлық этимологиясы

Резюме. Мақолада халқ оғзаки ижоди асосида номлари шаклланған Кўнғирот тумани топонимлари тўғрисида сўз боради. Топонимларнинг маъносини аниқлашда халқ этимологияси воқеликни очиб бера олмаса ҳам, халқнинг орзу-ниятини, турмуш тарзини ўзида акс эттиради. Халқ этимологияси ўтмишда муайян ҳудудда яшаган халқлар, қавмлар ҳаёти ҳақида тушунча ҳосил қилади.

Калит сўзлар: топонимия, халқ этимологияси, этимология, семантика, афсона.

Народная этимология в топонимических легендах кунграда

Резюме. В статье говорится о топонимах Кунградского района, названия которых образовались на основе устного творчества народа. Хотя народная этимология не может раскрыть действительности при выяснении значения топонимов, она отражает чаяния и образ жизни народа. Народная этимология основана на жизни народов и племени, живших на определенной территории в прошлом.

Ключевые слова: топонимия, народная этимология, этимология, семантика, легенда.

Folk etymology in toponymic legends of kungrad

Summary. The article talks about the toponyms of the Kungrad region, the names of which were formed on the basis of the oral creativity of the people. Although folk etymology cannot reveal the reality when determining the meaning of place names, it reflects the aspirations and way of life of the people. Folk etymology is based on the life of peoples and tribes who lived in a certain territory in the past.

Key words: toponyms, folk etymology, etymology, semantics, legend.

КЛАССИФИКАЦИЯ МОРФЕМ НЕМЕЦКИХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Таскеева А.

Каракалпакский государственный университет

Словообразование представляет собой наиболее важный путь развития словаря немецкого языка, при этом путь, существенно отличающийся от изменения значения слов, заимствования и звукоподражания, т.е. от остальных путей развития и обогащения словарного состава. Словообразование значит, что новое слово образовано на основе существовавших ранее в языке слов и основ, путем изменения морфологической структуры этих слов или основ [6, 59]. Новые слова возникают путем изменения корня, соединением основ, присоединения к корню словообразующего аффикса. Слово может переходить в другой грамматический класс. Со словообразовательной техникой связаны некоторые понятия: способ словообразования, средства словообразования, словообразовательные правила.

Под способом словообразования понимают тип словообразования: словосложение, аффиксация, изменение корня. Средства словообразования – это конкретные морфемы, которые служат для образования новых слов. Под словообразовательными правилами следует понимать те действующие нормы языка, которые регулируют применение способов или средств образования новых лексических единиц [7,89].

Словообразовательный строй языка в основном устойчив, но он претерпевает изменения на протяжении истории развития, подчиняясь внутренним законам этого развития. Словообразовательный строй современного немецкого языка представляет собой продукт ряда эпох, соединение различных наслоений.

Существует пять основных способов словообразования в немецком языке, известных с древнейших периодов его развития: изменение значения слова, переход из одного лексико-грамматического класса в другой,

словосложение, префиксация и суффиксация. К ним присоединяются: словообразование при помощи полуаффиксов и образование сращений, а также образование сложносокращённых слов [5,164].

Словообразование путём изменения корня как самостоятельный способ не продуктивно в современном немецком языке, хотя слова, образованные таким способом, весьма многочисленны. Сюда относятся слова, образованные от глагольных корней, а именно отглагольные существительные. Словообразование путём изменения корня отражает очень древние процессы, связанные с фонетическими закономерностями строя индоевропейских языков. Переход слова из одного лексико-грамматического класса в другой представляет собой тип словообразования без изменения словообразующей основы, без участия традиционных словообразовательных средств. В немецком языке наиболее распространена субстантивация инфинитива, имён прилагательных и наречий.

Словосложение во всех его видах весьма продуктивно в современном немецком языке. Сущность данного способа заключается в том, что несколько корней, основ, слов соединяются в одну лексическую единицу, обладающую признаками слова. Наибольшее число сложных слов – среди имён существительных, хотя словосложение на материале имён прилагательных также продуктивно. Суффиксация является древним, но продуктивным способом словообразования. Суффикс стоит после корня. Он не только создаёт новое слово, но и оформляет соответствующую часть речи, точно определяет характер грамматических изменений.

В данной статье мы обратились к образованию новых слов при помощи префиксов и полупрефиксов. Сущность данного способа заключается в том, что перед корнем слова появляется такая словообразовательная морфема, как префикс или полупрефикс, которая изменяет лексическое значения слова. Префикс придаёт слову определённый категориальный признак, оттенок. Немецкие префиксы в большинстве своём продуктивны. Их число невелико, но они многозначны, то есть они выражают разные категориальные признаки. Один и тот же префикс может иметь до семи различных значений, например значения удалённости, противоположности, отрицательности, завершённости, начала и т. д. Глагольная префиксация в современном немецком языке является важнейшим средством обогащения словарного состава новыми глаголами. Многие ученые лингвисты рассматривали в своих трудах вопросы словообразования путем присоединения к основе префиксов. Среди них прежде всего М.Д. Степанова, Е.С. Кубрякова, В.А. Гречко, В. Флейшер, Е.С. Мендельс и др.

Отношение к слову как к основной единице языковой реальности и исходной единице лингвистического анализа не снимает важности вопроса о морфемах, конституирующих слово элементом, обуславливающих и его структуру, и его семантику. Следует подчеркнуть и то обстоятельство, что работы дескриптивистов в большой степени способствовали развитию теории морфемы. Не соглашаясь с ними в коренном вопросе, а именно в рассмотрении морфемы, а не слова как основной единицы языка, а также в неразличении функциональных классов морфем, нельзя не признать полезности, при морфологической характеристике слова, разработанного ими аппарата морфемного анализа.

Определения морфемы в работах дескриптивистов в основном не противоречат традиционному пониманию морфемы, как мельчайшей единицы языка, обладающей определенным значением (возможность разложения морфемы на фонемы не принимается нами, в данном случае, во внимание, поскольку речь идет о принципах чисто морфологического анализа слова). Серьезным расхождением между дескриптивным и другими направлениями является непризнание дескриптивистами функциональных особенностей морфем, хотя оно, как и непризнание автономности слова, систематически не проводится. Одним из отступлений от общей идентификации морфем является их разделение на «связанные» и «свободные», проводимое в ряде работ, что отражено и в работах советских лингвистов [4, 13-16]. В разряд «связанных» морфем отнесены такие, которые встречаются только в соединении с другими, в разряд «свободных» — способные функционировать самостоятельно.

Немецкий язык характеризуется четкой выделяемостью морфем согласно их основным функциям: различаются морфемы лексические: корневые и аффиксально-словообразовательные, и грамматические: суффиксы, причастный префикс *ge-* и флексии. Согласно делению морфем на «связанные» и «свободные» к первым относятся все, кроме корневых, ко вторым — корневые. Однако «поведение» морфем внутри слова определяется не только их «свободой» и «связанностью», но и их лексической или грамматической природой, что показано в традиционных классификациях, которые полнее и точнее отражают факты языка, чем названное выше деление морфем лишь на две категории. Лексические морфемы конституируют лексическую основу слова, его семантический костяк, соотносимый с денотатом, т.е. обладающий предметным значением; грамматические — выражают разные виды отношений. При этом лексические аффиксы соприкасаются с грамматическими только благодаря своему служебному характеру, невозможностью функционировать самостоятельно, отличаясь от них особенностями своей семантики и своего назначения [1,79].

Каждая морфема обладает широким категориальным (десигнативным) значением, но это значение различно в зависимости от принадлежности морфемы к той или иной категории.

Корневая морфема, рассматриваемая сама по себе, всегда выражает «понятийность», общий аспект значения того слова, в которое она входит и которое, реализуясь в контексте, может приобрести определенную конкретность: ср. значение морфемы „glas" в составе слов *das Glas* — *der Glasschrank* — *gläsern* (общее понятие «стекла»); морфемы „frei" в составе прилагательного *frei*, существительного *Freiheit*, глагола *befreien* (общее понятие «свободы») и т. п. Лексические суффиксы обозначают широкие лексические классы: деятеля (*-er, -ling, -in* и др.), качества, свойства (*-heit, -schaft* и др.); уменьшительности (*-chen, -lein* — у существительных, *-el* — у глаголов, частично *-lich* — у прилагательных) и т. д. и т. п. Лексические префиксы выражают признаки:

отрицательности (un- — у имен; miß- — у имен и глаголов); разделения (zeg- — у глаголов) и т. д. и т. п. [5, 165-168]. Являясь численно строго ограниченными в каждом языке, лексические аффиксы не только полисемантичны, но и омонимичны: во всех случаях они соотносимы с широкими лексическими категориями. Грамматические аффиксы и флексии, число которых еще более ограничено, чем число лексических аффиксов, выражают широкие релятивные значения, накладывающиеся в контексте на лексические значения слов, не изменяя этих значений: таковы — отношение числа, времени, модальности, лица и т. п. Отличие флексии от аффикса состоит в том, что она непосредственно обозначает отношения между словами, оформляя синтаксические связи в предложении, в то время как аффикс не выполняет синтаксических функций. Возвращаясь к понятию «знаковости» явлений языка, можно сказать, что «морфема» является знаком, сигнализирующим о наличии категориального значения. Это значение обладает «десигнативным» характером разного свойства в зависимости, в первую очередь, от функционального класса, в который она входит [3, 80-83]. Хотелось бы обозначить также в данной работе различия между суффиксами и префиксами, выделяемые М.Д. Степановой. Префикс образует серии одно- или многоморфемных слов (un-glück, ur-alt, ver-lesen), суффикс — серии корневых или морфемных конструкций (glück-lich, beschreib-bar, krank-heit). Суффиксы функционируют не только как словообразовательные, но также как грамматические морфемы; префиксы выполняют почти всегда словообразовательную функцию (исключение: ge- при причастии II). Словообразовательный суффикс определяет принадлежность словообразовательной структуры к той или иной части речи. У префикса отсутствует функция синтаксической транспозиции. В отличие от суффикса префикс не связан только с одной определенной частью речи; целый ряд префиксов встречается по меньшей мере у существительных с подобным значением у глаголов: übermensch — überklug — überfordern, Mißklang — mißliebig — mißhandeln. Словообразовательные суффиксы, как правило, (за исключением случаев с экспрессивным ударением) не несут главного ударения. У префиксов, напротив, различается 2 группы: префиксы ударные ('Unrecht, 'Uralt, 'abgehen) и неударные (Ge'birge, ver'geben). Удвоение одинакового аффикса встречается только у префиксов: Ur- ur-großvater, vor-vor-gestern, über-über-morgen [6, 67].

Таким образом, можно прийти к выводу, что ведущим способом словообразования в немецком языке является словосложение. Наряду со сложными прилагательными и глаголами, значительную часть словарного состава немецкого языка составляют сложные слова, обозначающие предметы и явления, т.е. существительные.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Schmidt, W. Deutsche Sprachkunde — 7. Aufl. — Berlin, 1972. — 232 S.
2. Jung, W. Grammatik der deutschen Sprache — Leipzig, 1966. — 204 S.
3. Naumann, B. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache — Tübingen, 1972. — 172 S.
4. Fleischer, W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache — Leipzig, 1974. — 258 S.
5. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка под общ. Ред. М. Д. Степановой. — М.: Рус. яз., 1979.
6. Степанова, М. Д. Словообразования современного немецкого языка — М., 1953. — 375 с.
7. Шендельс, Е. И. Грамматика немецкого языка — М., 1954. — 187 с.

Аннотация: В этой статье идет речь о классификации морфем немецких существительных, путях словообразования в немецком языке. Приводятся мнения известных ученых лингвистов и примеры по этой теме.

Ключевые слова: звукоподражание, обогащение, словосложение, префиксация, суффиксация, сращение, оформлять, производный, оттенок, заимствование, категориальный, полисемантичный,

Abstract: This article deals with the classification of morphemes of German nouns, ways of word formation in the German language. The opinions of famous linguists and examples on this topic are given.

Key words: onomatopoeia, enrichment, composition, prefixation, suffixation, fusion, formalize, productive, connotation, borrowing, categorical, polysemantic,

Аннотация: Ушбу мақола немис тилидаги отларнинг морфемаларининг таснифи, немис тилида сўз ясашиш йўллари билан боғлиқ. Бу борада машхур тилшунос олимларнинг фикрлари ва мисоллар келтирилади.

Калит сўзлар: ономатопея, бойитиш, композиция, префиксация, қўшимча, бирлаштириш, расмийлаштириш, маҳсулдор, коннотация, қарз олиш, категория, полисемантик,

QARAQALPAQ TILINDEGI NÁRESTENIŇ TUWÍLÍWÍNA BAYLANISLI AYÍRÍM ETNOGRAFIZMLER HAQQÍNDÁ

Úsenova Q. U.

QMU, Ámeliy filologiya kafedrası assistenti,

Qaraqalpaq xalqı basqa xalıqlardan óziniń milliy mádeniyatı hám úrp-ádeti, ózine tán salt-dástúrleri menen ajralıp turadı. Xalqımız erte dáwirlerden baslap-aq hár qıylı toylar, máresimler ótkergen. Olarǵa baylanıslı arnawlı leksemalardan da paydalanǵan. Solay eken, leksikamızdın belgili bir bólegin quraytuǵın etnografiyalıq leksikanı lingvistikalıq kózqarastan úyreniw qaraqalpaq til bilimindegi áhmiyetli máselelerdin biri.

Hárbir xalıqtın dúnya qarası hám mádeniyatın til menen baylanista izertlew tildin milliy mazmunın anıqlawda tiykarǵı kriteriy bolıp esaplanadı. Til arqalı qalıplesken milliy mádeniyatın deregi etnografizmler bolıp, hárbir milletke tán bolǵan lingvomádeniy ózgeshelikler etnografiyalıq leksikada anıq kórinedi. Etnografizmler bir qansha sematikalıq toparlarǵa bólinedi. Solardıń ishinde náresteniń tuwılıwı menen baylanisli etnografizmler belgili orındı iyeleydi.

Perzent ómiridin dawamshısı, shańaraqtın quwanışı bolıp tabıladı. Shańaraqta bala tárbiyası ayrıqsha orındı iyeleydi. Ol shańaraqtın baslı wazıypası esaplanadı hám bul wazıypaǵa tek ǵana shańaraq emes, jámiyet tárepinen de

ayırıqsha dıqqat awdarıladı. Qaraqalpaq tilinde náresteniń tuwılıwı hám onı tárbıyalawǵa baylanıslı etnografızmler kóplep ushırasadı. Olardıń ayırımlarına támen de toqtalıp ótemiz.

Kindik kesiw – úlken simvolıq mánige iye bolǵan etnografız. Qaraqalpaqlarda *kindik* sózi tereń mánige iye bolǵan. Onı tómendegi turaqlı sóz dizbeklerinen bayqawǵa boladı. Máselen, *kindik tamır*, *kindiginen jaradı*, *kindiginen baylangan*, *kindik sheshe*, *kindigi bir* degen dizbekler usınıń dálili. Náreste tuwılǵannan keyin kindigin kesken adam (kempir yaki kelinshék) *kindik sheshe* esaplanadı. Bular kóbinese hayal-qızlardan boladı [3:348]. Burın kindik sheshe de ádewir húrmetlengen. Oǵan bahalı sawǵalar berilgen. Sol balaǵa baylanıslı jıyınlarda áke-sheshesinen keyingi orındı iyelegen. Bunnan keyin bala besikke bólenip, shashıw toy berilgen.

At qoyıw. Xalqımızda ázelden balaǵa at qoyıwǵa úlken itibar berilgen. Belgili ilimpaz K.Mámбетov miynetinde «Ata-ananıń birinshi parızı balaǵa at qoyıw. At qoyıwda áke-shesheniń, tuwǵan-tuwısqanlardıń hám sol elge itibarlı adamlardıń huqıqı bar. Balaǵa at qoyıw negizinen sol at qoyǵan adamnıń oy-órisi hám talǵamlarına baylanıslı» dep atap ótken [7:216]. Solay etip, at qoyıw da dástúr atamalarınń biri sıpatında tilimizde keń qollanıladı. Áyyemnen ata-babalarımız balaǵa at qoyıwda, onıń baxtı hám áwmeti atına baylanıslı dep esaplaǵan. «Balaǵa qoyılǵan at onıń taǵdırine tásir qıladı» degen túsinikler dáwirler ótiwi menen at balanıń qorǵawshısına aylanadı, oǵan kúsh baǵıshlaydı, bir ómir joldas bolıp júretuǵın quralı boladı degen pikirlerdi keltirip shıǵaradı. «XX ásirdiń baslarına shekem túrkiy xalıqlar turmısında islam dininiń tásiiri kúshli bolǵanı bizge belgili. Bul tek jámiyetke ǵana emes, adamlardıń sanasına, oy-órisine, psixologiyasına, kúndelikli turmısına da óz tásiirin tiygizdi. Sebebi, dúnyaǵa kelgen nárestege arablıq shıǵısqa tán bolǵan atlar kóbirek qoyıla basladı. Balanıń qulaǵına mollalar, ulamalar azan aytıp at qoyıw dástúri XX ásir baslarına shekem dawam etip keldi» [6:85]. Perzentke ismniń qoyılıwında da belgili bir sebebi boladı, yaǵnıy tuwılǵan kúnine qaray, niyetke, ırımǵa baylanıslı hám t.b. Musılman tártibi boyınsha balaǵa ism qoyǵanda, onıń qulaǵına ulama-ıyshanlar 3 márte atın aytıp qoyatuǵın bolǵan.

Shashıw. Shashıw toy. Shashıw – kelin túsirgende, balalı bolǵanda beriletuǵın maysók [4:517]. Náreste dúnyaǵa kelgende, kelin túskende, quda kelgende, jaqınları alıs sapardan kelgende hám t.b. usı sıyaqlı quwanışlı kúnderde hayallar shashıw shashadı. Shashılǵan shashıwdı toyǵa qatnasıwshılar terip alıp, ırım etip, balalarına aparıp beredi. *Shashıwdı* shashıw arqalı qaraqalpaqlar ózleriniń quwanış seziminiń asıp tógiliwin kórsetken hám bul quwanıştı basqalar menen bólisip, solarǵa da tileklesligin bildirgen. Bunı ayırım jerlerde *besik toy* dep te ataydı. Bul toydı tuwıw úyinen shıǵıp kelgen náresteniń ómir jolına quwanıştı bildiriw retinde beredi.

Besikke bólew yamasa *besikke salıw*. Bala tuwılǵannan soń bes-altı kúnnen keyin onıń besikke bólegen hám hayallar jıynalıp besikke salıw dástúrin atqarǵan. Qaraqalpaqlardıń dástúrinde jańa tuwılǵan balaǵa besik hám átkónshek sazlanadı. Erte dáwirdegi dástúr boyınsha jańa tuwılǵan balaǵa besikti kelinshékniń tórkini, yaǵnıy náresteniń dayı jurtı alıp ketetuǵın bolǵan.

Besikke salıw dástúrinde *ádiraspan tütetiw*, *alaslaw* sıyaqlı úrp-ádetler boladı. Bul etnografız xalqımızda keń qollanıladı. Ol qaraqalpaq ádebıy tilinde *alaslaw*, *ádiraspan tütetiw* sıyaqlı sóz dizbekleri menen qollanıladı.

Alaslaw. Bul sóz diniy isenimlerge baylanıslı payda bolıp, ol «hámme jaman nárselerden balanı uzaq tutıw» degendi bildiredi. R.G.Axmetyanov *alas* sózin Orta Aziya, Sibir, Kazan tatarlarınń tilinde «báharde ot jaǵıp, ústinen sekiriw, yaǵnıy alaslaw, hámme jamansılıqtan tazarıw» degen mánide qollanılatuǵının kórsetken hám *alas* sózin ulıwma qıpshaqlardıń alash uranı menen baylanıstıradı. Sonday-aq, onıń pikirinshe, *alas* sózi parsı tilindegi *al* – «ot, jalın» sózinen shıqqan, ol otqa tabınıw menen baylanıslı shıqqan «ot» degen túsinikti ańlatqan. Al *alaslaw* sóziniń eki mánide qollanılatuǵının kórsetken: 1) «awırıwdı ot penen ushıqlap emlew, eski isenim boyınsha qas kúshlerdi quwıwdıń ırımın islew»; 2) «qılmısı bar adamdı jazalaw, masqaralaw» [1:490].

Besik shashıw – bul tek qaraqalpaqlarda ǵana emes, al bárlıq túrkiy xalıqlarında balanı bólew ushın arnalǵan máresimi. Besik ádette dástúr boyınsha tungısh perzentke kelinniń anası tárepinen alıp kelinedi. Bul *besik shashıw* dep atalıp, basqa shashıw toylardan ózgesheligi tek ǵana hayal-qızlar tárepinen ótkeriledi. Hátteki, kelinniń anası tárepinen hár túrli sarpaylar alıp kelinedi.

Besik shabıw – besik toyında orınlanatuǵın dástúrlerdıń biri. Balanı besikke salıw toyǵa jıynalǵanlardıń ishinde jası úlken hayalǵa isenip tapsırıladı. Dástúr boyınsha besik shawatuǵın hayal balanı qalay etip bólew kerekligin jas anaǵa túsiniredi. Balanı besikke bólep bolıp, *besik shabıw* dástúri islenedi. Onda besik shapqan hayalǵa hayalǵa adamlar ózleriniń ataǵan qádesin beredi. Mısalı: G. Nurlepsovanıń «Besik toy» degen qosıǵında bul haqqında bılay delinedi:

Qızıq bolar bala bólegen waqta, Bir jaǵımlı háyyiw keler qulaqqa, Qız tórkini « <i>besik shawıw</i> » sol waqta, Náresteniń jolın ashqan besik toy.	Hár jerde hár qıylı úrp-ádetler, Besik toyǵa barıas bizde erkekler Qız atası: «bul bir xalıqlıq ádep» der Babamlardan qalǵan páрман <i>besik toy</i> [10:32].
--	--

Qırqınan shıǵarıw etnografızmi nárestege tuwılǵanına qırıq kún toǵanda bolatuǵın dástúrden payda bolǵan. Bul dástúr boyınsha balanı shomıldırıp, ústine qırıq qasıq suw quyadı, shomıldıratuǵın ıdısqa júzik-sırǵa, tiyin, aqsha salıp qoyadı, sońnan ıdistaǵı zatlardı balalarǵa bólistirip beredi. Bul ırım qırıq sanınıń qásiyeti menen baylanıstırıladı.

Qarın shashın alıw – etnografızmi náresteni qırqınan shıǵarıw waqtında qollanıladı. Bul etnografız náresteniń tuwılǵalı alınbaǵan shashın qayshı menen alıw, onı shúberekke túyip, balanıń kiyimine qıstırıp qoyıw dástúri menen baylanıslı kelip shıqqan. Eger balanıń qarın shashı alınbasa «bala awırǵısh boladı» degen ırım bar.

Tusaw kesiw – házirgi kúni tek ırım emes, bala ómirindegi úlken toy, ata-ananıń mártebeli parızı. Bul *ayaq toy* yamasa *tusawın kesiw toy* dep te ataladı. Bul jas balanı tez júrip ketiwi ushın birinshi qádem taslap júre baslaǵanda islenetuǵın ırım, hár túrli jip penen ayaqtı baylap, soń sol jipti kesiw. Bunda balanıń ǵaz-ǵaz basıp júrgennen keyin «kóp súrinbesin, jolı ashıq bolsın, ayaǵı tusalmasın» dep eki ayaǵına bezelgen jip baylap qoyadı. Bul búgingi kúnde

ülken dástürge aynalıp baratır. Jas balanıń ayağıń basıp júre baslawı «*táy-táy*» lekseması arqalı da aytiladı. Tusaw kesetuǵın adam balanıń ayağıń baylap, «ayağıń jeńil bolsın, juwırǵış bolǵaysań» degen tilek penen jiptiń ortasınan kesedi hám tusaw kesetuǵın adamǵa sıylıq (sarpay) beriledi.

Folklorist alım Q. Ayımbetov bul dástúr haqqında qızıq maǵlıwmatlar beredi. Balanı tuwılǵanına qırq kún tolǵannan keyin úyden birinshi mártebe shıǵarada balanı bası menen ayağıń teńlestirip, balanı qolına keselep kóterip, bosaǵadan shıǵaradı. Úyden balanı dalaǵa kóterip shıǵarada, eger basın burın shıǵarsa tili, ayağıń burın shıǵarsa júrip ketedi dep túsinedi. Bul bala júre baslaǵanda balanı eki ayağıń ala jip penen tusap awıladaǵı bir júrgish adamǵa ala jipti kestiredi, sonda bala teń ayaqlanıp, tez júrip ketedi dep túsinedi [1:490].

Súnnet etiw – qaraqalpaq xalqında hámme orınlaytuǵın dástúrdi ańlatatuǵın súnnetlew atamasın ushıratamız. Xalqımız arasında házirge shekem ul balalardı qollanıp kiyatırǵan dástúrlerdin biri. *Súnnetlew, hadallaw, musulman etiw* degen etnografizmler barlıq túrkiy xalıqlarǵa keńnen taraǵan. Olar ul balanı musulman etiw dástúrine baylanıslı qollanıladı. Mısalı: Áne, ballar birge shıqtı, birden ekige shıqtı, tórtten beske keldi, jeti jasına kelgen soń *qolın hadalladı* [5:119].

Kózmonshaq – «balaǵa kóz tiydi» dep jipke dizip, balanıń kiyimine qadap, ya qolına taǵıp qoyatuǵın aq kózi bar qara monshaq.

Til-suq tiyiw, til-suqtan saqlanıw etnografizmi nárestede bolatuǵın awırıwǵa baylanıslı payda bolǵan.

Etekke salıw etnografizmi óziniń balasın balası joq basqa jaqın adamına asırawǵa beriwe baylanıslı payda bolǵan. N.Mirzaev ózbek tilinde *etekke salıw* etnografizmi balası turmaǵan hayal bosanǵanda jasalatıwın ırım, yaǵnıy tuwılǵan balanı onıń uzaq ómir súriwın niyet etip, úlken jasaǵı kempirdin etegine salıw dástúri dep kórsetedi [9:131].

Jiyenlik etiw etnografizmi jiyen balalardıń dayılarınıń úyinen qálegen nársesin ruqsatsız alıp ketiwine baylanıslı payda bolǵan. Etnografizm quramındaǵı jiyen sózi qazaq, qaraqalpaq, ózbek xalıqlarında tuwısqan yamasa urıwlas qız apaların yamasa qarındasların balaları. Jiyen sózi tuwısqanlıq atama sıpatında túrkiy tillerdin derlik hámmesine tán bolıp, ayırımları fonetikalıq ózgesheliklerdi esapqa almaǵanda, onıń leksikalıq mánisi birdey. M.Mirzaev ózbek tilinde jiyán sózi «apa-sińlilerdin hám aǵa-inilerdin perzentleri» degen túsinikti ańlatadı, basqa túrkiy tillerde óziniń tuwra mánisinen basqa «aqlıq, shawlıq» hátte yakut tilinde «tuwısqan aǵa hám apalardıń perzentleri» mánisin ańlatıwı múmkin,– dep kórsetedi [8:53]. Bir qatar ilimiy miynetlerde jiyen atamasınıń eski tariyxqa iye ekenligi haqqında pikirler bildirilgen. Hátte, bizge belgili alımlar onıń túrkiy tillerdegi variantları tiykarında anlaut dawıssızı d–j/dj –d–ch–s–y arqalı payda bolǵanlıǵın aytadı [11:51].

Juwmalqap aytqanda, qaraqalpaq tiliniń leksikalıq ǵáziynesiniń bir bólegin quraytuǵın etnografizmler tariyxıy dereklerde óz sáwleleniwın tapqan. Sebebi, olardıń payda bolıw hám qalıplesiw tariyxı áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı. Qaraqalpaq tili etnografiyalıq leksikaı semantikalıq jaqtan sistemalastırılıp, tematikalıq toparlar boyınsha toplanırıldı. Náresteniń tuwılıwı menen baylanıslı túsiniqler qaraqalpaq xalqı turmısınıń kórinisleri bolıp, olar til birliǵi sıpatında ásirler dawamında tilde jasap kelmekte. Sonlıqtan, qaraqalpaqlarda náresteniń dúnyaǵa keliw hám onıń tárbiyasına baylanıslı xalıqtın bir neshe ásirlik tájiriyesi menen eski isenimlerge tiykarlangan hár túrli salt-dástúr hám úrp-ádetleri qalıpleskenligin kóremiz.

ÁDEBIYATLAR

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – 490 б.
2. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – Москва: Наука, 1981. –С. 67.
3. Қарақалпақ тилинің түсиндірме сөзлігі. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1984. – Б. 348.
4. Қарақалпақ тилинің түсиндірме сөзлігі. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992. – Б. 517.
5. Qaraqalpaq folklorı. – 9–13-tom. – Toshkent: Manaviyat, 2009.
6. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликтері. // Филол. илим. докт. ... дисс. – Нөкіс, 2017. – Б. 85.
7. Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарихы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995. – Б. 216.
8. Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро гуруҳи шевалари. – Ташкент: Фан, 1965. – Б.53.
9. Мирзаев Н. Ўзбек тилининг этнографик лексикаси. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 131.
10. Нурлєсова Г. Ақ сағымлар. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 2011. – Б. 32.
11. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Фан, 1933. – С. 51.

Qaraqalpaq tilindegi náresteniń tuwılıwına baylanisli ayırım etnografizmler haqqında

Annotaciya. Etnografizmler hárbit xalıqtın milliy ózgesheligin kórsetedi. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi etnografizmler máselesi sóz etilgen. Onda qaraqalpaqlardaǵı balanıń tuwılıwı menen baylanıslı islenetuǵın dástúrler hám ırımlar úyrenilgen. Bunda bala tuwılǵanda kindigin kesiw, balaǵa at qoyıw, besikke bólew, besik shabıw, qırqınan shıǵarıw, alaslaw sıyaqlı xalıq dástúrleri izertlengen.

Tayanısh sózler. Etnografizmler, kindik kesiw, at qoyıw, shashıw, besikke bólew, tusaw kesiw, súnnet etiw.

Qaraqalpaq tilindegi náresteniń tuwılıwına baylanisli ayırım etnografizmler haqqında

Annotaciya. Etnografizmler hárbit xalıqtın milliy ózgesheligin kórsetedi. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi etnografizmler máselesi sóz etilgen. Onda qaraqalpaqlardaǵı balanıń tuwılıwı menen baylanıslı islenetuǵın dástúrler hám ırımlar úyrenilgen. Bunda bala tuwılǵanda kindigin kesiw, balaǵa at qoyıw, besikke bólew, besik shabıw, qırqınan shıǵarıw, alaslaw sıyaqlı xalıq dástúrleri izertlengen.

Tayanısh sózler. Etnografizmler, kindik kesiw, at qoyıw, shashıw, besikke bólew, tusaw kesiw, súnnet etiw.

Qaraqalpaq tilindegi náresteniń tuwılıwına baylanisli ayırım etnografizmler haqqında

Annotaciya. Etnografizmler hárbit xalıqtın milliy ózgesheligin kórsetedi. Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi etnografizmler máselesi sóz etilgen. Onda qaraqalpaqlardaǵı balanıń tuwılıwı menen baylanıslı islenetuǵın dástúrler hám ırımlar úyrenilgen. Bunda bala tuwılǵanda kindigin kesiw, balaǵa at qoyıw, besikke bólew, besik shabıw, qırqınan shıǵarıw, alaslaw sıyaqlı xalıq dástúrleri izertlengen.

Tayanısh sózler. Etnografizmler, kindik kesiw, at qoyıw, shashıw, besikke bólew, tusaw kesiw, súnnet etiw.

“OLTUN YORUG” ASARIDAGI HARAKAT FE’LLARI SEMANTIKASI

Kilichov N. R.

Qoraqqalpoq davlat universiteti

Fe’l soʻzlar turkiy tillardagi asosiy soʻz turkumlaridan biri hisoblanadi. Qadimgi turkiy tilda ham, keyingi davr turkiy tillar leksikasi rivojida ham harakat-holat maʼnosini ifodalovchi lugʻaviy birliklar soʻz turkumlari orasida asosiy oʻrinni egallaydi. Fe’l asosiga ot yasovchi, sifat yasovchi qoʻshimchalarni qoʻshish orqali ham bir qancha ot, sifat soʻzlar yasalgani ilmiy adabiyotlardan maʼlum [Bu haqda qarang: 3,4,5,6,7,8,9,10]. Bunday keng qamrovli maʼno qurshovni harakat fe’llari semantikasida ham koʻrish mumkin.

Turkologiyada fe’llar, jumladan harakat fe’llari atroflicha tadqiq etilgan, ushbu leksik birliklar leksik-semantik guruhlarga ajratilgan, tasniflangan. Qadimgi turkiy tildagi fe’llar ham zamonaviy turkiy tillar leksik fondidagi fe’llar bilan bir xil semantik maydonni hosil qiladi. Shuni nazarda tutgan holda, shu bilan birga ilmiy qarashlarda takror boʻlmasligini eʼtiborga olib harakat fe’llarining oʻzbek tilshunosligidagi tasnifidan foydalanamiz. Yuqordagilardan kelib chiqqan holda qadimgi turkiy tilda, aniqrogʻi, “Oltin yorugʻ” asari leksikasi tarkibidagi harakat fe’llarini quyidagicha tasnif qilish mumkin [1: 141]:

1. Yoʻnalma harakat fe’llari. Ushbu harakat fe’llari guruhiga mantiqiy A nuqtadan B nuqtaga harakatlanuvchi shaxs, predmet maʼnosini ifodalovchi fe’llar kiradi: kir= – “kirmoq”, “joylashmoq”, ün= – “chiqmoq”, yori= – “yurmoq”, yügür= – “yugurmoq, chopmoq”, üç= – “uchmoq”, yola= – “ketmoq”, qaç= – “qochmoq” kabilar.

kir= – “kirmoq”, “tushmoq (suvga)”, “joylashmoq”. Mazkur fe’l yakka holda qoʻllanilib, mustaqil fe’l boʻlib keladi: *tört yingaqtingi qapiglarintin kirmish soghiu asinlar üzü nătăk soghiu mângilâyür ülüñçülâyür ârsâr* – “toʻrt tarafdagi darvozalardan kirgan shabdalardan qanchalar salqinlab rohatlanadilar, aylanib yuradilar” (IV.5a) [2].

Ushbu fe’l “Oltun yorugʻ” asari leksikasida buddaviylik terminlari bilan birga qoʻllanilib, diniy mazmun kasb etgan: *burxanlar nîrwanqa kirip qut qolonmaqhligh* – “burxonlar nirvonga kirib, marhamat koʻrsatishni soʻraydilar” (II.15b). Yoki: *tozinlarigh toruldurup bashtinqi orunqa kirürlär* – “ters (koʻngilni) ketkazadi, (bularning natijasida) birinchi oʻringa kiradilar” (II.20a).

Kir harakat fe’li qadimgi turkiy tilda “suv” soʻzi bilan valentlik hosil qilib, “suvga tushmoq”, “yuvunmoq” maʼnosini ham ifodalaydi: *arigh suwqa kirip yangi arigh ton kädip* – “Oʻzi toza suvga tushsin (yuvinsin), yangi, toza toʻn kiyib” (II.48a).

Bu fe’l oʻrin-joy otlariga qoʻshilib, “joylashmoq” maʼnosini anglatadi: *Sanggas baliqta abandar ölängtä inä y(ä)rliqaduqta baqshimiz t(ä)ngrilär k(ä)ntü öz ärgüläringä kirtilär* – “Sangash shahrida Abandar maysazorida uchrashganda, ustozlarimiz tangrilar oʻzlarining makonlariga joylashdilar” (I.17a).

Qarama-qarshi maʼnoli *kirmäk ünmäk* (“kirmoq-chiqmoq”) soʻzlarini juftlashtirish orqali antonim komponentli juft soʻz hosil boʻlgan: *Kirmäk ünmäk üzü ârksinmäk ârsâr* – “Kirmoq (va) chiqmoq orqali hukmronlik qilish esa quyidagichadir” (IV.34b). Qadimgi turkiy tilda *kir* yoʻnalma harakat fe’li asosida frazemalar ham hosil boʻlgan. Ular quyidagilar: *dyanqa kirmak, köngülgä kirmak, saninga kirmäk* kabilar: *Taqi y(ä)mä bodis(a)twlar maxastwilar saqinçsiz dyanqa kirsärlär* – “Yana boʻdisatvlar, magʻastvilar, oʻy-xayolga berilmay mushohadaga kirishsalar” (II.9b). *süülüg quwraghining köngülläringä kirip alp atim, ädräm al çawish bilik ayu birgäybiz, t(ä)ngrim, tip ötüntilär* – “Lashkar jamoatining koʻngillariga oʻrnashib, bahodirlik, merganlik, fazilat, mahorat, bilimni aytib, ularning koʻngliga jo qilamiz, (ey) tangrim”, deb javob berdilar” (III.34a). *burxanlar saninga kirmäkkä tayanip* – “burxonlar qatoriga kirishga umid qilib” (IV.56b).

ün(tür)= – “chiqmoq”. Ushbu yoʻnalma harakat fe’li oʻz maʼnosida matn bilan bogʻliq biror obyektidan chiqmoq maʼnosini ifodalaydi: *ol baliqdin üntüm* – “u shahardan chiqishim bilanoq” (I.8b). Yoki mazkur “obyektidan tashqari chiqmoq” maʼnosidan koʻchma maʼno hosil boʻladi: *M(ä)n ol bägning özingä tägdüktä qoyunintin bir kägdä bitik üntürüp, manga oqidi* – “Men u bekning oldiga borganimda, (u) qoʻynidan bir qogʻoz bitigini chiqarib, menga oʻqitdi” (I.3b). Qadimgi turkiy tilda *ün* fe’li “ovoz, tovush” maʼnosi bilan bogʻliq holda “chiqmoq” fe’li bilan omonim boʻlgan nutqiy maʼno anglatuvchi “eshitilmoq, tinglamoq” (ovoz) nutqiy fe’li maʼnosida ham qoʻllanilgan: *Ärklig qan anı açip oqıduqta anta antagh antagh saw ünti* – “Erklig xon uni ochib oʻqigan edi, unda shunday-shunday soʻzlar eshitildi” (I.7b). Yoki: *qut qolonup, buyanin burxan qutinga äwirip, turma shishini üntürmishtä* – “baxt-saodati uchun bagʻishlasak, nazr shishini tinglaganda” (I.16a).

Ün fe’lining harakat va nutqiy maʼnolarining yonma-yon qoʻllanilishini “Oltun yorugʻ”dan olingan quyidagi misollarda koʻrishimiz mumkin: *ol mini älttäçi yumışçılar yügürü tashqaru ünüp üntädilär, qiqirtılar* – “oʻsha meni olib kelgan xizmatkorlar yugurib tashqari chiqib, chaqirdilar, baqirdilar” (I.7a). Yoki: *bir braman iligintä köwrük toqıghu iğhaç kötürü kälip ol altun küvrügü toqıp ärtüngü ulugh köwrüg yangqulugh ün ünär bolti* – “bir braxman qoʻlidagi doʻmbira chalinib ketdi. Braxman yogʻoch koʻtarib kelib, oltin doʻmbirani taqillatdi, shunda baland ovoz chiqdi” (II.30a).

Qadimgi turkiy tilda *ün* fe’li “paydo qilmoq, hosil qilmoq” koʻchma maʼnosida ham qoʻllanilgan: *adruq adruq körk mângizlär üntürkäli usar* – “turli-tuman chiroyli yuzlar paydo qilsa” (II.8b).

yori= – “yurmoq”. Bu harakat fe’li yakka oʻzi qoʻllanilib, mustaqil fe’l boʻlib keladi: *otuz artuq ulugh il uluslarigh käzip y(i)g(i)rmi yili tüni yorip* – “Oʻttizdan ortiq katta el-xalqlarni kezib, yigirma yil tunlari yurib” (I.2a). Yoki: *Aqs(aq adaq)lar ârsâr yorighali uzunlar* – “Choʻloqlar esa yuradigan boʻlsin” (II.42b).

Koʻmakchi fe’lli soʻz qoʻshimchasi tarkibida yetakchi fe’l boʻlib keladi: *ötrü iki içiläringä azqıya öngrä yoriya turzunlar, m(ä)n una basa yittim tip ötünüp* – “ikkala akasiga: “(Sizlar) bir oz oldinga yuraveringlar, men darrov yetib boraman”, deb aytdi” (X.9a).

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shimchasi tarkibida ko'makchi fe'l bo'lib keladi: *bayaghut oghli tort yingaqtin tagzinu yorip ol baliqlarigh korti* – “boy o'g'li to'rt tarafni aylanib yurib, u baliqlarni ko'rdi” (IX.30b).

Bu fe'l “Oltun yorug” asari leksikasida davomiy yo'nalma harakati ma'nosida, ya'ni ma'lum bir harakatning uzluksiz davom etishini ifodalaydi: *y(ä)mä yirtinçütä ädgü qilinçta yorighli kösäsär* – “yana olamda yaxshi ishlar qilib yurish(dek) hayot tarzini qabul qilsa” (II.19b). Shu ma'nodan *yori* fe'lga ot yasovchi -gh (-y) qo'shimchasini qo'shib, “odat, udum; hayot tarzi” ma'noli mavhum ot yasalgan: *Ol orunta bilgü tözlüg yorighqa adarttaçi tidigh adalarigh tarqarip yitinç orunqa kirürlär* – “O'sha o'rinda belgi(ga), mohiyat(ga) asoslangan hayot tarziga xavf tug'diradigan qarshilik, kulfatlarni bartaraf qilib, yettinchi o'ringa kiradilar” (II.20a).

Qadimgi turkiy tilda *yori* fe'li quyidagi ko'chma ma'nosini ham anglatadi: 1) “muomala qilmoq, munosabatda bo'lmoq”: *Törtünç, ol il ulush iyäsi ilik qan üç ödlär iitü turqaru tört ulughlari tüz yorighay* – “To'rtinchidan, o'sha el-yurtning egasi elig xon uch zamon ichida doimo to'rtala ulug'lari (bilan) to'g'ri muomala qilg'ay” (II.28b).

2) “amal qilmoq, riyo qilmoq, ish tutmoq”: *t(ä)ngri t(ä)ngri burxanning iduq nomlugh y(a)rliqinça ä(v)rilmädim, yorimatim ärsär* – “Tangri(lar) tangrisi burxonning muqaddas no'mli yo'l-yo'rig'iga rioya qilmadim, (o'sha yo'l-yo'riqlar bo'yicha) yurmadim” (III.5b). Yoki: *qamaghun barça yoriyur ärm(äs) törüsüz törüdä* – “hamma (narsa)da ish tutadi yaramas, qonunsiz qonun bilan” (VIII.32b).

3) “aylanmoq, harakat qilmoq, harakatlanmoq” (Kun, Oy, yulduzlar harakatiga nisbatan): *Kün ay g(a)rxlar yultuzlar yoriqi tägsilmäz* – “Kun, oy, yulduzlarning aylanishi to'xtamaydi” (VI.5b). Yoki: *Qlti t(ä)ngirim antagh oghuri yighi bolup bu küntä yoriyur künli ayli yirkä tüşkây* – “(Ey) tangrim, shunday qilib, o'sha kuni yurayotgan Quyosh va Oy yerga tushadi” (VI.25a).

4) “yoyilmoq, tarqalmoq” (gap-so'z, g'iybat): *yovmaq azug sav king yoriyur* – “yolg'on so'z keng yoyiladi” (VIII.30a).

yügür= - “yugurmoq, chopmoq”; *üç*= - “uchmoq”; *yola*= - “ketmoq”: *äd yidäçi, qan içtäçi tñl(i)ghlar tawragh yügürü yiti üçä yumqı birtin yingaq yolanip ashunmaqlashu barmishlarin* – “bir qancha go'shtxo'r, qonxo'r jonzotlar nihoyatda tez yugurib, uchib, hammasi bir tarafga qarab, birin-ketin boshlashib ketib borayotganligini ko'rdi” (IX.28a).

qaç= - qochmoq: *Näçä kishilär ärti ärsär, olar barça qorqup, balingläp iraç tashtilar, qaçtilar, olarning täzmishin körüp* – “(Bir) qancha odamlar bor edi, ular(ning) hammasi qo'rqib, vahimaga tushib, uzoqroq(qa borib) turdilar, qochdilar. Ularning qochib borayotganini ko'rib” (I.3a).

täz= - “qochmoq”. Ushbu yo'nalma harakat fe'li *qaç* fe'li bilan sinonim, ammo qadimgi turkiy tilda dialektlarga, zamonaviy turkiy tillarda ayrim tillarga xoslangan. Jumladan, *täz* qadimgi o'g'uz dialekti yoki o'g'uz tillari leksikasiga xoslangan:

2. Tik harakat fe'llari: *tush*= - “tushmoq”, *in*= - “tushmoq”, *çom*= - “botmoq (loyga), sho'ng'imoq (suvga)”, *pat*= - “botmoq”, *sal*= - “solmoq”, *yagh*= - “yog'moq”, *qaz*= - “qozmoq”, *tam*= - “tomchilamoq”, *tashla*= - “tashlamoq”, *ash*= - “oshmoq”, *säkrä*= - “sakramoq”.

tush/tüş= - “tushmoq”. Ushbu tik harakat fe'li yuqoridan pastga qarab yo'nalgan tik harakatni ifodalaydi: *ol kök tonlugh bäg attin qodı tushup minı oqıdı* – “o'sha ko'k to'nli 6 bek otdan tushib, meni chaqirdi” (I.3b). Yoki: *Uçar yultuzlar tüşkây, yir täbrägây* – “uchar yulduzlar (yerga) tushgay, yer tebrangay” (VI.16b).

Qadimgi turkiy til fonetik tizimining unlilar tarkibiga xos qonuniyatlardan biri birlamchi cho'ziqlikning mavjudligidir. Birlamchi cho'ziqlik ayrim omonim so'zlarning ma'nosini ham farqlashga xizmat qiladi. Jumladan, *tush* fe'lidan ana shu holatni ko'rishimiz mumkin: I. *tushmoq*. II. *duch kelmoq, uchrashmoq*. Masalan: *Qayu tñl(i)ghlar birük öngräki azunlarta burxanlarigh tushup* – “Qaysi bir jonzotlar agarda o'tgan olamlardagi burxonlarga duch kelib qolsa” (V.6b). Yoki: *İg aghrighqa tush bolup ät öz ülüp qamılsar* – “Xastalik, og'riqqa duchor bo'lib, tana o'lib, yiqilsa” (V.11b).

Hozirgi turkiy tillar fonetik tizimida birlamchi cho'ziqlik turkman tilida saqlangan va aytilish mumkinki, hozirgi turkman adabiy tilining asosiy fonetik qonuniyatlaridan biridir: *at* – “ot, hayvon”, *a:t* – “ism, nom, ot”.

çom= - “botmoq (loyga), sho'ng'imoq (suvga)” *pat*= - “botmoq”. Ushbu fe'llar o'zaro sinonim bo'lib, suvga sho'ng'imoq (*çom*) yoki loyga, balchiqqa botmoq ma'nosini ifodalaydi: *Çommish patmıs ärür m(ä)n busushlugh taluy içintä* – “Ko'milib, botib bo'ldim qayg'uli dengizga” (X.18b).

çal= - “tashlamoq, otmoq” (yuqoridan pastga): *ilik bägning qatunı tolپ ät özin kötürüp, yirkä çaltı* – “elik bekning xotini butun gavdasini ko'tarib yerga otdi” (X.18b).

3. Aylanma harakat fe'llari: *käz*= - “kezmoq, aylanmoq”, *tagzin*= - “aylanmoq, aylanib yurmoq”, *egir*= - “aylantirmoq”, *evrul*= - “burilmoq, aylanmoq”, *aghna*= - “ag'namoq”, *yumalan*= - “yumalanmoq”.

käz= - “kezmoq, aylanmoq, sayr qilmoq”: *otuz artuq ulugh il uluslarigh käzip y(i)g(i)rmi yili tüni yorip* – “O'ttizdan ortiq katta el-xalqlarni kezib, yigirma yil tunlari yurib” (I.2a). Yoki: *ontin singlarqı burxanlar ulusin käzä yapa yorip* – “o'nta tomondagi burxonlar mulkida sayr qiladilar” (IV.25a).

tagzin= - “aylanmoq, aylanib yurmoq”: *Ol ödün ol bayaghut oghli bu sawigh körüp ötrü inaru bärü yügürüp, törtin yingaq tagzinip, suw tiläp, idi bulmadı* – “O'sha zohoti boyning o'g'li bu ahvolni ko'rib, u yoqqa-bu yoqqa yugurib, to'rt tarafga chopib, suv istab, hech ham topolmadi”.

4. Tebranma harakat fe'llari: *täbrä/täprä*= - “tebranmoq”, *yay*= - “to'lqinlanmoq”, *yayqa*= - “chayqalmoq”, *irgha*= - “irg'imoq, tebratmoq”, *titrä*= - “titramoq”.

täbrä/täprä= fe'li ko'p ma'noli bo'lib, “Oltun yorug” asarida quyidagi ma'nolarni anglatadi: 1) harakatlanmoq, qimirlamoq: *yämä inçip ol sawta sözdä täbrämädin ornanmadin kälmäksizin barmaqsizın* – “shu tariqa o'sha gap-so'zlardan qimirlamasdan, ikkilanmasdan, bormasdan, muloqot qilmasdan” (IV.72a); Yoki: *İnçip yüz ming kishilär birlä simäkläp t(ä)rk täbräsär üç ayqa tägi y(ä)mä bütürgülük ish ärmäz* – “Shunday qilib, yuz ming odam bilan (bu chuqurni) ko'mishga tez kirishsa, uch oygacha ham bitirib bo'ladigan ish emas” (IX.29b); Yoki: *bu sansarta boltuqmaz*

ani täpräkäli udaçi tip munçulayu ötüntilär – “bu sansarali (olamda) uni harakatga keltirishga hech kim qodir emasdir” (X.34b).

2) qimirlamoq, tebranmoq, qo‘zg‘almoq: *Uçar yultuzlar tüshkäy, yir täbrägäy* – “uchar yulduzlar (erga) tushgay, yer tebrangay (VI.16b). Yoki: *nägü ärki ämti tiltaghi yaghiz yir munçulayu täbräyür* – “Nima (bo‘ldi) ekan, nima sababdan qora yer bunchalik tebranyapti (X.12a). Yoki: *Ançaghinça bodisatv tiginning ulughı içisi yir täprämishin körüp inisingä inçä tip tidi* – “Shu paytda bo‘disatv shahzodaning katta akasi yer silkinganini ko‘rib, ukasiga shunday dedi” (X.10b). Ushbu ma‘no dialektal xoslangan bo‘lib, qadimgi qorluq, chigil dialekti, hozirgi o‘zbek adabiy tilida faol qo‘llaniladi.

3) tarqamoq, yoyilmoq (kasallik): *birök adinlarning az öwkä biliksiz küni küwanç körüm sizik ulatu nızwanilari täbräp tsuy alghuluq ärsärlär* – “shu tariqa har turli qilmishlarni qilib, boshqalarning makkorligi, g‘azabi, bilimsiz(ligi), hasad(go‘yligi), takabbur(ligi), xom xayoli, shubhasi kabi his-tuyg‘ulari (ularga ham) tarqalib, gunoh orttiradigan bo‘lsalar (IV.15a); Yoki: *nızwaniligh qadghularigh täbräkäli umazlar* – “kuchli hissiyotli qayg‘ularini tarqata olmaydilar (IV.61b).

4) qaltiramoq (qo‘rqib), sarosimaga tushmoq (insonning tanasi yoki ruhiy holati haqida): *burxan körkining bir uçlugh ögin täbrämädin ornatsun* – “burxon ko‘rkining bir maqsadga (qaratilgan) o‘gitini qo‘rqmay singdirsin (VII.14a);

5) qo‘zg‘atmoq (kasallik), paydo bo‘lmoq, kuchaymoq: *yillig sarighigh lishipig yumqin täbrämish sanipatigh ämlägäli küsäsär* – “(ya‘ni) yelni, sariq kasalligini, balg‘amni, qo‘zg‘alib turadigan xastalikni shifolashni orzu qilsa” (IX.22b); Yoki: *Öd iyin bu ödlärtä otaçi yimämäsär ot ämig otquraq siziksiz täbräyür aghrigh tigig* – “Bu fasllarning o‘zgarishiga ergashib, faslga muvofiq dori-darmon emasa, shubhasizki, kasallik paydo bo‘ladi” (IX.23b); Yoki: *Bilmish k(ä)rgäk bularning törçigü täbrägü ödlärin* – “Shuni bilish kerak: bu(xastalik)lar paydo bo‘ladigan, tarqaladigan fasllar (qaysi ekani)ni (IX.24a); Yoki: *ash yimishtä kin inçip täbräyür liship tözlüg ig aghrigh* – “ovqat tanovul qilgandan keyin kuchayadi balg‘am singari xastaliklar” (IX.24b).

“Oltun yorug‘” asari leksikasida bir-biriga yaqin ma‘noli sinonim komponentlardan tuzilgan *täbrä qabsha* (qamsha) fe‘llari “harakat qilmoq, qimirlamoq” juft so‘zini hosil qilgan: *Täbrämäs qabshumaz turulmish amrilmish ärtüktä kin* – “tinch-xotirjam (holat) o‘tgandan keyin yuz beradigan” (II.7b). Yoki: *Ol oq öddä bu üç ming ulugh ming yirtinçü yir suv yumqi täbräti qamshati* – “O‘sha zohoti bu uch ming, necha-necha ming olam, yer suv – hammasi tebranib harakatga keldi” (III.29a).

yay= – “to‘lqinlanmoq”, yayqa= – “chayqalmoq”: *yaghiz yir alti türügün täbrädi, qabshadi. İnçä q(a)lti ulugh yiil kälip köl suwin toqip yaymish tag yuqaru qodi yayildi yayqaldi* – “qo‘ng‘ir yer olti (marta) turlicha tebrandi. Shunchalik tebrandiki, (xuddi) kuchli bo‘ron kelib, ko‘l suvini to‘lqinantirganday, (yer) yuqoriga (chiqib), pastga (tushib) chayqaldi” (X.10a).

irgha= – “irg‘ishlamoq, titra= – “titramoq”: *Ögüzlär köllär yayilip ighaçlar irghalur, kün t(ä)ngrining y(a)ruqi öngsüz bolti örtmishtäg közim, emigim täbräyür öngräkitä öngisük oqya yüräkingä ursuqmish tag siqilur m(ä)n Ämgäkin tolپ ätözüm titräyür inçim idi bälgürmäs* – “daryolar, ko‘llari chayqalib, daraxtlar irg‘ishlayapti, Kun tangrining nuri rangini yo‘qotdi (xuddi) berkitib qo‘yilganday ko‘zim. Ko‘ksim qalqiyotir oldingidan boshqacha o‘q yuragimga sanchilganday siqilyapman, azobdaman, butun tanam titrayapti, halovatim yo‘qoldi (X.12a)

5. Faoliyat natijasi bo‘lgan harakat fe‘llari: tük= – “bog‘lamoq”, atqan= – “bog‘lanmoq”, bälkä= – “zanjirlamoq”, boghaghula= – “kishanlamoq”, tang= – “bog‘lamoq”, yapshinmaq= – “yopishmoq”, ilin= – “ilinmoq, ilashmoq, tirkalmoq, bog‘lanmoq, yopishmoq”, ärt= – “tayyorlamoq”, yap= – “yopmoq”, ört= – “yopmoq”, arta= – “buzilmoq”, qadil= – “qo‘shilib, aralashib”, qawish= – “qo‘shilmoq, birlashmoq”.

Ushbu guruhga kiruvchi fe‘llar o‘zaro sinonimik qatorni tashkil etib, ma‘nodosh so‘zlar “Oltun yorug‘” leksikasida bir qator belgilari bilan farqlanadi. Jumladan, dialektal xoslanishiga ko‘ra “bog‘lamoq” ma‘nosidagi *tük* fe‘li qorluq-chigil dialektiga xoslangan: *yätiz yirtä tükkül* – “keng yerda bog‘lanib qol” (I.16b). Xuddi shu ma‘nodagi *tang* fe‘li esa o‘g‘uz dialektiga xos: *qlti adinlarigh sökmämäk toqimamaq siqmamaq tangmamaq ürkitmämäk qorqitmamaq solamamaq bälkämämäk açurmamaq suvsatmamaq quyashta tumlighta ämgätmämäktä ulati tiltagharigh qilmamaq ärür* – “boshqalarni so‘kmaslik, urmaslik, (ularga) zulm qilmaslik, hurkitmaslik, qo‘rqitmaslik, zanjirband qilmaslik, qamamaslik, och qoldirmaslik, suvsiz qoldirmaslik, quyosh (issig‘i)da, sovuqda azob bermaslik (va) boshqa sabablarni qilmaslikdir” (IV.10b). Yuqoridagi ikkita so‘z bilan sinonim bo‘lgan *atqan*= – “bog‘lanmoq” lug‘aviy birligi esa diniy ma‘no kasb etadi: *Artuqraq tuymaq bar tip atqanmaq töztä artuqraq tuymaq y(ä)mä yoq* – “Ko‘proq zehn bor deb (shularga) bog‘lanmoq – aslida ko‘p zehn yo‘q (demakdir)” (II.18b). Yoki *atqanmaq yapshinmaq* juft so‘zi ham hosil bo‘lgan: *Bu yirtinçü yir suwqa qoturu atqanmaq yapshinmaq alp ämgäk titir* – “Bu olamga, yer-suvga 14 butunlay bog‘lanmoq jabru jafo, azob-uqubatdir” (II.38a).

yapshinmaq= – “yopishmoq”, “hirs qo‘ymoq” (dunyoga): *yutuzinga yapshinmamaq, tilin äsüklämämäk* – “xotiniga bog‘lanib qolmaslik, yolg‘on gap gapirmaslik” (IV.10b). Yoki shu ma‘noda *budulmaq yapshinmaq* juft so‘zi hosil bo‘lgan: *Ash içkü ton kädim tiltaghinta, azu y(ä)mä tishi tinligħqa budulmaq yapshinmaq oghurinta nızwaniligh oot üzä örtänip* – “Ovqat yeb, (kiyim) kiyish sababidan, yoki yana ayol zotiga yopishmoq, unga ilakishmoq tufayli kuchli hissiyot alangasida kuydim” (II.34b).

ilin= – “ilinmoq, ilashmoq, tirkalmoq, bog‘lanmoq, yopishmoq”: *alqu bälgülärtin könisiz (är)tip b(ä)lgükä ilinmäk, artuqraq b(ä)lgükä yapshinmaq mängü y(ä)mä ärmäs* – “jamiki alomatlardan nohaqiqiy deb alomatga bog‘lanmoq, ko‘proq alomatga yopishib olmoq ham abadiy emas” (II.18b). O‘zaro sinonim komponentlardan tuzilgan *ilin yapshin* juft so‘zi hosil bo‘lgan: *kin ajuntaqi tüshingä utlisinga, bu üçägükä ilinmämäk yapshinmamaq ärür* – “keyin (bu) dunyoning foyda-manfaatiga – bu uchalasiga berilmaslik, yopishib olmaslikdir” (IV.9a).

“Oltun yorug” asari leksikasida “yopmoq, berkitmoq” ma’nosini ifodalovchi *yap*= va *ört*= sinonim soʻzlari qatorida *yap* barcha qadimgi turkiy dialektlar uchun umumiy boʻlsa, *ört* harakat fe’li koʻproq oʻgʻuz-qipchoq dialektlariga xoslangan: *ularqa m(ä)n bäk yaptım üç yawlagh yol qapıqıgh* – “ular uchun men berkitdim uchta yomon yoʻl darvozasi” (V.12b). Yoki: *Tinlıghlar az amranmaq üzä örtülüp tangılmishlar üçün körmämäklärü oghrınta anın täginürlär* – “Jonzotlar orzu-havasga koʻmilib, bogʻlanib qolganlari uchun, ularni koʻra olmaganlari sababidan, jamiki azoblarini boshdan kechiradilar” (IV.72b). Yoki: *kök qalıqıgh bilgä biliklig yürüng bulit üzä yapa örtärlär* – “koʻk osmonni haqiqiy bilimli oq bulut bilan berkitib, oʻraydilar” (IV.61b).

6. Jismoniy taʼsir harakat feʼllari: *tep*= – “tepmoq”, *qaz*= – “qazmoq”, *emla*= – “davolamoq”, *sanch*= – “sanchmoq”, *bas*= – “bosmoq”, *yanç*= – “ezmoq”, *al*= – “olmoq”, *yamur*= – “yiqitmoq”, *tayaqlamoq*= – “tayoqlamoq”, *ur*= – “urmoq”, *alish*= – “olishmoq”, *toqush*= – “urushmoq”, *tepun*= – “hujum, hamla qilmoq”.

Qadimgi turkiy tilda hozirgi turkiy tillar leksikasidagi tkabi jismoniy taʼsir harakat feʼllari tarkibi juda keng. Ularning baʼzilarini tahlil qilamiz. *täp/tip*= – “tepmoq”: *ol iltäki kishilär saçılur artayur qamaghın qaltı yanga täpmish täg* – “oʻsha yurtdagi odamlar tarqab ketadi, yoʻldan ozadi hammasini xuddi fil tepganday” (VIII.30b).

qaz= – “qazmoq”: *Mantal otırasınta oy qazıp bir ulugh çöpün kömüp* – “Mantalning oʻrtasida chuqur qazib, birorta katta yogʻochni koʻmib” (VII.10a).

itmaq= – “sanchmoq”, *sanç*= – “sanchmoq”, *ämlämäk*= – “davolamaoq”: *Ular yänä bu titir yingnä itmaq bash yarmaq ät’özüg ämlämäk aghuqmishlarıgh ämlämäk* – “Bulardan yana igna sanchmoq, bosh yormoq, tanana davolamoq, zaharlanganlarni davolamoq, bolalarni davolab sogʻaytirmoq” (IX.25a). Yoki: *Ötrü qurımış qatıgh qamış alıp anı üzä ömgän tamirın sançıp qan üntürüp aquru aquru barsqa yaqın bartı* – “Keyin qurigan qattiq qamish olib, u bilan oʻmgan tomiriga sanchib, qonini oqizdi, (qonini) oqizib-oqizib, yoʻlbarsga yaqinlashdi” (X.9b).

ur= – “urmoq, sanchmoq”: *biri bädük bärkä üzä mini tüz töbürü uru*, *iki iligimin qadarı* – “bittasi yoʻgʻon qamchi bilan boshimga urdi, ikkala qoʻlimni qayirib” (I.4a). Yoki: *oqya yüräkingä ursuqmış täg sıqılur m(ä)n* – “Oʻq yuragimga sanchilganday siqilyapman” (X.12a).

“Oltun yorug” leksikasida *ur* feʼlini turli soʻz turkumlariga qoʻshish orqali qoʻshma feʼllar, shuningdek, feʼl frazemalar hosil boʻlgan:

1) birtin ur: *ötrü qop sawıgh birtin urup bir yintäm qltı bashtağı örtüg öçürgäli tawranurça ärtingü qatıghlanurlar* – “undan koʻp soʻzni birdaniga joylashtirib, biratoʻla boshdagi oʻtni oʻchirish uchun intilib, qattiq harakat qiladilar” (IV.19b);

2) bashta ur: *bu özlügläriğ ölürmäkkä çaqshaptıgh bashta uru y(ä)rliqadı* – “bu tirik jonzotlarni oʻldirmaslik amrini birinchi oʻringa qoʻygan” (I.11a);

3) yala ur: *ädgü qutlugh yalanguqlar üzä yoq quruq yala urup, mün qadagh sözlädım ärsär* – “Yaxshi, muqaddas odamlarga yoʻq (yerdagi) yolgʻon, shubhalarni ushlab olib, illat-u gunohlarni toʻnkadim” (III.5a). Ushbu feʼl ibora qipchoq dialektiga xoslangan, yaʼni “tuhmat qilmoq, tuhmat” maʼnosini ifodalaydi. Qiyoslash uchun qoraqalpoq tilida *jala jabıw* – “tuhmat otmoq”.

4) ärdini ur: *tolu yiti ärdini urup kirtütin kälmishkä aghır ayagh tapıgh udugh qılsar* – “toʻliq, yetishgan xazinani joylashtirib, haqiqiydan paydo boʻlgan (jonzot)ga hurmat bilan xizmat qilsa” (III.18a).

5) orunta ur: *ötrü ol yılwiçi tört yol bältirintä qıgh yam ot iğhaç alıp biir orunta urup* – “keyin oʻsha sehrarg toʻrt yoʻl chorrahasida goʻng, xas-choʻp, oʻt, kaltakni olib, bir joyga toʻplab” (V.20b).

6) örgün ur: *idiz yüksäk arslanlıgh örgün urup* – “arslon tasviri (tushirilgan) yuksak taxt oʻrnatib” (VI.7b).

7) tütsüg ur: *ol ilik qan biz üçün tütsüg urup bu nom ärdinikä nomladaçı nomçıqa aghır ayagh qılzun* – “Oʻsha elixon biz uchun tutatqi tutatib, bu noʻm xazinasini vaʼz qiluvchi noʻmchiga izzat-hurmat koʻrsatsin” (VI.11b).

8) qaw ur: *Tünägü orun bashınta bir arıgh äwtä yıdılıgh yıparlıgh qaw urzun* – “Tunaydigan joy boshida bir pokiza uyda iforli qutini qoʻysin” (VI.22b).

9) bāzāklār ur: *Türtkü saçqu köyürgü ishlaghular ulatı xualıgh bāzāklār ursunlar* – “Toʻrt tomonga yoyilib, koʻrimli boʻlgan nilufar gulli bezaklar qilsin” (VIII.24b).

10) ootı ur: *Yänä ol mantal üskintä yir otçhugh qılıp kömür ootı urup qaz üyüri üläng çaçäki birlä köyürüp mäning d(a)rnımın yüz säkiz sözläsün* – “Yana oʻsha mantal oldida yer(ga) oʻt yoqib, koʻmir choʻgʻini (uning ichiga) solib, daraxt poʻstlogʻi (va) ulang gulini birga kuydirib, mening duoimni bir yuz sakkiz marta oʻqisin” (VIII.24b).

7. Ogʻiz boʻshligʻida amalga oshiriluvchi harakatlarni ifodalovchi feʼllar: *ich*= – “ichmoq”, *yut*= – “yutmoq”, *otla*= – “oʻtlamoq”, *asha*= – “ovqatlanmoq”, *oqi*= “oʻqimoq”.

ich= – “ichmoq”: *inçä q(a)ltı Çibinkäyâ taluy suwın içmiş täg* – “goʻyo Chibinqoya dengizi suvini ichganday” (X.31b). Yoki: *äd yidäçi, qan içtäçi tınl(i)ghlar tawragh yügürü yiti üçä* – “goʻshtxoʻr, qonxoʻr jonzotlar nihoyatda tez yugurib, uchib” (IX.28a).

8. Adressiv harakat feʼllari: *bir*= – “bermoq”, “ulashmoq”, *kämish*= – “otmoq, uloqtirmoq, tashlamoq”, *sat*= – “sotmoq”, *sach*= – “sochmoq”, *bol*= – “boʻlmoq, qismlarga ajratmoq”.

bir= – “bermoq, ulashmoq”. Ushbu feʼl yakka holda qoʻllanilib, mustaqil feʼl vazifasida keladi: *bir bitik ältü kalıp Ärkıg qanqa birtı* – “bir bitigni olib kelib, Erklıg xonga berdi” (I.7b). Yoki: *t(ä)ngriyâ, soqançıgh tatıqlıgh sawıngızni bushı biring qamaghqa tip tidi* – “(Ey) tangrim, mehribon, yoqimli soʻzingizni sadaqa qilib ulashing hammaga”, dedi” (VII.12b). Koʻmakchi feʼlli soʻz qoʻshilmalari tarkibida yetakchi feʼldan soʻng qoʻllanilib, turli xil maʼno munosabatini yuzaga chiqaradi: *Anı manga ayu biringlär* – “Shuni menga aytinglar” (I.5b). Yoki: *qatıgh süzüg köngülün qut qolunı örtüg ötünü qatıgh ünün qıqıra birtı* – “sodiq, toza koʻngil bilan vaʼda berib, baland ovoz bilan baqirdim” (I.6b).

kämish= – “otmoq, tashlamoq”: Ötrü aghtintı yuqaru idiz tağh tübüsi üzä, andıran qodı kämishti aç bars üskintä ät`özin – “Och yo`lbarsning oldiga (o`zini) otdi” (X.21a). Yoki: *Itlip yänä kämişür bish azunluğ orunta* – “Shunday qilib, yana uloqtiradi olamdagi o`rin(lar)ga (yaxshi-yomon ishlarini)” (V.11b).

sat= – “sotmoq”: *hwa çäçäk ash içgüg satıp anıng satıghı üzä yänä üç ärdinig ayasunlar aghırlasunlar* – “nilufar gul, yemak-ichmakni sotib, pulini yana uch xazinani izzat-hurmat qilishga ishlatsinlar” (VIII.15b).

sach= – “sochmoq”: *öngi säçülmish alqu uluğ budısatwlarnıñ bışrunı yorıghuluğı* – “boshqa (tomonlarga) sochilib ketgan jamiki ulug` bo`disatvlarning xatti-harakati (va) ishlaridir (deyiladi)” (III.20b).

Umuman, qadimgi turkiy tildagi harakat fe'llari semantikasi keng bo`lib, ularning aksar qismi turkiy tillarning keyingi taraqqiyot bosqichida ham lug`at fondidan mustahkam o`rin olgan bo`lsa, ayrimlari arxaiк qatlamlga o`tgan, ba`zilari dialektlarda qo`llanilib kelmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Мухаммедова С. Ўзбек тилидаги ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари. Филол.фан.док.дисс.автореф. –Т.: 2007. 48 б. Мухаммедова С. Ўзбек тилидаги ҳаракат феълларининг семантик таснифи// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент: 2004. №1. –Б.54-59.
2. *Shu va bundan keyingi misollar quyidagi manbalardan olingan hamda bundan keyingi misollarda faqat asarning bo'limi ko'rsatilib ketiladi*: Олтун ёруғ. 1-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага таъдил муаллифи Насимхон Раҳмон. –Тошкент, “Фан” нашриёти, 2009; Олтун ёруғ. 2-китоб. Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага таъдил муаллифи Насимхон Раҳмон. – Тошкент, “MUMTOZ SO‘Z”. 2013.
3. Radjabbaevich, K. N., Allambergenovich, K. M., Dauletbayevich, A. S., Adilbayevna, K. Z., & Gulmanovna, Y. N. (2023). The Dialectal Structure of the Work "Oltun Yorug". *Telematique*, 7739-7744.
4. Radjabbaevich, K. N., & Durdona, A. (2022). Ancient turkish language and koynе event.
5. Киличов, Н. Р. (2021). «ОЛТУН ЁРУҒ» АСАРИДА ИНСОН ТАНА АЪЗОЛАРИ БИЛАН БОҒЛИК ЛЕКСЕМАЛАР. *Вестник КГУ им. Бердаха*. № 2, 242.
6. Kilichov, N. R., & Kabulov, I. (2023). “KÖŇÜL” KOMPONENTLI FRAZELOGIZMLARNING BA'ZI XUSUSIYATLARI (Maxtumquli she'rlari misolida). *ZAMONAVIY TARAQQIYOTDA ILM-FAN VA MADANIYATNING O'RN*, 2(6), 130-134.
7. Kabulov, I., & Kilichov, N. R. (2023). MAXTUMQULI SHE'RLARIDAGI BA'ZI SOMATIZMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI. *Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal*, 1(8), 72-79.
8. Radjabbaevich, K. N. (2023). ELEMENTS OF THE KIPCHAK DIALECT IN ANCIENT TURKIC LANGUAGE (In the example of the lexicon of the "OltunYoruk" work). *Multidisciplinary and Multidimensional Journal*, 2(5), 108-114.
9. Radjabbaevich, K. N. (2019). LINGUOAESTHETIC CHARACTERISTICS OF THE LEXICS OF MONUMENT "OLTUN YORUG". *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(6), 35-42.
10. Киличов, Н. Р. (2019). ЗАЙМСТВОВАННАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ "ЗОЛОТОЙ БЛЕСК" (" ОЛТУН ЯРУК"). In *ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ* (pp. 34-38).

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi turkiy tilning yorqin yodgorligi bo`lgan “Oltun yorug`” asari leksikasidagi harakat fe'llarining semantikasi, lug`aviy-mavzuyi guruhlari tahlil qilingan. Shu bilan birga qadimgi turkiy tildagi ayrim harakat fe'llarining qadimgi turkiy dialektlarga va hozirgi turkiy tillar leksikasiga munosabati masalasida ham fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: qadimgi turkiy til, “Oltun yorug`”, fe'l, harakat fe'llari, dialektlar, turkiy tillar, semantika.

Аннотация. В данной статье анализируются семантика, лексико-тематические группы глаголов в лексике произведения «Алтун ярук (Золотой блеск)», являющегося ярким памятником древнетюркского языка. При этом было высказано мнение и по вопросу об отношении некоторых глаголов древнетюркского языка к древнетюркским диалектам и лексике современных тюркских языков.

Ключевые слова: древнетюркский язык, «Алтун ярук (Золотой блеск)», глагол, глаголы движение, диалекты, тюркские языки, семантика.

Abstract. This article analyzes the semantics, lexical-thematic groups of verbs in the lexicon of the work “Altun yaruk”, which is a bright monument of the ancient Turkic language. At the same time, an opinion was also expressed on the issue of the relation of some verbs of the old Turkic language to the ancient Turkic dialects and the lexicon of modern Turkic languages.

Key words: ancient Turkic language, “Altun yaruk”, verb, state verbs, dialects, Turkic languages, semantics.

ТИЛЕЎБЕРГЕН ЖУМАМУРАТОВ ДӨРЕТПЕЛЕРИНИҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ПОЭТИКАСЫ Сейтназарова И. Е.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тилдің материаллық тәрәпин сеслер қурайды екен, тилдегі сөзлер, сөз дизбеклери, гәплер хәм сеслер арқалы пайда болады. Сөйлеудеги сеслик қураалар айырым жағдайларда стильлик хызметлерди де атқарады. Әдетте, көркем шығармаларда, әсиресе, лирикалық шығармаларда сеслер, сеслердеги пәт, интонация – сөйлеудеги тәсиршеңликти асырыўшы қураалар есапланады. Илимпазлар «сөздің экспрессивлик, тәсирлилик дәрежеси менен оның сеслик формасын аңлататуғын фонетикалық мәни ортасында тиккелей байланыс болатуғынын» көрсетип өтеди[1:4]. «Сөйлеў сеслериндеги эмоционаллық, тәсиршеңлик, еситиўдеги жағымлылық, баянлаўдағы көтеринкилик, олардың көркемлилиги, эстетикалық роли – фонетикалық стилистиканың үйренетуғын объекти есапланады»[2]. Рус тил билиминде Л.В.Щерба, Р.И.Аванесов, М.В.Панов, Л.Р.Зиндер хәм т.б алымлардың мийнетлеринде фоностилистикаға байланыслы бир қанша илимий пикирлер берилген[3]. Қарақалпақ тил билиминде бул бойынша арнаўлы түрде изертлеўлер аз. Тек филология илимлериниң докторы Ш.Абдиназимовтың «Лингвопоэтика», Б.Юсупованың «Фоностилистика». (Ш.Сейтовтың «Халқабад» романы тили фразеологиясының фоностилистикалық анализи) мийнетлерин көрсетиў мүмкин[4]. Әдебиятшы илимпазлардан Қ.Жәримбетов, Қ.Оразымбетов, Б.Генжемуратов,

А.Досымбетовалардың мийнетлерінде аллитерация, ассонанс, диссонанс кубылыстары әдебиет теориясына байланысты басқа да мәселелер менен бірге сөз етилген[5:188].

Фоностилистикалық қураллар ауызеки сөйлеуде толығырақ көрінеді. Бірақ, сондай болса да, Т.Жумамуратов шығармаларында фонетикалық қураллардың стильлік хызмет атқарып, лингвопоэтикалық жақтан тексттің тәсіршендігін арттырыуы өзіне тән усыллар арқалы берілген.

Фонетика тарауы тилді системалы хәм структуралық бағдарда үйренеді. Поэтикалық тилдегі ең майда элемент – сес қосық қурылысындағы ырғақ, сеслік тәкирар, сеслік үнлеслікті пайда етиу арқалы қосықтың қонымлылығын пайда етеді. Сеслерди арнаулы түрде таңлап алыу хәм тәртіплестіриу арқалы уйқасымлы қосық қәліплеседі. Көркем текстте олар қатар, шөлкемлескен характерде қолланыуы, арнаулы түрде таңлап алынуы хәм сеслердің жайласуы менен өзгешеликке ийе болады. Бірақ бундай өзгешелик тек формалық жақтан болып қалмастан, поэтикалық тилде хәм оның тийкарында шөлкемлескен көркем тексттің қурамалы идеялық-тематикалық, композициялық, поэтикалық- семантикалық қурылысында да әҳмийетли орын ийелейді. Бундай жағдайда фонетикалық факторлар экспрессивлік, эстетикалық, семантикалық мәниге ийе болып, поэтикалық мазмунды ашып беріудің бир түри сыпатында хызмет атқарады[6:23].

Көркем тексттің қурылысындағы фонетикалық факторларға, басқаша айтқанда, тексттің сеслік жақтан шөлкемлестірилиуін сестің мәнилік хәм фонетика-семантикалық байланыстарын сәулендендирилиуі түрлерине - аллитерация хәм ассонанс киреді. Сондай-ақ, паронимия да сеслік дүзиліске байланысты пайда болатуғын кубылыс есапланады. Биз сөз етпекши болып отырған қарақалпақ халқының белгили шайыры Тилеуберген Жумамуратов шығармаларының тили өзинің бай лексикалық, фоносемантикалық, фоностилистикалық - лингвопоэтикалық өзгешеликтери менен ажыралып турады. Биз шайырдың шығармаларында ушырасатуғын усындай фонетикапоэтикалық кубылыстарды төмендегише анализлеп үйрендик.

Аллитерация, ассонанс.Биргелкили дауыссыз сеслердің қайталаныуы аллитерация кубылысы болып, бунда сеслік тәкирарлар вертикаль хәм горизонталь түрде қолланылып, фонетика-семантикалық байланыстардың пайда болыуында әҳмийетли мәниге ийе болады[7].

Т.Жумамуратов шығармаларында төмендеги дауыссыз сеслердің тәкирары ушырасады:

1) «Б» дауыссыз сесінің тәкирары:

Билгенлер де, билмеслер де гәп табар,

Билимпаздың бир қәтеси билинсе. [12:26]

Биреу айтар: – Бүгин қызық көрдім, – деп,

Биреу айтар: – Балықты көп бердім, – деп. [12:75]

2) «Ж» дауыссыз сесінің тәкирары:

Ядымда тур, мен баяғы жетиммен,

Жетимлерден талай жайсаң жетілген. [13:84]

Балалықты ғаррылықтан жек көрдім,

Жек көрмедім, уайымын жеп көрдім.

Жүз жастағы ғаррылықтың қайғысын,

Бес жастағы балалықта өткердім. [13:84]

Жылан да жылжып киралмас,

Жаздың жақсы күнінде,

Жарғанат ушып жүралмас [12: 121]

3) «К» дауыссыз сесінің тәкирары:

Күн артынан күнлер келер тақалып,

Күнлер өтті, көрген түстей белгисіз,

Күнлер өтті қайтып оны көргисіз [13:84]

4) «Қ» дауыссыз сесінің тәкирары:

Қайғы оты туншықтырды анамды,

Қара үйди қаплады тас қараңғы.

Булағайлы қарлы боран түнлерде,

Зарланады суы қорғағай деп баламды. [13:82]

Қыялардан қыял тууар шақалап,

Ели-журтым хызметимди бақалап,

Қуатыма қуат қосып келмекте,

Қаршығадай гүрилдескен шапалақ. [12:134]

5) «М» дауыссыз сесінің тәкирары:

Минези шеп бар екен деп,

Мың тоқсан бир семьяға.

Жаманынан жақсысы көп,

Мәлел тийер жақсыға да. [13:58]

Мүмкин бир нәрсени күткен,

Мәгар исти алмаспаққа [13:89]

6) «С» дауыссыз сесінің тәкирары:

Сырттан қатты ура-ура,

Сындырды сол терезени. [13:78]
Сағыныштың жалынына жанса да,
Сыр сандықта сақлады қыз бар уйын. [13:38]

7) «Т» дауыссыз сесинің тәкиары:

Тау бауырында жайсаң жыра,
Тармақ-тармақ қуыслары.
Тарқалып қараңғы думан,
Төбемізге түсти жақты [13:73]
Тарийхы – теңіз Жайхунның Сырдың,
Туран деп бұрын атапты атын,
Туркестан екен бұл ата журтым,
Жутыпты сансыз өмірдің татын. [13:136]

8) «Ш» дауыссыз сесинің тәкиары:

Мийұе берди шабытымның жемиси,
Нағыз шыңға шыққан гезим ең усы [14:134]
Ал шалынды! Шапшып қаны атылды,
Патша шоршып, күшин жыйнап ақырғы. [13:15]
Т.Жумамуратов шығармаларында аллитерация төмендегіше формаларда берілген:

1) Бирдей сеслердің қосық қатарларының дәслепки үш қатарының басында қайталаныуы:

Бир хәриптен барып-барып,
Бир роман қуралар,
Бир гербиштен жалғанысып,
Питер бийик биналар. [16:15]

2) Биргелкили бирдей дауыссызлардың қосық қатарларының дәслепки еки қатарында қайталаныуы:

Жетим қалды жалғыз қызы,
Жаңа жеткен бес жасына,
Еңиреген соң жалғыз өзи,
Семен алған өз қасына [13:63]

3) Бирдей сеслердің қосық қатарларының кейинги еки қатарында қайталаныуы:

Өткенликтен қызға қайғы-салмағы,
Радиоға да ол нәзер салмады.
Бир ұақытта шалып кетти қулағын,
Бир әжайып қууаныштың салмағы. [13:31]

4) Биргелкили бирдей сеслердің қосық қатарларының кейинги үш қатарында қайталаныуы:

Сезбеди душпан екен деп,
Қарайды қайта еркелеп.
Қыялы бузық сум қасқыр,
Қарсы жүрди ентелеп. [17:5]

5) Бирдей дауыссызлардың қосық қатарларының барлық қатарында қайталаныуы:

Тутасып жерлер шәхәрлер менен мунардан,
«Тоқпақтан минген мышықлар шығып Бухардан,
Толысқан шақта, аждарға жутып ақырып,
Талай бир сапар ұайранын халықтың шығарған [13:228]

6) Қосық қатарларының дәслепки еки қатарында бирдей дауыссызлар хәм соңғы еки қатарында да бирдей дауыссызлардың қайталаныуы:

Жан Москва! Сайран етип мен Сизде,
Жүргенимди умытпаспан хеш гезде.
Хәр музейиң үлкен тарийх арнасы,
Хәр бир көшең бир әжайып көргизбе. [16:9]

7) Қосық қатарларының 1-3-4-қатарларында бирдей дауыссызлардың қайталаныуы:

Қурал етип қурықты,
Суўға қулаш урыпты,
Қурықты белден илдирип,
Қырға қарай бурыпты. [13:34]

8) Қосық қатарларының 1-2-4-қатарларында бирдей дауыссызлардың қайталаныуы:

Сонлықтан қыз қууанды алақайлап,
Соңынан былай деди бир ис ойлап:
- Қәйтеди Сизди утқан киси менен
Сынассам бир сапарға өзим ойнап? [13:146]

Аллитерация сөйләудің экспрессивлиги, эмоциональлығы хәм эстетикалық тәсіршеңлигин күшейтиўши қурал болып хызмет етеди.

Қәйип қазаны қайнап-қайнап,

Кекли қыял бийлеп кетер.

Қырағы көз оттай жайнап,

Жигер артар оннан бетер. [13:43]

Бул қатарларда биргелікті «қ», «к» сеслерінің жиі қолланылып, горизонталь үнлестіруі ушырасады.

Бул мысаллар сеслік символизмді өзінде сәулелендіріп келген. Қатар келген сөздердің басында тәжірарланып келген сеслер жаңа мәніні пайда етпейді, олар тексттің мазмұндық хәм фонетикалық тәрептерінің өз ара тәсірі тийкарында акустикалық жақтан тәсіршендікті күшейтіп келген.

Дизбеклесіп келген сөздердің басында бірдей ямаса ұқсас дауыссыз сеслерді көркемлік, стильлік мақсете тәжірарлап қолланыу ысылы ассонанс термини арқалы аңлатылады. Б.Юсупованың илмий мийнетінде төмендегі пикирді ушыратамыз: «Қарақалпақ тилинің лингвистикалық сөзліклерінде «Ассонанс – турақлы сөз дизбеклерінде гезлесетуғын дауыссызлардың үнлестігі», рус тил билиминдегі сөзліклерде «Ассонанс – тексттің экспрессивлігін арттыруы үшін бірдей дауыссыз сеслерді қатар фраза, строфада тәжірарлау» деп анықлама берілген [8:27-28].

Т.Жумамуратов қосық қатарларында қарақалпақ тилинің сеслік қурамында көркемлік, күшли экспрессияны, пайда етиу мақсетінде бірдей ямаса бир-бирине айтылыуы, еситилиуі ұқсас болған дауыссыз сеслердің қатар келген сөздердің басында тәжірарланып қолланылыуы – ассонанс қубылысын көркемлеу қуралы сыпатында шебер пайдаланған. Оның төмендегі формаларын көриуге болады:

1) «А» сесінің қайталаныуы:

Алып Иван түсті жолға,

Ал, Аяп дем алып жатты,

Аздан кейін жүрмек бул да. [13:50]

Алымларды алдыртыпты алыстан,

Араб, парсы, қытай, юнон, орыстан. [13:133]

2) «Е» сесінің қайталаныуы:

Еринлери кемсең-кемсең,

Еңирегенде жас баладай,

Егленип кеп залым Хусен,

Күлді ғарқылдап ғарғадай [13:107]

3) «О» сесінің қайталаныуы:

Он бес жигит, он бес қыз,

Отырыспа қурыпты.

Олар бәрі жарақсыз,

Бара салдық қурықты. [13:220]

4) «Ү» сесінің қайталаныуы:

Үш жигирма бес жасты өткеріп бастан,

Үш жүз жыллық тарих көрген бүлбүлим [18:98]

5) «И» сесінің қайталаныуы;

Ийеледің неше түрлі саласын,

Илимді бир дәрәя десек мысалы,

Дүркін-дүркін қарақалпақ баласын,

Шарықлаттың ашып илим қушағын (18:104)

6) «Ө» сесінің қайталаныуы:

Өскен еді бир гөззал болып,

Өткериуге таудың тасындай. [18:107]

7) «Е» хәм «Ө» сеслерінің қайталаныуы:

Ермен десең душпанға,

Екі көзді жумбағыл.

Өтип кеткен ис ушын,

Өкиніп бала тұрмағыл [18:147]

Ассонанс қубылысы арқалы шайыр пикирді көркемлеп жеткеріуге урынғанын, сөздердің тәсір етиушилигін күшейткенін көреміз.

Сеслердің позициялық хәм комбинаторлық өзгеріуі хәм фонетикалық троплар. Сөзлер сеслерден қуралады екен, сеслердің сөз мәнісіне де тәсірі болады. Сөздің қурамындағы бир сестің өзгеріуі оның пүтін мәнісіне тәсір көрсетеді. Сөз қурамындағы сеслердің мәнісі, олардың сөйлеудегі әхмийеті, қосымша мәнілерді келтіріп шығарыуы, қатарлар теңлігі менен ырағын пайда етиуін лингвопоэтикалық **фоносемантика** тарауы үйренеді.

Көркем тексттегі фонетикалық факторларды өз алдына ажыралған түрде емес, тексттің семантикалық хәм композициялық қурылысы менен байланыссыз түрде анализлеу зәрүр. Сеслер лексика-семантикалық бирлік болған сөздің қурамында қолланылғанда ғана функционаллық жақтан актуаль сыпатқа ийе болады. Демек, сестің жайласыуы, орын алмасыуы хәм позициялық өзгешелігі сөзге өтеді. Көркем текстте сөзлер сеслік дүзилісі бойынша белгілі бир топарларға биригіп, өзара байланысқа кириседі. Айырым жағдайларда фонетикалық дүзиліске тийкарланған байланыстар грамматикалық (синтаксислік) байланыстардан күшли болыуы мүмкін.

Сөйлеу сеслерінің өзгеріуі екі жағдайға байланысly жүз береді:

1) позициялық сес өзгеріуі; 2) комбинаторлық сес өзгеріуі. Позициялық сес өзгеріуінде сөйлеудегі сеслер орналасқан орнына (сөз басы, сөз ортасы, сөз ақыры) байланысly өзгеріске ұшырайды[9:88]. Бундай өзгерістер шайыр Т.Жумамуратов поэзиясында да қолланылған. Сөздің басында, ортасында хәм ақырында болатуғын өзгерістерге мысаллар:

Хүкіметтің берген еркін,
Өзінше бурмалап хәркім,
Бузған екен асқынғанлар,
Дуўрылықты бассынғанлар. [14:17]

Бул қатарларда позициялық жақтан «туўрылық» сөзінің басындағы «т» сесі «д» сесі менен алмасқан. Бул стильлік талап тийкарында жүз берген халат болып, шайыр қосықтағы тийкаргы айтылажақ пикирге оқыўшының дыққатын қаратыў ушын усы усылдан пайдаланған.

Таўдан аққан булақлардай,
Тарап илим хәмме **ўак**,
Мың жаңалық дөремекте,
Жалғыз минут өтпей-ақ. [12:19]

Бул қатарларда «ўақыт» сөзінің ауслаут позициясындағы «ыт» сеслері түсірилип қолланылған. Анамыздай ақ сүт берген мақлұқты,
Қолдан келсе жандай хұрмет **етерем** [12:64]

Бул қатарларда «етер едим» сөзлер дизбегіндегі инлаут позициядағы «ди» сеслері түсірилип қолланылған.

Комбинаторлық сес өзгеріуінде сөйлеу барысында басқа сестің тәсірі нәтижесінде сеслердің өзгеріуі түсіниледи.

Ким қорласа **жазығы** жоқ жанларды, / Қай ўақ бир ўақ, ығбалына кес болар. [12:62]

Бул қатарларда «жазық» сөзіне тартым жалғай қосылыўы нәтижесінде «қ» сесі «ғ» сесіне айланған.

Поэтикалық фонетикада позициялық сеслер өзгеріуінде эстетикалық талғам тийкарында хәр түрлі эмоциональ-экспрессивлік мәнилер қәлиплеседи. Позициялық сеслер өзгеріуіне – анкопа, синкопа, апокопа, гапология сыяқлы кубылыстар кирсе, комбинаторлық сеслік өзгеріуіне – афарезис, элизия сыяқлы кубылыстар киреди. Т.Жумамуратов шығармаларында бул кубылыстар қолланылып поэтикалық жақтан қатарлардың қонымлылығын тәмийинлеген болса, семантикалық жақтан хәр түрлі сезимлік қатнастарды билдиріп, жаңа образлар жасаўда стильлік хызмет атқарып келген.

Анкопа – сөздің анлаут позициясындағы сесінің түсірилип қолланылыўы[9:95].

Егер, еркелесең, мен де шыдайын.
Жалықтым деп, хеш етпеймен **ўайым**.
Сәхәр турып, пал бер десең, берейін,
Қайда жумсасаң да барып келейін. [20:66]
Ақылы кем, шала десе, шаламан,
Ақылы зор, дана десе, данаман,
Не десе де ықтыры өзінде,
Өйтеўір мен халқым айтса **нанаман**. [20:146]

Бул қатарларда «уўайым», «инанаман» сөзлерінің анлаут сесі «у», «и» сеслері түсіп қалған, бул арқалы шайыр қосық қатарларының уйқасығын тәмийинлеўди гөзлеген.

Апокопа – сөздің ауслаут позициясындағы сестің ямаса сеслердің түсіп қалыўынан сөздің қысқарып қолланылыўы[7:27].

Дәўлет ушын, **бақ** ушын,
Хәмел ушын, **тах** ушын,
Өгиз болып сүзисти,
Қораз болып жулысты [18:7]
Жандай ысық елдің **пайтах** қаласы,
Еркиндәрья, Қаратаўдың арасы [18:47]
Деп ойлады Сараханды көрген **гез**,
(Сулыўлыққа кимнің жаны тебиренбес),
Дал бойында нокаттай бир мини жоқ,
Есик көлдің мөлдириндей көркем көз. [18:69]

Бул қатарларда «бахыт, тахт, пайтахт» сөзлерінің ауслаут сеслері «т», «ыт», «гез» сөзінің ауслаут сеслері «де» сеслері түсірилип, шайыр бул арқалы лирикалық қахарман менен аўызеки сөйлеу тилинде қарым-қатнас орнатып атырғанлығын билдирген. Нәтижеде, тыңлаўшы менен жақын қатнасты орнатып атырған оның сырласы образын жарата алған.

Синкопа – сөз ишиндегі инлаут позициядағы сес ямаса буўынның түсіп қалыў кубылысы[7:184].

Хақ болғанда жермедің, Неге әкеп бермедің? Неге сорап алмадың? Урысысаң алманың. [14:11]	Хәмме бирден топылғанда дөгерек, Қыйқанлардың қыйсықларын жеңер ек , Бес бармақтың бәрі бирдей болғанда, Адам ушын суд, прокурор не керек [18:17]	Ысқырысып келген ўақта гүз басы, Телмирисип жетпей турса өз асы, Алдап жүрген рейимсиз найсапты, Урса деймен жаныўарлар көз жасы. [20:62]
--	---	---

Бул қатарларда «әкелип» сөзінің инлаут сеслери «ли», «едик» сөзінің инлаут сеслери «ди», «ұақытта» сөзінің инлаут сеслери «ыт» түсірілген. Шайыр бул усыл арқалы аўызеки сөйлеу усылында қарым-қатнас орнатып, оқыўшыға және де жақынласыўды кәлеген. Сондай-ақ, қосықтың ырғағы да қәлиплескен.

Гаплогения – еки бирдей ямаса уксас болған буўынлардың бириниң түсип қалыу кубылысы[9:96].

Ғарға сонда: «Дүньяның ең сулыўы» -, Деп өзиниң палапанын апкепти . [20:104]	Абайсызда айтқан айып сөзинди, Атлы қуўып алалмассан қайтарып. [20:107]
--	---

Бул қатарлардағы қатар қолланылыуы керек болған «лып», «ла» буўынларының бириниң түсип қалыуы көринеди. Бул арқалы шайыр шығармадағы қахарманды өз тилинде сөйлетип, әпиўайы қарапайым қатарларды пайда еткен. Бул қатарлардың еркин түсинилиўин тәмийинлеген. Комбинаторлық сеслик өзгерислер де аўызеки сөйлеу хәм әдебий стильлерде мақсетли түрде стильлик хызмет атқарып келеди.

Афареzis – қатар қолланылған еки сөздің бириншисиниң ауслаутының тәсиринде екиншисиниң анлаутының өзгериу ямаса түсип қалыу кубылысы[9:96].

Көмилгенниң көпдур саны, Ашымаған хеш бир жаны.	Арзымызды айтар едик, Көрегойсақ басқарманы. [20:23]
--	--

Бул қатарларда «көре» сөзінің тәсиринде «қойса» сөзиндеги «қ» сеси «ғ» сесине өзгерген, бул арқалы шайыр қайғырыу, кеўли толмау, гижиниу сыяқлы бирнеше эмоционаллық мәнилерди жүклеген.

Төмендеги мысалда да усы халатты көриуе болады:

Израил қанын сормақ арабтың, Араблар да қалагоймас қарап дым,	Хәр ұақытта ким бурын муш котерсе, Өткир жери соған тийер жарактың [20:33]
---	---

Элизия – қатар қолланылған еки сөздің бириншисиниң ауслауы екиншисиниң анлауы тәсиринде түсип қалыу кубылысы[9:99].

Тынып елди шуўлатып, Жазықсыз жанды қыралмас ,	Жыласа бул жубатар, Көргенде шыдап туралмас . [20:38]
--	---

Сөйлеуде сөз мәнисиниң өзгериуине тек ғана сеслердің түсип қалыуы емес, ал сеслердің арттырылыуы да тәсир көрсетеди. Бундай кубылыслардан бири – **аустеза** болып, ол – сөз ақырында сеслердің арттырылыу кубылысы есапланады[9:99].

Жазагойса талантлылар Аўез шайырдай,
Хәр күниң **тарийхасы** болар он китап. [18: 84]
Ашық айдын пирге болып **кумара**,
Нийет пенен шыққан киби сапарға,
Берди аға яңды данышпанларға,
Шәкиртлик сәлемим бермеге келдим. [18:87]

Бул қатарларда «тарийх», «кумар» сөзлерине «а» сесин қосып арттырған, бул арқалы шайыр сол сөзге дыққат аударыуы талап еткен халда, гәпке күшейтиушилик мәнисин жүклеген. Биргелкили сеслер ямаса бирдей сеслердің қолланылыуы поэзиялық қосық қатарларының музыкалылығын тәмийинлесе, сеслердің алмасыуы шайырдың ишки сезимлериниң хәр қыйлы усылда билдирилиўин тәмийинлейди. Солай екен, бул кубылысларды биз фонетикалық троплар термини менен атасақ болады.

Тексттеги фонемалардың (хәриплердің) жайласыуына байланыслы болған хәр түрли фонетикалық сүүретлеу усыллары, яғный көркем безеулер – **фонетикалық троплар** есапланады[10:201].

Фонемалар арқалы сәўлеленген сеслер вариантлылығында стильлик имканиятлар күшли болады. Басқаша айтқанда, қай жерде сөйлеу сеслеринде таңлау бар болса, сол жерде стильлик бояу да бар болады. Бул хәдийсениң қәсийетин толық аңлаған сөз ийелери өз шығармаларының тилин бай хәм рәнбәрен қылыуға талпынады[11:9]. Шайыр Т.Жумамуратов та мине усындай шайырлардың бири. Ол өз шығармаларының көркемлигин усы жол арқалы да тәмийинлеуе хәрекет еткен хәм фонетикалық троплардан өнимли пайдаланған. Олардан бири – логогриф кубылысы.

Логогриф сеслердің қайталаныуына байланыслы көркем тәкирардың бир түри болып, бунда сеслер солай тәкирарланбастан кем-кем саны жағынан азайып тәкирарланады[11:207].

Бахыт тасқынласа, **сенде сағасы**, / Кимлер татыу болса, **сенде ағасы**. [15:18]

Бул қатарларда көринип турғанындай параллел түрдеги ырғақты пайда етиу ушын дерлик бирдей сөзлердің тәкирары ушырайды, бирақ екинши қатардағы тәкирар биринши қатарға салыстырғанда бир сеске қысқарған. Бул да өз гезегинде қатарлардың көркемлигин тәмийинлеген.

Амфиболия – еки мәнисикти пайда етиуши фонетикалық кубылыс болып, лексикалық жақтан омофоннан келип шыққан. Бунда дерлик бирдей жазылған сөзлер еки түрли мәнини пайда етеди[10 :208].

Эй Гүлсимим, Гүлсимим! Көз алдымнан кетер емес гүл сының . Гейде күндей күлмлейсең, жанасаң, Гейде булттай гүркирейсең жаўасаң, Ашыу қыйын жүрегіңнің тилсимин! [15:13]	Бир саўдагер етип түрли саўдасын , «Саўда»ға да салған екен саў басын , Сулыўырақ жанан келсе дүканға, Алға тутқан набат пенен халўасын. [19:17]
---	---

Бул қатарлардағы «Гүлсимим» хәм «гүл сының» сөзлери және «саўдасын» хәм «саў басын» сөз хәм сөз дизбеклериниң жазылыуы хәр қыйлы болғаны менен айтылыуында бирдейлик көзге тасланып, ырғақты пайда ете алған хәм бул бирдей еситилиуши сөзлер хәр қыйлы мәнилик өзгешеликке де ийе.

Амфиболия каламбурдың тийкарында жатқанда ғана көркем сүүретлеу куралына айланады. Каламбур ирониялық, сатиралық қатарларда қолланылып, оларға юморлық қәсийет береді. **Каламбур** – бир сөздің хәр

қыйлы мәнилерин ямаса уқсас еситилетуғын сөзлерди дәллек яки бирейди ермеклеу ушын пайдаланыў усылы[7:106].

Не болса да дузақ болды **усыман**,
Жигит жүдә мактанады **усыған** [19: 17]
Айтқанымды ислемесең, **өлесең**,
Өмириңнен үмитлисең **еле сен.** (13:4)
Кәйпи ушып, пулы **күйди**,
Қозға басып қолы **күйди**,
...Бул сорлының тоны **күйди** [12:209]

Бул қатарларда «усыман хәм усыған», «өлесең хәм еле сен», «күйди» формасындағы уқсас қурылыстағы сөзлер тәкирарланған және бул сөзлер арқалы пүтин қосыққа юморлық қәсийет жүклетилген. Нәтийжеде, хәзил сөзли адам образы пайда болған.

Биз хәзирги қарақалпақ поэзиясының ең ири туғаларының бири, Т.Жумамуратовтың шығармалары тилин фонетика-поэтикалық аспектте лингвопоэтикалық үйрениў барысында төмендегидей жуўмақларға келдик:

1. Шайыр өзиниң қосықларында тек сөз таңлаўға үлкен итибар берип қоймастан, хәр бир сести шебер қолланыў арқалы қосықтың идеялық-көркемлик дәрежесиниң артыўына хәм эстетикалық гөзаллық пайда етиўге, қосықтың эмоциональ-экспрессивлик тәсирлигиниң артыўына ерискен.

2. Шайыр биргелкили даўыссыз сеслердиң қайталаныўы – аллитерация, қатар келген сөзлердиң басында бирдей ямаса уқсас даўыссыз сеслердиң қолланыўы – ассонанс қубылысларын вертикаль хәм горизонталь түрде қолланыў арқалы фонетика-семантикалық байланысларды пайда болыўына ерискен.

3. Шайыр өзиниң қосықларында позициялық сеслик өзгериўи – анкопа, синкопа, апокопа, гаплоглогия қубылыслары, комбинаторлық сеслик өзгериўи – афарезис, элизия қубылыслары, фонетикалық троплар – анаграмма, верлан, логогриф, амфиболия, каламбурды шеберлик пенен пайдаланып көркем тәсирликти арттырған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ваулина И.А. Фоносемантическая экспрессивность русского слова: лингвистический и психо-лингвистический аспекти: Автореф.дисс. ...канд.фил.наук. – Екатеринбург, 2017.
2. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
3. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М: Учпедгиз, 1957; Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1984; Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М.: Высш. школа, 1979; Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. – М.: Высшая школа, 1979.
4. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент, 2020. ; Юсупова Б. Фоностистика. – Тошкент, 2021.
5. Жәрімбетов Қ. XIX әсир Қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004.; Әдебияттаныўдан сабақлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012; Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. I, II том. – Нөкис: Билим, 2018.; Генжумаратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. – Нөкис: Билим, 1997.; Dosimbetova A. Adebeyatta kórkemlew qurallari. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2017.
6. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Ташкент: Yoshlar nashriyot uy, 2020.
7. Насыров Д., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис, 1979.
8. Юсупова Б. Фоностистика. – Ташкент, 2021.
9. Миртожиев М.М. Хәзирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2004.
10. Флоря А.В. Русская стилистика. – Москва: Флинта, 2013.
11. Naydarov A. Badiiy tasvirning fonostilistik vositalari. – Toshkent, 2008.
12. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2015.
13. Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының 3 томлығы. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1978.
14. Жумамуратов Т. Дослық ҳақында қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
15. Жумамуратов Т. Мениң заманласларым. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1962.
16. Жумамуратов Т. Жүрек мухаббаты. – Нөкис, 1956.
17. Жумамуратов Т. Шайыр мийрасы. – Нөкис, 2015.
18. Жумамуратов Т. Толқында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1970.
19. Жумамуратов Т. Жазыўшы хәм алтын балық. – Нөкис: Билим, 2015.
20. Жумамуратов Т. Өмириңниң өзи философия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2005

Аннотация: Мақалада Т.Жумамуратовтың шығармалары тилиниң фонетикалық поэтикасы лингвопоэтикалық аспектте үйренилген. Шайырдың қосық дәретийде хәр бир сести қолланыў шеберлиги, биргелкили даўыссыз сеслердиң қайталаныўы – аллитерация, қатар келген сөзлердиң басында бирдей ямаса уқсас даўыссыз сеслердиң қолланыўы – ассонанс қубылысларын вертикаль хәм горизонталь түрде қолланыў арқалы фонетика-семантикалық байланысларды пайда болыў мәселелери сөз етиледі.

Таяныш сөзлер: Поэтикалық фонетика, позициялық сеслер өзгериўи, эстетикалық талғам, эмоциональ-экспрессивлик мәни, анкопа, синкопа, апокопа, гаплоглогия, комбинаторлық сеслик өзгериўи, афарезис, элизия фонетикалық троплар – анаграмма, верлан, логогриф, амфиболия, каламбур хәм т.б.

O'Z-O'ZINI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA O'QUVCHILARNING SO'Z BOYLIGINI O'STIRISH IJTIMOIY-METODIK ZARURIYAT SIFATIDA

Shamuratova E.S., Sagidullaeva Sh.B.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Dunyodagi ko'plab ilmiy tadqiqot va oliy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning dunyoqarashi, tajribalarini kengaytirish orqali so'z boyligini oshirish modellari, didaktik instrumentariyalari va metodikalari ishlab chiqilgan. Sharq mutafakkirlari kitob mutolaasi orqali shaxsning ma'naviy-intellektual taraqqiyotini ta'minlash, o'z-o'zini rivojlantirishda so'z boyligi alohida o'rin tutishini ta'kidlaganlar. Kommunikatsiyaning asosiy vositasi bo'lgan so'z boyligi birinchi navbatda o'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish mahsuli ekanligini ko'rsatib o'tganlar. Chunki, intellektual jihatdan rivojlangan shaxsgina so'zga ehtiyoqlik bilan munosabatda bo'la oladi.

O'z-o'zini rivojlantirish, o'z ustida muntazam ishlash, o'z qiziqishlari doirasidan kelib chiqqan holda o'qib-o'rganish, axborotlarni to'plash, tahlil qilish va ulardan maqsadga muvofiq tarzda foydalanishdan iborat intellektual faoliyat hisoblanadi. So'z boyligi insonning o'zi ma'nosini anglab, o'z o'rnida qo'llay oladigan so'z zahirasidir. O'quvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish bilan bog'liq holda ularning so'z boyligini oshirish masalasi dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlari olimlarini o'ziga jalb qilib kelmoqda. AQSh, Germaniya, Angliya, Singapur, Turkiya, Rossiya kabi rivojlangan mamlakatlarning pedagog olimlari va metodistlari o'quvchilarning so'z boyligini oshirishga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Dunyoning yetakchi ilmiy tadqiqot va oliy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning yozma nutqini o'stirish orqali ularda kreativ fikrlash faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan loyihalar doirasida keng ko'lamli tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. O'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bevosita so'z boyligini oshirish orqali ta'minlanadi. Bugungi kunda shaxs imkoniyatlarini kengaytirishning ko'plab yo'nalishlari va vositalari mavjud. Bunday vositalar birinchi navbatda har bir insonning bilish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Kitob va kitobxonlikka bo'lgan qiziqish shaxs faoliyatining samarali kechishini ta'minlaydi. Shuning uchun ham kitobxonlik vositasida o'quvchilarda so'z boyligini oshirishga nisbatan qiziqishni shakllantirish alohida ahamiyatga ega.

Qiziqish - 1) ob'ekt yoki hodisani anglash va biror faoliyat turini o'zlashtirishga moyillik; 2) o'quvchi yoki talabaning o'zi uchun qimmatli va yoqimli bo'lgan muayyan narsa va hodisaga munosabati.

Qiziqishlarda shaxsning o'ziga xos xususiyatlari mujassamlashgan bo'ladi. Qiziqish bilimlarni ongli, puxta, barqaror, anglagan holda o'zlashtirishga ko'maklashadi. Qiziqish insonda intilish, faollik, ichki turtki, ehtiyojni shakllantirishga xizmat qiladi. Qiziqish shaxsning borliqqa tanlab munosabatda bo'lishi, o'ziga xos qaror qabul qilishi, o'zini o'zi nazorat eta bilishi, maqsadga intiluvchanligida, yuzaga kelgan to'siqlarni yengishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham o'quvchilarda boshlang'ich sinflardan boshlab u yoki bu xodisaga nisbatan qiziqish uyg'otish alohida ahamiyatga ega. Qiziqish tufayli o'quvchilar muayyan ob'ektni chuqurroq o'zlashtirishga intiladilar. U haqidagi bilimlarni alohida intilish bilan o'zlashtirishga kirishadilar. O'quvchilarda badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otish orqali insoniyat aql-idrokining nodir namunalari ifodalangan bilimlar va hayotiy tajribalarni o'rganishlariga kengroq sharoit yaratiladi. O'quvchilarda badiiy adabiyotga nisbatan qiziqish uyg'otishda kitobxonlik asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. O'quvchilarda badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otishda ta'lim jarayoni asosiy o'rin egallaydi. Ta'lim jarayoni oldiga shaxsni har tomonlama uyg'un rivojlantirish vazifasi qo'yilgan bugungi kunda o'quvchilarda kitoblar yordamida badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otish ijtimoiy-pedagogik zaruriyatga aylanmoqda. Kitob o'qish orqali o'quvchilar o'z bilimlarini muntazam takomillashtirishga muvaffaq bo'ladilar. Axborot texnologiyalari va axborot olish manbalarining ko'payganligi tufayli o'quvchilar kitobga tobora kamroq murojaat qilmoqdalar. O'quvchilar bilan o'zaro munosabatga kirishishning dastlabki kunlaridan boshlab o'qituvchilar ularda badiiy adabiyotga nisbatan qiziqish uyg'otishlari lozim. Badiiy adabiyotga nisbatan o'quvchilarda shakllangan qiziqishlar barqaror bo'lib, butun hayoti davomida mustahkamlanib boradi.

Ushbu muammo bilan ko'plab pedagoglar va adabiyotshunos olimlar qiziqqanlar. O.Roziqov, B.Adizov, Q.Yo'ldoshev, S.Matjonov, I.Raximova, Sh.A.Amonashvili, A.G.Asmolov, Ye.A.Bugrimenko, M.P.Voyushina, T.G.Galaktionova, O.V.Djejeley, N.N.Svetlovskayalar o'quvchilarda badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otish haqidagi o'z qarashlarini bayon qilganlar. O'quvchilarda badiiy adabiyotga qiziqish uyg'otish g'oyasining asoschisi buyuk chex pedagogi Ya.A.Komenskiy hisoblanadi. U o'zining "Buyuk didaktika" asarida o'quvchilarda u yoki bu mashg'ulotga nisbatan qiziqish uyg'otish haqida fikr yuritgan [2; B.159].

Qiziqish bilish ehtiyojlarining namoyon bo'lish shaklidir. U shaxsni o'z faoliyati maqsadini anglashga yo'naltiradi. Ob'ektiv borliqni ifodalaydigan dalillarning mohiyatini chuqurroq anglashga undaydi. Qiziqish shaxsning o'rganilayotgan ob'ektni o'zlashtirishga bo'lgan intilishini ifodalaydi. O'quvchining ayni bir qiziqishini qondirish ikkinchi qiziqishning vujudga kelishiga asos bo'lib, bilish faoliyatining rivojlanishiga sharoit yaratadi.

L.S.Vigotskiyning ta'biricha, qiziqishlar bola hulq-atvorining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. U o'quvchi intilishlarining yorqin ifodasidir. Qiziqishlar yordamida o'quvchilarning faoliyati ularning ehtiyojlariga muvofiq keladi. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya jarayoni o'quvchilarning qiziqishlariga asoslangan holda tashkil etilishi kerak. Bu o'quv jarayonining o'quvchilarni qiziqtirgan o'quv predmetlariga ustivorlik berish asosida tashkil etilishini anglatadi. O'quvchiga bosim o'tkazish, po'pisa qilish, qo'rqitish orqali uni muayyan hodisani o'rganishga jalb etish mumkin emas. O'quvchilarda qiziqish uyg'otish bilan bir qatorda uni muayyan maqsadga yo'naltirish ham muhim ahamiyatga ega[3; B.95]. Muhim jihatlardan yana biri o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonlarini hayotiy vaziyatlarga yaqinlashtirishdan iborat. O'quv jarayonini hayotiy vaziyatlarga yaqinlashtirishda badiiy adabiyot namunalari muhim o'rin egallaydi. O'quv jarayonini hayotiy vaziyatlarga yaqinlashtirish o'quvchilarda muayyan xodisalarga nisbatan qiziqish uyg'otadi. Pedagoglar o'quvchilarda qiziqish uyg'otish orqali ularni aniq bir faoliyatga

kengroq jalb etish mumkinligini anglab yetishlari lozim. Har bir shaxs o'zini o'rab turgan borliqqa nisbatan shaxsiy munosabat tajribasiga ega. Xuddi mana shu munosabat uni muayyan vaziyatlarga olib kiradi va ma'lum narsalarni o'rganishga nisbatan qiziqish, ehtiyoj va istakni vujudga keltiradi.

Bilishga oid qiziqishlar o'quv jarayonining dinamik rivojlanishini ta'minlashga ko'maklashadi. U o'quvchilarning faol tarzda o'quv-biluv faoliyatini o'zlashtirishlariga yordam beradi. Bilishga oid qiziqishlar o'quvchilarda tashabbuskorlikni tarkib toptiradi. Bu jarayonda o'quvchining o'zi yangi bilimlarni o'zlashtirish usullarini izlab topadi. Natijada ta'lim, tarbiya va rivojlanishning samaradorligi ortadi. Faol bo'lmagan va xech narsaga qiziqmaydigan o'quvchilarga o'qituvchilar kuchli ta'sir o'tkazib, ularning bilishga oid qiziqishlarini muayyan maqsadga yo'naltirishlari kerak. Qiziqishlar o'quvchilarda yorqin his-tuyg'ularni vujudga keltirish imkoniyatiga ega. O'quvchilar o'z qiziqishlarini qondirish uchun ob'ektiv borliqni chuqurroq o'rganishlari, uning o'ziga xos jihatlarini anglab yetishlari talab qilinadi. O'quvchilarning qiziqishlari qondirilishi natijasida ularda quvonch hissi, ko'proq bilishga intilish mayllari kuchayadi. Agar o'quvchilar o'zlari qiziqqan muayyan narsani o'rgana olmasalar ularda salbiy his-tuyg'ular, o'z kuchlariga ishonmaslik vujudga keladi. Bilishga oid qiziqishlar o'qishning asosiy motivlaridan biri hisoblanadi. Buni o'quvchilar boshqalardan ko'ra ko'proq xis etadilar. Bu o'quvchilar o'zlari uchun nima qiziqarliyu, nima qiziqarli emasligini aniqlab olgan vaqtlaridan boshlanadi. Bunday narsalar sirasiga dars, o'quv predmeti yoki muayyan kitoblarni kiritish mumkin.

O'quvchilar uchun bilishga oid qiziqishlar o'qish motivlari sifatida ularni mazkur ob'ektlarni bilishga undaydi. Mazkur o'rinda o'qituvchilar ularga to'sqinlik qila olmaydilar, chunki bu o'quvchilarning shaxsiy qiziqishlari bilan bog'liq. Bu o'quvchilar faoliyatining asosiy maqsadini ifodalab, o'quv jarayonining oson, samarali, yorqin, xis-tuyg'ularga boy bo'lishini ta'minlab ularning darslarda toliqmasliklariga asos yaratadi. Bilishga oid qiziqishlar o'quv faoliyatining turli mayllari bilan o'zaro aloqador bo'lib, o'quvchi dunyoqarashini har tomonlama boyitishga ko'maklashadi. Ushbu qiziqishlar bir-biriga mos kelmasa, o'quvchilarning rivojlanish jarayonlari sekin kechadi. O'quvchilarda muayyan xodisalarga nisbatan qiziqishning shakllanishi natijasida ularda o'quv jarayoniga nisbatan ongli munosabat hosil bo'ladi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning o'z shaxsiy o'quv-biluv faoliyatlarini boshqarishlari, qo'yilgan maqsadga erishish yo'llari va maqsadlarini aniq anglab olishlariga ko'maklashadi. Shu bilan bir qatorda o'zlari qiziqqan sohadagi bilim, ko'nikma, malakalarining muntazam boyishini ta'minlaydi.

O'quvchilarda bilishga oid qiziqishlarni shakllantirish o'qituvchi zimmasidagi murakkab vazifalardan hisoblanadi. Buning uchun pedagog o'quv jarayonini o'quvchilarda bilish qiziqishlarini shakllantirishga yo'naltirgan holda tashkil etishi lozim. Bu jarayonda o'quvchi muntazam tarzda o'quv materiallariga qiziqishi, o'z-o'zini rivojlantirishi, o'zlashtirgan bilimlarining yo'nalishi va sohalari kengaytirishi maqsadga muvofiq. O'quvchilar o'quv jarayonida tug'ilgan muammolarni yechishga o'z shaxsiy hissalarini qo'shishlari ham muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqsadga erishish uchun o'qituvchi pedagogik jarayonda vujudga keladigan ko'plab muammolarni bartaraf etishi, darsni tashkil etishning eng yaxshi usullarini tanlashi talab etiladi. Buning uchun o'qituvchi zarur o'quv materiallarini tanlaydi, o'quvchilarda mustaqillikni shakllantirishga oid turli yondashuvlarni tahlil qiladi, ta'lim maqsadiga erishilganlik natijasini aniqlaydi. Mutaxassislar bilishga oid qiziqishlar tushunchasi doirasida quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatganlar: muayyan ta'lim sohasida ifodalangan tanlovga xos qiziqishlar (S.L.Rubinshteyn); shaxsning muayyan narsa yoki xodisaga e'tibor qaratishi (F.N.Gonobolin); shaxsning atrof-olamni bilishga bo'lgan intilishlarni yangi fikrlar, xis-tuyg'ular bilan boyishi (I.Gofman); o'tmishdagi narsa-xodisa va yondashuvlarning shaxs faoliyatini boyitish va uni qiziqitirishga oid yo'nalishlarini o'rganishga bo'lgan intilishning namoyon bo'lishi (A.S.Pavlova). Ko'rinib turibdiki, qiziqishga turli mutaxassislar turlicha yondashadilar. Bu yondashuvlar bir-birini inkor qilmaydi, balki qiziqishning turli jihatlarini e'tirof etishga ko'maklashadi. Bilishga oid qiziqishlar haqida aniq tasavvurga ega bo'lish uchun uning turli jihatlarini va tasniflarini o'rganish maqsadga muvofiq.

Shaxsning bilishga oid qiziqishlarini T.N.Kaptan quyidagicha tasniflagan: jismoniy qiziqishlar; aqliy qiziqishlar; estetik qiziqishlar; ijtimoiy qiziqishlar; irodaga asoslangan qiziqishlar. Shuningdek qiziqishning boshqa turlari ham mavjudki, ular bilvosita va bevosita qiziqishlarga bo'linadi. Bevosita qiziqishlar sirasiga o'quvchilarni bilish jarayoniga bevosita jalb etishni kiritish mumkin. Maqsadga erishishning asosiy vositasi mehnat hisoblanadi. Bilvosita qiziqishlar sirasiga faoliyat natijasiga bo'lgan qiziqishni kiritish mumkin. Bu o'rinda ayni bir qiziqishni boshqasiga nisbatan muhim va alohida ahamiyatga ega deb hisoblash mumkin emas. Har qanday qiziqish alohida vositalar va usullar yordamida qondirilganda o'zining kutilgan samarasini beradi. O'quvchilarning qiziqishlarini qondirish nafaqat ularning intellektual soxalarini boyitish, balki, ularni kelajakdagi faoliyatga yo'naltirish imkoniyatiga ham ega.

O'quvchilarning bilishga oid qiziqishlarini rivojlantirish sohasida quyidagi darajalarni ajratib ko'rsatish mumkin: 1) sinchkovlik; 2) qiziquvchanlik; 3) shaxsiy bilishga asoslangan qiziqish; 4) ijodiy qiziqish.

Ular o'quvchilarning u yoki bu o'quv predmetiga nisbatan turli-tuman qiziqishlarini ifodalaydi. Xali o'rganilmagan bilimlarni o'rganishga intilish, yangi axborotlarni o'zlashtirish kabilar shular jumlasidandir.

Sinchkovlik – bilishga asoslangan qiziqishning dastlabki bosqichi hisoblanadi. Bunda o'quvchining e'tibori bilan bog'liq tarzda uning muayyan narsalarni o'rganishga, bilishga bo'lgan intilishi ifodalanadi. Qiziqishning ushbu bosqichida muayyan ob'ekt yoki xodisa chuqur o'rganilmaydi, balki unga sinchkovlik bilan nazar tashlanadi. Bunda shaxs o'zini o'rab turgan voqelikda qanday o'zgarishlar ro'y berganligini sinchkovlik bilan o'rganishga kirishadi va unga munosib javob qaytaradi. Bu bosqichdagi qiziqishlar muntazam emas balki, elementar xarakterga ega bo'lib, asoslanmagan vaziyatga bog'liq holda vujudga keladi. Bu xolat ayniqsa o'quvchilar maktabga kelgan dastlabki kunlarda kuzatiladi. O'quvchilardagi bunday kuzatishlar atrofda ayrim narsalarga bog'liq bo'lib, yuzaki xarakter kasb etadi. 3-4-sinf o'quvchilari esa atrofda narsalarga qiziquvchanlik bilan munosabatga kirishadilar.

Qiziqishning qiziquvchanlikka asoslangan bosqichi yangicha mohiyat kasb etib, uni qiziqtirgan xodisalar va narsalarning barcha o'ziga xos jihatlarini aniqlashga bo'lgan intilish kuchayadi. Ushbu jarayonda bilish maqsadga yo'naltirilganlik xarakteriga ega bo'lib, o'quvchilarning intilishlariga tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Qiziquvchanlik bosqichida o'quvchilarda bevosita qiziqishga bo'lgan intilishning shakllanganligini kuzatish mumkin. Bunda o'quvchi bilish jarayoniga to'liq jalb etiladi. Uning yordamida esa o'zining bilish ehtiyojlarini qondiradi. Bunday faoliyatning natijasi o'quvchi uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Natijada o'quvchi o'zi qiziqqan sohani chuqurroq o'rganishga kirishadi, bir nuqtada to'xtab qolmaydi. Qiziquvchanlik esa shaxsiy qiziqishga aylanadi.

Shunday qilib, tahlil va kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarda o'z-o'zini rivojlantirish asosida ularning so'z boyligini oshirish jarayonida duch keladigan muayyan qiyinchiliklar o'zining pedagogik-psixologik asoslariga ega bo'lib, uni bartaraf etishning o'ziga xos metodik instrumentariysini ishlab chiqish o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammodir.

ADABIYOTLAR

1. Пагг Гордон, and Peter Mc George. «The sorting techniques: a tutorial paper on card sorts, picture sorts and item sorts.» Expert Systems 14. 2 (1997): 80-93.
2. Ян Амос Коменский. Буюк дидактика. –Т.: «Ўқитувчи», 1975. – Б.159.
3. Mominova L.R., Amirsaidova Sh.M., Mamarajabova Z.N., Xamidova M.U., Yakubjanova D.B., Maxsus psixologiya –Tashkent 2013. B.95

O'z-o'zini rivojlantirish asosida o'quvchilarning so'z boyligini o'stirish ijtimoiy-metodik zaruriyat sifatida

Rezyume. Ushbu maqolada o'quvchilarning o'z ustida muntazam ishlashi, o'z qiziqishlari doirasidan kelib chiqqan holda o'qib-o'rganish, axborotlarni to'plash, tahlil qilish va ulardan maqsadga muvofiq tarzda foydalanish, o'z-o'zini rivojlantirish asosida o'quvchilarning so'z boyligini o'stirish bilan bog'liq holda ularning so'z boyligini oshirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: rivojlantirish, shaxs, so'z boyligi, qiziqish, o'qib-o'rganish, kompetensiya, kommunikatsiya.

Развитие словарного запаса учащихся на основе саморазвития как социально-методическая необходимость

Резюме. В данной статье анализируются вопросы систематической работы студентов над собой, обучения исходя из сферы их интересов, анализа и целенаправленного использования информации, проанализированы проблемы увеличения словарного запаса студентов в связи с ростом их словарного запаса на основе саморазвития.

Ключевые слова: развитие, личность, словарный запас, интерес, обучение, компетенция, коммуникация

Increasing the vocabulary of students on the basis of self-development as a social-methodical necessary

Annotation. In this article, the issues of increasing their vocabulary in connection with regular work on himself, reading and learning based on their own interests, collecting information, analyzing it and using it appropriately, increasing students' vocabulary on the basis of self-development, are analyzed.

Key words: development, personality, vocabulary, interests, learning, competence and communication

NÓKIS QALASÍNDAGÍ KÓShe ATAMALARÍNÍN TARIYXÍY SHÍGÍSÍ BOYÍNSHa QATLAMLARÍ

Jarekeev M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Toponimika ilimi rawajlanıp baradı eken, óz nábwetinde toponimikalıq atamalardıń qurılısı, túbir bóleginiń durıs ańlatılıwı, nátiyjede jámlengen máni-mazmun ańlasılıwın támiyinleydi. Bul jaǵday bolsa lingvistikalıq analizlersiz, yaǵnıy lingvistikalıq metodlardı qollanbastan ámelge aspaydı [6, 102]. Biz úyreniw barısında Nókis qalasında 1200 ge juwıq kóshe ataması bar ekenligin anıqladıq. Bul jumısımızda Nókis qalasındaǵı kóshe atamalarınń tariyxıy shıǵısı boyınsha qatlamların úyreniwdi maqset ettik.

Nókis qalasındaǵı kóshe atamaların tariyxıy shıǵısı boyınsha 4 qatlamǵa bólsek boladı: 1) túrkiy sózlerden jasalǵan kóshe atamaları; 2) arab-parsı tillerinen ózlestirilgen kóshe atamaları; 3) orıs tilinen ózlestirilgen kóshe atamaları; 4) ózbek tilinen ózlestirilgen kóshe atamaları.

1. Túrkiy sózlerden jasalǵan kóshe atamaları. Nókis qalası toponimleri ishinde basım kópshiligi túrkiy sózlerden jasalǵan kóshe atamaları. Bul maqalamızda túrkiy sózlerden jasalǵan kóshe atamalarınń adam atlarınan, urıw atamalarınan, belgili bir kásiptiń atlarınan, toponimiyalıq atamalardan jasalǵan kóshe atamaların kóriwimizge boladı hám bulardıń hárqaysısın toparlarǵa bólip úyrendik:

a) Adam atlarınan jasalǵan kóshe atamaları. Antroponimlerden jasalǵan toponimler tildegi sózlik quramnıń eski qatlamlarınan biri. Bunday geografıyalıq obyektlerdiń ayırımları adam atı menen, ayırımları familiya menen atalǵan. Bunday adam atı yaki familiyası menen ataw jaǵdayları Orta Aziya xalıqlarında kóp ushırasadı. Nókis qalasındaǵı antroponimlerge *Sapalaq palwan, M.Dáribaev, Edige, Maman biy, Genjebay Ubaydullaev, Gúlayım, Sarbinaz, Omar shayır, Ótesh, D.Qayıpov, Aydos biy, Gúlbáhár, Kamal Mámбетov h.t.b kóshelerdi kirgizdik.*

Solay etip, antroponimlerdiń kóshelerge qoyılıw máselesi belgili bir faktorlar tiykarında ámelge asırıladı. Ismlerden toponim jasalǵanda adamnıń ismi ulıǵlanıp, máńgilestiriw maqsetinde oǵan kóshe ataması beriledi. Nókis qalasındaǵı kósheler tiykarınan, tariyxıy tulǵalardıń, xalıq awızeki ádebiyatı qaharmanlarınń, jazıwshı-shayırlardıń, ilimpazlardıń, siyasiy-jámiyetlik iskerlerdiń hám aǵartıwshılardıń atına qoyılǵan.

b) Belgili bir kásiptiń atlarınan qalıplesken atamalar: *Nanbay, Aral balıqshısı, Balıqshı, Baǵmanlar, Ustalı, Baǵmanlı, Zerger usta, Juwazshı, Temirshi, Nawqanshılar, Duwtarshı, Qayıqshı, Kepserlewshı, Qarazshı, Baqsılar eli, Shirashılar, Eskekshiler, Shabandozlar, Arbashi, Aranshi, Dıyqan baba h.t.b.*

Jáne de Nókis qalası toponimiyasında kásip atların, lawazımdı ańlatatuǵın kóshe atamaları belgili orın iyeleydi. Buǵan: *Saqshılar, Iskerler, Isbilermen, Shegarashılar, Qurılısshı, Huqıq qorǵawshılar, Kompozitor, Neftshi, Baylanısshı, Shipaker, Oqıtıwshılar, Tınıshlıq saqshısı, Alǵa ustazlar kóshelerin mısál etip aytsaq boladı.*

c) Uriw atamalarinan jasalgan kóshe atamaları: *Uygır tuyıq, Qıyat abat, Qıpshaq, Nayman, Nogay, Mañgıt, Nayman ótkeli, Aqmañgıt, Qıyat jargan, Baymaqlı, Qonırat, Qıtaylı, Naymanlı, Baymaqlı awıl, Qañlı, Keneges* kósheleri. Nókis qalasında urıw atamalarinan jasalgan 20 ға juwıq kóshe anıqladıq.

d) Toponimiyalıq atamalardan jasalgan kóshe atamalarına *Sarkop, Qaraqalpaqstan, Bozataw, Qızılqum, Dárwazaqum, Aqtuba, Taq jap, Qamıs arıq, Qarataw jağası, Tikózek, Porlutaw, Qumawıl, Ózbekstan gúzarı, Xojeli gúzarı, Turan oypatı, Qusxana, Xorezm* kóshelerin kirgizsek boladı.

2. Arab-parsı tillerinen ózlestirilgen kóshe atamaları. Házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı ózlestirilgen sózlerdiń belgili bir toparın arabsha hám parsısha sózler quraydı. Bul sózler házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline óz sózimizdey bolıp, tilimizge birotala sińisip ketken hám kúndelikli turmısta da jiyi qollanıladı. Nókis qalasında usınday shıǵısı arabsha hám parsısha sózlerden jasalgan kóshe atamalarına mısál keltirsek: *Ibrat, Mádeniyat, Párwaz, Báhar, Marıfat, Qayır is, Aǵla, Ápsana, Paziylet, Mol baxıt, Shadlıq, Baxıtı, Xoshamet, Záberdes, Qazı Máwlik, Altın miyras, Náwbet, Bereketli jol, Dúrdana, Ğáziyneli, Qutlı mákan, Muqaddes*.

Nókis qalasındaǵı shıǵısı arabsha sózlerden jasalgan kóshe atamaları tómendegiler:

Ibrat [*< ъибратун “úyretiw, oqıtıw, násiyat aytıw; aqıl-násiyat, sabaq”; “máni mazmun”*] – órnek, úlgi [7, 16].

Mádeniyat [*< маданиятун “mádeniyat, civilizaciya”*] – adamzat jámiyeti tárepinen dóretilgen materiallıq hám ruwxıy baylıqlardıń jıyındısı [7, 25]. *Qayır is* kóshesi atamasınıń quramındaǵı “qayır” sóziniń shıǵısı arabsha: *Qayır* [*< хайирун “jaqsı, aq kewil, ájayıp”*] – 1) jaqsılıq, shápáát, sawap; 2) timiskilenip, tilep alǵan zat: *qayır-sadaqa* [7, 19]. *Aǵla* [*< ағла “eń biyik”; “joqarı”; “eń ataqlı”*] – jaqsı, ayırıqsha, joqarı [7, 4]. *Paziylet* [*< фазийлатун “jaqsılıq etiwshi”; “jaqsı qásiyet, adamgershilik”; “jaqsı qılıq”*] – qádir-qimbat, itibar, izzet, abıray [7, 31].

Altın miyras kóshesi atamasınıń quramındaǵı “miyras” sóziniń shıǵısı arabsha: [*< мийрәсун “miyras”*] – 1) bir áwladtan ekinshi áwladqa ótetuǵın úrp-ádet, dástúr; 2) birewden qalǵan zat, mülk [7, 27]. *Qutlı mákan* kóshesi atamasınıń quramındaǵı “mákan” sóziniń shıǵısı arabsha: [*< мәканун “orın, turǵan jeri”; “dáreje”; “abıray, qádir”*] – jasap atırǵan jer, qonıs basqan orın, átirap, dógerrek; mánzil adres [7, 25].

Nókis qalasındaǵı shıǵısı parsısha kóshe atamalarına tómendegiler kiredi: *Párwaz* [*< парваз “ushıw, ushıp barıw”*] – párwaz eti “aspanǵa kóterildi, ushtı” [8, 27]. *Báhar* [*< Баҳар “kóklem paslı”*] – tórt máwsimniń biri, qıstan keyin keletuǵın máwsim [8, 27]. *Ápsana* [*< Әфсанә “ángime, naqıl; ertek, ańız”*] – 1) ańız, ráwiyat; 2) tiykarsız ángime, ótirik [8, 5]. *Mol baxıt* hám *Baxıtı* kósheleri atamalarınń quramındaǵı “baxıt” sóziniń kelip shıǵıw tórkini parsı tilinen: [*< бәхт “táǵdır, nesiybe, úles”*] – qut, shadlıq, quwanış; tabıs; dáwlet, mártebe, abıray [8, 6]. *Shadlıq* kóshesi atamasınıń quramındaǵı “shad” sóziniń shıǵısı parsısha: [*< шад “kewilli, shadlı, quwanışlı; ırza”*] – quwanışlı, kewli tolǵan, más [8, 35]. *Xoshamet* [*< хошамәд “sálemlesiw, sálem beriw; jaǵımlı sóz; marapat sóz”*] – hürmet, izzet, sıy [8, 34]. *Záberdes* [*< зәбардәст “kúshli, qolı bálent; isbilermen”*] – ziyrek, sezgir; shaqqan [8, 16].

3. Orıs tilinen ózlestirilgen kóshe atamaları. Qaraqalpaq onomastikası menen antroponimiyası birinshi gezekte óziniń ishki resursları esabınan bayıydı hám rawajlanadı [5].

Qaraqalpaq xalqı kóp ásirler dawamında orıslar menen aralasıp, qarım-qatnasta jasap keldi. 1873-jılı qaraqalpaqlar iqtıyarlı túrde Rossiyanıń qaramaǵına kirdi. Sol waqıttan baslap sawda-ekonomikalıq hám siyasiy baylanıslar ele de rawajlandı, bul qaraqalpaq xalqınıń tiline de óz tásirin tiygizdi. Sawda-satıq zatları menen birge qaraqalpaq tiline olardıń atamaları, sonday-aq, sawda, administrativlik, áskeriy hám basqa da terminler kelip kirdi.

Nókis qalasındaǵı orıs tilinen ózlestirilgen hám orıs tili arqalı kirip kelgen sózlerden jasalgan kóshe atamaları mınalar: *Olimpiya, Botanika, Olimpiya ótkeli, A.S.Pushkin, Nókis PMK jataqxanası, Pristan gúzarı, Jurnalist, Veterinarnaya, Akademik, Sanatornaya, Toǵızınshı may h.t.b.* Solay etip, qaraqalpaqlardıń Rossiyaǵa qosılıwı menen, ásirese, Keńes húkimeti dáwirinde qaraqalpaq tiline orıs tiliniń sózleri hám orıs tili arqalı internacionallıq sózler kóplep kirip keldi. Qaraqalpaq tiliniń toponimiyasınıń hám antroponimiyasınıń rawajlanıwı hám bayıwı, onnan menshik atlardı alıw, alınǵan bul sózlerdi ózlestiriw procesi arnawlı izertlew obyektine aylanbadı. Bul problemalardı úyreniw ámeliy jaqtan úlken áhmiyekte iye.

4. Ózbek tilinen ózlestirilgen kóshe atamaları. Qaraqalpaqstan Respublikası Ózbekstan Respublikası menen II jer júzilik urısı dáwirlerinen baslap siyasiy-ekonomikalıq baylanısları kúsheydi. Bul óz gezeginde qaraqalpaq xalqınıń tiline de óz tásirin tiygizdi. Atap aytqanda, ilimiy, administrativlik, áskeriy hám basqa da terminler kelip kirdi.

Nókis qalasındaǵı ózbek tilinen kirip kelgen sózlerden jasalgan kóshe atamalarına *Ózbekstan, Fidokor, Muqimiy tuyıq, Samarqand, Shahrisabz, Jasorat, Amir Temur, Kamalak, Kamalak ótkeli, Babur, Aybek, Bárkamal, Qarshi, Tashabbus, Ibn Sina* sıyaqlı kóshelerdi aytsaq boladı.

Jumısımız barısında bul kóshelerdiń ózbek shayır-jazıwshıları, aǵartıwshıları, ilimpazları, mámleketlik iskerleriniń atlarına qoyılǵanın anıqladıq hám ayırım ózbek tilindegi sózlerdiń sol qálpinde (awdarılmastan) hám kalkalaw (kóshirme) usılı arqalı toponim sıpatında qollanılǵanın kóriwimizge boladı.

Juwmaqlap aytqanda, Nókis qalası toponimlerin tariyxıy shıǵısı boyınsha úyrenenimizde túrkiy sózlerden, arab-parsı, orıs hám ózbek tillerinen ózlestirilgen sózlerden jasalganın anıqladıq.

Nókis qalası toponimleriniń basım kópshiligi túrkiy sózlerden jasalgan. Olar – túrkiyshe adam atları, urıw atamaları, túrkiyshe kásip atları hám toponimiyalıq atamalar. Nókis qalasındaǵı orıs tilinen ózlestirilgen kóshe atamaların úyreniw barısında bul toponimlerdiń bizge orıs tili arqalı kirip kelgen internacionallıq sózler ekenin kóriwimizge boladı. Arab-parsı tillerinen ózlestirilgen kóshe atamaların úyreniw barısında bul sózlerdiń házirgi qaraqalpaq tiliniń óz sózlerindey bolıp, turmıstıń hár túrli tarawlarında keń qollanılıp kiyatırǵanın kóriwimizge boladı. Bul arab hám parsı tilleriniń sózleri qaraqalpaq tiline qonısı ózbek, qazaq hám túrkmen tilleri arqalı, sonday-aq, diniy mazmundaǵı kitaplar, klassikalıq ádebiyatlar arqalı kelip kirgen. Izertlew barısında bul sózlerdiń mánilerin túsindirdik.

Nókis qalasındaǵı ózbek tilinen ózlestirilgen kóshe atamaların úyrengenimizde, bul kóshelerdiń ózbek shayır-jazıwshıları, aǵartıwshıları, ilimpazları, mámleketlik iskerleriniń atlarına qoyılǵanın, ózbek tilindegi sózlerdiń sol qálpinde ózgermesten (awdarılmastan) yamasa kalkalaw (kóshirme) usılı arqalı toponim sıpatında qollanılǵanın kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965.
2. Абдиназимов Ш., Даниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары (Сөзлик). – Нөкис, 2016.
3. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили терминлери. – Нөкис: Билим, 1999.
4. Булгарова М.А. Ногайская топонимия. – Ставрополь, 1999.
5. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Бекназаров В. Қарақалпақ тили билими бойынша библиографиялық көрсеткіш. – Нөкис, 1978.
6. Низомов А., Рахимов Г., Расулова Н. Топонимика. – Т.: «Sharq», 2013.
7. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы арабша сөзлер. – Н., 2015.
8. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. – Н., 2017.

Nukus shahridagi ko'cha nomlarining tarixiy kelib chiqishi bo'yicha qatlamlari

Rezyume. Maqolada Nukus shahridagi ko'cha nomlari tarixiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi, nomlar tarixiy chiqishi bo'yicha qatlamlarga ajratilib o'rganiladi. Nukus shahridagi ko'chalar asosan, tarixiy odamlarning, xalq og'izaki ijodi qahramonlarining, yozuvchi-shoirarning, olimlarning, siyosiy-jamoatlik arboblarning va ma'rifatchilarning nomiga qo'yilgan.

Tayanch so'zlar. Toponimika, toponim, tariyxiy-lingvistika usul, etimologiya, lug'at.

Наслоение названий улиц в нукусе по историческому происхождению

Резюме. В статье изучается названия улиц в городе Нукус с историко-лингвистической точки зрения, изучаются названия, отсортированные по историческому происхождению. Улицы в городе Нукусе носят имена больше исторических деятелей, героев фольклора, поэтов, ученых, политических и общественных деятелей, просветителей.

Ключевые слова. Топонимика, топоним, историко-лингвистический метод, этимология, словарь.

Layering of street Names in nukus by historical origin

Summary. The article studies the names of streets in the city of Nukus from a historical and linguistic point of view, the names sorted by historical origin are studied. The streets in the city of Nukus are named after historical figures, folklore heroes, poets, scientists, political and public figures, and educators.

Key words. Toponymy, toponym, historical-linguistic method, etymology, dictionary.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТОМ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Бердимуратова С.П.

Қарақалпақский государственный университет

Язык тесно связан с культурой, и цветовые обозначения в фразеологизмах нередко отражают особенности мировоззрения и восприятия окружающего мира носителей языка[1]. Фразеологизмы с цветообозначениями занимают значительное место в любой языковой картине мира, поскольку они не только описывают окружающую действительность, но и отражают культурные, исторические и социальные особенности народа. В японской культуре цветовая символика особенно богата и разнообразна, что связано с глубокими традициями и влиянием природной среды на формирование мировоззрения. В японском языке, богатом на фразеологизмы, цветообозначения используются для создания выразительных образов, которые передают определенные эмоциональные и смысловые оттенки[2]. Эти фразеологизмы не только обогащают язык, но и служат важным культурным маркером.

Японская культура с древних времен придавала большое значение цветам, что связано с влиянием природы, религии и философии. В частности, буддизм и синтоизм, две основные религии Японии, накладывали определенные ограничения и символику на использование цветов.

В японской культуре каждому цвету придается определенное значение, которое находит отражение в языке. Например, белый цвет 白 (широ) ассоциируется с чистотой и святостью, черный 黒 (куро) — с тайной и смертью, красный 赤 (ака) — с жизненной силой и страстью, а синий 青 (ао) — с молодостью и свежестью[4]. Эти ассоциации глубоко укоренены в японском сознании и часто проявляются в фразеологизмах.

- 白い目で見る (широи ме де миру) — «смотреть белыми глазами», то есть смотреть с недоверием или осуждением. Белый цвет здесь символизирует холодность и отчуждение.

- 白紙に戻す (хакуши ни модосу) — «вернуть к белой бумаге», что означает вернуться к начальной стадии, начать с чистого листа.

- 黒幕 (куромаку) — «черный занавес», обозначающий скрытого кукловода, манипулятора за кулисами. Черный цвет символизирует тайну и скрытность.

- 黒い噂 (курои уваса) — «черные слухи», то есть злые или негативные слухи.

- 赤の他人 (ака но танин) — «красный чужой человек», то есть абсолютно посторонний человек. Красный цвет подчеркивает полное отсутствие связи.

- 顔から火が出る (као кара хи га деру) — «огонь выходит из лица», что означает сильно покраснеть от стыда.

青二才 (аонисай) — «синий юнец», что означает неопытного, молодого человека. Синий цвет здесь символизирует юность и незрелость.

- 青ざめる (аозамер) — «посинеть», означающее побледнеть от страха или шока.

Фразеологизмы с цветообозначениями часто требуют глубокого понимания культурного контекста для их правильного восприятия и перевода. Например, фразеологизм 青信号 (аосинго) буквально переводится как «синий сигнал», но на самом деле обозначает «зеленый свет», что связано с историческими особенностями японских светофоров. Перевод фразеологизмов с цветообозначениями может быть сложен из-за различий в символике цветов в разных культурах. Например, в западной культуре черный цвет чаще ассоциируется с трауром, тогда как в японской культуре он может символизировать скрытность и опасность. Поэтому переводчик должен учитывать культурные особенности, чтобы передать точное значение фразеологизма.

Например, в японском языке выражение 黒幕 (Куромаку), что буквально означает «черный занавес», используется для обозначения скрытого руководителя или манипулятора. В английском языке отсутствует аналогичное выражение, поэтому при переводе необходимо использовать перифраз или искать эквивалент с сохранением значений (например, “mastermind” или “puppet master”).

А также фразеологизмы с цветообозначениями в японском языке часто имеют метафорическое значение, что делает их труднопереводимыми. Например: 白羽の矢が立つ (Шираху но я га тацу): Дословно «белое перо на стреле стоит». Этот фразеологизм означает, что кто-то был выбран из множества претендентов, особенно в контексте выбора жертвы или лидера. 青二才 (Аонисай): Дословно «синий двухлетка». Используется для обозначения молодого, неопытного человека. В этом выражении «синий» символизирует незрелость.

Фразеологизмы с цветообозначениями в японском языке часто несут в себе национально специфические культурные коннотации, которые не всегда имеют аналог в других языках. Например, выражение: 赤の他人 (Ака но танин): Дословно «красный чужой». Означает «совершенно чужой человек», где «красный» усиливает степень чуждости и отсутствия связей. Этот фразеологизм трудно перевести на другие языки без потери культурного контекста, поскольку в западной культуре красный цвет не ассоциируется с понятием «чужой».

Фразеологизмы с цветообозначениями в японском языке представляют собой важный элемент языковой картины мира, отражающий культурные и исторические особенности народа. Их изучение позволяет глубже понять мировоззрение японцев, особенности их восприятия и символику, а также выявить сложности перевода таких выражений на другие языки. В связи с этим, необходимо уделять внимание не только лексическим значениям, но и культурным контекстам, которые стоят за этими выражениями, для правильного их понимания и интерпретации.

Кроме того, анализ фразеологизмов с цветообозначениями в японском языке подчеркивает важность межкультурной коммуникации и осведомленности при переводе. Переводчик сталкивается с задачей не просто передать смысл выражения, но и донести до носителей другого языка тонкости и глубину культурного кода, заложенного в исходном фразеологизме. Это требует не только знаний языка, но и понимания культурных особенностей, что особенно важно в условиях глобализации и все более тесного взаимодействия между культурами. Таким образом, изучение цветовой символики и связанных с ней фразеологизмов в японском языке может способствовать более глубокому взаимопониманию и культурному обмену между народами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hasegawa, Yuko. "Challenges in Translating Japanese Idioms with Color Components." *Translation and Cultural Exchange Journal*, vol. 15, no. 4, 2016, pp. 123-134.
2. Ishii, Koji. *Cultural Expressions and Idioms in Japanese Language*. Kodansha International, 2010.
3. Matsumoto, Hideki. *The Language of Colors: Cultural Perspectives in Japanese Idioms*. Tuttle Publishing, 2012.
4. Nakagawa, Haruki. *Understanding Japanese Proverbs and Sayings*. Japan Times, 2008.
5. Nakamura, Kei. *Japanese Idioms and Their Cultural Significance*. Kenkyusha Publishing, 2014.
6. Smith, Richard. "The Symbolism of Colors in Japanese and Western Cultures." *Journal of Cultural Studies*, vol. 20, no. 2, 2017, pp. 85-97.
7. Suzuki, Minoru. *The Linguistic Landscape of Japanese Idioms*. Tokyo University Press, 2011.
8. Takeuchi, Yukari. *Color and Culture in Japanese Language*. University of Tokyo Press, 2015.
9. Tanaka, Junko. *The Colorful Language of Japan: Idioms and Expressions*. Kyoto University Press, 2018.
10. Yamaguchi, Akira. "Color in Japanese Linguistic Expressions: A Cultural Perspective." *Linguistic Anthropology Review*, vol. 33, no. 1, 2019, pp. 102-115.

Yapon tilida rang belgilash komponentiga ega frazeologizmlar

Rezyume: Rang atamallari tilda muhim rol o'ynaydi, ko'pincha ramziy ma'nolarni va madaniy xususiyatlarni aks ettiradi. Yapon tilida rang komponentli (shikisai) frazeologik birliklar o'ziga xos metaforik sifatga ega bo'lib, chuqur madaniy kontekstni o'z ichiga oladi. Ushbu maqolada yapon tilidagi rang atamallari bilan eng keng tarqalgan frazeologik birliklar, ularning ramziyligi va tarjima xususiyatlari muhokama qilinadi.

Tayanch so'zlar: dunyoning yapon lingvistik tasviri, frazeologik birliklar, rang atamallari, madaniyati, ramziyligi, tarjimasi

Фразеологизмы с компонентом цветообозначения в японском языке

Резюме: Цветообозначения играют важную роль в языке, нередко отражая символические значения и культурные особенности. В японском языке фразеологизмы с компонентом цвета (*шикисай*) обладают особой метафоричностью и несут в себе глубокий культурный контекст. В данной статье рассматриваются наиболее распространенные фразеологизмы с цветообозначениями в японском языке, их символика и особенности перевода.

Ключевые слова: японская языковая картина мира, фразеологизмы, цветообозначения, культура, символика, перевод.

Phraseologisms with a colour designation component in Japanese

Summary: Color designations play an important role in language, often reflecting symbolic meanings and cultural features. In Japanese, phraseological units with a color component (shikisai) have a special metaphorical quality and carry a deep cultural

context. This article examines the most common phraseological units with color designations in Japanese, their symbolism and translation features.

Key words: Japanese language worldview, phraseological units, color designations, culture, symbolism, translation

Q. MAQSETOV QARAQALPAQ FOLKLORISTIKASININ KÖRNEKLI WAKILI

¹Gaylieva O.K., ¹Jepbarova S.K., ²Maqsetova F. A.

¹*Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

²*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilimiy izertlew instituti*

Xalqımızda «Altın tıyn qın túbinde jatpaydı» degen danışpanlıq pikir bar. Filologiya ilimleriniń doktorı, professor, Ózbekstanğa hám Qaraqalpaqstanğa miyneti sińgen ilim ğayratkeri, Berdaq atındaǵı respublikalıq sıylıqtıń laureatı Qabil Maqsetovtıń ómir jolına názer jibersek xalqımızdıń usı maqalı eriksiz eske túsedi.

Qabil Maqsetov 1929-jılı 16-yanvarda Qońırat rayonınıń territoriyasındaǵı «Qanlı kól» degen jerinde tuwılǵan. Bul jer qaraqalpaqlar menen ózbeklerdiń hám qazaqlardıń aralas jasap, úsh xalıqtıń awız ádebiyatınıń xalıq arasına keń taralǵan elatlarınan bolıp esaplanadı. Qabil Maqsetov jas waqtınan baslap aq xalıq folklorına degen súyispenshilik oyanadı. Ol awıllardaǵı ertekshilerden xalıq erteklerin esitedi, jıraw baqsılardan xalıq dástanların tıńlaydı.

Ol awılда jeti jıllık mektepti, keyin Xojeli pedagogikalıq uchilishesin pitkergennen keyin Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakultetine oqıwǵa túsedi. Bul jerde ol ataqlı alım Nájim Dáwqaraevtıń mazmunlı lekciyaların tıńlap qaraqalpaq folklorındaǵı xalıq danalǵınıń tawsılmas ğáziynelerinen ruwxıy azıq aladı. Institutta oqıtıwshı bolıp islep atırǵan Q. Ayımbetov penen tıǵız tvorchestvolıq baylanısta boladı. A.Esemuratovtıń, A.Qıdırbaevtıń, K. Berdimuratovtıń filologiya ilimleriniń jetiskenliklerine tiykarlanǵan lekciyaların tıńlaydı. Ol instituttı pitirgennen keyin usı instituttıń ózine qaraqalpaq ádebiyatı kafedrasına aǵa oqıtıwshı bolıp jumısqa qaldırıladı. Sońnan ala usı kafedranı basqaradı.

Bul waqt qaraqalpaq folklorınıń máseleleri boyınsha hám Berdaq dóretiwshiligi boyınsha milliy filologiyamızda úlken ilimiy tartıslardıń jurip atırǵan dáwiri edi. Qabil Maqsetov folklordıń altın ğaziyneleri menen Berdaq tvorchestvosın hár qıylı nigilistik kóz-qaraslardan qorǵawǵa M. Nurmuxammedov hám S. Axmetovlar menen birge qatnasadı. Bul iste oǵan sol dáwirde ádewir tájiriyeli alım I. Saǵıtov dóretiwshilik jaqtan járdem beredi.

Ilimge degen qushtarlıq onı 1954-jılı Moskvaǵa, SSSR Ilimler akademiyasınıń shıǵıstı úyreniw institutınıń aspiranturasına baslap baradı. Ol bul jerde zamanlasları M.Nurmuxammedov, S.Axmetov, S. Katalov, R.Qosbergenov, Q.Ámetov hám basqalar menen birge ilimniń dúnya júzilik aydın gúzarına túsedi. Bul jerde SSSR Ilimler akademiyasınıń xabarshı aǵzası E.Á. Bertels hám belgili alımlar I.S.Braginskiy, A.A.Valitovalardan kóp sanlı ilimiy jetiskenliklerdi úyrenedi. Ózi qaraqalpaqlardıń atı dúnyaǵa málim dástanı «Qırıq qız» haqqında kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Ol bul jumısında «Qırıq qız»dıń ulıwma qaraqalpaq dástansılıǵında ornın ashadı, ózine shekem «Qırıq qız» dástanı haqqındaǵı ayılǵan pikirlerdi juwmaqlastıradı. Dástannıń ideyalıq hám kórkemlik ózgesheligin tallaydı. Dástandı atqarıwshılardıń tvorchestvolıq ózgesheligin ashıp beredi. Sóytip 1958-jılı filologiya ilimleriniń kandidatu ilimiy dárejesin aladı. Professor Qabil Maqsetovtıń bunnan keyingi ómiri Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan filialınıń Nájim Dáwqaraev atındaǵı til, ádebiyat hám tariyx institutı menen baylanıslı boldı. Ol usı institutta ilimiy xızmetker, folklor sektorınıń baslıǵı, uzaq jıllar usı instituttıń direktorlıǵı lawazımlarında isledi.

Nájim Dáwqaraev tariyxıy xronologiyalıq, ideyalıq-tematikalıq sistemaǵa salǵan qaraqalpaq folklorınıń endigi máselelerin úyreniw Q.Maqsetov, I.Saǵıtov hám Q.Ayımbetovlardıń úlesine tiyedi. I. Saǵıtov qaraqalpaq qaharmanlıq dástanların tuwısqan xalıqlar dástanları menen tipologiyalıq baylanısların úyrense, Q.Ayımbetov qaraqalpaq folklorınıń atqarıwshılardıń, Q.Maqsetov qaraqalpaq qaharmanlıq dástanların poetikasın úyrenedi. Bul waqıtta ulıwma ádebiyattanıw iliminde, folkloristikada poetika problemasınıń júdá az úyrenilgen dáwiri edi. Hátte ataqlı rus alımı akademik D. S. Lixachevtiń áyyemgi rus ádebiyatı tariyxınıń poetikasına arnalǵan miyneti de bul waqıtta payda bolǵan joq edi. Qabil Maqsetov jas bolsa da usı qıyın problemaǵa Orta Aziya hám Qazaqstan folkloristikasında birinshi bolıp qádem qoydı hám onı tabıslı sheshti. Folklorıń poetikası bul ulıwma folklorıń teoriyası degen sóz. Bunda qaharmanlıq dástanlardıń janrlıq ideyalıq hám kórkemlik ózgesheliklerin, kompoziciyalıq qurılıs penen obrazların, súwretlew quralları menen sóz baylıǵın, prozasın, xalıq poeziyasında qosıq dóretiwshilik máselelerin konkret materiallardıń tiykarında kórsetti. 1965-jılı «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanların poetikası» degen temada doktorlıq dissertaciyanı jaqlap shıqtı. Bul miynetleri ushın 1969 - jılı folkloristika tarawında professor ataǵın aldı. Qabil Maqsetovtıń bunnan keyingi tvorchestvosı qaraqalpaq folkloristika ilimin shólkemlestiriw, folkloristika hám qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı tarawında ilimiy jumıslar júrgiziw menen baylanıslı boldı. Ol kóplegen folklorlıq ekspediciyalarǵa tikkeley basshılıq etti, jergilikli folklorist kadrlardı tayarladı, kóplegen folkloristlerdiń kandidatlıq dissertaciylarına basshılıq etti. Jas folkloristlerge ózi ekspediciyada birge júrip, folklorlıq materiallardı jıynawdıń metodikasın úyretti. Folklorlıq ekspediciyalarda jıynalǵan materiallardı sistemalaştırıwdıń máselelerine basshılıq etti. Qabil Maqsetovtıń tikkeley basshılıǵında bir neshe onlaǵan dástanlar menen ertekler, ańız ángimeler, naqıl - maqalalar xalıq arasındaǵı sóz sheberlerinen jazıp alınıp, qaraqalpaq folklorınıń altın ğáziynesine engizildi, xalqımızdıń iygilikli mülkine aylandırıldı.

Qabil Maqsetov qaraqalpaq folkloristikasında birinshi bolıp qaraqalpaq folklorınıń estetikası boyınsha ilimiy jumıs jazdı. Onda folklorı teoriyalıq planda izertlew poziciyasın tereńlestirip, onıń xalıqlıǵı, qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyası, folklorındaǵı dástur hám tekstti yadnan ayıw, yadnan shıǵarıw, folklorıń kórkem metodı máselelerine

toqtadi. Bul Qabil Maqsetovning qaraqalpaq folkloristika ilimiy teoriyasini islewge qosqan ulken jańalıqlarınan birewı bolıp esaplanadı.

1971-jılı folkloristın «Qaraqalpaq folklorınıń estetikası» degen miyneti basıp shıǵarıldı. Ilimpazdın «Qırıq qız», dástanlar poetikası, folklorımızdın estetikası xaqındaǵı miynetleri tek qaraqalpaq folkloristikasında emes, al sol dáwirdegi pútkil tyurkologiya ilimindegi ayrıqsha tań qalarlıq jańalıqlardıń qatarında turdı. Olar biziń ádebiyat ilimimizdın ilimiy- teoriyalıq sıpatın jáne de tereńlestirip, bul tarawdaǵı óz qálemlesleriniń xızmetlerin jáne de tolıqtırdı [1, 65]. Ásirese, Q.Maqssetovtıń milliy folklorımızdın poetikası menen estetikasına arnalǵan miynetleri ilimiy - teoriyalıq sıpatqa iye bolıp, olarda alım tárepinen qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınan janrlıq, syujetlik - kompoziciyalıq ózgesheligi, obraz dóretiń, qosıq qurılısı, tili, kórkem súwretlew quralları, poetikalıq proza (qara sóz túrindegi poeziya), dástanlar poetikasındaǵı muzikalıq, folklorınan janrlıq klassifikaciyası hám kórkem metodi, olardaǵı dástur hám jańashılıqtın bir jolı - improvizaciya máseleleri qaraqalpaq folkloristikasında eń birinshi ret arnawlı hám tereń turde sóz etilip sheshildi. Eger biz salıstırıp qarasaq, usı mashqalalar sol jılları ulıwma tyurkologiyada da sóz etile qoymaǵan edi. Sonlıqtan da bul jerde qaraqalpaq ilimpazınan aktivligi, tereń bilimi menen izlengishligi, miynetkeshligi, mamanlıǵı, qanıgelesiw dárejesiniń de joqarılıǵı kózge túsedı.[1,82]

Professor Q. Maqssetov keń diapazonlı, ilimiy metodikalıq poziciyası bekkem dúnya filologiyasınıń ilimiy dárejesin ózlestirgen alımlardıń biri. Sonlıqtanda onıń «Qaraqalpaq qaxarmanlıq dástanlarınan poetikası» atlı kitabı 1965 - jılı Tashkenttegi rus tilinde basılıp, qaraqalpaq folkloristikası máselelerin dúnya júzi kitap oqıwshılardıńa tanıttı. Onıń avtorlıq qatnasıwında hám ilimiy basshılıǵında 1977 - jılı Tashkentte rus tilinde «Qaraqalpaq folklorı boyınsha ocherk» daǵazalandı. Bul ocherk Nájim Dáwqaraevtıń rus tilinde shıqqan «Revoluciyaǵa shekemgi qaraqalpaq tariyxınıń ocherkleri» miynetinen keyin qaraqalpaq folklorınıń tariyxın, janrların, rawajlanıw jolların hám atqarıwshılardıń tvorchestvolıq ózgesheligin oqıwshılardıń keń qatlamına tanıtan ekinshi jumıs boldı.

Q. Maqssetovtıń «Folklor hám ádebiyat» atlı miyneti de qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń máselelerin úyrengen ilimiy miynetler boldı. Ol J. Aymurzaevtıń, I. Yusupovtıń, S. Xojaniyazovtıń, T. Jumamuratovtıń tvorchestvoları boyınsha qaraqalpaq ádebyattanıw iliminiń qalıplesiw máseleleri boyınsha, tariyxıy shıǵarmalar boyınsha folklorlıq shıǵarmalarınan syujetleriniń realistlik dramaǵa paydalanıwınıń ózgesheligi boyınsha, dástur hám jańashılıq boyınsha, qaraqalpaq povestleri boyınsha ilimiy jumıslar jazdı. Q. Maqssetovtıń bul ilimiy jumısları qaraqalpaq ádebiyatınan iliminiń hár tárepleme rawajlanıwına hám házirgi jazıwshılarda kórkem sóz sheberligi tájiriyesiniń jetilisiwine belgili dárejede tásir etti [2, 70-95]. Ilimiy oy-órisi keń alım birneshe mártebe folkloristlerdin xalıq aralıq májilislerinde, tyurkologlarınan pútkil awqamlıq konferenciyasında qaraqalpaq folklorınıń máseleleri boyınsha ilimiy bayanatlar isledi, bul bayanatlar kóplegen sırt el ilimpazlarınan ulken qızıǵıwshılıǵın payda etti.

Q.Maqssetov 1953-jıldan baslap ómiriniń aqırına shekem qaraqalpaq folklorı úlgerin jıynawǵa hám úzliksiz járiyalap barıwǵa ulken úles qosqan zaberdes alım. Ásirese, 1958-1985- jılları onıń tikkeley basshılıǵında respublikamızdın barlıq rayonlarında hám respublikamızdan tisqarida jasawshı Ándijan, Fergana, Buxara, Samarqand, Namangan, Surxandarya, Qashqadarya wálayatlarında jasawshı qaraqalpaqlardıń awızeki dóretpelerin jıynawǵa tikkeley basshılıq etti. Derlik hár jılı arnawlı folklorlıq ekspediciyalar shólkemlestirilip, solardıń nátiyjesinde ózi basshılıq etken «Qaraqalpaq folklorı» nıń 20 – tomlıǵı (1977-1989) baspadan shıǵarıldı hám bul turkiy tilles xalıqlar ortalıǵındaǵı jańa baslama sıpatında qabil etildi. 2007-2017 jıllar aralıǵında baspadan shıqqan qaraqalpaq folklorınıń 106 - tomlıǵındaǵı epikalıq maǵlıwmatlarınan basım bólegi uzaq jıllar dawamında Qabil Maqssetov basshılıq etken hám ózi qatnasqan folklorlıq ekspediciyalar waqtında jıynalǵan epikalıq dóretpelerden ibarat.

Professor Q.Maqssetov milliy ádebiyatımızdın qaysı tarawında xızmet etse de, xázirgi zaman talaplarına say keleshek áwlad wákilleriniń ruwxıy dunyasın bayıtıwshı, burınnan qalıplesip kiyatırǵan adamgershilik pazıyetlerdi úgit - násiyatlawshı, ata-babalarımızdan miyras bolıp kiyatırǵan awızeki dóretpelerimizdın san qıylı sırların ashıp, olardı ilimiy jaqtan joqarı bahalawshı, hasıl ruwxıy gáziynelerimizdın jankúyeri boldı.

ÁDEBIYATLAR

- 1.Мақсетов К.Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Нөкіс, «Қарақалпақстан» баспасы, 1971
2. Мақсетов К.Фольклор ҳәм әдебиет. Нөкіс, «Қарақалпақстан» баспасы, 1975
3. Мақсетов К. Қарақалпақский эпос. Ташкент, «ФАН», 1976
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. . Нөкіс, «Қарақалпақстан» баспасы, 1989

Q.Maqssetov qoraqalpoq folklorining ko'zga ko'ringan vakili.

Rezyume: Maqolada folklorshunos olim K.Maqssetovning ilmiy asarlari tahlil qilinib, qoraqalpoq dostoni poetikasi, adabiyotshunoslik fani, shuningdek, folklorshunoslikdagi poetika muammosi haqida fikr yuritiladi. K.Maqssetov ijodida milliy folklorimiz poetikasi va estetikasiga bag'ishlangan asarlar ilmiy-nazariy xarakterga ega bo'lib, ularda qoraqalpoq qahramonlik eposi, she'riy nasri, janr tasnifi va badiiy uslubidagi janr, syujet va kompozitsion farqlar ochib berilgan. dostonlar poetikasida musiqa va xalq og'zaki ijodi, shuningdek, ular obrazidagi an'ana va yangilik – improvizatsiya muammolari ilk bor qoraqalpoq folklorida o'zgacha va teran to'xtalgan.

Kalit so'zlar: folklor, poetika, janr, epos, an'ana, improvizatsiya

К. Мақсетов – выдающийся представитель каракалпакской фольклористики.

Резюме: В статье анализируются научные труды фольклориста К. Мақсетова, обсуждаются поэтика каракалпакского эпоса, наука литературоведения, а также проблема поэтики в фольклористике. В трудах К. Мақсетова научно-теоретический характер носят труды, посвященные поэтике и эстетике нашего национального фольклора, и в них раскрыты жанровые, сюжетно-композиционные различия каракалпакского героического эпоса, поэтической прозы, жанровая классификация и художественный метод музыки и фольклора в поэтике эпосов, а также традиция и новаторство в их образе - проблемы импровизации впервые были затронуты в каракалпакской фольклористике особым и глубоким образом.

Ключевые слова: фольклор, поэтика, жанр, эпос, традиция, импровизация

K. Maksetov is an outstanding representative of Karakalpak folklore studies.

Summary: The article analyzes the scientific works of folklorist K. Maksetov, discusses the poetics of the Karakalpak epic, the science of literary criticism, as well as the problem of poetics in folklore studies. In the works of K. Maksetov scientific-theoretical character are the works devoted to the poetics and aesthetics of our national folklore, and they reveal genre, plot-composition differences of Karakalpak heroic epic, poetic prose, genre classification and artistic method of music and folklore in the poetics of epics, as well as tradition and innovation in their image - the problems of improvisation were first touched upon in Karakalpak folkloristics in a special and profound way.

Key words: folklore, poetics, genre, epic, tradition, improvisation

ИССЛЕДОВАНИЯ КАУЗАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Абдалиева С. Б.

Каракалпакского научно исследовательского института гуманитарных наук, Каракалпакское отделение академии наук Республики Узбекистан

Закономерные причинно-следственные связи явлений объективной действительности находят свое отражение в языке, поэтому языковая каузальность как сложное и многогранное явление привлекает внимание ученых и изучается в самых различных аспектах современной лингвистики. Основная цель данной работы заключается в том, чтобы дать аналитический обзор основных направлений по исследованию каузальных отношений в отечественной и зарубежной лингвистике и показать взаимосвязь разных подходов изучения данного феномена, являющегося ключевым понятием концептуализации объективного и субъективного мира и результатом когнитивной деятельности человеческого мозга. Категория каузальности представляет собой сложный многосторонний объект, который может быть подвергнут описанию в функционально-коммуникативном, когнитивно-прагматическом и коммуникативно-прагматическом аспектах. Каузальность с позиций функциональной грамматики с позиций функциональной грамматики каузальность рассматривается как широкое поле обусловленности, включающее в себя целый ряд семантических разновидностей. К каузальным отношениям в широком смысле слова относятся причинные, целевые, следственные, уступительные. Объединение поля обусловленности в рамках одной группировки имеет как языковые, так и неязыковые основания. Под экстралингвистическим углом зрения языковые категории причины, следствия, условия, цели и уступки рассматриваются как отражение детерминированных явлений действительности, их влияния друг на друга, упорядоченного отношения друг к другу.

С лингвистической точки зрения центральное место в рассматриваемой группировке принадлежит полю причины. Семантическое единство отношений обусловленности проявляется в соотносительности посредством взаимомотивации, пересечения полевых структур, в отсутствии четких границ: одна и та же номинативная основа отношений обусловленности может быть представлена в виде причинно-следственной, условной и целевой структуры. В основе создания полей лежит положение о системности языка: А.В. Бондарко считает, что системность языка может обнаруживаться на основе принципа функционального взаимодействия разноуровневых единиц. Объединённые общностью выполняемой функции, они образуют известную совокупность, обладающей чертами системной организации.

Теория полевого структурирования находит свое применение в концепции казахстанского ученого А.П. Комарова, который рассматривает общее значение каузальности («предметно-логическое отношение») как семантическое ядро совокупности средств выражения, лингвистический статус которых определяется как реляционное поле каузальности. А.П. Комаров вычленяет в РПК центр и два периферийных сегмента. «В центре» РПК находятся структуры, выражающие каузальное отношение в максимальном чистом виде, не отягченное никакими другими оттенками. На периферии, по мере удаления от центра, располагаются структуры в зависимости от степени убывания чистоты каузального значения, а именно, языковые структуры условия, цели, уступки и следствия. В.М. Романова, развивая идеи А.П. Комарова на материале татарского языка, представляет поле каузальности в виде центрального сегмента, ядра и двух периферийных сегментов. В центре поля находится ядро, которое образуется из средств, систематически используемых и однозначно выражающих значение каузальности.

Существуют также работы, посвященные узкому рассмотрению категории каузальности, как единого целого, членимого на две субкатегории: категорию причины и категорию следствия. Данные семантико-синтаксические отношения предлагается рассматривать отдельно, поскольку в языке имеются специальные средства их выражения. Причина и следствие представляют собой две стороны каузального процесса: любое явление может быть описано как в аспекте причины, так и в аспекте следствия.

Семантическое значение каузальности отождествляется с объяснением каузальной связи между событиями и фактами, а также с этическими отношениями. Соответственно различают следующие области применения каузальных отношений: каузальное отношение в природе, человеческом поведении, этические каузальные отношения, каузальные отношения в административной и социальных сферах и логическое каузальное отношение. Выявление структурно-семантической парадигмы, семантических типов каузальных отношений является предметом множества исследовательских работ. Основные принципы выведения семантических типов базируются на учении о двойственности дефиниции каузальности, а именно разграничении причинно-действенного и осново-следственного отношений. Данные типы отношений именуются семантическими моделями каузальных отношений, прямыми и косвенными каузальными

отношениями, собственно-причинными и несобственно-причинными. К прямым (или собственно-причинным) относятся отношения каузальной зависимости между явлениями объективной действительности; косвенные или несобственно-причинные каузальные отношения - это отношения между основанием и выводными знаниями. Таким образом, изучение функционально-семантических особенностей каузальных отношений с позиций функциональной грамматики предполагает: выявление неоднородности каузальных значений с точки зрения семантики, классификацию семантических моделей каузальных отношений и выявление их грамматических проявлений.

Когнитивно-прагматический аспект исследований каузальных отношений приобретает свою значимость в контексте антропоцентрической парадигмы. Каузальность рассматривается не только как причинно-следственная связь между предметами и явлениями реальной действительности, но и как связь между мыслями в умозаключении, размышление по поводу той или иной ситуации, её применение для обоснования мысли, субъективного мнения, утверждения. В зарубежной лингвистике каузальность изучается как категория мыслительная, логико-семантическая, в основе которой лежит эпистемическая форма мышления. Когнитивный процесс отражения каузальных отношений, по мнению ученых, проявляется в ментальной деятельности человека в форме умозаключения, обоснования, рассуждения, объяснения объективно-существующих причинно-следственных отношений. Обосновывая событие, которое базируется на причинно-следственной зависимости, говорящий анализирует ситуацию на эпистемическом уровне: объясняет, оценивает её или оправдывает на модусном уровне, т.е. рассуждение говорящего реализуется с помощью сложных логических мыслительных операций, посредством мыслительной деятельности в виде редуктивного умозаключения. Основание и следствие являются первичными и последующими сторонами логического отношения. Эпистемические связи называются «логическими закономерностями» логической категорией, логической связью. Каузальные отношения эпистемического уровня называются также симптомными отношениями или диагнозом для обоснования логического вывода, утверждения о том или ином явлении путем предположений. Жизненный опыт и фоновые знания позволяют субъекту рассматривать внеязыковой знак в качестве симптома или диагноза для логического вывода. Первая часть предложения, по их мнению, выражает гипотезу, а вторая - симптом или диагноз, подтверждающий эту гипотезу. В этой связи необходимо отметить мнение английского ученого Дж. Лакоффа: «причинность - это базовая категория человеческого мышления. Этот концепт относится к числу понятий, наиболее часто используемых человеком для ментальной организации материального мира и культурных реалий». В теории операционального значения Е. Ланга, союзы рассматриваются как метазнаки, оперирующие другими знаками. Особенностью союзов как элементов каузального поля является их указание на каузальную связь независимо от конкретного содержания соединяемых компонентов, что свидетельствует об их когнитивной и коммуникативно-прагматической значимости. Союзы создают отношения согласования в дискурсе и способствуют пониманию дискурса. Союзы являются объектом исследований не только как средства выражения эпистемической каузальной связи, но и находятся в центре внимания исследований в коммуникативно-прагматическом аспекте, когда сфера действия предметной причины расширяется; актуально значимый, прагматический смысл причины выходит за пределы эксплицитно заданных денотатов. В основе исследования каузальных отношений в когнитивно-прагматическом аспекте лежит антропоцентрический принцип каузальных отношений, когда в центре внимания находится субъект, его аналитическое мышление и видение объективной реальности. Когнитивно-прагматический аспект исследования каузальных отношений непосредственно взаимосвязан с коммуникативно-прагматическим подходом, когда мыслительная деятельность человеческого мозга находит свое выражение в речевой деятельности человека.

Коммуникативно-прагматический подход является особо важным направлением в изучении каузальных отношений. Каузальные отношения дифференцируются на основе отражаемого ими конкретного коммуникативно-прагматического смысла, логико-семантическая категория каузальности служит источником актуализации и функционирования языковых единиц в речи. В ряде исследований осново-следственные отношения рассматриваются в прагматическом аспекте как речедействие-обоснование. Обоснование как речедействие имеет место в том случае, если говорящий создаёт каузальную связь между своим речедействием и другим положением дел, причём речь идёт о намеренном положении дел. Исследователи отмечают экспликативную функцию обоснования, функция объяснения трактуется как взаимосвязь между событиями и действиями, между отношениями и действиями, характерная как для человеческого поведения вообще, так и для конкретного субъекта в определенной ситуации.

Предложения причинного обоснования анализируются в казахском и русском языках как диктум-модусное отношение, указывающее на обязательность позиции говорящего в данных конструкциях. Предложения причинного обоснования базируются на субъективном мнении говорящего, само событие есть психически переживаемое событие, существование которого невозможно безотносительно к действиям человека. Вполне естественным исследователи называют функционирование модусов с семантикой оперирования, предположения, знания, а также с семантикой санкции и эмоциональной оценки. Модальные слова называются иллокутивными индикаторами, поскольку они проясняют характер иллокуции и коммуникативной функции высказывания и связывают высказывание с коммуникативным контекстом, модифицируют речевой акт с точки зрения говорящего, способствуют процессу восприятия слушающего (реципиента), способствуют установлению коммуникативно-прагматического согласия между партнёрами по коммуникации.

Теория каузальных отношений на уровне речевых актов находит свое применение также при изучении функциональных особенностей причинных союзов. Каузальные союзы и их семантико-функциональные особенности на трех уровнях находились в центре внимания работ голландских ученых. Они рассматриваются также в работах немецких ученых каузальные союзы являются определяющими при установлении эпистемической и речеактовой каузальной связи письменного и устного дискурса во французском языке. Функции каузальных союзов в качестве модускомментатора свидетельствуют о субъективности каузальных отношений на эпистемическом и речеактовом уровнях. В обоих типах отношений говорящий непосредственно вовлечен как субъект логического умозаключения или как субъект-автор речевого действия.

Таким образом, каузальность ввиду своей многогранности обуславливает многообразие подходов в его изучении, анализируемые подходы и методы исследований каузальных отношений в отечественной и зарубежной лингвистике свидетельствуют о наличии сходств, нежели различий в их интерпретации. Каузальность рассматривается как функционально-семантическая категория, мыслительная и логическая категория; категория, актуализируемая в речи, отражающая отношение субъекта к окружающей действительности. Сходство основных подходов в изучении категории каузальности в зарубежной и отечественной литературе является ярким свидетельством общих закономерностей отражения объективной действительности в человеческом сознании, единства закономерностей человеческого познания. Мы смеем утверждать, что в целом в мировой лингвистике каузальность является ключевым понятием категоризации и концептуализации окружающего мира, результатом когнитивной деятельности человеческого мозга.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие – М.: Флинта: «Наука», 2005.
2. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М.: «Просвещение», 1966
3. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. М.: «Высшая школа», 1991.
4. Арнольд И.В. Риторика в лингвистических диссертациях // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С.Пушкина, серия Филология. – СПб, 2007. № 3(5), с. 5-10
5. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. Учебное пособие. – М.: «Высшая школа», 2010. – 140с.

Аннотация. Ушбу мақолада талабаларнинг илмий-тадқиқот ишларини ёзишни ўрганишда турли манбалардан фойдаланиш масалалари қараб ўтилган бўлиб, уларнинг фарқи ҳамда улардан фойдаланишнинг аҳамияти ҳақида мулоҳаза юритилган.

Таянч сўзлар: бирламчи ва иккиламчи манба, мазмун, тушунча, тушуниб етиш, тажриба.

This article discusses the use of different sources in the study of writing research works of the students. The basic and additional sources of their differences and the role of the study of writing research works of the students.

Keywords: primary and secondary sources, content, concept, understanding, and practice.

В статье рассматриваются вопросы использования различными источниками при написании научно-исследовательских работ студентов, их различия и роль при написании научно-исследовательских работ студентов.

Ключевые слова: изучение, основные и дополнительные источники, содержание, понятие, понимание, практика.

EXAMINING THE PRECISION OF TERMINOLOGY IN LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES: A COMPARATIVE ANALYSIS

Ayaqulov N. A., Tuychibaev I.B.

Gulistan State Pedagogical Institute

Introduction. Terminology comprises a collection of lexical units that represent specific concepts and facilitate professional communication. A term is a lexical unit used within a specialized sublanguage. Each scientific or specialized field has distinct linguistic and semiotic characteristics [3, 201]. The terms within each domain or scientific discipline form an organized system of concepts that are interrelated [6, 25]. Unlike general literary language, terms are deliberately constructed to accurately reflect concepts. The complexity of scientific and professional phenomena requires contributions from various specialists, including logicians, linguists, and subject experts. Researchers propose a "triune basis" for terms, encompassing subject knowledge, logical understanding, and linguistic expression [8, 17]. Terms should be precise and unambiguous, with polysemy, homonymy, or connotation being undesirable traits. The ongoing advancement in science, industry, and human knowledge necessitates meticulous recording, observation, and management. This need to study and systematize specialized vocabulary has led to the establishment of a field dedicated to the study of terms and terminology systems. This field is dynamic and evolving, with many of its core issues still subject to debate. For example, the terminology for this discipline itself—whether to use "terminology" or "terminology"—remains unresolved [6, 13–15; 8, 9–11]. However, this article will not delve into that issue. For the purposes of this discussion, "terminology" will refer to the continuum of terms, while "terminology" will denote the discipline that develops and organizes various terminology systems within specific fields.

Methodology. This research employs a comparative analysis approach to examine the terminology systems of linguistics and literary criticism. The study involves a detailed review of existing literature, including seminal and contemporary works on terminology within both disciplines. Primary sources include academic articles, dissertations, and dictionaries relevant to the terminology of linguistics and literary criticism. The analysis focuses on identifying and contrasting the characteristics of terms in both fields, such as their definitions, applications, and the influence of external factors like ideology and literary language patterns. By synthesizing insights from various scholars and examining the

diachronic evolution of terms, the research aims to elucidate the similarities and differences in the terminology systems of these two humanities subfields, highlighting trends in their development and integration with common language.

Results and discussion. Linguists examine the terminology used across various fields of human activity, encompassing not only technical and specialized scientific vocabulary but also terms from the humanities, including linguistics and literary criticism. B. N. Golovin and R. Yu. Kobrin categorized terms into four broad groups: scientific terms, technical and industrial terms, management terms, and cultural and sports terms [2, 14–15]. They note that a defining feature of scientific terms is their direct link to concepts [2, 15], whereas technical and other types of terms are more associated with the objects they name [Ibid.]. They propose that only scientific terms prominently feature the "word – concept" relationship and are perceived as distinct from everyday language. In contrast, the other three categories of terms do not emphasize the "word – meaning" connection and are not recognized as terms outside of their specific context [2, 15]. This distinction arises because scientific knowledge deals with abstract concepts and aims to develop theories.

Examining both classical and contemporary research on linguistic terminology reveals various insights. S. E. Nikitina categorizes the conceptual framework of linguistics as scientific terminology [7, 20]. She highlights the unique aspects of terms within the humanities and points out that the metalanguage used in these fields is particularly challenging to describe and systematize. This difficulty arises because the "meaning" component in the humanities differs from the concept of "significance," complicating the precise definition of terms. Nikitina notes, "For social sciences, the openness of scientific language is crucial, which involves the integration of different languages within a single scientific text and even within a single theory" [7, 20–21]. It is also worth mentioning that in her monograph, Nikitina uses "social sciences" and "humanities" interchangeably. S. E. Nikitina describes the characteristics of linguistic metalanguage as follows: "The underdevelopment of issues within the field of humanities is largely attributed to the complexity of subject-object relations in these languages. In linguistics, for instance, the immediate object of study is speech activity, where the ultimate focus—language and its user—is intrinsically intertwined. Thus, linguistics examines the man-language relationship as a subject-object structure, and during introspection, the linguist's focus shifts to their own linguistic consciousness. The diverse manifestations of linguistic objects, the inherent theoretical weight of linguistic terms, the presence of exceptions to established linguistic rules, and the ability to test many hypotheses beyond the discipline itself all contribute to the complexity of linguistics as a subject for logical and philosophical analysis" [7, 20–21]. The quotation indicates that the author highlights the heightened theoretical nature of linguistic terms, which stems from the fact that the object of linguistic research is natural language itself. Language, as a research subject, is described through language, and this description is conducted by a researcher with a personal perspective on the object of study. This situation creates interpretive discrepancies, leading to an expansion of the terminological framework, as well as increased polysemy and synonymy. Moreover, the integrative and open nature of linguistic metalanguage complicates the process of organizing it, as it often involves borrowing concepts from other fields. This results in blurred definitions, which is problematic for terms. S. E. Nikitina notes that terms in the humanities "often lack precise definitions" [7, 28], whereas T. L. Kandelaki views having a definition as an essential characteristic of a term [5, 7]. However, Nikitina does not argue that terms are absent in the humanities; rather, she points out that terms in the natural sciences tend to be more precise and defined compared to those in the humanities.

The issue of linguistic metalanguage remains pertinent today, with contemporary research exploring various aspects of linguistic terminology systems. V. V. Antimirova's dissertation focuses on the derivational aspects of Russian linguistic terminology from a cognitive perspective [1, 4]. This anthropocentric approach offers a distinct interpretation of linguistic metalanguage compared to a functional perspective. Antimirova observes: "As a crucial part of the metalanguage of linguistics, linguistic terminology is particularly challenging to study due to the inherent overlap between the object language and the metalanguage: they fully coincide in expression, despite being outwardly the same language" [1, 8]. This view aligns with S. E. Nikitina's earlier work and is considered a foundational principle in studying linguistic metalanguage. However, Antimirova's dissertation also presents several points that diverge from the functional paradigm, particularly regarding the status of linguistic metalanguage compared to terminology systems in other humanities disciplines. V. V. Antimirova classifies the terminology system of linguistics as part of the scientific domain. She notes that the metalanguage of linguistics is gradually becoming distinct within the broader metalanguage of the humanities, achieving a degree of independence. However, she acknowledges that this independence is relative, as linguistic metalanguage remains an open, integrative system with connections to various fields of human knowledge [1, 8]. Antimirova defines it as follows: "The linguistic terminology system, as a segment of the overall Russian terminological continuum, is an open, integrative system of linguistic signs at all levels. It is designed to represent a specific conceptual domain and to facilitate the application of scientific knowledge within the linguistic sublanguage" [1, 9]. Like B. N. Golovin and R. Yu. Kobrin, V. V. Antimirova adopts a functional perspective on the nature of terms. She posits that the meanings of words and terms are essentially the same when considered separately; a word functions as a term only in specific contexts. Utilizing theories from the anthropocentric approach, Antimirova concludes that the distinction between specialized and general vocabulary disappears in this framework: "Overall, terms and words are ontologically identical; their differences arise from the specific functions they serve" [1, 10].

Modern researchers, as indicated by these views, recognize linguistic terminology as distinct within the humanities metalanguages. They agree that it is an open system and that its object of study is the descriptive tool itself, namely language. When addressing issues such as vague definitions, polysemy, and the incorporation of terms from natural sciences into linguistic terminology systems, contemporary scholars emphasize that such inconsistencies and ambiguities are not unique to humanitarian terminology systems [1, 14]. Now, let's examine the terminology used in literary studies. As part of the humanities, literary studies employs terms that fall under scientific terminology. Despite ongoing debates about the status of literary studies within the scientific community, the prevailing view is that it is indeed a scientific discipline: "Literary studies is a field that investigates the features of fiction, its evolution, and its reception by contemporary audiences" [DLT, p. 181].

The term "literary criticism" in the Dictionary of Literary Terms (DLT) is defined as follows: "The term literary criticism (from the Latin terminus – boundary sign, border, limit) refers to a concept in the science of literature that is established in commonly accepted verbal expression" [DLT, p. 407]. V. Grigoriev highlights the typical features of literary criticism terms within the humanities. He points out that these terms lack the clarity and organization found in those of natural sciences and technical disciplines [DLT, p. 408]. This situation is attributed to several factors: 1) the complexity and uniqueness of the subject matter; 2) the high susceptibility of even "fundamental literary concepts" to historical change; and 3) the need to introduce occasional terms into the literary criticism terminology system [DLT, p. 408]. Grigoriev notes that the terminology system of literary criticism is open and frequently incorporates concepts from other fields, which expands the terminological framework and complicates its systematic description. Literary criticism borrows the most terms from linguistics, semiotics, and mathematics [DLT, p. 408]. Grigoriev asserts that using terms from "relatively more precise sciences" benefits the terminology system of literary criticism only if these terms are meaningfully integrated and align with the existing system. He believes that striving for accuracy enhances scientific development. Streamlining terminology helps resolve issues in professional communication and improves research and teaching methods. According to Grigoriev, the most organized subsystems within literary criticism terminology are versification and, to some extent, poetics [DLT, p. 408]. The structure of these subsystems has positively impacted research methods in these areas.

V. Grigoriev argues that the terminology system of literary studies is generally disorganized and underdeveloped, which often results in the borrowing of terms from other fields. However, he contends that merely borrowing terms from "relatively more rigorous" sciences will not resolve the issues of disorder within literary studies terminology. Grigoriev states, "The advancement of science benefits from the thorough development and organization of the terminological system. Both superficial adaptation of familiar concepts into new but unstructured terminological forms—such as the trendy use of mathematical and cybernetic terminology—and the dismissal of literary terminology or the belief that it is entirely satisfactory are equally flawed" [DLT, p. 409]. The continued relevance of studying literary criticism terms is demonstrated by the emergence of dissertations focused on various aspects of the literary criticism terminology system. Contemporary scholars argue that this system cannot be uniform, as the terms are designed to describe a specific object—literary texts. To fully capture the object of study, a literary criticism term should embody "a certain unity of philological, linguistic, and cultural elements related to the portrayal of a literary work" [4, 3]. I. A. Degtyareva examined the substantive elements of terms in Russian and English literary criticism, identifying several common features shared by these terms. The researcher asserts that a literary criticism term is "a significantly more complex unit than terms used in the natural and exact sciences" [4, 3], because it not only represents a scientific concept but also conveys aesthetic information intended to affect the reader. This characteristic results in an expanded meaning for literary criticism terms, allowing for varied interpretations within different literary movements and among different scholars using the same term [4, 3]. Consequently, dictionary definitions cannot fully capture the scope of a literary criticism term. The meanings of such terms can vary significantly across the works of different literary scholars, leading to a degree of imprecision.

It is observed that literary criticism terms are influenced by ideology, which impacts their precision. To account for changes in meaning, each term should be examined from a diachronic perspective [4, 4]. Additionally, personal perspectives of literary scholars significantly affect these terms. As Degtyareva notes, "The variety of expressive contexts and manipulations with meanings arise because each author, writing at the end of the 20th century, often adds their own interpretation to a term's original meaning, showcasing their individuality in texts where the term appears. Literary criticism, more than many other fields, offers ample opportunity for authors to express their unique viewpoints, especially in non-dictionary critical articles" [4, 6]. The researcher recognizes that the terminology of literary studies is also an "open integrative system." This is due to the ongoing development and integration of scientific knowledge, which has led to a noticeable trend towards synthesizing methods and techniques for a more precise and comprehensive description of the subject matter. This characteristic is evident in the literary studies terminology system, which is shaped by a range of "linguistic, sociolinguistic, and even psychological factors" [4, 6].

Conclusion. Based on a comparison of the features of terminology systems in linguistics and literary studies as noted by various researchers, the following conclusions can be drawn: Both terminology systems are part of the humanities sublanguage. Currently, in line with the anthropocentric approach in linguistics, it is valid to discuss the "autonomization" of the metalanguage and terminology system of linguistics within the humanities sublanguage. In contrast, the metalanguage and terminology system of literary studies do not form a completely isolated, independent terminology system from the humanities sublanguage. Both systems are open and exhibit a tendency to borrow terms from other fields, with literary studies showing a greater extent of borrowing compared to linguistics. In both terminology systems, terms often have multiple definitions. The unique aspect of linguistic terms is that they are designed to describe natural language, while also being a part of it, as they belong to the sublanguage of general literary language. Although the influence of literary language patterns on the terminology system of linguistics can help reduce ambiguity and imprecision, it cannot entirely eliminate these issues in constructing a linguistic terminology system.

In contrast, literary criticism terms are distinguished by their aesthetic and evaluative content. The evolution of their meanings is heavily influenced by ideology, making the diachronic analysis of these terms not just an auxiliary tool but a crucial element for fully understanding their meanings.

A key trend noted by contemporary researchers in both literary criticism and linguistics is the increasing overlap between specialized terms and everyday language. This trend is aligned with the anthropocentric paradigm, reflecting the integration and humanization of knowledge.

SOURCES AND ADOPTED ABBREVIATIONS

1. DLT– Dictionary of literary terms / edited by L. I. Timofeev and S. V. Turaev. – Moscow: Prosveshchenie, 1974. – 510 p.

REFERENCES

1. Антимирова В. В. Лексико-семантические и деривационные характеристики русской лингвистической терминологии : диссертация ... кандидата филологических наук / В. В. Антимирова. – Краснодар, 2011. – 24 с.
2. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – Москва : Высшая школа, 1987.
3. Даниленко В. П. Русская терминология : опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – Москва : Наука, 1977. – 118 с.
4. Дегтярёва Л. М. Исследование современного содержания и развития терминов литературоведения : на материале английской и русской литературоведческой терминологии : диссертация кандидата филологических наук / Л. М. Дегтярёва. – Москва, 2002.
5. Канделаки Т. Л. Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – Москва : Наука, 1977. – 198 с.
6. Лейчик В. М. Терминоведение : предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – Москва : Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.
7. Никитина С. Е. Семантический анализ языка науки / С. Е. Никитина. – Москва : Наука, 1987. – 112 с.
8. Суперанская А. В. Общая терминология : вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – Москва : ЛИБРОКОМ, 2012. – 246 с.

Tilshunoslik va adabiyotshunoslikda terminologiyaning aniqligini tekshirish: qiyosiy tahlil

Rezyume. Maqolada zamonaviy terminologiyaning muhim muammosi: tilshunoslik va adabiyotshunoslikda atamalarni ilmiy tavsiflashning holati, qo'llanilishi va muammolari ko'rib chiqiladi. Uning dolzarbligi ushbu muammoni hal qilish zarurati bilan ta'kidlanadi. Ushbu sohalaridagi atamalarning qiyosiy tahlili hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki u ikkala fanning kontseptual asoslarini tashkil qilish tamoyillarini kuchaytirishi va filologiyaning kengroq sohasi doirasida ularning tegishli terminologiya tizimlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni ochib berishi mumkin..

Kalit so'zlar: tilshunoslik, atama; terminologiya; terminologiya tizimi; qiyosiy tahlil, adabiy tanqid.

Изучение точности терминологии в лингвистике и литературоведении: сравнительный анализ

Резюме. Статья исследует критический вопрос современной терминологии: статус, использование и проблемы научного описания терминов в лингвистике и литературоведении. Ее актуальность подчеркивается необходимостью решения этой проблемы. Сравнительный анализ терминов в этих областях считается критически важным, поскольку он может улучшить принципы организации концептуальных рамок обеих дисциплин и выявить сходства и различия между их соответствующими терминологическими системами в более широкой области филологии.

Ключевые слова: лингвистика, термин; терминология; терминосистема; сравнительный анализ, литературоведение.

Examining the precision of terminology in linguistics and literary studies: a comparative analysis

Summary. The article explores a critical issue in contemporary terminology: the status, use, and challenges of scientifically describing terms in linguistics and literary studies. Its relevance is underscored by the need to address this problem. A comparative analysis of terms in these fields is deemed crucial, as it can enhance the principles for organizing the conceptual frameworks of both disciplines and reveal the similarities and differences between their respective terminology systems within the broader field of philology.

Key words: linguistics, term; terminology; terminology system; comparative analysis, literary criticism.

ҚАРАҚАЛПАҚ КЛАССИК ӘДӘБИЯТЫНДА ОБРАЗЛАР СИСТЕМАСЫ

Тоқымбетова Г. А.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

XIX әсир қарақалпақ лирикасының әдебий жанр сыпатында қәлиплесіуінде Хорезм хәм қарақалпақ әдебий орталығы үлкен тәсірин тийгизди. Хорезмде халықлық турмыстан шетлеп узақта туратугын шайырлар менен бир қатарда улыўма халықлық хәм гуманистлик идеяларды жырлайтуғын шайырлар топары хызмет етти. Мәселен, Мунис, Ағажый, қарақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ өзлериниң шығармаларында әдалатсызлықты, наданлықты әшкаралады. Бердақ шайырдың дәретиўшилигине, мине, усындай әдебий орталықтың да үлкен тәсири болды. Классик шайырлар лирикасын мазмуны бойынша (дидактикалық қосықлар, публицистикалық қосықлар, тәрийип қосықлары, налыш қосықлары, юмор-сатиралық қосықлар), формасы бойынша (мураббалар, төртликлер) ажыратып үйрениўге болады. Бул классификация шайыр дәретиўшилигиниң өзгешеликлеринен келип шығып исленди. Сондай-ақ, шайырдың қосықлары өз дәўириндеги әдебиятта бир қатар поэтикалық өзгешеликleri менен айрықшаланады. Атап айтқанда, Бердақ шайырдың этикалық көзқараслары, тийкарынан, дидактикалық шығармаларында сәўлеленеди. Бунда шайыр поэзиясында индивидуал ой-пикирлердиң сәўлелениўинде тийкаргы дәреклерден бири ретинде халық философиясының әҳмийетин айрықша атап өтиў керек. Себеби усы дәўирде тек Бердақ шайыр емес, ал басқа шайырлар да өзлериниң ой-пикирлерин, идеяларын, ишки сезимлерин көркем сәўлелендириўде, көбинесе, халық аўызеки дәретиўшилигине, халық арасында тараған образларға, сюжетлерге, халық философиясына тийкарланған хәм олардан кеңнен пайдаланған. Себеби, халық философиясында дүньяға көзқарастың бирқанша көринислерин көриўге болады. Халық философиясында мифлик, аңызлық, дидактикалық ой-пикирлер айрықша әҳмийетке ийе. Бундай көзқараслар усы дәўир шайырларының дүньяға көзқарасларын, дидактикалық ой-пикирлерин көркем сәўлелендириўде баслы бағдар ролин атқарғаны мәлим. Сонлықтан XIX әсирдеги қарақалпақ поэзиясы өзиниң барлық қурылысына халық дәретиўшилигиниң тематикалық бағдарларын, идеялық руўхын, хәр қыйлы мотивлерин барынша синиреди. Сонлықтан, халық дәретиўшилигиниң баслы идеялық-көркемлик қәсийетleri шайырлардың лирикалық шығармаларында көринди [1;42]. Бирақ XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары өзлериниң лирикалық шығармаларында халық философиясынан, фольклорлық үлгилерден өнимли пайдаланыўдағы мақсети оларды сол турысында емес, ал пүткиллей жаңа мазмун хәм жаңа форма, жаңа ой-пикирлерин көркемлеп беріў ушын қолланады. Мәселен, XIX әсир қарақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтештиң бирқанша қосықларында дүньяның өткинши екенлиги ҳаққындағы философиялық көзқарасларының раўажланыўында руўхый азық болған дәреклер бар. Олардан бири мифологиялық образлар хәм сюжетлер болып табылады. Себеби, миф дүньяны түсиниўдиң ең

ертедегі әпйұайы түрлеринен есапланады. Сонлықтан, XIX әсир қарақалпақ шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақлар өз шығармаларында философиялық ой-пикирлерин сәулендендириүде, көбинесе, усы мифлик образларға хәм де сюжетлерге тийкарланған [2, 65].

Қарақалпақ шайырларының дидактикалық жанрға мүрәжат етиүинде, оны рауажландырыуында руұхый азық болған хәм руұхый тирек болған дәреклер бар. Булар, биринши гезекте, ислам ақыйдалары, ислам философиясы, мусылманның парызлары, мусылманшылықтың сүннетлери, мусылманлардың муқаддес китабы болған «Қуръан», сондай-ақ, мусылманлардың турмыста басшылыққа алыуы тийис болған диний, хуқықый нормаларының жыйнағы «Шариат» тәртиплери болып есапланады. Жоқарыда келтирилген мысалларда Бердақ пенен Әжинияз өзлериниң пәнди-үгитлерин, улыўма дидактикалық ойларын, биринши гезекте, усы дизип етилген дәреклерге сүйенип айтқанлығы көринип тур. Оларда лирикалық қахарман патшаға да, байға да, қазыға да, басқа хәмелдарларға да бойсынбайды, олардың тажы-тахтын, бақ-дәулетин, күш-күдиретин тән алмайды, оның табынатуғын бирден бир күдирети – бул ҳақтың жолы, мойынлайтуғын тәртиплери – бул шариат заңлары. Сонлықтан, лирикалық қахарман жәмийеттеги күшли қатламлардың алдында ҳақыйқатлықты айтыудан, оларға туұры жолды, яғный ҳақтың жолын силтеуден тартынбайды, керисинше, буны өзиниң мусылманлық ўазыйпасы, парызы деп биледи. Демек, Бердақтың хәм оның заманлас шайырларының ақыл-нәсият қосықларын дәретиүдеги руұхый азық алған бирден бир шәшмеси хәм хуқықый тирениши шариат жолы, мусылманшылықтың талаптары болып есапланады. Ал, шариат идеяларын өз шығармаларында сәулендендириү арқалы Бердақ улыўмаинсаныйлық идеяларын көтереди [1;72].

Бердақ өзиниң «Пана бер» атлы қосығында күн-күннен жаманласып баратырған бул заманда жасаудың шыдап болмас дәрежеде қыйынласқанын айтып, Алладан пана сораиды, бахытлы турмыс қурыу жолын көрсетиүге уқыплы басшыларды бериүди өтинеиди:

Бенде едик шубхәсиз ҳақ, Биздей сорлыға бергил бақ,	Посар болды қарақалпақ, Халыққа ақыллы – дана бер – деп, ислам философиясынан пайдаланады.
--	---

Бердақ шайыр өз шығармаларында ислам философиясындағы мүрәжат жанрын қәлиплестириү менен бирге оларды лирикалық қахарманның ой-пикирлеринде дәуирдиң қарама-қарсылықтарын ашыу ушын қолланған. Сонлықтан, ол бул жанрды өз дәуири ушын хызмет еттиреди. Усындай ислам философиясындағы Аллаға мүрәжат етиү мотивлериниң элементлери Күнхожаның шығармаларында да бар екени көзге тасланады. Мәселен:

Мен жылайман зар-зар етип аллаға... Мениң жолым ҳақ бәзирген жолыдур...	Шайыр Хожа ҳаққа мунажат етер... Мен йығлайман, аллаға налыс естермен [3;97]
--	---

Күнхожа шайыр күнделикли турмысқа байланыслы қубылысларды ашып бериү ушын аллаға мунажат етиү мотивлерин қолланған. Шайырлардың аллаға мунажат қосықларында лирикалық қахарман тек ғана өз мәпи ушын пайда излемей, ал халкының да турмысын ойлайды. Сонлықтан, хәр бир жекке адамның руұхый дүньясы жекке меншиклик улыўма халықлық пенен гармониялық бирликте туратуғын жоқары дүньяға әсте-ақырын өтеди. Бердақ шайырдың қосықлары халық қосықлары менен ертедеги жырау-шайырлардың терме-толғауларынан ажыратып туратуғын сыпатлы белгилер, олардың қосық қурылысында, форма менен мазмун бирлигинде, көркемлеу кураллары менен сүүретлеу усылларын пайдаланыу өзгешелигинде көринеди.

Белгили қазақ әдебиятшысы З.Қабдоловтың әдебият теориясын изертлеулерге арналған «Сөз өнери» мийнетинде қазақтың ертедеги әдебиятында фольклорлық үлгилериндеги жети буўынлы жырдың көп екенин, өлеңли мақаллар менен жаңылтпашлардың, нақыллар менен жумбақлардың көби жети буўынлы болып келиуин хәм бул өлшемнің ырғағы хәр қыйлы күйге түсип, қубылып туратуғынын айтады хәм бас буўнағы (цезура) төрт буўыннан хәм еки буўыннан ибарат болған нақыл-мақаллардан мысаллар келтиреди хәм бул үлгиниң қазақтың батырлар жырында хәм ақпа-төкпе жыраулардың, суўырып салмай шайырлардың, ҳәттеки, жазба әдебияттың белгили ўәкили Абайдың шығармаларында да жетилискен үлги сыпатында жийи ушырасатуғынлығын атап өтеди [4, 281]. Әлбетте, З.Қабдоловтың жоқарыдағы пикирлери ауызеки әдебияты оғада кеңнен рауажланған қарақалпақ халық нақыл-мақаллары менен терме-толғауларына, жырау-шайырлар мийраслары менен Бердақ шайырдың поэзиясына да ортақ деген пикирлерге келемиз. Солай етип, Бердақ қосықларында нақыл-мақаллар, бириншиден, көркемлик дәрек сыпатында, екиншиден, автордың халықшыл идеяларын сәулендендириүде әхмийетли орын атқарады.

Бердақ қандай бир мазмунды пайдаланған менен оны өзінше курады. Айралық өткендеги қарақалпақ халық поэзиясындағы лириканың ең күшли түйинлеринен есапланады. Бердақтың «Айралығы» сүйиўшилиқ лирикасынан өзгешелиги бар, граждандық лирика үлгисинде жазылған. Шайыр бул қосығында ярдан айырылыу мотивин елден, халықтан айырылыу мотиви менен аўмастырып, өзінше сюжет қурған:

Баўырымды гиран етти, Залым айралық, айралық, Кеўлимди хайран етти, Залым айралық, айралық.	Енди сени көрмек жоқты, Тәрип етсем ылайықты, Мен айтаман халайықты, Залым айралық, айралық.
--	---

Бердақ өзиниң бахалы шығармаларын халық поэзиясынан шебер пайдаланыу менен дәреткен» [5;79].

Изертлеулерден сондай жуўмақ келип шығады, Бердақ лирикасында турмыс ҳақыйқаты кең эпикалық сүүретлеудиң пәрўазында ҳәрекетлениуи, тарийхый ҳәрекетлениүдеги өлшем шеғарасы, мүрәжаат етиү усылынан ибарат сүүретлеу еркинлиги, ўақыялық характерин ашып бериүде психологиялық анализдиң турақлылығы көринеди. Жоқары дәретиўшилиқ пафосда жазылған қосықларда сүүретлеу хәм пикирлеу

(анализ) бәрхама избе-изликти сақлаған ҳалда орын алмасып турады. Сол мәниде, реал мазмун, ўақыялық рәнбәрәнлиги халықшыл мораллық өлшем даўамлылығын характерлейди:

Быттырғыдан быйыл жаман, Қалай-қалай болды заман,	Ғәрип-қасер қалмай аман, Он тилладан келди салық.
--	--

Жуўмақлап айтқанда, Бердақ лирикасында халықшыл сүүретлеў усылы көпшилик жағдайда эпийайы мурәжаат етиў, публицистикалық шақырық тәризинде берийге умтылады. Сонлықтан онда турмыслық көринислерге хәм социаллық, хәм философиялық, хәм эстетикалық жүк артыў арқалы кеширме-сезий-туйғы картинасын сызыў поэтикалық атрибут дәрежесине көтериледи. Солай етип, жекке тәғдирден дәўир психологиясына шекемги аралықты қамтып алатуғын көркем анализ дәретиўшиликтиң айрықшалық сыпаттағы көрсеткишин тастыйықлайды. Солай етип, Бердақ лирикасының жанрлық жақтан кәлиплесиўинде, идея-тематикалық жақтан өзгешелениўинде тарийхый шараятлардың, әдебий орталықтың хәм фольклорлық эстетиканың, сондай-ақ, Шығыс классиклериниң тәсири айрықша болды.

ADABIYOTLAR

1. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. –Нөкис: «Билим», 2004.
2. Керуенов Т. Әжинияз хәм Бердақ дәретиўшилигинде мифологиялық сюжетлердиң қолланылыў өзгешеликлери. // Бердақ дүнйасы. Илимий-публицистикалық мақалалар. Нөкис, «Әмиўдәрйя» китапханасы. 2008, 65-бет.
3. Көрсетилген әдебият, 72-бет.
4. Күнхожа. Қосықлар. Нөкис, 1960. 97-бет. Күнхожа. Қосықлар. Нөкис, 1960. 97-бет.
5. Қабдолов З. Сөз өнери. - Алма-Ата: Мектеп, 1982. 281-б.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы.-Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989, -Б.79.

Қарақалпақ мумтоз адабиятида образлар тизими

Резюме. Ушбу мақолада XIX аср қарақалпақ мумтоз шоирлар шеърийатиниң мазмун, шакли ва поэтик хусусиятлари тадқиқ қилинади. Қарақалпақ мумтоз шоирларидан Күнхожа, Ажинияз, Бердақ, Ўтеш лирикаларидаги фалсафий қарашларниң ривожланишида маънавий озик бўлиб хизмат қилган мифологик образлар, сюжетларниң мифологик, афсонавий, дидактик ғояларини бадий-эстетик маҳорат масалаларини аниқлаш. Шоир лирикасида ислом фалсафасидаги муражат жанрига мослашиш билан бирга лирик қаҳроман образини публицистик мазмунда акс эттиради.

Калит сўзлар: лирика, адабий муҳит, дидактика, публицистика, юмор-сатира, миф, афсона, мотив.

Система образов в каракалпакской классической литературе

Резюме. В данной статье рассматриваются содержание, форма и поэтические различие лирики классической каракалпакской поэзии XIX века. Художественно-эстетическое освоение мифологических, легендарных, дидактических идей мифологических образов, сюжетов, послуживших духовной пищей в развитии философских взглядов, в лирике каракалпакских классиков Кунходжи, Ажинияза, Бердаха, Утеша. В лирике поэта, наряду адаптацией жанра муражат в исламской философии, изображается образ лирического героя в содержании публицистического обращения.

Ключевые слова: лирика, литературный жанр, дидактика, публицистика, юмор-сатира, миф, легенда, мотив.

Image system in karakalpak classical literature

Resume. This article examines the content, form and poetic differences of the 19th century. Artistic and aesthetic development of mythological, legendary, didactic ideas of mythological images, plots that served as spiritual food in the development of philosophical views, in the lyrics of the Karakalpak classical poets Kunhodzhi, Ajiniyaz, Berdakh, Utesh. In the poet's lyrics, along with the adaptation of the murazhat genre in Islamic philosophy, the image of the lyrical hero is depicted in the sense of a publicist call.

Key words: lyrics, literary genre, didactics, publicistism, humor-satire, myth, legend, motive.

МАҚАЛА ЖАНРЫНДАҒЫ ПЕРИФРАЗЛАР

Каллибекова Г.П.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Газета тилиниң көркемлігин тәмийинлеўде көркемлеў қуралларының әҳмийети жоқары. Хәр бир лексикалық бирликлерден контекстте орынлы пайдаланылса, айтпақшы болған пикир, идея газета оқыўшысына анық, ықшам хәм түсиникли тилде жетип барады. Биз изертлеўшилердиң мийнетлерин арнаўлы үйренгенимизде газета тилинен тысқары уллы сөз зергерлериниң қарақалпақ әдебий тилиниң бай ресурсларынан пайдаланыў өзгешелигин арнаўлы изертлеп атырғанлығына гүә боламыз. Филология илимлериниң кандидаты, доцент Б.Генжемуратов өзиниң илимий мийнетиниң мақсетин былайынша баянлайды: «Бизиң бул жумысымызда тийкарынан қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияз дәретпелериндеги көркемлеў қуралларына, сүүретлеў усылларына, қосықтың жағымлы ҳаўазлылығын тәмийинлеўдеги шеберлигине хәм олардың қосық мазмунын байытыўға қатнасы мәселелерине дыққат аўдарылды. Бизиң пикиримизше, шайыр лирикасының поэтикасын изертлеў арқалы биз сүүретлеў хәм көркемлеў шеберликлерин билиў менен шекленип қалмайтуғынлығымызды атап өтпекшимиз» [2]. Филология илимлериниң кандидаты доцент Г.Досжанованың да пикирлерин былайынша баян етеди: «Т.Мәтмуратов лирикасындағы семантикалық бирликлер эстетикалық талапларға сәйкес шебер қолланылыўы, бириншиден, шайырдың тилден, тил байлықларынан пайдаланыўдағы өзіншелигин көрсетсе, екіншиден, ана тилдиң кең мүмкиншиликлериңиң ең керекли жерде ең зәрүр болған сөз хызметин атқарыўы арқалы сөйлеўдиң мазмунын дәл хәм анық берийге себепши болады» [3]. Изертлеўшилердиң бири көркем тексттиң көркемликке бай түрде жаратылыўын былайынша түсиндирип өтеди: «Көркем тексттиң көркемликке бай түрде жаратылыўы да өзине

тән процесс, тил әлемине болған бийтәкирар саяхат. Бул саяхатта шебер сөз устасы ғана тилдеги коннотацияға бай сөзлерди, фразаларды ойлап табыуы, қолланыуы мүмкин. Бул лингвопоэтикалық изертлеулер ушын әхмийетли объектлер сыпатында үйрениле береді. Бай қарақалпақ әдебиетлар тарийхында усындай көркем тили менен айырылып туратуғын шығармалар оғада көп хәм олар бир неше илимпазлар тәрәпинен изертлеу объекти болып киятыр» [4]. Белгили бир шығарманың тиллик, стиллик өзгешелигин үйрениу мәселелери де әхмийетли екенлигин изертлеушилердиң анализлеринен бақлауға болады. Атап айтқанда, «Ш.Сейитовтың «Халқабад» романында жазыушының қарақалпақ әдебий тили сөзлик қурамының мәнилик жақтан байыуына қосқан үлесин анықлауға болады. Оның шығармасының семантикалық өзгешелигин анықлауда сөзлердиң көп мәнилиги, ағыспалы мәнили сөзлер, синоним, антоним, омоним сөзлер, гөнерген сөзлер хәм фразеологизмлерди үйрениу үлкен әхмийетки ийе» [5]. Газета тилиниң тилди раўажландырыудағы хызмети, газета перифразалары да алымлардың изертлеулеринде сөз болған. Бир неше түрлерге бөлип анализ ислеген: «Парафразалардың лексикалық парафраза, фразеологиялық парафраза, фразеологиялық парафраза, синтаксислик парафраза, логикалық парафраза, сап хәм контекстуал парафраза сыяқлы түрлери үйренилген хәм олардың мазмуны ашып берилген» [1]. «Журналистика тараўындағы белгили шахслар менен байланыслы перифразалар, әдебиет тараўында исми белгли шахслар менен байланыслы перифразалар, илимпазлар менен байланыслы перифразалар, уллы дәретиушилер менен байланыслы перифразалар, көркем өнер тараўындағы белгили шахслар менен байланыслы перифразалар, белгили шахслар менен байланыслы перифразалар, жәдидишиликте хызметлери айрықша болған шахслар менен байланыслы қолланылған перифразалар» [6]. Демек, изертлеушилердиң пикиринше қарақалпақ әдебий тилиниң бай ресурсларынан хәр бир дәретиуши инсан орынлы пайдаланала алса ғана, пикир хәм идея дурыс жеткериледи [7], форма хәм мазмун бирин-бири толықтырады [9]. Қарақалпақстан күнделикли баспасөзиниң тили, стиллик өзгешелиги белгиленген объектлер шеңберинде изертленди [8]. Журналистика жәмийеттиң шөлкемлестириуши дүзилisine ийе социаллық институт есапланады, публицистика болса руўхый, умтылдырыушы, исендириуши социаллық институт [10] болғанлықтан олар үзликсиз байланыслы. Бизиң изертлеуимиздиң объекти Қарақалпақстан күнделикли баспасөзиниң тили болғанлықтан, газета тилинде пайдаланып атырған лексикалық бирликлерди анализ ислеуғе еристик. Енди оларды мысаллар арқалы көрсетип өтемиз.

1. Мақала жанрындағы перифразалар. 1. «Қарақалпақ әдебияты» газетасы 2020-жыл №9-10 - (сентябрь-октябрь) саны. «Әдебиеттаныу» рубрикасында «Тулғаның тапланыуы» темасында Қарақалпақстан халық жазыушысы, филология илимлериниң кандидаты Алланазар Әбдиевтың мақаласы берилген. Мақала лид текстинде **перифразалардан** былайынша избе-изликте пайдаланған. Мысалы: «Халқы, ели ушын хадал хызмет еткенлер, мәртлик көрсеткен тулғалар хеш қашан умытылмайды. Олар бүгинги әўлад ушын *жол көрсетиуши жулдыз, қахарманлық, ҳақыйқатлық, ҳадаллық тымсалы* сыпатында улығлана береді: мәртликлери, атқарған уллы хызметлери тиллерде дәстан болып айтыла береді: жазыушы-шайырлар тәрәпинен жазылып, жырлана береді» («ҚӘ» 2020-жыл №9-10). Лид текстиндеги бул қатарларда *жол көрсетиуши жулдыз, қахарманлық, ҳақыйқатлық, ҳадаллық тымсалы* перифразасы арқалы уллы жазыушылар, шайырлар нәзерде тутылған. «Жақында жазыушы халқымыз өмиринде белгили орны бар усындай тарийхый тулға – Аллаяр Досназаров туўралы «Аллар Досназаровтың балалығы» атамасындағы повестин питкерип, «Әмиўдәрәя» журналының 2022-жылғы санларында шығармадан үзинди жәриялады» («ҚӘ» 2020-жыл №9-10). «Аллаяр Досназаров – қарақалпақ халқының мәмлекетишилигин тиклеуде қахарманлық хызметлер атқарған белгили инсан» («ҚӘ» 2020-жыл №9-10). Бул текстлердеги халқымыз өмиринде белгили орны бар усындай тарийхый тулға, қарақалпақ халқының мәмлекетишилигин тиклеуде қахарманлық хызметлер атқарған белгили инсан перифразалары Аллаяр Досназаровты аңлатады.

2. «Еркин Қарақалпақстан» газетасы 2023-жыл 12-октябрь № 122-саны. «Жаңа жеңислердиң бекем тийкары» темасындағы мақала ӨзАның хабаршылары Жавахир Тошхўжаев хәм Тўлқин Рўзиев тәрәпинен таярланған. Мақалада перифразалардан шебер пайдаланғанлығы көзге тасланады. Мысалы: «*Төрт жыллықтың ең абырайлы комплексли ойынларында* Өзбекстан спорт делегациясы 38 спорт түринде 370 тен аслам спортшы менен қатнасып, 32 олимпиада, 6 олимпиадалық емес спорт түрлеринде медальлар ушын гүрес алып барды» («ЕҚ» 2023.12.10. №122). «Мәмлекетимизде хәр тәрәплеме бәркамал әўладты камалға келтириудиң әхмийетли куралы сыпатында денетәрбия хәм спортты раўажландырыуға айрықша итибар қаратылып атырғанының нәтийжесинде континент көлеминде өткерилетуғын *хәр төрт жыллықтың абырайлы жарысы – Азия ойынларында* спортшыларымыз турақлы жоқары нәтийжелерге ерисип келмекте» («ЕҚ» 2023.12.10. №122). Гәптеги *төрт жыллықтың ең абырайлы комплексли ойынлары, хәр төрт жыллықтың абырайлы жарысы* перифразасы арқалы XIX жазғы Азия ойынлары, Азия ойынлары деген мәнисти баянлап келген.

3. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2023-жыл 30-декабрь №156-саны. «Илим пидайылары» рубрикасында «Исмине бирнеше әўлад разы илимпаз» темасында А.Даўжановтың мақаласы берилген. Мақалада тараў турмысына тән перифразалардан пайдаланылған. Мысалы: «Ал, солардың арасынан математиканың функциялар теориясы тараўына салмақлы үлес қосқан ғайраткер, *илимде физика-математика илимлериниң ең жас илим докторы* (дәреже 20 дан сәл асқан жасында кандидатлық диссертация қорғау гезинде берилди), *бурыңғы аўқам Илимлер академиясының ең жас хабаршы-ағзасы* (атақ 24 жасында берилди) хәм функциялар теориясындағы ашқан жаңалығы менен *көрнекли математиклер қатарында турған математик-алым* – Сергей Мергелянды атап өтпеу мүмкин емес» («ЕҚ» 2023.30.12. №156). «...математикалық модельлестириу тараўындағы белгили математик, профессор, физика-математика илимлериниң докторы Арменияда компьютерлик техника билиминиң негизин салыушылардың бири Сергей Никитович Мергелянның

туўылғанына 95 жыл толды» («ЕҚ» 2023.30.12. №156). «Сергей Мергелян сол гезде 21 жасқа қараған еди. Мине, ұсылайынша ол *тарийхта ең жас физика-математика илимлериниң докторы болды*» («ЕҚ» 2023.30.12. №156). «Көрнекли алым Сергей Мергелянның исми өз мийнетлери менен математика илимин байытқан, компьютер техникасының негизин қалаған талантлы алымлардың бири ретинде математика тарийхында қалатуғыны анық» («ЕҚ» 2023.30.12. №156). Бул мысалларда қахарман портретин жаратыўда перифразалардан шеберлик пенен пайдалана алған. *физика-математика илимлериниң ең жас илим докторы, бурыңғы аўқам Илимлер академиясының ең жас хабаршы-ағзасы, көрнекли математиклер қатарында турған математик-алым, Арменияда компьютерлик техника билиминиң негизин салыўшылардың бири, тарийхта ең жас физика-математика илимлериниң докторы, компьютер техникасының негизин қалаған талантлы алымлардың бири*, деп қолланылған перифразаларда макала қахарманы Сергей Никитович Мергелянды атап көрсетип тур.

4. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2023-жыл 28-декабрь №155-саны. «Әдебиятлар дослығы – халықлар дослығы» күнлери» рубрикасында «Руўхымыз сағасы – әдебият» темасындағы макала А.Әбдиев авторлығында жазылған. Перифраза мақаланың кирис бөлимінде ушырасады. Мысалы: «*Түркий жазба әдебиятына негиз салған өзбек әдебияты класиги Әлийшер Наўайыны қарақалпақлар да оқыған, үйренген*» («ЕҚ» 2023.28.12. №155). «*Уллы Бердақ шайыр Қарғабай улы сөз зергери «Наўайыдан саўат ашқан»лығын мәртебе билген*» («ЕҚ» 2023.28.12. №155). Мысаллардағы *түркий жазба әдебиятына негиз салған өзбек әдебияты класиги, сөз зергери перифразалары* Әлийшер Наўайыға қарата қолланылған. «Быйыл өзиниң 60 жасын қарсы алып атырған зәбердес, талантлы шайыр, аўдармашы хәм публицист, көп жаслардың устазы Рустам Мусурман юбилей жасын дәретиўшиликтеги үлкен табыслар менен қарсы алмақта» («ЕҚ» 2023.28.12. №155). «Р.Мусурманның қарақалпақ әдебиятын өзбек оқыўшыларына жеткерийдеги хызметлери бийпаян. Өзи қарақалпақ фольклорын да, әдебиятын да бир қарақалпақ перзентинен кем билмейди. *Әдебиятымыз билимданы*» («ЕҚ» 2023.28.12. №155). «Себеби, ол жоқарыда аты аталған қағыйдаға толық әмел етип, кәсип, дос хәм өмирлик жубайын таңлаўда қәтеликке жол қоймады» («ЕҚ» 2018.20.07. №94). Бул мысаллардағы *талантлы шайыр, аўдармашы хәм публицист, көп жаслардың устазы, әдебиятымыз билимданы перифразасы* Р.Мусурманға қарата қолланылған болса, *өмирлик жубайын* перифразасы ҳаялы, келиншеги мәнисинде қолланылған.

5. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2018-жыл 3-июль №82-83-саны. «Арамыздағы адамлар» рубрикасында «Халық хызметине арналған өмир» темасындағы макала журналист С.Жәниевтың авторлығында таярланған. «Өмирде қандай мәртебеге ерискен болсам, устазларым – *ел ағасы Қәлибек Камалов*, Өзбекстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери Мухтар Расулов, «Өзбекбирляшу» басқармасының баслығы болып ислеген Мадаминжон Хасанов, сондай-ақ, Айназар аға Қунназаровлардан бир өмир миннетдарман» («ЕҚ» 2018.03.07. №82-83). «Олардың көрсеткен жол-жобалары өмирим бойы маған *жол көрсетиўши жұлдыз* болды, - дейди Генжебек аға». «Халқымыз ерли зайыплығы *бир арбаның қос арысына* мезгетеди» («ЕҚ» 2018.03.07. №82-83). «1967-жылы Генжебек аға менен өмир жолларын тутастырған Амангүл Қарабекова мине *ярым әсирден асламырақ* ўақыттан берли жоқарыда айтқанымыздай, *арбаның бир арысы* болып, зайыбының абырай-мәртебесиниң асып, шаңарағының пайызлы болыўына арқаў болып келмекте» («ЕҚ» 2018.03.07. №82-83). Бул мысаллардағы *ел ағасы Қәлибек Камалов, жол көрсетиўши жұлдыз – бағдар беруи, мәсләхәт беруи, бир арбаның қос арысы – ерли зайыплығы* мәнисинде келген.

6. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2018-жыл 5-июль №84-саны. «Той хат орнына» рубрикасында «Редакция – өмиримниң мазмуны» темасындағы макала журналист Пердегүл Хожамуратованың авторлығында таярланған. Перифразалардан мысаллар келтиремиз: «Ибрайым Юсупов, Әскербай Әжиниязов, Толыбай Қабулов, Халила Дәўлетназаров, Оразбай Сәтбаевтай *халық сүйген шайырлардың* қәлемине илинген, олардың хәр бири өзлериниң арнаў қосықларында ийбеси менен әдебин, мийзамкешлиги менен мийнеткешлигин, мүләйимлиги менен парасатын жырлаған бир қыз бар» («ЕҚ» 2018.05.07. №84). «Сол гезлери *қарақалпақ журналистикасының тарланлары* ислеген республикамыздың бас газетасында бир жыл ислеп оқыўға кетемен деп келген қызды редакцияның маргиясы жаздырмаған» («ЕҚ» 2018.05.07. №84). «Ол *Орта Азия мәмлекетлик университетиниң журналистика факультетин республикамызда бириншилерден болып питкерип келип ислеп атырған әкеси Халмурат Ембергеновтың* «қызым, газетаның жумысы ийне менен қудық қазғандай, басқа кәсип ийелегениң мақул» деген ескертиўлерине қарамастан, жыллар өтип сол ийнениң шебер ийесине айланып бара берди» («ЕҚ» 2018.05.07. №84). «Бизлердиң барлық жумысымыз *газетаның жүреги есапланған секретариат* пенен байланыслы болғанлықтан, тутымы қатты, жумыста үстиртинликти кеширмейтуғын, хәр бир хызметкердиң иске қатнасына, билимине бир өзи жуўапкердей болып жүретуғын Атажан Халмуратовтың исенимине ерискен кәсиплеслериниң бири болдым, деп айта аламан» («ЕҚ» 2018.05.07. №84). «Зухра Ембергенова өмирде ким, *ҳаял өмириниң сүтини болған шаңарақлық* бахыты қалай, деген сораўларға азыкем тоқтар болсақ, ол «Ақаба суў» Нөкис тармағының баслығы Азат Айымбетов пенен бийик хәм этирапындағылар хәўес етерлик шаңарақ көтерип, билимли, мийримли, өзиндей мийзамкеш, мийнеткеш перзентлерди қатарға қосып атырған бахытлы ана, уқыплы үй бийкеси, қәстерли ене хәм мийирман кемпир апа» («ЕҚ» 2018.05.07. №84). Бул мысаллардағы *халық сүйген шайырлар, қарақалпақ журналистикасының тарланлары, газетаның жүреги, ҳаял өмириниң сүтини* деп қолланылған перифразалар контекстте шеберлик пенен пайдаланылғанлығы дыққатты тартады.

7. «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2012-жыл 6-ноябрь №119-саны. «Турмыс толғанысларынан туўылған пикирлер» рубрикасындағы «Өзлгимиди аңлатқан дәрғай» темасындағы макала журналист Несибели Мәмбетырзаеваның авторлығында таярланған. Мақаладағы перифразалардан мысаллар келтиремиз:

«Инсанды дос билген қуслардың шаңарағын бузып, қандай шаңарақ қурыу мүмкін!» («ЕҚ» 2012.06.11. №119). «Атамнан қалған кітапхана да бизлерге жарқын жол көрсетіуіші шырақ ұазыйпасын атқарды десем қәтелеспеймен» («ЕҚ» 2012.06.11. №119). «- Қызым, сөздің үстінде іслеу қыйын жұмыс. Журналисттің қуралы әне усы сөз. Сөзді орынлы іслетіуді бил» («ЕҚ» 2012.06.11. №119). «*Шаңарақ – Ұттан ишиндегі кишкене Ұттан* деген сөз хақыйқат» («ЕҚ» 2012.06.11. №119). Бул мысаллардағы инсанды дос билген қуслар – қарлығаш, жол көрсетіуіші шырақ – бағдар беріу, мәсләхәт беріу, журналисттің қуралы – сөз деген мәнисти баянлап келген перифразалардан пайдаланылған. «Миннетдаршылық» темасындағы мақала Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Жийенбай Избасқанов авторлығында таярланған. Шайырдың өзине тән шеберлигин перифраза арқалы былайынша баянлайды: «Усы этираптан пайтахтамыздың батыс таманына бурылсаңыз, қала паркинде бой тиклеген постаменттің үстінде қолына дуўтар алып отырған поэзиямыздың тағы бир гиддиманы Әжинияз шайырдың бюстин ушыратамыз» («ЕҚ» 2012.06.11. №119). «Бул қарақалпақтың белгилі сөз зергери, жазыушы хәм шайыр Жолмурза Аймурзаевтың өз жақын достысының бес жасар әпиұайы аўыл қызы Әнжимге берген сыпатламасы еди» («ЕҚ» 2016.18.06. №74). «Себеби, телевидение курамалы, соның менен бирге, әдеўир жуўапкерли халық айнасы болып, оның «қазанында қайнап» шыққанлардың еле белгисиз, ашылмаған, таң болған қырлары көзге таслана баслайды» («ЕҚ» 2016.18.06. №74). Бул мысалларда поэзиямыздың тағы бир гиддиманы – Әжинияз шайыр, қарақалпақтың белгилі сөз зергери, жазыушы хәм шайыр Жолмурза Аймурзаев, халық айнасы – телевидение деген мәнисти билдирип келген перифразалардан пайдаланылған. Кейинги мысал: «Поездға отырған бир топар қарақалпақстанлы журналистлердің кейпиятлары зор. Себеби, олар Өзбекстанның ең әжайып үлкеси, атлас-адраслары менен дүньяға даңқ таратқан, қолы гүл өнерментлери менен және әйемги заманларда «Дүлдүл» тулпарлары менен ат шығарған журтқа сапарға шыққан» («ЕҚ» 2018.09.01. №4). Бул жерде Өзбекстанның ең әжайып үлкеси перифразасы арқалы Ферғана ўәлаяты хаққында сөз болмақта. «-Ферғана – бул «Өткен күнлер»деги Кумуш бийбилер журты, – дейди топарымыздың жасыүлкени, Қарақалпақстан халық шайыры Халила Дәўлетназаров» («ЕҚ» 2016.18.06. №74). Бул жерде Өзбекстанның ең әжайып үлкеси перифразасы арқалы Ферғана ўәлаяты хаққында сөз болмақта. Кейинги мысалдағы бул «Өткен күнлер»деги Кумуш бийбилер журты перифразасы арқалы да Ферғана ўәлаятын баянлап тур. «Ўақтында «әдебият сынының жаўынгері» атанған Генжемурат Есемуратов университетте шығатуғын «Нөкис университети» газетасының редакторы еди» («ЕҚ» 2024.14.03. №32). Бул мысалдағы перифраза: әдебият сынының жаўынгері – Генжемурат Есемуратов. Мысал: «Студентлик алтын дәўирдің зағарасын тең бөлишип жеген дослары менен биргеликте жаңа басламалардың басында болып, жәмийетлик жұмысларда да белсене қатнасып, жақсы іслери менен көзге тасланды» («ЕҚ» 2024.14.03. №32). Бул мысалдағы перифраза: алтын дәўир – студентлик. Мысал: «Университетти тамамлағаннан соң Ташкент мәмлекетлик университетинде аспирантурада тәлим алды хәм 1997-жылы илимий басшысы Тахир Пидаетын басшылығында «Ғарезсизлик дәўириндегі қарақалпақ баспасөзи» деген темада кандидатлық диссертациясын табыслы жақлап шығып, қарақалпақ журналистикасы тарийхы бойынша жақлаған туңғыш илимпаз болды» («ЕҚ» 2024.14.03. №32). Бул мысалдағы перифраза: қарақалпақ журналистикасы тарийхы бойынша жақлаған туңғыш илимпаз – Д.Бекбаўлиев. Мысал: «Ол өзиниң педагогикалық мийнет жолында бирнеше шәкиртлер таярлап, жасларға устазлық еткен «устазлардың устазы» есапланады» («ЕҚ» 2024.14.03. №32). Бул мысалдағы перифраза: устазлардың устазы – Д.Бекбаўлиев. «1929-жылғы Шымбайдың шар базарындағы гүжимнің астына келип саялап отырғанлар, қарақалпақ аўылларын бойлап ешекли, атлы, арбалы жүрислер, топланған этнографиялық материаллар қарақалпақтың бес қаласы Шымбай, Хожели, Қоңырат, Шаббаз, Төрткүлди бойлап саяхатлар, дүнья жүзилик әхмийетке ийе археологиялық ашылыўлар...» («ЕҚ» 2018.20.01. №10). «Поэзия әдебияттың гүли болса, Жәрімбетов тап сондай қарақалпақ әдебияттануының гүли есапланады» («ЕҚ» 2018.20.01. № 10). Бул мысаллардағы перифраза: қарақалпақтың бес қаласы – Шымбай, Хожели, Қоңырат, Шаббаз, Төрткүл, әдебияттың гүли – поэзия.

Жуўмақлап айтқанда, газеталарда берилген материаллардың авторлары түрли тараў қәнигелери есапланады. Соның ушын да журналистлер, тилшилер, әдебиятшылар тәрәпинен таярланған материалларда перифразалардың өзи қолланылған болса, сыртқы авторлардың материалларында мысалларда көрсетилгеніндей перифразалар контекст ишинде дизбеклесип келген. Тараў қәнигелери тәрәпинен таярланған мақалаларда перифразалар дәл қолланылып, газета оқыўшысын логикалық ойлаўға шақырады, контексттің көркемлігин тәмийинлейди, ал сыртқы авторлардың мақалаларында перифраза контекстте сол атама менен байланысып келеди. Бул еки усыл да хәр бир жанрда жийи ушырасады. Демек, мақалаларда әдебий тилде бар болған перифразалардан да кең пайдаланылады, ал айырым ўақытларда алдын газета тилинде ушыраспайтуғын, газета оқыўшысы ушын таныс емес перифразалардан пайдаланылған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Умиров И.Э. Ўзбек тили парафразалари. Фил. ф.н.ил. дар. олиш учун тақдим этилган Дисс. – Тошкент 1996. – Б. 4.
2. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы (көркем сүўретлеў қураллары хәм усыллары, қосық қурылысының базы бир мәселелери). – Нөкис: Билим, 1997. – Б. 4.
3. Досжанова Г. Т.Мәтмуратов шығармалары тилинің семантикалық өзгешеликлери. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети хабаршысы. 2023. № 4. – Б. 309-312.
4. Бадахшанова А. Көркем текстти лингвопоэтикалық изертлеў өзгешеликлери. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети хабаршысы. 2023. № 4. – Б. 325.
5. Оразымбетова Р. Ш.Сейитовтың «Халкабад» романы лексикасының семантика-стистикалық өзгешеликлери. Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети хабаршысы. 2023. № 4. – Б. 328-329.

6. Пирниязова А., Каллибекова Г. Күнделикли баспасөз тилинде шахсты аңлатыўшы перифразалардың қолланылыўы. Илим хәм жәмийет. 2024. № 2. – Б. 87.
7. Пирниязова А.К. Каллибекова Г.П. Журналист дәретиўшилигинде перифразалардың хызмети. Ilim hám jámiyet. – Нөкис. 2023, № 2. – Б.80-83
8. Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақ күнделикли баспасөзи тилинің стильлик өзгешеликleri. – Тошкент: «Nilol Media», 2019. – Б. 51-52.
9. Каллибекова Г.П. Tarawlıq gazeta materiallarınıñ tili hám stillik özgeshelikleri. – Нөкис: Илимпаз, 2022. – Б. 60-70.
10. Машарипова Т.Ж. Публицистика назариясининг яхлит концепцияси (илмий-методологик таҳлил, Қорақалпоғистон Республикаси матбуоти материаллари мисолида). Фил. фан. доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Нөкис. 2020. – Б. 14.

Мақола жанридаги перифразалар

Резюме. Мақолада газета тилига хос бўлган перифразалар ўрганилган. Тадқиқотчилар илмий ишларига таянган ҳолда газетадан олинган мисолларни таҳлил қилган. Ҳар бир факт газета ўқувчисига аниқ, ихчам ва тушунарли етиб боришда перифразалар хизмати асослаб берилган.

Калит сўзлар. Мақола, тил, газета тили, жанр, перифраза.

Периферийные устройства в жанре статьи

Резюме. В статье рассматриваются периферийные элементы, характерные для газетного языка. Исследователи проанализировали примеры, взятые из газет, опираясь на свои научные работы. Каждый факт основан на использовании периферийных устройств для четкого, компактного и доходчивого донесения информации до читателя газеты.

Ключевые слова. Статья, язык, газетный язык, жанр, перифраза.

Peripherals in the article genre

Resume. The article explores the peripherals characteristic of newspaper language. Researchers analyzed examples taken from newspapers, relying on their scientific work. Each fact is based on the service of peripherals in reaching a newspaper reader clearly, compactly and intelligibly.

Keywords. Article, language, newspaper language, genre, periphrase.

O'ZBEKCHA SPORTGA OID MATNLARNING STILISTIK TAVSIFI: DETERMINLASHUVI VA POLISEMANTIZATSIYALASHUVI

Babayarov M. X.

SamDU mustaqil tadqiqotchisi

Sport matnlar bu sportga doir axborotni o'zida aks ettiruvchi usul sanalib, ularning tilshunoslik doirasidagi talqini uslub o'ziga xosligi hamda vazifaviy jihatlariga ko'ra aniqlanadi. O'zbek sport matnlari xususida fikr yuritilar ekan, ularning ilmiy-nazariy asoslariga lingvistik jihatdan yondashuv matn tahlilining tahliliy ifodasi o'laroq namoyon bo'ladi. O'zbek sport matnlarida so'zlarning grammatik xususiyatlari ham harakat sodir bo'layotgan vaqt nuqtayi nazaridan aks ettiriladi. Bunda asosiy rol o'ynovchi vosita fe'l so'z turkumi sanalib, fe'llarning morfologiyasi, xususan, zamon va tomonlarning qo'llanishi sport musobaqalarining dinamikasini, oqimini, shiddatini yetkazishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Fe'l morfologiyasini o'rganib chiqib, biz til tuzilishini tushunishimiz mumkin. Fe'l zamonlari va tomonlarini tanlash sport harakatlarining tezligi, ritmi va rivojlanishini tasvirlaydi. Fe'lning o'ziga xos shakllari hayajon, shubha yoki kutish tuyg'ularini uyg'otishi mumkin, bu esa matnning umumiy hissiy ohangiga hissa qo'shadi. Fe'l zamonlari va aspektlarining o'zaro ta'siri jarayon oqimiga hissa qo'shishi bilan birgalikda tinglovchini voqealar ketma-ketligi bo'yicha boshqaradi va voqealardan xabardor qiladi. Buni quyidagi misollar orqali ko'rib chiqishimiz mumkin[5]: - hozirgi zamon davomiyligi (-moqda): Bu zamon harakatlarning davom etuvchi xususiyatini ta'kidlab, bevositalik va harakat hissini yaratadi. Masalan, "U to'pni olib ketmoqda" (U to'pni olib ketmoqda) - bu bajarilayotgan dinamik harakatni bildiradi.

- tugallangan zamon: bu zamon, ko'pincha, tugallangan harakatlarni tasvirlash uchun ishlatiladi, hozirgi vaziyat uchun zamin yaratadi. Masalan, "Ular o'yinda yutgan edilar" (Ular o'yinda g'alaba qozondi) - bu hozirgi holatga ta'sir qiluvchi oldingi voqeani belgilaydi.

- o'tgan zamon (—gan): bu zamon ish-harakat natijasini ta'kidlab, uning yakuniyligi va ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Masalan, "U g'alaba qozongan" (U g'alaba qozondi) - bu musobaqaning hal qiluvchi natijasini bildiradi.

- o'tgan zamon eshitish ifodasi aks etgan holat(—di): hozirgi bilan bog'liq bo'lmagan o'tmishdagi harakatlar uchun ishlatiladi, u ajralish yoki obyektivlik tuyg'usini ta'minlaydi. Masalan, "U to'pni urib yubordi" (U to'pni tepdi) - bu o'tgan harakatni hozirgi oqibatlariga urg'u bermasdan tasvirlaydi.

O'zbek sport matnlariga tilning turli jihatlaridan yondashish mumkin. O'zbek sporti matnlari namunasini tahlil qilib, eng ko'p qo'llaniladigan fe'l zamonlari va tomonlarini hamda ularning muayyan sport harakatlari yoki hikoya qilish strategiyalari bilan qanday bog'liqligini aniqlash ulardagi tahliliy xususiyatlarni ochib beradi. Bundan tashqari, sintaktik tuzilma ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Fe'l shakllarining grammatik kontekstini ko'rib chiqib, ularning joylashishi va boshqa elementlar (masalan, qo'shimchalar, old qo'shimchalar) bilan o'zaro ta'siri ularning ma'nosi va uslubiy ta'sirini qanday kuchaytirishni o'rganishda qo'l keladi. O'zbek jamiyatida vaqt va harakat haqidagi kengroq madaniy tasavvurlar fe'l morfologiyasidan foydalanishga qanday ta'sir qilishi mumkinligini ko'rib chiqish ham o'zbek sport matnlari tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek sport yozuvidagi fe'l morfologiyasining nozik jihatlarini o'rganib, biz tilning sport ko'rsatkichlari mohiyatini, musobaqalar oqimini va sport olamining emotsional dinamikasini aks ettirishda qanday qo'llanilishini chuqurroq tushunamiz. Ushbu lingvistik tahlil sport yozuvining badiiyligi va aniqligini ochib beradi, chunki yozuvchilar jozibali hikoyalarni to'qish va visseral darajada o'z tinglovchilari bilan bog'lanish uchun fe'l shakllaridan foydalanadilar.

O'zbek sporti aks etgan matnlar shunchaki faktlarni xabar qilishdan tashqarida; tinglovchilarda kuchli hissiy tuyg'ularni uyg'otish, ularni sportchilarning g'alaba va mashaqqatlari bilan bog'lash hamda milliy g'urur tuyg'usini tarbiyalash uchun yaratiladi. Bu hissiy ta'sirga turli lingvistik strategiyalar orqali erishiladi.

O'zbek sport matnlarida ko'pincha millatni sharaflash va g'urur bilan namoyon etish muhimligi ta'kidlanadi. Bu "vatanga xizmat", "millat sharaflarini himoya qilish" (millat sharaflarini himoya qilish), "bayroqni baland ko'tarish" kabi iboralarida yaqqol ko'zga tashlanadi. O'zbekistonlik sportchilarning muvaffaqiyati xalqning jamoaviy g'alabasi sifatida ko'rsatiladi. Sport jurnalist va muharrirlari hayajon va hayajon tuyg'usini yaratish uchun jonli til va hayajonli ta'riflardan foydalanadilar va o'quvchilarni raqobat markaziga jalb qiladilar. Ular sportning intensivligi va dinamikligini aks ettirish uchun dinamik fe'llar, hissiy tafsilotlar va metaforalardan foydalanadilar.

O'zbek sport matnlari ko'pincha sportchilarning shaxsiy kurashlari, fidoyiliklarini o'rganib, o'quvchilarga o'z tajribalari bilan insoniy darajada bog'lanish imkonini beradi. Bu ularning muvaffaqiyatiga empatiya va umumiy hissiy sarmoya tuyg'usini yaratadi. Sport jurnalistlari erishilgan g'alabalarni aks ettirish uchun kuchli tildan foydalanadilar, sportchilarning chidamliligi, qat'iyatligi va mahoratini ta'kidlaydilar. Ular o'quvchilarni o'z maqsadlariga intilish va qiyinchiliklarni yengish uchun ilhomlantiradigan voqeliklarga urg'u beradilar. Sport.uz saytidan olingan ushbu xabar matniga e'tibor bering:

"Yarim yengil vazn toifasidagi Glory chempioni Petchpanomrung Kiatmukao va RISE chempioni Kento Xaraguchi 20 iyul kuni Rotterdamda uchinchi bor to'qnash kelishadi. Ularning jangi "Glory 93" turniri doirasida o'tkazilib, ushbu qarama-qarshilikda Petchning unvoni xavf ostida bo'ladi. Xabaringiz bor, hamyurtimiz Anvar Boynazarov aynan chempionlik jangida Petchga imkoniyatni boy berib qo'ygandi[8]". Ushbu matndagi "to'qnash kelmoq", "unvoni xavf ostida bo'lmoq", "imkoniyatini boy berib qo'ymoq" kabi iboralar matnning ta'sirchanligini ta'minlagan.

O'zbek sport matnlarida tasviriy tildan foydalanish metafora, o'xshatish, personifikatsiya va giperbola jonli tasvirlarni yaratish va hissiy javoblarni kuchaytirish uchun qo'llaniladi. Yozuvchilar g'urur, hayajon, tashvish yoki yurak ezilishi tuyg'ularini uyg'otish uchun hissiy jihatdan kuchli so'z va iboralardan foydalanadilar. Sport matnlarining hikoya tuzilishi ko'pincha asosiy daqiqalarni ta'kidlab, shubhali va hissiy ta'sirni kuchaytiradi. Bundan tashqari, sport jurnalistlari matn mazmunini kuchaytirish uchun shaxsiy latifalar va sportchilar hamda murabbiylarning fikrlarini o'z ichiga oladigan iboralarni matn tarkibiga qo'shishga harakat qilishadi, bu esa insoniy aloqa va hissiyotlarni qo'shadi. Quyidagi matnga e'tibor bering:

"Yo'g'e, nimalar deypsiz! Bizda bu masalaga jiddiy qaraladi. Umrmda hech qachon spirtli ichimlik tatib ko'rmaganman, rejamda ham yo'q. O'zim ham xohlamayman, e'tiqodim ham yo'l qo'ymadi[8]".

O'zbekistonlik futbolist Davronbek Fayzullayev bilan olib borilgan intervyuning sport matnida aks ettirilishi o'quvchilarga voqelikning boricha namoyon ettirilishiga yordam beradi. O'zbek sport matnlarining emotsional ekspressiv funksiyasi jamoaviy o'ziga xoslikning madaniy qadriyati bilan uzviy bog'liqdir. Sport birlashtiruvchi kuch sifatida qaraladi, umumiy g'alabalarni nishonlash va milliy intilishlarni qo'llab-quvvatlash uchun odamlarni birlashtiradi. O'zbek madaniyati chidamlilik va qiyinchiliklarni yengib o'tishga katta ahamiyat beradi. Sport matnlari ko'pincha bu xususiyatlarni nishonlaydi va o'quvchilarni qiyinchiliklarga qat'iyat bilan qarshi turishga ilhomlantiradi.

O'zbekcha sport matnlari oddiy faktlar emas; ular shaxsiy va milliy darajada o'quvchilar bilan bog'langan chuqur hissiy hikoyalardir. Lingvistik strategiyalar va madaniy qadriyatlar uyg'unligi orqali ular g'urur, hayajon, hamdardlik va ilhom uyg'otadi, sportning o'zbek jamiyatidagi qudratli rolini mustahkamlaydi. O'zbek sport matnlarida determinatsiya va polisemantizatsiya asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Determinatsiya va polisemantizatsiya tushunchalariga e'tibor qaratgan holda o'zbek sport matnlarining uslubiy tavsifi yaqqol ochib beriladi. O'zbek sporti matnlaridagi determinatsiya quyidagilarda namoyon bo'ladi: sport yozuvlarida, ko'pincha, sportchining ruhiy mustahkamligi va qat'iyati muvaffaqiyat kaliti sifatida ta'kidlanadi. Bu *"yengish" (g'alaba qozonmoq), "kurashish" (kurash), "qattiq" (qattiq turish), "qarshi turish" (qarshilik), "qalban" (yurak bilan)[1]* kabi kuchli leksemalarning qo'llanishida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, ta'riflovchi til kurash, chidamlilik va g'alaba tuyg'ularini uyg'otadi. *"Shiddatli jang", "g'alabaga intilish", "qattiq iroda" (kuchli iroda)[8]* kabi iboralar keng qo'llanishi shundan dalolat beradi. Sport matnlaridagi determinatsiya quyidagi matnda yaqqol namoyon bo'lgan:

"Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, AQShda o'zbekistonlik sportchilarni yaqindan qo'llab-quvvatlab keluvchi Azamat Asadovning ma'lum qilishicha, katta ehtimol bilan ushbu jangdagi g'alaba, Firdavs Hasanovning UFC bilan shartnoma tuzish imkoniyatini taqdim etar ekan. Albatta, yurtidoshimizga ushbu jangda omad tilaymiz![8]"

Matnda qo'llangan "o'zbekistonlik sportchilarni yaqindan qo'llab-quvvatlab keluvchi", "imkoniyatini taqdim etmoq", "jangda omad tilaymiz" kabi birliklar matn determinatsiyasini ta'minlagan.

O'zbek sporti matnlarida polisemantizatsiya ham asosiy uslubiy jihat sanalib, u turli vositalar orqali namoyon bo'ladi. O'zbek sport yozuvlarida sport ko'rsatkichlarini tasvirlash uchun metaforalardan keng foydalaniladi. Bu metaforalar, ko'pincha, an'anaviy o'zbek madaniyati va xalq og'zaki ijodidan olingan bo'lib, ta'riflarga chuqurlik va mazmun bag'ishlaydi. O'xshatish, shaxslashtirish va giperbola jonli tasvirlarni yaratish va matnning hissiy ta'sirini kuchaytirish uchun qo'llaniladi. Sport tadbirlari va sportchilar erishgan g'alaba, ko'pincha, ramziy ma'noga ega. G'alabani milliy taraqqiyot belgisi sifatida ko'rish mumkin, mag'lubiyatni esa ko'proq kuch va qat'iyat talab qiladigan qiyinchilik deb talqin qilish mumkin. Keltirilgan ushbu ta'riflarni quyidagi misollar orqali tahlil qilsak: *"Ular qalban, g'alabaga intilishdi"* (Ular g'alabaga intilib, yuraklari bilan kurashdilar) - Bu ibora sportchining musobaqadagi qat'iyati va hissiy sarmoyasini ta'kidlaydi. *"Uning himoya o'yini tog'lar kabi mustahkam edi" (Uning o'yini tog'lardek mustahkam edi)* - Bu metafora sportchining kuchi va chidamliligini yetkazish uchun umumiy o'zbek timsolidan foydalanadi. *"Bu g'alaba butun xalqning quvonchi"* - Bu bayonotda sport yutuqlarining milliy ahamiyati ta'kidlangan.

O'zbek sport matnlaridagi stilistik xususiyatlar turli vositalar orqali namoyon bo'ladi. Ko'tarilgan diksiya ulardan biri sanalib, o'zbek sport matni sportga berilgan va sport yutuqlarining ahamiyatini aks ettiruvchi yanada rasmiy va balandroq ohangdan foydalanishda yuzaga keladi. Sport xabarlar, ko'pincha, hikoya tuzilmasidan iborat bo'lib, axborot yetkazishni maqsad qiladi va musobaqaning asosiy daqiqalarini ta'kidlaydi. Boy tavsiflar o'yinning nozik tomonlarini va sportchilar hamda tomoshabinlarning his-tuyg'ularini qamrab olish uchun ishlatiladi.

O'zbek sport matnlari qat'iyatlilikka urg'u berilgani, polisemantik tildan foydalanib, jonli obraz va ramziy ma'nolar yaratishi, kuchli his-tuyg'ularni, milliy g'ururni uyg'ota olishi bilan ajralib turadi. Bu matnlarning uslubiy xususiyatlari o'zbek jamiyatida sportga oid madaniy qadriyatlar va munosabatlarni aks ettiradi.

ADABIYOTLAR

1. Железняк Ю.Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте. – М.: Академия, 2013.
2. Железняк Ю.Д. Теория и методика спортивных игр. Учебник для студентов вузов. – М., Академия, 2013.
3. Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов. – Киев, Олимпийская литература, 1999.
4. Eshmo'minov A. Til leksikografiyasi asoslari. Toshkent, 2019.
5. www.wikipedia.org
6. www.hozir.org
7. www.google.com
8. www.sport.uz

O'zbekcha sportga oid matnlarning stilistik tavsifi: determinlashuvi va polisemantizatsiyalashuvi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbekcha sportga oid matnlarning stilistik tavsifi, ulardagi determinatsiya hamda polisemantizatsiya hodisasi xususida so'z yuritiladi. O'zbek tilida aks ettirilgan sport matnlarining ifodaviy xususiyati sport leksikasi bilan aloqador holatda, tanlangan matnning qamrovi, sport yo'nalishi, qo'llangan birliklar toifasiga ko'ra differentsiatsiya hosil qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: sport matnlari, stilistik tahlil, determinatsiyalashish, ko'p ma'nolilik.

Stylistic description of Uzbek sports texts: determination and polysemanticization

Abstract. This article deals with the stylistic description of Uzbek sports texts, the phenomenon of determination and polysemanticization in them. The expressive feature of the sports texts reflected in the Uzbek language can create differentiation according to the scope of the selected text, the direction of the sport, the category of units used, in relation to the sports lexicon.

Keywords: sports texts, stylistic analysis, determination, polysemy.

Стилистическая характеристика узбекских спортивных текстов: детерминация и многозначность

Абстрактный. В данной статье рассматривается стилистическое описание узбекских спортивных текстов, феномен детерминации и многозначности в них. Экспрессивная особенность спортивных текстов, отраженных на узбекском языке, может создать дифференциацию по объему выбранного текста, направлению спорта, категории используемых единиц по отношению к спортивной лексике.

Ключевые слова: спортивные тексты, стилистический анализ, детерминация, многозначность.

QARAQALPAQSTAN FOTOJURNALISTIKASI QÁLIPLISIWI HÁM RAWAJLANIW BASQISHLARI

Esemuratova S.

Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

Kúndelikli baspasóz, televidenie, sonday-aq, internet saytlarındaǵı xabarlar hám jańalıqlardaǵı fotosúwretler tekstke qosımsha anıq hám vizual maǵlıwmat beriwshi wazıypasın orınlamaqta. Ğalaba xabar quralları ushın fotosúwretler menen islesiwshi jańa fotojurnalist kásibi de búgingi kúndegi talap kúshli bolǵan kásipler qatarınan orın almaqta. «Olardıń wazıypası – zamanagóy jámiyettegi waqıya hám faktlerdiń sociallıq-siyasiy mazmunın vizual qurallar járdeminde ashıp kórsetiwden ibarat» [1, 5]. Bunnan tisqari, fotojurnalistler hárdayım jaqsı kadrar alınıwı ushın sol waqıttı kútip júredi, áhmiyetli waqıyalardı súwretke túsiriw ushın operativ túrde háreket etedi.

Fotojurnalistika 1880-jıllarda baspasózde keńnen qollanılp, janr sıpatında qalıplese basladı. Qaraqalpaqstan baspasózi 1924-jıllardan baslap qalıplese baslaǵan bolsa, bul dáwirde dáslepki «Qızıl Qaraqalpaqstan», «Советская Каракалпакия» sıyaqlı gazetalar shıǵa basladı. Bul jıllarda gazetalarda xabarlar, jańalıqlar hám jámiyetlik áhmiyetke iye maqalalar fotosúwretlersiz, tekstler menen berilip kelindi. Dúnyada gazetaǵı eń dáslepki fotosúwret 1880-jılı «The Daily Graphic» gazetasında járiyalanǵan bolsa [2], Qaraqalpaqstanda fotosúwretler baspasóz betlerinde aradan 50 jıldan aslamıraq waqt ótkennen soń, yaǵnıy, 1930-jıllardan baslap járiyalana basladı. «Советская Каракалпакия» gazetasınıń 1934-jıl 2-dekabr kúngi №256 (506) sanınıń «Jaqsı porodalı atlar ushın» («За хорошего породистого коня») maqalası fotosúwret penen berilgen. Maqalada porodalı atlardıń kórgizbesi ótkerilgenligi haqqında sóz etilgen bolıp, fotosúwrette at ústinde otırǵan shabandoz súwretlengen. Fotosúwrettiń avtorı kórsetilmegen. Bul fotosúwret búgingi kúnde Qaraqalpaqstan Respublikası arxiv isi basqarmasında saqlanıp atırǵan eń eski jergilikli gazeta «Советская Каракалпакия»da járiyalanǵan dáslepki fotosúwret bolıp tabıladı.

Filologiya ilimleriniń kandidati, docent A.Ábdımuratov hám Q.Qálekeev, sonday-aq, belgili jurnalist Ó.Ermanovlar «Qaraqalpaqstan fotojurnalistikası tariyxınan» kitabında Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasınıń tariyxın úyrenip, eski dáwirlerde jergilikli baspasózde járiyalanǵan fotomateriallardı analizge tartadı. Kitapta avtorlar Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasınıń rawajlanıwın tómendegishe dáwirlerge bólip úyrenedi [3,32]:

1. Ekinshi Jer júzilik urısqa shekemgi Qaraqalpaqstan fotojurnalistikası;
2. Ekinshi Jer júzilik urıstan keyingi Qaraqalpaqstan fotojurnalistikası;

Bul klassifikaciyaǵa qosımsha Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasınıń tariyxı hám rawajlanıw basqışların tómendegishe bólip úyreniwdi maqul dep taptıq:

1. Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasınıń qalıplesiw basqıshı, yaǵnıy Ekinshi Jer júzilik urısqa shekemgi Qaraqalpaqstan fotojurnalistikası;
 2. Ekinshi Jer júzilik urıstan keyingi Qaraqalpaqstan fotojurnalistikası;
 3. Gárezsizlik jıllarındaǵı Qaraqalpaqstan fotojurnalistikası.
- Birinshi, Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasınıń qalıplesiw basqıshında yaǵnıy, 1930-1940-jıllardaǵı gazetalarda fotosúwretler júdá siyrek ushırasadı. Bul jıllarda tiykarınan siyaset tarawı wákılleriniń májilislerde shıǵıp sóylegen sózleri hám dúnyadan ótken belgili insanlarǵa kewil bildiriwlerde, sonday-aq, nekrologlarda fotosúwretlerden paydalanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Bul fotosúwretler fotoportret janrında túsirilgen bolıp, olardıń avtorları kórsetip ótilmegen. Bul waqıtlarda hátteki maqala avtorlarınń atların kórsetiw halatı da siyrek ushırasadı.
- Bul dáwirde tiykarınan diyqansılıq hám sharwashılıq, ulıwmalastırıp aytqanda, awıl xojalıǵına baylanıslı fotoxabar janrındaǵı fotosúwretler hám usı awıl xojalıǵı tarawında belsene qatnasıp atırǵan insanlardıń, sonday-aq, siyaset wákılleriniń fotoportret janrındaǵı súwretleri járiyalanǵan. «Советская Каракалпакия» gazetasında járiyalanǵan maqalalar hám fotosúwretlerdiń avtorların kórsetiw 1935-jıllardan baslap ushırasadı. Bul waqıtta jurnalistlerdi tayarlawshı oqıw ornı bolmadı. Gazetada bolsa burınǵı awqam mámleketlerinen kelgen fotojurnalistlerdiń fotomaterialları berildi [3]. Bul dáwirde TASS hám ÓzTAG tárepinen túsirilgen fotosúwretler basılıp turǵan.
- TASS (Bırınǵı awqamnıń telegraf agentligi abbr. (Телеграфное агентство Советского Союза)) – shtab-kvartirası Moskvada jaylasqan Rossiyanıń iri málimleme agentligi. 1904-jıldan berli óz jumısın alıp baradı. Agentlik 1904-jılı sentyabrde Sankt-Peterburg telegraf agentligi (1904-1914) sıpatında óz jumısın baslaǵan bolsa, sońınan Petrograd telegraf agentligi (1914-1918), Rossiya telegraf agentligi (1918-1925), Bırınǵı awqam telegraf agentligi (1925-1992), Rossiya málimleme telegraf agentligi (1992-2014) dep ataması birneshe márte ózgerildi. 2014-jıldan baslap TASS málimleme agentligi sıpatında jumıs alıp barmaqta. Bul málimleme agentligi Bırınǵı awqam mámleketleriniń ǵalaba xabar qurallarına tekstli hám foto formatlarda jańalıqlardı hám xabarlardı jetkerip otırǵan. Bul jıllarda jergilikli gazetalarda Pıshkin, Madgazin, Melnikov, Kayt, Svan, Seitov, Jurov, Vanshin, Rovnov, Abramovlardıń túsirgen fotosúwretleri «TASS pressklıshesi» qatarları menen jiıy járiyalanıp turdı. Kóbinese TASS tárepinen sırt el jańalıqları tekstli hám fotomateriallar arqalı járiyalanıp, olar «За рубежом» rubrikası menen berilgenligin kóriwimiz múmkin. Sońınan fotojurnalistika tarawına qızıǵıwshı jaslar gazetada járiyalanǵan fotosúwretlerden tájiriybe arttırıp, súwretke túsiriwdi basladı. Bul waqıtta jergilikli gazetalarda sol dáwirdegi respublikamızdıń awıl xojalıǵı, bilimlendiriw hám mádeniyatına baylanıslı fotomateriallar járiyalandı.
- Rus tilinen tısqarı, xabarlardı hám jańalıqlardı jergilikli tilde jetkeriwshi birneshe gazetar da basılıp shıqtı. «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasında da TASS fotomaterialları berilgen. Gazetaniń 1943-1945-jıllardaǵı sanlarında TASS fotoxabarshıları V.Kovrigın, V.Sovolev, N.Kireev, A.Safarov, O.Kuzmin, D.Borisov, V.Lupeyko, F.Karışev, A.Ditlov, P.Bernshteyn, G.Sedikovlardıń, ÓzTAG fotoxabarshıları V.Kosovskiy, V.Mazurlardıń fotosúwretleri ásirese jiıy járiyalanıp turǵan. Gazetada fotoxabar, fotoreportaj, fotoportret janrlarındaǵı fotosúwretlerdi ushıratıw múmkin.
- Moynaq rayonınıń «Красный рыбак» gazetası da 1943-jıllardan baslap jámiyetshilikke jergilikli tilde xabarlardı jetkeriwge óz úlesin qostı. Bul gazetada da TASStıń fotoxabarshıları V.Arefyev, M.Alpert, G.Kononov, S.Malobickiy, K.Vilchinskiy, S.Nordshteyn, B.Losin, D.Favilovich, E.Evzerixin, N.Malskiy, M.Traxman, L.Yakubov, V.Baydalova, L.Velikjanin, D.Chernov, N.Figurkina, N.Sitnikovlardıń túrli janrlarǵa tiyisli fotosúwretleri járiyalanǵan.
- Ekinshi Jer júzilik urıs jıllarında jergilikli gazetada awıl xojalıǵına qosımsha urıs jańalıqları hám xabarları da berildi. Demek, bul jıllarda fotosúwretler urıs qatnasıwshıları hám front artındaǵılardıǵa jáne de tásirli formatta maǵlıwmatlar jetkeriw wazıypasın atqarǵan.
- Ekinshi basqısh, Ekinshi Jer júzilik urıstan keyingi jıllarda fotosúwretler sanı da, sapası da ádewir jetilisti. Bul jıllarda «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasında TASS fotoxabarshıları N.Stroylov, B.Myasnikov, F.Shevcov, E.Kopitlardıń, ÓzTAG fotoxabarshısı Sabirov, A.Ashkinezerlerdiń fotomaterialların ushıratıw múmkin. Bunnan soń jergilikli gazetalarda TASS hám ÓzTAG fotomateriallarına qosımsha jergilikli fotojurnalistlerdiń fotosúwretleri de jiıy járiyalanıwdı basladı. Gazetaniń 1950-jılǵı sanlarında I.Novoselovtıń túrli janrlarǵa tiyisli kóplegen fotomaterialların kóriwimizge boladı. Onıń tiykarınan Moynaq rayonınan túsirilgen fotosúwretleri turaqlı túrde járiyalanıp turǵan.
- Qıpshaq rayonınıń «Socializm yo'li» gazetasınıń 1950-jıllardaǵı sanların betlegenimizde fotosúwretler júdá az járiyalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Gazetada kóbinese ÓzTAG fotojurnalistleri V.Leyn, L.Porter, V. hám L.Ufimcovlar tárepinen túsirilgen fotosúwretler járiyalanǵan. Gazetaniń 1950-jılı 12-mart sánesindegi sanında V. hám L.Ufimcovlar tárepinen túsirilgen hám islengen fotoplakat janrındaǵı fotosúwret jergilikli gazetalardaǵı eń dáslepki fotomontaj janrındaǵı fotosúwretlerden biri esaplanadı. Fotoplakatta partiyaǵa deputatları saylawda belsene qatnasıwǵa shaqırıq úgit-násiyatlanǵan. Bul jıllarda Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasında fotoreportajlar, fotoocherkler, fotopeyzajlar, fotomontajlar hám panoramalıq materiallar payda bolıp, gazeta betlerinen jiıy-jıy orın aldı.
- Ótken ásirdiń ortalarında óziniń hár túrli janr hám rakurslardaǵı fotomaterialları menen tariyxta iz qaldırǵan fotojurnalistler jetilisiw shıqtı. Olardan biri Rajapbay Saidov. Ol 1955-jıllardan baslap «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasında túrli tematikadaǵı fotomaterialları menen belsene qatnası. 1919-jılı Tórtkúl qalasında tuwılǵan Rajapbay Saidov súwretshiler shańaraǵında dúnyaǵa kelgenligi sebepli, balalıq dáwirinen-aq onıń súwretke bolǵan qızıǵıwshılıǵı joqarı boldı. Moskvadaǵı (Rossiya) Lunacharskiy atındaǵı teatr iskusstvosi institutında tálim aldı. Óziniń qırıq jıldan aslam miynet jolı dawamında «Erkin Qaraqalpaqstan» (bırınǵı «Sovet Qaraqalpaqstanı») gazetasınıń fotoxabarshısı bolıp jumıs isledi. Respublikamızdaǵı jańalıqlar hám júz berip atırǵan waqıyalardı fotosúwretlerde sáwlelendirdi. Rajapbay Saidov túrli janrlarda ózin sınap kórgen. Rayonda júz berip atırǵan waqıyalar hám jańalıqlardan fotoxabar hám fotoreportajlar tayarlaǵan, al, sol dáwirdegi belgili insanlar, kún qaharmanlarınń turmısınan fotoocherklerdi súwretke túsirip, jergilikli basılımlarda járiyalap kelgen. Sonday-aq, onıń obyektiviniń qaharmanları kóbinese sol

dáwirdin jámiyettegi aldinqi qatardagi belsendileri – terimshiler, paxtakeshlerdin fotoportretlerin túsirgen. Portretlerdin basim kópshiligi jeke hám kókireklik fotoportret formasında túsirilgenin kóriwge boladı.

1968-jılı Moskvadağı «Iskusstvo» baspasında shıǵarılǵan «Sovet Qaraqalpaqstanı» atlı fotoalbum basılıp shıqqanda ol jámiyetshilikke úlken quwanışqa bóledi. Bundaǵı súwretlerdi tiykarınan R.Saidov túsirgen edi [3, 32].

1960-jıllarǵa kelip Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasına talantlı fotograf Naǵmet Dáwqaraev keldi. Onın túsirgen túrli janlardagi fotomaterialları «Sovet Qaraqalpaqstanı» gazetasının 1960-jıllardagi sanlarında, sonday-aq, ÓZTAGtıń óz materialı sıpatında Ózbekstan Respublikasınıń oraylıq hám wálayatlıq gazetalarında jiyyi-jıyyi járiyalanıp turǵan. «Qaraqalpaqstan fotojurnalistikası tariyxınan» kitabının avtorları N.Dáwqaraev tereń ideyalı, kompoziciyalı fotoetyudlar jaratıwdı sheberlik penen meńgergen fotojurnalist bolǵan dep bahalaydı [3, 32]: «Ol joqarı maǵlıwmatlı, siyasiy sawatlı qanıge bolǵanlıǵı sebepli foto túsiriw ushın rakurs tańlaw talǵamı basqalarǵa qaraǵanda ádewir ayırıqshalanıp, kózge taslanıp turatúǵın edi».

Bunnan soń fotojurnalistika tarawının rawajlanıwına ayırıqsha úles qosqan fotojurnalistlerden biri Karam Orazov. Ol miynet jolı dawamında ótkir qálemi hám miynet súygishligi menen belsendilik kórsetip, fotojurnalistika baǵdarının rawajlanıwına óziniń salmaqlı úlesin qostı. Karam Orazovtıń túsirgen fotosúwretleri Tashkent qalasındaǵı «Правда Востока» gazetası, sonday-aq, Moskvadaǵı «Юность» jurnallarında jiyyi járiyalanıp turdı. Fotojurnalist tek súwretke túsiriw menen sheklenbesten, ózi súwretke túsirgen ilajlar haqqında qaraqalpaq hám rus tillerinde maqalalar jazdı. Kóplegen shákirtleri házirgi kúnde respublikamız baspasózinde jemisli miynet etip atır. Karam Orazov qay jerde, qanday lawazımda jumıs islemesin óziniń shólkemlestiriwshilik uqıbı, talapshanlıǵı menen kózge túsip, kásiplesleri arasında úlken abıroyǵa eristi. Ómiriniń sońǵı jıllarında publicistikaniń kórkem-publicistikalıq janlarında dóretiwshilik etip, birmeshe feletonları jergilikli gazetalarda basıldı. Onın islegen miynetleri húkimetimiz tárepinen ılayıqlı bahalanıp, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesiniń «Húrmet jarlıǵı» menen eki márte sıylıqlandı.

1970-80-jıllarda M.Elewsinov, K.Kim, A.Muratov, B.Allashev, J.Jaqsimuratov, J.Xojabaev usaǵan fotojurnalistler baspasózge kelip aralastı hám tabıslı miynet etti [3, 32]. Gárezsizlik jıllarında jergilikli baspasózde reńli fotosúwretler berile basladı. Fotojurnalistikanıń túrli janlarında fotosúwretler gazeta betlerin bayıttı. Gazetanıń kópshiliginde fotoxabarshı shtatı shólkemlestirildi. Búgingi kúnde Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasında hár túrli janr hám tematikadaǵı fotomaterialları menen Maqset Hábiybullaev salmaqlı miynet etip kelmekte. «Altın qálem» XVII Milliy sıylıǵınıń «Eń jaqsı fotoreportaj ushın» nominaciyası jeńimpazı bolǵan Maqset Hábiybullaev 2012-jıldan baslap Ózbekstan Milliy málimleme agentliginiń Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı fotojurnalisti lawazımında islep kelmekte.

Maqset Hábiybullaev Ózbekstan kórkem óner akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń kórgizbeler sarayında birneshe márte «Moynaq keshe hám búgin», «Altın gúz», sonday-aq, «Gúmis qıs» atamasındaǵı onlayn formattaǵı fotokórgizbelerin shólkemlestirip, fotojurnalistikaǵa qızıǵıwshılardıń dıqqatına usındı.

«15-oktyabr – Xalıqaralıq awıl hayalları kúni» múnásibeti menen 2022-jıldın 14-oktyabr kúni Ózbekstan Kórkem óner akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń Kórgizbe sarayında fotojurnalisttiń «Qádiri bálent awıl hayalı» atamasındaǵı jeke fotokórgizbesi ótkerildi. Fotokórgizbede fotojurnalisttiń qaraqalpaq awıllarındaǵı hayal-qızlardın turmısına baylanıslı túrli janlardagi 50 den aslam dóretpeleri keń jámiyetshilik itibarına usındı. Fotojurnalisttiń ilajlardan tayarlaǵan fotoxabar hám fotoreportaj janlarındaǵı, búgingi kún qaharmanlarınń úlgi islerinen sóz etiwshi fotoocherkleri, sonday-aq, túrli máwsimlerden tayarlaǵan fotopeyzaj janlarındaǵı fotomaterialları búgingi kúnde internet saytlarında keńnen paydalanılıp kelinbekte.

Juwmaqlastırıp aytatúǵın bolsaq, Qaraqalpaqstanda fotosúwretlerdin baspasóz betlerinde járiyalana baslaǵan waqıtlarda yaǵnıy, Ekinshi Jer júzilik urısqa shekemgi Qaraqalpaqstan fotojurnalistikası dáwirinde fotoportret, etyud, fotoplakat janlarınan jiyyi qollanılǵan bolsa, Ekinshi Jer júzilik urıstan keyingi Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasında jergilikli fotojurnalistlerdin sanı biraz artıp, fotosúwretler de sapası jaǵınan ádewir joqarılaǵanlıǵın atap óttik. 3-basqısh – Gárezsizlik jıllarında bolsa jergilikli baspasózde hám internet saylarında túrli janlardagi hám tematikadaǵı fotomateriallar menen bayıp atırǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

ÁDEBIYATLAR

1. Абдимуратов А. Ерманов Ө., Қәлекеев Қ. Қарақалпақстан фотожурналистикасы тарихынан. – Нөкіс.: 2000. – Б. 32.
2. Ворон Н.И. Жанры фотожурналистики. – М. 2012. – Стр. 5.
3. Қосимова Н., Каримов А., Файзуллаева Х., Фотожурналистика. – Тошкент: Турон-Іқбол, 2018.
4. Журналистика. IV том. Audiovizual журналистика. – Ташкент: Ўзбекистан, 2019.
5. Қәлекеев Қ. Фотожурналистика теориясы hám тарихы – Нөкіс: QMU, 2007.
6. Qaraqalpaqstan Respublikası arxiv isi basqarması materialları.

Annotatsiya. Maqolada Qaraqalpog'istonda fotojurnalistikaning shakllanishi va mahalliy gazetalarda dastlabki fotomateriallarning berilishi o'rganilgan. Bundan tashqari, Qaraqalpog'iston fotojurnalistikasining rivojlanish bosqichlari yillar kesimida o'rganilib, har bir bosqichning xususiyatlari ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, Qaraqalpog'iston fotojurnalistikasining rivojlanishiga hissa qo'shgan fotojurnalistlar va ularning ijodiy ishlari haqida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: fotografiya, fotojurnalistika, gazeta, TASS, fotoapparat, tarix, fotokorrespondent.

Аннотация. В статье рассматривается становление фотожурналистики в Каракалпакстане и обеспечение первичными фотоматериалами в местных газетах. Кроме того, за разные годы изучены этапы развития фотожурналистики Каракалпакстана и показаны особенности каждого этапа. Также дана информация о фотожурналистах, внесших вклад в развитие фотожурналистики Каракалпакстана, и их творчестве.

Ключевые слова: фотография, фотожурналистика, газета, TASS, фотоаппарат, история, фотокорреспондент.

Annotation. The article discusses the formation of photojournalism in Karakalpakstan and the provision of primary photographic materials in local newspapers. In addition, the stages of development of photojournalism in Karakalpakstan have been

studied over different years and the features of each stage are shown. Information is also provided about photojournalists who contributed to the development of photojournalism in Karakalpakstan and their work.

Key words: Photography, photojournalism, newspaper, TASS, photcamera, history, photojournalist

ИНТЕРВЬЮ ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ ХӘМ ОНЫҢ ЖУРНАЛИСТИКАЛЫҚ ЖАНРЛАР КЕСИМИНДЕГИ ОРНЫ

Мамбетирзаева Н. М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Журналистикада жанр – өзгертмелі қубылыс саналады. Дөретиўшиниң оған қатнасы, аудиторияның талап хәм усынысларына бола, өзгерип, қурамаласып барады. Ыақыт өтиўи менен жаңа жанрлар пайда болыўы, қайсыдур жанр басқасына биригип кетиўи яки қолланыўдан шығып қалыўы да мүмкин. Бир материалда бирнеше жанр элементлери де ушырасады. Буннан көринеди, жанрлар бир-биринен бийгәрез халда жасамайды, сап халындағы бир жанрды ушыратыў да қыйын. Жанрлардың пайда болыўы, өмиршенлиги журналисттиң изленислерине барып тақалады. Жақсы жазылған хәр қандай материал тематикасы, мазмұны, баянлаў стили хәм сөз қолланыў шеберлигине қарай өзине сай жанрды таўып алады.

Деген менен, илимпазлар жанрды – шығарманың орнаған формасы сыпатында да түсиндиреди. Бириншиден, жанрлардың болыўы журналистке жеңиллик жаратады. Хәр бир материалға жаңа форма ойлап табыўдан гөре, мағлыўматты таяр қәлипке салыў журналист ыақтың тежейди, оператив ислеўине мүмкиншилик жаратады. Екиншиден, жанр оқыўшыға материалда қандай мағлыўматлар болыўын, жөнелисин түсиниўге жәрдем береді. Мысалы, егер материал жаңалық болса, онда ең әхмийетли факт басында бериледи, егер оқыўшының, тамашағөйдің ыақты болмаса, текстти толық оқыў яки видеоны толық көриў зәрүрлиги қалмайды. Егер бул репортаж болса, онда журналист ыақия орнына барып, жанлы хабарлайды. Оқыўшы, тамашағөй өзін сол орында болғандай сезинеди. Егер журналист интервью таярласа, онда материал журналисттиң сораўлары хәм респонденттиң жуапларынан ибарат болады.

Дурыс, жанрды жаратыў дөретиўши шеберлигине байланысly. Хәр қандай заман ушын гөнермейтуғын жанрлардың болыўы – шығарманың бийтәкирар хәм зор жазылғанлығы, усы жанрда қәлем тербеткен жетик дөретиўшилердің барлығы менен өлшенеди. Лекин хәр қандай жанр тийкарғы қурамын өзгерттирмейди. “Предмет, функция, метод – усы үш үстин, бузылмас дийўалдай жанрды тутып турады” [1]. Журналистика жанрлары заман талабына сай раўажланып яки гөнериіп барады. Мысалы, интернеттиң жаратылыўы менен “Журналистикаға жанр керек емес” деген түсиниклер де пайда болды. Лекин бул бир тәреплеме қарас. Дурыс, интернет – жанр ҳаққындағы түсиниклерди өзгертти. Илимпазлардан бири сондай пикир билдиреди: «Интернет дәстүрий баспа сөз, радио хәм телевидение жанрлары арасындағы шегаралардың бузылып, жанрды пайда етиўши тәреплер бир-бирине қосылып, сәйкесленип кетиўине алып келеди» [2]. Интернет журналистика шекленбеген мөкан хәм гипертекст имканиятына ийе болғанлығы себепли, онда қәлеген көлемдеги материалды жайластырыў, текст, сүўрет, хаўаз, видео менен байытыў хәм тәсир етиў функциясын орынлаўға болады. Бул информация мөканында жанрлар диверсификацияға ушыраўын көрсетеди. Лекин, бақлаўымыздан соны аңладық, хәр қандай жаңа жанр, ески жанр негизинде тек форманы өзгерттиў арқалы пайда болады.

Жанрлардың жүзеге келиўин рус изертлеўшиси Г.Корконосенко былай түсиндиреди: “Исбилерменлердің өз-ара мүнәсибетлери газета бетлеринде “есап” жанрын пайда етти. Сыр тутыўға мүтәжлик себепли – хат жанры пайда болды. 1800 – жылда “Журналь де Деби” деп аталған француз газетасы революциядан кейин адамларды өзіне көбирек қаратыў хәм демократиялық баспасөздің көриниси сыпатында тәсир етиў ушын фельетонды ойлап тапты. Усы тәризде бәрше жанрлар тарийхтан әпиўайылықтан қурамалылыққа, әпиўайы хабардан, аналитикалық мақалаға шекем раўажлана алды” [3]. Хош, интервью туўралы не айта аламыз? Л.Шибәева: “Не ушын интервью жанры кеш пайда болды? Негизи журналистикада пайда болған жанрлардың ең бириншилериінен болыўы керек еди. Себеби сораў бериў хәр бир адамға балалығынан әдет, қалаберсе, дүнья әдебиятында, әйемги философлардан драматургларға шекем жүдә үлкен диологлар хорын жаратқан. Соған қарамастан бул жанр XIX әсирдің екінши ярымында қәлиплести...”[4].

Негизинде интервью жанр сыпатында кеш қәлиплести, кеш үйренілди, десек дурыс болады. Интервьюдің тийкарын диалог, яғный өз-ара сораў-жуап қурайтуғынлығын инабатқа алсақ, интервью журналистика деген термин пайда болмасынан алдын бар екенлиги айдынласады. Диалог – адамзат жәмийетиниң саналы турмыс кешире баслаған дәўиринен берли бар. Алымлар Сукраттың хәм Платонның философиялық сәўбетлерин дәслепки диалог усылы сыпатында түсиндирген. Қарақалпақ аўызеки әдебиятында бундай диалоглар жүдә көп. Балалар қосықлары, терме-толғаўлар, дәстанларда түрли диалогларды ушыратамыз. “Түлқишек”, “Хәкке қайда” киби балалар қосықларында баланы сәўбетлесиўге, пикирлеўге үйретиўдің дәслепки көринислери көзге тасланады. Диалогтың ең жетилискен көриниси – айтыслар саналады. Олар сораў-жуапқа қурылғанлығы менен бүгинги интервьюға жүдә жақын келеди. Қарақалпақ той, байрамларында гештеклер уйымластырылып, түрли салт-дәстүрлер исленип, солар қатарында астарлы сөз бенен жигит-қызлар айтысқан. Жуаптан жеңилиў уят саналған. Айтыста жумбақлы сораўлар көбирек қолланылған.

Жигитлер:

Қодирең гүлден гүл бола ма, Екпе гүлдер турғанда? Сары шымшық бүлбүл бола ма?	Бүлбүлдер сайрап турғанда? Қыз бала патша бола ма? Ер патшалар турғанда?
---	--

Қызлар:

Қодирең гүлден гүл болады, Басында дәнесі болса, Сары шымшықтан бүлбүл болады,	Тилинде сәнесі болса, Қыз бала патша болады, Басында жығасы болса [5].
--	--

Бундай айтыстарда сөз сапалау шеберлігі, түрлі тараулардан хабардарлық, билимlilik талап етілген. Басқаласпадан өтіп, сынауда өзін көрсете алған тәрәп жеңілген тәрәпке хәр қандай шәртин орынлатқан. Демек, әзелден сәўбетке үлкен итибар менен қаралған, пукта таярлық көрилген. Негизинде басқалар пикирин билиўге қызығу - адамлар тәбиятына тән қасийет. Биз буны сәўбетлесіу, сорау бериу арқалы анықлаймыз. Адамның руўхый дүньясының қандай екенлигин пикирлеуине қарай билемиз хәм баҳалаймыз. Усының өзинен интервьюдың қаншалли актуал метод хәм жанр екенлигин билсек болады.

Интервью бул – сәўбетлесіу, гүрриңлесіу, пикир алмасу дегени. Улыўма жәмийет өзара сәўбеттен ибарат. Күнделик турмысымызда биз бир-биримиз бенен қәле-қәлемейик, сорау-жууап тийкарында қатнас жасаймыз. Мысалы, барлық тарауда – бизнес, психология, социология, денсаулықты сақлау, билимлендириу, хызмет көрсетиу – хәммеси сәўбет негизине қурылады. Философиялық көзқарастан қарағанда “Өмир - сансыз сорауларға жууап излеуен ибарат”. Жақсы сәўбет қуруу қәбилети – жетискенлик, үлкен табыс гиреуи. Соның ушын, тек журналистикада емес, көплек тарауларда интервью методы қолланылады. Журналистикада болса биз интервьюды хәм мағлыұмат алыу усылы, хәм жанр сыпатында қарап шығамыз.

“Журналистикадағы интервью – бул журналист хәм жәмийетлик әхмийетке ийе шахс арасындағы актуал мәселелер бойынша сәўбет формасындағы жанрлардан бири”[6]. Журналистика изертлеушиси Лукина “интервью технологияси” сабақлығында түсиндириуинше, “интервью – жәмийеттиң информацияға болған талабын қанаатландыруу ушын мағлыұмат алыу хәм жаңа билимлерди ислеп шығаруу мақсетинде шахслараралық ауызеки сәўбетлесіу” саналады [7]. Инглис тилинен алынған “интервью” сөзи “аралық”, “нәзер” деген мәнилерди аңлатады. Бул нәзер хәр қыйлы болууы мүмкин. Олар арасындағы жуқа перде алып тасланса, “нәзерлер аралығы” деген мазмунды береді. Яғнай, журналист пенен респонденттиң қараслары, ойлаулары аралығы. Интервьюда – жүз берген уақыя кимниңдур баянлауы, көзқарасы арқалы сәўлеленеди.

«Баспа ҒХҚ редакциялары ушын оқыу қолланба» китабында интервьюге төмендегиде сыпатлама бериледи: “Интервью информация жанрларының ең тийкаргыларынан бири болып, ол оқыушыға мағлыұматты дәслепки деректен тууырдан-тууыры алыу имканын береді. Интервьюдың тийкаргы мақсети – тек ғана қандай да бир уақыя тууыралы хабарландыруу болып қалмастан, сол уақыя бойынша белгили шахслардың пикирин де бериу саналады. Бул жанр түрлериниң барлығында еки яки оннан артық адам өз-ара сәўбетте болады хәм сол арқалы уақыя толықтырылып, керекли дәлиллерге анықлық киргизиледи [8].

Шынында да интервью хәр қайсы дәуір ушын керекли усул хәм жанр. Әсиресес, бүгинги аудитория жүдә талапшаң. Фейк-хабарлар, өзін-өзи PR етиу халатлары көбейген демде аудитория анық хәм дурыс информация алығысы келеди. Исеним - бул мағлыұматты ким берип атырғанылығына байланыслы. Жүз берген уақыя-хәдийсе гүәсы ма, яки қәниге, белгили инсан ба (министр, хәким, актёр, доктор)? Мысалы, коронавирус пайытында халық арасында “Коронавирустан сақланыу ушын мынадай нәрсе жеу керек екен” деп өтирик гәп-сөзлер тарқатыу ақыбетинде базарда айырым цитрус мийуелер, пияз, чесноклар қымбатлады. Бырақ та, халық усылардың дурыс яки қәте екенлигин билиу мақсетинде ҒХҚ мүрәжат еткен халатлар болды. Телевидение, интернет сайтлары хәм социаллық тармақлар арқалы шыпакерлер уақтында керекли мағлыұматларды берип барыуы нәтийжесинде халық медициналық билимин асыруу қатары, артықша тәшиуишке берилиуден сақланды. Буннан биз интервью арқалы исенимли деректен мағлыұмат алатуғынлығымыз көринеди.

Интервью өз алдына жанр сыпатында да, мағлыұмат алыу усылы сыпатында да журналистикада өз орнына ийе. Журналистлер қайсы жанрда, қандай темада, қайсы информация каналы ушын материал таярлауына қарамастан жұмыс уақтының дерлик 70-80 процентин интервью ушын сарыплайды. Бул басқалар менен диалог қуруу, сәўбетлесіу дегени. Бул ушын биринши орында журналисттиң сәўбетке әбиллиги, психологиялық жақтан таярлығы, сауатлығы қол келеди. Жоқарыда ескертип өткенимиздей, интервью барлық жанр қурамында ушырасады. Ол - ажыратып көрсетилген текст. Оқыушының итибарын тартыушы тийкаргы фокус нокаты. Хәзирги уақытта респонденттиң ең тәсирли гәпин тема етиу халатлары жүдә көп ушырасады хәм бул нәтийжели усул сыратында қаралмақта. Буннан интервьюдың материалға жанлы руўх бағышлайтуғыны, оны көп оқылуын тәмийинлейуын жанр екені көринеди.

Интервьюдың және бир өзине тән өзгешелиги, бул оның “ең объектив” жанр екенлиги. Себеби онда журналисттиң емес, респонденттиң сөзи жетекшилик етеди. Басқа жанрларда уақыя-хәдийсе қалай жүз бергенлиги журналисттиң талқылауы тийкарында берилсе, интервьюде субъективлик басым болады. Респондент бир тәрәплеме көзқарасын сәўлелендириуи, базы мағлыұматлардың тәсирин азайтып, басқаларын өз пайдасына талқылауы да мүмкин. Рус илимпазы А.В.Колесниченконың алып барған изертлеуине қарағанда, Россияда «айырым баспасөзлер респонденттиң жууаптарын тексереди хәм қауыс ишинде қарсы пикирлерин хәм түсиндирмелерин жәриялайды» [9]. Респонденттиң айтқан сөзлерин тексеріу шәрт пе? Қандай жағдайларда оны тексеріу керек? Бул үйренилиуи зәрүр мәселе. Мынадай жағдайды да есапқа алыу керек, бүгин жүз берген хәқия-хәдийсе гүәсынан жеке пикири соралғанда яки бир машқаланы үйрениу бойынша өткерилген социологиялық сораунамаға қатнасуудан, мүнәсибетин билдириуден көпшилик қашады. Бул журналистикада цензура барлығын көрсетеди ямаса аудитория толық еркин пикир билдириуге еле таяр емес. Интервью жанры айтылған сөзге жууапкершиликти талап етеди. Ким мағлыұмат жеткізген болса, жууапкершиликти де мойнына алды дегени. Буның жақсы тәрәпи – аудиторияны сөзге, берип атырған

мағлыұматы дурыслығына итибар менен қараўға үйретеди. Интервьюды шөлкестистируй, респондент пенен қалай сәўбетлесіу кереклиги бойынша түрли илимий хәм әмелий қолланбалар бар. Деген менен, бул көрсетпелер барлық әмелиятшы журналистлер ушын бирдей сәйкес келмейди. Әсиресе, интервью түрлеринин көплиги, олардың баспасөз, радио хәм телевидение, интернет ушын түрлише, яғный техникалық мүмкиншиликлерине қарай бола таярланатуғынлығын есапқа алыу керек. Бәринен бурын индивидуал жантасыу мәселеси бар. Интервью респондент қатары журналист “мен” ин танытыу ушын да жетекши жанр. Биз базы журналистлерди алып барған ток-шоу, сәўбет киби авторлық көрсетиулері арқалы жақсы таныймыз

Қәнигелесиу мәселесине келгенде де, бул жанр, белгили тарау қатары техникалық тәрептен ийкемлесіу зәрүрлигин көрсетеди. Мысалы, баспасөз ушын жазыу хәм редакторлау уқыплығына ийе журналист талап етилсе, радиоға сап, таза дауыс, телевидениеге сыртқы көринис пенен бирге импровизациялық қәбилети, жанлы эфирди алып барыу көнликпесине ийе журналист керек. Интернет журналистикасы ушын қандай талаптар қойылады? Оператив ислеитугын, ўақыя орнында турып, хәм текст жазып, хәм фотоға алып, хәм социаллық тармақ яки интернет сайтларына, платформаларға жайластыра алатугын журналист зәрүр. Бүгин спорт, бизнес яки басқа хәр қандай тарауға қәнигелескен журналист те дәслеп усы талаптар менен есапласады.

Интервью жанры түрли каналларда түрлише берилиуи, олардың ийкемшиллигинин және бир көриниси. Интервью, бириншиден, усыл сыпатында жанрлар кесиминде, екиншиден, жанр сыпатында информация узатыу каналларына сәйкесленеди, және ең тийкарғы тәрепи бул жанр респондентке де ийкемлеседи. Оған артықша басым өткермейди, әдебий, илимий тилде сөйлеуді талап етпейди. Сол ушын интервьюды аудитория жанры десек болады. Себеби интервьюда респонденттин сөзлери тийкарғы орында турыуы керек. Аудитория ушын қахраман әхмийетли хәм оның мүнәсибети, қараслары қызықлы. Журналист респондентке кесент берместен, оның еркин пикирлеуине имканият жаратыуы, керекли пикирлерди “суўырып” ала билиуи керек.

Жуўмақластырып айтқанда, интервью жанр сыпатында кеш қәлипслесе де, оның диалоглық көриниси әзелден бар еди. Хәзирги ўақытта ол мағлыұмат алыу усылы хәм жанр сыпатында кең қолланылады. Оның ийкемлесіушиллиги ең жасаўшаң жанр екенлигин көрсетеди. Информация технологиялары тәсиринде диверсификацияға ушырап, хәм дәстүрий, хәм жаңа форматларда ғалаба хабар қуралларында кеңнен тарқалмақта.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Шибаева Л. Жанры в теории и практике журналистике. [www. evartist. narod.ru](http://www.evartist.narod.ru).
2. Рашидова Д. Интернет журналистика.– Т.: Журналистларни қайта тайёрлаш халқаро маркази. 2007-жыл, 47-бет.
3. Корконосенко С.Г. Основы творческой деятельности журналиста. под ред.– СПб.: Знание, 2000. С.51.
4. Шибаева Л. Жанры в теории и практике журналистике. [www. evartist. narod.ru](http://www.evartist.narod.ru).
5. Қарақалпақ фольклары. Көп томлық. 88-100 томлар. Нөкис.: “Илим” 2015. 274 бет.
6. Кузнецов Г. В., Цвик В. Л., Юровский А.Я. «Телевизионная журналистика». – М.: Высшая школа, 2002.
7. Лукина М. “Технология интервью” Учебное пособие для вузов. М.: Аспект Пресс, 2003.
8. Қосимова Н., Тошпұлатова Н., Шофайзиева Н., Муратова Н. Босма ОАВ тахририятлари учун ўқув қўлланма. – Тошкент. 2008, - 25 бет.
9. Колесниченко А.В. Настольная книга журналиста. Учебное пособие. – М.: Изд-во Аспект Пресс, 2013.

Интервьюнинг хусусиятлари ва унинг журналистик жанрлар тизимидаги ўрни

Резюме. Ушбу мақолада жанр тушунчаси, уларнинг характеристикаси, интервью жанрининг пайдо бўлиши, тарихи, ўзига хослиги сўз этилган. Интервью - ахборот олиш усули ва алоҳида жанр сифатида қўлланилиши кўрсатилган.

Таянч иборалар: жанр, диалог, интервью, усул, журналист, респондент.

Характеристика интервью и его роль в системе журналистских жанров

Резюме. В данной статье описываются понятие жанров, их характеристики, возникновение, история и уникальность жанра интервью. Показано, что интервью является методом получения информации и используется как отдельный жанр.

Ключевые слова: жанр, диалог, интервью, метод, журналист, респондент.

Characteristics of the interview and its role in the system of journalistic genres

Summary. This article describes the concept of genres, their characteristics, the emergence, history, and uniqueness of the interview genre. It is shown that the interview is a method of obtaining information and is used as a separate genre.

Key words: genre, dialogue, interview, method, journalist, respondent.

ЭДЕБИЯТ ҲАМ ИЛИМ ПИДАЙЫСЫ МАДРЕЙИМ ТУРСЫНМУРАТОВ 80 ЖАСТА

Кайыпова Ф.

Қарақалпақ мамлекетлик университети

Республикамызда жәхән, рус, өзбек, қарақалпақ әдебиятларының билимданларының бири, талапшаң устаз хәм муғаллим, кәсиплеслери хәм шәкиртлери ардақлаған инсан Мәдрейим Турсынмуратов бүгинги күнде өзиниң туўылған күниниң 80 жыллығын нышанламақта. Қарақалпақ мамлекетлик университетиниң рус тили хәм әдебияты кафедрасының соңғы 55 жыллық тарийхын үлкен оқытыўшы “Қарақалпақстан халық билимлендириў ағласы” (2023) көкирек нышаны, “Өзбекстан Конституциясының 25 жыллығы” (2017) естелик нышаны ийеси Мәдрейим Турсынмуратовтың илимий педагогикалық хызметлерисиз көз алдымызға келтириў қыйын. Мәдрейим Турсынмуратов Москва мамлекетлик университетиниң филология факультетинде 1973 -78 жыллар аралығында дәслеп стажировкада, соңынан аспирантурада тыянақлы таярлықлардан өткеннен кейин Қарақалпақ мамлекетлик университетиниң рус тили хәм әдебияты факультетинде рус филологиясы пәнлерин хәр тәрәплеме хәм тереңнен үйрениўге үлкен үлес қосты. Тиккелей оның қатнасыўында бурын факультетте оқылмаған пәнлер режеге киргизилип үйрениле баслады. Оларды төмендегилерди атаўға болады: “Әдебий критиканың тарийхы”, “Хәзирги дәўир рус әдебияты”, “Роман теориясы”, “Көркем аўдарма мәселелери”, “Батыс хәм Шығыс әдебий байланыслары”, “Салыстырмалы әдебияттаныў”, “Әдебияттаныў изертлеўлериниң

методикасы хәм техникасы”, “Көркем әдебиятты аксиологиялық хәм герменевтикалық аспектлерде үйрениў”, “Өзбек әдебияты хәм жәхән әдебий процесси” х. т. б. бир қанша атамалардағы бурын оқылмаған пәнлер хәм арнаўлы курслар оқыла баслады. Булардың көпшилиги факультет тәлим процессиндеги жаңа бағдарлар еди. Олар тийкарғы хәм арнаўлы пәнлер сыпатында оқыў режесинен турақлы орын ийеледи. Көпшилиги хәзирге шекем оқытылып келмекте. Факультет аудиторияларында сол дәўирде тилге илинип киятырған белгили жазыўшы - шайырлар Ф. Абрамов, В. Шушкин, В. Белов, В. Распутин, А. Иванов, И.Стаднюк, В. Пиккуль, Н. Рубцовлардың атлары, сондай ақ, атақлы филолог алымлар М.Жирмунский, Н.Конрад, М.Бахтин, Д.Лихачев, В. Шкловский, Ю. Лотманлардың исимлери филологиялық айналысқа түсе баслады хәм олардың дәретиўшилиги бойынша курс хәм диплом жумыслары жазыла баслады. Нәтижеде оқыў процесиндеги бул жаңа бағдарлардың факультетте тәлим алып атырған жаслардың филологиялық ой өрисиниң, түсиниклериниң көз карасларының хәр тәрәплеме кеңейиўине, жаңа илимий концепциялар, принциплер менен байып қәлиплесиўине жол ашып бергени сөзсиз. Ойткени бул пәнлердиң тийкарғы мазмун мәниси жәхән, рус, өзбек, қарақалпақ әдебияты үлгилери мысалында көркем сөздин миллий хәм улыўма инсаныйлық бийбаха қәдрият сыпатындағы әҳмийетин нәсиятлаўдан ибарат еди.

Мәдрейим Турсынмуратов 1944 жылы 16 ноябрде хәзирги Нөкис районы “Узынкөл” елатының территориясында дийхан шаңарағында дүньяға келген. Республикада рус әдебиятын үйрениўдиң жанкүйер хәм зәбердес ўекили, “ҚМУ ХАБАРШЫСЫ” илимий журналының он жылдан берли талапшаң хәм қайырқом жуўаплы редакторы Баслаўыш классларды Түркменстан Республикасы Гөне Ургениш районында түркмен тилинде питкерген. Ол орта мектепти 1961 жылы Қарақалпақстан Республикасы Хожели районындағы Т. Г. Шевченко атындағы мектепте питкерген. 1961-1962 жыллары Хожели районы Энгельс колхозында колхозшы болып ислеген.

Ол 1963-1971- жыллар даўамында Қарақалпақ мамлекетлик педагогикалық институтының рус тили хәм әдебияты факультетинде билим алған. Бул жыллардың ишинде 3 жыллық армия қатарындағы хызметте бар. Биринши мийнет жолын өзи питкерген усы пединституттың рус тили кафедрасында оқытыўшы сыпатында баслаған. Мәдрейим Турсынмуратов 1973-1978 М. В. Ломоносов атындағы Москва мамлекетлик университетиниң филология факультетинде дәслеп стажер- изертлеўши, соңынан аспирантурада оқып, белгили әдебиятшы алымлар В.А. Алухтина, И.М.Дубровиналар басшылығында “Ф.Абрамов, В. Шушкин, В.Распутин дәретиўшилигинде миллий рус халық характериниң сәўлелениўи” атамасындағы тема үстинде диссертациялық изертлеў жумысларын алып барды хәм бул тема бойынша бир неше мақалалар жәриялады.

Қарақалпақ миллий әдебиятының үлгилерин нәсиятлаўшы, ен жайдырыўшы әдебиятшы алым сыпатында Мәдрейим Турсынмуратов республика хәм халық аралық колемдеги бир қанша илимий - әмелий әнжуманларда

өзинің көлемли баянатлары менен қатнасып келди. Олардың ишиндегі ең дыққатқа сазауарлысы сыпатында “Қарақалпақ фольклорын үйрениў тарийхынан ” (2010 ж. Түслик Корея Республикасы), “И. Юсупов дөретиўшилигинде Шығыс хәм Батыс әдебий дәстүрлериниң сәўлелениўи” (2014 ж. Татарстан. Қазан шәҳари. Тюркологиялық конференция), “Қарақалпақ – татар әдебий байланыслары. Татар шайыры Р.Миннуллинниң “Қарақалпақ әхәңлери” циклиниң хәм қарақалпақ шайыры И.Юсуповтың қосықларының салыстырмалы анализи” (2018ж. Татарстан, Казан шәҳери. Тюркологиялық конференция) баянатларын көрсетсек болады. Кейинги еки баянат илимий әнжуманлардың материаллары жәмленген топламлар жарық көрген. Мәдрейим Турсынмуратовтың университет қурамындағы ярым әсирден зыят мийнет жолындаоның “ҚМУ ХАБАРШЫСЫ” журналының жуўаплы редакторы сыпатындағы хәзирде даўам етип атырған соңғы он жыллық хызметі айрықша орын тутады. Пенсияға шығып емин еркин дем алып жүриўдиң орнына, ол 2014-жылы журнал редакциясына келип жуўаплы редактор лаўазымында пүткиллей жаңа иске үлкен жуўапкершиликти мойнына алыў менен киристи. Пүткил Өзбекстан көлемінде журналдың абыройы өсти. Муғдары да сапасы да жоқарылады. Хәр санының көлеми 90-100 беттен 300-400 бетке көтерилди. Журнал 14 илим бағдары бойынша ЖАК дизимине кирген басылымлардың қатарына илинди. Бул да аз табыс емес.

Редакцияға келип түскен мақалалардың авторлары менен ислесиў де редактордан көп ўақыт хәм мийнетти талап ететуғыны сөзсиз. Мақалалардың бетлерине жазылған мәсләхәт хәм көрсетпелер, усыныс хәм пикирлер базы пайытлары 3-4 гәптен 2-3 бетке созылып кететуғын жағдайлары болады. Оларға сер салғанымызда редактордың терең билимданлығы, авторларға болған досларша қатнасы, керек жеринде қаталлығы хәм талапшаңлығы көринип турады. Бул пикирлерди бир жерге жыйнағанда кишигирим бир топлам болар еди хәм оның жас авторлар ушын көрсетпе қурал хызметин атқаратуғынына гүман келтириўге болмайды.

Мәдрейим Турсынмуратов илимий - педагогикалық, редакторлық хызметлери менен бир қатарда аўдармашылық пенен шуғылланады. Ол С.П. Баранов хәм басқалардың авторлығында педагогикалық училищелерге арналған "Педагогика" оқыў қолланбасын (1988) қарақалпақ тилинде баспадан шығарыўда, А.Н. Макаровтың “Алкоголизмге қарсы тәрбия” муғәллимлер ушын қолланбасын (1990) баспадан шығарыўда аўдармашылардың бири сыпатында қатнасты. 2018-жылы белгили татар шайыры Роберт Миннуллинниң “Қарақалпақ әхәңлери” атлы әжайып қосықлар циклин қарақалпақ тилине аўдармасын жәриялады. Бул аўдарма өзимизде де, Татарстанда да үлкен қызығыўшылық оятты. Сондай ақ, бул цикл ҳаққында аўдармашы тәрәпинен көлемли мақала да жазылды. Булар татарстанлы әдебиятшы - алымлар тәрәпинен жақсы қабыл алынды.

Мәдрейим Турсынмуратов жәхән, рус, өзбек, қарақалпақ әдебиятларының үлгилерин жәмийетшиликке нәсиятлаўда, ен жайдырыўда баспа сөз бетлеринде өзиниң мақалалары, телевидениеде шығып сөйлеўлери менен актив қатнасып келмекте. Ол 50ден аслам көлемли проблемалы мақалаларды жәриялаған. Олардың айырымларының атамаларын келтирип өтсек: “М. Сейтниязов. Толқытқан ойлар. Қосықлар топламы”. (Рецензия. “Өмиўдәрәя” журналы, 1962 ж. №7). “Әдебий характеридеологиялық қубылыс сыпатында” (Мақалалар топламы. Нөкис 1981 г). “Ф. Абрамов дөретиўшилигинде халық характериниң интернационаллық пафосы” (“Вестник КК. ФАН. УзССР”, 1989, №3). “Т. Қайыпбергеновтың “Маманбий әпсанасы” романындағы бир тартыслы мәселеге” (“Өмиўдәрәя” ж. 1993, №1), “Орта Азия темасы А. Платоновтың дөретиўшилигинде” (Мақалалар топламы, Нөкис, 1998.)”, “Эсхилдиң “Шынжырбәнт Прометей” трагедиясы қарақалпақ тилинде ” (Мақалалар топламы. Нөкис 2002), “Көп томлардан салмақлы” (Д. Айтмуратов дөретиўшилиги туўралы. (газ. “Вести Каракалпакстана”, 2003, 27 декабрь), “Шығыс хәм Батыс темасы И. Юсупов дөретиўшилигинде (материал тюркологический конференции . Казан, 2014г)”, “Қарақалпақ-татар әдебий байланыслары туўралы” (Тюркологиялық конференция материаллары, Казан 2014) х.т.б.

Бирге ислесиўимиз барысында М. Турсынмуратовтан редакциялық хызметтин көплеген сырларын үйрендик. Корректурда, терминлер менен ислесиўде, бир сөздиң бир неше тилдеги аўдармасын ортақ бир мәнисти пайда етиўдеги сырларын үйретиўден жалықпайды.

Мехрибан устаз, кеңпейил инсан, әдебиятшы муғаллим хәм алым Мәдрейим Турсынмуратов бар күш - жигерин илим - билим алыўға, жәхән әдебиятларын үйрениўге, билгенлерин, үйренгенлерин шәкиртлерине уқтырыў менен бәнт болып жүрген пидайы инсанлардың бири. Оны әдебият деп аталмыш мәденият хәм руўхыйлық фәзийнесин ел-журтқа нәсиятлаўда, мәрифатлы хәм мәнеўиятлы әўладты тәрбиялаўда бунан былай да беккем ден - саўлық, таўсылмас ғайрат, куш - жигер тилеймиз.

ДӘЛЛИК ХӘМ АНЫҚЛЫҚҚА ТИЙКАРЛАНҒАН УСТАЗ

Экономика илимлери докторы, профессор Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген экономист Қайрулла Убайдуллаев 70 жасқа толды. Ол 1954-жылы 25-майда Тахтакопир районында туўылды. 1976-жылы Ташкент мәмлекетлик университетиниң әмелий математика қәнигелигин тамамлады. Студентлик дәўирде-ақ, теңдеслеринен искерлиги, зийреклиги менен ажыралып турды хәм устазларның нәзерине түсти. Илимге болған талпыныс хәм тынымыз изленислери нәтийжесинде барлық пәнлерден «айрықша» бахасына оқыды, университет көлеминдеги илимий-әмелий конференцияларда баянатлар жасады.

Қ.Убайдуллаевтың мийнет жолын Ташкент қаласындағы «Средазгидпроизводхлб» институтында басқарыў системасын автоматластырыў бөлиминде жетекши қәнийге болыў менен басланды. Оның илимий хәм педагогикалық искерлигин 1979-жылы Нөкис мәмлекетлик университетине «Есаплаў математикасы»

кафедрасына оқытыушы болып ислеу менен дауам етти. Ашылғанына енди ғана үш жыл болған университет ушын жоқары қанигелерге зәрурлик жоқары болды. Сонлықтан да, илим-изертлеу жұмыстарын дауам етиуді нийет еткен жас қәниге және де излениуді баслады. Илимий басшысы профессор Рахим Ражаповтың басшылығында илим-изертлеу жұмыстары хәуиж алды, изленислер оны бийик пәрўазларға умтылдырды. Ол 1991-жылы «Қарақалпақстан республикасы салгыершилик хожалықларында өндирис ресурсларынан пайдаланыудың нәтийжелилиги хәм оны жетилистириу жоллары» деген темада кандидатлық диссертациясын, 2005-жылы «Арал бойы регионьнда өндирис ресурсларынан пайдаланыуды моделлестириу хәм жетилистириу жоллары» деген темада докторлық диссертация жұмысын қорғады.

Қ.Убайдуллаев жақсы шөлкестестириуши, талапшаң басшы да есапланады, 1992-1997-жыллары Экономика хәм менеджмент кафедрасы баслығы, 1997-2007-жыллары Бизнес мектеби директоры, 2007-2010-жыллары илимий ислер бойынша проректор, 2010-жылдан баслап экономика кафедрасы баслығы лауазымларында жууапкершилик пенен хызмет атқарды. Ол қайсы лауазымда хызмет етпесин, истиң көзин билген жақсы шөлкестестириушиси болды, талапшаң устаз хәм искер илимпаз сыпатында жузден аслам илимий мақалалар, монографиялар, оқыу-методикалық қолланбалар авторы. Оның илимий басшылығында бир неше илим кандидатлары өсип жетилисти. Оған 2007-жылы профессор, ал республика экономикасын рауажландарыудағы пидайы хызметлери ушын «Қарақалпақстан Республикасына мийнетти сиңген экономист» хұрметли атағы берилди. Соңғы жылларда «Қубла Арал бойы экологиялық шәриятын есапқа алып, Өзбекстанның арқа-батысында социал-экономикалық рауадланыуды жеделлестириудің аймақлық стратегиясын ислеп шығыу» атамасындағы фундаментал илимий жойбарға басшылық етпекте.

Хәзирги ўақытта педагог кадрларды қайта таярлау хәм қәнигелигин жетилистириу аймақлық орайында директор есапланады. Бизің елимизде устазлар хәмийше ардақлы. Инсан тәрбиясындай күтә муқаддес кәсип ийеси – муғаллимлерге барлық жерде хұрмет бәлент,- дейди Қ.Убайдуллаев.- Педагог кадрларды қайта таярлау хәм қәнигелигин жетилистириу аймақлық орайында ислеу арқалы республикамызда пидайы устазлардың коп екенлигин көрип атырмыз. Олардың заман менен теңдей қәдем таслауға умтылып, оқытыудың инновациялық усулларын меңгеріуи, пикирлеу шеңбериниң кеңлиги, заманагөй педагогикалық технологияны билиуи бәршени қуўандырады.

Қайрулла Убайдуллаев талапшаң устаз болыу менен бирге меҳрибан әке. Өмирлик жолдасы Мәткаримова менен бирге үш қыз, бир улды тәрбиялап камалға келтирди. Олардың шаңарығын «экономистлер шаңарағы» деп атайды. Бул тегин гәп емес, илим хәм өмирди теңдей экономикалық анықлыққа хәм дәлликке тийкарлау шаңарақ ағзаларының баслы максети. Анықлық бар жерде теңлик хәм абадан турмыс боларын олар дәлилlep бермекте. Өзиниң 70 жжыллық торқаалы тойын белгилеп атырган профессор Қайрулла Убайдуллаевқа беккем денсаулық, шаңарағында аманлық, илимий-педагогикалық ислеринде табыслар тилеймиз.

Қожықбаева З.А., ф.и.к.доцент

HAMIDULLA BALTABAEV -70 JASTA

Biz Sizdi belgili alım, ózbek ádebiyatınıń pidayısı, ózbek hám qaraqalpaq ádebiyatınw iliminiń jankúyeri, qaraqalpaq jurnalistikası boyınsha qánigelerge jol siltewshi ustaz sıpatında tanıymız. Siz ullı babamız Babur tuwılğan topıraқта tuwılıp ósip, onıń ilimiy miyrasınan nusqa alıp, gá Ándijan, gá quyashlı Ózbekstanımızdıń júregi Tashkent sháhárindegi ilim bulaqlarınan suwsınlanıp, ádebiyat iiminiń mamanına aynaldıńız. Ózińizdiń ruwxıy baylıǵıńızdı jaslarımızǵa úyretiw ushın jan-tánińiz benen talýaslanıp, joqarı oqıw orınlarında, ilimiy oraylarda xızmet ettińiz.

Mısqallap jıynaǵan ilimiy dúnyańızdı onı pútkil túrkiy álemge ǵana emes, maǵrıp-mashırıqqa deyin taratıwǵa talmas qanat jayıp umılmaqtasız!

Siziń joqarı oqıw orınlarınıń bakalavriatura hám magistratura baǵdarları ushın tayarlaǵan “Tásáwwıf va badiiy ijod”, “Milliy poetika asoslari”, “O’zbek adabiyotshunosligi tarixi”, “Mumtoz poetik tahlil”, “Adabiy tahrir asoslari”, “Adabiyotshunoslik metodologiyasi”, “Mumtoz poetik tahlil”, “Adabiy tahrir asoslari”, “Adabiyotshunoslik metodologiyasi”, “Adabiyotshunoslik va struktural metodlar”, “Nazariy poetika”, “Jahon adabiyotshunosligi tarixi”, “Badiiy matn poetikasi”, “mumtoz adabiyotshunoslikning nazariy muammolari” pánleri hám pán baǵdarlamaları biziń Qaraqalpaq mámleketlik universitetiniń ózbek, qaraqalpaq, qazaq hám túrkmen filologiyası talim baǵdarları ushın da qádirlı. Sonday-aq, 2008-jılı Siziń shólkemlestirgen “MUMTOZ SO’Z” baspańızdan shıqqan 500den aslam ilimiy-aǵartıwshılıq, kórkem-ádebiy ádebiyatlar Qaraqalpaqstanda da qızıǵıwshılıq penen oqılmaqta.

Siziń ilimiy basshılıǵıńızda hám ilimiy másláhátshiligińızde tayarlangan 4 ilim doktori, 19 ilim kandidati, 50 den aslam magistrlik dissertaciyalardıń jaqlanıwı ózbek ádebiyatınw ilimindegi úlken xızmetińiz esaplanadı. Biz Qaraqalpaq mámleketlik universiteti ushın ádebiyatshı qánigeler tayarlawda ele de óz úlesińizdi qosatuǵınıńızǵa isenemiz. 70 jıllıq torqalı toyıńız, qutlı mubarek bolsın! Sizge bekkem densawlıq, ilimiy-dóretiwshilik jumislarińızda tabıslar, shańaraǵıńızǵa aman-esenlik tileymiz!

T.Masharipova., filologiya ilimleriniń doktori, professor.

ТАНИҚЛИ ФОЛЬКЛОРИСТ ВА АДАБИЁТШУНОС

Профессор ва ёзувчи Саригул Баҳадирова 80 ёшида

Ёзувчининг ижодий фаолияти, айниқса «Тақдир» трилогияси, «Урушдан сўнг» (аввалги номи «Кешиккен солдат»), «Аёллар», «Тумарис ва Кир» қиссалари, «Онамга хат» ҳикояси ва бошқа да қорақалпоқ характери, урф-одатлари, оғзаки ижодкорлар, тарихдаги машҳур аёллар - Тумарис, Зарина, Одатида, Арухон, Ақшолпан, Жупар ва Қумар она ва ҳақоза ҳақида бадиий, илмий-публицистик мақолаларини яхши билганим учун мен ҳам хурсанд бўлдим.

Туни билан ўзим ёқтирган Тумарис монологини қайта-қайта машқ қилдим. «Тириклигинда кўзинг қонга тўйган йўқ эди. Ўзим сени одам қонига тўйдираин!».

Лицейдаги бадиий кечада ушбу монологни ёдга айтиб тугатганимда залда ўқувчиларга қўшилиб, ўқитувчиларимиз ҳам йиғлаб ўтирганини кўрдим.

Массагетлар маликаси Тўмариснинг ёвуз подишоҳ Кирнинг бошини қонли месга тиккан жойини бутун дунё асрлар давомида ёдида сақлаб келяпти. У она бўлгани учун, яккаю-ягона ўғли Спаргапис Кир қўлида жон бергани учун урушга лаънат айтиб шу ишни қилган. Оналар урушни ёмон куради, улар дунёга тирикчилик ҳадя қилади, улар Ерда ҳаётни давом эттирувчилардир.

Саригул Баҳадировани олима ва ёзувчи сифатида Қорақалпоғистонда танимайдиган битта ҳам овул, қишлоқ ёки кўча бўлмаса керак. Унинг ажойиб асарларини такрор-такрор ўқиб зерикмайсан ҳеч. У Қораўзяк туманида тўғилиб вояга етган экан. Ёшлигидан китоб ўқишга жуда меҳр қўйибди. Мактабни тугатиб, Нукус давлат педагогик институтида қорақалпоқ тили ва тарих факультетида таълим олибди. Беш йил давомида фақат аъло баҳога ўқиган ва иккинчи курсдан бошлаб эса ўша даврдаги Ленинлик давлат стипендиясини олган. «Аъло ўқимасам бўлмасди, уйдагилардан менга ёрдам деярли келмасди» деб эслади у. Кейин аспирантурада ўқиган ва академик Марат Нурмухамедовнинг илмий раҳбарлигида «Современные каракалпакские рассказы» мавзусида диссертация ёзган. 1970 йилда ЎЗР ФА қошидаги Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида қорақалпоқ гурунглари (хикоялари) бўйича номзодликни ҳимоя қилибди. Мактабдаги ўқувчилик ва талабалик даврида-ёқ газетага мақолалар ёза бошлаган у машҳур асарларини 30 ёшигача чоп этиб улгурган ва ёшлар мукофотида лойиқ деб топилган экан.

Н.Давқораев номидаги Тил ва адабиёт институтида оддий ходимадан директорликгача йўлни босиб ўтган, институт директори сифатида қорақалпоқ фольклорининг 100 тўмлигини чоп этиш учун ташаббус кўтарган ва қорақалпоқ оғзаки адабиёти, айниқса эпосларини чоп этишга тайёрлаган, «Қирққиз», «Едиге» ва бошқа да эпосларни дунёга танитиш мақсадида халқаро симпозиумлар, конференциялар ташкил қилган, тинмасдан самарали меҳнат қилган. Профессор С.Баҳадированинг эл-юрт учун, фан учун қилган хизматлари муносиб баҳоланган, у 1984-йилда фан ва техника соҳасида Абу Райхан Беруний номидаги давлат мукофотини, 1993-йилда «Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби», 2004-йилда «Дунё тюркологлари ассоциацияси» аъзоси, 2006-йилда «Халқ меъросларини сақлаш» бўйича Н.Рерих номидаги халқаро мукофотини қўлга киритган. У 400 дан ортиқ илмий асарлар, 20 дан ортиқ роман, қисса, хикояларнинг муаллифидир. Бир нечта халқаро нашрларнинг таҳририят аъзоси. Дунёнинг 40 дан ортиқ жойларида, жумладан, Анкара, Измир, Кунья, Кипр, Вена, Дели, Уфа, Казань, Астана, Тўркистан, Алматы, Бишкек ва бошқа шаҳарларда ташкиллаштирилган халқаро илмий конференцияларда, симпозиумларда, конгрессларда қорақалпоқ фольклори бўйича маърузалар қилган, Бонн университетининг, Москвадаги М.Горький номидаги Адабиёт институтининг, Хўжа Аҳмад Яссави номидаги Қозоқ-турк университетларининг чақирувига биноан турки халқлар адабиёти ва фольклоридан лекциялар ўқиган.

Бу маълумотларни унинг ўз оғзидан эшитдик, опа бизга қандай қилиб олима ва ёзувчи бўлганлиги тўғрисида самимий гапириб берди ва жуда кўп фойдали насиҳатлар қилди. Ҳозир унинг ўғли сиёсатшунослик фани билан шуғулланса, қизи шифокор, келини ўқитувчи, 3 та невараси Тошкент ва Москва шаҳарларидаги нуфузли халқаро университетларда таълим олаётганини айтди. У айниқса кўп китоб ўқиш, тилларни ўрганишни, бир дақиқа ҳам вақтни бўш юбормаслик, ёқтирган ишимиз билан доим шуғулланиб юриш инсонга бахт келтиришини ўз ўмр тажрибасида кўрганини айтдилар.

2016 йилда унинг «Амударё» журналида 1999 йилда чоп этилган «Тумарис ва Кир» қиссасини Музаффар Аҳмад ўзбек тилига таржималаб, «Ўзбекистон» нашриётидан чоп эттирган. Шундан кейин ёзувчи мазкур асар устида қайта ўтириб ишлаб, 2018-йилда, «Наврўз» нашриётидан қорақалпоқ тилида минг нусхада «Тўмарис» деган ном билан эълон қилибди. «Мен бу асарни ёзишни Москвада, докторлик диссертация устида ишлаб юрганимда ўйлаб қўйган эдим, кейин ўтриб бир ҳафтада ёзиб тугатгандим. Китоб сифатида нашр қилиш яна ҳам масъулиятлидир. Шунинг учун қўлингиздаги китобни тугалланган асар деб қабул қилишингиз мумкин» деди Саригул опа ёшлар билан суҳбат чоғида.

Ахборотлашув даврида замона билан, ёшлар билан тенг қадам босиб, янги технологияларни беш қўлдек билиб, бу йил 80- баҳорини қаршилаётган, унинг аёл боши билан эркаклар қаторида шундай катта ишларни амалга ошириб юрганига қойил қолдим. Унинг ўзи ҳақида эса «ҳозирги Тумарислар Саригул опанинг ўзи бўлса керагов» дея уйладим.

Т.Машарипова., Ф. Қайыпова

СОДЕРЖАНИЕ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА.
ТЕХНИКА.

Жузбаев Н. О. Базыбир логикалық нызамлардың келтирип шығарылыуы ҳаққында	4
Танирбергенов М.Б., Юсупджанова Р. Бессель функцияларының айырым қолланыулары ҳаққында	8
Azizova G. S. , Seytjanova B. A. Texnikaliq máselelerdi sheshiwde matematikalıq usıllardan paydalanıw	15
Seidullaev A.K., Yusupov M.A., Narbaeva L.R., Maksatov S.M. Integral geometriyaniń vertikal kesim boyınsha alınan singan sızıqlar semeystvasındaǵı bir máseleńin inversiya formulasi	17
Qurbanbaev Ó.O., Djakaeva K.D., Askarova D.B. Impulsiq tásirge iye differencialliq teńlemeler sisteması ushin shegaralıq máseleler	20
Shixiyev R.M., Allanazarov A.B., Jalgasbaeva Q.X., Davlatboyeva O.O. An overview of clusterization techniques in data analysis	25
Бекиев А.Б., Тажимуратова А.К. Разрешимость краевой задачи с нелокальными условиями для уравнения четвертого порядка	27
Исмаилов Қ.А., Якубов К., Реймбаева Д.М., Хайитбаев А.З. Куёш энергетикасидан фойдаланишнинг келажак истикболлари	32
Kurbanov B.T., Aytmuratov N.Q. Polikrugtıń shegaralanbaǵan realizaciyası ushın moreranın shegaralıq teoreması	34
Svaykosov S. O. Etanolni mahalliy avtomobil benzinlarining detonatsion va fazaviy barqarorligiga ta'sirini o'rganish	38

ХИМИЯ.БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ.

Mnajov A.N., Abilova A.J. Ustyurt gips minerallarining kimyoviy, fizik-kimyoviy xossalari	43
Najimova D.B. Ayollarning reproduktiv salomatligiga atrof-muhitning ta'sirini o'rganishning dolzarb muammolari	46
Юлдашев Н.Х. Процессы разделения нефтешлама из нефтесодержащих отходов производства	49
Джуманазарова З.К., Кадилова Ш.А., Каттаев Н.Т. Смешанноформамидные координационные соединения нитрата магния с тиокарбидом и никотиномидом	54
Bektursinova A.P., Djumanazarova Z.K. Coordination compounds of barium nitrate with acetamide	57
Xudonazarov M. Sh., Qo'shiyev H. H., Djurayev T.A., Djurayev A.J., Ismoiljonova O.B. 3-O-glitsirit kislotasi hamda ayrim aqsinlarning amidlari sintezi	60
Utarbaeva K. A. Qaraqalpog'istonda xalq salomatligina tasir etiwshi faktorlar sisteması	64
Auezbaev R.M., Taxirjanov N.K., Abdireymov R.G. Órtke shıdamlı materiallardın ekspluatsion qásiyetlerin joqarılátıw	67
Adilxodjaev A.I., Baymurzaev A.N., Abdreimov R., Abdreimova A. órtten qorǵawlı qaplamalar ushin kópirtirilgen vermikulit tiykarındaǵı kompozit material	69

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

Сейтимбетов К. С. Экономиканы еркинлестириу шараятында хызметлер тарауын раўажландырыудың социаллық-экономикалық әҳмийети	73
Utepbergenov A. O. Temir yo'l transporti sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha chet el tajribasi	76
Жузбаев А. О., Жоллыбекова Г. А. Кичик бизнес субъектлари фаолиятини венчур молиялаштиришнинг аҳамияти	78
Sitmuratov O'. T. Kichik tadbirkorlik sub'ektlari taraqqiyotiga tarmoqlardagi nomutanosiblik ta'sirini baholash	80
Turdieva G., Abishov M., Utepbergenov A. Saliq to'lemleri analizi-ekonomikalıq analiziniń zamanagoy baǵdari	83
Эшпулатов Э.Н. Жаҳон иқтисодиётига глобаллашув шароитида Ўзбекистон Республикасида сайёҳлик фаолиятининг ривожланиш тенденцияларини статистик таҳлили	86
Турдиева У. Мамлекетимизде фонд базары қелиплесиўин раўажландырыў жоллары	91
Торешов М. К. Проблемы управления персоналом на предприятиях малого бизнеса	94
Tursinov M.B. Nashriyot korxonalarining iqtisodiy ko'rsatkichlari tahlili va ularning faoliyatini baholash	96
Askarov B. Baliqchilik sohasida optimallashtirishni amalga oshirish axborot tizimi ma'lumotlar bazasini ishlab chiqish	103
Tajekeev Z. K. Qoraqalpog'iston respublikasida qishloq xo'jaligi korxonalarining bankrotligi holati tahlili	105
Umarov O. S., Xodjayev A. X. Tashkilotlarning iqtisodiy- moliyaviy xavfsizligini ta'minlashdagi tahdidlar va unilarni baholash	107
Отеев У. А. Ўзбекистанда халық-аралық туризмди раўажландырыудың өзине сай шөлкемлестириўшилиқ-экономикалық тийкарлары	109
Gabbarov S.N. Yaylovlarni raqamlashtirishda optimallashtirish masalalari	111
Utemuratova G. X. Xizmat ko'rsatish sohasida davlat-xususiy sherikchiligining shakllari, modellari va mexanizmlari	113
Kalenov K. T. Qishloq xujaligi korxonalarini sug'urtalashning nazariy va metadalogik asoslari	116
Bekbosinov K. K. Biznes sub'ektlerinde miynetke haqi to'lew qarejetleri analizini jetilistiriw	118

**ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ПСИХОЛОГИЯ**

Abdiramanov P. Mektep oqiwshilariniń dóretiwshilik qabiliyetlerin rawajlandiriwda illyustratorlar ómiri hám dóretiwshilik jumislarin úyreniwdiń áhmiyeti	121
Kuralbaev A.K. Gandbolshılardıń oyın ampluası boyınsha tayarlıq parametreleriniń analizi	124
Davletmuratov J.K. Texnikalıq baǵdarda bilim alatuǵın studentlerdiń kreativlı oylaw qábiletin rawajlandiriwdiń pedagogikalıq shártleri	126
Naubetbaeva N. Ó. Different dialogue techniques and their implementation in the learning process to develop speaking skill	129
Anvarbekova X. N. Boshlang'ich sinfda akt vositalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari	131
Orinbetov N.T. Mutaxassis tayyorlashda kasbiy kompetentsiyani rivojlantirishning ahamiyati	133
Turdimuratova A. B. Mobbing hám bulling túsiniqleriniń teoriyalıq aspektleri	136
Saidvaliyeva M. F. Oilada o'smir bolalar ijodiy tafakkuri shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari	139
Akimov N.T., Qazaqbaev A.M. Fizikaliq tárbiyada qaraqalpaq xalıq naqıl - maqallariniń tárbiyalıq áhmiyeti	142
Raximova M. Z. O'quvchilarning kasb tanlashida kasbiy ustanovkalarining shakllantirishning ahamiyati	143
Темирханова З. Ш. Академиялық лицейлердің қарақалпақ топарларында инглиз тилин оқытыўда оқыўшылардың сөйлеў компетентилигин жетилистириўдің айырым мәселелери	146
Mirzaeva F. O. Oliy ta'lim sohasida ta'lim sifatini ta'minlashda xalqaro tajriba	148
Gilishtaganova O. M. Raqamli transformatsiya sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik shart-sharoitlarini rivojlantirish	153
Ravshanov N. B. Oliy ta'lim xizmatlari bozori ishtirokchilarining o'zaro munosabatlarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari	155
Sayimbetova N. Z. Talabalarni loyihaviy faoliyatga tayyorlash muammosining psixologik-pedagogik adabiyotlarda yoritilishi	160
Турумбетова З. Ю. Теоретические основы психолого-педагогической диагностики	163
Абдимуратов П. С., Сейтанов Б. Т. Турмыслық билимлер ҳәм тәрбиялық дәстүрлер	166
Alkarova F. N. Ijodkor shaxsni tarbiyalashda musiqa fanining o'rni	168
Агжанов Т. Мутахассиснинг касбий компетентлиги ва ахборот маданияти ўртасидаги муносабатлар	173
Esanov M. X. Malakali pedagog kadrlar tayyorlash tizimining me'yoriy-huquqiy asoslari	176
Jumamuratova A.N. Bolajaq oqitwshılardıń social kompetentligi strukturasında kognitiv kompetenciyaların rawajlandırıw	180
Seyfullaev A. S. Voqelikni imitatsiyalash vositasida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan tajriba-sinov natijalarining statistik tahlili	182
Mambetjumaev T. T. Yosh basketbilchilarning maxsus kuch va tezlik-kuch sifatlarini rivojlantirish vositalari va usullari	187
Voxidov E.R. Fizika fani o'qituvchilarining kasbiy-metodik bilimlari, mahorat va ko'nikmalarini shakllantirish	191
Утемуратова Ю.М. Сущность гуманизации учебно-воспитательного процесса в условиях реализации современной реформы образования	195
Akimov N.T., Eleusinov S.A. Sawallandiriw dene tárbiyasiniń studentler organizimine tásiiri, olardı ótkeriw formalari hám usillari	197
Ембергенова А. Юқори синф ўқувчиларининг маданиятлараро мулоқот кўникмаларини ривожлантиришнинг дидактик шартлари	199
Xasanov B. R. O'smirlar kognitiv uslublar shakllanishining kasb tanlash jarayonlariga ta'siri	202
Jo'rayeva I. P. Talabalik davrida o'quv motivatsiyasining namoyon bo'lish xususiyatlari	204
Abdurazakova N. S. Baslawish klasslarda kórkem shıǵarmaniń teksti ústinde islew	206

**ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ.
ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.**

Шамшетов Ш.С. Ўзбекистан Республикасы сайлаў нызамшылығында «Сайлаў кампаниясы» түсинигиниң орны	209
Адашов Х.Х. Францияда рақобат қонунчилигини бузғанлиқ учун жавобгарлиқнинг иқтисодий-ҳуқуқий жиҳатлари	211
Усенов С.Х. Роль «Ишан-Калы в духовной культуре амударьинского отдела первой четверти XX века	214
Караманова Б. Обеспечение прав и свобод несовершеннолетних в производстве по уголовным делам в Республике Узбекистан	219
Сейтимбетова Н.М. Мустақиллик йилларида миллатлараро муносабатлар масаласининг ўрганилиш тарихи	223
Матжанов И.А. Жинойт процессига жамоатчиликни жалб қилиш орқали ошқоралиқни таъминлашда ОАВ роли	226
Нажимов М.Ш. Шаңараққа ҳәм жасларға қарсы жынаятлардың мазмун-мәніси ҳәмде оны жетилистириў мәселелери	229
Жоллыбекова И.Б. Қорақалпоғистон республикасида туризм соҳасининг ривожланиши	231
Дошниязов Ж. К. Роль народной мудрости в трудовом воспитании	234
Koshmuratov R. U. Yangi O'zbekiston konstitutsiyasi – jamiyat farovonligining huquqiy asosi	237
Usmonova L. R. O'rta asrlarda ilm-fan taraqqiyotining falsafiy-diniy tafakkur paradigmasi	239
Nizamatinob K.K. Mobil aloqa xizmatlari tushunchasi va uning huquqiy tavsifi masalalari	242
Pulatova G. I. XX asrda Qoraqalpog'itonda maishiy xizmat ko'rsatish faoliyati va hunarmandchilik artellari	245
Хожаниязова Г. М. Ўз-ара жәрдем институты мәселесиниң орта азияда үйренилиў тарийхы	248
Даулетмуратов Б. Арал бойы қарақалпақларының инсан руўхы ҳаққындағы көз қараслары	250
Atajanov M. I. Some features related to the system of irrigation networks in the development of socio-economic relations of the south aral bay society	252
Хасанов Ш. Ш. Сиёсий зиддиятларни бартараф этишга оид замонавий ёндашувлар	255
Матсалаева Г. З. Қасим Ағезовнинг Қорақалпоғистон ҳукуматидаги раҳбарлиқ фаолияти	258
Qosnazarova P. Q. Jadidchilik harakati tushunchalarining nazariy-falsafiy asoslari	261

Kamalova X. S. “Qartayip atirgan jamiyet” sharayatlarinda “Omīr sipati” tūsiniktīn mānis-mazmuni	264
Камалова Д. А. XX асрнинг 50 йилларидаги никоҳ тўйидаги баъзи урф одатларимиз	267
Abduraxmanov S. S. Mahalliy kengashlar faoliyatini tartibga soladigan konstitutsion normalarning konseptual asos sifatida dinamikasi	269
Астанов А. Р. Янги Ўзбекистонда давлат фуқаролик хизматининг сиёсий, ҳуқуқий асослари	272
Jumakhanov Sh.Z., Nematova M. A. The concept of "convenience index" and its use in modern geo-urban studies	275
Реймов Р.М. Проблема человека и гуманистические идеи в творчестве Ажинияза	281
Қанаатов Е.Е. Дəўкескенқала	285
Машкуров Ғ. А. Ҳуқуқий мониторинг: назарий ва қонунчиликдаги ёндошувларнинг ўзига хос жиҳатлари	287
Kaipnazarov A.Sh., Otegenov B.M. O'zbekistonda ekologik ta'lim va tarbiyani shakllantirish tendensiyalari tarixi	290
Ҳакимниязов Ж. Х. Зардуштийлик дининдеги жерлеў дəстүрлерине тийисли қурылыслар	292
Муратбаева А.Б. Қарақалпақстан баспасөзінде "Корейс тили ҳам мәденияты" фестивалы негизінде миллетлер аралық татыўлық ҳам халықлар дослығының үгіт-нəсиятланыўы	295
Sheripov U. A. Туямуйин сув омборининг қурилиши ва унинг хоразм воҳасида мелиорация ишларининг ривожланишига таъсири	298
Сейтниязов К. П. Давлат фуқаролик хизматчисининг ҳуқуқий мақоми	301
Xatamov T. Yangi O'zbekistonda amalga oshirilgan diniy-ma'rifiy islohotlar	305
Утепбергенов Ф. Ж. Гəўир қаладан табылған Будда үстини ҳам хəйкеллери	307
Аметова А. М. Суд-ҳуқуқ ислохотлари даврида вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлигига оид нормаларнинг либераллашуви	310
Халилов Р. У. НАТО давлатлари қуролли қучларида психологик операция ва ахлоқий-руҳий тайёргарлик масалалари	312
Yelmuratov I.G., Ilauatdinov R.K. Qaraqalpaqstanda arxeologiya mektebiniń qalıplesiwi hám rawajlanıwi tariyxınan	314
Seytnazarov Q.R. Jinoyat protsessida tortishuv prinsipini ro'yobga chiqarish mexanizmining ijtimoiy zaruriyati	318
Алимбетова Г. А. Сиёсий мафқуранинг япония ва сингапур давлатлари сиёсатидаги ўрни ва роли	320
Қабулов Х. А. Тадбиркорлик субъектлари ва чет эл инвесторларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳуқуқий химоя қилиш механизмини янада ақомиллаштириш масалалари	322

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА.

Абдиназимов Ш.Н. Қытайдағы тюркологиялық изертлеўлер	326
Турдыбаев Қ.К. Мұхаббат лирикасының жанрлық өзгешелигі	328
Курбанов Я. К. вопросу изучению свойств глаголов в разносистемных языков	332
Мамбетназаров М. К. Артикли в английском и немецком языках и их специфические особенности	335
Hamroyeva N. N. Nutqning muloqotga kirishish bosqichiga oid kognitiv-semantik yondashuvlar	337
Sabirova Sh. Interlinguale und intralinguale interferenzen	339
Nazarova R. Sh. Триумф и крах Анны Бoleйн в трилогии Хилари Мантел	342
Рамбергенова Р.Г. Бириккен қоспа сөзлер ҳам үнемлеў қубылысы	344
Nuranova S.G. Balıqshılıq tarawına tiyisli paremiyalardıń lingvokulturologiyada úyreniliwi	347
Madaminov A. O'zbek tilida so'z birikmalari tarkibi va semantik xususiyatlari	350
Карлыбаева Г. Е. Əжинияз ҳам қарақалпақ жазба əдебий тили	352
Нуруллаев Х. Инглис ҳам қарақалпақ тиллеринде соматикалық фразеологизмлердің семантикалық ҳам концептуал майданы	355
Худайбергенова У. К., Бектурсынова А. М. Образ востока и способы его репрезентации в поэзии И.А. Бунина	359
Шамшадинова С. С. Қоңырат районы топонимиясының халықлық этимологиясы	361
Таекеева А. Классификация морфем немецких существительных	363
Usenova Q. U. Qaraqalpaq tilindegi náresteniń tuwılıwına baylanisli ayırım etnografizmler haqqında	365
Kilichov N. R. “Oltun yorug” asaridagi harakat fe'llari semantikasi	368
Сейтназарова И. Е. Тилеўберген Жумамуратов дəретпелериниң фонетикалық поэтикасы	372
Shamuratova E.S., Sagidullaeva Sh.B. O'z-o'zini rivojlanirish asosida o'quvchilarning so'z boyligini o'stirish ijtimoiy-metodik zaruriyat sifatida	379
Jarekeev M. Nókis qalasındaǵı kóshe atamalarınıń tariyxıy shıǵısı boyınsha qatlamları	381
Бердимуратова С. П. Фразеологизмы с компонентом цветообозначения в японском языке	383
Gaylieva O. K., Jepbarova S. K., Maqsetova F. A. Q. Maqsetov qaraqalpaq folkloristikasınıń kórnekli wákili	385
Абдалиева С. Б. Исследования каузальных отношений в современной лингвистике	387
Ayaqulov N. A., Tuychibaev I. B. Examining the precision of terminology in linguistics and literary studies: a comparative analysis	389
Тоқымбетова Г. А. Қарақалпақ классик əдебиятында образлар системасы	392
Каллибекова Г. П. Мақала жанрындағы перифразалар	394
Babayarov M. X. O'zbekcha sportga oid matnlarning stilistik tavsifi: determinlashuvi va polisemantizatsiyalashuvi	398
Esemuratova S. Qaraqalpaqstan fotojurnalistikasi qalıplesiwi hám rawajlanıw basqishlari	400
Мамбетирзаева Н. М. Интервью характеристикасы ҳам оның журналистикалық жанрлар кесиминдеги орны	403

ЮБИЛЕЙ

Қайыпова Ф. Əдебият ҳам илим пидайысы Мадрейим Турсынмуратов 80 жаста	406
Қожықбаева З.А. Дəллик ҳам анықлыққа тийкарланған устаз	407
Masharipova T. Hamidulla Baltabaev -70 jasta	408
Т.Машарипова., Ф. Қайыпова. Таниқли фольклорист ва адабиётшунос	409

